Impact Factor – 6.261 ISSN-2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL

December -2019

SPECIAL ISSUE - CCV

भारतीय अर्थव्यवस्था : स्थिती व दिशा

Indian Economy : Condtion & Direction

Guest Editor :

Dr. Subodh kumar Singh

Prof.Ravindra B.Shende

Chief Editor

Dr.Dhanraj T.Dhangar

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

Global Impact Factor (GIF)

Universal Impact Factor (UIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Indian Citation Index (ICI)

Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

ISSN : 2348-7143
December 2019

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL

December -2019

SPECIAL ISSUE - CCV

भारतीय अर्थव्यवस्था : स्थिती व दिशा

Indian Economy : Condtion & Direction

Guest Editor :

Dr. Subodhkumar Singh
(Principal)

Prof.Ravindra B.Shende
HOD, Dept of Economics

Lokmanya Mahavidyalaya, Warora,
Dist- Chandrapur (MS)442907

Chief Editor :

Dr. Dhanraj T. Dhangar,

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher Price : Rs. 225/-

ISSN : 2348-7143
December 2019

माननीय प्राचार्य,

आपल्या लोकमान्य महाविद्यालयात अर्थशास्त्र विभागाच्या वतीने राष्ट्रीय स्तरावरील अर्थशास्त्र परिषदेचे चर्चासत्र आयोजित होत आहे ही अत्यंत आनंदाची व समाधानाची बाब आहे. या चर्चासत्राच्या निमित्ताने विद्वान अर्थचिंतकांचे अभ्यासपूर्ण विवेचन आणि विश्लेषण जिज्ञासूंना ऐकावयास मिळेल. सद्यःस्थितीतील देशाचे अर्थकारण आणि या देशातील सामान्य माणूस यांच्या जनजीवनावरील होणारे परिणाम याविषयी नव्यापिढीतील तरुणाईला जिज्ञासा आहे. त्यांच्या जिज्ञासेची पूर्ती या चर्चासत्रातील विचारमंथनातून होईल असा मला विश्वास आहे.

आपण आयोजित करीत असलेल्या चर्चासत्रास माझ्या मनःपूर्वक शुभेच्छा.

श्रीकांत पाटील
वरोडा

प्रा. श्रीकांत पाटील / राममंदिर वार्ड,/ वरोडा -४४२ ९०७ जि. चंद्रपूर दुरध्वनी - ९९६०१३१४०९

ISSN : 2348-7143
December 2019

बालुभाऊ उर्फ सुरेश धानोरकर
लोकसभा सदस्य
13–चंद्रपूर–वणी–आर्णी निर्वाचन क्षेत्र

दिनांक :-०३/१२/२०१९

शुभेच्छा संदेश

लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा येथील अर्थशास्त्र विभाग व मराठी अर्थशास्त्र परिषद यांच्या संयुक्त विद्यमाने एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्र संपन्न होत आहे. या चर्चासत्राला मन:पूर्वक शुभेच्छा !

प्रदीर्घ शैक्षणिक, राजकिय, सामाजिक व सांस्कृतिक वैभव लाभलेल्या वरोरा शहरात दि. 21 डिसेंबर 2019 ला राष्ट्रीय चर्चासत्र संपन्न होत आहे. ही या जिल्ह्यातील लोकांकरिता विशेषत: अर्थशास्त्र क्षेत्रातील मान्यवरांसाठी अत्यंत अभिमानस्पद बाब आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय अर्थव्यवस्थेची स्थिती, अर्थव्यवस्थेच्या विकासातील विविध टप्पे, देश आर्थिक, सामाजिक, राजकिय व इतर दृष्ट्या कसा संपन्न होइल या बाबींवर चर्चा होईलच सोबतच हे चर्चासत्र राष्ट्रासाठी फलदायी ठरेल असा विश्वास आहे.

या एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्राकरिता शुभेच्छा.

धन्यवाद !

स्नेहांकित

(सुरेश धानोरकर)

वरोरा :
'सुर्यकिरण', लक्ष्मीनगर, वरोरा,
जिला– चंद्रपूर – 442907,
फो. – 07176-280586

चंद्रपूर :
'सुर्यकिरण–2', मित्रनगर, जिला स्टेडियम
के पास, चंद्रपूर, जिला–चंद्रपूर – 442 401

दिल्ली :
कमरा क्र.–311, पुराना महाराष्ट्र सदन,
कोपरनिकस मार्ग, नई दिल्ली – 110 001

संपर्क : *9923232462* । ई–मेल : *balu.dhanorkar29@gmail.com*

ISSN : 2348-7143
December 2019

महाराष्ट्र विधानसभा

विधान सभा
महाराष्ट्र

सौ. प्रतिभा सुरेश धानोरकर
आमदार
७५, वरोरा-भद्रावती निर्वाचन क्षेत्र

दिनांक :-०३/१२/२०१९

शुभेच्छा संदेश

लोकमान्य महाविद्यालयातील अर्थशास्त्र विभाग आणि मराठी अर्थशास्त्र परिषद यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित होणाऱ्या एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चाकरिता माझ्या मनःपूर्वक शुभेच्छा!

राष्ट्रीय चर्चासत्राला शुभेच्छा देताना मला मनापासून आनंद होत आहे. या चर्चासत्रात मुख्य विषयावर व उपविषयावर विचारमंथन होणार आहे. या चर्चासत्रात सहभागी होणाऱ्या प्राध्यापकांसाठी ही एक अभ्यासपूर्ण वैचारिक पर्वणी ठरणार आहे.

लोक शिक्षण संस्थेच्या परिसरात हे चर्चासत्र आहे. त्यामुळे निश्चितच देखणे ठरेल याचा मला विश्वास आहे. या आयोजनाच्या यशस्वीतेसाठी माझ्या मनःपूर्वक शुभेच्छा !

धन्यवाद !

स्नेहांकित

(सौ.प्रतिभा धानोरकर)

वरोरा :
'सुर्यकिरण', लक्ष्मीनगर, वरोरा - ४४२९०७
जिल्हा- चंद्रपूर , फो.- ०७१७६-२८०५८६

मुंबई :
खोली क्र. ६१८, आकाशवाणी, आमदार निवास,
मुंबई-४०००२१

मो.९४०३३२१६२८, *email: pratibhadhanorkar0006@gmail.com*

मनोगत

म्हाराष्ट्राच्या चंद्रपूर जिल्ह्यतील उपक्रमशिलता हा स्थायी भाव बाळगणारी एक अग्रगण्य शिक्षण संस्था म्हणून लोकशिक्षण संस्थेची ओळख आहे. संस्थेद्वारा संचालित लोकमान्य महाविद्यालयाची स्थापना १९९८ साली झाली असून महाविद्यालयाने रौप्य महोत्सवी वर्षाकडे वाटचाल सुरू केली आहे. एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्राच्या निमित्ताने सर्वांचे मी स्वागत करतो. मागील पाच महिन्यापासून या महाविद्यालयाचा प्राचार्य म्हणून कार्य करीत आहे. महाविद्यालयाची धूरा सांभाळणे केवळ आपल्या सर्वांच्या सहकार्यामुळे शक्य आहे हे प्रांजळपणे नमुद करतो. महाविद्यालयाची उत्तरोत्तर प्रगती व्हावी हा ध्यास मनाशी बाळगून कार्य करीत आहे.

लोकमान्य महाविद्यालयात अर्थशास्त्र विभाग आणि मराठी अर्थशास्त्र परिषदेच्या संयुक्त विद्यमाने एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्र आयोजित होत असल्याने मी अत्यंत आनंदी आहे. परिषदेच्या निमित्ताने महाविद्यालयातील सर्व प्राध्यापक वृंद, शिक्षकेत्तर कर्मचारी आणि महाविद्यालयातील सर्वच जण उत्साहाने कार्य करीत आहेत. सर्वांचे प्रयत्न आणि परिश्रम निश्चित फलदायी होतील. ''भारतीय अर्थव्यवस्था : स्थिती व दिशा'' या मुख्य विषयावर होणारे एक दिवसीय चर्चासत्र व यातील खुली चर्चा, व्याख्याने विशेष महत्वाचे वाटते.

महाविद्यालयात आजपर्यंत अनेक उपक्रमशील कार्यक्रमाचे आयोजन करण्यात आले. हाही उपक्रम नक्कीच यशस्वी होणार अशी मनापासून मला पूर्ण खात्री आहे. आमच्या संस्थेचे अध्यक्ष मा. प्रा. श्रीकांत पाटील, उपाध्यक्ष प्राचार्य अनिल डोंगरे, कार्यवाह श्रीकृष्णाजी घड्यह पाटील, डॉ. मिलींदजी देशपांडे, संस्थेचे सर्व पदाधिकारी, मराठी अर्थशास्त्र परिषद कार्यकारणी (२०१९–२०) परिषदेचे आजीव व साधारण सभासद या सर्वांचे प्रोत्साहन, पाठिंबा आणि त्यांचे सहकार्य सदैव आम्हाला लाभत आहे.

पां. वा. गाडगीळ स्मृतीप्रित्यर्थ एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्र दि. **२१ डिसेंबर २०१९** ला आयोजित करण्याची संधी आमच्या महाविद्यालयाला दिली. त्यासाठी आम्ही सर्व परिषदेचे आभारी आहोत.

महाविद्यालयातील अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख प्रा. रविंद्र शेंडे, महाविद्यालयातील सर्व प्राध्यापक व शिक्षकेत्तर कर्मचारी वृंद यांनी घेतलेल्या परिश्रमातून हे चर्चासत्र संपन्न होत आहे. अशा सर्वांचे अभिनंदन करतो. हे चर्चासत्र नक्की सफल होईल अशी मी आशा बाळगतो. ऐवढेच आश्वासन देऊन मी आपले मनोगत संपवितो.

डॉ. सुबोधकुमार सिंह
प्राचार्य
लोकमान्य महाविद्यालय,
वरोरा जि. चंद्रपूर

ISSN : 2348-7143
December 2019

संपादकीय

मराठी अर्थशास्त्र परिषद व अर्थशास्त्र विभागाच्या संयुक्त विद्यमाने पत्र पंडित पा.वा. गाडगीळ स्मृतीप्रित्यर्थ एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्र दिनांक २१ डिसेंबर २०१९ ला लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा येथे संपन्न होत आहे. याबाबत आम्हा सर्वांना आनंद आहे. महाविद्यालयातील प्रत्येक व्यक्तीने चर्चासत्र यशस्वी होण्याच्या दृष्टीने वेगवेगळ्या समित्यांमध्ये कार्य केले. त्यामुळे हे चर्चासत्र नक्कीच यशस्वी होणार अशी मनापासून मला पुर्ण खात्री आहे.

एकदिवसीय चर्चासत्राच्या आयोजनासाठी लोकशिक्षण संस्थेचे अध्यक्ष मा. प्रा. श्रीकांत पाटील, उपाध्यक्ष प्राचार्य अनिलजी डोंगरे, कार्यवाह श्री श्रीकृष्णाजी घड्याळ पाटील, डॉ. मिलींदजी देशपांडे तसेच संस्थेचे सर्व पदाधिकारी, मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे अध्यक्ष मा. डॉ. रामदास वाय. माहोरे व परिषदेचे कार्यकारी सदस्य (२०१९–२०), चर्चासत्रातील चारही सत्रातील मान्यवर, अर्थशास्त्र अभ्यास मंडळ (गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली), महाविद्यालयातील एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्र मार्गदर्शन समितीचे सर्वसभासद, सर्व प्राध्यापक वृंद, गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली परिक्षेत्र (अर्थशास्त्र विभाग), सर्व हितचिंतक व सर्व मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे सभासद, महाविद्यालयातील प्राध्यापक व शिक्षकेत्तर कर्मचारी वृंद तसेच सर्व मान्यवरांचे मी व्यक्तीशः आणि महाविद्यालयाच्या वतीने आभार व्यक्त करतो.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत होणारे रचानात्मक बदल लक्षात घेऊन चर्चा सत्रात पुढिल मुख्य व उपविषय ठरविले होते. **मुख्य विषय–भारतीय अर्थव्यवस्था : स्थिती व दिशा उपविषय**–भारतीय अर्थव्यवस्थेतील मंदी सदृश स्थिती व नावीन्यतेला चालना, वर्तमान आर्थिक स्थितीचा सामाजिक व इतर जीवनावरील परिणाम, औद्योगिकक्रांती ४.०, ग्रामीण विकास– एक अर्थनिती, वस्तू व सेवाकर प्रणाली, गीग अर्थव्यवस्था, वर्तमान अर्थव्यवस्थेत रोजगाराचा प्रश्न, भारतीय अर्थव्यवस्थेचा पाच ट्रिलिअन डॉलर्स पर्यंतचा प्रवास, खेळाचे अर्थशास्त्र व इतर संबंधित विषयावर संशोधकांनी शोधनिबंध पाठविले. आपण संशोधनात्मक सखोल चर्चा करणार व त्यातून जे निष्पन्न होईल, ते परिषदेचे यश असेल.

प्रसिद्ध अर्थतज्ञ मा. डॉ. विनायकजी गोविलकर यांचे बिज भाषण 'आर्थिक घसरण : स्थिती व भिती' या विषयावर होणार आहे. तसेच पा. वा. गाडगीळ स्मृतीप्रित्यर्थ जेष्ठ अर्थतज्ञ मा. डॉ. श्रीनिवास खांदेवाले यांचे विशेष व्याख्यान 'भारताचे आजचे आर्थिक संकट व व्यवस्थात्मक बदलाची आवश्यकता' या विषयावर होणार आहे. या चर्चासत्रातील व्याख्याने व शोधनिबंधावरील चर्चा सफल होऊन आपण हे चर्चासत्र यशस्वी करू शकणार याबाबतची आम्हाला पूर्ण खात्री आहे. चर्चासत्राला मराठी अर्थशास्त्र परिषदेने अनुदान दिले. तसेच चर्चासत्राला आर्थिक मदत करणारे प्रिया झेरॉक्स सेंटर, वरोरा, तसेच श्री शेषराव बावणे, श्री. सतिश विरूटकर इत्यादींनी आर्थिक सहकार्य केले तसेच प्रा. वि. गावंडे व रिसर्च जर्नी जर्नरल, नाशिक यांचे सहकार्य मिळाले, त्याबद्दल मी व आमचे महाविद्यालय, सर्व दात्यांचे मनःपूर्वक आभारी आहोत.

हे चर्चासत्र यशस्वी करण्याची जबाबदारी आपल्या सर्वांची आहे. आयोजनात काही उणीवा राहिल्यास, त्याबाबतची सर्व जबाबदारी माझी असेल. एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्र आपण सर्व मिळून यशस्वी करू आणि सखोल संशोधनात्मक अभ्यास करण्याची प्रेरणा सर्वांना मिळेल अशी आशा आहे.

प्रा. रविंद्र शेंडे
अर्थशास्त्र विभागप्रमुख
लोकमान्य महाविद्यालय,
वरोरा जि. चंद्रपूर

ISSN : 2348-7143
December 2019

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Co-Editors -

- **Mr.Tufail Ahmed Shaikh**- King Abdul Aziz City for Science & Technology, **Riyadh Kingdom** of **Saudi Arabia.**
- **Dr. Anil Dongre** - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon
- **Dr. Shailendra Lende** - R.T.M. Nagpur University, Nagpur **[M.S.] India**
- **Dr. R. R. Kazi** - North Maharashtra University, Jalgaon.
- **Dr. Sharad Birhade** - D. N. College, Faizpur.
- **Prof. Munaf Shaikh** - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon
- **Prof. Vijay Shirsath** - Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon
- **Dr. P. K. Shewale** - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul.
- **Prof. Atul Suryawanshi** - S. S. M. M. College, Pachora.
- **Prof. B. P. Shewale** - M. S. G. College, Malegaon Camp, Nashik.

Advisory Board -

- **Dr. Marianna kosic** - Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy.**
- **Dr. M.S. Pagare -** Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- **Dr. R. P. Singh** -University of Lucknow **[U.P.] India**
- **Dr. S. M. Tadkodkar** - Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India.**
- **Dr. N. V. Jayaraman** - Director at SNS group of Technical Institutions,**Coimbatore**
- **Dr. Bajarang Korde** - Savitribai Phule Pune University **Pune, [M.S.] India**
- **Dr. D. A. Suryawanshi** - Principal, R. C. Patel College of Education, Shirpur, **Dhule.**
- **Dr. Sandip D. Mundhe** - Head, Lib. Science, Sambhajirao Kendre College, **Jalkot, Latur**
- **Dr.Y. H. Saner** - Principal, Abhay College of Education, **Dhule**
- **Dr. D. D. Patil** - Principal, Arts, Science and Commerce College, Chopda, **Jalgaon**

Review Committee -

- **Dr. Uttam V. Nile** - P. S. G. V. P. Mandals Arts, Cmmerce, Science College, Shahada
- **Dr. Sanjay Dhondare** - Abhay Womens College, Dhule
- **Dr. Rekha Gajare** - Head, Dept. of Hindi, P.O.Nahata College, Bhusawal
- **Dr. Ramesh Sambhaji Kure** - Head, N. W. College, Akhala Balapura Dist-Hingoli
- **Dr. S. K. Wadekar** – M. S. G.College, Malegaon Camp, Dist- Nashik

---

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responcible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- **Executive Editor**

Published by -

- **Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Nashik**

Email : swatidhanrajs@gmail.com **Website :** www.researchjourney.net **Mobile :** 9665398258

ISSN : 2348-7143
December 2019

Editor Board

Guest Editor :

Dr. Subodh kumar Singh

Prof.Ravindra B.Shende

Associated Editor

Dr.S.N.Pilgulwar

Prof.T.S.Mane

Dr.D.P.Lonkar

ISSN : 2348-7143
December 2019

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	भारतीय अर्थव्यवस्था : सद्या स्थिती व भविष्य	प्रा.अंकोश चवरे	16
2	वर्तमान सिंचन व्यवस्थेची दशा व विदर्भातील कृषी विकासाची दिशा	डॉ.आस्तिक मुंगमोडे	20
3	शरद जोशींचे आर्थिक विचार	प्रा. अविनाश ब. अवचट	23
4	जागतिकीकरणाचा शेतकऱ्यांवरील परिणाम	प्रा.डॉ. सुरेश बन्सपाल	26
5	सूचना संचार प्रौद्योगिकी का ग्रामीण विकास में योगदान	डॉ. भगवत सिंह राय	29
6	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर : एक अर्थतज्ज्ञ	प्रा.ज्ञानेश्वर बापूराव जांभुळे	31
7	ग्रामीणविकास : अडथळे व उपाय	डॉ. महेन्द्र पांडूरंगजी गावंडे	35
8	भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्रातील उत्पादन वाढविण्यासाठी करण्यात आलेल्या सुधारनात्मक उपाययोजना.	डॉ. विकास प्रल्हादराव सावंत	39
9	भारतातील वाढती लोकसंख्या व लोकसंख्या धोरण	प्रा. मनोहर आं. गूडधे	43
10	डिजीटल भारत – पाच ट्रिलीयन डॉलर्स अर्थव्यवस्थेकडे जाण्याचा एक मार्ग	प्रा.हेमराज चौधरी	46
11	.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक व जल व्यवस्थापनात योगदान	डॉ. लीलाधर डी– खरपुरीये	48
12	ग्रामीण विकास एकअर्थनिती	प्रा.डॉ.व्ही डब्लु.मालेकार	53
13	लोकसंख्येचा आर्थिक विकासावर होणारा परिणाम–एक अध्ययन	डॉ. मनोजकुमार भोवते	61
14	विकासातील चालू घडामोडी:पर्यावरणास घातक	डॉ. (सौ.) मंजूषा राजेंद्र ठाकरे	64
15	भारतीय लोकसंख्येतील वाढ, आर्थिक विकासाचा स्त्रोत व मर्यादा	श्री. गिरीधर कुनघाडकर	67
16	नवीन आर्थिक सुधारणा :(उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण)	डॉ. जे. एम. काकडे	70
17	ग्रामीण विकास – एक अर्थनिती.	प्रा. पंढरी जी. मोरे	73
18	महात्मा गांधींच्या आर्थिक विचारांची वर्तमान परिस्थितीशी समर्पकता	प्रा. हेमंत जोशी	77
19	भारतीय अर्थव्यवस्था पर जीएसटी के लाभ और प्रभाव	डॉ. संजय प्रसाद	80
20	भारतीय अर्थव्यवस्थेची घसरण : कारणे व उपाय	प्रा. संदीप ध.चव्हाण	85
21	भारतीय अर्थव्यवस्था : अपूर्ण विकसीत व पुढे विकसीत	प्रा.रवींद्र शेंडे	90
22	अर्थव्यवस्थेत वस्तू आणि सेवा कराची वाटचाल	राजेश्वर वारलु काकडे	95

23	भारतीय लोकसंख्येचा विकासक्रम प्रा. डॉ. रवि एस. सोरते	99
24	महात्मा गांधीचे आर्थिक विचार प्रा. डॉ. ममता आर. साहु	105
25	वस्तु व सेवा कर : कार्य, फायदे व त्यासमोरील समस्या प्रा. डॉ. विजय के. बन्सोड	108
26	उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण आणि भारतीय अर्थव्यवस्था प्रा.विलास कांबळे	110
27	भारतीय महापुरुषाचे आर्थिक विचार प्रा. वैशाली योगराज भेले	113
28	ग्रामीण विकास-एक अर्थनीती प्रा. प्रशांत जगदीश वाल्देव	117
29	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील आव्हाने (बेकारीच्या संदर्भात) डॉ. लाजवंती रामदास टेंभुर्णे	120
30	वर्तमान भारतीय अर्थव्यवस्थेत रोजगारीचा प्रश्न डॉ. मृणालिनी नरेन्द्र तापस	123
31	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय शेती विषयक विचार प्रा.एल्.एस्. सिताफुले	128
32	वर्तमान आर्थिक मंदी व भारतीय अर्थव्यवस्था: एक विश्लेषण डॉ. सुनिल शिंदे	132
33	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भारताविषयक आर्थिक विचार डॉ. स्वाती शिवदास शंभरकर	136
34	वर्तमानस्थीतीत लोकशाहीपुढील आव्हाने व उपाय डॉ.प्रमोद शंभरकर	139
35	पर्यावरर्णीय तत्वावर आधारित अर्थव्यवस्थेची पुर्नरचना करणे ही आधुनिक काळाची एक गरज प्रा. डॉ. सिध्दार्थ ज्ञा. नागदिवे	142
36	छत्रपती शिवाजी महाराजांचे आर्थिक धोरण प्रा.स्वप्निल एस. बोबडे	145
37	भारतीय अर्थव्यवस्था में उदारीकरण, निजीकरण और वैश्वीकरण की भूमिका चंदा आनंद बोरकर / डॉ. करमसिंग राजपूत	149
38	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी आणि महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या आर्थिक विचारांची समर्पकता प्रा.नलिनी विठ्ठल पाचर्णे	153
39	निवडक भारतीय महापुरूषांचे आर्थिक विचार कु. उज्वला गिरीधर नागोसे	157
40	ग्रामीण विकास —एक अर्थनिती प्रा. नरेंद्र के. पाटील	161
41	भारतीय महापुरुषाचे आर्थिक विचार. प्रा.डॉ. विनोद झामा मोरे	165
42	भारतीय शेतीतीलआव्हाने आणि इस्रायल कृषी तंत्रज्ञान प्रा. डॉ.संजय मारोतराव महाजन	174
43	भारतीय अर्थव्यवस्थेत वस्तू व सेवा कराचा प्रवास सहा. प्रा. मडावी ए. डी.	178
44	विनोबांचे ग्रामिण अर्थव्यवस्था, ग्रामोद्योग व श्रमप्रतिष्ठेविषयी विचार प्रा.डॉ.दीपक लोणकर	182
45	अर्थतज्ज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार प्रा. राहुल मोरेश्वर लभाने	184
46	केंद्रीय बॅकेची स्वायत्तता व बॅकाच्या विलीनिकरणाची समस्या प्रा. रविद्र श्रीराम कोरे	188

47	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचेआर्थिक विचार **प्रा.डॉ.मनिषकुमार काशिनाथ कायरकर**	191
48	अल्पभूधारक शेतकरी व नाबार्डची स्वयंसहायता गट योजना – एक आर्थिक अध्ययन प्रा. गजानन एस. जाणे	196
49	वस्तू व सेवा करप्रणालीचे फायदे व तोटे **प्रा.डॉ.राजेश्री अ.जाधव**	202
50	भारतातील दारिद्रयाचे कारणे व उपाय – योजना **प्रा. संतोष चंपतराव गोहोकार**	205
51	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील मंदीसदृश स्थिती व नाविन्यतेला चालना **डॉ.अनिल .गायकवाड**	207
52	लघू उद्योगांचि प्रगती दृरुपरेषा प्रा. डॉ. आर. ए. फुलकर	210
53	एक आर्थिक विचारवंत – डॉ. आंबेडकर डॉ. संगीता जी. टक्कामोरे	216
54	भारतीय अर्थव्यवस्था सद्यस्थिती व आव्हाने श्री. मदन जी. प्रधान, डॉ. जयंतकुमार एम. मस्के,	220
55	भारतीय अर्थव्यवस्थतेत क्रिकेट खेळाची भुमिका प्रा. उत्तम रामचंद्र देउळकर	223
56	भारतीय अर्थव्यवस्थेत शाश्वत शेती आजच्या काळाची गरज डॉ. कल्पना भजनी ६ डॉ. कांचनमाला क्षीरसागर	226
57	भारतीय अर्थव्यवस्था की वर्तमान स्थितीतथा आर्थिक सर्वेक्षण प्रा. डॉ. प्रिति ई. बंडे	230
58	जागतीकीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेतील प्रवास:एक आर्थिक अध्ययन प्रा. डॉ. अमोल गिरीधरराव आवंडकर	233
59	ग्रामीण विकास व दारिद्रय निर्मुलन कार्यक्रमांची परिणामकारता डॉ. एस पी. झांबरे,	236
60	भारतातील वस्तु व सेवा कर – एक विश्लेषण प्रा.डॉ.विठ्ठल निलकंठ ठावरी	238
61	लोकसंख्यावाढ :– एक सामाजिक समस्या प्रा.बाळकृष्ण कारु रामटेके	242
62	लिंगभाव आणि विकास–अर्थकारणाचे स्त्रीवादी दृष्टीकोणातून विश्लेषण डॉ.प्रविण दिगांबर मुधोळकर	246
63	जागतिकीकरणाचे परिणाम प्रा.डॉ. मेघमाला अं. मेश्राम	251
64	जागतिकीकरण आणि भारताची राष्ट्रीय सुरक्षा प्रा. तानाजी माने	254
65	आर्थिक मंदी उद्‌भण्याची कारणे आणि उपाययोजना डॉ. रंजना सुखदेव लांजेवार	257
66	भारतातील ग्रामिण विकासाचे वास्तव: एक अवलोकनात्मक अभ्यास प्रा. डॉ. मंगेश कडू	260
67	गिग अर्थव्यवस्थेचा (ळपह म्बवदवउल) फ्रिलान्सच्या (थ्तममसंदबम) दृष्टीकोनातून भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम – एक नवप्रवर्तनात्मक अध्ययन प्रा. हितेश मा. दडमल	263
68	कृषी विकासात शिक्षण व संशोधनाचे महत्व डॉ. विठ्ठल घिनमिने	267
69	आदिवासी विकास विभागाच्या योजना आणि आदिवासी शेतकरी प्रा.एन.एस.गेडाम	272

ISSN : 2348-7143
December 2019

70	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे अर्थशास्त्रीयदृष्टिकोण प्रा. निलेश अरूण दूर्गे	276
71	प्दकनेजतल ४ण० आणि भारत प्रा. निहार अशोक बोदेले	281
72	कृषीआधारीत उद्योग व ग्रामीण विकास प्रा. डॉ. प्रज्ञा बागडे	285
73	वर्तमान जागतिक अर्थव्यवस्था व साहित्य डॉ. जयश्री शास्त्री	289
74	ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा विकास आणि सहकारी क्षेत्र प्रा. डॉ. राजेश के. चिमणकर	292
75	महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे कृषी विषयक विचार प्रा.संजय उत्तमराव उगेमुगे	298
76	वस्तू व सेवा कर डॉ. अनिल गंगाधर पितळे	300
77	वस्तू व सेवाकर– एक दृष्टीक्षेप निलेश देवाजी हलामी	302
78	भारतीय लोकसंख्या : आर्थिक विकासाचा स्त्रोत अक्षय ससाने केशव कनवाळे	206
79	भारतातील बेकारीचे कारणे व उपाय–योजना प्रा. महेंद्र नारायणजी कुंभारे	309
80	देश के आर्थिक विकास लिए निवेश पर ध्यान देना समय की जरूरत डॉ. संगीता कुंभारे	311
81	इंदिरा आवास योजनेचा आढावा कु. सुरेखा केशवराव हजारे,	315
82	महात्मा गांधीच्या आर्थिक विचारांची प्रासंगिकता डॉ. नितीन कत्रोजवार	319
83	बँकिंग क्षेत्रातील वाढत्या समस्या व विलिणीकरण डॉ. आरती डी. महेशकर	324
84	काम का बदलता स्वरूप: गिग अर्थव्यवस्था प्रा. डॉ. उषा एन. पाटील	327
85	भारतीय राष्ट्रीय उत्पन्नाची वर्तमानप्रवृत्ती डॉ. राजेश गायधनी	329
86	भारतीय महापूरुषांचे आर्थिक विचार ईश्वर वाघ	333
87	मोगलांच्यालष्करातीलवेतन पध्दती–एक अभ्यास प्रा. योगेश मारोती करवाडे	337
88	म्हात्मा गांधी यांच्या अर्थशास्त्रीय विचारांचा मागोवा प्रा.नागनाथ मनुरे	339
89	भारतीय लोकसंख्या–आर्थिक विकासाचा स्त्रोत व मर्यादा प्रा.गोविंदा झाडे	341
90	Sustainable and Inclusive growth of Indian economy **Meenal M. Rajdev**	343
91	Rural development india (special focus on – pradhan mantri awaas yojana [pmay] including indira awaasyojana iay) **Dr. Jyoti Pande**	347
92	Sustainable Agricultural Development Reform In Indian Agriculure **Dr. Ashok Mande**	352
93	Role Of Informaton -Technology In Indian Economy **Dr. Mohan A Anjankar**	356

94	Status of Economic Growth, Poverty and Income Inequality in India **Dr.Samit L. Mahore**	360
95	Major Problems in Indian Economy **Sunil P. Ghugal**	366
96	Role of NGO’s in Social Development in India **Dr.Dini Menon**	370
97	Emerging Indian Banking : IT in Banking & Virtual Banking **Dr. Durgadas D. Choudhari**	373
98	‘An Empirical Literature’ a key to Rural Upliftment. **Dr. Chetna Pathak**	376
99	Goods And Services Tax And Its Impact On Indian Economy: A Study **Dr. Sanjay B. Bagde**	379
100	Role of reserve bank of india in indian economy **Dr.Mehatre Meena Gitaram**	383
101	Gig Economy Curse or Boon think? **Vishal G. Karambe**	387
102	The Role of Marketing to Motivate Framer for Adoption of Organic Farming for Sustainable Development **Dr. Rashmi Mategaonkar**	389
103	“A Study on ‘Industry 4.0’in the Context of Indian Economy” **Dr. Razeka Khan**	392
104	Impact Of Goods And Services Tax On Indian Economy **Vijay Rahangdale**	396
105	Implementation of Goods & Service Tax (GST) in India Emerging Opportunities & Challenges **Prof. Sandip S. Tajane**	401
106	Goods And Service Tax **Swati A. Saurangpate**	405
107	Challenges Faced By Educated Unemployed Youth in India **Pankaj Dharmapal Mandape**	409
108	Contribution Of Ngos Towards Women Empowerment In India **Dr. Harinder Kour**	412
109	Major Problem In Indian Economy **Dr. R. N. Sontakke/ Shital S. Bhargav**	416
110	Thought on Poverty by Nobel Winner Abhijit Banerjee **Vishal Bawankar**	419
111	Is India’s GDP is Accurate **Vinay D. kawade**	421
112	Industrial Co-operatives **Prof. Rajesh S. Dongare**	424
113	The problem of tribal and rural education **Prof. Kisan K.Ghogre**	427
114	Role of RBI in Indian Economy **Asst.Prof. Ganesh P. Surjuse**	429
115	unemployment is major problems in indian economy **Dr. Ravi S. Dharpawar**	431

ISSN : 2348-7143
December 2019

116	Goals of Five Trillion US$ Indian Economy **Dr. Raju Ghanshyam Shrirame**	434
117	Education 4.0 for Industrial Revolution 4.0 **Aparna Samudra**	439
118	Goods and Service Tax (India): Impacts on Startups **Dr. L. Dhanamanjuri Devi**	442
119	Recent Trends in Indian Banking Sector **Dr. Rajesh P. Kamble**	445
120	Economic Growth And Its Impact Of Service's Sector In India : A Study **Dr. Mahendrakumar D. Katre**	447
121	Goods and Service Tax **Dr. Swarnalata Warke**	451
122	Topic : Industry 4.0 in India **Dr. Madhuri Chansarkar**	451
123	Green Marketing& its Impact on Society: Emerging Challenges & Opportunities **Prof. Mahendra Sonawane**	458
124	Thoughts On Poverty By Nobel Winner Abhijit BanerjeeIn Indian Context **Rupeshkumar Raut / Dr. Sharyu Potnurwar**	463
125	Role of Reserve Bank of India in Indian Economy **Prof. Nitesh Jogi**	468
126	Rural Development: Representative of India's Economic Development **Dr.Mrs. Manisha Vinay Aole**	472
127	Industry 4.0: the future concepts and new visions of factory of the future development **Prof. Hitesh b. Bhoyar**	477
128	Indian Economy and Transition towardsGoods and Service Tax **Dr. Gajanan B. Patil**	481
129	Financial views of Indian legends Dr. B.R. Ambedkar **Dr. Rekha m Badodekar**	487
130	Rural Development in India **Dr. Nitin B. Kawadkar**	490
131	Issue and Problems in Rural Development Programmesin India. **C.K.Jiwane**	494
132	In Indian Economy : A case of internet merchants retain promises and commitments of e-commerce Customers in Chandrapur City **Dr. Haresh T. Gajbhiye**	499
133	A study of Marketing Management of Indian Agri-Business: A Case of awareness among farmers about substitute fertilizers in Chandrapur District **Dr. Laxman T. Kamdi**	503
134	Industrial Revaluation 4.0 and Challenges of India. **Deepali Pathrabe**	507
135	Role of Women in Sustainable Develo pment **Sonal Agrawal**	511
136	Dilemma and Tensions that arises from social entrepreneurshipin resolving a complexity of society **Dr. Ravi Vyas / and Rekha Kadam**	514

137	Indian banking sector and its impact on economic Growth rate: a study **Dr. Sanjay Dhanvijay**	520
138	Current Status Of Indian Economy **Dr.Prashant Katole**	524
139	GST In India **Dr.Rosalin Mishra**	527
140	Liberalization, privatization and globalization and its impact on indian economy **Dr. Pratap M. Chauhan**	531
141	High Morale of the Employees: The Key of a Successful Organization **Dr. Prashant M. Puranik**	535
142	Impact and Benefits of Goods and Services Tax On Indian Economy **Prof. Payal Gupta / Prof. Rupali Petkar**	538
143	Rural Development In India **Prof. Kalpana K. Kale**	542
144	Impact of Digitalization on the Rural Economy and Requirement of Financial Literacy **Prof. Dr. Pilgulwar S.N. / Prof. Pilgulwar P B**	546
145	Recent Hiring Techniques Of It **Dr. Anjali Parag Kalkar**	549
146	Impact of GST on Indian Economy **Dr.Suraj K.Rodde**	553
147	A study of Unemployment in India, Causes and Implication **Prof. Manohar R. Chaudhari**	557
148	Inclusive and sustainable growth in India **Dr.Ashwini Manik Vatharkar**	562
149	Role of Reserve Bank of India in the Development of Indian Economy **Dr.Kavita Devanand Makarwar**	565
150	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार प्रा. प्रमोद स. घोनमोडे	569
151	भारतीय बेकारीचा तहाण कांदबरी वर पडलेला प्रभाव प्रा.डॉ. बंडु चौधरी	571
152	भारतीय अर्थव्यवस्थेची मंदीसदृश्य धोरणे व आव्हाने प्रा.डॉ.एम.के.नन्नावरे	573
153	जागतिक मंदी आणि भारतीय अर्थव्यवस्था प्रा. नंदकिशोर प्रेमचंद सिंगाड	577
154	विक्रीचा प्रभावी मार्ग जाहिरात, समस्या व भूमिकेचे अध्ययन डॉ. नीता धर्माधिकारी	583

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

भारतीय अर्थव्यवस्था : सद्या स्थिती व भविष्य

प्रा.अंकोश चवरे
अर्थशास्त्र विभाग प्रगती महिला कला महाविद्यालय,भंडारा

प्रस्तावना :

अर्थव्यवस्थेत देशाची लोकसंख्या, नैसर्गिक संसाधने, शेती, उद्योग, व्यापार, सेवा क्षेत्र, उत्पन्न, रोजगार, गरीबी, शासन व्यवस्था, मुद्रा, दळणवळण, पायाभूत सुविधा अशा विविध आर्थिक व सामाजिक धोरण घटकाचा विकास म्हणजे अर्थव्यवस्थेचा विकास होय. प्रा.ग्रेगरी ग्रॉसमन च्या मते, "देशोतील व्यक्ती, कुटुंबे, उद्योगसंस्था, व्यवसाय संस्था यांच्या मार्फत उत्पादन विभाजन, विनिमय व उपयोग या आर्थिक क्रिया पार पाडल्या जातात. देशातील विविध घटक व संस्थांना वळण लावण्यासाठी ज्या यंत्रणेचा वापर केला जातो. तिला अर्थव्यवस्था असे म्हणतात." जागतिक बॅकेनी प्रतिवर्षी प्रत्येक देशातील दरडोई उत्पन्नावररून जगातील अर्थव्यवस्थेची तीन गटात विभागणी केली आहे. अल्प विकसित अर्थव्यवस्था, विकसनशील अर्थव्यवस्था व विकसित अर्थव्यवस्था या तीन प्रकारात केली जाते. ज्या देशात गरीबी, बेरोजगारी, निरक्षरता उत्पादनाचे जुने तंत्र, दरडोई उत्पन्न कमी, आर्थिक विषमता, प्राथमिक क्षेत्रावर अवलंबून असणाऱ्या लोसकंख्येचे प्रमाण जास्त, शिक्षण, आरोग्य यांसारख्या पायाभूत सुविधांचा अभाव अशा अर्थव्यवस्थेला अल्पविकसित अर्थव्यवस्था असे म्हणतात. ज्या देशात विकास, प्रगती सुरू असते अशा अर्थव्यवस्थेला विकसनशील अर्थव्यवस्था असे म्हणतात. तर अल्पविकसित अर्थव्यस्थेच्या विरूध्द परिस्थिती विकसित अर्थव्यवस्थेत असते. प्रा.लाऊकसच्या मते, "मानवी गरजा भागवितांना उपलब्ध साधनसाग्रीचा वापर करण्यासाठी केलेले समग्र आर्थिक व्यवहार म्हणजे अर्थव्यवस्था होय." अर्थव्यवस्थेत आर्थिक घटकांबरोबरच सामाजिक घटकांचा, शासनव्यवस्थेचा, नैसर्गिक संसाधनाचा अभ्यास केला जातो.

नैसर्गिक संसाधनांवरच देशाचा विकास अवलंबून असतो. ज्या देशात नैसर्गिक संसाधने जास्त असतात त्यांचा विकास जलद गतीने होतो. कारण त्यांच्याकडे उत्पादनाची साधने मुबलक प्रमाणात उपलब्ध होतात. नैसर्गिक संसाधने ही राष्ट्राला मिळालेली विनामूल्य देणगी असते. भारत देशाचे भौगोलिक क्षेत्रफळ ३२,८६,२६३ चौ.कि.मी. असून क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने भारताचा जगात सातवा क्रमांक आहे. देशात एकुण क्षेत्रफळापैकी लागवडीखालील क्षेत्राचे प्रमाण ७७ टक्के आहे. लागवडीखालील क्षेत्राच्या ४६ टक्केच प्रमाण लागवडीखालील वापरले जाते. देशात सुपीक जमिन, हवामान, पाण्याची उपलब्धता चांगल्या प्रकारची असल्यास शेतीच्या उत्पादनात व उत्पादकतेत वाढ होते. परिणामी अन्नधान्याची गरज पूर्ण होते. त्याच बरोबर कृषीक्षेत्रावर अवलंबून असणाऱ्या साखर उद्योग, कापड उद्योग, तेल गिरण्या, खते, बि–बियाणे, किटकनाशके, औषधे, कृषी अवजारे यांसारख्या घटकाचे उत्पादन घेणाऱ्या कृषीपूरक उद्योगांचा विकास होतो. तसेच नैसर्गिक साधनामुळे अल्प भांडवलात रोजगार निर्मिती होते. भारतात सुर्यप्रकाश, सुपीक जमीन, हवामान, समुद्र किनारा, औषधी वनस्पती, पशुधन, मनुष्यबळ मोठया प्रमाणात उपलब्ध आहेत. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारताची लोकसंख्या १२१ कोटी आहे. पुरूष प्रमाण ५१.५४ टक्के व महिला प्रमाण ४८.४६ प्रमाण आहे. परंतु त्याचा योग्य वापर होत नसल्यामुळे आर्थिक विकास कमी राहिला आहे.तसेच भारतीय अर्थव्यवस्थेची राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या आधारावर तीन गटात व्यावसायिक विभागणी केली जाते. प्राथमिक क्षेत्र, द्वितीय क्षेत्र, तृतीय क्षेत्र असे आहेत. प्राथमिक क्षेत्रात नैसर्गिक संसाधनांवर अवलंबून असणाऱ्या कृषी, पशुपालन, मासेमारी, जंगल, खाणकाम या उद्योगांचा समावेश होतो. द्वितीय क्षेत्रात मोठे व लघु व कुटीर उद्योगंधदे व बांधकाम तर तृतीय क्षेत्रात व्यापार, वाहतूक, दळणवळण, साठवणूक, बॅकिंग, विमा व इतर सेवांचा समावेश होतो. भारतीय अर्थव्यवस्था ही एक विकसनशील अर्थव्यवस्था असल्यामुळे प्राथमिक क्षेत्राचे म्हणजेच कृषी क्षेत्राचे राष्ट्रीय उत्पन्नात व रोजगार निर्मितीत प्रमुख स्थान आहे. भारतात स्वातंत्र प्राप्तीच्या वेळी राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषी क्षेत्राचा वाट ६० टक्क्यापेक्षा अधिक होता. नंतर तो कमी झाल्यामुळे सन २०१२–२०१३ मध्ये हा वाटा १५ टक्क्यांपेक्षा कमी झाला असला तरी देशातील एकुण रोजगारापैकी ५२ टक्क्यांपेक्षा अधिक रोजगार कृषी क्षेत्रात होतो. त्यामुळे कृषी क्षेत्राला भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा समजले जाते.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत पंचवार्षिक योजनाची भूमिका

भारतीय अर्थव्यवस्था ही मिश्र अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखली जाते. भारतीय अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक क्षेत्र व खाजगी क्षेत्र या दोन्ही क्षेत्राच्या माध्यमातून अर्थव्यवस्थेचे संचालन केले जाते. १५ मार्च १९५० मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास करण्याकरिता आर्थिक नियोजनाची स्थापना केली. १९५१ पासून प्रत्यक्ष आर्थिक नियोजनाला सुरूवात झाली. अर्थव्यवस्थेचे नियोजित व धोरणात्मक स्वरूप पंचवार्षिक योजनेच्या माध्यमातून मौद्रिक व राजकोषीय धोरण ठरविण्यात आले. तसेच आर्थिक नियोजन मंडळाद्वारे प्रत्येक पाच वर्षात आर्थिक विकासाची स्थिती व भविष्य पंचवार्षिक योजनेद्वारे

ISSN : 2348-7143
December 2019

ठरविण्यात आले. प्रत्येक पाच वर्षातील विकासाची स्थिती लक्षात घेवून आर्थिक धोरणे मांडण्यात आली. आजपर्यंत एकूण १२ पंचवार्षिक योजना पूर्ण झाल्या आहेत. एकुण ७० वर्षाच्या कालावधीत आर्थिक नियोजन करून अर्थवयवस्थेला विकासाच्या स्थितीत आणण्याचे कार्य करण्यात आले. पहिल्या पंचवार्षिक योजना (१९५१–५५) काळात कृषी क्षेत्रावर मुख्य भर देण्यात आले. कृषीनंतर जलसिंचन आणि जलविद्युत या क्षेत्राला प्राधान्य देण्यात आले. ३.६ टक्के आर्थिक विकास दर साध्यझाला. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजना (१९५५–६०) काळातऔद्योगिकीकरण घडवून आणण्यासाठी अवजड आणि पायाभूत उद्योगांच्या विकासावर भर देण्यात आले. ४.१ टक्के आर्थिक विकास दर साध्य झाले. तिसऱ्या पंचवार्षिक योजना (१९६१–६६) काळात कृषी आणि औद्योगिक विकास संतुलीत यावर भर देण्यात आले. याच योजना काळावधीत हरित क्रांती म्हणून नविन कृषी धोरण आखण्यात आले.२.८ टक्के आर्थिक विकास दर साध्य झाले.तीन वार्षिक योजना(१९६६–६९) काळावधीत ३.७ टक्के विकास दर साध्य झाले. चवथ्या पंचवार्षिक योजना (१९६९–७४) काळातकाळात स्थैयांधिष्ठित विकास व स्वालंबन उदिष्ठे लक्षात घेवून धोरण आखण्यात आले. ३.३ टक्के आर्थिक विकास दर साध्य झाले. पाचव्या योजना (१९७४–७९) काळात काळात दारद्रय निर्मूलन, आरोग्य व समाजकल्याणाला प्राधान्य देत धोरण आखण्यात आले. तसेच गरीबी निमूर्लन, रोजगार निर्मिती याकडे विशेष लक्ष देण्यात आले.४.८ टक्के आर्थिक विकास दर साध्य झाले. नंतर एक वर्षाच्या काळाकरिता सरकती योजना म्हणून (१९७८–८०) या योजना काळात काळात लघु व कुटीर उद्योगांवर भर देवून रोजगार निर्मितीचे धोरण आखण्यात आले. सहाव्या पंचवार्षिक योजना (१९८०–८५) काळात दारिद्रिय निर्मूलन व रोजगार निर्मितीवर आधारीत धोरण आखण्यात आले. ५.७ टक्के आर्थिक विकास दर साध्य झाले. सातव्या पंचार्षिक योजना (१९८५–९०) काळात उत्पादक रोजगार निर्मिती, उपभोग्य वस्तू व सेवांच्या उत्पादन व आधुनिक तंत्रज्ञानावर भर देण्यात आले. ६.२ टक्के आर्थिक विकास दर साध्य झाले. १९९०–९२ या दोन वर्षाच्या कालावधी अवकाशी योजना आखण्यात आली. ०.९ टक्के आर्थिक विकास दर साध्य झाले. आठवी योजना (१९९२–९७) काळात मनुष्यबळ विकासावर मुख्य भर देवून शिक्षण, आरोग्य, रोजगार निर्मितीला प्राधान्य देणारे धोरण आखण्यात आले. ६.८ टक्के आर्थिक विकास दर साध्य झाले. नववी योजना (१९९७–०२) काळात कृषी व ग्रामीण विकास आणि सामाजिक न्याय आणि समानतेसह आर्थिक वाढ असे धोरण आखण्यात आले. ५.५ टक्के आर्थिक विकास दर साध्य झाले. दहावी योजना (२००२–०७) काळात मानवी संसाधनाचा दर्जा उंचावण्यासाठी शिक्षणावर भर तसेच सामाजिक न्याय व समता यावर भर देवून धोरण आखण्यात आले. ७.८ टक्के आर्थिक विकास दर साध्य झाले. अकरावी योजना (२००७–१२) काळात जलद आणि सर्वसमोवशक वृध्दी यामध्ये दारिद्रयात कपात, रोजगार संधीत वाढ, सर्वांना समान संधी, शैक्षणिक दर्जा उंचावणे, महिला व बालकल्याण, पायाभूत संरचना, पर्यावरण रक्षण यावर आधारीत धोरण आखण्यात आले. ७.९४ टक्के आर्थिक विकास दर साध्य झाले. बारावी योजना(२०१२–१७) काळात सतत विकास व स्थैय यावर आधारीत दारिद्रिय निमूर्लन, अन्नसुरक्षा, सामाजिक समता आणि न्याय, आरोग्य व शिक्षण यावर आधारीत धोरण आखण्यात आले. ७.८ टक्के आर्थिक विकास दर साध्य झाले.

१ जानेवारी २०१५ ला नीती आयोग (राष्ट्रीय भारत परिवर्तन संस्था) भारत सरकारद्वारे स्थापन करण्यात आली. १३ ऑगस्ट २०१४ मध्ये भारतीय योजना आयोग बंद करून पंचवार्षिक योजनाद्वारे विकास करण्याचे धोरण बंद करण्यात आले. नीती आयोगाचा मुख्य उद्देश केंद्राकडून राज्यस्तराकडे विकास करण्याची नीती म्हणून एक महत्वपूर्ण विकासवादी बदल म्हणून राज्याला वास्तविक स्वरूपात आणि सतत भागीदारीच्या स्वरूपात ठेवण्यात आले. ग्रामीण स्तरावर आधारीत विकासाच्या योजना आखण्याचे कार्ये करेल असे ठरविण्यात आले.

पायाभूत सुविधा, पर्यावरण संरक्षण व संवर्धन, कृषी विकास व ग्रामीण विकास असे विविध मुख्य घटक आधारीत धोरण आखण्यात आले. यावरून असे लक्षात येते की, या योजना काळाचा विचार करता ६० वर्षाच्या कालावधीत प्रत्येक पंचवार्षिक योजना काळावधीत निश्चित केलेले आर्थिक विकास दर व साध्य करण्यात आलेले आर्थिक विकास दर यात मोठया प्रमाणात तफावत आहे. निश्चित केलेले विकास दर म्हणून फक्त सहाव्या, सातव्या, आठव्या योजना कालावधी सोडून बाकी सर्व योजना काळावधीत आर्थिक विकास दर गाठता आला नाही.

नविन आर्थिक सुधारणा धोरण– १९९१

१९९०–९१ या दरम्यान भारतीय अर्थव्यवस्थेत राजकोषीय असंतुलन निर्माण झाले. वाढती महसुल तुट, अंतर्गत व विदेशी कर्जाचा वाढता बोजा, विकासेत्तर बाबीवरील प्रचंड खर्च, विदेशी व्यापारातील तूट यासारख्या स्थितीमुळे आर्थिक अरिष्ट निर्माण झाले. देशात मोठया प्रमाणात दारिद्रिय, बेरोजगारी, तांत्रिक मागासलेपणा, प्रादेशिक विषमता, विदेशी विनिमयाची टंचाई इत्यादी समस्यांनी विक्राळ रूप धारण केले होते. विदेशी मुद्रेची चितांजनक स्थितीमुळे विदेशी शोधन शेषात मोठयाप्रमाणात कमतरता या करणामुळे २४ जूलै १९९१ मध्ये भारताने नविन आर्थिक सुधारणाचे धोरण स्विकारले. भारतीय अर्थव्यवस्थेत उदारीकरण, खाजगीकरण, जागतिकीकरण स्वीकारून बंदिस्थ अर्थव्यस्थेला खुल्या अर्थव्यस्थेचे स्वरूप दिले. या धोरण कालावधीत विविध क्षेत्रात सुधारणा करण्यात आल्या. उदारीकरणाचे धोरण म्हणून औद्योगिक परवाना धोरणात

बदल करण्यात आले. विद्यमान कायदेशीर नियंत्रणे समाप्त करून देशातील सार्वजनिक क्षेत्रातील राखीव व मोठया उद्योगात विदेशी गुंतवणूकीला परवानगी देण्यात आली. त्याच बरोबर खाजगी गुंतवणूकीला प्रोत्साहन देवून विदेशी भांडवल आकर्षित करण्यासाठी विविध उपायांचा अवलंब करून भारतीय अर्थव्यवस्थेला जागतिक अर्थव्यवस्थेशी जोडण्याचा प्रयत्न केला गेला.

भारतीय अर्थव्यवस्थेची सद्याची वाटचाल

जागतिक बॅंकेच्या २०१८ च्या अहवालानुसार भारतीय अर्थव्यवस्थेची स्थिती ही सातव्या क्रमांकावरून सहाव्या क्रमांकावर आली आहे असे अहवालात प्रसिध्द केले. याचे सद्याचे आर्थिक धोरण याला जबाबदार ठरविण्यात येते. यामध्ये विशेष वस्तू व सेवा करामधील अनिश्चितता, मुद्रा विमुद्रीकरण, कृषी क्षेत्राकडे दुर्लक्ष, कामगार क्षेत्रातील बेरोजगारी, नौकर भरतीचे अल्प प्रमाण, वाढती महागाई, बॅंकिंग क्षेत्रातील अनुत्पादित कर्ज खात्याचे स्वरूप, भ्रष्ट्राचाराचे वाढते प्रमाण, ग्रामीण क्षेत्रातील विविध समस्या असे विविध घटक याला कारणीभूत आहेत. फोर्ब्स इंडियाच्या मते, नोव्हेंबर २०१६ मध्ये झालेली नोटबंदी आणि वस्तू व सेवा कर अनिश्चितीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्था तीन वर्षात सगळयात कमी, म्हणजे ५.७ टक्क्यावर आली आहे.

देशात बेरोजगारीचा दर ६.१ टक्के गेल्या ४५ वर्षामधील सर्वाधिक असल्याचे सर्वेक्षण एनएसएसओ अहवालातून स्पष्ट होतो.२०१८ च्या ऑक्टोबर ते डिसेबर या कालावधीत शहरी भागातील बेरोजगार पुरूषाची टक्केवारी ९.० टक्के एवढी होती. हाच दर २०१७—२०१८ मध्ये ७.१ टक्के एवढा होता. आता शहरी भागातील महिलांच्या रोजगारीच्या आकडेवारीकडे लक्ष दिल्यास महीलांचा बेरोजगारी दर १२.१ टक्के होता तर २०१७—२०१८ या काळात त्याची टक्केवारी १०.८ टक्के होती. याचाच अर्थ सद्या आर्थिक वर्षात बेरोजगारीच्या दराने बेरोजगारीची मर्यादा गाठली आहे. यातली सगळयात अस्वस्थ करणारी बाब म्हणजे तरूणांमध्ये बेरोजगारीचे प्रमाण जास्त आहे आणि या परिस्थितीत शहरी किवा ग्रामीण असे दोन्ही भाग अपवाद नाहीत.२०१७—२०१८ या वर्षात ग्रामीण भागातील पुरूषांचा १५ ते २९ या वयोगटांतील बेरोजगारी दर १७.४ टक्के होता तर महिलांमधील हे प्रमाण १३.६ टक्के होते. शहरी भागांत २०१७—२०१८ या वर्षात तरूणांमधील बरोजगारीचा दर १८.७ टक्के होता. तर महिलांमधील बेरोजगारीचा दर १८.७ टक्के होता. तर महिला मधील हे प्रमाण सर्वोच्च म्हणजे २७.२ टक्के एवढे होते. यातून बेरोजगारीची समस्या तरूणांमध्ये किती अक्राळविक्राळ रूप धारण करत आहे, हे स्पष्ट होते. रिकाम्या हातांचे हे तरूण नोकऱ्यांच्या शोधांमध्ये वणवण भटकट आहेत.

भारतीय अर्थव्यवस्थेची मंदगती

भारतीय अर्थव्यवस्थेची मंदगती लक्षात घेता नॅशनल सांख्यिकीय ऑफिस मधील आकडेवारीनुसार जीडीपीशी संबंधित जारी करण्यात आलेली आहे. गेल्या तीन तिमाहींपासून देशाच्या जीडीपीमध्ये घट होत आहे. २०१८—२०१९ या आर्थिक वर्षाच्या पहिल्या तिमाहींत तो ८.० टक्क्यापर्यत घसरला. तर दुसऱ्या, तिसऱ्या आणि चौथ्या तिमाहिंत घसरणीचे प्रमाण अनुक्रमे ७.० टक्के, ६.६ टक्के आणि ५.८ टक्के एवढे होते. वार्षिक जीडीपी दरातही गेली दोन वर्षे सातत्याने घट होत असल्याची नोंद आहे. २०१६—२०१७ मध्ये असलेल्या ८.२ टक्के विकास दर तर २०१७—२०१८ ७.२ टक्के आणि २०१८—२०१९ मध्ये विकास दर ६.८ टक्के इतका खाली आला. २०१८—२०१९ या आर्थिक वर्षाच्या चारही तिमाहींमध्ये कृषी क्षेत्राच्या विकास दरात घसरण अनुभवास आली. २०१७—२०१८ च्या अखेरच्या तिमाहीत त्यात ६.५ टक्के असलेला कृषी क्षेत्राचा विकास दर २०१८—२०१९ च्या तिमाहीमध्ये पहिल्या तिमाहीत ५.१ टक्के, दुसऱ्या तिमाहीत ४.२ टक्के, तिसऱ्या तिमाहीत २.७ टक्के, चौथ्या तिमाहीत ०.१ टक्क्यांची नकारात्मक वाढ असा घरंगळला आहे. धान्य उत्पादनाचे जे लक्ष्य निर्धारित करण्यात आले होते २०१८—२०१९ या आर्थिक वर्षात त्यांच्या २.४ टक्के कमी पडले धान्य उत्पादनाचे प्रमाण २०१७—२०१८ च्या तुलनेत धान्य उत्पादनाचे प्रमाणही ०.६ टक्क्यांनी घटले. उत्पादन निर्मिती क्षेत्रातील आर्थिक वर्षात २०१८—२०१९ या वर्षात पीछेहाट झाली आहे. पहिल्या तिमाहीत या क्षेत्राचा अर्थव्यवस्थेतील वाटा १२.१ टक्के होता तो दुसऱ्या तिमाहीत ६.९ टक्के तिसऱ्या तिमाहीत ६.४ टक्के तर चौथ्या तिमाहीत ३.१ टक्के अशा प्रमाणात घसरला आहे. औद्योगिक उत्पादनाबाबतही फारसे उत्साहवर्धक चित्र नाही. २०१७—२०१८ मध्य ४.४ टक्क्यांवर असलेल्या औद्योगिक उत्पादनात २०१८—२०१९ मध्ये ३.६ टक्क्यांपर्यत घट झाली आहे. वस्तुता मार्च २०१९ साठीचा औद्योगिक उत्पादनाचा निर्देशांक गेल्या वर्षातील मार्च महिन्याच्या तुलनेत ०.१ टक्क्यांनी घट दर्शवतो. २०१७ मध्ये ०.३ टक्के घट होती. तीन वर्षात आंतराष्ट्रीय स्तरावर घसरत चाललेल्या खनिज तेलाच्या किमतींनी भारताच्या गंगाजवळीत घसघशीत भर टाकली. बॅंकिंग क्षेत्रालाही घरघर लागली आहे. अनुत्पादक कर्जे आणि मालमत्तांचा बोजा दिवसेदिवस बॅंकिंग क्षेत्राला नकोसा होऊ लागला आहे. अशा वेळी बॅंकिंग क्षेत्राला तारण्यासाठी कठोर आणि परिणामकारक उपाययोजना कराव्या लागणार आहेत.

ISSN : 2348-7143
December 2019

राष्ट्रीय उत्पन्न व दरडोई उत्पन्न

आधुनिक जगात राष्ट्रीय उत्पन्न या कल्पनेला असाधारण असे महत्व प्राप्त झाले आहे. कारण राष्ट्रीय उत्पन्नावरूनच राष्ट्राच्या आर्थिक स्थितीची कल्पना येते. एखाद्या राष्ट्राचे राष्ट्रीय उत्पन्न अधिक असेल, तर राष्ट्र आर्थिकदृष्टया बलवान समजले जाते. याच्या साहाय्याने देशातील सर्वसामान्य लोकांचे राहणीमान उच्च दर्जाचे आहे याची कल्पना येते. राष्ट्रीय उत्पन्न म्हणजे देशामध्ये एका विशिष्ट कालखंडात जेवढया वस्तू आणि सेवा उत्पन्न केल्या जातात त्यालाच राष्ट्रीय उत्पन्न असे म्हणतात. डॉ.मार्शल व पिगू च्या मते, राष्ट्रीय उत्पन्न म्हणजे कोणत्याही विशिष्ट कालखंडात एखाद्या राष्ट्रात श्रम, भांडवल, भूमी, सयोजक यांच्या साहाय्याने भिन्न वस्तू व सेवा यांच्या स्वरूपात निर्माण होणारे भौतिक संपत्तीचे उत्पादन होय. याचे मोजमाप त्या देशातील चलनात किंवा आतरराष्ट्रीय स्तरावरील चलन डॉलर मध्ये मोजले जाते. या वरूनच देशाच्या आर्थिक विकासाचा दर लक्षात येते. तसेच देशातील आर्थिक स्थिती, विविध क्षेत्रामध्ये उत्पन्नाची झालेली वाटणी, गुंतवणूकीची क्षमता, आर्थिक कल्याण, विविध योजनाची प्रगती लक्षात येते. तसेच दरडोई उत्पन्न ही संकल्पना देशाचे प्रत्यक्ष आर्थिक जीवनमान व दर्जा ठरविण्याची महत्वाची संकल्पना आहे. यावरूनच देशाचे वास्तविक आर्थिक विकास लक्षात येतो. दरडोई उत्पन्न म्हणजे देशातील प्रत्येक व्यक्तीचे उत्पन्न होय. देशातील एकुण उत्पन्नाला एकुण लोकसंख्येने भागले असता दरडोई उत्पन्न प्राप्त होते. विकसनशील राष्ट्राचा विकास पूर्णपणे झालेला नसल्यामुळे त्यांचे राष्ट्रीय उत्पन्न कमी असते. उत्पन्नाची साधने व रोजगाराच्या संधी कमी उपलब्ध असतात. परिणामी दरडोई उत्पन्नही कमी असते. भारतीय अर्थव्यवस्थेत हीच परिस्थिती निर्माण झालेली आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेची सद्याची आर्थिक परिस्थिती लक्षात घेता, भारताचे सकल घरेलू उत्पन्न व दरडोई उत्पन्न फारच कमी आहे. तसेच भारतामध्ये रोजगाराच्या संधी, उत्पन्नाची साधने फारच कमी आहे. त्यामुळे उत्पन्नाची वाटणी ही विषम स्वरूपात होत आहे. ग्रामीण क्षेत्र, शेती क्षेत्र यात देशाचे उत्पन्न फारच कमी आहे.

निष्कर्ष

अर्थव्यवस्थेत देशाची लोकसंख्या, नैसर्गिक संसाधने, शेती, उद्योग, व्यापार, सेवा क्षेत्र, उत्पन्न, रोजगार, गरीबी, शासन व्यवस्था, मुद्रा, दळणवळण, पायाभूत सुविधा अशा विविध आर्थिक व सामाजिक धोरण घटकाचा समावेश होतो. भारतीय अर्थव्यवस्था ही मिश्र अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखली जाते. भारतीय अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक क्षेत्र व खाजगी क्षेत्र या दोन्ही क्षेत्राच्या माध्यमातून अर्थव्यवस्थेचे संचालन केले जाते. देशाच्या आर्थिक विकासासाठी आर्थिक नियोजना मंडळाची स्थापना केली. यांच्या माध्यमातून पंचवार्षिक योजना आखण्यात आल्या. विविध योजनाच्या माध्यमातून देशाचे आर्थिक व सामाजिक विकास करण्यात आले. १९९१ नंतर नविन आर्थिक सुधारणा करण्यात आल्या. भारतीय अर्थव्यवस्थेला जगाच्या अर्थव्यवस्थेची जोडून उदारीकरण, खाजगीकरण, जागतिकीकरण करण्यात आले. सार्वजनिक क्षेत्राची भूमिका कमी करून खाजगीकरणाला जास्त महत्व देण्यात आले. परंतू भारतात आजही बेरोजगारी, दारिद्रय, संपत्तीचे सदोष वितरण, प्रादेशिक विकास लक्षात घेता विविध समस्या आहेत. तसेच कृषी क्षेत्र हा आजही मागासलेला क्षेत्र राहिला आहे. ग्रामीण क्षेत्रात उत्पन्नाची साधने खुपच कमी असल्यामुळे मोठया प्रमाणात दारिद्रय वाढत आहे.

संदर्भ :

१) प्रा.रायखेलकर व डॉ.दामाजी (२०१३), भारतीय अर्थव्यवस्था, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
२) प्रा.डॉ.एस.व्ही.ढमढेरे, प्रा.डॉ.एस.जी.शिंदे (२०१०), भारतीय आणि जागतिक आर्थिक विकास, डॉयमंन्ड पब्लिशर्स, पुणे.
३) डॉ. वसुधा पुरोहित, (२०१०), आर्थिक विकास व नियोजन आणि सांख्यिकीय पध्दती, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
४) प्रा.बी.एल.जिभकाटे, डॉ.सुधाकर शास्त्री, (२०१८), भारतीय अर्थव्यवस्था, विश्व पब्लिशर्स अॅन्ड डिस्ट्रिब्यूटर्स, नागपूर.
५) डॉ. विजय कविमंडन, (२०१२), कृषी व ग्रामीण अर्थशास्त्र, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
६) देसाई व भालेराव, (२०११), भारतीय अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन, पूणे.
७) भारत शासन, आर्थिक पाहणी अहवाल, २०१८–२०१९
८) निर्मला गांगुली, "भारतीय अर्थव्यवस्था कोणत्या दिशेने" लेख, १३ जून २०१९, orf.org

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal* **ISSN : 2348-7143**
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue **December 2019**

वर्तमान सिंचन व्यवस्थेची दशा व विदर्भातील कृषी विकासाची दिशा

डॉ.आस्तिक टी. मुंगमोडे
श्री ज्ञानेश महाविद्यालय, नवरगाव

सारांश : कृषी हे वैदर्भीय जनतेचा मुख्य व्यवसाय आहे. विदर्भातील बहुतांश उद्योग हे कृषीवर आधरित आहेत. कृषी उत्पादित कच्च्या मालाच्या आधारे उद्योगपतींचा तीव्र गतीने विकास झालेला दिसून येतो. परंतू विदर्भातील शेतकरी व शेतीचा विकास झालेला नाही. नव–नवीन जलसिंचन प्रकाल्पामुळे विदर्भातील जास्तीत जास्त जनतेचा विकास होणे अपेक्षित होते. परंतू दिवसे दिवस विदर्भातील शेतकरी निराश होवून आत्महत्या सारखे टोकाचे निर्णय घेण्याकडे वळत आहे. हे वेळीच थांवविण्यासाठी विदर्भातील नैसर्गिक संसाधनाचा नियोजनबध्द वापर करून सिंचन व्यवस्थेतील दोष दुर करणे आवश्यक आहे. तरच विदर्भातील कृषक व कृषीला समृध्दी लाभेल.

भारत हा कृषीप्रधान देश असून महाराष्ट्र राज्य भारतातील औद्योगिक दृष्टया विकसीत समजला जातो. परंतु महाराष्ट्राचे हे स्थान दिवंसेदिवस मागे पडत आहे. याचे महत्वाचे कारण **युरोपीयांच्या मते** '' कृषी उत्पन्नातील वाढ ही आर्थिक विकासाची चावी आहे. जर एखादे राष्ट्र ते प्राप्त करण्यात सर्वप्रथम असफल झाले तर संपूर्ण विकास प्रक्रियात बाधा निर्माण होईल.''

महाराष्ट्रात मराठवाडा, कोकण,खाणदेश व विदर्भ असे भौगोलिक क्षेत्र आढळतात. विदर्भाची अमरावती आणि नागपूर अशा दोन महसुल विभागात विभागणी झाली आहे. अमरावती विभागात पाच तर नागपूर विभागात सहा असे ११ जिल्हे, ११२ तालुके, व १०७ शहरे आहे. विदर्भात अमरावती, अकोला, बुलढाणा, वाशिम, यवतमाळ, वर्धा हे सहा जिल्हे पांढरे सोने, कापूर ज्वारी आणि तुरीच्या उत्पादनात अग्रेसर आहेत. नागपूरची संत्री जगप्रसिध्द आहेत, कापूस, ज्वारी, तूर, तांदुळ, फळे, भाजीपाल्याचे उत्पादन घेणारे विदर्भातील शेतकरी मात्र मोठया प्रमाणात आत्महत्या करतात, कसेबसे जीवन जगतात हे विदर्भाचे दुदैव आहे. यांच्या कारणांपैकी विदर्भातील पाणीपुरवठा व जलसिंचन व्यवस्थेतील अपयश हे एक महत्वाचे कारण आहे.

सरकारचे उद्योगाविषयी उदार धोरण – विदर्भातील वैनगंगा व वर्धा नदयांसारखे समृध्द खोरे उभ्या महाराष्ट्रात कुठेही नाही. या खोऱ्यांची क्षमता लक्षात घेतल्यास विदर्भात जलक्रांतीची व्याप्ती मोठया प्रमाणात वाढू शकते. मात्र राज्य शासनाने जलसिंचनाच्या संदर्भात धोरण आखले त्यातुन अनेक प्रश्न निर्माण झालेत. वर्धा जिल्हयातील सेलु, समुद्रपूर, व हिंगणघाट तालुक्यातील शेती ओलिताखाली यावी यासाठी बांधण्यात आलेल्या वडगाव व नांद या निम्नवणा धरणातुन ७८.१२ द.ल. घ.मि. पाणी औष्णिक विद्युत प्रकल्पांना दिल्याने या तिन्ही तालुक्यातील ओलितांचे क्षेत्र धोक्यात आले आहे. निम्न वणा प्रकल्पातील उपयुक्त पाणी साठा १८९.१८ द.ल.घ.मि. पाणी उद्योगासाठी आरक्षित ठेवता येवू शकते. मात्र असे असतांनाही ४१: पाणी औष्णिक विद्युत प्रकल्प व बुटीबोरी येथील पंचतारांकित औद्योगिक वसाहतीला देण्यात आले आहे. यामुळे ज्या उद्देशांनी प्रकल्पाची निर्मिती झाली. त्या मुळ हेतुकडेच दुर्लक्ष झाल्याने या क्षेत्रातील कृषीला लाभ मिळत नाही. .

प्रकल्पातील गैरव्यवहार :– पश्चिम विदर्भातील सहा जिल्हयातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबविण्यासाठी केंद्राने ३७७५ कोटी रूप्याचे पॅकेज दिले. या पॅकेजमध्ये ३१७५ कोटी रूप्ये हे फक्त सिंचन प्रकल्पासाठी देण्यात आले होते. परंतु सहा जिल्हयातील सिंचन प्रकल्पासाठी आजपर्यंत २५९५ कोटी रूपये निधिपेक्षा अधिक खर्च झाले असतांनाही एकही प्रकल्प पूर्ण झाला नसून त्यातील एकाही प्रकारचे सिचंन अद्याप होवू शकले नाहीत. कृषी मंडळातर्फे बांधण्यात येत बंध्याऱ्याचे काम निकृष्ठ दर्जाचे असल्याचे आढळते.

प्रकल्प पूर्ण होण्यास वनजमिनीचा अडथळा :– विदर्भातील भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर, गडचिरोली जिल्हयात वनसंपदा भरपूर आहे. विदर्भात भंडारा व चंद्रपूर जिल्हयांना तलावाचे जिल्हे म्हणून ओळखल्या जातो. याशिवाय नदयांवर मोठे प्रकल्प उभारणे गरजेचे आहे परंतु वन कायदयाअंतर्गत हे प्रकल्प पूर्ण मोठया प्रमाणात वनांची कत्तल करावी लागेल. यामुळे पर्यावरणात असंतुलन निर्माण होईल ही सबब पूढे ठेवून हया प्रकल्पांना मंजुरी प्राप्त असतांनाही अनेक प्रकल्प अपूर्ण अवस्थेत आहेत. याचा फटका या क्षेत्रातील शेतकऱ्यांना पडत आहे.

राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेतंर्गत बांधलेल्या शेततळयात पाणीच नाही :– पश्चिम महाराष्ट्राप्रमाणेच विदर्भातील शेतकरी आर्थिकदृष्टया सक्षम व्हावे या दृष्टीकोनातून कृषी विभागाच्या राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेतंर्गत शेतकऱ्यांच्या शेतात 'शेततळे' बांधण्याचा उपक्रम राबविण्यात आला. परंतु नागपूर जिल्हयातील काही तालुक्यांचे सर्वेक्षण केले तर असे आढळले की, ९९४.०२ मिमि पावसाची नोंद होवूनही ऑगस्ट महिन्यातच शेततळयात एक थेंबही पाण्याची साठवणूक झाली नाही. असे चित्र सर्वच क्षेत्रात दिसून येते.

मोठे प्रकल्प शेतकऱ्याची उपेक्षा :— विदर्भातील जलसिंचन प्रकल्प पूर्ण व्हावेत यासाठी अनेक शेतकऱ्यांनी मोठया आशेने स्वप्न पाहिलेत. परंतु त्यांची स्वप्न अजुनही स्वप्नच राहीलीत. यवतमाळ जिल्हयातील बेंबाळा प्रकल्प राज्यशासनाने हजारो कोटी रूपये खर्च करून निर्माण केले प्रकल्प पूर्णत्वास येवून पाच वर्षाचा कालावधी झाला असला तरीएकही एकर शेतजमिन या प्रकल्पात सिंचनाखाली आली नाही. प्रकल्पग्रस्तांच्या समस्या अजुनही कायमच असून त्या सोडविण्यासाठी शासनस्तरावर गांभीर्याने प्रयत्न केले जात नसून हजारो प्रकल्पग्रस्त अजुनही नोकरीपासून वंचित आहेत. ६५०० प्रकल्पग्रस्ताना नौकरी देण्याचे आश्वासन दिले असतांना फक्त ३४५ तरूणांना नौकरी दिल्यात. भंडारा जिल्हयाच्या सिमेवर वाहणाऱ्या वैनगंगा नदीवर महाराष्ट्रात सर्वात मोठे समजल्या जाणारा इदिरा सागर प्रकलप पूर्णत्वाकडे जात आहे. परंतु पुर्नवसन, कालव्यांचे अपूरे कामे, सदोष सर्वेक्षण व नियोजन, प्रकल्पगंस्तांच्या जमिनीचा व घराचा मोबदला याकडे सरकार व संबधित विभाग दुर्लक्ष करीत आहे. पूर्ण विदर्भातील शेतकऱ्यांना वरदान ठरणाऱ्या हरितक्रांतीचे स्वप्न पूर्ण कराणरा, ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी प्राप्त करणारा हा प्रकल्प पूर्ण करण्याकरीता आपल्या काळया मातीच्या तुकडयावर शेकडो वर्षापासून गाडा हाकणाऱ्या शेतकऱ्यांना उदध्वस्त होण्यापासून वाचविण्याकरीता प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. ठेवून क्षेत्रातील शेतकऱ्यांनी प्रकल्पाकरीता जमिनी दिल्या. त्यावर त्यांना मागील २८ वर्षापासून पीक घेता येत नाही. याशिवाय गोसेखुर्दच्या उजव्या कालव्याच्या बांधकामामुळे धान पीकातील शेतातील पाणी निघण्याचा मार्ग पूर्णत: बंद होत असल्याने शेतात टाकण्यात आलेले धान कुजत असतात. यामुळे विर्दभातील पाणी व्यवस्थापनेच विर्दभातील शेतकऱ्यांच्या स्वप्नांचे पाणी—पाणी केले असे म्हणता येईल. विदर्भ हे नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे समृध्द प्रदेश आहे. औद्योगिकदृष्टया प्रगत असला तरी कृषीच्या मागासलेपणामुळे लघु व कुटीर उद्योग नष्ट होत आहे. कृषी विकासासाठी विदर्भाने अनेक जलसिंचन प्रकल्प राबविले. परंतु वनजमिनीचा उडथळा, प्रकल्पाचे निकृष्ट कार्ये, नियोजनाचा अभाव, कोटयावधीचा गैरव्यवहार, प्रकल्पग्रस्तांचे पुनवर्सन व्यवस्थेतील मंद गती, निधींचा अपूरेपणा, राजकीय हस्तक्षेप यामुळे विदर्भातील अर्थव्यवस्था कोलमडली आहे.

निष्कर्ष व उपाययोजना :— पाणी हे जीवन आहे. प्रत्येक सजीव सृष्टीच्या अस्तित्वासाठी ते महत्वाचे आहे. सजीव सृष्टी ही खऱ्या अर्थाने जलातच आहे असे म्हटले जाते. म्हणजेच ब्रम्हांडात ज्या ग्रहावर पाणी आहे तिथेच सजीव सृष्टी आढळते. यावरुन पाण्याचे महत्व स्पष्ट होते. पावसाचा स्वभाव हा लहरी असला तरी जगातील इतर देशांच्या तुलनेत पावसाच्या पाण्याचे प्रमाण जास्त आहे. लहरी पावसावर मात करण्यासाठी भारतात अनेक प्रकल्प राबविल्या गेलेत. परंतू प्रकल्पातील व्यवस्थापनेच्या अभावामुळे अनेक समस्या निर्माण झाल्या. यासाठी जलसिंचन प्रकल्पांचे योग्य नियोजन करणे, गैरव्यवहार थांबविणे, कार्याला नियोजित वेळी पूर्ण करणे, कालव्यांची दर्जेदार निर्मिती करणे, पुनर्वसनांच्या समस्या सोडविणे, शेतकऱ्यांना भुमिहीन न करणे, निधीचा योग्य वापर करणे, राजकीय हस्तक्षेप थांबविणे, शेततळ्यांची आखणी योग्य स्थळी करणे, मामा तलावांचे खोलीकरण व दुरुस्ती करणे, सहकारी तत्वांवर तलावांची निर्मिती करणे हे उपाय महत्वाचे आहेत.

विदर्भातील प्रत्येक जिल्ह्यत लहान—मोठ्य नदी व खोऱ्यांचे अस्तित्व आहे. विदर्भात मोठे—मोठे प्रकल्प उभारल्यास, जमिन आवंटन करणे, कालव्यांची रचना करणे, पुनर्वसन करणे, जंगलतोड होणे, दिर्घ कालावधी लागणे, अशा समस्या निर्माण होतात. याशिवाय मोठे प्रकल्प होवूनही त्या क्षेत्रातून नदी वाहत आहे अशा क्षेत्राला अल्प लाभ मिळतो.

यासाठी विदर्भातील लहान मोठ्य नदीवर प्रत्येक तीन—चार किलोमीटर अंतरावर नदीच्या समपातळीवर बंधारे बांधावेत. यामुळे संपूर्ण नदीचे पात्र भरुन राहील. परिसरातील भुगर्भातील जलपातळीत वाढ होवून विहीरी, कूपनलिका, बोरवेलला सहज पाणी मिळेल. असा सोपा मार्ग अवलंबल्यास कोणतीही समस्या निर्माण होत नाही. पर्यावरण हा महत्वाचा घटक असल्याने वन संरक्षण करणे महत्वाचे आहे. वर्तमान स्थितीत भारत ३३ टक्के क्षेत्रात प्रत्यक्ष वनाची आवश्यकता असतांना केवळ २१ टक्के क्षेत्रातच वन आहे. म्हणून वनकायदा करुन वनाची कत्तल थांबविण्यासाठीच प्रकल्पांना विरोध वन मंडळ करीत आहे.

परंतू मुंबई, नागपूर, पुणे यासारख्या महानगरातील औद्योगिक वसाहतीमुळे निर्माण झालेल्या पर्यावरण असंतुलनातून गडचिरोली, चंद्रपूर, भंडारा गोंदिया जिल्ह्यतील वनक्षेत्राच्या आधारे मुंबई, नागपूरचे असंतुलन कसे दुर करता येईल ? यांच्या विकासासाठी मागासलेल्या जिल्ह्यंनी आपला विकास थांबवावा का ? असे प्रश्न निर्माण होतात. यासाठी पर्यावरण खात्याने वनकायद्यात बदल करुन औद्योगिक धोरणातही पर्यावरण विषयक मुलभूत सुधारणा करणे आवश्यक आहे. तरच कृषीचा विकास होणे श्क्य आहे.

ISSN : 2348-7143
December 2019

संदर्भग्रंथ :–

१) डॉ. मिश्र जयप्रकाश, 'कृषी अर्थशास्त्र',साहित्य भवन पब्लिकेशन, आगरा,२००९, पेज न. १६ –२०
२) गुप्ता पी.के.,'कृषी अर्थशास्त्र', वृंदा पब्लिकेशन, प्रा.लि. दिल्ली २००९, पेज न. २४६
३) देशपांडे स.ह.,'भारतीय शेती', समाज प्रबोधन संस्था, पुणे,१९६२, पेज न. ३,९०
४) बोकरे एम.जी., 'विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व इतर समस्या' या विषयावर कै. रामचंद्र भार्गव गाडगीळ स्मारक व्याख्यान मालेतील प्रकाशित व्याख्यान .१९७३, पेज न. २४
५) गंगवाल सुभाष,'भारत का विकास दशा एवं दिशा' मंगलदीप पब्लिकेशन , २००४
६) दैनिक लोकमत, सकाळ, दैनिक भाष्कर व देशोन्नती – वर्तमान पत्रे

शरद जोशींचे आर्थिक विचार

प्रा. अविनाश ब. अवचट

सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग व्ही.एम.व्ही. कॉमर्स, जे.एम.टी. आर्टस्
आणि जे.जे.पी. सायन्य कॉलेज, वर्धमान नगर, नागपूर.

सारांश :—

भारतीय शेतकऱ्यांच्या आर्थिक शोषणासंबंधात नवीन विचारधारा मांडण्याचा प्रयत्न शरद जोशींनी केला. स्वत: शेती करून आलेल्या अनुभवातून त्यांना शेतकऱ्यांच्या आर्थिक शोषणाची दिशा मिळाली. १९७८ मध्ये शेतकरी संघटनेची स्थापना करून शेतकऱ्यांच्या हक्कासाठी आंदोलने चालविली. 'शेतमालाला रास्त भाव देण्यात यावा' या एककलमी विचारातून त्यांनी शेतकऱ्यांमध्ये जनजागृती केली. भारताच्या दारिद्र्यस शेतकऱ्यांचे दारिद्र्य कारणीभूत आहे. हा विचार त्यांनी पटवून सांगितला. उने सबसिडी, सरकारचे शेतमालाचे आयात—निर्यात धोरण, कापूस एकाधिकार योजना, शेतमालाचे हमीभाव ठरविण्याची पद्धत या सरकारी धोरणावर टिका केली. त्यातून शेतकऱ्यांचे होणारे आर्थिक शोषण उदाहरणासह स्पष्ट करून सांगितले. भारताने खुली अर्थव्यवस्था स्वीकारावी याचा आग्रही पुरस्कार करणारे ते प्रथम व्यक्ती होते. शेतकऱ्यांकडून घेण्यात येणाऱ्या 'लेव्ही'चा त्यांनी विरोध केला. समाजवादी अर्थव्यवस्थेमुळे भारत व भारतीय शेतकरी दारिद्र्यच्या खाईत लोटल्या जात आहे हे सत्य १९९१ पूर्वीच सांगितले. इंडिया विरुद्ध भारत या संकल्पनेतून नवीन विचार मांडण्याचे काम त्यांनी केले. ऊस, कापूस, तंबाखू, धान, गहू यांच्या किंमतीसंदर्भात होणारे शोषण शेतकऱ्यांना समजेल अशा भाषेत सांगून जागृत केले. शेतकरी आत्महत्या करण्याचे प्रमाण भविष्यात वाढेल याचे भाकीतही त्यांनी १९८० च्या दशकात केले. शेतकऱ्यांच्या होणाऱ्या शोषणाला सरकारी धोरण जबाबदार आहे हे त्यांनी आपल्या आर्थिक विचारातून पटवून सांगितले. भारतीय शेतकऱ्यांना शेतीचे अर्थशास्त्र समजावून सांगणारा द्रष्टा नेता म्हणून संपूर्ण भारतात त्यांना ओळखले जाते.

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. भारतातील जवळपास ७० टक्के जनता कृषी व्यवसायाशी निगडीत आहे. कृषी हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. असे असताना सरकार या व्यवसायाकडे विशेष लक्ष देत नसल्यामुळे शेतकऱ्यांची दयनीय अवस्था होत असल्याचे दिसून येते. भारतीय शेतकरी दयनीय अवस्थेत का आहे? या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न महात्मा ज्योतिबा फुलेंनी ऐकोणीसाव्या शतकात केला. त्यांचा आदर्श डोळ्यपुढे ठेवून शरद जोशींनी भारतातील शेतकऱ्यांना न्याय देण्यासाठी शेतकरी संघटनेची स्थापना केली. शेतकऱ्यांना शेतीचे अर्थशास्त्र समजावून सांगण्याचे काम केले.

शरद जोशी मूळचे ब्राह्मण वर्गातले होते. त्यांचा शेतीव्यवसायाशी कुठलाही संबंध नव्हता. पण भारतातील शेतकऱ्यांची दयनीय अवस्था का झाली? या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्यासाठी त्यांनी स्वित्झरलँडमधील लठ्ठ पगाराची नोकरी सोडली. पुण्याजवळील अंबेठाण (चाकण) येथे कोरडवाहू शेती विकत घेतली. तेथे त्यांनी कोरडवाहू शेती करण्यास सुरुवात केली. शेती करीत असताना आलेल्या अनुभवातून शेतकऱ्यांच्या दारिद्र्यचे कारण शोधले. 'शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला हमीभाव मिळत नसल्यामुळे शेतकरी दारिद्र्यच्या गर्तेत लोटल्या जात आहे' या निष्कर्षाप्रत येऊन पोहचले. या संपूर्ण अवस्थेला सरकारी धोरण जबाबदार असल्याचे त्यांच्या लक्षात आले.

शरद जोशींनी भारताचा व्यापक दृष्टीने विचार करून शेतकरी संघटनेचा उद्देश निश्चित केला. 'भारताच्या दारिद्र्यचे मूळ कारण म्हणजे भारतीय शेतकऱ्यांचे दारिद्र्य होय'. भारतीय शेतकरी समृद्ध झाला तर भारत समृद्ध होईल. यावर त्यांचा ठाम विश्वास होता. केवळ शेतकऱ्यांचाच फायदा व्हावा हा केवळ उद्देश नसून संपूर्ण भारतातील गरीबीचे निर्मूलन व्हावे हा त्यामागील उदात्त हेतू होता. शेतकरी मागेल तो भाव देणे हा स्वार्थबुद्धीचा भाग ठरेल. असे झाल्यास भारतीय अर्थव्यवस्था ढासळून जाईल याची जाणीव त्यांना होती. म्हणूनच भारतीय कृषीव्यवस्थेला मजबूत करण्यासाठी आणि शेतकऱ्यांचे शोषण थांबविण्यासाठी 'शेतमालाला रास्त किंमत द्यावी' अशी मागणी केली. (रास्त किंमत म्हणजे सरकार आणि शेतकऱ्यांना परवडेल अशी किंमत) असे न केल्यास हळुहळु शेतकरी आपले शेत विकूण शहराकडे जाईल. ज्यामुळे शहरीकरणाच्या समस्येत वाढ होईल. हे त्यांचे विचार भविष्याच्या पातळीवर खरे ठरणारे होते. म्हणूनच आज शहरात येणारा मोठा लोंढा हा ग्रामीण भागातील आहे असे लक्षात येते.

शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला रास्त भाव न मिळाल्याने शेतकरी कर्जबाजारी होत आहे. त्यामुळे तो वेळप्रसंगी आत्महत्येकडे वाटचाल करतो आहे. यांचे सूचक उदाहरण म्हणजे मागील २००१ ते २००७ पर्यंत विदर्भात एकूण ३६१६

शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या. (स्त्रोत : लोकमत दि. १८ नोव्हेंबर, २००७) अशाच प्रकारच्या आत्महत्यांचे सत्र भारताच्या बहुतांश प्रांतातही दिसून येते. यावर शासनाने तोडगा न काढल्यास शेतकरी आत्महत्यांचे प्रमाण वाढण्याची शक्यता आहे.

शासनाकडून शेतकऱ्यांना सबसिडी दिले जाते. परंतु शरद जोशींच्या मते शेतकऱ्यांना सबसिडी न देता त्यांच्या शेतमालाला हमीभाव द्या. तो मिळाल्यास शेतकऱ्यांना सबसिडीची आवश्यकता पडणार नाही. म्हणूनच शेतकरी संघटनेने 'भिक नको, हवे घामाचे दाम' हा नारा दिला आहे. 'उने सबसिडी' हे जनतेला व सरकारला समजावून सांगताना शरद जोशी सांगतात की, "केंद्रीय वित्तमंत्रीयशवंत सिन्हा यांनी भारतीय शेतकऱ्यांवर आयकर लावण्यात यावा असे विचार मांडले होते. तेव्हा शरद जोशींनी शेतकऱ्यांच्या वतीने शेती उत्पन्नावरील त्यांची भूमिका स्पष्ट करताना म्हटले की, "शेतीवर किती खर्च होतो याचा नीट विचार करा, उत्पन्न काय निघाले त्याचा हिशोब करा आणि मग तुम्हाला दिसेल की, आम्हाला फायदा झाला आहे, मिळकत झाली आहे तर आम्ही आनंदाने टॅक्स भरू; पण एक अट आहे, गेली पन्नास वर्षे शेतकरी मिळकतीवर नाही; पण त्यांच्या सगळ्या विक्रीवर प्रत्येक वेळी टॅक्स देतो आहे. उणे सबसिडी म्हणजेच टॅक्सच. सरकारनेच कबूल केले आहे की, शेतकरी त्याच्या एकूण विक्रीवर ७८ टक्के टॅक्स देतो. मग निदान गेल्या तीन वर्षात सरकारने जी काही रक्कम शेतकऱ्यांकडून उणे सबसिडीच्या मार्गाने घेतली ती रक्कम आमच्याकडून आगाऊ करवसुली केली आहे असे धरून आम्ही शेतकरी इन्कमटॅक्स भरायला तयार आहोत." या स्पष्टीकरणाने सरकारचे समाधान झाले. परंतु शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येच्या घटना ताज्या असताना त्यांच्यावर टॅक्स बसविण्याची कल्पना सरकारचा विचार येणे हे त्यांच्या अल्पबुद्धीमत्तेचे प्रतीक होते. सरकार शेतकऱ्यांवर अनेक प्रकारची बंधने लादून त्यांचे शोषण करतात. शेतकऱ्यांवर लेव्ही नावाचा शेतीकर लावून सरकार शेतीमाल स्वस्त दरात वसूल कराचे. शेतकऱ्यांवर अनेक बंधने आणून शेतमालाच्या किंमती वाढू नये असे धोरण सरकारचे होते. या सगळ्यांचा अभ्यास करून शरद जोशींनी 'उने सबसिडी' ही संकल्पना मांडली. तेव्हा कुठे शेतकऱ्यांना आपले शोषण होत आहे हे लक्षात आले.

ब्रिटीश भारतात आले आणि राज्यकर्ते बनले. त्यांनी मोठ्या प्रमाणात भारतीय शेतकऱ्यांचे आर्थिक शोषण केले. भारत स्वातंत्र्यानंतर शेतकरी वर्गाला चांगले दिवस येईल हा आशावाद फोल ठरला. याचे स्पष्टीकरण शरद जोशींनी 'इंडिया विरूद्ध भारत' या संकल्पनेतून मांडले. त्यांच्या मते ग्रामीण भागात राहणारे लोक (शेतकरी व शेतमजूर) म्हणजेच भारतीय होय. शहरात राहणारा श्रीमंत, नोकरदार, कारखानदार, भांडवलदार, व्यापारी वर्ग म्हणजेच इंडिया होय. ज्याप्रमाणे ब्रिटीशांनी भारताचे शोषण केले. त्याचप्रमाणे शहरात राहणाऱ्या वर्गाकडून ग्रामीण भागातील शेतकरी वर्गाचे शोषण होत आहे. शिक्षण, आरोग्य इ. सुविधांपासून ग्रामीण भाग दुर्लक्षीत आहे. त्यामुळे त्यांच्या शेतीचा विकास करून त्यांच्या शेतमालाला योग्य भाव दिला जावा असे त्यांचे विचार आहे. भारताचा विकास होऊच नये अशा प्रकारची मानसिकता शहरी आणि राजकारणी वर्गाची असल्याचे दिसून येते. इंडियातील वर्गाजवळ अमाप संपत्ती असून ग्रामीण भागातील शेतकरी वर्ग अजुनही दारिद्र्यतच जीवन जगत असल्याचे दिसून येते.

शेतकऱ्यांच्या आयात निर्यात धोरणाबाबतही सरकार उदासीन धोरण राबवित आहे. शेतमालावर निर्यातबंदी लादून शेतमाल परदेशात जाऊ नये याची काळजी सरकार घेते. शेतकऱ्यांच्या मालाला परदेशात मागणी असतानासुद्धा सरकार ठरवेल त्याच भावात माल शेतकऱ्यांना विकावा लागतो. वेळप्रसंगी त्यांच्या शेतातील लागतखर्चही भरून निघत नाही. त्यामुळे तो सावकार, बँकांकडून कर्ज घेतो. ते कर्जही तो भरू शकत नाही. महाराष्ट्रात कापूस एकाधिकार योजनेमुळे शेतकऱ्यांचे मोठ्या प्रमाणात आर्थिक शोषण सरकारने केले. त्यामुळे शरद जोशींनी या शोषणाविरोधात अनेक आंदोलने केली. १९९७ मध्ये महाराष्ट्रात कापूस एकाधिकार योजने अंतर्गत महाराष्ट्राच्या सीमेबाहेर कापूस न विकण्याचे निर्बंध कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांवर घालण्यात आले होते. महाराष्ट्र सरकारने ७०० रूपये प्रति क्विंटल दर कापसासाठी निश्चित केला होता. याच काळात आंध्रप्रदेशातील अदिलाबाद येथे कापसाला प्रति क्विंटल १४०० रूपये भाव दिल्या जात होता. त्यामुळे महाराष्ट्रात शरद जोशींच्या नेतृत्वात मोठ्या प्रमाणात कापूस आंदोलन झाले. यावरून सरकार शेतकऱ्यांच्या पाठीशी नसून केवल भांडवलदार, कारखानदार वर्गाच्याच हिताचे आहे हे सत्य नाकारता येत नाही.

देशाच्या विकासाला महत्त्व देणारे धोरण राबविण्याचा सरकारचा उद्देश असावा लागतो. यासाठी आयात—निर्यात धोरणाची महत्त्वाची भूमिका असते. देशाच्या विकासासाठी आयात कमी आणि निर्यात जास्त करणाराच देश विकास करीत असतो. परंतु भारत सरकारने १९९२ मध्ये भारतीय गव्हाला २५० रूपये प्रति क्विंटल भाव मिळू नये म्हणून अमेरिकेतून ५५० रूपये प्रति क्विंटल दराने गव्हाची आयात केली. या निषेधार्थ सरकार विरूद्ध दिल्लीत मोठ्या प्रमाणात आंदोलन करण्यात आले. यावरून असे लक्षात येते की, सरकारचे धोरण हे पूर्णपणे शेतकरी विरोधी आहे. बाहेरच्या गव्हाला जास्त भाव देऊन भारतात आणल्या जातो. मात्र येथील शेतकऱ्यांच्या गव्हाला ते वाढीव भाव देण्यास तयार नाही. याबद्दल सरकारच्या शेतकरी दृष्टिकोनाप्रती अनेक शंकेचे सूर उभे राहते. हे सगळे शोषक धोरण जनतेला समजावून सांगण्याचे काम शरद जोशींनी केले.

ISSN : 2348-7143
December 2019

भारत स्वातंत्र्यानंतर भारताच्या विकासाची वाटचाल पंडीत जवाहरलाल नेहरुंच्या विचारांनी झाली. नेहरुंचा समाजवादावर विश्वास असल्यामुळे त्यांनी रशियाच्या विचारावर आधारीत कृषीविषयक धोरण राबविले. त्यांच्या या धोरणामुळे भारतीय शेतकऱ्यांचा आर्थिक विकास झाला नाही असे शरद जोशींना वाटते. नेहरुंच्या या धोरणाविषयी महात्मा गांधींनासुद्धा शंका होती. नेहरुंच्या औद्योगिक धोरणाविरुद्ध मला तुरुंगात जावे लागेल असे महात्मा गांधींनी म्हटले होते. रशियाचे समाजवादी धोरण देशासाठी हानीकारक आहे हे शरद जोशींनी आपल्या विचारातून स्पष्ट केले. त्याची प्रचीती संपूर्ण जगाला १९९७ ला रशियाच्या विघटनाने झाली. भारतात खुली अर्थव्यवस्था लागु करण्यात यावी हे विचार सर्वात प्रथम शरद जोशींनी प्रतिपादीत केले. तेव्हा त्यांच्या विचारांना विरोध होऊ लागला. परंतु १९९१ नंतर भारत सरकारने खुल्या व्यवस्थेचा स्वीकार करून त्यांचे म्हणने सत्य होते हे सिद्ध केले. भारत सरकारने खुल्या व्यवस्थेचा स्वीकार केला तरी शेतकऱ्यांवर मात्र निर्बंध कायम ठेवले. त्यामुळे शेतकरीवर्गाचा विकास होऊ शला नाही. म्हणूनच शेतकऱ्यांची परिस्थिती दयनीय असल्याचे दिसून येते.

शरद जोशींच्या कार्याची दखल १९९९ मध्ये सत्तेवर आलेल्या भाजप सरकारने घेतली. त्यांचे पहिलेच अंदाजपत्रक शेतीला सर्वाधिक प्राध्यान्य देणारे होते. कृषी क्षेत्रात उदारीकरण आणण्याची गरज जाणवत होती. त्यासाठी त्यांनी कृषी कार्यबल तयार केले. याचे दोन उद्दीष्ट्ये होती. (१) डब्ल्यू.टी.ओ. बरोबर त्याचा अभ्यास करणे व त्यासाठी आपल्या हितसंबंधाचे संरक्षण होईल अशा तरतुदी सुचविणे. (२) डब्ल्यू.टी.ओ. बरोबर करारामुळे भारतीय शेतीच्या प्रगतीसाठी कुठल्या प्रकारच्या संधी निर्माण होत आहेत त्याचा अभ्यास करणे व त्या संधीचा फायदा कसा घेता येईल ते सुचविणे. या समितीचे अध्यक्ष शरद जोशी होते. त्यांचा मदतीला तीन सदस्य देण्यात आले. समितीचे काम सुरु असताना वरील तिन्ही सदस्यांनी सहकार्य केले नाही. कृषी मंत्री अजिता सिंगचेही विशेष सहकार्य मिळाले नाही. जणु काही या समितीचे कार्य यशस्वीपणे होऊच नये अशा प्रकारचे वातावरण तयार करण्यात आले. पंतप्रधान कार्यालयाचे सहकार्य त्यांना मिळाले नाही. उच्च अधिकारी व राजकारण्यांना जाणीवपूर्वक हे कार्य पूर्ण होऊच नये असे वाटत असल्याचे शरद जोशींच्या लक्षात आले. शेवटी कृषी कार्य बलाचे कार्य थांबवून शरद जोशी पुण्यात परत आले. अटलबिहारी वाजपेयी हे व्यक्तीशः उदारमतवादी होते. परंतु इतर अधिकारी व राजकारण्यांना शेतकरी हित नको होते. हेच या प्रसंगातून शरद जोशींच्या लक्षात आले.

पंतप्रधान व्ही. पी. सिंग आणि पंतप्रधान अटलबिहारी वाजपेयी यांनी शरद जोशींची बौद्धिक आणि वैचारिक क्षमता ओळखली होती. परंतु भ्रष्ट राजकारणी नेत्यांमुळे आणि प्रशासकीय अधिकाऱ्यांच्या असहकार्यामुळे शरद जोशींना फारसे काही करता आले नाही. परंतु त्यांचे आर्थिक विचार भारतीय शेतकऱ्यांचे दारिद्र्य दूर करु शकतात हे मात्र सद्विचारी लोकांच्या लक्षात आले होते. भारतीय राजकीय व्यवस्थेत बुद्धीजीवी, द्रेष्टा, बहुजनांचे, शेतकरी वर्गाचे हित जोपासनारा नेता नको असतो. याचा प्रत्यय शरद जोशींच्या रूपाने आपल्याला पाहायला मिळते. अशाच प्रकारे बहुजनांचा विचार करणाऱ्या म. जोतीबा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या बुद्धीजीवी लोकांना राजकारणात टिकू दिले नाही. शरद जोशी जरी आज आपल्यात नसले तरी त्यांचे आर्थिक विचार शेतकरी वर्गाला मार्गदर्शक ठरेल असेच आहेत.

शरद जोशींनी आपल्या कृषीक्षेत्रातील आर्थिक मांडणीतून शेतकऱ्यांना शिक्षित केले. म्हणूनच शेतकऱ्यांच्या आर्थिक शोषणास सरकारचे धोरण जबाबदार आहे. यावर जनतेचा विश्वास बसला. शेतकऱ्यांना आर्थिकदृष्ट्या साक्षर करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य शरद जोशींनी 'युगात्मा' या पदवीने सन्मानित केले आहे. 'शेतमालाला रास्त भाव देण्यात यावा' या एककलमी मागणीतून शेतकरी संघटनेची उभारणी झाली. १९८० ते २००० हा शेतकरी संघटनेच्या चळवळीचा कालखंड होता. या काळात शरद जोशींचा आर्थिक विचारातून प्रेरित होऊन अनेक शेतकरी आपले प्राण तळहातावर घेऊन आंदोलन सक्रीय झाले. शेतकऱ्यांच्या आजच्या विकासात शरद जोशींच्या विचाराचे महत्त्वपूर्ण योगदान होते असे अभ्यासाअंती सिद्ध होते.

संदर्भ ग्रंथ –

१) शरद जोशी 'खुल्या व्यवस्थेकडे खुल्या मनाने, जनशक्ती वाचक चळवळ, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, २००३ पृ. क्र. ०५.
२) शरद जोशी, 'माझ्या शेतकरी भावांनो मायबहिणींनो', जनशक्ती वाचक चळवळ, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, २०१०, पृ. क्र. १४३.
३) डॉ. आनंद प्रकाश भेले 'शेतकरी आत्महत्या : कारणे, धोरण, परिणाम व उपाययोजना'Farmers in India Concerns & Solutions', Sivali Publications, Nagpur, 2018 पृ. क्र. 229.
४) शरद जोशी 'शेतकरी संघटना विचार आणि कार्यपद्धती' जनशक्ती वाचक चळवळ, औरंगाबाद, द्वितीय आवृत्ती, २००८ पृ. क्र. १९, २०, २१, २२, ५९.
५) भानु काळे 'अंगारवाटा शोध शरद जोशींचा' उर्मी प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, २०१६, पृ. क्र. ३६८.

प्रत्यक्ष मुलाखत :

१) श्रीमती सरोजताई काशीकर, वर्धा, दिनांक : ०५/११/२०१८
२) श्री गंगाधरजी मुटे, आर्वी (छोटी), दिनांक : ८/१०/२०१९

ISSN : 2348-7143
December 2019

जागतिकीकरणाचा शेतकऱ्यांवरील परिणाम

प्रा.डॉ. सुरेश बन्सपाल
समर्थ महाविद्यालय,लाखनी जि.भंडारा ४४१८०४

प्रस्तावना:

जागतिकीकरण हा जगातील सर्वच राष्ट्रांच्या आर्थिक, सामाजिक व राजकीय व्यवस्थापनेमध्ये स्थायी बनलेला आहे. जागतिकीकरणामुळे राष्टभांराष्टभाच्या सीमा रेषा, आर्थिक, सांस्कृतिक पुसट होत चाललेल्या आहेत. जागतिकीकरण म्हणजे सर्व जग एक मुक्त बाजारपेठ बनविण्याची प्रक्रिया आहे. जागतिकीकरणामुळे सर्व राष्ट्र जवळ आली असुन जग हे एक मोठे खेडयामध्ये रूपांतरीत झाले आहे. जागतिकीकरणामुळे मुक्त अर्थव्यवथा, आर्थिक उदारीकरण, खाजगीकरण यांची निर्मिती झाली आहे. त्यामुळे जगातील सर्व राष्टभांच्या आर्थिक, सामाजिक सांस्कृति मध्ये आमुलाग्र परिवर्तन होत आहे. भारतातील ग्रामीण अर्थव्यवथा सुध्दा जागतिकीकरण व मुक्त आर्थिक धोरण, उदारीकरण याने प्रभावीत होत आहे.

स्वात्र्यंत प्राप्तीनंतर भारताने समाज रचनेला पोषक अशा मिश्र अर्थव्यवथा स्वीकारली पण १९९०—९१ मध्ये भारताचे पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंहराव व केंदिय अर्थमंत्री डॉ. मनमोहनसिंग यांनी जागतिकीकरण मुक्त उदार अर्थव्यवथेचे प्रतिनिधित्व करणारा 'गॅट करार' (GATT General Agreement in Trade and Tarriff) स्वीकारला त्यामुळे जागतिक व्यापार संघटनेमध्ये सहभागी होणाऱ्या १३७ राष्टभांपैकी एक अशी भारताची ओळख झाली.

उद्देश :—

१) शेतीधंधाबाबत आंतरराष्ट्रीय तरतुदी याचा अभ्यास केला आहे.
२) शेतकऱ्यांना कोणत्या सवलती मिळाल्या याचा अभ्यास केला आहे.
३) जागतिकीकरणामुळे शेतीमालाच्या आयात निर्यातीचा अभ्यास केला आहे.
४) शेतकऱ्यांना प्राप्त होणाऱ्या कर्जपुरवठयाचा अभ्यास केला आहे.
५) शेतकऱ्यांच्या संघटणांचा अभ्यास केला आहे.
६) शेतकऱ्यांना प्राप्त होणारे बी—बीयाणे यांचा अभ्यास केला आहे.
७) अन्नधान्य महामंडळाचा अभ्यास केला आहे.
८) भारतातील विजनिर्मिती व वितरण याचा अभ्यास केला आहे.

गृहितके :—

१) शेतीवरील सरकारी अनुदान कमी करण्यात आले.
२) लहान शेतकऱ्यांना सवलती मिळाल्या.
३) जागतिकीकरणामुळे शेतकऱ्यांना जास्त दरात विज मिळत आहे.

शेतीधंधाबाबतच्या आंतरराष्ट्रीय करारातील तरतुदी:—

जागतीकव्यापारामध्ये १९९३ साली शेती उत्पादनाचा वाटा १२% होता. पूर्वकाळाचा विचार केला असता शेती व्यापार वाढीबाबत दूरगामी योजना आखण्याएवजी तात्पुरत्या योजना आखण्यात आल्या होत्या. त्यावेळी तात्पुरती अन्नधानाच्या बाबतीत समस्या निर्माण झाल्या, त्यावेळी तात्पुरती निर्यात व्यवस्था व नियंत्रणे निर्माण करण्यात आली.ज्यावेळेला अन्नधान्याचे उत्पादन वाढले व साठा निर्माण झाला, त्यावेळेला तात्पुरत्या स्वरूपाचे आयात धोरण निर्माण करण्यात आले. १९५७ मध्ये ईइसीची निर्मिती झाल्यानंतर युरोपियन देशांनी एकत्रित शेती धोरण (सीएपी) आखले त्यामुळे युरोपियन शेतीबाबतीत जाणीवपूर्वक लक्ष दिले गेले. १९९० च्या सुरवातीला अनेक औद्योगिक देशांमध्ये शेतीव्यापार बंदिस्त अवस्थेत होता. भरपूर सरकारी मदत मिळत होती आणि नियोजन सरकारी स्तरावर मध्यवर्ती पध्दतीने केले जात होते. सरकारमार्फत खरेदी, वितरण आणि किंमती ठरविल्या जात होत्या. सबसिडीचे आणि मदतीचे धोरण शेतकऱ्याचे हित लक्षात घेऊन

ISSN : 2348-7143
December 2019

आखले जात आहे. त्यामुळे या देशातील शेतकऱ्यांना उत्तेजन मिळून ते आपले सर्व उत्पादन निर्यातीकरीता तयार करीत असत.

गॅट करारामध्ये सरकारी अनुदान कमी करण्याचे प्रयोजन करण्यात आलेले आहे. विकसित देशामध्ये सरकारी अनुदान हा फार मोठया प्रमाणात देण्यात येतो. शेतीमालाला पीकवार देण्यात येणाऱ्या सरकारी अनुदानावर विकसित देशाकरीता ५% इतकी मर्यादा घालण्यात आली आहे. परंतु विकसनशील देशामध्ये अनुदानाची मर्यादा १०% ठेवली आहे. म्हणजे कोणत्याही पिकाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या जास्त सरकारी अनुदान देण्यास सक्त मनाई आहे. या पातळीवर पोहोचण्याकरीता दरवर्षी विकसित देशामध्ये अनुदानात २०% व विकसनशील देशामध्ये १३.३% कपात करण्याची आवश्यकता आहे. भारतात शेतीला अनुदान नसल्यामुळे शेतीला अनुदान कमी करण्याची जबाबदारी व बंधन भारतावर थेट नाही.

एओए कलम ६ व ७ अन्वये शेतीक्षेत्र व शेतीमालाची निर्यात याला प्रोत्साहन देण्याकरीता सरकार देत असलेले अनुदान कपात करण्याची तरदूद आहे. ही अट एकूण अर्थसाहाय्याप्रमाणे प्रत्येक पीक व प्राणीजन्य उत्पादने यांना वेगवेगळी लागू करावयाची आहे. या सुत्रानुसार उत्पादकाला मिळालेल्या मूल्यामध्ये अर्थसाहाय्याचे प्रमाण जपान ७२%, युरोपीय समुह ३७%, अमेरिका २६%, चीन ३४% असे येते. निर्यातीला उत्तेजन देण्याकरीता एओए चे कलम ८ व ९ आदींना अन्वये निरनिराळे कृषीउद्योग, उद्योजक, सहकारी सोसायटी आदींना सरकार देत असलेले साहाय्य, देशांतर्गत किंमतीहून कमी किमतीला जर सरकार शेतीमालाची निर्यात करीत असेल तर त्याकरीता देत असणारे वाहतूक खर्च, प्रक्रिया खर्च अमान्य करण्यात आले आहे.

लहान शेतकऱ्यांना सवलती:—

गॅट करारानुसार २.५ हेक्टर पेक्षा कमी शेती धारण करणाऱ्या गरीब शेतकऱ्याला सर्वप्रकारचे अनुदान देण्याची पूर्ण मुभा आहे. भारतातील कृषी मालाच्या निर्यातदारांना खालीलप्रकारच्या सवलती उपलब्ध आहेत.

१) शेतीमालाच्या निर्यातीपासून मिळणारा नफा आयकर मुक्त आहे.
२) फळे, भाज्या आणि फुलाच्या निर्यातीकरीता वाहतुकीवर सूट दूण्यात आली आहे.
३) प्रत्येक देशातील बी—बीयाणे, रोपटे—कलमे करीता पेटंट व्यवथा लागू करण्यात आली आहे.
४) शेतकऱ्यांच्या मुलभूत हक्कांच्या तरतूदीप्रमाणे भारतातील शेतकऱ्याला विदेशी व अन्य बियाणे तयार करणाऱ्यांकडून घेतलेल्या बियाणांद्वारे होणाऱ्या शेतीमालाचे खुल्या बाजारात विक्री करण्यास पूर्ण मुभा आहे. अशी विक्रीकर रॉयलटी दयावी लागत नाही.
५) शेतीमध्ये होणाऱ्या उत्पादनातून पुढील हंगामाकरीता पेरणी साठी बियाणे म्हणून वापरण्याची पूर्ण मुभा असून त्यावर कोणतेही बंधन नाही.

शेतकऱ्यांच्या समस्या:—

१) देशातील सरकारकडून दिल्या जाणाऱ्या सर्व कंत्राटामध्ये, खरेदीमध्ये देशी कंपन्यांप्रमाणेच विदेशी कंपन्यांना समान अशी संधी देण्यात येईल. त्यामुळे अतिविकसित आणि विकसनशील देशातील कंपन्यांबरोबर होईल.
२) जागतिकीकरणाचा आणि खुल्या आयात धोरणाचा सर्वात जास्त धक्का तेलबियाउत्पादक कृषी क्षेत्राला बसला. बाजारपेठेत सोयाबीनचा वापर विविध स्वरूपात करण्याकरीता मोठा वाव आहे. पशु आणि कुक्कुटखाद्य त्याचप्रमाणे कृत्रिम मस्यशेतीतील खाद्य म्हणून आणि कुपोषित भागात गव्हाच्या पिठात सोयाबीनचा वापर होऊ शकतो, हे लक्षात घेऊन अमेरिकेने भारतावर सोयाबीनच्या आयातीकरीता दबाव टाकला होता. १९९८ मध्ये अल्पकाळ देशात निर्माण झालेली खाद्यतेलाची टंचाई केंद्राच्या आणि अमेरिकेच्या पथ्यावर पडली. ही टंचाई वास्तविक साठेबाजीमुळे निर्माण झाली होती. त्यांना दूर करण्याएवजी भारकारने तेलाची आणि तेलबियांची आयात केली.
३) शेतकऱ्याला त्याच्या शेती व्यवसायाच्या प्रत्येक पातळीवर कर्ज नाकारले जाते. बॅकांच्या व्याजदराइतक्या रास्त दराने त्याला कर्जपुरवठा करेल अशी कोणतीही पर्यायी पतपुरवठा यंत्रणा आज देशाच्या अनेक भागात नाही. त्याला गरजेनुसार आणि वेळेनुसार पतपुरवठादेखील केला

जात नाही.

४) भारतातील शेतकरी आणि शेतमजूर हा संघटित नाही. त्याने त्यांची करार करण्याची शक्ती आणि संघटनशक्ती वाढवलेली नाही. त्यामुळे तो सदैव शोषणाचा शिकार बनला आहे.

५) ग्रामीण भागात शेतकरी आणि शेतमजूर यांना बोगस बियाणे बनावट किटकनाशके यांचा सुध्दा सामना करावा लागतो.

६) अन्नधान्य महामंडळाने धान्य साठा मर्यादित ठेवण्याचे धोरण स्वीकारल्याने व रास्त धान्य वितरणप्रणाली मोडित निघत असल्यामुळे केंद्राला यापुढे नफाखोर आणि साठेबाज यांनी निर्माण केलेल्या धान्याच्या वाढत्या किंमती रोखणे शक्य होणार नाही. भविष्यामध्ये व्यापारी आणि साठेबाज ठरवतील त्या किंमतीलाच ग्राहकांना खरेदी करावे लागेल.

७) वीजनिर्मिती आणि वितरण हे क्षेत्र खाजगी क्षेत्राच्या स्वाधीन केले गेले. त्यावरील राज्य आणि केंद्राची असलेली नियंत्रणे हटवली गेली व त्यावर फक्त विदेशी वित्तसंस्थांचे नियंत्रण ठेवले गेले. खाजगी क्षेत्रातील वीज कंपन्यांची शेतकऱ्यांना महागडी वीज घेणे परवडत नाही. या कारणामुळे देशातील कृषी पंपाना वीजपुरवठा करणे नाकारले तर भारताच्या अन्नधान्य निर्मितीच्या क्षमतेवर मोठा परिणाम होईल.

निष्कर्ष:—

जागतिकीकरणाचा शेकऱ्यांवरील परिणामाचा अभ्यास केला असता खालील निष्कर्ष आढळून आलेत.

१) शेतकऱ्यांना प्राप्त होणारे अनुदान बंद होत आहेत.

२) लहान शेतकऱ्यांना सवलती प्राप्त होत आहेत.

३) जागतिकीकरणामुळे शेतमाल निर्यातीवर परिणाम झालेला आहे.

४) शेतकऱ्यांना प्राप्त होणारा कर्जपुरवठा हा अल्प प्रमाणात असतो व कधी—कधी शेतकऱ्याला कर्जपुरवठा सुध्दा होत नाही.

५) भारतातील शेतकरी हा संघटित दिसून येत नाही त्यामुळे शेतमालाला कमी भाव प्राप्त होत आहे.

६) शेतकऱ्यांना प्राप्त होणारे बी—बीयाणे बोगस, निकृष्ठ पातळीचे असल्यामुळे शेतीचे उत्पादन कमी होत आहे.

७) पेटभोल डिझेल यांचे भाव वाढत असल्यामुळे परिवहनावर होणारा खर्च वाढत आहे.

८) जागतिकीकरणामुळे साठेबाजी व नफाखोरीला चालना मिळत आहे.

९) वीजनिर्मिती व वितरण खाजगी क्षेत्राकडे जास्त असल्ययामुळे विजेचे दर वाढत आहे.

संदर्भ:—

१) जागतिकीकरण शाप नव्हे वरदान
लेखक:— डॉ. मुकुंद गायकवाड
प्रकाशक:— कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, विजयानगर पुणे ४११०३०
प्रकाशक:— ऑक्टोबर २००१
आवृत्ती:— प्रथम
पृष्ठ:— ५१,५२
२) जागतिकीकरण नवीन गुलामगिरी
लेखक:— ॲडमिरल विष्णु भागवत
प्रकाशक:— प्रदीप गायकवाड
समता प्रकाशन, समता सैनिक दल, लष्करीबाग,
नागपूर ४४०१७
प्रकाशन वर्ष — १४ ऑक्टोबर २००७
आवृत्ती:— तृतीय
३) वर्तमानपत्रे

ISSN : 2348-7143
December 2019

सूचना संचार प्रौद्योगिकी का ग्रामीण विकास में योगदान

डॉ. भगवत सिंह राय
सहायक प्राध्यापक (समाजशास्त्र) श्री अटल बिहारी वाजपेयी
शा. कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय, इन्दौर (म.प्र.)

भारत एक गाँव का देश है यहाँ दो तिहाई से अधिक जनसंख्या (लगभग ६८ प्रतिशत)गाँवों में निवास करती है। भारत में लगभग ६.४० लाख गाँव है। महात्मा गांधी जी ने कहा था कि भारत की आत्मा गाँव में बसती है। यदि भारत का विकास करना है तो गाँव का विकास करना होगा। महात्मा गाँधी जी के ग्राम स्वराज्य के विचार को मूर्त रूप देते हुए स्वतंत्रता के पश्चात् भारत सरकार ने ग्रामीण विकास के लिए पंचवर्षीय योजनाओं में प्राथमिकता दी साथ ही ग्रामीण विकास हेतु सामुदायिक विकास कार्यक्रम, पंचायती राज व्यवस्था,हरित क्रांति के साथ रोजगार, शिक्षा, स्वास्थ्य तथा आधारभूत संरचना के विकास के लिए अनेक कार्यक्रम प्रारंभ किये लेकिन स्वतंत्रता के पाँच दशकों बाद भी ग्रामीण विकास की प्रक्रिया धीमी रही लेकिन पिछले दो दशकों से सूचना, संचार क्रांति ने ग्रामीण विकास की प्रक्रिया को तेज किया है।

औद्योगिक क्रांति, हरित क्रांति के बाद समाज को सबसे आजके सूचनाक्रांति ने प्रभावित किया ग्रामीण भारत भी इससे अछूता नहीं है। सरकार भी इस दिशा में प्रयासरत है कि ग्रामीण क्षेत्रों में सूचना क्रांति के लाभों को पहुँचाया जाये जिससे गाँव एवं शहरों की दूरी कम हो सके और विश्व पटल पर भारत की अपनी अलग पहचान बन सके।

कृषि ग्रामीण अर्थ व्यवस्था की धुरी है। कृषि विकास में सूचना एवं संचार प्रौद्योगिकी का उपयोग बढ़ता जा रहा है। राष्ट्रीय कृषक नीति कृषकों को सही सलाह एवं जानकारी के लिए सूचना प्रौद्योगिकी के उपयोग पर ध्यान देती है। सरकार ने अगले पांच वर्षों में किसानों की आय को दो गुना करने का लक्ष्य रखा है इस लक्ष्य को प्राप्त करने में सूचना प्रौद्योगिकी की महत्वपूर्ण भूमिका हो सकती है।

राष्ट्रीय कृषि बाजार—ई—नाम (इलेक्ट्रानिक्स ट्रेनिंग प्लेट फार्म फार नेशनल एग्रीकल्चर मार्केट) की शुरूआत की गई है। जिसका लाभ किसानों को पहुँचाना है। यह पोर्टल मण्डियों को आपस में जोड़कर कृषि उत्पादों का एक राष्ट्रीय बाजार तैयार करना है। इससे किसान अपनी फसल को देश में कहीं भी खरीददार को उचित मूल्य पर बेच सकंगे और खरीदार भी किसी भी क्षेत्र में किसानों से सीधे फसल क्रय कर सकेंगे। अब किसान अपनी फसल बेचने के लिए स्थानीय आढ़तियों पर निर्भर नहीं है। कर्नाटक राज्य के किसानों को इससे बहुत लाभ हुआ है।

कृषि में स्मार्ट फोन मोबाइल एप का प्रयोग लगातार बढ़ रहा है। बागवानी कृषि पशुपालन तथा कृषि मशीनरी के लिए कई मोबाइल एप उपलब्ध हैं। जैसे किसान पोर्टल किसान सुविधा, पूसा कृषि, फसल बीमा पोर्टल, एवं किसान पोर्टल कृषि मण्डी मोबाइल एप, उमंग एप आदि।

ई—खेती से किसानों को नई—नई जानकारियाँ इंटरनेट पर उपलब्ध होती है। कृषि से जुड़ी हुई समस्याओं का समाधान भी हो रहा है। इंटरनेट किसानों कृषि वैज्ञानिक एवं सरकार के मध्य संपर्क का कार्य कर रहा है।

नवम्बर २०१६ से राष्ट्रीय वोवाइन उत्पादकता मिशन के अन्तर्गत ई—पशु हाट पोर्टल की स्थापना खेती इस पोर्टल की स्थापना की गई है। इसमें बिना किसी बिचौलियों के पशुधन तथा वीर्य खुराकों की खरीद फरोख्त में पारदर्शी उच्च नस्ल पशु बाजार की स्थापना की गई है। इसमें पशुपालकों की आय में वृद्धि हो रही है। इसके साथ ही किसान काल सेंटर, भौगोलिक सूचना प्रणाली, सायबर कृषि, किसान एसएमएस पोर्टल आदि माध्यमों से भी किसानों को नवीनतम जानकारी प्राप्त होती है।

इस प्रकार कृषि में सूचना संचार प्रौद्योगिकी के उपयोग से अनुसंधानकर्ताओं और किसानों के मध्य दूरी कम हुई है। किसानों को मौसम के अनुकूल समाधान मिलते हैं, कृषि उत्पादों की मार्केटिंग तथा बाजार की सुविधा भी प्राप्त होती है। आजीविका बेहतर होती है तथा पर्यावरण मित्र टिकाऊ कृषि तकनीकों को प्रोत्साहन मिला है।

ग्रामीण क्षेत्रों में रोजगार के अवसर सृजन करने में भी सूचना संचार प्रौद्योगिकी की महत्वपवूर्ण भूमिका है। कौशल विकास उन्नयन, महिलाओं, युवाओं की रोजगार क्षमता वृद्धि करने में सूचना क्रांति एजेंट के रूप में कार्य कर रही है। इसमें स्वयं सहायता समूह की उद्यमशीलता मजबूत हो रही है। स्वयं सहायता समूह द्वारा तैयार उत्पाद सीधे ग्राहकों तक बेचने के लिए ऑनलाइन पोर्टल सुविधा भी उपलब्ध हो रही है। सूचना संचार प्रौद्योगिकी के माध्यम से लिंग संबंधी अंतराल कम हो रहा है। महिलाएँ अपने परम्परागत व्यवसायों से हटकर नये व्यवसायों का प्रशिक्षण प्राप्त कर रही है।

ISSN : 2348-7143
December 2019

कॉमन सर्विस सेंटर का नेटवर्क ग्रामीण क्षेत्रों में अधिक से अधिक डिजिटल सेवाएं प्रदान कर रहा है। इन सर्विस सेंटरों का नेटवर्क ग्रामीण क्षेत्रों में अधिक से अधिक डिजिटल सेवाएँ प्रदान कर रहा है। इन सर्विस सेंटरों में आधार पंजीकरण, डिजिटल पेमेंट टिकिट बुकिंग, टेली मेडीसिन स्वास्थ्य सेवाएँ मजदूर पंजीकरण, डिजिटल साक्षरता आदि शामिल है। इस प्रकार की सेवाओं में ग्रामीण युवकों में डिजिटल साक्षरता बढ़ी है। ई–कॉमर्स, ई–लर्निंग, ई–बैंकिंग आदि सेवाओं में रोजगार के अवसर बढ़े हैं। डिजिटल लेनदेन के जरिये अनेक सरकारी कार्यक्रमों का लाभ सीधे लाभार्थियों के बैंक खाते में जमा हो रहा है और बिचौलियों की भूमिका समाप्त हो गई है।

शिक्षा के क्षेत्र में भी सूचना संचार प्रौद्योगिकी से ग्रामीण क्षेत्रों में शिक्षा की पहुंच बढ़ी है। राष्ट्रीय डिजिटल साक्षता मिशन, प्रधानमंत्री ग्रामीण जिडिटल साक्षता अभियान डिजिटल क्लास रूम, स्वयं पोर्टल ऑनलाइन शिक्षा, शिक्षकों की बायोमेट्रिक उपस्थिति, डिजिटल पुस्तकालयों, ई–बस्ता स्कूलों में नि:शुल्क वाई–फाई से सभी वर्गो तक शिक्षा की पहुंच हुई है जिससे शिक्षा की गुणवत्ता में वृद्धि हुई है।

ग्रामीण क्षेत्रों में सूचना संचार प्रौद्योगिकी से स्वास्थ्य सेवाओं और सुविधाओं का विस्तार हुआ है। विशाल नेटवर्क के जरिये देश के ग्रामीण एवं दूरवर्ती इलाकों पर चिकित्सा निदान सेवा तथा गुणवत्ता पूर्ण स्वास्थ्य सेवाएं प्रदान करने का प्रयत्न किया जा रहा है। तमिलनाडू में एक लाख से ज्यादा ग्रामीण प्राथमिक चिकित्सा कार्यकर्ताओं को स्क्रीनिंग और डाग्नोसिस के लिए ऑनलाइन प्रशिक्षण दियाजा रहा हैं उत्तर प्रदेश के झाँसी में एक गाँव में महिला स्वास्थ्य कर्मी एम–सखी नाम एप का उपयोग कर गर्भवती महिलाओं को स्वास्थ्य संबंधी जाखिमों के बारे में जागरूक कर रही है।

ग्रामीण क्षेत्रों में सूचना संचार प्रौद्योगिकी चुनौतियाँ–

१. गाँव में हाइस्पीड इंटरनेट की कमी
२. गाँवों में स्मार्ट फोन की कमी
३. डिजिटल साक्षरता की कमी
४. जागरूकता की कमी

इन चुनौतियों से निपटने के लिए सरकार ने भारत नेट कार्यक्रम शुरू किया है। ताकि देश के सभी २५००० ग्राम पंचायतों को १०० एमबीपीएस ब्रांड बैंड के साथ कनेक्ट किया जा सके।

इस प्रकार सूचना संचार तकनीक ग्रामीण जन जीवन की दशा और दिशा बदलने में महत्वपूर्ण भूमिका निभा रही है,प्रत्येक वर्ग समुदाय, जाति, क्षेत्र के व्यक्ति तक सूचना संचार की पहुँच बढ़ रही है। भारत का ७२ प्रतिशत भाग कस्बाई ग्रामीण क्षेत्र हैं जो संचार के साधनों के लिए जिज्ञासु तथा उत्साही हैं। भविष्य में जैसे जैसे ग्रामीण क्षेत्रों में सूचना तकनीक का विस्तार होगा वैसे वैसे ग्रामीण भारत विकास की ओर अग्रसर होगा।

संदर्भ ग्रंथ सूची –

१. गुप्ता एम.एल. एवं शर्मा डी.डी. १९९६ समाजशास्त्र ''ग्रामीण समाज'' साहित्य भवन पब्लिकेशन, हॉस्पिटल रोड, आगरा
२. मिश्र ए.के. ''मीडिया एक क्रांतिकारी परिवर्तन'' ग्रामीण अंचल के संदर्भ में मासिक पत्रिका मध्यप्रदेश संदेश, मध्यप्रदेश शासन का मासिक प्रकाशन, अप्रैल २०११.
३. प्रसाद अवध, १९९१ ''गाँवों में सामाजिकि आर्थिक एवं राजनैतिक परिवर्तन हेतु मीडिया का योगदान महत्वपूर्ण आलेख, रावत पब्लिकेशन, जयपुर।
४. डॉ.वाजपेयी संचार साधनों द्वारा सामाजिक प्रगति'' योजना पत्रिका का अंक मई २०११
५. डॉ.पटेल सुधी, कुमार ''बदलते परिवेश में मीडिया का योगदान'' ग्रामीण अंचल के विशेष संदर्भ में, अक्टूबर २०१० कुरूक्षेत्र पत्रिका ग्रामीण विकास मंत्रालय
६. कुरूक्षेत्र ग्रामीण, विकास को समर्पित पत्रिका अंक अगस्त २०१७ डिजिटल होता ग्रामीण भारत।
७. http:/hi.vikaspedia in/e-governance/mobile – governance
८. gramvari.org.
९. www.epashuhaat.gov.in
१०. www.ename.gov.in

ISSN : 2348-7143
December 2019

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर : एक अर्थतज्ञ

प्रा.ज्ञानेश्वर बापूराव जांभुळे
अर्थशास्त्र विभाग डॉ.टी.के.टोपे महाविदयालय, परेल,मुंबई- १२

प्रस्तावना.

१९ व्या शतकापासून खऱ्या अर्थाने भारतीय आर्थिक विचारांच्या पद्धतशीर मांडणीला सुरुवात झाली.भारतामधील आर्थिक विचारांच्या विकासाचा अभ्यास करताना डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या लिखाणाचा विचार करावाच लागतो. घटनातज्ञ,कायदेपंडित,राजकारणी,अशा विविध पदव्यांनी आपण डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांना ओळखतो.पण एक अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून त्यांची ओळख फार दुर्मिळ आहे. भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांना भारताचे थोर अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून मान्यता मिळण्यास बरीच वर्ष लागली.मानववंशशास्त्र,कायदा,इतिहास,धर्मशास्त्र,तत्वज्ञान,राजकारण,समाजशात्र अशा ज्ञानाच्या शाखांमध्ये डॉ.आंबेडकर यांनी केलेली कामगिरी अतुलनीय आहे.डॉ.आंबेडकरांचे वैशिष्ट्ये असे होते की कोणत्याही ज्ञानशाखेतील तत्कालीन जागतिक तज्ञांशी त्यांचा अभ्यासपूर्ण वादसंवाद झाला आहे. अमेरिकेत कोलंबिया विद्यापीठात आणि इंग्लंडमध्ये 'London School Of Economics' मध्ये त्यांनी उच्च शिक्षण आणि डॉक्टरेट पदवी प्राप्त केली.इंग्लंड मध्ये बाबासाहेबांची थोर अर्थशास्त्रज्ञ कॅनन यांच्याशी भेट झाली.१९२३ मध्ये डी.एस्सी(इकॉनामिक्स)परीक्षेसाठी 'The Problem of Rupee, Its Origin and Solution' हा प्रबंध सदर केला. यामध्ये त्यांनी भारतीय रुपयाच्या समस्येवर लिखाण केले होते.१९२५ मध्ये कोलंबिया विध्यापिठात पीएच.डी.साठी 'The Evolution of provincial finance in British India' हा प्रबंध सादर केला.डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर सर्वसामान्यांना भारतीय राज्याघटनेचे शिल्पकार म्हणून अधिक परिचित असल्याने अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून असणारी त्यांची भूमिका दुर्लक्षित राहिली.डॉ.बाबासाहेबांमधील अर्थशास्त्रज्ञ त्यांच्या शैक्षणिक कारकिर्दीत केलेल्या लिखाणातून,त्यांच्या विचारातून आपल्याला दिसून येतो. बाबासाहेबांच्या आर्थिक विचारांचा प्रभाव आजही आपल्याला भारतीय अर्थव्यवस्थेवर दिसतो.डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांचा अभ्यास प्रस्तुत लेखात करण्यात आला आहे.

शेती आणि भू-सुधारणा विषयक विचार

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय शेतीचा सखोल अभ्यास केला होता.कृषी आणि शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी त्यांनी अभ्यासवर्ग आणि कार्यशाळा आयोजित केल्या होत्या तसेच संशोधन करून लेख लिहिले.१९१८ मध्ये डॉ.आंबेडकर यांनी 'लहान धारणक्षेत्रे आणि त्यावरील उपाय (Small Holdings in India and their Remedies) यावर लेख लिहिला.त्यात भारतातील कृषिविषयक प्रश्नांची आणि उपायांची चर्चा केली. मोजक्या लोकांच्या हातात शेतजमीन असणे ही भारतीय कृषी ची गंभीर समस्या होती,ज्याचे विविध तोटे आहेत असे त्यांनी नमूद केले.जसे मशागत,वापर,संसाधने,वाढता व्यय,कमी उत्पादकता,अपर्याप्त उत्पन्न,आणि खालावलेले राहणीमान या अडचणी निर्माण होतात.डॉ.आंबेडकर यांच्या मते, कृषीची उत्पादकता फक्त जमिनीच्या धारणक्षेत्रावर अवलंबून नसते तर भांडवल,श्रमिक आणि इतर आदनांवर सुद्धा अवलंबून असते.म्हणून जर भांडवल आणि श्रमिक पर्याप्त प्रमाणात आणि गुणवत्तेत उपलब्ध झाले नाही तर मोठे धारणक्षेत्र सुद्धा अनुत्पादक ठरते. ही संसाधने जर पर्याप्त प्रमाणात मिळाली तर तर लहान धारणक्षेत्र सुद्धा उत्पादक ठरतील.असे त्यांचे मत होते.

२. भारतीय चलन समस्येवरील विचार

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा सध्याच्या भारतीय चलन व्यवस्थेवर मोठा प्रभाव पडतो. ब्रिटिश शासन काळात भारत सरकार,भारतीय रुपयाच्या घसरणीच्या किंमतीशी लढत होते, डॉ बाबासाहेब

आंबेडकर यांनी १९२३ मध्ये 'The Problem of Rupee,Its origin and Solution', हा ग्रंथ लिहिला. ब्रिटिश भारता दरम्यानच्या काळातील भारतीय चलन स्थितीवर त्यांनी त्यांचा अभ्यास आणि संशोधन यावर लक्ष केंद्रित केले. त्यांनी त्यावर आपला शोध प्रबंध लिहिला. त्या प्रबंधात, त्यांनी असा युक्तिवाद दिला की सुवर्ण विनिमय मानकात स्थिरता नाही. भारतासारख्या विकसनशील देशाला सुवर्ण विनिमय मानक घेणे परवडू शकत नाही आणि याशिवाय ते महागाई आणि किंमतीतील वाढीचा धोका देखील वाढवते. भारतीय रुपयांचे मूल्य कसे कमी झाले आणि रुपयाची खरेदी शक्ती कशी कमी झाली आहे हे त्यांनी सांख्यिकीय आकडेवारी आणि कारणांसह सिद्ध केले. त्यांनी सांगितले की सरकारी तूट नियंत्रित केली पाहिजे आणि पैशांचा प्रवाह हा चक्रीय असावा. विनिमय दर स्थिरतेपेक्षा किंमत स्थिरतेवर अधिक लक्ष देणे आवश्यक आहे,असे सुद्धा त्यांनी सुचविले.

१९२५ मध्ये रॉयल कमिशन समोर भारतीय चलन आणि वित्त यावर पुरावा म्हणून आंबेडकरांनी भारतीय चलनातील सुधारणांसाठी खालील पर्यायांचा प्रस्ताव मांडला:

१) योग्य सुवर्ण नाण्यांच्या चलनासाठी सुवर्ण टाकसाळ उघडा.

२) सुवर्ण नाणे आणि रुपयाच्या दरम्यान एक गुणोत्तर निश्चित करा.

३) रूपये सुवर्णात रूपांतरित होऊ शकत नाहीत तसेच सुवर्ण रुपयातपरिवर्तीत होणार नाहीत.

3. औद्योगिक श्रमिकांच्या समस्या आणि त्यावर उपाय.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भांडवलशाहीच्या विरोधात कामगार संघटना चळवळ आणि संप करण्याच्या हक्काचे समर्थन केले. त्यांना औद्योगिक व्यवस्थापनात कामगारांची भागीदारी पाहिजे होती. त्यांनी संयुक्त परिषदेच्या रोजगार विनिमायाकडे आणि कायम कामगारांसाठी अर्जित रजा, कल्याणकारी कार्ये, आणि कामगार विवाद याकडे लक्ष दिले. त्यांच्या मते सामाजिक न्यायावर आधारित औद्योगिक शांतता प्रस्थापित व्हायला पाहिजे. केंद्र सरकारमध्ये अनुसूचित जातिंसाठी त्यांनी 5% ते 6% आरक्षण सुरू केले. विदेशात तांत्रिक शिक्षण घेण्यास इच्छुक असलेल्या अस्पृश्य विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेण्यास मदत केली. आंबेडकरांनी औद्योगिक श्रमिकांसाठी सुचविलेल्या उपाययोजना पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. नवीन तत्त्वांवर आणि नियमांवर कामगार संघटनांचीस्थापना करावी.
२. वाजवी वेतन आणि भरपाई मिळावी .
३. शोषण व पिळवणूक निर्मूलन
४. सामाजिक सुरक्षा उपाययोजना
५. श्रमिकांचे कल्याण (मातृत्व लाभ, आरोग्य सेवा)
६. कामाची सोयीस्कर परिस्थिती
७. स्वातंत्र्याचे तत्व म्हणून संप करण्याचा हक्क (म्हणजे दबाव गट)
८. रोजगार एक्सचेंजची स्थापना

4. करआकारणी, वित्त आणि अंदाजपत्रकावरील मत

१९३६ साली डॉ. अंबेडकरांनी 'स्वतंत्र मजदूर पार्टी' च्या जाहीरनाम्यात कराबद्दल आपले मत व्यक्त केले. त्यांनी जमिन महसूल आणि त्याची व्यवस्था किंवा रचना व करांचा विरोध केला कारण या करांचा भार हा समाजातील गरीब वर्गांवर लक्षणीय होता .

१. आर्थिक प्रगतीसाठी प्रगतीशील कराची गरज आहे.
२. करपात्र क्षमतेवर कर लागू करावा आणि उत्पन्नावर नाही.
३. निश्चित मर्यादेच्या खाली करदात्यांना करात सूट देण्यात यावी.
४. जमीन महसूल तत्व कठोर नसावेत परंतु लवचिक आणि बदलता येण्याजोगे असावेत.
५. केंद्र आणि राज्य यांच्या दरम्यान कराची रक्कम योग्यरित्या सामायिक करणे.
६. केंद्र आणि राज्यांमधील महसूल वाटप करणे.

७. राज्य आणि खाजगी कर्मचार्यांसाठी अनिवार्य विमा.

८. लोकांच्या कल्याणासाठी अर्थसंकल्प म्हणजे सार्वजनिक कल्याणासाठी अर्थसंकल्प होय

९. स्वतंत्र यंत्रणेद्वारे चलन समस्येवर कठोर नियंत्रण ठेवणे.

5. लोकसंख्या नियंत्रणावरील विचार

डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितले की लोकसंख्येवर नियंत्रण नसल्यास देशाची अर्थव्यवस्था नियंत्रित करणे अशक्य आहे. म्हणूनच त्यांनी भारतात लोकसंख्या नियंत्रण आणि कुटूंब नियोजनचे समर्थन केले.नंतर त्यांचे मत लक्षात घेऊन भारत सरकारने राष्ट्रीय धोरण म्हणून कुटूंब नियोजन स्वीकारले.

6. राज्याची म्हणजेच सरकारची जबाबदारी

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, लोकांचे कल्याण हे सरकारची जबाबदारी आहे. शिक्षण, रोजगार, बेरोजगारीचे निर्मुलन, आजारपण लाभ, वृद्ध वयातील पेंशन, मातृत्व लाभ, मृत्यूचे लाभ, ग्रामीण विकास, पाणीपुरवठा, सार्वजनिक आरोग्य या सर्व ' राज्याच्या जबाबदाऱ्या' आहेत.

7. राज्य समाजवादावरील विचार

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अर्थव्यवस्थेच्या राष्ट्रीयीकरणावर जोर दिला. त्यांचे असे मत होते की, सरकारने अशी अर्थव्यवस्था निर्माण केली पाहिजे ज्यामुळे उत्पादन युक्ततम पातळीवर होईल आणि भांडवलशाहीला त्याचा लाभ होणार नाही. लाभ हे समान वितरित करणे आवश्यक आहे. बाबासाहेब आंबेडकरसमाजाच्या प्रगतीशील परिवर्तनासाठी ठाम राहिलेत आणि भांडवलशाही व्यवस्थेमुळे सामाजिक आणि आर्थिक असमानता काढून टाकण्यासाठी प्रयत्न केलेत.त्यांचा समाजवादावर दृढ विश्वास होता. त्यांच्या मते, "राज्य समाजवादभारताच्या औद्योगिकीकरणासाठीआवश्यक आहे.यासाठी

१. मुख्य उद्योग हे सरकारच्या मालकीचे असावेत आणि त्यांनीच चालवावे.

२. मूलभूत उद्योग राज्य मालकीचे असावेत आणि राज्य द्वारे किंवा राज्य द्वारे स्थापित कॉरपोरेशन द्वारे चालविली जावीत.

३. भांडवल, बियाणे आणि खतांसारख्या सर्व शेतीविषयक आदाने सरकारद्वारे सामूहिक शेतीसाठी पुरविण्यात यावीत.

४. जमीन महसूल कर भरल्यानंतर फक्त शेती उत्पन्नाचे वितरण.

५. वैयक्तिक सुरक्षेसाठी विमा आणि आर्थिक नियोजनासाठी वित्तपुरवठा करण्यासाठी आवश्यक संसाधने राज्याने व्युत्पन्न करावीत.

६. कृषी एक राज्य उद्योग असेल.

8. महिलांच्या आर्थिक उन्नतीवरील विचार

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, आर्थिक विकासात महिलांचा सहभाग त्यांचे समाजातील स्थान आणि समानता विकसित केल्याशिवाय अशक्य आहे.भारतातील महिलांच्या वाईट आर्थिक परिस्थितीमुळे भारताच्या आर्थिक प्रगतीमध्ये अडथळा निर्माण झाला आहे. म्हणून महिलांची आर्थिक स्थिती सुधारणे आणि त्यांना समान हक्क आणि व्यवसाय स्वातंत्र्य देणे आवश्यक आहे. आर्थिक विकासातील आणि महिलांच्या प्रगतीमधील आंबेडकरांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे.

समारोप

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनि सांगितलेल्या कुटूंब नियोजन, स्त्रियांचे उत्थान आणि मानवी भांडवल आणि इतर अनेक संकल्पना भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासात महत्वाचे योगदान देतात. सध्या अस्तित्त्वात असलेले कायदे आणि सुधारित जमीन मर्यादा कायदा, किमान वेतन अधिनियम, अतिरिक्त जमीन वितरण इत्यादी प्रभावी नाहीत, म्हणून डॉ. आंबेडकरांच्या दृष्टीकोनाच्या संदर्भात त्यांचा पुनर्विचार करणे आवश्यक आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेची सध्याची स्थिती, महागाई, शेतकऱ्यांची परिस्थिती अत्यंत वाईट आहे.भारतातील तरुण कार्यबलाचा

आर्थिक विकासासाठी पुरेपूर वापर होत नाही. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांवर पुन्हा विचार करणे आवश्यक आहे. भारताच्या आर्थिक विकासासाठी आर्थिक धोरणांना पुन्हा तयार करणे आवश्यक आहे.डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मांडलेल्या त्यांच्या आर्थिक विचारांचा प्रभाव आजही आपल्या अर्थव्यवस्थेवर दिसून येतो.देशाच्या आर्थिक विकासात त्यांनी मांडलेले अर्थशास्त्रीय विचार स्वीकारणे गरजेचे आहे.

संदर्भ सूची

1. Narendra Jadhav , 'Ambedkar an Economist Extraordinaire 'Konark Publishers New Delhi.
2. Dr.J.F.Patil(2005) 'History of Economic Thought' Phadke Publication, Kolhapur.
3. Dr.B.D.Kulkarni and Dr.S.V.Dhamdhere(2008) 'Economic Thoughts and Thinkers' Diamond Publication ,Pune.
4. Dr. B. H. Damji& A. P. Jamma (2012) "Dr. B. R. Ambedkar's thought on agriculture and it's relevance to current agriculture in India" Review of Research, Vol 1, Issue V
5. Dr. JayashriPurushottamSarode; (2013); Impact of Dr. Ambedkar's thoughts on Indian economy.
6. Dr.M.R. Ingle; (2010); Relevance of Dr. Ambedkar'seconomic philosophy in the current scenario.
7. P.Abraham; (2002); Ambedkar's thoughts on contribution for economic planning and development its relevance
8. Edited by Education Department, Government of Maharashtra: 'Dr.Babasaheb Ambedkar Writing and Speeches.Vol-1 'State and Minorities', 'Small Holdings' In India'.1989
9. Mr.Kamble Gautam Subhana, M.PhilDisseeration-'A Critical Analysis of Dr.B.R.Ambedkar's Views on Federal Finance.'Feb.2003

ISSN : 2348-7143
December 2019

ग्रामीणविकास : अडथळे व उपाय

डॉ. महेन्द्र पांडूरंगजी गावंडे
अर्थशास्त्र विभाग नारायणराव काळे स्मृति मॉडेल कॉलेज,

भारत हा ग्रामीण समुदायाची भूमी असलेला देश असून वैदिक काळात ग्रामक्षेत्र प्रशासनाचे मुख्य अंग होते. देशाच्या अर्थव्यवस्थेत आजही ग्रामीण क्षेत्राला विशेष महत्व आहे.ग्रामीण भागामध्ये भारतीय लोकसंख्येचा मोठा हिस्सा वास्तव्य करीत असलेला आढळतो. १९०१ मध्ये भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ८९ टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागामध्येवास्तव्याला होती. १९५१ मध्ये भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ८३ टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागामध्ये वास्तव्याला होती. १९७१ मध्ये भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ८० टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागामध्ये वास्तव्याला होती. १९९१ मध्ये भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ७४ टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागामध्ये वास्तव्याला होती. २००१ मध्ये भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ७२ टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागामध्ये वास्तव्याला होती. २०११ मध्ये भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ६९ टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागामध्ये वास्तव्य करते. ग्रामीण क्षेत्रात भारताची बहुसंख्य लोकसंख्या निवास करीत असल्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा प्रभाव पडतो. परंतु आजही ग्रामीणक्षेत्राकडे बघीतले असता आपल्याला स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर ७० वर्षे झाले असले, तरी ग्रामीण क्षेत्र पाहिजे त्या प्रमाणात विकसीत झालेले दिसत नाही. शासनाने आजपर्यंत अनेक योजना नियोजनाच्या माध्यमाने राबवील्या असल्या तरी ग्रामीण क्षेत्रात आजही विकास मार्गात अडथळे असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे ग्रामीण विकास करणे काळाची गरज आहे. कारण ग्रामीण भागात व शहरी भागात आज तफावत निर्माण झालेली आहे. शहरी भागात समस्या आहे पण त्याहीपेक्षा गंभीर समस्या ह्या ग्रामीण भागात आढळतात, त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोक शहरी भागात समस्या असूनही आकर्षीले जातात, त्यामुळे खेडी ओस पडत आहे व शहरीक्षेत्रातही समस्या मध्ये भर पडत आहे. कारण असंतूलीत विकास हा अधिक असंतूलन निर्माण करत आहे. ग्रामीण क्षेत्रातील विकास मार्गात अडथळे–

ग्रामीण क्षेत्रातील विकास मार्गात अडथळे–

१. **अविकसीत कृषीक्षेत्र–**ग्रामीण भागात कृषी हाच प्रमुख व्यवसाय असून त्यावर आधारीत इतर व्यवसाय हे कृषीवर अवलंबुन आहे. परंतु कृषी आजही तंत्रज्ञानयुक्त पुर्ण विकसीत झालेली नाही. कृषीक्षेत्रामध्ये अनेक अडचणी आजही उपलब्ध आहे. विकसीत देशाच्या मानाने आजही भारतीय कृषीची उत्पादकता कमी असल्याचे दिसून येते.

२. **दळणवळणाची समस्या–** ग्रामीण क्षेत्रामध्ये आजही दळणवळणाची व्यवस्था विकसीत झाल्याचे दिसून येत नाही. संचार व्यवस्था कोलमडलेली आहे. तसेच काही खेडी शासकीय वाहतुकी पासून दूर आहे. काही खेड्यांचा संपर्क आजही मुख्य रस्त्यांपासून तुटलेला आहे.

३. **अविकसीत ऊर्जाक्षेत्र–** आजही आधुनिक ऊर्जा स्त्रोताची कमतरता ग्रामीण क्षेत्रात दिसून येते. खंडीत विद्युत पुरवठा व वाढती विज कपात त्यामुळे सिंचनात अडथळे, आधुनिक ऊर्जा साधना पासून कोसोदुर जसे. सौर ऊर्जा, पवन ऊर्जा, त्यामुळे परंपरागत इंधनाचा वाढता वापर व वृक्षतोड, पर्यावरण प्रदुषण ग्रामीण क्षेत्रात दिसून येते.

४. **वाढती बेरोजगारी–** ग्रामीण क्षेत्र विशेषत: कृषी क्षेत्रावर अवलंबुन असल्यामुळे लघु व कुटीर उद्योगाची कमतरता असल्यामुळे येथे हंगामी बेरोजगारी दिसून येते तसेच अर्धबेरोजगारी व छुपी बेरोजगारी मोठ्याप्रमाणावर आढळते.

५. **दारिद्र्यामध्ये पडणारी भर–** कृषी क्षेत्रावर लोकसंख्येचा अतिभार व लघु व कुटीर उद्योगाची कमतरता असल्यामुळे, तसेच योग्य शिक्षण, तंत्र व प्रशिक्षण सोयीचा अभाव असल्यामुळे बेकारीचे प्रमाण जास्त आढळून येते तसेच संधीच्या अभावामुळे अकार्यक्षम लोकसंख्येचे प्रमाण वाढत आहे त्यामुळे दारिद्र्यामध्ये सतत भर पडत आहे.

६. **वाढती गरीबी–** ग्रामीण क्षेत्रामध्ये दुष्काळ, अवर्षण, रोजगार संधीचा आभाव, योग्य शिक्षण व प्रशिक्षण सोयीचा अभाव, मानव संसाधन विकासाची कमतरता, निकृष्ट आरोग्य सोयी इत्यादीमुळे अकार्यक्षम लोकसंख्येचे जास्त प्रमाण व त्यामुळे वाढती गरीबी दिसून येते.

७. **पाण्याची टंचाई व अनिश्चित पाणी पुरवठा–** कृषी क्षेत्राला निश्चित पाणीपुरवठ्याच्या सोयीचा अभाव आहे. तर कोठे पिण्याच्या पाण्याची टंचाई दिसून येत असून योग्य दर्जाचे पिण्याचे पाणी उपलब्ध नाही.

ISSN : 2348-7143
December 2019

८. **आरोग्य सुविधाचा अभाव–** ग्रामीण क्षेत्रात चांगल्या आरोग्य सेवा दूरदूर पर्यंत दिसत नाही. सरकारी प्राथमिक आरोग्य केंद्रात सुध्दा योग्य कर्मचारी नाही. त्यामुळे जनतेत अनेक असाध्य रोग दिसतात व गरीबीमुळे ते शहरी भागातील आरोग्य सेवांचा लाभ घेवू शकत नाही.

९. **शैक्षणिक सोयीचा अभाव–** ग्रामीण क्षेत्रात चांगल्या उत्कृष्ट व पुरेशा शैक्षणीक सोयी उपलब्ध नाही. प्राथमिक शिक्षणाचे खस्ता हाल आहे. प्राथमिक शिक्षणाच्या, पुढील शिक्षण सोयीचा ग्रामिणक्षेत्रात अभाव, योग्य तंत्र व प्रशिक्षण सोयीचा अभाव आजही ग्रामीण क्षेत्रात जाणवतो. कोठे कोठे तर प्राथमिक शिक्षणाच्याही सोयी नाही. त्यामुळे लहाण मुलांना शहरी भागामध्ये जावून शिक्षण घ्यावे लागते व आवश्यकते पेक्षा जास्त वेळ आईवडीला पासून दूर राहावे लागते. त्यामुळे योग्य सामाजिकरण घडून येत नाही.

१०. **ग्रामीण क्षेत्रात औद्योगिकरणाचा अभाव–** ग्रामीण क्षेत्र औद्योगिकरणापासून फार दूर आहे. तसेच परंपरागत लघु व कुटीर उद्योग मोडकळीस आले आहे. त्यामुळे ग्रामीण क्षेत्रातील लोक शहरी क्षेत्राला ओझे वाटत आहे कारण ते शहराकडे अकुशल रोजगाराकरीता येतात.

११. **बाजाराची अपूर्णता–** पुर्वी प्रत्येक ग्राम हे त्याच्या गुण वैशिष्ट्याने परिपूर्ण व स्वयंपूर्ण होते जसे भिवापूरची मिरची, वायगावची हळद, परावलंबीत्व ग्रामीण क्षेत्रात नव्हतेच सहकार्य, सहानुभुती व विकसीत नितीमुल्य विशेष करून ग्रामीण क्षेत्रात दिसून येत होती. आज श्रम बाजार, भांडवलबाजार, वस्तुबाजार यामध्ये अपूर्णता दिसून येते.

१२. **वित्तीय सोयींचा अभाव–** ग्रामीण क्षेत्रात अपुऱ्या वित्तीय सोयी दिसून येते. तसेच उपलब्ध वित्तीय सोयीचा लाभ घेण्याची ग्रामीणांची पत व क्षमता नाही.

१३. **उद्योजकतेचा अभाव–**योग्य शिक्षण व प्रशिक्षण सोयीचा अभाव, मानव संसाधन विकासाची कमतरता, निकृष्ट आरोग्य सोयी इत्यादीमुळे साहसाची कमतरता ग्रामीण क्षेत्रात जाणवते. जसेच उद्योजकतेचा वंशपरंपरागत वारसा आज नष्ट झाला आहे. त्यामुळे उद्योजकतेचा अभाव दिसून येतो.

१४. **तांत्रिक मागसलेपणा–**कृषी व ग्राम विकासाकरीता योग्य तंत्रज्ञान आवश्यक असते. पण आजही ग्रामीण क्षेत्रातील कृषीमध्ये शिक्षण व प्रशिक्षणाच्या अभावामुळे मागासलेल्या तंत्रज्ञानाचा वापर होत आहे.

१५. **वैज्ञानीक दृष्टीकोणाचा अभाव–** दैववादी व अती आशावादी दुष्टिकोणामुळे, अकर्मन्यता व कार्यनिष्ठ कमी दिसून येते. रूढी, प्रथा, परंपरांचा प्रभाव ग्रामीणावर जास्त आहे. त्यामुळे ते वैज्ञानीक दुष्टीकोण स्विकारत नाही.

१६. **करमणूकीच्या साधनाचा अभाव–** ग्रामीण क्षेत्रातील खेळ जवळपास बंद झाले आहे व इतर करमणुकीचे आधुनिक दर्जेदार साधनाचा अभाव आहे.

१७. **अज्ञान–** शहरी क्षेत्राचे आकर्षण, रूढी, प्रथा, परंपरांचा प्रभाव, शिक्षण व प्रशिक्षणाच्या अभावामुळे ग्रामीणांमध्ये अज्ञान दिसून येते. गुलामी मनोवृत्तीत वाढ होत असलेली दिसते.

१८. **असुरक्षितता–** ग्रामीणामध्ये आपल्या भविष्याकालीन जीवनमान, शेती उत्पादन, किमंती, या सबंधी असुरक्षितता आढळून येते.

१९. **लोकसंख्येचा स्फोट–** वाढत्या लोकसंख्येमुळेही शेती क्षेत्राचे विभाजन व अपखंडन होवून शेतीचा आकार अनार्थिक होत आहे तसेच बेरोजगारीत भर पडून ग्रामीण क्षेत्रात समस्या वाढत आहे.

२०. **खालावलेला राहणीमाणाचा दर्जा–** रोजगारीचा अभाव, शेतीची कमी उत्पादकता, निष्क्रीय लोकसंख्येची ग्रामीण क्षेत्रात वाढ होतांना दिसते.

२१. **अंधश्रध्दा–** धार्मिक रूढी, प्रथा परंपरा, अज्ञान वशिक्षणाच्या सोयीचा अभाव यामुळे अंधविश्वास, व अंधश्रध्दा आजही ग्रामीण क्षेत्रात दिसून येते.

ग्रामीण क्षेत्राच्या विकासात असे कितीतरी अडथळे आढळून येतात. ते दूर केल्या शिवाय देशाचा सर्वांगीन विकास शक्य नाही.

भारतीय औद्योगिक व्यवस्थेत मनुष्यबळाला प्राधान्य देणारी श्रमप्रधान तंत्रपध्दती १७६१ च्या पूर्वी अनेक शतके प्रचलित होती. शहरी भागात हस्तोद्योग व ग्रामीण भागात ग्रामोद्योग.त्या काळात समाजाच्या एकूण गरजा कमी होत्या व दैनंदिन उपयुक्त वस्तूचे उत्पादन ग्रामोद्योगात होत असे अन्य जिवन उपयोगी वस्तूचे उत्पादन स्थानिक कारागीरांकडून श्रमप्रधान तंत्रावर प्रक्रीया करून केले जाई, तसेच ग्रामोद्योगाचा सबंध शेतीशी असे व ९० प्रतिशत लोकसंख्या ग्रामीण क्षेत्रात राहत होती. तसेच हे सर्व ग्रामीण ग्रामोद्योग व शहरी हस्तद्योग हे वंशपरंपरागत होते. औद्योगिक क्रांतीमुळे ग्रामीण क्षेत्रातील ग्रामोद्योग मूलाधार गमावून बसले. १८५० ते १९२० या काळात झपाटयाने औद्योगिक विकास झाला. १९२० ते १९४७ या काळात भारतीयानी अनेक नव्या उद्योगात प्रवेश केला. १९४७ ते १९९९ अनेक विकास योजना राबविण्यात आल्या, पण पाहीजे त्या प्रमाणात ग्रामीण भागातील विकासाला अनुकूल औद्योगिकरण झाले नाही व ग्रामीण क्षेत्राच्या समस्या सुटण्या ऐवजी वाढल्या.

ISSN : 2348-7143
December 2019

ग्रामीण विकास एक अनेकलक्षी संकल्पना असून यामध्ये दोन दृष्टिकोन दिसून येते एक संकुचित दृष्टिकोन यामध्ये विविध कार्यक्रम आहे जसे. शेती, पशुपालन, हस्तकला,संरचनेत परिवर्तन इत्यादी. दुसरा व्यापक दुष्टिकोन यामध्ये ग्रामीण लोकांच्या जीवनात गुणात्मक बदल करण्यास सामाजिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक, औद्योगिक व संरचनात्मक परिवर्तन करणे.

ग्राम विकासम्हणजे काय?

जागतिक बॅंक (१९७५) च्यामते,''ग्रामीण निर्धनाच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनाला विकसीत करण्याची रणनिती आहे''.

वसंत देसाईच्या मते (१९८८),''ग्रामीण विकास एक असे साधन आहेकी, ज्या व्दारे ग्रामीण लोकांच्या जिवनात गुणात्मक सुधारणा करण्याकरीता क्षेत्रीय स्त्रोताचा योग्य उपयोग करून संरचनात्मक सुविधाच्या निर्मितीव्दारे त्यांचा सामाजिक आर्थिक विकास करून उपलब्धता व संधी वाढवीण्याचा प्रयत्न करणे''.

आतापर्यंत सरकारी स्थरावर ग्रामीण विकासाकरीता अनेक प्रयत्न झाले. उदा. बहुउद्देशीय विकास नीती, लोकशाही विकेंद्रीकरण जसे पंचायत राज. अधोगामी विकास म्हणजे वरून खालच्या स्तरावर लाभ पोहचविणे जसे. आर्थिक विकास करून राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढकरणे,लोकसंहभागातुन विविध योजना राबविणे, विशिष्ट घटक लक्षात घेवून विकास करणे, विशिष्ट क्षेत्रीय विकास, समन्वीत ग्रामीण विकास, स्वयंसेवा समुह व लघु वित्त अभियान, गांधी विचारातुन ग्रामपुर्ननिर्माण इत्यादी.

आर्थिक विकासातून व्यक्तीचे निवडक्षेत्र वाढते, विषमता कमी होते, आर्थिक सुरक्षेत वाढ होते, जिवन–स्तर वाढतो, मानवतावादाचा विकास होतो, पण असे ग्रामीण भागामध्ये दिसत नाही.

पंचायत राज व्यवस्थेत असलेली उद्दिष्टे– शेती उत्पादनात वाढ करणे, ग्रामीण उद्योगाचा विकास करणे, सहकारी क्षेत्रास उत्तेजन देणे, सहकार्याची भावना विकसीत करणे, लोकशाही रूजवून पंचायतसंस्थांना मिळणाऱ्या सवलतीचा योग्य वापर करणे.

ग्रामीण विकासाच्या आवश्यक अटी–

१. **ग्रामीण क्षेत्राच्या व ग्रामीणांच्या मुलभूत गरजा पूर्ण करणे–** अन्न , वस्त्र, निवारा, आरोग्य विषयक सोयी, शैक्षणीक सोयी इत्यादी च्या आवश्यकता पूर्ण ग्रामस्तरावरच झाल्या पाहिजे.

२. **ग्रामीणांमध्ये नितीमुल्यांचा विकास करून स्वाभिमान निर्माण करणे–** त्यांना ग्रामीण जीवन एक आदर्श जीवन आहे हे समजावून दिले पाहिजे. कारण आरोग्य संपन्न, विचारशील, नितीमुल्यवान व्यक्ती हे ग्रामीण क्षेत्रात असून सहकार्य व सहानुभूती आजही या क्षेत्रात दिसून येते. शहरी क्षेत्रे औद्योगिकरणामुळे तेथील मानव कसे यांत्रिक झाले आहे. हे त्यांना दाखवून द्यावे व ग्रामीण क्षेत्राविषयी त्यांच्यात स्वाभिमान निर्माण करावा.

३. **स्वातंत्र देणे–** पंचायत राज व्यवस्थेव्दारे ग्रामीणांना त्यांच्या क्षेत्राच्या विकास कार्यात सहभागीकरून सहकार्य मिळवीने, लोकसहभाग वाढवीने,

वरील अटी पूर्ण केल्यास ग्राम विकास करणे सुलभ जाईल.

उपाय–

१. **अन्न सुरक्षा साध्य करणे व टिकविणे–**दारिद्र रेषे खालील लोकांना स्वत:त अन्नधन्य पुरवठा करणे व तो सतत चालु ठेवणे कारण ग्रामीण क्षेत्रामध्ये जरी धान्य उत्पादन होत असले तरी उपभोग घेण्याची क्षमता त्यांच्यात या व्यवस्थेत निर्माण झालेली नाही. आजही बरेच लोक कुपोषीत, एक वेळी उपाशी असतात.

२. **शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा कमी करणे व आत्महत्यांना आळा घालने–** शेती उत्पादनाला योग्य किंमत देणे, अवर्षण, दुष्काळात मदत करणे, त्यांच्या उत्पन्नात वाढ करण्याचा प्रयत्न करणे जणेकरून त्याना आपल्या राहणीमानाचा दर्जा वाढवीता येईल व टिकवीता येईल. तसेच त्यांच्या जिवनातील संकटामुळे जे निराशेचे वातावरण त्याच्या मनात असुरक्षीततेमुळे निर्माण होते ते दूर करण्याचा प्रयत्न करणे व आत्महत्यांच्या विचारांपासून परावृत्त करणे.

३. **यांत्रिकीकरण टाळणे व लघु, कुटीर व ग्रामद्योगांना उद्योगांचा विकास करणे–** बेरोजगारांना रोजगार मिळेल व गरीब, सिमांत शेतकरी यांना शेतीबाहेर पाडण्यास मदत होईल.

४. **शहरी व ग्रामीण विकासात असलेली दरी भरून काढणे–** ग्रामीण विकास हा परीपुर्ण केल्यास व रोजगार संधीची निर्मीती ग्रामीण क्षेत्रात झाल्यास पलायण थांबेल.

५. **ग्रामीण शेतीत सुधारणा करणे–** शेतीकरीता विविध योजनांच्या माध्यमाने सुधारणा करणे. जसे. पाणीपुरवठा व जलसिंचनाच्या सोयी उपलब्ध करून देणे. योग्य भावात आधुनिक बि–बियाणे उपलब्ध करून देणे, योग्य दरात कृषीमाल खरेदी करणे, वित्तीय सुविधा स्वस्तदरात उपलब्ध करून देणे, सतत विधुत पुरवठा करणे, शेतकरी सभा

संम्मेलन भरवीणे, त्यांना आधुनिक शेती विषयी माहिती देणे, शेती विषयी शिक्षण प्रशिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध करून देणे, कृषी संधोधन केद्राची उभारणी करणे. उदारीकरणाकरीता शेती क्षेत्र सक्षम करणे.

६. **ग्राम स्वावलंबी करणे–** ग्रामीण क्षेत्रात विविध उद्योगाची स्थापना करून रोजगार संधी, विविध योजना व्दारे आरोग्य सेवा, शिक्षण सोयी, मानव संसाधन विकासाकरीता कौशल्य विकास प्रशिक्षण केद्र स्थापन करणे, ग्राम विशेष व्यवसाय उभारणे व ग्राम ब्रॅन्ड निर्माण करणे, आधुनिक संचारव्यवस्था, दळणवळणाची आधुनिक साधने, रस्ते विकास घडवूण ग्राम स्वावलंबन निर्माण करणे जेणे करून गावातील सर्व गरजा गावातच पूर्ण होतील.

७. **प्रशासन व समाजाची आर्थिक रचना यांचे जास्तीत जास्त विकेंद्रीकरण करणे–** पंचायत राज व्यवस्था अंगीकारून समाजातील सर्व घटकात आर्थिक समानता निर्माण होण्याकरीता जास्तीत जास्त विकेंद्रीकरण करणे.

८. **गरिबांच्या उत्पन्नात वाढ घडवून आणणे व श्रमिकांची विचार करण्याची पध्दती बदलवून आर्थिक विषमता कमी करणे.**

औद्योगिकरणामुळे, जागतिकीकरणामुळे आज भारतातील ग्रामव्यवस्था पूर्णपणे उध्वस्त झालेली आहे. ग्रामीण भागात वाढते दारिद्रय, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, वाढती आर्थिक विषमता, ग्रामीण लोकांचे शहराकडे होणारे स्थलांतर अशा विविध समस्या आज भारतासमोर उभ्या आहे. या सर्वावर उपाय म्हणून ग्राविकासाकरीता विविध योजना व उपायाव्दारे जास्तीत जास्त लक्ष देणे काळाची गरज आहे. विशेषत: शेती व सलग्न उद्योग विकास आज ग्रामीण क्षेत्राची आवश्यकता आहे.

निष्कर्षवरील विविध उपाय केल्यासग्राम विकास होवून ग्रामीण समस्या नष्ट होईल व ग्राम समृध्दी येईल, त्यामुळे शहरी भागातील समस्या सुध्दा कमी करण्यास मदत होईल.

संदर्भ सूची–

१. डॉ. विजय कविमंडन –कृषी अर्थशास्त्र
२. रूद्र दत्त व सुंदरम –भारतीय अर्थव्यवस्था
३. प्रा. बी. एल. जिभकाटे, डॉ. सुधाकर शास्त्री –भारतीय अर्थव्यवस्था
४. डॉ. सुधाकर शास्त्री, डॉ. नितीन कावडकर –भारतीय अर्थव्यवस्था
५. डॉ. जी. एन. झामरे –भारतीय अर्थशास्त्र
६. डॉ. श्रीधर आ. देशपांडे, डॉ. विनायक श्री. देशपांडे –भारतीय अर्थव्यवस्था
७. आर्थिक समिक्षा २०१५–१६
८. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१७–१८
९. वर्तमान पत्रे
१०. इंटरनेटचा वापर

RESEARCH JOURNEY

ISSN : 2348-7143
December 2019

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्रातील उत्पादन वाढविण्यासाठी करण्यात आलेल्या सुधारनात्मक उपाययोजना.

डॉ. विकास प्रल्हादराव सावंत
अर्थशास्त्र विभागप्रमूख डॉ. हरिभाऊ आदमने कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सावनेर

प्रस्तावना :–

भारत हा कृषीप्रधान देश असून भारताचे कृषी क्षेत्र हे अनेक पातळयांवर झगडतांना दिसत आहे. सैध्दांतीक पातळीवरील चर्चेत आर्थिक विकासात कृषी क्षेत्राचे योगदान, त्याचे महत्व तसेच उद्योग व सेवा क्षेत्राचे महत्व, कृषी क्षेत्राला लागणारी पतपुरवठयाची साधने, कृषी क्षेत्राचे बदलते संबंध व त्यांच्याशी निगडित आधुनिक प्रश्न यांनी शैक्षणिक वर्तुळात ध्रुवीय भूमिका निर्माण झालेल्या आहेत. देशातील लोकांच्या कल्याणासाठी कृषी क्षेत्र महत्वाचे आहे यात शंकाच नाही. कारण आपल्या देशातील निम्मे रोजगार अजुनही कृषी क्षेत्राशी निगडित आहेत. २०११ च्या जनगननेनुसार ग्रामीण भागातील ७० टक्के लोकांची उपजिवीका ही कृषी क्षेत्रावर अवलंबुन आहे. एकूनच देशांतर्गत उत्पादनात शेतीचा वाटा हा १७ टक्के पेक्षा खाली आला आहे. आगामी काळात कृषी क्षेत्रामध्ये दुरदृष्टी दाखवुन बदल केले पाहिजेत व त्यासोबतच नवा धोरण आराखडा देखील करणे तितकेच गरजेचे आहे. त्यासाठी शेती क्षेत्रामध्ये झालेले संशोधन आणि नवीन वापरात येणारे तंत्रज्ञान देखील तितकेच महत्वाचे देखील आहे.

केंद्र सरकारने सन २०२२ पर्यंत शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याचे लक्ष्य ठेवले आहे आणि त्यासाठी कृषी क्षेत्रात उत्पादन आणि धोरणात सुधारणा करण्याचे धोरण अवलंबले गेले आहे. पायाभूत सुविधांच्या सुधारणांमध्ये शेतीसाठी अधिक संस्थात्मक पत सुविधा आणि डाळिंचा बफर स्टॉक तयार करणे इत्यांदिचा समावेश आहे. शेती क्षेत्राचा कृषी विकासाचा दर वाढविणे, कार्यक्षमता सुधारने, उत्पादन खर्चात लवचिकता आणणे हे शेतकऱ्यांचे उद्दिष्टे आहे. या उपाययोजनामुळे निश्चितच शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढण्यास मदत होइल, परंतु शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात लक्षणिय वाढ होण्याचे उद्दिष्ट गाढण्यासाठी अतिरिक्त उपाययोजना देखील करणे तितकेच गरजेचे आहे. उत्पादन विपणनाशी संबंधीत धोरणातील वातावरणात आवश्यक बदल आणि इतर बाबीसह शेती–संबंधीत उद्योगाच्या विकासावर जोर देवुन शेतकऱ्यांचे उत्पन्न देखील वाढवता येते. केंद्र व राज्य सरकारने देखील आता अनेक अभिनव उपाययोजना शेतकऱ्यांच्या समस्यांवर सुरु केलेल्या आहेत.

१) शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याच्या हेतुने कृषी क्षेत्रामध्ये केलेल्या सुधारना

सरकार शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविण्यावर लक्ष्य केंद्रित करीत आहे आणि कुशल क्षेत्राला पुन्हा मार्गावर आणण्याचा प्रयत्न करीत आहे. हा संपूर्ण प्रयत्न केवळ उत्पादनाच्या उद्‍दिष्टापर्यंत मर्यादित नाही तर इतरही अनेक आघाडयांवर पुढाकार घेण्यात येत आहे. लागवडिची किंमत कमी करणे व उत्पादनाच्या किंमती वाढविण्यावर भर देण्यात आला आहे. जेणेकरुन शेतकऱ्यांना जास्तीत जास्त नफा निश्चित करता येइल. शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी अनेक योजना सुरु केल्या असून धोरणात्मक पातळीवरही लक्षणीय सुधारणा झाली आहेत. या योजनांना अर्थसहाय्य देण्यासाठी अर्थसंकल्पीय संसाधनाच्या व्यतिरिक्त कृषी क्षेत्राशी संबंधीत अर्थसंकल्पात मोठया प्रमाणात वाढ करण्यात आली आहे. यासाठी गैर–अर्थसंकल्पीय संसाधनाचा देखील मोठया प्रमाणात वापर केला जात आहे.

शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविण्याच्या दिशेने समन्वित मार्गाने कार्य करण्यासाठी सरकार सध्या विविध योजना राबविण्याबरोबरच विविध धोरणात्मक पावले उचलत आहे.

I) उत्पादनामध्ये वाढ करण्यासाठी उपाययोजना.

–तृणधान्य, तेलबिया, पौष्टिक धान्य, व्यावसायीक पीके, राष्ट्रीय कृषी अन्न सुरक्षा अभियान

–फुले–फळे व भाजीपाला संबंधीत पिकांच्या उच्च वाढिसाठी एकात्मिक फलोत्पादन विकास मिशन.

– तेलबिया आणि पाम तेलाचे उत्पादन वाढविण्यासाठी राष्ट्रीय तेलबिया आणि पाम तेल मिशन

II) उत्पादन खर्चामध्ये घट करण्यासाठी उपाय योजना :

– खताचा योग्य आणि संतूलीत वापरासाठी माती आरोग्य कार्ड योजना जेणेकरुन शेतकरी किंमतीची बचत करु शकतील.

– युरीयाच्या नियंत्रित वापरासाठी पिकामध्ये नायट्रोजनची उपलब्धता वाढविण्यासाठी व खतांचा खर्च वाढविण्यासाठी निंबोषित युरीयाची जाहिरात केली जात आहे.

– प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजनेअंतर्गत त्या प्रत्येक शेतीला पाणी पुरवणे अशा प्रकारचा हेतु आहे. पीएमकेएसवाय, जलसंपदा विभाग आणि शेती स्तरावरील वापराच्या किरकोळ सिंचन बाबिंच्या अंतर्गत वार्षिक १२ लाख हेक्टर लक्ष्य ठेवले आहे.

ISSN : 2348-7143
December 2019

छोटया आणि अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या मदतीसाठी भारत सरकारने प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी योजना सुरु केली असून या योजनेअंतर्गत शेतकरी कूटुंबांना वर्षाकाठी ६ हजार रुपये दिले जात आहे. पीएम–किसान योजनेचे आतापर्यंत ६.३७ कोटी लाभार्थी आहेत आणि २०,५२० कोटी रुपये त्या अंतर्गत शेतकऱ्यांना वाटप केले आहे. काही पिकांना किमान आधारभूत किंमतीबाबत अधिसूचना वेळोवेळी जारी केली जाते. शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नास चालना देण्यासाठी सरकारने नुकतीच सन २०१९–२०२० च्या हंगामात सर्व पिकांच्या किमान आधारभूत किंमतीत वाढ केली आहे.

२) **प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना** :–

सिंचन स्त्रोतांच्या विकासास ध्यानात घेऊन प्रति थेंबावर अधिक पिकांची संकल्पना राबविली जात आहे. म्हणजेच शेतीसाठी सिंचनातून जास्त पाणी खर्च होणार नाही आणि सिंचनासाठी योग्य असलेला प्रत्येक थेंब पिकासाठी वापरला जाईल. यामुळे केवळ सिंचन भागावरील खर्च कमी होणार नाही तर कमी किंमतीत अधिक उत्पादन घेण्याचे स्वप्न ही साकार होइल. आपल्या देशात ५५ टक्के भुभाग असा आहे की, जो कृषी योग्य आहे. त्यासाठी शेतकरी कल्याण साधण्याकरीता 'हर खेत को पाणी', 'मोअर क्रॉप पर ड्रॉप' म्हणजे कमी पाण्यात जास्त कृषी उत्पादन असा भर आहे. २०१४–२०१५ मध्ये केंद्र सरकारने सुरु केलेली ही योजना भरभराटीस येऊ लागली आहे, या सूत्रानुसार सिंचन वस्तुंचे बजेटही वाढविण्यात आले आहे. सिंचन प्रकल्प ज्या पध्दतीने बळकट होत आहेत, त्याचा परिणामही दिसु लागला आहे. शेतकऱ्यांना स्वावलंबी आणि समृध्द बनवण्याचे स्वप्न साकार करुन मा. पंतप्रधानांनी सात कलमी कृती धोरण तयार केले आहे. ज्यामध्ये 'प्रति थेंबाला जास्त पीक' या सिध्दांताला प्रथम स्थान दिले गेले असून या दिशेने पुरेसे स्त्रोत असलेल्या सिंचनावर विशेष भर देण्यात आला आहे. त्याचप्रमाणे प्रत्येक शेतीच्या मातीच्या गुणवत्तेनुसार दर्जेदार बियाणे व पोषक तत्वांचीही तरतुद करण्यात आली आहे. कृषी सुधारणांमध्ये सिंचनासह इतर बाबींचा विस्तार करुन सरकारने शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती तसेच देशाची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी पुढाकार घेतला आहे. फलोत्पादनास प्राधान्य देण्यात आले आहे. यासाठी अतिरिक्त अनुदानाची व्यवस्था केली व बहुतेक शेतकरी अनुदान अंतर्गत ही प्रणाली वापरत आहेत.

पंतप्रधान कृषी सिंचन योजनेतंर्गत सरकारने नाबार्डसह सूक्ष्म सिंचन निधीस मान्यता दिली आहे. आता नाबार्डमार्फत पंतप्रधान कृषी पाटबंधारे योजनेंतर्गत समर्पित सुक्ष्म सिंचन निधी स्थापित करण्यासाठी प्रारंभीक ५००० कोटी रुपयांना मान्यता देण्यात आली आहे. ही वितरीत केलेली रक्कम २०१८–१९ व २०१९–२० मध्ये अनुक्रमे २००० कोटी व ३००० कोटी रुपयांची वाटप करण्यात येणार आहे. जेव्हा आपण पाणी वाचविण्याच्या दिशेने कार्य करु आणि थेंब थेंब पाणी वाचवले जाईल तेव्हा हवामान बदलाच्या दिशेने योग्य कार्य होत आहे असे म्हणता येइल. आपल्या देशातील पाणी वाचवणे हा पर्यावरण संरक्षणाचा एक भाग आहे. ठिंबक सिंचनाचे महत्व सांगता, ठिंबक सिंचन प्रणाली पीक उत्पादनाच्या दिशेने एक महत्वाचा दुवा मानली जाते. उत्पादनाच्या चार वर्षाच्या आकडेवारीवर नजर टाकली तर त्याच उंचीच्या क्षेत्रात सरकारने केलेल्या अभूतपूर्व बदलांचा परिणाम स्पष्टपणे दिसून येतो.

३) **जोखीम व्यवस्थापनामध्ये सुधारना**:

जानेवारी २०१६ मध्ये प्रधानमंत्री पीक विमा योजना सुरु करण्यात आली होती. ज्यामध्ये पूर्वीच्या अनेक विमा योजनांचे विलीनीकरण करण्यात आले होते. खालील तक्त्यावरुन २०१६ ते २०१८ पर्यंत प्रधानमंत्री पीक विमा योजनेची प्रगती पाहता येईल.

तक्ता : २०१६–२०१८ पर्यंत प्रधानमंत्री पीक विमा योजना :

अ.क्र.	विवरण	कोटी रु.
१.	विमा शेतकरी संख्या	९.२०
२.	विमा क्षेत्र	९.०३ कोटी हेक्टर
३.	विमा रक्कम	३३३३५५
४.	सशुल्क दावा	३३३८७.५
५.	लाभान्वीत शेतकरी संख्या	२.८१
६.	प्रती शेतकरी सरासरी दिली गेलेली रक्कम	११८८.१७

२०१६–२०१७ पर्यंत या योजनेतंर्गत २.८१ कोटी शेतकऱ्यांना लाभ झालेला आहे, ज्यामधुन प्रति शेतकरी सरासरी ११८८.७० रुपये मिळालेले आहेत. देशभरात पीक क्षेत्र पाहून शेतकऱ्यांसाठी आता विमा भरपाई रक्कम मिळणार आहे. त्यात खरीपाची अन्नधान्ये, डाळी व तेलबियांसाठी २ टक्के, रब्बी अन्नधान्यासाठी दीड टक्का, खरीप व रब्बी वार्षिक व्यावसायीक तसेच फलोत्पादन पीके यासाठी ५ टक्के प्रीमियम निश्चित करण्यात आला आहे. पण या योजनेत विमाकृत क्षेत्रांच्या नोंदिची अचूकता आणि नुकसानाचे प्रमाण आणि त्यानुसार त्वरीत भरणे हे एक आव्हान आहे. आतापर्यत राज्ये कापणीच्या प्रयोगाला निश्चित मानुन पुरेसे कापणी प्रयोग आयोजित करतात. हेच पंतप्रधान पीक विमा योजनेच्या यशस्वीतेसाठी हे सर्वात आव्हानात्मक आहे.

विमा क्षेत्राच्या नुकसानीच्या पातळीचे मूल्यांकन करण्यासाठी प्रभावी आणि स्वीकारलेले माध्यम म्हणून राज्याने आपले धोरण सुधारले पाहिजे आणि रिमोट सेन्सिंग, ड्रोन, स्मार्टफोन इत्यादी तंत्रज्ञानाचा अवलंब करावा लागेल.

४) कृषी बाजारपेठेचे बदलते स्वरूप :–

कृषी क्षेत्रातील मुख्य वस्तुचे उत्पादन जोखीम आणि मूल्य जोखीम कमी करण्यासाठी सरकारने लक्ष्यकेले त्यासाठी कृषी उपलब्धता कमी करणे, बाजारभावातील चढउतार आणि शेती उत्पादनांची मागणी वाढविणे त्याचबरोबर नोव्हेंबर २०१६ मध्ये नोटाबंदिच्या विविध प्रतिकूल पातळीवरील परिणामांवर लक्ष देण्याचा प्रयत्न केला आहे. इलेक्ट्रॉनिक राष्ट्रीय कृषी बाजार (ई–नाम) ही एक अखिल भारतीय इलेक्ट्रॉनिक ट्रेडिंग (ई–ट्रेडिंग) पोर्टल आहे जे सध्या अस्तित्वात असलेल्या विनियमित नियंत्रित ठोक बाजार हे आभासी व्यासपीठाव्दारे कृषी वस्तूंसाठी एकसंघ राष्ट्रीय बाजारपेठ तयार करण्यासाठी डिझाईन केलेले आहे. यात राज्य सरकारी संस्था व एनसीडीइएक्स स्पॉट एक्सचेंज या संयुक्त उपक्रमाचा विचार करून सरकारने अलिकडे राष्ट्रीय कृषी बाजारपेठ योजना मांडली आहे. त्यात कृषी तंत्रज्ञान पायाभूत निधी वापरला जाणार असून २०१५–१६ व २०१७–१८ दरम्यान त्याची अंमलबजावणी होत आहे. यासाठी २०० कोटी रूपयांची तरतूद अर्थसंकल्पात केली आहे. ऑगस्ट २०१९ पर्यंत ई–नाम योजनेंतर्गत ४६९.१४ कोटी रूपये खर्च केले गेले आहे. हा प्रकल्प सुरळीत पार पाडण्यासाठी व कृषी बाजारात सुधारणा करण्यासाठी संपुर्ण राज्यात एकाच ठिकाणी परवाना लागू करण्याच्या तरतूदी आणि ऑनलाइन लिलावाच्या आधारे किंमत निर्धारण यासंबंधीत तरतुदींशी संबंधित राज्याना त्यांचे कृषी उत्पपन्न बाजार समितीचे कायदे बदलण्यास सांगण्यात आले आहे. मार्च २०१८ पर्यंत सरकारची देशातील ५८५ मोठया बाजारपेठेचे रूपांतर ई–नाम मध्ये समाविष्ट करणे हे होते ते केले आहे. सध्या देशातील १८राज्यातील ३२०जिल्हयामधील ५८५ मंडई एकत्रित झाल्याने १४ राज्यातील ५२ जिल्हयातील ६९ मंडई देखील ई–नाम अंतर्गत एकत्रित झालेल्या आहेत. राज्यवार मंडई चा विचार केला असता उत्तर प्रदेश १००, गुजरात ७९, महाराष्ट्र ६०, हरियाणा ५४, तेलंगाना ४७, तामिळनाडू२३, आंध्रप्रदेश २२, राजस्थान २५, अशा मंडई समाविष्ट झालेल्या आहेत. ई–नाम पोर्टल हितधारकांची संख्या १ कोटी ६७ लाख पेक्षा अधिक झालेली आहे. ज्यामध्ये १ लाख २५ हजार व्यापारी, ७०हजार आडते, ८२३ शेतकरी संघटना आणि १ कोटी ६५ लाख शेतकरी नोदणीकृत आहेत. सरकारी योजनेनुसार २०२०पर्यंत ४१५ अतिरिक्त मंडई चे ई–नाम पोर्टल सोबत एकीकृत करावयाच्या आहेत. जेव्हा की २०२२ पर्यंत देशातील सर्व एपीएमसी ला जोडण्याचे लक्ष्य व २२ हजार मंडई ला ई–नाम पोर्टल ला जोडण्याचे ठरवले आहे. अशा पध्दती कृषी बाजारपेठेमध्ये फार मोठे बदल झाल्यामुळे शेतकऱ्यांना देखील त्याचा मोठा लाभ होत आहे.

५) ईशान्येकडील परंपरागत कृषी विकास योजना व सेंद्रीय शेती.[5]

पावसाळी प्रदेशात उत्पादकता वाढवून सेंद्रीय शेती शक्य आहे. देशात ५५ टक्के जमीन कृषी योग्य आहे. सरकारने परंपरागत कृषी विकास योजना जाहिर केली असून त्यात पाच लाख एकरात सेंद्रीय शेती तीन वर्षात केली जाणार आहे व दुसरी योजना मूल्यवर्धित साखळी सेंद्रीय योजना आहे. त्याला सरकारने 'ऑरगॅनिक व्हॅल्यू चेन डेव्हलपमेंट इन नॉर्थ इस्ट रीजन ' असे नाव दिले आहे. या भागातील सेंद्रीय उत्पादनांना मूल्यवर्धित स्वरूपात सादर करून त्याची निर्यात केली जाईल व या योजनांसाठी ४१२ कोटींची तरतूद केली आहे.

६) दुग्धव्यवसाय विकासाच्या अपार शक्यता :–

शेती करण्याबरोबरच दुभत्या जनावरांची शेती करणे ही प्राचीन आणि फायदेशीर परंपरा आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्येही या व्यवसायाने एक वेगळी ओळख व स्थान निर्माण केलेले आहे. कृषी जीडीपी मध्ये या व्यवसायाचा वाटा जवळपास २७ टक्के आहे. जे राष्ट्रीय जीडीपी च्या बाबतीत ४.३५टक्के आहे. ग्रामीण उपजीविकेच्या दृष्टीकोनातून, देशातील सुमारे सहा कोटी कुटूबे गाय म्हशींचे संगोपन करतात, ज्याचा मुख्य उद्देश दुध उत्पादन आहे. एनएसएसओ (२००३–०४) च्या सर्वेक्षणानुसार छोटे शेतकरी सुमारे ७० टक्के दुग्धशाळेचे पालनपोषण करतात तर त्यांच्याकडे सुमारे ५२ टक्के शेती आहे. म्हणूनच आता ग्रामीण भागातील विकासासाठी आणि शेतकऱ्याचे उत्पन्न वाढविण्यात दुग्धशाळेची महत्वपूर्ण भूमिका असू शकते हे सर्वज्ञात सत्य आहे. यामुळेच भारत सरकारने २०२२ पर्यंत दुप्पट उत्पन्न मिळवण्याचा संकल्प साकार करण्याच्या धोरणामध्ये दुग्धव्यवसायाचा विकास हा महत्वाचा मानलाजातो. सरकार अनेक योजना व कार्यक्रमांच्या माध्यमांतून डेअरी फार्मिग आणि डेअरी उद्योगास समर्थनव प्रोत्साहन देत आहे. परिणामी, जवळ जवळ एक दशकापासून दुध उत्पादनात भारत जगात अव्वल स्थानी आहे. सन १९८८–८९ मध्ये ४.८४ कोटी टन दुध उत्पादनापेक्षासन २०१६–१७ मध्ये जवळजवळ १६.४ कोटी टन दुध उत्पादन नोंदणीकृत झालेले आहे, जे स्वत:च एक विक्रम आहे. अशा प्रकारे, दुधाच्या उत्पादनाच्या बाबतीत भारत एक स्वंयपुर्ण राष्ट्र आहे. जगातील एकूण दुध उत्पादनात भारत १८टक्के वाटादेते आणि काही दुग्धजन्य पदार्थाची निर्यात देखील करते. मनोरंजक आणि गौरवशाली सत्य म्हणजे देशातील दुधाच्या उत्पादनाचा विकास दर लोकसंख्येच्या वाढीच्या तुलनेत वाढला आहे. हेच कारण आहे की सन १९७० मध्ये प्रति व्यक्ती दुध उपलब्धतेची मात्रा११२ ग्रॅम होती, जे की वर्ष २०१६–१७ मध्ये वाढून ती ३५२ ग्रॅम पर्यंत पोहोचलेली आहे. आर्थिक दृष्टिकोनातून, देशातील शेतकऱ्यांनी उत्पादीत केलेल्या दुधाचे मुल्य ४,९५,४८१कोटी रूपये (२०१४–१५) होते. जे की एकूण अन्नधान्याच्या किंमतीच्या अधिक होते.सन २०१४ पासून लागू करण्यात आलेल्या नवीन योजनांच्या दृष्टिकोनातून पाहिले

ISSN : 2348-7143
December 2019

तर २०११–१४ च्या तुलनेत २०१४–१७ (३०.११.२००७ पर्यंत) मध्ये दुध उत्पादनामध्ये ३१ टक्के वृध्दी झालेली आहे. सोबतच नवीन धोरणांमुळे दुग्धशाळेतील शेतकऱ्यांना दुधाचे उच्च दर मिळू शकले आहेत. शेतकऱ्यांना मिळणाऱ्या दुधापासुन सरासरी मुल्यामध्ये २०११–१४ च्या तुलनेत २०१४–१७ मध्ये २३ टक्के वाढझालेली आहे. हे लक्षात घेण्यासारखे आहे की ग्रामीण कुटूंबांच्या भविष्यातील उत्पन्नापैकी २२ टक्के ते २६टक्के हिस्सा दुधापासून मिळतो.

७) कृषी क्षेत्राशीसंबंधीत क्षेत्रे:–

जर शेतीची एक बाजू सर्वसाधारण शेतीशी जोडलेली असेल तर दुसरी बाजू एखाद्या उद्योगाशी निगडित आहे जेथे शेतकरी विविधतेचा मार्ग स्वीकारुन आपले उत्पन्न वाढवू शकेल. या विविधीकरनाअंतर्गत शेतकरी मधुमक्खीपालन, दुग्ध व्यवसाय आणि मासेमारी हा व्यवसाय करू शकतो. या सर्वांसाठी, विविध योजनांसह तांत्रिक माहिती आणि आर्थिक सहाय्य प्रदान केले जाते.उदाहरणार्थ, जर दुधाशी संबधीत व्यवसायाला चालना देण्यासाठी नॅशनल गोकूळ मिशन आणि नॅशनल गोजातीय उत्पादक्ता मिशनआहे तर मासेमारी व्यवसाय वाढवण्यासाठी 'ब्लू रिवॉल्यूशन' म्हणजेच ब्लू क्रांतीची जाहिरात केली जात आहे. यासोबत फलोत्पादनात फळे आणि भाज्यांच्या उत्पादनास प्रोत्साहन देणे समाविष्ट आहे आणि फूलांच्या शेतीला देखील एक वेगळेच महत्व प्राप्त झाले आहे. आणि भाज्यांच्या उत्पादनास प्रोत्साहन देणे समाविष्ट आहे आणि फूलांच्या शेतीला देखील एक वेगळेच महत्व प्राप्त झाले आहे. फलोत्पादनास प्रोत्साहन देण्यासाठी देशातील ५३९ जिल्हयांचा समावेश फलोत्पादन विकास अभियानात समावेश करण्यात आला आहे. येथे हे देखील लक्षात घेण्यासारखे आहे की, या मिशनमध्ये समाविष्ट नसलेल्या जिल्हयांसाठी (एमआयडीएच) अंतर्गत उत्पादन तयार करूनही त्यांच्या मार्केटिंग व इतर कामांमध्ये मदत पुरविली जाते.

सारांश :–

१९९० च्या सुधारणानंतर कालांतराने सर्वच क्षेत्रामध्ये प्रगती झाली परंतु सुधारणांमध्ये कृषी क्षेत्र हे अद्यापही मागेच आहे. सरकार ने सुरु केलेल्या बऱ्याच सुधारणा विविध कारणांनी मागे घेण्यात आल्या परिणामी कृषी क्षेत्रामध्ये थोडी प्रगती झाली परंतु शेतकऱ्यांना कृषी क्षत्रापासुन फारसा फायदा झाला नाही. २०१४ नंतर कृषी क्षेत्र पुन्हा मजबुत केले गेले आहे, जे आणखी वाढले पाहिजे. सुधारणांच्या व्यापक स्वीकृतीसाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करणे हे सरकारी यंत्रणांचे मुख्य कार्य आहे. याठी माहिती, बुध्दिमत्ता आणि परस्पर विचारविनिमय या तीन गोष्टी आवश्यक आहेत. कृषी क्षेत्राच्या वाढीचा दर आणि शेतकऱ्यांच्या कल्याणासाठी सरकारने दुहेरी रणनीती अवलंबली आहे. उत्पादनाच्या वाढीवर लक्ष केंद्रित करण्याऐवजी शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविणे आणि शेतीक्षेत्राचा धोका कमी करण्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. सन २०२२ पर्यंत सरकारने शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे आणि यासाठी कृषी क्षेत्रात उत्पादन आणि धोरणात सुधारणा करण्याचे धोरण अवलंबिले गेले आहे. शेतीमध्ये पाण्याच्या वापराची कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी ' per drope per crope' या सिंचन प्रणालीवर जोर देण्यात येत आहे. तसेच किंमतीच्या जोखमीच्या समस्येवर तोडगा म्हणून पेरणी झालेल्या पिकासंदर्भात शेतकऱ्यांना किमान लाभ मिळावा यासाठी सरकार वेळोवेळी पिकाच्या किमान आधारभूत किंमतीत वाढ करीत आहे. सेंद्रिय शेती, एकात्मिक शेती, शुन्य बजट शेती इत्यादी शेती पध्दतींना सरकार प्रोत्साहन देत आहे. जेणेकरुन उत्पादन व गुणवत्ता राखतांना शेती खर्च कमी करता येइल. थोडक्यात, भारतीय समाजातील एक मोठा भाग असणारे शेतकरी, त्यांचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी आणि त्यांचे कल्याण करण्याच्या दिशेने पुढाकार घेण्यात येत असलेला सबका साथ सबका विकासाची स्वप्ने साकार करण्याच्या दृष्टिने अत्यंत महत्वपूर्ण पाऊल आहे. अशी अपेक्षा आहे की कृषी सुधारणांची ही सतत प्रक्रिया नजीकच्या भविष्यात कृषी उत्पादन वाढविण्यास तसेच शेतकऱ्यांसाठी फायदेशीर व्यवसाय म्हणून मदत करेल.

संदर्भसुची:–

1) Arun Kumar, (2000) 'Agricultural Development, Today and Tomorrow', Anmol publication Pvt. Ltd., Ansari Road, Daryaganj New Delhi.
2) Agrawal A.N., (1996) ' Indian Economy, problems of Developmen and Planning,' Wishwa Prakashan Ansari Road, Daryaganj, New Delhi.
3) Datta & Sundaram (2011 ed.) ' Indian Economy' Chand and Cp.Ltd., Ram Nagar, New Dehlhi.
४) 'योजना 'मासिक, 'भारतीय कृषी ' (जुन २०१४)
५) 'कुरूक्षेत्र' मासिक, जुन २०१४, जुन २०१५, मार्च २०१६, एप्रिल २०१८, आक्टोबर २०१९
6) www. Indian agri. Com
7) www.mospi.nic. in
8) www. agricoop.gov.in

भारतातील वाढती लोकसंख्या व लोकसंख्या धोरण

प्रा. मनोहर आं. गूडधे
चिंतामणी महाविद्यालय पोंभूर्णा, जिल्हा – चंद्रपूर

प्रस्तावणा:–

कोणत्याही देशाचा आर्थिक विकास हा त्यादेशातील नैसर्गिक साधन सामग्री प्रमाणेच मानवीय संसाधनावर देखील अवलंबून असतो. निसर्ग व मनूष्य यांच्या सहकार्याच्या प्रयत्नातूनच उत्पादन होत असते.लेविसच्या मते देशात उपलब्ध असलेल्या नैसर्गिक साधनसामूग्री वरून केवळ आर्थिक विकासाची गती ठरू शकते. आर्थिक कल्यानाच्या दृष्टिकोणातून मानवीय संसाधनाचे अध्ययन आवश्यक असते. उत्पादनासाठी लागणारी श्रमशक्ती देशातील लोकसंख्येच्या गूणात्मक आणि परिणामात्मक स्वरूपावर अवलंबून असते. देशाची लोकसंख्या ही राष्ट्राची संपत्ती आहे. देशातील लोकांना जगण्यासाठी आवश्यक असणा–या सोयी उपलब्ध करून देने ही राष्ट्राची जबाबदारी असते. त्यामूळे एखाद्या राष्ट्रातील विशिष्ट वेळी अस्तित्वात असलेल्या लोकसंख्येचे अध्ययन करणे आवश्यक आहे.

भारतीय लोकसंख्येचा आकार :

जगातील अतिलोकसंख्येचा देश म्हणून चिन देशाचा उल्लेख होतो आणि दुस–या क्रमांकाचा अतिलोकसंख्येचा देश म्हणजे भारत होय. जगातील एकून लोकसख्येपैकी १७ टक्के लोक भारतात राहतात. आणि जगातील एकून भूभागापैकी २.४ टक्के भूभाग भारताच्या वाटयाला आहे. भारतात सर्वप्रथम जणगणना १८९१ मध्ये घेण्यात आली. त्या नंतरच्या काळापासून सतत दर दहा वर्षानी जणगणना होत आहे. लोकसंख्या वाढीच्या पहिला टप्पा १८९१ ते १९२१ या तिस वर्षाच्या काळात भारताची लोकसंख्या २३.६ कोटीवरून २५.१ कोटीपर्यंत वाढली. म्हणजेच ३० वर्षाच्या काळात लोकसख्या १.५कोटीनी वाढली. लोकसंख्या वाढीचा सरासरी दर ०.१९ एवढा होता. दुसरा टप्पा १९२१ ते १९५१ या तिस वर्षाच्या काळात भारताची लोकसंख्या ११ कोटीनी वाढली.या काळात लोकसंख्या वाढीचा सरासरी दर १.२२ एवढा होता. आणि याच काळात मृत्यूदर ४९ वरून २७प्रति हजारापर्यंत घटला. तिसरा टप्पा १९५१ ते १९८१ या तिस वर्षाच्या काळात लोकसंख्या ३६ कोटीवरून ६८कोटीपर्यत वाढली. म्हणजेच ३० वर्षाच्या काळात लोकसंख्या ३२.२ कोटीनी वाढली. या काळात लोकसंख्या वाढीचा सरासरी वार्षिक दर२.१४टक्के होता. याच काळात मृत्यूदर १५ प्रति हजारापर्यंत घटला. १९८१ते १९९१ या दशकात लोकसख्या ६८ कोटीवरून ८४ कोटीपर्यंत वाढली. म्हणजेच या दहा वर्षाच्या काळात लोकसंख्या १६ कोटीनी वाढली व लोकसख्या वाढीचा वार्षिक दर २.३५ टक्के होता. २००१मध्ये लोकसंख्या १०२कोटीपर्यंत वाढली.

लोकसंख्येचे व्यावसायीक विभाजन :–

व्यावसायीक विभागणीच्या दृष्टिने व्यवसायाचे तिन गटात वर्गीकरण करण्यात येते त्यामध्ये १.प्राथमिक क्षेत्र –यामध्ये कृषी संबंधीत क्षेत्राचा समावेश होतो. २.द्वितीय क्षेत्र – यामध्ये औद्योगिक संबंधीत क्षेत्राचा विचार होतो. तर ३ तृतीय क्षेत्रामध्ये – सेवा क्षेत्राचा समावेश होतो.यामध्ये वाहतूक, दळनवळण, अधिकोष, सरकारी, गैरसरकारी या सर्व सेवांचा समावेश होतो.१९९१ च्या आकडेवारी नुसार प्राथमिक क्षेत्रात ६६.८टक्के होते, द्वितीय क्षेत्रात १२.७ टक्के लोकांचा समावेश होता तर सेवा क्षेत्रात २०.५ टक्के लोकांचा समावेश होता.

लोकसंख्या वाढीची कारणे :–

१. बालविवाह प्रथा – भारतात १८ वर्ष मुलीचे लग्नाचे वय आणि २१ वर्ष मुलाचे लग्नाचे वय निश्चित केलेले असले तरी कायद्याचे पालन न करता त्यापेक्षा कमी वयातच लग्न होतात त्यामूळे प्रजननाचा बराच काळ मिळतो त्यामूळे लोकसंख्या वाढीस चालना मिळते. २. विवाह करण्याची प्रवृत्ती – भारतात विवाह करणा–या स्त्रियांचे प्रमाण मोठे आहे इंग्लंडमध्ये ३५ वर्ष वयोगटातील १०० स्त्रियांपैकी ३३ स्त्रिया अविवाहित राहतात.भारतात अविवाहित स्त्रीयांचे प्रमाण नगन्य आहे. त्यामूळे लोकसंख्या वाढीचा दर अधिक आहे. ३.एकत्र कुटूंब पध्दती. – भारतात अनेक काळापासून एकत्रकुटूंब पध्दती अस्तित्वात आहे. या पध्दतीमध्ये सगळी पालन पोषणाची जबाबदारी ही कुटूंब प्रमूखावर असते.त्यामूळे आईवडीलांना त्याची फारशी जबाबदारी पडत नाही. त्यामूळे लोकसंख्या वाढीला चालना मिळते.४. विवाहाची आवश्यकता – भारतात विवाहाची प्रथा ही अनिवार्य मानली जाते. जो विवाह करीत नाही त्याचा तिरस्कार केला जातो. विवाह करणा–या व्यक्तिस समाजात प्रतिष्ठा मिळते असा समज असतो त्यामूळे लोक विवाह अनिवार्य समजतात. ५. धार्मिक समजूती – मूले ही देवाघरची फुले आहेत, किंवा जो चोच देतो तो चाराही देतो, आपण फक्त निमित्य आहोत असा लोकांचा समज असल्यामूळे लोकसंख्या वाढीला चालना मिळते. ६. उष्ण हवामाण – भारत देश हा उष्ण कंटिबंधात येतो

त्यामूळे भारतातील हवामाण उष्ण आहे. हवामाण उष्ण असल्यामूळे मुलामूलींमध्ये परिपक्वता लवकर येत त्यामूळे प्रजनन काळ बराच मोठा असतो. ७. दारीद्रय – भारतात दारिद्रियाचे प्रमाण बरेच मोठे आहे. त्यामूळे त्यामूळे लोकांकडे मनोरंजनाचे साधणे अल्प आहेत त्यामूळे गरीब वर्गात स्त्रीच आकर्षन हेच त्यांचे मनोरंजन असते, शिवाय संतती नियमन टाळण्यासाठी आधुणिक साधनांचा ते वापर करू शकत नाहीत त्यामूळे लोकसंख्या वाढीस चालना मिळते.८. अशिक्षित व अज्ञाण :–भारतात साक्षरतेचे प्रमाण कमी आहे,अज्ञानाचे प्रमाण कमी आहे त्यामूळे लोक अंधश्रध्दा अंधविश्वासू बनले आहेत, दूरदृष्टिचा अभाव आहे. ९. निम्न जीवनपातळी : भारतीय लोकांचे जीवनमाण निम्न दर्जाचे आहे त्यामूळे लोकांना कुटूंबाविषयी फारशी काळजी वाटत नाही अशा कुटूंबात जन्माला येणा–या शिशूची संख्या बरीत असते.

लोकसंख्या वाढीचे परिणाम :

१.बेकारीत वाढ– भारताची लोकसंख्या वेगाने वाढत आहे त्यामानाने रोजगार निर्मीती होत नाही त्यामूळे दिवसेंदिवस बेकारीच्या संख्येत वाढ होत आहे.शिवाय ग्रामीण भागात अर्धबेकारी व सूप्त बेकारीची समष्या अधिकाअधिक गंभीर होत आहे. २.शेतीवरील लोकसंख्येचा भार – दिवसेंदिवस लोकसंख्या सतत वाढत असल्यामुळे ग्रामिण भागातही शेतीवरील लोकसंख्येचा भार सतत वाढत आहे. लोकसंख्या वाढत असल्यामूळे शेती योग्य जमिन वसाहतीसाठी वापरात येत आहे.लोकसंख्या वाढीच्या वेगापेक्षा शेती उत्पादनात होणारी वाढ त्यामानाने कमी आहे. त्यामूळे जमीनीची प्रतिव्यक्ति उपलब्धता कमी होत आहे. ३.जीवनमानात घट – वाढत्या लोकसंख्येमूळे उपभोग्य वस्तूची मागणी वाढत आहे परंतू उपलब्धता लवकर मिळत नसल्यामूळे प्रतिव्यक्ति उपभोग कमी होउन लोकांचे जीवनमाण घसरते. लोकांना सकस आहार मिळत नाही.त्यामूळे लोकांचे जीवनमाण बिगडते.४. भांडवल निर्मितीवर प्रतिकूल परिणाम – लोकसंख्या वेगाने वाढल्यामूळे व लोकसंख्येच्या मानाने उत्पादन कमी असल्यामूळे दरडोई उत्पंन कमी होते.दरडोई उत्पंन कमी असल्यामूळे लोकांची बचत कमी होते व त्यामूळे भांडवल निर्मीतीवर त्यांचा विपरीत परिणाम होतो. ६. किंमत पातळीत वाढ– लोकसंख्या वाढत असल्यामूळे त्यांना लागणा–या उपभोग्य वस्तूंची मागणी वाढत आहे परंतू मागणीप्रमाणे पूरवठा उपलब्ध होत नसल्यामूळे वस्तूंच्या किमतीमध्ये सतत वाढ होत आहे. ७. सामाजिक वातावरण दूषित – लोकसंख्या वाढत असल्यामूळे व रोजगार त्याप्रमाणात उपलब्ध होत नसल्यामूळे बेकारीत वाढ होत आहे त्यामूळे बेकारांना काम उपलब्ध नसल्यामूळे समाजात चो–या, लूटमार, फसवणूक, दरोडा,अपहरण असे समाज विघातक पवृत्तीत सतत वाढ होत जाते व सामाजिक वातावरण दुषित होते.८. प्रदूषणात वाढ– लोकसंख्या वाढत असल्यामूळे शहरात जागेची टंचाई निर्माण होते, दाट लोकवस्त्या निर्माण होतात.सर्वत्र घाणीचे साम्राज्य निर्माण होते.सांडपाण्याचा निचरा बरोबर होत नाही. व जलप्रदूषण व वायूप्रदूषणाची समस्या निर्माण होते.

लोकसंख्या विषयक धोरण–

लोकसंख्येची अतिरीक्त वाढ ही विकासाला मारक असते. लोकसंख्या अशीच सतत वाढत राहिली तर दिवसेंदिवस हालाखीची परिस्थिती निर्माण होईल त्यादृष्टिने लोकसंख्या विषयक अभ्यास करने गरजेचे आहे. भारतात १९५२ पासून लोकसख्याविषयक धोरण कार्यान्वित आहे. लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी करून लोकांच्या गूणवत्तेत वाढ करणे हे लोकसख्या धोरणाचे उदिष्ट आहे.थोडक्यात जन्मदरात घट करणे, आर्थिक विकास साधने, मृत्यूदरात घट आणि लोकाच्या गुणवत्तेत सूधारणा करणे हे लोकसंख्या विषयक धोरणाचे मूख्य उदिष्ट आहे. ९व्या पंचवार्षिक योजनेतील लोकसंख्या विषयक धोरणानुसार प्राथमिक आरोग्य केंद्राची संख्या वाढविने, प्रत्येक आरोग्य केद्रात एक पुरूष डॉक्टर व एक स्त्री डॉक्टर उपलब्ध करून देने. गर्भनिरोधक साधनांचा वापर वाढावा यासाठी प्रयत्न करणे, कुटूंब नियोजन कार्यक्रमाची व्याप्ती वाढविने,देशी औषधंचा उपयोग वाढावा यासाठी सोयी सवलती उपलब्ध करून देने, पूरूष नसबंदी विषयी अधिक प्रोत्साहन देने. २०००चे लोकसंख्या विषयक धोरण – २०४५ पर्यंत लोकसंख्या स्थिर होईल यादृष्टिने लोकसंख्या विषयक धोरण प्रस्थापीत करणे., लोकांनी छोटे कुटूंबाची संकल्पना अंगिकारावी यासाठी प्रोत्साहन देने, दारिद्रय रेषेखालील जोडप्यांना कुटूंबनियोजन कार्यक्रमाविषयी विशेष प्रोत्साहन देने. त्यासाठी अर्थसहाय उपलब्ध करून देने.अशा कुटूंबातील जोडप्यांनी दोन अपत्यानंतर कुटूंब नियोजन केल्यास विशेष अर्थसहाय व विमा उपलब्ध करून दिला जातो. जन्म व मृत्यूचे पंजीकरण करने, एडस व गुप्तरोगाचा प्रसार रोकणे, मुलांचे विविध रोगापासून संरक्षन करण्यासाठी प्रभावी यंत्रना निर्माण करणे, शाळेतील गळतीचे प्रमाण कमी करणे, ग्रामिण भागात रूग्नवाहिका उपलब्ध करून देने, पंचायत समित्या जिल्हा परिषदा यांना कुटूंब नियोजन कार्यक्रम राबविन्याविषयी बक्षिसे द्यावीत.

देशाच्या एकून लोकसंख्या वाढीमध्ये सर्वात मोठा वाटा उत्तर प्रदेशाचा आहे आणि दुसरा क्रमांक महाराष्ट्राचा लागतो. जागतिक लोकसंख्येमध्ये भारताचा वाटा १७ टक्के आहे तर चिनचा वाटा १९ टक्के आहे परंतू चीनने प्रभावी उपाययोजना अमलात आणून लोकसंख्या नियंत्रनामध्ये उल्लेखनीय कामगीरी केलेली आहे, आपल्याला अजूनतरी तसे जमलेले नाही. खानारी तोंडे वाढलीकी सर्वप्रथम त्यांच्या खान्यापीण्याची सोय करावी लागते, त्यासाठी उत्पादन वाढवावे लागते देशामध्ये हे एक आव्हारच आहे. कारण सर्वांना अन्न मिळाल्याशिवाय दारिद्रय निवारण शक्य नाही.पोट

भरण्याइतकाच दूसरा प्रश्न म्हणजे रायोजगाराचा रोजगाराविना आर्थिक विकास जरी घडून आला तरी तो निरर्थक आहे, रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी नवविन ओद्योगांची निर्मीती करावी लागेल. शेतीक्षेत्रातील भाउगर्दी कमी करून बीगर शेतीक्षेत्र, लहान व मध्यम उद्योग यांचा विकास घडवून आनावा लागेल.

संदर्भ ग्रंथसूची :–

१.भारतीय अर्थव्यवस्था – डॉ. सुधाकर शास्त्री.
२.भारतीय अर्थशास्त्र,विकास व पर्यावरणात्क अर्थशास्त्र – डॉ. जी.एन. झामरे.
३.लोकसंख्या व भूगोल – डॉ. व्ही. जे. पाटील,प्रा. एस.व्ही. ढाके, प्रा. दादासाहेब भाटेवाल.
४.लोकसंख्या वाढ एक समस्या – सौ. अपर्णा बडे.

ISSN : 2348-7143
December 2019

डिजीटल भारत – पाच ट्रिलीयन डॉलर्स अर्थव्यवस्थेकडे जाण्याचा एक मार्ग

प्रा.हेमराज चौधरी
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,आर्वी, जि. वर्धा.

आज जगातील प्रत्येक देश विकसीत होवू पाहात आहे. त्या दृष्टिकोनातून अर्थव्यवस्थेत आमुलाग्र बदल करुन विकासाचा निश्चित दर गाठण्याचा प्रयत्न करीत आहे. विदेशी गुंतवणुकीला चालना देत आहे. आर्थिक सुधारणा घडवून आणत आहे. एकंदरित आर्थिक विकासाची उच्च पातळी गाठण्याची अभिलाषा प्रत्येक देश बाळगून आहे.

अर्थमंत्री सौ. निर्मला सितारामन यांनी २०१९–२० चे बजेट सादर करतांना म्हटले होते की, २०१४ मध्ये त्यांनी जेव्हा सरकार स्थापन केले तेव्हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा आकार १.८५ ट्रिलीयन डॉलर एवढा होता. नंतरच्या पाच वर्षात तो २.७ ट्रिलीयन डॉलर झाला. म्हणजेच येत्या काही वर्षात ५ ट्रिलीयन डॉलर्सची अर्थव्यवस्था बनण्याची क्षमता भारताकडे आहे. याच अनुषंगाने निती आयोगाच्या नुकत्याच झालेल्या बैठकीत भारताचे पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदी यांनी पाच ट्रिलीयन डालर्स अर्थव्यवस्थेचे ध्येय जाहीर केले आहे.

भारताची जवळपास निम्मी लोकसंख्या सध्या २५ वर्षापेक्षा कमी वयाची असल्यामुळे जगातील सर्वात तरुण लोकसंख्या आपल्या देशात आहे. या तरुणाईचा उपयोग देशाच्या प्रगतीसाठी करुन वेगाने विकास घडवून आणण्याच्या दृष्टीने २०२४ पर्यंत ५ ट्रिलीयन डालर्स अर्थव्यवस्थेचे उद्दिष्ट गाठायचे आहे. सध्या भारतात डिजीटलायझेशनचे प्रयत्न होत आहे. त्याची ५ ट्रिलीयन डॉलर्सचे उद्दिष्ट गाठण्यासाठी काय मदत होत आहे ? आणि होणार आहे ? याची चर्चा करण्यासाठी प्रस्तुत शोधनिबंध सादर करण्याचा खटाटोप केला असून त्यात दुय्यम सामग्रीचा वापर केला आहे.

भारताचे प्रधानमंत्री श्री नरेंद्र मोदी यांनी १ जुलै २०१५ रोजी डिजीटल इंडिया कार्यक्रमाला सुरुवात केली. डिजीटल क्षेत्रातील पायाभूत सुविधा आणि डिजीटल तंत्रज्ञानाचा विस्तृत वापर यामुळे भारत आता विकासाच्या पुढच्या टप्प्यावर जाण्यासाठी मार्गक्रमण करीत आहे. २०२४ पर्यंत भारत १ लाख कोटी डॉलर्सची डिजीटल आर्थिक व्यवस्था निर्माण करु शकेल, अशी अपेक्षा आहे. वेगवान गतीने वाढणाऱ्या जगातील अर्थव्यवस्थांमध्ये भारताची डिजीटल अर्थव्यवस्था दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. ही अर्थव्यवस्था सर्वसमावेशक असल्यामुळे डिजीटलीकरणाचा लाभ सर्व थरातील जनतेला मिळत आहे. २०२४ मधील अपेक्षीत १ लाख कोटी डॉलर्समधील अर्धे अधिक मुल्य नव्या डिजीटल व्यवस्थेतून निर्माण होणार आहे. जगात भारताचा माहिती तंत्रज्ञान उद्योग एक शक्तीशाली केंद्र म्हणून नावारुपास आलेला असून तो १८१ अब्ज डॉलर्सचा आहे. नॅसकॉमच्या विश्लेषणात्मक अंदाजानुसार २०१८ या आर्थिक वर्षात सॉफ्टवेअर उत्पादनांनी ७. १ अब्ज डॉलर्सची भर राष्ट्रीय उत्पन्नात घातली आहे. १.२ बिलीयन लोकांनी आधारक्रमांक मिळविले आहे. २०१८ मध्ये १२.३ बिलीयन ॲप डाऊनलोड केले आहे. ५६० मिलीयन इंटरनेट सबस्क्राईबर आहे. ३५४ मिलीयन स्मार्टफोन आणि २९४ मिलीयन वापरकर्ते समाजमाध्यमांवर सक्रीय आहेत. डिजीटल सेवा आपल्या देशाची शक्ती अनेक पटीने वाढविण्यात यशस्वी ठरत आहे, यात शंका नाही. दूरसंचार, ई–व्यापार, इलेक्ट्रॉनिक उत्पादने, डिजीटल पेमेंट व थेट अनुदान हस्तांतरण यामुळे विकासाला गती मिळत आहे. डिजीटल तंत्रज्ञानामुळे वेगवेगळया क्षेत्रात मिळून २०० अब्ज डॉलर्सचे मुल्यवर्धन झाले आहे. साफ्टवेअर उत्पादनाच्या जवळपास ४१०० कंपन्या कार्यरत आहे. स्टार्टअप साठी अनुकूल वातावरण तयार करण्याचा प्रयत्न होत आहे. १०० कोटी बँक खात्यासह ९० कोटींपेक्षा अधिक डेबीट कार्ड आहेत.

भारत सध्या डिजीटल क्रांतीचा उंबरठयावर उभा आहे. प्रत्येक क्षेत्रात डिजीटलीकरण प्रवेश करीत असतांना नागरीकांना सक्षम करण्याच्या दृष्टीने केंद्रसरकारचा डिजीटल इंडिया कार्यक्रम महत्वपूर्ण भुमिका बजावत आहे. आतापर्यंत केंद्रसरकारच्या ४३९ योजनांचा लाभार्थींना आधारच्या थेट लाभ हस्तांतरणाच्या माध्यमातून ७.३४ लाख कोटी कोटी रुपयाची रक्कम वितरीत करण्यात आली आहे. या माध्यमातून बोगस लाभार्थी टाळता आल्याने मार्च २०१९ पर्यंत १.४१ लाख कोटी रुपयांची बचत झाली आहे.

कॉमन सर्व्हीस सेंटर (सि.एस.सी.) च्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील नागरिकांना ३५० पेक्षा जास्त सेवा प्रदान केल्या जात आहे. ३४५००० सि.एस.सी. च्या विस्तृत जाळयामुळे ग्रामीण भागातील सुमारे १० लाख लघुउद्योजकांना रोजगार संधी प्राप्त झाली असून त्यात सुमारे ६० हजार महिलांचा समावेश आहे.

लहान शहरांसाठी बी.पी.ओ. मोहिम हाती घेण्यात आली असून देशातील ९७ लहान शहरे आणि २७ राज्ये तसेच केंद्रशासीत प्रदेशांमध्ये २१९ बी.पी.ओ. एककांच्या माध्यमातून नोकरीच्या संधी उपलब्ध करुन दिल्या जात आहे. ३०००० थेट रोजगार निर्माण झाला आहे.

प्रधानमंत्री ग्रामीण डिजीटल साक्षरता अभियान हा जगातील सर्वात विस्तृत असा डिजीटल साक्षरता कार्यक्रम देशातील नागरिकांना डिजीटल जगतातील सुविधा प्राप्त करण्याच्या दृष्टीने सहाय्यक ठरत आहे. या कार्यक्रमा अंतर्गत आतापर्यंत २.२ कोटी नागरिकांना डिजीटल साक्षर करण्यात आले आहे.

माय जी.व्ही. चे ८० लाख वापरकर्ते असून ८१५ प्रकारच्या कामासाठी २ लाख लोकांनी नोंदणी केली आहे, ज्या द्वारे लोकशाही निर्णय प्रक्रियेत सरकार आणि नागरिक परस्परांच्या निकट आले आहेत.

गर्व्हमेंट ई–मार्केट प्लेस केंद्रसरकारचा आणखी एक महत्वपूर्ण डिजीटल उपक्रम असून सार्वजनिक वापरासाठी उत्पादने मोठया प्रमाणावर पारदर्शक पद्धतीने खरेदी करण्यासाठी ऑनलाईन मंच उपलब्ध करुन देण्यात आला आहे.

मुळ प्रमाणपत्रे आणि दस्ताऐवज ऑनलाईन ठेवणारी अशीच एक कागदरहित सुरक्षीत यंत्रणा म्हणजे डिजीलॉकर. या द्वारे अब्जावधी कागदपत्रे सुरक्षीतपणे ऑनलाईन संग्रहीत करता येतात आणि आवश्यकतेनुसार वापरता येतात. डिजीलॉकरमध्ये ३५२ कोटीपेक्षा जास्त दस्ताऐवज उपलब्ध आहेत. सध्या २.३ कोटी ग्राहक डिजीलॉकर वापरत आहेत.

याशिवाय डिजीटल तंत्रज्ञानामुळे कृषीक्षेत्रात महत्वपुर्ण बदल घडून येत आहे. ऑनलाईन बँक खात्यामुळे शेतकऱ्यांना कर्ज मिळविणे सुलभ झाले आहे. डिजीटल जमीन नोंदणीमुळे पिकविमा काढणे सहज झाले आहे. मोबाईल फोनमुळे शेतकऱ्यांना खते, किटकनाशके इत्यादीच्या वापराबाबत योग्य माहीती मिळत आहे. परिणामी उत्पादनवाढीस चालना मिळत आहे. शेतकऱ्यांना आपला माल ऑनलाईन मार्केटमध्ये विकणे शक्य झाले आहे. ५८५ ठिकाणी गर्व्हमेंट इलेक्ट्रॉनिक ॲग्रीकल्चर मार्केट १६ राज्यांमध्ये निर्माण झाले आहे.

आरोग्याच्या बाबतीत डिजीटल सोल्युशन मुळे प्राथमिक आरोग्य सेवांवरील विश्वासात वाढ झाली आहे. टेलीमेडीसीनमुळे वैद्यकीय सल्ला घेणे शक्य झाले आहे. इलेक्ट्रॉनिक हेल्थ केअर रेकॉर्डमुळे निर्दोष निदान करणे शक्य झाले आहे.

थोडक्यात सर्वांसाठी डिजीटल समावेश, सर्वाचा डिजीटल विकास आणि सर्वांमध्ये डिजीटल विश्वास हा सरकारचा उद्देश आहे आणि तो पुर्ण करण्यासाठी डिजीटल इंडिया कार्यक्रमाची पुर्नरचना होत आहे. डिजीटल तंत्रज्ञानाच्या अवलंबनामुळे भारत एक सशक्त शक्ती म्हणून उदयास येत आहे.

हे डिजीटल तंत्रज्ञान भारत पाच ट्रिलीयन डॉलर्सची अर्थव्यवस्था होण्याचा मार्ग सुकर करेल अशी अपेक्षा आहे.

गोषवारा :

आर्थिक विकासाची उच्चपातळी गाठण्याची अभिलाषा आज प्रत्येक देश बाळगून आहे. निती आयोगाच्या नुकत्याच झालेल्या बैठकीत भारताचे पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदी यांनी पाच ट्रिलीयन डॉलर्स अर्थव्यवस्थेचे ध्येय जाहिर केले आहे. वेगवान गतीने वाढणाऱ्या जगातील अर्थव्यवस्थांमध्ये भारताची डिजीटल अर्थव्यवस्था दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. जगात भारताचा माहिती तंत्रज्ञान उद्योग एक शक्तीशाली केंद्र म्हणून नावारुपास आलेला असून तो १८१ अब्ज डॉलर्सचा आहे. नॅसकॉमच्या विश्लेषणात्मक अंदाजानुसार २०१८ या आर्थिक वर्षात सॉफ्टवेअर उत्पादनांनी ७.१ अब्ज डॉलर्सची भर राष्ट्रीय उत्पन्नात घातली आहे. दूरसंचार, ई–व्यापार, इलेक्ट्रॉनिक उत्पादने, डिजीटल पेमेंट व थेट अनुदान हस्तांतरण यामुळे विकासाला गती मिळत आहे. प्रत्येक क्षेत्रात डिजीटलीकरण प्रवेश करीत असतांना नागरिकांना सक्षम करण्याच्या दृष्टीने केंद्रसरकारचा डिजीटल इंडिया कार्यक्रम महत्वपुर्ण भूमिका बजावत आहे. थेट लाभ हस्तांतरण योजनेच्या माध्यमातून बोगस लाभार्थी टाळता आल्याने मार्च २०१९ पर्यंत १.४१ लाख कोटी रुपयांची बचत झाली आहे. कॉमन सर्व्हीस सेंटरच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील नागरिकांना ३५० पेक्षा जास्त सेवा प्रदान केल्या जात आहे. लहान शहरांसाठी बी.पी.ओ. मोहीम हाती घेण्यात आली असून त्याद्वारे नोकरीच्या संधी उपलब्ध करुन दिल्या जात आहे. माय जी.व्ही. गर्व्हमेंट ई–मार्केट डिजीलॉकर यासारख्या सुविधा उपलब्ध करुन दिल्या जात आहे. शेतकऱ्यांसाठी ई–मार्केट निर्माण करण्यात आले आहे. आरोग्य क्षेत्रात टेलीमेडीसीन चा वापर शक्य झाला आहे. थोडक्यात डिजीटल तंत्रज्ञानाच्या अवलंबामुळे भारत एक सशक्त शक्ती म्हणून उदयास येत आहे.

संदर्भ :

१) भारतीय अर्थव्यवस्था – रुद्रदत्त व के.पी.एम. सुंदरम, एस. चन्द एन्ड क. लि., नवी दिल्ली, २००९.
२) प्रतियोगीता दर्पण – आग्रा, सप्टेंबर २०१९
३) योजना – माहिती व प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार, जुलै २०१९
४) योजना – माहिती व प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार, सप्टेंबर २०१९

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक व जल व्यवस्थापनात योगदान

प्रा. डॉ. लीलाधर डी. खरपुरीये
बॅरि. शेषराव वानखेडे महाविद्यालय, मोहपा

प्रस्तावनाः–

जल निसर्गाने मानवाला दिलेले एक वरदान आहे. भारतात सुदैवाने भरपूर जलसंपत्ती उपलब्ध आहे. तरीही पाण्याचा जपून वापर करणे हे भविष्याकरिता आवश्यक आहे. म्हणून या जलसंपत्तीचे व्यवस्थापन व्हायला पाहिजे. यामुळे अर्थव्यवस्थेला चालना मिळेल. कारण जलसंपत्ती चा वापर शेती, उद्योगधंदे, गुरेढोरे, पशुपक्षी व घरगुती वापराकरिता होत असतो. म्हणजेच पाण्याशिवाय सजीव सृष्टी जीवन जगू शकत नाही. तेव्हा या जलसंपत्तीचे व्यवस्थापन व्हायला पाहिजे. या उद्देशातून भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनीसर्वप्रथम आपली जलनीती तयार करून जलव्यवस्थापनाकरिता अथक प्रयत्न केले. डॉ.आंबेडकर हे भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार, शोषित, पीडित, शेतकरी, शेतमजूर, कामगार, महिला इत्यादींचे तारणहार तर होतेच, शिवाय ते महान अर्थतज्ञ सुद्धा होते. ॲडमिनिस्ट्रेशन अँड फायनान्स ऑफ द ईस्ट इंडिया कंपनी, ईवल्युशन ऑफ प्रोविन्शियल फायनान्स इन ब्रिटीश इंडिया, दि प्रॉब्लेम ऑफ रुपीः इट्स ओरिजिन अंड सोल्युशन, स्टेट्स अँड मायनॉरिटीज,स्मॉल होल्डिंग्स इन इंडिया अँड देअर रेमिडीज इत्यादी बहुचर्चित अर्थशास्त्र ग्रंथ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनीलिहिले.या ग्रंथातून त्यांनी ब्रिटिश कालीन भारताची वित्तीय स्थिती, चलन व्यवस्था, केंद्रराज्यवित्तीय संबंध सोबत भारताच्या इतर आर्थिक समस्या व या समस्यांची कारणमीमांसा करून समस्या निवारणाकरिताउपाय सुचविले आहे. शिवाय देशाच्या आर्थिक विकासाकरिता आवश्यक असणाऱ्या सिंचन, विद्युत, जलवाहतूक यासंदर्भात सुद्धा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कार्य केले आहे.

स्वातंत्रोत्तर काळात म्हणजे इ.स.१९४२ ते १९४६ या काळातडॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व्हाईसरॉयएक्झिक्यूटिव्ह कौन्सिलचे सदस्य असल्यामुळे ते रीकंट्रक्शन कमिटी कौन्सिल (आर.सी.सी.)चे देखील सभासद होते. या कौन्सिलमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांकडेश्रमविभागाचा प्रभार होता. आर. सी. सी. ने सिंचन, विद्युत शक्ती व जलविद्युत या विषयाच्या कामाची जबाबदारी श्रमविभागणी कडे सोपविल्यामुळे या विभागाच्या धोरण समितीचे अध्यक्षपद आपोआपच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांकडे चालून आले. या कार्यकाळात त्यांनी सिंचन, विद्युतशक्ति, जलविद्युत व जलवाहतुकीच्या संदर्भात केलेल्या कार्याचा, घेतलेल्या निर्णयाचा आणि आखलेल्या व्यूहरचनेचा अभ्यासावरून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जलव्यवस्थापन विषयी विचार कळून येते.

जलव्यवस्थापन म्हणजे अशी कार्यप्रणाली होय, ज्यात पाण्याचे नियोजन, त्याचा विकास, वितरण आणि जलसंसाधनाचा सुयोग्य वापर अभिप्रेत असतो. त्यात जलसंवर्धन, सांडपाणीकिंवा दूषित पाण्याचे शुद्धीकरण, उपलब्ध पाण्याचे न्याय वितरण व पुरापासून संरक्षण इत्यादी बाबींचा समावेश होतो.

कोणत्याहीदेशाच्या आर्थिक विकासात औद्योगिक क्षेत्राचे महत्त्व अधिक असल्यामुळे, औद्योगिक क्षेत्राचा विकास आवश्यक असतो व औद्योगिक विकासासाठी स्वस्त व विपुल प्रमाणात विद्युत पुरवठा आवश्यक असतो. स्वस्त विद्युत पुरवठा जल पासून निर्मित होणाऱ्या विद्युत पेक्षा दुसरा नाही. तसेच

जल पासून सिंचनाचा विकास होऊन कृषी विकास व जलवाहतुकीचाही विकास होतो. म्हणजे आर्थिक विकासाचे मूळ पाण्याच्या उपलब्धता, त्याचे संवर्धन ववापर यावर अवलंबून असते. अतिरिक्त पाणी ही समस्या होऊ शकत नाही. या गृहितकृत्यावर आधारित श्रमविभागाने जल आणि शक्ती साधनांच्या विकासासाठी या विषयाचा अभ्यास व चर्चा करून नवीन जलनीती व विद्युत धोरणाचा आराखडा तयार केला. यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लिहितात, जल, सिंचन, जलमार्ग आणि विद्युत शक्तीचा विकास हे देशातील औद्योगिक आणि शेती विकासाचे मूळ आधार आहे. देशातील लोकांची आर्थिक स्थिती व त्यांना होणारा अन्नधान्याचा पुरवठा हा प्रत्यक्षरीत्या जलसिंचनाचा विस्तार, मृदा संवर्धन व पूर नियंत्रणावर अवलंबून असतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय भूपृष्ठरचना व भूभागावरून वाहणाऱ्या नद्यांचा बारकाईने अभ्यास केला असता. त्यांना असे आढळून आले की, उत्तर भारतातील ८० टक्के नैसर्गिक पाणी हिमालयीन नद्यांमधून तर दक्षिण भारतातील ९०टक्के पाणी दख्खनच्या पठारावरील नद्यांमधून वाहून जाते. एवढेच नव्हे तर मोसमी वाहणाऱ्या नद्यांच्या पुरामुळे अनेक राज्यातील लोकांचे जनजीवन धोक्यात येते. ही बाब विचारात घेऊन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ओरिसा, बिहार, पश्चिम बंगाल, उत्तर प्रदेश, हिमाचल प्रदेश व मध्य प्रदेशातील सर्व नदी खोरे यांचा विकास करून योजना आखली. ही योजना पुढील सूत्रांवर आधारलेली होती.

१)जल संसाधनाचा विकास करण्यासाठी नदी खोरे (पाणलोट) क्षेत्र हा आधार मानून सिंचन योजनांचे नियोजन करतांना बहुउद्देशीय दृष्टिकोन ठेवला पाहिजे. उदा. कृषी सिंचन, पिण्याचे पाणी,जलवाहतूक, वीजनिर्मिती, पूरनियंत्रण, मृदा संवर्धन व काही पाणी उद्योगासाठी राखीव ठेवणे ही उद्दिष्टे असली पाहिजे.

२) जल प्रकल्प राबविण्यासाठी पाणलोट क्षेत्र प्राधिकरण सारखी प्रशासकीय प्रणाली असावी. उदा. दामोदर खोरे प्राधिकरण, भाकरा नांगल प्राधिकरण, गोदावरी खोरे प्राधिकरण इत्यादी.

३) जलसिंचन व ऊर्जा निर्मिती करिता सर्वे व संशोधन करण्यासाठी केंद्रीय स्तरावर सेंट्रल वॉटर्वेज एरीकेशन अंड नेव्हिगेशन कमिशन व केंद्रीय तांत्रिक वीज मंडळ असावे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी उत्तर भारतातील नद्यांमुळे होणाऱ्या हानीचा विचार करून, याराष्ट्रीय संपत्तीचे नियोजन कसे करता येईल. याकरिता अल्पकालीन व दीर्घकालीन योजना आखल्या. दीर्घकालीन नियोजनात त्यांनी पुढील घटकांचा अंतर्भाव केला.

१) जलसिंचन विकास व जमीनीची होणारी झीज थांबविण्याकरिता उपाय, भूसुधारणा व इतर उपायांच्या साह्याने शेतीत सुधारणा करणे.
२) शेती आणि उद्योगांच्या विकासाकरिता उपसासिंचन व ग्रामीण उद्योगांकरिता विद्युत शक्तींचा विकास करणे.

थोडक्यात देशाच्या विकासासाठी सिंचन व विद्युत निर्मिती कशी अत्यावश्यक आहे हे स्पष्ट केले. तसेच उत्तर भारतातील नद्यांच्या पुरांमुळे होणारे नुकसान कसे टाळता येईल. याविषयी शिफारशी करण्यासाठी अनेक समित्या नेमल्या होत्या. मात्र या समित्यांनी नुकसान कसे टाळता येईल, एवढ्या विषयीच शिफारशी केल्या. पण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या सर्व समित्यांच्या शिफारशी चा अभ्यास करून त्यानाकारल्या. कारण या शिफारसींचे स्वरूप एक उद्दिशिय होते. पूर नियंत्रण या एक उद्देशीय दृष्टिकोनावर त्यांचा विश्वास होता. हा दृष्टीकोन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बहुउद्देशीय दृष्टिकोनात परिवर्तीत केला. आपला बहुउद्देशीय दृष्टिकोन स्पष्ट करताना ते लिहितात, जनतेच्या भल्यासाठी जर

पाण्याचे जतन व संवर्धन करणे अत्यावश्यक असेल तर नदीकिनारे बंदिस्त करण्याचा विचार गैरठरतो. या संदर्भात विकसित देशांनी अंगीकारलेला मार्गच योग्य आहे. तो म्हणजे विविध ठिकाणी पाण्याचे जतन करणे व त्याचा बहुउद्देशीय वापर करणे. पाण्याचे धरणे बांधून जलसिंचना शिवाय विद्युत शक्ती निर्माण करण्यासाठी आणि जलवाहतुकीसाठी वापर करता येतो. म्हणून डॉ. बाबासाहेबांनी दामोदर नदी खोरे प्रकल्प, हीराकुड नदी प्रकल्प,भाकरा नांगल प्रकल्प, सोन नदी प्रकल्प इत्यादी बहुउद्देशीय प्रकल्पांची आखणी व बांधणी केली.

अ) दामोदर खोरे प्रकल्प:–

दामोदर नदी बिहार राज्यातून उगम पावली असून ती पश्चिम बंगाल राज्यातून वाहत असते. बिहार राज्यातून २४० कि.मी. तर पश्चिम बंगाल राज्यातून ५० की.मी. पर्यंत वाहत असून, बिहार राज्यात या नदीचा प्रवाह अत्यंत वेगवान आहे. तर पश्चिम बंगालमध्ये मात्र संथ प्रवाह आहे. नदीच्या अत्यंत प्रवाहामुळे जमिनीची झीज होते तर संथ प्रवाहामुळे पूर स्थिती उद्भवत असते. या कारणांमुळे शेतकऱ्यांचे व जनतेचे अतोनात नुकसान होत असत. या नदीला दुःख दायिनी म्हणून ओळखले जात असत. या नदीमुळे होणाऱ्या नुकसानापासून बचाव करण्यासाठी पश्चिम बंगाल सरकारने केंद्र सरकारकडे मागणी केली. त्यामुळे हा विषय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांकडे आला. म्हणून या नदीच्या संदर्भात डॉ. आंबेडकरांनी विविध प्रतिनिधींनसोबत तीन परिषदा घेतल्या. पहिल्या परिषदेत ते म्हणतात, या नदीच्या संदर्भातील योजनेचे स्वरूप बहुउद्देशीय असावे. ज्या मध्ये जलसिंचन, पूरनियंत्रण, जलविद्युत, कोळसा, वाफेची ऊर्जा, जलवाहतूक आणि जमिनीची झीज यावर नियंत्रण राहील. तिसऱ्या परिषदेत राज्य व केंद्र सरकारच्या प्रतिनिधींनी मान्यता दिल्यानंतर टेनान्सी नदीच्या धरतीवर भारतात १९४४ मध्ये दामोदर बहुद्देशीय प्रकल्पाचे उद्घाटन करण्यात आले.

या योजनेच्याउद्घाटनानंतर या योजनेकरिता स्वतंत्र प्राधिकरणाची आवश्यकता होती. या योजनेला राज्य सरकारचे चांगली सहकार्य मिळाल्यामुळे या योजनेच्या कामाची प्रगती वाढली. १९४५ मध्ये प्राथमिक अभियांत्रिकी आराखड्याला मान्यता मिळाली. तसेच वित्तीय जबाबदारी राज्य सरकारने घेऊन स्वतंत्र दामोदर नदी प्राधिकरण मंडळाला मान्यता दिली.

ब)हिराकुड प्रकल्प:–

महानदी ओरिसा राज्यातील सर्वात मोठी नदी आहे. या नदीच्या पुरामुळे मोठ्या प्रमाणावर राज्याचे नुकसान होत होते. म्हणून ओरिसा राज्य सरकारने दामोदर नदी खोरे प्रकल्पाच्या धर्तीवर महानदीवरही प्रकल्प बांधण्याची मागणी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांकडे केली. डॉ. आंबेडकरांनी८नोव्हेंबर १९४५ रोजी हिराकुड परिषद घेतली. या परिषदेत त्यांनी ओरिसा राज्याला पुराच्या आपत्तींपासून संरक्षणद्यायचे आहे. त्याचप्रमाणे जनतेलामलेरिया सारख्या रोगांपासून ही मुक्त करायचे आहे. कारण या आपत्तीचा जनतेच्या आरोग्यावर विपरित परिणाम होत आहे. त्यामुळे त्यांची काम करण्याची क्षमताकमी होतआहे. म्हणून ओरिसातील जनतेचे भविष्य उज्ज्वल करण्यासाठी जलसिंचन आणि जलवाहतुकीच्या सोईसुविधा उपलब्ध करूनदेणेगरजेचे आहे. तसेच स्वस्त दरात वीज पुरवठा करणेही गरजेचे आहे. यासाठी जे पाणी नद्यांतून वाहून जाते. त्याचे सर्वेक्षण करणे, पाण्याचे साठे निर्माण करणे, त्याकरिता कालवे बांधणे अत्यावश्यक आहे असे विचार व्यक्त केले. १५ मार्च १९४६ रोजी या योजनेचे उद्घाटन झाले व एका बहुउद्देशीय प्रकल्पाच्या बांधणीला सुरुवात झाली. नंतर हिराकुड प्राधिकरणाची स्थापना करण्यात आली.

क)सोन नदी खोरे प्रकल्पः–

सोन नदी मध्यप्रदेशात उगम पावते व मध्य प्रदेशातून वाहत जाऊन पुढे गंगा नदीला जाऊन मिळते. तत्कालिन संयुक्त प्रांताच्या सरकारने सोन नदी खोरे प्रकल्पाच्याविकासाकरिताडॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांकडे मागणी केली. म्हणून १० मार्च १९४५लाडॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी विविध राज्यांच्या प्रतिनिधी वतज्ञांन सोबतसोननदी प्रकल्पावर एकपरिषद घेतली.या परिषदेच्या उद्घाटनीयभाषणाततत्यांनी उत्तर प्रदेश, बिहार व मध्य भारतातील राज्यांना सोन नदी प्रकल्प कसा महत्त्वाचा आहे याची माहिती दिली. या परिषदेत सहभागी झालेल्या सर्व राज्यांनी प्रकल्पाच्या विकासा संबंधी सर्वसंकल्पना मान्य केल्या. तसेच याकरिता प्रादेशिक प्राधिकरण स्थापन करणे व सर्वे करणे या विषयीहीएकमत झाले. मात्र डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हा विभाग सोडल्यामुळे हे काम रखडले व नंतर १९६८ मध्ये याप्रकल्पाच्याबांधणीलासुरुवातझाली.

ड)भाकरा नांगल प्रकल्पः–

भारतात भाकरा नांगल प्रकल्प सर्वात मोठा असून तोसतलज नदीवर पंजाब व हिमाचल प्रदेश यांच्या सीमेवर बांधला गेला आहे. या प्रकल्पाच्या कामाची प्रत्यक्ष सुरुवात १९४८ मध्ये झाली असली तरी इ.स. १९४४मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अमेरिकन तज्ञांना आमंत्रित करून या प्रकल्पाची व्यवहार्यता तपासून पाहिली. याचाच अर्थ या प्रकल्पाची व्यूहरचना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी तयार केलेली होती.

राष्ट्रीय स्तरावर जलसंपत्तीचे नियोजन, पाण्याचा सुयोग्य वापर, सर्वे व संशोधनाला प्रोत्साहन देण्याकरिता एका मध्यवर्ती जल आयोगाची आवश्यकता आहे, असे विचार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी व्यक्त केले. कारण देशातील अनेक नद्या एकापेक्षा अधिक राज्यातून वाहत असते. या प्रकल्पांमुळे कोणत्या राज्याचा जास्त फायदा होईल व कोणत्या राज्याचा नुकसान होईल. पाण्याची वाटप कसे करावे, प्रकल्पाच्या खर्चाची विभाजन कसे करावे, केंद्र सरकारची भूमिका कशी असेल इत्यादी प्रश्न निर्माण होतात. या प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी व पाण्याचा विविध कर्याकरिता उपयोग करण्यासाठी मध्यवर्ती यंत्रणा आवश्यक असते. याकरिता डॉ. आंबेडकरांनी इ.स. १९४४ मध्ये सेंट्रल इरिगेशन वॉटरवेज ऍडव्हायझरी बोर्डच्या स्थापनेला मंजुरी दिली. याच बोर्डाचे इ.स.१९४५ मध्ये सेंट्रल वॉटरवेज एरीगेशन नेव्हिगेशन कमिशन (सी.डब्ल्यू.आय.एन.सी) असे नामांतरन झाले. नंतर इ.स. १९४८ मध्ये पुन्हा या बोर्डाचे नामांतरण सेंट्रल वॉटर पॉवर इरिगेशन अंड नेव्हिगेशन कमिशन (सी.डब्ल्यू.पी.आय. एन.) असे करण्यात आले. पुन्हा इ.स. १९५१ मध्ये सेंट्रल वॉटर अंड पॉवर कमिशन (सी.डब्ल्यू.पी.सी.) असे नामांतर झाले. इ.स. १९७४मध्ये सिंचन व विद्युत विभाग वेगळे झाल्याने सेंट्रल अथॉरिटीची स्थापना झाली व सध्या हे दोन्ही मध्यवर्ती आयोग कार्यरत आहे. म्हणजेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आवश्यक समजून स्थापन केलेले मध्यवर्ती जल आयोग आजही कार्यरत आहेत.

सारांशः–

कृषीहा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. आजही या क्षेत्रावर ५४टक्के जनसंख्या उदरनिर्वाह करिता अवलंबून आहे. म्हणून या क्षेत्राचा विकास अत्यावश्यक आहे. या क्षेत्राचा विकास जलसिंचना शिवाय शक्य नाही. जलसिंचन प्रकल्प कृषी करिता खूप महत्त्वाचे आहे. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी इ.स. १९४२ ते १९४६या काळात देशात उपलब्ध असणारे पाणी, त्यांचे संवर्धन, नियोजन, वितरण व संरक्षण इत्यादी बाबींचा सूक्ष्मपणे अभ्यास करून योजना आखल्या व कार्यवाहीतही आणल्या. डॉ. आंबेडकरांमुळेच दामोदर खोरे प्रकल्प, हिराकूड प्रकल्प, सोन नदी खोरे प्रकल्प व भाकरा

ISSN : 2348-7143
December 2019

नांगल प्रकल्प सारखे बहुउद्देशीय प्रकल्प पूर्णत्वास गेले. या प्रकल्पामुळे जनतेचे आर्थिक नुकसान थांबून त्यांना आपल्या शेतीकरिता बारामाही सिंचनाकरिता पाणी उपलब्ध झाले आहे. तसेच या राज्यात विद्युत निर्मिती होऊन जलवाहतूकीलाही चालना मिळालेली आहे. हे राज्य आज प्रगत राज्यांमध्ये गणल्या जाते. याचे सर्व श्रेय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना जाते. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारतीय जलव्यवस्थापनाचे उद्गाते आहे असे म्हटले जाते.

संदर्भः–

१) सुखदेव थोरात, जल व विद्युत विकास भूमिका व योगदान, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००५

२)जी. एस. कांबळे, डॉ. आंबेडकरस कॉन्ट्रीब्युशन इन फॉरम्युलेशन ऑफ वॉटर पोलिसी रिसर्च डायरेक्शन व्हॉल्युम २, इशु ०१, सोलापूर, २०१४

३)डॉ. नरेंद्र जाधव, डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक विचार आणि तत्वज्ञान, सुगावा प्रकाशन, पुणे, १९९२

४)अर्थसंवाद, मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचेत्रिमासिक, एप्रिल.जून–२०१६

५)के. एस. इंगोले, बाबासाहेबांच्या आर्थिक विचारांचा मागोवा, संदेश प्रकाशन, नागपूर, २००७

ISSN : 2348-7143
December 2019

ग्रामीण विकास एकअर्थनिती

प्रा.डॉ.व्ही डब्लु.मालेकार
अर्थशास्त्र विभागप्रमुख प्रभाकरराव मामुलकर महाविद्यालय,कोरपना

सारांश :

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासाची सुरूवात खऱ्या अर्थाने १ एप्रिल १९५१ च्या पहिल्या पंचवार्षिक योजनेपासून झाली. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेपासून वर्तमान बाराव्या पंचवार्षिक योजनेपर्यंतच्या काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेने राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, इ. अनेक परिवर्तने व त्याचे परिणाम अनुभवलेले आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा ग्रामीण भाग हा प्रमुख आधार आहे. आणि ग्रामीण क्षेत्राची अर्थव्यवस्था ही प्रामुख्याने कृषीवर निर्भर आहे. अजुनही भारतातील एकुण लोकसंख्येच्या ६५ टक्के लोकसंख्या ही ग्रामीण भागात राहते. एवढया प्रचंड प्रमाणात लोकसंख्या असणाऱ्या ग्रामीण भागातील लोकांच्या समस्याही अत्यंत गंभीर व भीषण स्वरूपाच्या असुन स्वातंत्र्याच्या ७२ वर्षानंतर देखील त्यांची तिव्रता कमी झालेली नाही. भारतात ग्रामीण भागात मुख्यत्वे प्रच्छन्न बेकारी (हंगामी बेकारी), दारिद्रय, (ग्रामीण भागात प्रामुख्याने अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती मध्ये दारिद्रयाचे प्रमाण सर्वाधिक आहे) बेरोजगारी, भांडवलाचा अभाव, शेतीचा लहान आकार, कमी उत्पादकता, शेतीव्यतिरीक्त इतर उत्पादन साधनांचा अभाव, शेतमजुरीमध्ये स्त्रियांचे सर्वाधिक प्रमाण, सावकारांचे वर्चस्व व सिमांत अनुत्पादक शक्तीचे प्रचंड प्रमाण यांसारख्या प्रमुख व मुलभूत समस्या ग्रामीण भागात प्रामुख्याने दिसून येते.

वाढती लोकसंख्या, बेरोजगारी, आणि दारीद्रय या प्रमुख समस्यांचे समूळ उच्चाटन किंवा तिव्रता कमी केल्याशिवाय कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासाला गती प्राप्त होत नाही. भारताला खेडयांचा देश म्हणून संबोधले जाते. त्यामुळे ग्रामीण विकासावरच देशाचा स्वयंपूर्ण आर्थिक विकास हा अवलंबून आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागाच्या विकासाबाबत भारत सरकारची काय भुमिका राहीली आहे व अर्थव्यवस्थेच्या विकासाला त्याचा कितपत लाभ झाला याचा संक्षिप्त आढावा शोध निबंधातुन घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तावना :

कृषी हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे आणि ग्रामीण विकासाचा आत्मा आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राची भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. कारण कृषी व संलग्न कार्यात कृषी गणना २०११ नुसार देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या ५४.६ टक्के लोकसंख्या कृषी क्षेत्रात कार्यरत आहे. तसेच सकल मुल्य दरातील (जी.व्ही.ए.)कृषी क्षेत्राचा हिस्सा वर्तमान मुल्य २०१४–१५ नुसार १७.४ टक्के आहे. आणि देशातील एकूण लोकसंख्येच्या ५३ टक्के लोकसंख्येचा रोजगार कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहे. यावरून भारतीय अर्थव्यवस्थेतील कृषी क्षेत्राचे स्थान किती महत्वपूर्ण आहे याची कल्पना येते.

ग्रामीण विकासाकरीता आत्महत्यारहित दिर्घकाळ कायमस्वरूपी शेती करण्यासाठी पाटबंधारे प्रकल्प शिघ्रतेने पूर्ण करणे, कोरडवाहू जमिनीसाठी तंत्रज्ञानाचा स्विकार करणे ,एकात्मिकृत शेती पध्दतीचा आराखडा लोकप्रिय करणे ,कृषी उत्पादनावर आधारीत प्रक्रिया उद्योगांना प्रोत्साहन देणे, रस्ते, परिवहन, दळणवळण साठवण, बाजार , आरोग्य , शिक्षण, रोजगार इ. पायाभूत सुविधा निर्माण करणे हे मुख्य उपक्रम सरकारण तातडीने राबविण्याची व त्यांना प्राधान्य देण्याची गरज अधिक आहे. कारण पायाभूत सुविधांची कमतरता हीच ग्रामीण भागातील विकासाची प्रमुख समस्या आहे.

ग्रामीण भागात दिसून येणाऱ्या प्रमुख समस्यांचे जोपर्यंत उच्चाटन होणार नाही, तोपर्यंत भारतीय अर्थव्यवस्था जागतिक पातळीवर महासत्ता म्हणून उदयाला येणार नाही हे वास्तव ओळखून भारत सरकारने ग्रामीण भागाच्या विकासाचे उद्दिष्ट डोळयासमोर ठेऊन ग्रामीण भागातील समस्याचे समुळ उच्चाटन करण्याच्या हेतुने स्वातंत्र्यानंतर विविध योजना व कार्यक्रम राबविले. ग्रामीण विकास हे या योजनांचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. इ.स.१९५२ मध्ये सामुदायीक विकास कार्यक्रमाने त्याची सुरवात झाली. त्यानंतरच्या काळात भारत सरकारने ग्रामीण भागातील समस्यांच्या उच्चाटनाकरीता विविध

योजना राबविल्या, परंतु जागतिकीकरणच्या प्रवाहात टिकुन राहील व भांडवलदार, उद्योजकांच्या स्पर्धेत तग धरून राहील अशा ग्रामीण भागातील उत्पादक शक्तीच्या माध्यमाने उत्पादन निर्मिती प्रक्रियेतून देशाची उत्पादकता व गरीबांची आर्थिक दुर्बलता कमी होऊन तेथील क्रयशक्ती वाढेल यातत्वावर आधरीत धोरणे फार कमी आखली व त्याची अंमलबजावणी देखिल ज्या गतीने व्हावयास पाहिजे त्या गतीने ती होतांना दिसून येत नाही.

जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात टिकायचे असेल तर, केवळ न्युनतम रोजगारीच्या क्षमतेवर देशाची उत्पादकता व क्रशक्ती वाढविता येत नाही, त्याकरीता ग्रामीण भागातील अनुत्पादक शक्तीला ज्यामध्ये स्थानिक संसाधनाचा व अंगभूत कौशल्याचा जास्तीत जास्त वापर होईल अशा उत्पादन कार्याकडे त्यांना वळते करणे आवश्यक असते. त्या करीता अशा घटकांना पुरेशा प्रमाणात व अल्प व्याजदरावर कोणत्याही प्रकारच्या तारणाची अट न घालता, सहज भांडवल उपलब्ध होइल अशी व्यवस्था निर्माण केली तरच त्यांची उत्पादन क्षमता वाढेल. अशा वित्तीय सहाय्यतेच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील शेती क्षेत्रावर निर्भर असणाऱ्या आणि ज्यांची सिमांत उत्पादकता शुन्य आहे अशा सिमांत उत्पादन घटकांना ग्रामीण भागातच स्थायी व कायमस्वरूपाचा रोजगार प्राप्त होईल अशी व्यवस्था निर्माण केली तरच त्यांचे दारिद्रय दूर करता येऊ शकेलव त्यातुनच ग्रामीण विकासालाही चालना मिळेल.

ग्रामीण भागातील समस्यांचा अभ्यास :

अतिरीक्त लोकसंख्या हे अनेक अल्पविकसित, विकसनशील देशाचे प्रमुख वैशिटये आहे. अशा देशातील बहुतांश लोक शेती व्यवसायावर अवलंबून राहतात वस्तुत: ग्रामीण भागातील उपलब्ध जमिनीचे क्षेत्र, भांडवलाची साधने व शेती उत्पादनाचे तंत्र विचारात घेता जितके लोक त्या व्यवसायात असणे आवश्यक ठरते, त्यापेक्षा कितीतरी अधिक लोकसंख्या त्या व्यवसायावर निर्भर असते. वर—वर पाहता ग्रामीण भागातील त्यासर्व लोकांना शेती व्यवसायात रोजगार मिळालेला आहे असे भासते परंतु, त्या व्यवसायातील लोक अंशत: बेकार असतात हे वास्तव आहे. अशाप्रकारे ग्रामीण भागात शेतीक्षेत्र व्यवसायात मोठया प्रमाणात प्रच्छन्न बेकारी दिसून येते. ग्रामीण भागात प्रामुख्याने शेतीवरील लोकसंख्येचा अतिरीक्तभार, हंगामी बेकारी, बेरोजगारी, आणि भीषण दारिद्रय या सारख्या मुख्य समस्या आहेत. या समस्यांचे प्रमुख कारण तेथील लोकसंख्या नसून अतिरीक्त मोठयाप्रमाणात अस्तित्वात असलेली अनुत्पादक शक्ती हि आहे. काम करण्याची क्षमता व कौशल्य असून देखील ग्रामीण भागात शेती व्यतिरिक्त रोजगारीचे दुसरे कोणतेही साधन उपलब्ध नसल्यामुळे तेथील रोजगारांची उत्पादकता शुन्य असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे जोपर्यंत हि अनुत्पादक शक्ती दुसरीकडे वळवली जाणार नाही व त्यांना रोजगारीची इतर साधने उपलब्ध करुन दिली जाणार नाही, तोपर्यंत ग्रामीण भागातील बेरोजगारी आणि दारीद्रयाच्या समस्यांचे निर्मूलन होणे शक्य नाही.

यांबाबत प्रा.नर्क्स, जे.एस.डयुसेनबरी, एलिस यांसारख्या अर्थशास्त्रज्ञांनी असे प्रतीपादन केले की; भारतात शेती व्यवसायात श्रम हा उत्पादकघटक अतिरीक्त प्रमाणात वापरला जात असल्यामुळे त्या व्यवसायात घटत्या सिमांत उत्पादनाचा सिध्दांत वारंवार अनुभवाला येतो. त्यामुळे शेती व्यवसायात गुंतून असणाऱ्या या अतिरीक्त श्रमशक्तीला तेथून काढून इतर व्यवसायाकडे वळविल्यास शेती क्षेत्राची सिमांत उत्पादकता वाढविता येऊ शकते.प्रा. नर्क्स यांच्या मते, प्रच्छन्न बेकार असलेल्या लोकांना भांडवल निर्मीतीच्या कामात गुंतविल्यास देशातील भांडवल नक्कीच वाढेल. वरील अर्थतज्ञांनी ग्रामीण भागातील बेकारी व दारीद्रय निर्मूलनाबाबत मांडलेले विचार अतिशय वास्तव स्थितीचे दर्शन घडविते. त्यामुळेच प्रा.नर्क्स यांच्या सिध्दांताला पुष्टी देत भारताच्या नियोजन मंडळाने पहिल्याच योजनेच्या आराखडयात भारतातील शेती क्षेत्रातील अतिरीक्त निकामी पडून असलेल्या श्रमशक्तीच्या सुप्त बचतशक्तीला शेतीला पूरक अशा किंवा इतर नविन व्यवसाय कार्याकडे वळविणे देशाच्या विकासाच्या व भांडवल निर्मीतीच्या दृष्टीने आवश्यक आहे असे म्हटले आहे.

भारतातील ग्रामीण भागातील दारिद्रयाची व बेरोजगारीची वास्तव स्थिती व तिच्या निर्मूलना करीता भारत सरकारने केलेल्या उपाययोजना विचारात घेणे आवश्यक ठरते.

ग्रामीण भागातील समस्येच्या निर्मूलनार्थ प्रयत्न :

भारतात प्रामुख्याने अशाप्रकारच्या अध्ययनाची सुरवात इंग्रजांच्या काळापासूनच झाल्याचे आढळून येते. भारतात इंग्रजांचे साम्राज्य होते तेव्हाच प्रथमत: भारतीय शेतीचा अभ्यास करण्याकरीता इंग्रज सरकारने इ.स.१९२० मध्ये रॉयल कमीशनची स्थापना केली. या कमीशन व्दारा सर्वप्रथम भारतात ग्रामीण भागातील जीवनाच्या गरजा आणि स्थितीचा अभ्यास करण्यात आला. त्याच काळात इ.स.१९२० मध्ये म.गांधीजींनी छेडलेल्या जन आंदोलनाचा प्रमूख आधार सुध्दा ग्रामीण विकासच होता. भारतात अशाप्रकारे विभिन्न भागातील बऱ्याच गावांचे अध्ययन करण्यात आले. म.गांधीजींनी चंपारण्य आणि खेडा येथील शेतकऱ्यांचे नेतृत्व करुन शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाकडे प्रथमत: अभ्यासकांचे लक्ष वेधले. त्यानंतर मुंबई मधील जी.किटिंग्ज आणि हेराल्ड मेन, चेन्नई येथील गिलबर्ट स्लेटर, पंजाबमधील इ.व्ही.लुकस इ. अनेक अभ्यासकांनी विशीष्ट ग्रामीण भागातील गावांचे अध्ययन करुन कृषी समस्येच्या सामान्य अध्ययनास प्रारंभ केला. इ.स.१९३५ मध्ये कोचीन सरकारने शंकर सेन यांनी केलेले अनेक गावांचे व तेथील समस्यांचे अध्ययन प्रकाशीत केले. महाराष्ट्रात गोखले इन्स्टिटयूट ऑफ पॉलीटिक्स ॲन्ड इकॉनामीक्स द्वारे अनेक गावांचे सर्व्हेक्षण केले.

वरील सर्व अध्ययन अर्थतज्ञांद्वारे केले गेले असल्याने त्या अध्ययनामध्ये बऱ्याचअंशी आर्थिक बाबीवरच जोर देण्यात आल्याचे दिसून येते. इंडियन स्टॅटिस्टीकल इन्स्टिटयूट द्वारे केले गेलेले अध्ययन हे इ.स.१९४३ ला बंगालमध्ये पडलेल्या दुष्काळाशी संबंधीत होते. या अध्ययनाद्वारे ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा आणि शेतमजुरांच्या समस्या जाणून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

भारतामध्ये स्वातंत्र्यानंतर ग्रामीण भागातील समस्यांच्या अध्ययनाला सुरूवात झाली. इ.स. १९४८ पासून इ.स.१९५४ पर्यंत केंन्द्र आणि राज्य सरकारच्या कृषी आणि श्रम विभागाद्वारे ग्रामीण भागातील समस्यांविषयी अनेक अध्ययन प्रकाशित केले. इ.स.१९५० मध्ये भारत सरकारने 'नॅशनल सॅपल सर्व्हे' या संस्थेची स्थापना केली. या संस्थे द्वारे भारतातील ग्रामीण जिवनाच्या संदर्भात अनेक सर्व्हेक्षण केले जाते. भारतात स्वातंन्त्र्यापूर्वी व स्वातंन्त्र्यानंतर अशाप्रकारे करण्यात आलेले सर्व्हेक्षण ग्रामीण समाजाच्या आर्थिक विकासाच्या दृष्टिकोणातूनच करण्यात आल्याचे निदर्शनास येते

समुदायिक विकास कार्यक्रम आणि नियोजन मंडळाची भूमिका :

वरील सर्व अध्ययनाचा मूख्य हेतु म्हणजे ग्रामीण भागाचा विकास साधने हा आहे, जो देशाच्या किंवा राष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासाकरीता आवश्यक असतो. संपूर्ण जगाचा विचार करता जगातील एकुण लोकसंख्येच्या जवळपास २/३ लोकसंख्या हि ग्रामीण भागात राहते. त्यामूळे ग्रामीण भागाच्या विकासाला प्राधान्य देणे महत्वाचे ठरते. अन्यथा प्रो.नर्क्स यांनी मांडलेल्या दारिद्रयाच्या दृष्टचक्र सिध्दांतातील 'देश गरीब आहे कारण तो गरीब आहे' या दारीद्रयाचे वास्तव दर्शविणाऱ्या विधानाची प्रचीती आल्याशिवाय राहणार नाही. भारतात जवळपास ६,३८,५८८ खेडी असून ५१६१ नगरे आहेत. या खेडयात भारताच्या एकुण लोकसंख्येच्या जवळपास ७२.२ टक्के लोकसंख्या वास्तव्य करते. 'नॅशनल सॅपल सर्व्हे' सप्टेंबर २००७ च्या अहवालानुसार भारताच्या एकुण लोकसंख्येपैकी ७४.६८ टक्के लोकसंख्या ही ग्रामीण भागात राहते. वरील आकडेवारीवरुन असे लक्षात येत की, भारताच्या सर्वांगीण विकासाचा मुलाधार हा ग्रामीण भाग आहे. त्यामुळे जोपर्यंत ग्रामीण भागाचा विकास व उत्पादन क्षमताधिष्ठीत विकासाला चालना देणारी धोरणे आखली जाणार नाही तोपर्यंत देशाचा आर्थिक विकास शक्य होणार नाही हे वास्तव आहे.

स्वतंत्र भारताच्या निर्मितीनंतर भारतातील नियोजन मंडळाने ग्रामीण भागाच्या विकासावर विशेष लक्ष केंन्द्रित केले. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर प्राथमिक अवस्थेत भारतासमोर अनेक समस्या होत्या. प्रामुख्याने अन्नधान्य उत्पादनाबाबत स्वयंपुर्णता, कृषी विकास, उद्योग निर्मिती, आरोग्य सेवांचा विकास, दळण—वळणाच्या सोयी, रोजगार, इ. अनेक सोयी सुविधा विषयक समस्या भारतासमोर होत्या. या सर्व समस्यांवर मात करुन नवराष्ट्रनिर्मितीची जबाबदारी भारत सरकारवर होती. त्यामूळे नवराष्ट्र निर्मितीच्या दृष्टीकोणातून देशातील समस्यांचे निर्मूलन करण्याच्या

ISSN : 2348-7143
December 2019

दिशेने धोरणांची आखणी व त्याची प्रभावी अंमलबजावणी करण्याच्या दृष्टिने पावले उचलने आवश्यक होते. त्याकरीता एका नियोजनबध्द कार्यक्रमाची गरज होती.

त्याच उद्देशाने भारत सरकारने मार्च १९५० मध्ये नियोजन मंडळाची स्थापना केली. २६ जानेवारी १९५० पासून अंमलात आलेल्या राज्यघटनेत नमूद केलेले मूलभूत हक्क प्रत्येक नागरीकाला मिळावे आणि त्यातील मार्गदर्शक तत्वानुसार शासनाला कार्य करणे सोपे जावे म्हणून इ.स. १९५१ मध्ये १ एप्रिल १९५१ पासून भारताात पंचवार्षिक योजना सुरु करण्यात आली.

देशाच्या प्रामुख्याने ग्रामीण भागाच्या विकासाच्या दृष्टिने भारतामध्ये स्वातंत्रपूर्वकाळात काही विकास प्रकल्प सूरु करण्यात आले. त्यामुळे सामुदायीक विकासाला चालना मिळाली. भारतात अल्बर्ट मेयर यांच्या इटावा विकास प्रकल्पाप्रमाणे इ.स.१९५१ मध्ये विविध राज्यांत नियाोजन मंडळाने स्वातंत्रपूर्व काळात १५ विकास प्रकल्प सुरु केले. भारतात नियोजनाला सुरवात करतांना इतर देशातील विकास कार्याचा आढावा घेऊन पहिल्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात २ आक्टोबर १९५२ रोजी विविध राज्यात निवडक ठिकानी विकास योजना सुरु करण्यात आल्या. विकासाच्या या योजना राबविण्याकरीता भारताला अमेरीकेकडून ५ जानेवारी १९५२ लाप्दकव.ै ज्मबीदपबंस बव.वचमतंजपवद (हतममउमदज १९५२ ;वचमतंजपवद छवण्८द्ध या ठरावानुसार आर्थिक व तांत्रीक सहाय्य मिळाले या सहाय्यानुसार प्रायोगिक तत्वावर भारतात ५५ विकास प्रकल्प सुरु करण्यात आले. या प्रकल्पामध्ये २७,३८८ खेडयांचा समावेश होता. त्यानंतर फोर्ड फाऊंडेशन द्वारे सुरु करण्यात आलेले २५ प्रकल्प यांत समाविष्ट करण्यात आले. या सर्व प्रकल्पांना सामुदायीक विकास प्रकल्प असे नांव देण्यात आले. या प्रकल्पांचा विकास करण्याची जबाबदारी ग्रामसेवकावर सोपविण्यात आली होती.

वरीलप्रमाणे आखण्यात आलेल्या व राबविण्यात आलेल्या सामुदायीक विकास प्रकल्पाचा प्रामुख्याने एकच उद्देश होता आणि तो म्हणजे, ग्रामीण भागातील जनतेच्या मानसिक स्थितीत परीवर्तन घडविणे व गावकऱ्यांना आत्मनिर्भर आणि प्रगतशील करणे, स्त्रियांना जागृत करणे, युवकांचा विकास साधणे, ग्रामीण जनतेचा आर्थिक दर्जा उंचविण्यासाठी शेतीचे आधुनिकीकरण व ग्रामीण उद्योगांचा विकास करणे, शिक्षण व आरोग्य सेवांचा विकास साधणे. अशा ग्रामीण भागाच्या सर्वांगिण विकासाच्या दृष्टिकोनातून नियोजनाच्या प्राथमिक अवस्थेत ग्रामीण विकासाकरीता कार्यक्रम राबविण्यात आले. परंतू अनेक अडचणीमुळे अशा सामुदायीक विकासकार्याला म्हणावे तसे यश मिळाले नाही.

सामुदायिक विकास कार्यक्रमाला जरी अपेक्षित यश मिळाले नसले तरी वर दर्शविल्याप्रमाणे भारतात ग्रामीण विकासा करीता राबविण्यात आलेल्या विविध प्रकल्प व योजनामुळे ग्रामीण भागातील प्रमुख समस्या निदर्शनास आल्या आणि त्यांच्या निर्मूलनाकरीता ठोस व प्रभावी उपाय योजना आखण्याची चालना त्यातून मिळाली. भारतात राबविण्यात आलेल्या विविध प्रकल्प व योजनांच्या यश—अपयशाच्या संमिश्र व प्रगल्भ अनुभवाच्या आधरे एक गोष्ट मात्र निश्चित झाली आणि ती गोष्ट म्हणजे, देशाचा विकास केवळ सामाजिक सुधारणेवर अवलंबून नसतो तर, देशाच्या उत्पादन क्षमतेत वाढ करून नागरीकांच्या जिवनमानाचा दर्जा कसा उंचावेल यावर योजनांचे स्वरुप आधरलेले असावे. हे वास्तव ओळखूण भारत सरकारने नवव्या पंचवार्षिक योजनेपासून दारिद्रय व बेरोजगार निर्मूलनाकरीता अनेक अभिनव योजना सुरू केल्या.

भारतातील बेरोजगार आणि दारिद्र्याच्या स्थिती किती गंभीर आहे याची कल्पना पुढील आकडेवारीवरून दिसून येते.

ग्रामीण विकास आणि दारिद्र्याचा संबंध

भारतात अनेक समस्या पैकी दारिद्र्याची समस्या अत्यंत गंभीर आहे. सन २००५ मध्ये जागतिक बॅकेने आंतरराष्ट्रिय स्तरावर दारिद्र्याची जी संकल्पना केली त्यानुसार १.२५ डॉलर प्रतीदिन उत्पन्न मिळविणारा व्यक्ती दारिद्रय नाही. हे प्रमाण गृहित धरले तर, सद्याच्या स्थितीत भारतात एकुण लोकसंख्येपैकी जवळपास ४० टक्के लोकसंख्या दारिद्रयरेषेखाली जिवन जगत असल्याचे दिसून येईल. विकासाच्या विविध योजना राबविण्याच्या दृष्टिने योजना आयोगाने सन २००४—२००५ मध्ये भारतात २७.५ टक्के जनता दारिद्रयरेषेखाली असल्याचे अनुमान काढले आहे. परंतु याच वर्षात योजना अयोगाने भारततील दारिद्रयरेषेखालील लोकांची वास्तव स्थिती

ISSN : 2348-7143
December 2019

काय आहे याचा अभ्यास करण्याकरीता काही विशेषतज्ञांची समिती गठित केली. त्या तज्ञांच्या अहवालात तेंडुलकर समितीच्या अहवालानुसार भारतातील दारिद्रयाचे प्रमाण ३७.०२ टक्के दर्शविले आहे.तर, सन २००६—२००७ मध्ये नियोजन आयोगाद्वारे प्रकाशित विविध अहवालात दारिद्रयरेषेखालील लोकांचे प्रमाण १९.३४ टक्के दर्शविले आहे.

चौथ्या पंचवार्षिक योजनेपासुन आजपर्यंत सरकारने दारिद्रय निर्मूलनाकरीता अनेक योजना राबविल्या परंतु अजुनही भारतात एकूण लोकसंख्येपैकी जवळपास ३०ते३५ कोटी जनता दारिद्रयरेषेखाली जिवन जगतांना दिसुन येते. याचे प्रमुख कारण म्हणजे भारत हा कृषीप्रधान देश आहे आणि तो दोन भागात विभागला गेला आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारताची लोकसंख्या १२१ कोटी असून एकूण लोकसंख्येच्या ७२ते७४ टक्के जनता ग्रामीण भागात वास्तव्य करते. केवळ २६ते३० टक्के जनता शहरी भागात राहते. ही विषमता केवळ लोकसंख्येच्याच बाबतीत नव्हे तर उत्पन्न वितरण व दोन्ही भागातील आर्थिक विकासाच्या संदर्भातही निदर्शनास येते. त्यामुळे जोपर्यंत ग्रामीण भागाचा विकास केला जाणार नाही तोपर्यंत देशाचा सर्वांगीण विकास झाला असे म्हणता येणार नाही. ग्रामीण भागातील उत्पन्न, उत्पादन, रोजगार, विनिमय व वितरण या सर्व प्रक्रियेला एकप्रकारची गती मिळेल व तेथील लोकांच्या जिवनमानाचा दर्जा उंचावेल अशी व्यवस्था निर्माण करुन धोरणांची आखणी करुन त्याची अंमलबजावणी करणे देशाच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने महत्वाचे ठरते. त्याकरीता ग्रामीण भागातील प्रमुख समस्यांचा सर्वप्रथम अभ्यास करणे व त्या विचारात घेणे आवश्यक आहे.

भारतातील बेरोजगारीचे स्वरूप

भारतात दारिद्रया प्रमाणे बेरोजगारीची समस्या सुध्दा अतिशय गंभीर आहे. एवढेच नव्हेतर, भारतातील ग्रमीण भागातील बेरोजगारी हेच प्रामुख्याने भारतातील दारिद्रयाचे प्रमुख कारण आहे. असे म्हणने चुकीचे ठरणार नाही. कारण असंघटित क्षेत्रातील रोजगाराची स्थिती व त्यांच्या उन्नतीविषयी सुचना करण्याविषयी स्थापलेल्या राष्ट्रीय कृषी आयोगाने भारतातील समग्र असंघटित क्षेत्राचा आढावा घेऊन, असंघटित क्षेत्राच्या समस्यांच्या निवारणासाठी शिफारशी व त्यावर आधारीत कृती आराखडा अलिकडे केंद्र सरकारला सादर केला. त्या कृती आराखडयानुसार सन २००४—२००५ मध्ये भारतातील एकूण रोजगार ४५७.५ दशलक्ष होता. यामध्ये असंघटित क्षेत्रातील रोजगार ३९४.९ दशलक्ष म्हणजे एकूण रोजगाराच्या तो ८६ टक्के एवढा असल्याचे दर्शविले आहे. या असंघटित क्षेत्रातील रोजगारामध्ये कृषी क्षेत्रात काम करणाऱ्या रोजगाराचे प्रमाण ६४.८ टक्के म्हणजे २५२.८ दशलक्ष भारतातील जनसंख्या ही कृषीक्षेत्रातील रोजगारावर निर्भर आहे. तसेच एकंदर ४२२.६ दशलक्ष असंघटित कामगारापैकी कृषीक्षेत्रात २५६.५ दशलक्ष म्हणजे भारतातील एकूण असंघटित क्षेत्रातील कार्यरत असलेल्या कामगारापैकी हे प्रमाण ६०.६ टक्के एवढे दर्शविले आहे. त्याचप्रमाने आयोगाने उपभोग खर्चाच्या आधारे एकुण लोकसंख्येची सहा गटामध्ये विभागणी केली आहे. यापैकी पहिल्या चार वर्गवाऱ्या अत्यंत गरीब, गरीब, सिमांत गरीब आणि दुर्बल अशा असून या चार गटांमध्ये लोकसंख्येचे प्रमाण ७६.७ टक्के असून, त्यांचा दैनंदिन दरडोई सरासरी उपभोगखर्च २० रु. व त्यापेक्षाही कमी असल्याचे दर्शविले आहे. आणि या लोकसंख्येपैकी ७९ टक्के असंघटित कामगार आहे. तसेच अर्जुन सेन गुप्ता समितीच्या अहवालानुसार देखील भारतातील ७७ टक्के जनता प्रती दिवस २० रु. च्या उत्पन्नावर जिवन जगत असल्याचे सांगितले असुन ग्रामीण भागात त्याचे प्रमाण सर्वाधिक असल्याचे म्हटले आहे.

भारतातील बेरोजगारी हेच भारतातील दारिद्रयाचे प्रमूख कारण ठरते देशातील रोजगारांच्या स्थितीचा आढावा घेण्याकरीता डॉ.मॉटेक सिंह आहलुवालिया यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या कार्यदलाने (टास्क फोर्स) आपला अहवाल १ जुलै २००१ मध्ये सादर केला. या कार्यदलाने राष्ट्रीय सर्व्हेक्षणाच्या आधारे बेरोजगार स्थितीचे अनुमान पुढील प्रमाणे केले आहे. संपूर्ण भारतातील बेरोजगारीचा दर इ.स. १९८३ मध्ये ८.३३ टक्के होता. तो इ.स. १९९३—९४ मध्ये घटुन ५.९९ टक्के झाला. परंतु इ.स. १९९९—२००० मध्ये वाढून ७.३२ टक्के झाल्याचे अहवालात दर्शविले आहे. याचाच अर्थ लोकसंख्या वाढीमुळे बेरोजगारीच्या प्रमाणात देखील वाढ होत असल्याचे दिसुन येते.

ISSN : 2348-7143
December 2019

वरिल आकडेवारीवरुन असे निदर्शनास येते की; इ.स. १९७७—७८ ते १९८७—८८ पर्यंत भारतातील ग्रामीण क्षेत्रातील बेरोजगारीचा वृध्दी दर हा शहरी क्षेत्रापेक्षा कमी होता. परंतु इ.स. १९९३—९४ ते १९९९—२००० च्या म्हणजे उदारीकरणाच्या कालावधित मात्र भारतातील ग्रामीण क्षेत्रातील बेरोजगारीचा वृध्दीदर शहरी क्षेत्रातील बेरोजगारीच्या दरापेक्षा वाढल्याचे दिसुन येते. याचे प्रमुख कारण म्हणजे भारतसरकारने जागतिकीकरणाचे धोरण स्विकारल्यानंतर विकासाच्या प्रक्रीयेत ग्रामीण क्षेत्राकडे झालेले दुर्लक्ष होय असेच म्हणावे लागेल.

नियोजन काळात दारीद्रय व बेरोजगारी निर्मूलनाकरीता राबविलेल्या प्रमुख योजनांचे विश्लेषण :

भारतात देशाचा विकास साधतांना सुरुवातीला कृषी, उद्योग, शिक्षण, आरोग्य, सेवा इ.क्षेत्राच्या प्रारंभिक विकासावर भर देण्यात आला. परंतू विकासाच्या प्रक्रियेत कालांतराने असे लक्षात आले की, जोपर्यंत देशातील आर्थिकदृष्टया कमजोर असलेल्या शक्तींना या विकासाच्या प्रक्रीयेत सहभागी करुन घेतल्या जाणार नाही तोपर्यंत देशाचा सर्वांगिण विकास साधणे अशक्य आहे. या विकासाच्या प्रक्रियेत त्यांचा प्रत्यक्ष सहभाग असणे गरजेचे आहे. असे विचार समोर आले व त्यानंतर लगेचच देशातील आर्थिकदृष्टया कमजोर लोकांना आर्थिक विकासाच्या केंद्रस्थानी ठेऊन ३१ मार्च, १९५२ ला सामुदायीक विकासाच्या संबंधित कार्यक्रम राबविण्याच्या दृष्टिकोणातुन योजना आयोग व्दारा सामुदायीक विकास परीयोजना प्रशासन संघटन स्थापन करण्यात आले. आणि १२ आक्टोंबर १९५२ पासून सामुदायीक विकासाच्या कार्यक्रमाला सुरवात झाली. हा कार्यक्रम भारतात ऐतिहासीक दृष्टिकोणातून ग्रामीण भागाच्या विकासाच्या दृष्टिने मैलाचा दगड ठरला.

त्यानंतर ग्रामीण भागाच्या विकासा करीता आक्टोंबर १९७४ मध्ये केंद्रिय खाद्य तथा कृषी मंत्रालयाचा एक विशेष विभाग म्हणून ग्रामीण विकास विभाग अस्तित्वात आला. या विभागाला १८ आगष्ट १९७९ ला मंत्रालयाचा दर्जा बहाल करण्यात आला. आणि २३ जानेवारी, १९८२ पासून हा विभाग ''ग्रामीण विकास मंत्रालय'' म्हणून ओळखल्या जाऊ लागला. त्यानंतर १ मार्च, १९९५ मध्ये ग्रामीण विकास मंत्रालयाचे नाव बदलुन 'ग्रामीण क्षेत्र व रोजगार मंत्रालय' असे करण्यात आले. या मंत्रालयाला ग्रामीण रोजगार व गरीबी निर्मुलन, ग्रामीण विकास व बंजर(पडित) भूमी विकास नावाचे तिन विभाग जोडण्यात आले. पुन्हा १९९९ पासुन या विभागाला पुर्विचेच 'ग्रामीण विकास मंत्रालय' असे नाव देण्यात आले. केंद्र सरकारच्या या ग्रामीण विकास मंत्रालयाने ग्रामीण भागातील दारिद्रयरेषेखालील कुटुंबाना एका विशिष्ट कालावधित दारिद्रयरेषेच्या वर आणण्याच्या उद्देश्याने १ एप्रील १९९९ पासून 'स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना' सुरू केली.

भारतात १ एप्रिल १९५१ पासुनच सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टिकोणातून नियोजनाला सुरवात झाली. परंतु ज्या प्रमाणात देशातील बेरोजगारी व दारीद्रयाची समस्या दुर व्हायला पाहिजे होती, त्याप्रमाणात दोन दशकानंतर देखील म्हणावे तसे अपेक्षित यश नियोजनाच्या कार्यक्रमाला मिळाले नाही. त्यामुळे भारताच्या तत्कालीन प्रधानमंत्री स्व. इंदिराजी गांधी यांनी १ जुलै १९७५ रोजी दारिद्रय निर्मूलनाकरीता २० कलमी कार्यक्रम जाहिर केला. हा कार्यक्रम 'गरीबी हटाओ कार्यक्रम' म्हणून देखील इतिहास प्रसिध्द आहे. अशा अनेक कार्यक्रमाच्या माध्यमातून भारतात स्वातंत्रपुर्व काळापासुन स्वातंत्र्योतर काळापर्यंत ग्रामीण भागाच्या विकासाकरीता रोजगारनिर्मिती व दारीद्रय निर्मूलनाच्या दृष्टिने अनेक कार्यक्रम राबविण्यात आले. बदलत्या परीस्थिती नुसार नियोजन कार्यक्रमाचे यश आणि अपयशाचे मुल्यमापन करून वारंवार अशा योजनांच्या स्वरूपात वेळोवेळी बदल करून नव्यास्वरूपात अनेक योजना भारतात राबविल्या गेल्याचे दिसुन येते.

नियोजन काळात ग्रामीण विकासाकरीता राबविलेल्या प्रमुख योजनांचे विश्लेषण :

भारतात नियोजन काळापासुन आतापर्यंत राबण्यित आलेल्या योजनांचे विश्लेषण करावयाचे झाल्यास पहिल्या तिन पंचवार्षिक योजनांचा म्हणजे १९५१—५६ ची पहिली, १९५६—६१ ची दुसरी, आणि तिसरी १९६१—६६ या तिन पंचवार्षिक योजनेचा मुख्य उद्देश कृषी विकास, औद्योगिक विकास, यंत्रनिर्मिती व समाजवादी समाजरचनेची निर्मिती हाच असल्याचे दिसून येते. परंतु १९६६—७४ या चौथ्या पंचवार्षिक योजनेपासुन मात्र रोजगार निर्मितीवर भर देऊन नागरीकांना आत्मनिर्भर करणे व त्यांचे दारीद्रय दुर करण्याच्या दृष्टिकोणातुन केंद्र सरकारव्दारा विविध योजना राबविण्यास सुरवात झाली. चौथ्या पंचवार्षिक योजनेपासुन आठव्या पंचवार्षिक

योजनेपर्यंत राबविण्यात आलेल्या योजना हया प्रामुख्याने न्युन रोजंदारीवर आधारीत होत्या, त्यामुळे ग्रामीण भागात कायम व स्थायी स्वरूपाचा कृषी पुरक रोजगार निर्माण करण्याची क्षमता त्या योजनांमध्ये नव्हती. त्यामुळे ग्रामीण भागातील दारिद्रयाचे प्रमाण आठव्या पंचवार्षिक योजने पर्यंत कमी झाल्याचे दिसून येत नाही. ग्रामीण भागातील दारिद्रयरेषेखालील लोकांना ग्रामीण भागातच स्थायी व कायम स्वरूपी रोजगार स्वयंसहाय्यता गटाच्या माध्यमातून सामुहिक किंवा वैयक्तिक स्वरूपात उपलब्ध करून देणे व एका विशिष्ट कालावधीत ग्रामीण भागातील दारिद्रयरेषेखालील लोकांचे जिवनमान दारिद्रयरेषेच्या वर आणणे या महत्वकांक्षी दृष्टिकोणातून नवव्या पंचववार्षिक योजनेत 'स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेची' घोषणा करण्यात आली.

भारतसरकारने ग्रामीण भागाच्या विकासाकरीता ज्या योजना राबविल्या त्या सर्व योजनांचे अवलोकन केल्यास असे दिसून येते की, पहिल्या तिन राबविलेल्या पंचवार्षिक योजनांचा मुख्यभर शेतीविकास, औद्योगिक विकास व समाजवादी समाजाची रचना यावरच होता. परंतु देशाचा समान व जलदगतीने विकास करावयाचा असेल तर, वरील उद्देशावर आधारीत योजनेच्या स्वरूपात संरचनात्मक बदल करून त्या रोजगार प्रेरीत व्युहरचनेवर आधारीत रचना करणे व राबविणे देशाच्या सर्वांगिण विकासाच्या दृष्टिने आवश्यक आहे. या गोष्टिची प्रकर्षाने जाणीव होऊ लागली.

त्यामुळे चौथ्या पंचवार्षिक योजनेपासून ग्रामीण भागातील लोकांना आत्मनिर्भर बनविणे व रोजगाराची निर्मिती करणे आणि ग्रामीण भागातील संसाधनाचा विकास करणे अशा स्वरूपाच्या ग्रामीण विकास निर्माण कार्यावर भर देणाऱ्या योजना आखण्यात आल्या. त्याचाच एक भाग म्हणून १९८०—८५ या सहाव्या पंचवार्षिक योजना काळात इ.स.१९७९ मध्ये घोषणा करण्यात आलेला ' एकात्मीक ग्रामीण विकास कार्यक्रम ' राबविण्यास १९८०—८१ पासुन सुरुवात झाली. या कार्यक्रमापासून खऱ्याअर्थाने ग्रामीण भागात दारिद्रय निर्मूलन व स्वयंरोजगार निर्माण कार्याला सुरूवात झाली. त्यानंतरच्या योजनाकाळात आखण्यात आलेल्या ट्रायसेम, ड्वाक्रा, सिट्रा, गंगाकल्याण, दशलक्ष विहिर योजना, जवाहर रोजगार योजना इ. यासारख्या सर्व योजनांचा मुख्य उद्देश ग्रामीण भागात रोजगारीच्या संधी निर्माण करून तेथील दारिद्रय दूर करणे आणि ग्रमीण भागातील हंगामी व प्रच्छन्न बेकारीच्या समस्येचे निर्मूलन हाच होता.

सहाव्या पंचवार्षिक योजनेपासून आठव्या पंचवार्षिक योजना काळापर्यंत राबविण्यात आलेल्या सर्व योजनांचे स्वरूप हे प्रामुख्याने न्युनतम रोजंदारी व मजुरीवर आधारलेले होते. त्यामुळे या सर्व योजनांना म्हणावे तसे यशमिळतांना दिसून येत नाही. असे असले तरी ग्रामीण विकासाकरीता नव नव्या योजना राबवून ग्रामीण भागातील दारीद्रय व बेरोजगारीची समस्या निर्मुलना करीता व सर्व सामान्याचा आर्थिक जिवनस्तर एका विशिष्ट पातळीवर आणून स्थैर्य निर्माण करण्याची प्रक्रिया शासन स्तरावर निरंतर सुरू असल्याचे निदर्शनात येते.

निष्कर्ष :

भारत सरकारने ग्रामीण भागाच्या विकासाचा व तेथील दारिद्रयाचा विचार करतांना ग्रामीण भागातील वरील प्रमुख समस्या विचारात घेऊनच योजनांची आखणी करावी. कारण जोपर्यंत ग्रामीण भागातील दारिद्रयरेषेखाली जिवन जगणाऱ्या वर्गाच्या या प्रमुख समस्या विचारात घेतल्या जाणार नाही तोपर्यंत त्या वर्गाचे दारिद्रय दूर होणे अशक्य आहे. आत्महत्यारहित दिर्घकाळ कायमस्वरूपी शेती करण्यासाठी पाटबंधारे प्रकल्प शिघ्रतेने पूर्ण करणे, कोरडवाहू जमिनीसाठी तंत्रज्ञानाचा स्विकार करणे, एकात्मिकृत शेती पध्दतीचा आराखडा लोकप्रिय करणे, कृषी उत्पादनावर आधारीत प्रक्रिया उद्योगांना प्रोत्साहन देणे, रस्ते, परिवहन, दळणवळण साठवण, बाजार , आरोग्य , शिक्षण, रोजगार इ. पायाभूत सुविधा निर्माण करणे हे मुख्य उपक्रम सरकारण तातडीने राबविण्याची व त्यांना प्राधान्य देण्याची गरज अधिक आहे. कारण पायाभूत सुविधांची कमतरता हीच ग्रामीण भागातील विकासाची प्रमुख समस्या आहे. या समस्या सोडविण्याच्या दृष्टिने प्रयत्न आणि अशी ग्रामीण विकासाची अर्थनिती अंगीकारली तरचएका सुदृढ अर्थव्यवस्थेच्या निर्मितीला ती पोषक ठरेल यात शंका नाही.

ISSN : 2348-7143
December 2019

संदर्भसुची

१) कै. डॉ. स.श्री मु. देसाई, डॉ. सौ. निर्मल भालेराव 'भारतीय अर्थव्यवस्था' निराली प्रकाशन, पुणे (पृष्ठ–८९) सप्टे.२००६

२) डॉ. नंदा पांगुळ–बारहाते 'भारतीय ग्रामीण समुदाय विकास' (पृष्ठ २४,२५) आर.बी.प्रकाशन, नागपूर, ९ फेब्रु.२००९

३) नववी व अकरावी पंचवार्षिक योजना २००७–२०१२ कृषी, उद्योग, सेवाएं और भैतिक संरचना भाग–३ (पृष्ठ७२)

२००४–२००५ राष्ट्रिय सर्व्हेक्षण रीपोर्ट ६१ व्या अंतिम फेरीनुसार

४) म्बवदवउपब `नतअमल वि उींतेंजतं२०१०.२०११(पृष्ठ–१७७) व नियोजन मंडळ आर्थिक सर्व्हेक्षण

२०००–२००१ आणि महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २००६–२००७ (पृष्ठ १०२)

५) विना देवस्थळी 'असंघटित क्षेत्रावरील राष्ट्रिय आयोगाचा अहवाल–१' समाज प्रबोधन पत्रिका (पृष्ठ १६७,१६८) एप्रिल–जुन २००८ प्रकाशित लेख

६) २०११ ची जनगणना प्रकाशित अहवाल

८) रूद्रदत्त, के.पी. सुंदरम् 'भारतीय अर्थव्यवस्था' (पृष्ठ३२७) एस.चांद पब्लीकेशन २००६

९) गवेषणा, संदर्भ और प्रशिक्षण प्रभाग व्दारा संकलित 'वार्षिक संदर्भ ग्रंथ –भारत २०१२' (पृष्ठ९८३) सुचना और प्रसारण मंत्रालय भारत सरकार

१०) मोहंमद युनूस अनुवाद गोविंद गोडबोले 'बचत गटाच्या माध्यमातून गरिबीमुक्त विश्वाची निर्मिती' सामाजिक व्यवहार आणि भांडवलशाहिचे भवितव्य साकेत प्रकाशन प्रा.लि. औरंगाबाद–२००९

ISSN : 2348-7143
December 2019

लोकसंख्येचा आर्थिक विकासावर होणारा परिणाम—एक अध्ययन

प्रा. डॉ. मनोजकुमार का. भोवते
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख समर्थ महाविद्यालय, लाखनी

कोणत्याही देशाचा आर्थिक विकास हा (१) देशातील उपलब्ध नैसर्गिक साधन संपत्ती व (२) लोकसंख्या हया दोन घटकांवर अलंबून असतो. नैसर्गिक साधन संपत्तीत भुमी, पाणी, वारा, भौगोलिक परिस्थिती, खनीजे इत्यादी प्रमुख गोष्टी समाविष्ट आहेत. तर लोकसंख्येत कार्यक्षम लोकांची संख्या व त्यांची गुणवत्ता हया गोष्टी विचारात घ्याव्या लागतात. साधनांचा योग्य व व्यवस्थित उपयोग मानवच करू शकतो. म्हणून आर्थिक विकासाच्या प्रक्रीयेत मानव हा अत्यंत महत्वाचा घटक ठरतो. उत्पादन प्रक्रीयेत वापरला जाणारा एक घटक म्हणून लोकसंख्येचा विचार करणे जसे आवश्यक आहे. तसेच आपल्याला लोकांचे कल्याण साधावयाचे आहे. हेही लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे. महत्तम लोकांचे—महत्तम कल्याण साधण्याच्या दृष्टीकोनातूनही लोकसंख्येकडे पहावयाचे असते. म्हणून आर्थिक विकासासंबंधी चर्चा करतांना भारतातील सतत वेगाने वाढणाऱ्या लोकसंख्येचा विचार करावा लागतो. हा विचार (अ) संख्यात्मक/मात्रात्मक दृष्टीकोणातून व (ब) गुणात्मक दृष्टीकोणातून केला जातो.

अ) संख्यात्मक दृष्टीकोण :—

लोकसंख्या वाढीचे प्रमाण जास्त असले म्हणजे देशाच्या संरक्षणाचा प्रश्न भेडसावत नाही. परंतु देशामध्ये अन्नधान्याची, दारीद्रयाची, बेकारीची व उपासमारीची समस्या निर्माण होते. हयाउलट लोकसंख्या कमी असेल तर देशामध्ये संरक्षणाचा प्रश्न भेडसावते. परंतु अनिष्ट अशा समस्या निर्माण होत नाही. आणि म्हणूनच अर्थतज्ञांच्या मते — ''कोणत्याही देशाच्या प्रगतीचे मापन लोकसंख्येच्या मात्रात्मक दृष्टीकोणातून न करता लोकसंख्येच्या अतिरिक्त गुणावरून केले पाहिजे.

ब) गुणात्मक दृष्टीकोण :—

देशाची लोकसंख्या कमी असो वा जास्त असो. परंतु त्या देशातील लोक कर्तव्यदक्ष, सुशिक्षीत, प्रशिक्षीत, कुशल, देशाभिमानी असतील तर देशाचा जलदगतीने आर्थिक विकास घडून येतो.

हयाउलट देशातील लोक आळशी, अप्रशिक्षीत, अकुशल असतील. त्याचबरोबर कर्तव्यदक्ष, देशाभिमानी नसतील तर अशा देशाचा आर्थिक विकास जलद गतीने होत नसतो.

हयासाठी आर्थिक विकासाचा लोकसंख्येवर होणारा परिणाम व लोकसंख्यावाढीचा आर्थिक विकासावर होणारा परिणाम स्पष्ट करण्यासाठी लोकसंख्या संक्रमणाचा सिद्धांताचा अभ्यास करावा लागतो.

अध्ययन विषयाचे उद्देश्य :—

१. देशाचा जलद आर्थिक विकास घडवून आणणे.
२. देशातील लोकसंख्येच्या गुणवत्तेत सुधारणा घडवून आणणे.
३. देशातील मानवी शक्तीचा अपव्यय टाळण्यासाठी.
४. पर्यावरण संतूलन कायम राखणे.

अध्ययन विषयाची गृहिते :—

१. लोकसंख्यावाढीचा रोजगारावर परिणाम होतो.
२. लोकसंख्यावाढीमुळे शेतीवर भार वाढतो.
३. लोकसंख्यावाढीमुळे अनुत्पादक उपभोक्त्यांमध्ये भर पडते.
४. लोकसंख्यावाढीचा सार्वजनिक आरोग्यावर परिणाम होतो.
५. लोकसंख्यावाढीचा देशाच्या आर्थिक विकास व पर्यावरण संतुलनावर प्रतिकुल परिणाम होतो.

लोकसंख्यावाढीचा देशाच्या आर्थिक विकासावर होणाऱ्या परिणामाची कल्पना येण्यासाठी भारतातील लोकसंख्यावाढ विचारात घेणे तेवढेच आवश्यक आहे.

भारतातील लोकसंख्या वाढ

जनगणनेचे वर्ष	लोकसंख्या (कोटी)	लोकसंख्येतील वाढ/घट (कोटी)	लोकसंख्येतील : वाढ/घट	अवस्था/टप्पा ;चैंमद्ध
१८९१	२३.६	—	—	
१९०१	२३.८	०.२	०.८	
१९११	२५.२	१.६	५.७	
१९२१	२५.१	—०.१	—०.३	
(१८९१—१९२१)	—	+१.५	+०.१९	—स्थिर लोकसंख्या
१९३१	२७.९	२.८	११.०	
१९४१	३१.९	४.०	१४.२	
१९५१	३६.१	४.२	१३.३	
(१९२१—१९५०)	—	+११.२	+१.२२	—हळूहळू वृद्धी
१९६१	४३.९	७.८	२१.५	
१९७१	५४.८	१०.९	२४.९	
१९८१	६८.३	१३.५	२४.७	
(१९५१—१९८१)	—	+३२.२	+२.१४	—वेगाने वृद्धी
१९९१	८४.६	१६.१	२३.५	वेगाने वृद्धी
२००१	१०२.९०	१९.३	२१.५	पण घटीची
२०११	१२१.००	१८.१	१७.६	लक्षणे

(Source : Census of India : Series 1 Paper 1 of 2001 & Population reference Bureau 2011)

वरील तालिकेवरून हे दिसून येते की, १८९१ च्या तुलनेत जणगणना २०११ पर्यंत लोकसंख्येमध्ये सतत वाढहोत आहे. व हया वाढीचा देशाच्या आर्थिक विकासावर प्रतिकुल परिणाम होतांना दिसून येतो. हाच परिणाम अभ्यासण्यासाठी भारतातील लोकसंख्येचे व्यावसायिक वितरण विचारात घेता येईल.

भारतातील लोकसंख्येचे व्यावसायिक वितरण/विभाजन

(आकडे : टक्क्यांमध्ये)

	क्षेत्र	१९०१	१९५१	१९६१	१९७१	१९८१	१९९१	२००१	२०११
अ	प्राथमिक क्षेत्र (शेती व संबंधीत क्षेत्र)	७१.८	७२.१	७१.८	७२.१	६८.८	६६.८	५८.४	५२.५
ब	द्वितीयक क्षेत्र (खाणी, गृहउद्योग, गृहनिर्माण)	१२.६	१०.६	१२.१	११.२	१३.५	१२.७	१६.२	२०.२
क	तृतीयक क्षेत्र (व्यापार, वाणिज्य, वाहतूक, दळणवळण व इतर सेवा)	१५.६	१७.३	१६.०	१६.७	१७.७	२०.५	२५.४	२७.३

(Source : Census Report of India 2011)

ISSN : 2348-7143
December 2019

वरील तालिकेवरून हे दिसून येते की, १९७१ ते १९८१ हया दरम्यान कार्यकारी लोकसंख्येचे शेती व्यवसायातून स्थानांतरण अवश्य झाले आहे. अशाच प्रकारचे स्थानांतरण चालू राहिले तर व्यावसायिक संरचनेत महत्वपूर्ण असे परिवर्तन घडून येवू शकते. औद्योगिक विकासाची गती वाढल्यामुळे कृषी क्षेत्रातील श्रमीकांचे स्थानांतरण होवू लागले आहे. हे एक चांगले लक्षण आहे. परंतु कृषी क्षेत्रातील परिस्थिती प्रतिकूल होवून स्थानांतरण होणे हे चांगले लक्षण म्हणता येणार नाही.

लोकसंख्येच्या वाढीबरोबर श्रमशक्तीत वाढ होवून तिचा आर्थिक विकासाला मोठया प्रमाणात हातभार लागतो. हे जरी खरे असले तरी देशातील लोकसंख्या वाढत्या दराने वाढत असेल तर देशाच्या आर्थिक विकास प्रक्रियेत अनेक अडथळे निर्माण होवून प्रतिकुल परिणाम होतो.

१. भारतातील लोकसंख्या जगाच्या एकुण लोकसंख्येच्या १५: आहे. तर भारताजवळील असलेली जमीन जगातील एकुण जमीनीच्या फक्त २.४: आहे. अर्थात शेतीवरील भार वाढलेला आहे.
२. भारतातील लोकसंख्या वाढत असल्यामुळे बेकारीचा प्रश्न दिवसेंदिवस उग्र होत आहे. १९७१ मध्ये बेकारांची संख्या १८.७ दशलक्ष होती. ती वाढून १९९३—९४ मध्ये २१ दशलक्ष झाली.
३. भारतात लोकसंख्या वेगाने वाढलेली आहे. परंतु आवश्यक उपभोग्य वस्तूंचे उत्पादन त्यामानाने वेगाने वाढले नाही. परिणामत: प्रतिव्यक्ती उपभोग घसरून लोकांचे जीवनमान घसरले आहे.
४. भारतातील लोकसंख्या वाढीमुळे भांडवल निर्मीतीवर प्रतिकुल परिणाम झालेला दिसून येतो.
५. लोकसंख्यावाढीमुळे देशातील जंगलतोड होवून जंगलाचे प्रमाण कमी होवू लागले आहे. त्याचा परिणाम म्हणून पर्यावरण संतुलन बिघडत चालले आहे.

शिफारशी :—

१. भारतातील वाढती लोकसंख्या लक्षात घेता यावर नियंत्रण आणण्यासाठी नितांत गरज आहे. वाढत्या लोकसंख्येने विक्राळ स्वरूप धारण केलेले आहे. त्यासाठी भारतसरकारने फक्त ''एकाच अपत्याचा'' कायदा अंमलात आणला पाहिजे.
२. भारतामध्ये लोकसंख्या इतकी वाढली आहे की, अनेक लोक शहरांमध्ये फुटपाथवर झोपतांना दिसतात. त्यासाठी भारत सरकारने ''आवास योजना'' कटाक्षाने राबवून निवासाचा प्रश्न सोडवावा.
३. लोकसंख्या वाढीमुळे देशातील पर्यावरण असंतूलीत झालेले आहे. त्यासाठी भारत सरकारने लोकसंख्यावाढीपेक्षा निसर्ग वाढीवर जास्त भर दिला पाहिजे.
४. देशामध्ये लोकसंख्या वाढीमुळे मोठया प्रमाणात वायुप्रदुषण, जलप्रदुषण व ध्वनी प्रदुषण वाढलेले आहे. त्यासाठी देशामध्ये ११ जुलै ''जागतिक लोकसंख्या दिन'' जाणीव जागृतीवर साजरा करून सरकारने लोकसंख्या वाढ नियंत्रणात्मक कार्यक्रमाची काटेकोर अंमलबजावणी करावी.
५. काही राजकीय पक्ष आपला धर्म धोक्यात आहे. आपल्या धर्माची लोकसंख्या कमी होत. असे सांगुन याकरीता लोकसंख्या वाढविण्याचा सल्ला देतात. अशांवर राज्य व केंद्र सरकारने ताबडतोब कठोर कारवाई केली पाहिजे.

लोकसंख्या वाढीमुळे भारतात व जगात महाप्रलय केव्हाही येऊ शकतो. हे सरकारने व जनतेने लक्षात घेतले पाहिजे. त्याचबरोबर लोकसंख्या अशीच जर वाढत राहिली तर शिखरावरील बर्फ आपोआप वितळायला सुरूवात होईल व हयाचे परिणाम देशाला भोगावे लागतील. हयासाठी देशाचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी हयांनी लोकसंख्या नियंत्रणासाठी कठोर पाऊले उचलावीत.

संदर्भ :—

१. भारतीय अर्थव्यवस्था १, पान नं. ३६ ते ६४
प्रा. बी.एल. जिभकाटे/डॉ. सुधाकर शास्त्री
विश्व पब्लिशर्स ॲण्ड डिस्ट्रिब्यूटर्स, नागपूर.
२. भारतीय अर्थव्यवस्था विकास व पर्यावरणात्मक अभ्यास पान नं. २९ ते ५२
डॉ.जी.एन. झामरे,
पिंपळापूरे प्रकाशन, नागपूर (महाल)

ISSN : 2348-7143
December 2019

विकासातील चालू घडामोडी:पर्यावरणास घातक

डॉ. (सौ.) मंजूषा राजेंद्र ठाकरे
सहयोगी प्राध्यापक,अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय,काटोल रोड, नागपूर–१३

प्रस्तुत शोधनिबंध तीन भागात विभागल्या गेला आहे. पहिल्या भागात प्रस्तावनेसह गृहिते, उद्दिष्टे, संशोधन पद्धती इ. घटकांचा उहापोह करण्यात आला आहे. दुसऱ्या भागात पर्यावरण– एक सामाजिक संपत्ती या दृष्टिकोनातुन विविध उदा. द्वारे सविस्तर विवेचन करण्यात आले आहे. तर तिसऱ्या भागात निष्कर्शासह उपाययोजना सुचविण्यात आल्या आहे.

प्रस्तावना:

जागतिकीकरणाच्या तांत्रिक युगात 'पर्यावरण' याश्शब्दाला मानाचे स्थान देण्यात आले आहे. कारण आज पर्यावरण या शब्दाचा अर्थ केवळ व्यक्ति, समाज किंवा देशापुरता मर्यादित न राहता जागतिक स्तरावर व्यापक झाला आहे. याला कारण मनुष्याने तंत्रज्ञानात घेतलेली उत्तुंग भरारी. या जागतिक प्रगतीचा धोका प्रत्येक स्तरावर पर्यावरणाच्या माध्यमातून आपण अनुभवत आहोतच. तांत्रिक प्रगतीचा टप्पा आज या स्तरावर येऊन पोहचला की आपण आहो त्या परिस्थितीत समाधान न मानता ती टिकवून न ठेवता चंद्रावर जीवसृष्टी कशी निर्माण करता येईल या प्रयत्नात आहोत. आणि याचेच विपरित परिणाम संपूर्ण जगाला भूकंप, अतिवृष्टी, अतिदुष्काळ, चक्रीवादळ या विविध घटनांच्या माध्यमातुन भोगावे लागत ंआहे. तरीदेखील मनुष्याने निसर्गाच्या विरोधात जाऊन नवीन तंत्रज्ञानाचा शोध घेण्याचे प्रयत्न सुरुच ठेवले आहे. त्यामुळे एखादया देशाची प्रगती झपाटयाने दिसत असली तर तो देश कालांतराने अधोगतीच्या मार्गाने जाईल यात शंका नाही. याचे उत्तम उदा. म्हणजे अमेरिका, फ्रान्स, जापान, कोरिया इ. देशांचे देता येईल. या देशांनी कितीही प्रगती केली असली तरीही पर्यावरणात संतुलन राखण्यात हे देश अयशस्वी ठरले. आज आपण पाहत आहो की या देशांचा विकास हळूहळू खुंटतो आहे. या देशांनी असा एकही भाग, प्रदेश, जागा सोडलेली नाही जिथे सर्वसुविधायुक्त सोयी नाही. विकासाची फळे अनेक वर्ष चाखल्यानंतर आज मात्र हे सर्व देश पर्यावरणाच्या झालेल्या ऱ्हासापायी वैतागुन पर्यावरण संरक्षणार्थ कडक कायदे व अधिनियमाची अंमलबजावणी प्राथमिक स्तरावर करताना दिसुन येतात.

गृहिते:

१. विकासाची कास धरताना पर्यावरणाचे संतुलन बिघडले आहे.
२. पर्यावरणीय असंतुलनाचे अनेक विपरित परिणाम जमिन, मनुष्य, वातावरण, हवामान, आरोग्य इ. घटकांवर दिसून येत आहे

उद्देश:

१. मानवीय हानी न होता विकास करणे.
२. विकासाची परिसीमा परिस्थितीनुसार बदलविताना नैसर्गिक हानी होणार नाही याकडे लक्ष केंद्रित करणे.
३. पर्यावरणाचे संतुलन राखण्यासाठी जनजागृती करणे.
४. पर्यावरणाचे नुकसान करणाऱ्या घटकांवर कडक कारवाई करणे.
५. पर्यावरण एक सामाजिक संपत्ती नसुन ती व्यक्तिगत संपत्ती आहे अशी भावना सर्वसामान्यांमध्ये निर्माण करणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोधनिबंधात दर्शविण्यात आलेली माहिती ही प्रत्यक्ष अनुभवातुन, व्यक्तिगत वैचारिक मतांमधुन, चालु घडामोडींचा अभ्यास करुन, प्राथमिक स्त्रोताचा आधार घेऊन मांडण्यात आलेली आहे. कुठल्याही द्वितीयक सामुग्रीचा आधार न घेता वर्तमान परिस्थितीचा अभ्यास करुन शोधनिबंध लिहिण्यात आला आहे.

पर्यावरण: एक सामाजिक संपत्ती

विकासातील चालू घडामोडींचा अभ्यास करताना पर्यावरण या संकल्पनेची विविध शास्त्रज्ञांनी केलेली व्याख्या पुढीलप्रमाणे–

'पर्यावरणाचा संबंध भूपृ"ठावर मानवाच्या चारही दिशेला पसरलेल्या सर्व प्राकृतिक घटकांशी आहे, ज्यामुळे मानव सतत प्रभावित होत असतो'

डॉ.डेव्हिस डी. एच.

'पर्यावरण त्या सर्व परिस्थिती, प्रणाली व प्रभावांचे एकत्रिकरण आहे जे सजिवांच्या व त्यांच्या प्रजातीच्या विकास, जीवन व मृत्युला प्रभावित करीत असते'

विश्व शब्दकोश

ISSN : 2348-7143
December 2019

वरिल संकल्पनेच्या अनुषंगाने मनुष्याने जशी स्वत:ची उत्तरोत्तर प्रगती केली त्यापेक्षा कितीतरी पटीने जास्त प्रगती प्रत्येक विकसित, अविकसित व विकसनशील देशाने केलेली दिसून येते. ही विकासाची फळे चाखताना जसा आनंद मनुष्याने उपभोगला त्यापेक्षा जास्त आनंद विविध देशांनी उपभोगला व त्यानंतर मात्र पर्यावरणीय विविध समस्यांनी ते विविध देश त्रस्त झालेले दिसुन येत आहे.

भारताच्या संदर्भात बोलावयाचे झाल्यास भारत नैसर्गिक संसाधनांनी युक्त देश असुनसुद्धा नैसर्गिक संसाधनांचा अपुरा वापर किंवा गैरवापर या कारणांमुळे समृद्ध होऊ शकला नाही. उदा. काश्मिर. काश्मिर ला भारताचा स्वर्ग म्हटले जाते. काश्मिर हा भारताला मिळालेली देवी देणगी होय. निसर्गाने जणू या ठिकाणी आपले अधिराज्य निर्माण केले असा भास होतो. परंतु या निसर्गाच्या अधिराज्यावर अतिक्रमण केले ते मनुष्याने. मानवाने स्व:हितार्थ या नैसर्गिक देणगीचा उपहास केला. एक उत्तम पर्यटनस्थळ म्हणून प्रसिद्ध झालेल्या काश्मिरला मानवाने व्यावसायिक दृष्टिने वापर करुन तिथल्या पर्यावरणाचा ऱ्हास केला. मोठ–मोठया पर्वतरांगा खोदून कमी वेळात विशिष्ट ठिकाणी पर्यटक पोहचले पाहिजे यासाठी पहाड नेस्तनाबुत केली. ही मोठमोठी पहाड आधुनिक तंत्राच्या द्वारे उखडून काढताना झाडांबरोबरच नैसर्गिक सौंदर्याचा हळूहळू ऱ्हास होऊ लागला. आणि आज असे दिसुन येते की, नैसर्गिक सौंदर्याच्या ऱ्हासाबरोबर तेथील मानवाची प्रगती हळूहळू खुंटायला सुरुवात झाली. पर्वतरांगावर मोठमोठी रस्ते तयार करताना अत्याधुनिक संयत्रे वापरल्यामुळे जमिनीच्या आतील भागाला तडा गेला. त्यामुळे काही ठिकाणी हवेचा दाब तर काही ठिकाणी भुपृष्ठाखालील भागाला इजा पोहचली. त्यामुळे तेथील वातावरणात आज आमुलाग्र बदल दिसुन येतो. थोडक्यात विकासाच्या नावाखाली चाललेली ही प्रगती मनुष्याला कुठे घेऊन जाणार ? हा गंभीर प्रश्न कधी उग्र रुप धारण करेल व कधी मनुष्याचा विनाश करेल या गोष्टींचा अंदाज कोणताही तज्ञ आज तरी लावू शकत नाही.

नदया जोड कार्यक्रमाला वेशीला टांगुन मानवाने खेडयापाडयातुन वाहणाऱ्या निर्मळ–स्वच्छ–नैसर्गिक नदया आटवल्या. बंधारे बांधुन तिथे कृत्रिम कालवे काढले. परंतु जिथे नदयाच आटल्या तिथे कालव्यांना कुठून पाणी येणार ? विकास करताना नियोजनबद्ध पद्धतीने आखणी करुन प्रायोगिक तत्त्वावर त्याची अंमलबजावणी एखादया भागात करणे गरजेचे असते. परंतु तसे न करता तज्ञांच्या मार्गदर्शनानुसार योजना आखुन अनुकूल किंवा प्रतिकुल परिणामांचा विचार न करता नको त्या नियमांची तात्काळ अंमलबजावणी केली जाते. परंतु अंमलबजावणीच्या प्रक्रियेत मात्र अनेक अडथळे दिसुन येतात. व योजनेचे फायदे मिळण्यापासून मानव वंचित राहतो. मानवाने प्रगतीचा वरचा टप्पा अशा पद्धतीने गाठला की त्याला आता जमीन कमी पडायला लागली. आणि आता त्याची नजर खवळलेल्या तर कधी शांत अशा समुद्राकडे लागली. याचे उत्तम उदाहरण दयावयाचे झाल्यास अरबी समुद्राचे देता येईल. हा समुद्र देखील निसर्गाची देण आहे. समुद्रात मध्यभागी किंवा समुद्रसपाटीपासुन काही अंतरावर एखादा पुतळा तयार करणे हे मनुष्याला जेवढे आव्हाहनात्मक किंबहुना त्याहीपेक्षा जास्त आव्हाहनात्मक त्या समुद्राची छेडखानी करणे होय. ज्या समुद्राचा वापर दोन देशांमधील व्यापारासाठी केला जातो त्याचा वापर मनुष्य कुबुद्धीने स्वत:चे अस्तित्व टिकवून ठेवण्यासाठी करत आहे. यापेक्षा अधोगतीचा खालचा स्तर कोणता असु शकतो ? एखादया विशाल समुद्रात कॉंक्रीटयुक्त जागा तयार करण्याकरिता ज्या भव्य दिव्य प्रक्रियेतुन मनुष्याला जावं लागतं त्यापेक्षा जास्त क्लेशदायक वेदना त्या समुद्राला अंत:करणात (समुद्राच्या खोलवर तळयातील जागा) सोसाव्या लागतात. परंतु मनुष्य मात्र बुद्धिहीन झाल्यासारखं वागुन प्रगतीचा ताज स्वत:च्या डोक्यावर मिरविण्यातच आयुष्य घालवितो. काही वर्षानंतर मात्र त्सुनामी, कॅटरिना यासारख्या वादळाला सामोरे जाता जाता शहरं किंवा गावे कधी ओस पडली हे कळलेच नाही. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे केरळमध्ये झालेली ढगफुटी. अशा विपरित पद्धतीचा विकास मनुष्याला मारक ठरत आहे. त्यामुळे विकासाची परिभाषा करताना निसर्गाची परिसिमा निश्चित करणे गरजेचे आहे. जेणेकरुन पर्यावरणावर प्रतिकुल परिणाम दिसणार नाही.

अजुन एक ज्वलंत उदा. देता येईल. ते म्हणजे 'समृद्धी महामार्गाचे'. समृद्धी या शब्दातच प्रत्येक व्यक्ती, समाज सुजलाम्–सुफलाम् दिसून येईल. असा अर्थ अभिप्रेत आहे. परंतु वास्तविकता मात्र भिन्न दिसुन येते. हा महामार्ग म्हणजे मुंबईला ६ तासात पोहचविणारा ८ पदरी रस्ता होय. हा ८ पदरी रस्ता बांधताना शेतकऱ्यांची शेती महामार्गात गेली. म्हणजे त्यांच्या उत्पन्नाचे स्त्रोत गेले. त्यांची आर्थिक स्थिती खालावली. त्याचबरोबर या महामार्गात येणारी मोठमोठी झाडे भुईसपाट करावी लागत आहे. ' झाडे लावा झाडे वाचवा ' नारा लावणारे आपण सर्वजण झाडांची कत्तल होताना उघडया डोळयांनी बघतो. परंतु महामार्गाच्या माध्यमातुन शेतकऱ्यांचा विकास होणार या स्वार्थ हेतुपोटी आम्ही पर्यावरणाचा छळ सुरु केला आहे. या छळाला कुठेही अंत दिसत नाही. असे अनेक महामार्ग किंवा प्रकल्प आहेत ज्याचे काम मागील ३० वर्षापूर्वीपासून सुरु झाले परंतु आजही ते पूर्ण होण्याची कोणतीच चिन्हे दिसत नाही. गेल्या ३० वर्षात मनुष्याची जेवढी अधोगती झाली किंबहुना त्यापेक्षा जास्त अधोगती पर्यावरणाची झाली.

ISSN : 2348-7143
December 2019

म्हणूनच आज शेतीवर जे अरिष्ठ आलेलं आहे ते मनुष्याने केलेल्या विकासाचे गमक म्हणता येईल. अवकाळी पाऊस, हवामान बदलाचा चुकलेला अंदाज, कोरडा दुष्काळ, भुकंप, अतिवृष्टी इ. घटकांमुळे व विकास संकल्पनेमुळे शेतीक्षेत्र नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहे. शहरीकरण, स्थलांतरण इ. कारणांमुळे जमिनीवरील लोकसंख्येचा दबाव इतका वाढला आहे की प्रत्येक व्यक्तिला स्वत:चे घर असावे याकरिता ५० मजली इमारत बांधायला देखील कुणाचा आक्षेप नसतो. ही ५० मजली इमारत बांधताना त्याच्या आजुबाजूची जमीन काही पटीने सरकली जाते. व काही वर्षानंतर मात्र भुकंपासारखे प्रकार तिथे अनुभवास येतात. म्हणून पर्यावरणाला एक नैसर्गिक संपत्ती न मानता ती व्यक्तिगत संपत्ती मानुन कुठल्याही प्रकारचा विकास करताना पर्यावरणाचा ऱ्हास होणार नाही शुद्ध हवा मिळणे हा मनुष्याचा अधिकार असताना सुद्धा आज आपण हवा प्रदुषणापासुन एवढे त्रस्त झालेलो आहोत की त्यामुळे अस्थमा, फुफ्फुसाचे रोग, कर्करोग यासारख्या रोगांना लोक बळी पडत आहोत. म्हणून ज्या विकासापासून पर्यावरणाला हानी पोहचत आहे त्याचा शोध घेतल्यास तशाप्रकारचा विकास थांबविणे शक्य होईल. व पर्यावरणाचा ऱ्हास होणार नाही. मनुष्य प्रदूषणमुक्त जीवन जगेल यात शंका नाही.

नि"कर्श:

विकासाच्या नावाखाली चाललेला पर्यावरणाचा ऱ्हास हा नैसर्गिक आपत्तीला आव्हाहनात्मक ठरत आहे. उन्हाळा, पावसाळा, हिवाळा या ऋतुचक्रात आमुलाग्र बदल झालेला दिसून येतो. व या बदलाचा विपरीत परिणाम मनुष्यसमाजाइतकाच वातावरणावर झाल्यामुळे कृषी क्षेत्रात अरिष्ट निर्माण झालेले दिसुन येते. औद्योगिक प्रगतीचा कितीही गवगवा होत असला तरी त्याची फळ केवळ मुठभर श्रीमंत लोकांच्या हाती केंद्रित झालेले दिसुन येतात. आजही भारताचा उल्लेख कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था म्हणूनच केला जातो. ज्या देशात ६०टक्के लोकांचा उदरर्निवाह शेतीवर आधारित आहे त्या देशात विकासाची संकल्पना राबविताना कृषीक्षेत्रावर प्रतिकुल परिणाम होणार नाही व शेतीक्षेत्राची उत्पादकता व जमिनीचा कस लयास जाणार नाही याचा परिपूर्ण विचार करुनच महामार्ग, प्रकल्प , रस्त्याचे सिमेंटीकरण इ. योजना राबविल्या पाहिजे. तरच पर्यावरणाचा होणारा ऱ्हास थांबेल. यात शंका नाही.

उपाययोजना:

पर्यावरणाचा ऱ्हास थांबवायचा असेल तर मानवी वृत्तीत अल्पसा बदल करणे गरजेचे आहे.५ वर्षात अमाप प्रगती करुन त्याचे तोटे पुढील ३० वर्षात भोगावे लागत असतील तर त्या ५ वर्षातील प्रगतीचा मानवाने स्विकार करायला नको. स्वार्थी वृत्ती बाजूला ठेऊन समाधानाची कास धरल्यास येणारा काळ हा अधिक सुखदायी, मंगलदायी, व चैतन्यपूर्ण राहू शकेल. अन्यथा काय खायचं, कसं राहायचं, काय प्यायचं याची उत्तरे श्शोधण्याव्यतिरिक्त मनुष्याजवळ विकास करायला काहीही शिल्लक राहणार नाही. थोडक्यात 'पर्यावरणाचा ऱ्हास म्हणजेच मानवाचा ऱ्हास' असे म्हटल्यास ते वावगे ठरणार नाही.

संदर्भ–सूची:

१. भरुचा एरक, पर्यावरण शास्त्र, ओरिएंट लॉगमन प्रा. लि.२००७
२. देशपांडे ज्योत्स्ना, विकासाचे अर्थशास्त्र, पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, पहिली आवृत्ती जुलै २०११
३. एन.एल.चव्हाण, भारतीय अर्थव्यवस्था, प्रशांत पब्लिकेशन, तिसरी आवृत्ती, १ मार्च २०१५
४. विठ्ठल घारपुरे, पर्यावरणशास्त्र, पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, तिसरी आवृत्ती २००७

ISSN : 2348-7143
December 2019

भारतीय लोकसंख्येतील वाढ, आर्थिक विकासाचा स्त्रोत व मर्यादा

श्री. गिरीधर केशव कुनघाडकर
मोहसिनभाई जव्हेरी कनिष्ठ महाविद्यालय तुकूम चंद्रपूर

प्रस्तावना :—

भारत हा आजच्या घडीला जगाच्या पाठीवर सर्वात जास्त लोकसंख्या असलेला देश म्हणून गणला जाते. लोकसंख्येच्या बाबतीत चीन नंतर भारताचा नंबर लागतो. भारतीय लोकसंख्येला आर्थिक विकासाच्या माध्यमातून जर बघायचे असेल तर वाढत्या लोकसंख्येला आपल्याकडील कृषी क्षेत्रात समाविष्ठ करून त्या माध्यमातून आर्थिक विकास करणे क्रमप्राप्त असते. देशात खाणारी तोंड वाढली तर सर्वप्रथम त्याची खाण्याची सोय करावी लागते.

भारतीय लोकसंख्या आणि आर्थिक विकास या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू असून त्याच्या परस्पर संयोगाने आर्थिक अविकसित राष्ट्राचा विकास साध्य करता येतो. कारण कोणत्याही विकसनशिल राष्ट्राचा जर विकास साध्य करायचा असेल तर त्यासाठी त्या देशातील रोजगाराचे सर्वात मोठे साधन हे प्राथमिक क्षेत्रावर निर्भर करते आणि वाढलेल्या लोकसंख्येला हेच क्षेत्र सामावू शकतो. मानवी हक्काचे संरक्षण व्हावे, स्त्री—पुरूष समानता यावी, स्त्रीयांचे सबलीकरण व्हावे. राहणीमानाचा स्तर टिकवून ठेवण्याकरिता लोक कुटूंब मर्यादीत ठेवण्याचा प्रयत्न करू लागतात. ज्यामुळे जन्मादर व मृत्युदर दोन्हीही कमी होऊन लोकसंख्या वाढ मर्यादित होते.

वाढती लोकसंख्या आर्थिक विकासाचा स्त्रोत

मागील वर्षाच्या काळातील भारताची झालेली प्रगती लक्षात घेता देशाचा आर्थिक विकासाचा स्त्रोत म्हणजेच वाढती लोकसंख्या होय ते स्त्रोत पुढीलप्रमाणे :—

१) नैसर्गिक साधने :—

भारत हा नैसर्गिक साधन संपत्तीच्या दृष्टीने जगामध्ये एक संपन्न देश म्हणून गणला जातो. या नैसर्गिक साधन संपत्तीचा पुरेपूर वापर करण्यात आला तर भारताला वाढत्या लोकसंख्येचे पालन—पोषण सहजगत्या करता येवू शकते. परंतू भारताला भांडवलाच्या अभावी या साधनांचा पुरेपूर वापर करता आला नाही. वर्तमानकाळात या परिस्थीतीत बराच बदल घडून आला आहे. नैसर्गिक साधनांच्या आधारावर भारताने आपले औदयोगीकीकरण घडवून आणले आहे म्हणून लोकसंख्येच्या माध्यमातून हा एक विकासाचा स्त्रोत आहे.

२) मानवी विकास :—

भारतात तांत्रीक शिक्षण घेतलेल्या व्यक्तींची संख्या बरीच जास्त आहे. जगातील सगळयात स्वस्त भारतात श्रमिक उपलब्ध आहे. भारतीय मानवी भांडवल केवळ देशातच नवें तर विदेशातील अनेक देशाच्या विकासात महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडीत आहे. नैसर्गिक साधनांच्या साधनसंपत्तीबरोबरच स्वस्त श्रमिकांची उपलब्धता यामूळे अनेक बहूराष्ट्रीय कंपन्या भारतात येण्यास इच्छूक आहेत. जन्मास येणारे प्रत्येक मूल केवळ खाण्याचे तोंड घेऊनच जन्मास येत नाही तर काम करण्याकरिता दोन हात आणि विचार करण्याकरिता एक डोके घेऊनही जन्माला येतो. भारतात या दृष्टीने अनेक प्रतिभासंपन्न व्यक्ती अस्तित्वात असून त्यांच्या प्रतिभेला योग्य दिशा देण्याची व तिचा वापर करून याद्वारे आर्थिक विकास साधता येतो.

३) अन्नधान्य उत्पादनात वाढ :—

हरितक्रांतीच्या माध्यमातून भारताने अन्नधान्य उत्पादनात वाढ घडवून आणलेली आहे म्हणूनच लोकसंख्या वाढीतून अन्नधान्याच्या उत्पादनात वाढ घडवून आणण्यासाठी वाढलेली लोकसंख्या कृषीमधून उत्पादन वाढीसाठी प्रयत्न करते. त्यामूळे लोकसंखेच्या वाढीमूळे अन्नधान्याची समस्या निर्माण होत नाही तर त्यामूळे आर्थिक विकाराचा स्त्रोत निर्माण होते.

४) दरडोई उत्पादनात वाढ :—

आर्थिक विकासाचे सरकारी प्रयत्न पंचवार्षीक योजनांचे क्रियन्वय वर्तमान काळातील आर्थिक उदारीकरणाचे प्रयत्न आणि जनतेचे कठोर प्रयत्न यामूळे सकल राष्ट्रीय उत्पादन , राष्ट्रीय उत्पन्न व दरडोई उत्पन्न यात बरीच वाढझालेली आहे. भारतासारख्या अत्याधिक लोकसंख्येच्या देशात दरडोई उत्पन्न वाढणे आर्थिक प्रगतीचे सुचक आहे त्यामूळे भारताची तुलना विकसित देशाबरोबर करता येते. राष्ट्रीय व दरडोई उत्पन्नातील ही वाढ लक्षात घेता भारताला अत्याधीक लोकसंख्येचा देश म्हणता येणार नाही तर तो विकासाचा स्त्रोत आहे.

लोकसंख्या वाढीमूळे आर्थिक विकासाच्या मर्यादा :–

लोकसंख्या वाढीमूळे भारतात अनेकाविध समस्या निर्माण झाल्या आहेत त्यामूळे वाढती लोकसंख्या आर्थिक विकासातील एक प्रमुख अडसर ठरली आहे. लोकसंख्येत तीव्र गतीने वाढ होत असतांना देशाचा विकास करणे म्हणजे त्या वाळूच्या ठिगाऱ्यावर इमारत बांधण्यासारखे आहे जी पाण्याच्या एका लाटेमुळे केव्हाही नष्ट होऊ शकते." लोकसंख्येमुळे भारतात पुढील मर्यादा येतात –

१) अन्नधान्याची समस्या :

भारतात प्रती व्यक्ती कृषी योग्य भूमीचे क्षेत्रफळ कमी होत आहे. ज्या गतीने लोकसंख्या वाढत आहे त्या गतीने कृषी उत्पादन वाढलेले नाही. त्यामुळे भारतात अन्नधन्याची समस्या निर्माण झाली आहे. एका अनुमानानुसार न्यूनतम जीवनस्तराकरीता प्रती व्यक्ती १८$\frac{1}{2}$ औंस खाद्यान्नाची गरज असते. परंतु भारतात प्रती व्यक्ती १६ औंस खाद्यान्नच उपलब्ध होते. खाद्यान्नाची ही कमतरता दूर करण्याकरीता त्याची विदेशातून आयात केली जात आहे व त्यावर दुर्मिळ विदेशी चलन खर्च केल्या जात आहे. परिणामतः भारताचा शोधनशेष प्रतिकूल होत आहे. इतकेच नव्हे तर खाद्यान्नाचा दर्जाही निम्न असल्याने कुपोषणाची समस्या निर्माण झाली आहे.

२) शेतजमीनीचे विभाजन व अपखंडन :

शेती व्यतिरिक्त अन्य व्यवसायात रोजगाराच्या फारशा सोयी उपलब्ध नसल्याने शेतीवर वाढत्या लोकसंख्येचा भार वाढत जात आहे. त्यामुळे शेतजमीनीचे विभाजन व अपखंडन होवून भारतीय शेती अनार्थिक बनत आहे.

३) लागवडीखालील क्षेत्रफळात घट :

१९२१ ते ९१ या ७० वर्षाच्या काळात भारताची लोकसंख्या २$\frac{1}{2}$ पटीपेक्षाही जास्त गतीने वाढली. त्यामानाने लागवडीखालील जमिनीच्या क्षेत्रफळात केवळ १५ टक्कयांनी वाढझाली. परिणामतः दरडोई लागवडीखालील क्षेत्रात १.१ एकर पासून ०.४७ एकर पर्यंत घट झाली. लागवडीखालील क्षेत्रफळात घट झाल्याने भारतीय शेतकऱ्यांना आपल्या श्रम, भांडवल व पशु साधनांचा पुरेपूर वापर करता आला नाही. परिणामतः कृषी उत्पादनात घट झाली.

४) दरडोई उत्पन्नात मंद गतीने वाढ :

पंचवार्षिक योजनांचा परिणाम म्हणून भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढझाली असली तरी लोकसंख्येच्या तीव्र वाढीमुळे दरडोई उत्पन्नात त्या गतीने वाढ होवू शकली नाही. १९५१ ते १९७१ या नियोजनाच्या २० वर्षाच्या काळात राष्ट्रीय उत्पन्नात वार्षिक ३.९९ टक्के या दराने तर प्रति व्यक्ती उत्पन्न वाढीचा वार्षिक ०.९२ टक्के या दराने वाढझाली. १९९८–९९ मध्ये भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीचा दर ५.५ टक्के होता आणि लोकसंख्या वाढीचा दर २.२ टक्के होता. त्यामुळे दरडोई उत्पन्नात वार्षिक ३.३ टक्क्यांनी वाढ होत होती. लोकसंख्या वाढीचा हा दर कायम राहिल्यास पुढे उत्पन्न वाढीचा दर कमी होवून दारिद्रियात आणखी वाढ होण्याची शक्यता आहे.

५) अनुत्पादक उपभोक्यांचा भार :

ज्या व्यक्ती उपभोगात भाग घेतात परंतु उत्पादन कार्यात भाग घेत नाही किंवा ज्या व्यक्ती उदरनिर्वाहासाठी दुसऱ्या व्यक्तीवर अवलंबून असतात त्यांना अनुत्पादक उपभोक्ते असे म्हणतात. यात लहानमुले, वृध्द व्यक्ती, १५ ते ५९ वर्षे वयोगटातील बेकार व्यक्ती, घरकाम करणाऱ्या स्त्रिया इत्यादींचा समावेश होतो. भारतात अशा अनुत्पादक उपभोक्त्यांची संख्या बरीच मोठी असून त्यात दिवसेंदिवस वाढ होत आहे. १९६७ मध्ये अनुत्पादक उपभोक्यांची संख्या एकूण लोकसंख्येत २५.४ कोटी म्हणजे ५७ टक्के एवढी होती ती वाढून १९९१ मध्ये ५२.९ कोटी म्हणजे ६२.२ टक्के एवढी झाली आहे. या अनुत्पादक उपभोक्त्यांमध्ये १४ वर्षाखालील लहान मुलांचे प्रमाण सर्वात जास्त म्हणजे ४२ टक्के एवढे होते. अनुत्पादक उपभोक्ते कमावत्या व्यक्तीवर एक प्रकारचा भार असल्याने त्यांच्या जीवनमानाचा स्तर खालावलेला आहे.

६) बेकारीची समस्या :

भारतात ज्या गतीने लोकसंख्या वाढत आहे त्या गतीने रोजगारीच्या सोयीमध्ये वाढ होत नसल्याने बेकारीची समस्या गंभीर स्वरुप धारण करीत आहे. एका अनुमानानुसार १९५१ मध्ये ३३ लक्ष लोक बेरोजगार होते. ही संख्या वाढून १९९० मध्ये २७० लक्ष एवढीच झाली. बेकारीच्या संख्येत होणाऱ्या वाढीचा हाच दर कायम राहिल्यास २००० मध्ये बेकारीची संख्या १०६० लक्ष होईल असा अंदाज व्यक्त केला जातो.

७) भांडवल निर्मितीची समस्या:

लोकसंख्येचा वर्तमान स्तर टिकवून ठेवण्याकरीता लोकसंख्येत ज्या गतीने वाढ होत आहे त्याच गतीने वास्तविक राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होणे आवश्यक आहे. भारतात लोकसंख्या वाढीचा वार्षिक वर्तमान दर २.११ टक्के आहे. त्यामुळे

ISSN : 2348-7143
December 2019

लोकसंख्येचा वर्तमान दर टिकवून ठेवण्याकरीता राष्ट्रीय उत्पन्नात २.११ टक्के वार्षिक दराने वाढ होणे आवश्यक आहे आणि त्याकरीता पुरेशी भांडवल निर्मिती होणे आवश्यक आहे. भारतात भांडवल उत्पादन प्रमाण ४:२ आहे. याचा अर्थ असा होतो की, उत्पादनाची १ मात्रा उत्पादित करण्यासाठी ४.२ मात्रा भांडवलाची गरज आहे. त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात २.१ टक्क्यांनी वाढ करण्याकरीता भांडवलात (२.१ X ४.२) = ८.६ टक्के या दराने भांडवल निर्मिती होणे आवश्यक आहे, परंतु भारतात भांडवल निर्मितीचा वार्षिक वाढीचा दर ६.८ टक्के इतकाच आहे. त्यामुळे वाढत्या लोकसंख्येचे पोषण करण्याकरिता आवश्यक उत्पन्न कमी पडू लागले आहे.

८) निकृष्ट राहणीमान :

वाढत्या लोकसंख्येमुळे राष्ट्रीय उत्पन्नाचे वाटेकरी वाढतात. त्यामूळे दरडोई उत्पन्न कमी होवून लोकांचे राहणीमान खालावते. जिथे आधीच ४० टक्के लोकसंख्या दारिद्रय रेषेखाली जीवन जगत आहे तिथे लोकसंख्या अशीच वाढत राहिल्यास लोकांचे राहणीमान आणखी खालावण्याची शक्यता आहे. डॉ. केस्ट्रो यांच्या संशोधनानुसार निकृष्ट राहणीमान असणाऱ्या लोकांची जननक्षमता जास्त असते. आणि ही बाब लोकसंख्या वाढीस कारणीभूत ठरते. अशाप्रकारे निकृष्ठ राहणीमानामुळे लोकसंख्या वाढ आणि लोकसंख्या वाढीमुळे निकृष्ठ राहणीमान असे दृष्टचक्र सतत सुरू राहते.

९) शिक्षण, वैद्यकीय सोयी आणि निवासाची समस्या :

वाढत्या लोकसंख्येमुळे बालकांच्या शिक्षणाच्या खर्चात वाढ होते. त्यामूळे सरकारला शिक्षणावर फार मोठा खर्च करावा लागतो १९९१ मध्ये शिक्षण घेणाऱ्या ६ मे १४ वर्षे वयोगटातील बालकांची संख्या १९६० लक्ष होती. एका बालकाचा एका वर्षात शिक्षण खर्च १४४ रू येतो. म्हणजेच या सर्व मुलांचा एका वर्षाचा शिक्षणावरील खर्च २८२२ कोटी रू येतो. याशिवाय सार्वजनिक आरोग्यास वैद्यकीय सोयी सुविधांना पुरवठा वाढवावा लागतो. स्वच्छ आणि प्रदूषण विरहीत निवासाच्या सोयी निर्माण करण्यासाठी बराच खर्च करावा लागतो. यामुळे सरकारच्या खर्चात प्रचंड वाढ होते.

१०) नैतिक अध:पतन :

वाढत्या लोकसंख्येबरोबर दारिद्रयात वाढ होत असल्याने अनेक लोकांच्या आपल्या दैनंदिन गरजा भागविणे शक्य होत नाही. त्यामूळे चोरी करणे, लूटमार, खून करणे , दरोडे घालणे अशा अनैतिक कार्यांना उत्तेजन मिळते.परिणामत: समाजाचे मोठया प्रमाणावर नैतिक अध:पतन घडून येते. भारतात अलीकडे अशा कार्याचा मोठया प्रमाणावर प्रत्यय येत आहे. हे सर्व वाढत्या लोकसंख्येचा प्रताप आहे.

वरील प्रमाणे भारतीय लोकसंख्या वाढ हा विकासाचा स्त्रोत तसेच त्या विकासामध्ये पूढीलप्रमाणे मर्यादा आढळून येतात म्हणून देशाच्या विकास करायचा असेल तर वाढलेल्या लोकसंख्येला विकासाच्या प्रवाहात आणून त्यावर आळा घालणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :

१) भारतीय अर्थव्यवस्था (नियोजन आणि विकास)—डॉ. जे. एम काकडे प्रा. एस. जी. पाचपोर.
२) लोकसंख्या शिक्षण — प्रा. शिल्पा कुलकर्णी.
३) लोकसंख्या वाढ एक समस्या — सौ. अर्पणा बडे.
४) भारतीय अर्थव्यवस्था भाग —१ — राजन कोलंबे.
५) लोकसंख्या आणि वस्ती भूगोल — डॉ. अर्जुन भुसमाठे, डॉ. अमित सोनवाने, डॉ. ज्योतीराम मोरे.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

नवीन आर्थिक सुधारणा :(उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण)

डॉ. जे. एम. काकडे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख.कला,वाणिज्य ,विज्ञान महाविद्यालय, तुकूम चंद्रपूर

प्रस्तावना—

एप्रिल १९५१ पासून भारतात पंचवार्षिक योजनांना सुरूवात करण्यात आली. या योजनांची आर्थिक विकास, गरिबी निर्मूलन, बेरोजगारी निर्मूलन, आत्मनिर्भरता व उत्पन्नाचे समान वितरण इत्यादी उद्दिष्टये निर्धारीत करण्यात आली होती व ती साध्य करण्याकरीता देशात समाजवादी आर्थिक धोरणे राबविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. या धोरणाचा एक भाग म्हणून भांडवलप्रधान मोठया उद्योगांना सार्वजनिक क्षेत्राच्या अंतर्गत ठेवण्यात आले तर अन्य उद्योगांना खाजगी क्षेत्रासाठी मुक्त ठेवण्यात आले. या धोरणात सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांना संसाधनाच्या वाटयात प्राथमिकता देण्यात आली. त्याचाच परिणाम म्हणून देशात विविध प्रकारची सरकारी नियंत्रणे, परवाना पध्दती, खाजगी क्षेत्र विदेशी गुंतवणूकीला अनुमती देण्यावर प्रतिबंध लावण्यात आली. इतकेच नव्हे तर कर, राजकोषीय, मौद्रिक, औद्योगिक व विदेशी विनियम इत्यादी धोरणे सुध्दा सरकारी नियंत्रणांतर्गत राबविण्यात आले.

वरील आर्थिक धोरणे नियोजनाच्या प्रारंभिक काळात देशाला फायदेशीर ठरली. परंतू पुढे गरज नसतांनाही हीच धोरणे सतत सुरू ठेवल्यामुळे अनेक समस्या जाणवू लागल्या. जर आपण आशियाई व अन्य विकसनशील देशांच्या आर्थिक इतिहासाकडे लक्ष दिल्यास असे दिसून येईल की, चीन, जापान, थाईलंड, कोरिया, इंडोनेशिया इत्यादी देशांनी आपली अर्थव्यवस्था अधिक उदारीकृत करून जागतिक अर्थव्यवस्था व जागतिक स्पर्धेला अनुकुल बनवून आपला शीघ्र गतीने विकास घडवून आणण्यात यश प्राप्त केले. परंतु भारताने या बदललेल्या जागतिक परिस्थितीकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे त्याला आपला शिघ्र गतीने विकास घडवून आणण्यास फारसे यश मिळविता आले नाही व त्यामुळे अनेकविध समस्यांना तोंड द्यावे लागले.

बदललेल्या जागतिक परिस्थितीचा फायदा घेता यावा व भारतीय अर्थव्यवस्थेला स्पर्धात्मक बनवून देशाचा तीव्र गतीने आर्थिक विकास घडवून आणावा या उद्देशाने जुलै १९९१ पासून भारतात नवीन आर्थिक धोरणाला सुरूवात करण्यात आली. हे नवीन आर्थिक धोरण म्हणजेच आर्थिक सुधारणा कार्यक्रम होय. या सुधारणा कार्यक्रमाचा पहिला टप्पा १९९१ ते २००० हे वर्ष असून त्यापुढील वर्षे हा या कार्यक्रमाचा दुसरा टप्पा आहे. या कार्यक्रमाचा प्रमुख उद्देश भारताला २१व्या शतकात एक शक्तीशाली देश बनविणे हा असून देशांतर्गत लपलेल्या शक्तींना शोधून त्याचा आर्थिक विकासाकरीता वापर करून घेणे हा आहे.

या आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमाचे उदारीकरण, खाजगीकाण व जागतिकीकरण हे तीन मुलमंत्र असून या माध्यमातून देशात अस्तितत्वात असलेल्या विविध आर्थिक व सामाजीक समस्यांचे उदा. — गरीब, बेकारी, विषमता इत्यांदीचे निर्मूलन करण्याचे प्रयत्न करण्यात येत आहे. असे असले तरी नवीन आर्थिक धोरणाबाबत आजही अनेक अर्थशास्त्र, प्रशासक व राजकीय नेते यांच्या मध्ये बरीच मतभिन्नता आहे. नविन आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमांच्या समर्थकांचे असे मत आहे की, भारतीय अर्थव्यवस्थेला अधिक स्पर्धात्मक, आधुनिक, कुशल व सक्षम नेतृत्व प्रदान करणारी बनवायची असेल तर केंद्र व राज्यस्तरावर आर्थिक सुधारणा कार्यक्रम तीव्र गतीने राबविण्याशिवाय पर्याय नाही. हयाउलट विरोधकांचे असे मत आहे की, या नवीन आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमामुळे देशाचे स्वातंत्र्य, आत्मनिर्भरता टिकवायची असेल तर या कार्यक्रमाचा अवलंब करणे टाळले पाहिजे. असे असले तरी बदलत्या जागतिक परिस्थितीच्या अनुषंगाने विचार करता हे आर्थिक सुधारणेचे कार्यक्रम अपरिहार्य वाटतात. म्हणूनच जुलै पासून कॉंग्रेस पक्षाचे सरकार सत्तेवर आल्यानंतर वित्तमंत्री डॉ. मनमोहन सिंग यांनी सर्व विचाराअंती आपल्या अर्थसंकल्पात नवीन आर्थिक धोरणाची व्यूहरचना जाहीर केली व यातूनच आर्थिक सुधारणेचा कार्यक्रम भारतात अस्तित्वात आला.

आर्थिक सुधारणेच्या संकल्पनेचा अर्थ :—

सामान्यत: जुन्या आर्थिक धोरणात बदल करून नवीन आर्थिक धोरण स्विकारण्याच्या क्रियेला आर्थिक सुधारणा असे म्हणतात. परंतु आर्थिक सुधारनणेचा अर्थ इतका संकुचित नाही. तो बराच व्यापक आहे. आर्थिक सुधारणा ही एक प्रक्रिया असून तीचे अंतर्गत देशी अर्थव्यवस्थेचा व्यापार, गुंतवणूक, तंत्रज्ञान व विपणन इत्यादी दृष्टीने जागतिक अर्थव्यवस्थेशी व्यापार, गुंतवणूक, तंत्रज्ञान व विपणन इत्यादी दृष्टीने जागतिक अर्थव्यवस्थेशी संबंध जोडण्याच्या क्रियेशी संबंधित आहे. देशात अस्तित्वात असलेली विविध प्रकारची नियंत्रणे, नोकरशाहीचे प्रभुत्व व राजकीय प्रभुत्व यांचे अस्तित्व कमी करून देशाला बाजाराभिमुख करणे, सार्वजनिक क्षेत्रातील तोटयात चालणाऱ्या उद्योगांचे खाजगीकरण करून ते खाजगी

क्षेत्राकडे सोपविणे किवा ते पूर्णतः बंद करणे, खाजगी क्षेत्रांना प्रत्यक्ष गुंतवणूक करण्यास प्रोत्साहन देणे, बेकार पडून असलेल्या संसाधनाचा उचीत वापर करण्याकडे लक्ष देणे व त्यातून देशाचा जलद गतिने विकास घडवून आणण्याचा प्रयत्न करणे हया क्रियेशी संबधित आहे. यादृष्टीने भारतात जुलै १९९१ पासून अर्थव्यवस्थेची पुनर्रचना करण्याचे जे नवीन आर्थिक धोरण स्विकारण्यात आलेले आहे त्यालाच सामान्यपणे आर्थिक सुधारणा कार्यक्रम असे म्हणता येईल. हा सुधारणा कार्यक्रम म्हणजे भारताने जागतिक अर्थव्यवस्थेत होणाऱ्या बदलांचा सामना करण्यासाठी सर्व विचाराअंती उचललेले एक पुढचे पाऊल असून या सुधारणा कार्यक्रमाचे पुढील ३ प्रमुख पैलू आहेत.

१) उदारीकरण (Liberalisation)
२) खाजगीकरण (Privatisation)
३) जागतिकीकरण (Globalisation)

नवीन आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमातील वरील तिन्ही संकल्पनांचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे करता येईल.

१) उदारीकरण (Liberalisation):

उदारीकरण म्हणजे विविध स्तरावर असलेली नियंत्रणे, सरकारी हस्तक्षेप व सरकारी मदत हळूहळू कमी करून ती कालांतराने पूर्णतः समाप्त करणे होय. उदारीकरणाचा अर्थ इथपर्यंतच मर्यादित नसून याचे अंतर्गत कराच्या दरात घट करणे, कर प्रणालीत सरलीकरण आणणे, देशी अर्थव्यवस्थेला विदेशी स्पर्धेचा मुकाबला करण्यासाठी सक्षम करणे व मुक्त बाजारपेठेचे अनुकरण करणे या बाबीही अंतर्भूत आहेत.

अनेकदा उदारीकरणचा अर्थ विदेशी कंपन्यांना किंवा बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना देशात आमंत्रित करण्याच्या धोरणाशी जोडला जातो. परंतु तो चुकीचा आहे. व्यापक दृष्टया विचार करता उदारीकरणाचा अर्थ देशी अर्थव्यवस्थेत अस्तितत्वात असलेल्या शक्तीचा पुर्णपणे वापर करण्याकरीता तिला देशी नियंत्रणापासून मुक्त करणे होय. यादृष्टीने विचार करता विदेशी कंपन्यांना आमंत्रित करणे हे एक साधन ठरते, साध्य नाही. उदारीकरणाच्या अंतर्गत पुढील बाबींचा समावेश होतो.

१) औद्योगिक परवाना घेण्यासंबंधी असलेल्या धोरणात सुधारणा
२) आयातीवरील प्रतिबंध व आयात कर यात घट करून ती पूर्णतः समाप्त करणे.
३) विदेशी मुद्रेच्या मागणीत घट करणे.
४) देशांतर्गत वित्तीय व्यवस्थेत सुधारणा करणे.
५) आयकर व निगम करात घट करणे.
६) सार्वजनिक क्षेत्राच्या अंतर्गत राखीव असलेल्या उद्योग, उर्जा, वाहतूक, अधिकोषण व विमा इत्यादी संस्थांना मुक्त करणे.
७) सार्वजनिक क्षेत्रातील काही उद्योगांचे अंशतः खाजगीकरण करणे.
८) आजारी उद्योग व एकाधिकार आणि प्रतिबंधात्मक व्यापार व्यवहाराबाबत (**MRTP-Act½**)लवचिक धोरण स्वीकारणे.
९) न्यूनतम किमतीवर उच्च दर्जाच्या वस्तू निर्माण करून भारतीय उत्पादनाला विदेशी स्पर्धेयुक्त बनविणे.

एकंदरीत, उदारीकरणाचा अर्थ, ग्राहकांच्या मागणीनुसार उत्पादन, लाभदायकता, उदयोन्मुख व प्रतिस्पर्धात्मक बाजार तयार करण्याच्या क्रियेशी संबंधित आहे. उदारीकरणाच्या अंतर्गत जे नवीन धोरण निर्धारीत केल्या जाते व संसाधनाचे त्यानुसार वाटप करण्याच्या प्रयत्न केला जातो ते निश्चितच सरकारी अनुदानात घट करण्यास सहाय्यकारी ठरणार आहे. अशाप्रकारे उदारीकरणामुळे देशाचा निरंतर व स्थायी स्वरूपात विकास होण्यास मदत होणार आहे. म्हणूनच भारताने जुलै पासून आपल्या नवीन आर्थिक धोरणात उदारीकरणाला महत्वाचे स्थान देवून त्यानुसार आपल्या बाजार व्यवस्थेत व औद्योगीक धोरणात अनेक नवनवीन बदल घडवून आणले आहेत.

उदारीकरणाच्या अंतर्गत केल्या गेलेल्या उपाय योजनांमुळे केवळ विदेशी व्यापारच नव्हे तर बहुराष्ट्रीय कंपन्या, स्वदेशी कंपन्या व कृषी क्षेत्र अधिक स्पर्धात्मक बनणार आहे व त्यातून देशातील सर्व क्षेत्रांच्या झपाटयाने विकास घडून येण्यास मदत होणार आहे असे असले तरी त्याकरीता आर्थिक उदारीकरण व आर्थिक नियोजन यांचे कार्यक्रम एकाच वेळेस राबविणे आवश्यक आहे.

२) खाजगीकरण (Privatisation):

संकुचित अर्थाने खाजगीकरणाचा संबंध सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांची मालकी व अधिकार खाजगी क्षेत्राकडे हस्तांतरीत करण्याच्या क्रियेशी जोडला जातो. तर व्ययापक अर्थाने खाजगीकरणाचा अर्थ सार्वजनिक क्षेत्राचे नियंत्रण खाजगी क्षेत्रातील उद्योगांच्या हातात सापविणे या क्रियेशी जोडला जातो. दुसऱ्या शब्दात असे म्हणता येईल की, सार्वजनिक

ISSN : 2348-7143
December 2019

क्षेत्रातील मालकी व नियंत्रण खाजगी क्षेत्राकडे स्थानांतरीत करणे म्हणजे खाजगीकरण होय. एका अन्य शब्दात – आर्थिक क्षेत्राात सरकारचे असलेले आंशीक किंवा पूर्ण नियंत्रण कमी करणे म्हणजे खाजगीकरण होय.

वरील सर्व विश्लेषणाचा विचार करता खाजगीकरणाची एक सर्व सामान्य अशाी व्याख्या सांगता येते. ती व्याख्या खालील प्रकारची आहे.

"खाजगीकरण म्हणजे व्यापक स्तरावर सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगाचे अपयश, मग हे अपयश प्रशासकीय, आर्थिक किंवा व्यवस्थापकीय कारणामुळे का आले असेना, ते कमी करणे किवा पूर्णत: समाप्त करणे होय."

आर्थिक इतिहासावरून असे दिसून येते की, १९६० व १९७० च्या दशकात बहुतांश देशांमध्ये सार्वजनिक क्षेत्रांचा विकास झाला. परंतू १९८० च्या दशकात या उद्योगांना अपयश आले. हे अपयश दूर करण्यासाठी जगातील अनेक देशांनी १९९० पासून खाजगीकरणास सुरूवात केली.

भारतामध्येही सार्वजनिक क्षेत्राचे महत्व मान्य करून त्याचा विकास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. परंतू पुढे असे दिसून आले की, यातील बरेचशे उद्योग तोटयात सुरू आहे. तोटयात सुरू असलेले हे उद्योगधंदे देशाचा एक प्रकारचा भार असल्यामूळे सरकारने या उद्योगांचे खाजगीकरण करण्याचे ठरविण्यात आले. आज ज्या समाजवादी–साम्यवादी देशांनी सार्वजनिक उद्योगांना महत्वाचे स्थान देवून त्यांना विकास करण्याचा प्रयत्न केला त्या देशांमध्येही अलीकडे खाजगीकरणाचे वारे वाहू लागलेले आहेत. भारत सुध्दा कसा अलिप्त राहील?

३) जागतिकीकरण (Globalisation):

जागतिकीकरणाचा अर्थ :

जगात घडून येणाऱ्या बदलानुसार स्वदेशी अर्थव्यवस्थेत बदल घडवून आणण्याच्या व तिला जागतिक अर्थव्यवस्थेशी मुकाबला करण्यासाठी स्पर्धात्मक बनविण्याच्या क्रियेशी जोडला जातो. आजच्या दृष्टीने जागतिकीकरणचा अर्थ मुक्त व्यापाराशी जोडला जात असून त्यात बाजारपेठेचे तंत्र, नवीनीकरण व राजकीय सुधारणा या बाबीही अभिप्रेत आहेत.

आज जागतिकीकरणाने वस्तू व सेवांचा व्यापार , भांडवल, वाहतूक व दूरसंचार इत्यादीवर असलेल्या नियंत्रणाचा पुनर्विचार करण्याची गरज निर्माण झाली आहे. जागतिकीकरणाने या सगळया बाबींची चर्चा करण्याची संधी लोकांना उपलब्ध करून दिली आहे. त्यामूळे व्यावहारिक दृष्टया जागतिकीकरण म्हणजे कोणत्याही प्रकारच्या सरकारी नियंत्रणाशिवाय उत्पादनाच्या विभिन्न घटकांचा, वस्तू व सेवांचा मुक्तपणे संचार होय.

जागतिकीकरण स्वीकारलेल्या देशाला आपले सर्व आर्थिक निर्णय जागतिक परिस्थितीत घडून येणाऱ्या बदलानुसार घ्यावे लागतात. कारण तसे केले नाही तर त्याचे अस्तित्व संपुष्टात येऊ शकते. अर्थातच हे निर्णय घेतांना देशांतर्गत उद्योगांच्या कार्यक्षमतेत वाढ, उत्पादन तंत्रात सुधारणा, मानवी संसाधनांचा पूर्ण उपयोग आदी बाबी लक्षात घेवून अनेक नवीन बदल अंगीकारावे लागतात.

भारतात १९९१ पासून सुरू करण्यात आलेले आर्थिक सुधारणेचे कार्यक्रम म्हणजे अर्थव्यवस्थेचे जागतिकीकरण करण्याचे एक महत्वाचे पाऊल आहे. यादृष्टीने भारताने या आर्थिक धोरणात असे अनेक नवीन कार्यक्रम तयार केलेले आहेत की ज्यामूळे भारतीय अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थव्यवस्थेचा मुकाबला करण्यास सक्षम होईल व त्यातून विदेशी गुंतवणुकीला प्रोत्साहन मिळून विदेशी भांडवलाची, तंत्रज्ञानाची टंचाई दूर होईल. भारतात स्वीकारण्यात आलेल्या जागतिकीकरणाचे ४ मापदंड आहेत. ते पुढीलप्रमाणे :

१) विदेशी व्यापारावरील नियंत्रणे कमी करून आयात निर्यात मुक्तपणे होण्यास प्रोत्साहन देणे.

२) असे वातावरण तयार करणे की ज्यामूळे विभिन्न देशात भांडवलाच्या मुक्त स्थानांतरणाला प्रोत्साहन मिळेल.

३) तांत्रीक ज्ञानाच्या मुक्त आवागमनासाठी प्रशासकीय व अन्य प्रकारच्या संस्था निर्माण करणे.

४) अशी एक व्यवस्था तयार करणे की ज्यामूळे विभिन्न देशात श्रमिकांची मुक्तपणे आवागमन होवू शकेल.

संदर्भ :–

१) पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र – एस. पी. वासेकर, डॉ. जे. एस. काकडे, पायल प्रकाशन नागपूर
२) भारतीय अर्थव्यवस्था– डालचंद बागडी– अर्जुन पब्लीसिंग हाऊस दिल्ली
३) कृषी अर्थशास्त्र – जयप्रकाश मिश्रा, साहील भवन पब्लीकेशन आग्रा
४) निती – राजीव कुमार अर्जुन पब्लीसींग हाऊस दिल्ली
५) भारतीय अर्थव्यवस्था– एल. एस. कोलो, लक्ष्मीनारायण अग्रवाल आग्रा.

ISSN : 2348-7143
December 2019

ग्रामीण विकास – एक अर्थनिती.

प्रा. पंढरी जी. मोरे

प्रिंन्सिपल अरूणराव कलोडे महाविद्यालय,नागपूर,२७

ग्रामीण विकासाचा अर्थ साधारणपणे ग्रामीण क्षेत्रामध्ये राहणाऱ्या लोकांची जीवनमान गुणवत्ता आणि आर्थिक दशेत होणारी सुधारणा होय, तसेच ग्रामीण क्षेत्रातील सामाजिक व आर्थिक विकासासाठी ग्रामीण विकास कार्यक्रम लागू केले जात आहे. ग्रामीण विकासाचे मुख्य लक्ष्य दारिद्रय दूर करणे आणि त्यांच्या उपायांद्वारे ग्रामीण लोकांचा जीवन्नाचा स्तर उंचाविला जाईल, या उपायांमध्ये स्वरोजगार, मजदूरी रोजगार कार्यक्रमा बरोबरच सामुदायिक संरचना सुविधा उदा. पिण्याचे पाणी, वीज, रस्ते, दूरसंचार, आरोग्य सुविधा, घरे आणि शिक्षण सुविधा उपलब्ध करून देणे इत्यादींचा समावेश केला जातो. ग्रामीण भागातील लोकांना स्वतःचा विकास करण्याच्या दृष्टीने प्रोत्साहीत केल्या जात आहे. तसेच ग्रामीण विकास करण्याच्या दृष्टी कोनातून रोजगार, स्वरोजगार, सामाजिक सुरक्षा, घरे, वित्तीय सेवा आणि आरोग्य सेवा इत्यादी महत्त्वपूर्ण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे.

आपल्या देशाच्या अर्थव्यवस्थेत कृषीची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे आणि ग्रामीण विकासाचा आधार कृषी आहे. २०११च्या जणगणनेनुसार १२१ करोड लोकसंख्येतून ८३.३ करोड लोक ग्रामीण भागात वास्तव्य करतात. त्यापैकी ३७.७ करोड लोक शहरी भागात वास्तव्य करतात. त्यापैकी ६९ टक्के एवढे लोक पूर्णताःकृषीवर अवलंबून आहे. परंतु ग्रामीण विकास तसेच भारतातील ग्रामीण क्षेत्राच्या आधुनिकीकरणासाठी विविध कार्यक्रम राबविल्या जात आहे. या कार्यक्रमामध्ये सामुदायिक विकास कार्यक्रम १९५२ यामुळे ग्रामीण विकासाला गती मिळाली, त्यानंतर सधन कृषी जिल्हा विकास कार्यक्रम १९६०–६१ यामुळे कृषीला संजीवनी मिळाली आणि कृषीतील उत्पादन अधिकाधिक वाढायला सुरूवात झाली. त्याचबरोबर, लघु कृषक विकास अभिकरण, सुख प्रवण क्षेत्र कार्यक्रम, कमान क्षेत्र विकास कार्यक्रम इत्यादीद्वारे ग्रामीण विकासाला गती प्राप्त झाली. समग्र एकीकृत ग्रामीण विकास कार्यक्रम १९८० याद्वारे ग्रामीण क्षेत्रात क्रांती यायला सुरूवात झाली. कृषी उत्पादन वाढविण्यासाठी सर्वप्रथम १९६६–६७ हरित क्रांती सुरू करण्यात आली. या क्रांतीमुळे उत्पादन वाढीला गती मिळाली. हरित क्रांतीची मुख्य भूमिका उच्च प्रतीचे बियाणे ही होती. या क्रांती नंतर दुग्ध क्रांती, पीली क्रांती, गोल क्रांती नीळी क्रांती इत्यादी क्रांतीला सुरूवात झाली. या क्रांतीमुळे दुध, सरसो, आलू आणि मत्स्य उत्पादनाला गती प्राप्त झाली.

ग्रामीण विकास करण्याच्या दृष्टीने कृषि व ग्रामीण क्षेत्राचा विकास हे एक राष्ट्र किंवा समाजाच्या प्रगतीचे सुचक आहे. ग्रामीण विकास करण्यासाठी ग्रामीण भागातील दारिद्रय पूर्णतः नष्ट करणे आवश्यक आहे० दारिद्रय एक बहुआयामी समस्या आहे. त्यावर उपाययोजना करण्याच्या दृष्टीने सरकार प्रयत्नशील आहे. त्याचबरोबर सरकारने दारिद्रयापासून मुक्त ग्रामीण समुदाय करण्यासाठी खालील मिशन अंत्योदय क्लस्टर तयार केले.

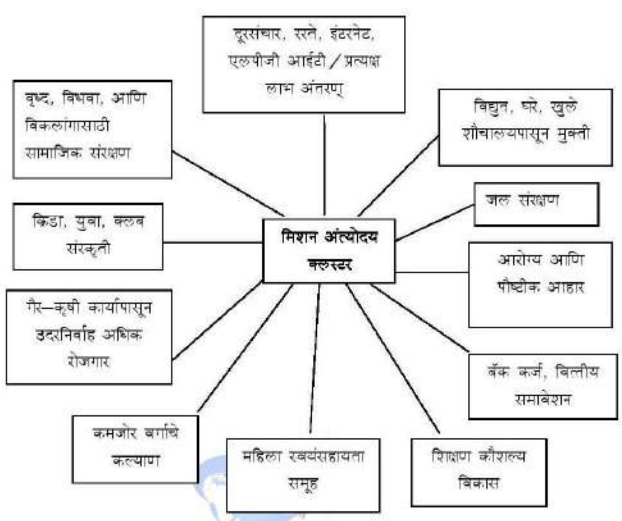

ग्रामीण विकास करण्याच्या दृष्टीने सरकारने खालील कार्यक्रमाच्याद्वारे मोठया प्रमाणात ग्रामीण विकास साधण्याचा प्रयत्न केला.

प्रधानमंत्री पीक बीमा योजना :

प्रधानमंत्री पीक बीमा योजनेव्दारे शेतकऱ्यांना होणाऱ्या नुकसानीपासून वाचविण्यासाठी योजना तयार करण्यात आली. या योजने अंतर्गत शेतकरी आपल्या पीकांचा बीता काढू शकतो. अतिवृष्टी किंवा पिकावरील कोड इतर कारणांना सुध्दा शेतकऱ्यांना प्रधानमंत्री ग्राम सिंचन योजनेअंतर्गत सिंचन सुविधाप्राप्त होऊ शकते. तसेच जमीनीची प्रत तपासण्यासाठी मातीचे परिक्षण या योजनेद्वारे केल्या जाते. सरकार २०२२ पर्यंत शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात दुप्पट्टीने वाढ करण्यासाठी योजना तयार करीत आहे. त्याकरिता सरकार आपली धोरणे तयार करीत आहे.

कृषी व जोड व्यवसायापासून उदर निर्वाह %

भारताच्या एकूण श्रमशक्तीच्या जवळजवळ ६० टक्के भाग कृषी व जोड व्यवसायावर आपला उदर निर्वाह करीत आहे. या व्यतिरीक्त एकूण देशांतर्गत उत्पादनात कृषी क्षेत्राचे १७ टक्के एवढे योगदान आहे आणि निर्यातीमध्ये १० टक्के हिस्सा कृषी क्षेत्राचा आहे. तसेच मनरेगा, ग्रामीण विद्युतीकरण, प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना, पूरा, स्वरोजगार कार्यक्रम इत्यादी योजनेद्वारे ग्रामीण विकास व रोजगार वाढ चालविल्या जात आहे. यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि ग्रामीण लोकांचे जीवनमान यात सुधारणा होन आहे. भारत सरकारच्या कृषी व शेतकरी कल्याण मंत्रालय आणि कृषी मंत्रालय यांच्या करार करण्यात आला आणि १७ डिसेंबर २०१८ मध्ये झालेल्या करारानुसार कृषी गणना, कुषीतील व्यवहार, समन्वित कुषी धोरण, सिंचन, उच्च प्रतीचे बियाणे, मृदा आरोग्य नियंत्रण, खाद्य सुरक्षा आणि पोषण इ. क्षेत्रातील व्यवसायीकाला माहीती मिळविण्यास मदत होईल, प्रधानमंत्री शेतकरी सन्मान निधी अंतर्गत दोन हेक्टर पर्यंत जमीन असलेल्या छोटया आणि सिमांत शेतकऱ्यांच्या परिवाराला ६००० रूपये प्रत्येक वर्षी उत्पन्न मदत देण्याची घोषणा करण्यात आली.

ग्रामीण विकासासाठी दुग्ध विकास कार्यक्रम %

दुग्ध विकासासाठी सरकारने राष्ट्रीय कार्ययोजना (NAP) मध्ये २०२१—२२या वर्षात दुधाचे उत्पादन वाढवून २५४.५ मिलियन टन पर्यंत वाढविण्याची योजना करण्यात आली आहे. तसेच २०२१—२२ वर्षापर्यंत दुधाची उपलब्धता प्रती व्यक्ती प्रत्येक दिवस ५१५ ग्रॅम होईल. नाबार्डनी अखिल भारतीय ग्रामीण वित्तीय समावेशन सर्वेक्षण २०१६—१७ मध्ये एक रिपोर्ट दिली. त्यामध्ये शेतकऱ्यांचे सरासरी उत्पन्न ८९३१ रूपये प्रती महिना असायला पाहिजे. भारत सरकारद्वारा कृषीच्या माध्यमातून ग्रामीण विकासाला गती देण्यासाठी पशुधन विकासाला महत्त्व देण्यात आले. वर्तमान स्थितीमध्ये भारताचा दूध उत्पादक देशामध्ये प्रथम क्रमांक आहे. २०१७—१८ या वर्षामध्ये ७.७२ टक्केवाढी बरोबरच १७६.३५ मिलियन टन दुधाचे उत्पादन करण्यात आले. त्यामुळे सरकारने दुग्ध उत्पादन वाढविण्यासाठी पशुसंवर्धनाला अधिकाधिक महत्त्व तसेच ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांना एक सुविधा देण्यात प्रयत्नशील आहे.

मनरेगा %

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार गारंटी योजनेची सुरूवात २००६ मध्ये झाली. या योजनेमुळे गावातील रस्ते बांधकामाला आणि गावातील विकासाला गती प्राप्त झाली. २०१०—११ मध्ये या योजने अंतर्गत ५.४९ करोड परिवाराला रोजगार मिळाला. मनरेगा योजनेमुळे ५१ टक्के अनुसूचित जाती व जनजाती तसेच ४७ टक्के महिला यांना रोजगार प्राप्त झाला. ही योजना ग्रामीण रोजगारांना वरदान ठरली. सरकारे ग्रामीण क्षेत्राची सामाजिक, आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी २०१८—१९ च्या बजट मध्ये ६०,००० करोड रूपये देण्याचे जाहीर केले.

ग्रामीण क्षेत्रामध्ये रोजगार सुविधांचा विस्तार %

ग्रामीण भागामध्ये रोजगाराची साधने कमी प्रमाणात उपलब्ध आहे. कृषीशी संबंधित रोजगाराद्वारे ग्रामीण क्षेत्रातील तरूणांना स्वावलंबी बनविण्याचे प्रयत्न सुरू होत आहे. त्याचबरोबर ग्रामीण भागातील तरूणांना व्यवसाय उभारण्यासाठी कर्जाची व्यवस्था केल्या जात आहे. तसेच सरकार द्वारा ग्रामीण क्षेत्रातील लोकांना स्वरोजगारासाठी मोठया प्रमाणात प्रोत्साहीत केल्या जात आहे. त्यासाठी स्वयंसहायता समूह, खादी ग्रामोद्योगाचे रोजगार सृजन कार्यक्रम चालविल्या जाणार आहे. भारत सरकारद्वारे आयोजित या योजनेमध्ये १८ वर्ष पूर्ण झालेल्या तरूणांना अर्ज करता येतो. या योजनामध्ये २५ लाख रूपयांपर्यंत ही योजना सुरू केल्या जात आहे.

प्रधानमंत्री सडक योजना %

प्रधानमंत्री सडक योजने अंतर्गत ग्रामीण क्षेत्रातील रस्त्यांना एकत्र जोडल्या जाणार आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागाचा विकास मोठया प्रमाणात साधला जाईल. या योजनेमुळे देशातील ग्रामीण भागातील सर्व गावांमध्ये वाहतूकीचे साधने सहज उपलब्ध होऊ शकतील आणि शेतकऱ्यांचा वाहतूक साधता वरील खर्चाचा भार कमी होतील, विश्व बॅकेच्या अध्ययनानुसार असे लक्षात आले की एक्का रस्त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात ५० ते १०० टक्के वाढ होऊ शकते. तसेच ग्रामीण

क्षेत्रामध्ये रस्ते निर्माण करण्यासाठी १० लाख रूपयांपर्यंत गुंतवणूक केलया जाते. त्यातून जवळ पास १६३ लोक दारिद्रयापासून दूर होईल. भारत सरकार आणि विश्व बॅकेमध्ये ग्रामीण सडक योजने व्यतिरिक्त अर्थसहाय्यता उपलब्ध करून देण्यासाठी ५० करोड डॉलर कर्ज घेण्याचा करार झालेला आहे. ग्रामीण विकास मंत्रालयाद्वारे या योजने अंतर्गत ७००० किलोमीटर लंबे रस्ते बनविल्या जात आहे.

दीनदयाल उपाध्याय ग्रामीण कौशल्य योजना ं

ग्रामीण क्षेत्राच्या विकासासाठी दिनदयाल उपाध्याय ग्रामीण कौशल्य योजना सुरू करण्यात आलेली आहे. ही योजना राष्ट्रीय आजीविका मिशनचा एक भाग आहे. या योजने अंतर्गत ग्रामीण तरूणांच्या रोजगार विषयक समस्या पूर्ण करण्यात येत आहे. या योजनेला २५ सप्टेंबर २०१४ पासून सुरू करण्यात आले आहे. या योजने अंतर्गत १५ ते ३५ वयोगटातील दारिद्रयी परिवारात असलेल्या ग्रामीण तरूणांना रोजगार उपलब्ध करून दिल्या जात आहे. ही योजना ५६८ जिल्हयामध्ये आणि ६२१५ उपविभागात चालविल्या जात आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागातील तरूणांच्या जीवनात बदल होत असतांना दिसत आहे. त्याचबरोबर स्वर्ण जयंती ग्राम स्वरोजगार योजने अंतर्गत देशातील महिलांचे स्वसहायता मॉडेल सशक्त बनविल्या जात आहे. त्यासाठी सरकार ७ टक्के व्याज दराने ग्रामीण भागातील महिलांना ३ लाख रूपयांपर्यंत कर्ज उपलब्ध करून देत आहे.

प्रधानमंत्री शेतकरी सन्मान निधी ं

छोटया आणि सिमांत शेतकऱ्यांना अर्थ सहाय्यता उपलब्ध करून देण्यासाठी सरकारने प्रधानमंत्री शेतकरी सन्मान निधीला १ डिसेंबर २०१८ रोजी सुरूवात केली. या निधी अंतर्गत छोटया व सिमांत शेतकऱ्यांना दरवर्षी ६ हजार रूपये आर्थिक मदत देण्याची घोषणा करण्यात आलेली आहे. या निधीचा मोठया प्रमाणात कायदा ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांना होईल. हे ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागात राहणाऱ्या शेतकऱ्यांची खरेदी क्षमता वाढेल. या व्यतिरिक्त ग्रामीण विकास करण्याच्या दृष्टीने गोवंश संरक्षण, सुरक्षा आणि विकासासाठी राष्ट्रीय कामधेनु आयोगाच्या स्थापनेला मंजूरी देण्यात आली. त्यामुळे गायीचे संरक्षण, सुरक्षा और विकास यावर मोठया प्रमाणात जोर देण्यात आला. या योजनेच्या स्थापनेमुळे पशुधन विकासाबरोबरच जैविक खाद्य आणि बॉयोगॅस याला सुध्दा महत्त्व प्राप्त झाले.

भारतातील ग्रामीण भागात स्वच्छ पर्यावरण आणि साफ–सफाईचा उद्देश ं

भारतात ग्रामीण क्षेत्राची व्याख्या अशा प्रकारची आहे की भारताचे असे क्षेत्र की ज्यामध्ये लोकसंख्या ५००० व लोकसंख्या घनत्व ४०० व्यक्ती प्रती वर्ग किलोमीटर पेक्षा कमी आणि कृषीवर अवलंबून असणाऱ्या लोकांची संख्या कमीत कमी २५ टक्के आहे अशा क्षेत्राला ग्रामीण क्षेत्राच्या श्रेणीमध्ये घेतल्या जाते. स्वच्छ पर्यावरण ठेवण्यासाठी सरकारने शहरी क्षेत्राबरोबरच ग्रामीण क्षेत्रात ही खाजगी संस्थाद्वारा स्वच्छ पर्यावरण व साफ सफाईच्या उद्देश्याने योजना आणि कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे.

स्वच्छ पर्यावरण ं

परिवारातील सदस्यांचे आरोग्य आणि स्वच्छता ठेवण्याची पर्यावरणाची महत्त्व पूर्ण भूमिका असते. स्वच्छ पर्यावरणाची ओळख महत्त्वपूर्ण तत्त्वाद्वारे केल्या जाते.

१) स्वच्छता
२) पर्यावरणीय स्वच्छता
३) घरगुती वापरासाठी उपयोगात सुरक्षित पाणी

जागतीक आरोग्य संघटना आणि युनिसेफ द्वारे जागतीक पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता संकलीत रिपोर्ट २००० मध्ये स्वच्छतेला एक सेप्टिंक टैंक प्रणाली, पौर–फ्लश लेट्रिन, साधारण गड्ढे किंवा उच्च गड्डयांचे शौचालय इ. उपायांचा तत्रीक स्वरूपात वापर केल्या गेला. त्याचबरोबर कचरा स्वच्छता प्रणाली हे सुध्दा स्वच्छतेचे महत्वाचे अंग आहे.

स्वच्छ भारत अभियान ं

२ ऑक्टोबर २०१४ला स्वच्छ भारत मिशन राष्ट्रीय आंदोनाच्या स्वरूपात देशभर सुरू करण्यात आला. स्वच्छ भारत अभियान हे भारतातील सर्वात महत्त्वपूर्ण स्वच्छता अभियान आहे. त्यांचे दोन उपमिशन स्वच्छ भारत मिशन(ग्रामीण स्तरावर) स्वच्छ भारत मिशन (शहरी स्तरावर) राबविल्या जात आहे. या दोन्ही मिशनांचा उद्देश महात्मा गांधी यांच्या १५०व्या वर्षाला श्रध्दाजंली देण्याच्या उद्देश्याने २०१९ पर्यंत स्वच्छ भारत मिशनचा मोठया प्रमाणात ग्रामीण क्षेत्रातील साफ सफाई करीता कायदेशीर ठरत आहे.

सरकार आणि सर्वसामान्य लोकांचा साफ सफाई विषयक उद्देश ं

ग्रामीण क्षेत्रात राज्यसरकारने साफ सफाई वर विशेष भर दिला आहे. स्वच्छ भारत अभियान राबविण्याच्या उद्देशाने सरकार व सर्वसामान्य लोक गांभीर्याने स्वच्छता, आरोग्य, पीण्याचे पाणी, शिक्षण, पर्यावरण संरक्षण याकडे

ISSN : 2348-7143
December 2019

विशेष लक्ष केंद्रीत करीत आहे. ग्रामीण क्षेत्रात वृक्षारोपण, विहीर सफाई, नाली सफाई, ग्रामीण लोकांच्या मानसिकतेत बदल, जनजागृती, इत्यादी विषयक कार्याकडे लक्ष केंद्रीत करीत आहे.

समग्र ग्रामीण विकास %

शाश्वत ग्रामीण विकासाच समग्र ग्रामीण विकास हा एक महत्त्वाचा टप्पा आहे. समाजातील मातृशक्ती, सज्जनशक्ती, संतशक्ती, संघशक्ती आणि युवा शक्ती यांच्या माध्यमातून जलसंपदा, जंगल—वनसंपदा, जमीन—भूसंपदा, जनावर—जैवविविधता—संपदा, उर्जासंपदा आणि जनसंपदाचा समाजातील प्रत्येक घटकांचा सहभाग, विचार घेवून करण्याची पर्यावरण पूरक शाश्वत विकास प्रक्रिया आहे आणि ग्रामीण भागाचा मोठया प्रमाणात विकास करण्यासाठी ग्रामीण सुविधा राबविल्या पाहिजे. तसेच ग्रामीण भागातील लोकांची मानसिकता बदलवून शाश्वत ग्रामीण विकास करायला पाहिजे. ग्रामीण भागातील लोकांना शिक्षणांच्या सोयी सुविधा मोठया प्रमाणात उपलब्ध करून दिल्या पाहिजे. ज्यामुळे ग्रामीण भागातील तरूणांना रोजगारांच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या पाहिजे ज्यामुळे ग्रामीण भागातील तरूणांना रोजगारांच्या संधी उपलब्ध होतील व त्यांच्या जीवनमानात बदल घडून येतील त्याचबरोबर ग्रामीण भागातील दादिद्रय कमी होईल. या अनुषंगाने प्रयत्न करण्यात येत आहे. परंतु त्याही आता नष्ट झालया आहे. त्यामुळे सरकारने ग्रामीण भागात नवनवीन तंत्रज्ञानास वाव दिला पाहीजे. त्याचबरोबर ग्रामीण भागात जाऊन तथील लोकांच्या विविध समस्या जाणून घेतल्या पाहीजेत व त्या अंतर्गत उपाय योजना राबविल्या पाहीजे. जर त्या योजना ग्रामीण भागात जाऊन त्यांना समजेल त्या भाषेत समजावून सांगितल्या पाहीजे. तरच देशाच्या ग्रामीण विकासाला चालना मिळेल तसेच देशाच्या पातळीवर असणारे ग्रामीण क्षेत्र पूर्णतः प्रगतीकडे वाढचाल करेल.

संदर्भग्रंथ सूची

१) भारतीय अर्थव्यवस्था — रुद्रदत्त आणि सुंदरम्
२) भारतीय अर्थव्यवस्था — लाल अॅण्ड लाल
३) लोकसत्ता दैनिक वर्तमान पत्र
४) करुक्षेत्र
५) योजना
६) ग्रामीण विकास व योजना — जाधव
७) कृषी अर्थशास्त्र — के.सी.गुप्ता.

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

महात्मा गांधींच्या आर्थिक विचारांची वर्तमान परिस्थितीशी समर्पकता

प्रा. हेमंत अनिल जोशी

सहायक प्राध्यापक मा.ध. पालेशा वाणिज्य महाविद्यालय,धुळे.

गोषवारा

महात्मा गांधींनी खेडयांना राष्ट्रातील सर्वात लहान उत्पादन घटक म्हणून पाहिले. महात्मा गांधी अध्यात्मिक मनुष्य असल्याने त्यांनी अध्यात्मात पाहिलेली खेडी रामराज्यामुळे प्रेरित झाली. तिथे गावे लोकशाही पध्दतीने चालविली जात होती तेथील शासक लोकांच्या हितासाठी काम करीत असे. सर्वांना समान संधी पुरविल्या जात होत्या. हिंसाचाराला जागा नव्हती आणि जेथे सर्व धर्म व श्रध्दा मानल्या जात पण गांधीजींच्या या विचारसरणीला राष्ट्रवादी हिंदू मानसिकतेशी जोडणे योग्य ठरणार नाही. कारण गांधीजी त्याचवेळी म्हणायचे की रामायणातल्या रामांवर माझा विश्वास आहे. भारतात महात्मा गांधींनी पंचायतींना स्वावलंबी करण्यावर भर देण्याची कल्पना केली. गांधीजींचा असा विश्वास होता की भारत काही शहरात राहत नाही परंतु त्याच्या लाख लाख खेडयांमध्ये आहे. स्वात्रंत्य खालच्या स्तरापासून सुरू झाले पाहिजे असा त्यांचा विश्वास होता. १९ व्या शतकाच्या अनेक विव्दानांच्या लिखाणात गावे सुरळीत चालविण्याविषयी चर्चा आहे. गांधीजींनी त्याच विचारांचे पुनरूज्जीवन केले आणि त्यांना भारतीय लोकांसमोर ठेवले. बापूंनी नवीन तत्वे शोधली नव्हती त्यांनी नुकतीच भारताची महान संस्कृती पुन्हा उघडीस आणली होती.जागतिकीकरणाच्या या युगात मानवी जीवनमान बदलले आहे. आजच्या वातावरणात गांधीचे विचार हरवले आहेत आणि त्यांच्या प्रासंगिकतेवर प्रश्नचिन्ह उभे केले जात आहे. गांधीजी म्हणाले की आर्थिक पैलू आणि नैतिक पैलू एकमेकांना पूरक असतात. म्हणजेच आर्थिक स्पर्धेत आपण आपली नैतिकता विसरू नये. कारण निसर्गाचे नियम पूर्णपणे खरे आहेत.परंतू काळानुसार आणि जागेनुसार आर्थिक कायदे बदलतात.

गांधीजींचे अर्थशास्त्र नीतीशास्त्राशी संबंधित आहेत. त्याच्यामते जे अर्थशास्त्र नैतिक व भावनात्मक मूल्यांकडे लक्ष देत नाही ते अर्थशास्त्र उपयोगी ठरत नाही. नैतिकतेचा आधार नसलेल्या राष्ट्राचा आर्थिक विकास त्यांना मान्य नाही.मानवी कल्याणाचा विचार न करणारे अर्थशास्त्र त्यांना मान्य नव्हते. वर्तमानात महात्मा गांधींच्या नैतिक विचारांना भ्रष्टाचारी नेत्यांनी मूठमाती देऊन आर्थिक विकास धुडकावून लावल्याचे वास्तव चित्र आहे.

RESEARCH JOURNEY

प्रस्तावना :

प्राचीन काळापासून भारत हा कृषीप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो. आपल्या भारताची अर्थव्यवस्था ग्रामीण जीवनावर आधारलेली होती. शेती व त्याला पूरक व्यवसाय व उद्योगधंदे म्हणजे अर्थव्यवस्थेचा कणा होते. ग्रामीण लोकांचे जीवन स्वयंपूर्ण व स्वालंबी होते. ग्रामीण लोकांच्या आवश्यक गरजा गावामध्येच पूर्ण होत होत्या. गरजा लक्षात घेऊनच पीके घेतली जात होती. शहरातील बाजारपेठेशी त्यांचा विशेष संपर्क येत नव्हता. त्याकाळात पैश्याला विशेष महत्व नव्हते. नफयाचा विचार केला जात नव्हता. ग्रामीण लोकांचा शासनाशी संबंध फक्त कर भरण्यापुरताच येत होता. आपल्यावर कोणाची सत्ता आहे हे देखील त्यांना माहित राहत नसे. सत्ताधीश बदलले तरी त्यांच्या जीवनात कोणताही बदल होत नव्हता अशा प्रकारे भारतातील कृषी जीवन संमृध्द व संपन्न होते. शेतकरी सुखासमाधानाने आपले जीवन व्यतीत करीत होते.

विषयाचे महत्व :

आजच्या परिस्थितीचा विचार करतांना आजच्या जगात सर्वत्र अराजकता, भ्रष्टाचार, अशांतता, राजकीय अस्थैर्य, दहशतवाद अशा अनेक बाबींचा स्पर्श आपल्याला झाल्याशिवाय राहत नाही. महात्मा गांधी यांनी आपल्या स्पष्ट आणि प्रभावी विचारामुळे न भूतो न भविष्यती अशी क्रांती घडवून आणली. त्याचा परिणाम आज संपूर्ण जगावर दिसून येतो. त्यांनी सांगितलेल्या सत्य, अहिंसा, सत्याग्रह, सर्वोदय, ग्रामोद्योग आणि त्या संदर्भातील विचार अतिशय प्रभावी ठरत आहेत. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला जीवनामध्ये वास्तविक सुख आणि शांततामय जीवन जगण्यास गांधीजींचे आर्थिक, सामाजिक व राजकीय विचार अतिशय उपयुक्त आहेत.

संशोधनाचे महत्व

गांधींचे विचार शब्दांमध्ये बांधणे हे एक आव्हाणात्मक काम आहे. महात्मा गांधींच्या कल्पनांचा साधेपणा आणि खोली समजून घेण्यासारखे शब्द असू शकत नाहीत. जागतिकीकरणाच्या या युगात शहरांची चकाकी वाढत आहे. तर खेडयांचा साधेपणा डागाळलेला दिसत आहे. गांधीजींचे विचार आपल्याला पुन्हा एकदा गावाच्या त्या रस्त्यांच्या साधेपणा आणि स्वच्छतेकडे परत जातात. ज्याची अनुपस्थिती आजच्या धावपळीच्या जगात आहे.

ISSN : 2348-7143
December 2019

गांधीजींचे आर्थिक विचार

भांडवलशाहीला विरोध : गांधीजींचा असा विश्वास होता की भारतातील सर्व समस्यांचे निराकरण अहिंसेमध्ये लपलेले आहे. गांधीजी भांडवलशाहीला विरोध करीत होते ते म्हणाले की पथ्वीवर मानवी गरजांनुसार मुबलक स्त्रोत उपलब्ध आहेत. परंतू मानवी आकांक्षानुसार कोणतीही संसाधने उपलब्ध नाहीत. मानवांनी आपल्या आवश्यकतेनुसार वस्तूंचा वापर केला तर या जगात कुणालाही भुकेने मरणार नाही. गांधीजी द्वेष आणि शोषणाच्या विरोधात असलेल्या सर्व अहिंसक जीवनास पाठिंबा देत होते.

विकेंद्रित उ्द्योग : गांधीजी विकेंद्रित उ्द्योगांना अनुकूल होते. त्यांचा असा विश्वास होता की औद्योगिकीकरण ही सर्व सामाजिक राक्षसांची जननी आहे. गांधीजींनी विकेंद्रित उद्योगांना पाठिंबा दर्शविला. कारण त्यांचा असा विश्वास होता की विकेंद्रित उद्योगांमधील शोषण नगण्य होईल. भारत हा कामगार केंद्रित देश आहे आणि त्या काळात भांडवलाचा अभाव असल्याने अशा परिस्थितीत कामगार केंद्रित तंत्रज्ञान वापरावे. आजच्या काळात ही तत्वे प्रासंगिक दिसत नाहीत. परंतू ही अशी वेळ आहे. जेव्हा भारतात बरोजगारी मोठया पातळीवर आहे. त्यावेळेच्या परिस्थितीचा अंदाज घेता येतो की भारतीय नागरीकांना आठवडयातून एकदा उपोषण करावे लागेल जेणेकरुन सर्व लोकांना अन्न उपलब्ध व्हावे असा सल्ला भारताच्या पंतप्रधानांनी दिला होता.

खादी ग्रामोद्योगास चालना : भारतातील बेरोजगारी लक्षात घेता त्यांनी खादी ग्रामोद्योगास चालना देण्याबाबत सांगितले. गांधीजी म्हणाले की, खादी वस्त्र नाही खादी ही कल्पना आहे. गांधीजी खादीला भारताच्या आर्थिक स्वातंत्र्य आणि ऐक्याचे प्रतीक मानत. खादी उद्योगाला चालना देण्याचे गांधीजींचे तर्क होते की खादी उद्योग भारतातील सर्व लोकांना रोजगार उपलब्ध करुन देऊ शकतो आणि भारताला आर्थिकदष्टया स्वतंत्र राष्ट्र बनवू शकतो. म्हणूनच गांधींनी चरखा एक साधन म्हणून निवडले ते स्वस्त कमी भांडवल आणि सर्व घरात सहज वापरले जाऊ शकते. गांधीजीसारख्या नेत्यांनी फिरकी चाकांव्दारे केलेल्या कोणत्याही साधनांची कोणतीही समाजवादी प्रतिमा केलेली नाही.

स्वावलंबी राष्ट्र : गांधीजी स्पिलिंग व्हीलव्दारे सर्व प्रकारचे भेदभाव दूर करण्याविषयी बोलतात ते एका ठिकाणी लिहितात हे काम असे काहीतरी असावे जे अशिक्षित आणि सुरक्षित चांगले व वाईट मुले आणि म्हातारे स्त्रिया आणि पुरुष मुले व मुली दुर्बल आणि शक्तीशाली मग कोणत्याही जाती धर्माची करु शकतात. चरखा ही अशी एक वस्तू आहे ज्यात हे सर्व गुण आहेत म्हणून अर्धा तास स्पिनिंग व्हील कापणारी प्रत्येक स्त्री किंवा पुरुष लोकांची सेवा शक्य तितक्या चांगल्या प्रकारे करतात. त्याचवेळी त्यांनी कताई ने स्वराज्य हा नारा दिला. भारतातील प्रत्येक घर उत्पादनाच्या युनिटमध्ये रुपांतरीत करणे हे गांधीजींचे उद्दिष्ट होते. याव्दारे भारत संपूर्ण जगातील पाप म्हणून पाहिले. गांधीजींचा असा विश्वास होता की मोठया प्रमाणावर मशीन्स वापरणे ही भारतातील बेरोजगारीचे मुख्य कारण आहे आणि त्याच वेळी यामुळे समाजात अस्थिरता निर्माण होईल जी आपण आजच्या वातावरणात पाहू शकतो. या काळातील परिस्थिती लक्षात घेऊन या सर्व कल्पना समजून घेण्याचा प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

ग्राम सर्वोदय : गांधीजींनी असहकार, अहिंसा आणि शांततामय विरोध यांना शस्त्र म्हणून इंग्रजांविरुध्द वापरले. पंजाबमध्ये जालियनवाला बाग हत्याकांडानंतर लोकांच्या क्रोधाचा उव्देग झाला आणि अनेक ठिकाणी हिंसक विरोध झाले. गांधीजींनी जालियनवाला बाग हत्याकांड तसेच त्यानंतरचे हिंसक विरोध दोन्हींचा निषेध केला. त्यांनी या दंग्यांना बळी पडलेल्या ब्रिटीश नागरिकांबद्यल सहानुभूती दर्शविणारा आणि दंग्यांचा निषेध करणारा एक ठराव मांडला. या ठरावाला कॉंग्रेसमध्ये सुरुवातीला विरोध झाला. पण गांधीजींच्या तत्वांनुसार कोणत्याही प्रकारची हिंसा ही पाप होती आणि त्याचे समर्थन करता येणे शक्य नव्हते. ते तत्व मांडणाया त्यांच्या भावनाप्रधान भाषनानंतर कॉंग्रसने त्यांचा ठराव मान्य केला. पण या हत्याकांडाच्या आणि त्यानंतरच्या हिंसेच्या पश्चात गांधीजींनी आपले सर्व लक्ष पूर्ण स्वराज्यावर केंद्रित केले. त्यांच्या पूर्ण स्वराज्याच्या कल्पनेत पूर्ण वैयक्तिक धार्मिक आणि राजकीय स्वातंत्र्य समाविष्ट होते.

मान आणि पदव्यांचा त्याग : डिसेंबर इ.स. १९२१ मध्ये भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसचे पूर्ण अधिकार गांधीजींना देण्यात आहे. त्यांच्या नेतृत्वाखाली कॉंग्रेसची पुनर्बांधणी नवीन संविधानानुसार करण्यात आली. ज्याचा मुख्य उद्येश होता स्वराज्य पक्षाचे सभासदत्व थोडयाशा फी च्या मोबदल्यात सर्वांना खुले करण्यात आले. पक्षातील शिस्त वाढविण्यासाठी श्रेणीनुसार समित्या बनविल्या गेल्या. यामुळे फक्त उच्चभ्रूंसाठीच समजल्या जाणारे पक्षाचे स्वरप बदलले आणि कॉंग्रेस जनसामान्यांचे प्रतिनिधित्व करणारा पक्ष बनला. गांधीजींनी अहिंसेच्या तत्वाला स्वदेशीची जोड दिली. त्यांनी सर्वांना परदेशी विशेषत:ब्रिटीश वस्तूंचा बहिष्कार करण्याचे आवाहन केले. या तत्वानुसार सर्व भारतीयांनी ब्रिटीश कपडयांच्या ऐवजी खादीचा उपयोग करावा असे अभिप्रेत होते. प्रत्येक भारतीय पुरुष आणि सोने प्रत्येक गरीब आणि श्रीमंत व्यक्तीने दिवसाचा काही काळ भारतीय स्वातंत्रलढयाच्या समर्थनार्थ चरख्यावर सूत कातावे असा गांधीजींचा आग्रह होता. याचा मुख्य उद्येश शिस्त आणि स्वालंबनाचे महत्व लोकांच्या मनावर ठसवणे तसेच स्त्रियांना स्वातंत्रलढयात सहभागी करुन घेणे हा

होता. ब्रिटीश वस्तूंच्या बहिष्काराबरोबरच ब्रिटीश शैक्षणिक संस्थांच्या बहिष्कार सरकारी नोकरीचा त्याग आणि ब्रिटीशांनी दिलेल्या मान आणि पदव्यांचा त्याग करण्याचे आवाहन गांधीजींनी केले.

सारांश

हे सर्व आर्थिक विचार भारतातील दारिद्रय व बेराजगारांची समस्या दूर व्हावी यासाठी गांधीजींनी मांडलेत. गांधीजींच्या या अर्थविषयक विचारांची आवश्यकता आजही आपणास प्रकर्षाने जाणवते. या विचारांची नव्याने अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे. नवीन तंत्रज्ञानाच्या आधारे छोटे छोटे व्यवसाय सुरु केल्यास बेरोजगारीला हटविता येईल. आजची पिढी मोठया प्रमाणावर नोकरीवर अवलंबून आहे. शेतीवर आधारित पूरक व्यवसायांना प्राधान्य दिल्यास अर्थव्यवस्था सुधारेल व भारताचा विकास साधता येईल. एकूणच हे सर्व विचार वर्तमानात देखील तितकेच महत्वाचे ठरतात.

संदर्भ ग्रंथ:

१. महात्मा गांधी के आर्थिक सोच एवं विचार प्रो. राजेश पटेल, रावत प्रकाशन नई दिल्ली (२०१४)
२. गॉधी का आर्थिक चिंतन डॉ. एम.के. मिश्रा, डॉ. कमल दाधीच अर्जुन पब्लिशिंग हाउस (२०११)
३. वर्तमान परिस्थितीत महात्मा गांधीजींच्या विचारांची आवश्यकता डॉ. आर.एम. भिसे प्रशांत पब्लिकेशन
४. महात्मा गांधी आणि ग्रामीण विकास संपादक डॉ. प्रतिभा पाटील, डॉ. अजय पाटील, प्रा. अंबादास आरगडे एज्युकेशन पब्लिशर्स औरंगाबाद

संदर्भ लेख

१. महात्मा गांधी आणि आर्थिक विकास प्रा. डॉ. चारुशिला राजेश्वर रुमाले, श्रीमती राधादेवी गोयन महिला महा. अकोला.
२. आजच्या संदर्भात गांधीजींच्या आर्थिक विकासाची प्रस्तुतता श्री. येरगे अर्जुन गंगाराम पीएच.डी संशोधक विद्यार्थी स्वा. रा.ती मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड
३. महात्मा गांधी यांचे आर्थिक विचार डॉ. अलका प्रदीप वालचाळे सहयोगी प्राध्यापक मराठी विभाग प्रमुख कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय, अंबाजोगाई जि. बीड.
४. महात्मा गांधींच्या आर्थिक विचारांची भारतात वर्तमानातील समर्पकता प्रा. दिलीप पांडुरंग महाजन अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख कला व वाणिज्य महा. चिखली जि. बुलढाणा.
५. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील महात्मा गांधींच्या विचारांची प्रासंगिकता प्रा. नितीन ज्ञानदेव चौधरी व श्री गणेश भरत ढवळे सिताबाई कला महाविद्यालय अकोला.

GST Benefits and Impact on Indian Economy

भारतीय अर्थव्यवस्था पर जीएसटी के लाभ और प्रभाव

डॉ. संजय प्रसाद
Assistant Professor, Commerce Govt. college Pithampur, Dhar,

Introduction

वस्तु एवं सेवा कर :कैंद्रीय मंत्रिमंडल ने चार जीएसटी कानूनों को एकीकृत जीएसटी विधेयककेन्द्रीय जीएसटी विधेयक, मुआवजा विधेयक और संघ राज्य जीएसटी विधेयक को मंजूरी दी है| 01 जुलाई 2017से जीएसटी के लागू होने की संभावना और इसी परिपेक्ष्य में हम जीएसटी के प्रभावों को देखेंगे | **जीएसटी** Goods and Services Tax भारत में 1 जुलाई 2017 से लागू एक अप्रत्यक्ष कर व्यवस्था है, जिसे सरकार व कई अर्थशास्त्रियों द्वारा इसे स्वतंत्रता के पश्चात् सबसे बड़ा आर्थिक सुधार बताया है। इससे केन्द्र एवम् राज्य सरकारों द्वारा भिन्न भिन्न दरों पर लगाए जा रहे विभिन्न करों को हटाकर पूरे देश के लिए एक ही अप्रत्यक्ष कर प्रणाली लागू की गई जिससे भारत को एकीकृत साझा बाजार बनाने में मदद मिल सके ।

1 जुलाई 2017 से पूर्व किसी भी वस्तु पर केंद्र एवं राज्य सरकार के द्वारा कई तरह के अलग-अलग करलगाये जाते थे, लेकिन जीएसटी आने से सभी तरहकी वस्तुओं पर एक जैसा ही कर लगाया जा रहा है पूर्व मे वस्तुओं पर 30से 35प्रतिशततक कर देना पड़ रहा था, कुछ चीजों पर तो प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रूप से लगाया जाने वाला कर 50प्रतिशतसे ज्यादा होता था | जीएसटी आने के बाद यह कर अधिकतम 28 प्रतिशत हो गया है इसके अतिरिक्त अब भारत मे कोई भी अप्रत्यक्ष कर नहीं रहा, जीएसटी भारत की अर्थव्यवस्था को एक देश, एक कर प्रणाली वाली अर्थव्यवस्था बन गई है। भारत के लोग 17 अलग-अलग तरह के कर चुकाते थे अब जीएसटी लागू होने के बाद केवल एक ही तरह का कर लागु रह गया है इसके लागु होते ही एक्साइज ड्यूटी, सर्विस टैक्स,वैट,मनोरंजन कर,लग्जरी कर जैसे बहुत सारे कर खत्म हो गए है|केंद्र और राज्य सरकार वस्तुओं और सेवाओं पर एक समान दरों पर कर लगा रही है । **उदाहरणार्थ**:- यदि किसी वस्तु पर 20 प्रतिशत कर मान्य है,तो केंद्र और राज्य दोनों 10-10 प्रतिशत कर संग्रहित करेंगे।

जीएसटी लागू होने के बाद किसी भी वस्तु और सेवा पर कर वहां लगेगा जहां पर वह विक्रय होगा | जीएसटी अलग-अलग स्तर पर लगने वाले एक्साइज ड्यूटी,एडिशनल एक्साइज ड्यूटी, सेंट्रल सेल्स टैक्स,वैट,लक्ज़री टैक्स,सर्विस कर,इत्यादि की जगह अब केवल जीएसटी लगेगा।

Keywords:-माल और सेवा कर, भारतीय अर्थव्यवस्था

• **Interdisciplinary relevance(अंतःविषय प्रासंगिकता)**:सरकार केनीति निर्माताओं और करदाताओं को ध्यान मे रखते हुए, भारत के आधुनिक कर प्रणाली के उद्देश्य जोभारतीय परिप्रेक्ष्य मे जितना संभव हो सके घरेलू पहलुओं पर ध्यान रखते हुए विकसित कियाहै। किन्तु कर ढांचा, प्रशासन और उसके अनुपालन मे अंतर्राष्ट्रीय परिप्रेक्ष्य को द्रष्टिगत रखते हुए कर निति की प्रक्रियाको मजबूत करने के लिए ठोसकदम उठाया है। समष्टि आर्थिक और क्षेत्रीय और उप-क्षेत्रीय स्तर पर भारत की अंतर्राष्ट्रीय प्रतिस्पर्धा के विभिन्न आयामों पर इसके प्रभाव का मूल्यांकन करने के लिए इस तरह के परिप्रेक्ष्य की भी आवश्यकता है।

ISSN : 2348-7143
December 2019

• **Review of Research and Development in the Subject(विषय में अनुसंधान और विकास के लिए समीक्षा):** वर्तमान अध्ययन पिछले साहित्यो पर आधारित है, जिसे हम Secoundary Data भी कहते है। ज्यादातर इसमें भारत शासन द्वारा जारी लेख व पत्रिकाओं,राष्ट्रीय व अन्तर्राष्ट्रीय सम्मेलन की कार्यवाहीयो केसाथअनुसंधान प्रकाशन वाले डेटा को स्रोत का माध्यम माना गया है, साथ ही प्रकाशित और अप्रकाशित शोध जो इंटरनेट पर उपलब्ध है उन्हें भी इस मे शामील किया गया है जिससे शोध उद्देश्यों को प्राप्त किया जा सके |

Significance of the study (अध्ययन का महत्व): भारतीय कर को दुनिया के व्यावसायियो द्वारा जटिल माना जाता है। जीएसटी के पूर्व भारत देश ने खराब व्यापार प्रथाओं का नेतृत्व किया। इस चुनौती को दूर करने के लिए,भारत ने "एक देश-एक कर" आदर्श के रूप मे जीएसटी प्रणालीको अपनाया है ।

- **जीएसटी की विशेषताएं और महत्व:-**
    - **उत्पादन से उपभोग में कर परिवर्तन:** इससे उत्पादन राज्यों के राजस्व में कमी आएगी। केंद्र सरकार ने इस राजस्व में आई कमी को दूर करने का वादा किया है।
    - **कराधान का उत्पादन श्रृंखला के साथ अन्तसंबंध:**इससे कर अनुपालन में वृद्धि होगी, कर निरीक्षकों आदि के साथ भ्रष्टाचार में कमी आएगी |
    - **एकल अप्रत्यक्ष कर प्रणाली:** लगभग सभी अप्रत्यक्ष करों को एक ही कर दायरे मे लाया गया है |

Objectives (उद्देश्य):माल और सेवा कर (GST) का मुख्य उद्देश्य वस्तुओ और सेवाओं के उत्पादन, वितरण लागत पर करों के व्यापक प्रभाव को खत्म करनाहै। कर पर प्रभाव अर्थात कर अधिकता का बहिष्कार देश के काफीव्यापारियों ने किया है, मूल वस्तुओं और सेवाओं की प्रतिस्पर्धा ही देश के सकल घरेलू उत्पादविकास के लिए लाभदायक प्रभावमे सुधार करना होगा । यह माना जाता है कि जीएसटीभारत में अप्रत्यक्ष कर व्यवस्था जो अंतिम उपभोक्ताओं के स्तर तक आपूर्ति श्रृंखला में व्यापक प्रभाव को दूर कर सकती हैं उस को व्यवस्थित बनाने के उद्देश्य को प्राप्त करने के लिएकाम करना है |

1. मौजूदा भारतीय अर्थव्यवस्था को समझने के लिएवित्तीय नीतियों के संबंध में विशेष रूप से आर्थिक नीतियो, सेवाओएवम् वस्तुओ की पूर्ति के प्रावधानो का अध्ययन करना है |
2. वित्तीय कर के लिए उपलब्ध विकल्पों का अध्ययन करने के लिएजीएसटी के तहत सेवाएं, आपूर्ति और इसके प्रभाव का वर्णन करना |
3. कर प्रशासन और अनुपालन में जटिलताओं को कम करना।
4. करों और राजस्व को लेकर राज्यों के बीच अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा को घटाना है ।

Hypothises to be proved(परिकल्पनाए):अर्थव्यवस्था के संबध मे जीएसटी के जरिए मिले एक नए कर की चर्चा मे कुछ प्रश्न इस प्रकार है |

1. क्या हम दुसरे देशों के अनुभव को समझकर अपने देश मे निवेश मे हो रही मौजूदा गिरावट को शीघ्र बदल सकते है ?

2. क्या सरकार दुसरे और तीसरे चरण के प्रत्यक्ष कर का संग्रहण समय रहते कर पाएगी क्या ? जिसके लिए उन्हें शक्ति प्रदान की गई है, और यदि नहीं, तो इस का क्या अर्थ है?
3. क्या भारत की आर्थिक दौड़ मे आगे आने के चार दशक लम्बी गतिशील प्रक्रिया मे अवरोध होगा ?
4. क्या कर क्षेत्र मे अत्यधिक कानूनी पेचीदगी से बचा जा सकता है जिससे सरकारी कार्यवाहियों व सरकारी खर्चा मे कमी लाई जा सकती है ?

Methodology (कार्यप्रणाली):-

Data Collection (समंक संग्रहण):अध्ययन के उद्देश्य के लिए, स्तरीकृत नमूनोका संग्रहण कर सही विधियों का उपयोग किया जाएगा। समंको का संग्रहकुल आय पर कर प्रतिशत, माल के बीच आयातऔर सेवा उद्योग,माल और सेवा उद्योग के बीच निर्यात और माल के बीच लाभकी गणना की जायगी।

समंक संग्रहणके प्रकार: अनुसंधान अध्ययन, प्राथमिक व द्वितीयक समंको को संग्रहीत कर के किया जाएगा | प्राथमिक समंक संग्रह के लिए प्रश्नावली और साक्षात्कार विधि का उपयोग होगा जिसे उद्योगपतियों, निर्यातकों, श्रमिकों, प्रबंधन और संस्थानों के प्रशिक्षकों को उपलब्ध कराया जाएगा |इसके अलावा द्वितीयकसमंक का उपयोग मौजूदा दस्तावेजों और पूर्व मे हो चुकी अनुसन्धान के आकड़ोको शामील करके भी किया जाएगा, जिसमे मूल रूप से सरकारी रिपोर्ट, विभिन्न एजेंसियों द्वारा जारी रिपोर्ट आदि को एकत्रित कर के किया जाएगा |

भारतीय अर्थव्यवस्था को जीएसटी के लाभ:-

- एक्साइज ड्यूटी,एडिशनल एक्साइज ड्यूटी, सेंट्रल सेल्स टैक्स,वैट,लक्ज़री टैक्स,सर्विस कर,इत्यादि और उत्पाद शुल्क जैसे अप्रत्यक्ष करों को हटाना।
- वर्तमान कर संरचना की तुलना में एक सरलीकृत कर नीति।
- करों के कैस्केडिंग प्रभाव को हटाना अर्थात् कर पर कर को हटा देना है।
- विनिर्माण क्षेत्र पर करों के कम बोझ के कारण विनिर्माण लागत में कमी। इसलिए उपभोक्ता वस्तुओं की कीमतों में कमी आने की संभावना है।
- आम आदमी पर बोझ कम होगा, जनता को उन्हीं उत्पादों को खरीदने के लिए कम पैसा देना पड़ेगे जो पहले महंगे थे।
- वस्तुओं की मांग और खपत में वृद्धि।
- मांग बढ़ने से आपूर्ति में वृद्धि होगी।इससे अंततः माल के उत्पादन में भी वृद्धि होगी।
- व्यापारियों और दुकानदारों द्वारा सामान्य रूप से अनुसरण की जाने वाली प्रणाली के रूप में काले धन के नियंत्रण को अनिवार्य रूप से जांच के लिए रखा जाएगा।
- दीर्घ अवधि में भारतीय अर्थव्यवस्था को मजबूत प्रदान करेगा।

जीएसटी का भारतीय अर्थव्यवस्था पर क्या असर पड़ेगा:-

- उत्पादकों पर कर का बोझ कम करनाऔर अधिक उत्पादन के माध्यम से विकास को बढ़ावा देना है।
- अलग-अलग कर बाधाएँजैसे कि चेक पोस्ट और टोल प्लाज़ापरिवहन किए जा रहे अयोग्य वस्तुओं के अपव्यय का कारण बनते हैं। यह जुर्माना बफर स्टॉक और वेयरहाउसिंग लागत

की उच्च आवश्यकताओं के कारण प्रमुख लागतों में बदल जाता है। इस एकल कर प्रणाली इस प्रकार की समस्या को समाप्त कर देगी।

- शासकीय प्रक्रिया में और अधिक पारदर्शिता होगी क्योंकि ग्राहकों को यह पता होगा कि उनसे कितना टैक्स वसूला जा रहा है और किस आधार पर।
- जीएसटी टैक्स बेस बढ़ाकर सरकार के राजस्व में इजाफा कर सकती है।
- जीएसटी उत्पादकों द्वारा माल या सेवा श्रृंखला में दिए गए करों के लिए क्रेडिट प्रदान करेगा। इससे उत्पादकों को विभिन्न पंजीकृत डीलरों से कच्चा माल खरीदने के लिए प्रोत्साहित करने की उम्मीद बढेगी और कराधान के दायरे में अधिक विक्रेताओं और आपूर्तिकर्ताओं में लाने की उम्मीद है।
- जीएसटी भारत में निर्मित वस्तुओं और सेवाओं के प्रति राष्ट्रीय और अंतर्राष्ट्रीय बाजार में प्रतियोगिता बढ़ेगी जिस कारण भारत सरकार के **मेक इन इंडिया**को और बढ़ावा मिलने की उम्मीद है. इसके अलावा सभी आयातित सामानों को एकीकृत कर (आईजीएसटी) के दायरे में लाया जायेगा जो कि सेंट्रल जीएसटी + स्टेट जीएसटी के बराबर है, यह स्थानीय उत्पादों पर लगने वाले कराधानों के बीच समानता लाएगा।

जीएसटी का भारत की आर्थिक वृद्धि पर सकारात्मक प्रभाव पड़ेगा: विश्व बैंक:-

नोटबंदी से भारतीय अर्थव्यवस्था को मामूली झटका ही लगा है, वस्तु एवं सेवा कर (जीएसटी) के क्रियान्वयन से भारतीय अर्थव्यवस्था मे तेजी आयेगी और वित्त वर्ष 2018-19 में भारत की सकल घरेलू उत्पाद (जीडीपी) की वृद्धि दर 7 प्रतिशत पर पहुंच जाएगी, विश्व बैंक की दक्षिण एशियाई अर्थव्यवस्था पर रिपोर्ट में यह अनुमान लगाया गया है,इसमें कच्चे तेल और अन्य वस्तुओं की कीमतों में तेज वृद्धि का भी अर्थव्यवस्था पर नकारात्मक प्रभाव पड़ेगा | विश्व बैंक ने कहा कि निवेश कम रहने तथा नोटबंदी के प्रभाव आदि की वजह से 2016-17 में भारतीय अर्थव्यवस्था की वृद्धि दर 6.8 प्रतिशत रहेगीए लेकिन 2018-19 में यह बढ़कर 7 प्रतिशत पर पहुंच जाएगी और निश्चित समय और सुगम तरीके से जीएसटी के क्रियान्वयन से 2017-18 में आर्थिक गतिविधियो को उल्लेखनीय लाभ मिल सकता है. रिपोर्ट में अनुमान लगाया गया है कि 2019-20 में आर्थिक वृद्धि दर मामूली और बढ़कर 7.7 प्रतिशत पर पहुंच जाएगी |

Month	GST collection (in Rs. Crore) - 2017-18	GST collection (in Rs. Crore) - 2018-19			
April	NA	103459			
May	NA	94016			
June	NA	95610			
July	NA	96483			
August	95633	93960			
September	94064	94442			
October	93333	100710			
November	83780	97637			
December	84314	NA			
January	89825	NA			
February	85962	NA			
March	92167	NA			
Average	89885	97040			

निष्कर्ष:-

भारत मे (जीएसटी) वास्तु एवंम सेवा कर का भविष्य दीर्घ अवधि मे देश की अर्थव्यवस्था का एक मजबूत स्तम्भ बन कर उभरेगा क्योकि उपरोक्त चार्ट और आकड़ो को देख कर यह प्रतीत होता है की अभी बीते 2 वर्षो मे बोहोत ज्यादा कुछ बदलता हूआ नजर नहीं आ रहा है जो कर जमा हूवा भी है वह लगभग- लगभगसमान ही लग रहा है | इस के कारणों को यदि देखा जाए तो प्रमुख रूप से व्यापारियों को जीएसटी की कार्यप्रणाली से या तो उन्भिग्य है या प्रणाली बहूत जटिल है, या वह कर की दरो से खुश नहीं है, जीएसटी को सफल करने के लिए सरकार को कुछ उदार नीतियों को अपनाना पड़ेगा साथ ही जीएसटी की समस्याओ को दूर करना होगा |

जीएसटी भारत सरकार द्वारा अप्रत्यक्ष कर संरचना को युक्तिसंगत बनाने का एक आधा-अधूरा प्रयास है। 150 से अधिक देशों ने जीएसटी लागू किया है। साथ ही, सरकार को जीएसटी के कार्यान्वयन के कारण संभावित मुद्रास्फीति के खिलाफ भारत की विशाल गरीब आबादी को प्रेरित करने का प्रयास करना चाहिए। इसमें कोई संदेह नहीं है, जीएसटी मौजूदा अप्रत्यक्ष कर प्रणाली को सरल करेगा और मौजूदा वर्तमान विषम कराधान प्रणाली द्वारा बनाई गई अक्षमताओं को भी दूर करेगा |

References / Bibliography:-

- Garg Girish(2014), Basic Concepts and Features of Good and Service Tax In India,International Journal of scientific research and management (IJSRM),||Volume 2 Issue 2 Pages-542-549.
- PalAnushuya, KaramNarwal(2014) Application of CGE Models in GST: A Literature Review, International Journal of Economic Practices and Theories, Vol. 4, No. 6, 2014, e-ISSN 2247–7225 www.ijept.org ,Page No 970.
- Amanuddin, Shamsuddin,Muhammad Ishfaq, MeorRuslan,AfifahAbdHalim, NurFatinZahari, FarhanaMohamadFazi And Sultan Haji Ahmad Shah.(2014) Educators' Awareness And Acceptance Towards Goods And Services Tax (Gst) Implementation In Malaysia: A Study In Bandar Muadzam Shah, Pahang, International Journal Of Business, Economics And Law, Vol. 4, Issue 1, Issn 2289-1552,Page No 1- 10.
- JaiParkash(2014) INDIRECT TAX REFORMS IN INDIA AND A WAY AHEAD FOR GST, . International Journal Of Computing And Corporate Research, ISSN (Online): 2249-054X,Volume 4 Issue 1 January 2014,International Manuscript ID : 2249054XV4I1012014-05.
- Monika Tushir Bohra (2014), The Goods And Services Tax And Its Likely Impact On Indian Economy, International Journal Of Economic Issues, Vol. 7, No. 2 , 279-286.
- Rajesh R. Desai And Ankit D. Patel(2015) Review Article Goods And Services Tax In India: An Opportunities And Challenges, International Journal Of Current Research International Journal Of Current Research 7, Issue, 11, Page No.23347-23349.
- www.deskera.in/gst-benefits-and-impact-on-indian-economy.(2019)
- www.economictimes.indiatimes.com/hindi/news/gst-economic-growth-india/articl. (2019)

ISSN : 2348-7143
December 2019

भारतीय अर्थव्यवस्थेची घसरण : कारणे व उपाय

प्रा. संदीप ध.चव्हाण
यशवंत महाविद्यालय,वर्धा

प्रस्तावना : —

२००८ मध्ये आलेल्या जागतिक मंदीचे पडसाद भारतीय अर्थव्यवस्थेवर २०१२—२०१३ व २०१३—२०१४ या वर्षी दिसू लागले.नव्या सरकारामुळे देशभरात उत्साह संचारला. उदयोग जगतात नव—नवीन आशा निर्माण होऊ लागले. सोबतच भारतीय जनतेमध्ये ही सकारात्मक भावना निर्माण झाली. त्याच दिशेने जर देश पुढे गेला असता तर आज देशाचे भले झाले असते. तसे झाले नाही परंतु त्याची कारणे बहुतांश लोकांना अजूनही समजलेली नाही त्यासाठी नोटबंदीचा खेळखंडोबा करण्यात आला आणि सुदृढ अथव्यवस्थेला रूग्ण बनवून खाटेवर झोपविले गेले.

आपली अर्थव्यवस्था ही बहुतांशी देशातंर्गत होणाऱ्या व्यवहारावर अवलंबून असते ती निर्यातीवर तितकी अवलंबून राहतनाही. जेव्हा आपल्या देशातील चलन वेगात वाढ होते तेव्हा देशांतर्गत लोकांच्या उत्पन्नात वाढ होते. जर लोकांनी खर्च केला नाही तर ही प्रक्रिया ठप्प होते. वर्तमान परिस्थितील लोकांचे रोजगार गेल्यामुळे, दुष्काळाची परिस्थिती व नोटबंदी इत्यादी मुळे देशातील जनतेने मोठे खर्च लांबणीवर ढकलेले आहे. शिवाय लहान खर्च करण्यास तयार नाही. त्यासंदर्भात बिस्किटचा एक प्रमुख ब्रॅण्ड असलेल्या पार्ले कंपनीने व्यक्त केलेली चिंता महत्त्वाची आहे. त्यांच्या मते, पाच रूपयाचा बिस्किटचा पुडाही खरेदी करतांना ग्राहक दोनदा विचार करायला लागला आहे आणि ही बाब देशाच्या अर्थकारणाकबद्दल चिंतेची बाब आहे. अशा परिस्थितीत सध्याचे अर्थमंत्री यांनी पाच ट्रिलीयन डॉलरची अर्थव्यवस्था निर्माण करण्याचे जे स्वप्न भारतातील जवळपास १३० करोड लोकांना दाखविले. ते कसे पूर्ण होईल हा प्रश्न निर्माण होते. सध्याच्या आर्थिक परिस्थितीशी चार हात करण्याची तयारी सरकारमध्ये दिसत नाही. आता तरी सरकारने जागे व्हायला हवे. कारण देशाचे आर्थिक दुखणे इतके वाढले आहे की, ते दुखणे कमी केल्याशिवाय आपण बघितलेले स्वप्न पूर्ण होणार नाही.

नीती आयोगाचे उपाध्यक्ष राजीव कुमार म्हणाले की, ७० वर्षात प्रथमच अशा प्रकारच्या आर्थिक मंदीला सामोरे जावे लागले आहे. नोटाबंदी, GST आणि दिवाळखोरीची संहिता या सारख्या अमलबंजावणी नंतर आर्थिक परिस्थिती बदलली. RBI चे गव्हर्नरशक्तीदास कांत ने जुलै २०१९ च्या मौद्रिक धारेणात स्पष्ट म्हटले आहे की, अलिकडच्या काळात नोकरीत होणारी घट आणि वस्तूच्या किमतीत होणारी वाढ याची भिती ग्राहकांच्या मनात निर्माण होत आहे. परिणामी ग्राहकांचा आत्मविश्वास कमी होत आहे.

जागतिक महासत्ता होण्याची स्वप्न पाहणाऱ्या भारताच्या अर्थव्यवस्थेला धक्का देणारी जागतिक बँकेने जाहीर केलेली आकडेवारी समोर आली असून जगातील पाचव्या क्रमांकाला असणाऱ्या भारतीय अर्थव्यवस्थेची दोन स्थांनाची पिछेहाटझाली आहे. UK आणि फ्रांस यांनी भारताला मागे टाकून पाचवे व सहावे स्थान मिळविले आहे. त्यामुळे आता भारत सातव्या क्रमांकावर फेकला गेला. रिझर्व्ह बँकेचे माजी गव्हर्नर रघुराम राजन यांनी अर्थव्यवस्थेतील मंदीला अत्यंत चिंताजनक म्हटले आहे. त्याच्या मते, सरकारने वीज आणि नॉन बँक वित्तीय क्षेत्रातील त्वरीत समस्या सोडविण्याची गरज आहे.

संशोधनाचा उद्देश : —

१) भारतीय अर्थव्यवस्था मंदावली आहे हे सुचित करणारे कुठले निर्देशक आहे याचा शोध घेणे.
२) आर्थिक घसरणीचे कारणे कोणते याचा शोध घेणे.
३) आर्थिक घसरणीचे आर्थिक मंदीत रूपांतर होऊ नये म्हणून उपाय सुचविणे.

संशोधनाची परिकल्पना : —

खरोखरच भारतात आर्थिक घसरण निर्माण झाली आहे.

संशोधन पद्धती: —

प्रस्तुत संशोधनासाठी लागणारी माहिती मिळविण्यासाठी द्वितीय समंकाचा वापर केला आहे. द्वितीय संमकासाठी केंद्रीय सांख्यिकीचे अहवाल, संशोधन विषयाशी संबंधित लेख, मासिके व इतर मान्यवर लोकांची पत्रकार परिषद व मुलाखत, वर्तमान पत्रे इत्यादीचा आधार घेण्यात आला आहे.

आर्थिक घसरणीचे निर्देशक : —

१) GDPच्या दरात होणारी घट : —

नोव्हेंबर २०१६ मध्ये झालेल्या नोटबंदीमुळे उपभोगास तीव्र धक्का बसला, ज्यामुळे नोकरी कमी झाली. लोकांचे उत्पन्न कमी झाले परिणामी मागणी आणखी कमी झाली.

जुलै २०१७ मध्ये वस्तू व सेवा कर (GST) लागू झाला. तेव्हा कराच्या स्वरूपात झालेल्या सुधारणेचा अर्थव्यवस्थेला धक्का बसला.

ज्याप्रमाणे नोटबंदी आणि (GST) चे परिणाम उमटत होते. २०१८ मध्ये नॉन बॅंकिंग फायनन्शियल कंपन्यांचा (NBFC) क्रेडीट संकटाला IL & FSच्या संकटामुळे चालना मिळाली. त्यांचा परिणामभारताच्याGDP वरझाला.

April – June 2018	8%
July – Sep. 2018	7%
Oct - Dec. 2018	6.6%
Jan – Mar 2019	5.8%
April – June 2019	5%

२) वाहन क्षेत्रावर प्रभाव : —

ऑटोमोबाईल क्षेत्राला २० वर्शात सर्वात वाईट संकटाचा सामना करावा लागला आहे. अहवालात म्हटले आहे की वाहन क्षेत्राला सुमारे २.३० लाख रोजगार गमावले आहेत. 'सोयायटी ऑफ इंडियन ऑटोमोबाईल मॅन्युफॅक्चरर्स' (SIAM) च्या अहवालात असे दिसून आले आहे की, अलिकडच्या काळात ३०० डीलरशिप बंद पडल्या आहेत. कार, ट्रॅक्टर, दुचाकी वाहनाच्या विक्रीत घट झाली आहे. ऑटो कंपोनेट मॅन्युफॅक्चरिंग उद्योगात सुमारे १० लाख नोकऱ्यांना फटका बसल्याचे सियायने सांगितले.

अ) घरगुती कार विक्रीत घट : —

एप्रिल ते जून २०१९ या कालावधीत कारच्या विक्रीत २०१८ मधील कालावधीच्या तुलनेत २३.३% टक्यानी घट झालेली आहे. २००४ नंतरच्या तिमाही विक्रीतील ही सर्वात मोठी घट आहे. कार विक्रितील मंदीचा टायर उत्पादन आणि स्टिल उत्पादनावरही प्रभाव पडतांना दिसतो. त्याच वेळी वाहन कर्जाच्या वाढीत ५.१% पर्यंत घटझालेली आहे. या पाच वर्शातील ही सर्वात मोठी घट आहे.

ब) दुचाकी विक्रीत घट : —

कार विक्रीतील घटीच्या तुलनेत दुचाकी विक्रीतील घट कमी आहे म्हणजे कार विक्री इतके वाईट दिवस दुचाकी विक्रीलाआले नाही. एप्रिल ते जून २०१९ दरम्यान दुचाकीच्या विक्रीत ११.७% नीघट झाली आहे. २००८ नंतरची ही सर्वात मोठी घसरण आहे. जेव्हा आर्थिक संकटाच्या सुरूवातीच्या काळात दुचाकीच्या विक्रीत १४.८ टक्यांनी घट झाली आहे. खर तर मोपेड देखील विकत नाही. एप्रिल ते जून २०१९ दरम्यान त्यांची विक्री १९.९% कमी झाली आहे.

क) ट्रॅक्टर विक्रीत घट : —

ट्रॅक्टर विक्री ग्रामीण भागातील मागणीचा एक चांगला निर्देशक आहे. एप्रिल ते जून २०१९ या कालावधीत ट्रॅक्टर ची विक्री १४.१%ने घटली आहे ही जवळ जवळ चार वर्शातील सर्वात मोठी घसरण आहे.

ड) घरगुती व्यावसायिक वाहनांच्या विक्रीत घट : —

घरगुती व्यावसायिक वाहनांच्या विक्री कडे औद्योगिक कार्याचे आर्थिक निर्देशक म्हणून पाहिले जाते. वेगवान विक्री, पायाभूत सुविधा आणि औद्योगिक आघाडीवर मजबूत क्रिया दर्शविते. व्यावसायिक वाहने अर्ध तयार वस्तू तसेच फिरण्यासाठी वापरल्या जातात. एप्रिल ते जून २०१९ या कालवधीत वाहनाच्या विक्रीत ९.५% घट झाली असून ही पाच वर्षातील सर्वात मोठी घट आहे.

३) FMCGकंपन्या (वेगवान गतिशील उपभोग्य वस्तू) : —

FMCG कंपन्याच्या विकल्या गेलेल्या वस्तूची संख्या मंदावली आहे. 'हिंदुस्थान युनिलिव्हर लिमिटेड' कडे बघितल तर एप्रिल ते जून २०१९ या काळात व्हॉल्यूमची वाढ ५% होती. गेल्या वर्षी या काळात ती १२% होती. इतरही उदाहरणे आहेत. डाबर इंडियाने एप्रिल—जून २०१९ या कालवधीत ६% ने वाढ नोंदविली असून गतवर्शी याकालावधीत २१%होती. ब्रिटानिया गतवर्षी १३%च्या तुलनेत ६% वर खाली आहे. दररोज खरेदी करण्यात लोक कमी पडतात तेव्हा ही बाब चिंताजनक आहे. एशियन पेंटसच्या वाढीचा दर १२% वरून घसरून ९% वर आला आहे.

४) टेक्सटाईल सेक्टर/कापड क्षेत्र : —

कृषी क्षेतानंतर सर्वात जास्त १० करोड लोकांना रोजगार देणारा कापड क्षेत्राची हालत सुद्धा खराब आहे. 'नॉदर्न इंडिया टेक्सटाईल मिल्स एसोसिएशन' यांनी सविस्तर पणे वर्तमान पत्रात जाहिरात देऊन सरकार व जनतेचे लक्ष केंद्रित केले. देशाच्या कापड उद्योगामध्ये ३४.६ टक्के घट झाली आहे ज्यामुळे २५ ते ३० लाख लोकांची नोकरी जाण्याची शक्यता आहे.

५) गृह विक्रीत घट : —

'रिअल इस्टेट रिसर्च कंपनी लिआस फोरम' च्या मते, मार्च २०१९ पर्यंत भारताच्या ३० प्रमुख शहरामध्ये १.२८ दशलक्ष घरे विकल्या गेले नाही. मार्च २००८ च्या आकडेवारी वरून ही आकडेवारी ७% पर्यंत वाढली आहे. जेव्हा रिअल इस्टेट क्षेत्र चांगले काम करते तेव्हा स्टील आणि सिमेंट पासून फर्निचर, पेटंस, विटा, इलेक्ट्रीक्ल इत्यादी क्षेत्र चांगली कामगिरी करतात. हे वर्तमान काळात होतांना दिसत नाही. रिअल इस्टेटच्या किमती वर्शानुवर्श वाढल्या नाहीत त्यामुळे या क्षेत्रात मंदीचे वातावरण दिसत आहे.

६) उदयोगाला बँक कर्ज : —

हा महत्त्वपूर्ण निर्देशक दोन वर्षापासून जवळजवळ सपाट राहिला होता आणि अलीकडच्या काळात त्यात सुधारणा झाली आहे. एप्रिल ते जुन २०१९ पर्यंत उदयोगाना दिलेले कर्ज २०१८ या कालावधीत ०.९% च्या तुलनेत ६.५% टक्यांनी वाढले आहे. मोठ्य उदयोगांना कर्ज देण्याचे हे प्रमाण मागील वर्शाच्या ०.८% च्या तुलनेत ७.६% ने वाढले आहे परंतु सुक्ष्म व लघु उद्योगांना कर्ज देण्याची वेळ येते तेव्हा ही वाढ ०.७% च्या तुलनेत ०.६% टक्यांवर होती.

मोठ्य उद्योगांना कर्ज देणे जेवढे महत्त्वाचे आहे तेवढेच महत्त्वाचे सुक्ष्म व लघु उद्योजगाना कर्ज देणे महत्त्वाचे आहे. कारण हे उद्योग ग्रामीण भागात वसलेले आहेत. हे उद्योग अर्थव्यवस्थेतील मोठ्य प्रमाणात रोजगार निर्माण करतात. आज भारतात रोजगाराची परिस्थिती चिंताजनक आहे. २०१७—२०१८ मध्ये बेरोजगारीचा उच्चांक ६.१% असल्याचे RBI ने आपल्या अवहालात मान्य केले आहे.

७) बँक किरकोळ कर्ज : —

एप्रिल ते जून २०१९ दरम्यान बँकांच्या किरकोळ कर्जामध्ये मागिल वर्षाच्या तुलनेत १९.६% वाढझाली आहे. यात गृह कर्ज हे किरकोळ कर्जाच्या निम्माहून अधिक कर्ज आहेत, गृह कर्ज गेल्या वर्शाच्या तिमाहीत १५.८%च्या तुलनेत १८.९% ने वाढले आहे.

एकीकडे गृहकर्ज वाढत आहेत या गृहकर्जाचा वापर बिल्डर कडून थेट घराची खरेदी करण्याऐवजी २००३ ते २०१२ या दरम्यान अनेक घर विकत घेणाऱ्या गुंतवणूक दाराकडून घरे खरेदी करण्यासाठी केला जात आहे. त्या प्रमाणात नवीन घरे तयार होत नाहीत आणि म्हणूनच नवीन घराची इमारत ज्या प्रकारची आर्थिक क्रियाकलाप करू शकते ते त्या प्रमाणात करीत नाही.

८) नवीन गुंतवणूक प्रकल्पाची घोशणा : —

एप्रिल ते जून २०१९ दरम्यान जाहीर झालेल्या नवीन प्रकल्पाचे मूल्य मागील वर्शाच्या तुलनेत ७९.५% प्रमाणात घटले. सप्टेंबर २००४ नंतरची ही सर्वात मोठी घसरण आहे. एप्रिल ते जून २०१९ दरम्यान घोषित केलेल्या नवीन गुंतवणूक प्रकल्पांचे मूल्य ७१.३३७ कोटी आहे ते सप्टेंबर २००४ पासून सर्वात कमी आहे. व्यवसायातील लोकांना खरोखरच भारताच्या आर्थिक भवितव्यावर विश्वास नाही हे या गोष्टीचे एक मोठे सूचक आहे.

९) गुंतवणूक प्रकल्प पूर्ण : —

२०१८ वर्षाच्या तुलनेत २०१९ मध्ये पूर्ण झालेले गुंतवणूक प्रकल्प ४८% नी कमी झाले आहे. सप्टेंबर २००४ नंतरची ही सर्वात मोठी घसरण आहे. या तिमाहीत पूर्ण झालेल्या प्रकल्पाचे मूल्य ६९४९४ कोटी होते ते पाच वर्षात सर्वात कमी आहे.

१०) तयार स्टिलचा अंतिम वापर : —

कोणतीही नवीन भौतिक पायाभूत सुविधा तयार करण्यासाठी स्टिलची आवश्यकता असते जर स्टिलच्या वापरामध्ये पूर्वीच्या तुलनेत वेगाने वाढझाल्यास गुंतवणूकीत वाढ होते. परंतु स्टिलचा अंतिम वापर एप्रिल ते जून २०१९ कालावधीत ६.६% होता जो गतवर्शीच्या कालावधीतील ८.८%पेक्षा कमी आहे. दोन वर्षातील ही सर्वात मोठी घट आहे.

११) क्रेडीट कार्डचा वापर : —

क्रेडीट कार्डचा वापर एप्रिल ते जून २०१९ दरम्यान २७.६% होता तो २०१८ मध्ये या कालावधीतील ३१.३%च्या तुलनेने कमी आहे. क्रेडीट कार्ड लोकसंख्येच्या एका विशिष्ट भागाद्वारे वापरले जातात. क्रेडीट कार्ड मुळे वस्तूची खरेदी करण्याची मानसिकता वाढते कारण आता पैसे देण्याची गरज नसते. आज क्रेडीट कार्ड चा वापर घटल्यामुळे वस्तूच्या मागणीत घट झाली आहे.

ISSN : 2348-7143
December 2019

१२) महसुल मिळविणारी रेल्वे मालवाहतूक : —

भारतीय मालवाहतूक रेल्वे भाड्याने कोळसा, सिमेंट, पेट्रोलियम, खते व लोहधातू इत्यादी वस्तूची ने—आण करते. जर रेल्वे देशातील प्रत्येक ठिकाणी वस्तूची ने—आण करत असेल तर हे गुंतवणूकीच्या औद्योगिक क्रियाकलापाचे एक चांगले सुचक आहेत. एप्रिल ते जून २०१९ दरम्यान हे निर्देशक २.७%वाढले आहे. ते जवळजवळ अडीच वर्षातील सर्वात कमी आहे. एप्रिल ते जून २०१८ दरम्याने ही वाढ ६.४% होती.

आर्थिक घसरणीचे कारणे : —

सध्या आपल्या देशात निर्माण झालेली आर्थिक घसरणीचे दोन घटक कारणीभूत आहे.

अ) देशांतर्गत कारणे : —

१) नोटबंदीचा प्रभाव
२) बाजारातील मागणीतील घट— ग्रामीण, शहरी
३)GST चा सदोश रोलआऊट
४) खाजगी व सरकारी गुंतवणूकीत घट
५) उच्च NPAचा प्रश्न
६) कर्ज मिळविणे कठीण
७) पॉलिसी म्हणून मिमिक्स
८) RBIच्या स्वायतेचा प्रश्न
९) केंद्रीय अर्थसंकल्प वादग्रस्त उपाय
१०) मुख्य डेटा व आकडेवारीला प्रकाशित करण्यात विलंब करणे

ब) जागतिक कारणे : —

१) जागतिक मंदीचा परिणाम
२) अमेरिका व चीन यातील व्यापार युद्ध
३) ब्रेझिक्ट चा परिणाम

उपाय योजना : —

आर्थिक घसरणची सुरूवात झाली आहे त्याचा पुढचा टप्पा म्हणजे आर्थिक मंदी म्हणून निरूत्साही अर्थव्यवस्थेत चैतन्य आणण्याचे कार्य सरकारला करावयाचे असते. त्याकरिता पुढील कार्यक्रम किंवा उपाय योजना हाती घ्यावे लागतात.

१) व्याजाचे दर घटवून कर्ज स्वस्त व सुलभ करणे.
२) बँकाद्वारे प्रत्यय निर्मितीला मोठ्या प्रमाणात उत्तेजन देणे व प्रत्ययाचा विस्तार करणे.
३) तुटीचे अर्थप्रबंधन करून तुट भरून काढण्यासाठी जास्तीची नाणी व नोटा छापून मुद्रेचा पुरवठा वाढविणे.
४) करामध्ये विविध प्रकारची सुट देऊन उत्पादन वाढीला चालना देणे.
५) पुनर्निर्माण कार्यक्रम मोठ्या प्रमाणावर हाती घेऊन बेकारांना काम देणे.
६) आयातीत घट व निर्यातीत वाढ व्हावी म्हणून चलनाची किंमत मुद्दाम कमी करणे म्हणजे अवमूल्यन करणे.
७) व्यवसायामध्ये अधिक निश्चितता निर्माण करणे.
८) सरकारने ग्रामीण आणि षहरी भागावर मोठ्या प्रमाणात खर्च करण्याची गरज आहे.
९) सरकारी गुंतवणूकीत वाढ करणे.
१०) देशातंर्गत निर्माण होणाऱ्या वस्तू आणि सेवाच्या उपभोगात वाढ घडवून आणणे.
११) देशातील सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगाचा विकास करणे.
१२) FPI वर लावलेल्या अधिभारात वादग्रस्त वाढ हठविणे
१३) सरकारी संस्थानी खाजगी संस्थाचे थकित लवकरात लवकर परत करणे.
१४) सार्वजनिक बँकाचे पूर्णपंजीकरण करणे
१५) कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी (CSR) पार पाडण्यासाठी प्रयत्न करणे.

निष्कर्ष : —

देशात आर्थिक घसरणाची प्रक्रिया सुरू झाली हे सरकारने मान्य करायला पाहिजे आणि त्यानुसार उपाय करायला हवे, यात दुमत असू शकत नाही. हे उपाय लवकर आणि प्रभावी पणे करणे गरजचे आहे.

ISSN : 2348-7143
December 2019

संदर्भ सूची

१) स्थूल अर्थशास्त्र, जी. एन. झामरे
२) स्थूल अर्थशास्त्र, डॉ. गजानन पाटील
३) भारतीय अर्थव्यवस्था : स्थूल अर्थशास्त्रीय आढावा, नीलांजन बानीक
४) व्यावसायीक अर्थशास्त्र, डॉ. डी. व्ही. मुळे
५) विविध वर्तमानपत्रातील लेख, अहवाल, मनोगत इ.
६) व्यापार चक्राचा अर्थशास्त्र, डॉ. आर. वाय. माहुरे
७) विविध कार्यालयातील अहवाल (केंद्रीय सांख्यिकीचे अहवाल) तसेच (RBIचेअहवाल)

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

भारतीय अर्थव्यवस्था : अपूर्ण विकसीत व पुढे विकसीत

प्रा. रवींद्र बा. शेंडे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा जि. चंद्रपूर

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा इंग्रज साम्राज्याअगोदर मजबूत होता. इंग्रजांनी जाणुनबुजून स्वत:च्या विकासासाठी भारताचे प्रचंड शोषण केले. १५ ऑगस्ट १९४७ ला भारताला स्वातंत्र्य मिळाले असले तरी देशातील शासनाचा, विकसीत देशांचा व बाजारपेठांचा पाठींबा मिळत नसल्यामुळे देशाचे नुकसान होत आहे. देशाच्या सार्वभौमत्वात अजुनही शाश्वत व सर्वसमावेशक विकास समाविष्ट नाही. वर्तमान व पुर्व सरकार विकासाला अनेक विशेषणे लावून विकासाला सबळ बनविण्याचा प्रयत्न करीत असले तरी वास्तविक विकासाकडे लक्ष देणे अतिआवश्यवक आहे. एकूणनच आज भारतीय अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप अपूर्ण विकसीत असून पुढे पूर्ण विकसीत करता येते.

भारतीय शेती क्षेत्र कधी नैसर्गिक अनुकूलता तर भांडवलाचा अभाव, तर कधी भांडवल अनुकूलता तर नैसर्गिक अवकृपा यांच्या दृष्टचक्रात सापडुन अनेक उपलब्धता उपलब्ध करून देत असतांना या शेती क्षेत्राकडे होणारे सर्वांचे दुर्लक्ष प्रथमता दुरूस्त होण्याची नितांत गरज आहे. कारण या क्षेत्राला कोणताच पर्याय नाही या दृष्टीकोणातून या क्षेत्राचा वापर अपेक्षित आहे. परंतु सद्यस्थीतित शेतीला अनेक पर्याय आहे या व्यूहरचनेतून पाहण्यात येत आहे. यात तात्काळ बदल अपेक्षित आहे.

भारतीय उद्योग क्षेत्रात ''खाउजा'' धोरणातील तीनही प्रमुख साधनांचा वापर होत असल्यामुळे उद्योग क्षेत्र स्वत:च्या विकासासाठी प्रचंड नुकसान करीत आहे. नैसर्गिक साधनसंपत्तीला पर्याप्त वापरण्याची कला अजूनही आपल्या उद्योगधंद्यामध्ये पूर्ण विकसीत झालेली नाही. यात तात्काळ बदल अपेक्षित आहे.

भारतीय सेवा क्षेत्रातही खाउजा धोरणातील सर्व साधनांचा वापर होत असल्यामुळे प्रचंड नफा मिळत आहे. परंतु मिळणाऱ्या नफ्यात शेती व उद्योग क्षेत्राचे प्रचंड नुकसान होत आहे. उदा: सेवाक्षेत्र प्रंचड व्याजदर आकारत असल्यामुळे कर्जपरतफेडीचा प्रश्न कठीण बनत जात आहे. सर्वसामान्यांची बचत वाढणार अशी कोणतीही व्यूहरचना सेवा क्षेत्र उपलब्ध करून देतांना दिसत नाही. तसेच वित्तीय समावेशनाचे फायदे नाही. एकूणच अर्थव्यवस्थेचे वरील तिनही मुख्य खांब एकमेकांना पुरक असतांना अपूरक झाले आहे. यात पूर्ण विकसीततेसाठी मेळ घालणे आवश्यक आहे.

विषयाची निवड :—

भारतीय अर्थव्यवस्थेत विकासासाठी आवश्यक असणारी जवळपास पूर्ण साधने उपलब्ध असतांना अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप अजूनही अपूर्ण विकसीत का आहे? याला जबाबदार कोणकोणत्या घटना आहे. अर्थव्यवस्थेतील मर्यादा दूर करून अर्थव्यवस्थेला नक्की पूर्ण विकसीत करता येते. या व्यूहरचनेतून हा विषय निवडण्यात आला आहे. विषयाच्या विश्लेषणासाठी दुय्यम सामुग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

विषय विश्लेषणाच्या पहिल्या भागात भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा मोडणाऱ्या विविध दशकातील घटनांचा अभ्यास, दुसऱ्या भागात विकासाबाबत वापरण्यात येणारी विशेषणे व वास्तविकतेचा अभ्यास,तिसऱ्या भागात भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या स्थिरतेसाठी आवश्यक मौद्रिक व राजकोषीय धोरणाचा अभ्यास, चौथ्या भागात देशातील विकासाचे अंतिम स्त्रोत व मर्यादेचा अभ्यास पाचव्या भागात भारतीय अर्थव्यवस्था सद्यस्थितीत अपूर्ण विकसीत व पुढे पुर्ण विकसीत याचा अभ्यास व समारोपीय भागात पूर्ण विकसीतपणा मिळविणे कठीण असले तरी शक्य आहे. याचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

संशोधनाची उदिष्ट्ये

१) भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा मोडणाऱ्या विविध दशकातील घटनांचा अभ्यास करणे.

२) भारतीय अर्थव्यवस्थेतेच्या विकासाचे अंतिम स्त्रोत व मर्यादांचा अभ्यास करणे.

३) भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासाबाबत वापरण्यात येणारी विविध विशेषणे व वास्तविकतेचा अभ्यास करणे.

४) देशाच्या आर्थिक स्थिरतेच्या दृष्टिने राजकोषयीय व मौद्रिक धोरणाचा अभ्यास करणे.

५) भारतीय अर्थव्यवस्था आज अपूर्ण विकसीत व पुढे पूर्ण विकसीत अशा व्यूहरचनेतून अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास करणे

संशोधनाची गृहिते :—

१) भारतीय अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप अजुनही अपूर्ण विकसीत आहे.

२) भारतीय अर्थव्यवस्थेला पूर्ण विकसीत करण्यासाठी विकासाचे अंतिम स्त्रोत देशात उपलब्ध आहे.

विषयाचे विश्लेषण :—

१) भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा मोडणाऱ्या विविध दशकातील घटना

भारतीय अर्थव्यवस्था इंग्रज साम्राज्यअगोदर संतुलित होती. ''पुरवठा स्वताची मागणी स्वता निर्माण करतो'' हे जे.बी.से. यांचे विचार भारतीय अर्थव्यवस्थेत सुध्दा पहायला मिळत होते. इंग्रजांनी व स्वातंत्र्यानंतर विविध घटनांनी सेचे मुख्य विचार दूर केले आणि त्यामुळे अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप अपूर्ण विकसीत बनले आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा मोडणाऱ्या विविध दशकातील घटना पुढीलप्रमाणे

अ) इंग्रजाचे आगमन आणि स्वातंत्र्यापर्यंत शोषण ब) भारत — पाकिस्तान फाळणी व अखंडतेला तळा क) शेजारी राष्ट्रासोबत झालेली युध्दे व राष्ट्रव्यापी दुष्काळ ड) १९९० चे आर्थिक संकट व खाउजा धोरणाचा मुक्त प्रवेश इ) अतिरीक्त लोकसंख्या व शासनाचे दुर्लक्ष फ) आंतरराष्ट्रीय संघटना व देशी संघटना यांची स्वार्थी वृत्ती ग) प्रदर्शन प्रभाव ह) सामाजिक, राजकीय, आर्थिक अस्थिरता व इतर अस्थिरता कायम म)वर्तमान दशकातील घटना १) अमेरिका चीन व्यापारयुध्द २) नोटाबंदी ३) वस्तु व सेवा कर प्रणाली ४) संशोधनाची गती व स्थिती ५) अनावश्यक खर्च व मर्यादा ६) मानवता, असातत्य, असंयम व अप्रसन्न मनाचे वर्चस्व ७) कर्ज, भ्रष्टाचार, कर्ज परतफेडी कायम ८) देशाच्या हिताकडे सरकार व लोकांचे जाणुनबुजूण दुर्लक्ष १०) लोक व शासनाचे एकमेकांना असहकार्य व इतर संबधीत घटना

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा मजबूत करण्याकरीता काही अनुकूल घटना घडल्या असल्या तरी प्रतिकूल घटनांचा वेग, संख्या व तिव्रता अधिक असल्यामुळे भारताच्या सार्वभौमत्वात अजूनही शाश्वत व सर्वसमावेशक विकास समाविष्ट नाही. परंतु विकासासाठी प्रत्येक वेळी संधी असते आणि यासाठी आपल्या देशात मोठी जागा आहे. हे मात्र खरे

२) सरकारकडून आर्थिक विकासाबाबत वापरण्यात येत असलेली विशेषणे व वास्तविकता

भारतीय अर्थव्यवस्था पूर्ण विकसीत करण्यासाठी प्रयत्न सुरू आहे. यात कोणतीही शंका नाही. परंतु झालेल्या विकासाबाबत विद्यमान व जूनी सरकारे जी आर्थिक विकासाबाबत विशेषणे वापरत आहे किंवा विशेषणे लावूण आर्थिक विकास पूढे नेत आहे. यात वास्तविकता नाही. विकासाबाबतचे निवडक प्रकार व त्यातील विशेषणे व वास्तविकता पुढीलप्रमाणे

अ) मुळाधारित विकास (Rootfull Development)

या विकासात दुर्बल गट सबळ बनत आहे असा दावा करण्यात येते. परंतु वास्तविकता बघितल्यास दुर्बल गट अजून दुर्बल झालेले दिसते. विकासाचा फायदा समाजातील अशा गटांना मिळत नसलेला दिसून येते.

ब) रोजगाराधारीत विकास (Jobfull Development)

भारतीय अर्थव्यवस्थेत प्रचंड असणारी लोकसंख्या व वापरण्यात येणारे तंत्रज्ञान यात मेळ नसल्यामुळे रोजगार संधी पाहिजे त्या प्रमाणात उपलब्ध नाहीत. रोजगाराचे स्वरूपही बदले जात

ISSN : 2348-7143
December 2019

आहे. ''गीक इकॉनामी'' ही संकल्पना रोजगाराच्या क्षेत्रात काम करीत आहे. एकूण रोजगारातील विकासाबाबत वापरण्यात येणारे विशेषण व वास्तविकता यात अंतर आहे.

क) अर्थधारीत विकास (Meaningfull Development)

ज्या विकासात जनतेच्या कल्याणाबरोबर जनतेतील स्पर्धक प्रवृत्ती वाढत जात असेल तर त्याला अर्थधारीत विकास म्हणता येईल. परंतु सद्यस्थितीत याही आर्थिक विकासात असत्यता दिसून येते. गरिबांची स्पर्धक वृत्ती त्यांना उपलब्ध होणाऱ्या गरजांमधून वाढत जात असलेली दिसून येत नाही.

ड) भविष्यधारीत विकास (Futurefull Development)

वर्तमानकालीन संधी पर्याप्त प्रमाणात उपलब्ध होत जात असतांना भविष्यकालीन संधीतही पर्याप्तता उपलब्ध होत असल्यास त्याला भविष्यधारीत विकास म्हणता येईल. परंतु सद्यस्थितीत भविष्यकालीन पर्याप्ततेत प्रश्नचिन्ह निर्माण झालेले दिसून येते.

इ) स्वविचारधारीत विकास (Voicefull Development)

बहूमत तयार होण्यासाठी प्रत्येकाच्या मताला किंवा विचाराला महत्व मिळत जात असल्यास स्वविचारधारीत विकास म्हणता येईल. परंतु सत्तेवर असणारा गटच निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होत आहे. निर्णय प्रक्रियेत दुर्बल गटांतील मताचा विचार होतांना दिसत नाही.

विकासाला खोटी विशेषणे लावणे म्हणजे ''पुर आलेल्या जमिनीवर तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने घर बांधण्यासारखी कृती आहे'' घराचा तोल केव्हां जाणार व तंत्रज्ञान हतबल केंव्हा ठरणार हे सांगता येत नाही. मुळाधारीत विकास, रोजगाराधारीत विकास, अर्थधारीत विकास, भविष्यधारीत विकास, स्वविचार प्रेरित विकास, शाश्वत विकास, सर्वसमावेशक विकास, सदाकाळ विकास असे विशेषणे विकासाबाबत वापरत असतांना त्यात सत्यता असणे आवश्यक आहे. असत्यता असल्यास अपूर्ण विकसीतपणा कायम सहन करावा लागणारा आहे.

३) भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या आर्थिक स्थिरतेसाठी मौद्रिक व राजकोषीय धोरण

कोणत्याही देशाला आपला पूर्ण विकसीतपण मिळविण्याकरीता मौद्रिक व राजकोषीय धोरणात संतुलन आणि या धोरणातील मर्यादा दूर करणे आवश्यक असते. या दोन्ही धोरणाचे मुख्य उद्‌दिष्टे जवळपास पूर्ण एकसारखे आहे. आर्थिक स्थिरता, पूर्ण रोजगार, आर्थिक विकास,विनिमयदरात स्थिरता स्थापित करणे इ. या दोन्ही धोरणामार्फत वरील उद्‌दिष्ट्ये पूर्ण होत असल्यास देशाच्या विकासाचे स्वरूप पूर्ण विकसीत बनणारे आहे. परंतु सद्यस्थितीपर्यंत देशातील राजकीय आणि मौद्रिक धोरण पूर्ण यशस्वी नाहीत. ''कर व महागाई घेई बचतीचा घास'' ''सामाजिक सुरक्षितताकागदोपत्री'' अशा गोष्टी कायम आहे. त्यामुळे सर्वसामान्य व्यक्तींच्या विकासावर बंधणे आली आहे. मौद्रिक व राजकोषीय धोरणाची चर्चा पुढीलप्रमाणे

अ)मौद्रिक धोरण (Monetary Policy)

केंद्रिय बॅकेमार्फत देशात किंमत स्थिरता प्रस्थापित करण्यासाठी जे धोरण आखण्यात येते त्या धोरणाला मौद्रिक धोरण असे म्हणतात. मौद्रिक धोरणात विविध साधने आहे. त्याचे तीन गट पाडता येते.

अ)मात्रात्मक साधने :— १) अधिकोष दर २) सी.आर.आर. ३) एस.एल.आर. ४) खुल्या बाजारात शेअर्सची खरेदी — विक्री ५) रेपो रेट ६) रिवर्स रेपो रेट

ब) गुणात्मक किंवा निवडक साधने :— १) तारण कर्जाची सीमा २) अग्रिम राशीचा निर्णय ३) उपभोक्ता कर्ज नियंत्रण

क) प्रत्यक्ष नियंत्रणाची साधने :— १) पतचलणाचे वाटप २) नैतिक प्रभाव ३) प्रसिध्दी ४) प्रत्यक्ष कारवाई

केंद्रिय बॅक सुरवातीला देशापुढील आर्थिक संकट दूर करण्याकरीता मात्रात्मक साधने वापरते नंतर गुणात्मक साधने वापरण्यात येतात व दोनही साधनांचा प्रभाव निर्माण न झाल्यास आर्थिक अस्थिरतेच्या नष्टतेसाठी प्रत्यक्ष नियंत्रणाच्या साधनाचा वापर होतो.

केंद्रिय बॅकेकडे असणारी विविध साधने (शस्त्रे), देशाची आर्थिक स्थिती (संकट) यात स्वायत्तेनुसार समन्वय झाल्यास वित्तीय समावेशणाचे सर्व फायदे देशातील प्रत्येकाला मिळणारी आहे.

ISSN : 2348-7143
December 2019

२) राजकोषीय धोरण :—

देशातील आर्थिक अस्थिरता दूर करण्यासाठी शासनामार्फत जे धोरण आखण्यात व अमलात येते त्याला राजकोषीय धोरण असे म्हणतात अ) कर ब) अंदाजपत्रक ३) सार्वजनिक खर्च ४) सार्वजनिक कर्ज ही वरील साधने राजकोषीय धोरणात प्रमुख आहे.

या दोनही धोरणात विकासासाठीची प्रचंड ताकद असतांना अजूनही पूर्ण ताळमेळ जुळला नाही. या दोनही धोरणात समन्वय सदैव असल्यास देशाचा अपूर्ण विकसीतपणा दूर होईल.

४) भारतीय अर्थव्यवस्थेतील विकासाचे अंतिम स्त्रोत व मर्यादा

महात्मा गांधींनी भारताबद्दल वक्तव्य करतांना म्हटले आहे. ''जगात सर्वाधीक प्रिय देश भारत आहे'' कारण विकासासाठी आवश्यक असणाऱ्या प्रत्येक गोष्टी भारताकडे आहे. परंतु आज विकासाच्या अंतिम स्त्रोतांवर मर्यादा आलेल्या आहे त्या दूर करणे आवश्यक आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेची अंतिम क्षमता व प्रत्यक्ष क्षमता यातील फरक अंतिम स्त्रोताचा वापर करून दूर करणे आवश्यक आहे. आपल्या देशाकडील अंतिम स्त्रोत पुढीलप्रमाणे अ) लोकसंख्या ब) नैसर्गिक साधनसंपत्ती क) भांडवल ड) कुशल उद्योजक इ)राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व इतर जीवणाला समृध्द वातावरण फ) संस्कृती व नैतिकता ग) भारतीय जीवणपध्दती ह) विविधतेत एकता म) सहकार्य वृत्ती व प्रामाणिकपणा य) विज्ञान — तंत्रज्ञान स) वैज्ञानिक आधात्म ळ) इतर सार्थकता ब) वसुदैव कुटुंबकम म) संयम, मानवता, सातत्य व प्रसन्न मन इत्यादींचा प्रभाव या सर्व साधनांचा वापर झाल्यास असलेल्या मर्यादा दूर होईल. वरील साधने अपारंपारीक उर्जास्त्रोतासारखे न संपणारे आहे. परंतु आज पारंपारीक उर्जास्त्रोतासारखे वापर होत असल्यामुळे अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप अपूर्ण विकसीत आहे. यात योग्य बदल झाल्यास वरील स्त्रोत अखंड असून प्राप्त झालेला विकसीतपणा कायम ठेवण्यास मदत करणारे आहे.

५) भारतीय अर्थव्यवस्था सद्यस्थितीत अपूर्ण विकसीत व पुढे विकसीत

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा रणसंग्राम १५ ऑगस्ट १९४७ ला सुरू झाला व तो अजुनही सुरू आहे. स्वातंत्र्याअगोदर झालेल्या रणसंग्रामापेक्षा आजचा रणसंग्राम वेगळा आहे. स्वातंत्र्याअगोदर असणाऱ्या रणसंग्रामामधील प्रमुख घटना १) भारत १५० वर्षे इंग्रजाच्या गुलामगीरीत होता. अनेक थोर महापुरूषांनी व सामान्य जनतेनी वेगवेगळ्या युक्त्या वापरून देशाला स्वातंत्र्य मिळवून दिले. या घटनेवरून हा रणसंग्राम व अंतिम उद्देश ओळखता येते. आधुनिक रणसंग्राम हा वेगळ्या स्वरूपाचा आहे. ''देशाचा अपूर्ण विकसितपणा दूर करून पूर्ण विकसीत करणे'' हा मुख्य केंद्रबिंदू आधुनिक रणसंग्रामाचा आहे. यासाठी उपलब्ध असलेल्या जागतिक साधनधनाचा वापर करून बेकारी, गरीबी, आर्थिक विषमता, महागाई, उत्पादनाचे घटक, आरोग्य धनसंपदा यातील समस्या शून्य व सर्व घटकांतील अंतिम क्षमतांचा वापर वाढविणे आहे.

भारताला अमेरिका राष्ट्राध्यक्ष ट्रम्प म्हणतात. ''भारत हा विकसनशील देश नसून विकसीत देश आहे. त्यामुळे भारताला विकसनशीलतेच्या नावाखाली मिळणारे अनुदाने बंद करणे आवश्यक आहे.'' भारताबाबत ट्रम्प यांची विचारणी आजच्यासाठी चुकीची वाटत असली तरी भविष्याचा संपूर्ण सारांश आहे, हे नाकारता येणार नाही.

देशातील प्रत्येक नागरीकांनी व सरकारने एकमेकांची मदत घेत, बाजारपेठांची मदत घेत अंतिम सर्व स्त्रोतांचा वापर केल्यास कोणताही ताण निर्माण न होता भारतीय अर्थव्यवस्था पूर्ण विकसीत होईल. एकूणच भारतीय अर्थव्यवस्थेला पूर्ण विकसीतपणा मिळविणे कठिण असले तरी ते शक्य आहे. हे अंतिम खरे आहे.

समारोप

भारतीय अर्थव्यवस्थेची अंतिम क्षमता व प्रत्यक्ष क्षमता इंग्रज साम्राज्याअगोदर पुर्ण वापरण्यात येत होती. इंग्रजांनी जाणुनबुजूण या अंतिम व प्रत्यक्ष क्षमतेत हस्तक्षेप करून प्रचंड शोषण केले. स्वातंत्र्याअगोदर असलेल्या अंतिम क्षमततेचा फायदा (इंग्रज कालखंड) इंग्रजांना प्रचंड मिळाला आहे आणि त्याचे पडसाद भारताच्या आजच्या विकसनशीलतेत आहे. आधुनिक रणसंग्राम १५ ऑगस्ट १९४७ ला सुरू झाला व अजुनही सुरू आहे. आधुनिक रणसंग्रामाचा मुख्य उद्देश देशातील अंतिम व प्रत्यक्ष क्षमतेतील फरक नष्ट करून पूर्ण विकसीतपणा मिळविणे हा आहे.

ISSN : 2348-7143
December 2019

भारतीय अर्थव्यवस्थेत विकासासाठी आवश्यक असणारी साधने उपलब्ध आहे. त्याचा वापर अपारंपारिक उर्जास्त्रोतांसारखा वाढविणे अपेक्षित आहे. ज्याप्रमाणे अपारंपारिक उर्जासाधने अखंड टिकते व उपलब्धता प्रत्येक वेळी निर्माण करते असाच वापर उपलब्ध असणाऱ्या स्त्रोतांचा आवश्यक आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था एका विशाल जहाजासारखी असल्यामुळे पाण्याची पातळी (एका बाजूला) व छिद्र (दुसऱ्या बाजूला) याकडे पूर्णता लक्ष देवून विकासाचा राजमार्ग तयार करणे आवश्यक आहे व ते शक्य आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत असणाऱ्या मौद्रिक धोरणातील मर्यादा, राजकोषीय धोरणामधील मर्यादा, अंतिम क्षमता व प्रत्यक्ष क्षमता यातील फरकात येणाऱ्या मर्यादा दूर करून सामान्य मनुष्य, शासन, विकसीत देश, बाजारपेठेचा पाठिंबा, गैर–सरकारी संघटना, संशोधक अशा सर्वांनी एकत्र मिळून मानवता, संयम व सातत्य व त्याला जोड प्रसन्न मनाची दिल्यास भारतीय अर्थव्यवस्थेचे आजचे अपूर्ण विकसीत स्वरूप बदलून पूर्ण विकसीत बनणारे आहे. पुढे ५ ट्रिलीयन डॉलरची अर्थव्यवस्था बनने सुध्दा कठिण नाही. हे अंतिम खरे

संदर्भ ग्रंथ यादी

१) भारतीय अर्थव्यवस्था (संक्रमण व विकास) विनायक देशपांडे व श्रीधर देशपांडे, हिमालया पब्लिशिंग, हाऊस, नागपूर
२) भारतीय अर्थव्यवस्था, देसाई व भालेराव, निराली प्रकाशन, पुणे
३) कृषी अर्थशास्त्र, कविमंडन डॉ. विजय, श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर
४) अर्थब्रम्ह – दै. लोकसत्ता, २०१७
५) अर्थसंवाद, मराठी अर्थशास्त्र परिषद , खंड ४२, अंक ४
६) महात्मा गांधीचे आर्थिक विचार व वर्तमान स्थिती, डॉ. करमसिंग राजपूत, विशेष व्याख्यान २०१९

ISSN : 2348-7143
December 2019

अर्थव्यवस्थेत वस्तू आणि सेवा कराची वाटचाल

राजेश्वर वारलु काकडे
अर्थशास्त्र विभाग सी. पी. ॲण्ड बेरार ई. एस.महाविद्यालय,नागपूर

गोषवारा :

आपल्या देशातील कर प्रणाली आदर्श युक्त बनवून कर प्रणालीत असलेला भ्रष्ट्राचार व कर चुकवेगिरीला आळा घालण्यासाठी जी.एस.टी. ही नविन अप्रत्यक्ष कर प्रणाली १ जुलै २०१७ ला सुरु करण्यात आली आहे. हा कर संरचनेतील झालेला क्रांतीकारी बदल म्हणून ओळखला जातो. पूर्वी अप्रत्यक्ष कर प्रणालीमध्ये विविध प्रकारचे कर आकारले जात होते. त्यामुळे ग्राहकांना करांचा बोझा कर प्रणालीचा दुष्परिणाम होत असत यातुनच मार्ग काढण्यासाठी व अर्थव्यवस्थेला विकासाच्या मार्गावर घेऊन जाण्यासाठी संपूर्ण देशात एकच कराचे दर आकारण्यात आला, तसेच कर प्रणालीमध्ये क्लिष्टपणा दूर करुन पारदर्शक कर यंत्रणाचा आदर्श घालुन देण्यात आल्याचे दिसून येतात. तसेच जी.एस.टी. कर प्रणाली सुरु करण्यामागील सरकारचा उद्देश, दर आकारण्याचे स्वरुप, फायदे व तोटे, अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम यांचे परीक्षण केल्यास सुरुवातीला जी.एस.टी. या कर प्रणालीवर टीका होत असेल तरी भविष्यात अर्थव्यवस्थेला फलदायी ठरणार आहे.

प्रस्तावना :

कोणत्याही देशाचा विकास हा त्या देशातील कर प्रणालीवर अवलंबून असतो. कारण त्या देशाला लोककल्याणासाठी विविध योजना तयार कराव्या लागतात. या योजनांची अंमलबजावणी करीत असतांना निधीची गरज असते. या निधीचा पुरवठा कराच्या रुपाने सरकारच्या तिजोरीत जमा होत असलेल्या रकमातुन होत असते. म्हणून देशाच्या विकासात त्या देशातील कर प्रणाली अतिशय क्लिष्ट आहे. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात कर चुकवेगिरीला प्रोत्साहन मिळत असते. कर वसुलीत भ्रष्टाचार होत असल्यामुळे सरकारच्या तिजोरीत योग्य प्रमाणात रक्कमा जमा होत नाही. त्यामुळे देशाच्या विकासात अनेक अडथळे निर्माण होत असतात.

आपल्या देशातील कर प्रणालीमध्ये शासणाला राज्यघटनेच्या कलम २६५ अंतर्गत कर आकारण्याचा अधिकार देण्यात आलेला आहे. तसेच केंद्र सरकार, राज्य सरकार व स्थानिक स्वराज्य संस्थ या सर्वांना विविध प्रकारचे कर आकारणीचे अधिकार असल्यामुळे सामान्य नागरिकास व्यापारी आणि उत्पदकांनाही एक वस्तू किंवा सेवासाठी अनेक कर भरावे लागत असते. वस्तूच्या मुळ उत्पदनाच्या ठिकाणापासून ग्राहकांपर्यंत पोहचविण्यासाठी त्या वस्तूची वाहतूक करतांना अनेक टप्प्यांवर कर भरावे लागत असे. तसेच एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात वाहतूक करतांनासुद्धा अनेक राज्याच्या सिमेवर असलेल्या नाक्यांवर विविध प्रकारचे कर भरताना कित्येक वेळा पैसा, वेळ खर्च होत असत म्हणून ही स्थिती बदलण्यासाठी संपूर्ण देशभरात जी.एस.टी. ही नविन कर पद्धती सुरु करण्यात आलेली आहे. या नव्या कर प्रणालीत करांची पुर्नरावृत्ती होत नसल्यामुळे ग्राहकाला कमी दरात वस्तू किंवा सेवा मिळेल. त्यामुळे सामान्य नागरिकांसाठी नविन कर यंत्रणा लाभदायक ठरणार आहे. या यंत्रणेची रचना पारदर्शक असल्यामुळे सरकारला त्यावर देखरेख ठेवणे सोपे होईल तसेच जी.एस.टी. मुळे सरकारी योजना आणि धोरणांनाही पाठबळ मिळेल. अशा वेळी वस्तू व सेवा कर प्रणालीमुळे भारतात उत्पादीत वस्तू देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत स्पर्धात्मक किंमतीला विकणे शक्य होईल. परिणामी निर्यातीत वाढ होईल.

जी.एस.टी. चा पूर्व इतिहास :

सध्या संपूर्ण जगात १६५ देशामध्ये वस्तू व सेवा कर प्रणाली असून सर्व प्रथम १९५४ मध्ये फ्रान्स या देशांनी जी.एस.टी. कर प्रणाली सुरु केली. कॅनडा देशातील जी.एस.टी. मॉडेलचा भारत देशाने स्विकार करुन १६६ वा क्रमांक भारताचा आहे. तर भारतामध्ये वस्तू व सेवा करांचा प्रवास हा तत्कालिन पंतप्रधान मा. अटल बिहारी वाजपेयी यांच्या कारकिर्दीत २००० साली ही संकल्पना समोर आली आहे आणि या समितीचे अध्यक्ष म्हणून पश्चिम बंगालचे अर्थमंत्री मा. असीम दासगुप्ता यांची निवड करुन वस्तू व सेवा कराचा प्रारुपाविषयी समिती नेमण्यात आली होती. त्यानंतर वायपेयी सरकारनी मा. विजय केळकर यांच्या अध्यक्षतेखाली कर सुधारणा विषयी कार्यदलाची स्थापना केली. तसेच तत्कालिन अर्थमंत्री पी. चिदंबरम यांनी २००७-०८ साठीचा अर्थसंकल्प मांडताना १ एप्रिल २०१० पासून भारतात जी.एस.टी. लागू करण्याची घोषणा केली. यासाठी राज्यांच्या वित्त मंत्र्यांचा समावेश असलेली एक अधिकार समिती स्थापन करण्यात आली. या समितीने मे २००७ मध्ये एक संयुक्त कार्यकार गट स्थापन केला. या गटाने जी.एस.टी. रचनेबाबतचा अहवाल नोव्हेंबर २००७ मध्ये अधिकार

ISSN : 2348-7143
December 2019

समितीला सादर केला. या अहवालाचा अभ्यास करुन नोव्हेंबर २००९ मध्ये अधिकार समितीने जी.एस.टी. रचनेचा मसुदा भारत सरकारला सुपूर्द केला.

याच काळात २०१० ते २०१५ या काळासाठी स्थापन झालेल्या १३ व्या वित्त आयोगाने डिसेंबर २००९ मध्ये आपला अहवाल सादर केला. १३ व्या वित्त आयोगाने जी.एस.टी. लागू करण्याची शिफारस करुन संभाव्य रचनेबाबत शिफारशी केल्या. वरील दोन्ही अहवालातील शिफारशीचा विचार करुन जी.एस.टी. कार्यान्वित करण्यात आली. ११५ वे घटना दुरुस्ती विधेयक तयार करण्यात येऊन मार्च २०११ मध्ये लोकसभेत मांडले व ते संमत होण्यापूर्वीच १५ व्या लाकसभेचा कार्यकाल संपल्यामुळे ते विधेयक लोप पावले.

त्यानंतर एन.डी.ए. आघाडीचे शासन स्थापन होऊन नविन एन.डी.ए. शासणाने जी.एस.टी. कार्यान्वित करण्यासाठी नविन सुधारीत १२२ वे घटना दुरुस्ती विधेयक तयार केले असून १९ डिसेंबर २०१४ ला ते लोकसभेत मांडण्यात आले. ६ मे २०१५ ला हे विधेयक ३५२ मतानी लोकसभेत मंजूर करुन, राज्यसभेत चर्चासाठी पाठविले. अशा प्रकारे कायदेशिर प्रक्रिया पूर्ण जी.एस.टी. कर प्रणाली १ जुलै २०१७ रोजी संपूर्ण देशात लागू करण्यात आली आहे. भारतात कर प्रणालीचे दोन भागात वर्गिकरण करण्यात आलेले आहे. अ) प्रत्यक्ष कर प्रणाली ब) अप्रत्यक्ष कर प्रणाली. जी.एस.टी. ही अप्रत्यक्ष कर प्रणाली आहे. प्रत्यक्ष कर प्रणालीमध्ये ज्या व्यक्तिवर कर आकारण्यात आलेला असते त्याच व्यक्तिला कर भरावा लागतो. म्हणजे प्रत्यक्ष कर प्रणालीमध्ये करांचे संक्रमण केले जात नाही तर अप्रत्यक्ष कर प्रणालीमध्ये कराचे संक्रमण केल्या जाते. केंद्रिय उत्पादक शुल्क, सिमा शुल्क, केंद्रिय विक्री कर, सेवा कर, मनोरंजन कर इत्यादींचा अप्रत्यक्ष करामध्ये समावेश होतो परंतू जी.एस.टी.मुळे या सर्व करांचा समावेश एकाच करात म्हणजेच जी.एस.टी. मध्ये करण्यात आलेला आहे. त्यामुळे कर प्रणालीमध्ये पारदर्शकता येण्यास मदत होईल व कर चुकवेगिरीला आळा बसेल. केंद्र आणि राज्य सरकारच्या विविध कर प्रणालीला पर्याय म्हणून जी.एस.टी.कडे पाहले जात आहे.स्वातंत्र्योत्तर काळातील कर रचनेत सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने उचललेले हे मोठे पाऊल आहे. जी.एस.टी.चे तीन भागात वर्गीकरण केले गेलेले आहे. केंद्र सरकारच्या कर वसुलीला CGST राज्य सरकारच्या कर वसुलीला SGST व अशा दोन करा व्यतिरिक्त एका राज्यातुन दुसऱ्या राज्यात मालाची विक्री करण्यासाठी IGST कराची वसुली केली जाणार आहे.

जी.एस.टी. सुरु करण्याचा उद्देश

१) कर प्रणालीत पारदर्शक ठेवणे.
२) व्यापारात वाढ करण्यास प्रोत्साहन
३) केंद्र व राज्य सरकारच्या कर प्रणालीत सुसुत्रीपणा ठेवणे.
४) संपूर्ण देशासाठी एकच कर दर ठेवणे.
५) प्रशासकिय स्तरावर अंमलबजावणी करण्यास सोयी.
६) कर नियमाचे अनुपालन होण्यास मदत.
७) देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ घडवून आणणे.
८) वस्तू व सेवा कराच्या उत्पादन व वाटणी खर्चावर द्विमुखी परिणामाला समाप्त करणे.
९) संपूर्ण देश कर सामुदायिक बाजारपेठ निर्माण करणे.

जी.एस.टी. आकारणीचे स्वरुप :

वस्तू व सेवा कराचीआकारणी पुढील पाच दरात विभागणी केली आहे.

१) ० टक्के जी.एस.टी.

ज्या वस्तू जी.एस.टी. मधून मुक्त ठेवल्या आहे. वस्तूंचा व सेवाचा समावेश यात करण्यात आलेला आहे. यात पॅकबंद नसलेले पनीर, मध, फ्रेश मटन, फिश, चिकन, शैक्षणिक व आरोग्य सेवा, पॅक बंद न केलेले अन्नधान्य, दुध, दही इत्यादी वस्तूचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

२) ५ टक्के जी.एस.टी.

मिल्क पावडर, मसाले, पिज्जा, ब्रेड, रस, साबुदाना, केरोसिन, कोयला, ब्रॉडेड फ्रुड तसेच रेल्वे तिकिट, विमान तिकिट यांच्या सेवेवर सुद्धा जी.एस.टी. लावण्यात येईल.

३) १२ टक्के जी.एस.टी.

या दरात लोणी, तुप, बदाम, फ्रुट, ज्युस, भाज्या, जाम, मुरब्बा, लोणचे, छत्री, मोबाईल, शिलाई मशीन, नॉन एसी हॉटेल इत्यादी वस्तूंचा समावेश आहे.

ISSN : 2348-7143
December 2019

४) १८ टक्के जी.एस.टी.

या दरात केश तेल, टुथपेस्ट, साबुन, पास्ता, कार्मफ्लेक्स, सुप, आईसक्रिम, मिनरल वॉटर, कम्प्युटर प्रिंटर, टेलिकॉम सेवा, ब्रान्डेड गारमेन्ट इत्यादी वस्तूंचा समावेश आहे.

५) २८ टक्के जी.एस.टी.

या दरात पेन्ट, डिओडरेन्ट, शेविंग क्रिम, सनक्रिम, वॉलपेपर, पान मसाला, डिश वॉटर, वॉशिंग मशीन, ऑटोमोबाईल्स मोटार सायकल इत्यादी वस्तूंचा तसेच फाईव स्टार हॉटेल, सिनेमागृह इत्यादी समावेश आहे.

वरील जी.एस.टी. कर दर आकारणीच्या स्वरुपावरुन असे लक्षात येते की, वस्तू व सेवा कर दराची आकारणी लोकांची क्षमता लक्षात घेऊन करण्यात आली आहे.

जी.एस.टी. चे फायदे :

देशाला जी.एस.टी.मुळे पुढीलप्रमाणे लाभ होणार आहेत.

१) संपूर्ण देशाला एकच कर आकारण्यात आल्यामुळे सामान खरेदी करताना एकच दर द्यावा लागेल.

२) राज्यांना पहिले पाच वर्ष केंद्र सरकार नुकसान भरपाई भरुन देईल त्यामुळे राज्याची आर्थिक सुदृढ होण्यास मदत होईल.

३) कर चुकवेगिरीला आळा बसेल व कर प्रणालीत पारदर्शकता येईल.

४) जी.एस.टी.मुळे देशाच्या सकल देशी उत्पादनात वाढ होऊन देशाचा विकास होण्यास मदत होईल.

५) कर भरण्याच्या पद्धतीत सहजता व सुलभता येईल.

६) जी.एस.टी. मुळे देशात एकसंघ बाजारपेठ निर्माण होईल.

७) ज्या उद्योगाचा वार्षिक उलाढाल २० लाख रु. पर्यंत आहे अशा उद्योगाला जी. एस.टी. मधून मुक्त ठेवण्यात आल्याने लहान उद्योगांना त्याचा फायदा होईल.

८) जी.एस.टी.मुळे कर व्यवस्थेविषयी विश्वासाचे वातावरण निर्माण होईल.

९) देशात वस्तू व सेवाची एकच किंमत असल्यामुळे ग्राहकांमध्ये भेदभाव केला जाणार नाही.

१०) जी.एस.टी. मुळे वस्तू व सेवांच्या किंमती दीर्घकाळ पर्यंत स्थिर राहतील त्यामुळे ग्राहकांना फायदा होईल.

जी.एस.टी. चे तोटे :

वस्तू व सेवा करांचे तोटे खालील प्रमाणे आहेत.

१) जी.एस.टी. मध्ये ज्या वस्तू आणि सेवावर कर मर्यादा लावण्यात आलेली आहे ती वाढणार नाही अशी आश्वासन नसल्यामुळे ती कर मर्यादा वाढु शकते त्यामुळे उपभोक्त्यावर भार पडेल.

२) जी.एस.टी. चा मोठा धक्का बांधकांम क्षेत्राला बसणार आहे. त्यामुळे घर व फ्लफटच्या किंमती वाढल्या. या क्षेत्रात बेकारी वाढण्याची शक्यता आहे.

३) जी.एस.टी. ही कर प्रणाली ऑनलाईन पद्धतीवर आधारीत आहे. लहान व्यापाराना ऑनलाईन पद्धतीची माहिती नसल्यामुळे त्यांना त्रास सहन करावे लागेल.

४) जी.एस.टी. मुळे बँक व वित्तीय संस्थाचा व्यवहारावर दुष्परिणाम होईल.

निष्कर्ष :

वस्तू व सेवा कर अप्रत्यक्ष कर प्रणालीतील अमुलाग्र बदल आहे. अप्रत्यक्ष कर संस्थांना अतिशय गुंतागुंतीची आहे. त्यामुळे याचा फायदा मोठा व्यापारी वर्ग घेत होता. तसेच शासकीय कर्मचारी व अधिकाऱ्याशी हात मिळवणी करुन या प्रक्रियेत मोठा भ्रष्ट्राचार करीत असत. त्याचा भार मात्र ग्राहकांवर पडत होता. किरकोळ व्यापारांना याचा फायदा होत नव्हता. म्हणून कर चुकवेगिरीचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढले होते म्हणूनच प्रशासनात सरकारने जी.एस.टी. ही नविन अप्रत्यक्ष कर प्रणाली सुरु केली आहे. जी.एस.टी. मुळे संपूर्ण देशात एकच कर आकारण्यात आल्यामुळे कोणत्याही ग्राहक वर्गावर अन्याय होणार नाही. कोणत्याही सुधारणा होत असताना सुरुवातीला त्याचा त्रास सर्व सामान्य जनतेला सहन करावा लागतो. भविष्यात मात्र त्याचे फळ चांगले मिळतील ही अशी अपेक्षा असते. जी.एस.टी. च्या बाबतीत अशा प्रकारची अपेक्षा ठेवता येईल.

ISSN : 2348-7143
December 2019

दोन वर्षाच्या अनुभवावरुन असे वाटते की, व्यापारी वर्गाला ही कर प्रणाली अतिशय गुंतागुंतीची वाटते. गुजरात राज्यात कपडा व्यापाऱ्यांनी या प्रणालीला केलेला विरोध व पुकारलेल्या संपय याचे ज्वलंत उदाहरण आहे. केंद्र सरकारने राज्य सरकारला महसुलात येणारा तोटा भरुन देण्याचे आश्वासन दिल्यामुळे याचा फायदा राज्य सरकारला होईल तसेच जी.एस.टी. चे दर सुस्पष्ट असल्यामुळे राज्य सरकार व केंद्र सरकार महसुलाविषयी अंदाज बांधुन लोककल्याणकारी योजनांची आखणी करुन त्या चांगल्या प्रकारे राबवु शकतात. सर्व बाजूंनी विचार केला तर वस्तू व सेवा कर प्रणाली भारतासारख्या देशासाठी महत्वपूर्ण ठरणार आहे. भारताच्या विकासाला नविन दिशा प्राप्त होऊन आर्थिक सुधारण्याच्या स्थितीला एका नव्या पर्वाला सुरुवात होण्याची आशा आहे. काळानुसार जी.एस.टी. मध्ये बदल अपेक्षितच आहेत परंतु जी.एस.टी. मुळे देशाच्या सकल राष्ट्रीय उत्पादनात वाढ होईल.

संदर्भ सूची

१) प्रवीण कामथे, मेघना पाटील (२०१७), जीएसटी, वस्तू व सेवा कर कायदा एक परिचय, साई ज्योती प्रकाशन, नागपूर.
२) वस्तू व सेवा कर, एक दृष्टिक्षेप : वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन.
३) योजना मासिक २०१७
४) लोकसत्ता संपादकीय लेख, १० मार्च २०१७
५) Role of G.S.T. in Simplifying Tax Structure and Effectiveness in Improving Tax Prudence, One Day National Interdisciplinary Seminar Dhanwate National College, R.T.M. Nagpur University Nagpur, ISBN- 978-81-933130-1-5.

ISSN : 2348-7143
December 2019

भारतीय लोकसंख्येचा विकासक्रम

प्रा. डॉ. रवि एस. सोरते
श्री पंढरिनाथ महाविद्यालय, नरखेड जि. नागपूर.

सारांश :

विकसित देशाच्या मानाने विकसनशील आणि अविकसित देशामध्ये लोकसंख्येची भरमसाढ वाढ होत आहे. ही वाढ अतिशय वेगाने होत असल्यामुळे श्रमशक्तीमध्ये सुद्धा वाढ घडून येते. परिणामतः लोकसंख्या आणि श्रमशक्ती यांचा घनिष्ठ संबंध दिसतो. लोकसंख्येतील वाढ ही श्रमशक्तीला पूरक असल्यामुळे ''लोकसंख्येतील वाढ– श्रमशक्तीतील वाढ– रोजगारातील वाढ'' असा सहसंबंध निर्माण होतांना दिसून येतो. परंतु विचार करण्याचा प्रश्न तेव्हा निर्माण होतो जेव्हा की, उपलब्ध श्रमशक्तीला किती प्रमाणात रोजगार प्राप्त होत आहे ? हे विकासाच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण असते.

'नवीन आर्थिक धोरण' अंतर्गत जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरणाची सुरुवात मोठया प्रमाणात झाली. कोणत्याही देशाचा आर्थिक विकास हा त्या देशातील नैसर्गिक साधनसंपत्ती आणि लोकसंख्या या दोन घटकांवर अवलंबून असतो. "अमर्यादित लोकसंख्या, प्रादेशिक विषमतेने विखुरलेले मर्यादित परंतु पर्यायी उपयोगाचे उद्योग किंवा कारखाने यांचा मेळ घालण्याचे दृष्टीने उपलब्ध श्रमशक्ती सतत प्रयत्नशील राहून रोजगार मिळविण्याच्या सार्थक प्रयत्नांचा अभ्यास सरकार व अर्थशास्त्रज्ञ सतत करीत आहेत."

भारत सरकारने लोकसंख्या वृद्धीला आळा घालण्यासाठी २१ व्या शतकात नवीन लोकसंख्या धोरणाची घोषणा १५ फेब्रुवारी, २००० मध्ये केली. या धोरणाचा 'तात्कालीन उद्देश' क्षतिपूर्त क्षेत्रामध्ये पर्याप्त मात्रामध्ये गर्भ निरोधक, स्वास्थ्य सुरक्षा संरचना व प्राथमिक आरोग्य कर्मचाऱ्यांची पूर्तता करणे हा होता. भारतात कुटुंबनियोजनाच्या माध्यमातून लोकसंख्येला आळा घालण्यासाठी प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेअंतर्गत मोठया प्रमाणात प्रयत्न करण्यात आले आहेत.

भारतामध्ये परंपरागत प्राचीन काळापासूनच लोकसंख्येच्या संदर्भात अभ्यास झालेला दिसून येतो. लोकसंख्येची उपयुक्तता लक्षात घेऊन लोकसंख्येच्या बाबतीत सांख्यिकीय, माहिती गोळा करण्याचे कार्य फ्रांस, स्पेन, इग्लंड इत्यादी देशांनी केलेले दिसते. परंतु, सर्वप्रथम शास्त्रशुद्ध पद्धतीने आनुभविक, सांख्यिकीय आणि गणितीय दृष्टीकोनातून अभ्यास इंग्लंडचे शास्त्रज्ञ क्लर्जी व जॉन ग्रान्ट यांनी केला. लोकसंख्या अभ्यासाची दुसरी अवस्था १९ व्या शतकात सुरू झाली. इतर देशाप्रमाणेच भारतामध्ये जनांकिकीचा विकासक्रम धार्मिक क्षेत्रातूनच झालेला दिसतो. लोकसंख्या हा आर्थिक विकासावर परिणाम करणारा महत्वाचा घटक असल्यामुळे पर्याप्त लोकसंख्येचीच आर्थिक विकासाला मदत होते. याउलट अतिरिक्त लोकसंख्या ही आर्थिक विकासाला अडथळे निर्माण करीत असते.

प्रस्तावना :

विकसनशील आणि अविकसित देशामध्ये विकसित देशाच्या मानाने लोकसंख्येची भरमसाढ वाढ होत आहे. ही वाढ अतिशय वेगाने होत असल्यामुळे श्रमशक्तीमध्ये सुद्धा वाढ घडून येते. परिणामतः लोकसंख्या आणि श्रमशक्ती यांचा घनिष्ठ संबंध दिसतो. लोकसंख्येतील वाढ ही श्रमशक्तीला पूरक असल्यामुळे ''लोकसंख्येतील वाढ–श्रमशक्तीतील वाढ–रोजगारीतील वाढ'' असा सहसंबंध निर्माण होतांना दिसून येतो. परंतु विचार करण्याचा प्रश्न तेव्हा निर्माण होतो जेव्हा की, उपलब्ध श्रमशक्तीला किती प्रमाणात रोजगार प्राप्त होत आहे. हे विकासाच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण असते.

१९९१ मध्ये 'नवीन आर्थिक धोरण' अंतर्गत जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरणाची सुरुवातमोठ्याप्रमाणात झाली. त्याचबरोबर F.D.I. व F.I.I.साठी अधिक सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आल्या. २४ जुलै, १९९१ मध्ये, 'नवीन औद्यगिक धोरण' घोषित करण्यात आले. त्याअंतर्गत अनेक उद्योगांचा प्रवेश भारतात होण्यास सुरुवात होऊन काही प्रमाणात रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या. त्याबरोबरच सरकारने सार्वजनिक क्षेत्राखालील उद्योगांचे प्रमाण व परवानाधारक उद्योगांची संख्या सुद्धा कमी करण्यात आली. त्यामुळे विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक (F.D.I.) व विदेशी संस्थात्मक गुंतवणूक (F.I.I.) यामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढझाली असतांना सुद्धा औद्योगिकरणाचा विकास सतत किंवा अखंडीत न राहता त्यात अनेक कारणास्तव अडचणी निर्माण होऊन उद्योगांच्या संख्येत प्रादेशिकतेनुसार समान तत्वावर पाहिजे त्या प्रमाणात वाढझालेली नाही. परिणामतः भारताची लोकसंख्या विशाल प्रमाणात वाढलेली असतांना उपलब्ध श्रमशक्तीला आवश्यक रोजगार प्राप्त झाला नाही. प्रा. रॉबिन्सने केलेल्या अर्थशास्त्राच्या व्याख्येमध्ये, ''अमर्याद गरजा, मर्यादित परंतु पर्यायी उपयोगाची साधने यांचा मेळ घालण्याच्या दृष्टीने करण्यात येणाऱ्या मानवी प्रयत्नांचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे अर्थशास्त्र होय.'याच आधारावर आपल्याला असे म्हणणे चुकीचे ठरणार नाही की, ''अमर्यादित लोकसंख्या, प्रादेशिक विषमतेने विखुरलेले

ISSN : 2348-7143
December 2019

मर्यादित परंतु पर्यायी उपयोगाचे उद्योग किंवा कारखाने यांचा मेळ घालण्याचे दृष्टीने उपलब्ध श्रमशक्ती सतत प्रयत्नशील राहून रोजगार मिळविण्याचा सार्थक प्रयत्नांचा अभ्यास सरकार व अर्थशास्त्रज्ञ सतत करीत आहेत.''

कोणत्याही देशाचा आर्थिक विकास हा त्या देशातील नैसर्गिक साधनसंपत्ती आणि लोकसंख्या या दोन घटकांवर अवलंबून असतो. त्यामुळे लोकसंख्येचा आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने विचार करतांना लोकसंख्येतील कार्यक्षम लोकांच्या संख्येसोबतच त्यांची कार्यक्षमता व गुणवत्ता ह्या गोष्टी महत्वपूर्ण ठरतात. डॉ. मॉल्थस यांनी १७९८ मध्ये "An Essay on Principle of Population" ह्या ग्रंथाद्वारे लोकसंख्येचा सिद्धांत मांडला आणि त्याद्वारे लोकसंख्या वाढीचा देशाच्या अर्थव्यवस्थेवरील परिणामाची जाणीव करून दिली. भारताने आपले ''लोकसंख्या विषयक धोरण'' ठरवितांना चार उद्दिष्ट्ये समोर ठेवलेली आहेत. (१) जलद आर्थिक विकास (२) जन्मदरात वाढ(३) लोकसंख्येच्या गुणवत्तेत सुधारणा (४) मानवी शक्तीचा अपव्यय टाळण्यासाठी मृत्युदरात घट.

राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरण :

भारत सरकारने लोकसंख्या वृद्धीला आळा घालण्यासाठी २१ व्या शतकात नवीनलोकसंख्या धोरणाची घोषणा १५ फेब्रुवारी, २००० मध्ये केली. नवीन ''राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरण–२०००'' यात तीन मुख्य उद्देशांना लक्षात घेऊन निर्धारित करण्यात आले.

१. 'हम दो हमारे दो' यासाठी जास्तीत जास्त कुटुंबाना प्रवृत्त करणे.
२. २०४५ पर्यंत भारताच्या लोकसंख्येत स्थिरता आणणे.
३. २०४५ सालापर्यंत लोकसभा प्रतिनिधींची संख्या स्थिर ठेवण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

या धोरणाचा 'तत्कालीन उद्देश' क्षतिपूर्त क्षेत्रामध्ये पर्याप्त मात्रामध्ये गर्भ निरोधक, स्वास्थ्य सुरक्षा संरचना व प्राथमिक आरोग्य कर्मचाऱ्यांची पूर्तता करणे, तर 'मध्यकालीन उद्देश' निश्चित करताना सन २०१० पर्यंत एकूण प्रजनन दराला २:१ पर्यंत प्रतिस्थापन दरावर आणण्याचे लक्ष निश्चित केले आहेत. तर या धोरणाचा 'दीर्घकालीन उद्देश' निश्चित करतेवेळी २०४५ पर्यंत स्थिर लोकसंख्याचे ध्येय गाठण्याचा निर्धार करण्यात आलेला दिसून येतो. लोकसंख्येला अशा स्तरावर स्थिर आणण्याकरिता भर देण्यात आला की, ज्यामुळे आर्थिक वृद्धी, सामाजिक विकास आणि पर्यावरण संरक्षणाच्या दृष्टीकोनाला अनुरूप राहील.

नवीन लोकसंख्या धोरणाची घोषणा करतांना केंद्रीय स्वास्थ्य मंत्र्यांनी लहान परिवाराचे उद्दिष्ट स्विकारण्यासोबतच त्याला प्रेरणा मिळण्यासाठी त्यात १६ उपायांचा समावेश केला आहे. यामध्ये दारिद्र्य रेषेखालील जीवन जगणाऱ्यांनी २१ वर्ष निर्धारित वय झाल्यानंतरच लग्न करणे, दोन मुलांपर्यंत अपत्यांचे पालन तसेच दोन अपत्यानंतर नसबंदी करणाऱ्याला यथायोग्य पुरस्कार. अशा उपायांचा समावेश दिसून येतो.

वर्ष २०१० पर्यंत'राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरण २०००' मध्ये पुढील मुख्य लक्ष्य निर्धारित केलेली आहेत.

१. TFR ला कमी करून २:१ पर्यंत आणणे,(Total Fertilization Ratio)
२. दोन अपत्यांचा मापदण्ड अंगिकारण्याकरिता मोठ्याप्रमाणात गर्भनिरोधक सेवा सार्वजनिक स्तरावर उपलब्ध करून देणे.
३. जन्म, मृत्यु, विवाह आणि गर्भधारणांच्या पंजीकरणासाठी पूर्ण सुरक्षा उपलब्ध करून देणे.
४. बाल मृत्युदर कमी करून ३० (प्रति हजार) बालकांच्या जन्मपर्यंत आणणे.
५. टिकाकरणाच्या साहाय्याने नियंत्रित करणाऱ्या रोगांपासून बालकांचे प्रतिरक्षण करणे.
६. माता मृत्यु दराला कमी करून १०० प्रति लाख जीवित जन्मजात पेक्षा कमी करणे.
७. मुलींचे विवाह उशीरा करण्यावर भर देणे आणि प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वभौमिकरण करून प्राथमिक व माध्यमिक स्तरावरील मुला–मुलींच्या शाळा सोडण्याचा दर कमी करून २० टक्के पर्यंत आणणे.

भारतात कुटुंबनियोजनाच्या माध्यमातून लोकसंख्येला आळा घालण्यासाठी प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेअंतर्गत मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न करण्यात आले आहेत.

भारताची लोकसंख्या :

भारतामध्ये परंपरागत प्राचीन काळापासूनच लोकसंख्येच्या संदर्भात अभ्यास झालेला दिसून येतो.''भारतात महाभारत, कौटिल्यांचे अर्थशास्त्र आणि आइने–अकबरी'' इ. ग्रंथात लोकसंख्या विषयक अभ्यास आढळतो. वाढत्या लोकसंख्येनुसार जगातील प्रत्येक देशाने काळानुसार लोकसंख्येबाबतचा अभ्यास केलेला दिसून येतो. लोकसंख्येची उपयुक्तता लक्षात घेऊन लोकसंख्येच्या बाबतीत सांख्यिकीय, माहिती गोळा करण्याचे कार्य फ्रांस, स्पेन, इग्लंड इत्यादी देशांनी केलेले दिसते. परंतु, सर्वप्रथम शास्त्रशुद्ध पद्धतीने आनुभविक, सांख्यिकीय आणि गणितीय दृष्टीकोनातून अभ्यास सर्वप्रथम इंग्लंड मधील क्लर्जी, जॉन ग्रान्ट यांनी केला.

ISSN : 2348-7143
December 2019

लोकसंख्या अभ्यासाची दुसरी अवस्था १९ व्या शतकात सुरू झाली. जनांकिकी (Demography) या शब्दाला 'आंतरराष्ट्रीय जनांकिकी आणि आरोग्य काँग्रेस व आंतरराष्ट्रीय संस्थेद्वारे' आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मान्यता देण्यात आली. या शब्दाचा सर्वप्रथम प्रयोग फ्रेंच लेखक ऐशिले गिलार्ड यांनी १८५५ मध्ये आपल्या 'Elements de Statisitaue Humaine on Demographic Comparee'या पुस्तकामध्ये केला.

भारतीय लोकसंख्येचा विकासक्रम :

इतर देशाप्रमाणेच भारतामध्ये जनांकिकीचा विकासक्रम धार्मिक क्षेत्रातूनच झालेला दिसतो. हिंदू–मुसलमान शासन काळात जन्म–मृत्युची नोंदणी पुरोहित व काजीद्वारे करण्यात येत असे. परंतु १५ व्या शतकाच्या मध्यात यात अनेक सुधारणा होऊन जन्म–मृत्युची नोंदणी भारतात सर्वप्रथम १८४४ मध्ये मद्रास (चेन्नई), १८४८ ला मुंबईत, १८७० मध्ये बंगाल आणि १८७०–८० या दशकात भारतात इतर ठिकाणी जन्म नोंदणी करण्याच्या कार्यास सुरुवातझाली. भारतीय लोकसंख्या आयुक्ताने १९३३ मध्ये झालेल्या अकस्मात लोकसंख्या वृद्धीची माहिती उपलब्ध करून दिल्यामुळे सर्वांचे लक्ष याकडे केंद्रित झाले. १९३६ व १९३८ या वर्षांत संपन्न झालेल्या लोकसंख्या संमेलनात १९४१ मध्ये भारताची लोकसंख्या ४० कोटी असण्याचा अंदाज दर्शविण्यात आला. त्याबरोबरच भारतीय सांख्यिकीय संस्था, कलकत्ता यांनी १९३७ मध्ये प्रो.ची.सी. महालनोबीस यांच्या मार्गदर्शनाखाली जन्मासंबंधीची आकडेवारी जमा करण्यात आली. डॉ.सी. चंद्रशेखर यांच्या मार्गदर्शनाखाली अखिल भारतीय आरोग्य आणि जनस्वास्थ्य संस्था, कलकत्ता यांच्याद्वारे लोकसंख्येविषयीच्या संशोधनाचा प्रारंभ करण्यात आला. १९५१ मध्ये पुण्यात 'रॉकफेलर फाऊण्डेशन' द्वारे दिलेल्या अनुदानातून गोखले संस्थेमध्ये लोकसंख्येतबाबत एक स्वतंत्र विभाग सुरू करण्यात आला, तर १९५० ला झालेल्या अधिवेशनामुळे 'International Union for the scientific study of population' आणि किंग्जले डेविस यांच्या ग्रंथ प्रकाशनामुळे भारत सरकारने अतिरिक्त वाढणाऱ्या लोकसंख्येकडे लक्ष केंद्रीत केले. त्याचा परिणाम म्हणून १९५३ मध्ये भारत सरकारने 'कुटुंब नियोजन' अनुसंधान आणि कार्यक्रम समिती' तर १९५६ मध्ये 'केंद्रीय कुटुंब नियोजन परिषद' स्थापन केली. त्यानंतर डॉ. वी.के.आर.वी. राव यांच्या अध्यक्षतेखाली एक उपसमिती स्थापन करून मुंबई, कोलकत्ता आणि तिरूवनन्तपुरम या महानगरातील लोकसंख्येचा अभ्यास करण्याकरिता संशोधन केंद्राची स्थापना केली. १९५९ मध्ये समितीची पुनर्रचना करून नवीन सहा अध्ययन केंद्र स्थापन करण्यात आले.

लोकसंख्या हा आर्थिक विकासावर परिणाम करणारा महत्वाचा घटक असल्यामुळे पर्याप्त लोकसंख्येचीच आर्थिक विकासाला मदत होते. याउलट अतिरिक्त लोकसंख्या ही आर्थिक विकासाला अडथळे निर्माण करीत असते. तसेच नैसर्गिक साधनसंपत्ती आर्थिक विकासाला सहाय्यक असतांना सुद्धा आवश्यकतेपेक्षा अधिक लोकसंख्येचा ताण नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर पडल्यास आर्थिक विकास खुंटण्यास सुरुवात होते. परिणामत: लोकसंख्येचे विविध दुष्परिणाम टाळण्यासाठी लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण ठेवणे हा एकमेव महत्वाचाउपाय आहे.

भारतीय लोकसंख्येची व क्षेत्रफळाची जगातील लोकसंख्या व क्षेत्रफळाशी तुलना करतांना असे दिसून येते की, जगातील एकूण भूभागापैकी २.४ टक्के भूभाग भारतात असतांना एकूण लोकसंख्येच्या १७ टक्के लोकसंख्या एकट्या भारतात आहे. १९५१ मध्ये भारताची लोकसंख्या ३६.१ कोटी तर २००१ मध्ये १०२.८७ सध्या २०११ मध्ये १२१.०२ कोटीपर्यंत वाढलेली दिसून येते.

लोकसंख्येत होत जाणाऱ्या वाढीवरून लोकसंख्या वाढीचे आर्थिक विकासात तीन टप्पे दिसून येतात. पहिल्या टप्प्यात – जन्मदर व मृत्युदर अधिक, दुसऱ्या टप्प्यात – उच्च जन्मदर व वेगाने घटणारा मृत्युदर, तर तिसऱ्या टप्प्यात– जन्मदर व मृत्युदरात वेगाने होणारी घट. ह्या लोकसंख्या वाढीच्या तीन टप्प्याच्या आधारे देशातील लोकसंख्या सदैव वाढत असतांना दिसून यते. कारण की, तिसऱ्या टप्प्यात देशाच्या आर्थिक विकासाबरोबरच अप्रत्यक्षपणे मृत्युदर पूर्वीपेक्षा फारच कमी होऊन जन्मदर त्यामानाने कमी झालेला दिसून येत नसल्यामुळे लोकसंख्या वाढीच्या वेगाला मर्यादा पडतांना दिसून येत नाही. परिणामत: लोकसंख्येतील वाढ सतत होतांना दिसते.

२००६ मध्ये जागतिक बँकेच्या ''जागतिक विकास अहवालानुसार'' वेगवेगळया देशांचे वर्गीकरण स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नानुसार (GNI) केलेले आहे.

१. अल्प उत्पन्न देश – ८२५ डॉलर किंवा त्यापेक्षा कमी.
२. मध्यम उत्पन्न देश – ८२६ ते १०,०६५ डॉलर.
४. उच्च उत्पन्न देश – १०,०६५ डॉलर किंवा त्यापेक्षा जास्त.

ISSN : 2348-7143
December 2019

अ) जागतिक लोकसंख्येची गटवार वाढ

	लोकसंख्या (लाखात)		एकूण टक्के		सरासरी वाढ	वार्षिक दर (टक्केवारीत)
देशांचे गट	१९८०	२००४	१९८०	२००४	१९८०—९०	१९९०—२०००
अल्प उत्पन्न देश	१३८४	२३३९	३१.३	३६.७	२.४	२.०
मध्यम उत्पन्न देश	२२१७	३००६	५०.००	४७.५	१.६	१.२
उच्च उत्पन्न देश	८२५	१०००	१८.६	१५.८	०.७	०.७
एकूण	४४२६	६३४५	१००.०	१००.०	१.७	१.४
भारत	६८७	१०८०	१३.५	१७.००	२.१	१.८
चीन	९८१	१२९७	२२.२	२०.४	१.५	१.१

(संदर्भ : जागतिक विकास अहवाल—२००६)

ब) जन्मदर आणि मृत्युदर :

जन्मदर आणि मृत्युदर या दोन महत्वपूर्ण घटकांवरूनच त्या देशातील लोकसंख्या वाढीचा दर कळून येतो.

भारत आणि विकसित देश

(लोकसंख्येची विविध देशांतील तौलनिक माहिती—२००२)

देश	दर हजारी जन्मदर	दर हजारी मृत्युदर	दर हजारी बालमृत्यु	अपेक्षित आयुमर्यादा	साक्षरता प्रमाण
इंग्लड	११	१०	०५	७७	—
अमेरिका	१५	०९	०७	७७	—
जपान	०९	०८	०३	८२	—
चीन	१५	०८	३०	७१	९१
भारत	२४	०९	६५	६५	६५

(संदर्भ : जागतिक विकास अहवाल—२००६)

क) लोकसंख्येची वृद्धी (भारत) :

भारतामध्ये जनगणना दर दहा वर्षांनी होत असताना १९२१ हे वर्ष सर्वात महत्वपूर्ण मानावे लागेल, कारण की १९२१ नंतर भारताच्या लोकसंख्येतील होणारी वाढ ही धावत्या गतीने झालेली दिसून येते.

जनगणना वर्ष	लोकसंख्या	दशकातील वृद्धी	शुद्ध शेकडेवारी	दशकातील वृद्धीमधील परिवर्तन	शुद्ध शेकडेवारी	सरासरी वार्षिक वृद्धीदर (शेकडेवारी)	१९०१ च्या उत्तरोत्तर वृद्धीदर (शेकडेवारी)
१	२	३	४	५	६	७	८
१९०१	२३,८३,९६,३२७	—	—	—	—	—	—
१९११	२५,२०,९३,३९०	१,३६,९७,०६३	५.७५	—	—	०.५६	५.७५
१९२१	२५,१३,२१,२१३	—७,७२,१७७	—०.३१	—१,४४,६९,२४०	—६.०५	—०.०३	५.४२
१९३१	२७,८९,७७,२३८	२,७६,५६,०२५	११.००	२,८४,२८,२०२	११.३१	१.०४	१७.०२
१९४१	३१,८६,६०,५८०	३,९६,८३,३४२	१४.२२	१,२०,२७,३१७	३.२२	१.३३	३३.६७
१९५१	३६,१०,८८,०९०	४,२४,२७,५१०	१३.३१	२७,४४,१६८	—०.९१	१.२५	५१.४७
१९६१	४३,९२,३४,७७१	७,८१,४६,६८१	२१.६४	३,५७,१९,१७१	८.३३	१.९६	८४.२५
१९७१	५४,८१,५९,६५२	१०,८९,२४,८८१	२४.८०	३,०७,७८,२००	३.१६	२.२२	१२९.९४
१९८१	६८,३३,२९,०९७	१३,५१,६९,४४५	२४.६६	२,६२,४४,५६४	—०.१४	२.२०	१८६.६४
१९९१	८४,६४,२१,०३९	१६,३०,९१,९४२	२३.८७	२,७९,२२,४९७	—०.७९	२.१४	२५५.०५
२००१	१,०२,८७,३७,४३६	१८,२३,१६,३९७	२१.५४	१,९२,२४,४५५	—२.३३	१.९५	३३१.४७
२०११	१,२१,०१,९३,४२२						

२०१९	१,३६,६४,१७,७५४						

(संदर्भ : भारत–२०१०, पान क्र.०८)

भारतातील लोकसंख्येची वयोगटानुसार वृद्धी (टक्केवारीत) :

वयोगट (वर्ष)	टक्केवारी (करोड)		
	१९९७	२००१ (वास्तविक)	२०२६ (अपेक्षित)
०–१४	३७.२३	३५.४०	२३.४०
१५–५९	५६.०७	५७.७०	६४.३०
६०+	६.७०	६.९०	१२.४०

(संदर्भ : भारतीय अर्थव्यवस्था – अंतिरिकांक, २०१०. पान क्र.८७)

(संदर्भ : भारतीय अर्थव्यवस्था – अंतिरिकांक, २०१०)

भारतीय श्रमिकांच्या श्रेणीनुसार लोकसंख्या :

विवरण	ग्रामीण	शहरी	एकूण
एकूण लोकसंख्या	७४.२५	२८.६१	१०२.८६
एकूण श्रमिक	३१.००	०९.२३	४०.२३
सीमांत श्रमिक	०८.०८	०.८५	८.९३
प्रमुख श्रमिक	२२.९२	८.३८	३१.३०
एकूण श्रमिकांच्या श्रेणी			
१. कास्तकार	१२.४७	०.२६	१२.७३
२. घरगुती	१०.२४	०.४३	१०.६८
३. उद्योगातील श्रमिक	१.२१	०.४८	१.७०
४.अन्य श्रमिक	७.०७	८.०५	१५.१२

(संदर्भ : भारत, २०१०, पान क्र.१४०)

भारतातील लोकसंख्या आणि श्रमशक्ती :

श्रमशक्ती लोकसंख्येवर अवलंबून असतांना लोकसंख्येत होणाऱ्या वाढीबरोबर श्रमशक्तीमध्ये वाढ घडून येतांना ९ व्या पंचवार्षिक योजनेत ५२ मिलीयन रोजगार संधी उपलब्ध करण्याचे उद्दिष्ट होते तर १० व्या पंचवार्षिक योजनेत ५८ मिलीयन रोजगार संधीमध्ये वाढझाली. त्यामानाने ११ व्या पंचवार्षिक योजनेत रोजगार संधीमध्ये केवळ ५५ मिलीयन रोजगार संधी उपलब्ध झाल्यात.

लोकसंख्या आणि श्रमशक्ती (१९९७–२०१२)

(मिलीयन)

विवरण	१९९७	२००२	२००७	२०१२
लोकसंख्या	९५१.१८	१०२८.९३	११११२.८६	११११९६.४१
श्रमशक्ती	३९७.२२	४४९.६२	५०७.९४	५६२.९१

संदर्भ : 9th Five Year Plan (Vol.1)

भारतीय अर्थव्यवस्था, रोजगार व विकास :

सर्व आर्थिक योजनांची उद्दिष्टे आर्थिक वृध्दीला वेग देणे व त्याचा विस्तार करण्याकरिताच आहे. त्याचप्रमाणे श्रमशक्तीच्या निरंतर वाढीकरिता उत्पादनक्षम रोजगार प्रदान करणे हे देखील कोणत्याही आर्थिक योजनेचे उद्दिष्ट व आर्थिक वृध्दीदर वाढविणे हा असतो.

एकंदरीत पाहता आर्थिक वृध्दी व रोजगार निर्मिती या दोन्ही घटकांना समान महत्त्व आहे. ऐतिहासिक दृष्टया पाहिले असल्यास आर्थिक वृध्दी दर व रोजगार दोन्ही घटकांमध्ये समांतर वाढझाली असल्याचे आढळते व तसेच एकुण अर्थव्यवस्थेत होणारी वृध्दी रोजगार निर्मितीमध्ये सकारात्मक योगदान करते. हे जरी आज स्पष्ट झाले असले तरीही एक प्रश्न जो नेहमी दिसतो की रोजगार निर्मितीचा दर नेमका किती? त्याचप्रमाणे रोजगार वृध्दी व एकुण उत्पादकता हया घटकांमध्ये संबंध कसा आहे? संपूर्ण अर्थव्यवस्थेत श्रमशक्तीच्या भूमिकेचे अत्याधिक महत्त्व आहे. परंतु, विविध प्रकारच्या औद्योगिक क्रिया विविध प्रमाणात श्रमशक्तीचा वापर करतात. त्यामुळे संपूर्ण अर्थव्यवस्थेतील श्रमशक्ती ही या विविध औद्योगिकरणातील श्रमशक्तींची एकुण बेरीज होय.

ISSN : 2348-7143
December 2019

पूर्वी झालेल्या संशोधनकार्यात असे आढळले आहे की, जसजशी अर्थव्यवस्था मोठी होत जाते तसतशी श्रमशक्तीची कार्यक्षमता वाढत जाते. त्यामुळे रोजगाराची समस्या निर्माण होते. या अनुषंगाने अर्थव्यवस्था वाढीमुळे जसा सुरूवातीच्या काळात श्रमशक्तीचा विकास होतो तो दर पूढे टिकवून ठेवणे गंभीर होत जाते.

या अनुषंगाने केवळ रोजगार निर्मिती दरच नव्हे तर रोजगार गुणवत्ता, कामगारांचे कौशल्य व इतर बाबी देखील महत्त्वाच्या ठरतात. त्यामुळे आर्थिक नियोजनात केवळ कामगार संख्याच नव्हे तर कामगारांची गुणवत्ता व त्यांच्यात असलेल्या कौशल्यांच्या अनुषंगाने त्यांना मिळणारे वेतन हयाचा देखील विचार करणे क्रमप्राप्त ठरते.

लोकसंख्या, श्रमशक्ती आणि रोजगार वाढीचा दर

कालावधी	लोकसंख्यावाढीचा दर (प्रतिशत/वार्षिक)	श्रमशक्ती वाढीचा दर (प्रतिशत/वार्षिक)	रोजगार वाढीचा दर (प्रतिशत/वार्षिक)	स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीचा दर (प्रतिशत/वार्षिक)
१९७२-७३ ते १९७७-७८	२.२७	२.९४	२.७३	४.७०
१९७७-७८ ते १९८३	२.१९	२.०४	२.१७	४.०५
१९८३ ते १९८७-८८	२.१४	१.७४	१.५४	४.२३
१९८७-८८ ते १९९३-९४	२.१०	२.२९	२.४३	५.८५
(१९८३ ते १९९३-९४)	(२.१२)	(२.०५)	(२.०४)	(५.२०)
१९९३-९४ ते १९९९-२०००	१.९३	१.०३	०.९८	६.६३

स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नाची माहिती वित्तीय वर्षाकरीता

स्त्रोत: Report of Task Force On Employment Opportunities, Planning Commission, p-19

संदर्भ:–

१. डॉ. एस.व्ही. ढमढेरे, ''भारतीय अर्थव्यवस्था'', डायमण्ड पब्लिकेशन, पुणे,.२००८
२. रूद्र दत्त, के.पी. एस. सुंदरम, ''भारतीय अर्थव्यवस्था'', एस. चन्द पब्लिकेशन, दिल्ली,.२००५.
३. ग.ना. झामरे, ''सूक्ष्म अर्थशास्त्र'' पिंपळापूरे ॲण्ड क. पब्लिशर्स, नागपूर, जुलै २००२.
४. प्रा.डॉ. जे.एफ. पाटील, ''आर्थिक विचारांचा इतिहास'', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, जुलै २००९.
५. डॉ.जी. एन. झामरे, ''भारतीय अर्थव्यवस्था, विकास पर्यावरणात्मक अर्थव्यवस्था'', पिंपळापूरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, २००५.
६. ''प्रतियोगिता दर्पण–भारतीय अर्थव्यवस्था'' २००९.
७. डॉ. एम.आर. तोष्णीवाल व डॉ. एम.बी. बुटे, ''भारतीय सामाजिक व्यवस्था'' विश्व पब्लिशर्स ॲण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स, नागपूर, जुलै १९९७.

ISSN : 2348-7143
December 2019

महात्मा गांधीचे आर्थिक विचार

प्रा. डॉ. ममता आर. साहु
स्व. वसंतराव कोल्हटकर महाविद्यालय रोहणा, ता. आर्वी, जि. वर्धा

गांधीचे आर्थिक विचार सामाजिक व राजकीय क्षेत्रातील त्यांच्या अध्यात्मनिष्ठ मानवतावादाशी सुसंगत असेच आहेत. विद्यार्थीदशेत इंग्लंडमध्ये राहत असताना कार्लाईल, रस्किन, थोरो इत्यादी आदर्शवादी तत्वचिंतकांनी भांडवलशाही व्यवस्थेवर केलेल्या टीकेचा त्यांच्या मनावर खुप प्रभाव पडला. स्पर्धेवर आधारलेली ही अर्थव्यवस्था मानवाला स्वयंकेंद्रीत व स्वार्थी बनवते. असा या विचारवंतांच्या टीकेचा रोख होता. तिला पर्याय म्हणुन लहान लहान गटांची स्वायतत्ता व त्यातील सर्व व्यक्तींचे स्वयंस्फुर्त सहकार्य या तत्वावर चालणाऱ्या छोटया वसाहतीचे त्यांनी प्रयोगही केले. भागातील राजकारणात पदार्पण केल्यानंतर येथील खेडयांशी त्यांचा जवळुन संबंध आला.

खेडयांतील स्वयंपुर्ण ग्रामसंस्था नव्या विकेंद्रीत अर्थव्यवस्थेला पायाभुत बनु शकेल अशी आशा त्यांनी मनाशी बाळगली आणि त्या दृष्टीने आपल्या विधायक कार्यक्रमाची त्यांनी आखणी केली व राष्ट्रांच्या आर्थिक हितसंबंधाची जपणुक करण्याची जबाबदारी त्यांना पत्कारावी लागली. त्यामधुन त्यांच्या विचारांना राष्ट्रवादाची जोड मिळाली. गांधीच्या धर्माचरणात ' अपरिग्रह वृताला' महत्वाचे स्थान होते. 'गरजा कमी करा' या उपदेशातुन त्यांनी दारिद्रयाचाच उदोउदो केला असा त्यांच्याविरूदध आक्षेप घेतला जातो. परंतुअपरिग्रहाचा, मनोनिग्रहाचा उपदेश त्यांनी देशातील श्रीमंताना, मध्यवर्गीयाना, राजकीय कार्यकर्त्यांना केलेला होता. ज्यांच्यापाशी सुखोपभोगाची साधने आहेत किंवा ती मिळविण्याची ज्यांना शक्यता आहे. त्यांच्याच अपरिग्रहाला त्यागाला काही अर्थ असतो. हा त्याग कुणी कुणावर लादु नये तर समाजसेवकांना गोरगरीबाशी समरस होण्याच्या भावनेने आपण होऊन त्यागमय जीवन स्वीकारले पाहीजे, असे गांधीजीचे म्हणणे होते. भारतासारख्या दारिद्र देशात सामान्य माणसाच्या प्राथमिक गरजाही जोपर्यंत भागविल्या जात नाहीत, तोपर्यंत काही श्रीमंत धनिकांनी स्वत:च्या चैनीसाठी देशाची संपत्तीची उधळपटट्ी करणे अनैतिक आहे. ही समतावादी संकल्पना ही त्यांच्या विचारात अभिप्रेत आहे.

पाश्चात्य तत्वज्ञानात अर्थशास्त्रज्ञांनी आर्थिक क्रियांशी संबंधित शास्त्रास अर्थशास्त्र मानले आहे. पाश्चात्य विचारवंतांना मानवीय तत्वाची उपेक्षा झाली तरीही देणे घेणे नव्हते. म्हणजेच पाश्चात्य आर्थिक विचारात भौतिक सुखास जीवनाचे साध्य मानले होते. भौतीक सुख हे साधन नाहीतर जीवनांचे अंतिम ध्येय आहे, असे ते मानत असत. पण गांधीनी या आदर्शाना मान्य केले नाही. त्यांच्या मते या तत्वज्ञानात भौतिकवाद हा आध्यात्मिकतेवर प्रभुत्व मिळवतो आणि व्यक्ती आर्थिक परिस्थितीशी लढत जातो व शेवटी अनैतिकतेचा मार्ग स्वीकारतो. म्हणुन व्यक्तींनी लक्षात ठेवले पाहीजे की, व्यक्तीचा एक मात्र उददेश धनसंचय करणे नाहीतर आपला विकास करणे आहे.

गांधीजींनी अर्थशास्त्राला विश्लेषणात्मक शास्त्र न मानता एक नैतिकशास्त्र म्हणुन स्वीकरलेले दिसुन येते. अर्थशास्त्र नैतिक आदर्शांना तिरस्कृत वा विस्मृत करीत असेल तर ते असत्य आहे. गांधीजी धार्मीक प्रवृत्तीचे व्यक्ती होते. पण ते रूढीवादी नव्हते गांधीनी अर्थशास्त्राच्या क्षेत्रात मानवी कल्याणासाठी सत्य व अहिंसा ही मुल्ये स्पष्ट केली आहेत. त्यांच्या मते अर्थशास्त्र सामाजिक न्याय व नैतिक आदर्शाची पुर्तता करण्यासाठी महत्वपुर्ण आहे.

गांधीजीचे मानवी अर्थशास्त्र मानवाच्या अवाजवी गरजांना मान्य करीत नाही. भारतीय अर्थशास्त्रज्ञ जे. के. मेहता यांच्या मतानुसार , 'तृप्ती म्हणजे गरजांना अवाजवी बनवणे नाहीतर गरजा सिमित ठेवणे आहे.' गांधीजींच्या मते नैतिक विकास हा भौतिक गरजांना वाढवित जाणे नाही तर अनावश्यक गरजा नष्ट करणे अनिवार्य असते. पण इच्छांची पुर्तता करणे नसते, असे स्पष्ट केले आहे. त्यांनी आपल्या आर्थिक विचाराना आधार अहिंसा मानले आहे. गांधीच्या अर्थविषयक विचारसरणीचे मुलभुत तत्व अहिंसा होय. गांधीजी असे मानतात मी, हिंसेने मग ती कधीही व

कोणत्याही स्वरूपात असो कधीही चिरस्थायी शांतता आणि सामाजिक व आर्थिक पुनर्रचना होणे नाही. खरी लोकसत्ता आणि व्यक्तिमत्वाचा विकास हा अहिंसक समाजरचनेतच कल्पिता येतो. हिंसेने हिंसा बळावते आणि पाशवी बलाने जे कमावले ते अधिक बळानेच राखता येते. खऱ्या स्वातंत्र्याच्या कल्पनेशी हिंसा विसंगत आहे. हिंसेने मिळविलेली स्वतंत्रता मानवाच्या रक्ताने डागाळलेली असते. जे शस्त्र उचलतात त्यांचा त्या शस्त्रानेच विनाश होतो. म्हणुन नव्हे आणि समजा ते साध्य जरी घडीभर मानले तरी साध्यसाफल्याने साधनशुध्दी होते यावर त्यांचा विश्वास नाही. साध्याचे पाविञ्य सांभाळले जावे म्हणुन तत्प्रीत्यर्थ योजलेल्या साधनांचीही शुध्दता सांभाळली गेलीच पाहीजे आणि याच कारणामुळे साम्यवादी समाज देखील अहिसेंच्या व्दारेच स्थपिला जावा. रक्तरंजित क्रांतीच्या व्दारे नको, असे गांधीजीचे म्हणणे आहे.

आपली स्वराज्याची कल्पना विशद करताना स्वराज्यात प्रत्येक खेडे एक लोकराज्य असले जीवनाश्यक वस्तुंच्या बाबतीत ते स्वावलंबी राहतील व इतर बाबतीत खेडी परस्परावलंबी राहतील. खाण्यासाठी अन्न व वस्त्रासाठी कापुस यांच्या उत्पादनाला तेथे अग्रक्रम मिळेल. तेथे गुरासाठी कुरणे आणि मुले व मोठी माणसे यांच्यासाठी क्रीडांगणे राखुन ठेवली जातील. या गरजा भागल्यावर त्या खेडयांपाशी अधिक जमीन असेल तर गांजा, तंबाखु, अफु मादक द्रव्ये सोडुन शेतकरी विक्रीसाठी इतर जिनसांचे उत्पादन करतील. प्रत्येक खेडयात एक नाटयग्रह, शाळा आणि सार्वजनिक सभाग्रह उघडण्यात येईल. पिण्यासाठी स्वच्छ पाणी पुरवठयाची सोय केली जाईल, असे चित्र त्यांनी रेखाटले आहे.

देशी उद्योगधंदामध्ये यंत्रोद्योग या दोन्हीचाही समावेश होत होता. गांधीजींनी मात्र कारखान्यापेक्षा ग्रामोद्योगांनाच प्राधान्य दिले. आणि त्यांना उत्तेजन देण्यासाठी करावयाच्या कामाचा कॉग्रेसच्या विधायक कार्यक्रमात समावेश केला. ग्रामीण उद्योगधंद्याच्या पुनरूज्जीवनात पुढाकार घेण्यासाठी त्यांनी अखिल भारतीय चरखा संघ, ग्रामोद्योग संघ अशा संस्थाची स्थापना केली. भारतातील सत्तर टक्के लोक श्शेतीवर आपली उपजिविका करतात. शेतीचा लहान आकार, मध्ययुगीन उत्पादन तंत्र पावसाची अनिश्चितता यामुळे त्यांचे उत्पन्न बेताचे होते. श्शेतीला पाणीपुरवठा करण्याची सोय नसल्यामुळे शेतीचा पावसाळी हंगाम संपला की , इतर काळात त्यांना काम नसे. ही बेकारीच भारतातील लोकांच्यादारिद्रयाचे , मुख्य कारण होय, अशी गांधीची धारणा होती. शेतकऱ्याचे रिकाम्या वेळातील उत्पादनाचे एक साधन म्हणुन त्यांनी चरख्याची श्रेष्ठता वर्णन केली आहे. चरखा चालवायला सोपा आणि अत्यंत कमी खर्चात तयार होणार आहे. चरख्यावर आधारलेल्या भारतातील वस्त्रव्यवसायाची मध्ययुगात चांगलीच भरभराट झाली होती. म्हणुन चरख्याला त्यांनी ग्रामीण उद्योगधंदयाचा केंद्रबिंदु मानले : त्यांच्याभोवती कागद, साबण, तेल इत्यादी इतर उद्योगांची गुंफण केली.

हिंद स्वराज्य या ग्रंधात गांधीनी यंत्रोद्योगांना जो विरोध केला त्यामागील दृष्टकोन नैतिक होता. भारताच्या आर्थिक समस्यांशी परिचय झाल्यावर त्यांचे विचार अधिक अनाग्रही व समतोल बनले. रेल्वे आगबोटी , तारायंत्रे कारखाने यांमधुन भारतातील निरनिराळया प्रदेशांत आधुनिक यंत्रसंस्कृतीचा आधीच प्रवेश झालेला होता. स्वंयंपुर्ण ग्रामव्यवस्थेचे उदिदष्ट गांधीना कितीही प्रिय असेल तरी उत्पादनाची व दळणवळणाची ही साधने नष्ट करणे व व्यवहार्य नाही, त्यांच्याशी काही प्रमाणात तडजोड करावी लागेल हे त्यांना कळुन चुकले. यंत्राना असणारा त्यांचा तात्वीक विरोध कमी झाला. सर्वच यंत्रे घातक नाहीत चरखा हेही एक यंत्रचे आहे, यंत्रामुळे भारताचे दारिद्रय व बेकारी नष्ट होणार असेल तर मोठमोठया यंत्रानही मी विरोध करणार नाही. यंत्राने मानवाला आपला गुलाम बनवता कामा नये. त्याने त्याचा मित्र बनले पाहीजे. त्याचे श्रम हलके केले पाहीजेत, असे त्यांनी प्रतिपादन केले.

बेकारीनिवारणावर गांधीनी जो भर दिला त्याला दोन महायुध्दांच्या काळातील जागतिक मंदीची पार्श्वभूमी आहे. पहिल्या महायुध्दापुर्वी इंग्लंड हे एक बलाढय साम्राज्यशाही राष्ट्र होते. या साम्राज्यलालसेमधुन इग्लंडमधील वैयक्तिक व सामाजिक जीवनात जी स्वार्थधिता माजुन राहीली होती तिच्याबददल तात्कालीक इंग्रज विचारवंतांना मोठी चिंता वाटत होती. गांधीच्या सुरूवातीच्या विचारात तिचेच प्रतिबिंब पडले आहे. पहिल्या महायुध्दानंतर इंग्लंडच्या साम्राज्यशाहीला उतरती कळा लागली. महायुध्दाच्या काळात इंग्लंडमधुन होणारी पक्या मालाची

ISSN : 2348-7143
December 2019

निर्यात बंद पडली. त्यामुळे अप्रगत राष्ट्रांतील उद्योगांना स्वाभविकपणेच इंग्लंडच्या स्पर्धेपासुन संरक्षण मिळाले व त्यांची वाढझाली.

महायुध्दानंतर अमेरिका जर्मनी व जपान या राष्ट्रांची जागतिक बाजारपेठत इंग्लडच्या मालाशी जोरदार स्पर्धा सुरू झाली. त्यामुळे त्याची मागणी कमी होऊन हजारो इंग्रज कामगांरावर बेकारीची पाळी आली. उद्योगप्रधान संस्कृती ही राजकीय बाजारपेठांच्या पिळवणुकीवर आधारलेली आहे. भारतासारख्या मागासलेल्या दुर्बल राष्ट्राला जागतिक बाजारपेठा काबीज करणे अश्यक्य असल्याने त्याने औद्योगिकीकरणाचा हव्यास धरणे व्यर्थ आहे. ही गांधीजीची समजुत त्यामुळे दृढझाली.

गांधीजींच्या अर्थशास्त्राला 'अहिंसात्मक अर्थशास्त्र' असेही संबोधता येईल. कारण त्यांच्या सर्व अर्थविषयक कल्पना अहिंसेच्या तत्वानेच परिपुर्ण आहेत. मानवी श्रम हे आवश्यक आहेत. त्याचा आम्ही उपयोग करून घेतो ही विचारसारणी म्हणजे भांडवलशाहीचा आधार व तिची कामदासी म्हणजे यंत्रे ही हिंसा अगदी नीच कोटीची आहे. मानवी श्रमाची हाकलपटटी करून ही कामदासी संपत्ती केंद्रीत करते आणि मुठभर लोकांच्या हातात सर्व सत्ता आणुन देने. अशा रितीने संपत्तीचे केंद्रीकरण मुळात हिंसेच्या बळावर झाले असल्याने तिच्या संरक्षणासाठीही हिंसेची गरज लागतेच. म्हणुन गांधीजींनी हा खच्ची करणारा यंत्राचा बदलही नको आणि ते अवाढव्य उत्पन्नही नको. आज जगावर जो अरिष्ट पंरपरा कोसळली आहे ती याच्यामुळेच असे त्यांचे मत आहे. ते म्हणतात हिंदुस्थान जर अहिंसेच्या मार्गे उत्क्रांत व्हावयाचा असेल तर त्याला पुष्कळ प्रकारच्या विकेंद्रीकरणातुन जावे लागेल. हिंसेशिवाय केंद्रिकरणाचा टिकावही लागत नाही आणि पोषणही होत नाही. झोपडयांवर कोणी पोलीसांचा पहारा बसवीत नाही कारण त्यातुन घेणार काय? पण तेच श्रीमंताचे वाडे पाहा, त्यांचे संरक्षण करावयास शिबंदीच ठेवावी लागते. अवाढव्य कारखान्यांचेही असेच. हिंदुस्थानचा कारभार ग्रामव्यवस्थेचा मार्गाने जर चालविला गेला तर त्याला परचक्रांती भीती कमी राहील. तीच शहरी व्यवस्था अंमलात आणली गेली आणि सैन्य , आरमार, विमानतळ यांची जय्यत तयारीही ठेवली तरी परचक्रांचा संभव जास्तीच असेल ! पाश्चिमात्यांनी रूळविलेला रक्तरंजीत मार्ग अवलंबुन हिंदुस्थानचे भवितव्य उज्वल व्हायचे नाही तर या देशाचे भवितव्य साध्या व पवित्र जीवनदर्शनाच्या निष्कलंक मार्गाने व्हावयाला हवे. जुलुम जबरदस्तीने समाजाच्या आर्थिक क्षेत्रात समता घडुन येऊ शकत नाही असे त्यांचे मत होते.

संदर्भ ग्रंथ सुची:

१) कुमार सतीश, गांधीवाद विविध आयाम, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी,२००६
२) Sinha M.P. , Contemparary Relevance of Gandhi, Naciketa publication limited, 22 Sleater Road, Bombay, 1970
३) Terchek J. Ronald, Gandhi Struggling for Autonmy, Vistaat publication, New Delhi, 2000
४) Jain Jagdishchandra Gandhi the Forgotten Mahatma, Mittal Publication, Delhi, 1987
५) Parihar A.K.S. Mahatma Gandhi, (His Thoughts) life and ideas swastika publishers and distributors, Delhi-2007
६) Bharthi K.S. Mahatma Gandhi, Man of the millennium , S.Chand and Company Ltd. , Ram Nagar, New Delhi-2000
७) दुगड बच्छराज धर अनिल, अहिंसा प्रशिक्षण (सिध्दांत एवं व्यवहार) जैन विश्वभारती लाडनु –२००२
८) कुमार रविद्र, शांती की और, जैन प्रिन्टर्स, तिलकरोड , लव एन्ड कंपनी , मेरठ –२००२.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

वस्तु व सेवा कर : कार्य, फायदे व त्यासमोरील समस्या

प्रा. डॉ. विजय के. बन्सोड
सहयोगी प्राध्यापक,अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
डॉ. एम.के. उमाठे कॉलेज,
भामटी, रिंग रोड, नागपूर २२.

देशातील सरकारला देशातील लोकांच्या विविध गरजा पूर्ण करण्याकरीता अविरत झटावे लागते. लोकांच्या कल्याणार्थ सरकारला प्रचंड खर्च करावा लागतो. सद्याचे युग हे कल्याणकारी अर्थव्यवस्थेचे युग असल्याने व भारत देशातील बहुतांश जनता गरीब असल्याने तिच्या विकासार्थ अनेक योजना राबविणे अनिवार्य ठरते. या योजना राबविण्यासाठी करावा लागणारा खर्च अफाट असतो. हा खर्च पूर्ण करण्यासाठी साहजीकच उत्पन्नाचा भाग महत्वपूर्ण ठरतो. सरकारच्या उत्पन्नाचा महत्वपूर्ण स्त्रोत कर, उत्पन्न, प्रशासकिय उत्पन्न, वाणिज्य विषयक उत्पन्न, अनुदाने व देणग्या होत. या स्त्रोतांपैकी मुख्य उत्पन्नाचे स्त्रोत म्हणजे कर उत्पन्न होय. "विशिष्ट लाभ विचारात न घेता सर्वांच्या सामान्य हितासाठी खर्च करता यावा म्हणून व्यक्ती व संस्थाकडून सरकाने मिळविलेले जे सक्तीचे अशंदान म्हणजे कर होय." कराचे प्रत्यक्ष कर व अप्रत्यक्ष कर असे दोन भाग पडतात.

प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये करातील अप्रत्यक्ष कराचा विचार करण्यात आलेला आहे. अप्रत्यक्ष कर म्हणजे करांचा आघात एकावर व करांचा आपात दुसऱ्यांवर होणे होय. देशात जुलै २०१७ पूर्वी मूल्य वर्धित अप्रत्यक्ष कर अस्तीत्वात होता. मात्र या करातील अनेक त्रुट्यांमुळे देशात जुलै २०१७ मध्ये (जीएसटी– गुड्स ॲण्ड सर्व्हिसेस टॅक्स) वस्तु व सेवा कर लागू करण्यात आला.

वस्तु आणि सेवा कराचा इतिहास :

जगात वस्तु आणि सेवा कर ही कर प्रणाली जवळपास १६५ देशांनी स्वीकारली असून फ्रान्स या देशाने ही कर प्रणाली सर्वप्रथम १९५४ मध्ये स्वीकारली होती. भारतात कर प्रणाली सुधार अंतर्गत केळकर समितीने २००३ मध्ये या कराची शिफारस सरकारला केली होती. वर्ष २००६ मध्ये तत्कालीन केंद्रीय अर्थमंत्र्यांनी सर्व राज्याच्या अर्थमंत्र्याच्या बैठकीत या कराविषयक अभ्यास करून आपला अहवाल सरकारला पाठविण्याची विनंती केली होती. मात्र यात सर्व राज्य व केंद्रसरकार मध्ये एकवाक्यता नसल्यामुळे हा कर लागू करण्याबाबत कोणताही निर्णय होऊ शकला नाही. मात्र २०१४ मध्ये भारतीय जनता पक्षाचे सरकार आल्यानंतर या कराची गरज व महत्व ओळखुन ६ मे, २०१५ पासून यावर राज्यातील विधानसभेत तसेच लोकसभा व राज्यसभेत प्रदीर्घ चर्चे अंती १२२ व्या घटना दुरूस्ती द्वारे ऑगस्ट २०१६ ला राज्यसभेत व ०८ ऑगस्ट २०१६ ला लोकसभेत हे बील नविन करप्रणाली अंतर्गत पारीत झाले.

वस्तु व सेवा कराचे स्वरूप :

१. केंद्रिय वस्तु व सेवा कर (सीजीएसटी) : केंद्र सरकारद्वारे आकारण्यात येणाऱ्या वस्तु व सेवाकरास केंद्रिय वस्तु व सेवाकर म्हटल्या जाते.
२. राज्य वस्तु व सेवा कर (एसजीएटी) : राज्य सरकार द्वारा लावण्यात येणाऱ्या वस्तु व सेवा कराला राज्य वस्तु व सेवा कर म्हटल्या जाते.
३. एकात्मिक वस्तु व सेवा कर (आयजीएसटी) : आंतर राज्य वस्तु व सेवांच्या पुरवठ्यावर लावण्या जाणाऱ्या वस्तु व सेवा कराला एकात्मिक वस्तु व सेवा कर म्हटल्या जाते. या कराअंतर्गत राज्यात झालेल्या व्यवहारात लावण्यात आलेल्या कराचा ५० टक्के वाटा राज्यसरकारव ५० टक्के वाटा केंद्र सरकारला मिळतो. जर व्यवहार दोन राज्यात झाला असल्यास या व्यवहारात केंद्र सरकरचा वाटा ५० टक्के असून जे राज्य या वस्तु व सेवांचा उभोग घेतो त्या राज्यांना कराचा ५० टक्के वाटा मिळतो.

   वस्तु व सेवा करांच्या आकारणी पाच स्तरावर विभाजीत करण्यात आल्या असून यात ०.०० टक्के, ०५ टक्के, १२ टक्के, २८टक्के असे करांचे स्तर ठेवण्यात आले आहेत.

वस्तु व सेवा करांमुळे झालेले फायदे :

१. कर भरण्याच्या पद्धतीतील क्लिष्टता कमी झाली असून कर भरणे सहज व सोपे झाले आहे.
२. नविन कर प्रणालीमुळे सरकारच्या उत्पन्नात वाढझालेली आहे.
३. करचोरी व कर चुकवेगिरीत घट झाली आहे.

ISSN : 2348-7143
December 2019

४. संपूर्ण देशात एकच कर व कराचा एकच दर असल्याने संपूर्ण देशात वस्तु व सेवांच्या किमती सारख्या झालेल्या आहेत.
५. ही कर प्रणाली व तिचे व्यवहार संगणक प्रणालीद्वारे ऑनलाईन असल्याने सर्व व्यवहार पारदर्शक व जलद गतीने शक्य झाले आहेत.
६. सर्व वस्तुंचे वर्गीकरणामुळे कर आकारणतील संशयास्पदपणा वा संभ्रम संपुष्टात आला आहे.
७. दुहेरी करांचा बोजा उपभोक्यातवर पडत नाही.
८. एकच कर प्रणालीचा अवलंब केल्यामुळे अन्य कर रद्द होऊन नविन कर प्रणालीमुळे कर प्रणाली सुटसुटीतझाली आहे.
९. कर दात्याला सोपी व सुटसुटीत कर प्रणालीमुळे कर देण्यात सुलभता आली आहे.
१०. या कर प्रणालीमुळे वीज, रेंटल व इन्व्हेंटरी खर्च कमी झाला आहे.
११. या कर प्रणालीमुळे वस्तु व सेवांच्या किंमती स्थिर राहिल्यामुळे ग्राहकांना याचा फायदा होत आहे.
१२. 'एक राष्ट एक कर' या संकल्पनेमुळे व्यापाऱ्यांचा त्रास कमी होऊन देशात कर विषयक विश्वासाचे वातावरण निर्माण झाले आहे.
१३. नविन कर प्रणालीमुळे भ्रष्टाचार कमी होतांना दिसत आहे.

वस्तु व सेवा करा समोरील समस्या :

वस्तु व सेवा कर लागू झाल्यामुळे देशातील सरकार, व्यापारी, ग्राहक व सरकारी यंत्रणेला अनेक फायदे झाले असले तरी या पद्धतीतील गुंतागुंतीच्या प्रक्रियेमुळे अनेक समस्या देखील निर्माण झाल्या आहेत. त्यामुळेच जुलै २०१७ मध्ये वस्तु व सेवा कर लागु झाल्यापासून सरकारने या करा संदर्भात चारशेहून अधिक सुचना व आदेश काढावे लागले आहेत.

मागील तीन महिन्यामध्ये भ्रष्टाचा व संबंधीत आरोपाच्या कारणांवर केंद्रीय अप्रत्यक्ष कर व सीमाशुल्क मंडळातील (सीबीआयसी) आयुक्त व अधिक्षक पदावरील ३७ अधिकाऱ्यांना केंद्र सरकारनी सक्तीची निवृत्ती घ्यायला लावली. तसेच २०१७–१८ पासून दोन वर्षाच्या काळात वस्तु व सेवा कराची कामगिरी निराशाजनक झाल्याचा लेखापरीक्षण अहवाल महालेखापरीक्षकांनी दिला आहे. याशिवाय अधिकारी व करदाता यांच्यातील संपर्क कमी करू शकणारी 'इनव्हॉईस मॅचिंग' सारखी व्यवस्था कर बुडवेपणाला आळा बसविण्यासाठी अजुन पर्यंत सरकारनी अमलात आणली नाही. विशेषत: एकात्मिक वस्तु व सेवा करासाठी ही व्यवस्था अमलात आणणे गरजेचे होते. त्यामुळेच वस्तु व सेवा कराच्या अंमलबावणीने १०० टक्के उद्दिष्ट पूर्ण होऊ शकले नाही. या शिवाय कर पडताळनीची यंत्रणा नसल्यामुळे इनपुट टॅक्स क्रेडीटसारखे फसवणुकीचे प्रसंग या व्यवस्थेत सातत्याने घडत आहेत. तसेच इनव्हॉईस मॅचींग आणि परताव्याची पूर्ततांचा अभाव यामुळे कर उद्दिष्ट कमी–कमी होत चाललेले आहे.

देशात परतावा अर्ज (जीएसटी आर ३ बी) भरणाऱ्या करदात्यांचे प्रमाण एप्रिल २०१८ मध्ये ८७ टक्के होते ते डिसेंबर २०१८ मध्ये ७९ टक्के पर्यंत कमी झाले आहे. तसेच वस्तु व सेवांचा आंतरराज्यीय पुरवठा आणि आयात यांच्यावर आकारला जाणारा एकात्मिक वस्तु व सेवा कर (आयजीएसटी) २०१७–१८ मध्ये १,७६,६८८ कोटी रूपये होता तो २०१८–१९ मध्ये २८,९४७ कोटी रूपयापर्यंत कमी झाला आहे. या शिवाय वस्तु व सेवा करापासून केंद्रसरकारला मिळणारा महसुल २०१६–१७ च्या तुलनेत २०१७–१८ मध्ये १० टक्के घटलेला आहे व यात अजुनही घटीचे प्रमाण वाढतच आहे ही चिंतेची बाब होय.

निष्कर्ष :

भारतीय बाजारपेठ एकत्रित करून सर्व वस्तु आणि सेवांच्या पुरवठ्यावर वस्तु व सेवाकर लागू केला गेला. सुरूवातीला येणाऱ्या अडचणींवर सरकारनी विविध आदेश व अधिसुचना काढल्या व सरकार या करांच्या अंमलबजावणीसाठी सामोऱ्या गेले. याशिवाय अनेक वस्तु एका कराच्या टप्प्यातुन कमी कराच्या टप्प्यात आणल्या गेल्या. परंतु, आजही पेट्रोलियम पदार्थ, विज सेवा, कृषी उत्पन्न बाजार समित्या या कराच्या कक्षाबाहेर असल्यामुळे या कराचा पाहिजे तसा फायदा सरकारला होऊ शकला नाही. तसेच सरकारचे अप्रत्यक्ष कर उत्पन्न सुद्धा घटले असल्याने परत निर्गुंतवणुकीचे धोरण सरकार राबवीत आहे. मात्र सरकारची अधिक उत्पन्नाची गरज भागविण्यासाठी या कर प्रणालीत आमुलाग्र बदल घडवून आणून उत्पन्नात वाढ घडवून आणणे यासाठी सरकारला दुसरा पर्याय नाही.

संदर्भ :

1. भारतीय अर्थव्यवस्था– २. डॉ. जी.एन. झामर, पींपळापूरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स नागपूर.
2. वस्तु व सेवा कर एक दृष्टीक्षेप : वित विभाग महाराष्ट्र शासन
3. EPW. Vol 54. Issue No. 1, 05 Jan. 2019
4. EPW. Vol 54. Issue No. 35, 31 Aug. 2019
5. विविध वर्तमान पत्रे (लोकमत, सकाळ, लोकसत्ता)

उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण आणि भारतीय अर्थव्यवस्था

प्रा. विलास बी. कांबळे
व्ही.एम.व्ही. वाणिज्य, जे.एम.टी.कला व जे.जे.पी. विज्ञान महाविद्यालय, वर्धमान नगर, नागपूर

जगाचा आर्थिक इतिहास पाहिला तर आपणाला श्रीमंत राष्ट्रांनी गरीब (अविकसित) राष्ट्रावर राज्य केलेले दिसेल. परंतु ते वसाहतवाद या स्वरूपात होते. सध्या जगातील सर्वच देश स्वतःचे संरक्षण करण्यात इतपत शहाणे (सबळ) झाले आहेत. तेव्हा विकसित देश प्रामुख्याने जागतिक बॅंक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (I.M.F) व जागतिक व्यापार संघटना (W.T.O) यामधील स्थायी सदस्यत्व असणारे श्रीमंत देश हे जगावर आपली आर्थिक सत्ता म्हणजेच आर्थिक साम्राज्यवाद/वसाहतवाद निर्माण करण्याचा वेगळया मार्गाने सातत्याने प्रयत्न करीत आहेत. ''जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून देशाचा आर्थिक विकास होणार असला तरी सामाजिक कल्याणात वाढ होणार नाही. कारण सामाजिक कल्याण करणे म्हणजे महत्तम लोकांचे महत्तम कल्याण होय''. परंतु जागतिकीकरणाच्या धोरणातून होणारा विकास हा असमतोल, विषमता निर्माण करणारा आहे.जागतिकीकरणातून जन्माला आलेल्या मुक्त अर्थव्यवस्था, उदारीकरण आणि खाजगीकरण यामुळे सर्वच राष्ट्रांचा आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व्यवस्थापनावर आमुलाग्र परिणाम होत आहेत. ग्रामीण अर्थव्यवस्थाही जागातिकीकरण व मुक्त आर्थिक धोरण, उदारीकरण यांनी प्रभावित होणे स्वाभाविक आहे.

श्री. राजीव गांधी हयांनी सन १९८५ मध्ये पंतप्रधान झाल्यावर लवकरच नविन आर्थिक धोरणाची रूपरेषा मांडली. उत्पादकता सुधारणा, आधूनिक तंत्रविज्ञानाचा उपयोग करणे इत्यादी क्षमतेचा राष्ट्रीय पातळीवर महत्तम उपयोग करणे इत्यादी बाबी त्यांनी मांडल्या. खाजगी क्षेत्राकडे अधिक कार्यभाग सोपविणे हे नविन आर्थिक नीतीचे मुख्य अंग आहे. खाजगीकरणाकरीता अधिक विस्तारित क्षेत्रे उपलब्ध व्हावी म्हणून धोरणात्मक बदल करण्यात आले. हया परिवर्तनात औद्योगिक परवाना धोरण, निर्यात–आयात धोरण, तांत्रिक विज्ञानाची प्रगती, निर्बंध हटविणे, वित्तीय व प्रशासकीय नियंत्रण पध्दती सरळ करणे इत्यादींचा समावेश होता. अर्थव्यवस्थेचे आधुनिकीकरण खाजगी क्षेत्रातून येणाऱ्या गुंतवणूकीला शक्यतो जास्तीत जास्त उत्तेजन मिळावे हा अशा परिवर्तनामागील हेतू होता. नवीन आर्थिक धोरणाच्या संदर्भात प्रो.के.एन. राज च्या मते ''हया नवीन नीतीचे प्रमुख लक्षण म्हणजेच खाजगी क्षेत्राच्या अप्रतिबंधीत विकासाकरीता अधिक क्षेत्र विकास करणे हे आहे. असे विशेषत्वाने विनिर्माण उद्योगाच्या निगम क्षेत्राकरीता करण्यात येत आहे व बहुराष्ट्रीय नियमाकरीता बऱ्याचशा संधी निर्माण करण्यात येत आहेत.

२१ जून १९९१ मध्ये सत्तेवर आल्यानंतर कॉंग्रेस सरकारने अर्थव्यवस्थेत स्थैर्य आणण्याकरीता बऱ्याचशा उपायांची योजना केली. व्याजदर वाढवून मॅट्रिक धोरण अधिक समर्थ बनविण्यात आले, भारतीय रूपयाचे २२ टक्यांनी अवमुल्ययन करण्यात आले. व्यापार पध्दतीत बऱ्याच प्रमाणात शिथिलीकरण करण्याचे ठरविले. वित्तीय असंतुलन कमी करण्याकरीता आर्थिक धोरणात सुधारणा करण्यात आल्या. औद्योगिक उत्पादनाची कार्यक्षमता व आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेला तोंड देण्याची तयारी वाढावी. विदेशी गुंतवणूक व तंत्रविज्ञानाचा जास्त प्रमाणात वापर व्हावा. सार्वजनिक क्षेत्रातील कामगीरी अधिक चांगली व्हावी व वित्तीय क्षेत्राचे आधूनिकीकरण व्हावे याकरीता उपाय योजण्यात आले.

प्रस्तावना–'' जागतिकीकरणाचे देशाच्या ग्रामीण भागाच्या विकासाच्या संदर्भात समर्थन करणारे विचारवंत राजकीय नेते म्हणतात की, जगातील देशांना भारतात विविध नैसर्गीक साधन सामुग्री किफायतशीर दरात मिळत असल्याने भारतातुन शेती उत्पादनाची निर्यात वाढेल. शेतीमालाच्या निर्यातीत वाढझाल्यामुळे भारताला मोठया प्रमाणात परकीय चलन प्राप्त होईल. डंकेल प्रस्तावानुसार विकसीत देशांनी शेतीसाठी दिले जाणारे अनुदान कपात करणे बंधनकारक आहे. अनुदानाची रक्कम कमी होत गेल्याने भारतीय शेतकऱ्यांबरोबरच्या स्पर्धेत विकसीत देशातील शेतकऱ्यांचे ते वर्चस्व आहे ते कमी होईल तसेच परंपरागत संशोधना ऐवजी बी–बीयाणांच्या नवनविन जाती शोधल्या जातील तसेच आधुनिक बि–बियाने उपलब्ध होईल व एकदंरीत शेत उत्पादनात वाढ होवून ग्रामीण भागाचा आर्थिक सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक इत्यादी सर्वांगीण विकास होईल असा आभास जागतिकीकरणाच्या समर्थनाकडून निर्माण करण्यात आला आहे. परंतु प्रत्यक्षात आउलट परिस्थिती निर्माण झाल्याने ग्रामीण समाजावर विपरीत परिणामच अधिकच झाले आहेत. भारतात आर्थिक सुधारणांना १९९१ मध्ये सुरूवात करण्यात आली. सुधारणाद्वारे आर्थिक विकासाचा वेग वाढविण्या बरोबरच पुढील उद्‌दिष्टये साध्य व्हावयास हवी. विकासाचा उच्च दर, रोजगार निर्मीतीचा विस्तार, द्रारिद्रय रेषेखाली असलेल्या लोकांच्या संख्येत घट, आर्थिक विषमता कमी करून गरीब व दूर्बल घटकांना लाभ प्राप्त करून देणे, भारतातील संपन्न व गरीब राज्यामधील अंतर कमी करणे इत्यादी उद्‌दिष्टये आर्थिक सुधारणाद्वारे कितपत साध्य झालीत हयाचे अध्ययन पुढीलप्रमाणे करण्यात आले आहे.

ISSN : 2348-7143
December 2019

१. सकल देशी उत्पादनाचा विकास दर (G.D.P):— १९९१—९२ व १९९२—९३ ह्या सुरुवातीच्या दोन वर्षातील अडचणी दूर झाल्यानंतर १९९३—९४ ते १९९६—९७ ह्या कालावधीत सरासरी विकास दर दरसाल दरशेकडा ७ होता. आठव्या योजनेत हा दर ६.८ मध्ये होता. अशाप्रकारे विकास दरामध्ये सुधारना झाल्याचे दिसते. ह्यानंतरच्या काळात मात्र G.D.P.मध्ये घट झाल्याचे दिसते.१९८०—८१ ते १९९०— ९१ ह्या सुधारपूर्व काळातील विकास दराची सुधारोत्तर काळाशी तुलना केल्यास दिसून येते की सूधार प्रक्रिया आपली श्रेष्ठता दर्शवू शकली नाही. १९८०—८१ ते १९९०—९१ ह्या सुधारपूर्व दशकातील सरासरी वार्षीक विकास दर हा ५.६ टक्के होता. तसेच १९९०—९१ ते २०००—०१ सुधार प्रक्रिया सुरु झाल्यानंरच्या दशकात सरासरी वार्षिक विकासदर ५.६ टक्केच होता.

२. आर्थिक सुधारणा व निर्धनता (गरीबी) :— जागतिक अधीकोषाचे सदस्य डॉ. गौरव दत्त हयांनी सुधारपूर्व व सूधारोत्तर काळातील गरीबीचा तुलनात्मक अभ्यास करुन पुढील निष्कर्ष काढलेत.

(अ) १९८०—९० ह्या दशकाचा मध्य देशाचा जीवनस्तरातील विकासाचे महत्वपूर्ण वर्ष मानले जाते. १९७३— ७४ व १९८६—८७ ह्या दरम्यान ग्रामिण व शहरी दारिद्रयात घट झाली.

(ब) ग्रामीण भागात १९९१ पर्यंत गरीबी कमी होण्याचा दर २.७ टक्के प्रतिवर्ष होता. परंतु त्यानंतर ह्यातील घटीचा दर जवळपास शुन्यच होता.

(क) शहरी विभागात १९७३—७४ ते १९९० — ९१ ह्या कालावधीत गरीबीत घट होण्याचा वार्षिक दर २.२ टक्के होता व तीच प्रवृत्ती १९९०—९१ ते १९९६—९७ च्या कालावधीत दिसून येते.

(ड) १९९० च्या दशकात शहरी क्षेत्रात विकास दर व गरीबीत घट ह्यांच्यात सहसंबंध होता. परंतु ग्रामिण क्षेत्रात श्रमविकासाच्या अभावी गरीबीतील घट अवरुध्द झाली किंवा खूंटली.

३. सकल देशी उत्पादनात वृध्दी, रोजगार वृध्दी व गरीबी :—भारतात सुधारणा लगू करण्यात आलेल्या काळात (१९९०—९८) ते १९९७—९८) रोजगारीचा वृध्दी दर केवळ १ टक्का राहिला. सुधारणेची प्रक्रिया ही केवळ संघटित क्षेत्रापावेतोच मर्यादित आहे. १९९०—९१ व १९९७—९८ च्या दरम्यान संघटित क्षेत्रात रोजगारीचा वृध्दी दर घटत जावून ०.६ टक्के झाला. हाच दर १९८३ व १९९०—९१ च्या दरम्यान १.७३ टक्के होता. ह्यामूळे समाजातील दूर्बल घटकांना फायदा झाला नाही.१९८३ मध्ये दारिद्रेषेखाली राहणाऱ्या लोकसंख्येचे एकुण लोकसंख्येशी प्रमाण ४४.४८ टक्के होते. व १९९०—९१ मध्ये घटून ३५.११ टक्के झाले. १९८३ मध्ये दारिद्रेषेखाली असलेली लोकसंख्या ३२.३ कोटी होती, ती १९९०—९१ मध्ये घटून २९.१ कोटी झाली.

४. आर्थिक सुधारणांचा श्रमावर प्रभाव :—आर्थिक सुधारणांचा श्रमशक्तीवरही प्रतिकूल परिणाम झाल्याचे दिसून येते. सुधारपूर्व काळात टाळेबंदी मुळे मानवी दिवसांची हानी ४६ टक्के होती, ती सुधारोपरान्त काळात वाढून ६१ टक्के झाली, ह्याशिवाय कारखाने बंद करणे व सक्तीची सूटी ह्या कारणामुळे ही हानी आणखी वाढली आहे. ह्याचबरोबर आकास्मिक श्रमिकांचे प्रमाण १९८८ मध्ये ३१.२ टक्के होते, ते वाढत जाउन १९९८ मध्ये ३७ टक्के झाले. ह्यावरुन कळून येते की, विकास प्रक्रियेत श्रमिकांना संघटित क्षेत्रातून असंघटीत क्षेत्रात हाकलले. तसेच स्वेच्छानिवृत्ती योजनेद्वारा श्रमिकांची संख्या कमी करण्यात येत आहे.

५. औद्योगिक नीती व आर्थिक सुधारणा :— आर्थिक सुधारणांचा प्रमुख उद्देश म्हणजे औद्योगिक उत्पादनात येणारे अडथळे दूर करणे हा होय. ह्याकरिता औद्योगिक परवाना पध्दती केवळ ७१८ उद्योग सोडून इतर सर्व उद्योगांबाबत समाप्त करण्यात आलेली आहे. ह्यानंतर आणखी काही उद्योगांकरीता परवाना पध्दती रद्द करण्यात आली. आता तर केवळ ६ उद्योगांवर अनिवार्य परवाना पध्दती लागू आहे. कोळसा व लिग्नाइट ह्या उद्योगांना सार्वजनिक क्षेत्राकरीता आरंक्षित असलेल्या क्षेत्रांच्या बाहेर काढण्यामूळे आता केवळ चारच उद्योग सार्वजनिक क्षेत्राकरीता आरंक्षित आहे. १९८१—८२ ते १९९०—९१ मध्ये औद्योगिक उत्पादनाच्या निर्देशांकाचा सरासरी वार्षिक वृध्दी दर ७.८ टक्के होता. परंतू सूधारीत्तर १९९३—९४ ते २०००—०१ मध्ये तो कमी होवून ७.२ टक्के झाला. म्हणजेच औद्योगीक उत्पादनाला प्रोत्साहन देण्याची अपेक्षा सफल झाली नाही.

६. विदेशी गुंतवणूक नीती :—सुधार प्रक्रियेचा मूख्य उद्देश विदेशी गुंतवणूकीला प्रोत्साहीत करणे हा आहे. काळानूसार स्वीकृतीबाबत वेगाने वाढझाली. १९९२ मध्ये गुंतवणूक स्वीकृतीची रक्कम १.७८ अब्ज डॉलर होती. ती वाढून १९९५ मध्ये ११.२४ अब्ज डॉलर्स व १९९७ मध्ये १५.७५ अब्ज डॉलर्स झाली. परंतु स्वीकृती दिल्यानंतर वास्तविक प्रवाह १९९२ मध्ये १३ टक्के होता. तो १९९७ मध्ये २२ टक्के झाला. १९९८ मध्ये स्वीकृतीची रक्कम कमी होउन जवळपास ७ अब्ज डॉलर्स झाली. ही रक्कम १९९७ च्या तुलनेत निम्म्यापेक्षाही कमी होती. भारतात १९९८ मध्ये एकूण विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक २६४ कोटी डॉलर्स होती, तर ह्याच काळात चीनमध्ये ४,३७५ कोटी डॉलर्सची विदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक होती.

ISSN : 2348-7143
December 2019

७. **व्यापार नीती** :– १९९१ नंतर नवीन आर्थिक सुधारणांव्दारे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे अधिक तीव्र गतीने जागतिकीकरण होउ लागले व व्यापारावरील मात्रात्मक नियंत्रणे हटविल्या गेलीत किंवा कमी करण्यात आली. त्याचबरोबर प्रशुल्काचे अडथळे सुध्दा कमी करण्यात आलेत. सुधार उपायाचे प्रमुख उद्देश हे निर्यात संवर्धन व त्याचबरोबर औद्योगिक उत्पादन वाढविण्याकरीता ज्या आयाती आवश्यक आहेत. १९८० च्या दशकात सरासरी वार्षिक आयातीचा वृध्दी दर ८.६ टक्के होता, हा दर १९९० च्या दशकात बराच वाढून १२ टक्के झाला. १९९३–९४ ते १९९५–९६ ह्या दरम्यान भारतीय विदेशी व्यापारात बरीच वाढझाली. सुधार प्रक्रियेचा उद्देश हा आयातीच्या तुलनेत निर्यातीची गती वाढविणे हा असल्यामुळे ही प्रक्रिया आयात वृध्दीचे श्रेय आपल्याकडे घेऊ शकत नाही.

८. **सार्वजनिक क्षेत्र नीती** :– ज्यावर कठोर टीका होत आहे अशा सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांमध्ये सतत सुधारणा होत असल्याचे दिसून येते. १९९३–९४ व २००१–२००२ ह्या कालावधीत गुंतविलेल्या भांडवलावर संकेत प्रत्याय दर वाढून १६.२ टक्के झाला. तो १९९३–९४ मध्ये ११.६ टक्के होता. शुध्द लाभ प्रवृत्तीबाबतही अशीच स्थिती आढळून येते. १९९३–९४ मध्ये २.८४ टक्के होती. ती वाढत जाउन २००१–२००२ मध्ये ४.७ टक्के झाली. २००१–०२ पर्यंत सरकारने सार्वजनिक क्षेत्रातील १०४ उद्योगांचे मूल्यांकन करवून घेतले. त्यानुसार त्या क्षेत्रातील ४२ टक्के उद्योगाची कामगिरी अत्युत्तम, २४ टक्के उद्योगांची फार चांगली व १५ टक्यांची चांगली कामगिरी होती. १०४ उद्योगापैकी ८१ उद्योगांमध्ये सुधारणा होत असल्याने आढळून आले.

मूल्यमापन :–निष्कर्ष रुपाने असे म्हणता येईल की, सूधार करण्याची प्रक्रिया विकासाची निर्धारित लक्षे गाठू शकणार नाही, ह्याचे कारण खाजगी क्षेत्राचे संपूर्ण व्यवहार हे महत्तम लाभावर आधारीत आसतात. त्यांच्या व्यवहारांचे नफा हे प्रेरणास्थान आहे, ज्या उद्योगांमधून सार्वजनिक क्षेत्रांने आपेल अंग काढून घेतले किंवा आपला हिस्सा कमी केला आहे, त्या रिक्त स्थानांची व्यवस्था खाजगी क्षेत्र करु शकलेले नाही. अमेरिकेचे भुतपूर्व राष्ट्रपती क्विंटन च्या मते, ''खाजगी क्षेत्राने केवळ महत्तम नफ्याच्या मागे धावत सूटू नये, ह्याने उच्च असे उद्दिष्ये गाठण्याकरिता कार्य केले पाहिजे.''

संदर्भ :–

१.डॉ. जी.एन.झामरे 'भारतीय अर्थव्यवस्था विकास व पर्यावरणरणात्मक अर्थशास्त्र, पिंपळापूरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.
२. खातु गजानन, जागतिकीकरण परिणाम आणि पर्याय'' अक्षर प्रकाशन, कोल्हापूर, २००१
३. डॉ. अश्रु जाधव,'' ग्रामिण विकासातील आव्हाने''सर साहित्य केंद्र, प्रकाशन, नागपूर,२०१३
४. कविमंडन डॉ. विजय, ''कृषी आणि ग्रामीण अर्थशास्त्र'' श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर, २०१२

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

भारतीय महापुरुषाचे आर्थिक विचार

प्रा. वैशाली योगराज भेले
शासकीय माध्यमिक व उच्च माध्यमिक आश्रमशाळा, मोहनदरी, ता. कळवण जि. नाशिक

- **प्रस्तावना :–**

आर्थिक प्रश्न हा मानवापुढे आदिकाळापासून आहे. प्राचीन भारतीय व ग्रीक वाङ्मयात आर्थिक प्रश्नांचा विचार झालेला आढळून येतो. पंधराव्या ते सतराव्या शतकात झालेली व्यापारी क्रांती, अठराव्या शतकात सुरु झालेली औद्योगिक क्रांती व त्यानंतर गेल्या काही दशकता प्रगत देशात स्पष्ट दिसणारी औद्योगिक विकासाची नवी क्रांतीकारक गती यामुळे आर्थिक प्रश्नांचा साक्षेप व उत्तरोत्तर सूक्ष्मतर होत जाणरा विचार होणे स्वाभाविक होते. आर्थिक विचाराच्या खऱ्या विकासाला पंधराव्या शतकानंतरच गती मिळाली. एवढाच या भूमिकेचा अर्थ होता. आर्थिक प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याच्या प्रयत्नात अर्थशास्त्राचा विकास झालेला आहे. आर्थिक विचाराच्या विकासाकडे भिन्न–भिन्न दृष्टीकोनातून पाहिले जाते.

आज अनेक आर्थिक प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याच्या कामी अर्थशास्त्रज्ञ गर्क आहेत. मागासलेल्या देशाच्या आर्थिक विकासाच्या समस्या जटील आहेत. आणि लोकसंख्या नियंत्रण, कृषिविकास, औद्योगिकीकरण आणि परकीय मदत यासंबंधीच्या समस्यांचा खल पुढील अनेक वर्षात होत राहणार आहे यात दुमत नाही. पुढारलेल्या औद्योगिक संस्था दृष्टीने आर्थिक विकासाचा प्रश्न फारसा निकडीचा नाही. गेल्या दोन दशकात अर्थशास्त्राचा विकास झपाट्याने झाला आहे व त्या विकासाची प्रक्रिया यापुढेही चाहू राहणार आहे. नवनविन समस्यांची उकल करणे व ज्ञानाची नवनवी क्षेत्रे शोधून काढणे हे कुठल्याही गतीशिल शास्त्राच्या विकासाचे द्योतक आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास हा विकसनशील मार्गावर आहे. तिचा विकास करण्यासाठी भारतीय महापुरुषांनी सांगितलेले आर्थिक विचारांचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे. अशाच काही थोर भारतीय महापुरुषांच्या आर्थिक विचारांचा मागोवा या लेखात घेतला आहे.

- **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर :–**

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मूळ अभ्यासविषय अर्थशास्त्र हा होता. त्यांनी अर्थविषयक अनेक विचार मांडले आहेत. डॉ. आंबेडकर हे श्रेष्ठ भारतीय अर्थतज्ञ होते. अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी मोठे व व्यापक योगदान दिले आहे. बॉम्बे लेजिस्लेटिव्ह असेम्स्ली ते सदस्य असतांना ग्रामिण भागातील गरीबांच्या समस्यांविषयीचे त्यांचे समग्र आकलन त्यांनी उभारलेल्या जनआंदोलनात प्रतिबिंबत होते. औद्योगिक कामगारांच्या क्षेत्रात डॉ. आंबेडकरांनी १९३६ मध्ये स्वतंत्र मजूर पक्षाची सीपना केली. १९४२ ते १९४६ या काळात डा. आंबेडकर यांनी कामगारविषयक धोरणात आतुलाग्र सुधारणा घडवून आणल्या. सेवायोजना कार्यालयाची सीपना ही महत्त्वपूर्ण घटना होती. देशाचे पाटबंधारे धोरण निश्चित करण्यात त्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. दामोदर व्हॅली प्रकल्पाचा यात प्राधान्याने समावेश होतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी श्रमविभाजन व अर्थशास्त्र यांचा संबंध स्पष्ट केला. जातीव्यवस्थेमुळे केवळ श्रमाची विभागणी केली गेली नसून, श्रमिकांचीच विभागणी केली गेली आहे. आर्थिक विकासाठी त्यांच्या मांडणीचा जवळचा संबंध होता. जाती व्यवस्थेमुळे श्रमाची आणि भांडवलाची गतिशिलता कमी झाली असून त्याच्या देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर आणि विकासावर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे असे त्यांचे प्रतिपादन होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे सामाजिक–आर्थिक लोकशाहीचे खंदे पुरस्कर्ते होते आणि समाजिक–आर्थिक लोकशाहीकडे दर्लक्षून राजकीय लोकशाही टिकू शकणार नाही असे डायरेक्टिव्ह प्रिसिपल ऑफ दि स्टेट पॉलिसी हा अनुच्छेद घटनेत समाविष्ट करुन त्यांनी आर्थिक लोकशाहीचा हेतू विषद केला. अस्पृश्य समाजात भूमिहीन मजूरांचाच भरणा अधिक असल्याने त्यांनी त्या विषयावर मतप्रदर्शन केले होते. त्यांच्या भाषणात प्रसंगानुरुप विवेचन करुन अर्थशास्त्रीय विचारांचा मागोवा घेतला. विवेचनाच्या सोयीसाठी त्यांचे लिखाण जमिन प्रश्न, चलनविषयक प्रश्न, सार्वजनिक आयन्यय आणि संकिर्ण प्रश्न असे विभागले आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या म्हणण्यानुसार आर्थिक लोकशाही प्रस्थापित करण्यासाठी आर्थिक धोरण आणि कार्य{म हे राज्यघटनेचे अविभाज्य भाग असले पाहिजेत. शेती, मोठ्या उद्योगाचे राष्ट्रीयीकरण, प्रत्येक नागरिकांसाठी सक्तींची विमा योजना आणि आर्थिक प्रगतीला हातभार लावण्यासाठी खाजगी उद्योजकांना वाव देण्याच्या आवश्यकतेचा अंतर्भाव असायला हवा.

डॉ. आंबेडकर यांनी समाजातील सगळ्यंचे आर्थिक हित पाहिले. डॉ. आंबेडकर यांनी 'द प्राब्लम ऑफ द रुपी–इट्स ओरिजिन ॲन्ड इट्स सोल्यश्न' या पुस्तकात मुद्रा समस्याच्या अंतिम निर्णयात कशाप्रकारे ब्रिटिश शासकांनी भारतीय रुपयाच्या किंमतीला पाऊंड सोबत जोडून आपला जास्तीत जास्त फायदा होण्याचा मार्ग निवडला त्यांच्या या हेराफेरीनेच भारतीय नागरिकांना गंभीर आर्थिक समस्येत लोटले गेले.

डॉ. बाबासाहेब आर्थिक विचार स्पष्ट होण्यासाठी त्यांची अर्थशास्त्रावरील लिहिलेली पुस्तके महत्त्वाचे आहेत. त्यांनी (१) ॲडमिनिस्ट्रेशन ॲन्ड फायनान्स ऑफ दी ईस्ट इंडिया कंपनी.
(२) दी इव्होल्यूशन ऑफ कोव्हिशियल फायनान्स इन् ब्रिटिश इंडीया.
(३) दी प्राब्लेम ऑफ दी रुपी : इट्स ओरिजिन ॲन्ड इट्स सोल्यूश्न.

पहिली दोन पुस्तके सार्वजनिक वित्तव्यवस्थेवरील आहेत. तिसरे पुस्तकात चलनविषयक विचार स्पष्ट केले आहेत. या पुस्तकांत इ.स. अठाराशे पासून इ.स. अठराशे त्र्याण्णव पर्यंतच्या कालखंडात विनिमयाचे माध्यम म्हणून भारतीय चलनाची उत्क्रांती कशी झाली ते सांगितले आहे. तसेच १९२० च्या दशकाच पूर्वार्धात सुयोग्य चलनाची निवड करण्यात आलेल्या अडथळ्यांचीही चर्चा केली आहे.

भारतीय केंद्रिय बॅक–भारतीय रिझर्व्ह बॅकेच्या सीापनेतही डॉ. बाबासाहेबांचे मोठे योगदान आहे. त्यांचे हे आर्थिक विकास आजही उपयुक्त ठरतात.

- **महात्मा गांधी :–**

महात्मा गांधी यांनी अर्थशास्त्राच्या परिभाषेत अर्थशास्त्र सांगितले नाही. आर्थिक विकासापेक्ष उच्च सामाजिक आणि वैयक्तिक मूल्ये सीापित करण्यावर त्यांनी अधिक भर दिला. मात्र त्यातून आर्थिक प्रश्नांची उत्तरे नक्कीच मिळतात. त्यांचे अर्थशास्त्र हे नैतिक आणि सामाजिक असून त्यांच्यातून सर्व भारतीयांना मोठा संदेश मिळतो. महात्मा गांधींनी ‘खेड्याकडे चला’ असा मोठा संदेश दिला. आपल्याप्रमाणे त्यावेळी देखिल ग्रामिण अर्थव्यवस्था महत्त्वाची होती. मात्र आजदेखिल देशातील प्रत्येक शहरात वाढत जाणरा रोजगाराचा प्रश्न, वाढती गर्दी, गुन्हेगारी यामुळे गांधीजींचा ‘खेड्याकडे चला’ हा संदेश आजही या आर्थिक समस्येचे निराकरण करण्याचा मार्ग सुचवितो. देशातील बहुसंख्य जनता प्रत्यक्ष–अप्रत्यक्ष रितीने ग्रामिण अर्थव्यवस्थेवर अवलंबून आहे. देशाची आर्थिक प्रगती कृषी विकासावर अवलंबून आहे. कृषी ग्रामिण क्षेत्रातील उत्पादकता, गुंतवणूक, रोजगारनिर्मितीचे महत्त्व या संदेशातून गांधीजींनी अधोरेखित केले होते. त्यांच्या कल्पनेप्रमाणे जर प्रत्येक गाव स्वयंपूर्ण झाले तर भारताला फार मोठा विकास साधणे शक्य होईल.

‘खेड्याकडे चला’ असा संदेश देण्याबरोबर कृषी संबंधित श्रमप्रधान उद्योगांचे महत्त्व गांधीजींनी सांगितले आहे. ग्रामिण भागातील जनतेला स्वयंपूर्ण करण्यासाठी गांधीजींनी कुटीरउद्योगाचे महत्त्व पटूवन दिले आहे. चरखी हे त्याचे उत्तम उदाहरण आहे. कमी भांडवलाच्या आणि जास्तीत जास्त रोजगार देणाऱ्या लहान उद्योगांची सीापना करुन ग्रामिण विकासाचा मंत्र त्यांनी दिला. स्वदेशीचा फार व्यापक आणि देशाच्या प्रगतीसाठी समर्पक अर्थ गांधीजींनी आपल्यासमोर ठेवला. सध्या जगभरात मंदीचे वातावरण आहे त्यामुळे बऱ्याच देशाची अर्थव्यवस्था मोडकळीस आली आहे त्यावर देखील गांधीजींनी ‘स्वदेशी म्हणजे देशाची स्वयंपूर्णता’ हा दिलेला मंत्र उपयोगी पडतो. जागतिक मंदीचा सामना करण्यासाठी देशांतर्गत उत्पादन व मागणीला महत्त्व देणे रजेचे आहे. सध्याच्या काळात वाढत्या कच्च्या तेलाच्या किंमती यामुळे देशाची आयात, व्यापारतूट, परदेशी चलनांच्या तुलनेत रुपयाचे घटते मूल्य सर्व समस्यांच्या मुळाशी गांधीजींच्या कल्पनेतील स्वदेशी मूल्याचे महत्त्व समजून येते. गांधीजींचे विचार हे भारतीय अर्थव्यवस्थेला धरुन होते. त्यांनी अनियंत्रित भांडवलशाहीतील नफेखोरी, संपत्ती संचय, आर्थिक शोषण अशा सर्व अतिरेकी वैशिष्टस्र्यांना गांधीजींनी विरोध केला.

- **न्यामूर्ती महादेव गोविंदा रानडे :–**

भारताच्या इतिहासात एकोणीसावे शतक हा एक महत्त्वाचा टपपा मानला जातो. या शतकामध्ये सुस्त झालेल्या प्रबोधन प्रक्रियेने येथील समाजाचा चेहरामोहारा बदलून टाकला. येथील समाजजीवनातील धर्मकल्पना, जातीव्यवस्था, स्त्रियांचा दर्जा, शिक्षणपध्दती, अर्थव्यवस्था, राजकीय व्यवस्था, वाङ्मय, न्यायव्यवस्था या सर्वांवर प्रबोधनाने आपली छाप उमटवली यात न्यायमूर्ती रानडे या महापुरुषाचा समावेश होतो. सर्वांगिण सुधारणा हे भारतीय प्रबोधनाचे वैशिष्ट्ये होय. या प्रबोधनाचे एक उत्तम उदाहरण म्हणजे न्यायमूर्ती म.गो. रानडेंचे आर्थिक विचार व कार्य याकडे पाहता येते.

भारतातील आर्थिक परिस्थितीचा विचार करतांना मुख्यत: तीन गोष्टींवर त्यांनी भर दिला. ब्रिटिश राज्यकर्ते गोळा करीत असलेली खंडणी व्यापाराच्या बदललेल्या स्वरुपातून होणारी हानी आणि भारतीयांची उद्योगाप्रती असलेली उदासीनता. ब्रिटिश राज्यकर्ते हिंदूस्थानमध्ये राहून राज्य करीत नसल्याने संपत्ती ओघ इंग्लंडकडे वाहू लागला. महसूल, इतर कर, अधिकाऱ्यांचे पगार, कर्जाचे व्याज इत्यादी मार्फत हिंदूस्थानातील पैसा इंग्लंडमध्ये जात होता. न्या. रानडे यांनी ‘खंडणी’ मानके ब्रिटिशांच्या काळात व्यापाराच्या स्वरुपात बदल झाला. कच्च्या मालाची निर्यात आणि पक्क्या मालाची आयात वाढली. त्यामुळे येथे येणाऱ्या पैशापेक्षा येथून बाहेर जाणाऱ्या पैशामध्ये वाढझाली. आकडेवारीच्या सहाय्याने हे न्या. रानडे यांनी सिध्द केले. येथिल लोकांची बचत न करण्याची वृत्ती आणि उद्योगाप्रत असलेली उदासीनता यामुळे येथील पैशाच्या वाढीला चालना मिळाली नाही असे मत त्यांनी मांडले. येथील आर्थिक परिस्थिती सुधरण्यासाठी शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांत सरकारने लक्ष घालावे. औद्योगिकीकरणाला प्रोत्साहन देणे, उद्योग व शेतीवर सरकारचे नियंत्रण असणे, व्यापारात समतोल राखणे इ. मार्ग

ISSN : 2348-7143
December 2019

त्यांनी सुचविले. तत्काली विविध आर्थिक विचार प्रणालीच्या सखोल अभ्यासातून त्यांनी 'हिंदूस्थातील आर्थिक परिस्थिती' आणि त्यावरचे उपाय यावर विवेचन केले.

एकविसाव्या शतकात आज भारतासमोर पून्हा पूर्वीसारखी दुही उभी आहे. एकीकडे पाश्चात्यांचे आर्थिक वर्चस्व व त्यातून उद्‌भवणारे तोटे दिसत आहेत. परंतु त्यामार्फत येणाऱ्या माहिती व तंज्ञानाचा स्वीकार अपरिहार्य आहे. दुसरीकडे येथील विकसनशील परिस्थितीतील अपूर्णता व दोष दिसत आहे. परंतु आपले अस्तित्व टिकविण्याची उर्मीही आहे. या नव्या सक्रमणवस्थेत न्या. रानडे यांचे आर्थिक विचार मार्गदर्शक ठरतात.

- **यशवंतराव बाळवंतराव चव्हाण :—**

ळे महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री होते. त्यांनी काही काळ भारताचे उपपंतप्रधान म्हणूनही काम केले होते. तसेच संरक्षण मंत्री, अर्थमंत्री म्हणूनही त्यांनी काही काळ काम केले. त्यांना महाराष्ट्राचे शिल्पकार असेही म्हणतात. तसेच ते पुढे आठव्या केंद्रिय वित्त आयोगाचे अध्यक्षही झाले. महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्रीपदी असतांना त्यांनी काही महत्त्वाच्या योजनाही राबविल्या.

यशवंतराव चव्हाण यांचे आर्थिक विचार प्रामुख्याने शेती, उद्योग, सहकार समाजवाद, आर्थिक विषमता, विकासातील समस्या आणि नियोजनाचे महत्त्व इत्यादीशी निगडीत आहेत. यशवंतराव चव्हाण यांनी कृषीविषयक विचार मांडतांना शंतीच्या मालकीहक्काचा प्रश्न, भूमिहिनांचा प्रश्न व कृषी विकासासाठी उपाय यावर अधिक भर दिला त्यांच्या मते जमिन कसणारा जमिनीचा मालक असावा. यशवंतरावांनी सामाजिक समता व न्यायाच्या दृष्टीकोनातून शेतीचा विचार केला. भारतात शेती क्षेत्रात भूमिहिनांची संख्या अधिक आहेत्र म्हणून वाजवीपेक्ष अधिक जमीन असणाऱ्या लोकांनी त्यांच्या जमिनीच्या एक ते दोन टक्के जमीन त्यांना द्यावी. तसेच जमिन अविकसित असल्याने ती अनुत्पादक व पडीक राहिली आहे अशा जमिनी लागवडीखली आणणे आवश्यक आहे. शेती व्यापारी तत्त्वाने केली पाहिजे. शेतीच्या आधुनिकीकरणाच्या मार्गातील अडथळे दूर केले पाहिजेत. नद्यांच्या पाण्याचा वापर शेतीसाठी केला पाहिजे. नद्यांवर धरणे बांधली पाहिजेत. शेतकऱ्यांनी कृषीशास्त्राचा अभ्यास केला पाहिजे. असे मत त्यांनी मांडले.

यशवंतराव चव्हाण हे समतोल विकासाचे पुरस्कर्ते होते. म्हणून विकास योजना आखतांना अविकसित विभागाचा आधी विचार केला पाहिजे. ग्रामिण औद्योगिकरणाबाबत ते म्हणतात की ग्रामिण भागात उद्योग सुरु करुन शेती उद्योगांची सांगड घातली पाहिजे. शहरी व ग्रामिण अर्थव्यवस्थेची सांगड घालून शहराकडे धाव घेणारा श्रमिकांचा लोंढा थोपविता येईल. औद्योगिक विकासासाठी नियोजन महत्त्वपूर्ण आहे देशाचा संतुलित आर्थिक विकास व्हावा यासाठी ते औद्योगिक विकासाच्या मास्टर प्लनची कल्पना मांडतात. अविकसित भागातही विकासासाठी त्यांनी संयुक्त औद्योगिक क्षेत्राची कल्पना मांडली. याशिवाय राष्ट्रांच्या आर्थिक विकासासाठी ते सहकाराचा पुरस्कार करतात. भारतासारख्या कृषीप्रधान देशाच्या विकासाठी सहकारी तत्त्वे फार उपयुक्त ठरतात.

- **अमर्त्य सेन :—**

अर्थशास्त्र व तत्त्वज्ञान या विषयांचे अध्ययन व अध्यापन बरेच वर्ष करुन व आपल्या अनुभवाधारिक त्याबाबत सखोल संशोधन करुन डॉ. अमर्त्य सेन यांनी कल्याणकारी अर्थशास्त्राच्या कक्षा रुंदावल्या. याद्वारे सामान्य लोकांच्या आर्थिक विकासावर त्यांनी विशेष भर दिला. गरीब लोकांचे आर्थिक कल्याण, आर्थिक उन्नती हा त्यांच्या विचारसरणीचा गाभा आहे. जगात होऊन गेलेल्या भांडवलशाही अनिर्बंध स्पर्धेस वाव देणारी आर्थिक नीती, सम्यवादी आर्थिक व्यवस्थ, सर्व आर्थिक कक्षेवर शासनाची बंधने असणरी नीती यामुळे गरीबांचा आर्थिक विकास साधला का? तेव्हा गरीब विकसनशिल राष्ट्रातील लोकांचे अन्न, कपडा, निवारा, हे मुलभूत प्रश्न भांडवलशही व सामान्यवादी या व्यवस्थेतून सुटले नाहीत. हे प्रश्न सुटले नाहीत तर निरोगी राष्ट्रभावना निर्माण होणार नाही. एकविसाव्या शतकात तर मानवी जीवन व जागतिक आर्थिक वास्तव खूप बदलले आहे. या गोंधळलेल्या परिस्थितीची उकल करण्याचा प्रयत्न अमर्त्य सेन या अर्थशास्त्रज्ञांनी केला हा त्यांचा तिसरा पर्याय 'कल्याणकारी अर्थशास्त्र' या संकल्पनेतून झाला.

अर्थव्यवस्था लोकाभिमुख करुन गरीबांची आर्थिक स्थिती सुधारली पाहिजे हेच नोबेल पुरस्कार मिळविणाऱ्या सेन यांचे भरीव योगदान आहे. अमर्त्य सेन यांनी विपुल लिखाण केले आहे. त्यापैकी काही ग्रंथ—

(1) Rationality and Freedom - 2004
(2) Freedom, Rationality and Social Choice – 2000
(3) India : Economics Development and Social Opportunity – 1995
(4) Poverty and Fanines – 1998,
(5) Choice, Welfare and Measurment - 1982

भारतासाठी अमर्त्य सेन यांनी मांडलेला सामाजिक विकास संधीचा विचार हा अत्यंत उपयुक्त आहे. भारताचा उद्दीष्टाप्रमाणेच होणारा विकास याला अज्ञान, संधीची कमतरता व आर्थिक स्त्रोतांचा अभाव या बाबी प्रमुख आहे असे अमर्त्य सेन यांनी सांगितले. त्यांना अर्थशास्त्रातील भरवी कामगिरीसाठी १९९८ मध्ये नोबेल पारितोषिक बहाल करण्यात आले. नोबेल पारितोषिक मिळविणारे ते सहावे भरतीय तर अर्थशास्त्रात नोबेल पारितोषिक मिळविणारे ते पाहिले भारतीय व आशियाई पण आहेत.

- **इंदिरा गांधी :–**

जगाच्या इतिहासात एखाद्या स्त्रीने प्रजासत्ताक शासन पध्दतीत उत्तंग राजकीय सत्तापद दीर्घकाळ समर्थपणे पेलणे हे दर्मिळ आहे. पण ही नेत्रदीपक कामगिरी इंदिरा गांधी यांनी करुन दाखविली. भारताच्या कर्णधार व सुत्रधार या नात्यानरे त्यांनी केलेले कार्य त्यांच्या खंबीरपणाचे, चाणक्यनितीचे व दृढनिश्चयाचे द्योतक आहे. द. आशियात शांतता, सुरक्षितता आणि आर्थिक विकास साधला जावा यासाठी त्यांनी निश्चित धोरण आखून प्रयत्न केले. घटनेतील धर्मनिरपेक्षतेची तत्त्व सांभाळून अल्पसंख्य लोकांचे समाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, धार्मिक व सांस्कृतिक अधिकार सुस्थित ठेवण्याचे आटोकाट प्रयत्न केले.

भारतीय अर्थव्यवस्था स्वावलंबी व्हावी अशी त्यांची जबरदस्त भूमिका होती. यासाठी शेती उद्योग आणि शासत्र यांच्या विकासाकडे विशेष लक्ष पुरविले. अन्न धान्याबाबत स्वयंपूर्णता मिळविण्यासाठी वैज्ञानिकांना उत्तेजन दिले व हरितक्रांती घडून आली. औद्योगिक क्षेत्रासाठी मुलभूत सोयी पुरवून औद्योगिक पाया विस्तारीत व मजबूत केला. अर्थव्यवस्थेची उच्च सीाने यांच्या उत्तेजनामुळे सार्वजनिक क्षेत्राखाली आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेला थोडेसे स्थैर्य प्राप्त होऊन स्वत:च्याच साधनसामग्रीद्वारे विकास करण्याची शक्ती प्रापप्त झाली.

- **निष्कर्ष :–**

आजही भारतीय अर्थव्यवस्थेतील त्रुटी दूर करण्यासाठी अर्थतज्ञांचे आर्थिक विचार महत्त्वाचे आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे श्रमविभागणी, चलनविषयक विचार आजही भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी उपयुक्त ठरतात. महात्मा गांधी यांनी सांगितलेली कुटीर उद्योगावरील भर तसेच स्वदेशीचा वापर हा आजच्या घडीला अर्थव्यवस्था मजबूत करण्यासाठी आवश्यक आहे. न्या. रानडे यांनी सांगितलेली बचत ही देखिल आज आवश्यक आहे. औद्योगिकरण, कल्याणकारी अर्थशास्त्र यासारख्या अर्थ संकल्पना स्वीकारुन भारतीय अर्थव्यवस्था ही अधिक बळकट होऊ शकते.

- **संदर्भ :–**

(१) आर्थिक विचार इतिहास आणि विकास – मराठी विश्वकोष.
(२) पुढारी दिनांक १३/१०/२०१९ रोजीचा डॉ. नरेंद्र जाधव यांचा लेख.
(३) प्रा. डॉ. बाळकृष्ण माळी इतिहास विभाग, दयानंद कला व शास्त्र महाविद्यालय, सोलापूर.
(४) इंदूमती यार्दे– भारतरत्न
(५) इंटरनेट वरील माहिती.

ISSN : 2348-7143
December 2019

ग्रामीण विकास-एक अर्थनीती

प्रा. प्रशांत जगदीश वाल्देव
जे.एम.पटेल महविद्यालय भंडारा.

प्रस्तावना:

भारत देश हा खेड्यांचा देश आहे. भारतात २०११ च्या जनगणनेनुसार ६८.८४% लोकसंख्या हि ग्रामीण भागात राहते. ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात वनसंपदा व खनिज संपदा आहे. ग्रामीण लोकांचा मुख्य व्यवसाय हा शेती आहे. भारताला स्वातंत्र्य झाल्यापासून पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून बऱ्याच योजना राबविण्यात आल्या. पण त्यात पाहिजे त्या प्रमाणात यश संपादन झाले नाही . देशाचा विकास घडवून आणायचा असेल तर ग्रामीण विकास होणे आवश्यक आहे. ग्रामीण लोकांच्या जीवनमानात बदल घडवून आणून आरोग्य, शैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक आणि सांस्कृतिक बदल होणे आवश्यक आहे. तरच ग्रामीण भागाचा विकास होईल. ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात वनसंपदा, खानिज्संपदा असल्याने त्याचा पुरेपूर वापर करून देश्याच्या विकासाला गती देता येईल. तीच एक अर्थनीती असेल.

ग्रामीण विकासाचा अर्थ :

सर्वसामान्यपणे ग्रामीण विकास म्हणजे ग्रामीण क्षेत्राचा विकस होय. ग्रामीण भागातील जनतेच्या जीवनमानात सुधारणा घडवून आणणे, येणाऱ्या काळात त्यांना अधिक चांगले जीवन जगता यावे यासाठी ग्रामीण विकास होय. खेड्यातील किंवा ग्रामीण क्षेत्रातील विविध घटकांत अपेक्षित संख्यात्मक व गुणात्मक बदल घडवून आणणे म्हणजे ग्रामीण विकास होय. ग्रामीण विकास कार्यक्रमाअंतर्गत ग्रामीण भागांत नव-नवीन तंत्राचा वापर व प्रसार करणे, व्याख्याने (मार्गदर्शन) देणे विकास विषयक माहिती दाखविणे इत्यादीवर भर देऊन ग्रामीण जनतेच्या जीवनमानात बदल करणे अपेक्षित आहे.

डॉ. व्ही. के. आर. व्ही. राव यांच्या मते, ग्रामीण क्षेत्रातील लोकांच्या जीवनमानात सुधरणा करण्यासाठी येथील नैसर्गिक आणि मानव संसाधनाचा पर्यास वापर करणे म्हणजे ग्रामीण विकास होय.

संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या मते, शासनाच्या आणि लोकांच्या संघटीत प्रयत्नाद्वारे सर्व समाजाच्या मतानुसार आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिस्थितीत सुधारणा घडवून आणणारी आणि राष्ट्रीय विकास कार्यक्रमाला हातभार लावायला शिकवणारी प्रक्रिया म्हणजे ग्रामीण विकास होय.

ज्या प्रक्रियेमुळे ग्रामीण लोकांच्या आर्थिक आणि सामाजिक जीवनात सुधारणा घडवून आणली जाते त्या प्रक्रियेला ग्रामीण विकास असे म्हणतात.

यावरून आपणास असे म्हणता येईल कि, ग्रामीण विकासात लोक-सहभागातून ग्रामीण क्षेत्रातील नैसर्गिक आणि मानवी संसाधनाचे संवर्धन आणि विकास त्यांचा कार्यक्षम पद्धतीने वापर करून तेथील जनतेच्या जीवनमानात सुधार घडवून आणणे म्हणजे ग्रामीण विकास होय.

ग्रामीण विकास – व्याप्ती आणि उद्दिष्ट्ये :

ग्रामीण विभागाच्या विकासाशी ग्रामीण विकासाचा संबंध आहे. त्यामध्ये ग्रामीण लोकांचा दर्जा सुधारणे आणि त्यांच्या जीवनमानात गुणात्मक वृद्धी आणणे अपेक्षित आहे तसेच ग्रामिनांना त्यांच्या विकासाची संधी मिळेल आणि त्या संधीचा ते आपल्या जीवनमानाचा दर्जा उंचावण्यासाठी वापर करू शकतील हेही त्यात अपेक्षित आहे. त्यासाठी ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेत सामाजिक न्याय, शिक्षण, रोजगार, स्वावलंबन, वित्तीय मदत, ग्रामीण स्वच्छता आणि आरोग्य, निवास व्यवस्था, पर्यावरण सुरक्षा इत्यादी व्यवस्थांचा समावेश केल जातो.

ग्रामीण विकासात आर्थिक व्यासायांचा विकास, शिक्षण, आरोग्य, पिण्याचे पाणी अशा सामाजिक गरजांचा आणि सुविधांचा विकास आणि सांस्कृतिक व वैचारिक दृष्टीकोनात बदल घडवून आणणाच्या प्रक्रियेच्या

ISSN : 2348-7143
December 2019

समावेश होतो. एकंदरीत नैसर्गिक परिस्थिती, शेतजमिनीचे प्रकार, जमीनधारणा पद्धती, शेत जमिनीचा आकार, जलसिंचन, यांत्रिकीकरण, शेती उपकरणे आणि सुधारित साधनांचा वापर करणे, शेतमजूर, कारागीर, ग्रामीण उद्योग, पशुपालन, पर्यावरण, ग्रामपंचायत, जंगले, नैसर्गिक आणि मानवी संसाधनाचा विकासाचे कार्यक्रम इत्यादींचा ग्रामीण विकासात समावेश होतो.

भारत हा खेड्यांचा किंवा ग्रामांचा देश आहे. शेती हा खेड्यातील मुख्य व्यवसाय आहे. त्यामुळे शेती आणि शेतीशी संलग्न व्यवसायांच्या विकासाचा ग्रामीण विकास अवलंबून आहे. ग्रामीण भागाचा विकास झाला तरच देशाचा विकास होईल. हे सत्य आज लोकांच्या आणि शासनाच्याही लक्षात आले आहे. महात्मा गांधी यांनी म्हटले होते कि, खेड्याकडे चला याचाच अर्थ असा खेड्याचा विकास करा. म्हणजेच ग्रामीण भागाचा विकास करा तरच देशाचा विकास होईल.

ग्रामीण विकास झाला तर लोकांच्या जीवनमानात बदल होईल त्यात प्रामुख्याने ग्रामीण अर्थनीतीमध्ये बदल घडून येतील.

१) अशिक्षितपणा कमी होईल.
२) लोकांच्या आरोग्यात सुधारणा होईल.
३) स्वच्छता बाळगतील.
४) रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतील.
५) दरिद्री व बेकारी कमी होईल.
६) राहणीमानात बदल होईल.
७) शेतीच्या विकासला चालना मिळेल.
८) यांत्रीकीकरणाला वाव मिळेल.
९) दळणवळणाच्या सोयी उपलब्ध होतील.
१०) सिंचनाच्या सोयी उपलब्ध होतील.
११) गावातच रोजगार उपलब्ध झाल्याने स्थानांतरण होणार नाही.
१२) संशोधनाला चालना मिळेल.
१३) शेतीत विविध पिके घेण शक्य होईल.
१४) व्यक्तिगत उत्पनात भर पडेल.
१५) राष्ट्रीय उत्पन्न वाढेल.
१६) नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा पुरेपूर उपयोग होईल.
१७) लोसंख्या वाढीस आळा बसेल.
१८) मानवी संसाधानाला चालना मिळेल.
१९) शेतीशी संबंधित उद्योग निर्माण होतील.
२०) शहराशी संपर्क होईल.
२१) प्रत्यय व विपणन सुविधांचा विकास होईल.
२२) आर्थीक विषमता कमी होईल.
२३) देश आत्मनिर्भर होईल.
२४) पशुपालानाला चालना मिळेल.
२५) औद्योगीकीकरणाला वाव मिळेल.

भारत देश हा खेड्यांचा देश आहे तो विकसनशील देश आहे. भारतात ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात खनिज संपदा आहे. त्याचा पुरेपूर वापर होणे काळाची गरज आहे. भारत स्वातंत्र्योत्तर काळापासून ग्रामीण विकासाच्या बऱ्याच योजना राबविण्यात आल्या पण त्यांचा पाहिजे तसा लाभ देशाच्या विकासाला मिळाला नाही. म्हणून योग्य नियोजन करून त्याची काटेकोरपणे अंबलबजावणी होणे काळाची गरज आहे, तरच ग्रामीण विकास होईल. देशातील नैसर्गिक आणि मानवी संसाधनाचा पुरेपूर वापर होईल व देश

ISSN : 2348-7143
December 2019

प्रगतीकडे वाटचाल करेल व एक दिवस महासत्ता मिळवेल अन्यथा मिळवणार नाही म्हणून देशाच्या विकासाच्या दृष्टीने याकडे लक्ष देणे काळाची गरज आहे. हीच एक अर्थनीती आहे. समृद्धीकडे वडण्याचा मार्ग आहे.

संदर्भसूची:

१) **भारतीय अर्थशास्त्र - डॉ. जी. एन. झामरे**

२) **लोकमत वृत्तपत्र**

३) Published by the government planning and stationery by Maharashtra state 1995.

४) Graminsarkarisanghatanaanivikasasambandhisarkaridrustikon, edited by S. N. Kulkarni, Y.C.M.O.U. Publication Nashik, 2002.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील आव्हाने (बेकारीच्या संदर्भात)

डॉ. लाजवंती रामदास टेंभुर्णे

भारत २०२० मध्ये महासत्ता बनेल असे भाकीत ए. पी. जे अब्दुल कलाम यांनी केले होते. अर्थतज्ञामध्ये सुद्धा तेव्हा विचारमंथन व्हायला सुरुवात झाली. पण तरीही भारतात त्या पातळीत पोहोचण्यासाठी अनेक क्षेत्रात जलदगतीने सुधारणा करण्याची आवश्यकता आहे जगातील सर्वात वेगवान वाढणाऱ्या प्रमुख अर्थव्यवस्थेमध्ये भारताचा चिन पाठोपाठ दुसरा क्रमांक लागतो. भारताच्या अर्थव्यवस्थेत खुप विविधता दिसून येते. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर बऱ्याचश्या काळात भारतामध्ये समाजवादी अर्थव्यवस्थेच्या अर्वाचण करण्यात आल आर्थिक सूधारणाद्वारे अर्थव्यवस्था खुली करण्यात आली परंतु आर्थिक सुधारणामध्ये काही महत्वाच्या गोष्टीच मंद गतीने पुढे सरकल्या.

आज भारतामध्ये अनेक प्रश्न आवातून उभे आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर बेरोजगारीच्या समस्येने स्वरुप धारण केले आहे.

प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेमध्ये असे दिसते की भारतातील बेकारांचा अनुभव वाढतच आहे. दरवर्षी अपयशांच्या संख्येत जेवढी वाढ होते त्यापेक्षा रोजगाराच्या संधी कमी उपलब्ध झालेल्या असतात.

बेकारीचा अर्थ :

काम करण्यास योग्य व इच्छुक असलेल्या व्यक्तींना यावेळी शोधुनही काम मिळत नाही त्या व्यक्तींना बेकार असे म्हणतात.

प्रा. पिंगू यांच्या मते, '' जी व्यक्ती प्राचीन मजुरीदरावर काम करण्यास तयार असते परंतु व्यक्तींना काम मिळत नाही ती व्यक्ती बेकार समजले जाते.''

बेकारीचे प्रकार,

भारतामध्ये बेरोजगारीची समस्येचे स्वरुप हे इतर राष्ट्रांपेक्षा भिन्न आहे. विकसीत राज्यात बेरोजगारीचे प्रमुख कारण म्हणजे परीणामकारक मागणीचा अभाव होय परंतु भारतात भांडवल आणि अन्य साधनांची कमतरता याचा परीणाम म्हणजे बेरोजगारी होय. भारतामध्ये मुख्यत: दोन प्रकारची बेरोजगारी दिसून येते.

(१) शहरी बेरोजगारी (२)ग्रामीण बेरोजगारी

RESEARCH JOURNEY

(१) शहरी बेरोजगारी

आज शहरामध्ये जी बेरोजगारी दिसून येते तीचे काही भागात विभाजन केले जाऊ शकते १) औद्योगिक श्रमीकांमधील बेकारी व शिक्षीत मध्यमवर्गामधली बेरोजगारी. ग्रामीण भागातील लोक शहरी भागात येतात. जेव्हा गावामध्ये काम नसते कामाच्या शोधात ते शहरामध्ये येतात. औद्योगिक श्रमीकांमध्ये ज्या प्रमाणात वाढझाली त्या प्रमाणात उद्योगााच्या संख्येत वाढझाली नाही त्याचप्रमाणे शिक्षणाच्या सूशिक्षीत बेरोजगाराची संख्याही वाढली. औद्योगिक शिक्षण देणाऱ्या संस्थाची कमतरता निर्माण झाली. रोजगाराच्या आधारावर शिक्षण देणाऱ्या संस्था निर्माण झाल्या नाही. स्वातंत्र्यानंतर भारतात सूशिक्षीतांचे प्रमाण ज्या प्रमाणात वाढले त्याचप्रमाणे शिक्षीत बेरोजगाराच्या संख्येत वाढझाली दुसऱ्या शिक्षणात जन मनाचे शिक्षण दिल्या जाऊ शकत नाही. यामुळे समाजाचे आणि राज्याचे नुकसान होय तर दुसरीकडे बेरोजगारीमुळे बहुतांश व्यक्ती विध्वंसकारी कार्य करू शकतो की जे देशासाठी घातक आहे.

भारतामध्ये जी शिक्षणप्रणाली तीच मुळी योग्य नाही योजनाबद्ध विकास हा प्रत्येक पंचवार्षीक योजनेत आणि शिक्षणाचे व्यावसायीकीकरण झाले असते तर आज कदाचित आपल्यामुळे इतकी भयानक स्थिती नसती. शहरी भागामध्ये शाळा महाविद्यालयाच्या संस्थेत वाढ, औद्योगिकरणाचा अभाव, सदोष शिक्षण पद्धती, व्यावसायिक शिक्षण व प्रशिक्षणाचा अभाव. अशा अनेक कारणामुळे शहरी बेरोजगारीचे प्रमाण वाढत आहे.

(२)ग्रामीण बेरोजगारी

भारतात बेरोजगारीचे मोठे रुप ग्रामिण भागात पाहावयात मिळते. ग्रामिण भागातही मोसमी आणि अदृश्य असे बेरोजगारीचे दोन प्रकार पाहावयास मिळतात. मोसमी बेरोजगारी ही मानवी शक्तीच्या अल्प प्रयोगाशी संबंधीत आहे. ही बेकारी काही काळापुरतीच दिसून येते. विशिष्ट हंगामात त्यांना काम मिळु शकत नाही. तेवढ्या हंगामाकरते ते कामकरी बेकार म्हणून गणले जातात. ग्रामिण बेरोजगारी ही जमिनीवरील वाढता भार ग्रामिण कुटीर उद्योगाचा ऱ्हास, शेतीचे मागासलेपण या कारणामुळे निर्माण होते. भारतात बेकारीची संख्या वाढतच आहे. त्याचबरोबर अर्धबेकारीची संख्याही वाढत

ISSN : 2348-7143
December 2019

आहे. ग्रामिण भागात अर्धबेकारीची समस्याही वाढत आहे. लोकसंख्येत वेगाणे घडुन येणारी वाढ, जमिनीचे विभाग, ग्रामिण उद्योगाचा ऱ्हास आर्थिक विकासाचा अभाव या कारणामुळे ग्रामिण भागातील बेकारीमुळे मोठया प्रमाणात वाढ होत आहे.

आज भारतात आर्थिकदृष्टया उच्चवनिर्यापैकी १० लोकांची एकुण आय ३३Xएवढी आहे. २००४.०५ च्या आकडेवारी नुसार भारतातील २७.५% दारीद्रयरेषेखाली होते. २०१४ मध्ये बेरोजगाराची संख्या १४ कोटी इतकी होती ती आता ३० कोटी झाली आहे. बेरोजगारी ही खाजगी आणि सार्वजनिक अशा दोन्ही क्षेत्रामध्ये दिसुन येते. एकुण १० रोजगार संधी पैकी ६ संधीचा औद्योगिक क्षेत्रातील होत्या. परंतु गेल्या ३ वर्षात उद्योगाची धिम्या गतीने होणाऱ्या प्रगतीमुळे रोजगाराची संख्या केवळ ०.५%नी वाढली सार्वजनीक क्षेत्रातील रोजगार संदर्भात रोजगार क्षेत्राने अनेक आर्थिक कृतीतुन अंश काढुन घेतल्यामुळे रोजगार संधी कमी झाल्या. श्रम ब्युरो, चंदीगडेने पाचवे रोजगार बेरोजगार सर्वेक्षण २०१५-१६ चे ऑक्टोबर चे आकडे २०१६ मध्ये जाहीर केले. त्यामध्ये बेरोजगारीचा दर UPS च्या आधारे खालीलप्रमाणे दिसुन येतो.

भारतातील बेरोजगारीची स्थिती

वर्ष	बेरोजगारीचे प्रमाण (लाखात)	बेरोजगारीत झालेली वाढ
१९५१	—	—
१९६१	३२.३०	
१९७१	५१.३०	१९.००
१९८१	६७.५५	१६.२५
१९९१	२८९.००	२२१.४५
२००१	१०६०.००	७७१.००

वरील सारणीवरुण असे लक्षात येते की, १९९१ म्हणजे आर्थिक सुधारणेनंतर १९९१ ते २००१ या दशकात ७७१.०० लाख बेरोजगारी वाढली आहे. २०१७ ते २०१८ या वर्षात भारतात बेरोजगारीचा दर वाढुन ते ६.७%वर पोहोचला आहे. यावरुण भारतातील बेरोजगारी एक उग्र स्वरुपाचा प्रश्न आहे. असे लक्षात येते.

बेरोजगारीचे कारणे :

लोकसंख्या वाढ हे बेकारीत वाढ होण्याचे प्रमुख कारण आहे. श्रमाची मागणी व श्रमाचा पुरवठा यामध्ये निर्माण झालेले असंतूलन हे महत्वाचे कारण आहे.

देशाची रोजगारीची पातळी ही भांडवल गुंतवणुकीवर अवलंबून असते या गुंतवणूकीचा दर जितका जास्त तेवढया नविन रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात. व श्रमाची मागणी वाढते. परंतु भारतात भांडवल गुंतवणुकीची कमतरता असल्यामुळे बेरोजगारी वाढत आहे. त्याचप्रमाणे वाढत्या लोकसंख्येचा भार शेतीवर पडत असल्यामुळे, शेतजमीनीची विभागणी होत गेल्यामुळे शेती मंद झाली. शेतीच्या समस्या निर्माण झाल्या. ग्रामिण भागातील लघु कुटीर उद्योग यातुन लहान रोजगाराच्या संधी मिळत होत्या. परंतु औद्योगिक कामांनंतर उद्योगांचा ऱ्हास होत गेल्याने बेरोजगार झाले. दोषपुर्व शिक्षण व्यवस्था हेही बेरोजगारीचे एक प्रमुख कारण आहे. आज शिक्षणसंस्थामधुन देण्यात येणारे शिक्षण हे केवळ पुस्तकी स्वरुपाचे आहे. उद्योगाची कर्मचारी विषयक गरजा शिक्षकसंस्थाचे अभ्यासक्रमामध्ये संगतीव समन्वय नाही. त्यामुळे उद्योग हवे असलेले श्रमिक फक्त नाही. भारतात लोकसंख्या सतत वाढत असल्यामुळे श्रमिकाची संख्या मोठी त्यामुळे श्रमिकांना रोजगार पुरविठाच्या दृष्ठिने सरकारचे नियोजन हवे.

उपाययोजना :

श्रमिकांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत असतांना त्यावर उपाय योजना करणे गरजेचे आहे. यासाठी सरकारने अनेक उपक्रम राबवले ग्रामिण प्रकल्प योजना, कामासाठी धान्य कार्यक्रम राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार कार्यक्रम, ट्रायलेय विस कलमी कार्यक्रम, अल्प भुधारक विकास कार्यक्रम, सिमांत शेतकरी आणि शेतमजुर विकास कार्यक्रम असे अनेक कार्यक्रम बेकारी दुर करण्यासाठी सरकारद्वारे राबविण्यात आले परंतु योग्य नियोजनाच्या अभावी योजना यशस्वी होऊ शकल्या नाही.

जलद आर्थिक विकास व उद्योगाच्या विकेंद्रीकरणामुळे रोजगाराची नविन क्षेत्रे निर्माण होऊ शकतात. परंतु उद्योग भांडवल धान उद्योग सुरू न करता श्रमप्रधान उद्योग सुरू करावे. देशातील सामाजिक रचना बदलवयास हवी. जात, वर्ग, धर्म यामुळे व्यावसायिक गतिशिलम ुळे बसतो. ही बंधने दुर झाल्यास श्रमिकाच्या गतिशिलतेने वाढ होते. लोकसंख्येवर नियंत्रण ठेवणे हे ही बेकारी दुर करण्यासाठी उपाययोजना ठरते. त्याचप्रमाणे व्यावसायिक शिक्षण, स्वयंरोजगाराला प्रोत्साहन त्यासाठी अर्थसाहाय्य असे अनेक प्रकारचे उपाय अमलात आणले तर बेकारीचे निर्मुलन तर नाही पण त्याचे प्रमाण कमी करता येते. शेतमालात वाढ करण्यासाठी छोटे व मध्यम उद्योगांची उभारणी करणे आवश्यक आहे.

सारांश रुपाने असे म्हणता येते की २०२४ पर्यंत भारतीय अर्थव्यवस्था ५ ट्रीलीयन डॉलरपर्यंत नेण्याचे जे उद्दीष्ट पंतप्रधानानी दिले आहे ते पाहता भारताच्या आर्थिक वाढीसोबत नोकऱ्यामध्ये वाढ होताना दिसून येत नाही. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या वाढीला जॉबलेस ग्रोथ रोजगार विहीन वाढ असे म्हटले आहे. भारतात १०० नोकऱ्यासाठी १० हजार लोक अर्ज करतांना दिसतात. केंद्र सरकार आर्थिक सुधारकांचे ढोल कितीही बडवित असली तरीही रिझर्व बॅकेच्या ताज्या अहवालानुसार देशाची अर्थव्यवस्था बिकट असल्याचे दिसून येते व यातच नव्या नोकऱ्या निर्मीत होण्याचे प्रमाण घटलयाने प्रतिकूल परीस्थीतीत तेल ओतल्या गेले.त्यामुळे देशातील बेकारी समस्या ही प्रमुख समस्या बनली आहे.

संदर्भसूची :

१) खेर सी. प., **'दारीद्रयाची संकल्पना आणि निर्धारण'**दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, २०१०
२) डॉ. गोविलकर विनायक, **'आर्थिक संकल्पना'**डायमंड प्रकाशन, पुणे २००९
३) जोशी प्रभाकर रघुनाथ,' **भारताचा आर्थिक ताळेबंद**' नव्या शतकातील आव्हाने', ग्रंथाली प्रकाशन मुंबई २००१
४) प्रा. रायखेडकर ए. आर. व प्रा. दामाजी बी. एच**'भारतीय अर्थव्यवस्था'** विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद २०१३
५) रूदृ दत्त एवं सुदरम के. वि. एम. **'भारतीय अर्थव्यवस्था'** एस चांद ॲड कंपनी, नई दिल्ली १९६६
६) कोळंबे रंजन **'भारतीय अर्थव्यवस्था'**भगीरथ प्रकाशन पुणे, तेरावी आवृत्ती, जाने २०१९८
७) Shodhgange.inflibnet.ac.in

ISSN : 2348-7143
December 2019

वर्तमान भारतीय अर्थव्यवस्थेत रोजगारीचा प्रश्न

डॉ. मृणालिनी नरेन्द्र तापस

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख श्री निकेतन कला वाणिज्य महाविद्यालय नागपूर

प्रस्तावना

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील रोजगारीचा दर सतत वाढविणे हे नियोजनाचे उद्दिष्ट असते.भारताच्या दृष्टीकोनातून विचार केल्यास रोजगारीचा प्रश्न हा दिवसेंदिवस निर्माण होत आहे.भारत हा कृषी प्रधान देश असल्यामुळे कृषी क्षेत्रात मोठया प्रमाणावर रोजगार निर्माण होऊ शकतो. आज भारतात प्रती १००० रोजगारामध्ये शेती जंगल व मत्समारी क्षेत्रात सरासरी ४५५ एवढा प्रचंड रोजगार आहे. त्यापैकी ग्रामीण भागात ५७६,व शहरी ९९ इतका रोजगार उपलब्ध आहे. तसेच प्राथमिक क्षेत्रावर उद्योग क्षेत्र आणि सेवा क्षेत्र अवलंबून आहे. ग्रामीण क्षेत्राचा विकास करावयाचा असल्यास रोजगार योजना राबविणे आवश्यक आहे.देशातील सामाजिक विकास योजनांना यशस्वी करण्यासाठी रोजगार निर्मिती होणे फारच गरजेचे आहे. वाढती लोकसंख्या ,शिक्षण व्यवस्था, भांडवल प्रधान तंत्राचा स्वीकार केल्यामुळे रोजगार कमी प्रमाणात निर्माण होत आहे.

जागतिक रोजगार स्थिती

प्रत्येक देशातील लोकांना रोजगारीचा प्रश्न भेडसावत आहे.१९९८–९९च्या जागतिक रोजगार अहवालानूसार १९९७ मध्ये अंदाजित ६ अब्ज लोकसंख्येपैकी ३ अब्ज लोकसंख्येचा समावेश श्रमशक्तीत होता. १६०दशलक्ष लोक पूर्णपणे बेकार होते.१५ते२४ वयोगटातील ६०दशलक्ष लोक रोजगाराच्या शोधात होते. या काळात कुशल व अकुशल मजुरांची अर्थव्यवस्थेतील मागणी मर्यादित होती. २०१८–१९ मध्ये बेरोजगारीचा दर ८.६टक्के दर होता.२०१७ मध्ये बेरोजगारीचा दर ५.६टक्के होता. जागतिक स्तरावर रोजगारी उपलब्ध होत नाही. त्यामुळे जगात दारिद्रयाचे प्रमाण २०१८ मध्ये १७६ मिलीयन पर्यंत पोहचले.या काळात ७.२ टक्के रोजगारीचा दर होता.विकसनशील देशात विकास हा कमी होत असून दारिदयाचा दर हळूवारपणे वाढत आहे.अकुशल मजूरांचा विस्तार होत आहे.

भारतातील रोजगार स्थिती

आंतरराष्ट्रीय श्रमसंघटनेच्या अहवालानुसार भारतातील बेरोजगाराचा दर २०१८–१९ मध्ये साली ३.५ टक्के होता. सप्टेंबर २०१८ पर्यत भारत सरकारच्या अहवालानुसार भारतात ३१ मिलीयन लोक बेकार होते.ग्रामीण आणि अनौपचारिक क्षेत्रातील भारतीय श्रमबाजारात ९३ टक्के रोजगार २०११ मध्ये उपलब्ध होता. भारतीय श्रम कायद्यानुसार नौकरी कुठेही संरक्षित नाही. कमी पैसे देऊन काम करवून घेतले जाते. संशोधन केद्राच्या अहवालानुसार १८.६ मिलीयन भारतीय कुशल रोजगारात होते. आणि ३९३.७ मिलीयन भारतीय अकुशल मजुर म्हणून कार्य करीत होते. भारतात २०१२ मध्ये ४८७ मिलीयन श्रमीक कार्यरत होते. पंतप्रधान नरेन्द्र मोदी यांनी निमौद्रीकरणाचे धोरण अंमलात आणल्यावर २०१७–१८ मध्ये बेरोजगारीचा दर ६.१ टक्के होता .

भारतातील संघटीत व असंघटीत क्षेत्रातील रोजगार

संघटीत क्षेत्रातील रोजगाराच्या प्रवृत्तीनुसार असे निदर्शनास येते की, संघटीत क्षेत्रातील रोजगार वाढ अत्यंत अल्प आहे. १९८४–९४ या दरम्यान या क्षेत्रातील रोजगार १.२० टक्के होता. परंतु नंतर १९९४ आणि १९९९ या काळात या क्षेत्रातील रोजगार वाढ०.५३ ने म्हणजे अत्यंत कमी प्रमाणात झाली. २००० मध्ये संघटीत क्षेत्रातील रोजगार ७ टक्के असून असंघटीत क्षेत्रातील रोजगार एकूण रोजगाराच्या ९३ टक्के आहे. तो सतत वाढतो आहे. यात ग्रामीण भागातील भूमीहीन शेतमजूर, सीमांत व लधू शेतकरी ग्रामीण कारागीरांचा मोठा समावेश आहे. या असंघटीत क्षेत्रातील कामगारांना सुरक्षा सुविधा मिळणे गरजेचे आहे. उदा आयुर्विमा निवृत्ती वेतन ,अपघात विमा, स्त्रियांना बाळंतपणाची रजा व खर्च इ. केद्र सरकारच्या सामायिक किमान कार्यक्रमात असंघटीत कामगार क्षेत्रातील कामगारांना सामाजिक सुरक्षा कवच देण्याचे मान्य केले आहे. असंघटीत क्षेत्रातील व्यावसायीकांसाठी राष्ट्रीय आयोगाची स्थापना केली. व यांचे सशक्तीकरण करण्याचे प्रयत्न केल्या गेले.

महाराष्ट्रातील अर्थव्यवस्थेचीस्थिती

भारतातील सर्वात मोठी तिस–या क्रमांकावरील अर्थव्यवस्था ही महाराष्ट्राची आहे. सप्टेंबर २०१९ मध्ये महाराष्ट्रातील बेरोजगारीचा दर ५.७ टक्के इतका होता. महाराष्ट्राची ४५ टक्के लोकसंख्या शहरी भागात राहते. या प्रदेशाचा जीडीपी क्रमांक पहिला असून २०१७–१८ मध्ये वृध्दी दर हा १२ टक्के आहे. दरडोई उत्पन्न हे २५०० डॉलर एवढे असून हे दरडोई उत्पन्न ११ व्या स्थानावर आहे २०१५ मध्ये श्रमशक्ती सहभाग दर कृषी क्षेत्रातील ५१ टक्के असून, उद्योग ९टक्के व सेवा क्षेत्र ४०टक्के इतका होता. व बेरोजगारीचा दर २०१७–१८ मध्ये ४.९ टक्के इतका होता.महाराष्ट्रातील

ISSN : 2348-7143
December 2019

सार्वजनिक कर्ज ४.१४ लक्ष कोटी असून ३.१६ लक्ष कोटी एवढा महसूल आहे. व खर्च ४.०४ लक्ष कोटी आहे. महाराष्ट्रातील उद्योग क्षेत्रातील १३टक्के सहभाग राष्ट्रीय उत्पन्नात केला जातो. महाराष्ट्रातून ८०,००० कोटींचे सॉफ्टवेअर निर्यात केले जाते.

रोजगारासंबधी विविध संकल्पना

रोजगार ही संकल्पना काहीशी व्यामिश्र स्वरूपाची आहे. ही संकल्पना कामाच्या मुल्याशी निगडीत आहे. एखाद्या व्यक्तीचे वर्गीकरण सेवानियुक्त म्हणून करावयाचे किंवा नाही ही बाब ज्या व्यक्तीच्या कामाचे मुल्यनिर्धारण अंगीकारावयाचे असते त्या व्यक्तीवर अवलंबून असते. वेतनी रोजगाराची पध्दत प्रचलीत असेल तर,रोजगाराचे मापन करण्यात विशेष अडचणी येत नाही.रोजगाार निर्मीतीमुळे समाजाचा विकास होतो. रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करतांना बरेच प्रश्न निर्माण होतात. भारतीय अर्थव्यवस्थेत बेरोजगारी मोठया प्रमाणावर दिसून येते. वस्तूच्या उत्पादनात विशेष वाढ न करता एकूण रोजगार वाढविणे हा युक्तीवाद योग्य नव्हे.योग्य श्रमशक्तीचा उत्तम विनीयोग करणे आवश्यक आहे. औद्योगिकरणावर भर दिल्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांना देखील रोजगार उपलब्ध होऊ शकतो.

श्रमशक्ती सहभाग दर म्हणजे दर १००० लोकसंख्येमागे श्रमशक्तीमध्ये सहभागी असणा—या लोकांचे प्रमाण होय.

रोजगारांची संख्या + बेरोजगारांची संख्या

श्रमशक्ती सहभाग दर= ————————————————X १०००

एकूण लोकसंख्या

कामगाार लोकसंख्या प्रमाण म्हणजे दर १००० लोकसंख्येमध्ये रोजगाार प्राप्त कामगाार लोकसंख्येचे प्रमाण होय.

रोजगारांची संख्या + बेरोजगारांची संख्या

कामगाार लोकसंख्या प्रमाण = ————————————————X १०००

एकूण लोकसंख्या

बेरोजगारांचे प्रमाण दर १००० लोकसंख्येमध्ये (रोजगार प्राप्त + बेरोजगाार) असणारे बेरोजगाारांचे प्राप्त प्रमाण होय.

बेरोजगारांचे व्यक्तीचे प्रमाण

बेरोजगारीचा दर = ————————————————————X १०००

श्रमशक्ती सहभाग दर

रोजगाराच्या दृष्टीकोनातून आर्थिक नियोजन

आर्थिक नियोजनातील रोजगार दृष्टीकोन लक्षात घेता दीर्घकालीन उत्पादन वाढीवर अधिक भर द्यायला पाहिजे. उत्पादन वाढवायचे असल्यास भांडवल प्रधान तंत्राचा वापर करणे महत्वाचे आहे. सरकारने पंचवार्षिक योजनांमध्ये विशष धोरण आखून रोजगार निर्मिती करणे हा विकासाच्या प्रक्रियेचा एक भाग आहे. पंचवार्षिक योजनांमध्ये रोजगार निर्मितीकडे ध्येय म्हणून पाहिले गेले पाहिजे. सुरूवातीच्या काळात स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाच्या दरापेक्षा रोजगार वाढीचा दर फारच कमी होता. निर्सगाच्या लहरीपणामुळे अर्थव्यवस्थेत मोठया प्रमाणात बेरोजगारीची परिस्थिती निर्माण झाली होती. अशा वेळेस शासनाकडून रोजगार निर्मितीच्या नवनवीन योजना अंमलात येणे गरजेचे आहे.

राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना कायदा २००५

राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना कायदा २००५ साली संमत करण्यात आला. २ फेब्रुवारी २००६ मध्ये ही योजना देशातील २०० जिल्हयात सुरू झाली. या योजनेची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत.

१) प्रत्येक ग्रामीण कुटूंबातील एका व्यक्तीस वर्षातून किमान १०० दिवस अकुशल स्वरूपाचा रोजगार देण्याची हमी या योजनेत आहे.

२)अर्ज दिल्याच्या १५ दिवसाच्या आत शासन त्या व्यक्तीस रोजगाार देण्यास असमर्थ ठरले तर त्या व्यक्तीस बेकार भत्ता देण्याची तरतूद या कायद्याात केली आहे.

३) कामगारांना रोजी म्हणून ६० रू. मजुरी दिली जाणार असून मजुरी व इतर खर्चाची जबाबदारी केंद्र सरकारवर आहे.

४)गावात किंवा ५ कि.मी.परिसरात रोजगाार दिला जाईल. पाण्याची सोय ,पाळणाघरे, विश्रांतीची सोय,असणे गरजेचे आहे.

रोजगाार निर्मिती व शासकीय धोरण

भारतातीलबेरोजगारीची समस्या सोडविण्याचे दृष्टीने आर्थिक वृध्दीचा उच्च दर असणे आवश्यक आहे.यात शंका नाहीभारतात रोजगारीची लवचिकता बरीच कमी आहे. यामुळे वार्षिक वृध्दी दर ८ते ९ टक्के आहे त्यामुळे बेरोजगारीची समस्या सुटू शकतनाही. म्हणून भारतातील वाढत्या दारिद्रयाचे व बेरोजगारीचे प्रमाण लक्षात घेऊन शासनातर्फे गेल्या कित्येक वर्षापासून विविधयोजना राबविल्या जात आहेत. ज्यामुळे रोजगार निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना, राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगारयोजना, ग्रामीण भूमिहीन रोजगाार हमी योजना, जवाहर रोजगाार योजना १९८९, आश्वासीत रोजगार योजना १९९५,जवाहर ग्राम समृध्दी योजना १९९९, संपूर्ण ग्रामीण योजना २००२

यासारख्या विविध योजनांचा समावेश होतो. देशाच्या पातळीवर ५१ टक्के ग्रामीण कुटूंबांनी रोजगारासाठी नाव नोंदणी केले. तरी प्रत्यक्षात १२. टक्के कुटूंबांनाच प्रत्यक्ष रोजगार मिळाला आहे. सन २००६–०७ ते २०११–१२ पर्यंत महिलांचा यायोजनेत ३३ टक्के एवढा सहभाग होता. २०१७–१८ साली भारत सरकारने रोजगार निर्मिती करण्यासाठी २४,०००मेघा वॅटचे गॅस पॉवर प्लॅन्टस ग्रामीण भागात तयार केले. राजस्थानमधील ग्रामीण शेतक–यांसाठी सौर ऊर्जा योजना अंमलात आणल्या या योजनेचा उद्देश शेतक–यांना उत्पन्न निर्माण करून देणे . वाणिज्य व उद्योग मंत्री पियुष गोयलयांनी राज्य सभेला २९ नोव्हेंबर२०१९ ला निर्यातकांना कराचे पूर्नवाटप करण्याची शिफारस केली. निर्यातकांना प्रोत्साहनमिळणे हा त्या मागचा उद्देश आहे.

प्रादेशिक असमानता

राज्य निहाय बेरोजगारीच्या दराचा विचार केल्यास यात बरीच असमानता आढळून येते. वेगवेगळया राज्यात बेरोजगारीच्या दराबाबतची भिन्नता विविध घटकांमूळे आढळून येते . वेतन दर अधिक असल्यास किंवा सामाजिक सुरक्षितता देण्यात आल्यास बेरोजगारीचा आपात अधिक असतो. रोजगारीची गुणवत्ता लक्षात घेणे आवश्यक आहे रोजगार प्राप्त होऊन वेतन दर वाजवी राहीलच. याची शाश्वती देता येत नाही. प्रमुख राज्यातील बेरोजगारीचा दर खालील तक्ता क्रमांक १ मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता क्रमांक १
प्रमुख राज्यातील बेरोजगारीचा दर
श्रमशक्तीशी टक्केवारी

अ.क्र.	राज्य	बेरोजगारीचा दर	
		१९९९–२०००	२०१८–२०१९
१	आंध्र प्रदेश	७.९४	४.००
२	आसाम	८.००	९.८
३	बिहार	७.३५	७.१
४	गुजरात	४.६३	९.५
५	हरियाना	४.६७	१५.३
६	हिमाचल प्रदेश	२.५३	९.७
७	कर्नाटक	४.६१	५.१
८	केरळ	२०.७७	१०.७
९	मध्यप्रदेश	४.६०	२.९
१०	महाराष्ट्र	७.०९	३.७
११	ओरीसा	७.३८	७.००
१२	पंजाब	४.१५	९.७
१३	राजस्थान	३.०६	६.४
१४	तामिळनाडू	१२.०५	२.३
१५	उत्तरप्रदेश	४.२७	४.००
१६	पश्चिम बंगाल	१४.९५	८.८
१७	दिल्ली	४.५८	१.५
	भारत	७.३२	६.०६

स्त्रोत:Indian Economy Since Independence 14th Edition 2002&03 &Internet

स्पष्टीकरण : दारिद्रयापासून कुटुंबाला दूर ठेवण्यासाठी प्राप्त रोजगारीतून पुरेसे उत्पन्न मिळत नसल्याने रोजगार आहे परंतु उत्पन्न नाही,अशी स्थिती राज्यांमध्ये दिसते. मागासलेल्या राज्यांची बेरोजगारीची स्थिती प्रगत राज्याच्या तुलनेत सुधारलेली असू शकते. परंतु रोजगारीच्या गुणवत्तेचा अभाव या राज्यांमध्ये दिसू शकतो.

ग्रामीण भागातील बेरोजगारीत वाढ

ग्रामीण भागातील शेती क्षेत्र १९९९–२००० मध्ये ५९.९८ टक्के रोजगार पुरवित होते. सन २०११–१२ मध्ये ४८.९ टक्के इतकेच रोजगार पुरविणारे क्षेत्र राहिले आहे. ६८ व्या सर्वेक्षण अहवालानूसार १ जानेवारी २०१२ नुसार ४७२. ९ मिलीयन बेरोजगारापैकी ग्रामीण पुरूष २३४.६ मिलीयन, महिला १०१.८ मिलीयन, शहरी पुरुष १०९.०२ मिलीयन व महिला २७.३ मिलीयन बेरोजगारी देशात होती.२०१७– २०१८ मध्ये बेरोजगारीचा दर ६.१ टक्के इतका होता.फेब्रुवारी

ISSN : 2348-7143
December 2019

२०१८ मध्ये ५.३टक्के होता.ग्रामीण भागात ७.८ टक्के व शहरी भागात ६.१ टक्के होता.नवीन आर्थिक धोरणामुळे ग्रामीण भागात शेती व उद्योगाचे यांत्रिकीकरण झाले. शेती क्षेत्रातील नापिकी व वाढत्या कर्जामुळे या क्षेत्रात बेरोजगारी मोठया प्रमाणात वाढली. सप्टेंबर २०१९ मध्ये बेरोजगारीचे प्रमाण ७.२० टक्के असून ऑक्टोबर ८.५० टक्के ने बेरोजगारीचा दर वाढलेला दिसून येतो. १९८३ पासून २०१९ पर्यत ५.१६ टक्के बेरोजगारी अस्तित्वात होती.

निम्न रोजगार एक चिंतनीय बाब

नियमीत रोजगार आणि प्रति दिवसाला रोजगार प्राप्त करणा—यांच्या प्रमाणातील फरक या आधारे निम्न रोजगारीची परिस्थिती लक्षात येईल हा फरक जास्त असल्यास निम्न रोजगारीच्या प्रमाणातील वाढ अधिक असल्याचे निदर्शनास येते. रोजगारीच्या अनियमिततेचे स्वरूप स्पष्ट होते. सार्वजनिक क्षेत्रातील रोजगार वाढीचा दर १९९४—९९ मध्ये प्रति वर्षी०.०३ टक्के होता. २५ जुन २०१९ ला भारताचा बेरोजगारीचा दर ८.१ टक्के होता. कृर्षी, वन मत्समारी क्षेत्रात २०१८—१९ मध्ये वाढला . खाजगी क्षेत्रातील रोजगार या दरम्यान वाढला. परंतु या वाढीचे प्रमाण एकुण रोजगार वाढण्या इतके पुरेसे नव्हते.फेब्रुवारी २०१८ च्या आकडेवारीवरून असे दिसून येते की, ग्रामीण भागाच्या तुलनेत परंपरेने शहरी भागातील बेरोजगारीचा दर उच्च पातळीवर आहे.यात महिला १०.०८ टक्के तर पुरूष ७.१ टक्के आहे. ग्रामीण भागात महिला ३.०८ टक्के तर पुरूष ५.८ टक्के आहे . निम्न उत्पादकता असलेल्या दुय्यम रोजगारामुळे बेरोजगारीची प्रत्यक्ष स्थिती समोर येत नाही.

बेरोजगारीची कारणे

भारतातील बेरोजगारी संरचनात्मक स्वरूपाची आहे.याची कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

रोजगार विरहीतवृध्दी

आर्थिक वृध्दी होतांना रोजगार निर्मिती होईल. अशी सामान्यत: अपेक्षा असते. परंतु भारतातीलवृध्दीबहुधारोजगार विरहित दिसते.१९८०—१९९० च्या दशकात सकल देशी उत्पत्तीसालीना ५.६ टक्के दराने झाली. परंतु रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण झाल्या नाहीत. सर्वच क्षेत्रात रोजगार लवचिकता घटलेली दिसते. २००० पासून नव उदारमतवादी दृष्टीकोनाचा भर कार्यक्षमता वाढविण्यावर आहे. नवीन उत्पादन तंत्रामुळे श्रमिकांची मागणी कमी झाली. आर्थिक वृध्दीझाली परंतु रोजगार वाढला नाही.

श्रमशक्तीमध्ये वाढ

स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून मृत्यूदर झपाटयाने घटला. १९६०च्या दशकात लोकसंख्या सालीना २.२ टक्क्याने वाढली. याचा परिणाम म्हणजे श्रमिक शक्ती सालीना १.९ टक्क्याने वाढझाली.मृत्यदर घटला परंतु त्याचबरोबर जन्मदर न घटल्यामुळे श्रमिकांची संख्याही वाढत गेली. स्वराज्यानंतर मुलीही शिक्षण घेत असून रोजगारासाठी स्पर्धा करीत आहेत. ग्रामीण भागात सुप्त किंवा प्रच्छन्न बेकारी वाढली .शहरी भागात बेकारी उघड आणि दृश्य आहे.

अयोग्य तंत्रज्ञान

भारतात भांडवलाची कमतरता आहे तर श्रमशक्ती विपुल आहे अशा स्थितीत उत्पादन निर्माण करीत असतांना श्रमप्रधान तंत्र वापरणे अधिक योग्य आहे.परंतु केवळ उद्योगधंद्यातच नव्हे तर कृषीक्षेत्रातही उत्पादक श्रमिकाऐवजी भांडवल प्रधान तंत्राचा उपयोग करीत आहेत. या धोरणामुळे भारतात बेरोजगारी वाढत आहे. वैयक्तीक भांडवलदाराच्या दृष्टीने भांडवलातील गुंतवणूक फायदेशीर असेल, परंतु समाजाच्या दृष्टीने यामुळे बेकारी वाढत असून उत्पादनात वाढ होत नसल्यामुळे हे धोरण हितकारक नाही.

अयोग्य शिक्षण पध्दती

भारतातील शिक्षण पध्दती दोषास्पद आहे. या शिक्षण पध्दतीमुळे मानवी साधनधनाचा विकास होत नाही या शिक्षण पध्दतीत केवळ सरकारी व खासगी क्षेत्रासाठी बाबुलोक निर्माण होतात. यामुळे रोजगारी न वाढता बेरोजगारीत वाढ होते. बेरोजगारी कमी करण्यासाठी आपल्या शिक्षण पध्दतीत आमुलाग्र बदल करणे आवश्यक आहे.

आर्थिक धोरणामुळे मागणीला प्रतिबंध बसतो

भारताच्या दशकाच्या सुरूवातीपासून नव उदारमतवादी संरचनात्मक आर्थिक सुधारणांमुळे उत्पन्नाची विषमता वाढली . अशा परिस्थितीत मागणीला प्रतिबंध बसतो. आणि मंदी व रोजगारी निर्माण होते सुरूवातीला श्रीमंतांची चैनीच्या आणि सुखसोयींच्या वस्तूची मागणी वाढली. परंतु ही मागणी पुर्ण झाल्यावर आणि सरकारने राजकोषीय तुट भरून काढण्यासाठी सरकारी खर्चात कपात सुरू केल्यामुळे मागणीला आळा बसला. यामुळे उत्पादनाची वाढ खुंटली आणि त्याचबरोबर श्रमिकांची मागणी घटली. अशारीतीने सरकारच्या नव उदारमतवादी आर्थिक धोरणमुळे बेरोजगाराची स्थिती आणखीनच खालावली.

समारोप

रोजगार निर्मितीचे उद्दिष्ट साध्य करतांना निर्माण झालेल्या स्वयंरोजगारावर विपरीत परिणाम होऊ नये याची खबरदारी घेणे आवश्यक आहे. अनौपचारिक क्षेत्र रोजगारीचे महत्वपुर्ण माध्यम आहे हे दुर्लक्षित होऊ नये.संघटीत क्षेत्र वाढविणे आवश्यक आहे परंतु असंघटीत क्षेत्राचे अस्तित्व देखील टिकवून ठेवणे गरजेचे आहे. रोजगार निर्मिती प्रत्येक आर्थिक व्यवहाराचा केंद्र बिंदू असावा. तरच येत्या दहा वर्षात प्रती वर्षी ८.७ दशलक्ष वाढीचे लक्ष्य साधता येईल. रोजगार–उत्पादन लवचिकता ज्या क्षेत्रात जास्त असेल आणि ज्या क्षेत्रात श्रमिकांना सामावून घेण्याची क्षमता असेल त्याच क्षेत्रात उत्पादनाच्या वाढीसोबत रोजगार निर्माण होण्याची शक्यता आहे. भारताच्या बाबतीत लघु उद्योगांमध्ये शेतीवर आधारित अतिलघु उद्योग, आधुनिक घरगुती उद्योग घरबांधणी /बांधकाम असंघटीत सेवा जसे व्यापार, दुरूस्ती परिक्षा,वाहतूक आणि वित्तीय सेवा, संगणक आणि संबंधित सेवा, कोरडवाहू शेती यासारख्या उद्योगांसाठी लवचिकता अधिक असून श्रमिकांना काम मिळवून देण्याची क्षमता या उद्योगांमध्ये जास्त प्रमाणात आहे. आर्थिक विकासासाठी आवश्यक गरजा या उद्योगांमार्फत वाढीव उत्पादनातून पूर्ण झाल्यास रोजगार आणि वृध्दी दर यातील तफावत कमी होण्यास मदत होईल. रोजगार निर्मितीचा उद्देश सकल राष्ट्रीय उत्पन्न वाढल्यावर आपोआप साध्य होईल. या गृहितावर विसंबून राहणे योग्य नाही. रोजगार निर्मिती हे प्रधान उद्दिष्ट असावे. विकास हे रोजगार निर्मितीसाठी तसेच दारिद्रय निवारण करण्यासाठी सहाय्यक असे एक शस्त्र नाही. हा दृष्टीकोन ठेवून रोजगारीची समस्या हाताळता येवू शकते.

संदर्भसूची

१) भारतीय अर्थव्यवस्था–डॉ.श्रीधर आत्माराम देशपांडे , डॉ. विनायक श्रीधर देशपांडे हिमालया पब्लिशिंग हाऊस
२) भारतीय अर्थव्यवस्था–वी.के. पुरी,एस. के.मिश्र हिमालया पब्लिशिंग हाऊस
३)Report on employment unemployment survey 2010 Govt of India, Ministry of Labour & employment Chandigarh oct 2010chapterIV.p36
४)महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी –२०११–१२
५) भारतातील बेरोजगारी व शासकीय धोरण –एक चिकीत्सा – राहुल म्होपरे –अर्थसंवाद जानेवारी मार्च २०११
६)Indian Economy &Datta and Sundharam &S. Chand PublicationNew Delhi 055 sixty fourth edition 2012.
७) योजना –सप्टेंबर २०१०

ISSN : 2348-7143
December 2019

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय शेती विषयक विचार

प्रा.एल्.एस्. सिताफुले
अर्थशास्त्र विभाग वराडकर–बेलोसे कॉलेज दापोली जि. रत्नागिरी

प्रस्तावना :–

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जन्म १४ एप्रिल १८९१ मध्ये मध्यप्रदेश राज्यातील इंदौर या जिल्ह्यातील महू या गावी झाला. त्यांच्या वडीलांचे नाव रामजी तर आईचे नाव भिमाबाई असे होते. यांचे मूळ गाव रत्नागिरी जिल्ह्यातील मंडणगड तालुक्यातील आंबवडे हे आहे.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या वडिलांना लष्करात नोकरी होती. ते लष्करात सुभेदार होते. डॉ. बाबासाहेबांचे प्राथमिक शिक्षण दापोली आणि सातारा येथे झाले तर माध्यमिक आणि पदवीचे शिक्षण मुंबई येथे झाले. M.A. आणि Ph.D चे शिक्षण कोलंबिया विद्यापीठात झाले त्यांचे ''ब्रिटीश भारतातील प्रांतीय अर्थव्यवस्थेची उत्क्रांती हे ''हे Ph.D चे विषय होते. लंडन स्कूल ऑफ इकोनॉमिक्समध्ये D.scची पदवी घेतली. त्यांनी या पदवीसाठी 'रूपयाची समस्या' प्रबंध लिहिले. डॉ. बाबासाहेबांचे शेती विषय विचार पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

भारतातील लहान शेतजमीन :–

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९१८ मध्ये भारतातील लहान शेतजमिनी आणि त्यांच्यावरील उपाययोजना हा संशोधनपर लहान शेतजमिनी आणि त्यांच्यावरील उपाययोजना हा संशोधनपर लेख लिहून भारताच्या शेती प्रश्नावरील मुलभूत स्वरूपात विचार मांडले. त्यांनी पाच बाबीवर प्रकाश टाकला. १) शेतीचे महत्त्व २) भारतातील शेतजमिनीचे लहान तुकडे ३) शेतजमिनीचे विस्तारीकरण ५) उपाय योजनांचा आढावा इत्यादी. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शेती हा देशातील प्राथमिक उद्योग असून शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या लोकांचे प्रमाण अधिक आहे. शेतजमिनीचे लहान–लहान तुकडे असल्या कारणाने शेती किफायतशीर होत नाही. त्यासाठी त्यांनी शेतजमिनीचे एकत्रीकरण करावे असे सुचविले. लहान–लहान शेतजमिनीचे तुकडे एकत्रीकरण करून त्याचे विस्तारीकरण केल्यास शेती आर्थिकदृष्ट्या फायदेशीर ठरू शकते असे विचार मांडले. शेतीमध्ये अधि प्रमाणात भांडवल निर्मिती होणे गरजेचे आहे असे सुचविले.

सहकारी शेतीचा पुरस्कार :–

ऑक्टोबर १९२७ मध्ये अॅन्डरसन यांनी मुंबई कायदेमंडळात अल्पभूधारक विधेयक मांडले त्यामध्ये दोन तरतूदी होत्या एक म्हणजे जमीन मालमत्तेच्या विभाजनावर नियोजन आणि ठराविक आकारापलीकडे वारसा हक्कानुसार जमिनीचे तुकडे पडणार नाहीत. हे अॅन्डरसनचे विचार बाबासाहेबांना पटणारे नव्हते. त्यांना त्यांनी विरोध केला. वडिलोपार्जित जमीन ही वारसा हक्कानुसार समान व न्याय स्वरूपात मिळाली पाहिजे असे बाबासाहेब आंबेडकरांचे मत होते. भारतामध्ये जमीनीचे धारणक्षेत्र लहान असल्यामुळे उत्पादन व उत्पादकतेत अडचणी निर्माण होतात. हे सर्व जमिनीचे लहान–लहान तुकडे सर्वांचं सामुदायिक पद्धतीने लागवड केली तर उत्पादन वाढ होईल आणि आर्थिक स्तर उंचावेल म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी सामूहिक शेती या तत्त्वावर पुरस्कार केलेला दिसून येतो.

शेतीच्या आधुनिकीकरणावर भर :–

जमिनदाराकडून मोठ्या प्रमाणात आत्मभूधारक, शेतमजूर यांचे आर्थिक शोषण केले जाते. या गरीब शेतकऱ्यांचा फायदा जमीनदार वर्ग घेऊन पिळवणूक करीत असतो तसेच शेती करणारे लोक दारिद्र्यात जीवन जगतात. शेतीमध्ये बदल घडवून आणण्यासाठी त्यांनी शेतीचे यांत्रिकीकरण घडवून आणले पाहिजे. शेतीच्या लहान तुकड्यांचा समावेश मोठ्या तुकड्यात करण्यावर भर दिले. शेतीमध्ये लागवडीसाठी आधुनिक अवजारांचा व बि–बियांणांचा वापर करावा. शेतीमध्ये जलसिंचनाचे प्रमाण वाढविणे गरजेचे आहे. ग्रामोद्योग व्यवसायाला चालना मिळाली पाहिजे आणि वीजेचा वापर ग्रामीण भागापर्यंत पोहोचले पाहिजे ग्रामीण भागाचा विकास घडवून आणला पाहिजे यावर भर दिले. बरीच जमीन जी गावरान, पडीक आहे ती भूमिहिन शेतमजूरांना सामूहिक लागवडीसाठी दिल्यास उत्पादन वाढेल. शेतीला राष्ट्रीय उद्योगाचा दर्जा मिळाला पाहिजे. महार वतने रद्द झाली पाहिजेत. तसेच आदिवासी, भटके, दलित इत्यादी शेतकऱ्याचे न्याय हक्क मिळवून देण्यासाठी बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मोलाची भूमिका बजावली आहे.

खोती पद्धतीचा अंत :–

ब्रिटीशांची सत्ता भारतात होती. मुंबई इलाख्यातील ठाणे, रत्नागिरी, रायगड (कुलाबा) जिल्ह्यातील शेतजमिनीवरील शेतसारा गोळा करण्याची जबाबदारी खोतावर दिली होती. त्याकाळात बऱ्याचपैकी खोतांना लिहिता वाचता येत असे व जनतेकडून शेतसारा गोळा करण्याचा अधिकार खोंतांना इंग्रजांनी दिले हे महसूल गोळा ब्रिटीशांना करून देत होते. परंतु शेतकऱ्याची खोत पिवळणूक करीत असत. स्वत:च्या शेतीमध्ये शेतकरी आणि मुलांबाळांना खोत मोबदला न

ISSN : 2348-7143
December 2019

देता राबवून घेत असत. या खोतांनी कोकणातील कुणबी लोकांवर मोठ्या प्रमाणात आर्थिक पिवळणूक केली होती. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी खोताकडून कोकणातील कुणबी आणि इतर लोकांची आर्थिक पिवळणूक होत होती. या लोकांची मुले कशी शिक्षणापासून वंचित राहतील याचा प्रश्न कोकणातील खोत करीत असत हे लोकांची पिवळणूक थांबवण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी खोत पद्धती रद्द करण्यात यावी बाबत १७ सप्टेंबर १९३७ रोजी विधेयक मांडले. शेतकरी आणि सरकार यामधील मध्यस्थ हा खोत संपुष्टात आला पाहिजे यासाठी त्यांनी मोलाचे कार्य केले आणि खोत पद्धतीला मुठमाती दिली.

अस्पृश्य शेतकऱ्यांचीही समस्या :–

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्य आणि दलित शेतकऱ्यांवर जो श्रीमंत आणि उच्चवर्णिय समाज अन्याय करतो ते सोडविण्यासाठी पुढाकार घेतले. गरीब लोक श्रीमंत जमीनदार वर्गाची जमीन कसत असत त्यांच्या जमीनीवर शेतमजूर म्हणून काम करत असत. काही लोक तर गावकीची कामे करून शिळे अन्न मागून जीवन जगत होते, यांची मोठ्या प्रमाणात कोंडी होत होती. मोठ्या प्रमाणात दलित व्यक्तींना गुलामगिरीत जीवन जगावे लागत होते. वेठबिगारीचे प्रमाण अधिक होते. अस्पृश्य लोकांना सामाजिक बहिष्कृत केले जात होते. स्वत:चया मालकीचे जमिन नसल्यामुळे हलाकीचे जीवन जगावे लागत होते. हे सर्व अन्याय, अत्याचार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संविधानाच्या माध्यमातून दूर करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सामुदायिक शेती :–

भारतातील लोकसंख्या दिवसेंदिवस वाढत चालली आहे, वारसा हक्कानूसार शेतजमिनीचे तुकडीकरण मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. त्यामुळे शेती आर्थिकदृष्ट्या किफायतशीर नाही. देशाला राजकीय स्वातंत्र्य मिळाले परंतु येथील काही समाजाला आर्थिक आणि सामाजिक स्वातंत्र्य मिळालेले नाही. समाजव्यवस्थेत समता प्रस्तावित करावयाची असेल तर सामुदायिक शेतीची गरज आहे म्हणून बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'राज्यसमाजवादाची' संकल्पना मांडली. शेतीचे राष्ट्रीयकरण करावे असे त्यांनी विचार मांडले. शेती ही सामुदायीक पद्धतीने करावी, त्यातील काही हिस्सा सरकारला द्यावा, शिल्लक असलेला भाग जमिनदारांनी घ्यावा. शेतीचे लहान धारणक्षेत्र वाढत चालले आहे यासाठी शेती किफायतशीर आणि सामाजिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी शेतीचे राष्ट्रीयकरण करावे आणि सामुदायीक शेती करावी असे विचार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राज्यसमाजवाद संकल्पनेतून मांडले.

शेतीसंबंधी पूरक भूमिका –

शेतीचा विकास घडवून आणण्यासाठी शेतीला पूरक असणाऱ्या व्यावसायावर भर देणे गरजेचे आहे. शेती आधारीत उदयोगाला चालना देणे गरजेचे आहे. शेतीला लागणारे सर्व अवजारे, खते, बियाणे तर उदयोगाला लागणार कच्चा माल शेतीत उत्पादित झाला तर ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला गती प्राप्त होईल आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा विकास होण्यास मदत होईल.

जलसिंचन आणि नदी जोड प्रकल्प –

भारतामध्ये बहुतेक शेती ही कोरडवाहू असल्याने ती आर्थिक किफायतशीर दिसून येत नाही. त्यामुळे भारतीय शेतकरी आर्थिक विवेच्छेनात (संकटात) दिसून येतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सुचवितात की, त्यासाठी मोठया प्रमाणात पुर येऊन शेतीचे नुकसान होत आहे. पुराने पाणी मोठया प्रमाणात वाया जात आहे. शेती सुधारण्यासाठी नदी जोड प्रकल्प सरकारने हाती घ्यावेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ३ जानेवरी १९४५ साली योजना सुचविले की, सेन्ट्रल वॉटर वेज इरिगेशन ॲण्ड नेव्हिगेशन कमिशन अंतर्गत नदी जोड प्रकल्पातून सिंचनाचे प्रमाण वाढवावे. दामोदर नदीची समस्या सोडवण्यासाठी उपाय सुचविले. उत्तर भारतात जे भाक्रा नाग्रा धरण आणि सतलज नदीवर जे धरण आहेत ते विचार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची कल्पना आहे. देशात जर सरकारने प्रकल्प हाती घेतले असते तर शेतकऱ्यांची दयनीय अवस्था आज दिसली नसती. तसेच शेतीला विजेची गरज आहे म्हणून सेन्ट्रल टेक्नीकल पॉवर बोर्ड संकल्पना मांडली. शेतीला अंत्यत स्वस्त दरात विज उपलब्ध झाली पाहिजे असे विचार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडले.

शेतीला औदयोगिकरणाची जोड –

भारतामध्ये शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या लोकांचे प्रमाण अधिक आहे. त्यामुळे शेतीमध्ये छुप्या बेकरीचे प्रमाण अधिक आहे. भारतीय शेतीला जर औदयोगिक दर्जा दिला आणि उदयोगाप्रमाणे शेतीला अनेक सवलती प्राप्त झाल्यास शेतीसमोरील समस्या दूर होईल असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सुचवितात. भारतीय वारसा हक्कामुळे मोठया प्रमाणात धोरणक्षेत्राचे प्रमाण कमी होऊन जमिनीचे तुकडीकरण होत आहे. शेती तोटयात चालत आहे. शेतीमध्ये छुप्या बेकारीचे प्रमाण अधिक आहे. म्हणून शेतीवरील लोकसंख्येचा भार कमी करण्यासाठी शेती आधारीत उदयोग ग्रामीण भागात असावेत आणि शेतीला पुरक असे उदयोग निर्माण झाल्यास शेतमजूर व अल्पभुधारक यांचा प्रश्न सोडविण्यास मदत होते.

ISSN : 2348-7143
December 2019

औदयोगिकरण आणि सहकारी शेतीपेक्षा सामुदायिक शेतीवर भर दिल्यास ग्रामीण जनतेला न्याय प्राप्त होईल असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सुचवितात. त्यांनी राज्य समाजवादाची संकल्पना मांडली.

अशा प्रकारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय शेतीच्या बाबतीत विचार मांडले. त्यांनी शेतीचा व ग्रामीण भागाचा विकार घडवून आणण्यासाठी गावांपर्यंत वीज पोहोचवली पाहिजे हे विचार मांडले. सिंचनाचे प्रमाण वाढविण्यासाठी 'जलधोरण' सरकारने मांडले पाहिजे. देशामध्ये नदी जोड प्रकल्पाची संकल्पना सर्वप्रथम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मांडली हिराकूड, भाक्रानाग्रा आणि सतलज नदीवरील जी धरणे उभारणयात आली ही संकल्पना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची आहे.

भारतातील लहान शेतजमिनी आणि त्यांच्यावरील उपाययोजना –

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय शेतीविषयक विचार मांडताना शेतीला पूरक व्यावसायाची जोड, शेतीला उदयोगाचा दर्जा मिळावा आणि शेतीचे राष्ट्रीयकरण करावे आणि शेती ही सामुदायिक पद्धतीने केली जावी असे विचार मांडले. त्यांनी १९१८ साली स्मॉल होल्डीग्ज इन इंडिया अॅन्ड देअर रेमिडिज हा संशोधनपर लेख लिहिला. त्यांनी भारतीय शेतीचे तुकडीकरण आणि लहान शेतजमीन असे प्रश्न निर्माण होत आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या लेखात प्रामुख्याने पाच मुदयाचे विश्लेषण केले. १) शेतीचे महत्व २) भारतातील शेतजमिनीचे लहान तुकडे ३) जमीनीचे एकत्रीकरण ४) शेतजमीनीचे विस्तारीकरण ५) शेतजमीनीवरील उपाययोजनांचा आढावा इत्यादी याची सविस्तर माहिती पुढील प्रमाणे ,

१) शेतीचे महत्त्व –

शेती ही एक उपजिविकेचे महत्वाचे साधन आहे म्हणून शेतीला महत्व आहे. शेतीचा प्राथमिक क्षेत्रात असून मासेमारी, पशुपालन, खाणकाम इत्यादी समावेश प्राथमिक क्षेत्रात होतो. भारतात अतिप्राचीन काळापासून सुद्धा शेतीला महत्त्व आहे. देशाच्या राष्ट्रीय दृष्टिकोनातून विचार केल्यास कृषीचे योगदान मोलाचे आहे. भारतासारख्या देशात शेतीवर अवलंबून असणाऱ्यांचे प्रमाण अधिक आहे. शेतजमीनीतून अन्नधान्याचे उत्पादन ही एक समस्या असून त्यावर गंभीरपणे विचार करणे आवश्यक आहे. शेतीचे उत्पादन, शेतजमिनीचा आकार अनेक प्रश्न निर्माण होतात. परंतु शेतीचे योगदान व महत्त्व अनन्यसाधारण असे आहे.

२) भारतातील शेतजमिनीचे लहान–लहान तुकडे –

जगातील काही देशात जमीनी लहान आहेत तर काही देशात मोठया आकाराच्या आहेत. अॅडम स्मिथ यांनी म्हटल्याप्रमाणे जेथे लष्करी राजवट आहे तिथे मोठया आकारातील जमिनीचे रक्षण झाले आहे. परंतु ज्या देशात शांतता आहे तिथे वडिलोपार्जित जमिनीचे लहान–लहान तुकडे झालेले दिसून येतात. भारतातील जमिन ही वारसा हक्कानुसार कुटुंबातील व्यक्तींना मिळत जाते त्यामुळे मोठया प्रमाणात तुकडीकरण झालेले दिसून येतात. जगातील फ्रान्स, हॉलंड, डेन्मार्क या देशात शेतजमीनीचे लहान तुकडे आहेत तर इंग्लड सारख्या देशात मोठया आकाराचे शेत जमिनीचे तुकडे आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जो संशोधनपर शोध लेख लिहिला त्यामध्ये नमूद केले की, सन १८९६–९७ या काळात जमिनीचे सरासरीक्षेत्र आसाममध्ये ३.३२एकर , मुंबई प्रांतात २४.०७ एकर, मध्यप्रांतात १७एकर तर मद्रास प्रांतात ०७ एकर असे होते भारताच्या दृष्टीने जमिनीचे लहान आकार अत्यंत घातक स्वरूपाचे आहेत. लहान जमिनीचे तोटे अधिक प्रमाणात दिसून येतात. सन १९१७ च्या पूर्वीची स्थिती पाहिल्यास जगातील अनेक देश शेतीवरील अवलंबत्व बरेच दिसून येतो. इंग्लंड १५%डेन्मार्क ४८% फ्रान्स ४२% जर्मनी ३५% इतकी ५९% अमेरीका ३३% तर भारतात ७२% प्रमाण शेतीवर अवलंबून असल्याचे दिसून येते.

३) शेतजमिनीचे एकत्रीकरण –

शेतजमिनीचे तुकडीकरण झाल्यामुळे शेती ही किफायतशीर नाही. हे शेतजमिनीचे तुकडीकरण कमी करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शेतजमीनीचे एकत्रीकरण केरावे असे विचार मांडले परंतु ही एक व्यावहारीक समस्या बनली आहे. परंतु त्याचा विचार हा तात्विक प्रश्न आहे. जमीन एकीकरणाच्या समस्येतून दोन मुद्दे विचाराम घ्यावे लागतात ते म्हणजे १) सर्व विखूरलेले जमिनीचे लहान लहान तुकडे एकत्रीत कसे आणायचे ? २) एकदा त्याचे एकीकरण केल्यावर त्यांना त्यांचा आकारात चिरंतन स्वरूप कसे दयायचे ? या गोष्टीचा विचार करणे गरजेचे आहे. भारतातील जमिन ही वारसा हक्कामुळे निर्माण होताना दिसतात. त्यामुळे शेतीमध्ये श्रम, वेळ, पाणी, कष्ट, खर्च बऱ्याच प्रमाणात वाया जातो. शेतजमीनीचे एकत्रीकरण केल्यास त्याचे मोठया प्रमाणावर लाभ होतात असे बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सुचविले. शेतजमीनीचे एकत्रीकरण करून त्याचे नव्याने प्लॉट तयार करावेत त्याचे आकार निश्चित करावे आणि नवीन प्लॉटची विक्री जून्या मालकांमध्ये लिलाव पद्धतीने करणे. शेतजमीनीचे एकत्रीकरण केल्यास त्याचे लाभ अधिक प्रमाणात दिसून येतात.

४) शेतजमिनीचे विस्तारीकरण –

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी १९१७ साली भारतातील लहान शेत जमिनी आणि त्यावरील उपाय हा लेख लिहिला त्यामध्ये शेतीचे महत्व, भारतातील लहान मालमत्ता, शेतजमिनीचे एकत्रीकरण आणि शेतजमिनीचे विस्तारीकरण यावर विश्लेषण केले. शेती ही आथिकदृष्टया मिळकत असली पाहिजे. शेतजमिनीचा आकार मांडताना एकत्रित खेडयाची रचना २९ ते ३० एकरमध्ये असावी त्यामुळे शेतकऱ्याचे राहनीमान उंचावेल, दर्जा सुधारेल, आर्थिक शेतजमीनीतील एका तुकडयात ३० ते ५० बिघे जमिनीचा समावेश असतो. भारतातील या शेतजमिनीचे विस्तारीकरण केल्याच त्याचे लाभ मिळताना दिसून येतात.

विस्तारीकरणाच्या तत्वाचा अर्थ असा की, एका घटकातील विशिष्ट भागाची काम करण्याची क्षमता दुसऱ्या भागाच्या कार्यक्षमतेवर अवलंबून असते व त्यामुळे दोघांनाही जास्तीत जास्त क्षमता प्राप्त होते. शेतजमीनी लहान आकाराच्या सुद्धा आर्थिक फायदा देणारे असतात. हे जमिनीच्या आकारावर अवलंबून असते. तो मात्र सर्वच शेतजमिनीच्या तुकडयांना लागू पडत नाही.

संदर्भ सूची –

१. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भाषणे आणि विचार खंड ०४ (कृषी) संपादक, डॉ. धनराज डाहाट, संकेत प्रकाशन, नागपूर.
२. भारतातील लहान शेतजमीन आणि त्यांच्यावरील उपाययोजना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, विनिमय प्रकाशन, विक्रोळी , मुंबई.
३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची लेख आणि भाषणे खंड– १८ भाग १, रोडगे प्रकाशन, लष्करी बाग नागपूर.
४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची लेख आणि भाषणे खंड– १८ भाग २, उच्च आणि प्रशिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन २००२.
५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर नियोजन जल, विदयूत विकास भूमिका योगदान, डॉ. सुखदेव थोरात, सुगावा प्रकाशन पुणे.
६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि सामाजिक परिवर्तनाचे अर्थशास्त्र – इंद्रजित आलटे.
७. भारतातील आर्थिक सुधारणा आणि दलित एक आंबेडकरी दृष्टिकोन, डॉ. भालचंद्र मुणगेकर, सुगावा प्रकाशन पुणे.
८. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई
९. डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर चरित्र, चां. भ. खेरमोडे, सुगावा प्रकाशन पुणे–३० खंड १०वा.

‘RESEARCH JOURNEY’ *International Multidisciplinary E- Research Journal* ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013) December 2019
Special Issue

वर्तमान आर्थिक मंदी व भारतीय अर्थव्यवस्था: एक विश्लेषण

डॉ. सुनिल शिंदे
अर्थशास्त्र विभागप्रमुख भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर

- **प्रस्तावना**

वर्तमान भारतीय अर्थव्यवस्था अत्यंत नाजूक अशा स्थितीतुन जात आहे. भारतातील अनेक क्षेत्रे हे मंदीच्या तड्याख्यात सापडले असून अनेक क्षेत्राची स्थिती अत्यंत वाईट झालेली आहे. भारतामध्ये सध्या सर्वच स्तरावर आर्थिक मंदीची चर्चा जोरात सुरू आहे. अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचा वेग मंद झाला आहे. अर्थव्यवस्था गटांगळ्या खाऊ लागली आहे. सरकारने भारतीय अर्थव्यवस्थेला जागतिक पातळीवर वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था असल्याचे चित्र देशवासीयांसमोर निर्माण करून भारताला पाच ट्रिलियन डॉलरची अर्थव्यवस्था करण्याचं स्वप्न दाखवल. आहे. परंतु बाजारपेठेतील वास्तव मात्र खूप वेगळे आहे. अनेक कारखाने बंद पडत आहेत. विविध कारखान्यातील उत्पादन घटले आहे. उत्पादीत वस्तूंना मागणी घटल्यामुळे उत्पादन विक्रीविना पडून आहे. अनेक उद्योगांमध्ये कामगार कपात झाली आहे. शेअर बाजार कोसळत असल्यामुळे गेल्या काही दिवसापासून गुंतवणूकदारांना मोठ्या नुकसानीला सामोरं जावं लागत आहे. औद्योगिक क्षेत्र अतिशय सावध पवित्र्यात असून, उद्योजक नवी गुंतवणूक करण्यास तयार नाहीत. विदेशातून भारतात गुंतवणूक होण्यासारखी परिस्थिती नाही. जीडीपीचा दर दिवसेंदिवस घटतो आहे. डॉलरच्या तुलनेत रूपयाचे मूल्य कमी–कमी होत आहे. भारताचे माजी पंतप्रधान व अर्थतज्ञ डॉ. मनमोहनसिंग, रिझर्व्ह बॅंकेचे माजी गव्हर्नर व अर्थतज्ञ रघुराम राजन, केंद्र सरकारचे माजी मुख्य आर्थिक सल्लागार अरविंद सुब्रमण्यम यांनी आर्थिक मंदीबाबत चिंता व्यक्त केली आहे. आणि आर्थिक मंदीला सरकारच्या चुकीच्या धोरणाला आणि धोरणांच्या अंमलबजावणीला कारणीभूत धरले आहे.

- **संशोधन पध्दती**

प्रस्तुत संशोधनासाठी निवडलेल्या विषयाची समस्या वर्तमानकालीन असल्यामुळे संशोधनासाठी सर्वेक्षण व विश्लेषणात्मक पध्दतीची निवड केलेली आहे. माहिती मिळविण्यासाठी दुयम साधनांच्या वापरावर भर दिलेला आहे. वर्तमानपत्रे, मासिके व संदर्भग्रंथाचा वापर केलेला असून इंटरनेटच्या माध्यमातून माहिती मिळविण्याचा देखिल प्रयत्न केलेला आहे.

- **संशोधनाची उद्दिष्टे**

१) आर्थिक मंदीचा आढावा घेणे.
२) आर्थिक मंदीचा अर्थव्यवस्थेवरील परिणामांची चर्चा करणे.

- **भारतीय अर्थव्यवस्थेची सद्यस्थिती**

आर्थिक महासत्तेकडे वाटचाल करणाऱ्या भारताच्या अर्थव्यवस्थेपूढे मागील काही महिन्यापासून आर्थिक मंदीचे संकट मागे लागले आहे. आर्थिक विकासाचा वेग गेल्या काही महिन्यापासून निरंतर कमी–कमी होत आहे. ‘एक देश एक कर’ या संकल्पनेतून उत्पन्न वाढीसाठी सुरू केलेल्या जीएसटी ही करप्रणाली लागु केल्यानंतरसुध्दा महसूलाचे अपेक्षित उद्दिष्ट्य साध्य होतांना दिसत नाही. सरकारने अर्थसंकल्पात महसूल वाढीचे प्रयत्न करण्याच्या ज्या घोषणा केल्या होत्या, त्यांना अद्याप यश आलेले नाही. निर्गुंवणूकीतून महसूलात वाढ करण्याचे सरकारचे प्रयत्न सुरू असूनसुध्दा आर्थिक मंदीच्या अवस्थेतून अर्थव्यवस्थेला वाचविण्याचे सरकारचे प्रयत्न अपुरे ठरले आहे.सकल राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढ गेल्या पंधरा वर्षातील कमी नोंदविली आहे. मागील ४५ वर्षातील सर्वात जास्त बेरोजगारी आपण अनुभवत आहोत. नविन उद्योग स्थापण करण्यासाठी कोणीही पुढाकार घ्यायला तयार नाही. घरगुती उपभोग हा मागच्या चार दशकातील सर्वात कमी आहे. अनुत्पादीत कर्जामुळे बॅंका डबघाईस आलेल्या आहेत. अशा स्थितीत बॅंका नविन कर्ज वाटप करण्यास कचरत आहेत. महसुलाचा विचार करता गेल्या सात महिन्यात एप्रिल ते ऑक्टोंबरपर्यंत सरकारला ६.८३ लाख कोटी रू. महसूल मिळाला होता. आणि खर्च मात्र १६.५५ लाख कोटी रू. झाल्याचे निष्पन्न झाले आहे. ही महसूल तूट ७.२ ट्रिलियन रूपये (१००.३२ अब्ज डॉलर) उतकी राहीली असून ती अर्थसंकल्पातील लक्षाच्या १०२.४ टक्के पेक्षा जास्त आहे.देशाचा जीडीपी गेल्या सहा वर्षात सर्वात कमी झाला असून दुसऱ्या तिमाहीत केवळ ४.५ टक्के स्थिरावला असल्याची माहिती सरकारने दिली आहे. एका वर्षापूर्वी जीडीपी ७ टक्के होता तो यावर्षी अडीच टक्याने घसरला असून ही घसरण अर्थव्यवस्थेच्या ८ पायाभूत क्षेत्रातील खराब कामगिरीमुळे झाल्याचे सरकारच्या आकडेवारीवरून दिसते. भारताचा आर्थिक विकासाचा दर कमी

ISSN : 2348-7143
December 2019

होत असल्याची जी चिंता सरकार व्यतिरीक्त अन्य घटकांकडून केली जात होती ती सद्याची आकडेवारी पाहता खरी असल्याचे आकडेवारीवरून दिसून आले आहे.

- **वित्तीय तिमाही– जीडीपी दर**

वर्ष	महिना	जीडीपी
२०१७–१८	जानेवारी – मार्च	७.४ टक्के
	एप्रिल – जून	६.१ टक्के
	जुर्ले – सप्टेंबर	६.० टक्के
	ऑक्टोंबर – डिसेंबर	६.८ टक्के
२०१८–१९	जानेवारी – मार्च	७.७ टक्के
	एप्रिल – जून	७.७टक्के
	जुर्ले – सप्टेंबर	८.० टक्के
	ऑक्टोंबर – डिसेंबर	७.० टक्के
२०१९–२०	जानेवारी – मार्च	६.६ टक्के
	एप्रिल – जून	५.८ टक्के
	जुर्ले – सप्टेंबर	५.० टक्के
	ऑक्टोंबर – डिसेंबर	४.५ टक्के

Source:Tradingeconomics.Com (Ministri Of Statistics And Programme Implementation)

- **मंदीच्या सावटातील भारतातील क्षेत्रे**

देशातील मंदीचा सर्वात पहिला फटका वाहन निर्मिती क्षेत्राला बसला आहे. सोसायटी ऑफ इंडियन ऑटोमोबाईल मॅन्युफॅक्चरर्स यांनी दिलेल्या माहितीप्रमाणे, प्रवासी वाहनांची विक्री एप्रिल २०१९ मध्ये २.४७ लाखावर घसरली ती मागील वर्षी याच महिन्यात २.९८ लाखावर होती. म्हणजेच वाहनांच्या विक्रीत १७ टक्क्यांनी घसरण झाली आहे. सरकारने जाहिर केलेल्या आकडेवारीनुसार आठ कोर सेक्टर आणि मॅन्युफक्चरिंग पीएमआय मध्ये मोठी घसरण पहायला मिळाली आहे. आठ प्रमुख क्षेत्रातील विकास दर जुर्लेमध्ये केवळ २.१ टक्के होता. मागील वर्षी याच काळात तो ७.३ टक्के होता. आठ मुलभूत उद्योगामध्ये कोळसा, कच्चे तेल, नैसर्गिक वायू, रिफायनरी उत्पादने, खत, स्टील, सिमेंट, आणि वीज यांचा समावेश आहे. मुख्यत: कोळसा कच्चे तेल, नैसर्गिक वायू, रिफायनरी उत्पादनांचे उत्पादन कमी झाल्यामुळे मूलभूत उद्योगांची वाढ मंदावली आहे. चालु आर्थिक वर्षात एप्रिल ते जुर्ले या चार महिन्याच्या कालावधीत मूलभूत उद्योगांचा विकास दर मागील आर्थिक वर्षाच्या याच कालावधीत ५.९ टक्क्यावरून तीन टक्क्यावर आलेला आहे. विक्री, उत्पादन आणि रोजगाराच्या संथ वाढीमुळे देशातील उत्पादन क्षेत्र ऑगष्टमध्ये १५ महिन्याच्या निचांगी पातळीवर आलेला आहे. आयएचएस मार्केटचे इंडिया मॅन्युफक्चरिंग पर्चेसिंग मॅनेजर्स इंडेक्स जुर्लेमध्ये ५२.२ वरून ऑगष्टमध्ये ५१.४ वर घसरला. मे २०१८ नंतरची ही सार्वत खालची पातळी आहे.

- **आर्थिक मंदीचीसर्वसामान्य कारणे**

१) भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत तेजी आणि मंदी येणे अपरीहार्यच असते. त्यानुसार प्रत्येक तेजीनंतर मंदी येतेच आणि प्रत्येक मंदीनंतर तेजी येतेच.

२) कर्जावरीन व्याज जर एका विशिष्ठ प्रमाणाच्या वर आले. तर अतिरीक्त व्याजाचे ओझो उद्योग ग्राहकावर लादतात. यामुळे वस्तुच्या किंमती वाढून मागणी घटते. व परीणामत: मंदी निर्माण होते.

३) सरकारच्या करविषयक धोरणात जर करांचे प्रमाण अधिक असेल तर उद्योगातील नफ्याचा मोठा हिस्सा सरकार घेऊन जाते. त्यामुळे उद्योगाचा विस्तार करण्यासाठी पैसाच शिल्लक राहत नाही. यामुळे मंदी येऊ शकते.

४) जेव्हा एखादा देश मुक्त अर्थव्यवस्थेचा स्विकार करतो तेव्हा दुसऱ्या देशातील मंदीचा परिणाम हा देशात पसरू शकतो.

५) जेव्हा विविध विकासकारी योजनांवर होणारा सरकारी खर्च कमी होतो. तेव्हा रोजगार कमी होतो. अर्थातच रोजगार कमी झाल्यावर त्याचा परिणाम उत्पन्नावर होतो आणि परिणामी मागणीवर होतो.

- **भारतातील वर्तमान आर्थिक मंदीची कारणे**

आर्थिक मंदी निर्माण होण्याची नेमके कारण कोणती आहेत याबाबत अर्थतज्ञामध्ये एकवाक्यता आढळून येत नाही. १९२९ ते १९३३ मध्ये आलेल्या जागतिक महामंदीच्या कारणांचा शोध घेतांना प्रसिध्द अर्थशास्त्रज्ञ लॉर्ड केन्स यांनी ग्राहकांमध्ये असलेल्या क्रयशक्तीच्या अभावामुळे निर्माण झालेली प्रभावी मागणीची कमतरता हे मंदी निर्माण होण्याचे कारण 'अर्थशास्त्राची मुलतत्वे' या ग्रंथामध्ये नमुद केलेली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आर्थिक मंदीचे कारण विशद

करतांना 'राज्य समाजवाद' या संकल्पनेत आर्थिक विषमतेमध्ये झालेली वाढ ही महत्वाची बाब समोर आणली होती. आर्थिक विषमता वाढीमुळे उत्पादीत झालेल्या सर्व वस्तू खरेदीची क्षमता लोकांमध्ये नसते. यामुळे मागणीत घट होऊन उत्पादित संपूर्ण मालाची विक्री होत नाही. त्यामुळे नविन उत्पादन होत नाही. एकापाठोमाग एक कारखाने बंद पडण्याच्या स्थितीत येतात. त्यामुळे कामगार बेकार होतात. व पुन्हा लोकांची खरेदीक्षमता घटत जाते. यातून अर्थव्यवस्थेमध्ये आर्थिक संकट निर्माण होऊन राष्ट्रीय उत्पादन वाढीचा दर कमी–कमी होत जाऊन आर्थिक मंदी निर्माण होते.

भारतातील वर्तमान आर्थिक मंदीचे कारण विशद करतांना भारतातील खुल्या आर्थिक धोरणात महत्वाची भूमिका बजावलेले माजी पंतप्रधान व प्रसिध्द अर्थशास्त्र डॉ. मनमोहनसिंग यांनी नोटबंदीची घोडचूक आणि जीएसटीची सदोष अंमलबजावणीला आर्थिक मंदीसाठी जबाबदार धरले आहे. भारतातील असंघटीत क्षेत्रात रोख रकमेने आर्थिक व्यवहार करण्याचे प्रमाण अधिक आहे. शेतीक्षेत्रातील आर्थिक व्यवहारसुध्दा रोखीनेच चालतात. त्यामुळे नोटबंदीनंतर आलेल्या चलनतुटवड्यामुळे औद्योगिक उत्पादन घटून कृषी अर्थव्यवस्था कोलमडली. सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकॉनॉमी ने म्हटल्यानुसार नोटबंदीनंतर जानेवारी–एप्रिल २०१७ दरम्यान असंघटित क्षेत्रात दीड कोटी नौकऱ्यावर गंडांतर आले. .

- **आर्थिक मंदीचे परिणाम**

१) देशामध्ये आर्थिक मंदीला सुरवात झाल्यास हळू–हळू उत्पादनात घट होऊन अर्थव्यवस्थेत बेकारी वाढत जाते.
२) आर्थिक मंदीमध्ये लोकांचा रोजगार जात असल्यामुळे वस्तू खरेदीची लोकांची क्रयशक्ती कमी–कमी होत जाते.
३) आर्थिक मंदीमध्ये आर्थिक विकासाचा वेग कमी–कमी होत जातो.
४) आर्थिक मदीच्या काळात औद्योगिक उत्पादनात सतत घट होत जाते.
५) आर्थिक मंदीच्या काळात लोकांचे उत्पन्न प्रभावित होत असल्यामुळे या काळात बचत आणि गुंतवणूक कमी–कमी होत जाते.
६) आर्थिक मंदीच्या काळात नफ्याच्या घटत्या दरामुळे कर्जाची परतफेड थांबते आणि नविन गुतवणूकीला वाव नसतो त्यामुळे या काळात कर्जाला मागणी नसते.

- **अर्थव्यवस्थेला चालना देण्यासाठी सरकारच्या व्यापक उपाययोजना**

अर्थमंत्री निर्मला सिताराजन यांनी आर्थिक मंदी ही समस्या भारतासाठीच नाही. तर इतर देशही याचा सामना करीत आहे. असे म्हटले. सुधारणा ही एक निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे आणि देशातही सुधारणा सुरू आहेत. भारतीय अर्थव्यवस्था इतर देशांच्या तुलनेत चांगली असल्याचा दावा अर्थमंत्र्यांनी केला आहे. मंदीतून दिलासा देण्यासाठी पुढील दहा महत्वाचे निर्णय घेतले आहेत

१. गृहकर्ज आणि वाहन कर्ज स्वस्त होईल :– रिझर्व्ह बॅकेने रेपो दरामध्ये केलेल्या कपातीचा फायदा ग्राहकांना देण्याचा निर्णय बॅकांनी घेतला आहे. यासाठी रेपो रेट आणि एक्सटर्नल बेंचमार्क लिंक्ड उत्पादने अगोदरच लॉच करण्यात आलेली आहेत. बॅकाच्या या निर्णयामुळे ग्राहकांना कर्ज स्वस्त मिळेल आणि याचा फायदा बांधकाम क्षेत्रासह ऑटो क्षेत्रालाही होईल.
२. ३० दिवसात जीएसटी रिफंड :– जीएसटी रिफंडमध्ये विलंब होत असल्यामुळे व्यापारांना अडचणीचा सामना करावा लागत आहे. त्यामुळे प्रलंबित जीएसटी रिफंड ३० दिवसात केला जाणार असल्याच अर्थमंत्र्यांनी सांगितल. भविष्यात जीएसटी रिफंड ६० दिवसात केला जाणार आहे.
३. बीएस–४ वाहनावर दिलासा :– ज्यांच्याकडे बीएस–४ मानकाची वाहने आहेत, ते या वाहनाचा वापर नोंदणी कालावधीपर्यंत करू शकतात. तर मार्च २०२० पर्यंत खरेदी केलेली बीएस–४ वाहनेही वैध असतील.
४. वाहन नोंदनी शुल्कातून तूर्तास दिलासा :– वाहनांची नोंदणी करण्यासाठी जे भरमसाठ शुल्क द्यावं लागतं, त्यातून पुढच्या वर्षी जूनपर्यंत सूट देण्यात आली आहे.
५. बॅकासाठी ७० हजार कोटी रूपये :– केंद्र सरकार बॅकामध्ये ७० हजार कोटी रूपये जमा करणार आहे. यामुळे बॅकांना आणखी कर्जवाटप करता येईल. बॅकांमध्ये ही रक्कम जमा केल्याने अर्थव्यवस्थेत पाच लाख कोटी रूपये येतील असा सरकारला विश्वास आहे.
६. आयकर नोटीस :– हल्ली आयकर विभागाची नोटीस मिळाल्यानंतर तिचा निपटारा केला जात नाही. पण नोटीस तीन महिन्यात निकाली निघेल अस. अर्थमंत्र्यांनी सांगितल.
७. जीएसटी प्रणाली आणखी सुरळीत होणार :– जीएसटी आणखी सुरळीत करण्याचा निर्णय घेण्यात आलाय. यामुळे करदात्यांना दिलासा मिळणार आहे.
८. आयकर विभागाकडून जाच होणार नाही. :– आयकर विभागाच्या अधिकाऱ्यांकडून अनेकदा करदात्याला त्रास दिला गेल्याचं समोर आलयं. पण हा त्रास रोखण्यासाठी केंद्र सरकारने पाऊल उचललंय. जुन्या ॲक्टनोटीसवर १ ऑक्टोंबरपर्यंत निर्णय घेणार असल्याचं सांगितल.

९. १५ दिवसात कर्जाची कागदपत्र मिळणार :— कर्ज बंद झाल्यानंतर १५ दिवसात सरकारी बॅकांकडून कागदपत्र मिळणार आहे.

१०. सरचार्ज मागे :— अर्थसंकल्पात अति श्रीमंतावर सरचार्ज लावण्यात आला होता, हा सरचार्ज मागे घेण्यात आला आहे. यामुळे फॉरेन पोर्टफोलिओ इन्वेस्टमेंट आणि देशातील गुंतवणूकदारांना दिलासा मिळेल, शिवाय यामुळे अर्थव्यवस्थेतील सुस्ती दूर होईल.

- **उपसंहार**

आर्थिक महासत्तेकडे वाटचाल करणाऱ्या भारतीय अर्थव्यवस्थेबाबत पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी अर्थव्यवस्था २०२४ पर्यंत पाच ट्रिलीयन डॉलर्स करण्याचे जे उद्दिष्ठ ठेवले आहे. ते गाठणे सध्याच्या आर्थिक वाढीचा दर पाहता अवघड दिसत आहे. अर्थव्यवस्थेतील अनेक क्षेत्रामध्ये उत्पादन वाढीचा दर घटला आहे. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेसमोर बेकारीचे संकट कोसळले आहे. अशातच सरकारने सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांचे खाजगीकरण करण्याची व्यापक मोहीत हाती घेतल्यामुळे सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये काम करणारा कर्मचारी वर्ग आणि सर्वसामान्य जनतेपुढे चिंतेचे वातावरण निर्माण झाले आहे. विरोधक सध्याच्या आर्थिक मंदीला सरकारच्या चुकीच्या धोरणाला दोष देत आहेत. लोकांनाही सरकारचे चुकीचे धोरणच सध्याच्या स्थितीला जबाबदार वाटत आहे. अशा स्थितीत लोकांना दिलासा देण्यासाठी शिक्षण आणि आरोग्य यासारख्या सुविधा स्वस्त दरात उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. रोजगार निर्मितीसाठी मनरेगावर अधिक सार्वजनिक खर्चाची तरतुद केली पाहिजे. रिअल इस्टेट क्षेत्राला प्रोत्साहन दिले पाहिजे जेणेकरून या क्षेत्रामध्ये रोजगार उपलब्ध होऊन लोकांच्या हातामध्ये क्रयशक्ती येईल. रिझर्व्ह बॅकेचे माजी गव्हर्नर रघुराम राजन यांनी सध्याच्या स्थितीवर उपाययोजना सुचवितांना भांडवली क्षेत्रातील गुतवणूक वाढीच्या सिफारशीसोबतच स्पर्धेला चालना देतांना देशांतर्गत क्षमता सुधारण्यासाठी भारताने विवेकाने मुक्त व्यापार करारात सामील होण्याचे आवाहनही केले आहे.

- **संदर्भ**

१) चालु घडामोडी—२०१९ :— ओम पवार/मनोहर खरात संपादीत, युनिक अॅकॅडेमी
२) भारताच्या आर्थिक अस्वस्थतेची मुळे कशात आहेत? अर्थकारण लेख, डॉ. मनमोहनसिंग
३) जागतिक मंदी आर्थिक अरिष्ट व भारत :— डॉ. वि.वि. घाणेकर
४) वर्तमानपत्र :— दैनिक लोकमत, लोकसत्ता, महाराष्ट्र टाईम्स, सकाळ
५) Economic Recession, Globalization & the Indian Economy :- Meenu Agrawal, New Century Publications
६)www.google.com

ISSN : 2348-7143
December 2019

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भारताविषयक आर्थिक विचार

डॉ. स्वाती शिवदास शंभरकर
ग्रंथपालडॉ. एल. डी. बलखंडे कॉलेज ऑफ आर्टस् अॅण्ड कॉमर्स,पवनी.जि.भंडारा

आधुनिक भारताची जडण–घडण ज्या श्रेष्ठ पुरूषांच्या सहकार्याने झाली त्यातील एक उदाहरण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होय. ज्यांनी न्याय, हक्क, दिनदुबळ्ंयाना मिळवून दिली त्यांची अस्मिता जागृत करण्यासाठी बाबासाहेब आयुष्यभर झटले.

बडोद्याचे महाराज सयाजीराव गायकवाड यांनी बाबासाहेबांची बुध्दिमत्ता आणि चिकाटी व कर्तृत्व पाहून त्यांना उच्च शिक्षणासाठी अमेरिकेला जाण्यासाठी शिष्यवृत्ती दिली. या शिष्यवृत्तीच्या आधारे ते अमेरिकेत गेले. तिथे अर्थशास्त्रात कोलंबिया विद्यापीठाची एम. ए. ची पदवी त्यांनी प्राप्त केली आणि ''नॅशनल डिव्हिंडट ऑफ इंडिया–ए हिस्टॉरिक अॅण्ड अॅर्नोलिटिकल स्टडी'' हा अर्थशास्त्रावरील प्रबंध लिहून त्याच विद्यापीठाची डॉक्टरेट पदवीही प्राप्त केली. त्यानंतर कोल्हापूरच्या शाहू महाराजंच्या आर्थिक साहाय्याने ते इंग्लंडला गेले. तिथे लंडन विद्यापीठात अर्थशास्त्रावरील 'द प्रॉब्लेम ऑफ द रूपी','चलनाचा प्रश्न' हा प्रबंध त्यांनी सादर केला. या प्रबंधाबद्दल त्यांना ''डॉक्टर ऑफ सायन्स'' ही पदवी देण्यात आली. दलित समाजातील विद्यार्थ्याला त्या काळात अशा प्रतिष्ठेच्या पदव्या मिळविणे ही अद्वितीय बाबच म्हटली पाहीजे.

अर्थशास्त्र या विषयांचा आंबेडकरांचा अतिशय जवळचा संबंध हे हया दोन पुस्तकातून त्यांचे अर्थशास्त्रीय ज्ञानाचे आपल्या जवळून दर्शन होते. १) एॅडमिनिस्ट्रेशन अॅण्ड फायनान्स ऑफ दि ईस्ट इंडिया कंपनी. २) दि इन्होल्युशन ऑफ प्रोव्हिन्सियल फायनान्स इन ब्रिटिश इंडिया हया पुस्तकातील सार्वजनिक अर्थव्यवस्थेवरील किंवा वित्तव्यवस्थेवरील असून त्यातील पहिल्या पुस्तकामध्ये ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीच्या १७९२ ते १८५८ च्या मधील अर्थव्यवस्थवर सांगितले आहे. तसेच ब्रिटिशांच्या अर्थव्यवस्थेत भारतातील अर्थव्यवहारांचे केंद्र आणि राज्य संबंधावरही प्रकाश टाकला हा जो कालखंड होता. १८३३ ते १९२१ असा आहे. डॉ. बाबासाहेबांचा जो तिसरा व महत्वाचा ग्रंथ मानल्या गेल्या तो ''दि प्रॉब्लेम ऑफ व रूपी'' : इट्स ओरिजिन अॅड इट्स सोल्यूशन हा होय. १९२० च्या दशकाच्या पूर्वार्धात सुयोग्य चलनाची निवड करण्यात आलेल्या अडथळयांचीही चर्चा त्यामध्ये डॉ. आंबेडकरांनी केलेली आहे.

'स्टेट्स अॅण्ड मायनॉरिटीज' नावाने ब्रिटिश सरकारला १९४७ साली सादर केलेल्या टिपणामध्ये भारताच्या आर्थिक विकासाची योग्य धोरणे कोणती याविषयी सविस्तर सांगितले आहे. चांगल्या उत्पादन क्षमतेचा विचार करून लोकांच्या आर्थिक जीवनाचे नियोजन कसे करावे हे सांगितले.

१९२६ ला बॉम्बे लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीचे सदस्य असतांना ग्रामीण भागातील गरिबांच्या समस्यांविषयीचे त्यांचे समग्र आकलन त्यांनी उभारलेल्या जन आंदोलनांमध्ये प्रतिबिंबित होते. शेतीमध्ये खोती पध्दतीविरूध्द त्यांनी केलेल्या आंदोलनातून आवाज उठविल्यानंतर काही ग्रामीण भागातील गरिब व शोषित वर्ग त्यांची आर्थिक शोषणातून एकप्रकारे मुक्तताच झाली म्हणता येईल. सावकारांच्या तावडीतून त्यांना सोडवून सावकारांना चांगलाच लगाम त्यांनी असेब्लीमध्ये विधेयक आणून केले.

आर्थिक बांबीचा विचार केल्यास औद्योगिक कामगारांच्या क्षेत्रात डॉ. आंबेडकरांनी १९३६ मध्ये स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना केली. त्याकाळी कामगारांचा संघटना होत्या पण अस्पृश्य कामगारांचा व्यथा त्यामध्ये मांडणारे कुणीच नव्हते. ज्या होत्या त्या केवळ उच्चवर्णीयांच्या व मध्यमवर्गाला धरून होत्या. दिनदुबळयांचा शोषित असा वेगळा वर्गही अजूनही उपेक्षित होताच! या उपेक्षिताचा उध्दारकर्ता हा आंबेडकरांनाच म्हणावा लागेल.

जातीव्यवस्था आणि अस्पृश्यतेसारख्या मानसिक आजाराचे,आर्थिक पैलूशी कसा जवळचा संबंध येतो तो त्यांनी श्रमिक वर्गाचा माध्यमातून मांडला. श्रमविभागणीच्या तत्वानुसार महात्मा गांधीनीही जे जातिव्यवस्थेचे अस्तित्व मानले होते. त्याउलट आंबेडकरांनी जातीचे बंधन झुगारले होते.

जातीच्या आधारे श्रमाची विभागणी केली नसून श्रमिकांचीच विभागणी केली गेली होती. हे सर्व कशामुळे तर वर्णव्यवस्थेमुळे होत असे. डॉ. आंबेडकरांनी जेव्हा बंड पुकारले तेव्हा उच्च वर्णीयांचा वर्चस्वाला मोठ आव्हानच होत. आर्थिक विकासाशी त्यांचा मांडणीचा हा जवळचा संबंध एकप्रकारचा होती. त्यामुळे झाले काय की, धर्माची आणि भांडवलाची गतिशिलता कमी झाली. त्यामुळे देशातील अर्थव्यवस्था आणि विकासावर प्रतिकूल परिणाम हे व्हायचे तेच झाले? हे त्यांनी स्टेट्स अॅन्ड मायनॉरिटीज नावाने ब्रिटिश सरकारला इ सं. १९४७ साली सादर केलेल्या टिपणामध्ये भारताचा आर्थिक विकासाविषयी सांगितले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे मंत्रीमंडळात असतांना त्यांच्या असे लक्षात आले की भूमिहिन मजूर, लहान जमिनी, खोतीपध्दती, महारवतन, समुदायीक शेती, जमीन महसूल आणि जमीनदारशाहीचे उच्चटन हे महत्वाचे आहे हे त्यांनी सांगितले. अस्पृश्य समाज हा भूमिहीन असून जास्त प्रमाणात आहे. आदर्श चलन पध्दती, कृषी उद्योग, खाजगी सावकार प्रतिबंध या विषयी बरेच आंबेडकरांनी विचार प्रगट केले व त्यापध्दतीचे बारकावे समजवून सांगितले. अपृश्य समाजात भूमिहीन मजुरांचाच भरणा अधिक असल्याचे त्यांनी सांगितले. उघोगाचे राष्ट्रीयीकरण करणेही आवश्यक आहे. भारतासारख्या देशात समाजपरिवर्तन प्रक्रिया सोपी नाही हे आंबेडकरांना कळले त्यासाठी निश्चयाने व जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले तर परिवर्तन शक्य आहे.

१९४२ मध्ये व्हाइसरॉय यांच्या कार्यकारी मंडळात त्यांची मजूर मंत्री म्हणून नेमणूक झाली. मजुर पक्षाचे नेते म्हणून त्यांना विधिमंडळात आणि विधिमंडळाबाहेर शेतकरी, कामगार, दलितवर्ग यांचे प्रश्न आणि त्यांचे हक्क यासाठी लढा दिला होता. मजूर पक्षाचे कार्यक्षेत्र हे त्यावेळेच मर्यादित स्वरूपाचे होते. १९४२ साली मजूर पक्षालाच त्यांनी अखिल भारतीय शेडयुल्ड कॉस्ट ॲण्ड फेडरेशन नाव दिले या वर्गाला भारताच्या राष्ट्रीय जीवनात महत्वाचे स्थान प्राप्त करून देणे आणि त्यांचे राजकीय, सामाजीक, तसेच आर्थिक हक्क प्राप्त करून दिणे होते.

१९४७ ला भारत स्वतंत्र्य झाला व स्वतंत्र भारताचे पहिले मंत्रिमंडल अधिकारारूढझालेल्या मंत्रिमंडळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे कायदामंत्री झाले पण या सर्व काळामध्ये शेडयुल्ड कॉस्ट ॲण्ड फेडरेशनला पाहिजे तसे यश आले नाही.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्वातंत्र्यानंतर भारताचे पहिले कायदामंत्री झाले. तसेच १९४८–४९ मध्ये घटना समितीचे अध्यक्ष म्हणून भारतीय राज्यघटनेला आकार देतानाही त्यांच्यातील अर्थतज्ञाचे आपल्याला दर्शन होते. मानवी अधिकारांचे मूलतत्व म्हणून त्यांनी लोकशाही राज्यव्यवस्थेचा ताकदीने पुरस्कार आणि पाठपुरावा केला. समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुभाव या तीन लोकशाही तत्वांचा केवळ दृराजकीय हक्क असा संकुचित अर्थ लावल्या जाऊ नये. असे त्यांनी म्हटले आहे. सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाहीचे ते खंदे पुरस्कर्ते होते. सामाजिक आर्थिक लोकशाहीकडे दुर्लक्षून राजकीय लोकशाही टिकू शकणार नाही. असा सांगायला मागेपूढे धजले नाही. ''डायरेक्टिव्ह प्रिन्सिपल्स ऑफ दि स्टेट पॉलिसी'' हा अनुच्छेद घटनेत समाविष्ट करून त्यांनी आर्थिक लोकशाहीचा हेतू विषद केला.

सर्व नागरिकांना सरकारी नोकऱ्यांत समान संधी असावी हे सर्वसाधारण तत्व झाले. आजपर्यंत थोडया जमातीनी सर्व नोकऱ्या काबिज केल्या आहेत, त्याला ऐतिहासीक कारणे आहेत.

बाबासाहेबांच्या आर्थिक धोरणामध्ये

१) शेती विकासासाठी बँका– पतपेढया, यांची स्थापना करणे.
२) धंदेशिक्षणाचा कार्यक्रम – सरकारने हाती घ्यावा.
३) देशातील प्रमुख उद्योगधंदयाची मालकी व व्यवस्था सरकारने आपल्या हाती घ्यावी.
४) खोती व तालुकादारी या पध्दती शेतकऱ्यांच्या हिताविरूध्द असल्याने त्यात बदल व्हावा.
५) कामगारांचे किमान वेतन ठरवावे.
६) कामगार वर्गाच्या हितासाठी कामाचे तास, वेतन पगारवाढ, बडतर्फी यावर सरकारी नियंत्रण असावे इ. कार्यक्रमाचा समावेश केला.

१९४७ साली घटना परिषदेला राज्य समाजवादी योजनेबाबत तसेच आर्थिक विचाराबाबत एक आराखडा सादर केला. तो पुढीलप्रमाणे

१) महत्वाच्या उद्योगधंदयांची मालकी आणि व्यवस्था राज्याकडे असावी.
२) विमा व्यवसायाचे राष्ट्रीयीकरण करावे आणि प्रौढ नागरिकांचा विमा सक्तीने उतरविला जावा.
३) शेती व्यवसाय सरकारी मालकीचा असावा.
४) भांडवलदार, विमा कंपन्या तसेच जमिनदार यांची मालमत्ता सरकारने ताब्यात घेतल्यानंतर त्यांच्या रोख्यांच्या स्वरूपात नुकसान भरपाई देण्यात यावी.
५) शेतजमिनींचे विशिष्ट आकाराचे तुकडे पाडून सामुदायिक शेतीच्यातत्वानुसार ते शेती करण्यासाठी दिले आहेत. सरकारकडून अशा सामुदायीक शेतीला–बी–बियाणे, पाणी, मशागतीची साधने आदींचा पुरवठा करण्यात यावा.
६) राज्यघटना अंमलात आल्यापासून दहा वर्षाच्या आत या सुधारणा घडवून आणाव्यात.

आपल्या या योजनेमुळे उदयोगधंदयांच्या चालना मिळेल, उत्पादकात वाढ होईल शिवाय संपतीची विभागणी न्याय पध्दतीनेहोईल. शिवाय दलित मागासवर्गाची आर्थिक स्थिती आणि सामाजिक दर्जा सुधारण्यास ही योजना उपयुक्त ठरेल, असा बाबासाहेबांचा विश्वास होता या योजनेचा अंतर्भाव घटनेमध्येच करावा. सरकारच्या इच्छेवर तो सोपवू नये त्यामुळे या योजनेची अंमलबजावणी खात्रीपूर्वक होईल असाही त्यांचा आग्रह होता.

ISSN : 2348-7143
December 2019

शोषणमुक्त समाज निर्माण करण्याचे कार्ल मार्क्सचे ध्येय बाबासाहेबांनी स्विकारले होते. पण मार्क्सने सांगितलेली क्रांती हुकूमशाहीचा मार्ग त्यांना मान्य नव्हता. सनदशीर आणि लोकशाही मार्गाने हे ध्येय साध्य करता येईल असे त्यांना वाटायचं. समताधिष्ठित समाज निर्माण करण्यासाठी आवश्यक त्या तरतुदी घटनेमध्येच कराव्यात शोषित जनतेला शोषित वर्गाविरूध्द संघटित करावे त्यांना शिक्षणाद्वारे त्यांच्यावरील अन्यायाची जाणीव करून घ्यावी आणि लोकशाही पध्दतीच्या व संस्थांच्या माध्यमात आर्थिक, सामाजिक परिवर्तन घडवून आणावे हेच त्यांना भारतातील आर्थिक धोरणाविषयी सांगायचे होते.

संदर्भ

१. प्रा. र.घ.वराडकर: भारतीय राजकिय विचारवंत,नागपूर ;१९९७.
२. डॉ. संदेश भालेकर: डॉ. आंबेडकर और ओशो ,दिल्ली; २०१४.
३. डॉ. संदेश भालेकर: डॉ. आंबेडकर विरूध्द आंबेडकर , नागपूर; २०१४.
४. डॉ. संदेश भालेकर: डॉ. आंबेडकरवाद का यथार्थ , नागपूर; २००९.
५. डॉ. नरेन्द्र जाधव : डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक विचार आणि तत्वज्ञान,पुणे; १९९२.
६. डॉ.कृष्णकांत डोंगरे : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीत नागपूर शहरांचे योगदान, नागपूर; २०१२.
७. लोकराज्य: डॉ. आंबेडकर विशेशांक; १९९९
८. लोकराज्य: डॉ. आंबेडकर विशेशांक; ऑक्टोबर २००७.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

वर्तमानस्थीतीत लोकशाहीपुढील आव्हाने व उपाय

डॉ.प्रमोद शंभरकर
सरदार पटेल महाविद्यालय,चंद्रपूर

प्रस्तावना

लोकशाही ही आजचा युगधर्म बनला आहे. लोकशाही राजवटीचा विचार एक नैतिक विचार म्हणुन आजच्या मानवी समाजाने स्वीकारला आहे. लोकशाही विचाराचे मुळ प्राचीन काळातील विचारवंतांच्या सर्जनशील शक्तीमध्ये सापडतात.लोकशाही विचार सुमारे २५०० वर्षापूर्वी ग्रीस मध्ये प्रथम उदयाला आला. २५०० वर्षापूर्वीची ग्रीस मधील लोकशाही व आधुनिक लोकशाही यामध्ये लोकशाहीचा तत्व विचार जरी समान असला तरी या लोकशाहीच्या स्वरूपामध्ये फरकही पुष्कळ आहे. ग्रीक लोकशाही प्रत्यक्ष लोकशाही होती. आजची लोकशाही अप्रत्यक्ष लोकशाही वा सांसदीय लोकशाही आहे. औद्योगीक क्रांतीनंतर मुख्यत: आजच्या प्रतिनिधीक वा सांसदीय लोकशाहीचा उदय झाला. आजची आपली लोकशाही समतेवर उभारली आहे. आधुनिक लोकशाहीत प्रत्येक व्यक्तीचे जीवन प्रतिष्ठीत मानली जाते. सर्वच व्यक्ती जन्मत: सारख्याच असतात अशीच लोकशाहीची धारणा आहे.

गृहितक

व्यक्तिस्वातंत्र्य, आर्थिक व सामाजिक विकास कार्यक्रम, विकास योजना व प्रशासकिय यंत्रणा:

अर्थ : लोकशाही म्हणजे सहजीवनाने राहण्याची एक पध्दती. लोकांनी लोकाच्या हिताकरीता लोकांकरीता चालविलेल राज्य म्हणजे लोकशाही.भारतामध्ये लोकशाही शासन प्रणाली ब.याच काळापासुन अस्तित्वात आहे. लोकशाही व्यवस्था अधिक कार्यक्षम बनविणे आवश्यक आहे.

उद्देश

१. भारतीय लोकशाही चांगल्या पध्दतीने अमंलबजावणी करणे.
२. लोकशाहीत चांगल्या मार्गाचा अवलंब करणे.

आव्हाने

न्याय, स्वातंत्र, समता आणि बधुंता याचां लाभ सर्व नागरिकांना व्हायला हवा याचीच बेचेनी तरूणात आहे. दांडगाई आणि दडपशाहीने ही बेचेनी सपुंष्टात येणार नाही हे अपयश पदरातनपडण्याचे आव्हान आहे. देशभर सर्वत्र पसरलेल्या बहुसंख्य गरीब दुबळ्यांची स्थिती वर्षानुवर्षे वाढतच आहे. यावर राजकीय आणि आर्थिक धोरण बदलण्याचे खरे आव्हान आहे.

राखीव जांगाचा पेच

शिक्षण नौक.या यामध्ये राखीव जागा सवलती याची तरतुद करून घेण्यासाठी बाबासाहेबांनी महत्व दिले.पुर्वी स्पृयांच्या या पध्दतीने जो कोटा मिळाला तो ६० ते ७० आधीपासुन आहे.जर अस्पुश्यता मनातुन गेलेली असेल तरी या सवलतीचा पुनर्विचार करण्याची गरजआहे. अशी युवकांची मतप्रणाली आहे. राखीव जागा कोटा यावर मुख्यतत्वे करून आधारलेला पुर्वास्पृश्य या कसोटीचा विशेष विकास व सहाय्य योजनासाठी वापर करण्यावर आधारलेला समाजकारण,राजकारण,अर्थकारण,यामुळे पुर्वास्पृश्य गटात समाविष्ट विभीन्न जातीय व्यक्ती आपली जातपात विसरून जातीय अस्मितेचा त्याग करून एकत्र आली नाही. शिक्षण नौक.या चाक.या निवडणुका यारून उपस्थीत झालेल्या स्पर्धेमुळे जातीय बैठक अधिक आग्रही व पक्की झालेली आहे. दुबळया साधन विहित जातीना खरी मुक्तता मिळू शकली नाही. समाजाच्या सर्व वर्गामध्ये जातीजातीमध्ये एक नैतिक सहमंती निर्माण करण्याची गरज आहे.एका मर्यादीत अर्थाने भारतीय राज्यघटना हा १९५० च्या सुमारास अस्तीत्वात असलेल्या अशा नैतीक सहमहतीचा अविष्कार होता.

व्यक्तिस्वातंत्र्य व्यक्तिस्वातंत्र्य म्हणजे केवळ शासनाच्या हस्तक्षेपापासुन मुक्तता असा सकुंचित अर्थ नाही. तर व्यक्तीची सामाजिक व आर्थिक शोषणापासुन मुक्तता असा घेतला जातो. त्यामुळे प्रचलित सामाजिक व्यवस्था जर असे शोषण होण्यास पोषक असेल तर ती बदलणे हेही शासनाचे व समाजाचे कर्तव्य आहे. हा ही विचार व्हावयास हवा की केवळ आर्थिक प्रश्न सुटल्याने माणुस सुखी होत नाही. अन्न,वस्त्र,निवारा हे जसे महत्वाचे आहे तसेच व्यक्तीचे स्वातंत्र्यही महत्वाचे आहे.भाषण स्वातंत्र्य, सभा समेंलनाचे स्वातंत्र्य, संघटना स्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य त्याचा प्रसार करण्याचे स्वातंत्र्य, व्यक्तीच्या जिवनाला पुर्णत्व आणतात. व्यक्तीला दारिद्रयापासुन व अज्ञानापासुन मुक्त केल्याशिवाय माणसाला वरील स्वातंत्र्य उपभोगता येणार नाही

ISSN : 2348-7143
December 2019

वैचारिक बैठकीचा अभाव नव्या समाजाची घडण करायची तर माणुस घडविणे हे सगळयात कठीण आणि महत्वाचे लोकशाही आणि समाजवाद तसेच धर्मातील राष्ट्र ही उदिष्टीये जर ख.या अर्थाने साध्य व्हायला हवी असतील तर या उदिष्टाना अभिप्रेत असलेली मुल्य समाजात रूजवावी लागतात केवळ लोकशाही किंवा समाजवादी सस्थांत्मक रचनेतुन ही ध्येये साध्य होत नाही. हा भारतापुरता तरी अनुभव आलेला आहे. आपल्या पंचवार्षिक योजनेतुन या दृष्टीने प्रयत्न करण्यात आला. परंतु आज समाजातील आर्थिक विषमता वाढलेली दिसते.सरजामशाही संस्था जरी नष्ट झाल्या तरी आर्थिक विषमता बेसुमार वाढली काही मुठभर लोकांच्या हातात बेसुमार पैसा आहे.बहुसंख्य जनता दारिद्रियरेषेखाली असे आजचे चित्र आहे. काळया पैशाचे वर्चस्व बेसुमार वाढले आहे.सामाजिक बाबतीतही पुनरूज्जीवनवादी विचांराना आज प्रतिष्ठा येऊ पहात आहे. धर्म यांचे वर्चस्व समाजजिवनात वाढत आहे. दलितावरचे अत्याचार याचेही प्रमाण वाढते आहे. या सर्वाचे कारण आर्थिक व सामाजिक परिवर्तनाला फार मोठया सामाजिक प्रबोधनाची गरज आहे. लोकशिक्षणामार्फत प्रबोधन होते. शासनाच्या मार्फत सर्व होणार स्वप्नाला मशगुल झालेल्या समाजात असे लोकशिक्षण मागे पडते. असा ३० वर्षाचा अनुभव आहे. विधानसभा राजकीय पक्ष हे सर्वच हे लोकशाही प्रकिया एक कर्मकांड म्हणुनच राबवत आहे. त्या प्रक्रियेमागे जी वैचारिक बैठक असायला हवी तिचा अभाव आहे.

आर्थिक व सामाजिक विकास कार्यक्रम आपल्या आर्थिक विकासाच्या कार्यक्रमामध्ये पुढील १० वर्षो मध्ये सर्वात जास्त प्राधान्य शेतीला मिळाले पाहिजे. कारण आपल्या एकुण राष्ट्रीय उत्पन्नापैकी जवळजवळ ५४ टक्के उत्पन्न शेतीमधुन येते. आपले राष्ट्रीय उत्पन वाढवायचे असेल तर आपल्याला शेतीवर अधिक लक्ष केद्रींत केले पाहिजे. सामजिक लोकशाही आर्थिक लोकशाही रूजविण्यासाठी राष्ट्रीय उत्पन्न वाढवित असताना त्यांची योग्य प्रकारे विभाजन करणे अशी दुहेरी काम करावयाचे आहे. राष्ट्रीय उत्पन वाढवायचे असेल तर शेती सारख्या अर्थव्यवस्थेवर भर दिला पाहिजे कारण ५० टक्के उत्पन्न केवळ या एका अर्थव्यवस्थेतेथुन देशाला मिळत आहे. ७० टक्के लोक या अर्थव्यवस्थेवर गुजराण करीत आहे. गरीबी बेरोजगारी शेतक.याच्या कर्जबाजारीपणा कमी होण्यापेक्षा वाढतच आहे.

बहुसंख्य शेतमजुर, लहान शेतकरी, भुमीहिन लोक, रोजंदारी मजुर व सालदार आदि दुर्बल घटक यापासून वंचित राहिले. त्यांच्या विकासासाठी शेती व्यतिरिक्त तिच्याशी निगडित शेतीला पुरक व पोषक ठरतील अश्या इतरही अन्य मार्गानी जनतेसाठी किफायतशिर व उत्पादक रोजगारी ग्रामीणभागातच निर्माण करून ती सर्व अपेक्षित लाभार्थ्यापर्यंत कशी पोहोचेल यावर गंभिरपणे विचार केला तरच देशाच्या कृषी व कृषीवर आधारीत उद्योगातून होऊन ग्रामीण विकासात त्याचे मोलाचे योगदान मिळू शकेल.

कृषी उद्योग विकास:

शेती विकासाकडे जेवढे लक्ष दिले गेले तेवढे कृषी उद्योगाच्या विकासाकडे दिले गेलेले नाही साखर उद्योग सोडले तर अन्य कृषी उद्योग वाढीसाठी सहेतुक व अर्थपुर्ण प्रयत्न झालेले दिसत नाहीत. कृषी उद्योगाव्दारे आपले आर्थिक उत्पन्न वाढवून राहनिमान उंचावू शकतो. कृषी उत्पादन कच्चा माल यावर लवकरात लवकर प्रक्रिया होणे गरजेचे असेते. कारण ते नाशवंत असते. त्यासाठी यांत्रिकीकरणालाही प्रोत्साहन दिले पाहिजे. कृषी आधारीत उद्योग सुक्ष्म पद्धतीचे नियोजन आणि सातत्यपुर्ण संशोधनावर आधारीत तंत्रज्ञान आवश्यक असुन असे तंत्रज्ञान विकसित करण्यासाठी उत्तम नियोजन आवश्यक आहे. कच्या मालाची साठवण आणि वाहतुकीची सुविधा गुणवत्तापूर्ण ठेवणे महत्वाचे आहे. प्रक्रिया करतांना स्वयंचलित यंत्रणा उभारण्यास उद्योग क्षमतेत वृध्दी होऊ शकेल. भविष्यातील फळ प्रक्रिया उद्योगातील प्रचंड संधी पाहता राज्यात फळाची उत्पादकता वाढविण्यावर भर देण्यासाठी शेतकऱ्यांनी नवतंत्रज्ञानाचा उपयोग केला पाहिजे.

औद्योगिक विकास शेती विकासावर अवलंबून:—

देशातील औद्योगिक विकासासाठी देखिल शेतीचा विकास झाला पाहिजे. शेतकरी व शेतमजूर यांची आर्थिक परिस्थीती सुधारली तर त्यांची माल विकत घेण्याची ताकत वाढेल ही जास्त जेवढी वाढेल तितका पुरवठा वाढविण्यासाठी उत्पादन वाढेल. शेतीच्या विकासाबरोबर औद्योगिक विकासावर भर दिला पाहिजे. उद्योगधंद्याचे व्यवस्थापन योग्य पध्दतीने औद्योगिक विकास साधता येईल. कमी भांडवलता भरपुर मनुष्यबळाचा वापर मनुष्य संपत्तीचा उपयोग करणारी यंत्रसामुग्री आम्ही शोधून काढली पाहिजे. आमच्या सर्व औद्योगिक प्रगतीच्या कल्पना तयार झाल्या पाहिजे. आमच्या संशोधकांना व नेतृत्वाला हे मोठे आव्हान आहे असे समजुन आम्हाला या प्रश्नांचे उत्तर शोधले पाहिजे.

विकास योजना व प्रशासकिय यंत्रणा:

लाचलुचपत दिरंगाई लोकविन्मुखता या सारखे दोष वाढत गेले तर नागरिकांतील असंतोष वाढत जातो व वैफल्याच्या भावनेतून लोकशाही अडचणित येते. सामान्य माणसाचा लोकशाहीवरिल विश्वास विचलित होईल. लोकशाहिच्या सुरक्षिततेसाठी व संवर्धनासाठी येथिल कारभर यंत्रणेच्या सर्वच अंगाची सुधारणा करण्याऐवजी सामान्य माणसाच्या जीवनाशी जास्तीत जास्त संबंध येणाऱ्या अशा ३—४ खात्यांची सुधारणा करण्यावर अधिक लक्ष केंद्रीत केले

ISSN : 2348-7143
December 2019

पाहिजे. शिवाय कारभार यंत्रणेच्या सुधारणेला सुरवात करून म्हणजे सचिवापासुन करावी लागेल. आपल्याला त्वरीत व अल्पकाळात उपयोगी पडणाऱ्या व मध्यम लहान स्वरूपाच्या धरण योजनांवरच भर दिला पाहिजे.

लोकसंख्या नियंत्रण: —

भारतातील वाढती लोकसंख्या हा केवळ येथील आर्थिक विकासालाच नव्हे तर लोकशाहिला देखील धोका आहे. गेल्या काही पंचवार्षिक योजनांमुळे शेती व उद्योगधंदे या क्षेत्रात प्रगती करून उत्पन्न वाढविले याचा फार मोठा वाटा वाढत्या लोकसंख्येने खाऊन टाकला. शेतीचे उत्पन्न दरवर्षी साडेतीन टक्क्यांनी वाढते आहे व लोकसंख्या अडीच टक्क्यांनी वाढत आहे. सध्या भारतात दरवर्षी एक कोटी वीस लाख लोकसंख्या वाढते. लोकसंख्या वाढीच्या या दराने आपण आर्थिक विकास कसा लवकर साधू शकू. लोकसंख्येचा प्रश्न आपल्या आथिक विकासाशी दुसऱ्या एका महत्वाच्या बाबतीत संबंध आहे. सर्वच विकसनशिल राष्ट्रामध्ये आर्थिक विकास भांडवल निर्मीतीवर अवलंबून आहे. भारतात भांडवलाचा अभाव आहे. लोकसंख्येचा प्रश्न सुटला नाही तर पुढील काही वर्षात आर्थिक विकासाला नव्हे तर लोकशाहीला धोका निर्माण होईल.

अन्नधान्याची आयात थांबली पाहिजे:—

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. भारतातील साठ टक्के लोक ग्रामीण भागात शेती करतात. तरी देखील अन्नधान्यासाठी आज परदेशावर अवलंबून आहोत. राष्ट्रीय अस्मितेलाही बाब शोभणारी नाही. भरपूर शेतीलायक जमिन, मनुष्यबळ, हवामान असूनदेखिल अन्नधान्याच्या बाबत दूसऱ्या देशाकडे मागणी करावी लागते. ही बाब कृषी व्यवस्थापनातील उणिवांमुळेच घडत आहे. अन्नधान्यासाठी दरवर्षी भारताचे कित्येक कोटी रूपये परदेशी जात आहे. परकिय चलनाच्या दृष्टीने एवढी मोठी रक्कम वाचविणे आवश्यक आहे. भविष्यात एखादे युद्ध भडकले तर युध्द काळात अन्नधान्यासाठी परकीय राष्ट्रांवर अवलंबून राहणे अधिक अडचणीचे होऊन बसेल. अशा वेळी देशात अशांतता व गोंधळ निर्माण होण्याचा संभव आहे. या दृष्टिने शेतीच्या प्रश्नाकडे आपल्याला पुढिल पाच दहा वर्षात अधिक लक्ष पुरविले पाहिजे.

निष्कर्ष :

या पुढील काळात देशातील वेगवेगळ्या आर्थिक, राजकिय, समस्या सोडवीत असतांना आपण सैध्दांतिक भूमिका पेक्षा व्यवहारिक, वास्तववादी बनली पाहिजे. उत्पादन क्षेत्रात पारंपारिक जुने तत्व सोडून मागणी येईल. त्याप्रमाणे मागणीचा विचार करून पुरवठा ठरविला असे मार्केटिंगचे तंत्र वापरले पाहिजे. दुसऱ्या महायुध्दापुर्वी साम्यवादी जग व लोकशाही जग यांच्यामध्ये अनुल्लेखनीय अंतर वाढत होते. ते आता झपाट्याने कमी होत असुन दोन्ही व्यवस्था एकमेकांच्या जवळ आल्या आहेत. अश्या या काळात कोणत्याही तत्व प्रणालीचा पोथीनिष्ठ सैध्दांन्तिक आग्रह न धरता व्यवहारिक भूमिकेवरून आपल्या प्रश्नांचा विचार केला पाहिजे. व्यक्ति स्वातंत्र्य, समता वा मूलभूत मुल्यांबाबत आपल्याला तडजोड करता येणार नाही. कारण ही शाश्वत मुल्ये आहे. परंतु निरनिराळ्य सामाजिक, आर्थिक, राजकीय प्रश्नांचा विचार करतांना गुंतागुंत निर्माण न करता सोडवू शकू. त्यातूनच उद्याची विकसित लोकशाहिचे भवितव्य घडवू शकू.

संदर्भ सूची:

१.मा. प. मंगुडकर, 'भारतीय लोकशाही: काही विचार'
२. प्रा. पि. ल. एरंडे, 'लोकशाही अपेक्षा आणि वास्तव'
३. डॉ. श्री. प्र. कुलकर्णी, डॉ. शुभा साठे(संपादक), 'भारतीय राजकारण दशा आणि दिशा'
४. भोळे भास्कर लक्ष्मण, 'भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण'
५.डॉ. पी. डी. देवरे, भारतीय लोकशाही
६. दैनिक लोकमत
७. दैनिक सकाळ
८. दैनिक महाराष्ट्र टाईम्स

ISSN : 2348-7143
December 2019

पर्यावरर्णीय तत्वावर आधारित अर्थव्यवस्थेची पुर्नरचना करणे ही आधुनिक काळाची एक गरज

प्रा. डॉ. सिध्दार्थ ज्ञा. नागदिवे
सहाय्यक प्राध्यापक विद्याभारती महाविद्यालय, सेलु, वर्धा

गोषवारा

हया अभ्यासामध्ये आधुनिकीकरण साधतांना पर्यावरणीय गुणवत्तेचा सुध्दा विचार व्हायला पाहिजे हयावर विशेष जोर देण्यात आला आहे. आपण केवळ राष्ट्रीय उत्पन्न वाढवून देशाचा स्थिर विकास साधु शकत नाही तर त्याचबरोबर वर्तमान उत्पादन प्रक्रियेचा भविष्यकालीन उत्पादन क्षमतेवर विपरीत परीणाम होणार नाही यावर सुध्दा सामुहिक विचार मंथन व्हायला पाहिजे.

महत्वाचे शब्द

उत्पादन पध्द्ती, मानवीय गरजा, सामाजिक न्याय, शाश्वत विकास, पर्यावरणीय ताळमेळ

प्रस्तावना

देशाचा जर शाश्वत विकास साधायचा असेल तर वर्तमान उत्पादन प्रक्रिया, गुंतवणुकीच्या पध्द्ती, तंत्रज्ञान हयामध्ये वर्तमान आणि भविष्यकालीन आवश्यकता यांचा समतोल साधला गेला पाहिजे. संपूर्ण जगात लोकांना समान गोष्टी हव्या आहेत: स्वच्छ हवा, स्वच्छ पाणी, समान आर्थिक संधी, त्यांच्या मुलांना वाढण्याची, सुरक्षित राहण्याची, आणि निरोगी राहण्याची संधी तसेच निवारा, आजिवन शिक्षण, समुहाची भावना आणि त्यांच्या जिवनावर परिणाम करणाऱ्या घटकांवर घेतलेल्या निर्णयांवर बोलण्याची संधी. शाश्वत विकास हा सर्वसमावेशक घटकांचा विचार करतो आणि निर्णय घेतांना विविध पार्श्वभुमी आणि दृष्टीकोन असलेल्या लोकांना समान बोलण्याची संधी प्राप्त करून देत असतो. वर्तमान व भविष्य या दोन्ही बाजुंवर लक्ष केंद्रित करून बदल घडवून आणणे ही काळाची गरज आहे. भविष्यातील पिढयांसाठी पुरेशी संसाधने उपलब्ध होईल हे सुनिच्छित करून मानवीय, नैसर्गिक आणि आर्थिक भांडवलांची व्यवस्थापन करणे,

भविष्यात येणाऱ्या महा सत्तेच्या लालसेपोटी केलेला संघर्ष, राष्ट्रांच्या आर्थिक स्वार्थासाठी आक्रमण प्रयत्न, व्यापार युध्दे हे मनुष्याचे आयुष्य कठीण बनवेल. केवळ आर्थिक लाभ आणि भांडवलशाही या दोन्ही घटकांनी पर्यावरणाला संकटाकडे नेले आहे. ऐतिहासिक प्रदेशांवर विकासाच्या नविन मॉडेलचा विपरीत प्रभाव वाढत असतांना दिसत आहे. त्यामुळे संसाधनाचा जास्त सामान्य वापर होवून परीणामी कचरा वाढलेला आहे. त्यामुळे आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकास हा पर्यावरणवादी दृष्टीकोणातुन टिकवण्याची संकल्पना व्यापक करणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

भविष्यातील पिढयांना त्यांच्या स्वत:हाच्या गरज भागविण्याच्या क्षमतेशी कोणतीही तडजोड न करता विकास साधने गरजेचे आहे. शाश्वत विकास हा जागतिक दिर्घकालीन विकासासाठी मार्गदर्शक तत्व म्हणुन उदयास आला आहे. आर्थिक विकास, सामाजिक विकास आणि पर्यावरण संरक्षण या त्रिपक्षीय गोष्टींचा धोरणात्मक विकास करतांना विचार व्हायला हवा.

मुलभुत अटी

शाश्वत विकास साधण्याच्या काही मुलभुत अटी पुढीलप्रमाणे आहे

उतपादनाच्या नैसर्गिक पध्द्ती व मानवीय गरजा यांचा ताळमेळ साधणे, समानता आणि सामाजिक न्याय, वेगवेगळे अंतर्गत विकल्प यांचा विकास, आर्थिक कार्यकुशलता पर्यावरणाचा योग्य ताळमेळ. पर्यावरणीय तत्वाच्या आधारित अर्थव्यवस्थेची पर्नरचना करतांना पारंपारिक साधन संपत्तीकडे दुर्लक्ष केले गेले आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे देशाच्या व्यवस्थापनात पर्यावरणीय तत्व, कायदेशीर न्यायप्रणाली, प्रसार माध्यमे यात होणारी पर्यावरणीय तत्वांची उपेक्षा. विकासाची जी कार्यप्रणाली राबविण्यात येते त्यात पर्यावरण संरचनेला अग्रस्थान देण्यात येत नाही. त्यामुळे सतत नैसर्गिक स्त्रोतांचे निरंतर शोषण आणि त्यामुळे होणारी निसर्गाची रास यांची योग्य आकडेवारी प्राप्त होत नाही.

राष्ट्रीय उत्पन्न आणि खर्चाची खाती पारंपारिकपणे दोन उद्दीष्टांची पुर्तता करतात

आर्थिक पातळी व त्याचे परिणाम

लोकांचे राहणीमान आणि त्यात होणारे बदल

जागतिक आव्हाने

उत्पन्न व मानवीय हीत साधतांना पर्यावरणाचा होणाऱ्या रासाची योग्य आकडेवारी प्राप्त होत नाही तसेच असंघटीत क्षेत्रातील उत्पादन सामुग्रीचा कोणताही हिशोब ठेवला जात नाही. त्यामुळे पर्यावरणाचा किती ऱ्हास झाला याचा

विचार केला जात नाही. अशी उत्पादने जी उत्पादित होतांना मोठया प्रमाणावर निसर्गाचा ऱ्हास करत असेल व पर्यायाने आंशिक मानवहीत साधत असेल तर अशी उत्पादने वेळीच थांबविणे हिताचे ठरेल. कारण पर्यावरणाची एकदा झालेली हानी भरून काढणे सहज शक्य नाही.

उपाययोजना

औदयोगिक उत्पादनामुळे जो कचरा वातावरणात सोडला जातो त्याचे भविष्यकालीन नैसर्गिक उत्पादन क्षमतेवर विपरित परीणाम होतात. याकरिता आवश्यक धोरणे आखणे गरजेचे आहे. शाश्वत विकास साधायचा असल्यास नविन शास्त्रीय धोरण आणि नविन आर्थिक प्रणाली याची आखणी करणे गरजेचे आहे.

सध्याचे महत्वाचे संकट म्हणजे वैज्ञानिक भौतिकवाद आणि आर्थिक धोरणे केवळ या अनुषंगानेच किंवा या तत्वावर आधारीत विकास प्रणाली. शाश्वत विकास साधण्याकरीता पारंपारिक उर्जा यामध्ये वाढ करून विशिष्ट प्रकारच्या नैसर्गिक ऱ्हास करणाऱ्या वाहनांचा वापरात घट करून तसेच बांधकामाकरीता निसर्गपुरक संसाधनाचा वापर करणे गरजेचे आहे. त्याचप्रमाणे पर्यावरणीय कृषी आणि जैविक तंत्रज्ञान, सेंद्रिय खते, पशुधन यांच्या वापराला प्रेरणा देणे गरजेचे ठरते. उर्जेचा तर्कसंगत उपयोग करून उर्जेच्या अक्षय स्त्रोतांचा विकास करून ही काळाची गरज आहे. जेणेकरून वर्तमानकाळातील विकास कार्याचा भावि पिढीवर परिणाम होणार नाही. पाण्याच्या गैरवापरामुळे दिवसेंदिवस भुजलाच्या पातळीत होणारी कमतरता याकरीता पर्यावरणपुरक कार्यक्रम राबवुन जमिनीची धुप थांबविणे एक महत्वाचा विषय आहे. औदयोगिक उत्पादनामुळे होणारे वायु प्रदुषण वेगवेगळया श्वसन संबंधी रोगांना आमंत्रण देते. त्यामुळे भविष्यकालीन पिढीचे भवितव्य धोक्यात येण्याची शक्यता आहे. त्याकरीता आवश्यक धोरण तयार करणे गरजेचे आहे.

२०१५ च्या ऑगस्ट मध्ये १९३ देशांनी खालील १७ ध्येयांना मान्यता दिली आहे.

दारिद्रय निर्मुलन, भूक निर्मुलन, चांगले आरोग्य, दर्जेदार शिक्षण, लैंगिक समानता, शुध्द पाणी आणि आरोग्यदायक स्वच्छता, नूतनीकरण करण्याजोगी आणि स्वस्त उर्जा, चांगल्या नोकऱ्या आणि अर्थशास्त्र, नवीन उपक्रम आणि पायाभुत सुविधा, असमानता कमी करणे, शाश्वत शहरे आणि समाज, उपलब्ध साधनांचा जबाबदारीपूर्वक वापर, हवामानाचा परिणाम, शाश्वत महासागर, जमिनीचा शाश्वत उपयोग, शांतता आणि न्याय, शाश्वत विकासासाठी भागिदारी. संयुक्त राष्ट्रांनी ठरविलेल्या शाश्वत विकास ध्येयाकडे आपण कसे चाललो आहोत. हे सांगणारा एस.डी.जी.इंडिया इंडेक्स या अहवालाकडे चिकित्सक दृष्टीने पाहायला हवे.

आंतरराष्ट्रीय जाहिरनामा

शाश्वत विकास ध्येये हा आंतरराष्ट्रीय स्तरावरचा एक महत्वाकांक्षी जाहिरनामा आहे, ज्यात गरिबी, भूक आण महिलांच्या बाबतीत होणाऱ्या हिंसेला पूर्णविराम देण्याचे महत्वाचे उद्दिष्ट समोर ठेवण्यात आले आहे. त्याचप्रमाणे जगातल्या प्रत्येक मानवाला कायदेशिररित्या स्वत:ची ओळख मिळावी आणि प्रत्येकाला समान न्याय मिळावा हे देखील उद्दिष्ट त्यात समाविष्ट आहे. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या सर्व १९३ सदस्य देशांनी सप्टेंबर २०१५ मध्ये एकमताने स्वीकरलेल्या या जाहिरनाम्यानुसार २०१५ ते २०२० या पंधरा वर्षाच्या काळात हा संकल्पित विकास घडवून आणणे अपेक्षित आहे. ही शाश्वत विकास ध्येये निश्चित करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर ज्या चर्चा पार पडल्या त्यात विकसनशील देशांची भूमिका मांडण्यात आणि विकसित देशांचे उत्तरदायित्व स्पष्ट करण्यात भारताने प्रमुख भूमिका बजावली होती. या ध्येयांचा मसुदा बनवतांना सुध्दा भौगोलिक आशा–आकांक्षा आणि उद्दिष्टांना प्राधान्य देत, भारताच्या मताचा प्रामुख्याने विचार करण्यात आला आहे. त्याचप्रमाणे हा जाहिरनामा आता जगातल्या सगळया देशांना लागू आहे. ज्याच्या उलट यापूर्वी संयुक्त राष्ट्रांची Millennium Development Goalsविकसनशील देशांपुरतीच मर्यादित होती. पण आता संयुक्त राष्ट्रांची ही शाश्वत देशांकडेच लक्ष केंद्रित केलेले नसून गरीब आणि श्रीमंत अशा सगळयाच देशांचा त्याच समावेश आहे.

शाश्वत विकास ध्येये निश्चित करून त्या दृष्टीने पावले टाकण्याची ही पध्द्त जरी क्रांतिकारक असली तरी त्यामध्ये काही मूलभूत त्रुटी राहून गेल्या आहेत. यातली उद्दिष्टे पूर्ण करणे बंधनकारक नसून स्वैच्छिक आहे. त्यामुळे विकासाची ती परिणामे सत्यात उतरवणे एक समस्याच आहे. त्यासाठी प्रत्येक देशाने, खास करून जे देश अधिक साधनसंपन्न आहेत त्यांनी त्या दिशेने निर्णायक पावले उचलली पाहिजेत. अशाप्रकारे जागतिक पातळीवर सगळयांनी सहकार्याची भूमिका स्वीकरली नाही तर हा शाश्वत विकास ध्येयांचा जाहिरनामा म्हणजे सत्यात उतरू न शकणारे एक स्वप्न बनून राहील.

धोरणात्मक अडचणी

शाश्वत विकास ध्येये निश्चित करून त्या दृष्टीने पावले टाकण्याची ही पध्दत जरी क्रांतिकारक असली तरी त्यामध्ये काही मूलभूत त्रुटी राहून गेल्या आहेत. यातली उद्दिष्टे पूर्ण करणे बंधनकारक नसून स्वैच्छिक आहे. त्यामुळे विकासाची ती परिणामे सत्यात उतरवणे एक समस्याच आहे. त्यासाठी प्रत्येक देशाने, खास करून जे देश अधिक साधनसंपन्न आहेत त्यांनी त्या दिशेने निर्णायक पावले उचलली पाहिजेत. अशाप्रकारे जागतिक पातळीवर सगळयांनी

ISSN : 2348-7143
December 2019

सहकार्याची भूमिका स्वीकारली नाही तर हा शाश्वत विकास ध्येयांचा जाहिरनामा म्हणजे सत्यात उतरू न शकणारे एक स्वप्न बनून राहील.

निष्कर्ष :

एकूणात पहाता, शाश्वत विकास ध्येयांच्या पूर्ततेसाठी भारताची कटिबध्दता अधोरेखित करणारा हा भारत सरकारच्या निती आयोगाने प्रसिध्द केलेला अहवाल म्हणजे त्या दिशेने टाकलेले महत्वाचे पाऊल नक्कीच मानता येईल. मात्र त्या संर्भात भविष्यात टाकल्या जाणाऱ्या पावलांकडे चिकित्सक नजरेतूनच पहावे लागेल. भारत सरकारने तर आश्वासन दिले आहे की, पुढच्या अहवालांमध्ये सगळी माहिती आणखी काटेखोरपणे नोंदवली जाईल आणि ज्यात संपूर्ण देशभरातून गोळा होणारी माहिती आणखी सखोल असेल. त्याचप्रमाणे हा तपशील गोळा करण्याचे तंत्र देखील आणखी विकसित केले जाईल ज्या मिळालेल्या माहिती मधली असंबध्दता दूर करण्याचाही प्रयत्न केला जाईल. अशाप्रकारे या सगळयाच क्षेत्रामधल्या प्रगतीकडे आता विशेष काळाजीपूर्वक लक्ष ठेवण्याची आवश्यकता आहे. त्यामध्ये सर्वकष रीतीपध्द्तींमध्ये एकसमानता यावी यासाठी खास देखरेखीची गरज आहे. अर्थात जागतिक स्तरावर निश्चित करण्यात आलेल्या या विकास ध्येयांपैकी जी सहजसाध्य ध्येये आहेत त्यांच्याच पूर्ततेवर लक्ष देण्यापेक्षा पुढची जी कठीण ध्येये आहेत त्यांच्या पूर्ततेसाठी जेव्हा सरकार पाठपुरावा सुरू करेल तेव्हा त्याचे कौतुकच होईल. कारण की त्याच माध्यमातुन शेवटी आमूलाग्र परिवर्तन घडू शकरणार आहे.

संदर्भ

१) पर्यावरणाचे अंतरंग – प्रकाशिका हर्षा काटोले, गोडवा प्रकाशन पुणे.
२) उद्योजक मासिक, दिवाळी अंक २०१२
३) व्यावसायिक पर्यावरण – डॉ. आत्माराम पाळनीटकर, दिनकर पांडे.
४) भारतीय अर्थव्यवस्था वार्षिक अंक – प्रतियोगिता साहित्य

ISSN : 2348-7143
December 2019

छत्रपती शिवाजी महाराजांचे आर्थिक धोरण

प्रा.स्वप्निल एस. बोबडे
अर्थशास्त्र विभागप्रमुख म.ज्यो. फुले महाविद्यालय,बल्लारपूर, जि. चंद्रपूर–४४२७०१

प्रस्तावना :

शहाजीराजे आणि राष्ट्रमाता जिजाऊ ह्यांचा दुसरा मुलगा छत्रपती शिवाजी महाराज ह्यांचा जन्म १० एप्रिल १६२७ रोजी जुन्नर जवळच्या शिवनेरी किल्ल्यात झाला. १६३६ च्या शेवटी विजापूरची नोकरी स्वीकारल्यानंतर शहाजीराजांना प्रथमत: तुंगभद्रेचा प्रदेश आणि म्हैसूरचे पठार आणि त्यानंतर मद्रासच्या किनारपट्टीकडे आपल्या नवीन धन्याकरीता नवीन प्रदेश आणि स्वत: करीता नवीन जहागीर मिळविण्यासाठी त्यांना पाठविण्यात आले. आई जिजाऊच्या संस्कारासोबतच अगदी लहानपणापासून शिवरायांना स्वत:च्या जबाबदारीवर, स्वकर्तृत्वावर अवलंबून राहावे लागले. त्यामुळे आपल्या मनातील कल्पना कोणतीही मदतीची अपेक्षा न बाळगता प्रत्यक्ष अमलात आणायला ते शिकले आणि वडिलधाऱ्या मंडळीच्या आदेशाची वाट न पाहता स्वत:च्या हिंमतीवर पुढे पाऊल टाकू लागले. त्यांना लहाणपनी जे शिक्षण देण्यात आले ते प्रामुख्याने व्यावहारिक शिक्षण होते. लवकरच बालशिवराय लढण्याच्या कलेत, घोड्यावर बसण्यात आणि इतर अनेक यात भालाफेक, दांडपट्टा चालविणे या कलात तरबेज बनले. त्याचबरोबर लहानपणी वारंवार पठण करून आणि लक्षपूर्वक ऐकूण त्यांना हिंदूचे थोर पुराणग्रंथ मुखोदग झाले आणि अशारितीने त्यातील राजकीय आणि नैतिक शिकवण त्यांनी आत्मसात केली.

सह्याद्रीच्या पायथ्याची आणि लगत असणाऱ्या घनदाट जंगलांनी वेढलेल्या पुणे जिल्ह्याच्या पश्चिम पट्टीत किंवा मावळत्या प्रदेशात काटक–निरोगी आणि शूर अशा मावळ्याची वस्ती होती. या मावळ्यांमधूनच शिवरायांनी आपले प्रारंभीचे एकनिष्ठ अनुयायी आणि शूर सैनिक निवडले. स्वातंत्र्याबद्दल त्यांच्या मणात प्रेम, आपुलकी निर्माण झाली. शिवाजी महाराजांच्या संपूर्ण सैन्याचा कणा म्हणजे महाराष्ट्रातील मराठा आणि कुणबी समाजातील शेतकरी होत. हे लोक साधे, भोळे, रोखठोक, स्वतंत्र्य बाण्याचे, पौरूषयुक्त आणि काटक होते.

एखाद्या मुसलमान राज्याच्या पदरी राहून गुलामीचे, विलासी जीवन जगण्याचा त्यांना मनापासून तिटकारा वाटू लागला.

शिवाजी महाराजांची प्रारंभीची मुलुखगिरी :

तोरणा किल्ला प्रथमत: हस्तगत केला. ह्या किल्ल्यात दोन लाख होन भरेल एवढा सरकारी खजाना त्यांच्या हाती पडता. या किल्ल्याच्या पूर्वेला पाच मैल त्याच पर्वतक्षेणीत दुसऱ्या टोकाला रायगड नावाचा नवीन किल्ला बांधला. कोंडाणा (सिंहगड) विजापूरच्या सुभेदाराकडून जिंकून घेतला. जावळीच्या मोरेंचा पराभव करून ताबा मिळविला. त्यानंतर प्रतापगड नावाचा किल्ला बांधला आणि त्या ठिकाणी त्यांनी आपल्या घराण्यातील अधिष्ठाता देवी भवानीमातेची प्रतिस्थापना केली. राजधानीचे ठिकाण रायगडाला निवडले. त्यानंतर मराठ्यांची मोघलांशी पहिली लढाई १६५७, विजापूरच्या अफजलखानाचा वध १६५९ पन्हाळ्याच्या वेढ्यातून सुटका अशा एकानंतर एक घटना घडत गेल्या.

या लेखातून महाराजांच्या अर्थनितीवर प्रकाश टाकणार आहोत.

महाराजांचे आर्थिक व्यवस्थापन :

कोणत्याही संस्थेची उभारणी करावयाची असेल तर अर्थव्यवस्थापन ही महत्त्वाची गोष्ट असते. शिवाजी महाराजांनी तर स्वराजाची स्थापना केली. त्यासाठी त्यांनी आर्थिक व्यवस्थापन कसे केले असेल हा कुतूहलाचा विषय आहे. केवळ ३६००० रूपयांतून सुरू केलेले स्वराज्य महाराजांच्या वयाच्या ५० व्या वर्षी तीन लाख बेचाळीस हजार कोटी रूपयांचे वार्षिक उत्पन्न घेणार आर्थिकदृष्ट्या सक्षम राष्ट्र म्हणून उदयास आले. यावरून महाराजांच्या आर्थिक व्यवस्थापनाच महत्त्व लक्षात येते. पैशाशिवाय उद्योग नाही, उद्योगाशिवाय पैसा नाही. ते लाखो रूपये, किल्ले, रस्ते बांधणीसाठी खर्च करायचे. मनोरंजनासाठी फिजुल खर्च करणे त्यांना पसंत नव्हते. राज्याच्या दरबारात नाचगाण कधीही झालेले नाही. शिवाजी महाराज खऱ्या अर्थाने रयतेप्रती जाणता राजा होता. उत्पन्न खर्चाचा ताळमेळ ते उचित लावत. कोणत्या गुंतवणूकीचा फायदा उत्पन्न मिळविण्यासाठी होतो हे त्यांनी हेरल होतं. महाराजांचे सैन्य साधेसुदे कपडे आणि फेटे बांधायचे. त्यांच्या पोशाखात दिखावूपणा नव्हता. मावळ्यांना काटकसर करायला त्यांनी शिकविले. याउलट मुघलांचे सैन्य हे हत्ती, घोडे गालीचे, नर्तकी, शानशौकीन असायच म्हणून त्यांचे सैन्य दिवसाला सात किलोमिटर तर महाराजांचे सैन्य एकशे पन्नास किलोमिटर अंतर पार करायचे यावरून त्यांच्या व्यवस्थापनाची कल्पना येते.

ISSN : 2348-7143
December 2019

शिवाजी महाराज आणि आजचा तुरूण :

आजच्या तरूणांनी उद्योगधंदा व्यवसाय केला पाहिजे. शिवाजी महाराजांनी ४ मुली व २ मुलांचे विवाह अत्यंत साध्या पद्धतीने पार पाडले. कोणताही थाट, दिखावूपणा त्यात नव्हता. जन्म झाला त्याच ठिकाणी राहायचं नाही. कमीत कमी पाच जागा बदलायला पाहिजे. शिवाजी महाराज एका ठिकाणी स्थिर झाले नाही. पुणे येथे मोरारजी जगदेव यांनी गाढवाचा नांगर फिरवून येथील जमीन पांढरी आहे असे घोषित केले होते. याच जमिनीवर जीजाऊ आणि शिवबानी सोन्याचा नांगर फिरवून त्याकाळात अंधश्रद्धा नाकारून शेती कसण्यास जनतेला प्रोत्साहित केले. तरूणांना सैन्यात भरती होण्याची प्रेरणा दिली.

"One Man with courage is an Army one man with courage makes a majority."

कल्याणकारी राज्याची संकल्पना :

स्वातंत्र्य, समता, एकता आणि बंधुता या चतु:सूत्रीवर शिवरायांनी कल्याणकारी राज्य उभे केले. स्वराज्याचा प्रदेश कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेनुसार विकसित करून शिवरायांनी तमाम भारतीयांसाठी बरेच मापदंड घालून दिले. हे करीत असताना त्यांनी समतेच्या तत्वावर आधारित विविध आराखड्याद्वारे नवनवीन छोट्या प्रांतांना सामील केले अन् बंधुतेचे तत्त्व वापरीत आपल्या साथीदारांना रयतेच्या कल्याणार्थ कार्यान्वित केले. कल्याणकारी राज्याच्या रागाची वा सामुहिक नेतृत्वाची जबाबदारी छत्रपतींनी अत्यंत नियोजनबद्ध पद्धतीने पार पाडली. कल्याणकारी राज्याचा केंद्रभागी रयत असते, परंतु रयतेच्या कल्याणार्थ राजाची अर्थात राज्यकर्त्यांची कर्तव्य जर सुस्पष्ट नसतील तर असे कल्याण कधी साधलेच जाणार नाही. कोणत्याही देशाचा एकूण विकास हा त्या देशातील तळागाळात असणाऱ्या रयतेच्या आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक व शैक्षणिक स्तरावरून मोजावा लागतो.

कल्याणकारी राज्याची संकल्पना मांडतांना–

जॉन स्टुअर्ट मिल म्हणतात, "अधिकाधिक लोकांचे अधिकाधिक भले साधणारी व्यवस्था म्हणजे कल्याणकारी राज्य."

कल्याणकारी राजाच्या मुलभूत जबाबदाऱ्या पुढील प्रमाणे मांडता येतील.

(१) जनतेच्या मुलभूत हक्कांचे संरक्षणत्र
(२) आर्थिक उन्नतीसोबत सामाजिक, सांस्कृतिक उन्नतीचे कार्यक्रम राबविणे.
(३) परकीयांचे अथवा स्वकीयांचे छुपे, वर्चस्व, भष्टाचार, बेशिस्त मुळासकट उपटून काढणे.
(४) सामाजिक–नैसर्गिक वातावरणाची शुद्धता जोपासने.
(५) वैश्विक कल्याणाच्या अंतिम पायरीपर्यंत समाज उन्नत होत पोहोचावा असे सर्वकालीन प्रयत्न करणे.
(६) रयतेचा आत्मविश्वास वाढविणे.
(७) न्यायदानाची जलद पद्धत.
(८) गुन्हेगारांना वचक बसेल अशी शिक्षा.
(९) शेती, पाणी, नागरी वसाहत, जंगले, व्यापार, सैन्यातील सहभाग, कर्जवाटप, सारा पद्धत इत्यादी व्यवस्थेत लोकोपयोगी बदल.
(१०) सामाजिक समरसतेसाठी सर्व जातीमधला लोकांचा सरकारमध्ये समावेश.
(११) मराठी राजभाषा कोष.
(१२) शेतकरी, व्यापारी परस्पर सबंधाचे नियमन.
(१३) 'स्वराज्य' या संकल्पनेवर विश्वास.
(१४) स्त्रियांचा आदर त्यांची विविध क्षेत्रामधील सहभागाची ग्वाही त्यांचे संरक्षण.

अवघ्या पन्नास वर्षाच्या आयुष्यात एक कल्याणकारी राज्य उभे करण्याचा चमत्कार शिवरायचं करू शकतात.

शेतीविषयक धोरण :

शेतीबद्दल हेळसांड आणि शेतकऱ्यांना त्रास होऊ नये म्हणून शिवाजी महाराज आपल्या प्रशासकीय व सैनिकी अधिकाऱ्यांना कठोरपणे समज देत. रयतेच्या शेतीतल्या कणमात्र पिकाची हानी होता कामा नये. त्यांच्या झाडांची, वैरणाची व उत्पन्नाच्या अन्य साधनांची पूर्ण काळजी घेतली गेली पाहिजे. हे राज्य रयतेचे आहे. आपण निमित्त मात्र आहोत. छत्रपती अशी समज वारंवार देत. कारण ते उपभोशून्य स्वामी होते. त्यांनी शेतकऱ्यांच्या मालाला हमी भाव, शेतमालाच्या आयात–निर्याती संबंधीचे कायदे, शेतजमिनीचे बारा प्रकार ठरवून शेतीच्या नियोजनात व मापदंडामध्ये सुधारणा करणे, बिनव्याजी शेतकी कर्ज, दुष्काळामध्ये कर्जाची वा शेतसाऱ्याची पूर्ण माफी अशा पद्धतीचे छत्रपती शिवाजी महाराजांचे शेतीविषयक धोरण होते.

ISSN : 2348-7143
December 2019

सामाजिक नैसर्गिक वातावरणाची जोपसाना :

(१) वातावरण न बिघडवता सैन्याच्या हालचाली.

(२) किल्ल्यांचे व वसाहतीचे नियोजनही निसर्गाशी घनिष्ठता ठेवून उदयाची तजवीज (Sustainability) नेहमीच पाहिल्या गेली. म्हणजे शाश्वत विकासाकडे लक्ष दिले गेले. तर आता मात्र विशेष आर्थिक क्षेत्रामुळे पिकाऊ जमिनी धोक्यात आल्या आहे. सामाजिक असंतुलन वाढले. डोंगरे, पर्वते नाहीसे झाले. नदीनाले प्रुषित झाले आहेत.

(३) जागतिक व्यापार संघटनेचा (W.T.O.) उपयोग भारतातील आर्थिक दुर्बल घटकांसाठी केला गेला नाही.

(४) दक्षिणआशियामधील बहुतेक सर्व शेजारी देशाशी संबंध बिघडले.

(५) वैश्विक कल्याण तर दूरच महाराष्ट्रातील विदर्भाचा अजून अनुशेष भरून निघालेला नाही.

(६) आफ्रिका, दक्षिण आशिया इत्यादी भागांमध्ये चीन विविध प्रकारे मुसंडी मारतोय व आम्ही फक्त बघतच राहिलो. केवळ अर्थनीती उत्तम असून भागत नाही, तर तिची अचूक अमलबजावणीसुद्धा तितकीच उत्तम असावी.

(७) बलुतेदारांवर बड्या बहुराष्ट्रीय कंपन्याचे आक्रमण झाले आहे. अशा प्रकारे आधुनिक काळात सामाजिक, नैसर्गिक वातावरण बिघडते आहे.

आरमाराची उभारणी :

दुर्बलांचे रक्षण–पोषण व संवर्धनासाठी, आरमाराची उभारणी केली. आरमारातील हालचाली कोळ्यांना पोषक अशाच होत्या. वस्तूच्या आयाती–निर्यातीसाठी समुद्रमार्गे वाहतूक स्वस्त आणि सोयीचे असते हे महाराजांनी हेरले होते, म्हणून त्यांनी भक्कम अशा आरमाराची उभारणी केली.

शिवाजी महाराजांचे करविषयक धोरण :

स्थानिक व्यापाऱ्यांना शेतकऱ्यांना आयात केलेल्या वस्तूतील स्पर्धेपासून वाचविण्यासाठी स्थानिक मालाची बाजारपेठ सुरक्षित ठेवण्यासाठी, आयात मालावर वा शेजारील राज्यातून येणाऱ्या मालावर अधिक कर आकारणे. धार्मिक अवडंबराला नकार, सर्वांना समान कर, जिझोया कर (औरंगजेबाने) फक्त हिंदूनाच लावला होता. महाराजांपाशी हिंदू–मुस्लीम असा भेदभाव नव्हता. बहुतेक वतनदारांचे अधिकार काढून घेऊन त्यांना पगारी कर्मचारी केल्याने रयतेकडून मिळणारा कर आता राजकोषात सरळ गोळा होऊ लागला. बऱ्याच गावामधील सुलतनाच्या प्रतिनिधींना बाजूला ठेवून महाराजांनी दुर्बलांना पोषक असे नियम बनविले.

गरजांवर नियंत्रण किंवा बचतीची सवय :

भगवान बुद्धांनी दुःखाचे मुख्य कारण तृष्णा हे सांगितले आहे. शिवरायांनी गरजांवरील नियंत्रणाची खूप उदाहरणे आचरणाद्वारे दाखवून दिली त्यांचे हे संयमित आचरण त्यांच्या सहकाऱ्यांनी सैनिकांनी व सग्या–सोयऱ्याहींही स्वीकारलेले आहेत. प्रत्येक सैनिक लढाईच्या दरम्यान छत्रपतीसुद्धा छोट्या व सामान्य राहुटीत राहत असत. सैनिकांचा पोशाख ही साधा सुटसुटीत व वेगवान हालचालीसाठी सहायक असाच होता. छत्रपतीचे सैन्य शिस्तबद्ध, स्वयंनिर्भर आणि साधे असायचे. कोणताही डामडोल सैन्यात, गावात प्रशासकीय व्यवस्थेत दिसत नसे. स्वत: छत्रपतीच्या जेवणाच्या व पेहरावाच्या सवयी खूप साध्या व सात्विक अशा होत्या. कला व कलाकारांना त्यांनी उत्तेजन दिले; पण पात्र स्वत: कोणत्याही करमणुकीत कधीही अडकले नाहीत. शिवरायांना स्वराज्य उभारणीच्या पूर्ण धकाधकीत असा मोकळा वेळ कुठे मिळाला. स्वदेशी वतनदार–सरदार मनसबदार–सुभेदार छत्रीपतींना या साधेपणाबद्दल घाबरत किंवा त्यांना टाळत काही त्यांची निंदाही करत छत्रपती आपल्या कुटुंबियांना व प्रशासनाला ही त्यागाची सवय अगदी सुरूवातीपासूनच लावली.

पेन्शन योजना :

युद्धामध्ये धारातीर्थी पडणाऱ्या सैनिकांच्या विधवेला अर्धे वेतन देण्याची योग्य प्रथा चालू केली. परकीय आक्रमणांमुळे देशोधडीला लागलेल्या शेतकऱ्यांची नुकसान भरपाई सरकारी खजिन्यामधूनच दिली जायची. बाजीप्रभू देशपांडे, तानाजी मालुसरे, शिवा न्हावी इत्यादी साथीदारांनी स्वराज्यासाठी स्वत:च्या प्राणाचे बलिदान दिले. त्यांच्या त्यागाचे मोल तर नुसत्या पैशानेही होऊ शकले नसते. शिवरायांनी त्यांच्या वारसांना यशोचितपणे गौरविले. योग्य पदे जमीनी देऊन त्यांना वसविले.

सामाजिक सुरक्षितता/विमा

सैन्यातील छोट्यातल्या छोट्या कर्मचाऱ्याला ही संपूर्ण खात्री वाटायची की, त्यांच्या मृत्यूनंतर त्याचे कुटुंबिय रस्त्यावर येणार नाहीत. त्यागाची आवश्यकतेनुसार चढती, उतरती कमान ही संकल्पना आज हास्यास्पद ठरते आहे. लबाडी, त्रासानुसार मोबदला हल्ली दिला जातो. स्वत:च्या सरदारांना व सुभेदारांना भांडवलशाहीसारखे वेतन वा फायदे त्यांनी कधीच दिले नव्हते, परंतु प्रत्येक सैनिकी लढाईत व नागरी व्यवस्थापनात उत्तम काम करणाऱ्यास ते रोख बक्षीस,

ISSN : 2348-7143
December 2019

मोठे पद व सार्वजनिक गौरव प्रदान करीत असत.आजच्या भाषेत हा प्रकार म्हणजे Enterpreneurship with a Social Face अथवा सामाजिक उद्योजगता म्हणावे लागेल.

विकासाचा प्रगतशिल व शाश्वत दृष्टिकोन :

मराठा व्यापार वाढावा म्हणून सैनिकी आरमारासोबत शिवाजी महाराजांनी व्यापारी गलबतांनाही प्राधान्य दिले होते. कोकणी किनारपट्टीवर जेवढे जलदुर्ग त्यांनी बांधून घेतले. त्यांचा उपयोग व्यापारी बोटीच्या रक्षणाकरीताही होत होता. मोठी लक्षणीय बाब म्हणजे मराठी व्यापाऱ्यांची गलबत अगदी ओमानच्या आखातापर्यंत जाऊन व्यापार करून यायची. त्यांनी मराठी राजभाषा कोष बनवून घेतला. प्रत्येक अर्थव्यवस्थेला बळकटी व स्थैर्य येण्यासाठी राज्याचे स्वतंत्र्य चलन (नाणे) असणे अत्यंत गरजेचे असते.शिवरायांनी 'शिवराई' हे तांब्याचे व होन हे सोन्याचे नाणे सुरू केले. यासाठी त्यांनी प्रचलित नाण्यांचा अधिकृत चलनाचा अभ्यास केला. एका देशात दोन नाण्यानी गोंधळ होतो. तो टाळण्याचा महाराजांनी प्रयत्न केले.

फ्रेंच, डच, पोर्तुगीज व इंग्रजांशी उत्तम व्यापार करण्याच्या पद्धती छत्रपतीच्या प्रशासनाने विकसीत केल्या. आयात होणाऱ्या कोणत्या मालाची किती गरज आहे व आपले स्थानिक उत्पादक तो माल भविष्यात बनवू शकतील की नाही असा सायसार नितीपूर्ा 'हिशेब' करून महाराजांनी आयातीवरील कर ठरविले. निर्यातीचा दृष्टिकोनही रयतेची सोय बघूनच ठरविला होता. आयात–निर्यात संतुलन ही अत्यंत संवेदनशील बाब असते. शेती नियोजन, व्यवस्थापनातील तज्ज्ञ म्हणविल्या जाणाऱ्या काही राजकीय प्रतिनिधींना साखर व कापसाच्या निर्यातीबाबत धोरणात्मक (वैचारीक) गोंधळ धासतांना पाहिले की शेतकऱ्यांच्या दु:खाची कारणे समजू लागतात.

निष्कर्ष :

छत्रपतींनी आपल्या साधारण ३५ वर्षाच्या वेगवान वाटचालीत जे आर्थिक स्थैर्य रयतेला मिळवून दिले त्या स्थैयामागे त्यांचे अजोड व्युहालक व व्यवस्थापकीय कौशल्य होते. अर्थनीती उत्तम असून चालत नाही तर तिची अमलबजावणी व प्रयत्नसुद्धा तितकाच उत्तम असावा लागतो. जनतेचे भले करण्यासाठी तिचा राजा हा उपभोगशून्य स्वामी असला पाहिजे. १७ व्या शतकातल्या मराठी जनतेचे सद्भाग्य की त्यांना महाराजांच्या रूपात असा स्वामी मिळाला. 'लाख मेले तरी चालेल पण लाखाचा पोशंदा मात्र वाचला पाहिजे' अशी वाक्य शिवकालीन जनतेच्या मुखातून उगीचच निघत नव्हती. खऱ्या अर्थाने शिवराय जनतेचे जाणता राजा होते.

संदर्भग्रंथ सूची :

(१) D.F. Karaka, Shivaji, Portrait of an early Indian, The Times of India Press, Bombay.
(२) प्रा. जाधव नामदेवराव (२०१२), 'शिवाजी द मॅनेजमेंट गुरू', राजमाता प्रकाशन, मुंबई
(३) प्रा. जाधव नामदेवराव, 'शिवाजी महाराजांचे अर्थशास्त्र', राजमाता प्रकाशन, मुंबई
(४) डॉ. जाखोटिया गिरीश (२०१६), 'छत्रपती शिवाजी महाराज व्यवस्थापन गुरू आणि व्यूहरचनाकार', साकेत प्रकाशनख प्रा.लि. औरंगाबाद
(५) खेडेकर पुरूषोत्तम (२०१०), 'लोकराजे शिवराय', ७ वे मराठा साहितय संमेलन, सांगली.
(६) सरदेसाई गोविंद सखाराम (१९५७), 'मराठे का इतिहास', दि अपर इंडिया पब्लिशिंग हाऊस लिमीटेड, लखनऊ
(७) डॉ. सरकार जदुनाथ (१९९९), 'औरंगजेबाचा संक्षिप्त इतिहास', श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, अनुवाद : डॉ. श. गो. कोलारकर.

ISSN : 2348-7143
December 2019

भारतीय अर्थव्यवस्था में उदारीकरण, निजीकरण और वैश्वीकरण की भूमिका

चंदा आनंद बोरकर
(Ph.D. Research Scholar)
डॉ. करमसिंग राजपूत
(Ph.D. Supervisor)
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
लोकमान्य टिलक महाविद्यालय, वणी जि. यवतमाल

प्रस्तावना : वर्ष १९९० के दशक में भारत सरकारने आर्थिक संकट से राहत पाने के लिए पूर्व के आर्थिक निती को दूर करके निजीकरण की ओर बढ़ने का फैसला किया और एक के बाद एक आर्थिक नितियों की घोषणा की। इन नितियों का देश में अच्छे परिणाम देखे गये। जिससे भारत के वित्त को बढ़ावा मिला। भारत के आर्थिक इतिहास में यह निती एक मिल का पत्थर साबित हुई। २१ जुन १९९१ को जब आर्थिक निती लागू की गई उस समय भारत के प्रधानमंत्री पी. व्ही. नरसिम्हा राव व वित्तमंत्री मनमोहन सिंह थे। इसके पूर्व देश गंभीर वित्तीय संकट में था। इस संकट के कारण भारत के आर्थिक निती के निर्माण कर्ताओं को नई आर्थिक निती को अपनाने के लिए मजबूर करना पड़ा । संकट से उत्पन्न परिस्थिती के कारण सरकार को किंमत स्थिरीकरण और संरचनात्मक सुधारों के लिए नितियाँ निर्धारित करना आवश्यक हो गया। किंमत स्थिरीकरण निती का उद्देश्य, वित्तीय स्थिती को सुधारणा, वित्तीय घाटे को कम करना और भुगतान संतुलन को संतुलित रखना था। वास्तविक रूप से भारत ने २१ जुन १९९१ से आर्थिक निती की शुरूवात की। नई आर्थिक निती के तीन प्रमुख घटक उदारीकरण, निजीकरण और वैश्वीकरण है।

उदारीकरण (Liberalization)

नई आर्थिक सुधारणा कार्यक्रम के अंतर्गत भारत सरकार ने उदारीकरण, निजीकरण व वैश्वीकरण की निती को स्विकार किया इन तिनों की व्याख्या व अर्थ का हम क्रमशः अध्ययन करेंगे ।

उदारीकरण क्या है ?

उदारीकरण एक व्यापक संकल्पना है। इसमें नियंत्रित अर्थव्यवस्था के जगह बाजाराभिमूख खुली व मुक्त प्रतियोगिता पर आधारीत अर्थव्यवस्था की स्थापना की गई। उदारीकरण के अंन्तर्गत सरकार की व्यवसायिक या उद्योगों की भूमिका कम कर उसमें निजी उद्योगपतियों को अधिक प्रोत्साहित किया जाता है। अर्थात् सरकारी नियंत्रण कम करके निजी क्षेत्रों को अधिक प्रोत्साहन दिया जाता है। जिससे निजी क्षेत्रों में अधिक विकास हो।

उदारीकरण की परिभाषा

व्ही. जे. बामोल के अनुसार ''अर्थव्यवस्था के किसी भी क्षेत्र में उत्पादन, विनियोग व वितरण के लिए बाजार में प्रवेश करने की स्वतंत्रता होती है। वैसे ही किसी भी उद्योग को उत्पादन क्षेत्र से बाहर निकलने की स्वतंत्रता होती है। अर्थात् इसे ही उदारीकरण कहते है।''

संक्षेप में सरकार का अर्थव्यवस्था पर डाले गये विभिन्न क्षेत्र का नियंत्रण कम करना या नियंत्रण निकाल लेना ही उदारीकरण है। अर्थव्यवस्था में सरकारी नियंत्रण न होना ही उदारीकरण कहलाता है।

उदारीकरण के क्षेत्र

भारत सरकार ने १९९१ में शुरू किये गये उदारीकरण की नीती का क्षेत्र आज अर्थव्यवस्था में लगभग सभी क्षेत्रों में पहुँच गई ऐसा प्रतीत होता है। उदारीकरण के कुछ क्षेत्रों का वर्णन इस प्रकार किया गया है।

१) **उद्योग क्षेत्र** : भारत सरकारने २४ जुलै १९९१ को घोषित किये गये नये औद्योगिक निती द्वारा उदारीकरण प्रक्रिया के अन्तर्गत औद्योगिक लाईसेंस पद्धती को बंद कर दिया गया। लगभग ८५ प्रतिशत औद्योगिक क्षेत्र को लाईसेंस पद्धती से मुक्त कर दिया गया। उसी प्रकार सार्वजनिक क्षेत्र की भुमिका को कम कर दिया गया। केवल अणूऊर्जा व रेल्वे क्षेत्र यह सरकारी नियंत्रण में रखे गये। सार्वजनिक उद्योगों का निजीकरण होने के कारण विदेशी विनियोग और तकनीकी ज्ञान का आयात करने के क्षेत्र खुल गये। उसी प्रकार १० लाख शहरी जनसंख्या वाले क्षेत्रों में बिना लाईसेंस पद्धती के उद्योगों को कही भी उद्योग लगाने की उदारीकरण प्रक्रिया के अन्तर्गत सरकार की अनुमती लेने की आवश्यकता नही रही।

२) **वित्तीय क्षेत्र** : उदारीकरण निती के अन्तर्गत वित्तीय क्षेत्र में अनेक सुधार किये गए। १९९१ के पूर्व व्यापारी या वाणिज्यिक बैंकों पर जो बंधन थे उन्हे कम कर दिया गया। विशेष रूप से बैंक व्यवसाय यह निजी क्षेत्र के लिए खुला

ISSN : 2348-7143
December 2019

कर दिया गया। पूंजी बाजार में भी अनेक परिवर्तन कियें गए। संक्षेप में उदारीकरण यह प्रक्रिया वित्तीय क्षेत्र में भी विस्तृत रूप से फैली हूई है।

३) **राजकोषीय निती** :उदारीकरण प्रक्रिया के अन्तर्गत बड़े पैमाने पर राजकोषिय परिवर्तन किये गए। उदा. सार्वजनिक खर्च कम कर दिये गए, कर व करों से आय में वृध्दी करना, कर संरचना में परिवर्तन, आर्थिक सहायता पर नियंत्रण, राज्यों के वित्तीय नियम कड़े कर दिये गये।

४) **विदेशी व्यापार क्षेत्र** : विदेशी व्यापार क्षेत्र भी उदारीकरण प्रक्रिया के अन्तर्गत बहुत से सुधार कियें गए। उदा. आयात करने पर संख्यात्मक बंधन कम कर दियें गए, आयात पर लगाये गए प्रशुल्क कम कियें गये। आयात लाईसेंस पद्धती को बंद कर दिया गया, निर्यात शुल्क कम किया गया इत्यादि।

उदारीकरण की सीमाएँ

उदारीकरण निती की कुछ प्रमुख सीमाएँ या मर्यादाएँ इस प्रकार है।

१) **रोजगार के बिना विकास** : उदारीकरण निती के कारण आर्थिक व औद्योगिक विकास के दर में वृध्दी होकर बड़े पैमाने पर रोजगार की संधी देश में प्राप्त होगी ऐसी संभावना थी। परंतु इस कालावधि में आर्थिक व औद्योगिक विकास की दर में उतार चढ़ाव देखे गए। उदारीकरण के समय भारत में विकास तो हुआ परंतु रोजगार कें क्षेत्र में वृध्दी नही हुई। संक्षेप में रोजगार के बिना देश का विकास होते देखा गया।

२) **लघु उद्योग संकट की स्थिती में** : उदारीकरण की नितीके कारण लघु उद्योगों के लिए वस्तुएँ निर्माण करने के आरक्षण रद्द कर दियें गए। जिसके कारण ऐसे वस्तुओं की निर्मिती के लिए बड़े उद्योगों के लिए प्रवेश खोल दियें गए। अर्थात् बड़े निजी उद्योगों को बढ़ावा दिया गया। जिसके परिणामस्वरूप लघु उद्योगों को बड़े उद्योगों के साथ प्रतियोगिता करनी पड़ती है। इसलिए लघुउद्योग संकट कि स्थिती में पाये गए।

३) **विदेशी उद्योगों से प्रतियोगिता** : उदारीकरण के निती के कारण देशी उद्योगों को मिली गयी सुरक्षा को नष्ट कर दिया गया। परिणाम स्वरूप विदेशी उद्योगोंद्वारा निर्माण कियें गए वस्तु व सेवा से प्रतियोगिता करनी पढ़ती है। जिसके कारण भारत के देशी उद्योग संकट की स्थिती में है।

४) **कृषि क्षेत्र की उपेक्षा** : भारत यह कृषि प्रधान देश है। परंतु उदारीकरण प्रक्रिया से भारत के कृषि क्षेत्र को अभी भी दूर पाया गया। इस दौरान किसी भी प्रकार कृषि क्षेत्र में सुधार या परिवर्तन नही कियें गए। यह उदारीकरण की प्रमुख मर्यादा है।

इस प्रकार उदारीकरण की निती के कुछ मर्यादाएँ स्पष्ट की गई है।

निजीकरण (Privatization)

नई आर्थिक निती के अन्तर्गत निजीकरण यह एक महत्वपूर्ण संकल्पना है। व्यापक दृष्टिकोन के आधार पर बाजार व्यवस्था से सरकारी हस्तक्षेप कम करके सार्वजनिक क्षेत्रों के उद्योगों को पूर्णरूप से निजी क्षेत्रों में परिवर्तन करना ही निजीकरण कहलाता है।

निजीकरण कि परिभाषा :विश्व विकास रिपोर्ट १९८७के अनुसार''निजीकरण अर्थात् उत्पादक संपत्ति का या साधन सामग्री का सरकारी अधिकार से निजीअधिकार क्षेत्रों को हस्तांतरित होने की प्रक्रिया है।''

डेव्हिड हॅरॉल्ड के अनुसार ''साधनसामग्री के वितरण के लिए बाजार उन्मुख पद्धति को स्वीकार करने की प्रक्रिया अर्थात् निजीकरण है।

निजीकरण के लाभ

निजीकरण के विभिन्न लाभ स्पष्ट किये गये है।

१) **कार्यक्षमता में वृध्दी** : निजीक्षेत्र के उद्योगों में काम करने वाले व्यवस्थापक से लेकर कारीगरों तक सभी की कार्य क्षमता अधिक होती है। कारण निजी क्षेत्रों के प्रत्येक निर्णय यह अधिक से अधिक लाभ प्राप्त करने की दृष्टि से लिए जाते है। वैसे ही निजीक्षेत्र में कार्य करने वाले कारीगरों की निर्णय प्रक्रीया गतिशील होती है। सार्वजनिक उद्योगों की तुलना में निजीक्षेत्र में उद्योगों की कार्यक्षमता अधिक होती है।

२) **श्रेष्ठ व टिकाऊ वस्तुओं का निर्माण** : निजीक्षेत्र में कार्य करनेवाले उद्योग या प्रतियोगिता पर आधारित होते है जिसके कारण जो उद्योग अधिक कार्यक्षमतावाले होते है। वही उद्योग बाजार में लंबे समय तक रह सकते है। अर्थव्यवस्था में तीव्र प्रतियोगिता होने के कारण निजीक्षेत्रों के उद्योगोंको श्रेष्ठ व टिकाऊ वस्तुओं का निर्माण करना आवश्यक होता है। जिससे ग्राहको को सही किंमत पर अच्छी वस्तुएँ प्राप्त होती है।

३) **तकनीकी प्रगति में वृध्दि** : निजीकरण के अन्तर्गत वस्तु की अधिक बिक्री की प्रतियोगिता होती है। प्रतियोगिता में बने रहने के लिए प्रत्येक उद्योग को कमसे कम लागत पर अच्छी वस्तु तैयार करनी होती है। जिसके लिए

ISSN : 2348-7143
December 2019

उन्हे नई–नई आधुनिक तकनिको का इस्तेमाल करना पड़ता है। इस कारण देश में नई–नई तकनीकी ज्ञान आता है और देश की तकनीकी प्रगति में वृध्दि होने लगती है।

४) **प्राकृतिक साधनों का उचित उपयोग** : निजीकरण में देश में उपलब्ध प्राकृतिक साधनों का अधिक से अधिक उपयोग किया जाता है। जिसके कारण साधन सामग्रीयों का अपव्यय रूकता है। निजीकरण के अन्तर्गत जिन भागों में या राज्यों में प्राकृतिक साधन सामग्री बड़ी मात्रा में होती है। उन भागों में उद्योग अधिक से अधिक लगायें जाते है। जिसके कारण प्राकृतिक साधनों का पूरा–पूरा उपयोग होता है।

इस प्रकार निजीकरण के लाभ स्पष्ट किये गए है।

निजीकरण की हानियाँ :

निजीकरण के जिस प्रकार लाभ है उसी प्रकार उसकी कुछ हानियाँ भी है।

१) **आर्थिक विषमता में वृध्दि** :निजीकरण की प्रक्रिया में आर्थिक सत्ता का केंद्रीकरण बड़े पैमाने पर होता है। जिसमें कुशल कारीगरों को अधिक वेतन की नौकरी मिलती है, तो दुसरी तरफ अनेक कामगारोंको कम वेतन पे कार्य करना पड़ता है। उसी प्रकार कुशल व अकुशल युवकों को रोजगार न मिलने पर उन्हे बेरोजगार रहना पड़ता है। परिणामस्वरूप देश में बड़े पैमाने पर आर्थिक विषमता निर्माण होती है।

२) **बेरोजगारी में वृध्दि** : निजी व खुली अर्थव्यवस्था में जिन–जिन सार्वजनिक उद्योगों को निजीकरण होता है। उन उद्योगों में निजीकरण के पश्चात् उद्योगों का खर्च कम करने के उद्‌देश्य से वह अधिक से अधिक लाभ प्राप्त करने के उद्‌देश्य से या तो रोजगार में कमी की जाती है या कारीगरों को स्वयं निवृत्त किया जाता है। जिसके कारण बड़े पैमाने पर बेरोजगारी निर्माण होती है।

३) **सरकारी आय में कमी** : सरकारी क्षेत्र के उद्योगों को जब निजीक्षेत्र को सौप दिया जाता है। तब सरकारी क्षेत्र के आय स्त्रोत बंद हो जाते है। सार्वजनिक क्षेत्र के उद्योगों से होनेवाली आय यह सरकारी आय का एक महत्वपूर्ण स्त्रोत है। निजीकरण के कारण यह स्त्रोत हमेशा के लिए बंद हो जाते है। जिसके कारण शासन की आय कम होती है। जिसके परिणाम स्वरूप नई कल्याणकारी योजनाओं के लिए धन का अभाव होता है।

४) **समाज कल्याण की उपेक्षा** : देश में सरकारद्वारा चलाए जानेवाले प्रमुख उद्‌देश्य समाज के लोगों का कल्याण करना होता है। सरकार का उद्‌देश लाभ कमाना ना होकर समाज को लाभ पहुँचाना होता है। परंतु निजीक्षेत्र के उद्योगों का प्रमुख उद्‌देश्य लाभ कमाना होता है। जिसके कारण देश में निर्धन व गरीब लोगोंको महंगी से महंगी वस्तुएँ खरीदनी पड़ती है। जिसके कारण निजीकरण के द्वारा समाज कल्याण पर ध्यान नही दिया जाता है।

वैश्वीकरण (Globalization)

वैश्वीकरण यह एक व्यापक आर्थिक प्रक्रिया है। इस प्रक्रिया के अन्तर्गत विश्व के सभी देशों में वस्तु, सेवा, पूंजी विनियोग, तकनीकी ज्ञान, संस्कृती व विचारधारा इत्यादि का लेन–देन सरकारी प्रतिबंध के बिना हो सकता है। अर्थात् किसी भी उत्पादक को विश्व में कही भी कम से कम उत्पादन लागत पर वस्तु व सेवा का उत्पादन किया जा सकता है। उसके लिए देश के किसी भी भाग से सस्ते से सस्ता कच्चा माल व प्रबंधकीय संसाधनों को आसानी से प्राप्त किया जा सकता है। उसी प्रकार उत्पादित किए गए वस्तु व सेवा को विश्व के किसी भी स्थान पर बेचा जा सकता है। ऐसी स्थिती को वैश्वीकरण कहते है।

व्याख्या : प्रा. दिपक नय्यर के अनुसार : ''देश की राजकीय और भौगोलिक सीमारेखा पार करके आर्थिक व्यवहार करना अर्थात् वैश्वीकरण है।''

वैश्वीकरण के लाभ

वैश्वीकरण के विभिन्न लाभ इस प्रकार है।

१) **विकासशील देशों को नई तकनीकी का लाभ** : वैश्वीकरण के कारण विकसित देशों से विकासशील देशों में अच्छी प्रकार के तकनीकी ज्ञान का अध्ययन किया जाने लगा उसके आधार पर विकासशील देश अपनी आर्थिक व औद्योगिक प्रगति को तेजी से कर पा रहे है।

२) **बाजार व्यवस्था का विस्तार व विकास** : वैश्वीकरण के कारण बाजार व्यवस्था का तेजी से विस्तार होता है और उसके साथ ही उसके आकार में वृध्दि होती है। परिणामस्वरूप उत्पादक कंपनीयों को अपने माल की बिक्री के लिए एक विशिष्ट देश की मांग पर ही निर्भर नही रहना पड़ता परतुं अपने माल के लिए उन्हे विश्व या सम्पूर्ण बाजार क्षेत्र ही उपलब्ध होता है।

३) **अन्तराष्ट्रीय व्यापार के क्षमता में वृध्दि** : वैश्वीकरण के अन्तर्गत प्रत्येक देशों में अन्तराष्ट्रीय व्यापार शुरू होकर श्रम विभाजन व विशिष्टीकरण को गति मिलती है। जिससे कुल उत्पादन में वृध्दि होती है। वैश्वीकरण के कारण अन्तराष्ट्रीय व्यापार को बढ़ावा मिलता है।

ISSN : 2348-7143
December 2019

४) **औद्योगिक विकास में वृध्दि** : वैश्वीकरण के कारण गरीब देशो के उद्योग संस्थाओ को आधुनिक तकनीकी ज्ञान, अधिक पूंजी व उच्च दर्जे के प्रबंधकीय कौशल्य प्राप्त होता है। ऐसे विभिन्न सुविधाएँ मिलने के कारण गरीब देशों की औद्योगिक विकास में वृध्दि होती है।

वैश्वीकरण की हानियाँ

वैश्वीकरण की कुछ प्रमुख हानियाँ इस प्रकार है।

१) **सार्वजनिक व्यय में कमी** : वैश्वीकरण के अन्तर्गत सार्वजनिक व्ययकम कर दिये गए। ऐसे प्रकार से व्यय में कमी की गई कि, प्रमुख रूप से निर्धन वर्ग को सरकार से मिलने वाली अर्थ सहायता में कमी की गई। जिसके कारण गरीब और गरीब हो गए।

२) **विदेशी ऋण में वृध्दि** : वैश्वीकरण के कारण भारत समान विकासशील देश की विकसित देशों में होनेवाली आयात में वृध्दि बढ़ी व आयात की भुगतान करने के लिए आवश्यक विदेशी मुद्रा कर्ज निकाल कर प्राप्त किया गया जिसमें ऐसे देशों की विदेशी ऋण में वृध्दि होने लगी।

३) **आयात प्रशुल्क की समाप्ती का नुकसान** : वैश्वीकरण के कारण विदेशोंमें आयात होने वाले माल पर प्रशुल्क नुकसान दिए गए परिणामस्वरूप विदेशों से आयात होनेवाले माल देश में सस्ता मिलता है। जिसके कारण ऐसी विदेशी सस्तेमाल की प्रतियोगिताओं में देशी माल का टिकना कठिन होता है जिससे उनके घरेलू उद्योग बंद पड़ते है।

४) **आर्थिक विषमता में वृध्दि** : वैश्वीकरण के कारण देश की आर्थिक विषमता में वृध्दि होती जाती है। इस प्रक्रिया के अन्तर्गत अमीर और अमीर होते है। परंतु गरीब और गरीब होते जाते है। वैश्वीकरण के कारण कुछ कुशल लोगो को ही रोजगार प्राप्त होता है। जिससे उनकी आय अधिक होती है। सामान्य लोगो को कम पूंजी के वेतन की नौकरी बड़े मेहनत से मिलती है उसके लिए उन्हे दिन–रात घूमना पड़ता है। जिसके परिणामस्वरूप देश में बड़े पैमाने पर आर्थिक विषमता निर्माण होती है।

निष्कर्ष

नई आर्थिक सुधारणा के अन्तर्गत भारत सरकार ने उदारीकरण, निजीकरण और वैश्वीकरण यह निती स्वीकार करने के कारण अर्थव्यवस्था के किसी भी क्षेत्र में उत्पादन, विनियोग व वितरण इसके लिए पूर्ण स्वतंत्रता प्राप्त हुई । जिसके कारण विदेशी व्यापार में वृध्दि होने लगी। अर्थव्यवस्था में सरकारी नियंत्रण का प्रमाण कम कर दिया गया। सार्वजनिक उद्योगों का स्वरूप निजीकरण करके निजी उद्योगों को दे दिया गया। विकासशील देशों में इसनिती के कारण विकसित देशों के तकनीकी ज्ञान व कच्चा माल सस्ते दर पर मिलने के कारण औद्योगिक क्षेत्र में वृध्दि हुई। अंतराष्ट्रीय व्यापार में वृध्दि होकर बडे पैमाने पर रोजगार की संधी निर्माण होती है।

संदर्भ

१) झामरे, डॉ. ग. ना. : ''भारतीय अर्थव्यवस्था, विकास व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र'', पिंपलापूरे ॲन्ड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर. २००६.
२) राजपूत, डॉ. करमसिंग : ''भारतीय अर्थव्यवस्था'' साई ज्योती पब्लिकेशन, नागपूर, २०१९.
३) विभिन्न समाचार पत्र : लोकसत्ता, लोकमत, देशोन्नती, नवभारत इत्यादि.
४) नेट सर्च : http/hi.m.wikipedia.org/economy policy 1991

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

राष्ट्रपिता महात्मा गांधी आणि महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या आर्थिक विचारांची समर्पकता

प्रा.नलिनी विठ्ठल पाचर्णे
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय औंध, पुणे

प्रास्ताविक

भारताला स्वातंत्र्य मिळून सहा दशकांपेक्षा जास्त काळ लोटला आणि नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारून २७ वर्षे झाली.नियोजनबध्द आर्थिक विकास घडवून आणताना विकासाची आधारभूत संरचना प्रस्थापित झाली. विविधतापूर्ण औद्योगिक विकास, हरितक्रांतीमुळे, शेती उत्पादकतेतील वाढ आणि अन्नधान्याबाबतस्वंपूर्णता, विदेश व्यापारातील वाढ, आयात प्रतिस्थापन, उच्च शिक्षण आणि आरोग्य सुविधांमधील वाढ, संरक्षणाची मजबूत तयारी, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रातील उल्लेखनिय प्रगती इत्यादी घटक देशाची अभिमानास्पद कामगिरी दर्शवतात. परंतू विकासाचे वास्तव चित्र हे चिंताजनक आहे. कमी मानव विकास निर्देशांक (HDI=0.6-WDR-2012). शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, ग्रामीण भारतातील पायाभूत सुविधांची कमतरता, विकासाचा प्रादेशिक असमतोल,एकीकडे विक्रमी धान्य उत्पादन आणि दूसरीकडे कूपोषण, व्यापार क्षेत्राच्या चालू खात्यावरील वाढती तूट, शिक्षणाचे खाजगीकरण,आरोग्य सेवा महाग असणे, सार्वजनिक वाहतुकीची दुरावस्था, असंघटित रोजगाराचे वाढते प्रमाण, वाढता भ्रष्टाचार इत्यादी प्रश्न विचारात घेता, राष्ट्रपिता महात्मा गांधी आणि महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मांडलेले आर्थिक विचार आजही या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी समर्पक ठरतात. याबाबत विवेचन प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये केले आहे. हा शोधनिबंध दुय्यम सामग्रीवर आधारित असून संदर्भ ग्रंथ, मासिके, पुस्तके इत्यादीच्या आधारे सामग्री संकलन केले आहे.

शोधनिबंधाच्या पहिल्या भागामध्ये अर्थतज्ञ, कायदेपंडीत डॉ. बाबासाहेबांचे भारताच्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासाला योग्य दिशा देण्याचे दृष्टीकोनातून त्यांनी मांडलेले विचार—औद्योगिकरण, शेती—विकास, कामगार धोरण, सार्वजनिक आयव्यय धोरण, चलनधोरण, दारिद्रय निवारण इत्यादी स्पष्ट केले आहे.

दुसऱ्या भागामध्ये महात्मा गांधीजींचे अर्थशास्त्रीय विचार उदा. अनियंत्रित भांडवलशाहीला विरोध आर्थिक समता, चरख्याचे महत्त्व व खादीचे अर्थशास्त्रअहिंसक अर्थव्यवस्था, विश्वस्त वृत्तीचा सिध्दांत इ. मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अर्थतज्ञ— डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार

महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरहे भारताचे घटनाकार, कायदेपंडीत, समाजसुधारक तसेच निष्णांत अर्थशास्त्रज्ञ होते. अर्थशास्त्र हा त्यांच्या चिंतनाचा आणि आवडीचा विषय होता. अर्थशास्त्रातील अनेक पदव्यात्यांनी संपादन केल्या होत्या आणि अर्थशास्त्रातील मुलभूत स्वरूपाचे लेखन त्यांनी केले होते. त्यांचा अर्थशास्त्रीय दृष्ठीकोन भारताच्या सर्वांगीण विकासासाठी पोषक होता. त्यांच्या आर्थिक विश्लेषणाचा केंद्रबिंदू मानव आणि मानवाच्या विकासातून सामाजिक विकास हा होता. स्वातंत्र्यानंतरचे भारताचे चलनविषयक धोरण, वित्त आयोगाची निर्मिती,RBIची स्थापना इत्यादीसाठी आंबेडकरांचे अर्थशास्त्रीय विचारांचे मार्गदर्शन होते. तसेच डॉ. आंबेडकरांनी मिश्र अर्थव्यवस्था, लोकसंख्यानियंत्रण,दारिद्र्यनिवारण, कामगार धोरण, उर्जाधोरण, जलनिती, परराष्ट्र धोरण,महिला सक्षमीकरणाबाबत त्यांचे विचार इत्यादी बाबत मुलभूत स्वरूपाचे विचार मांडले.

औद्योगिकरणासंबंधी विचार

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आधुनिक औद्योगिकरणाचा पुरस्कार केला होता. परंतू औद्योगिकरणातून विषमता, मक्तेदारी व संपत्तीचे केंद्रीकरण इत्यादीमध्ये वाढ होवू नये तसेचमुलभूत उद्योग सरकारच्या मालकीचे असावेत. उद्योग चालवण्यासाठी महामंडळे निर्माण करावीत. विमा उद्योगाचे राष्ट्रीयीकरण व्हावे असे त्यांना वाटत होते.

शेतीविषयक विचार

1918 मध्ये 'The Journal of Indian Economic Society' यामध्ये 'Small Holdings in Indian and their remedies' या लेखात आंबेडकरांनी भारतीय शेतीबाबत विचार मांडले. शेतजमिनीची मालकी, आकार, जमिनीतील भांडवल गुंतवणूक, शेती पध्दती, इत्यादीबाबत त्यांनी परखड विचार मांडले होते. वारसाहक्कांमुळे शेतजमिनीची मालकी हक्कांचे हस्तांतरण होवून जमिनीचे तुकडीकरण आणि अपखंडन होते आणि शेती करणे तोट्याचे ठरते. म्हणूनच उपविभाजनाविरूध्द उपायोजना त्यांनी सुचवल्या. कोर्टाने त्यासाठी परवानगी नाकारावी आणि सिव्हील प्रोसिजर कोड मध्ये सुधारणा व्हावी असे त्यांनी सुचवले.

ISSN : 2348-7143
December 2019

सामूहिक शेतीची संकल्पना त्यांनी मांडली होती. जातीभेद किंवा कोणताही भेदभाव न करता सर्वांना सामुदायिक शेतीत सामाऊन घेतल्यास जमिनदार, कूळ, शेतमजूर कोणी असणार नाही. येणाऱ्या उत्पादनातून सरकारचा वाटा दिल्यानंतर उर्वरित उत्पन्न गावकऱ्यांमध्ये वाटून द्यावे. कायदयाच्या चौकटीत ही प्रक्रिया व्हावी शेतीमध्ये शासनाचा हस्तक्षेप असावा असे त्यांचे मत होते. आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक समतेसाठी ते आवश्यक आहे असे त्यांचे मत होते.शेतीची दूरावस्था थांबवण्यासाठी सहकारी शेतीचा पुरस्कार त्यांनी केला होता.

जमिनीचा मालकीहक्क कायम ठेवून, जमिनी एकत्र करून, आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या आधारे शेती करता येईल. त्यामुळे शेतकरी भूमिहीन होणार नाही, शेतीची उत्पादकता वाढेल असे त्यांनी स्पष्ट केले होते. मुंबई विभागातील ठाणे, रत्नागिरी, कुलाबा या जिल्ह्यातील खोत पध्दती विरूध्द मांडलेले विधेयक म्हणजे जमिन सुधारणेसाठी आंबेडकरांनी उचललेले महत्त्वाचे पाऊल होते.

सार्वजनिक वित्तासंबंधीचे विचार

डॉ. आंबेडकरांच्या दुसऱ्या पीएच.डी.चा पदवी प्रबंध The Evolution of Provisional Finance in British Indiaयामध्ये त्यांनी ब्रिटीशकाळातील भारतातील केंद्र सरकार व राज्य सरकारचे आर्थिक संबंधांचे विस्तृत विवेचन केले. (1871 ते 1921) डॉ. आंबेडकरांनी महसूलावर आधारित ही पदवी स्वीकारण्याबाबत सूचना केल्यामुळे राज्याच्या अंदाजपत्रकातील तूट कमी होवून केंद्र व राज्यातील परस्पर संबंध दृढ होण्यास मदत झाली.महसूल गोळा करण्यात विकेंद्रीकरणाला प्रोत्साहन मिळाले. त्यांच्या तत्वानुसार भारतात वित्त आयोगाची स्थापना झाली. डॉ. आंबेडकरांचे मार्गदर्शक अर्थतज्ञ डॉ. सेलिगमन यांनीहे विश्लेषण अतिशय वस्तुनिष्ठ, निरपेक्ष आहे असे गौरवउद्गार काढले.

चलनविषक विचार

1923 मध्ये डॉ. आंबेडकरांनी 'Problem of Rupee-its Origine and its Solution'हा प्रबंध लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्सला D.Sc. या पदवीसाठी सादर केला. प्रो. कॅनान यांचे मार्गदर्शनाखाली एकूण सात विभागामध्ये सादर केलेल्या या प्रबंधामध्ये रूपयाचा विनिमय दर ठरवण्यात येणाऱ्या समस्या आणि ती दूर करण्यासाठी उपाययोजना त्यांनी मांडली. रूपयाची खरेदीशक्ती स्थिर झाल्याशिवाय रूपयाला स्थैर्य प्राप्त होणार नाही. त्यासाठी सुवर्ण विनिमय पध्दतीपेक्षा सुवर्ण प्रमाण पध्दती (Gold Standard) त्यांनी सूचवली होती.

महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार

महात्मा गांधींचे अर्थशास्त्रविषयकविचार त्यांच्या जीवनविषयक दृष्टीकोनातून स्फुरलेले आहेत.त्यांच्या विचासारणीलाअध्यात्मिक बैठक असल्यामुळे तसेच जीवनाचे उद्दिष्ट आत्मज्ञान प्राप्त करणे हे असल्यामुळे, सत्य आणि अहिंसा यांच्याशी त्यांचे विचार निगडीत असल्याचे दिसते. गाधीजींचे अर्थशास्त्रीय विचार मांडताना अनियंत्रित भांडवलशाही पध्दतीस त्यांचा असणारा विरोध, साम्यवाद आणि समाजवाद याबाबत गांधीजींची भूमिका, गांधीजींच्या अहिंसक अर्थव्यवस्थेची मूलतत्वे, चरख्याचे महत्व आणि खादीचे अर्थशास्त्र, अर्थव्यवस्थेतील ग्रामोद्योगांचे स्थानइत्यादीबाबत गांधीजींचे अर्थविषयक विचार मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सुख, संपत्तीबाबत गांधीजींचे विचार

१८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात औद्योगिक क्रांतीला सुरूवात झाली. अनेक नवीन यंत्राचा शोध लागला. भौतिक सुखसाधने वाढली परंतू सांस्कृतिक स्वास्थ्य व समाधानात मात्र वाढझाली नाही. उत्पादनात वाढ होत असताना भांडवलदार व जमिनदार अधिक श्रीमंत होत होते परंतू शेतकरी, कामगार कष्टकरी वर्गाची गरीबी वाढत होती. गलिच्छ वस्तीत राहणे, दिवसातून सोळा ते आठरा तास काम करणे, यंत्राचा खडकडाट आणि कोंदट वातावरणात काम करून या लोकांना पुरेसे वेतन मिळत नव्हते. त्यामध्ये पुरूष, स्त्रिया आणि पाच वर्षाखालील बालकांचा समावेश होता. या स्थितीचे वर्णन आंग्ल कवि गोल्ड स्मिथने रचना इमला पिचलामानव या शब्दात केले. कार्लाइल, सिसमंडी रस्कीन या विचारवंतांनी असे विचार मांडले की, उत्पादनातील वाढज्यावेळी बहुसंख्य जनतेच दु:खाला कारणीभूत ठरते तेव्हा ती वाढ रोखून धरा. रस्कीनच्या विचारातून गांधीजींना प्रेरणा मिळाली. ('Unto the last' पुस्तक) त्यांनी संपत्तीची निश्चित व्याख्या असावी आणि धनसंचय करताना सामाजिक नैतिक अधिष्ठान असावे असे विचार मांडले. सुख वाढविण्यासाठी संपत्ती वाढविली पाहिजे किंवा गरजा कमी केल्या पाहिजेत. सुख वाढविण्यासाठी भैतिक संपत्ती वाढवा असा पाश्चात्य देशांचा आग्रह होता. तर सुख वाढविण्यासाठी गरजा कमी करा असे पौर्वात्य संस्कृतीचे सांगणे होते. सद्यस्थितीत गरजांचा हव्यास कमी करून, गरजा मर्यादित ठेवून खरे सुख वाढवणे शक्य आहे. संपत्तीचे केंद्रीकरणामुळे, सर्वसामान्य लोक आर्थिक दुर्बलता दिसते. लोकांनी गरजा मर्यादित ठेवून संपत्तीचा हव्यास धरू नये याबाबत ते आग्रही होते.याची सुरूवात त्यांनी स्वत:पासून केली होती.

अनियंत्रित भांडवलशाही व यांत्रिकीकरणाचा विरोध

अनियंत्रित भांडवलशाहीतील औद्योगिकरण आणि अवास्तव यांत्रिकीकरणामुळे हस्तउद्योग व ग्रामोद्योगांचा ऱ्हास होवून ग्रामीण बेकारीत झालेली वाढ. या लोकांना कारखान्यात काम करताना कामगारांची असुरक्षितता व आर्थिक अन्याययाबद्दल त्यांना चीड होती. मजुरांना न्याय मिळावा, स्वास्थ्य मिळावे पुरेसे वेतन मिळावे, यंत्राच्या चरकातत्यांच्या हिताच्या गोष्टी भरडल्या जाऊ नये याबाबत त्यांना तळमळ होती. त्यासाठी त्यांचामोठ्या भांडवली उद्योगांना विरोध होता. साम्यवादी अर्थपध्दतीला त्यांचा विरोध होता. वर्गविग्रहाचे अस्तित्व, साधन शुचितेचा अभाव, आर्थिक केंद्रीकरण यामुळे साम्यवाद आणिसमाजवादाला त्यांचा विरोध होता.

सत्याग्रह आणि अहिंसेच्यामार्गाने आर्थिकसमता प्रस्थापित करणेबाबत आग्रही

महात्मा गांधीच्या आर्थिक विचारांना अधत्मिक बैठक होती. ईश्वरावरील अढळ श्रध्दा, प्रार्थनेचेबळ, सत्याचा आग्रह, हृदय परिवर्तनाच्या मार्गाने माणसाला मानवता दृष्टीकोनाबाबत जागृत करणे यावर त्यांचा विश्वास होता. आर्थिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी 2मार्ग त्यांनी सांगितले 1. हृदय परिवर्तन 2. सत्याचा आग्रह

महात्मा गांधींची अधत्मिक विचारधारा सत्य आणि अहिंसा या तत्वांशी निगडीत होती. त्यांच्यामते बाह्य समृध्दीपेक्षा आंतरिक संपन्नतेकडे अधिक लक्ष असणे हे अध्यात्म परायणतेचे महत्त्वाचे लक्षण आहे.

भांडवलशाहीप्रमाणेच साम्यवाद आणि समाजवादी अर्थपध्दतींना त्यांचा विरोध होता. या अर्थव्यवस्थांमध्ये सर्वांना काम, सर्वांना किमान पुरेसे वेतन, विषमतेचे निवारण, यंत्रशक्तीचा उपयोग करून उत्पादनात उत्तरोत्तर वाढ आणि लोकांच्या जीवनमानात वाढ ही गुणवैशिष्ट्ये जरी असली तरी या अर्थव्यवस्थांमध्ये वर्गविग्रहाचे अस्तित्व, क्रांती पूर्ण करताना साधनशुचितेकडे दुर्लक्ष व आर्थिक केंद्रीकरण अभिप्रेत या कारणांमुळे महात्मा गांधींचा साम्यवाद आणि समाजवादाला विरोध होता. तसेच आर्थिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी सत्याग्रहाचा उपयोग करावा लागेल असे गांधीजींनी सांगितले आहे. सत्याग्रहाचा वापर करताना काही पथ्ये विसरता कामा नयेत. ती म्हणजे प्रतिपक्षाविषयी कोणताही द्वेष आपल्यामनात असता कामा नये. सत्याबाबत आग्रह असला पाहिजे. आपले ध्येय साध्य होईपर्यंत क्लेश सहन करण्याची सत्याग्रहीची तयारी असली पाहिजे.

अहिंसक अर्थव्यवस्थेची मुलतत्वे

गांधीजींचे अर्थकारण व राजकारण ही दोन्ही त्यांच्या जीवनसाधनेची दोन अंगे होती. त्यांनी जीवनसाधनेचा आधार म्हणून अकरा व्रते सांगितली होती ते गांधी उपनिषध किंवा एकादशव्रते विनोबाजींनी श्लोकबध्द केली आहेत.

''अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रम्हचर्य, असंग्रह शरीरश्रम, अस्वाद, सर्वत्र, भयवर्जन, सर्वधर्मी समानत्व, स्वदेशी, स्पर्श भावना ही एकादश सेवानी नम्रत्वे व्रतनिश्चये''या एकादशव्रतांचा पाया अहिंसा, सत्य आणि अभय ही तीन व्रते आहेत. ही सारी तत्वे एकमेकांत मिसळली आहेत. एक तत्व साध्य करताना इतर तत्वांची साधना करावी लागते. एकादश व्रतांची साधना हा गांधीजींचा जीवनयोग आहे.

अस्तेय असंग्रह, शरीरश्रम, अस्वाद व स्वदेशी या व्रतांचा गांधीजींच्या आर्थिक विचारांशी व अहिंसकअर्थव्यवस्थेशी निकटचा संबंध आहे. वर्गकलहाचे मुख्य कारण मुठभर लोकांकडे झालेले संपत्तीचे केंद्रीकरण आणि संपत्तीसंचय करण्याचा हव्यास. लोभी वृत्ती नाहीशी होण्यासाठी व्यक्तिचे हृदयपरिवर्तन आवश्यक आहे. त्यासाठी अस्वाद, अस्तेय असंग्रह या तीन तत्वांचे आचरण आवश्यक आहे. मुक्त आहार–विहार याबाबत रूचि असावी परंतु लालसा नसावी. अस्तेय म्हणजे चोरी न करणे. जा गोष्टींवर आपला कायदेशीर अधिकार असतो परंतू नैतिक अधिकार नसताना त्या गोष्टींचा उपभोग घेणे म्हणजे चोरी होय. आपण श्रम न करता दुसऱ्या श्रमाने धन मिळवणे म्हणजे चोरी. आपण आवश्यकतेपेक्षा अधिक वस्तूंचा संग्रह स्वत:च्या उपभोगासाठी करणे म्हणजे इतरांच्या जीवन समृध्दीचा मार्ग रोखण्यासारखे आहे. जरूरीपेक्षा अधिक संचय न करण्याचे व्रत म्हणजे असंग्रह.

गांधीजींना अभिप्रेत असलेल्या अर्थव्यवस्थेचे उत्पादनाच्या विकेंद्रीकरणाला महत्वाचे स्थान होते.घराघरातून हस्तव्यवसाय चालवले जातील, प्रत्येक खेडे स्वंपूर्ण असावे. या अर्थव्यवस्थेमध्ये वर्णभेदनसतील, सर्वांना किमान रोजगार व किमान निर्वाहाची खात्री असेल, सन्मानाने जगण्याचा अधिकार असेल शहरातील दुष्टता व खेड्यातील दैन्याला स्थान नसेल भांडवलशाहीतून निर्माण होणारा साम्राज्यवाद आणि देशादेशातील युध्दे टाळली जातील आणि जागतिक शांतता प्रस्थापित होईल अशी त्यांची धारणा होती.

चरख्याचे अर्थशास्त्र व खादीचे महत्व

खादी उत्पादनामुळे भारतातील अर्धपोटी आणि अर्धबेकार स्त्रियांना काम मिळेल स्त्रियांनी सुत कातावे आणि त्या सुताने विणलेली खादी भारतीयांनी वापरावी असा त्यांचा आग्रह होता. गांधीजींच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये चरख्याला महत्त्वाचे स्थान होते. खादी उद्योगासाठी कमी भांडवल लागते तसेच इतर ग्रामउद्योगांवर त्याचा विपरीत परिणाम होत नाही. खादीचे

अर्थशास्त्र मानव आणि त्यांची माणुसकी या गोष्टी मुलभूत मानते. खादी उद्योगामध्ये सुत कातणे आणि कापड विणणे हे दोन भाग येतात. सुत कातण्यासाठी चरखा लागतो. तसेच कापड विणण्यासाठी हातमाग लागतो. हे दोन्ही भारतात हजारो वर्षापासून केले जाणारे व्यवसाय हे व्यवसाय जेव्हा अडचणीत आले तेव्हा गांधीजींनी त्यांचे पुरूज्जीवन केले. सुतकताई सोपी असून घरातील लहान मुले, स्त्रिया, वृध्द पुरूष कोणीही करू शकतात. गरिबांना मिळकतीसाठीचा सुलभ उपाय म्हणून चरखा फिरवा असे गांधीजींचे सांगणे होते.

ग्रामोद्योग

भारताच्या अर्थव्यवस्थेत ग्राम उद्योगांचे एक अढळ स्थान आहे. ग्रामउद्योगांच्या पुरस्कारामागे गांधीजींची दृष्टी ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या संतुलनाची आणि स्वावलंबनाची होती. किमान मुलभूत गरजांबाबत ग्रामीण जनतेने स्वावलंबी व्हावे असा त्यंचा आग्रह होता. त्यामुळे तेलघाणे, चर्मोद्योग, कुंभारी इत्यादी परंपरागत उद्योग आणि हातकागद, नीरा, ताडगुळ इत्यादी ग्रामोद्योग सुरू करण्यासाठी स्फुर्ती दिली. विकसनशिल, अतिरिक्त लोकसंख्या असणाऱ्या भारतामध्ये वाढत्या बेकारीला आळा घालण्याची आणि अधिक लोकांना रोजगार देण्याची क्षमता ग्रामोद्योगात आहे. कमी भांडवलाचे आधारे, उपलब्ध तंत्रज्ञान वापरून, त्वरीत सुरू करता येणारे ग्रामोद्योग सामान्य जनतेला घरगुती स्वरूपात करता येतात.सहाय्यक धंद्याबाबत गांधीजींनी चरखा आणि गोपालन यांना अग्रस्थान दिले होते. ग्रामोद्योगातील वस्तूंचा वापर शहरी आणि ग्रामीण लोकांनी केल्यास ते अस्तित्वात राहतील. सरकारने आणि जनतेने या उद्योगांना संरक्षण दिले पाहिजे. त्यामुळे खेडेगांव आणि शहरांची तुटलेली नाळ पुन्हा जोडली जाईल असे त्यांचे सांगणे असे.

विश्वस्त वृत्ती

समाजात सर्वत्र अर्थमूलक विषमता व शोषण आढळते, त्यामुळे समाजात वर्गविग्रह चालू असतो याला पर्याय म्हणून गांधीजींनी विश्वस्तपणाचा सिध्दांत मांडला.

विश्वस्तवृत्ती यामध्ये धनार्जन करणाऱ्या व्यक्तिने धनाचे संरक्षण, जतन व संवर्धन करावे परंतू समाजहितासाठी त्याचा वापर करावा विश्वस्ताची ही भूमिका असावी असे गांधीजींचे सांगणे होते. समाजातील शोषित आणि दलितांच्या हिताबाबत कळकळ आणि सामाजिक समतेसाठी शांततामयमार्गाचा अवलंब याबाबतते आग्रही होते. गांधीजींची ईश्वरावर श्रध्दा होती. बुध्दी ही ईश्वराची देणगी आहे. प्रत्येक व्यक्तिने बुध्दीचे सामर्थ्य समाजहितासाठी वापरावे गांधीजींची इशावास्यवृत्ती हा त्यांच्या समतेचा तत्वाचा पाया होता. विनोबाजींच्या शब्दात ईश्वराची सत्ता स्वीकारली म्हणजे मनुष्याचे स्वामित्व निरसन होते आणि त्यातून विश्वस्तवृत्तीचा उदय होतो.

समारोप : जागतिकीकिकरणामुळे निर्माणझालेली जीवघेणीस्पर्धा, गतिमानता विचारात घेता महासत्तेची स्वप्ने पाहणाऱ्या भारतीय अर्थव्यवस्थेला योग्य दिशा देणे आणि समाजाचे मुलभूत प्रश्न सोडवण्याचे दृष्टीकोनातून राष्ट्रपिता महात्मा गांधी आणिमहामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचारांची समर्पकता आजही महत्वपूर्ण ठरते.

संदर्भसूची

1. अर्थसंवाद एप्रिल—जून 2016 खंड 40—अर्थतज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विशेषांक अंक 1
2. उदारिकरणाची 20 वर्षे — परिवर्तनाचा वाटसरू 16 ते 31 मार्च 2012 अंक 22
3. अर्थसंवाद—जाने—मार्च 2018 खंड—41—आर्थिक पाहणी अहवाल पान नं.306 2017-18 प्रमुख घडामोडी
4. प्रा देवदत्त दाभोळकर गांधीजींचे अर्थशास्त्र गांधी स्मारक निधी, महाराष्ट्र.
5. कृष्ण कृपलानी महात्मा गांधी जीवनचरित्र नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया
6. महात्मा गांधी गौरवग्रंथ — गांधी जन्मशताब्दीनिमित्त प्रकाशन, महात्मा गांधी स्मारक निधी पुणे
7. सुरेश द्वादशीवार गांधीजी आणि त्यांचे टिकाकार साधना प्रकाशन
8. मो. क. गांधी सत्याचे प्रयोग अथवा आत्मकथा नवजीवन प्रकाशन मंदिर अहमदाबाद
9. अंबरिश मिश्र गंगेमध्ये गगन वितळले राजहंस प्रकाशन

ISSN : 2348-7143
December 2019

निवडक भारतीय महापुरूषांचे आर्थिक विचार

कु. उज्वला गिरीधर नागोसे
(संशोधीका)

प्रस्तावना :—

अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी नविन नविन आर्थिक विचारांनी जन्म घेतला. त्या विचारांचा एकच हेतू होता फक्त देशाचा आर्थिक विकास घडवुन आणणे .

देशाचा आर्थिक विकास घडवुन आणण्यासाठी अनेक थोर पुरूषांनी योगदान दिले आहे, आज देशाची जी आर्थिक प्रगती होत आहे. त्यात त्यांचा मोलाचा वाटा आहे. प्रत्येक महापुरूषांच्या विचारात फरक जरी आढळुन आला तरी त्यांचा एकच उद्देश होता तो म्हणजे देशाची आर्थिक प्रगती .

कोणत्याही क्षेत्रामध्ये जर देशाची प्रगती करायची असेल तर त्यासाठी त्या देशाची आर्थिक बाजू ही मजबुत असायला हवी. डॉ. पंजाबराव देशमुख, कौटिल्य, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा गांधी, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, पं. जवाहरलाल नेहरू, स्वामी विवेकानंद यासारख्या थोर महापुरूषांनी देशाच्या आर्थिक विकासाकरिता आपआपले विचार मांडले आहेत.

प्रस्तुत लेखामध्ये आपण डॉ.पंजाबराव देशमुख, कौटिल्य (चाणक्य), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे आर्थिक विचार बघणार आहोत.

उद्दीष्टये :—

१) शिक्षण हे आर्थिक विकासाचे प्रमुख साधन ठरत असल्याने डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे आर्थिक विचार समजुन घेणे.

२) कौटिल्य यांनी सांगीतलेले व्यापार नियम समजुन घेणे

३) डॉ. बाबासाहेब यांनी सांगीतलेले एल.पी.जी. मॉडेल समजुन घेणे

४) वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी सांगीतल्याप्रमाणे ग्रामविकासातुन आर्थिक विकास साधुन घेणे .

गृहितके :—

१) डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे आर्थिक विचार, रोजगार निर्मिती वाढविण्यात आणि लोकांच्या मुलभुत सोयींचा विकास करण्यात उपयुक्त ठरणारे आहे.

२) कौटिल्य यांनी सांगीतलेले व्यापार नियम आजही व्यापाराला लागु होतात.

३) डॉ. बाबासाहेबांनी सांगीतलेले उदारीकरण यावर अर्थव्यवस्था चालते

४) वं. राष्ट्रसंत तुकडाजी महाराजांनी सांगीतलेले विचार देशाच्या आर्थिक विकासाकरिता आवश्यक आहे.

डॉ. पंजाबराव देशमुख

पंजाबराव देशमुख कृषि विद्यापिठाचे माजी कुलगुरू प्राचार्य हि.ब. उलमाले, भाऊसाहेबांबद्दलच्या आपल्या भावना व्यक्त करतांना लिहीतात भारत हा कृषकांचा देश त्यांच्या घामावर शहरी माणसाच जिणं आणि वैभव परंतु त्या कृषकांच्या घामाचे मोल कुणी केलं नाही याची खंत विसाव्या शतकात एकाच थोर माणसाला होती आणि तो थोर माणुस म्हणजेच आमचे भाऊसाहेब डॉ. पंजाबराव देशमुख .

भाऊसाहेब कृषी मंत्री असतांना त्यांनी जागतिक कृषि संम्मेलन भरविले व संपूर्ण जगाचे डोळे भारताकडे लावले.

भाऊसाहेबांनी कृषकांसाठी केलेले कार्य, कायदेमंडळाचे सदस्य व मंत्र म्हणुन त्यांनी केलेले कार्य, भारतीय राज्यघटनेचे सदस्य म्हणून केलेले कार्य, नविन मूल्य समाजात रूजवुन सामाजिक परिवर्तन घडवुन आणण्यासाठी केलेले कार्य, स्वातंत्र्य चळवळीतील त्यांचे कार्य, सहकार चळवळ यशस्वी व्हावी यासाठी केलेले परिश्रम हे सर्व त्यांच्या कार्याचे पैलु आहेत .

डॉ. पंजाबराव देशमुख हा कदाचित भारतात या युगातला एकमेव माणूस असावा ज्याने पद, प्रतिष्ठा व पैसा यांना तुच्छ लेखुन आपला जिवनयज्ञ चेतविला.

भाऊसाहेब बालपणी दिलदार सवंगळी, शाळेत हुशार विद्यार्थी उच्च शिक्षणात चिकित्सक विद्वान वकीली व्यवसायात अभ्यासू व व्यासंगी वकील, समाजकारणात कर्ते सुधाकर, राजकारणात उदार मुत्सद्दी, शिक्षण क्षेत्रात थोर शिक्षण महर्षी तर कृषि आघाडीवर कृषक भूषण होते.

शेतकऱ्यांचे भले झाल्याशिवाय या देशात सुख समृध्दी येउ शकत नाही. अशी त्यांची धारणा होती. त्यांनी आपला कारभार लोकाभिमुख करण्याचा प्रयत्न सुरू केला आणि लोकहीत डोळयांसमोर ठेवले. मंत्री म्हटला की

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

त्यांच्या आगे मागे लवाजमा असायचाच परंतु भाउसाहेब अतिशय साधे होते. त्यांनी त्या लवाजम्याला फाटा दिला आणि लोक संपर्कात स्वत:ला झोकूण दिले.

लोककल्यांणासाठी त्यांनी १) हिंदु देवस्थान संपत्ती बील २) कर्ज लवाद कायदा १९३१ ३) शेतकऱ्यांच्या मुलांसाठी महाविद्यालयात राखीव जागा ४) शेतकऱ्यांच्या मुलांना शेतकी महाविद्यालयात प्रवेश देतांना अग्रक्रम ५) शेतकऱ्यांच्या मुलांना शिक्षणात फी सवलत ६) मध्यप्रदेश प्राथमिक शिक्षण कायदा ७) जिल्हा कौन्सिलांना शिक्षण प्रसारासाठी अनुदान ८) स्त्रियांना महाविद्यालयात अध्यापन ९) व्यायाम शिक्षण बोर्ड स्थापना १०) व्हिलेज पंचायत बिल ११) अस्पृश्यता निवारण बिल १२) रोग प्रतिबंधक कायदा १३) इंडियन टॉल्स बिल इत्यादी योजना कार्यान्वित केल्या .

डॉ. पंजाबरावांनी पाण्याची टंचाईचे दृश्य खेडोपाडी पाहीले होते. देशमुख घराण्यातील असल्यामुळे त्यांच्या वाटयाला दु:ख आले नाही परंतु 'दुसऱ्यांच्या दु:खे दुखावे' ही त्यांची वृत्ती होती. त्यामुळे त्यांनी जिल्हा कौन्सिलच्या अध्यक्षपदाच्या खुर्चीवर बसताच प्रथम पाणी पुरवठा योजना हाती घेतल्या .

शेती, भूमी संघटन, विपनण, सिंचन, सहकार चळवळ, शिक्षणाचा प्रसार इत्यादी बाबत त्यांनी जे कार्य केले आणि वेळोवेळी जे विचार मांडले त्यामागे अशी विचार सरणी होती. विशिष्ट प्रकारचे तत्वज्ञान त्यातुन प्रतिबिंबीत होते.

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे हे विचार आज देखील भारताच्या आर्थिक परिस्थितीला लागू पडतात. तसेच त्यांचे हे विचार अनेक कृषी विचारवंतांच्या विचारांशी साम्य दर्शवितात त्यामुळे भाऊसाहेबांचे कृषी विचार भूमीका आणि योगदान यांचे संशोधन करणे संयुक्तिक ठरेल.

कौटिल्य (चाणक्य) :—

राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक या सगळया क्षेत्रात कौटील्य यांचे नांव प्रसिध्द आहे. यांनाच चाणक्य हेही नाव देण्यात आले आहे. यांचे विचार राजकीय व आर्थिक या दोन्ही बाबींवर अतिशय उपयुक्त आहे.

संपत्ती काय आहे ?

कौटिल्य यांच्या मतानुसार ''आर्थिक उलाढालीतुन संपत्ती बनते आणि तशी उलाढाल नसेल, तर भौतिक उद्योगांनी होते. फलादायी आर्थिक उलाढाल नसेल तर सध्याची भरभराट अन पुढे होणारी वाढ या दोघांनाही धोका संभवतो. जसे हत्तीला पकडायला हत्तीच लागतात, तशी अधिक संपत्ती मिळवायला संपत्तीचीच गरज भासते. देय नसलेला सारा गोळा करू नये. कारण तसे केले तर लोक चिडतील अन कर वसुल करण्याचा मुळ स्त्रोतच नष्ट होईल.

चाणक्य म्हणतात की, व्यापारा करिता मनुष्यांच बोलणं वागणं हेही कारणीभुत ठरत असतं. कारण ज्याच बोलणं चांगल असेल, मग त्याची वस्तु कमी दर्जाची का असेना खुप जास्त खप होतो व उत्कृष्ट दर्जाची वस्तु असुनही व्यापाऱ्याचे बोलणे तिखट असेल तर त्याच्या वस्तुचा खप होत नाही.

आचार्य चाणाक्य म्हणतात की मनुष्याला संकाटाच्या वेळी कामी येण्याकरिता पैसा जमवुन ठेवला पाहिजे . त्याही पेक्षा जास्त महत्वाची आहे ती त्यची पत्नी कारण पत्निचा साथ असेल तर व्यक्ती कोणत्याही संकटावर मात करू शकतो आणि तीच त्याची इज्जत असते. त्याच प्रमाणे एखाद्या व्यापाऱ्याने पैसा कमवायचा की इज्जत कमवायची ? अशा वेळी इज्जत कमवणे जास्त महत्वाचे आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर :—

भारताचे सर्व प्रथम न्यायमंत्री डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, हे एक अर्थशास्त्रज्ञ, सामाजीक नेते सुध्दा होते. यांनी उस्मानीय विश्वविद्यालया मधुन न्याय या विषयात डी. लीट. ची डिग्री प्राप्त केली. लंडन मधुन त्यांनी पि.एच.डी. केली .

बाबासाहेबांनी १९२३ मध्ये एल.पी.जी. मॉडेलचा विचार केला होता. हा अति प्रसिध्द मॉडेल आहे. एल म्हणजे लिब्रनायजेशन पी म्हणजे प्रायवेटायजेशन आणि जी म्हणजे ग्लोबलायजेशन. लिब्रनायजेशनला मराठी मध्ये उदारिकरण असे म्हणतात.

विसाव्या दशकातच बाबासाहेबांनी उदारीकरणाचे महत्व मांडले होते. परंतु ब्रिटीश कालावधीत यावर पुर्णविराम लागल्यासारखे झाले. या उदारीकरणामुळे १९९१ मध्ये भारताच्या आर्थिक विकासाची प्रगती दुप्पट पटीनें वाढु लागली. त्यांच्या विचारानुसार कारखानदारांना जो नफा होत असतो. त्यात केवळ त्यांचीच मेहनत नाही. तर श्रमीकांचीही तेवढीच जास्त मेहनत असते. बाबा साहेबांनी मिश्र अर्थव्यवस्थेला जास्त महत्व दिले आहे.

डॉ. बाबासाहेबांचे उदारीकरण विसाव्या दशकात बिजारोपीत झाले. पन्नासाव्या दशकात अंकुरीत झाले. नव्वदच्या दशकात पल्लवीत झाले. आणि या डिजीटल युगात पुष्पीत झाले.

बाबासाहेब हे नंतर प्रायवेटायजेशनला सुध्दा महत्व देतात. त्यात ते सांगतात की मोठे उद्योग हे खाजगीकरणात जाउ नये त्यांचे राष्ट्रीयीकरण झाले पाहिजे. देशाची अर्थव्यवस्था ही सार्वजनीक क्षेत्राच्या हातात असली पाहीजे. भारतामध्ये जेव्हा नव्वदच्या दशकात उदारीकरण करण्यात अले तेव्हा उत्पादनाचे कार्य खाजगी क्षेत्राकडे सापवले व विनीमयाचे कार्य सार्वजनीक क्षेत्राकडे सोपविण्यात आले होते. कारण त्यामुळे सामाजिक न्याय व उत्पादन या दोघांमध्ये त्वरीत गतीने वाढ व विकास झाला पाहीजे.

ग्लोबलायजेशनलाच सार्वभौमत्व असे म्हणतता. त्यांच्या मते मानव मानवासाठी आहे. धर्म धर्मासाठी आहे, देश देशासाठी बनलेला आहे. धर्माचा मुख्य उद्देश मानव व मानवीयतेचा निर्माण करणे हा आहे. देशाच्या आर्थिक विकासाकरिता सार्वभौमत्व असणे आवश्यक आहे.

भारतासारख्या विकसनशीन देशाकरिता लोकसंख्या वाढ हे आर्थिक विकासात अडथळ, निर्माण करते कुटूंब नियोजनावर सुध्दा त्यांनी भर दिला आहे. बेरोजगारीचे प्रमुख कारण लोकसंख्या वाढ आहे व लोकसंख्या वाढीचे प्रमुख कारण बेरोजगारी आहे. लोकसंख्या वाढीमुळेच अर्थव्यवस्थेमध्ये त्रृटी निर्माण होतात.

आर्थिक विकासाकरिता नैसर्गीक संसाधनांचा योग्य वापर करणे आवश्यक आहे. याच बरोबर मानवाचाच नाही तर मानवतेचा सुध्दा विकास झाला पाहिजे. इतिहास साक्षी आहे की, चांगल्या व्यक्तींनी दुर्बलांचे शोषण केले आहे.

डॉ. बाबासाहेबांच्या मते, आर्थिक विकासामध्ये महिलांचा सहभाग तो पर्यंत होणार नाही. जो पर्यंत त्यांना समाजात समान दर्जा दिला जाणार नाही. महिलांची आर्थिक स्थिती सुधारण्याकरिता त्यांनी समान रोजगाराची संधी दिली जावी .

बबासाहेबांनी करारोपन मध्ये सांगीतले आहे की करारोपन करदात्याच्या आयवर नाही तर करदात्याच्या कर देण्याच्या क्षमतेवर कर आकारावे .

करारोपन गरिबांवर कमी व श्रीमंतांवर अधिक प्रमाणात आकारावे . त्यामुळे समाजीक न्यायाची स्थापना करता येईल.

काही प्रमाणात कर मुक्ती मिळायला पाहीजे.

सामाजीक समानता प्रस्तापित करण्यासाठी प्रत्येक वर्गावर समान कर लावण्यात यावे .

कर व्यवस्था अशी असली पाहिजे की, ज्यामुळे व्यक्तीच्या जिवनस्तरात घट निर्माण होऊ नये .

भूमी संबंधीत कर लवचीक असायला पाहिजे. कृषी संबंधीत भूमीवर कर लावु नये .

वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज :—

तुकडोजी महाराज हे आधुनिक काळातील महान संत होते. आडकोजी महाराज हे त्यांचे गुरू होते. त्यांचे मुळचे माणिक हे नांव त्यांचे गुरू आडकोजी महाराज यांनी बदलुन तुकडोजी असे केले. विदर्भात त्यांचा विशेष संचार असला तरी महाराष्ट्रभरच नव्हे तर देशभर हिंडुन ते आध्यात्मिक, सामाजिक व राष्ट्रीय एकात्मतेचे प्रबोधन करीत होते. एवढेच नव्हे तर जपान सारख्या देशात जाउन त्यांनी सर्वांना विश्वबंधुत्वाचा संदेश दिला. सन १९४२ च्या भारत छोडो आंदोलना दरम्यान काही काळ त्यांना अटक झाली होती. ''आते हे नाथ हमारे'' हे त्यांची रचलेले पद या काळात स्वातंत्र्यलढयासाठी स्फुर्तिगान ठरले.

भारत हा खेडयांचा देश आहे. हे लक्षात घेवुन ग्रामविकास झाला की राष्ट्राचा विकास होईल अशी तुकडोजी महाराजांची श्रध्दा व विचारसरणी होती. समाजातल्या सर्व घटकांतील लोकांचा उध्दार कसा होईल. या विषयी त्यांनी अहर्निश चिंता केली. ग्रामोन्नती व ग्रमकल्याण हा त्यांच्या विचारसरणीचा जणु केंद्र बिंदुच होता. भारतातील खेडयांच्या स्थितीची त्यांना पुरेपुर कल्पना होती. त्यामुळे त्यांनी ग्रामविकासाच्या विविध समस्या कशा सोडवाव्यात या विषयी उपाययोजनाही सुचविली या उपाययोजना त्यांच्या कळाला तर उपकारक ठरल्याच पण त्यानंतरच्या काळालाही उचित ठरल्या.

खेडेगांव स्वयंपुर्ण कसे होईल. या विषयीची जी उपाययोजना तुकडोजी महाराजांनी सुचविली होतीती अतिशय परिणामकारक ठरली. ग्राम हे सुशिक्षीत व्हावे सुसंस्कृत व्हावे, ग्रामोद्योग संपन्न व्हावेत गावानेच देशाच्या गरजा भागवाव्यात , ग्रामोद्योगांना प्रोत्साहन मिळावे. प्रचारकाच्या रूपाने गावाला नेतृत्व मिळावे. असा त्यांचा प्रयत्न होता.

देशाच्या आर्थिक विकास साधायचा असेल तर एकमेकांना मागे खेचण्याचा प्रयत्न करू नये. सर्वांनी सर्वांना समान दर्जा द्यावा . त्याकरिता जातीभेद नसावा . सर्वधर्म समभाव असावा. कारण सर्वधर्मसमभाव हेही राष्ट्रविकासाला गती देते. एकात्मतेची भावना आपल्या देशात असेल तर आपल्या देशावर कुणीही राज्य करू शकणार नाही आणि प्रत्येक क्षेत्रात प्रगती होईल .

देशाच्या आर्थिक विकास साधायचा असेल तर सर्व प्रथम खेडयांचा आर्थिक विकास साधावा लागेल. ग्रामविकासावर त्यांचा जास्त भर होता. ग्रामविकासाचा आधारस्तंभ म्हणजे बालक व तरून पिढी होत. त्यामुळे बालकांवर

ISSN : 2348-7143
December 2019

योग्य संस्कार हाणे गरजेचे आहे. मोझरी येथे उन्हाळयात विशेष असे बालकांसाठी वर्ग घेतले जातात. तरूण पिढींनी कष्ट करून देशाच्या आर्थिक विकासाकरिता विशेष महत्व द्यावे . व्यसनमुक्तीकरिता वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज हे भजन गात व भजनातुन त्यांनी जनजागृती करण्याचे काम हाती घेतले.

खेडयातील लोकांनी शहराकडे धाव घेवु नये. खरी प्रगती ही खेडयातच आहे. त्यामुळे खेडयांचा आर्थिक विकास साधावा नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा वापर आर्थिक विकासाकरिता येग्य प्रमाणात करावा. नैसर्गिक संपत्तीव वस्तु विनाकारण वाया घालवु नये.

देशाच्या आर्थिक विकासात पुरूषांप्रमाणे महिलांचाही तेवढाच हात आहे. त्यामुळे महीलोन्नती हा देखील तुकडोजी महारजांच्या विचारविश्वाचा एक लक्षणीय पैलु होता. कुटूंबव्यवस्था, समाज व्यवस्था, राष्ट्र व्यवस्था ही स्त्रीवर कशी अवलंबुन असते हे त्यांनी आपल्या किर्तनाद्वारे समाजाला पटवुन दिले. त्यामुळे स्त्रिला अज्ञानात व दास्यात ठेवणे कसे अन्यायकारक आहे हे त्यांनी अत्यंत प्रभावीपणे पटवुन दिले.

देशाच्या अर्थव्यवस्थेला, समाजव्यवस्थेला, राज्यव्यवस्थेला राष्ट्रासंतांचे किर्तन व भजन अत्यंत उपयोगी ठरले. आपल्या किर्तनातुन त्यांनी विकास साधण्याचा बहुमूल्य प्रयत्न केला.

समारोप :–

अर्थव्यवस्था सुरळीत चालविण्यासाठी सांगीतल्या प्रमाणे प्रत्येक भारतीय महापुरूषांचे आर्थिक विचार काही प्रमाणात का होईना लागु पडतात. त्यांचे प्रत्येक विचार लागु करून जर कार्य केले तर आपल्या देशाचा विकास जलद गतिने होईल. पंजाबराव देशमुख यांनी सांगीतलेल्या कृषि व शिक्षणाचा प्रथम विकास , डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगीतलेले उदारीकरण, कौटिल्य यांनी सांगीतलेली व्यापार नियमं, वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी सांगीतलेला ग्रामविकास यातुन देशाचा आर्थिक विकास चांगल्या प्रकारे होऊ शकतो.

संदर्भ ग्रंथ सुची :–

१) रविंद्र ढाले 'डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे आर्थिक विचार, नभ प्रकाशन
२) विष्णुगुप्त 'चाणक्य नीती' मनोज पब्लिकेशन
३) डॉ. एम. एल. परिहार, Life and Mision (Hindi) बुध्दम पब्लीशर
४) वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज 'ग्रामगीता'

RESEARCH JOURNEY

ISSN : 2348-7143
December 2019

ग्रामीण विकास —एक अर्थनिती

प्रा. नरेंद्र के. पाटील
आनंद निकेतन महाविद्यालय,वरोरा

सारांश

सध्या जागतिक आर्थिक अर्थव्यवस्थेच्या पार्श्वभूमिवर सरकार आणि बाजारपेठ यांचे परस्परसंबंध कसे असावे जेनेकरून बाजार अपयशी होणाार नाही. बाजार यत्रणा सरकार हे एकमेकाना पर्यायी आहेत की पूरक कल्याणकारी अर्थव्यवस्था कशी आणता येईल, भाववाढ रोखण्यासाठी उपाय, रोजगार वाढीसाठी सुरू असलेली जगभरातील चर्चा इत्यादीवर काळात उपाय सागितले आहे.एकीकडे शेतकरी शेतीकर्जाने दुष्काळाने हैराण झाले तर दुस—या बाजूने आपल्या देशातील मंदिरामध्ये पैसाचा महापूर आलेला आहे. या भारतामध्ये साधारणपणे ५ लाख ७५ हजार मोठी मंदिरे आहेत तर ६ लाखाच्या जवळपास लहान मंदिरे आहेत. या सर्व मंदिराचे एकूण वार्षिक उत्पन्न १३ लाख कोटी रूपये इतके आहे. ही सर्व रूपये जर शेतक—याच्या शेतीसाठी जर वापरली तर जमीन, संपत्ती वितरणामध्ये फार मोठी विषमता दिसून येणार नाही व गरिबी कमी होण्यास मदत होईल आणि जीएसटी सारखे कर लावण्याची सरकारला गरजही पडणार नाही. जर या दुरदृष्टीचा देशाच्या विकासासाठी उपयोग केला तर भारत श्रीमंताच्या यादीत प्रथम क्रमाकावर येईल.

गृहितक

शासनाच्या योजना,डॉ.बाबासाहेब आबेडंकराचे आर्थिक विचार,जागतिकीकरणात शेतक.याच्या समस्या व अर्थव्यवस्थेत सरकारची भूमिका

प्रस्तावना

गेल्या अनेक वर्षापासुन शेतक.यांच्या आत्महत्या सुरू आहेत. विदर्भात आणि त्याही पश्चिम विदर्भात त्या मोठया संख्येने होत आहेत. ही फार दु:खाची आणि शरमेची बाब आहे. शेतकरी आत्महत्या का करतात? या कारणाचा शोध घेणे गरजेचे आहे. या समस्येवर उपाय म्हणुन शासनाने विदर्भासाठी पॅकेज जाहीर केले तरीही आत्महत्या सुरूच आहेत. याचा अर्थ, या पॅकेजच्या पलीकडे शेतक—याचे दु:ख आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था म्हणुन गणली जाते. भारतातील एकुण लोकसंख्येपैकी ७६टक्के लोकसंख्या ही कृषी आणि कृषी आधारीत उद्योगातील अवलबुंन आहे, देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये केवळ एकटया कृषीक्षेत्राच्या आपले पारंपारिक स्वरूप सोडुन आधुनिकतेकडे वाटचाल करीत आहे. जागतीकीकरण,खाजगीकरण आणि उदारीकरणाच्या काळात राज्यानी बाजारीकरणाचे धोरण स्वीकारलेले आहे. त्यासाठी शेतकरीही प्रयत्नशील झाला आहे.शेती भारतीय अर्थव्यवस्थेचा ''आत्मा'' आहे. भारताच्या लोकसंख्येपैकी जवळपास ७० टक्के लोकांचा प्रमुख व्यवसाय शेती आहे. भारत हा खेड्यांचा देश आहे. खेड्यातील ८० टक्के लोकांना शेतीतुन रोजगार प्राप्त होतो त्यामुळे रोजगार शास्वतीच्या बाबतीत शेतीचा नंबर वरचा आहे. शेती हे देशातील लोकसंख्येच्या अन्नधान्याच्या बाबतीत उपजिवीकेचे प्रमुख साधन आहे. म्हणुनच शेतीला भारतीय अर्थव्यवस्थेचा ''कणा'' आहे असे संबोधले जाते.

ग्रामीण विकासासाठी शासनाने राबविलेल्या योजना

रोजगार हमी योजना

रोजगार हमी योजना राबविणारे 'महाराष्ट्र' हे देशातील पहिले राज्य आहे. कै.वि.स. पात्रे यांना या योजनेचे प्रवर्तक मानले जाते. त्याच्या समितीच्या शिफारशीवरून ही योजना महाराष्ट्रात सुरू झाली.बीज स्वरूपात अशा प्रकारची योजना १९६५ पासुन महाराष्ट्रतील काही मर्यादीत भागात राबविली गेली असली तरी या योजनेस ख.या अर्थाने रोजगार हमी योजनेचे स्वरूप १९७२—७३ व १९७३—७४ मधील महाराष्ट्रात जो अमुतपूर्व दुष्काळ पडला त्यावर मात करण्यासाठी या अभिनव योजनेचा प्रारंभ करण्यात आला.या योजनेमुळे शेतमजुरांची रोजगारासाठीची वणवण थांबली.तसेच मजुरांना स्थानिक पातळीवरच रोजगार मिळू लागल्याने त्यांचा शहराकडे जाणारा लोंढाही आपोआपच थांबला.

ग्रामीण भागातील श्रमाची कामे करणाचा अकुशल मजुरांची बेकारी दूर करणे व असे करीत असताना ग्रामीण भागाचा विकास साधने हा या योजनेचा गामा होय. २६ जानेवारी १९७८ रोजी रोजगार हमीचा कायदा संमत करण्यात आला व या योजनेस कायदयाचे स्वरूप प्राप्त झाले. कायदयाने ग्रामीण भागातील अकुशल मजुरांना रोजगार हमी देण्याची बांधिलकी स्वीकारणारे महाराष्ट्र हे भारतातील पहिलेच राज्य ठरले. महाराष्ट्राची ही अभिनव योजना आज राष्ट्रीय स्तरावरील रोजगार योजनांची ही जननी ठरली आहे.

एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम

एकात्मिक ग्रमीण विकास कार्यक्रम किंवा Intergrated Rural Development Programme (I.R.D.P.)हा केद्रशासनाने पुरस्कृत केलेला कार्यक्रम असुन २० कलमी योजनेतील दारिद्रय निमुर्लन कार्यक्रमाचा एक भाग आहे. हा कार्यक्रम राज्यात १९७८ मध्ये प्रांरभी १२७ गटामध्ये सुरू करण्यात येऊन ऑक्टोबर १९८० पासुन त्याचे स्वरूप राज्यव्यापी करण्यात आले.

ग्रामीण भागातील अल्पभु.धारक,भुमीहीन शेतमजुर इत्यादी त्यांना स्वत:च्या पायावर उभे राहता येऊन त्यांचा सर्वागीण विकास व्हावा हे या कार्यक्रमाचे उदिष्ट आहे. दारिद्रय रेषेखालील म्हणजेच ज्यांचे वार्षिक उत्पन्न ११,६०० रूपये अथवा कमी आहे व जे अल्प भु.धारक वा भुमीहीन शेतमजुर आहेत अशा कुटूंबाच्या उत्पन्नात भर घालण्यासाठी व त्यांना दारिद्रेषेच्या वर आणण्यासाठी या कार्यक्रमादवारे त्यांना नवीन उघोगधंदे उपलब्ध करून दिले जातात.

ग्रामीण युवकांना स्वयंरोजगारासाठी प्रशिक्षण

ग्रामीण भागातील तरूणाला शेती,अनुषंगिक व्यवसाय,उघोगधंदे इत्यादी क्षेत्रात स्वयंरोजगार निर्माण करता यावा यासाठी त्यांना आवश्यक ते तांत्रिक शिक्षण देण्याच्या उददेशाने १५ऑगस्ट १९७९ पासुन ग्रामीण युवकांना स्वयंरोजगारासाठी प्रशिक्षण किंवा ट्रायसेम ही योजना देशात सुरू करण्यात आली. ही योजना म्हणजे एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमाचाच एक विस्तारीत भाग होय.या योजनेखाली दारिद्रयरेषेखाली म्हणजे ११,०६० रूपयापेक्षा कमी उत्पन्न असलेल्या कुटूंबातील १८ते३५ वयोगटातील तरूणांना आवश्यक ते तांत्रिक प्रशिक्षण देऊन शेती,अनुषंगिक व्यवसाय,उघागधंदे,व्यापार या क्षेत्रात स्वयंरोजगारास पात्र बनविले जाते. प्रशिक्षणार्थीमध्ये किमान ३०टक्के उमेदवार अनुसूचित जाती जमातीचे असणे आवश्यक असते. ३३.३३टक्के जागा महिलांसाठी राखीव असतात.

ग्रामसुधार कार्यक्रम

खेडी स्वच्छ व पर्यायाने निरोगी ठेवणे हे या कार्यक्रमाचे प्रमुख उदिदष्ट आहे. ग्रामसफाई व भंगीमुक्ती यावर यया कार्यक्रमात विशेष भर देण्यात आला आहे. या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीचा एक भाग म्हणुन ग्रामीण सुलभ शौचालये बांधण्यासाठी शासन जिल्हा परिषदेकरीता २५०रूपये अनुदान देते. या कार्यक्रमातंर्गत सिंदेवाही,जिल्हा चंद्रपुर येथे महीला कार्यकर्त्यासाठी शिबीरे घेतली जातात.या शिबिरामधुन ग्रामीण भागातील स्वच्छता व्यवस्था सुधारण्यासाठी प्राशिक्षण दिले जाते.

जिल्हा ग्रामीण विकास योजनेचा आराखडा

१मे १९६०मध्ये महाराष्ट्रात श्री. वंसतराव नाईक तत्कालीन महसुलमंत्री यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन करण्यात आली व १मे १९६२ पासुन पंचायत राज व्यवस्था मान्य करण्यात आली. ग्रम पातळीवर पंचायत समिती व जिल्हा पातळीवर जिल्हा परीषद नेमण्यात आली. जिल्हा परीषद व पंचायत समीती चंचायत राज अधिनियम १९६२ नुसार ग्रमीण विकासासाठी महाराष्ट्रात विविध योजना राबविल्या जातात. जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणेदवारे योजना राबविल्या जातात. त्यासाठी ग्रामीण विकास,समाजकल्याण,माता व बालविका,पशुसंवर्धन कृषीसुधारणा,आरोग्य विषयक व शिक्षण इत्यादी स्तरावर योजना राबविल्या जातात.

संजय गांधी निराधार अनुदान योजना

निराधार असल्याने स्वत:चा उदरनिर्वाह करू न शकणाऱ्या ज्येष्ठ नागरिकांसाठी आणि १८ वर्षाखालील अनाथ मुलांसाठी २ ऑक्टोबर १९८० सालापासुन ही योजना राबविण्यात येत आहे. परंतु शासनाच्या ३०सप्टेंबर २००८ च्या निर्णयानुसार संजय गांधी निराधार/आर्थिक दुर्बलांसाठी अनुदान योजना व इंदिरा गांधी निराधार व भूमिहीन महिला योलना यांचे एकत्रिकरण करून ही योजना आता संजय गांधी निराधार अनुदान योजना या नवीन नावाने दि. १ ऑगस्टनपासून अंमलात आली आहे. शेतमजुर महिला हि त्याच्या पात्रता अटीतून काढण्यात आली आहे.

या योजनेंतर्गत ६५ वर्षाखालील निराधार पुरूष, महिला, अपंगातील सर्व प्रवर्ग क्षयरोग, पक्षाघात, कुष्ठरोग, कर्करोग, एडस यांसारख्या आजारामुळे स्वत:चा चरितार्थ चाळवू न शकणारे पुरूष व महिला, निराधार महिला, आत्महत्या केलेल्या शेतकऱ्यांच्या विधवा त्यांचे उत्पन्न २१ हजार रू. च्या आत आहे. घठस्फोट प्रकियेतील व घटस्फोट झालेल्या परंतु यारेगी न मिळालेल्या, अत्याचारिस व वेश्या व्यवसायातून मुक्त झालेल्या महिला, १८ वर्षाखालील अनाथ मुले. तृतिय पंथीय, देवदासी या योजनेचा लाभ घेऊ शकतात.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय रोजगार हमी योजना

ग्रामीण भागातून शहरांकडे होणारे जनतेचे स्थलांतर रोखणे, ग्रामीण भागातील महिलाचे सबलीकरण करणे, पर्यावरणाचे संरक्षण करणे, उत्पादक व टिकाऊ मालमत्तांची निर्मिती करणे हा रोजगार हमी योजना विधेयक २००५ चा महत्वपूर्ण उद्देश आहे.या याजने अंतर्गत काम करणाऱ्या मजुराना कोणत्याही स्थितीत रू १६५/— पेक्षा कमी मजुरी मिळणार

ISSN : 2348-7143
December 2019

नाही. काम झाल्यानंतर एका आठवडयात अगर जास्तीत जास्त १५ दिवसाच्या आत मजुरी वाटप करणे बंधनकारक आहे. एखादया कुटुंबाने मागणी करूनही त्यांना १५ दिवसाच्या आत मजुरी न देता आल्यास त्यांना बेरोजगार भत्ता देत राहील. जिल्हा परिषद, ग्रामपंचायत आणि स्वयंसेवी या योजनेतील कामाची अंमलबजावणी करतील. या योजनेतुन करावयाच्या कामांच्या नियोजनासाठी ग्रामसभेचा आणि ग्रामपंचायतीचा सहभाग असणे आवश्यक आहे.

आम आदमी विमा योजना:

केंद्र शासनाने भूमीहीन शेतमजुरांसाठी आम आदमी विमा योजना सुरू केली आहे. २ ऑक्टोंबर २००७ पासून ही योजना सुरू करण्यात आली. भूमीहीन शेतमजुरांना विम्याचे संरक्षक कवच मिळवून देणे हा या याजनेचा उद्देश आहे. ही योजना १८ ते ५९ वयोगटातील सर्व भूमीहीन शेतमजुर व त्यांच्या कुटूंबियांना लागु आहे. तसेच या योजनेतर्गत भूमीहीन शेतमजुरांच्या कुटूंबातील ९ ते १८ पर्यंत शिक्षण घेणाऱ्या मुलांना ३००रू तिमाही शिष्यवृत्तीदेखील मिळते एका कुटूंबातील दोन मुलांनाच याचा लाभ होतो. या योजनेअंतर्गत नोंदणी झालेल्या भूमीहीन शेतमजुरांचा मृत्यू झाल्यास त्यात केंद्रशासनसकडून ३०,०००/—रूपये,राज्यशासनाकडून ७५,०००/—रूअसे १,०५,६००/—विम्यापोटी संबंधिताच्या वारसास मिळतात. तसेच अपंगत्व आल्यास ७५०००/— रूपये, १पाय व एक डोळा निकामी झाल्यास ३०,५००/— रू नुकसान भरपाई मिळणार आहे.

रमाई आवास योजना

सामाजिक न्याय व विशेष साहाय्य विभागाच्या वतीने अनुसुचित जाती व नवबौध्द घटकांसाठी रमाई आवास योजना राबविली जात आहे. या योजनेचा लाभ घेताना प्रामुख्याने लाभार्थि हा दारिद्रयरेषेखालील अजाव जातीय दंगलीत घराचे नुकसान झालेले असावे, ॲट्रासिटी अंतर्गत पिडीत झालेल्या अनुसूचित जातीच्या व्यक्ती, पुरग्रस्त, घरात कोणीही कमावत नाही अशा विधवा इत्यादी कुटूंबाची करण्यात येते. सुरूवातीला रमाई आवास योजना राज्यात नोव्हेंबर,२००८ पासुन सुरू करण्यात आली. ही योजना ग्रामीण व शहरी भागातील अनुसुचित जाती व नवबौध्द समाजातील बेघर किंवा कच्चे घर असलेल्या लोकांकरीता राबविण्यात येते.या योजने अंतर्गत लाभार्थ्याला स्वत:चे घर बांधण्यासाठी ग्रामीण क्षेत्रातील रू १लाख नगर परीषद क्षेत्रसतील रू १.५० लाख तर महानगर पालिका क्षेत्राकरीता रू २लाख खर्चाची मर्यादा निश्चित करण्यात आली आहे. सदर योजनेअंतर्गत घर बाधंण्यासाठी ग्रमीण भागाकरीता १००टक्के अनुदान राज्य शासनामार्फत देण्यात येते तर नगरपरीषद तसेच महानगरपालीका क्षेत्राकरीता लाभार्थ्यांना हिस्सा अनुक्रमे ७.५टक्के ९,१०टक्के आहे.

इंदिरा आवास योजना

इंदिरा आवास योजना राज्यात १एप्रिल १९८९ पासुन राबविण्यात येत आहे. ही केद्रं पुरस्कृत योजना असुन यात केंद्र शासनाने १एप्रिल २०१३ पासुन घराच्या बांधकामाचा खर्च प्रत्येकी रू ७००००/.निश्चित केला आहे. इंदिरा आवास योजनेच्या अनुदानात राज्य सरकारने १नोव्हेंबर २०१३ पासुन २५,००० रूपयांचे अतिरीक्त अनुदान देण्याचा निर्णय घेतला आहे. त्यानसार मजुंर झालेल्या घरकुलांना २५,००० रूपयांचे अतिरिक्त अनुदार येणार आहे. त्यामुळे लाभार्थ्यास आता साधारणत ९५,००० रूपयांचे अनुदान मिळणार आहे. लाभार्थ्यास हिस्सा रू ५००० असेल तो मजुंरीचा स्वरूपातही भरता येईल. याआधी या योजनेतुन मिळणा.या अनुदानातुन घरकुल बांधणे अशक्य असल्याने या निधीत वाढ करावी अशी मागणी होत होती. ती आता राज्य सरकारने मान्य केली आहे.

- **डॉ.बाबासाहेब आबेडकराचेआर्थिक विचार**
- **शेतीविषयक विचार**

- बाबासाहेबांचे कृषी विषयक विचार किती महत्वपूर्ण आहे ही त्यांच्या आर्थिकबाबीवरील लिखानाचे अवलोकन केले असता दिसून येते.सन १९१८ मध्ये बाबासाहेबांनी 'भारतातील कमी जमीनधारणा आणि त्यावरील उपाययोजना' या प्रबंधात जमीन सुधारणाविषयक बरीच माहीती दिली लोकांच्या गरजा विचारात घेवून आर्थिक विकास कसा घडवून आनता येईल याबाबातही त्यांनी दिशानिदेशन केलेले आहे.शेती ही बोझा होणार आहे म्हणून तिला जोडधंदयाची गरज आहे.त्यासाठी कुटुंबातील काही सदस्यांनी उदयोग व्यापार सेवा क्षेत्राकडे वळण्याची गरज असल्याचे मत १९१८मध्येच माडले होते एखादयाकडे जमीन कमी किंवा जास्त आहे हे केवळ त्यांच्याकडे असलेली जमीनधारणा ठरवित नसून त्या जमीनीत उत्पादक स्वरूपाची किती गुंतवणूक केली गेली,शेतमजूरांचा किती प्रमाणात वापर केला गेला यावर अवंलबून आहेअसे त्यांचे मत होते.

- **चलनविषयक विचार ;**

- डॉ.बाबासाहेब आबेडकरानी डॉ.ऑफ सायन्स पदवीसाठी ""द प्रॉब्लेम ऑफ — रूपी हा ग्रंथ १९२५ मध्ये प्रसिध्द झाला. १९४७ साली "हिस्ट्री ऑफ इंडियन करसी ॲन्ड बॅकिग"या नावाने पुन्हा प्रकाशित झाला. यामध्ये त्यांनी भारतासाठी

ISSN : 2348-7143
December 2019

आदर्श चलन पध्दती कोणती यावर मुलगामी विचार मांडले आहेत. भारतामध्ये सुरूवातीस सुवर्ण परिणाम आणि रूपयाचे परिणाम अशी दोन्ही प्रकारची चलन पदधती प्रचलित होती. मात्र वेगवेगळया आकाराची व भिन्न वजनाची सोन्या चांदीची नानी वापरली जात. शेती ईस्ट इंडिया कंपनीच्या ताब्यात या देशाची कारभार गेल्यानंतर तिने आपले स्वतचे रूपयाचे नाणे काढुन हेच कायदेशीर विनिमय परिमाण असल्याचे जाहिर केले.

जागतिकीकरणात शेतक.याच्या समस्या

जागतिकीकरणाने खुली बाजारपेठेत खुली स्पर्धा निर्माण केली आहे. कारण खल्या स्पर्धेखेरीज गुणवत्ता,उत्पादकता वाढत नाही,प्रगती होत नाही,असा सिध्दांत जागतीकीकरणामुळे निर्माण झाला. परंतु स्पर्धा कोणी,कोणाबरोबर करायची,कोठे करायची,याचे मात्र कोणतेही निकष सांगितलेले नाहीत.स्पर्धा असावी,पण ती बरोबरीच्या पैलवानाशी असावी,परंतु येथे भारतीय शेती आणि अमेरिकन किंवा जपानी शेती यांच्यात स्पर्धा लावली आहे. या प्रगत भाडंवली देशातील शेतीवर त्या देशातील १० टक्के लोकसंख्या अवलबुन आहे. भारतासारख्या देशात ७०टक्के लोकसंख्या शेतीवर अवलबुंन आहे. प्रगत देशात अल्पभुधारक शेतक.याचयाकडे शेकडो एकर जमीन आहे. प्रगत देशात अब्जावधी डॉलर्सची सबसिडी दिली जाते. तेथील शेतकरी प्रचंड प्रमाणात रासायनिक खतांचा वापर करतात. शेतीमध्ये यंत्रे वापरले जातात तेथे राज्य शासन शेतीला प्राधान्य देऊन योजना तयार करते. अशा शेतीशी भारताच्या शेताची खूली स्पर्धा लावली तर या स्पर्धचे रूपांतर मक्तेदारीत होईल मोठा शेतकरी छोटया शेतकयाना खाऊन टाकणार आहे. म्हणुन छोटया शेतकयासांठी अल्पभुधारकासाठी भारत सरकारला शेतकयाला भव्य स्वप्नात ठेवत आहे स्वत झोपेचे सोंग करीत आहे.त्यासाठी छोटया अल्पभुधारक शेतकयानी एकत्र येऊन सरकारला प्रंचड हादरा दिला पाहीजे तरच ही समस्या सुटु शकेल.

- **अर्थव्यवस्थेत सरकारची भूमिका** ;

अर्थव्यवस्थेत सरकारची भूमिका महत्वाची असते अशी त्यांची मान्यता होती १९४६ मध्ये घटना समितीला एक मसूदा सादर केला होता त्यात त्यांनी शासन व्यवस्थेचे अर्थव्यवस्थेमध्ये नेमके कोणते स्थान असावे याचे मार्गदर्शन केलेले आहे.सध्या जागतिक आर्थिक अर्थव्यवस्थेच्या पार्श्वभूमिवर सरकार आणि बाजारपेठ यांचे परस्परसंबंध कसे असावे जेनेकरून बाजार अपयशी होणाार नाही. बाजार यत्रणा सरकार हे एकमेकाना पर्यायी आहेत की पूरक कल्याणकारी अर्थव्यवस्था कशी आणता येईल, भाववाढ रोखण्यासाठी उपाय, रोजगार वाढीसाठी सुरू असलेली जगभरातील चर्चा इत्यादीवर बाबासाहेबानी त्यांच्या काळात उपाय सागितले आहे.सरकारने लोकांच्या आर्थिक शोसन होण्यापासून संरक्षण करावे असे त्याना अभिप्रेत होते. त्यामुळेच महत्वाचे उदयोग हे सरकारी नियंत्रणात असावे आणि ते सरकारनेच चालवावे अशी भूमिका त्यांनी माडली.

निष्कर्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेती क्षेत्रातील योगदान आतिशय दुरदृष्टीने व्यापले होते. आजही डॉ.बाबासाहेबाचे अर्थशव्यवस्थेती आर्थिक विषमता दुर करण्यासाठी,नविन आर्थिक धोरण तयार करण्यासाठी आणि आपल्या भारतातील आर्थिक समस्या सोडविण्यासाठी बाबासाहेबाचे विचार आजही प्रेरणादायी ठरतात.शेतक—याच्या समस्या सोडवीण्यात शासन, सामाजीक संस्था सर्वच अपयशी ठरल्या. शेतक—याच्या वाढत्या पार्श्वभूमीवर शेतक—याच्या समस्येचा प्रश्न ऐरणीवर आला. शासनयंत्रना निमशासकीय सामाजीक संस्था सहकार चळवळी, बॅकींग क्षेत्र, औद्योगीक आघाडी यासर्वावर सामाजीक बांधलकीच्या जबाबदारीने जागे होण्याची वेळ आली आहे. गलीतगात झालेल्या, नैराश्यमय बनलेल्या शेतक—यामध्ये आत्मविश्वास निर्माण करण्याकरीता सरकारने सकारात्मक धोरणे राबविण्याची गरज आहे.

संदर्भ सूची

१. धनंजय किर— डॉ.बाबाहेब आंबेडकर
२. भालचंद्र फडके— डॉ.बाबाहेब आंबेडकर
३. पचांयतराज अनुदान योजना—डॉ.जयराम काळे,मनोविकास प्रकाशन,मुंबई पान.न.४७.५२
४. नागरिकांसाठी केद्रं व राज्य शासनाच्या विकासाच्या योजना —चौधरी पब्लिशर्स पान.न. ५५,५६ सुधारित आवत्ती २०१५
५. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१४.१५ पेज.न.१७१

भारतीय महापुरुषाचे आर्थिक विचार.

प्रा.डॉ. विनोद झामा मोरे
सहाय्यक प्राध्यापक – अर्थशास्त्र विभाग कला, वाणिज्य व कॉम्प्युटर अप्लीकेशन,
महिला महाविद्यालय, डोंगर कठोरे, ता. यावल जि. जळगाव

प्रस्तावना –

अर्थशास्त्राच्या अभ्यासाची सुरुवात व्यापारवादी आणि निसर्गवादी विचारवंतांनी मांडलेल्या विचारापासून झाली असे मानले जाते. परंतु ख–या अर्थाने अर्थशास्त्राच्या अभ्यासाची सुरुवात १७७६ मध्ये 'राष्ट्राची संपत्ती' या ग्रंथाच्या प्रसिद्धीपासून म्हणजेच अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून झाली असेच समजले जाते. १७७६ नंतर युरोपातील आणि अमेरिकेतील अनेक विचारवंतांनी अर्थशास्त्रात महत्त्वपूर्ण भर टाकून अर्थशास्त्राला समृद्ध केले.

अलीकडच्या काळात भारतातील आर्थिक विचारांची ओळख व्हावी म्हणून काही प्राचीन भारतीय अर्थशास्त्रज्ञांच्या विचारांचा अभ्यास करण्यात सुरुवात झालेली आहे. भारतात प्राचीन काळी आर्थिक विचारवंत होते असा उल्लेख आढळतो. परंतु त्यांच्या विचारांवर आर्थिक व नैतिक विचारांचा पगडा पडलेला होता. मध्ययुगीन काळात आर्थिक विचारांना तितकेसे महत्त्व दिले गेलेले नव्हते. कारण ब्रिटिश व मोगलांच्या आक्रमणामुळे भारतीयांचे जीवन विस्कळीत झाले होते. मोगलांच्या काळात आर्थिक व सामाजिक व्यवस्था नष्ट झाली होती. त्यावेळी कवींच्या व संतांच्या विचारांचे इकडेतिकडे तुटक असे आर्थिक विचार सापडतात त्यांनी आर्थिक समानतेवर अधिक भर दिलेला दिसतो.

ब्रिटिश काळात भारताचा आर्थिक विकास जवळ–जवळ झालाच नाही. त्यावेळी फक्त एकांकी स्वरूपाचा विकास झाला. पण तोही विकास ब्रिटिशांना हितकारक स्वरूपाचा होता. त्यांनी भारतातील लघु उद्योग नष्ट केले. सर्व कच्चामाल इंग्लंडला नेऊन पुन्हा तोच माल पक्क्या स्वरूपात भारतात विकून भारतीयांचे शोषण मोठ्या प्रमाणात केले. त्यांनी शेती उत्पादन क्षेत्रात तेवढाच विकास घडवून आणला जितका की, त्यांच्या हिताचा होता. आपल्या पूर्वजांनी देखील आर्थिक पैलुचा सखोल अभ्यास केला होता. परंतु त्याकाळी अर्थशास्त्राला वेगळे शास्त्र म्हणून समजले जात नव्हते. धर्मशास्त्र नीतिशास्त्र राज्यशास्त्र इत्यादी शास्त्रांचा एक भाग म्हणून या शास्त्राकडे पाहिले जात असे. परिणामी अर्थशास्त्राची व्याख्या, व्याप्ती स्पष्ट करणे शक्य होत नाही. आज उपलब्ध असलेल्या पुरातन साहित्यात सर्वात जास्त महत्त्वाचा संदर्भ ग्रंथ म्हणून कौटिल्य यांच्या 'अर्थशास्त्र' या ग्रंथाचा उल्लेख केला जातो.

कौटिल्य –

कौटिल्य, आर्य चाणक्य विष्णुगुप्त या नावाने ओळखला जातो. कोणत्याही राजाला राज्यकारभार योग्य प्रकारे चालविता यावा, यासाठी कौटिल्य यांनी ''अर्थशास्त्र'' हा मार्गदर्शक ग्रंथ लिहिला. कौटिल्याच्या मते अर्थशास्त्र धर्मशास्त्राहून वेगळे आहे. राज्याचा एकमेव उद्दिष्ट लोककल्याण साधणे हा असावा असे कौटिल्यांचे मत होते.कौटिल्य यांनीआपल्या ग्रंथात गाव आणि खेडयाचे शासन, न्यायदान राजस्व, शेती व्यापार इत्यादी अनेक विषयांची चर्चा केली आहे. कौटिल्य यांनी मांडलेले प्रमुख आर्थिक विचार पुढीलप्रमाणे आहेत.

कौटिल्यांचे आर्थिक विचार –

१) संपत्तीचे स्वरूप आणि उद्देश –

कौटिल्याच्या मते अर्थशास्त्र हे 'अर्थाचे' म्हणजेच संपत्तीचे शास्त्र आहे. संपत्तीच्या कल्पना व्यक्तीच्या गरजा आणि कल्याण यांच्याशी संबंधित होत्या. कौटिल्याच्या मते संपत्ती ही संकल्पना बरीच विस्तृत आहे. एखाद्या वस्तूच्या संपत्तीत समावेश करण्यासाठी त्या वस्तूत काही गुणधर्म वैशिष्टये आवश्यक असतात. संपत्ती म्हणजे वास्तविकता उपभोगक्षमता, हस्तांतरण आणि मालकी हक्क प्रस्थापित करणे हे वैशिष्टये असणा–या कोणत्याही भौतिक वस्तूला संपत्ती म्हणता येते. या वैशिष्टयांमुळेच त्यांनी १) पैसा आणि वस्तू २) मिळविता येण्यासारखे धन ३) खासगी आणि

सार्वजनिक संपत्ती ४) सोने–चांदी ५) भांडवल किंवा संचित संपत्ती ६) उपभोग्य संपत्ती ७) हस्तांतरण किंवा स्थानांतरण योग्य संपत्ती यांचा समावेश संपत्तीत करावा असे सांगितले.

कौटिल्याने संपत्तीमध्ये मानवी श्रम आणि वनस्पती यांचा समावेश केला आहे. संपत्ती थोडी–थोडी जमा करावी. म्हणजे संपत्तीचा किंवा भांडवलाचा संचय होऊ शकेल. अशा प्रकारे प्राप्त केलेली संपत्ती उत्तम गृहिणी, मुलगा मित्र, यांच्या पालनपोषणासाठी किंवा दान करण्याच्या हेतूने जमा करावी. कौटिल्याच्या काळात दुष्काळ मोठ्य प्रमाणात पडत असेल तेव्हा दुष्काळापासून समाजाचे, राष्ट्राचे रक्षण करण्यासाठी राष्ट्रनो संपत्तीचा संचय करावा असे कौटिल्याने सांगितले आहे.

२) शेती आणि पशुसंवर्धना संबंधी विचार –

कौटिल्याने अर्थव्यवस्थेमध्ये शेतीचे स्थान अत्यंत महत्त्वपूर्ण असते असे सांगितले. त्याचबरोबर पशुपालन व्यापार यांनाही त्याने महत्त्वपूर्ण स्थान दिले आहे. शेतीपासून समाजाला पशुधन, सुवर्ण, वन उत्पादन आणि स्वस्त श्रम मिळतात. कौटिल्याने व्यवसायाच्या दृष्टीने शेतीला पहिले स्थान दिले आहे. तर व्यापार आणि नोकरी यांना अनुक्रमे दुसरे व तिसरे स्थान दिले आहे. शेतीच्या संदर्भात सखोल व विस्तृत लागवड पिकांचा फेरपालट, पिकांवरील रोग, शेतीचे उत्पादन वाढीसाठी खताचा वापर, जलसिंचन व्यवस्था इत्यादी अनेक गोष्टींची चर्चा कौटिल्याने आपल्या ग्रंथात केली आहे.

३) सार्वजनिक आय–व्यय –

कौटिल्याने आपल्या आर्थिक विचारात सार्वजनिक अर्थ व्यवहाराला महत्त्वाचे स्थान दिले आहे. देशाचा राज्यकारभार आणि इतर कार्य चालविण्यासाठी पैशाची आवश्यकता असते. तेव्हा सरकारने आपल्या खजिन्याकडे जास्तीत जास्त लक्ष द्यावे असे त्यांनी सांगितले. सरकारचा सहभाग असलेला क्षेत्रातून सरकारला उत्पन्न मिळतेच. परंतु त्याव्यतिरिक्त सरकारने कराद्वारे उत्पन्न मिळविले पाहिजे. त्याचप्रमाणे राष्ट्रीय खजिन्याला ठिक ठेवण्यासाठी राष्ट्रीय बचत ही महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. म्हणजेच कौटिल्याने अर्थव्यवस्थेतील बचतीचे महत्त्व मान्य केले. सरकारी आयकराचा उद्देश धर्म आणि काम या गोष्टी साध्य करता याव्यात असा असावा कोणतेही कार्य हाती घेण्यापूर्वी सरकारने संपत्तीची, पैशाची सोय करायला हवी असे कौटिल्याचे मत होते.

राज्यासाठी उत्पन्न मिळविण्याचे अनेक मार्ग कौटिल्याने आपल्या ग्रंथात सांगितले आहेत.

४) शासनाची भूमिका आणि कार्य –

कौटिल्याच्या अर्थशास्त्राचा अभ्यास केल्यास आपणास असे दिसून येते की सरकारकडे जी कार्य सोपविण्यात आली ती म्हणजे राज्याची प्रगती साधणे. हे सरकारचे प्रमुख कार्य आहे. याव्यतिरिक्त सरकारने देशातील उत्पादन वितरण आणि उपभोग ही कार्य अपेक्षित नियमाप्रमाणे चालतात किंवा नाही हे पाहावे. एवढेच नव्हे तर राज्याचा एकूण आर्थिक व्यवहार, लोकांचे कल्याण साधण्याच्या उद्देशाने केला जावा असे कौटिल्याचे मत होते. तसेच विविध वस्तूंच्या किमतीवर नियंत्रण असावीत असे सुचविले. नफेखोर लबाड व्यार्पायांकडून ग्राहकांचे रक्षण करणे हा या किंमत नियंत्रणाचा हेतू होता. याबरोबरच जनकल्याण संबंधीसामाजिक सुरक्षिततेचे विचार मांडले आहेत. यावरून कल्याणकारी राज्याची कल्पना प्रत्यक्षात आणण्याचा प्रयत्न सरकारने करावा अशी भूमिका कौटिल्याची असावी असे वाटते.

महात्मा ज्योतिराव फुले –

१९ व्या शतकातील भारताचा एक महान सुपुत्र आणि आजच्या समाजक्रांतीचा जनक. महात्मा फुले यांनी समाज सुधारण्यासाठी केलेल्या कार्याचा आढावा घेत असताना ज्योतिबा हे काही अर्थशास्त्रज्ञ नव्हते. त्यांनी मांडलेले आर्थिक विचार त्यांचा ग्रंथ शेतकर्‍यांचा आसूड यात सापडतात. महात्मा फुले यांनी शेतक–यांची दैन्य अवस्था, भारतीय शेती, शिक्षण, कामगार इत्यादी संबंधी मांडलेल्या विचारांचा येथे अभ्यास करू.

महात्मा फुले यांचे आर्थिक विचार –

१. कृषी विषयक विचार –

माणसाप्रमाणेच राष्ट्राच्या जीवनात शेतीला महत्त्वाचे स्थान आहे. भारतासारख्या शेतीप्रधान राष्ट्रात तर ते अधिकच महत्वाचे. ज्या राष्ट्रातील लोकांचा प्रमुख व्यवसाय शेती असतो त्या

ISSN : 2348-7143
December 2019

राष्ट्राचाविकास शेती विकासावर अवलंबून असतो. भारताला स्वातंत्र्य मिळून ५० वर्षे झाली असती तरी भारतीय शेतीचे शेतक—यांचे प्रश्न सुटू शकलेले नाहीत. आजही भारतातील शेतकरी सुखी समाधानी नाही. आजही निसर्गाच्या कृपेवर जगतो. कर्जबाजारी आणि दारिद्रयात कसेतरी जीवन जगत असतो.

भारतीय शेतक—यांना त्यांच्या शेतीचा विकास करता येत नाही. याचे कारण फुले यांनी शेतक—यांचे अज्ञान हे सांगितले. शेतीचे तंत्र आत्मसात करायचे तर त्यासाठी साक्षर असण्याची आवश्यकता आहे. त्या काळात अक्षर लेखन व वाचन याची संपूर्ण मक्तेदारी समाजातील एका विशिष्ट वर्गाकडे होती. बाकी सर्व समाज निरक्षर होता. ज्ञानाच्या अभावी शेतकरी परंपरागत तंत्राचा अवलंब शेतीमध्ये करीत राहिले. यातून शेतीची प्रगती खुंटली.

ब्रिटिश भारतात स्थिर झाल्यानंतर त्यांनी कर रचनेत आमूलाग्र बदल केला. जमीन महसूल करात अतिरिक्त वाढ केली. संपूर्ण शेतमालाची विक्री करून देखील शेतसारा भरणे शेतक—यांना शक्य होत नसे. त्यातच सततचे दुष्काळव नापीक परिस्थिती वाढती महागाई आणि साथीचे रोग यामुळे शेतक—यांना जीवन जगणे कठीण झाले. अनेक शेतक—यांना आजारामध्ये व दुष्काळामध्ये मृत्यू झाला.

भारतात वारसा हक्क कायद्यामुळे शेतक—यांना जेवढी अपत्ये असतील तेवढ्या मुलांना शेतजमिन देणे अनिवार्य असते. तुकडीकरणामुळे शेतीचे असंख्य लहान तुकडे होत आहेत. शेतीवर लोकसंख्येचा भार वाढत आहे. शेतीची दरडोई उपलब्धता घटत चालली आहे. शेती बिन किफायतशीर बनल्यामुळे उत्पादनात घट होते.

भारतीय शेतीच्या दुरावस्थेत फुले यांनी ब्रिटीश प्रशासनास देखील दोषी ठरविले. भारतात शेतीमध्ये कोणत्याही स्वरूपाच्या सुधारणा केल्या जात नाहीत. सरकार शेतसारा वसूल करते मात्र जमिनी समतल करणे, नालाबंडिंग धरणे कालवे यासारख्या जलसिंचन सुविधा, आदी कामांकडे सरकार कमालीचे दुर्लक्ष झालेले दिसून येते. परिणामतः शेतीतून उत्पादन वाढत नाही. शेती मागासलेली राहून शेतकरी आर्थिक दारिद्यात अडकलेला आहे.

२) आर्थिक शोषण विषयक विचार —

भारतीय समाजव्यवस्थेत फुले यांना त्या काळात उच्चवर्णीय व निम्नवर्णीय असा भेद आढळला. त्या समाजाला शिक्षणाचा गंध नव्हता. शेती हा त्यांचा व्यवसाय होता. काही शेतीसंबंधी सेवा पूरवीत. यात सर्व बलुतेदारांचा समावेश होता तर काही मजुरी करीत आणि समाजासाठी अनुषंगिक सेवा करीत. या वर्गाच्या धार्मिक विपन्नाव्यवस्थेबाबत त्यांनी सखोल चिंतन केलेले होते. समाजातील हा कष्टकरी वर्ग असूनही त्यास दारिद्रयात जीवन जगावे लागते. शेतक—यांचे मोठ्या प्रमाणावर शोषण होत आहे. शेतक—याच्या अज्ञानाचा फायदा होऊन त्याला आर्थिक कर्मकांड करण्यास भाग पाडतो. हा वर्ग शेतक—यास मृत्यूपर्यंत अनेक धार्मिक विधी करण्यास सांगतो. मृत्यूनंतरही श्राद्ध करावयास भाग पडतो. प्रत्येक विधीमध्ये ब्राह्मणांना भोजन आणि दक्षिणा ही ठरलेली आहे. यामुळे शेतकरी कसा कर्जबाजारी बनतो याचे अत्यंत हृदयस्पर्शी विवेचन फुले यांनी त्यांच्या ग्रंथांमध्ये केलेले आहे. भारतीय शेतक—यांचे स्वकीयांकडून होणारे शोषण कमी पडले की काय, असे वाटून परकीय देखील शोषणात अग्रेसर झाले. सरकारी नोक—यांतील ब्रिटिश अधिकारी, भारतीय ब्राम्हण कर्मचारी दोघांनी मिळून इतके शोषण केले की शेतक—यांना व त्यांच्या कुटुंबीयांना दोन वेळेचे भोजन आणि अंग झाकण्यापुरते वस्त्र मिळणे दुरापास्त झाले आहे. मात्र दुसरीकडे अधिकारी व कर्मचारी ऐश आरामात जीवन जगतात शेतक—यांचे शोषण करूनच.

महात्मा फुले यांनी आर्थिक शोषणा बाबत विचार मांडतांना भारतातील सामाजिक परिस्थिती आणि राजकीय घटक यांच्यामुळे प्रामुख्याने शोषण केले जाते हे वास्तव प्रकर्षाने निदर्शनास आणून दिले इंग्रजांची राजकीय भूमिका शेतकरीविरोधी असून ब्राम्हण वर्गाची स्वार्थलोलूप वृत्ती यातून बहुजन समाजात या काळात कसा भरडला गेला याचे वस्तुनिष्ठ विश्लेषण महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी केले.

ISSN : 2348-7143
December 2019

महात्मा गांधी –

आधुनिक भारतीय आर्थिक विचारसरणीत मोहनदास करमचंद गांधी यांचे स्थान महत्त्वाचे आहे.२ ऑक्टोबर १८६९ रोजी गुजरात मध्ये पोरबंदर येथे जन्म झाला. १८८७ मध्ये मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर पुढील शिक्षणासाठी इंग्लंडला गेले. तेथे कायद्यातील सर्वोच्च पदवी बॅरिस्टर प्राप्त केली. १९२० पासून भारतीय चळवळीची सूत्रे त्यांच्या हाती आली १९२० मध्ये असहकार आंदोलन, दांडी यात्रा, सविनय कायदेभंग, चले जाव चळवळ व अनेक आंदोलन त्यांनी केलेली दिसून येतात. १५ ऑगस्ट १९४७ भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्याचे कार्य त्यांनी केले.

महात्मा गांधी यांचे आर्थिक विचार –

१) विश्वस्त कल्पना – (संकल्पना) – गांधींच्या आर्थिक विचारात विश्वस्तांची कल्पना हा एक महत्त्वाचा भाग आहे. जगातील अनेक देशांत भांडवलशाही व्यवस्था कार्यान्वित आहे. या व्यवस्थेत भांडवलदार व गुंतवणूकदार यांना अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त होते. येथे गुंतवणुकीचा निकष नफा असतो तसेच उत्पादनाची प्रेरणा नफाचअसतो. हा नफा शोषणातून निर्माण होतो भांडवलदार कामगारांना अल्प वेतन देऊन जास्त मूल्याचे उत्पादन करवून घेतात. यातून नफा निर्माण होतो याचा परिणाम कामगार व भांडवलदार यामध्ये दुरावाच निर्माण होतो. गांधीजी असे म्हणायचे की ही सर्व संपत्ती व्यक्तिगत नसून ती संपूर्ण समाजाची आहे. तेव्हा प्रत्येक भांडवलदारो स्वत:च्या गरजे इतकी संपत्ती ठेवून बाकी संपत्तीचा समाजाच्या हितासाठी वापर केला पाहिजे.

विश्वस्त संकल्पनेविषयी विचारवंतांनी आपली मते विशद केलेली आहेत. पृथ्वीवरून शोषून घेतलेले पाणी सूर्य सहस्त्रधारानी पृथ्वीला परत करतो त्याप्रमाणे धनिकांनी समाजातून जमा केलेली संपत्ती समाजाला परत करावी हीच त्यांची विश्वस्त वृत्ती होय. गांधीजींना याचा विश्वास वाटत होता की भांडवलदारांनी विश्वस्तांचा सिद्धांत स्वीकारण्यास समाजातील आर्थिक विषमता नष्ट होऊन समानता प्रस्थापित होईल. वर्ग विहीन ही व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी सुयोग्य वातावरण निर्माण होईल. श्रीमंतांनी आणि भांडवलदारांनी आपली धोरणे बदलणे अपेक्षित आहे. संपत्तीचा उपयोग त्यांनी गरिबांच्या कल्याणासाठी करावा. असे घडले नाही तर समाजात हिंसा अटळ आहे.

खाजगी संपत्तीचा विचार गांधीजींनी नैतिक दृष्टिकोनातून केला होता. खाजगी मालमत्ता गांधीजींनी त्याज्य मानली नाही परंतु संपत्तीचा आत्यंतिक हव्यास त्यांना मान्य नव्हता संपत्ती धारकाने स्वत:च्या गरजा सीमित ठेवाव्यात व अतिरिक्त संपत्तीचा वापर सर्वसामान्यांच्या कल्याणासाठी करावा यातून गरीब–श्रीमंत त्यांच्यामध्ये निर्माण झालेली विषमतेची दरी कमी होऊ शकेल.

२) ग्रामस्वावलंबन –

भारत हा खेड्यांचा देश आहे. खेड्यांमधील स्वावलंबी संस्कृतीचा स्वयंपूर्ण खेड्यांचा गांधीजींना अभिमान वाटत असे. गांधीजींना देशातील प्रत्येक गाव स्वावलंबी व स्वायत्त लोक राज्य व्हावे असे वाटत होते. या गावात त्या गावाच्या सर्व प्रकारच्या गरजा पूर्ण करण्याची क्षमता असावी गावातील सर्व नागरिकांच्या आवश्यक गरजा तसेच सामाजिक व सांस्कृतिक गरजांची पूर्तता करण्यासाठी लागणा–या वस्तू व सेवांची निर्मिती प्रत्येक गावात झाली पाहिजे. धान्य, कापूस, कापड, शाळा, क्रीडांगणे, गुरांसाठी चारा इत्यादींचे पुरेसे उत्पादन गावातच व्हावे. शेतक–यांनी त्यांच्या शेतजमिनीत अन्नधान्य, भाजीपाला, फळे, डाळी, तेलबिया, कापूस व अन्य खाद्य वस्तूंचे उत्पादन करावे. संपूर्ण गावाच्या खाद्यान्नाची गरज पूर्ण झाल्यानंतर उर्वरित धान्याची विक्री करावी तसेच प्रक्रिया वस्तूंचे ही उत्पादनही गावातच हातमाग व लघु उद्योग तसेच कुटिरोद्योगामध्ये करण्यात यावे. यातून गावात रोजगार निर्मिती होते सर्वसामान्य परिस्थितीत कोणत्याही वस्तूची टंचाई निर्माण होत नाही. स्वयंचलित अशी ही पद्धती गांधीजींना एक आदर्श पद्धती वाटत असे.

३) स्वदेशी –

भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यतील 'स्वदेशी' हे शस्त्रअनेक नेत्यांनी वापरले. गांधीजीही यास अपवाद नाहीत. साम्राज्यशाहीची आर्थिक कोंडी करायची असेल तर इंग्लंडमध्ये उत्पादन झालेल्या वस्तूंवर बहिष्कार टाकावा लागेल, या दृष्टिकोनातून गांधीजींनी स्वदेशी चळवळीस प्रारंभ केला.

ISSN : 2348-7143
December 2019

भारतात उत्तम दर्जाचे कापड उत्पादन करणारे कारागीर व असंख्य हातमाग होते. परंतु ब्रिटिशांनी मँचेस्टर चे तलम कापड भारतात विकण्यास सुरूवात केल्यापासून भारतीय नागरिक या स्वस्त कापडाचा उपभोक्ता बनला. भारतीय कापड उद्योगास उर्जितावस्था प्राप्त करून दयावयाची असेल तर प्रत्येक भारतीयाच्या अंतकरणात स्वदेशी ही संकल्पना कोरली जावी असे गांधीजींना वाटत होते. कापडा व्यतिरिक्त प्रत्येक विदेशी वस्तूंपासून भारतातील स्वदेशी वस्तूंना संरक्षण प्राप्त व्हावे या व्यापक उद्देशाने गांधीजींनी स्वदेशीचा आग्रह धरला होता. प्रत्येक भारतीय नागरिकाने स्वदेशी वस्तू खरेदी करण्याचा तसेच स्वदेशी वस्तूच वापरण्याचा आग्रह धरला तर स्वदेशी वस्तूंची मागणी मोठ्या प्रमाणावर वाढेल तसेच यातून साम्राज्यशाहीवर आर्थिक दबाव निर्माण करता येईल, असे गांधीजींचे मत होते.

४) यंत्राचे स्थान आणि श्रम –

महात्मा गांधीजी अवजड यंत्रसामग्रीचा उत्पादन प्रक्रियेत वापर करण्याच्या विरोधात होते. यंत्राला यंत्र म्हणून गांधीजींनी कधीच विरोध केला नाही. औद्योगिक क्रांतीमुळे भांडवलप्रधान उत्पादन तंत्रास प्रोत्साहन मिळाले. ही यंत्रे मानवी श्रमाची बचत करतात. एक मोठे यंत्र शेकडो कामगारांचा रोजगार हिरावून घेते. बेरोजगार कामगारांच्या उपजीविकेचा प्रश्न ही यंत्रे निर्माण करतात लघु उद्योग व कुटीर उद्योग यांचे अस्तित्व संपुष्टात येते. लघुउद्योग व कुटीर उद्योगासाठी छोटी यंत्रे कमी किमतीत खरेदी करू शकतात त्यामुळे अल्प भांडवल गुंतवणुकीच्या साहयाने अत्याधुनिक रोजगार निर्मितीची क्षमता लघु व कुटीर उद्योगाची असते यामध्ये वापरावयाच्या यंत्रांना गांधीजींचा विरोध नव्हता. हे लक्षात घ्यावे लागेल गांधीजीनी मोठे यंत्राला विरोध केला. मोठी यंत्रे शोषणाचे साधन बनतात. एकाच व्यवस्थेमध्ये कामगारांचे शोषण करून भांडवलदारांचा वर्ग हा श्रीमंत बनतो व बहुसंख्येने असलेल्या कामगारांचा वर्ग दैन्य व दरिद्री सहन करतो व अन्य समाजासाठी तीदुखी निर्माण करतात केवळ नफा मिळवण्यासाठी भांडवलदाराकडून मोठ्या यंत्रांचा वाढता प्रमाणात वापर होतो. यात गांधीजींनी विरोध केला होता. गांधीजी स्वतः विज्ञानवादी होते. मात्र ज्या देशात मोठी लोकसंख्या असून नागरिकांना काम व वेतन कसे द्यावे हा महत्त्वाचा प्रश्न असताना त्या देशात श्रम बचत करणारी अवजड यंत्रे समर्थनीय ठरू शकत नाही, हे त्यांनी ठामपणे नमूद केलेले आहे.

५) घरगुती (कुटीर) उद्योग –

भारतीय अर्थव्यवस्था ग्रामीण अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखली जाते त्यावेळी औद्योगिकरणाचे स्वरूप विचारात घेतले तर अर्थव्यवस्थेमध्ये लघु व कुटीर उद्योगाचे प्राबल्य होते. मोठे उद्योग अपवादात्मक होते. संपूर्ण अर्थव्यवस्थेला लागणा—या वस्तूंचा पुरवठा करण्याची क्षमता या कुटीर उद्योग यामध्ये होती भारतातील ग्रामीण व शहरी भागात घराघरांमधून हे उद्योग चालविले जात लक्षावधी लोकांना या उद्योगातून रोजगार व उपजिविकेसाठी उत्पन्न मिळत असे. मात्र ब्रिटिशांच्या काळात या कुटीर उद्योगांची स्थिती बिकट बनली आधुनिक उद्योगांमध्ये मोठी मोठी यंत्रे व प्रचंड गुंतवणूक करून या उद्योगांना स्पर्धेत नामशेष करण्यात आले.

लघु व कुटीरउद्योगामध्ये गुंतवलेल्या सर्व कामगारांना व उद्योगांच्या मालकांना बेरोजगार व्हावे लागले. त्यामुळे गांधीजींनी विशाल उद्योगांना व आधुनिक यंत्रांनास्पष्ट विरोध दर्शविला. त्याऐवजी छोटी साधी यंत्रे यांचा वापर करणा—या कुटीरोद्योगांचे समर्थन केले. ही यंत्रे सर्वसामान्य गुंतवणूकदारांच्या आर्थिक क्षमतेमध्ये येतात. यात उत्पादन प्रक्रिया केंद्रित होण्याची भीती नसते. यातून नफाकाही मूठभर लोकांकडे जाण्याचा धोका नसतो. उलट नफ्याचे विकेंद्रीकरण होण्यास मदत मिळते.

गांधीजींनी भारतीय अर्थव्यवस्था देशांतील लोकसंख्या आणि पाश्चिमात्य देशांतील औद्योगिक क्रांती नंतर निर्माण झालेली परिस्थिती यांचा साकल्याने अभ्यास केलेला होता याचे सूक्ष्म चिंतन केले होते त्यावरून भारतासारख्या देशासाठी कुटीरोद्योग महत्त्वपूर्ण ठरतील असे त्यांना वाटले तर त्यात मोठा तथ्यांश होता.

डॉ. बी. आर. आंबेडकर –

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार म्हणून भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सर्वज्ञात आहेतच त्याच प्रमाणे एक प्रकांड पंडित, नामवंत शिक्षण तज्ञ, महान समाजसुधारक आणि दिन दलितांचे कैवारी म्हणून देखील डॉ. आंबेडकरांची प्रतिमा जनसामान्यांमध्ये रुजली आहे. त्यांच्या

बहुरंगी आणि चतुरस्त्र व्यक्तिमत्वाचा एक विशेष पैलू सर्वसाधारण जनतेला अपरिचित आहे तो म्हणजे एक अर्थतज्ञ म्हणून त्यांची कामगिरी.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मांडलेल्या आर्थिक विचारांचा अभ्यास करावयाचा आहे. आंबेडकरांच्या सामाजिक, राजकीय विचारांचा प्रभाव त्यांच्या आथिक विचारावर झाल्याचे दिसून येतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार –. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार त्यांच्या अर्थशास्त्रावरील ग्रंथातून त्यांनी वेळोवेळी केलेल्या भाषणातून व्यक्त झालेले दिसतात. त्यांनी मांडलेले काही महत्त्वपूर्ण विचार पुढील प्रमाणे आहेत.

१) भारतीय शेती विषयक विचार. – भारतीय शेतीच्या समस्यांचे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सविस्तर विवेचन केलेले आहे. भारतातील नागरीकांचा शेती हा मुख्य व्यवसाय आहे. भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्था अत्याधिक शेतीवरच अवलंबून आहे. त्यामुळे डॉ. आंबेडकर यांनी कृषी व्यवस्थेला अधिक महत्त्व दिले. भारतीय कृषी समस्यांमध्ये कृषी उत्पादन, शेत जमिनीचा आकार, किफायतशीर धारण क्षेत्र, जमीन धारणेची कमाल मर्यादा यावर त्यांनी चिंतन केलेले आढळते.

भारतात धारण क्षेत्राचा आकार लहान होत असून छोट्य आकाराच्या जमिनी तयार होत आहेत. ''जेव्हा शेत जमीन हा उपजीविकेचा एकमेव व्यवसाय असतो व वारसाहक्काच्या कायद्यामुळे प्रत्येक वारसास शेत जमिनीचा हिस्सा कायद्याने दिला जातो. शेत जमिनीचे विभाजन होऊन शेतजमिनीचा आकार लहान बनतो.'' त्यावरून भारत हा अल्पभूधारक शेतक—यांच्या देश आहे असा त्यांनी निष्कर्ष काढला होता. तो निष्कर्ष वस्तुस्थितीदर्शक होता.

भारतीय शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी रशियातील सामुदायिक शेतीचा प्रयोग राबविण्याचे निर्देश दिले या पद्धतीनुसार शेतक—यांना त्यांच्या शेतजमिनीची मालकी कायम ठेवून सहकारी तत्वाने शेतीची मशागत करता येईल शेतीसाठी लागणारी आदाने या पद्धतीमध्ये एकत्र वापरावी लागतील. येथे शेत जमिनीची सामूहिक पद्धतीने मशागत केल्यास शेतमालाच्या वाढणा—या उत्पादनामुळे देशाचा व वैयक्तिक शेतजमिनीच्या मालकाचा फायदा होतो. असा व्यवहार्य विचार त्यांनी विशद केला. उत्पादन वाढविण्यासाठी शेतीसाठी लागणारी आदाने जास्त महत्त्वाची आहेत. भारतातील कृषी क्षेत्रातील श्रमाचा प्रश्न सोडविण्यासाठी त्यांनी औद्योगिकीकरणास प्राधान्य द्यावे हा उपाय सुचविला. वाढते औद्योगीकरण कृषी क्षेत्रातील अतिरिक्त श्रमाचा भाग उद्योगधंद्याकडे स्थानांतरित करील त्याचा उत्पादक कार्यासाठी वापर होऊ शकेल. राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होईल तसेच लोकसंख्येचे शेतीवरील अवलंबित्व कमी झाल्यामुळे विभाजन व अपखंडन ही समस्या दूर होईल

२) चलन विषयक विचार —डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जीम चतवइसमउ व्ि जीम तनचमम या प्रबंधात त्यांनी भारतीय रुपयाचा इतिहास विशद केला तसेच रुपयाची खरेदी शक्ती घटण्याची कारणमीमांसा स्पष्ट केल.

भारतात सुवर्ण विनिमय प्रमाप पद्धती सुरू करण्यात आली बाबासाहेबांनी भारतीय रुपयाचे मूल्य स्थिर करण्यासाठी सुवर्ण विनिमय प्रमाप पद्धती उपयुक्त ठरणार नाही असे स्पष्ट केले भारतीय रुपयाचे मूल्य स्थिर ठेवण्यासाठी त्यांनी पुढील उपाय सुचविले.

१) चलन निर्मितीसाठी मर्यादा ठरविण्यात यावी.

२) चांदीची नाणी बंद करावीत कागदी चलन स्वीकारावी चांदीची नाणी वितळवून त्यातून मिळणारी चांदी विकून प्राप्त होणारी रक्कम महसूल म्हणून सरकारने उपयोगात आणणे योग्य होईल.

डॉ. आंबेडकर यांना चलनाच्या मुल्यासंबंधीचा मुद्रामात्ता सिद्धांत मान्य होता. असे त्यांच्या मूल्य विषयक विवेचनावरून स्पष्ट होते.१८९३ ते १९१४ या कालखंडात भारतात सरकारने जादा चलन निर्गमीत केल्यामुळे वस्तू किंमत पातळी इतर देशांच्या तुलनेत अधिक वाढझाली व रुपयाचे मूल्य वेगाने घसरले ब्रिटिश सरकार चलन व्यवस्थापन करण्यात कमी पडले व भारतीय रुपया अस्थिर बनला.

वर्तमान परिस्थितीत बाबासाहेबांचे चलन विषयक विचार तेवढेच उपयुक्त वाटतात. कोणत्याही चलनाचे मूल्य स्थैर्य त्या चलनाच्या पुरवठयाशी निगडीत असते हा विचार त्यांनी

ISSN : 2348-7143
December 2019

१९२३ मध्ये विशद केला. होता त्यांनी चलन विषयक मीमांसा ज्या ग्रंथात केली त्यास 'लंडन टाईम्स' ने सर्वोत्कृष्ट ग्रंथ उत्कृष्ट लेखन शैली आणि विषयाची सखोल ज्ञान या शब्दाने गौरविले होते. त्याचे हे चलन विषयक विवेचन देशाच्या चलन व्यवस्थेला व अर्थव्यवस्थेला योग्य दिशा देणारे होते.

३) राज्य समाजवाद – भांडवलशाही व्यवस्थेच्या वैशिष्टयांशी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर परिचित होते. इंग्लंड किंवा अमेरिका या देशांमध्ये असलेल्या भांडवलशाहीचे स्वरूप भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी उपयुक्त ठरणार नाही भांडवलदार नफ्याच्या अपेक्षेने उत्पादन करतात त्यांना कामगार व एकूणच संपूर्ण समाज यांच्या हिताचा विचार करण्याची गरज वाटत नाही. अशा परिस्थितीत भारतात भांडवलशाही व्यवस्था उपकारक ठरणार नाही असा निष्कर्ष डॉक्टर बाबासाहेबांनी काढला.

डॉ. बाबासाहेबांनी राज्य समाजवादाचे तत्वज्ञान मांडले ते व्यक्तिस्वातंत्र्याचे आग्रही प्रतिपादन करणारे लोकनेते होते तसेच आर्थिक व सामाजिक दृष्ट्या उपेक्षित असलेल्या घटकाविषयी त्यांना आंतरिक तळमळ वाटत होती. त्यांना भारतीय समाजाचे आर्थिक व सामाजिक दृष्ट्या परिवर्तन करावयाचे होते ते साध्य करावयाचे असेल तर राज्य समाजवाद स्वीकारावा लागेल, असे डॉक्टर बाबासाहेबांचे मत होते. राज्य समाजवादांमध्ये समाजाच्या आर्थिक बाजूचे राज्याकडून म्हणजेच सरकारकडून नियंत्रण करणे त्यांना अपेक्षित होते. मानवाच्या कल्याणाची क्षमता सरकारमध्ये असते. उत्पादन प्रक्रिया व वितरण व्यवस्था हे अर्थव्यवस्थेतील अत्यंत महत्त्वाचे विभाग आहेत लोक कल्याणासाठी सरकारने या दोन्ही क्षेत्रांचे नियंत्रण करून योग्य तेथे हस्तक्षेप करणे अनिवार्य आहे तसे झाल्यास योग्य वस्तूचे उत्पादनात होईल तसेच उत्पादन वाढ होईल त्याचे न्याय पद्धतीने वितरण होईल संपत्तीचे केंद्रीकरण होणार नाही. आर्थिक विषमता वाढणार नाही.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी राज्य समाजवादामध्ये शासनाची भूमिका महत्त्वाची मानली शासनही संस्थाच आर्थिक व सामाजिक परिवर्तन करु शकते. शिवाय स्वातंत्र्य, समता ही लोकशाही मूल्ये जतन केली पाहिजे, अशी त्यांची धारणा होती अशा परिस्थितीमध्ये भारतासारख्या विकसनशील देशात आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रातील बदलण्यासाठी राज्य समाजवाद हाच उत्तम पर्याय ठरेल या भूमिकेवर डॉ. बाबासाहेब कायम राहिले

४) औद्योगीकरण. –युरोपातील देशांचा औद्योगिकीकरणामुळे जलद आर्थिक विकास झाला आहे हेडॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी इंग्लंड, अमेरिका, जर्मनी, या देशातील वास्तव्यात प्रत्यक्ष पाहिलेले होते. केवळ शेती क्षेत्राच्या आधारे देशाची आर्थिक प्रगती होऊ शकत नाही, याची जाणीव त्यांना होती. भारताचा आर्थिक विकास करण्यासाठी औद्योगिकीकरण आवश्यक आहे असे त्यांचे मत होते. औद्योगिकीकरणामुळे ग्रामीण भागातील हा निष्क्रिय वर्ग मोठ्य संख्येने रोजगाराच्या निमित्ताने शहरात आल्यामुळे त्यांचे आर्थिक व सामाजिक शोषण बंद होईल. उद्योगधंदयाची स्थापना करताना मूलभूत अवजड उद्योगधंदे यांची मालकी, व्यवस्थापन यासंबंधीचे अधिकार केंद्र सरकारकडे असावेत तर उपभोग्य वस्तूंचे उत्पादन करणारे, कमी महत्त्वाचे उद्योगधंदे खाजगी क्षेत्राने चालवावेत.

डॉ. बाबासाहेबांना ग्रामीण भागात असलेल्या सामाजिक दृष्ट्या पिढीत जनसमुदाय शहरी भागात कारखानदारी मध्ये यावा अपेक्षित होते खेड्यमध्ये त्यांच्या जमीनी अभावानेच आढळतात. घरेछोटी सर्वसाधारण असतात शिक्षणाची सोय नसते आणि असूनही त्याचा लाभ मिळत नाही. लक्षात आल्यामुळे त्यांना देशाचा आर्थिक विकास व सामाजिक आर्थिक परिवर्तनाचा एक भाग म्हणून उद्योगीकीकरणास प्राधान्य देणे उचित वाटले.

डॉ. बाबासाहेबांच्या या मताचा विचार करून भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर नियोजन करून आर्थिक विकासासाठी केंद्र सरकारने पंचवार्षिक योजनांची अंमलबजावणी करण्यास सुरुवात केली केंद्र सरकारने ही योजना राबविताना जेऔद्योगिक धोरण घोषित केले, त्यामध्येही डॉ. बाबासाहेबांच्या या मताचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो.

५) सार्वजनिक आयव्यय आणि केंद्र–राज्य संबंध

संघराज्य पद्धतीमध्ये केंद्र व घटक राज्ये यांचे संबंध महत्त्वपूर्ण मानले जातात. केंद्र–राज्य संबंधावर प्रकाश टाकण्याच्या दृष्टीने डॉक्टर बाबासाहेबांनीवसनजपवद वि थ्पदंदबम प्द ठतपजपेी प्दकपं हा प्रबंध सादर केला होता.

ISSN : 2348-7143
December 2019

डॉ.बाबासाहेबांचे या अनुषंगाने असे मत होते की, घटक राज्यांना जरी व्यापक स्वरुपात अधिकार मिळाले असले तरी ज्या राज्यात कार्यकारी मंडळ उत्तम असेल जेथे उत्तरदायित्वाचे विभाजन योग्य प्रकारे झालेले असेल आणि प्रशासकीय यंत्रणा कार्यक्रम असेल तर तेथे या बदलाचा अनुकूल परिणाम होईल, मात्र ज्या राज्यात वर निर्देशित घटकांची परिस्थिती उचित नसेल तेथे सार्वजनिक आय—व्ययावर प्रतिकूल परिणाम होईल. केंद्र व घटक राज्ये यांच्यातील आर्थिक संबंधाबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी घटनेच्या २२७ व्या कलमाबाबत आपली मते व्यक्त केलेली आहेत. घटक राज्यांना वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार केंद्र सरकारकडून उत्पन्न मिळते या मध्ये घटक राज्यांना केंद्र सरकारकडून द्यावयाचा निधी व अनुदाने कोणत्या निकषांच्या आधारे घ्यावयाची तसेच त्यात बदल करावयाचा अधिकार वित्त आयोगाचा दिलेला आहे. हा आयोग न्याय भूमिकेतून आर्थिक संसाधनाचे वाटप करील अशी अपेक्षा डॉ. बाबासाहेबांना वाटत होती. मात्र भारतासारख्या खंडप्राय देशातील विविधता विचारात घेता देशाची एकात्मता व अखंडता कायम राहावी ह्या दृष्टीकोनातून केंद्रसरकार बलवान (च्वूमतनिस) असावे असे डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांचे मत होते.

सारांश / गोषवारा

कौटिल्य —

कौटिल्याचा ग्रंथ अर्थशास्त्र याचा बारकाईने अभ्यास केल्यास आपणास असे दिसून येते की कौटिल्याने मांडलेली कल्याणकारी राज्याची कल्पना महत्त्वपूर्ण आहे. आजच्या काळातील कल्याणकारी कल्पनेशी जुळणारी आहे. राजाने प्रजेचे कल्याण साधण्यासाठी काय करावे यासंबंधी मांडलेले विचार महत्त्वपूर्ण आहेत. कौटिल्याने अर्थशास्त्रीय विचार व्यक्त करताना संकोचित दृ ष्टिकोन न स्वीकारता काहीसा विशाल दृष्टिकोन स्वीकारला. आर्थिक विचारा बरोबर त्याने राज्य राज्याची निर्मिती राज्य कारभाराची प्रक्रिया यासंबंधी व्यक्त केलेले विचार महत्त्वपूर्ण आहेत. थोडक्यात कौटिल्याचा अर्थशास्त्र या ग्रंथात मांडलेले कल्याणकारी राज्य, राज्याची कर्तव्य, करांची तत्वे किंमत नियंत्रण इत्यादी संबंधीचे विचार आजच्या काळातही उपयुक्त ठरणारे आहेत.

महात्मा ज्योतिराव फुले —

महात्मा फुले संपूर्ण आयुष्य समर्पित वृत्तीने जगले. सामाजिक सुधारणा हेच त्यांचे जीवन कार्य ठरले. भारतातील कष्टकरी वर्ग, शेती करणारा वर्गाचे दारुण दु:ख हाविषय फुले यांच्या लेखनामध्ये आलेला आहे. शेतीचे मागासलेपण व शेतक.यांची दारिद्र याबद्दल महात्मा फुले यांनी विस्ताराने विवेचन केले. शेतीच्या मागासलेपणाची कारणमीमांसा करताना आर्थिक, सामाजिक व राजकीय घटकांचा परामर्श त्यांनी घेतला. त्यापुढे जाऊन शेतीची सुधारणा कशी करता येईल यासंबंधी उपाययोजना सुचविल्या. महात्मा फुले यांना शेतक—यांचे आर्थिक शोषण होत असल्याचे दिसून आले. तेव्हा हे शोषण कशा त—हेने केले जाते व त्याचे सूत्रधार कोण आहेत यासंबंधि कोणालाही मुलाहिजा न ठेवता त्याचा निर्भीडपणे उहापोह केला. ब्रिटिश सरकार व उच्चवर्णीय ब्राम्हण हे शोषक असून शोषणाचे मार्ग फुले यांनी सविस्तर सांगितले.

महात्मा गांधी —

महात्मा गांधी यांनी मांडलेल्या आर्थिक संकल्पना या नैतिक तत्वाशी निगडित आहेत. एकाच देशात एक वर्ग अत्यंत श्रीमंत असून दुसरा वर्ग अतिशय दरिद्री आहे, याबद्दल त्यांना खेद वाटत असे. अशा परिस्थितीत आर्थिक न्यायाच्या दृष्टीने समाजाच्या संपत्तीचा हिचा गरिबांना मिळावा असे त्यांचे मत होते अर्थात यावरून गांधीजींनी विश्वस्त सिद्धांताची मांडणी केली.

भारत हा खेड्यांचा देश आहे तेव्हा खेडी स्वयंपूर्ण व्हावीत तसेच प्रत्येक खेडयाने त्याच्या सर्व मूलभूत गरजांची पूर्तता स्वत: करावी अन्नधान्यापासून ते रोजगारापर्यंत आणि क्रीडांगणपासून ते सांस्कृतिक सभागृहापर्यंत सर्व त्या गावाने उपलब्ध करावे गांधीजींचा यामागे व्यापक दृष्टिकोन होता खेड्यांचा विकास झाला की, आपोआप देशाचा विकास होईल, असे त्यांना वाटत होते.

भारतात मोठी लोकसंख्या राहते परिणामी या देशात सर्वांना रोजगार पुरविता आला पाहिजे. रोजगार पुरविण्याची क्षमता लघुउद्योग व कुटीरोद्योगामध्ये असते याची जाणीव गांधीजींना झालेली होती त्या दृष्टीने गांधीजींनी खादी ग्रामोद्योगांचा पुरस्कार केला. मोठ्य भांडवल प्रधान उद्योगांना विरोध करतगांधीजींनी आर्थिक राष्ट्रवादाचा पुरस्कार केला. स्वदेशी वस्तूंचा वापर आणि विदेशी

ISSN : 2348-7143
December 2019

वस्तूवर बहिष्कार हे सूत्र गांधीजींनी भारतीयांना आत्मसात करण्यास सांगितले. साम्राज्यशाहीचे आर्थिक खच्चीकरण करण्याचा व स्वदेशी उद्योगांना संरक्षण देण्याचा हा अत्यंत सहज व सुलभ मार्ग होता. आर्थिक विचार लोककल्याणकारी भूमिकेतून उपयुक्त ठरावेत हे सर्व निकष गांधीजींच्या आर्थिक विचारांमध्ये आढळून येतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर –

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे प्रतिभावान व असामान्य प्रज्ञा लाभलेले विचारवंत होते त्यांचे कार्य सामाजिक क्षेत्रात तसेच राजकीय क्षेत्रात ठळकपणे दिसून येत असले तरी ते ख—या अर्थाने अर्थशास्त्रज्ञ होते. त्यांनी तत्कालीन परिस्थितीत मांडलेले अर्थशास्त्रीय विचार काळाच्या सीमा ओलांडणारे होते. अर्थशास्त्राचे तात्त्विक व व्यावहारिक अशा दोन्ही बाजूंनी त्यांनी केलेले विवेचन परिपूर्ण होते त्यांनी केलेली चलन विषयक समस्येची चर्चा मूलभूत स्वरूपाची होती भारतीय अर्थव्यवस्थायेथील सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय परिस्थिती यांचा सुक्ष्म अभ्यास डॉ. बाबासाहेबांनी केलेला होता त्यामुळेच अर्थशास्त्रीय विचारांची मांडणी करताना या सर्व घटकांचा प्रभाव त्यामध्ये आढळतो. असा व्यासंगी विचारवंत दुर्लक्ष असतो त्यांनी भारतीय राज्यघटना निर्मितीमध्ये दिलेल्या योगदानाबद्दल व आदर्श राज्यघटना तयार करण्यासाठी असलेल्या त्यांच्या सहभागाबद्दल कोलंबिया विद्यापीठात त्यांचा डॉ. लिट पदवी देऊन गौरव केला होता ही डॉ. बाबासाहेब यांच्या विद्वत्तेची आंतरराष्ट्रीय पातळीवर झालेली नोंद आहे ज्याचा प्रत्येक भारतीयांना स्वाभिमान वाटतो.

संदर्भसूची

१) प्रा. डॉ. विलास खंदारे, प्रा. कुमानाचे पी. आर.,प्रा. डॉ. दिगंबर खरात – आर्थिक विचारांचा इतिहास—प्रथम आवृत्ती ऑगस्ट २००५, कैलास पब्लिकेशन्स औरंगपुरा औरंगाबाद.
२) प्रा. ए. आर.रायखेलकर – आर्थिक विचारांचा इतिहास प्रथम आवृत्ती जुन १९९९, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद
३) प्रा.डॉ. विश्वास कदम – आर्थिक विषयाचा इतिहास, नक्षत्र प्रकाशन, औरंगाबाद

भारतीय शेतीतीलआव्हाने आणि इस्रायल कृषी तंत्रज्ञान

प्रा. डॉ.संजय मारोतराव महाजन
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख श्री गोविंदराव मुनघाटे कला व विज्ञान महा.,कुरखेडा जि. गडचिरोली.

भारतातील बहुसंख्य लोकांचा व्यवसाय शेती आहे, आजही जवळपास ६० टक्के लोकसंख्या प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे उपजिवेकासाठी कृषि क्षेत्रावर अवलंबून आहे.प्राचीण काळापासूनतर आजपर्यंत भारतीय कृषी क्षेत्र लोकांच्या उदरनिर्वाहाचे साधन राहीले आहे, याच कारणास्व संपुर्ण जगात भारताला कृषीप्रधानदेश म्हणुन ओळखले जाते. देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषीचा क्षेत्राचावाटा १४ टक्के आहे. वाढत्या लोकसंख्येला अन्नधान्य पुरविण्याच्या व देशातील लोकसंख्येला रोजगार देण्याच्या दृष्टीन भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचेयोगदान महत्वपुर्ण आहे. असे असले तरी मात्र सद्यस्थितीत कृषी क्षेत्राबाबत सरकारची असलेली उदासीन प्रवृत्ती व निसर्गाची अवकृपा त्यामुळे शेतीवर राब–राब राबणाऱ्या शेतकरी पुत्राची मात्र दैनावस्थाझाली आहेआणि त्यामुळेच आज कृषी क्षेत्रासमोर अनेक आव्हाने आ वासून उभी आहेत.

१. **शेतकऱ्यांच्या मालास योग्य भाव देणे** –आज शेतकऱ्यांपुढे सर्वात महत्वाची समस्या असेल तरी ती शेतीमालाचे घटते भाव. शेतीमालाचया घसरलेल्या दरामुळे अनेक पिकात उत्पादन खर्चाएवढेही उत्पन्न निघत नाही. आणि शेतकरी कर्जबाजारी होत आहे. बदलत्या हवामानामुळे शेतीपुढील आव्हाने वाढली आहेत. कधी या नैसर्गिक आपत्तीमुळे उत्पादन मिळत नाही किंवा अत्यंत कमी मिळते. तर कधी निसर्गाने साथ देवून भरघोस उत्पादन मिळूनही बाजारभाव कोसळल्याने तो बाजारात नागवला जातो. बरेचदा कृषी उत्पादनात आर्थिक फटके बसत असल्याने मनात खदखदणारा असंतोष तो अनेकदा अप्रिय कृतीद्वारा प्रगट होत आहे. अनेकदा मानसिक संतुलन बिघडून त्या संपूर्ण कुटूंबाची दुदर्शा झालेली अनेक उदाहरणे मला पहायला मिळाली.

दर घसरल्याने शेतकऱ्यांनी बरेचदा रस्त्यावर भाजीपाला फेकल्याचे पाहायला मिळते तर कधी माल काढणीचा खर्च परवडत नाही म्हणून सोयाबिनच्या गंजीला आग लावून दिल्याचे पाहायला मिळते तर कधी कापूस काढणीचा खर्च परवड नाही म्हणून भर पिकात गुरे सोडल्याचे उदाहरणे ऐकायला मिळतात. अशा अप्रिय घटना बरेचदा आपणास समजतात व त्या विस्मरणातही जातात. पण या घटना काय दर्शवितात? शेतकरी आतून प्रचंड धुमसत आहे, व या असंतोषाचा स्फोट वेळकाळानुसार व्यक्त होतो.अशा घटना समर्थनीय नाहीत. पण येवढे करूनही परिस्थितीत फरक पडत नाही. तेव्हा तो नाईलाजास्व टोकाची भूमीका नैराश्यापोटी घेवून आत्महत्या सारख्या निर्णयाप्रत येतो. हे समाज कधी लक्षात घेणार.

२. **शेतीसाठी मुबलक पाणी व वीज**–भारत सरकारने २०२२ पर्यंत म्हणजे देशाच्या स्वातंत्र्याच्या अमृतमहोत्सवी वर्षापर्यंत शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याची वचनबध्दता व्यक्त केली आहे. पण हे केव्हा साध्य होणार हा प्रश्न आहे. जोपर्यंत शेतीकरीता मुबलक पाणी आणि २४ तास वीज पुरवठा होणार नाही तोपर्यंत शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट होणार नाही ही वास्तविक्ता आहे. आज शेतकऱ्यांना रात्रौ ११.३० ते ७.३० हया कालावधीत विजपुरवठा केला जोतो. शेतकऱ्यांनी दिवसभर शेतामध्ये राब–राब राबायचे आणि रात्रौला शेतीला पाणी ओलाचे? हे सरकारचे कसले शेतकरी विरोधी धोरण. शेतकऱ्यांच्या विहीरीत पाणी आहे पण ग्रामीण भागातील भारनियमनामुळे शेतकऱ्यांना ते आपल्यापिकालादेता येत नाही. तर त्या उपलब्ध पाण्याचा उपयोग काय? म्हणुन वीज आणि पाणी हया दोन्ही गोष्टींची शेतीकरता मुबलक प्रमाणात उपलब्धता करून देणे हे सरकारपुढील फार मोठे आव्हान आहे.

३. **इथेनॉलचा इंधन म्हणुन वापर**–आज देशाला लागनारे कच्चे तेल ज्यापासून आपण पेट्रोल, डीझेल बनवितो त्यापैकी आपण फक्त २० टक्के कच्चा तेलाचे अत्पादन घेता म्हणजे जवळपास ८० टक्के कच्चे तेल आपण दुसऱ्या राष्ट्राकडून आयात करतो. त्यामुळे इंधन आयातीवर फार मोठया प्रमाणात खर्च होतो. तो कमी करावा व ती रक्कम विकास कामासाठी वापरावी. म्हणजे त्याचा सामान्य माणसाला फार मोठा दिलासा मिळेल. **डॉ. बावस्कर** यांनी म्हटल्याप्रमाणे, ऊस शेतीपासून साखर हा दुय्यम किंवा उपपदार्थ करने आणि त्यापासून इंथेनॉल निर्मीतीला ला प्राधान्य देणे गरजेचे आहे. सध्या सरकार इंधनामध्ये ५ टक्के इंथेनॉल मिसळण्याची परवानगी देत आहे. सरकारने जर इंथेनॉल ९५ टक्के पर्यंत इंधन म्हणून वापरले तर प्रदूषण कमी होईल व इंथाईल अल्कोहोल कारखन्यांना ४० ते ५० रू. लिटर चा दर मिळाला तर त्यांना तोटा सहन न करता शेतकऱ्यांना ३ ते४ हजार रू. टनाला ऊसाला भाव देता येईल आणि साखर उपपदार्थ झाल्याने एरवी जो साखरेचा दर ४० ते ४५ रू. किलो आहे तो ५ ते १० रू. पर्यंत कमी होऊनसाखर किफायतशिर भावाने सामान्य माणसाला मिळेल. लोकांना इंधन स्वस्त मिळेल, घरगुती गॅस, प्रवास स्वस्त होईल. महागाईस आळा बसेल. ब्राझीलमध्ये

१०० टक्के इंथेनॉलचा पेट्रोलला पर्याय दिला आहे तशाप्रकारे भारताने जर हया पध्दतीचा अवलंब केला तर देशातील शेतकरी वर्गाचे अच्छे दिन यायला वेळ लागनार नाही.

४. **शेती मालाचे काढणीपश्चात तंत्रज्ञान व मुल्यवर्धन–** देशामध्ये ५० ते ६० हजार कोटीचा भाजीपाला दरवर्षी नासतो, सडतो, वाया जातो आणि जागतिक उत्पादनाच्या बाबतीत १० टक्के देखील उत्पादन होत नाही.तेव्हा तंत्रज्ञान जर चांगले मिळाले आणि त्याचा कौशल्याने वापर केला तर देशांतर्गत मार्केट मिळून निर्यातभाव चांगले असले तरी जागतिक मंदी ही दर १० वर्षांनी जगात येतच असते. तेव्हा प्रत्येक तालुक्याला व जिल्हयाला काढणीपश्चात तंत्रज्ञानाचे प्रशिक्षण केंद्र काढून तरूणांना यामध्ये तरबेज करणे, देशांतर्गत मार्केटचा अभ्यास नीट करणे,जेव्हा मार्केटला अधिक माल येतो तेव्हा भाव पडतात. त्यासाठी कायमचे प्रक्रिया उद्योग केंद्र निर्माण करणे. म्हणजे शेतकऱ्यांच्या मुलांना गावातच रोजगार उपलब्ध होईल. त्यामुळे १ रूपयाचे मुल्यवर्धन होवून १०० रूपये होईल. म्हणजे प्रक्रिया उद्योगामुळे शेतमालाची १०० ते २०० पट मुल्यवर्धन क्षमता होईल. आज देशामध्ये १ ते २ टक्के मालावर प्रक्रिया होते. हेच प्रमाण ५० टक्क्यापर्यंत वाढविने गरजेचे आहे. असे झाले तर जमीनीची, सर्व उपलब्ध स्त्रोतांची, तरूणांची कार्यक्षमता व क्रयशक्ती वाढेल. तरूणांची बेरोजगारी मिटून ग्रामीण भागातून शहराकडे जाणारे तरूणांचे लोंढे थांबतील व देशातील बेरोजगारीला आळा बसेल.

५. **स्वामीनाथन आयोगाच्या शिफारशी लागू करने.–** हरित क्रांतीचे जनक डॉ. एम. एस. स्वामीनाथन यांच्या अध्यक्षतेखाली तत्कालीन सरकारने १८ नोव्हेंबर २००४ रोजी शेती व शेतकर्‍यांच्या विविध प्रश्नावर तोडगा काढण्यासाठी राष्ट्रीय कृषक आयोगाची स्थापना करण्यात आली. या आयोगाने २००६ पर्यंत एकून ६ अहवाल सादर केले. शेवटचा अहवाल ४ आक्टोंबर २००६ रोजी सादर करीत आयोगाने शेतकऱ्यांच्या दुरावस्थेची कारणे व उपाय सुचविले.

आयोगाच्या अहवालातील काही शिफारशी

- शेतकऱ्यांचे खर्च वजा जाऊन उत्पन्न सरकारी कर्मच्यार्‍यांप्रमाणे असावे.
- शेतमालाचा हमीभाव उत्पादन खर्च वगळता ५० टक्के असावा.
- शेतमालाची आधारभूत किंमत लागू करण्याची पध्दत सुधारूण गहू आणि इतर खाद्यान्न वगळता इतर पिकांना आधारभूत किंमत मिळायची व्यवस्था करावी.
- बाजाराच्या चढउतारापासून शेतकर्यांचे संरक्षण व्हावे म्हणून 'मुल्य स्थिरता निधी' ची स्थापना करावी.
- आंतरराष्ट्रीय बाजारातील किंमतीच्या दुष्परिणामापासून शेतकऱ्यांचे संरक्षण करण्यासाठी इतर देशामधून येणाऱ्या शेतमालाला आयात कर लावावा.
- दुष्काळ व इतर आपत्तीपासून बचावासाठी 'कृषी आपत्काल निधी' ची स्थापणा करावी.
- कृषी पतपुरवठा प्रणालीचा विस्तार करावा.
- पिक कर्जावारील व्याजाचा दर कमी करावा.
- हालाखीची स्थिती असलेल्या क्षेत्रामध्ये नैसर्गिक आपत्ती वेळी पुर्वस्थिती येईपर्यंत गैरसंस्थात्मक कर्जासहीत सर्व कर्जाची वसूली स्थगित करून त्यावरील व्याज माफ करावे.
- संपूर्ण देशातील सर्व पिकांना कमीत कमी हप्त्यावर विमा संरक्षण मिळेल अशा रीतीने पिक विमा योजनेचा विस्तार व 'ग्रामीण विमा विकास निधी' ची स्थापणा करावी.
- पिकांच्या नुकसानीचे मुल्यमापण करतांना ब्लॉकच्या ऐवजी गाव हाघटक वापरून विमा संरक्षण दयावे.
- समाजिक सुरक्षेचे जाळे निर्माण करून त्या अंतर्गत शेतकऱ्यांसाठी वृध्दावस्थेत आधार तसेच स्वास्थ विम्याची दरतूद करावी.
- परवडणाऱ्या दरात बी–बियाणे व इतर यंत्रसामुग्री उपलब्ध करून द्यावी.
- संपूर्ण देशात प्रगत शेती व माती परिक्षण प्रयोगशाळेचे संचालन.
- शेतीला कायम आणि सम प्रमाणात सिंचन आणि विजपूरवठा व सिंचन व्यवस्थेत आमुलाग्र सुधारणा घडवून आणाव्यात.

स्वामीनाथन आयोगाने शेतकऱ्यांच्या हितासाठी सुचविलेल्या शिफारशी सरकारने जर अंमलात आणल्या तर आपल्या देशातील शेतकऱ्यांचे चांगले दिवस उजेडायला वेळ लागणार नाही पण हया आयोगाच्या शिफारशी लागू करने सरकारपुढील खुप मोठे आव्हान आहे.

ISSN : 2348-7143
December 2019

६. **कृषी अर्थसंकल्प दरवर्षी स्वतंत्र मांडावा**– आपल्या देशात आजपर्यंत जसा रेल्वे अर्थसंकल्प स्वतंत्र मांडल्या जात होता. त्याचप्रमाणे आपल्या देशातील ६० टक्के जनता कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहे. सर्व देशाचे उद्योगधंदे, कारखानदारी शेतीच्या कच्च्या मालावर अवलंबून आहे. तेव्हा शेतीसाठी स्वतंत्र केंद्रीय अंदाजपत्रक व सर्व राज्यातील कृषी अंदाजपत्रके असावीत. हा प्रयोग असल्याने वेळोवेळी बदल करून त्याची कार्यवाही करून त्याच्यावर निगराणी ठेवावी. पारदर्शक पब्लिक अकाउंट कमीटी असावी. दुष्काळमुक्त पर्यायी पिके शोधावीत. यासाठी स्वतंत्र खाते असावे. जसे शेवग्याने ३०० प्रकारचे रोग बरे होतात. शेवगा हा हलक्या जमिनीत कमी पाण्यावर, उष्ण हवामानात येतो आणि याचा जर आपल्या आहारात उपयोग केला तर ३०० प्रकारचे रोग येत नाही व आले तरी बरे होतात. म्हणजे घरटी एक शेवग्याचे झाड, शेतामध्ये किंवा परिसरात असने आवश्यक आहे. अशा विविध पिकांच्या संशोधनाकरीता कृषी संशोधनाची गरज आहे आणि असे जर झाले तर देशामध्ये अच्छे दिन आनेवाले नही तर नक्की येणारचं यात तीळ मात्र शंका नाही.

७. **शेतीवरील अवलंबीत्व** –दिवसेनदिवस देशाची लोकसंख्या झापाटयाने वाढत आहे. आज देशाची लोकसंख्या १३५ कोटीच्या घरात पोहचली आहे. त्यातील ६४–६५ टक्के लोकसंख्येचा मुख्य व्यवसाय हा शेती आहे. म्हणजेच शेतीवर अवलंबुन असणाऱ्यांची संख्या ही इतर क्षेत्राच्या तुलनेत फार मोठी आहे.

८. **कर्जपुरवठयाची अपुरी व्यवस्था** –व्यापारी, उद्योजक यांना बॅका, वित्तीय संस्था मोठया प्रमाणावर सवलतीच्या दराने मोठया –मोठया रकमेची कर्जे दिर्घकाळासाठी उपलब्ध करून देतात. परंतु या जगाचा पोशींदा असणाऱ्या हया शेतकऱ्यांसाठी कोणतीच बॅक कर्ज देण्यास समोर येत नाही. त्यामुळे नाईलाजाने त्यांना जास्त व्याजदराने सावकारांकडून कर्जे घ्यावी लागतात. अशा अनेक कारणांमुळे शेतकऱ्यांची पर्यायाने कृषी क्षेत्राची दयनीय अवस्था झालेली आहे.

भारतीय अर्थव्यस्था कृषीशी संबंधीत आहे आणि हया कृषी क्षेत्राला अनेक समस्यांनी ग्रासले आहे. जर कृषी क्षेत्राला अशा अनेक समस्यांच्या कचाटयातून बाहेर काढायचे असेल तर कृषी क्षेत्रात काही शास्वत स्वरूपाचेबदल करावे लागतील तसेच कृषी व्यवस्थेतील संधी शोधून त्यासाठी प्रयत्न केल्यास कृषीला सोण्याचे दिवस नक्की येवू शकतात ज्यातून भारतील शेकऱ्याला तसेच संपुर्ण कृषी खेत्राला नव उभारणी मिळू शकेल.

इस्रायल कृषी तंत्रज्ञान :–

इस्त्रायल आणि भारत या दोन देशांची तुलना केली तर भौगोलीक आकारापासून कमालीची भिन्न्ता स्पष्ट होते. जेमतेम ८० लाख लोकसंख्येचा हा देया मुंबईहून छोटा आहे. कृषी क्षेतील प्रगतीत या देशाचे नाव प्रख्यात असले तरी राष्ट्रीय उत्पन्नात शेती उत्पादनातून मिळणा–या उत्पान्नाचा वाटा केवळ २ टक्के आहे, हे उल्लेखनीय आहे. येथ तयार होणारी बहुतेक कृषी उत्पादने स्थानिक बाजारपेठेतच खपतात. हा देश काही उत्पादने युरोपात निर्यात करण्यातही आघाडीवर आहे. कृषी क्षेत्रातील उत्युच्च तंत्रज्ञान योथील शास्त्रज्ञांनी विकसित केले आहे. त्याला जगात तोड नाही. हे तंत्रज्ञान जगाला विकण्यावर या देशाचा आता भर आहे. तंत्रज्ञान व नावीन्य यांचा ध्यास इस्त्रायलच्या शेती क्षेत्रात जाणवतो. पाण्याची कमतरता आणि शेतीला योग्य नसलेली रेताड जमीन या संकटांशी झुंज देतयेथे समृध्दीचे मळे फुलले आहे. शेतीचे अफलातुन रूप या देशात बघायला मिळते. तंत्रज्ञानाच्या जोरावर काटेकोर शेती आणि प्लॅस्टिकल्चरचा वापर करून इस्रायल जागतीक यशोगाथा बनला आहे. भारत आणिइस्रायलमधील कृषी देवाणघेवाणीच्या संधी एकमेकांच्या सशक्त बाजू कायम ठेवूनही आनखी वृध्दिंगत होउ शकतात.

शेतकरी किंवा शेती उद्योगाशी संइबंधीत लोकांनी इस्रायलमध्ये खलील विषयाकडे लक्ष दिले पाहीजे. कारण ही क्षेत्रे दोन्ही देशाच्या दृष्टीने देवाण–घेवाणीलाही प्राधान्य क्रमावर आहेत. अन्न आणि अन्नप्रक्रीया तंत्रज्ञान, कौशल्ये आणि साधने, पॅकेजिंग, अन्न साठवणूक तंत्रज्ञान हे विषय या क्षेत्रात येतात.जागतिक अन्न उत्पादनात भारताचा वाटा१२ टक्के असला तरी जेमतेम २ टक्के उत्पादनावर आपण प्रक्रीया करतो. इथे आपल्या देशाला खूप मोठी संधी आहे. उत्पादन, प्रक्रीया, काढणीपश्चात (पोस्ट हार्वेस्टिंग) तंत्रज्ञान, साठवणूक (वाताणूकुलित गोदामासह) आदी क्षेत्रे गुंतवणुकीसाठी उपयुक्त आहे. त्यासाठीइस्रायलमध्ये उच्च दर्जाचे तंत्रज्ञान उपलब्ध आहे. भारतात डेअरी उत्पादने आणि प्रक्रीया क्षेत्रात खाजगी क्षेत्राचा सहभाग वाढता आहे. डेअरी उत्पादनांमधील व्यवसाय वर्षाला १८ ते २० टक्क्यांनी वाढतो आहे. छोटया व्यावसायिकांकडून उत्पादक्तेत फारसे लक्ष दिले जात नाही. आपल्याकडचे सहकारी तत्वावर चालणारे डेअरी उद्योग खराब व्यवस्थापणामुळे रडतक्षडत सुरू आहे. दुग्ध उत्पादक क्षेत्रापुढील हे मोठे आव्हान आहे. इस्रायलची दूध उत्पादकता जगात सर्वोच्च आहे. येथील गाय एका वेतामागे ११ हजार लिटर दूध देते. आपल्याकडे ३ हजार लिटर! उच्च संशोधनातून हे शक्य झाले आहे. इस्रायलमधील पोल्ट्री उद्योग आज जगात सर्वोत्तम आहे. भारतात या खेत्रात अमाप संधी आहेत. येथील पोल्ट्री उद्योगाला गुणवत्तेचे वरदान आहे. आपल्याकडील तरूण शेतक–यांनी शेतीला जोडधंदा म्हणून इस्रायली पोल्ट्रीचे अनुकरण केले तर निश्चितच चांगले घडू शकेल. पोल्ट्री खाद्य, उत्पादन ब्रीडर फार्म, ळॅचरीज, व्यावसायिक ब्रॉयलर फार्म्स, कोंबडयांचे कत्तलखाने, प्रक्रीया, विक्री या प्रत्येक टप्यावर भारतातील शेतक–यांना, विशेषत: शेतकरी गटांना शिकण्यासारखे खूप आहे.

ISSN : 2348-7143
December 2019

पण्याचा प्रत्येक थेंब कसा वापरायचा, याचा धडा इस्रायलने जगाला दिला. शिवाय मत्स्योत्पादनातही या देशाने कमाल करून दाखवली आहे. अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून सागरी व गोडया पाण्यातील मत्स्यशेतीत नवे मापदंड उभे केले. समुद्राचे खारे पाणी वळवून 'केजफिश फार्मिंग' अत्यंत यशस्वी केले. महाराष्ट्राला केवढा मोठा विस्तीर्ण समुद्रकिणारा आहे. कोकणातील शेतक—यांनी एकत्र येवुन या क्षेत्रात गुंतवणूक केली तर ती वाया जाणार नाही. भारतात सध्या मासेमारी क्षेत्रात वापरले जाणारे तंत्रज्ञान, प्रक्रीया आणि पॅकेजिंगचे तंत्रज्ञान जुनाट आणि अपुरे आहे. इंडिव्हिज्युयल फ्रिजिंग (आयक्युएफ) सारखे प्रक्ल्प अलीकडे उभारण्यात आले मात्र त्यांची क्षमता फारच अपूरी आहे. प्रचलित गोठवणुकीच्या तंत्राने साठवलेले मासे वआयक्युएफ तंत्राने साठवलेले मासे यांच्या किंमतीत व गुणवत्तेत मोठा फरक असतो. खेल समुद्रातील मासेमारी उद्योग सध्या कच्च्या पायावर उभा ओ. खोल समुद्रात प्रॉन्स, श्रिम्प, टुना, लोबस्टर कॅटफिश पकडण्यासाठी नव्या तंत्रज्ञानाची गरज आहे. कोकणातील मत्स्योद्योगासाठी असे तंत्रज्ञान वरदान ठरू शकेल. मोर्चे, आंदोलने करून मत्स्य उत्पादकांचे किंवा मासेमारी करणा—यांचे प्रश्न सुटनार नाही त्यासाठी अशा आधुनिक तंज्ञानाचा अवलंब करने काळाची गरज आहे.

सुक्ष्म सिंचन हा तर इस्रायलच्या शेतीचा आत्मा आहे. शेतीसाठी सिंचन ही महाराष्ट्राच्या शेतीची मोठी गरज आहे. शेतीच्या सिंचनात महाराष्ट्राचा क्रमांक देशात शेवटून दुसरा आहे. उत्पादन आणि उत्पादक्ता वाढीसाठी सुक्ष्म सिंचन उपयोगी ठरणार आहे. इस्रायलसारख्या चिमुकल्या देशाने सुपूर्ण जगाला सूक्ष्म सिंचनाचे वरदान दिले. या क्षेत्रात सुपूर्ण जगाला दंतकथा वाटतील अशा यशोगाथा इस्रायलने रचल्या आहे आणि म्हणूनच इस्रायलचे कृषी तंत्रज्ञान संपूर्ण जगात प्रसिध्द झाले. अशाचप्रकारचे कृषी तंत्रज्ञान आपल्या देशाने अवलंबिले तर भारतीय शेती आणि शेतकरी सुजलाम सुफलाम झाल्याशिवाय राहणार नाही.

संदर्भ—

1- www.bawasakartechnology.com
2- wwww.indiawaterportal.org
3- www.prahar.in
4- www. marathimati.net
5- योजना मासिक — जुन २०१६

RESEARCH JOURNEY

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

भारतीय अर्थव्यवस्थेत वस्तू व सेवा कराचा प्रवास

सहा. प्रा. मडावी ए. डी.
अर्थशास्त्र विभागप्रमुख,
आदर्श महाविद्यालय, हिंगोली. जि. हिंगोली–४३१५१३.

गोषवारा :

वस्तू व सेवा कर भारताच्या अप्रत्यक्ष कर सुधारणा क्षेत्रातील महत्वपूर्ण पाऊल असून ही भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सर्वात मोठी आर्थिक सुधारणा आहे.१ जुलै २०१७ पासून वस्तू व सेवा कर प्रणालीची अंमलबजावणी संपूर्ण भारतात करण्यात आली असून या करप्रणालीमुळे एक राष्ट्र, एक कर आणि एकसंघ बाजारपेठ प्रत्यक्ष आकाराला येण्यास सुरवात झाली. या नव्या कर प्रणालीमुळे कर चुकवेगिरली आळा बसण्यास मदत झाली आहे.जीएसटी म्हणजेच वस्तू व सेवा कर होय. वस्तू व सेवा कर हा उत्पादन, विक्री, वस्तुंचा वापर व सेवा यावर संपूर्ण देशभरात लागणारा अप्रत्यक्ष कर होय. वस्तू व सेवा कर हा उत्पादक, व्यापारी, उपभोक्ता ते सर्वसामान्य स्थरावर लादलेला कर आहे. वस्तू व सेवा करामध्ये निर्मिती/उत्पादनापासून ते अंतिम उपभोगापर्यंत प्रत्येक टप्प्यावर कर आकारणी करण्यात येते.

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील अप्रत्यक्ष कर सुधारणांचा भाग म्हणून केळकर समितीने सन २००३ मध्ये वस्तू व सेवा कराची शिफारश केली होती. त्यानंतर सन २००६ मध्ये केंद्रातील युपीय सरकारने जीएसटी विधेयक तयार केले व सन २०११ मध्ये ते संसदेत मांडले होते. भाजपने सत्तेबाहेर असतांना या विधेयकाला विरोध केला होता. केंद्रात भाजपचे सरकार २०१४ मध्ये सत्तेवर आल्यानंतर मात्र या विधेयकाचा आग्रह धरला. या सरकारने वस्तू व सेवा कर सुरु करण्याविषयी मांडलेले घटनादुरुस्ती विधेयक लोकसभेत मंजूर करण्यात आले आणिभारतीय संविधानाच्या १२२ व्या घटना दुरुस्तीद्वारे वस्तू व सेवा कर प्रणाली भारतीय अर्थव्यस्थेत स्विकारण्यात आली. या कर प्रणालीमुळे एकच वस्तू व सेवांवर वेगवेगळ्या ठिकाणी वेगवेगळे कर भरावे लागणार नाही. सन १९४७ नंतरचे महत्वाचे करसुधारणा विधेयक म्हणून वस्तू व सेवा कर विधेयकाला असलेले महत्व फार जास्त आहे.या विधेयकामुळे केंद्रीय अबकारी कर, राज्याचा मूल्यवर्धित कर (व्हॅट), करमणूक कर, जकात, प्रवेश कर, चैनीच्या वस्तूवरील कर, खरेदी कर, विक्री कर, व्यवसायिक कर,जाहिराती कर, सेवा कर इत्यादी जवळपास ११प्रकारचे कर हे कायमचे निघून जाऊन त्या ऐवजी फक्त वस्तू व सेवा कर हा एकच प्रकारचा कर सर्व वस्तू व सेवांसाठी लागू करण्यात आला आहे.

वस्तूव सेवा कर म्हणजे काय?

वस्तू व सेवा कर यालाच इंग्रजी भाषेमध्ये Goods and Service Tax म्हणजेच GST असे म्हणतात.कर कोण भरतो आणि तो कशापध्दतीने आकारल्या जातो यानुसार विविध करांची प्रत्यक्ष कर व अप्रत्यक्ष कर अशा दोन भागात विभागणी केली जाते. प्रत्यक्ष कराचे हस्तांतरण करता येत नाही, म्हणजे कराचा भार दुसऱ्यावर ढकलता येत नाही. तर अप्रत्यक्ष कराचे हस्तांतरण करता येते. वस्तू व सेवा कर हा अप्रत्यक्ष कर आहे. ग्राहकाने एखादी वस्तू खरेदी केली किंवा उपभोगली तर त्याच्या मोबदल्यात तो जेव्हा पैसे देतो तेव्हा हा कर लागतो. या कराचा भार हा उपभोक्ता म्हणजे अंतिम ग्राहक उचलत असतो. वस्तू निर्मिती करणारे, वस्तू विक्री करणारे, सेवा पुरवणारे हे उपभोक्त्याकडून कर वसूल करुन सरकारकडे जमा करतात म्हणजेच सरकार व ग्राहक ह्या दोहोंमधला दुवा म्हणुन काम करतात.वस्तू व सेवा कराच्या अंमलबजावणीपूर्वी वस्तूसाठी वेगळा कर आणि सेवांसाठी वेगळा कर आकारला जात होता. आता त्याऐवजी वस्तू व सेवा कर म्हणजे जीएसटी ही एकच कर पध्दती अस्तित्वात आली आहे.

जागतिक स्तरावरील वस्तू व सेवा कर:

जगातील बहुतांश देशात वस्तू व सेवा कर प्रणाली लागू करण्यात आलेली दिसून येते. काही देशांमध्ये तो व्हॅट (VAT) किंवा मूल्यवर्धित कर म्हणून ओळखला जातो. जगात सर्वप्रथम फ्रान्स या देशाने १९५० मध्ये वस्तू व सेवा ही करप्रणाली लागू केली आहे. सध्या जगातील जवळपास १६० देशांमध्ये वस्तू व सेवा कर प्रणालीचा मार्ग अवलंबीलेला आहे. यामध्ये युरोपियन युनियन आणि आशिया खंडातील श्रीलंका, सिंगापूर आणि चीन या देशांचा समावेश होतो. वस्तू व सेवा कर दर हे विविध देशात वेगवेगळे आहेत. प्रमाणित वस्तू व सेवा कर दराची पातळी ही २५ टक्के (डेन्मार्क, हेगेरी, स्वीडन, नॉर्वे) ते ५ टक्के (सिंगापूर) आहे. बहुतांश देशात वस्तू व सेवा कर हा त्यांच्या उत्पन्नाचे मुख्य स्त्रोत आहे. युरोप मध्ये गेले ५० वर्षे वस्तू व सेवा कर हा कर प्रणालीचा मुख्य भाग बनला आहे. जगातील ज्या देशांमध्ये जीएसटी/व्हॅट आहे अशा देशांत जगातील सुमारे ९० टक्के लोकसंख्या वास्तव्य करते.

ISSN : 2348-7143
December 2019

भारतातील वस्तू व सेवा कराचा इतिहास :

आपल्या भारत देशात वस्तू व सेवा कराची सुरुवात सन २०१७ मध्ये झाली असली तरी या कर प्रणालीचा प्रवास बराच दिर्घ असून यामध्ये सर्वच राजकीय पक्षांचा सहभाग दिसून येतो. भारताच्या कर प्रणालीतील त्रुटी काय आहेत? आणि त्या कशा दूर करता येतील याबाबत भारत सरकारने वेळोवेळी तज्ञ व्यक्तींच्या समीत्या स्थापन करुन अहवाल मागविण्यात आले होते. सन १९९८ मध्ये स्थापन केलेल्या एम्पॉवर्ड समितीने भारतीय अर्थव्यवस्थेत एक कर प्रणालीचे महत्व जाणून त्या दृष्टीने पावले उचलण्यास सुरवात केली आणि तेव्हापासून भारतात विविध वस्तू व सेवांचे वर्गिकरण करण्यास सुरुवात झाली.

भारताचे तत्कालीन पंतप्रधान मा. श्री अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या कारकिर्दीत सन २००० मध्ये सर्वप्रथम वस्तू व सेवा कराची संकल्पना समोर आली.सन २००३ मध्ये भारत सरकारने विजय केळकर यांच्या अध्यक्षतेखाली कर सुधारणाविषयक कार्यदलाची स्थापना केली. २८ फेब्रुवारी २००६ रोजी तत्कालीन अर्थमंत्र्यांनी सन २००६—२००७ च्या अर्थसंकल्पात १ एप्रिल २०१० पासून वस्तू व सेवा कर देशात लागू करण्यात येईल असे जाहिर केले होते. वस्तू व सेवा कराच्या अंमलबजावणीसाठी घटनात्मक दुरुस्तीची आवश्यकता असल्याने १९ डिसेंबर २०१४ रोजी घटनादुरुस्ती विधेयक लोकसभेत मांडण्यात आले.६ मे २०१५ रोजी १२२ वी घटना दुरुस्ती असणारे हे विधेयक ३५२ विरुध्द ६३ मतांनी संमत झाले. राज्य विधानसभांच्याा आणि राष्ट्रपतींच्या मंजूरीनंतर ८ सप्टेंबर २०१६ रोजी राज्यघटनेत दुरूस्ती कायदा २०१६ (१०१ वी घटना दुरूस्ती) करण्यात आला. २०मार्च २०१७ रोजी केंद्रीय मंत्रीमंडळात मंजूरी दिलेल्या वस्तू व सेवा करासंबधी ४ विधेयकांना लोकसभेने ३० मार्च २०१७ रोजी तर राज्यसभेने ६ एप्रिल २०१७ रोजी मान्यता दिली. त्यानुसार भारतीय अर्थव्यवस्थेत १ जुलै २०१७ पासून वस्तू व सेवा कराची अंमलबजावणी करण्यास सुरूवात झाली.

वस्तू व सेवा कराची वैशिष्ट्ये :

वस्तू व सेवा कराचच्या अंमलबजावणीपूर्वी मुख्यत्वे वस्तुंच्या विक्रीवर कर लावण्याचे अधिकार राज्यांकडे तर वस्तुंचे उत्पादन आणि सेवांवर कर लावण्याचे अधिकार केंद्राकडे होते. त्यामुळे देशात विविध प्रकारचे कर आकारण्यात येत होते. परंतू ही पध्दती अतिशय किचकट स्वरुपाची होती. त्यामुळे विविध कंपन्या तसेच छोट्य व्यवसायीकांना वेगवेगळ्या कर कायद्याचे पालन करणे कठीण जात होते. वस्तू व सेवा कर लागू झाल्यामुळे हे सर्व कर बंद झाले आहेत.या वस्तू व सेवा कराची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे—

१) एक कर प्रणाली— वस्तू व सेवा कर प्रणालीमुळे देशातील विविध अप्रत्यक्ष करांऐवजी एकच करप्रणाली लागू करण्यात आली आहे. वस्तूंचे उत्पादन करणे, विविध सेवा पुरविणे किंवा वस्तूंची विक्री करणे यावर वेगवेगळ्या करांऐवजी वस्तू व सेवांच्या पुरवठ्यांवर एकच कर आकारण्यात येत आहे.

२) एकीकृत कर —वस्तू व सेवा करामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील विविध अप्रत्यक्ष कर एकीकृत करण्यात आले आहेत. आयकर सारखे प्रत्यक्ष कर मात्र पूर्वीप्रमाणेच राहतील.

३) स्थिर खर्च —संपूर्ण अर्थव्यवस्थेत एकच प्रकारचा अप्रत्यक्ष कर म्हणजे वस्तू व सेवा कर लागू झाल्याने भारतीय अर्थव्यवस्थेत वस्तू व सेवांवर होणारा खर्च स्थिर स्वरुपाचा राहण्यास मदत होत आहे.

४ एक बाजारपेठ —वस्तू व सेवा कराची अंमलबजावणी केल्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत राष्ट्रीय पातळीवर वस्तू व सेवांची एकच बाजारपेठ निर्माण झाली आहे.

५) राज्यांना भरपाई —वस्तू व सेवा कराच्या अंमलबजावणीमुळे राज्यांना मीळणाऱ्या महसूलात घट होणार म्हणून कलम १८ जीएसटी परिषदेच्या शिफारसीनुसार राज्यांना पाच वर्षासाठी होणाऱ्या महसूल हानीची भरपाई करण्याचे ठरले आहे.

६) अपवाद वस्तू —वस्तू व सेवा करामधून मानवी सेवनासाठी अपायकारक असे आंमली पदार्थ वगळण्यात आले आहेत. तर पेट्रोलियम पदार्थ (क्रुड ऑईल, हायस्पीड डिझेल, पेट्रोल), नैसर्गीक वायु आणि विमानाचे इंधन यावर जीएसटी परिषदेच्या शिफारसीनुसार पुढील काळात वस्तू व सेवा कर आकरल्या जाणार आहे.

जीएसटी परिषद :

वस्तू व सेवा कराविषयीच्या घटनात्मक दुरुस्तीचा महत्वाचा पैलू म्हणजे जीएसटी परिषदेची स्थापना होय. भारतीय घटनेच्या २७९—अ या कलमानुसार जीएसटी परिषदेची स्थापना १५ सप्टेंबर २०१६ रोजी करण्यात आली. जीएसटी कायद्याची अंमलबजावणी सुरु झाल्यापासून राष्ट्रपतींना ६० दिवसाच्या आत जीएसटी परिषदेची स्थापना करावी लागते. जीएसटी परिषदेची रचना पुढीलप्रमाणे—

१. **अध्यक्ष**—केंद्रिय अर्थमंत्री
२. **उपाध्यक्ष**— राज्यांच्या अर्थमंत्र्यापैकी एकाची निवड
३. **सदस्य**—केंद्रिय अर्थ राज्यमंत्री, प्रत्येक राज्याचे अर्थमंत्री

ISSN : 2348-7143
December 2019

४. **कोरम**–एकूण सदस्यांच्या ५० टक्के

५. **निर्णय** –निर्णय हा उपस्थित सदस्यांच्या ७५ टक्के इतक्या बहुमताने घेतला जातो.

६. **मतांचे मूल्य** – केंद्र–एकूण मातांच्या १/३, सर्व राज्ये–एकूण मतांच्या २/३

वस्तू व सेवा कराचा दर:

भारताच्या मुख्य आर्थिक सल्लागारांच्या अध्यक्षतेखालील समितीने १७ ते १८ टक्के वस्तू व सेवा कराचा दर असावा अशी शिफारस केलेली होती. सध्या वस्तू व सेवा कर ही चार स्तरीय प्रणाली स्विकारण्यात आली आहे. त्यामध्ये ५, १२, १८ व २८ टक्के अशी रचना करण्यात आली आहे. वस्तू व सेवा कर दराची संरचना पुढीलप्रमाणे आहे–

प्रकार	कराचा दर	वस्तू व सेवा प्रकार
शुन्याधारित	००	जिवनावश्यक वस्तू (अन्नधान्यासह)
निम्नदर	५ टक्के	सर्वसाधारण वापरात असणाऱ्या वस्तू व सेवा
दोन प्रमाण दर	१२ व १८ टक्के	ग्राहकोपयोगी वस्तू व सेवा
उच्चतम दर	२८ टक्के	चैनीच्या वस्तू
अतिरिक्त सेस	...	लक्झरी मोटार, तंबाखू उत्पादने , शितपेये व इतर वस्तू

वस्तू व सेवा कराचे फायदे :

वस्तू व सेवा कराच्या अंमलबजावणीमुळे १६० पेक्षा जास्त देशाच्या समुहाशी भारत देश जोडला गेला आहे. ज्यामध्ये ब्रिटन, जर्मनी, इटली, जपान कॅनडा, ऑस्ट्रेलीया, रशिया, चिन, सिंगापू, आणि मलेशिया इत्यादी देशांचा समावेश आहे. या देशांनी वस्तू व सेवा कराची अंमलबजावणी केली आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत वस्तू व सेवा कराची अंमलबजावणी केल्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था एका बाजारपेठेखाली आणण्यात येत असून त्यामुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेला नवसामर्थ प्राप्त होईल, असा विश्वास भारत सरकारतर्फे वक्त करण्यात आला आहे.वस्तू व सेवा करामुळे होणारे फायदे पुढीलप्रमाणे–

व्यापारी वर्गाला होणारे फायदे:

१) अनेक करांऐवजी एक करद्यावे लागणार.२) केंद्र व राज्य सरकारचे विविध कर व्यापारी वर्गाला भरावे लागत होते. वस्तू व सेवा करामुळे करावर कर आकरण्यापासून व्यापारी वर्गाला मुक्तता मिळाली आहे.३) आंतर राष्ट्रीय व्यापाराच्या दृष्टीने विचार केला तर वस्तू व सेवा करामुळे मोठ्या स्तरावरील ग्राहक बाजारपेठ म्हणून भारतीय अर्थव्यवस्था आकर्षण बिंदू ठरेल. उत्पादन खर्च कमी झाल्याने निर्यात वाढीला चालना मिळेल.४) राष्ट्रीय पातळीवर एका सामाईक बाजारपेठेची निर्मिती होणार त्यामुळे देशाच्या कोणत्याही भागात वस्तू व सेवा उत्पादन व विक्री करणे फायदेशीर ठरणार.५) करदात्याला एकापेक्षा अनेक कर कायद्याचे पालन करावे लागत असल्याने बराच वेळ व बऱ्याच कायद्याच्या तरतुदी लक्षात ठेवाव्या लागत असे. तसेच अनेक कायद्याचे विवरण पत्रके संगणकाद्वारे सादर करणे होत नसल्याने त्यात अचूकता कमीप्रमाणत येत होती. वस्तू व सेवा कर प्रणालीतील सर्व व्यवहार संगणकामार्फत होत असल्याने अचूकता व कार्यपूर्ती लवकर होण्यास मदत होते.६)कर आकरतांना वस्तू कि सेवा असा निर्माण होणार वाद संपुष्टात येईल.

ग्राहक वर्गाला होणारे फायदे:

१) वस्तू व सेवा कराच्या अंमलबजावणीमुळे एक देश एक कर प्रणाली निर्माण झाल्याने ग्राहकांसाठी ही कर प्रणाली समजण्यास सोपी व सुट सुटीत असणार.२) वस्तू व सेवा स्वस्त होण्यामुळे ग्राहकांना दिर्घकालीन फायदा मिळणार.३) वस्तू व सेवा कराच्या अंमलबजावणीपूर्वी उत्पादीत मालावर केंद्रीय उत्पादन कर व त्यावर मूल्य वर्धित कर आकारण्यात येत होता. त्यामुळे करावर कराची आकारणी होऊन कराचा बोजा वाढत होता. वस्तू व सेवा कर अंमलात आल्याने करावर कर नाहीसा होऊन एकूण कराचा बोजा कमी झाल्याने ग्राहकाचा फायदा होणार.४) ग्राहकांच्यासाठी पारदर्शक कर प्रणाली ठरणार.

अर्थव्यवस्थेला होणारे फायदे:

१) प्रत्येक राज्याचे वस्तू व सेवावरील कराचे दर वेगवेगळे असल्याने वस्तूंच्या किंमतीत फरक पडत होता व त्यामुळे देशभर एकच कर प्रणाली स्विकारण्यात न आल्याने संपूर्ण देश एक संघ बाजारपेठ निर्माण होत नव्हती. वस्तू व सेवा कराच्या अंमलबजावणीमुळे एक देश एक कर व एक संघ बाजारपेठ निर्माण झाली आहे.२) भारत सरकारतर्फे उद्योगजगतामध्ये क्रांतीकारी बदल घडविण्यासाठी मेक ईन इंडीया, स्मार्ट सिटीज, स्टार्ट अप इंडीया या सारख्या महत्वपूर्ण योजना राबविल्या जात आहेत. वस्तू व सेवा कर प्रणालीच्या अंमलबजावणीमुळे अशा शासकीय योजनांना चालना मिळण्यास मदत होत आहे.३) वस्तू व सेवा कर प्रणालीमुळे देशाच्या कर प्रणालीत पारदर्शकता तसेच कर पालनास

ISSN : 2348-7143
December 2019

सुलभता निर्माण झाली. त्यामुळे कर व वाहतुक खर्च कमी होऊन तयार वस्तूंच्या किंमती कमी होतील व देशाच्या उत्पादन वाढीला चालना मिळेल. ४) कर चुकवेगीरीला आळा बसल्यामुळे सरकारच्या कर महसुलात वाढ होईल.

सारांश :

भारतीय अर्थव्यवस्थेत अप्रत्यक्ष करांचे जंजाळ निर्माण झाले होते. वस्तू व सेवा कराच्या अंमलबजावणीमळे अप्रत्यक्ष कराचे जंजाळ सुलभ व सुकर होण्यास मदत झाली आहे. जर कर रचना जेवढी गुंतागुंतीची, कर भरणा जेवढा किचकट तर तेवढ्याच प्रमाणात कर चुकविण्याचे कार्य अधिक बळकट होते. वस्तू व सेवा करामळे संपूण अर्थव्यवस्थेत एक सामाईक बाजार पेठ अस्तित्वात आल्याने उत्पादक व उद्योजकांना ही विशाल बाजारपेढ डोळ्यासमोर ठेवून आपली उत्पादन क्षमता निश्चित करणे शक्य होते. वस्तू व सेवा कराच्या अंमलबजावणीमुळे विविध कर बंद झाल्याने काही वस्तू व सेवांच्या किंमती कमी होण्यास मदत झाली आहे, तर काही विशिष्ट वस्तू व सेवांवर लावण्यात आलेल्या अधिक कर दरामुळे अशा वस्तू व सेवांच्या किंमती वाढल्याचे दिसून येते. वस्तू व सेवा कर ही नवी कर प्रणाली काही काळासाठी सामान्य लोकांना त्रासदायक ठरणारी असली तरी केंद्र व राज्य सरकारमधील कर अधिकारी यांच्या मार्फत यशस्वी अंमलबजावणी झाल्यास कमी काळासाठी सहन केलेल्या वेदनेचे फळ भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या वाढीला चालना देणारे ठरणार आहे.

संदर्भ सूची :

१. योजना – विकास समर्पित मासिक, ऑगष्ट २०१७
२. अर्थसंवाद – मराठी अर्थशास्त्र परिषद, जुलै–सप्टेंबर २०१६
३. बलेटिन ऑफ युनिक अॅकॅडमी – जुलै २०१५
४. सकाळ बातमीपत्र – १ जुलै २०१७
५. वस्तू व सेवा कर, महाराष्ट्र शासन, विक्रीकर विभाग.
६. https://mahagst.gov.in/

ISSN : 2348-7143
December 2019

विनोबांचे ग्रामिण अर्थव्यवस्था, ग्रामोद्योग व श्रमप्रतिष्ठेविषयी विचार

प्रा.डॉ. दीपक पां. लोणकर
लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा जि. चंद्रपूर (महा.), पिन. ४४२९०७

प्रस्तावना—

भारत हा प्राचीन संस्कृती असलेला देश असुन अनेक थोर पुरूषांनी व संतानी या भूमीत जन्म घेतला त्याच मालेतील एक आधुनिक संत म्हणून विनोबांचे नाव घेता येईल विनोबाचे सामाजीक, राजकीय धार्मिक, भाषाविषयक, स्त्री विषयक, शिक्षणविषयक असे अनेक विचार आहे. त्याचबरोबर त्यांचे स्वतंत्र असे आर्थिक विचारही आहे त्या दृष्टीने त्याचे आर्थिक विचार महत्वाचे मानले जाते.

ग्रामिण अर्थव्यवस्था व ग्रामोद्योग —

औद्योगिक क्रांतीचा परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होऊन मोठे उद्योग निर्माण झाले तर ग्रामीण अर्थव्यवस्था मोडकळीस आली. त्यामुळे बेकारांना शहराकडे धाव घ्यावी लागली. त्या दृष्टीने म. गांधींबरोबरच विनोबांनीही ग्रमीण अर्थव्यवस्थेत ग्रामोद्योगाला महत्वाचे स्थान दिले. 'शेतकरी तोच जो शेती, पशुपालन व उद्योग करतो'[१] अशी शेतकऱ्याची व्याख्या करून शेतीची कामे आटोपल्यावर शेतकऱ्यांनी ग्रामोद्योगात गुंतून आपला चरितार्थ चालवावा म्हणजे त्यांच्यावर सहा महिने बेकार राहण्याची पाळी येणार नाही असे विनोबांना वाटत होते.ग्रामीण अर्थव्यवस्था स्वयंपूर्ण होण्यासाठी गावामध्ये तेल, गुळ, कापड तयार करून सर्व वस्तूंची खरेदी विक्री करावी म्हणजे गाव स्वावलंबी बनेल...[२]असे त्यांचे मत होते. गावातील पैसा गावाबाहेर न जाण्यासाठी ते ग्रामोद्योग गावातच स्थापण्याचा मार्ग सांगून शहरातून वस्तू खरेदी करण्यास विरोध दर्शवितात; परंतु प्रसंग आलाच तर जवळच्या खेड्यातून वस्तू आणण्याचाही ते पुरस्कार करतात. बेकारी निवारणासाठी हस्तकलेला महत्त्व देऊन ज्या ठिकाणी कच्चा माल मिळतो तेथेच पक्का माल तयार करून विकावा असे त्यांना वाटते.[३] त्यांनी स्वदेशीचा पुरस्कार करून परकीय मालावर बहिष्कार घालण्यास सांगितले....[४] मोठ्या उद्योगाची ग्रामोद्योगाशीस्पर्धा होऊ नये म्हणून ते म्हणतात की, "विशाल उद्योगाच्या मर्यादा ठरवून त्यांना स्थान दिले पाहिजे..."[५] ग्रामोद्योगात कारागिरांना महत्वाचे स्थान असल्यामुळे कुशल कारागिर प्रत्येक गावात मिळत नसेल तर बाजूच्या गावात दोन मुलांना पाठवून त्यांना प्रशिक्षित करून घ्यावे असेही ते सांगतात.[६]

आधुनिक काळात विज्ञानाचा झपाट्याने प्रसार होत असल्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला मजबूत करण्यासाठी वैज्ञानिक प्रध्दतीने लहान अवजारे तयार करून ती कारागिरांच्या हाती दिल्यास ग्रामीण अर्थव्यवस्था बलशाली होऊ शकते असे त्यांना वाटत होते.[७]विनोबांनी भांडवलवादाचा विरोध केला कारण त्यात मानवी मूल्यांना स्थान नव्हते, शिवाय यात मोठे उद्योगधंदे करणारे देश लहान देशांचे शोषण करून गरीब व मजदूर वर्गाची पिळवणूक करतात त्यामुळे भांडवलशाही अर्थव्यवस्था भारतीय संस्कृतीला न शोभणारी आहे असे त्यांना वाटत होते.[८] पुढे उद्योगधंद्यासंबंधी विनोबा म्हणतात की, "ज्या देशातून उद्योग गेला त्या देशाला मोठी कीड लागली आहे... ज्या घरात उद्योगाचे शिक्षण नाही त्या घरातील मुले डोळ्यादेखत घराचे वाटोळे करतात."[९]

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत पैशाला स्थान असू नये असे विनोबांना वाटत होते. पैसा खाणे—पिणे जमत नाही, पैशाने प्रेम मिळत नाही तर स्पर्धा निर्माण होते[१०]असे त्यांचे मत होते म्हणून त्यांनी कांचनमुक्तीचा प्रयोग आश्रमात राबविला. पैशांचा उपयोग टाळून गावातील जीवन सुखी व आनंदी करण्यासाठी — (१) जमिनीचे पैशात मूल्य होणे (२) ग्रामवासियांना पैशांनी आवश्यकता भासू नये (३) थोडा पैसा हवा म्हणून गावातच उद्योग चालवावेत व पैसा प्राप्त करावा. (४) ग्रामोद्योगात प्राप्त होणाऱ्या वस्तूंची किंमत जास्त असावी. (५) गावातील भूमिहीनांना जमीन मिळावी. या पाच मार्गाची आवश्यकता ते प्रतिपादन करतात.[११]समाजव्यवस्था ही पैशावर आधारीत न ठेवता श्रमावर व वस्तुविनिमयावर राहावी असे त्यांना वाटत होते. विनोबांनी ग्रामोद्योगासाठी संशोधनकर्ता वर्ग, सेवक वर्ग, विचार प्रचारक, सरकार, जनता या पाच वर्गाची आवश्यकता सांगून त्यांची तुलना हाताच्या पाच बोटांशी केली होती.[१२] विनोबांनी ग्रामोद्योगातून ग्रामस्वराज्याची कल्पना मांडून त्यात ते ग्रामपरिवार बनण्याचा आग्रह धरतात. या ग्रामपरिवारात सर्वांनी एकत्र येऊन गावाचे कार्य करावे, कोणत्याही कार्यक्रमाचा खर्च एकट्याने न करता गावाने करून सर्वांनी प्रेमाने राहावे असे त्यांनी सुचविले होते.

श्रमनिष्ठा व श्रमप्रतिष्ठा —

विनोबांनी आपल्या जीवनात श्रमाला महत्व देऊन त्याला आर्थिक अंग मानले. नैतिक मूल्यांसारखे आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रातही श्रमाचे मूल्य समान असावे असे त्यांना वाटत होते.[१३]म्हणून त्यांनी तशी मागणी केली होती. शारीरिक श्रमापेक्षा बौद्रिक श्रमाला जास्त महत्व देऊन त्याची मजुरी जास्त दिल्या जाते हा फरक त्यांना मान्य नव्हता. तर सर्वांना

ISSN : 2348-7143
December 2019

समान मूल्य द्यावे असे त्यांना वाटे. त्यांनी श्रमाला पूजा मानले व जो श्रम करीत नाही तो कर्मयोगी नाही असे ते म्हणत.[१४]विनोबांनी स्वत: शरीरश्रमाला महत्व देऊन शेत खोदण्याचे काम केले होते. व्यायाम केल्याशिवाय जेवणाचे पचन होत नाही व कोणतेही उत्पादन करता येत नाही म्हणून घाम गाळण्यासाठी व्यायामशाळा निर्माण कराव्यात, त्यामुळे नागरिकांनाही समजून येईल की आपण असा व्यायाम करावा की ज्यातून काहीतरी उत्पादन होईल...[१५]विनोबांनी श्रमदानाच्या दृष्टीकोनातून रोज एक तासश्रमदान करण्यास महत्व दिले ज्यात श्रम करताना मालक व मजूर असा भेद न राहता दोघेही सेवेच्या दृष्टीने एकत्र होऊन काम करतील.[१६] सेवेत दर्जा असणे व त्याची किंमत पैशात करणे त्यांना मान्य नव्हते. यासाठी त्यांनी मूल्यपरिवर्तनाची आवश्यकता प्रतिपादन करून नवीन समाजरचनेसाठी –(१) संपत्तीचे विसर्जन (२) शरीरश्रम करण्याचा संकल्प ही दोन कामे ते सुचवितात. शरीरश्रम टाळणे हे अशांतीचे कारण मानून शांती येण्यासाठी सर्वांनी मजूर बनून काम करावे असे त्यांना वाटत होते. पुढे ते यावर उपाय सांगताना म्हणतात की, "शरीर व बुध्दी दोन्ही युक्त मजूर बनले पाहिजे. .. जोपर्यंत मजुरात जागृती निर्माण केल्या जाऊ शकणार नाही व जेव्हा आम्ही स्वत: मजुरी करू तेव्हा मजुरीचे वेतन आपोआप वाढेल..."[१७]

विनोबांनी मालक व मजूर यांच्यात समता, मातृभाव, प्रेमभाव निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न केले. त्यांनी आपले आंदोलन हे मजूर आंदोलन मानले. विनोबा म्हणतात की, "जो मालक असेल तोच मजूर असेल तर जो मजूर असेल तोच मालकसुध्दा; परंतु त्यात काही मालक प्रधान मजूर राहील जे हाताने काम करून सुध्दा बुध्दीने काम करेल तर काही मजूर प्रधान मालक राहील जे बुध्दीने काम करतानासुध्दा हाताच्या कामाला प्राधान्य देईल अशी व्यवस्था समाजात असायला पाहिजे."[१८] तेव्हा या व्यवस्थेसाठी विनोबांनी परिश्रमालयाची निर्मिती करून स्वत: विहीर खोदण्याचे, शेतात काम करण्याचे व रहाट चालविण्याचे काम हाती घेतले व इतरांनाही काम करावयास लावले. याशिवाय श्रमाला प्रतिष्ठा देण्यासाठी जास्त मजुरी देऊन सर्वांनी मिळून कामाचा आरंभ करण्याचाही आग्रह त्यांनी धरला होता.[१९]

मुल्यमापन –

विनोबांची ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात स्वतंत्र मते होती, देशाचा खरा आत्मा खऱ्या अर्थाने खेड्यात असतो त्यामुळे खेडी स्वयंपूर्ण बनली पाहिजेत असे म्हणून त्यांनी गावामध्ये ग्रामोद्योग स्थापन करून विकास केला. गावे ही स्वयंपूर्ण बनली तर शहरातील लोकवस्तीचा प्रश्न सुटेल असे त्यांचे म्हणणे होते. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत विनोबानी पैशाला दुयम स्थान दिले व समाजव्यवस्थाही पैशावर आधारित न राहता श्रमावर व वस्तुविनिमयावर आधारीत असावी या दृष्टीने गावातील संपत्ती शहराकडे न जाता त्याचा गावतच उपयोग झाला पाहिजे यावर त्यांचा भर होता व ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बळकटी देण्यासाठी शेतीला विशेष महत्व देऊन ऋषीशेती दोन आणे आहार योजना, कांचनमुक्ती, चलन प्रयोग इ. प्रयोग त्यांना सुचवून यालाच पुढे खादी व गोसेवेची जोड दिली.

संदर्भ ग्रंथ

प्राथमिक साधने –

मराठी साधने

१) विनोबा 'आचार्यकुल', परंधान प्रकाशन पनवार, १९४५
२) विनोबा 'ग्रामस्वराज्य', परंधान प्रकाशन पनवार, १९९५
३) विनोबा 'जीवनदृष्टी', परंधान प्रकाशन पनवार, १९९६

हिंदी साधने –

१) विनोबा, 'ग्रामदान', अखिल भारतीय सेवा संघ प्रकाशन, राजघाट, १९५७
२) विनोबा, 'जीवन और शिक्षण', सस्ता साहित्य प्रकाशन, नई दिल्ली, १९५८
३) विनोबा, 'विनोबा साहित्य खंड १३', परंधान प्रकाशन पनवार, १९९५
४) विनोबा, 'विनोबा साहित्य खंड–१८', परंधान प्रकाशन पनवार, २०००

दुयम साधने –

१) कुमारप्पा जे.सी., 'गाव आंदोलन क्यों?', अखिल भारतीय सेवा संघ प्रकाशन, राजघाट, १९५६

ISSN : 2348-7143
December 2019

अर्थतज्ज्ञ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार

प्रा. राहुल मोरेश्वर लभाने
सहा. प्राध्यापक(अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख)

सारांश :—

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आर्थिक विचारात मोलाची भर घातली आहे हे त्यांनी मांडलेल्या अर्थशास्त्रीय विचारातून स्पष्ट होते. त्यांचा अर्थशास्त्रीय दृष्टीकोन अतिशय सुस्पष्ट आणि भारताच्या सर्वांगिण विकासासाठी अत्यंत पोषक स्वरूपाचा होता. त्यांच्या अर्थशास्त्रीय विश्लेषणाचा केंद्रबिंदू माणव आणि मानवाचा आर्थिक विकासातून घडून येणारा सामाजिक विकास हाच होता. आर्थिक क्षेत्रातील समानते विषयी त्यांनी विचार मांडताना साधन संपत्तीचा मालकी हक्क त्याचे नियंत्रण आणि राष्ट्रीय संपत्तीचे न्याय वाटप व्हावे यावर भर दिला. भारतातील चलन पध्दती कशी असावी, जास्त चलन निर्मिती केल्यामुळे भाववाढ क्षेत्राविषयी अनेक गोष्टी सांगितल्या आहेत जसे शेती वरचा मालकी हक्क, भारतातील शेत जमिनी, शेतजमीनीचे संपूर्ण राष्ट्रीयकरण यासारख्या अनेक गोष्टींवर त्यांनी लक्ष केंद्रीत केलेले आहे. कामगाराना चांगली वागणूक मिळावी व त्याच्या हिताचे संरक्षण व्हावे याकरीता कायदा करून घेण्यासाठी चळवळ उभारली.

शेतकऱ्यांचा आर्थिक विकास व्हावा याकरीता जोडधंदयाच्या सोयी, बॅकेतर्फे कर्जपुरवठा, लघु व कुटिर उद्योगाला प्रोत्साहन सुचविले. देशाच्या आर्थिक विकासाकरीता औद्योगिकीकरण महत्वाचे मानले. देशातील शेतमजुर, दारिद्रय,बोकरी व लोकसंख्या विषयक समस्या सोडण्याकरीता शिक्षणावर भर दिला गेला पाहिजे असे मत व्यक्त केले. डॉ. आंबेडकर ज्याप्रमाणे महाण समाज सुधारक होते. त्याचप्रमाणे भारताच्या आर्थिक विकासाची पाया भरणी करणारे महान अर्थशास्त्रीज्ञही होते, हे त्यांच्या आर्थिक कार्यातुनही स्पष्ट होते. त्यांच्या आर्थिक विचारांचा अवलंब भारतीय अर्थव्यवस्थेत केला असता तर आज एकविसाव्या शतकात अर्थव्यवस्थेचे चित्र फार वेगळे असते, भारताला आर्थिक महासत्ता व्हायचे असेल तर डॉ. आंबेडकरांच्या आर्थिक विचार स्विकारण्याची नितांत गरज आहे. तरच भारताचा खऱ्या अर्थाने आर्थिक विकास होईल यात शंका नाही.

प्रस्तावना :—

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे घटनाकार, कायदेतज्ज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, राज्यशास्त्रज्ञ, धर्मकारण, पत्रकारीता व अर्थशास्त्रज्ञ म्हणून भारतातच नव्हे तर जगात परिचीत आहेत, उच्च शिक्षण घेत असतांना त्यांनी अर्थशास्त्रासंबंधी जे शोधनिबंध लिहीलेत, वर्तमान पत्रामधून जे लिखाण केले व अर्थशास्त्रासंबंधी जी पुस्तके लिहिली त्यातून ते अर्थतज्ज्ञ होते असे दिसून येते व त्यातच त्यांच्या आर्थिक विचारांचा उगम झालेला दिसून येतो. अर्थशास्त्र हे मानवाच्या व देशाच्या विकासाचा मुलमंत्र आहे. यांची त्यांना जाणीव होती. एम.ए. च्या पदवीकरीता त्यांनी १९१५ मध्ये ॲडमिनीस्ट्रेशन ॲन्ड फायनान्स ऑफ दि ईस्ट इंडिया कंपनी हा शोधनिबंध लिहला. १९२५ मध्ये पी.एच.डी. करीता प्रा. सोलिगमन यांच्या मार्गदर्शनाखाली ब्रिटीश काळातील प्रांतीक वित्तव्यवस्थेची उत्क्रांती हा शोधनिबंध कोलंबिया विद्यापीठात सादर केला.द प्रॉब्लम ऑफ रूपी डॉक्टर ऑफसायन्सच्या पदवीसाठी हा ग्र।थ सादर केला. या सर्व ग्रंथामध्ये त्यांनी आपले आर्थिक विचार सविस्तरपणे मांडलेले दिसून येतात.

अर्थशास्त्र हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जिव्हाळयाचा, चिंतनाचा व संशोधनाचा विषय आहे. ते अर्थशास्त्राचे अभ्यासक होते. त्यांना त्या काळातील प्रसिध्द अर्थतज्ज्ञ आर. ए. सेलिगमन, एडवीन कॅनन, भारतातील ब्रिटिश व्हॉईसराय इत्यादी तज्ज्ञांनी त्यांना अर्थतज्ज्ञ मानले. परंतु मूलत: ते एक अत्यंत चिकित्सक अर्थतज्ज्ञ होते, याकडे मात्र दुर्लक्ष झालेले आहे. त्यांचा अर्थशास्त्रीय दृष्टीकोन अतिशय सुस्पष्ट आणि भारताच्या सर्वांगिण विकासासाठी अत्यंत पोषक स्वरूपाचा होता. त्यांच्या अर्थशास्त्रीय विश्लेषणाचा केंद्रबिंदू माणव आणि मानवाचा आर्थिक विकासातून घडून येणारा सामाजिक विकास हाच होता. स्वातंत्र्यानंतर भारताने स्विकारलेल्या आर्थिक व मौद्रिक धोरणावर, वित्त आयोगाच्या निर्मितीमध्ये आणि रिझर्व्ह बॅक ऑफ इंडियाच्या स्थापने मागे डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांची अमीट छाप पडलेली आहे. संध्याचे एकविसावे शतक हे आमुलाग्र परिवर्तनाचे आहे. तरीही वर्तमान संदर्भात त्यांचे आर्थिक विचार निर्विवादपणे खरे ठरणारे आहेत. प्रस्तुत शोध निबंधात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या आर्थिक समानता, चलनविषयक विचार, कृषीविषयक वेठबिगारीविषयक, कामगार विषयक, उद्योगविषयक, शेतमजुर विषयक, व इतर विचारांचेच अध्ययन केले आहे.

डॉ. आंबेडकराचे आंबेडकराचे आर्थिक विचार :–

१) आर्थिक समानतेविषयी मौलिक विचार :–

आर्थिक समानता असण्यासाठी डॉ. बाबासाहेबांनी खालील गोंष्टीचा विचार केला आहे. बाबासाहेबांनी आपले विचार व्यक्त करतांना माणूस आणि व्यक्ती यास केंद्र मानूनच मग त्यांचे ते विचार भारतीय समाजव्यवस्था, धर्म, अर्थकारण या विषयाचे असोत व राजकारणाविषयाचे असोत. व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास हे साध्यमानून त्यांनी राज्य हे त्याचे साधन मानले आणि याच दृष्टीकोनातून त्यांनी भारतीय समाजव्यवस्था डोळयासमोर ठेवून दारिद्रयाचे उदात्तीकरण करणाऱ्या सर्वच गोष्टीचा धिक्कार केला. त्यामुळेच त्यांनी धर्म असो, अंधश्रध्दा असो वा जुनी सामाजिक मुल्य असोत या सर्वांच्या बदलाचा त्यांनी आग्रह धरला. संपूर्ण हयातभर स्वातंत्र्य, समता आणि बंधूभाव या तत्वांसाठी त्यांनी अविरत संघर्ष केला.

आर्थिक क्षेत्रातील समानते विषयी त्यांनी विचार मांडताना साधन संपत्तीचा मालकी हक्क, त्याचे नियंत्रण आणि राष्ट्रीय संपत्तीचे न्याय वाटप व्हावे. यासाठी एका विशिष्ट आर्थिक चौकटीच्या प्रस्थापनेचा त्यांचा आग्रह होता. डॉ. बाबासाहेबांनी समाजातील आर्थिक समानतेविषयी जातीव्यवस्थेला सुध्दा कारणीभुत मानले आहे. भारतात संपत्तीची वाटणी विषम प्रमाणात आहे आणि मुठभर लोकांच्या हाती कोटयावधी लोकांचे जीव अडकलेले आहेत. ही विषमता निपटून टाकल्याशिवाय देशात आर्थिक संतुलन केवळ अशक्य आहे. संपत्तीची समान वाटणी आणि जनकल्याण हे अभिन्न असे समीकरण आहे. डॉ० बाबासाहेबांचा त्यावर प्रगाढ असा विश्वास होता. समाजातील आर्थिक समानतेविषयी डॉ. आंबेडकरांनी मांडलेले विचार अत्यंत महत्वाचे असून आजच्या परिस्थितीत त्यांचा स्विकार करणे उपयुक्त ठरतात. कारण आजची भारतीय अर्थव्यवस्थेची जी स्थिती झाली आहे ती बाबासाहेबाच्या आर्थिक विचाराची दखल न घेतल्यामुळे झाली आहे.

२) चलनविषयक विचार :–

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९२३ मध्ये रूपयाची समस्या –तिचे मुळ आणि त्यावरील उपाय हा अर्थशास्त्रीय प्रबंध लंडन स्कुल ऑफ इकॉनॉमिक्स मध्ये सादर केला. या प्रबंधात डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय चलन व्यवस्थेचे मुल्याकंन करतांना चलनांच्या मुल्यात मोठया प्रमाणात झालेल्या बदलामुळे मुद्रेची स्थिरता कायम राखण्यास भारतातील इंग्रज सरकार अयशस्वी ठरण्याचे मत नोंदविलेले आहे. डॉ. आंबेडकरांचे हे विचार आज देखील खरे ठरलेले आहे. असे कोलंबिया विद्यापीठातील अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख प्रोफेसर डॉ. एडविन कॅनान यांचे मत होते. या प्रबंधनात डॉ. आंबेडकरांनी रूपयाची जी समस्या सांगितली आहे, तिचे मुळ भगवान बुध्दांनी सांगितलेल्या प्रतित्य सम्मुत्पादाच्या सिंध्दातामध्ये आहे.

कागदी चलन व्यवस्था पुर्णत: शुध्द सुवर्ण प्रतिभुती आणि विदेशी चलन याच्या आधारावर निर्गमीत करू नये. त्यात सरकारला अनेक अडचणींना समोर जावे लागेल. त्यावर उपाय म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मुद्रेला मर्यादा घालुन तिला परिवर्तित करण्याकरीता मुद्रा (नोटा) निर्ममित करण्याच्या सरकारी आधिकाराने कायद्याच्या मर्यादेत बांधुन रूपयाच्या निर्गमनाची जबाबदारी स्विकारावी. डॉ. आंबेडकरांचे हे विचार आजच्या काळातही संपुर्ण जागतिक अर्थव्यवस्थेला लागु होत आहे. त्यांनी मर्यादीत चलन निर्मितीच्या आधारावर अपरिवर्तनीय चलनाला प्राधान्य दिले. सुवर्ण चलन पध्दतीत अर्थव्यवस्थेत किती चलन निर्मिती व्हावी हे सरकारच्या मर्जीवर असते. त्यामुळे चलन फुगवटा आणि त्यामुळे भाववाढ होऊन सामान्य माणसांना जीवन जगणे कठिण होते आणि सार्वजनिक स्थेर्ये हिरावू शकते. हे टाळायचे असेल तर चलननिर्मितीवर प्रभावी नियंत्रण ठेवण्याची आवश्यकता असते. या दृष्टीने सुवर्ण चलन पध्दती ऐवजी अपरिवर्तनीय कागदी चलन पध्दती योग्य ठरते असे त्यांनी म्हटले.

३) डॉ. आंबेडकराचे शेतीविषयक विचार :–

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कृषिविषयक विकासातील योगदान महत्वपूर्ण आहे. भारतातील शेतजमीनी, त्यांच्या आकारानुसार विविध सामाजीक गटातील कुटुंबाची मालकी यावर त्यांनी भर दिला आहे. आर्थिक श्रेत्रातील संख्यांचा विचार मांडतांना साधन संपत्तीचा मालकी हक्क, त्यांचे नियत्रंण आणि राष्ट्रीय संपत्तीचे न्याय वाटप व्हावे यासाठी एक विशिष्ट आर्थिक चौकटीच्या प्रस्थापनेचा त्यांचा आग्रह होता ही आर्थिक चौकट १९३६ च्या स्वतंत्र मजुर पक्षाच्या जाहिरनाम्यात आणि घटना समितीला सादर करण्यासाठी लिहलेल्या 'स्टेट्स अॅड मायनॉरिटीज' या पुस्तिकेत विशेषत्वाने अधिक स्पष्ट करण्यात आली आहे. या पुस्तिकेत त्यांनी म्हटले आहे की, शेत जमिनीचे संपुर्ण राष्ट्रीकरण करावे आणि सामुहिक लागवड पध्दतीी अवलंब करावा. औद्योगिक क्षेत्रात सुधारीत समाजवाद म्हणजेच महत्वाच्या उद्योगावर समाजाचा मालकी हक्क प्रस्थापित करावा तसेच शेती असो वा उद्योग दोन्ही क्षेत्रात भांडवल पुरवठा करण्याची जबाबदारी सरकारची असावी, अशा प्रकारची आर्थिक तरतुद म्हणजेच राज्य समाजवाद होय आणि हा समाजवाद जलद औद्योगिकरण करण्याच्या दृष्टिने आवश्यक बाब आहे. असे त्यांना वाटे ही व्यवस्था प्रस्थापित करण्यासाठी घटनात्मक तरतुद करण्यात यावी, विधीमंडळाच्या इच्छेवर ते अवलंबून ठेवु नये औद्योगिक श्रेत्रातील आणि कृषी श्रेत्रातील खाजगी भांडवलदारांच्या

मर्यादा व त्यामुळे निर्माण विषमता याचाही इशारा बाबासाहेबांनी त्यावेळी दिला होता. ते म्हणाले होते की, युरोपमध्ये घडलेल्या घटनावरुन या संदर्भात भारतीयांनी खुप शिकण्यासारखे आहे. परंतु त्यांचा हा विचार तत्कालीन अवस्थेत पुर्णपणे पचू शकत नाही. औद्योगिक क्षेत्रात मिश्र अर्थव्यवस्थेचा आपण केलेला स्वीकार काही प्रमाणात समाजवादाकडे झुकतो परंतु शेती श्रेत्र मात्र संपुर्णपणे खाजगी मालकाच्याच ताब्यात आहे. इथेच होणारी गल्लत आज निर्माण झालेल्या प्रश्नांच्या मुळाशी आहे.

जमिनीची मालकी, आकार व विभाजन याविषयी मांडणी :–

डॉ. बाबासाहेबांचे कृषी श्रेत्रविषयीचे विचार अत्यंत मौलीक आहेत. शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहेत. यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय अल्पभूधारण श्रेत्र व त्यावरील उपाय (Small Holding in India and their Remedies) नावाचा शोधनिबंध The Journal of Indian Economics Society च्या अंकात १९१८ ला प्रसिध्द केला होता. यामध्ये त्यांनी शेतीच्या धारणक्षेत्राचा प्रश्न उपस्थित केले आहेत. त्यांच्या मते विभाजन, उपखंडन व अल्पधारणक्षेत्र ही भारतीय शेतीची गंभीर समस्या आहेत. विभाजन व उपखंडणास वारसा हक्क कारणीभूत आहेत हे आंबेडकरांना मान्य नव्हते. त्यांच्यामते, जमिनीवर पडत असलेले प्रचंड लोकसंख्येचा भार हे मुख्य कारण आहेत. त्यांच्या मते भारतीय शेतीच्या धारणक्षेत्राचा आकार वाढविणे हा भारतीय शेती समस्येवर उपाय नसून शेतीमध्ये भांडवली गुतवणुक करुन तत्सम साधन सामुग्रीची उपलब्धता वाढविणे हा खरा उपाय आहे. आजही भारतीय शेतीमध्ये शेतक–यांच्या आत्महत्या थांबविण्यासाठी शेतीमध्ये प्रचंड गुंतवणुक केली पाहिजे हा डॉ. बाबासाहेबांचा शेतीविषयक विचार आजही लागू पडतो. वतनदारी पध्दती नष्ट झाल्याशिवाय वतनदारांचा विकास शक्य नाही असे डॉ. आंबेडकराचे मते होते.

शेती विकासाचा संबंध हा जमीन धारणेशी, जमिनीच्या मालकीशी जोडला गेला पाहिजे. याचा संबंध फक्त आर्थिक घटकाशी नसून तो सामाजिक अस्मितेशी आहे असे डॉ. आंबेडकराचे मत होते. शेतीची उदारनिर्वाहापेक्षा ज्यादा उत्पादकता वाढली पाहिजे, वाढवली पाहिजे तरच देशाचे आर्थिक सामर्थ्य वाढेल. किफायतशीर धारणक्षेत्र कोणते याबाबत ते म्हणतात लहान आकार तर किफायतशीर ठरु शकणार नाही पण मोठे धारणक्षेत्र ही किफायतशीर ठरेल असेही नाही. कारण मोठया आकारात जमिनीचे व्यवस्थापन सक्षमपणे होत त्याकडे दुलर्क्ष होते. त्यामुळे किफायतशीर धारणक्षेत्राचा संबंध फक्त शेती आकाराशी नसून शेती कसण्यासाठी आवश्यक असणा–या भांडवल श्रम, उपलब्ध साधने यांच्या किंमतीशी असतो. या सर्व गोष्टी सहज व परवडणा–या दरात उपलब्ध असतील तर लहान क्षेत्रही किफायतशीर ठरु शकेल पण जर नसतील तर मोठा आकारही किफायतशीर ठरणार नाही. या मुलभूत घटकाशी त्यांनी उत्पादकतेचा संबंध जोडला हा विचार आजही तितकाच महत्वाचा व व्यवहार्य आहे असे म्हणावे वाटते.

RESEARCH JOURNEY

४) वेठबिगार विषयक विचार :–

वेटबिगारी हि भारतीय समाज व्यवस्थेला व अर्थव्यवस्थेला लागलेली किड आहे. भारतातील श्रमीक वर्गाचे राहणीमान कनिष्ठ दर्जाचे आहे. त्यांना मिळणारा मोबदला श्रमाच्या तुलनेत कमी आहे. भारतामध्ये उच्च वर्णीय समाजाने आपल्या फायदयाकरीता वेटबिगारी पध्दती सुरू केली. सावकार किंवा जमिनदार आपल्या गरजा वेटबिगारांकडून पूर्ण करून घेतात. श्रमीकांचा अज्ञानाचा फायदा घेवून त्यांना कर्ज देवुन जीवनभर त्यांना गुलामापणे वागविण्याचे कार्य जमिनदार व सावकार वर्ग करतात.

डॉ. आंबेडकरांच्या मते उच्च वर्णीय जमिन मालक वेटबिगारी वर्गाची पूर्वीपासून पिळवणुक व आर्थिक शोषण करतात. यामुळे भारतात सामाजिक व आर्थिक विषयमता दिसून येते. ब्रिटीशांनी वेटगिरीची कूप्रथा नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. स्वातंत्र्यानंतर कायदेही केले. परंतु शासनाने कायदयाची योग्यप्रमाणात अंमलबजावणी केली नाही.

५) कामगार संबंधीचे कार्य :–

डॉ. आंबेडकर इम्प्रुव्हमेंट चाळीत राहत असतांना त्यांनी कामगारांचे जिवन जवळून बधितले होते. कामगारांच्या होणाऱ्या शोषणा बाबत ते अधिक गंभीर झाले. वेगवेगळया उद्योगातील कामगार चळवळीचे नेत्वृत केले. कामगारांचे शोषण संपावे, त्यांचे संघटन असावे, याबाबत त्यांची भूमिका महत्वाची आहे. कामगारांनी राजकीय सत्ता हाती घेतली तर कामगार हिताचे कायदे करता येतील असे त्यांचे मत होते.

डॉ. आंबेडकर मजुर मंत्री असतांना कामगार हिताचे अनेक निर्णय घेवून त्यांची अंमलबजावणी केल्याचे आढळते. १९४२–४६ या काळात कामगाराविषयक धोरण ठरवितांना किमान वेतन कायदे, कामाचे तास, कामगारांसाठी उपहारगृह, महागाई निर्देशांकानुसार महागाईभत्ता, रास्तभावातील धान्यकेंद्रं, प्रॉव्हिडंट फंडाची नियमावली यासारखे कामगार हिताचे कायदे, विमा संरक्षण या बाबींची अंमलबजावणी करण्यात डॉ. आंबेडकरांनी पुढाकार घेतला.

६) शेत मजूर विषयक विचार :–

शेतमजूर हा वर्ग भारतातील ग्रामीण व कृषी क्षेत्राशी संबंधीत घटक आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या मते भारतातील शेतमजुरांचे उदरनिर्वाहाचे मुख्य साधन दुसऱ्याच्या शेतीवर राबणे होय. शेतमजुराला वेळ, कामासंबंधी नियोजन, मजुरी

ठरविण्याचा अधिकार नव्हता. शेतमजूर जवळपास गुलाम असे मत डॉ. आंबेडकरांनी व्यक्त केले. शेतमजुरांना काही कामे फुकट करावी लागत तसेच कामाचा मोबदला अल्प मिळत असल्यामुळे त्यांची स्थिती दयनिय व हलाखीची होती. शेतमजुरांची स्थिती औद्योगिक मजुरांच्या स्थितीपेक्षा कमी दर्जाची आहे. त्यांना वेतन कमी कष्ट अधिक करावे लागते. त्यांचे संघटन नसल्यामुळे गावातील उच्च समाजातील लोक शोषण करीत असे. शेतमजुरांकडे शासनाचे लक्ष नसल्यामुळे व नियोजन मंडळाचे दुर्लक्ष असल्यामुळे त्यांची अवस्था बिकट दिसून येते.

७) औद्योगिकरण विचार :–

शेती क्षेत्रातील बेकारी औद्योगिकरणामुळे कमी होते असे डॉ. आंबेडकरांचे मत होते. त्याचबरोबर औद्योगिकरणामुळे ग्रामीण भागातील जनतेचे स्थलांतर शहरी भागात होऊन त्यांना रोजगाराच्या संधी निर्माण होईल आणि त्यांची आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीमध्ये बदल होईल असे डॉ. आंबेडकरांना आर्थिक लोकशाही निर्माण करण्यासाठी आणि मागासलेल्या जनतेची आर्थिक विवंचना कमी करण्यासाठी औद्योगिकरणाला प्राधान्य दिले त्यांनी औद्योगिकरणाचा आकृतीबंध कसा असावा. त्याबद्दल त्यांनी आपले मत मांडले.

देशातील मूलभूत व महत्वाचे उद्योगधंदे सरकारच्या मालकीचे असावेत व ते उद्योगधंदे त्यांच्या नियंत्रणाखाली चालविणे. इतर उद्योगधंदे खासगी क्षेत्राकडे सोपवीत १९५६ च्या औद्योगिक धोरणात त्यासाठी काही बदलही करण्यात आले. सरकारने महत्वाचे व मूलभूत उद्योगधंदे स्वत:च्या ताब्यात घेतले व कमी महत्वाचे उद्योगधंदे खाजगी क्षेत्राकडे सोपविण्यात आले.

संदर्भग्रंथ सूची :

१. डॉ. सुखदेव थोरात, २००५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर नियोजन जल व विद्युत विकास भूमिका व योगदान अनुवादक डॉ. रमेश दांडगे, सुगावा प्रकारशन पुणे,
२. डॉ. विजय कविमंडन, १९९३ आर्थिक विचारांचा विकास, श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर,
३. डॉ. जाधव नरेंद्र, डॉ. आंबेडकर आर्थिक विचार आणि तत्वज्ञान, १९९२, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई
४. गायकवाड प्रदीप, कामगार चळवळ–डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची निवडक भाषणे व लेख २००९ क्षितिज पब्लिकेशन, नागपूर ४४००१७
५. डाहाट धनराज, आंबेडकर ग्रंथायन, २००५ संकेत प्रकाशन नागपूर
६. कीर धनंजय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, १९६६, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
७. अर्थसंवाद, एप्रिल–जून २०१६/खंड ४० अंक १
८. Ambedkar B.R. Small holding in India and Their remedies
९. M.K. Dongare, 1974, Economic Thoughts of Dr. B.R. Ambedkar

ISSN : 2348-7143
December 2019

केंद्रीय बॅकेची स्वायत्तता व बॅकाच्या विलीनिकरणाची समस्या

प्रा. रविद्र श्रीराम कोरे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय आमगाव, जि. गोंदीया

प्रस्तावना

३० ऑगष्ट २०१९ ला तत्कालीन केंद्रीय अर्थमंत्री निर्मला सितारामण यांनी बॅकेच्या विलीनिकरणासबंधी एक मोठी घोषणा केली. सार्वजनिक क्षेत्रातील १० बॅकेचे विलीनिकरण करून त्यातून नविन चार बॅकांची निर्मीती केली जाईल. त्यामुळे २०१९—२० च्या पहिल्या दोन तिमाहिचा घसरलेल्या विकास दरावर नियंत्रण येऊन देशाची अर्थव्यवस्था बळकट होईल त्याच बरोबर बॅकाचे एकत्रीकरण व सशक्तीकरणाला चालना मिळेल अशी घोषणा अर्थमंत्री निर्मला सितारामण यांनी केली आहे. मोजक्याच पण जागतिक आकाराच्या मजबुत बॅकांची निर्मीती करण्याचे नियोजीत धोरणानुसार हा निर्णय घेण्यात आला आहे. विलीनिकरणानंतर सरकारी बॅकाची संख्या १२ होईल तसेच विलीनिकरणानंतर कोणत्याही प्रकारे कर्मचाऱ्यांची कपात केली जाणार नाही अशी घोषणा अर्थमंत्र्यांनी केली.

केंद्रीय अर्थमंत्री निर्मला सितारामण यांनी पत्रकार परिषदेत घोषणा करताना सांगितले की, ओरीयंटल बॅक ऑफ कॉमर्स व युनाईटेड बॅक ऑफ इंडीया या दोन्ही बॅकचे विलीनिकरण पंजाब नॅशनल बॅक मध्ये विलीन करून देशीतील दुसऱ्या क्रमांकांची मोठी बॅक निर्मान होईल. या अगोदर १ अप्रेल २०१९ ला बॅक ऑफ बडोदा मध्ये विजया बॅक व देना बॅकेचे विलीनिकरण करण्यात आले. म्हणून देशातील तिसऱ्या क्रमांची मोठी बॅक बॅक ऑफ बडोदा राहिल. कॅनरा बॅक व सिंधीकेट बॅक यांचे विलीनिकरण करून कॅनरा बॅक चौथ्या क्रमांची बॅक होईल. युनियन बॅक ऑफ इंडीया कडून आंध्रा बॅक व कॉर्पोरेशन बॅकेला सामावून घेतले जाईल त्यामुळे युनियन बॅक ऑफ इंडीया पाचव्या क्रमाकाची मोठी बॅक होईल. अलाहाबाद बॅकेला इंडीयन बॅकेत सामावून सातवी मोठी बॅक निर्माणहोईल अशाप्रकारे १० सरकारी बॅकेचे चार बॅकेत विलीनिकरण करण्याची घोषणा केली गेली.

३० ऑगष्ट २०१९ ला बॅकेचे विलीनिकरणाची घोषणा जरी करण्यात आली तरी त्याची योजना ही जेव्हा नरेंद्र मोदी हे २०१४ ला प्रधानमंत्री बनले त्याचवेळे पासुन विलीनिकरणाच्या प्रक्रियेला सुरूवात करण्यात आली. या काळात बॅक बुडण्याचे व बॅकेची अनुत्पादक संपत्ती (NPA) वाढण्याचे प्रमाण वाढत गेले. २०१५ मध्ये पुणे येथे सर्व बॅकांना बोलवून एक वार्षीक संम्मेलन बोलविण्यात आले या संम्मेलनात सार्वजनिक क्षेत्रातील बॅका तोटयातून बाहेर पडण्यासाठी इद्रधनुष्य २.० ही बॅक सुधारणा विषयक धोरन जाहिर करण्यात आले आणि यांच काळात बॅकीय व्यवस्थेत निरव मोदी, विजय माल्या यासारखे कर्ज बुडविणारे निर्माण झाले. त्यामुळे भारतसरकारसमोर एक मोठा प्रश्न निर्माण झाले. भारत सरकारसमोर बॅकेचे खाजगीकरण किंवा विलीकरण असे दोन उपाय दिसुन आले. यापैकी विलीकरण हा उपाय सर्वोत्तम वाटल्यामुळे बॅकाच्या विलीनीकरण धोरणाचा अवलंब करण्यात आला. त्यानुसार दोन वर्षापुर्वी केंद्र सरकारणे स्टेट बॅक ऑफ इंडीया मध्ये पाच सहयोगी बॅका (पटीयाना, जयपुर, मैसुर, श्रावण कोअर व हैदाबाद) महिला बॅकेचे विलीनिकरण करून १ एप्रील २०१७ रोजी एक मोठी बॅक तयार केली त्यामुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील सर्वात मोठी बॅक म्हणून स्टेट बॅक ऑफ इंडीया समोर आली. त्यानंतर विजया व देना बॅकोना बॅक ऑफ बडोदा मध्ये १ एप्रिल २०१९ ला केले व आता ३० ऑगष्ट २०१९ ला दहा सरकारी बॅकांचे विलीनिकरण करूण चार मोठया बॅका तयार करण्यात आल्या. त्यामुळे सध्या भारतातील सार्वजनिक क्षेत्रातील सरकारी बॅकांची संख्या १२ एवढी आहे. त्या खालील प्रमाणे

१) स्टेट बॅक ऑफ इंडीया
२) पंजाब नॅशनल बॅक
३) कॅनरा बॅक
४) युनियन बॅक ऑफ इंडीया
५) इंडीयन बॅक
६) बॅक ऑफ बडोदा
७) बॅक ऑफ इंडीया
८) सेंट्रलबॅक ऑफ इंडीया
९) इंडीयन ओवरसिज बॅक
१०) युको बॅक
११) बॅक ऑफ महाराष्ट्रा

ISSN : 2348-7143
December 2019

१२) पंजाब अॅन्ड सिंध बॅक

अशा प्रकारे भारतात सार्वजनिक बॅकाची संख्या १२ येवढी राहिली आहे. २१जानेवारी ला आय. डी. बी. आय. या सरकारी बॅकेचे सर्व शेअर एल. आय. सी. ने खरेदी केल्याने आय. डी. बी. आय बॅक खाजगी क्षेत्रात गेली. त्या सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये सध्या १२ सरकारी बॅका आहेत.

बॅक विलीनीकरणाचे उद्देश व आवश्यकता

१) केंद्रीय अर्थमंत्री निर्मला सितारामण यांनी विलीनिकरणामुळे बॅकेची कर्ज देण्याची क्षमतेत वाढ होऊन बॅलेश सिट मजबूत होईल असे म्हटले आहे.
२) बॅका हया विलीनीकरणामुळे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मजबूत आधार व स्पर्धा निर्माण होईल.
३) विलीनीकरामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे ५ ट्रीलियन डॉलरचे लक्ष मांडता येईल.
४) बॅकेची कर्जवसुलीची क्षमता वाढवीणे.
५) बॅकेच्या कर्मचाऱ्यांची छाटणी न करता त्यांना सोई सुविधा उपलब्ध करून देता येईल.
६) विलीनिकरणामुळे बॅकाची कर्ज देण्याच्या खर्च करून सरकारी बॅकाची अर्थव्यवस्था मजबूत करणे.

बॅक विलीनीकरणाचे गुण

१) बॅकांच्या विलीनिकरणामुळे कर्मचाऱ्यांच्या संख्येत कोणतीही कपात केली जाणार नाही पण बॅकांची संख्या २७ ऐवजी १२ ऐवढी आल्यामुळे बॅकांना येणारा प्रशासकिय खर्च कमी होईल.
२) बॅकाच्या विलीनीकरणामुळे ग्राहकांना कमी व्याज दरावर कर्जाची उपलब्धता करूणदेतील त्यामुळे ग्राहकाची गुंतवणूक क्षमता वाढून देशाच्या विकास दरात वाढ होईल.
३) बॅकांच्या विलीनीकरणामुळे गुंतवणूक क्षमता वाढल्यामुळे मोठी गुंतवणूक करण्याचे प्रोत्साहन होईल त्यामुळे बॅकांची जोखीम क्षमता वाढेल.
४) बॅका हया स्वस्त व जास्त कर्जाचे वाटप करेल.
५) बॅकाच्या विलीनिकरनामुळे बॅका हया मागासलेल्या क्षेत्रामध्ये स्थापन होऊन प्रादेशिक असमानता दुर होईल.
६) बॅकाच्या विलीकरणामुळे बॅकिंग क्षेत्रात नविन तंत्रज्ञानाचा अवलंब केला जाईल.
७) बॅक कर्मचाऱ्यांच्या मजुरी दरात असलेली असमानता दुर होऊन मजुरी मध्ये समानता प्रस्थापित होईल.
८) विलीनीकरणामुळे सरकारी बॅका हया आपआपसातील स्पर्धा टाकुन सहकार्य करतील.
९) विलीनीकरणामुळे बॅकाहया कोअर बॅकिंग सर्विसेस या संगणक प्रणालीचा वापर करून खर्चाचे प्रमाण कमी होईल त्यामुळे नफा क्षमता वाढेल.

बॅक विलीनीकरणाचे दोष

१) बॅकांच्या विलीणीकरणामुळे १२ मोठया बॅका देशात निर्माण होतील या बॅकांच्या शाखा प्रामुख्याने शहरी भागात स्थापन होतील त्यामुळे प्रादेशिक असमानता निर्माण होईल.
२) अर्थव्यवस्थेत नेहमी आर्थीक संकटे निर्माण होतात अशा संकटाच्या वेळी बॅकाचे जोखीमचे प्रमाणात वाढ होईल.
३) नविन तंत्रज्ञानाचा अवलंब बॅक कर्मचाऱ्यांनी कसा करावा याचे आव्हाहन निर्माण होईल.
४) बॅकाच्या विलीनीकरणामुळे अनुत्पादक कर्जाचे प्रमाण कमी करणे हे मोठे आव्हान असेल.
५) विलीनीकरणामुळे ग्राहकांना काही समस्या निर्माण होतील. उदा. ग्राहकांना नविन अकांउन्ट नंबर, आयएफएससी कोड मिळेल त्यामुळे नविन चेक बुक, डेबिड कार्ड, क्रेडीट कार्ड उपलब्ध करून दयावा लागेल.
६) विलीनीकरणामुळे बॅकांच्या काही शाखा बंद पडल्यास ग्राहकांना नविन शाखेत जावे लागेल.

मुल्यमापन

अशा प्रकारे ३० ऑगष्ट २०१९ ला केलेल्या विलीनीकरणाच्या धोरणामुळे २०१७ मध्ये असलेल्या २७ सरकारी बॅका हया २०१९ ला फक्त १२ ऐवढया राहील्या. याची घोषणा अर्थमंत्री निर्मला सितारामन यांनी केली. त्यामुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेला बळकटी येऊन अर्थव्यवस्थेचे प्रश्न सुटतील अशी अपेक्षा आहे. परंतू देशाची अर्थव्यवस्था संध्या मंदीच्या प्रक्रियेतून जात आहेत. कर्ज वसुली करण्यात बॅका मागे पडल्या आहेत. सरकारद्वारे शेतकऱ्याची कर्जमाफी शेतकऱ्यासाठी आर्थीक सुविधा पुरविण्यास अपयश आले. देशाची अर्थव्यवस्था बिगडल्याने रोजगाराचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. विलीनीकरणामुळे सर्वसामान्य व छोटया उद्योजकांना कर्ज मिळणे कठीण होईल.

एकाच वेळी चार मोठया बॅका तयार करण्यासाठी विलीनीकरण केले यावेळी भारताला ५ लाख कोटी रूपयाची भक्कम अर्थव्यवस्था बनवायची आहे असे सांगितले जाते. पण अर्थव्यवस्था बळकट कशी होईल. असा प्रश्न निर्माण होतो. भारतीय अर्थव्यवस्थेत सध्या मंदीचा प्रभाव असल्याने रिझर्व बॅकेतील १.७६ लाख कोटी रूपये भारतीय खजिन्यात बळविण्यात आले. या घटनेवर माजी पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग यांनी ही टिका केली व ते म्हणतात

ISSN : 2348-7143
December 2019

की,यामुळे RBI ची स्वायत्तता राहिली नाही. देशाच्या अर्थव्यस्थेकरीता नरेंद्र मोदी हे आपत्ती आहेत. भारताच्या अर्थकारणात राजकारण सिरताना दिसुन आला त्यामुळे भारताच्या मोठया आर्थीक संस्थामध्ये विद्वान व ज्ञानी अर्थशास्त्राच्या सल्ल्याचा अभाव स्पष्टपणे जाणवत आहे. RBI चे माजी रघुराम राजन यांचा कार्यकाळ वाढविण्यात आला नाही. NITI (निती) आयोगाचे उपाध्यक्ष अरविंद पनघटी यांनी आगष्ट २०१७ ला राजीनामा दिला. उर्जीत पटेल यांनी डिसेंबर २०१८ ला राजीनामा दिला. तर भारत सरकारचे मुख्य आर्थीक सलाहकार अरविंद सुब्रम्हणम यांनी जुन २०१८ मध्ये राजीनामा दिला या सर्व कारणामुळे भारताची आर्थीक समस्या आणखीच वाढली. सध्या RBI चे गव्हर्नर सशिकांत दास हे एक इतिहासमध्ये तज्ञ आहेत पण त्यांना आरबीआय सारख्या आर्थीक संस्थेमध्ये मग्न ठेवण्यात आले या सर्व पार्श्वभुमीवर केंद्रीय बॅकेची स्वायत्तता किती राखली जाईल. हा प्रश्न आज सर्व भारतीयांसमोर निर्माण झाला आहे. याचे उत्तर आपल्याला भविष्यात मिळेल. एवढी अपेक्षा करतो.

संदर्भ ग्रंथ सुची

१) भारतीय अर्थव्यवस्था– प्रतियोगिता दर्पण
२) लोकमत वृत्तपत्र

ISSN : 2348-7143
December 2019

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे आर्थिक विचार

प्रा.डॉ.मनिषकुमार काशिनाथ कायरकर
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख कला वाणिज्य महिला महाविद्यालय,बल्लारपूर

प्रस्तावना :

संतश्रेष्ठींच्या ज्ञानामृतानेपावन झालेल्या या महाराष्ट्राला राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी आपल्या विचाराने आणि कृतीने सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिकदृष्टीने अधिक प्रगल्भ बनविले. संपूर्ण विश्वातील जनमानसाला आत्मोध्दाराचा आणि सामाजिक प्रगतीचा मार्ग दाखविणाऱ्या या थोर संत व महापुरूषांमध्ये राष्ट्रसंताच्या जिवनकार्याने आपली एक वेगळी झाप सोडली आहे. मुलतः राष्ट्रसंताचे व्यक्तिमत्व हे आध्यात्मिक आणि परमेश्वराप्रती समर्पित असणारे होते. परंतु त्याच वेळेला त्यांच्या या व्यक्तिमत्वाला आधुनिकतेची किनार सुध्दा होती. दुरदृष्टीने व क्रांतीदर्शक विचार करणारं राष्ट्रसंतांच व्यक्तिमत्व होतं. महाराष्ट्राच्या अमरावती जिल्हयातील यावली(शहीद) हे राष्ट्रसंतांचे जन्मगाव तर '' माणिक'' हे राष्ट्रसंतांचे मुळ नाव. वंदनीय राष्ट्रसंतांच्या घरची आर्थिक परिस्थीती ही फारच हालाखीची होती. अत्यंत गरीबी वाटयाला आलेल्या या कुटूंबात त्यांचे वडील नामदेव उर्फ बंडोजी इंगळे हे शिवणकाम करायचे तर आई मंजुळाबाई गावातील श्रीमंतांकडे मोलमजुरी व दळणकांडण करायची व त्यातून मिळणाऱ्या उत्पन्नातून कुटूंबाचे भरणपोषण करीत असे.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी सामाजिक, राजकीय,आध्यात्मिक,राष्ट्रसेवा,ग्रामविकास अशा विविध विषयांवर आपल्या साहित्यातून समाजाचे प्रबोधन केले मात्र आपले विचार दुसऱ्यांवर लादून परिवर्तन करण्याचा प्रयत्न त्यांनी कधीही केला नाही. '' **मेरी जीवनयात्रा** '' या आपल्या ग्रंथात राष्ट्रसंत म्हणतात की,**जबजब मिला मुझसे कोई,उसकी हि मै सुनता गया। सुनता है तो धीरेसे उसको बात अपनी कह दिया ।। लादा नही उपदेश का बोझा किसीपर जोर से । हम कौन है जो कर सके सिरजोरी कोई चोरसे?।**।खंजरी भजन हे राष्ट्रसंताच्या प्रबोधनाचे मुख्य साधन होते.

राष्ट्रसंतांनी ग्रामगीता या मौल्यवान ग्रंथाची निर्मिती करून त्यात ग्रामीण भारत स्वयंपूर्ण व स्वावलंबी कसा बनविता येईल याचे सखोल मार्गदर्शन केले. ग्रामराज्यात आर्थिक व सामाजिक समानता प्रस्थापित करणारी सुत्रबध्द योजना ग्रामगीतेतून त्यांनी मांडली. आजच्या विज्ञानयुगात यांत्रिक सुविधांच्या आहारी गेलेल्या आणि श्रमाचे महत्त्व विसरलेल्या समाजाला ग्रामगीतेतून व्यवहारसूत्रे त्यांनी समजाविली.राष्ट्रसंतांच्या आयुष्यातील ४० ही स्वातंत्र्यापूर्वीची तर २० वर्षे ही स्वातंत्र्यानंतरची असल्यामुळे स्वातंत्र्य चळवळीचा, महात्मा गांधी विनोबा भावे यांच्या विचारांचा प्रभाव त्यांच्या लिखाणात जाणवतो.राष्ट्रसंताना ग्रामीण क्षेत्रात राहणाऱ्या सामान्य गोरगरीबांच्या जीवनाची काळजी वाटत होती. जोपर्यंत सामान्य माणूस सुखी होणार नाही तोपर्यंत जग सुखी होणार नाही असे राष्ट्रसंताचे स्पष्ट मत होते. ' **सामान्य माणूस सुखी तर जग सुखी**' हा त्यांचा सिध्दांत होता. श्रमाला प्रतिष्ठा मिळावी यासाठी त्यांची तळमळ होती.ग्रामोद्यागांचा विकास,शेतीचा विकास,कलेचा विकास,स्वावलंबन, व्यसनमुक्ती या आधारे ग्रामीण जीवनाला समृध्द व यशस्वी बनविता येते हा राष्ट्रसंतांचा आत्मविश्वास होता. राष्ट्रसंतांचे आर्थिक विचार जाणून घेणे हा प्रस्तुत शोधनिबंधाचा उद्देश असून राष्ट्रसंतांनी ग्रामगीता व इतर साहित्यातून मांडलेल्या विचारांचा शोधनिबंधाच्या लिखानासाठी आधार घेतला आहे.

राष्ट्रसंतांचे आर्थिक विचार:

राष्ट्रसंतांनी अर्थशास्त्रावरचा स्वतंत्र असा कुठलाही ग्रंथ लिहला नाही किंवा कोणत्याही आर्थिक सिध्दांतची मांडणी केलेली नाही. परंतु ग्रामीण क्षेत्रातील सामान्यांच्या विकासाची काळजी वाहतांना,याबाबत दिशादर्शन करतांना आपल्या विविध साहित्यातून ग्रामीण विकास,ग्रामीण उद्योग,श्रम,व्यापार,महागाई,रोजगार,स्वावलंबन इत्यादी विषयांवर जे सहजपूर्ण विचार मांडले त्यातच त्यांचा अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोन दिसून येतो.

ग्रामोद्योग व ग्रामीण विकास :

ग्रामोद्योगांच्या विकासातून गाव आर्थिकदृष्टया अधिक प्रगत होऊन देश बलवान होण्यास मदत होईल हा राष्ट्रसंतांचा विश्वास होता.ग्रामोद्योगाच्या विकासामुळे विदेशात जाणारे कोटयावधी रूपये आपल्या देशात राहतील. आपल्या देशातील कच्चा माल विदेशात जातो आणि त्यावर प्रक्रिया करून तयार मालाच्या स्वरूपात तो पुन्हा देशात आणून विकला जातो आहे याची राष्ट्रसंतांना जाणीव होती.विशेषतः अत्यंत कमी किमंतीला देशातील कापूस हा इंग्लंडला नेला जातो आणि त्यावर प्रक्रिया करून कापड तयार केले जाते आणि तेच कापड भारतात आणून पाच–सात पटीच्या भावाने ते विकल्या जाते याची खंत राष्ट्रसंतांना होती आणि म्हणूनच गांधीजींच्या स्वदेशीचा आग्रह राष्ट्रसंतांनी प्रखरपणे उचलून धरला होता.राष्ट्रसंतांना ग्रामोद्योगांना प्रोत्साहन दयाचे होते,बेरोजगाराला रोजगार देणे आणि कला कौशल्याचा विकास करणे ही काळाची गरज त्यांनी ओळखली होती म्हणूनच त्यांचे स्वागत करू इच्छिणाऱ्यांनी हात सुताची माळ अर्पण करावी असे

त्यांनी ठरवून दिले होते.पुष्पहाराऐवजी हात सुताची माळ हा नियमच सेवामंडळात त्यांनी लागू केला म्हणजेच स्वागताचे अर्थशास्त्रच त्यांनी बदलवून टाकले.

ग्रामीण भागाच्या दयनीय अवस्थेला येथील तरूणांची वृत्तीच कारणीभूत आहे असे त्यांचे ठाम मत होते. गावातील सुशिक्षीत युवावर्ग शहराकडे धाव घेऊ लागल्यामुळे त्यांच्या ज्ञानाचा,शक्तीचा आणि कला–कौशल्याचा गावाला काहीही उपयोग होत नाही असे त्यांना वाटत होते. याबाबत राष्ट्रसंत ग्रामगीतेत लिहतात की,

शहरी यंत्रादिके आली। गावची उदयोगकला मेली।
कुशल माणसे शहरी गेली। उदयोगासाठी ।।

या संदर्भाने राष्ट्रसंत सांगतात की, गावातील बुध्दिमत्ता,उद्योगशीलता ही शहरांमध्ये केंद्रीत झाल्यामुळे ग्रामीण उद्योगव्यवस्थेवर अवकळा आली आहे. केवळ शेती व्यवासाय उरला असून तो सुध्दा कसाबसा चालविला जातो आहे. गावातील युवा शहरांमध्ये नोकरीसाठी वणवण फिरतो परंतु शेतीव्यवसाय करण्यास, ग्रामोद्योग चालविण्यास त्याला कमीपणा वाटतो. अशा वृत्तीमुळे गावाचा विकास कसा होईल? असा प्रश्न राष्ट्रसंत विचारतात. ग्रामीण जनता आर्थिकदृष्ट्या अधिक प्रगत व्हावी यासाठी राष्ट्रसंतांचा प्रयत्न होता. स्वावलंबी जीवन जगण्यासाठी ग्रामोद्योग हेच भारतात अधिक उपयुक्त आहे हे राष्ट्रसंतांनी राजकीय पुढाऱ्यांना आणि अर्थशास्त्रतज्ञांना आपल्या कृतीतून दाखवून दिले. गावाचा विकास करावयाचा असेल तर श्रीमंतांनी पैश्याची मदत करायला हवी,जमीनदारांनी जमीन द्यावी,श्रमिकांनी श्रम करावे,गावातील उद्यमशील तरूणांनी गावातील उद्योग सांभाळावे,शेती व्यवसायाचा विकास करावा. असे केल्याने गाव समृध्द व संपन्न होईल अशी राष्ट्रसंतांची भूमिका होती.

महागाई :

सर्वसामान्यांना मध्यमवर्गीय व गरीब उपभोक्त्यांना आर्थिकदृष्टया बेजार करणारी बाब म्हणजे महागाई होय. विशेषत: रोजंदारी करणाऱ्या कष्टकरी वर्गाला याचा चांगलाच त्रास सहन करावा लागतो. महागाईमुळे सामान्य गोरगरीबांचे बेहाल होतात याची जाणीव राष्ट्रसंतांना होती म्हणूनच १५ मे १९४३ रोजी अमरावती येथील महागाई परिषदेच्या उद्घाटनपर भाषनात उपस्थितीत श्रीमंतांना **'लोक सुखी तर आपण सुखी'** हा मंत्र त्यांनी दिला. आपल्या **'श्रीगुरूदेव'**या मासिकातून भारतातील सर्व श्रीमंत वर्गाला आवहान केले की, प्रत्येक शहर व खेडयातील सुखी समृध्द लोकांनी महागाईच्या परिस्थितीचा विचार करावा. महागाई आणि त्यामुळे होणारी मजुरांची दुर्दशा याकडे लक्ष देऊन त्यांना त्यातून बाहेर बाढण्यासाठी योजना तयार केल्या नाहीत किंवा प्रत्येक गावात **'नगर सेवा समिती'** स्थापन करून गरीबांना सवलतीच्या दरात धान्य उपलब्ध करून दिले नाही तर मोठा अनर्थ ओढवेल.कृतीम तुटवडा निर्माण करून मनमानी भाव सधन श्रीमंत व्यापारी सर्वसामान्यांकडून वसूल करतात. महागाईमुळे गरीबांचा प्राण कंठाशी येतो हे लक्षात घेऊन राष्ट्रसंत आवाहन करतात की, श्रीमंतांनो लक्ष द्या, धान्याचे मनमानी भाव घेऊन आपण बरे असावे असे वागू नका, सुखाची व संपत्तीची इमारत बांधली जाते अशा कमी पगारात पोट भरणाऱ्या गोरगरीब मजुरांना किमान उपकार म्हणून तरी मदत करा. आज वाढत्या माहगाईच्याकाळात आणि नफेखोर व्यापारीवृत्ती जोपासली जात असतांना सर्वसामान्य गोरगरीबांच्या पोटाचा विचार करणारी राष्ट्रसंतांची ही भूमिका अधिक प्रासंगिक ठरते.

श्रमप्रतिष्ठा :

खंजरीच्या निनादात तललीन होणाऱ्या राष्ट्रसंतांनी उद्योगाकडे सुध्दा आपले लक्ष वेधले. अध्यात्मासोबतच त्यांनी उद्योगी शिक्षणही सांभाळले. **'हाती उद्योगाचे साधन,मुखी रामनामाचे चिंतन'** याकरिता त्यांचा आग्रह होता. श्रमाला प्रतिष्ठा मिळावी यासाठी राष्ट्रसंतांची तळमळ होती. उत्पादन वाढीसाठी वेचलेल श्रम हे जनसेवेचे महत्त्वाचे साधन असून हातभर जमीन खोदण्यासाठी केलेले कष्ट हे कोणत्यही पूजनापेक्षा श्रेष्ठ आहे ही त्यांची ठाम धारणा होती. याबाबत राष्ट्रसंत ग्रामगीतेत सांगतात –

एक हात खोदावी जमीन । हे पूजनाहूनि पूजन ।
परिणाम शकडो व्याख्यानाहून। अधिक त्याचा ।।

सामूहिकपणे श्रम केल्यास नापिक जमीन ही सुपिक होऊ शकते. कोणत्याही प्रकारचे श्रम हे दुय्यम नाही. त्यामुळे आपल्याला कोणत्याही कामाची लात वाटू नये. श्रमाला प्रतिष्ठा मिळाल्यास श्रमिकाला पुरेसे अन्न मिळेल ह राष्ट्रसंतांचे तत्वज्ञान होते.

शेतीविषयक तत्वज्ञान:

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा मूलाधार असणारी शेती ही दुर्लक्षीत होत असल्याची चिंता राष्ट्रसंतांनी तेव्हाच व्यक्त केली होती. गावातील तरूण हा शहरातील नोकरील प्राधान्य देत असून शेती व्यवसायातील त्याचा रस कमी होत चालला आहे. शेतीत काम करणे हे तरूणांना कमीपणाचे वाटते. याचा ग्रामीण शेतीवर प्रतिकूल परिणाम जाणावू लागला आहे असे त्यांचे निरीक्षण होते.राष्ट्रसंत सांगतात –

ISSN : 2348-7143
December 2019

उत्पादनाची गति खुंटली । उपभोगाची भावना वाढली ।
काय करील भूमाता भली । मशागत नसता जमिनीची ?।।

शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी सेन्द्रिय खताचा वापर करावा. पशूपक्षांचे मलमूत्र,मानवी विष्ठा आदींचा यासाठी वापर करावा.सामुदायिकपणे रम करून गावातील नदी—नाले,तलाव स्वच्छ करावे.नदीवर बंधारे बांधून,कालवे तयार करून नदीत वाया जाणारे पाणी शेतीच्या सिंचनासाठी उपयोगात आणावे.

मुबलक खत,मुबलक पाणी । मुबलक श्रम,मुबलक बी—भरणी ।
मुबलक उत्पन्न गगनासि भेटूनि । दिसावे गावी।।

असे राष्ट्रसंतांचे शेतीबाबतचे तत्वज्ञान होते.

ग्राहकभांडार :

गावात तयार होणऱ्या वस्तूंना योग्य किमंत मिळावी,उत्पादकांना त्यांच्या वस्तूंचा योग्य मोबदला मिळावा याकरिता राष्ट्रसंतांची आग्रही भूमिका होती. गावत उत्पादित होणाऱ्या वस्तुंना गावातच मागणी निर्माण होण्यासाठी गावात एकाच छत्राखाली सर्वप्रकारच्या वस्तू उपलब्ध करून द्याव्यात असे राष्ट्रसंतांचे म्हणणे होते. आधुनिक काळातील मॉल संस्कृतीची संकल्पना राष्ट्रसंतांनी त्याकाळातच मांडलेली दिसून येते. ग्राहक भांडाराची स्थापना करावी,सहकाराच्या तत्वाने त्यावर सर्व लोकांची सामूहिक मालकी असावी.या ग्राहकभांडारातून गावतील लोकांना योग्य भावात वस्तू उपलब्ध करून द्याव्यात. कुणाची फसवणूक होणार नाही याची काळजी घ्यावी. याविषयी राष्ट्रसंत सागंतात —

मुख्य आपुली असावी समिती । जी सुंदर ठेवील बाजाराप्रति ।
वजन—मापे,माल,जागा,पध्दति । सर्व चोख करावया ।।

सहकार :

मध्यस्थाकरवी शेतकऱ्यांचे होणारे शोषण थांबविण्यासाठी सहकार तत्वाचे पालन हाच प्रभावी मार्ग ठरू शकतो असे राष्ट्रसंतांना वाटत होते. उत्पादकांच्या शोषणाबाबत राष्ट्रसंत म्हणतात की,

कच्चा माल मातीच्या भावे । तो पक्का होता चौपटीने घ्यावे ।
मग ग्रामजन कैसे सुखी व्हावे?। पिकवोनिहि ते उपाशी ।।

सामान्य शेतकऱ्यांकडे उत्पादन साठविण्याची योग्य व्यवस्था नसल्यामुळे त्याला नाईलाजाने पडत्या दरात उत्पादन विकावे लोगते त्यामुळे शेतकऱ्यांचे मोठया प्रमाणात आर्थिक नुकसान होते. यावर उपाय सूचवितांना राष्ट्रसंत सांगतात—

एक असावे धान्यभंडार । चालवया गावचे व्यवहार ।
त्यात असावे सर्व जनतेचे शेअर। सोयी सारखे ।।

याचाच अर्थ पतसंस्थेसारखी धान्यभांडारे निर्माण करावी. शेतकऱ्यांनी आपले उत्पादन बाजारपेठेत सरळ विकायला न नेता ते धान्यभांडारात जमा करावे आणि आवश्यकतेप्रमाणे योग्य भाव मिळाल्यानंतर त्यातील धान्याचा पुरवठा करावा.

ग्रामनिधी :

गावांच्या विकासासाठी भांडवल गरजेचे असते आणि भांडवलाची ही गरज ग्रामनिधीच्या माध्यमातून भागविता येऊ शकते असे राष्ट्रसंताचे मत होते. सहकारी धान्यभांडारात साठविलेल्या मालाच्या विक्रीपासून येणाऱ्या उत्पन्नातून काही भाग प्रत्येक सदस्यांनी धान्यभांडारात गोळा करावा. यामाध्यमातून जमा होणाऱ्या निधीला राष्ट्रसंतांनी 'ग्रामनिधी' असे म्हटले आहे. ग्रामनिधीचा वापर गावांच्या सुधारणेसाठी आणि गरजू शेतकऱ्यांना आर्थिक मदत करण्यासाठी केला पाहिजे.असे केल्या व्यापारी व सावकार यांचेकडून शेतकऱ्यांचे होणारे शोषण थांबविता येईल असे त्यांचे मत होते.याविषयी राष्ट्रसंत सांगतात —

गावी चालते सवाई—दिढी । त्यास याने बसेल अढी ।
ग्रामनिधीची उघडता पेढी । थंडावेल व्यापार—सावकारी ।।

ग्रामनिधीच्या संदर्भात एक पेढी स्थापन करून त्यातून गरजूंना मदत करावी. ज्यामुळे शेतकऱ्यांचे होणारे शोषण थांबविता येईल अशी राष्ट्रसंतांची भूमिका होती.

स्वदेशी आणि स्वावलंबन :

स्वदेशी वस्तूंच्या वापराबाबत राष्ट्रसंतांचा फार कटाक्ष होता. जेव्हा काही त्यांचे अनुयायी त्यांना रेशमी व विदेशी कपडे दयायचे तेव्हा ते त्यांना मोठया आर्ततेने म्हणायचे — माई । मोहे मत दे चीर विदेशी । नहि भावे ह्षीकेशी ।। स्वदेशी वस्तू व कापडच प्रत्येक भारतीयांनी वापरावे हा त्यांचा आग्रह होता. ते म्हणत, '' काढू या सतु घरोघरी, वापरू ग्रामीण खादी बरी.'' खादीचा प्रचार घरोघरी व गावोगावी व्हावा या राष्ट्रसंतांच्या विचाराला श्रीगुरूदेव सेवामंडळाचा उत्तम प्रतिसाद मिळाला. प्रत्येक सेवकांने सुत कातलेच पाहिजे हा नियम सेवामंडळाने घालून दिला. प्रत्येक सेवकासोबत चरखा

हवा आणि प्रत्येक सेवक खादीधारकच हवा या नियमाचे पालन करण्यात येऊ लागले. ग्रामीण जनतेचे सुख हे स्वावलंबनात आहे,याची जाणीव राष्ट्रसंतांना होती. ते सांगतात—

त्यांच्या सुखाचे मुख्य साधन । सर्वतोपरी स्वावलंबन । शहरावरि न राहता अवलंबून । काम करावे सर्वांनी ।।

राष्ट्रसंत म्हणायचे की,गावातील उत्पादनाचा गावातच उपभोग घेतल्यास स्वावलंबन प्राप्त करता येईल आणि जेव्हा प्रत्येक गाव स्वावलंबी बनेल तेव्हा राष्ट्रसुध्दा स्वावलंबी बनेल हा त्यांचा विश्वास होता. गावोगावी स्वावलंबन मंदिरे स्थापन व्हावी व ग्रामीण जनतेस खादीचे संपूर्ण शास्त्र अवगत व्हावे,हीच राष्ट्रसंतांची इच्छा होती.

श्रमविभाजन :

प्रत्येकाने त्याला जे काम चांगल्या प्रकारे जमेल ते करावे त्यामुळे कामात कौशल्य प्राप्त होईल. उत्पादनाबाबतचे शास्त्रीय ज्ञान प्राप्त करावे ज्यामुळे श्रमाचा अपव्यय टाळता येईल. कोणावरही कोणते काम जबरीने न लादता ज्याला ज्या विषयात आवड आहे.त्यांनी त्या विषयाचे ज्ञान प्राप्त करावे. राष्ट्रसंत सांगतात —

ज्यास जैसी अभ्यासरीती । मानवेल जैसी कार्यपध्दती ।
घेऊनि तेचि शिक्षण सुमति । यावे पुढती तयाने ।।

कर्जबाजारीपणा :

कमी उत्पादन व त्यामुळे घेतले जाणारे कर्ज आणि त्यातून घडणाऱ्या आत्महत्या हा आज चिंतेचा आणि चिंतनाचा विषय बनला आहे. घेतलेले कर्ज उत्पादक कार्यासाठी वापरले न जाता त्याचा मौजमजेसाठी वापर केला जातो,सणसमारंभासाठी त्यातून खर्च केला जातो. उत्पादनाअभावी कर्जाची परतफेड करण्याची क्षमता नसते व तेच कर्ज वर्षानुवर्षे वाढत जाते. याविषयी राष्ट्रसंत म्हणतात—

जैसा कर्ज घेवोनि खर्च करी। तैसा कमाईस लक्ष न धरी ।
तेणे संकटे येती घरोदारी । मग विचारी काय करू?।।

काही लोक आपला मोठेपणा दाखविण्यासाठी अनावश्यक वस्तुंची खरेदी करतात,आलिशान पार्ट्यांवर अतोनात खर्च करतात. यासाठी पैसा कमी पडू लागला की कर्ज घेतात.काही लोक आमचा पैसा आम्ही कसाही खर्च करू असे बेजाबदारपणे उत्तर देतात. असे उत्तर देणाऱ्यांना गावद्रोही व राष्ट्रद्रोही मानावे असे राष्ट्रसंतांचे म्हणणे होते.

बेरोजगारी :

ग्रामोद्योगाच्या विकासातून रोजगार निर्माण होऊ शकतो त्यासाठी ग्रामोद्योगांचा विकास करायला हवा.गावातील तरूण शहराकडे धावू लागल्यामुळे गावातील उद्योगधंदे व शेती विकास मंदावला आहे. गावातच कच्च्या मालावर प्रक्रिया करणारे उद्योग सुरू केले तर गावतील तरूणांना यातून रोजगार उपलब्ध होईल ही राष्ट्रसंतांची विचारसरणी होती. बेरोजगारीबाबत राष्ट्रसंतांचे असे म्हणणे होते की,

परि ज्यांना होणे आहे साहेब । लोकांवरि कसावया रूबाब ।
न कष्टता इच्छितो आराम खुबं । तेचि राहती बेकार ।।

ऐतखाऊ आणि कामाची लाज वाटणाऱ्यामुळेच बेकारी वाढल्याचे राष्ट्रसंताचे निरिक्षण होते. वंदनीय राष्ट्रसंतांना बेकारी वाढलेली दिसत होती.अनेक तरूण स्वस्थपणे बसलेले दिसायचे म्हणून राष्ट्रसंत त्यांना म्हणायचे —

बसता काय असे, स्वस्थपणे। बघता केविलवाणे ।
शोध घर अपुले,कां पडले ? कोण हे पोखरले ? ।
गेली शक्ति कुठे! ओस खुले,सौख्य कुठे ते नडले ? ।।

असे प्रश्न गोरगरिबांना विचारून स्वत:च चिंतन करा,यावर विचार करा आणि उद्योगी व्हा हेच यातून त्यांना सांगायचे होते.

आर्थिक विषमता :

समाजातील आर्थिक विषमतेविषयी अतिशय कळकळीने बोलतांना राष्ट्रसंत सांगतात की, भूमी ही सर्वांची माता असून आपण सर्व तिची मुले आहोत. जो भूमी कसेल त्याला त्याचा लाभ मिळणे हे न्याय्य आहे. परंतु वास्तविकता ही फार वेगळी आहे. श्रमाचा तिळमात्र विचार न करणारे उपभोगासाठी भूमी बळकावून बसले आहेत आणि रात्रदिवस कष्ट करून भूमीची सेवा करणारे उपवासाने मरत आहेत. कसेल त्याची जमीन हा सिध्दांत रूढझाला तरच शेतकरी जोमाने पुढे जाईल व देशाचे उत्पादन वाढेल असे राष्ट्रसंतांचे स्पष्ट मत होते. काही धनवान लोकांनी समतेच्या न्यायाने सर्वांना सुखी करण्याऐवजी '' जिसकी लाठी उसकी भैस' या न्यायाने राष्ट्राच्या संपत्तीवर आपला अधिकार चालविला आहे.कष्ट करणारे मरण यातना भोगीत आहे आणि हे ऐतखाऊ चैन भोगीत असल्याची खंत राष्ट्रसंतांनी व्यक्त केली. राष्ट्रसंत सांगतात —

ऐसेचि झाले अर्थव्यवस्थेचे । हिस्सेदार सर्वचि धनाचे ।
पण काहीच राहिले मनाचे । बाकी मेले भूकेने ।।

ISSN : 2348-7143
December 2019

गरीब श्रीमंत यातील भेद आपसातील सामंजस्याने मिटवावा यात गावाचे व देशाचे भले आहे असे राष्ट्रसंतांच सांगणे होते.

आर्थिक नियोजन :

नियोजन हे सुखी व समृध्द जीवन जगण्यासाठी आवश्यक आहे याचे भान राष्ट्रसंतांना होते. म्हणूनच योजनाबध्द प्रयत्नांकरिता त्यांचा आग्रह होता. अन्न,वस्त्र,रोजगार,उद्योग आदींविषयी सर्व गावासाठी एकच योजना तयार करावी असे त्यांचे म्हणणे होते. वर्षाचे एक बजेट निश्चित करावे त्यात प्रत्येक माणसाला आवश्यक असणाऱ्या अन्न,वस्त,अलंकार,घर आदींचा विचार केला जावा. सर्वांचा एकत्रित विचारत्यात व्हावा. कुणालाही वेगळे महत्तव देऊ नये. याविषयी राष्ट्रसंत म्हणतात –

वेगळा नफा,वेगळी संपत्ति । वेगळे वैभव,वेगळी महती ।
वेगळे चोचले कोणाप्रति । उरोच न दयावे ।।

सामुदायिक विवाहाचे नियोजन करून विवाह कार्यावर होणारा अनाठायी खर्च टाळावा व त्या पैशाचा उपयोग ग्रामोध्दरासाठी करावा अशी राष्ट्रसंतांची व्यापक विचारसरणी होती.

निष्कर्षात्मक समारोप :

वंदनीय राष्ट्रसंतांनी अध्यात्माबरोबरच आर्थिक व्यवहाराचे महत्त्वही ओळखले होते. याबाबत त्यांनी केवळ विचारच व्यक्त केले असे नाही तर आपले विचार प्रत्यक्षात आणण्यासाठी औद्योगिक शिक्षावर्ग,ग्रामोद्योग धंदे शिक्षण,सुत कताई प्रशिक्षण,श्री गुरूदेव चरखा संघ,औद्योगिक वस्तू भांडार,सूत उत्पत्ती केंद्र,स्वावलंबन उद्योग मंदिरे यासारख्या विधायक कार्यक्रमातून कृतीची जोडही दिली.

संदर्भसूची :

१) प्रा.रघुनाथ कडवे : मानवतेचे पुजारी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज(जीवन व कार्य)
२) प्रा.डॉ.राम घोडे : तरूणांचे तुकडोजी
३) डॉ.अक्षयकुमार काळे(संपा): राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज व्यक्ती आणि वाङ्मय
४) माधव राजगुरू(संकलन व संपादन) ग्रामगीता (तुकडोजी महाराज रचित)

ISSN : 2348-7143
December 2019

अल्पभूधारक शेतकरी व नाबार्डची स्वयंसहायता गट योजना – एक आर्थिक अध्ययन

प्रा. गजानन एस. जाणे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
(सुवालाल पाटणी कला व वाणिज्य महाविद्यालय,पुलगाव)

भारतीय अर्थव्यवस्था कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था असून अर्थव्यवस्थेत शेती क्षेत्राचे महत्त्वपूर्ण स्थान असण्याबरोबरच राष्ट्रीय उत्पन्न, निर्यात, रोजगार, व्यापार, वाहतुक व दळणवळण तसेच उद्योगाला पुरक व्यवसाय म्हणून आधार स्तंभ आहे. परंतु सध्याच्या स्थितीत भारतीय अर्थव्यवस्थेतेत या क्षेत्राची विदारक परिस्थिती लक्षात घेता मोठ्या संख्येने ग्रामीण क्षेत्रातील ज्या लोकांची उपजिविका व उदरनिर्वाह ज्यावर अवलंबून आहे ते कृषी क्षेत्र मंदीच्या प्रवाहात असण्याबरोबर कृषीमालाच्या घटत्या किंमती व उत्पादनाचा वाढता खर्च यामुळे छोट्या धारणक्षेत्राची शेती तोट्यात आहे. यातुनच अल्पभूधारक शेतकरी ज्यांची संख्या ८३.५ टक्के आहे. नैराश्यात जीवन जगण्याबरोबर आत्महत्या सारख्या टोकाच्या मार्गाचा अवलंब करीत आहे. ही बाब भारतीय शेती क्षेत्राकरिता व शेती विकासाकरिता निश्चितपणे चिंतन करणारी आहे म्हणून १९८२ साली स्थापन झालेली कृषी क्षेत्राला अप्रत्यक्षपणे कर्जपूरवठा करणारी व कृषी क्षेत्रात विभिन्न योजना राबविणारी शिखर बँक म्हणून नाबार्ड जे प्रयत्न करीत आहे त्या राष्ट्रीय कृषी व ग्रामीण विकास बँकेची स्वयंसहायता गट बँकेला जोडण्याचा कार्यक्रम अल्पभूधारक शेतकऱ्याच्या विकासाकरिता कितपत फायद्याचा आहे त्यातून निश्चितपणे शेती क्षेत्राचे व ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील मंदीचे निवारण शक्य आहे का तसेच ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत क्रयशक्ती वाढून कृषी क्षेत्राच्या विकासाला प्रोत्साहन मिळू शकते हे जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तावना :

भारतीय अर्थव्यवस्था कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था असून शेती हे अर्थव्यवस्थेतील महत्त्वपूर्ण क्षेत्र संबोधले जाते. कृषी व्यवसाय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा मुख्य आधारस्तंभ असण्याबरोबर ग्रामीण लोकांचा जीवन जगण्याचा एक मार्ग आहे. कारण वर्ष २०११ च्या जनगणनेनुसार ६८.८४ टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते व ५२ टक्के लोकांना प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रुपाने रोजगाराच्या संधी याच क्षेत्रातून प्राप्त होतात. परंतु सध्याच्या परिस्थितीत भारतीय शेतीत सरंचनात्मक बदलाची प्रवृत्ती दिसून येत आहे. हा बदल मोठे धारणक्षेत्र कमी होत असून त्याचे रुपांतरण लहान धारणक्षेत्रात होत आहे. हळूहळू भारतीय शेती छोट्या छोट्या तुकड्यामध्ये विभाजीत झाली आहे. एकंदरीत भारतात छोट्या धारणक्षेत्र असणाऱ्या शेतकऱ्याची संख्या वाढून ८३.५ टक्के झालेली आहे. यापैकी अधिकांश लहान शेतकरी उत्तर प्रदेश, बिहार, आंध्रप्रदेशातील आहेत. यातील अधिकांश छोटे शेतकरी गरिबी रेषेखाली व सामाजिकदृष्ट्या वंचित वर्गात मोडतात.

भारतीय जमिनीचे सरासरी प्रमाण ०.३८ आर म्हणजे १ एकरापेक्षा कमी आहे. कृषीच्या कमी धारण क्षेत्रामुळे उत्पादन व उत्पादकतेवर परिणाम होऊन शेतीचे उत्पन्न कमी होत आहे परंतु शेतमालाच्या किमान आधार किंमती देखील कमी राहत असल्याने शेतकऱ्याना खर्च वजा जाता पुरेसे उत्पन्न प्राप्त होत नाही व आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी ते कर्जावर अवलंबून राहतात. कर्जाची परतफेड उत्पन्नातून होत नसल्याने कर्जबाजारी जीवन जगत आहे. स्वातंत्र्यापूर्वी काळात कर्जाच्या संस्थागत साधनाचा अभाव असल्याने शेतकरी गैरसंस्थागत स्त्रोत जसे सावकार, व्यापारी, अडते, मित्र व नातेवाईक तसेच जमीनदार यांच्याकडून कर्ज घेत असे त्यांचे व्याजदर अधिक राहत असल्याने व वेळेवर कर्जाची परतफेड शक्य होत नसल्याने शेतकऱ्याचे शोषन केले जात व वेळप्रसंगी शेतकऱ्याना आपली जमीन त्यांच्याकडे गहाण स्वरुपात ठेवावी लागत व गहाण जमिनीची सोडवणूक ते करु शकत नसल्याने ह्या जमिनी सावकाराच्या मालकीच्या होत असे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर काही वर्षात कृषी क्षेत्रात परिवर्तनाचे वारे वाहू लागले व कृषीचा विकास घडवून आणण्यासाठी कर्जाच्या संस्थागत स्त्रोताची निर्मिती झाली. वाणिज्य बँकाचे राष्ट्रीयकरण केले. सहकारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका यांना कृषी व ग्रामीण क्षेत्राला अग्रक्रम क्षेत्र मानून शेतकरी, हस्तकला, व्यावसायिक, कारागीर, कुशल श्रमीक, कुटीर उद्योग यांना कर्जपुरवठा करण्याचे निर्देश देण्यात आले. सरकारद्वारे कर्जपुरवठा करुन पुढे १९८२ मध्ये नाबार्ड या राष्ट्रीय कृषी व ग्रामीण विकास बँकेची स्थापना केली. या बँकेने ग्रामीण क्षेत्र व कृषी विकासाला प्रोत्साहन देण्यासाठी अप्रत्यक्ष स्वरुपात कर्जपुरवठा करण्यास सुरुवात करुन ही बँक कृषी व ग्रामीण क्षेत्राला कर्जपुरवठा करणारी शिखर बँक ठरली. यामुळे अल्पभूधारक शेतकऱ्याचे गैरसंस्थागत स्त्रोतावरील अवलंबित्व कमी होऊन संस्थागत स्त्रोतावरील अवलंबित्व वाढले यातूनच कृषी क्षेत्रात संस्थात्मक बदलाबरोबर तंत्रात्मक सुधारणा, शेतीत आधुनिक संसाधनाचा वापर, सिंचन पिक रचनेत बदल व शेती अन्नधान्याच्या पिकाबरोबर व्यापारी पिकाच्या उत्पादनात वाढ होऊ लागली. नाबार्डने कृषी क्षेत्रात कर्जपुरवठा करणाऱ्या संस्थागत स्त्रोतांना

ISSN : 2348-7143
December 2019

पुनर्वित्तपुरवठा करण्याबरोबरच काही योजना राबवून शेतकऱ्याच्या उत्पादनात भर घालण्याचा प्रयत्न केला त्याचा एक भाग म्हणून मी 'अल्पभूधारक शेतकरी व नाबार्डची स्वयंसहायता गट योजना – एक आर्थिक अध्ययन' हा विषय संशोधनासाठी निवडला.

अल्पभूधारक शेतकऱ्याची व्याख्या (Defination of Small Land Holding Farmer) :

''नाबार्ड व भारत सरकार यांच्यानुसार ज्यांच्याकडे १ हेक्टर पेक्षा कमी जमीन आहे ते सीमांत शेतकरी १ हेक्टर ते २ हेक्टर पर्यंत जमीनधारक अल्पभूधारक शेतकरी होय.''

संशोधन क्षेत्र (Area of Research) :

अल्पभूधारक शेतकऱ्याचा विकास व नाबार्डची स्वयं सहायता गट योजना हा विषय भारतातील संपूर्ण ग्रामीण अल्पभूधारक शेतकऱ्याच्या समस्येचे अध्यध्यन करणारा आहे. परंतु वेळ व विषयाची व्याप्ती लक्षात घेऊन संशोधनासाठी वर्धा जिल्ह्यातील अल्पभूधारक शेतकरी व नाबार्डची स्वयं सहायता गट (SHG) योजना हा विषय संशोधनासाठी केवळ महाराष्ट्र राज्यातील नागपूर प्रशासकीय विभागांतर्गत येत असलेल्या वर्धा जिल्ह्याची निवड करण्यात आली.

संशोधन पध्दती (Research Methodology) :

प्रस्तुत विषयाच्या अध्ययनाकरिता वर्धा जिल्ह्यातील एकूण ९२००० हजार अल्पभूधारक शेतकऱ्यामधून ४०० अल्पभूधारक शेतकऱ्याची दैव नमुना निवड पध्दतीने निवड केली. जिल्ह्यातील प्रमुख ८ तालुक्यातून प्रत्येकी ५० अल्पभूधारक शेतकरी व एका तालुक्यात १० गावाची निवड करुन त्यात प्रत्येक गावातून ५ अल्पभूधारक शेतकरी असे एकूण ८ तालुक्यात ८० गावाची निवड करुन एकूण ४०० अल्पभूधारक शेतकऱ्याचे सोयीनुसार अध्ययन करण्यात आले व मुलाखत अनुसूचीद्वारे त्यांना नाबार्डच्या स्वयं सहायता गट योजनेच्या लाभाबद्दल प्रश्न विचारुन सर्वेक्षणाद्वारे प्राथमिक सामुग्री तसेच नाबार्डचे जिल्हा विकास कार्यालय मासिके, अर्थ व सांख्यिकी कार्यालय जिल्हा वर्धा यांचे वार्षिक अहवाल याचा दुय्यम सामुग्री म्हणून वापर करण्यात आला.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objective of Research) :

१. स्वयं सहायता गटामुळे शेती विकासाला लाभ होत आहे यांचे अध्ययन करणे.
२. स्वयं सहायता गटामुळे शेतकऱ्याचे गैर संस्थागत स्त्रोतावरील अवलंबित्व कमी झाले त्याचे अध्ययन करणे.
३. स्वयं सहायता गटामुळे कृषी उत्पादन तंत्रात, पुरक व्यवसायात बदल होत आहे काय याचा अभ्यास करणे.

नार्बाडने कृषी व ग्रामीण क्षेत्राला प्रत्यय पुरवठा करण्यासाठी तसेच या क्षेत्राचा विकास घडवून आणण्यासाठी विविध योजनांची निर्मिती केली. कृषी व ग्रामीण क्षेत्रात संरचनात्मक विकास, रोजगार उत्पादन पध्दती, उत्पादन तंत्र इत्यादी मध्ये बदल करुन कृषी व ग्रामीण विकासाला चालना देण्याचा प्रयत्न केला. यात अनेक योजनाचा समावेश आहे. जसे किसान क्रेडीट कार्ड, स्वयं सहायता गट, कृषी ऋण माफ व ऋणमुक्त योजना, भूमी खरेदी योजना, डेअरी उद्यमशिलता विकास योजना, पाणलोट क्षेत्र विकास यासारख्या योजना राबवून कृषी व ग्रामीण विकास घडवून आणत आहे. यातच अल्पभूधारक शेतकऱ्यासाठी सुरुवातीच्या ४ योजना महत्त्वपूर्ण असून त्यात नाबार्डच्या स्वयं सहायता गट या योजनेचा वर्धा जिल्ह्यातील अल्पभूधारक शेतकऱ्याना कितपत लाभ होत आहे याचे अध्ययन प्रस्तुत संशोधनात करण्यात आले.

स्वयं सहायता गट – बँकांना जोडण्याचा कार्यक्रम (Self helf Group Bank Linkage Programme) :

ग्रामीण शेतकऱ्याना सूक्ष्म वित्ताच्या सुविधा उपलब्ध व्हाव्यात व त्यांची क्रयशक्ती वाढावी यासाठी नाबार्डद्वारे स्वयंसहायता गट – बँकेशी जोडण्याची योजना तयार करण्यात आली. ही योजना नाबार्डची प्रमुख योजना आहे. SHG-BLP द्वारा १९८९ मध्ये कृती संशोधन प्रकल्प (Action Research Project) सुरु करण्यात आले होते परंतु या योजनेची सर्वप्रथम सुरुवात १९८७ मध्ये नाबार्डच्या वित्त प्रबंधन गटाच्या प्रयोगातून लिड बँकेच्या मदतीने करण्यात आली होती. हे प्रयोग यशस्वी झाल्याने १९७२ मध्ये ही योजना पथदर्श प्रकल्पाद्वारे लागू करण्यात आली. पथदर्शक प्रकल्पाचा आराखडा हा SHG बँका व गैर सरकारी संस्था (NGOs) या तीन संस्थांच्या मार्गदर्शनानुसार तयार करण्यात आला. १९९५ मध्ये भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या सहायता गटांना बँकेशी जोडण्यासाठी मार्गदर्शक सूचना करण्यात आल्यात. नाबार्ड व बँकांच्या संयुक्त वचनबध्दतेने स्वयं सहायता गटांना पुनर्वित्ताच्या सुविधा पुरविण्यात आल्यात. SHG-BLP या योजनेची प्रगती सुरुवातीच्या वर्षात मंदगतीने झाली. १९९९ पर्यंत केवळ ३२९९५ स्वयं सहायता गटाची बँकाशी पत जोडणी करण्यात आली. १९९९ च्या नंतर मात्र या योजनेची प्रगती मोठ्या प्रमाणात झाल्याचे दिसून येते. वर्ष २००० मध्ये ८१७८० स्वयं सहायता गटांना बँकांशी जोडण्यात आले.

स्वयं सहायता गट – बँक जोडणी कार्यक्रमाच्या वित्तीय कार्यकारी यंत्रनेचे नमुने

ISSN : 2348-7143
December 2019

साखळी १ : बॅंक – स्वयं सहायता गट

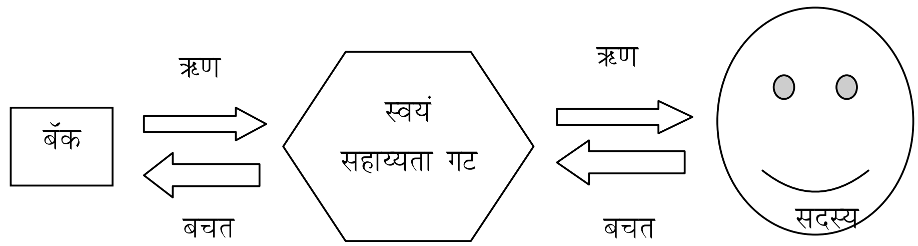

SHG-BLP योजनेचा कार्यकारी नमुना दाखविला आहे. यामध्ये स्वयं सहायता गट बॅंकेशी जोडले असतात. स्वयं सहायता गटातील सर्व सदस्य आपली मासिक बचत एकत्रित करुन बॅंकामध्ये असलेल्या बचत खात्यात जमा करतात. बॅंक स्वयं सहायता गटाला आवश्यकता असल्यास नियमानुसार कर्जाचा पुरवठा करते. स्वयं सहायता गट हे कर्ज आवश्यक असलेल्या सदस्याला देत असते. अशाप्रकारे बचत जमा करणे त्यावर आवश्यक कर्ज घेणे असे चक्र चालू आहे.

साखळी २ : बॅंक – गैरसरकारी संस्था – स्वयं सहायता गट

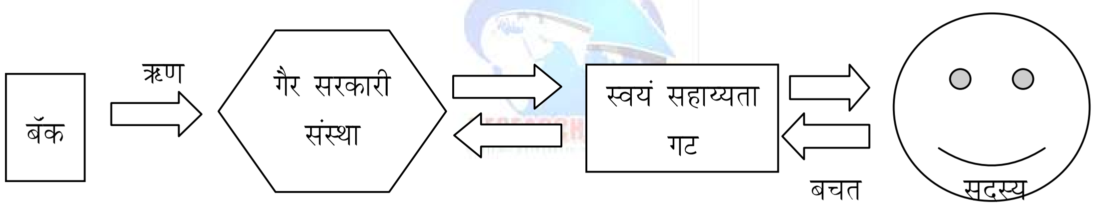

यामध्ये स्वयं सहायता गटाची स्थापना गैर सरकारी संस्था (NGOs) च्या माध्यमातून होते. स्वयं सहायता गटातील सदस्य मासिक बचत एकत्रित करुन गैर सरकारी संस्थेच्या माध्यमाद्वारे बॅंकांच्या बचत खात्यात जमा करतात. स्वयं सहायता गटाला कर्जाची आवश्यकता असल्यास गैर सरकारी संस्थेच्या माध्यमातून बॅंकांकडून कर्ज घेतात व इतर सदस्यांना वितरीत करतात. यामध्ये गैर सरकारी संस्था हे माध्यम असते. वित्तीय सुविधा मात्र प्रत्येक बॅंका पूरवित असतात गैर सरकारी संस्था किंवा इतर सदस्याची भूमिका केवळ सहाय्यकाची असते यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत पैशाचा ओघ प्रवाहित होतो व अर्थव्यवस्थेला उभारी देण्यात स्वयं सहायता गट महत्वाची भूमिका पार पाडते.

स्वयं सहायता गट – बॅंक जोडणी कार्यक्रमाची वैशिष्ट्ये :

१. SHG-BLP अंतर्गत गरीब महिलाचे वित्तीय समावेशन.
२. वेळेवर वसुली.
३. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत पैसा प्रवाहित राहतो.
४. ग्रामीण समुध्दता वाढण्यास मदत होते.

ISSN : 2348-7143
December 2019

स्वयं सहायता गटाद्वारे घेतलेल्या कर्जाविषयी शेतकऱ्याची स्थिती

अ. क्र.	धारणक्षेत्राचा आकार	कर्ज					एकूण
		२५ हजार पर्यंत	२५ ते ५० हजार पर्यंत	५० ते ७५ हजार पर्यंत	७५ ते १ लाख रू	१ लाख रु. पेक्षा जास्त	
१	१ एकर पर्यंत	०४ (१०.०)	४३ (३२.५०)	११ (२७.५०)	०६ (१५.००)	०६ (१५.००)	४०
२	१ ते २ एकर	०५ (११.६३)	१४ (३२.५६)	१२ (२७.९१)	०८ (१८.६०)	०४ (९.३०)	४३ (१८.४०)
३	२ ते ३ एकर	०३ (०८.५७)	११ (३१.४३)	०९ (२५.७१)	०७ (२०.००)	०५ (१४.२९)	३५ (१६.३२)
४	३ ते ४ एकर	०२ (०४.१७)	१७ (३५.४१)	१५ (३१.२५)	०९ (१८.७५)	०५ (१०.४२)	४८ (२७.७८)
५	४ ते ५ एकर	०४ (१०.५३)	१० (२६.३७)	१३ (३४.२१)	०८ (२१.०५)	०३ (०७.८९)	३८ (३१.६०)
	एकूण	१८ (०८.८२)	६५ (३१.८६)	६० (२९.४१)	३८ (१८.६३)	२३ (११.२७)	२०४

स्त्रोत – क्षेत्र सर्वेक्षण

नमुना ४०० शेतकऱ्यापैकी २०४ अल्पभूधारक शेतकऱ्याचे स्वयं सहायता गटाद्वारे घेतलेल्या एकूण कर्जाविषयी प्रतिसाद नोंदविले आहे. त्यापैकी ३१.८६ टक्के म्हणजेच ६५ शेतकऱ्यानी २५ ते ५० हजार रुपयापर्यंतचे कर्ज स्वयं सहायता गटानी घेतल्याविषयी प्रतिसाद दिलेला आहे. २९.४१ टक्के म्हणजेच ६० शेतकऱ्याच्या गटाने ५० ते ७५ हजार रुपयापर्यंतच कर्ज घेतलेले नमुद केले आहे. ७५ ते १ लाख रुपयापर्यंतचे कर्ज १८.६३ टक्के शेतकऱ्यानी घेतले आहे तर १ लाख रुपयापेक्षा जास्त कर्ज घेतल्याविषयी ११.२७ टक्के शेतकऱ्यानी प्रतिसाद दिला आहे.

स्वयं सहायता गटाद्वारे घेतलेल्या कर्जातून प्राप्त लाभाविषयी शेतकऱ्याची स्थिती

अ. क्र.	लाभ	धारणक्षेत्राचा आकार					एकूण
		१ एकर पर्यंत	१ ते २ एकर	२ ते ३ एकर	३ ते ४ एकर	४ ते ५ एकर	
१	उत्पन्नात वाढ	९ (२२.५)	१३ (३०.२३)	९ (२५.७१)	१५ (३१.२५)	१४ (३६.८४)	६० (२९.४१)
२	स्वयंरोजगाराची निर्मिती	६ (१५.००)	९ (२०.९३)	५ (१४.२८)	११ (२२.९२)	९ (२३.६८)	४० (१९.६१)
३	आर्थिक सशक्तीकरण	१३ (३२.५)	१० (२३.२६)	९ (२५.७१)	१२ (२५.००)	१० (२६.३१)	५४ (२६.४७)
४	महिलांना रोजगार	४ (१०.०)	३ (६.९८)	६ (३४.२८)	३ (६.२५)	२ (५.२६)	१८ (८.८२)
५	संकिर्ण लाभ	८ (२०.०)	८ (१८.६०)	६ (१७.१४)	७ (१४.५८)	३ (७.८९)	३२ (१५.६९)
	एकूण	४० (१००)	४३ (१००)	३५ (१००)	४८ (१००)	३८ (१००)	२०४ (१००)

स्त्रोत – क्षेत्र सर्वेक्षण
(कंसातील आकडेवारी टक्केवारी दर्शविते)

नमुना २०४ अल्पभूधारक शेतकऱ्याचे स्वयं सहायता गटातून प्राप्त लाभाविषयी प्रतिसाद नोंदविलेले आहे. यामध्ये २९.४१ टक्के म्हणजेच ६० शेतकऱ्यानी स्वयं सहायता गटामुळे उत्पन्नात वाढ झाल्याविषयी प्रतिसाद दिला. २६.४७ टक्के

ISSN : 2348-7143
December 2019

शेतकऱ्याचे आर्थिक सशक्तीकरण झालेले आहे. १९.६१ टक्के म्हणजेच ४० शेतकरी व १५.६९ टक्के म्हणजे ३२ शेतकऱ्याना अनुक्रमे स्वयं रोजगार व संकीर्ण लाभ प्राप्त झालेला आहे. तर ८.८२ टक्के म्हणजेच १८ शेतकऱ्यानी स्वयं सहायता गटातून कुटुंबातील महिलांना रोजगार निर्माण झाल्याबद्दल प्रतिसाद दिलेला आहे. यावरुन असे दिसून येते की, सर्वाधिक शेतकऱ्यानी स्वयं सहायता गटामुळे उत्पन्नात वाढ व आर्थिक सशक्तीकरण झाल्याबद्दल प्रतिसाद दिलेला आहे.

निष्कर्ष :

१. नमुना ४०० अल्पभूधारक शेतकऱ्यापैकी २५० अल्पभूधारक शेतकऱ्याना नाबार्डच्या स्वयं सहायता गट या योजनेविषयी माहिती आहे त्यापैकी २०४ अल्पभूधारक शेतकरी किंवा त्याच्या कुटुंबातील सदस्य स्वयं सहायता गटाशी जुळलेले आहे.
२. स्वयं सहायता गटाशी जोडलेल्या शेतकऱ्यापैकी सर्वाधिक प्रमाणात ६५.६९ टक्के शेतकरी विचार विनिमयासाठी महिन्यातून एकदा एकत्र येतात आणि कर्ज घेण्यापासून ते स्वयं उद्योग स्थापन्यापर्यंतच्या सर्व बाबींची चर्चा करतात.
३. स्वयं सहायता गटाचे सदस्य असलेले सर्वाधिक ४०.६९ टक्के शेतकरी स्वयं सहायता गटात सक्रीय सहभागी आहेत. २७.७४ टक्के शेतकरी अतिशय जास्त सक्रीय सहभागी आहेत तर ३१.३७ टक्के शेतकरी स्वयं सहायता गटात सहभागी असून फारसे सक्रीय नाहीत.
४. अल्पभूधारक शेतकऱ्यानी स्वयं सहायता गटाच्या माध्यमातून कर्ज सर्वाधिक प्रमाणात वाणीज्यीक बँकेतून घेतलेले आहे त्याचे प्रमाण ६२.७५ टक्के म्हणजेच १२८ शेतकरी तर ३०.३९ टक्के म्हणजेच ६२ शेतकऱ्यानी क्षेत्रीय ग्रामीण बँकेद्वारे कर्ज घेतलेले आहे. तर केवळ ८.८६ टक्के शेतकऱ्यानी म्हणजेच १४ शेतकऱ्यानी कर्जासाठी सहकारी बँकांचा उपयोग केला आहे.
५. अल्पभूधारक शेतकऱ्यानी स्वयं सहायता गटातील कर्जातून ३६.७६ टक्के शेतकऱ्यानी शेती संबंधित कामे केली. २३.०४ टक्के शेतकऱ्यानी स्वंय उद्योग निर्माण केला. ७.३५ टक्के शेतकऱ्यानी कर्जाचा उपयोग उपभोगासाठी केला. १३.७२ टक्के शेतकऱ्यानी कर्जाचा वापर लागवड करण्यासाठी केला तर १९.११ टक्के शेतकऱ्यांनी कर्जाचा संकीर्ण वापर केला आहे.
६. स्वयं सहायता गटातून कर्ज घेतलेल्या शेतकऱ्यांपैकी ७३.०४ टक्के शेतकऱ्यांनी कर्जाची पूर्णत: परतफेड केलेली आहे. १७.६५ टक्के शेतकऱ्यांनी आंशिक परतफेड केली तर ९.३१ टक्के शेतकऱ्यानी कर्जाची परतफेड केलेली नाही.

यावरुन असे म्हणता येते की, स्वयं सहायता गट ही योजना अतिशय चांगली असून अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना लाभ प्राप्त होऊन समाधान प्राप्त होत आहे. त्याचबरोबर ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत शेतकरी, शेतमजुर, कामगार यांची क्रयशक्ती वाढविणारी आहे. परंतु या योजनेचा जिल्ह्यात विकास आणि विस्तार करुन तसेच लोकांना प्रोत्साहित करुन ही योजना सर्व अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना लागू होईल असा सरकारचा तसेच गैरसरकारी संस्थांचा प्रयत्न असणे गरजेचे आहे.

धोरणात्मक उपाय योजना :

- ☐ अल्पभूधारक शेतकऱ्यांपैकी १०० टक्के अल्पभूधारक शेतकरी कर्ज घेतात याचे मुख्य कारण अल्पभूधारक शेतकऱ्याना त्याच्या उत्पादनास योग्य बाजार भाव मिळत नाही यासाठी सरकारने शेतकऱ्याच्या उत्पादनास योग्य बाजार भाव (msp) द्यावा व त्यात खर्चानुसार वाढ करावी.
- ☐ नाबार्डच्या विभिन्न योजनाद्वारे शेतकऱ्याना शेती विकासाकरिता तसेच स्वयं उद्योगाकरिता कर्ज दिले जाते परंतु शेतकऱ्याना गैर उत्पादन कर्ज सुध्दा देण्यात यावे. उदा. शेतकऱ्याना मुलांचे शिक्षण, लग्न, घरबांधणी व इतर घरगुती कार्यक्रम इ.
- ☐ क्षेत्रीय ग्रामीण बॅकांच्या ग्रामीण भागात अधिक शाखा निर्माण कराव्यात व त्याचा उद्देश केवळ शेतकऱ्याचे आर्थिक सशक्तीकरण करणे असावा.
- ☐ सरकारी व गैर सरकारी संस्थाद्वारे स्वयं सहायता गटातील सदस्यांना प्रशिक्षण देणे तसेच त्यांना कुशल बनविण्यावर भर द्यावा जेणेकरुन कर्जाचा वापर ते फायदेशीर व्यवसायात करेल.
- ☐ स्वयं सहायता गटाद्वारे झालेल्या शेतमाल उत्पादनाची विक्री करण्यासाठी शहरात मुख्य बाजाराच्या ठिकाणी जागा उपलब्ध करुन देणे तसेच त्यांना गैरकृत्यापासून सुरक्षित करणे.

संदर्भ सूची :

अग्रवाल, एन. एल. (२००७). *भारतीय कृषी का अर्थतंत्र.* जयपूर :राजस्थान हिंदि ग्रंथ अकादमी.

करमाकर, के.जी. (जनवरी २०१७). चौराहे पर भारतीय कृषी पोषण : कुछ मुद्दे. *योजना मासिक*, माहिती व प्रसारण मंत्रालय, नई दिल्ली.

कविमंडन, विजय (२००१). *विकासाचे अर्थशास्त्र आणि नियोजन.* नागपूर : श्री मंगेश प्रकाशन.

मोर, नचिकेत, जार्ज, दिप्ती (मार्च, २०१४). ग्रामीण कर्जाला बळकटी, *योजना मासिक*, माहिती व प्रसारण मंत्रालय, प्रकाशन विभाग, मुंबई.

Sharma, G.R. (April, 1989). Development of informal sector role of National Bank of agriculture and rural Development, Indian co-operative review, Vol. 26, issue 4, P.P. 36-37.

लोकसत्ता, सकाळ, देशोन्नती दैनिक वृत्तपत्र

नाबार्ड जिल्हा विकास कार्यालय अहवाल

ISSN : 2348-7143
December 2019

वस्तू व सेवा करप्रणालीचे फायदे व तोटे

प्रा.डॉ.राजेश्री अ.जाधव
महात्मा गांधी महाविद्यालय,अहमदपूर अर्थशास्त्र विभाग,प्रमुख.

प्रस्तावना :-

संपूर्ण भारतभर आज सर्वात जास्त चर्चेचा विषय ठरतोय GSTअर्थात वस्तू व सेवा कर. भारतात स्वातंत्र्यानंतर सर्वात मोठा अप्रत्यक्ष करातील बदल. सध्या शेतकऱ्यापासून ते उद्योजकापर्यंत आणि नोकरदारापासून ते राज्यकर्त्यापर्यंत एकच चर्चा आहे.GSTमुळे माझ्या व्यवसायावर काय परिणाम होणार आहेत. याबाबद प्रत्येक व्यवसायिकाला जाणून घेण्याची इच्छा आहे. तसेच ग्राहक म्हणून काय परिणाम होणार आहेत हा सर्वांसाठी महत्वाचा प्रश्न आहे.

केळकर समितीने २००३ मध्ये अप्रत्यक्ष कर सुधारणेचा एक भाग म्हणून वस्तू व सेवा कराची शिफारस केली. नंतर २००६-०७च्या अंदाजपत्रकात कॉंग्रेसच्या राजवटीत प्रथमGSTचा उल्लेख केला गेला होता.GSTहा एक अप्रत्यक्ष कराचाच एक प्रकार आहे. हा कर वस्तूंचे उत्पादन विक्री,आयात आणि सेवा या सर्वांवरील राष्ट्रीय पातळीवरील सर्वसमावेशक अप्रत्यक्ष कर असेल. निर्यात, आयकर आणि कॉर्पोरेट कर या कराच्या कक्षे बाहेर आहेत. केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार जे निरनिराळे उप्रत्यक्ष कर लावतात. त्या सर्व करांची जागा वस्तू व सेवा करांनी घेतली आहे.

GST विधेयकाला भारतीय जनता पार्टीने (भा.ज.पा.) सत्तेच्या बाहेर असतांना विरोध केला होता. पण सत्तेत आल्यानंतर मात्र या विधेयकाचा आग्रह धरला. दिनांक ८ सप्टेंबर २०१६ रोजी अस्तित्वात आलेल्या सविधांन १०१ वी सुधारणा अधिनियम व दिनांक १५ सप्टेंबर २०१६ रोजी अस्तित्वात आलेली वस्तू व सेवा कर परिषदेची अधिसूचना यामुळे वस्तू व सेवा कर प्रस्तूत करण्याचा मार्ग मोकळाझाला. परिणामी १ जुलै २०१७ पासून संपूर्ण भारतात नवीन कर प्रणाली म्हणजेच वस्तू व सेवा कर लागू करण्यात आली. यामुळे देशात एकच कर व्यवस्था अस्तित्वात आली आहे. १९४७ नंतर भारतीय कर सुधारणेतील सर्वात महत्वाचे कर सुधारणा विधेयक म्हणून वस्तू व सेवा कर विधेयकाचे महत्व आहे. GSTमुळे"एक देश एक कर" हे सुत्र अस्तित्वात आले आहे.वस्तू व सेवा कर म्हणजे देशातील सर्व वस्तू व सेवा यावर एक समान कर वस्तू व सेवा कर (GST) येण्यापूर्वीप्रत्येक वस्तू व सेवा याकरिता आपण वेगवेगळा कर भरत होतो जसा सेवा कर, केंद्रिय उत्पादन शुल्क, मूल्यवर्धित कर, जकात कर इ. याप्रकारे प्रत्येक राज्यात १६ ते २० वेगवेगळे कर होते. ही कर प्रणाली खुप अवघड व गोंधळून टाकणारी होती तेंव्हा करप्रणाली सोपी होण्यासाठी वस्तू व सेवा कर (GST) आमलात आणला.

- **GST संकल्पना :-**

  हा एक वस्तू व सेवा यांच्या उपभोगावरील कर आहे. यामध्ये निर्मिती/उत्पादनापासून ते अंतिम उपभोगापर्यंत प्रत्येक टप्यावर कर आकारणी करण्याचे प्रस्तावित केले आहे. मागील टप्यांवर अदा केलेल्या कराची जमा रक्कम समायोजित करता येईल. सारांश असा की केवळ वर्धित मुल्यावर कर आकारला जाईल आणि अंतिम उपभोक्ता/ग्राहकाला कराचे ओझे सहन करावे लागेल.

- **संशोधनाची उदिष्ट्ये :-**

  प्रस्तुत संशोधन लेखाची उदिष्टये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

  - वस्तू व सेवा कर संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
  - वस्तू व सेवा कराच्या फायद्यांचा अभ्यास करणे.
  - वस्तू व सेवा करामुळे होणाऱ्या तोटे यांचा अभ्यास करणे.
  - GST पास होण्यास विरोधी पक्षाच्या विरोधी भूमिकेचा अभ्यास करणे.

- **संशोधन पध्दती :-**

  प्रस्तुत शोध-निबंध हा वर्णनात्मक आराखड्याचा वापर करून दुय्यम साधनसामुग्रीद्वारे माहितीचे संकलन केले आहे. दुय्यम साधनसामुग्रीमध्ये पुस्तके, वृत्तपत्रे विविध शोध–निबंध मासिके, संकेतस्थळ, साप्ताहिके, इत्यादी साधनांच्या साहाय्याने माहिती जमा करण्यात आली आहे.

- **GST चे फायदे:-**

  कर भरणे सोपे जाईल. कर भरण्याच्या, आकारण्याच्या पध्दतीत सहजता आणि सुलभता येईल.

- ➢ कराच चोरी किंवा कर न भरणे किंवा कमी भरणे कमी होइल.
- ➢ देशाचे सकल देशांतर्गत उत्पादन (GDP) वाढेल. प्रगतीचा वेग वाढेल.
- ➢ संपूर्ण देशात सामान खरेदी करण्यासाठी एकच कर (GST) आणि एकाच दराने कर द्यावा लागेल. पूर्ण देशात एकाच किंमतीला एक प्रकारचे सामान खरेदी करता येईल.
- ➢ वेगवेगळ्या प्रकारचे कर भरण्यापासून सुटका होईल. करवसुली करआकारणी, करचुकवेगीरी, यामध्ये वादविवाद, हेराफेरी बंद हाईल. एकाच व्यक्तीला किंवा संस्थेला एकाच वस्तुसाठी अनेक ठिकाणी वेगवेगळे कर देणे भाग पडते ते थांबेल. एकदा GST भरलाकी झाले. GSTमुळे कर संरचना सोपे आणि कार्यक्षम होईल. त्यामुळे सरकारकडे करापोटी जमा होणारी रक्कम आणि वस्तूंच्या किंमती कमी होतील.
- ➢ कराच्या रचनेत पारदर्शतकता येईल. राज्यांना मिळणाऱ्या मुल्यवर्धित कर (VAT), मनोरंजन कर, लक्झरी कर, एन्ट्री कर, लॉटरी कर आणि राज्य आकारीत असलेला विक्री कर बंद होतील. सामान खरेदी करतांना किंवा कोणत्याही सेवांचा आस्वाद घेतांना एकूण सर्व कर मिळून ३० ते ३५ टक्के कर द्यावा लागतो. तो २० टक्के ते २५ टक्के इतका द्यावा लागेल.
- ➢ त्याचवेळी भारताच्या प्रगतीचा दर १ टक्के ते १.५ टक्के ने वाढेल.
- ➢ हा GSTकर वस्तू व सेवा या दोन्हीवर लावला जाईल.
- ➢ कर वाचवण्यासाठी कंपन्या आपली उत्पादने राज्यातल्या राज्यातच विकत असत. राज्याबाहेर उत्पादने विकल्यास सेन्ट्रल सेल्स कर आणि एन्ट्री कर लागत असे. कारण हे कर उत्पादनाच्या वेळेस किंवा ट्रेडिंगच्या वेळेला लावले जात नाहीत. चांगली उत्पादने जी देशाच्या एका भागात मिळतात ती देशांत सर्वत्र मिळायला लागतील त्यामुळे ग्राहकांना निवड करायला जास्त वाव मिळेल तसेच कंपन्यांचे मार्केटही सर्व देशभर वाढेल.
- ➢ वस्तू आणि सेवा ज्यावेळेला एकत्र पुरविल्या जातात त्यासाठी आता एकच GSTलावलाजाईल. उदा. फ्रीज.
- ➢ GSTअंतर्गत विविध प्रकारच्या वस्तूंचे वर्गिकरण सोपे आणि साधे केले आहे. यामुळे कर लावण्यासाठी कोणत्याही वस्तुंचे वर्गिकरण वादग्रस्त ठरणार नाही.
- ➢ Retailसेक्टरसाठी LEASEरेंटल आणि इंव्हेंनटरी खर्च कमी होईल.
- ➢ GSTमुळे असंघटीत उद्योगही कराच्या जाळ्यात येईल. त्यामुळे सरकाचे उत्पन्न वाढेल आणि संघटीत आणि असंघटीत क्षेत्रातील दरी कमी होईल.

- **GST चे तोटे :-**

I. काही अर्थतज्ञ म्हणतात की भारतातील GSTरीअल इस्टेट मार्केट वर नकारात्मक परिणाम देईल. हे नवीन घरे खर्चासाठी ८ टक्के वाढवून सुमारे १२टक्के मागणी कमी करेल.

II. काही तज्ञांच्या मते, CGST (सेंट्रल GST), SGST (राज्य GST) केंद्रीय उत्पादन शुल्क, सेवा कर, व्हॅट नवीन करापेंक्षा नवीन नावे आहेत.GST म्हणूनच कर स्तरांची संख्या कमी होत आहे.

III. सध्या काही रिटेल उत्पादने त्यांच्याकडे केवळ ४ टक्के कर आहे. GSTनंतर वस्त्र आणि कपडे अधिक महाग होतील.

IV. विमान उद्योग अधिक प्रभावित होईल. हवाई सेवा कर सध्या ६ ते ९ टक्के पर्यंत आहे. GSTमुळे हा दर १५ टक्के पेक्षा अधिक होईल. आणि टॅक्स रेट प्रभावीपणे दुप्पट होईल.

V. नवीन GST सिस्टीमवर शिकवण्यामध्ये अडथळा निर्माण होईल.

- **GST ikl gk.;kl fojk/kh i{;kP;k gjdrh vkgr :-**

- ▪ एका राज्यांतून दुसऱ्या राज्यांत माल जातांना १ टक्के ज्यादा कर राज्ये लावू शकतील असी GST मध्ये तरतूद आहे ती वगळण्यात यावी.
- ▪ १८% ही GST कराची कमाल मर्यादा असावी. आणि ती घटनेमध्ये नमुद करावी.
- ▪ GST बाबतीत असलेले वादविवाद सोडविण्यासाठी स्वतंत्र यंत्रणा स्थापन करण्यात यावी. कायदेशीर अडचणी आहेत. त्याकडे सरकार दुर्लक्ष करीत आहे.

वरील विरोधकांच्या सुचना सरकारने मान्य केल्या आहेत. पण GSTचा कमाल दर १८%घटनेत नमुद करण्याला मात्र सरकारचा विरोध आहे.

ISSN : 2348-7143
December 2019

- **निष्कर्ष:-**

GSTहा राजकोषीय सुधारणेचा 'एक टर्निंग पाईंट' आहे. करप्रणाली सोपी झाल्यामुळे कराचे प्रशासन सोपे आणि पारदर्शक होईल. परंतु ही एक करप्रणालीतील सुधारणा असल्यामुळे याचे फायदे मिळण्यास वेळ लागेल.

विविध राज्ये एकाच वस्तूवर वेगवेगळया दराने करलावत त्यामुळे एकाच वस्तूची वेगवेगळ्याराज्यात वेगवेगळी किंमत असे. आता असे होणार नाही. आता राज्ये आकारत असलेले विविध कर रद्दझाल्यामुळे राज्यांच्या करापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नात बरीच घट होईल. त्यामुळे GST लागू होण्याच्या सुरवातीच्या काळात राज्य सरकारांना बऱ्याच सवलती देण्यात आलेल्या आहेत. प्रत्येक राज्यसरकारला कराच्या उत्पन्नात येणारे नुकसान केंद्र सरकार ५ वर्षापर्यंतराज्यांना देईल. अशाप्रकारे GSTमुळे 'एक देश एक कर' हे सुत्र अस्तित्वात आले आहे.

- **संदर्भ :-**

- http :// economictimes.indiatimes.com/topic/GST
- http://en.wikipedia.org/wiki/goods_and_services_Tax (India)
- WWW.gstindia.com
- WWW.taxguru.in

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

भारतातील दारिद्रयाचे कारणे व उपाय – योजना

प्रा. संतोष चंपतराव गोहोकार
इतिहास विभाग प्रमुख,चिंतामणी महाविद्यालय, घुग्घूस ता.जि. चंद्रपूर

प्रस्तावना

भारतात अनेक सामाजिक व आर्थिक समस्या आहेत. त्यापैकी दारिद्रयाची समस्या अत्यंत ज्वलंत समस्या आहे. दारिद्रय ही अशी संकल्पना आहे की या संकल्पनेचा विचार करतांना आपणास असे दिसून येते की, देशातील समाजाच्या मुलभूत स्वरूपाच्या गरजा पूर्ण होऊ शकत नाही. अशी समाजाचे चित्र डोळ्यासमोर उभे करणारी ती संकल्पना आहे. आजही भारतातील बहुसंख्य लोक दारिद्रय रेषेखाली जीवन जगत असल्याचे दिसून येते. ही दारिद्रयाची समस्या भयानक स्वरूपाची दिसून येते.

१. ''दारिद्रय म्हणजे अशी अवस्था होय की ज्या समाजाचा एक मोठा भाग की ज्याचा काहीही दोष नाही, जीवनाच्या मूलभूत आवश्यक गरजापासून वंचीत राहतो.''

२. ''ग्रामीण भागात २४,००० कॅलरीज व शहरी भागातील लोकांना २१,००० कॅलरी मिळवून देणारे आहार मिळत नाही त्यांना दारिद्रय अवस्थेत आहे असे म्हटले जाते.''

भारताच्या संदर्भात दारिद्रयाची जी संकल्पना विचारात घेतली आहे ती राहणीमानाचा स्थर कसा आहे यावर भर देउन विचारात घेतला आहे. म्हणून किमान गरजा भागविण्याच्या दृष्टीकोनातून ज्या कुटूंबाचे उत्पन्न पुरेसे नाही अशा कुटूंबाचा समावेश दारीद्रयात होत आहे. मानवाच्या शरीराला आवश्यक असणारी जिवनसत्वे आहारामधून मिळत नाही. शरीराचे रक्षण करण्याऐवढे पुरेसे वस्त्र मिळत नाही. निवा–याची व्यवस्था नाही. शिक्षण हे प्रत्येकाला मिळाले पाहिजे हे घटनेत नमूद आहे तरीही भारतात कोट्यावधी लोक निरक्षर आहेत. पुरेशा आहारा अभावी कुपोषीत आहेत. आरोग्य विषयक सोयी अजूनही पूरेशा प्रमाणात न मिळाल्याने लोक अंधश्रद्धेत गुरफटले आहेत. म्हणून दारिद्रयाची समस्या ही गंभीर स्वरूपाची आहे.

भारतात या समस्येची तिव्रता फार वाढली आहे. आर्थिक विकासाचा लाभ जोपर्यंत तळागळाच्या लोकापर्यंत झिरपत नाही. राजकारण्यांची दिलेली वचन पूर्ण केले जात नाही तोपर्यंत दारिद्रयाचे निर्मूलन होउ शकत नाही. भारतात दारीद्रयाचा अभ्यास करण्याकरीता प्रो. बिनहॉस, प्रो. दांडेकर आणि, पि. के. वर्धन यांच्या नेतृत्वाखाली आतापर्यंत समित्या नेमूण अभ्यास करण्यात येउन या समित्यांचे निष्कर्ष विचारात घेतल्यास आजही २८ टक्के लोक दारीद्रय रेषेखाली जीवन जगत राहतो. भारतातील दारीद्रयाचे कारण काय आहेत याचा जर शोध घेतला तर पुढील कारणे दिसून येतात.

भारतातील दारीद्रयाची कारणे

१. **वेगाने वाढणारी लोकसंख्या** :–भारतात दारीद्रयाचा विचार करताना लोकसंख्या आणि उत्पादन यात अवलंबून आहे. जगाच्या २.५ टक्के भूभाग हा भारताच्या वाट्याला आला आहे. तर जागतिक लोकसंख्येच्या १५ टक्के लोकसंख्या भारतात राहते. आणि सातत्याने ती वाढत आहे. लोकसंख्या वाढीचा वेग २ टक्के असून अन्नधान्य वाढीचा दर या तूलनेत फारसा अधिक नाही. अजूनही भारतातील शेती ही निसर्गावर अवलंबून आहे. आणि या क्षेत्रात अदृश्य स्वरूपाची बेकारी अधिक आहे. मिळालेले उत्पन्न उपभागावरच अधिक खर्च होतो. त्यामूळे गुंतवणूक कमी आहे.

२. **परकिय राजवट** :–भारतात गरीबी निर्मितीस परकिय राजवट कारणीभूत आहे. ब्रिटीश सत्तेने भारतीय संपत्तीची लूट केली. शेती आणि उद्‌योगांचा विकास केला नाही. प्रामुख्याने बहूसंख्य लोकांचा कुटीर उद्योग बंद पडला पर्यायाने दारीद्रयाच्या संख्येत वाढझाली.

३. **सामाजिक कारण** :– भारतात अजूनही सामाजिक जबाबदारी पूर्ण करण्यासाठी लोकांचा होणारा खर्च अधिक आहे. धार्मिक रूढी पूर्ण करण्यासाटी भारतीय लोक अधिकाधिक प्रमाणात खर्च करतात. भारतीय लोकांची प्रवृत्ती भाग्यवादी स्वरूपाची आहे. सांप्रदायीक, धार्मिक, रूढीवादी, जातीवादी यांचे वर्चस्व भारतीय लोकांच्या मनावर आहे. त्यामूळे दारीद्रयातून बाहेर पडण्याची प्रबळ शक्ती यांच्यामध्ये नाही.

४. **बेकारी** :– दारीद्रयाला बेकारीही कारणीभूत ठरली आहे. वाढती लोकसंख्या त्या तूलनेत रोजगारांच्या न वाढलेल्या संधी, प्रामुख्याने मनुष्यबळाचा झालेला अपव्यय, उद्‌योगात अलीकडचे तंत्रज्ञान, विदेशामध्ये भारतीय कामगांराचे होणारे शोषण इ. कारणामूळे दारीद्रयाची पातळी अजूनही कायम आहे.

५. **दोषपूर्ण शिक्षण पध्दती** :– भारतात व्यावसायीक शिक्षणाचा अभाव आहे. तसेच प्रात्यक्षिक शिक्षणाचा अभाव, कारकून निर्माण करणाने शिक्षण आणि शिक्षणाचा बळावलेला दर्जा दुसरीकडे शिक्षणामुळे अंगमेहनतीचे काम न करण्याची सवय यामूळे त्यांच्या उत्पन्नावर झालेला प्रतिकूल परिणाम यातूनही दारीद्रय वाढले आहे.

ISSN : 2348-7143
December 2019

६. **आर्थिक विषमता** :– भारतातील दारीद्रयात कारणीभूत असलेले आर्थिक विषमता हे महत्वाचे कारण आहे. सर्वात अधिक उत्पन्न असलेल्या २० टक्के भारतीय कुटूंबात एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नातील ५३ टक्के वाटा मिळाला तर सर्वात खालच्या स्थरावरील २० टक्के कुटूंबांना ५ टक्के राष्ट्रीय उत्पन्नाचा हिस्सा मिळतो. आणि हे पिढ्यान पिढ्या चालू आहे.
७. **शेतीचे मागासलेले स्वरूप** :– भारतातील शेती ही मागासलेली आहे. अजूनही जूनाट पध्दतीचा अवलंब शेतीक्षेत्रात केला जातो आणि भारतातील बहुसंख्य लोकांचा तो प्रमुख व्यवसाय आहे. त्यामूळे दारीद्रयाचे प्रमाण अजूनही कायम आहे.
८. **अल्प विकास** :– अल्प विकास दर हे दारीद्रयाचे प्रमूख कारण होय. अल्प विकासामूळे राष्ट्रीय उत्पन्न मूळात कमी होते. आणि त्यामूळे बहूसंख्य लोकांना आपल्या गरजा पूर्ण करता येत नाही.

दारीद्रय निर्मूलनाकरीता उपाय– योजना

१. **रोजगाराच्या संधीत वाढ करणे** :– रोजगाराच्या संधी कमी प्रमाणात उपलब्ध असल्यामूळे लोकांचे उत्पन्न फार कमी आहे. आणि त्यामूळे राष्ट्रीय पातळीवर रोजगार निर्मितीच्या कार्यक्रम घेउन देशात उपलब्ध असलेल्या प्रचंड मनुष्यबळाचा उपयोग करून घेतला पाहिजे. विविध विकास कार्यक्रमाच्या अंतर्गत ज्या उद्योगाची रोजगार निर्मितीची क्षमता अधिक आहे अशा उद्योगांच्या विकासावर भर दिला पाहीजे. तसेच लघू व कुटीर उद्योगांच्या विकासाकडे लक्ष दिले पाहिजे. तलाव, विहिरी, रस्ते इ. चा विकास करून रोजगाराच्या संधी वाढविल्या पाहिजेत. यातून एका बाजूला बेकारांना काम मिळून यांचे उत्पन्न वाढेल तर दुसरीकडे देशाच्या राष्ट्रीय संपत्तीत मोलाची भर पडेल.
२. **शिक्षण पध्दतीत सुधारणा** :– भारतातील शिक्षण पध्दती ही दोषपूर्ण असून ती सुशिक्षितांची बेकारी निर्माण करण्यास कारणीभूत आहे. त्यामूळे विद्यमान शिक्षण पध्दतीत बदल करून व्यवसायाभिमूख शिक्षण प्रणाली अस्तीत्वात असणे गरजेचे आहे. दुस–या शब्दात असे म्हणता येईल की, शिक्षणाचे व्यावसायिकरण करणे आवश्यक आहे. आणि त्यातून सुशिक्षीतांच्या बेकारीवर ता परिणाम कारक उपाय आहे.
३. **कार्यक्षमतेत वाढ करणे** :– पोषक आहाराच्या अभावामूळे भारतीय जनतेची कार्यक्षमता कमी आहे. गरिबांना पोषक अन्न मिळत नाही. अशावेळी अन्न, वस्त्र, निवारा तत्वाची उपलब्धता असलेले आहार देशातील लोकांना पोहचविण्याची राष्ट्रीय पातळीवर गरज आहे. त्या करीता धडक कार्यक्रम हाती घेतले पाहिजे.
४. **सामाजिक सुधारणा** :– मोफत शिक्षण, आरोग्य सेवा, स्वस्त घरे, आवश्यक वस्तूंचा पुरवटा ही कार्य योग्य वितरण प्रणालीच्या माध्यमातून केली पाहिजे.
५. **लोकसंख्येवर नियंत्रण** :– लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण ठेवून राष्ट्रीय उत्पन्नातील असमानता दुर करता येईल. दारीद्रयाचे प्रमाण कमी करण्याकरीता हा कार्यक्रम राबविणे गरजेचे आहे. लोकसंख्येची वाढ हीच प्रामुख्याने दारीद्रयाचे मुख्य कारण असून त्यावर नियंत्रण करणे गरजेचे आहे.
६. **सार्वजनिक आरोग्य आणि स्वच्छता** :– कार्यक्षमता व सदृढता व निरोगीपणावर अवलंबून असते व त्यामूळे शहरात शुध्द पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था, सांडपाण्याची व्यवस्था, आरोग्य सेवा त्यामूळे कार्यक्षमता टिकवून उत्पन्न वाढविता येईल.
७. **कृषी उत्पादनेत वाढ** :– कृषी उत्पादकता कमी असणे हे ग्रामीण भागातील दारीद्रयाचे प्रमुख कारण आहे. भारतीय लोकसंख्येचा मोठा भागकृषी क्षेत्रात गुंतला असून त्या
८. क्षेत्रातील उत्पादनाचे प्रमाण अत्यल्प आहे. मजूरांना मिळणारी मजूरी कमी आहे. अशावेळी उत्पादन वाढीच्या दृष्टीने विविध उपाय करणे गरजेचे आहे.
९. **लघू व कुटीर उद्योगांचा विकास** :– लघु व कुटीर उद्योगांचा विकास केल्यास रोजगार निर्मिती होउन दारीद्रयात घट करता येईल. ग्रामीण भागातील अर्धबेकारी व बेकारीच्या प्रमाणात घट करता येईल. आणि त्यामूळे लघु व कुटीर उद्योगांचा विकासाला प्राधान्य दिल्या गेले पाहिजे.

वरील सर्व उपाय–योजनाची अमलबजावणी केल्यास भारतातील दारिद्रयाचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होईल

संदर्भग्रंथ

१. भारतीय अर्थव्यवस्था डॉ. शास्त्री व डॉ. कावडकर
२. भारतीय अर्थव्यवस्था डॉ. झामरे
३. भारतीय अर्थव्यवस्था डॉ. काकडे व कावळे
४. लोकराज्य मार्च २०१७

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील मंदीसदृश स्थिती व नाविन्यतेला चालना

डॉ.अनिल डी.गायकवाड
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख राजीव गांधी महाविद्यालय, सडक अर्जुनी जि.गोंदिया.

प्रस्तावना:

सध्या संपुर्ण जगात मंदीचा प्रभाव दिसून येत आहे. हा प्रभाव जगाबरोबरच भारतीय अर्थव्यवस्थेत पसरतांना दिसून येत आहे. यावर वादविवाद आणि चर्चा सुरूच आहेत. भारतात २०१९ –२० या आर्थीक वर्षाच्या पहिल्या दोन तिमाहिमध्ये म्हणजेच एप्रिल ते जुन आणि जुलै ते ऑगष्ट या दोन्ही तिमाही मध्ये मंदीचा प्रभाव स्पष्ट दिसू लागला. २०१९–२० च्या पहिल्या तिमाहीमध्ये ५.८% एवढा विकास दर गाठण्याचे लक्ष ठेवण्यात आले होते परंतू तो फक्त ५% इतका राहिला. तर दुसऱ्या तिमाहिचा विकास दर हा मागील सहा वर्षाच्या खालच्या पातळीवर म्हणजेच ४.५% इतका गाठला गेला आहे. २०१९–२० च्या दुसऱ्या तिमाहीमध्ये शेती, मासेमारी, पशुपालन इ. क्षेत्राात २ % विनिर्माण उद्योगांचा नकारात्मक म्हणजे – १% , खात उद्योगांचा १% , विज गॅस पाणी इ. मध्ये ३.६%,एवढा विकास दर गाठला गेला. आंतराष्ट्रीय मृद्रानिधी, जागतिक अधिकोष, RBI इत्यादीने भारतीय अर्थव्यवस्थेतील मंदीच्या प्रभावाविषयी चिंता व्यक्त केली आहे. सध्या भारत हा भुक निर्देशांकामध्ये पाकिस्तान, नेपाल , बांग्लादेश यासारख्या देशाच्या थोडा खाली आहे. भारताचा रोजगार दर दिवसे दिवस कमी–कमी होताना दिसून येत आहे. देशात रोजगाराच्या नविन संधी उपलब्ध होत नाहीत. उलट बांधकाम , वाहन, उदयोग , शेती या सारख्या रोजगार क्षेत्रात श्रमिकांची संख्या कमी होताना दिसुन येत आहे. बाजारात वस्तूची मागणी नाही. भारतात विदेशी गुंतवणूकदार गुंतवणूक करण्यासाठी मागे पुढे पाहत आहेत. त्यामुळे विदेशी गुंतवणुकीचे प्रमाण देशात कमी झाले आहे. भारतीय रूपया डालरच्या तुलनेत सतत घसरून मुल्य कमी झाले आहे. सध्या भारतीय मृद्रेचा विनीमय दर हा १ डालर = ७१ रूपयाच्या वर आहे. त्यामुळे भारताचा विदेशी व्यापारावर विपरित परिणाम पडून भारतीय वस्तू व सेवांना मागणी नाही या सर्व पार्श्वभूमीवर भारतीय अर्थव्यवस्थेत मंदीसारखा प्रभाव दिसून आला. हा प्रभाव शेती, उद्योग, खणन वित्त व रिऊल इस्टेट इ. क्षेत्रात दिसून आलेला आहे. म्हणून भारतीय अर्थव्यवस्थेत २०१९–२० च्या पहिल्या दोन तिमाहीमध्ये मंदी व घसरणीचा प्रभाव का दिसून येत आहे. त्याची कारणे, परिणाम, उपाय व भारत सरकाने कोणते उपाय योजले आहे या सर्वांची चर्चा होणे आवश्यक आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील मंदीच्या प्रभावाची कारणे :–

१) नोटबंदीचे अपयश :–

८ नोव्हेंबर २०१६ ला भारत सरकारने चलनात असलेल्या ५०० व १००० रू च्या नोटा रद्द करून त्या ऐवजी नवीन ५०० व २००० रू च्या नोटा चलनात आणल्या. पण या निर्णयाचा भारतीयअर्थव्यवस्थेवर विपरित परिणाम पडला. या निर्णयामुळे शेती, लघू व कुटीर उद्‌योग, मोठे उद्‌योग, व्यापारी या सर्वांना विपरित परिणाम सोसावे लागले या निर्णयाचा माजी पतंप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग , अरविंद केजरिवाल, रघुनाथ राजन यांनी विरोध केला होता. या नोंटबदीमुळे भारताचा विकास दर २% च्या खाली घसरला.

२) वस्तु व सेवा कराचा प्रभाव :–

१ जुलै २०१७ रोजी संपुर्ण देशात वस्तु व सेवाकर (GST) लागू करण्यात आला.परंतू या कराचे देशातील जनतेवर व कंपनीवर विपरीत परिणाम पडला या कराचे भारत सरकारनी योग्य आखणी व अंमलबजावणी केली नसल्यामुळे अनेक उद्योग व्यवसाय बंद पडले. यामध्ये प्रामुख्याने लघु व छोटे उद्योगांचा समावेश आहे.

३) २०१९ चा अंदाजपत्रक :–

तत्कालीन वित्तमंत्री निर्मला सितारमण यांनी फेब्रुवारी २०१९ ला अंदाजपत्रक जाहिर केला या अंदाजपत्रकामुळे विदेशी गुंतवणूकदार वर्ग नाराज झाला. त्यामुळे विदेशी गुंतवणुक दारानी भारतात केलेल्या एकुण गुतवणुकीतून २२.५ विलीयन कराचे परत घेतले. त्यामुळे भारतीय शेअर बाजार कमालीचा गडगडला होता.

४) बेरोजगारीचा दरात वाढ :—

भारत सरकारच्या चुकीच्या आर्थीक धोरणामुळे लोकाना नवीन रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झालेल्या नाहीत उलट अनेक उद्योग बंद पडून बेरोजगारीच्या दरात वाढझाली. २०१८—१९ या आर्थीक वर्षात २०१८—१९ मध्ये बेरोजगारीचा दर ६.१%पर्यत वाढलेला आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांचा मजुरी दर कमी झाला आहे.

५) सार्वजनिक उद्योगामध्ये राजकारणाचा प्रभाव :—

भारतात अनेक मोठे उद्योग सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये आहेत पण या उद्योगामध्ये राजकारणाचा प्रभाव दिसून येत आहे. देशातील सार्वजनिक उद्योगात राजकारणी लोकांचा समावेश असल्यामुळे हे उद्योग अनेकदा बिमार अवस्थेत दिसून आले त्यामुळे सार्वजनिक उद्योगाचा तोटा वाढून बंद पडले.

६) बॅकेतील घोटाळे :—

भारतात गेल्या दोन ते तीन वर्षापासुन बॅकेमध्ये घोटाळे दिसून येऊ लागले. विजय माल्या, निरव मोदी इ. नी बॅक घोटाळे केली आहेत. २०१८—१९ या आर्थीक वर्षात ७१.५ % करोड रूपयाचे बॅक घोटाळे उघडकीस आले. अशी रिपोर्ट RBIने जाहीर केली. त्याचाच परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवर पडला आहे.

७) नकली नोट :—

सध्या भारतात नकली नोटाचे प्रचलन वाढले आहे. याचाच परिणाम म्हणून भारत सरकारने १.७६ लाख करोड रूपये RBIकडून उधार घेतले आहेत.

८) विद्वान अर्थशास्त्राज्ञांचा सल्ला नाही :—

वर्तमान काळात भारत सरकारमध्ये विद्वान अर्थशास्त्राज्ञाची कमतरता भासत आहे. व सरकारने अर्थतज्ञाचे सल्लेही घेतले नाही. RBIचे माजी गवर्नर रघुनाथ राजन यांचा कार्यकाळ वाढविण्यात आला नाही. त्यांनी नोंटबंदीचा विरोध केला होता. निती आयोगाचे माजी उपाध्यक्ष अरविंद पनगटीया यांनी ऑगष्ट २०१७ ला राजीनामा दिला. RBIचे माजी गवर्नर उर्जीत पटेल यांनी डिसेंबर २०१८ ला तर सरकारचे मुख्य आर्थीक सल्लागार अरविंद सुब्रम्हनम यानी जुन २०१८ ला राजीनामा दिला. त्यामुळे भारत सरकारला अर्थव्यवस्थेविषयी साली देणार कोणी राहले नाही.

९) जागतिक व्यापार युध्द :—

अमेरिकाव चीन या दरम्यान सतत व्यापार युध्द सुरू आहेत. याचा परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवर पडून मंदीचा प्रभाव दिसू लागला.

RESEARCH JOURNEY

मंदीचे परिणाम:—

१) विकासदरात घट :—

भारताच्या सकल राष्ट्रीय उत्पन्नाचा वृध्दीदर २०१९ —२०या आर्थीक वर्षाच्या एप्रिल —जुन या पहिल्या तिमाहीत सहा वर्षाच्या निच्चांकसंख्येत खाली उतरला असून ती ५ %झाला आहे. २०१८ —१९ च्या पाच तिमाहीत तो ८ % येवढा उच्चस्तरावर होता. २०१९ —२० च्या पहिल्या तिमाहीत व्यावसायीक क्षेत्रनिहाय विकास दर खालील प्रमाणे आहे.

अ) विनिर्माण क्षेत्राचा विकास दर ०.६% आहे.

ब) कृषी, मत्स्य क्षेत्राचा विकास दर २% आहे

क) खनन क्षेत्राचा विकास दर २.७%झाला.

ड) वित्त, रिअल इस्टेट व प्रोफेशनल सेवेचा विकासदर ५.९% नोंदविला गेला.

इ) सार्वजनिक प्रशासन, संरक्षण व इतर सेवाचा विकास दर ८.५ %झाला.

फ) विज, गॅस, पाणी, इं. क्षेत्राचा ८.६% एवढा विकास झाला.

ग) बांधकाम क्षेत्राचा विकास दर ५.७%झाला.

ह) व्यापार, हॉटेल, वाहतूक संवाद सेवा क्षेत्राचा विकास दर ७.१% होता.

२) कामगार कपाती :—

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील मंदीच्या प्रभावामुळे उद्योगातील गुंतवणुकीचे प्रमाण कमी झाल्यामुळे उत्पादन व उत्पन्नावर याचा विपरित परिणाम घडून आला. त्यामुळे बेरोजगाररीचे प्रमाण दिवसेदिवस वाढत आहे. आणि अनेक लहान मोठया कंपन्यांनी कामगार कपातीला सुरूवात केली आहे. २०१८—१९ चा बेरोजगारीचा दर ६.१% एवढया उच्च पातळीवर होता.

ISSN : 2348-7143
December 2019

३) लघु व कुटीर उद्योगावरिल परिणाम:—

मंदीचा परिणाम देशाच्या लघु व कुटीर उद्योगावर दिसून आला. पुर्वी २४ तास जॉब वर्क केले जात होते. आज ६ तास सुध्दा काम मिळत नाही. सुक्ष्म उद्‌योगाचे अर्थचक्र बिघडले आहे. मंदीमुळे या उद्योगाची उलाढाल ६० कोटी रूपयावरून केवळ ३० कोटी रूपये आली आहे.

४) वाहन उद्योगावरिल परिणाम :—

मंदीमुळे वाहनाची विक्री मोठया प्रमाणावर कमी झाल्यामुळे वाहन उद्योग संकटात सापडला आहे. भारताच्या अर्थमंत्री निर्मला सितारामण यांनी कारविक्री कमी होण्याचे खापर ओला व उबेर या वाहन कंपण्यावर फोडले आहे.

५) घरबांधणी क्षेत्रावर परिणाम :—

बांधकाम क्षेत्र हा असंघटीत क्षेत्रातील सर्वात जास्त रोजगार उपलब्ध करून देणारा क्षेत्र आहे. देशातील श्रमिकाना रोजगार उपलब्ध होत नसल्यामुळे उत्पन्न व क्रयशक्तीचे प्रमाण कमी होऊन रोकड उपलब्धता कमी झाली. घरबांधणी क्षेत्राला त्याचे सर्वाधीक प्रतिकुल परिणाम सोसावे लागले. २०१९—२० च्या पहिल्या तिमाहीत बांधकाम क्षेत्राचा विकास दर ५.७% नोंदविला गेला.

मंदीवरील नियंत्राणासाठी भारत सरकारने केलेल्या उपाययोजना :—

भारतीय अर्थव्यवस्थेत मरगळ आणि मंदीचे गडद होत असलेले सावट यामुळे त्रस्त असलेल्या उद्योगजगताला नवी उभारी देण्यासाठी केंद्रीय अर्थमंत्री निर्मला सितारमन यांनी २० सप्टेंबर २०१९ ला करसवलतीचा वर्षाव केला ते खालीलप्रमाणे :—

१) घरगुती व देशी कंपन्यासाठी कार्पोरेट कराचे प्रमाण २२% पर्यंत व अन्य उत्पादक कंपन्यासाठी १५% वर आणण्याची घोषणा केली. त्यामुळे केंद्र सरकारला १ लाख ४५ हजार कोटी रूपयाच्या महसुलाला मुकावे लागेल.

२) प्रभावी कराचा दर आता २५.१७% आहे. पुर्वी हा दर ३४.९४ % होता. अशा कंपन्यांना किमान पुर्वीचा कर दयावा लागत नाही.

३) नव्या देशातर्गत कंपन्याची मान्यता १ ऑक्टोब्बर २०१९ किंवा त्यानंतरची असेल तर या कंपन्यांना २५% ऐवजी १५%प्राप्तीकर द्यावा लागेल.

४) सुट व प्रोत्साहनाचा लाभ घेऊ इच्छीणाऱ्या कंपन्यांना दिलासा देण्यासाठी किमान पर्यायीकराचा दर १८.५% कमी करून १५% करण्यात आला आहे.

५) पर्यटन उद्‌योगाला दिलासा देण्यासाठी पुर्वी हॉटेल खोल्यावर १८% GSTहोता तो कमी करून१२%पर्यत खाली आला.

अशाप्रकारे वरिल सर्व माहितीवरून आपल्याला असे दिसून येते की भारतीय अर्थव्यवस्थेत २०१९—२० च्या पहिल्या दोन तिमाहित आर्थीक विकासाचा दर हा गेल्या पाच सहा वर्षाच्या सर्वात खालच्या पातळीवर नोंदविल्या गेला. या मंदीचा प्रभाव हा वाहन उद्‌योग,बांधकाम क्षेत्र, विनीमय निर्माण क्षेत्र, शेती, लघु व कुटीर उद्‌योग इ. क्षेत्रावर परिणाम दिसून आला. या सर्व परिस्थितीतून सावरण्यासाठी केंद्रीय अर्थमंत्री निर्मला सितारामण यांनी विविध उपायविषयक घोषण केली होती. या घोषणांचा प्रभाव केव्हा व कसा प्रभाव पडला हे आपल्याला भविष्यकाळात दिसून येईल

संदर्भ ग्रंथ सुची:—

१) भारतीय अर्थव्यवस्था प्रतियोगीता दर्पण
२) लोकमत दैनिक वृत्तपत्र

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

लघू उद्योगांचि प्रगती दृरुपरेषा

प्रा. डॉ. आर. ए. फुलकर
सहा. प्राध्यापक (वाणिज्य विभाग)
महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, बल्लारपुर

सारांश:लघू उद्योग देशाच्या वाढीसाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावतात. भारतीय अर्थव्यवस्थेत एकूण स्थूल औद्योगिक मूल्यापैकी 40% योगदान आहे. कमी भांडवलासाठी आणि उच्च श्रम शोषणाच्या स्वरूपामुळे, एसएसआय क्षेत्राने रोजगारासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे पिढी आणि ग्रामीण औद्योगिकीकरण. बदलत्या आर्थिक परिस्थितीत एसएसआयला अफाट लोकसंख्या, मोठ्या प्रमाणात रोजगार-नसलेले रोजगार, बेरोजगारी आणि भांडवली स्त्रोतांचा तुटवडा यासारख्या विविध समस्यांचा सामना करावा लागतो. म्हणूनच, समस्या दूर करण्यासाठी आणि लघु उद्योगांच्या वाढीसाठी व विकासासाठी सरकार विविध धोरण व कार्यक्रमांच्या माध्यमातून काही खास सुविधा पुरवित आहे. सरकारच्या प्रयत्नांमुळे लघुउद्योगातील युनिटची संख्या कमालीची वाढली आहे.

बीज शब्द: सामर्थ्य, कमकुवतपणा, अडथळेआणि संधी.

प्रस्तावना:

लघू उद्योगच्या पदोन्नतीसाठी सरकारने विविध योजना आणि प्रोत्साहन योजना सुरू केल्या. सरकारकडून लघू उद्योग क्षेत्राला सतत पाठबळ पायाभूत सुविधांच्या विकासाच्या बाबतीत, वित्तीय आणि आर्थिक धोरणांमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेची गतिमान आणि दोलायमान क्षेत्र म्हणून उदयास मदत झाली. गेल्या पाच दशकांमध्ये एसएसआयच्या हितांचे रक्षण करण्यासाठी व वेळोवेळी त्याचा वेगवान विकास करण्यास सरकारची धोरणे व योजना आहेत. ऐतिहासिकदृष्ट्या, भारतातील गावे स्वावलंबी आहेत. प्रत्येक खेड्यात स्वतःची कॉटेज आणि छोटे उद्योग असायचे ज्यामुळे खेड्यांची गरज भागली. इतकेच नव्हे तर लघु उद्योग देखील जगभरातील विशेषत: दक्षिण आशिया, अरब आणि मध्य आशियामध्ये उत्पादने निर्यात केली गेली. स्वातंत्र्य काळापासून लघुउद्योगांना भारतीय आर्थिक प्रणालीत विशेष सुविधा मिळाली. अनुक्रमे भारत सरकारने लघु उद्योगांना सकल मूळ स्तरावर आर्थिक शक्ती स्थानांतरित करण्यासाठी, रोजगार निर्मितीसाठी, संतुलित प्रादेशिक वाढीसाठी आणि संपत्तीची एकाग्रता रोखण्यासाठी प्रोत्साहित केले. लघुउद्योगाने उत्कृष्ट कामगिरी केली आहे आणि देशाला औद्योगिक विकासाची आणि विविधीकरणाच्या विस्तृत प्रमाणात साध्य करण्यास सक्षम केले आहे. म्हणूनच, कमी भांडवलाची आणि उच्च श्रम शोषणाच्या स्वरूपामुळे, एसएसआय क्षेत्राने रोजगार निर्मितीमध्ये आणि ग्रामीण औद्योगिकीकरणामध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे.

लघुउद्योगाची व्याख्या १९५० नुसार

लघु उद्योगांच्या व्याख्येमध्ये वर्षानुवर्षे गुंतवणूकीच्या मर्यादेच्या संदर्भात बदल खालीलप्रमाणे आहेतः

वर्ष	गुंतवणूकीसाठी मर्यादा	अतिरिक्त अटी
१९५० १९६० १९६६ १९७५ १९८० १९८५ १९९१ १९९७ १९९९ २०१०	निश्चित मालमत्तेत रु .5.0 लाख पर्यंत प्लांट अँड मशिनरीमध्ये रु ५.०० लाख पर्यंत प्लांट अँड मशिनरीमध्ये रु ..७.५ लाख पर्यंत प्लांट अँड मशिनरीमध्ये रु. १० लाख पर्यंत प्लांट अँड मशिनरीमध्ये २० लाखांपर्यंत	कमीतकमी ५०/१०० व्यक्ति वीज किंवा विजेशिवाय अट नाही अट नाही अट नाही अट नाही

	प्लांट अँड मशिनरीमध्ये ३५ लाखांपर्यंत	अट नाही
	प्लांट अँड मशिनरीमध्ये ६० लाखांपर्यंत	अट नाही
	प्लांट अँड मशिनरीमध्ये ३०० लाखांपर्यंत	अट नाही
	प्लांट अँड मशिनरीमध्ये 100 लाखांपर्यंत	अट नाही
	प्लांट अँड मशिनरीमध्ये 100 लाखांपर्यंत	अट नाही

स्त्रोत : *MSME annual reports 2010-2011 accessed from http//www.msme.gov.in*

सध्याचे भारतीय लघु उद्योग मोठ्या प्रमाणात आधुनिक आहेत. आधुनिकीकरणाने या उद्योगाद्वारे जाहीर केलेल्या उत्पादनांची यादी विस्तृत केली आहे. भारतातील आधुनिक लघु-सेवा आणि व्यापार उद्योगात तयार केलेल्या वस्तूंमध्ये रबर उत्पादने, प्लास्टिक उत्पादने, रासायनिक उत्पादने, काच आणि कुंभारकामविषयक वस्तू, यांत्रिकी अभियांत्रिकी वस्तू, हार्डवेअर, विद्युत वस्तू, वाहतूक उपकरणे, इलेक्ट्रॉनिक घटक व उपकरणे, ऑटोमोबाईल भाग, सायकल भाग यांचा समावेश आहे. , उपकरणे, खेळाचे सामान, स्टेशनरी वस्तू आणि घड्याळे.

या लेखात वर्षानुवर्षे लघु उद्योगाच्या वेगवेगळ्या व्याख्येच्या उत्क्रांतीचे महत्त्व आणि भारताच्या अर्थव्यवस्थेमधील योगदानाबद्दल आणि तिचे सामर्थ्य, कमकुवतपणा, अडथळे आणि संधी शोधून काढले गेले आहेत.

भारतीय लघु उद्योगातिल वाढ

वर्ष	लघु उद्योग युनिट्स (लाखात)	गुंतवणूक (रु. कोटी)	उत्पादन(रु. कोटी)	रोजगार (लाख व्यक्ती)	निर्यात(रु. कोटी)
२००५-०६	११८.५९	१७८६९९	४२९७९६	२८२.५७	१२४४१७
२००६-०७	१२३.४२	१८८११३	४९७८४२	२९४.९१	१५०२४२
२००७-०८	२६१.०१	५००७५८	७०९३९८	५९४.६१	१८२५३८
२००८-०९	२७२.७९	५५८१९०	७९०७५९	६२६.३४	२०२०१७
२००९-१०	२८५.१६	६२१७५३	८८०८०५	६५९.३५	निरंक

वरील सारणीवरून असे दिसून येते, की भारतातील लघु उद्योगांची संख्या २००५-०६ मध्ये ११८.५९ लाखांवरून २००९-१० मध्ये २८५.१६ लाखांवर पोहचली आहे. याच कालावधीत गुंतवणूक २००५-०६ मध्ये रु.१७८६९९ कोटी रुपये ते २००९-१० मध्ये ६२१७५३ कोटी रुपये होती. उत्पादन आणि रोजगार आघाडीवरही येत्या एकूण कामगिरीत वर्ष २००५-०६ मध्ये रु. ४२९७९६ कोटी आणि २८२.५७ लाख व्यक्ती २००९-१० मध्ये अनुक्रमे रु. ८८०८०५ कोटी आणि ६५९.३५ लाख व्यक्ती. लघु उद्योगाच्या क्षेत्रमधील निर्यात आघाडी २००५-०६ मध्ये रु. १२४४१७कोटी २००८-०९ मध्ये रु.२०२०१७ कोटी. वरील आकडेवारीवरून हे लक्षात घ्यावे लागेल की लघु उद्योगाच्या संख्येमध्ये टक्केवारी वाढते म्हणजेच, १४०.४६ टक्के ज्याचा परिणाम रोजगाराच्या टक्केवारीत कमी-जास्त होता म्हणजेच, १३३.३४ टक्के. हे लोकांच्या राहणीमानाचे प्रमाण दर्शविते की लघु उद्योगाच्या युनिटच्या वाढीमुळे रोजगार सिद्ध करून किती प्रमाणात वाढ करता येते आणि परिणामी राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेमध्ये वाढ होते.

लघु उद्योग क्षेत्रासाठी जाहिरात आणि योजना

लघु उद्योगाच्या उन्नतीसाठी सरकारने विविध धोरणे व प्रोत्साहन आणले आहेत. लघु उद्योगाच्या संख्येत लक्षणीय वाढ दिसून येते की लहान उद्योग स्थापित करणे तुलनेने सोपे होते कारण त्यासाठी स्थिर आणि लवचिक भांडवलाच्या मालमत्तेत कमी प्रमाणात गुंतवणूक आवश्यक असते. छोटे उद्योग अधिक वेगाने वाढत आहेत आणि त्याद्वारे उत्पादन, रोजगार आणि निर्यातीसाठी संभाव्यता निर्माण करीत आहे. अधिक उदारीकृत धोरणात्मक उपायांचा अवलंब केल्यामुळे त्यांच्या वाढीची व्याप्ती मोठ्या प्रमाणात वाढविण्यात आली आहे.

१) लघु उद्योगाच्या वस्तूंचे आरक्षण
२) विक्रेता विकास कार्यक्रम
३) अनुदान
४) प्रोत्साहन
५) मिनी टूल रूम
६) चाचणी केंद्रे
७) सहाय्य कार्यक्रम पत हमी योजना
८) बाजार विकास सहाय्य योजना
९) लघू उद्यमी क्रेडिट कार्ड (एलयूसीसी) योजना
१०) सर्वेक्षण, अभ्यास आणि धोरण संशोधन यासंबंधी योजना
११)) महिलांसाठी व्यापार संबंधित उद्योजकता सहाय्य आणि विकास
सुविधा विकास
(आयआयडी योजना)२५) संमिश्र मुदत कर्ज योजना

लघु उद्योगांसाठी संस्थात्मक समर्थन

पायाभूत विकास, वित्तीय आणि आर्थिक धोरणांच्या बाबतीत सरकारच्या लघु उद्योगाच्या क्षेत्राला सतत पाठिंबा दर्शविल्यामुळे या क्षेत्राला भारतीय अर्थव्यवस्थेची गतिमान आणि दोलायमान क्षेत्र म्हणून उदयास मदत झाली आहे.

१) लघु उद्योग विकास संस्था (सिडो)२) राष्ट्रीय लघु उद्योग महामंडळ (एनएसआयसी)3) एसएसआय बोर्ड
४) राष्ट्रीय लघु उद्योग विस्तार प्रशिक्षण संस्था (एनआयएसआयईटी) ५) राष्ट्रीय उद्योजकता व लघु व्यवसाय विकास संस्था (एनआयईएसबीयूडी) ६) राष्ट्रीय संशोधन विकास महामंडळ (एनआरडीसी) ७) भारतीय लघु उद्योग बँक (एसआयडीबीआय)

राज्य / उद्योग असोसिएशन कडून समर्थन

राज्य स्तरावर संबंधित आयुक्त / उद्योग संचालक लघु, कुटीर, मध्यम आणि मोठ्या प्रमाणात उद्योगांच्या संवर्धन आणि विकासासाठी धोरणे लागू करतात. लघु उद्योगाच्या क्षेत्राची केंद्रीय धोरणे मार्गदर्शक तत्वे म्हणून काम करतात, परंतु प्रत्येक राज्य स्वतःचे धोरण आणि प्रोत्साहन पॅकेज विकसित करते. राज्य विभाग क्षेत्रीय कार्यालये, जिल्हा उद्योग केंद्रे (डीआयसी) च्या कामांवर देखरेख ठेवतात.

याव्यतिरिक्त, राज्य स्तरावर राज्य वित्तीय महामंडळे, राज्य लघु औद्योगिक विकास महामंडळे आणि तांत्रिक सल्लामसलत संस्था लघु उद्योगाच्या प्रोत्साहन आणि विकासास सहाय्य करण्यासाठी कार्यरत आहेत. इतर प्रादेशिक स्तराच्या एजन्सींमध्ये राज्य पायाभूत सुविधा विकास महामंडळे, राज्य सहकारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका, राज्य निर्यात महामंडळे, कृषी उद्योग महामंडळे आणि हातमाग व हस्तकला महामंडळे यांचा समावेश आहे. तळागाळातील पातळीवर, स्वयंसेवी संस्था लहान आणि कॉटेज युनिटच्या विकासासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. उद्योग संघटना लघु उद्योग क्षेत्राला पाठिंबा देतात आणि उद्योगासंदर्भातील प्रश्न उपस्थित करण्यासाठी एक सामान्य व्यासपीठ उपलब्ध करतात. अलिकडच्या वर्षात सरकारी धोरणांद्वारे तंत्रज्ञान, विपणन आणि अन्य समर्थन सेवा क्षेत्रात सामान्य सुविधा आणि इतर उपक्रमांची स्थापना करण्यात उद्योग संघटनांच्या वाढत्या भूमिकेवर ताण आला आहे.

सामर्थ्य

लघु उद्योग हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा आधार आहे. रोजगारनिर्मिती व निर्यातनिर्मितीचा विचार केल्यास भारतीय लघु उद्योगांची काही शक्ती खालीलप्रमाणे आहे.

1) लघु उद्योग प्रारंभ करणे सोपे आहे ज्यासाठी फारच कमी भांडवल आवश्यक आहे.२) उत्पादन उत्पादनात एसएसआयचा वाटा ४५ टक्के आहे. ३) त्यातून जवळपास ६.५ कोटी रोजगार निर्माण होतात. ४) स्थानिक लोकांना रोजगार, विशेषत: अशिक्षित आणि अर्ध-साक्षर आणि प्रादेशिक असंतुलन कमी करते. ५) विशेषत: दारिद्र्य रेषेखालील लोकांसाठी दलित लोकांसाठी वस्तूंचे उत्पादन करते.

ISSN : 2348-7143
December 2019

लघु उद्योगांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन खूप महत्वाचा आहे. पुढील आव्हानांचा सामना करण्यासाठी भारतीय लघु उद्योगासाठी अशा दृष्टीकोन आवश्यक आहे.

अ) लघु उद्योग हा सरकारच्या धोरणांसाठी महत्वाचे क्षेत्र आहे. ब) वाढती अर्थव्यवस्था आणि देशाची बाजार क्षमता ही लघु उद्योगाच्या सतत वाढीवर अवलंबून असते. क) रोजगार आणि विकेंद्रित औद्योगिक विकासाचे मार्ग ड) शिखर संस्था म्हणून सिडबी या क्षेत्राच्या विकासाच्या गरजा भागविण्याबरोबरच वेळेवर व पुरेशी पतपुरवठा करण्यासाठीही आपली महत्त्वाची भूमिका बजावत राहील.

कमतरता

खालील प्रमाणे भारतीय लघु उद्योगात काही कमतरता आढळतात

१) मध्यम व मलईयुक्त उद्योगांद्वारे लघु उद्योगा चे अतिक्रमण.२) उच्च वीज दर, अपुऱ्या निर्यात पायाभूत सुविधांच्या समस्या.

3) अतुलनीय कामगार बाजारपेठा. ४) परवडणाऱ्या अटींवर अपुरा वित्त

५) डब्ल्यूटीओ (WTO) राजवटीत आंतरराष्ट्रीय गुणवत्ता मानकांची मागणी, किंमती कमी करणे ६)ग्राहक आणि इतर अडथळे.

७) आधुनिकीकरण आणि तंत्रज्ञानाच्या अपग्रेडेशनसाठी निधीची आवश्यकता. ८) सरकारचे कडक वैधानिक कायदे.

९) प्रमुख उद्योगांचे शोषण.१०) आधुनिक तंत्रज्ञान व मशीनसह एमएनसी वाढविणे.

संधी

लघु उद्योग क्षेत्राच्या निर्यातीस प्रोत्साहन देण्यासाठी भारताच्या निर्यात प्रोत्साहन धोरणात उच्च प्राधान्य दिले गेले आहे ज्यात प्रक्रियेचे सुलभकरण, निर्यातीच्या उच्च उत्पादनास प्रोत्साहन, बाजाराच्या विकास निधीत लघु उद्योगाला प्राधान्य देणारी वागणूक आणि शुल्क कमी करण्याच्या नियमांचे सरलीकरण यांचा समावेश आहे. अशा प्रकारे ते वैश्विक भागीदारीसाठी शोधून घेतात आणि विशेष म्हणजे विविध क्षेत्रात नवीनतम तंत्रज्ञान पुरवितात. ज्या देशांनी लघु उद्योगाच्या निर्यात स्पर्धात्मकतेला यशस्वीरित्या प्रोत्साहन दिले त्या देशांच्या अनुभवांच्या अनुषंगाने हे मुद्दे भारतीय लघु उद्योगांची त्यांची निर्यात क्षमता साध्य करण्यासाठी आणि त्यांना अधिकाधिक निर्यातीसाठी देणारं धोरण ठरवितात. लघु उद्योगाच्या निर्यात स्पर्धात्मकतेला चालना देण्यासाठी सरकार, खासगी क्षेत्र आणि आंतरराष्ट्रीय समुदायासारख्या विविध भागधारकांच्या सक्रिय सहभागाची आवश्यकता आहे.

अडथळे

युनिसेफने एसएमईच्या आंतरराष्ट्रीयकरणास सर्वात मोठे अडथळे आढळतात

उद्योगिक, व्यवस्थापकीय आणि विपणन कौशल्यांचा अभाव.

१) गुंतवणूकीची उपलब्धता नसणे.२) एसएमईच्या आंतरराष्ट्रीयकरणासाठी सरकारी प्रोत्साहनांचा अभाव.

३) माहिती व ज्ञानाची उपलब्धता नसणे. ४) परदेशी बाजारात स्वदेशी एसएमईची स्पर्धा

५) आर्थिक स्त्रोतांमध्ये प्रवेश करणे / भांडवलाचा अभाव. ६) मानकीकरणाची अनुरूपता, गुणवत्ता जागृतीचा अभाव आणि परस्परांची कमतरता

मान्यता योजना ७) देशांतर्गत एसएमई / कमतरतेविरूद्ध बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे अपुरे वर्तनसरकार पुरवठा-समर्थन कार्यक्रम.

८) उत्पादन आणि सेवा श्रेणी यात वापर फरक. ९) परदेशात विक्री करण्याचे जोखीम.१०) भाषेतील अडथळे आणि सांस्कृतिक फरक ..

११) पॅकेजिंग आणि लेबलिंगसह व्यापाराच्या कागदपत्रांची जटिलता. १२)अपुरी बौद्धिक संपत्ती संरक्षण.

रिझर्व्ह बॅंक ऑफ इंडियाने स्वीकारलेली धोरणे

उपराज्यपाल यांच्या अध्यक्षतेखाली स्थायीक सल्लागार समिती आरबीआय वेळोवेळी लघु उद्योग क्षेत्राकडे संस्थात्मक पतपुरवठा करण्याच्या समीक्षणाचा आढावा घेत आहे. या समितीच्या निर्णयाच्या आधारे बॅंकांना रिझर्व्ह बॅंकेने या संदर्भात आवश्यक ती पावले उचलण्याचा सल्ला दिला:

ISSN : 2348-7143
December 2019

१) लघु उद्योगा करिता बँकांकडून स्वयं-लक्ष्य निश्चित करणे.२) लघु उद्योगासाठी एकत्रित कर्जाची मर्यादा रु. २५ लाख ते ५० लाख रुपये.

२) २००४-०५ वर्षाच्या बँकांच्या वार्षिक पत योजनांमध्ये ओळखल्या जाणार्‍या क्लस्टर्समध्ये पत आवश्यक आहे.

३) लघु उद्योगाच्या क्षेत्रासाठी विस्तारित विविध योजना/सुविधांना बँकांकडून पुरेसे प्रसिद्धी जसे की संपार्श्विक मुक्त/संमिश्र कर्जाची उपलब्धता.

४) माननीय वित्तमंत्र्यांनी केंद्रीय अर्थसंकल्प २००४-०५ मध्ये केलेल्या घोषणेनुसार, इंडिया बँक असोसिएशनने (आयबीए) बँकांना सल्ला दिला आहे की त्यांच्या व्याज दरापेक्षा दोन टक्के व्याजदर (वरील व्याज दर) वरील आणि त्यापेक्षा कमी दराचा अवलंब करावा.

५) आरबीआयने कळविले आहे की सार्वजनिक क्षेत्रातील बहुतांश बँकांनी लघु उद्योग/छोट्या युनिट्ससाठी २% वरील आणि त्यांच्या पीएलआरपेक्षा कमी व्याज दर बँड स्वीकारण्यास आवश्यक सूचना दिल्या आहेत, लघु उद्योगासाठी एकत्रित कर्जाची मर्यादा रु. २५ लाखांवरून वाढवून मागील वर्षीच्या यशाच्या आधारे लघु उद्योगाच्या प्रगतीसाठी ५० लाख रुपये निश्चित केले आहेत.

६) १९/१२/२००३ रोजी बँकांच्या सीएमडींसोबत आहेत, लघु उद्योगासाठी कर्ज देण्याबाबत आणि बँकांच्या सुविधा / प्रोत्साहन / मार्गदर्शक सूचनांविषयी जागरूकता वाढविण्यासाठी आवश्यक असणार्‍या पर्यायाअंचा आढावा घेण्यासाठी बँकांच्या सीएमडीसमवेत चर्चा करण्यात आली.

७) लघु उद्योग मंत्रालयाने बँकांना विनंती केली आहे की आरबीआयने त्यांच्या सर्व शाखांना दिलेल्या सूचनांचे पालन करावे, या निर्देशांनुसार शाखांद्वारे घेण्यात आलेल्या चरणांचे तिमाही आधारे निरीक्षण करावे आणि बँकांच्या वेबसाइटवर सूचना प्रसारित करण्यासाठी सूचना पोस्ट कराव्या.

८) अर्थमंत्र्यांनी जानेवारी २००३-2004 रोजी एसआयडीबीआय अंतर्गत लघु व मध्यम उद्योग (एसएमई) फंड तयार करण्याची घोषणा केली, सुरुवातीला लघु उद्योग क्षेत्रासाठी स्पर्धात्मक दराने आर्थिक स्त्रोतांच्या अपुर्‍यापणाच्या समस्येवर लक्ष ठेवण्यासाठी रु.10,000 कोटी रुपये.

९) लेघु उधमी क्रेडिट कार्ड (एलयूसीसी) योजनेची पत मर्यादा २ लाखांवरून दोन लाखांपर्यंत वाढवून उदार केली गेली आहे. १० लाख रुपये, ज्यांचा समाधानकारक ट्रॅक रेकॉर्ड आहे अशा कर्जदारांसाठी.

निष्कर्ष

लघू उद्योग देशाच्या वाढीसाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावतात. भारतीय अर्थव्यवस्थेत एकूण स्थूल औद्योगिक मूल्यापैकी हे ४०% योगदान आहे. लघु उद्योगांवर राज्यभर चर्चा केली जाते आणि ते स्थानिक मागणी पूर्ण करतात. अशा प्रकारे ते प्रदेशाच्या विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. ग्रामीण भागातील रोजगार टिकवून ठेवण्यासाठी आणि हातमाग विणकरांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी हातमागच्या उद्योजकांना मदत करण्यासाठी सरकारने काही धोरणे व कार्यक्रम जाहीर केले. लघु उद्योग विकास संस्थांना पतपुरवठा वाढविण्यासाठी अनेक पावले उचलली गेली आहेत. लघु उद्योग विकास संघटना (एसआयडीओ) आणि नॅशनल स्मॉल इंडस्ट्रीज कॉर्पोरेशन (एनएसआयसी) लिमिटेडच्या माध्यमातून लघुउद्योग विकास संस्थांना संस्थात्मक पायाभूत सुविधा पुरवण्यासाठी एसएसआयच्या पदोन्नतीसाठी सरकारने विविध योजना व प्रोत्साहन योजना सुरू केल्या आहेत. तंत्रज्ञान संसाधन केंद्रे (टीआरसी) एसएसआय युनिटद्वारे जागतिक पातळीवर पोहोचण्यासाठी नवीनतम आणि योग्य तंत्रज्ञान प्रदान करतात.

२००७-०८ पर्यंतच्या उत्पादनात ४५ टक्के उत्पादन व औद्योगिक विकासाचा आधार असलेल्या एसएसआय आता निर्यात स्पर्धात्मक नाहीत आणि केवळ ३४.०८ टक्के निर्यात करतात. भारताच्या एकूण निर्यातीत एसएसआयच्या योगदानास चालना देणे ही भारताच्या भविष्यातील आर्थिक वाढीसाठी महत्त्वपूर्ण आहे, ज्यास वरिलप्रमाणे प्रोत्साहन दिले जाऊ शकते. ट्रिपल सी (ग्राहकभिमुख, सामूहिक आणि संचयी) वर आधारीत असताना लघु उद्योगा साठी धोरणातील हस्तक्षेप विशेषत: निर्यात-प्रभावी ठरू शकते, तथापि, निर्यात क्षेत्राच्या आंतरराष्ट्रीय स्पर्धात्मकतेस बळकटी देणारे व्यवसाय वातावरण तयार करणे आणि टिकवणे देखील आवश्यक आहे. संपूर्ण लघु उद्योगाच्या माध्यमातून निर्यातीचे महत्त्वपूर्ण संभाव्य लाभ घेण्याच्या उद्देशाने सरकार, खासगी क्षेत्र आणि आंतरराष्ट्रीय संस्था यांच्यात सक्रिय सहकार्याने हे साध्य करता येते.

संदर्भ सुची

१) व्यवसाय वातावरण व अवस्था : हिमालय पब्लिशिंग हाउस, मुंबई.

२) अहलुवालिया, आय. जे., (२००८ ५५), भारतातील औद्योगिक वाढः १९६० च्या दशकाच्या मध्यापासूनची स्थिरता. दिल्लीः ऑक्सफोर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.

३) आर्थिक सर्वेक्षण २००९ -१०, अर्थ मंत्रालय, भारत सरकार.

4) Www.msme.gov.in

5) www.smallindustrialdevelopment.com

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

एक आर्थिक विचारवंत – डॉ. आंबेडकर

डॉ. संगीता जी. टक्कामोरे
प्राचार्य श्री. नरेंद्र तिडके कला व वाणिज्य महाविद्यालय, रामटेक

भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार, दलितोध्दारक थोर समाजसुधारक, कायदेपंडित, राजनितीज्ञ, साहित्यिक, शिक्षकतज्ज्ञ व एक श्रेष्ठ दर्जाचे अर्थशास्त्रज्ञ तसेच क्रांतीकारी विचारवंत म्हणजे भारतरत्न डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकर.

स्वातंत्र्यानंतर भारताने स्वीकारलेल्या आर्थिक व मौट्रिक धोरणवर, वित आयोगाच्या निर्मितीमध्ये व रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या स्थापनेमागे डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांचे महत्वपूर्ण योगदान आहे.

अर्थशास्त्र हा डॉ. बाबासाहेबांच्या जिव्हाळयाचा, चिंतनाचा व संशोधनाचा विषय आहे. ते अर्थशास्त्राचे गाढे अभ्यासक होते. त्यांनी इ. स. १९१३ मध्ये कोलंबिया विद्यापिठातून एम. ए. अर्थशास्त्राच्या पदवीसाठी प्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ प्रा. सेलिगमन यांच्या मार्गदर्शनाखाली 'Ancient Indian Commerece' आणि 'Administration and Finance of East India Company' हा निबंध लिहिला. त्याच विद्यापीठातून इ. स. १९१७ मध्ये पी. एच. डी. साठी हा प्रबंध लिहीला. तसेच भारतीय शेतकरी व शेतमजूरांच्या समस्येवर प्रकाश टाकणारी 'Small Holdings in India' ही पुस्तिका लिहीली. इ. स. १९१८ ते १९२० या काळात मुंबईत सिडने हॅम महाविद्यालयात राजकीय अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक म्हणून कार्य केले. इ. स. १९२३ मध्ये 'लंडन स्कुल ऑफ इकॉनॉमिक्स' इथून D. Sc. (Doctor of Science) ही सर्वोच्च पदवी मिळण्यासाठी 'The Problem of Rupee its Origin and Soluion' हा प्रबंध लिहीला. ह्या सर्व लेखनातून डॉ. आंबेडकरांचे सैद्धांतिक व आर्थिक प्रश्नासंबंधीचे अर्थचिंतन पुढे आले आहे.

शतकानुशतके उपेक्षित व शोषित राहिलेल्या दलित समाजाला त्यांच्या अवस्थेची जाणीव करुन देवून, शिका संघटित व्हा.संघर्ष करा हा मुलमंत्र देवून प्रस्थापितांच्या विरोधात लढण्यासाठी सज्ज करण्याचे काम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले. मनुस्मृतीचे जाहीर दहन, चवदार तळयाचा सत्याग्रह आणि काळाराम मंदिर सत्याग्रह या क्रांतिकारी आंदोलनानंतर त्यांनी चातुर्वर्ण्याचा पुरुस्कार करणारा हिंदू धर्म नाकारुन बौध्द धम्माचा स्विकार केला. ब्रिटीश सत्तेच्या जोडखातुन मुक्त होण्यासाठी चाळीस कोटी जनतेचे प्रतिनीधी म्हणून महात्मा गांधी लढा देत होते, त्याच वेळी दुसऱ्या बाजुला चार कोटी अस्पृश्य समाजाला वरिष्ठ जातीच्या जोखडातुन मुक्त करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर झटत होते. प्रकांड पंडित हिच उपाधी ज्यांना शोभते त्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांकडेच स्वतंत्र भारताच्या राज्य घटनेचा शिल्पकार हा बहुमान जातो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांचे विश्लेषण करण्यासाठी प्रस्तुत शोधनिबंधात तीन भागात त्यांच्या आर्थिक विचारांची मांडणी करण्यात आलेली आहे.

अ) आर्थिक दृष्टीकोन
ब) भारतीय शेती संबंधी विचार
क) चलनविषयक विचार.

अ) आर्थिक दृष्टीकोन : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अर्थशास्त्राचे स्वरुप नियोजीत अर्थव्यवस्था, जातीव्यवस्था, आर्थिक विचार, वाढतीलोकसंख्या इत्यादी विषयावर आपली मते मांडलेली आहेत. इ. स. १९३६ मध्ये त्यांनी आपल्या जाहीरनाम्यात आर्थिक धोरणाबाबत जे विचार मांडले त्यात शेती, उद्योग, लोक कल्याणाचे मार्ग, कामगार व त्यांचे वेतन, कामगार कल्याण योजना, बेकरी निवारण व सावकारी नियत्रंण इत्यादीचा समावेश आहे. जातीव्यवस्था ही श्रमिकांच्या अनैसर्गिक विभागणीस कारणीभूत आहे. त्यामुळे भारताचा आर्थिक विकास व प्रगती खुटंली आहे. 'स्टेट्स ॲन्ड मायनॉरिटीज' या ग्रंथात त्यांनी गरीबी हटाव, विषमता निर्मूलन आणि शोषनमुक्तता यावर भर दिला आहे.

राष्ट्रातील लोक आणि उत्पादन प्रक्रिया यातील परस्पर संबंध, उत्पादन संबंध व आर्थिक विकास राष्ट्रीय उत्पन्नाचे विविध समाज घटकामध्ये होणारे वाटप, राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अधिकाधिक वाटा आपल्यालाच मिळावा यासाठी एका सामाजीक कल्याणावर होणारे परिणाम डॉ. आबेंडकरांनी नियोजित अर्थव्यवस्था संकल्पनेच्या संदर्भात स्पष्ट केले आहे. समाजात मुठभराच्या हातात अल्प संपत्ती केंद्रीत झाल्यास सामाजिक कल्याण साधता येत नाही. उत्पादनात वाढ करणे व राष्ट्रीय संपत्तीचे समान वाटप करण्यासाठी तरतूद करणे या निकषावर आधारित समाजाच्या आर्थिक जीवनाचे नियोजन करण्याची जबाबदारी शासनाची असते असे विचार नियोजीत अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात डॉ. आबेंडकरांनी मांडले आहे. आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी सार्वजनिक क्षेत्रात उद्योगधंदे करावेत, भूमिहिनांना जमिनी द्याव्यात जमिनीचे राष्ट्रीयीकरण करावे यामुळे कोणी कुळ किंवा भूमिहिन राहणार नाही असे त्यांचे मत होते.

ISSN : 2348-7143
December 2019

वाढती लोकसंख्या बेकारी–दारिद्रय या दृष्टचक्रातील कार्यकारणभाव त्यांनी स्पष्ट केला आहे. १९ ऑक्टोबर १९३८ रोजी लोकसंख्या विषयक नियंत्रण प्रस्ताव तात्कालिक प्रतिकूल परिस्थितीत विधानसभेत मांडला.

डॉ. आंबेडकरांनी औद्योगिक विकासातून विषमता, संपत्तीचे केंद्रिकरण, मक्तेदारी यात वाढ होऊ नये असा इशारा दिला होता. भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी इंग्लंड किंवा अमेरिका देशाची भांडवालशाही उपयुक्त नाही असे आबेंडकरांचे मत होते. आर्थिक व सामाजिक परिवर्तन व्हावे त्यासाठी राज्यसमाजवाद स्विकारावा. उत्पादन प्रक्रिया आणि वितरण व्यवस्था मानवी कल्याणाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी शासनाचे स्वत:कडे घ्याव्यात असे बाबासाहेबांचे मत होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारात समाजवादी समाजरचनेचा आधार दिसतो. त्यांच्या मते उत्पादन साधनांवर सरकारची पूर्ण मालकी प्रस्थापित झाली म्हणजे जनतेचे पूर्ण कल्याण होईलच असे नाही. आर्थिक सत्तेचे केंद्रिकरण टाळणे व संपत्तीचे योग्य वाटप हे अतिशय महत्वाचे उपाय जनतेच्या कल्याणासाठी आवश्यक असतात.

ब) भारतीय शेती संबंधी विचार : डॉ. आंबेडकरांचे कृषी क्षेत्राविषयीचे विचार अत्यंत मौलिक आहेत. शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. त्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय अल्पभूधारण क्षेत्र व त्यावरील उपाय Small Holdings in India and their Ramedies नावाचा शोधनिबंध The Journal of Indian Economics Society च्या अंकात १९१८ साली प्रसिद्ध केले. यामध्ये त्यांनी शेतीच्या धारणक्षेत्राचे प्रश्न उपस्थित केले होते. त्यांच्यामते विभाजन,अपखंडन व अल्पधारण क्षेत्र ही भारतीय शेतीची गंभीर समस्या आहे. भारतीय धारणक्षेत्राचा विकास वाढविणे हा भारतीय शेती समस्येवर उपाय नसून शेतीमध्ये भांडवाली गुंतवणूक करुन तत्सम साधनसामुग्रीची उपलब्धता वाढविणे हा खरा उपाय आहे. शेतीमध्ये प्रचंड गुंतवणूक केली पाहिजे हा बाबासाहेबांचा शेती विषयक विचार आजही लागू होतो.

शेतीमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर केला पाहीजे. शेतीला औद्योगीक दर्जा व शेतमालाला भरीव स्वरुपात दर मिळाला पाहिजे, तर शेतीची समस्या सोडविता येईल. शेतकऱ्याने एका मुलाला उद्योग व्यापारात, दुसऱ्या मुलाला सेवा क्षेत्रात किंवा मुलीला शिक्षण क्षेत्रात पाठवावे व फक्त एकाच अपत्याला शेती व्यवसाय करु दयावा असे त्यांनी प्रतिपादन केले त्यामुळे शेती वरील बोझा कमी करता येईल. शेती जर सुधारली नाही तर शेतकऱ्याला आत्महत्या कराव्या लागतील असा इशाराही त्यांनी दिला होता.

सामुदायिक शेती :–

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामुहिक शेतीची संकल्पना मांडलेली होती. कुठलाही भेदभाव न करता सर्वांना यात समावून घ्यावे. यामध्ये कुणीही जमिनदार, कुळ किंवा शेतमजूर राहणार नाही. योग्य प्रकारे जमीन असून आलेल्या उत्पादनातून शासनाला वाटा दिल्यानंतर उर्वरित उत्पन्न आपसात वाटून घ्यावे व ही सर्व प्रक्रिया कायद्यानुसार करण्यात यावी असा विचार त्यांनी मांडला होता.

सामुहिक शेतीच्या योग्य व्यवस्थापनासाठी पुढील मार्ग डॉ. आबेंडकरांनी सुचविले आहेत.

१) शासनाने शेतीचे समान विभाजन करुन ग्रामीण लोकांना कुळ म्हणून शेती कसण्यास द्यावी.
२) सरकारने बी–बीयाने, खते, अवजारे इत्यादी साठी अर्थ पुरवठा करावा.
३) शेती कुळाने देत असतांना सरकारने जात, धर्म, श्रीमंत, गरीब इत्यादींचा भेद करु नये.
४) सरकारी नियमांचे उल्लंघन झाल्यास दंडाची शिक्षा करावी.

डॉ. बाबासाहेबांचे मत होते की, भारतीय शेतीचे प्रश्न सोडविण्यासाठी 'औद्योगिकरीकरण' हा एकच प्रभावी व खात्रीशीर मार्ग आहे.

क) चलनविषयक विचार : डॉ. आंबेडकरांनी मांडलेला रुपयांचा प्रश्न हा भारतीय चलनाच्या इतिहासाचा भाग आहे. देशाच्या प्रमुख चलनाचा आधार म्हणून सोने–चांदी अशा मौल्यवान धातूंचा वापर सर्वत्र केला जात असे अशा धातूंच्या नाण्यासोबत कागदाच्या नोटाही प्रचलित होत्या. तसेच त्या परिवर्तनीय होत्या. आजचा काळ हा प्लॅस्टीक मनीचा, रोखता विरहीत व्यवहारांचा तसेच इत्यादी व्यवहारांचा काळ आहे. त्यामुळे रुपयाचे मूल्य या काळात जेवढे अस्थिर होते तसेच आजही आहे.

डॉ. आंबेडकरांचे सुवर्ण पध्दती ऐवजी सुवर्ण चलन विनिमय दर पध्दतीचा वापर व्हावा असे मत होते म्हणून त्यांनी अपरिवर्तनीय कागदी चलन पध्दतीचा पुरस्कार मर्यादित चलन निर्मितीसह सुचविले. चलनाचा विनिमय दर चलनाच्या खरेदी शक्ती कमी जास्त झाल्यास चलनदर बदलतो. त्यानुसार विनिमय दर ठरतो. त्यांनी भारतीय चलनात पुढील सुधारणा सुचविल्यात....

१) रुपया नाणे पध्दती बंद करावी.
२) सोन्याचे नाणे आणि रुपया यातील प्रमाण ठरवावे.
३) रुपयाचे रुपांतर सोन्यात तर सान्याचे रुपांतर रुपायांत करु नये.
४) सुवर्ण नाण्याची टाकसाळ सुरु करावी.

ISSN : 2348-7143
December 2019

डॉ. आंबेडकर म्हणतांत की रुपया तयार करण्यासाठी समाजाने जितका खर्च केला तितकेही त्याचे भविष्यातील मोलनव्हते म्हणजे समाजाच्या दृष्टीने रुपया ही वाया जात असलेली मालमत्ता होती. अशा चलनात मितव्ययता असणेही शक्य नव्हते. म्हणूनच रुपयांचे.... पुर्णपणे थांबविल्यामुळे भारतीय चलन खऱ्या अर्थाने मितव्ययी झाले असते, किंमतपातळी बरीच स्थिर झाली असती आणि विनिमयही तौलनिकदृष्टया सुरक्षित झाला असता असा रुपया अपरिवर्तनीय असला तरी तो एक समस्या ठरला नसता.

रुपयाची क्रयशक्ती स्थिर ठेवल्याशिवाय रुपयाचे मुल्य व त्या अर्थाने रुपयाचा विनिमय दर कायम राहू शकत नाही. त्यांच्या मते, केवळ व्यापारी असंतुलनामुळे रुपयाचे मुल्य घटत नसून वस्तूच्या आंतरिक मूल्यात वाढझाल्यामुळे रुपयाची क्रयशक्ती कमी होते व वाढत्या महागाईमुळे व्यापारातील नफा वाढत असला तरी त्या प्रमाणात मजुरांचे वेतन वाढत नाही, गरीबांना जीवन असह्य होते.

रुपयांचे मूल्य स्थिर का असावे? व भारतात रुपयांचे मूल्य अस्थिर का असते? यासाठी रुपयाच्या चलनाचा साखळी संबंध पुढिलप्रमाणे दर्शविला आहे.

सरकार चलनाच्या अतिरीक्त पुरवठा करते.

↓

वस्तू–सेवांच्या किंमतपातळीत वाढ होते.

↓

किंमतपातळीत वाढते म्हणजेच चलनाची क्रयशक्ती घटते.

↓

क्रयशक्ती घटल्याने चलनाचे मूल्य घटते.

↓

चलनाचे विनिमय मूल्य हे शेवटी त्याच्या सामान्य क्रयशक्तीनेच निर्धारित होत असल्याने तेही घटते.

↓

म्हणून चलनाची मात्रा नियंत्रित करुन त्याची क्रयशक्ती स्थिर ठेवणे हाच विनिमय स्थैर्याचा खरा मुद्दा आहे.

रुपयाच्या प्रश्नाचे, अर्थात त्याच्या अस्थिर मूल्याचे जे उत्तर डॉ. आंबेडकरांनी दिले होते. त्याच्या धोरणात्मक अन्वय आजही लक्षात घेण्यासारखा आहे.

रुपयाला सुवर्णात परावर्तीत न करता त्याला एका ठराविक दरात उपलब्ध केल्याने रुपयाला स्थिरता प्रदान करता येवू शकते व ती देश हितासाठी आहे असे डॉ. आंबेडकरांचे मत होते.

समारोप :

डॉ. आंबेडकरांचे अर्थविश्व अत्यंत विशाल होते. त्यांचे अर्थशास्त्रीय विवेचन अत्यंत अभ्यासपूर्व व सैद्धांतिक स्वरुपाचे होते. त्यांचे कृषी व श्रमविषयक दृष्टीकोन, लोकसंख्या नियंत्रणाविषयी विचार, राष्ट्रीयीकरण, जलव्यवस्थापन, सार्वजनिक वित्तासंबंधी विश्लेषण चलन विषयक विचार या त्यांच्या योगदानावरुन ते एक उत्कृष्ट अर्थशास्त्रज्ञ असल्याचे सिद्ध होते अशा युगपुरुषाला कोटी कोटी नमन!

श्वासात वादळ तुझ्या
माणूस शांत कसा?
वडाची आग तुझ्यात
माणूस विझला कसा?
मुक्तीचा संघर्ष तुझा
माणूस गुलाम कसा?

ISSN : 2348-7143
December 2019

संदर्भ :

१) डॉ. बी. डी. कुलकर्णी, डॉ. ढमढेरे, आर्थिक विचार व विचारवंत, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे
२) डॉ. विजय कविमंडन, डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक चिंतन, श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
३) अर्थसंवाद, एप्रिल—जुन २०१६.
४) डहाट, डॉ. धनराज, आंबेडकर ग्रंथासन, संकेत प्रकाशन, नागपूर.
५) डॉ. जाधव, नरेंद्र, डॉ. आंबेडकर, आर्थिक विचार व तत्वज्ञान, १९९२, ग्रंथाली प्रकाशन, मुबंई.
६) समाजवादी प्रबोधन प्रकाशन ज्योती —भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, एप्रिल—२०१५.

भारतीय अर्थव्यवस्था सद्यस्थिती व आव्हाने

श्री. मदन जी. प्रधान,
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
आर्ट्स् कॉलेज, सिहोरा, तह. तुमसर, जि. भंडारा

डॉ. जयंतकुमार एम. मस्के,
अर्थशास्त्र विभाग
प्रमुख, एस. एन. मोर कॉलेज, तुमसर, जि. भंडारा

सारांश :

जागतिक बँकेच्या अहवालानुसार सध्या भारतीय अर्थव्यवस्था सातव्या क्रमांकावर आहे. एकविसाव्या शतकात जगातील अर्थव्यवस्थांमध्ये होणा—या बदलाचा विचार करता भारत ही अनेक संभाव्यता असलेली अर्थव्यवस्था म्हणून नावारूपास येत आहे. बदलत्या प्रवाहाबरोबर पुढील काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेचे आकारमान (जीडीपी) पाच ट्रिलियन डॉलर्स इतके व्हावे अशी अपेक्षा असतांना भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोर आज अनेक आव्हाने आहेत. याविषयी प्रस्तुत संशोधन पत्रात विचार करण्यात आला आहे.

कि वर्ड :आर्थिक विकास, रोजगार, विषमता, अन्न सुरक्षितता, रूपयाची घसरण.

प्रस्तावना :

भारतीय अर्थव्यवस्था पाच ट्रिलियन डॉलर होण्याची स्वप्ने बघत असतांना अर्थव्यवस्थेच्या वाढीचा दर कायम राखनेही आपल्याला जड जात असल्याचीवस्तूस्थिती नाकारता येत नाही. भारतीय रिझर्व्ह बँकेने चालू आर्थिक वर्षात (सन २०१९—२०) आर्थिक विकासाचा दर ६.१ टक्के असेल असा अंदाज व्यक्त केला होता. मात्र नुकतेच रिझर्व्ह बँकेने आर्थिक विकासाचा दर ५.०० टक्के राहण्याचा सुधारित अंदाज व्यक्त केला आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा वृद्धीदर चालू आर्थिक वर्षाच्या दुस—या तिमाहीमध्ये ४.५ टक्यापर्यंत खाली आला आहे. याचाच अर्थ देशामध्ये आर्थिक स्थिती गंभिर होत असल्याचे रिझर्व्ह बँकेने मान्य केले आहे.

नॅशनल सॅम्पल सर्वेनुसार जीडीपीशी संबंधीत माहितीवरून दिसून येते की, भारतीय अर्थव्यवस्था ही मंदगतीने पुढे जात आहे. मागिल काही तिमाहीपासून देशाच्या जीडीपी मध्ये घट होत आहे. हा जीडीपी २०१८—१९ च्या पहिल्या तिमाहीत ८.० टक्क्यापर्यंत घसरला तर दुस—या, तिस—या व चौथ्या तिमाहीत जीडीपी घसरल्याचे प्रमाण अनुक्रमे ७.० टक्के, ६.६ टक्के आणि ५.८ टक्के एवढे होते. अहवालावरून लक्षात येते की, भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सर्वात जास्त लोकसंख्या ज्या क्षेत्रावर अवलंबून आहे त्या कृषीक्षेत्राच्या विकासदरात लक्षणिय घसरण दिसून येत आहे. २०१७—१८ च्या अखेरच्या तिमाहीत ६.५ टक्के असलेला कृषी क्षत्राचा विकासदर २०१८—१९ च्या पहिल्या, दुस—या, तिस—या व चौथ्या तिमाहीत अनुक्रमे ५.१ टक्के, ४.२ टक्के २.७ टक्के आणि ०.१ टक्के याप्रकारे असल्याचे आकडेवारीवरून दिसते. कृषीक्षेत्राबरोबरच उत्पादन क्षेत्रातदेखील घट झाल्याचे नोंदविण्यात आले. २०१८—१९ मध्ये महिल्या तिमाहीत या क्षेत्राचा अर्थव्यवस्थेतील वाटा १२.१ टक्के होता. तो दुस—या, तिस—या व चौथ्या तिमाहीत ६.९ टक्के, ६.४ टक्के आणि ३.१ टक्के अशा प्रमाणात कमी झाला. एकीकडे भारतीय अर्थव्यवस्थेला जागतिक पातळीवर वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था असे आपण म्हणत असलो तरी दुसरीकडे अनेक आंतरराष्ट्रीय अहवालातून प्राप्त आकडेवारीवरून भारत हा जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या क्रमवारीत काही क्षेत्रांमध्ये मागे पडत आसल्याने भारत जागतिक महासत्ता होण्यास बराच काळ लागेल. आज भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोर पुढील आव्हाने आहेत —

१) रोजगारवाढीचे आव्हान :अलिकडेच भारत सरकारने २०२४ पर्यंत भारतीय अर्थव्यवस्था पाच ट्रिलियन डॉलर्सपर्यंत करण्याचे जे उद्दिष्ट ठरविल आहे. ते सध्याचा आर्थिक वाढीचा दर पाहता अवघड दिसत आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासाबरोबर आज रोजगारात वाढ होतांना दिसत नाही. सध्या भारतीय अर्थव्यवस्था जगातील मोठया अर्थव्यवस्थांपैकी एक असली तरी गरीबीचे आव्हान अजुनही कायम आहे. तेव्हा ही गरीबी कमी करून रोजगाराच्या संधी वाढवाव्या लागतील.सध्या ऑटोमोबईल उद्योगातील घसरणीकडे सर्वात चिंतेची बाब म्हणून पाहिले जात आहे. वाहन निर्मिती करणा—या काही उद्योजकांनी उत्पादन बंद करण्याची घोषणा केली आहे. मागील एक वर्षात मागणीमध्ये मोठया प्रमाणात घट झाली आहे या ऑटोमोबाईल सेक्टरबरोबरच रिअल इस्टेट, मॅन्युफॅक्चरींग, सरकारी क्षेत्र या क्षेत्रातसुद्धा रोजगार घटीचे वास्तव दिसून येत आहे. म्हणूनच आज अर्थव्यवस्थेसमोरील सर्वात मोठे आव्हान हे रोजगारवाढी संदर्भात असल्याचे दिसते. कारण सद्यस्थितीत देशातील बेरोजगारीचा दर हा ६.१ टक्के असून तो मागील काही वर्षात सर्वाधिक आहे. याचा अर्थ देशातील सात कोटी साठ लाख लोक बेरोजगार आहेत. गेल्या एकाच वर्षात सन २०१८—१९ मध्ये एक कोटी दहा लाख

ISSN : 2348-7143
December 2019

लोकांनी त्यांचा रोजगार गमावला आहे. बी.एस.एन.एल. या सरकारी कंपनीजवळ आपल्या दीड कोटी कर्मचा—यांना वेतन देण्यासाठी पैसे नाहीत. सरकारी बँकांचे थकीत दहा लाख कोटीपेक्षा अधिक झाले आहेत. देशात वाहन उद्योग मोठा आहे. पण सध्या दुचाकी वाहनांची विक्री १७.०० टक्क्यांनी तर चार चाकी वाहनांची विक्री २९.०० टक्क्यांनी कमी झाली आहे. या क्षेत्रातील जवळपास पाच लक्ष लोकांना कामावरून कमी करण्यात आले आहे. देशातील पाचशे मोठया कंपन्यांपैकी साडेतीनशेवर कंपन्या तोटयात चालल्या आहेत. त्यामुळे लाखो लोक बेरोजगार होत आहेत. ही मंदीसदृश्य स्थिती लक्षात घेऊन सरकारने अर्थव्यवस्थेला नवसंजीवनी देण्यासाठी बँकांना सत्तर हजार कोटी, घरांना तीस हजार कोटी व उद्योगांना सवलती देण्याचे जाहीर केले.

२) आर्थिक—सामाजिक विषमता :भारतासमोर इतर समस्यांबरोबरच आर्थिक—सामाजिक विषमता हा गंभीर प्रश्न दिसून येतो. भारतातील विविध राज्यांमध्ये दरडोई उत्पन्न, गरीबी, मुलभूत सोई आणि अर्थिक—सामाजिक विकासामध्ये खुप तफावत आढळून येते. ही तफावत कमी करण्याकरीता भारताच्या औद्योगिक विकासाला प्रोत्साहन देऊन सर्वव्यापी प्रयत्न करण्यात आले आहेत. तरीही ही विषमता कमी होतांना दिसून येत नाही. दरवर्षी फोर्ब्स ही अमेरिकेची मॅगझीन जगातील सर्वात श्रीमंती व्यक्तींचीयादी प्रकाशित करते. या यादीमध्ये भारतातील १२१ व्यक्तींचा समावेश आहे. मागिल वर्षाच्या तुलनेत या नावांमध्ये एकोणवीस व्यक्तींची भर पडलेली आहे. तर दुस—याबाजुला जागतिक बँकेच्या अहवालानुसार देशातील सत्तावीस कोटी लोकसंख्या दारिद्रयात जीवनयापन करत आहेत.शहरी व ग्रामीण क्षेत्रात मोठया प्रमाणावर प्रादेशिक विषमता असून यामध्ये लक्षणीय तफावत असल्याचे दिसते. शहरांच्या तुलनेत ग्रामीण अर्थव्यवस्था कमी विकसित आहेत. यामुळे भारताच्या अर्थव्यवस्थेतवैविध्यता दिसून येते. शेती, हस्त व्यवसाय, कापड गिरण्या, उद्योगधंदे, उत्पादन आणि विविध प्रकारच्या सेवा यासारख्या अनेक बाबींचा समावेश होतो. भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी दोन तृतीयांश लोकांचा उदरनिर्वाह अजूनही शेती अथवा शेतीशी संबंधीत उद्योगांवर सुरू आहे. देशातील एकूण कार्यकारी लोकसंख्येपैकी जवळपास ५४.०० टक्के लोकसंख्या कृषीक्षेत्रात कार्यरत आहे व देशाच्या एकूण राष्ट्रीय उत्पन्ना कृषी क्षेत्राचा वाटा जवळ—जवळ १३.०० टक्केपर्यंत आहे. यामुळे शेतीक्षेत्रात प्रतिव्यक्ती उत्पन्न कमी आहे. एकूणच शेतीक्षेत्रात व गैरशेतीक्षेत्रात काम करणा—या लोकांच्या उत्पन्नात खुप मोठे अंतर आहे. आवश्यकतेपेक्षा जास्त लोक शेतीक्षेत्रात काम करीत असल्यामुळे या क्षेत्रात प्रकर्षाने छुपी बेरोजगारी आढळते. भूमीवरील लोकसंख्येच्या अतिरीक्त भारामुळे जमिनीचे उपविभाजन व अपखंडन होत आहे. देशातील एकूण शेतक—यांपैकी ६५.०० टक्के शेतक—यांजवळ दोन हेक्टरपेक्षा कमी जमीन आहे. तर ३५.०० टक्के शेतक—यांजवळ २ हेक्टरपेक्षा जास्त जमीन आहे. यावरून जमिनीचा लहान आकारमान धारणकरणा—या शेतक—यांचे प्रमाण अधिक असून शेतीची उत्पादकता कमी आहे.

३) अन्न सुरक्षितता आव्हान :आज भारतातील वाढत्या लोकसंख्येबरोबरचअन्न सुरक्षिततेचे आव्हान महत्वपूर्ण आहे. एकुणच अर्थव्यवस्था विकसित होतांना दिसत असली तरी कृषीउत्पादन चार टक्क्यांपेक्षा कमी आहे. अन्न—धान्याच्या उत्पादनात वाढ होतांना दिसले तरी अन्न सुरक्षिततेच्या दृष्टीने ही वाढ पुरेशी नाही. आज कृषी क्षेत्रात विविध क्रांती करण्याची आवश्यकता आहे. त्या दिशेने अन्न सुरक्षितताविषयकव्यवस्थापन प्रभाविपणे राबवावे लागेल. वर्तमानकाळात अन्न प्रदुषणाची समस्या प्रभावी आहे. अन्न उत्पादन घेण्याकरीता मोठया प्रमाणात होणारा रासायनिक खतांचा, औषधांचा अती वापर या कारणाने अनेक दिर्घकालीन आजारात वाढ होत आहे. प्रदुषित अन्नाद्वारे जंतू संसर्ग व त्यामुळे होणारे रोग आणि अन्नाद्वारे होणा—या विषबाधा यांचा समावेश होतो. वाढत्या किटकनाशकांमुळे रक्ताभिसरणावर परिणात होतो, मज्जासंस्थेची कार्यक्षमता घटते आणि पचनसंस्थाही प्रभावित होते. वंध्यत्व, त्वचा विकार आणि नेत्रविकार यातही अन्न पदार्थातून आलेल्या किटकनाशकांचा वाटा असल्याचे आढळते. जमिनीतील युरीया जनावरांच्या चा—यातून त्यांच्या शरीरात आणि त्यांच्या दुधातून मानवी शरीरात प्रवेश करते. त्याचप्रमाणे भाज्या, फळे यांच्या माध्यमातून घातक रसायने मानवी शरीरात प्रवेश करतात. परिणामी मानवाचे आरोग्य धोक्यात येऊन अनेक गंभिर आजारांचा सामना देशातील नागरिकांना करावा लागत आहे. त्यामुळे त्यांचे आयुर्मान कमी होऊन कार्यक्षमता कमी होत आहे. याच कार्यक्षमतेचा अनिवार्य परिणाम म्हणजे उत्पादनात घट होय.

४) भारतीय रूपयाची घसरण : भारतीय रूपयाचीघसरण ही अर्थव्यवस्थेतील एक प्रमुख मौद्रिक घटना आहे. आर्थिक विकास करण्यासाठी चलनाचे स्थैर्य टिकवून ठेवणे हे भारतीय अर्थव्यवस्थेपुढील प्रमुख आव्हान आहेत. जुलै २०११ ला १ डॉलर ला ४४ रूपये असा दर होता. तो डिसेंबर २०१९ मध्ये वाढून ७१ रूपये इतका झाला आहे. डॉलरच्या तुलनेत रूपयाचे मूल्य दिवसेंदिवस घसरत आहे. वेळोवेळी रूपयाचे मूल्य घसरणे हे भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी धोक्याची घंटा असते. याचे कारण म्हणजे चालू खात्यातील तुट व राजकोषिय तुट याबरोबरच वाढती महागाई आकाशाला भिडत आहे. गुंतवणुकादारा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील विश्वास कमी होत आहे. रूपयाची मूल्य घसरण थांबविण्यासाठी सरकारचे प्रयत्न कमी पडत आहेत. पेट्रोल, डिझेल, कोळसा, गॅस, इलेक्ट्रॉनिक उपकरणे इत्यादीच्या सातत्याने किंमतवाढ होत आहेत. रूपयाच्या घसरणीमुळे निर्यातीत आवश्यक त्या प्रमाणात वाढ होतांना दिसत नाही. उत्पादन खर्चातील वाढीमुळे निर्यातक्षमतापण कमी होत आहे.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

निष्कर्ष :

भारतातील आर्थिक विकासाचा दर कमी होत असतांना त्यावर काय उपाययोजना आहे ? हे सरकारने स्पष्ट केले नाही.एकंदरित भारताची निर्यात दिवसेंदिवस कमी होत असून आयातीवरील खर्चवाढतांना दिसत आहे. आंतरराष्ट्रीय बाजारामध्ये होणारी खनिज तेलाची दरवाढ ही आपल्या हातात नसली तरी त्याची आयात कमी करणे आपल्याला शक्य आहे. देशाच्या शासन आणि प्रशासकीय यंत्रणेवर होणारा भरमसाठ खर्च कमी करून त्यामधून वाचलेला पैसा हा आपल्याला मुलभूत सोयी–सुविधांसाठी वापरता येऊ शकतो.

अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने पुढील काळ महत्वाचा आहे. सरकारला अर्थव्यवस्थेची गती आणि विकास यावर लक्ष केंद्रित करावे लागेल. वरील सर्व समस्यांचा विचार करता तात्काळ उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. अर्थव्यवस्थेतील मंदीच्या स्थितीचा सामना करीत प्रभावी रोजगारक्षम अर्थव्यवस्थेच्या निर्मितीसाठी परिणामकारक अशा धोरणात्मक निर्णयांची आवश्यकता आहे. खरं तर अर्थव्यवस्थेच्या यशाचे मापदंड केवळ एका किंवा काही तिमाहीतील आर्थिक कामगिरी असू शकत नाही. अर्थव्यवस्था सुधारण्यासाठी आर्थिक विकास दराला वेग देणे,रोजगार संधी निर्माण करणे, सार्वजनिक खर्चावर नियंत्रण ठेवणे आणि अनौपचारीक क्षेत्राला कार्याशी जोडुन घेणे आवश्यक आहे. ब–याचदा नैराश्याचे वातावरणसुद्धा अर्थव्यवस्थेला मागे नेत असते. तेव्हा देशाची अर्थव्यवस्था प्रगतीपथावर आहे हा संदेशसुद्धा जनतेमध्ये जाणे आवश्यक असते. तरच भारत देश विकासाच्या नव्या वाटेववर पथसंचालन करून नवा भारत घडण्यास मदत होईल.

संदर्भ :

१. अर्थव्यवस्था अवलोकन : मासीक (Vol III 2013), धनकर पब्लिकेशन प्रा. लि., साकेत, मिरज (उ.प्र.).
२. मिश्र, पुरी : 'भारतीय अर्थव्यवस्था', हिमालय पब्लिकेशन, दिल्ली.
३. दत्त, सुंदरम : 'भारतीय अर्थव्यवस्था', एस. चंद प्रकाशन, दिल्ली.
४. देसाई, भालेराव : 'भारतीय अर्थव्यवस्था', निराली प्रकाशन, पुणे.
५. Report of NSO 2018-19
६. www.orfonline.org
७. www.wikipedia.org
८. www.navprabha.com

ISSN : 2348-7143
December 2019

भारतीय अर्थव्यवस्थतेत क्रिकेट खेळाची भुमिका

प्रा. उत्तम रामचंद्र देउळकर
संचालक, शारिरीक शिक्षण व खेळ विभाग लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा. जि. चंद्रपुर

गोषवारा:

अर्थव्यवस्था म्हणजे समाजाच्या अमर्यादित गरजा त्याच्या मर्यादित साधनांचा पर्याप्त उपयोग करून भागविण्याचे प्रयत्न करण्यासाठी अस्तित्वात आलेली किंवा आणलेली आणि उत्पादन, विभाजन व भविष्य काळासाठी तरतुद करणारी आर्थिक घटकांची व्यवस्था होय. मानविय गरजा या अमर्यादित आहेत त्या मानाने गरजा भागविणारी नैसर्गिक साधने मात्र मर्यादित आहेत. परंतु एकंदरीत ही प्रक्रिया मानवनिर्मित आहे असे मला वाटते. आणि असे माननारे प्रगतिवादी व समाजवादी. अर्थव्यवस्थेचा ईतिहास बघितला तर आपणाला मृगया, मेंढपाळी व कृषी हया आर्थिक व्यवसायाचे प्राधान्य होते. संपत्तीचे उत्पादन वाटप त्या काळात कमी गुंतागुतीची प्रक्रिया होती. पुर्वी ज्या राष्ट्राची आर्थिक स्थिती बळकट असेल त्या राष्ट्राकडे युध्दसामग्री, सैनिक, याची कमतरता नव्हती असे राष्ट्र त्या काळामध्ये बघितल्यास मोठया प्रमाणात खेळाचे आयोजन केले जात होते, जसे ग्रीक साम्राज्य येथे ऑल्म्पिक सुरूवात झालेली आपल्याला दिसते परंतु हे सर्व प्रजेच्या मनोरंजनासाठी होते. आज परिस्थितीत बदल झालेला दिसतो. भारतातील सर्वाधिक लोकप्रिय खेळ क्रिकेट याचे एक उदाहरण आपल्या समोर आहे. मनोरंजनासोबतच अर्थ व खेळ या एकाच नाण्याच्या बाजु झालेल्या आपल्याला दिसतात. क्रिकेट खेळात तर भारतात माठी आर्थिक उलाढाल आजघडीला होत आहे.

प्रस्तावना

भारतिय अर्थव्यवस्था ही जगातील १२ व्या क्रमांकाची जागतिक अर्थव्यवस्था आहे. जर विनिमय दरात मोजल्यास आज भारताचे वार्षिक सकल उत्पादन (Gross domestic product) १०८९ अब्ज डॉलर एवढे आहे. भारतिय अर्थव्यवस्थेचा जगात तिसरा क्रमांक लागतो. जगात सर्वात वेगाने प्रगती करणा—या राष्ट्रामध्ये चिन नंतर आपला दुसरा क्रमांक लागतो. भारतीय अर्थव्यवस्थेत वैविध्य दिसुन येते. शेती, हस्तव्यवसाय, कापडगिरण्या, उद्योगधंदे, उत्पादन आणि विविध प्रकारच्या सेवा भारतात काम करणा—या लोकांपैकी दोन तृतियांश लोकांचा उदरनिर्वाह अजुनही शेती अथवा शेतीसी संबधित उद्योगावर चालतो.

सेवावर आधारीत व्यवसाही अर्थव्यवस्थेत अतिशय महत्वाची भुमिका बजावत आहे. भारत हा अतिकुशल तंत्रज्ञ पुरवणारा जगातील सर्वात मोठा निर्यातक आहे. स्वातंत्र प्राप्ती नंतर भारतामध्ये समाजवादी अर्थव्यवस्थेचा मार्ग अवलंबण्यात आला. १९९० च्या दशकाच्या सुरूवातीपासुन भारताने हळुहळु परकीय गुंतवणुकीतील आणि व्यापारावरील नियंत्रण कमी करून आपली अर्थव्यवस्था आर्थिक सुधाराद्वारे खुली करायला सुरूवात केली.

जगातील देशांच्या अर्थव्यवस्थेचा विचार केल्यास असे आढळुन येते की ज्या राष्ट्राची आर्थिक स्थिती ब—यापैकी आहे. खेळासी संबधित बरीच विदेशी गुतवणुक भारतात झालेली आपण पाहतो. ज्या राष्ट्राची खेळ क्षेत्रात आर्थिक उलाढाल वाढलेली आहे त्या राष्ट्राची खेळ क्षेत्रात प्रगती झालेली आपल्याला दिसते उदा. चिन. आफ्रिकण देशातील बरेच खेळाळु भारतातील खेळामध्ये सहभागी होतात. उदा. भारतातील विविध ठिकाणी आयोजित मॅराथॉन स्पर्धा. मोठया प्रमाणात आर्थिक उलाढाल या मध्ये होत असते.

उद्वेश

१. अर्थव्यवस्था म्हणजे काय!
२. भारतीय अर्थव्यवस्थे चे स्वरूप समजुन घेणे
३. भारतीय क्रिकेट कंट्रोल बोर्ड यांची आर्थिक स्थिती व आर्थिक नियोजन कसे असते!
४. भारतीय क्रिकेट कंट्रोल बोर्ड यांची आर्थिक स्थिती
५. क्रिकेट खेळाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर परीणाम पाहणे!

अध्ययन पध्दती

कोणत्याही संशोधकाला संशोधन जर करायचे असेल तर संशोधन हे वैद्यानिक पध्दतीवर आधारित असते यात संशोधनाला प्रमाण मानले जात नाही तर संशोधन हे केवळ माहीतीचा संग्रहच असतो. म्हणुन प्रस्तुत शोध निबंधासाठी वर्णणात्मक संशोधन आराखडयाचा उपयोग करण्यात आला आहे. एखाद्या व्यक्ति, समुह, समाज, घटना किंवा कोणत्याही वित्तीय किंवा समस्याचा या वास्तविक तथ्यांचे वैशिष्टयांचे वर्णणात्मक विवेचन प्रस्तुत करणे ही वर्णनात्मक संशोधन आराखडयाचा मुख्य उद्वेश आहे वैज्ञानिक पध्दतीने संकलित केलेल्या तथ्यांचा आधारे वर्णनात्मक विश्लेषन करणे म्हणजे

वर्णणात्मक संशोधन आराखडा होय. तसेच प्रस्तुत अध्ययनात तथ्य संकलनासाठी दुययम तथ्य सामुग्रीचा उपयोग करण्यात आला आहे. यात अर्थव्यवस्थेवर आधारीत पुस्तके खेळावर आधारीत पुस्तके वर्तमानपत्र, मासिकपत्रे, युटयब वरील भाषणे, संकेतस्थळ इत्यादी.

तथ्य विश्लेषण

समाजाच्या अमर्यादित गरजा त्याच्या मर्यादित साधनांचा पर्याप्त उपयोग करून भागविण्याचे प्रयत्न करण्यासाठी अस्तित्वात आलेली किंवा आणलेली आणि उत्पादन, विभाजन व भविष्यकाळासाठी तरतुद करणारी आर्थिक घटकांची व्यवस्था म्हणजे अर्थव्यवस्था होय.

उत्पादन, विभाजन, विनिमय आणि उपभोग या चार प्रकारच्या व्यवहारांना आर्थिक व्यवहार असे म्हटल्या जाते आणि या चार व्यवहारासी संबधित असलेल्या संस्था, संघटना यांच्या एकत्रीकरणातुन जी व्यवस्था निर्माण होते तिला अर्थव्यवस्था असे म्हणतात.

भारतीय अर्थव्यवस्था ही एक विकसनशिल अर्थव्यवस्था आहे. स्वांतत्रप्राप्ति नंतर भारताने मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्विकार करून नियोजनाच्या मार्गाने आर्थि विकास साध्य करण्याचा मार्ग अनुसरला, त्यानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थे मधे विविधांगी बदल झाले मात्र १९९१ च्या आर्थिक सुधारणा पासुन भारताच्या अर्थव्यवस्थेचा प्रवास नियोजित मिश्र अर्थव्यवस्थेकडुन मुक्त अर्थव्यवस्थेकडे सुरू आहे. मात्र अजुनही दरडोई उत्पन्नाचा कमी स्तर, वृद्वी दरातील चढउतार लोकसंख्येचा उच्च वाढीचा दर दारीद्रयाचे उच्च प्रमाण, बेरोजगारीचा उच्च दर, कृषीआधारीत अर्थव्यवस्था इत्यादी भारतिय अर्थव्यवस्थेची महत्वाची वैशिष्टे आहेत.

देशाची आर्थिक व्यवस्था वा स्थिती ही जर चांगली असेल तर त्या देशात व राज्यात खेळाच्या विकासा करीता एक चांगले वातावरण असलेले आपण पाहतो. देशात वा राज्यात झालेला क्रिडा क्षेत्राचा विकास हा त्या देश वा राज्याच्या प्रगतीचा एक टप्पा मानला जातो. त्यामुळे खेळ व खेळाडुंना सातत्याने प्रोत्साहन देण्याचे प्रत्येक शासनाचे धोरण असते. त्या धोरणाच्या माध्यमातुन विविध योजना, उपक्रम, शासन राबवित असते.

भारतातील क्रिकेट खेळासी संबधित असणारी सर्वोच्छ संस्था भारतीय क्रिकेट कंट्रोल बोर्ड ही आहे. भारतीय क्रिकेट संघाने आपली पहीली टेस्ट मॅच ही १९३२ मध्ये खेळुन आपल्या प्रवासाला सुरूवात केली. १९५२ मध्ये भारतीय संघाने पहीली टेस्ट मॅच जिंकली. १९६ मॅच मध्ये ३५ सामन्यामध्ये भारत विजयी झाला. अस्यावेळेस भारतीय टीम ही कमजोर टिम म्हणुन ओळखली जायची. परंतु १९८३ मध्ये कपिलदेव यांच्या नेतृत्वात भारताने वन डे क्रिकेटचा पहिला विश्वकप वेस्ट इंडिज या बलाढय संघाला हरवुन पहिला विश्वकप जिंकला. या नंतर भारताची क्रिकेट या खेळातील स्थिती सुधारू लागली. २०११ मध्ये महेन्द्रसिंग धोनी याच्या नेतृत्वात भारताने पुन्हा एकदा वन डे क्रिकेट विश्व कपा वर आपले नाव कोरले.

भारतातील पहीला क्रिकेटर म्हणजे राजा रणजितसिंग होय यांनी १८९६ मध्ये क्रिकेट खेळलेले आहे. आज त्यांच्या नावावर भारताअंतर्गत रणजी क्रिकेट स्पर्धा चे आयोजन केले जाते जे की आजतागायत चालु आहे.

बीसीसीआय ही विश्वामध्ये क्रिकेट क्षेत्रातील सर्वात श्रीमंत संस्था म्हणुन ओळखली जाते. आज घडीला बीसीसीआय आर्थिक सहकार्यासाठी भारत सरकारवर विसंबुन नाही. एका निवेदना द्वारे १२ सप्टेंबर २००६ ला जाहीर केले की एका वर्षात क्रिकेट मैदाने अपग्रेड करणे व नविन स्टेडियम बनविण्यासाठी १६०० करोड रूपये खर्च करण्यात आला. आजच्या स्थिती मध्ये भारतामध्ये ५२ स्टेडियम आहेत. आणि क्रिकेटची मातृभुमि इंग्लंड मध्ये २३ स्टेडियम आहेत. या ५२ पैकी २२ स्टेडियम नेहमि केव्हाही मॅच घेण्यास तैयार असतात.

बीसीसीआय ने खेडाळुसाठी नविन ग्रेड कॉनट्रक्ट पध्दती ठेवली आहे ज्याला आपण चार विभागामध्ये विभाजु.

ए+ ग्रेड मध्ये असणा—या खेडाळुसाठी वार्षिक ७ करोड रू. मानधन.

ए ग्रेड मध्ये असणा—या खेडाळुसाठी वार्षिक ५ करोड रू. मानधन.

बी ग्रेड मध्ये असणा—या खेडाळुसाठी वार्षिक ३ करोड रू. मानधन

सी ग्रेड मध्ये असणा—या खेडाळुसाठी वार्षिक १ करोड रू. मानधन.म्हणुन दिल्या जाते.

कसोटी, एकदिवसीय, तसेच २०—२० या खेडाडुची प्रति मॅच फी पुढील प्रमाणे.

कसोटी— १५ लाख रू. प्रति मॅच

एकदिवसीय— ६ लाख रू. प्रति मॅच

ट्वेंटी—ट्वेंटी— ३ लाख रू प्रति मॅच

नाइक या आंतरराष्ट्रीय कंपनीने भारतिय संघाचे कपडयाचे किट चे प्रायोजक पद हे ३७० करोड रू ला विकत घेतले.

ओपो या कंपनीने ऑफिशियल स्पानसर शिप करीता बीसीसीआय कडुन १०७९ करोडे रू. हक्क विकत घेतले.

ISSN : 2348-7143
December 2019

झी टेलीफिल्म ने मिडीया राईट २१९ करोड रू. ला विकत घेतले.
भारतीय अर्थव्यवस्थेवर परीणाम करणारी आय पी एल ही २० २० क्रिकेट स्पर्धा ही बीसीसीआय ने सुरू केली त्याचा सकारात्मक परीणाम भारतीय अर्थव्यवस्थे वर झालेला आपल्याला दिसेल.

एप्रील—२००८ मध्ये आयपीएल चा पहिला सीजन सुरू झाला. स्टार स्पोर्ट इंडिया टिव्ही ने ग्लोबल मिडिया राईट १६,३४७ करोड रू. ला २०१८—२२ पर्यंत खरेदी केले. स्टार स्पोर्ट इंडिया यानी पुन्हा एक खरेदी केली ती म्हणजे डोमेस्टिक सिरीज आणि होम सिरीज प्रसारणाचे हक्क त्यांनी ६,१३८ करोड रू. ला विकत घेतले. स्टार स्पोर्ट नी १० सेकंदाच्या जाहीरातीसाठी फी ही १० लाख रू. ठेवली.

आयपीएल च्या माध्यमातुन बीसीसीआय ने १६० करोड रू फक्त टिकिट विक्री तुन कमाई केली. २०१६ मध्ये आयपीएल च्या माध्यमातुन १७१४ करोड रू. व २०१८ मध्ये २०१७ करोड रू. आयपीएल ने कमबवले.
प्रायोजकाच्या स्वरूपात डीएलएफ यांचे कडुन २००८—१२ मध्ये २०० करोड., पेप्सी कडुन २०१३—१४ मध्ये २३८ करोड, व्हिवो कडुन २०१६—१७,२०१८—२२ मध्ये २१९९ करोड रू. ची कमाई केली.
आयपीएल ची ब्रॅन्ड व्हॅल्यु जर जर आपण पाहिली तर २०१६ मध्ये ४.१६ बिलीयन, २०१७ मध्ये ५.३ बिलीयन, २०१८ मध्ये ६.१३ बिलीयन डॉलर आहे.

जगामध्ये विविध खेळाच्या लिग आयोजित केल्या जातात त्यामध्ये आयपीएल ही ७ व्या क्रमांकावर येते व आशिया खंडामध्ये १ ल्या नंबरची लीग आहे. या वरून आपल्याला या खेळाचे स्वरूप लक्षात येईल कीती मोठे स्वरूप आहे.

आयपीएल जिंकणा—या संघाला १५ करोड राशी दिल्या जाते तर उपविजेता संघाला १० करोड राशी दिल्या जाते व तिस—या व चवथ्या क्रमांकावर असणा—या संघाला ७.५ करोड राशी दिल्या जाते. आयपीएल मुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या जीडीपी मध्ये ११.५ करोड रूपयाचे योगदान दीले. परंतु आपल्याला प्रश्न निर्माण होउ शकतो की हे कसे तर आयपीएल मध्ये व्यापारी उत्पादन जसे गेम पॅन्ट, वॉचेस, शुज, कॅप हे सगळे परवाना प्राप्त उत्पादन असतात या सर्व उत्पादनावर कर लागलेला असतो. खाण्याचे पदार्थ सुध्दा करपात्र असतात. प्रायोजक पद धेणा—या कंपन्यावर सुध्दा टॅक्स लागलेला असतो. आणि याचा सरळ सरळ फायदा देशाला होत असतो.

क्रिकेट सामन्याचा पर्यटनावर सुध्दा परीणाम दिसुन येतो, आयपीएल सामन्यांच्या वेळेस ३० टक्के पर्यटकांची संख्या आपल्याला दिसुन येते, आणि सामन्याच्या वेळेस पर्यटकाना देशातील इतर पर्यटन स्थळाला भेटी देता येतात. ज्या ठिकाणी सामने आयोजित असतात त्या शहराच्या परीसरात व्यवसाय वृद्धी झालेली आपण पाहतो. जसे वाहतुक क्षेत्र, हॉटेल क्षेत्र यांच्या व्यवसायात सामन्याच्या वेळेस रोजगारा मध्ये सुध्दा वाढझालेली दिसते. या स्पर्धे दरम्यान हॉटेल, मॉल, छोटे व्यावसायीक यांच्या व्यवसायात सुध्दा वाढझालेली आपल्याला दिसुन येते.

बेंगलुरू बेस्ड स्पेक्टॉकॉम टेक्नॉलाजी या अनिल कुबले च्या कंपनीची निर्मिती आयपीएल काळातच झालेली आहे. अमदाबाद बेस्ड क्रिक हिरोज अस्या कंपन्याची निर्मिती आयपीएल काळातच झालेली आहे. क्रिकेट मुळे ब—याच लोकांना रोजगार उपलब्ध होतो.

देशातील व देशाबाहेरील बरेच खेडाळु गरीबी तुन श्रीमंत झालेले आहेत. काही क्रिकेटर इतके श्रीमंत झाले की त्यांनी आपले ब्रॅन्ड काढलेत यामुळे रोजगाराची निर्मितीच होते.
एकंदरीत क्रिकेट मुळे देशाअंतर्गत अर्थव्यवस्थेला फायदा झालेला आपल्याला दिसुन येते.

निष्कर्ष

भारतातील ईतर खेळामध्ये सुध्दा क्रिकेट खेळासारखी प्रगती व्हायला पाहिजे त्यामुळे अर्थव्यवस्थेला गती देण्यास मदत होईल. क्रिकेट खेळामुळे देशातील पर्यटन व्यवसायात उल्लेखनिय प्रगति आपल्याला दिसुन येते. विदेशी खेळाडु आयपीएल सारख्या स्पर्धेमध्ये सहभागी होत असल्यामुळे विदेशातील बरेच पर्यटक आपल्या देशात येतात त्यामुळे विदेशी मुद्रा भंडारा मध्ये वाढ होते व देशाची आर्थिक स्थिती मजबुत होण्यास मदत मिळते.

संदर्भ

भारतीय अर्थव्यवस्था:— डॉ. विनायक एस. देशपांडे,
प्रतियोगिता दर्पण—२०१५,१६,१७,
अर्थ ब्रम्ह— २०१७,१८,
स्पोर्ट स्टार— २०१७,१८,
युटयब, व www.cricketindia

ISSN : 2348-7143
December 2019

भारतीय अर्थव्यवस्थेत शाश्वत शेती आजच्या काळाची गरज

डॉ. कल्पना भजनी
अर्थशास्त्र विभागप्रमुख कमला नेहरु महाविद्यालय, नागपूर
डॉ. कांचनमाला क्षीरसागर
एल.ए.डी. कॉलेज, नागपूर

गोषवारा :–

या संशोधनाचे उद्दिष्ट भारतीय अर्थव्यवस्थेत शाश्वत शेती आजच्या काळाची गरज याचा अभ्यास करणे हा होय. भारतीय लोकांचे उदरनिर्वाहाचे साधन शेती आहे. ही शेती विविध स्त्रोतांच्या कार्यक्षमतेवर अवलंबविलेले धोरण, आणि अमंलात आणलेल्या पध्दतीवर आधारीत असते. सतत वाढणारी लोकसंख्या, जंगलतोड, औद्योगिकरणात वाढ व आधुनिक शेती या सर्व कारणांमुळे दिवसेंदिवस पर्यावरणीय प्रदुषणाची समस्या उग्र रुप धारण करीत आहे. त्यामुळे मानवी आरोग्यावर, वनस्पतीवर, प्राणीमात्रावर तसेच आर्थिक संपत्तीवर परिणाम होत आहे. तेव्हा भविष्यात हया परिणामांचे प्रमाण कमी व्हावेत या हेतूने मानवजातीला वाचविण्यासाठी शाश्वत शेतीची संकल्पना समोर आली. शाश्वत म्हणजे कृषी उत्पादनाची मागणी आणि पुरवठा यांच्यात समतोल असणे होय. याचा अर्थ वर्तमान पिढीच्या गरजा कशा पूर्ण करता येतील ? हा प्रश्न सोडवितांना भावी पिढीच्या गरजापूर्तीच्या क्षमतांशी तडजोड होणार नाही यांच्याकडे सुध्दा लक्ष पुरविलेले आहे. तसेच कृषी क्षेत्रातील शाश्वत शेती विकासाचे उद्दिष्ट उत्पादन कार्यक्षमता आणि रोजगाराची पातळी वाढविणे आणि अधिक उपयोग करुन नैसर्गिक संसाधनाचे संरक्षण जतन करणे हा होय. म्हणुनच शाश्वत शेती आजच्या काळाची गरज आहे असे म्हणणे संयुक्तिक ठरते.

बीजशब्द :

शाश्वत शेती, विकास, अर्थव्यवस्था, संसाधने, सेंद्रिय, भारत, योगदान, कृषी.

प्रस्तावना :–

शाश्वत शेती हा विषय नविन नाही. ही एक वैकल्पिक शेती प्रणाली असून २० व्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळात बदलत्या शेती पध्दतीच्या प्रक्रियेमध्ये उद्भवली. ही शेती पध्दती आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नियमित आणि अनेक राष्ट्राद्वारे कायद्यानुसार अमंलात आणल्या जाते. युनायटेड स्टेट्स, द. युरोपियन आणि जपान यात सेंद्रिय पध्दतीची शेती करुन पिकविलेल्या अन्नधान्याच्या मुख्य बाजारपेठाही आहेत.

आपल्या देशामध्ये अनादीकाळापासुन सेंद्रिय शेती हा विषय सुरु झालेला आहे. खरे पाहता आपल्या देशात ब्रम्हगिरी पर्वतावर गौतम ऋषी शेती करत होते असे पुराणामध्ये सांगितले आहे. याचे कारण त्यावेळेची जमीन ही सुपीक, विषमुक्त, रसायनमुक्त व समृध्द होती. तसेच त्यावेळचे शुध्द पाणी, शुध्द बियाणे, पुरेसा व उत्तम सुर्यप्रकाश व उत्तम वनराई होती. महत्वाचे म्हणजे त्याकाळी माणसांची मने शुध्द, पवित्र व मंगल होती. मात्र आपल्या राज्यात अगदी अलीकडील काळात सेंद्रीय शेतीचा अवलंब करण्यात सुरुवात झाली आहे. सन २०१५ पर्यंत संपूर्ण राज्य सेंद्रिय शेतीखाली आणण्याचे ठरविले होते. आज सेंद्रिय शेतीचा हिस्सा दिवसेंदिवस वाढत आहे असे निदर्शनास येत आहे. राज्यात सेंद्रिय शेतीला उत्तेजन देणाऱ्या दोन योजना राबविण्यात येत आहेत. त्यापैकी पहिली योजना १५० टक्के राज्य पुरस्कृत असून ती वसंतराव नाईक शेती स्वावलंबन अभियानाअंतर्गत राबविली जात आहे.

संशोधनाची वैशिष्टये :–

१) शाश्वत शेतीचे महत्व अभ्यासणे.

२) देशाच्या आर्थिक विकासात शाश्वत शेतीचे योगदान तपासणे.

गृहीत :

१) सद्यस्थितीत भारतीय अर्थव्यवस्थेत शाश्वत शेतीची गरज आहे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधन हे प्रामुख्याने दुय्यम सामुग्रीवर आधारीत आहे. या संशोधनासाठी कृषीवर लिखित संदर्भग्रंथ, व्याख्यान, व्हिडीओ, इ. बाबींचा आधार घेण्यात आला आहे.

चर्चात्मक विश्लेषण :

भारतात शाश्वत शेती विकासाच्या दृष्टीने पुढील घटकांचे अध्ययन महत्त्वपूर्ण ठरते.

ISSN : 2348-7143
December 2019

❖ **शाश्वत शेतीचा अर्थ :**

शाश्वत शेतीला टिकावू शेती, नैसर्गिक शेती तसेच पर्यावरणीय शेती असेही म्हटले जाते. भारत हा नैसर्गिक संसाधन संपन्न देश आहे. जमिन व तिचा सुपीक थर ही निसर्गाने दिलेली अमूल्य देणगी आहे. प्रत्येक देशाला मिळालेल्या नैसर्गिक देणग्या मर्यादित असतात. याचा पुरवठा वाढविता येत नाही. तेव्हा याचा योग्य, काटकसरीने व विवेकपूर्ण उपयोग व्हावा की जेणेकरुन याचा दुरुपयोग होणार नाही. तसेच शेतक—यांनी शेती करतांना हानीकारक रसायनांचा वापर न करता सेंद्रिय खतांचा वापर करुन शेतीची उत्पादकता वाढविली पाहिजे. कारण शेती क्षेत्रात किटकनाशके, रासायनिक खते याचा वापर केल्यास रायायनिक घटक भूगर्भातील पाण्यात मिसळतात. त्यामुळे जमिनीची सुपीकता कमी होवून भूगर्भातील राहणा—या जीवांनाही हानी पोहचते, याचा परिणाम वनस्पतीवर प्राणीमात्रांवर, मानवजातीवर व पर्यावरणावरही होतो म्हणुन या धोक्यापासून बचाव करुन याचा सर्वागींण विकास करण्यासाठी शाश्वत शेतीला महत्व प्राप्त झाले आहे. यावरुन असे म्हणता येते की,

''भावी पिढीसाठी आवश्यक असलेल्या मूलभूत स्त्रोतांना कोणत्याही स्वरुपाची हानी न पोहचू देता वर्तमान पिढीच्या गरजा भागविण्यासाठी अवलंबिण्यात आलेली शेती पध्दती म्हणजे शाश्वत शेती होय.'

थोडक्यात सेंद्रिय शेतीचा मुख्य उद्देश पोषक, आरोग्यदायी व प्रदूषणमुक्त अन्नउत्पादन करणे हा होय.शाश्वत शेतीत जमीन, पिके, वने, पशुधन, वन्यजीव, मासे, पर्यावरण इत्यादी पुन:र्जित करण्याजोगे स्त्रोतांच्या प्रतवारीचा घसारा न होऊ देता संतुलीत व्यवस्थापन करुन वर्तमान व भावी पिढीसाठी अन्न, वस्त्र व निवारा यांचा पुरवठा करणे शक्य होते. कारण जमीनी ही जीवंत आहे तीच्यामध्ये अब्जावधी लाखो करोडो पेशी आहे. तिच्यामध्ये गांडुळ जिवाणु आहे आणि त्या जमिनीला जर शाश्वत करावयाचे असेल तर जीवांनी जीवांसाठी शेती करणे अत्यावश्यक असते.

❖ **शाश्वत शेतीची वैशिष्टये :**

- शेतीत सेंद्रिय व नैसर्गिक घटकांचा वापर करणे.
- शेती व रासायनिक घटकांचा वापर टाळणे.
- मातीचा आरोग्य स्तर कायम ठेवण्याचा प्रयत्न करणे.
- निसर्गाचे संतुलन कायम राखण्याचा प्रयत्न करणे.
- भूगर्भातील पाण्याचा साठा टिकवून ठेवण्याचा कसोशीने प्रयत्न करणे.
- नैसर्गिक संसाधनांचा काटकसरीने व विवेकपूर्ण वापर करणे
- अन्न, सुरक्षेची खात्री व जीवनमान उंचावण्यास मदत करणे.
- आर्थिक उत्पन्नात वाढ व खर्चात घट याद्वारे उत्तम आर्थिक नियोजन करणे.
- गुणवत्ता उत्पादनाची निर्मिती करणे व उत्पादनात वैविद्ध आणणे, पण हे करतांना पिकांची काळजी घेणे.
- स्थानिक गोष्टींचा व पुनर्ववापर करण्यायोग्य वस्तूंचा वापर करणे.

❖ **शाश्वत शेतीचे महत्व :**

भारतात हरित क्रांतीनंतरच्या काळात मोठया प्रमाणात आधुनिक तंत्रयंत्राचा वापर, रासायनिक खते, संकरीत बि—बियाणे, किटकनाशके इत्यादींचा वापर वाढल्याने एकीकडे कृषी उत्पादनात जरी वाढ दिसून येत असली तरी दुसरीकडे मानव, प्राणी, वनस्पती यावर विपरीत परिणाम प्रकर्षाने होवू लागले आहे. त्यामुळे शाश्वत शेतीचे महत्व दिवसेंदिवस वाढत आहे. शेती व्यवसाय करणे म्हणजे एक आव्हान आहे. भारताचा प्रमुख व्यवसाय म्हणजे शेती व्यवसाय. ही शेती करतांना सुनियोजित तसेच उत्तम प्रकारे करणे हे फार महत्वाचे असते. सेंद्रिय शेतीमुळे खर्चात बचत होते. पीक जोमदार व उत्कृष्ट मिळते. पिकात पौष्टीकपणा, चव, गोडी टिकून राहते. मुख्य म्हणजे सेंद्रिय शेतातील पीक हे माणसाच्या शरीराला संजीवनी आहे. तेव्हा आपल्या शेतात सेंद्रिय शेतीचा वापर करणे हे सृजण शेतकऱ्यांचे लक्षण आहे असे म्हटलं तर वावग ठरणार नाही.

❖ **भारतात शाश्वत शेतीचे योगदान :**

भारताच्या आर्थिक विकासाला खरा अर्थ प्राप्त होण्यासाठी कृषी क्षेत्राचा सर्वांगीण विकास होणे आवश्यक आहे. ६८ वर्षानंतर देखील भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीची भूमीका महत्वाची आहे. दीर्घकालीन आर्थिक विकासाचा लढा फक्त कृषी क्षेत्राद्वारेच जिंकला किंवा हरला जावू शकतो. तसेच कृषी उत्पादनातील वाढ ही रोजगार निर्मिती व आर्थिक विकास घेवुन येते. असे अर्थशास्त्रज्ञांचे मत आहे.

भारतात वृक्षतोड, जमिनीची धूप, दुष्काळ, प्रदुषित पाणी, पाण्याचा अतिवापर व त्यामधून निर्माण झालेली क्षारपड जमीन यामुळे पर्यावरण प्रदुषण होऊन भारतातील जैविक विविधतेला धोका निर्माण होत आहे. याच करीता पर्यावरण संतुलनासह शेती, प्रदुषणमुक्त शेती उत्पादन हा विचार झपाटयाने पुढे येऊ लागला. त्यातूनच भारतात व महाराष्ट्रात शेती करण्याची पर्यायी पध्दत विकसित होऊ लागली आहे. यालाच सेंद्रिय शेती असे म्हटले आहे. भारतात सेंद्रिय व्यवस्थापनातील क्षेत्र दिवसेंदिवस वाढत असून सेंद्रिय शेतांनी व्यापलेले क्षेत्रही वाढत आहे. ही शाश्वत शेती लक्षणीय योगदान देणारी आहे हे खालील मुद्दयांवरुन दिसून येते.

- **आरोग्य** :– वाढत्या लोकसंख्येमुळे जमिनीचे होणारे तुकडीकरण व रासायनीक खतांचा अतिरेकी वापर यामुळे घटत चाललेली जमिनीची सुपीकता तसेच लोकांच्या वाढत चाललेल्या आरोग्याच्या तक्रारी यावर प्रभावी उपाय हा सेंद्रिय शेती आहे.
- **पर्यावरण व सामाजिक बांधिलकी** : पर्यावरण संवर्धन, जैवविविधता संवर्धन यांच्याबाबी महत्वपूर्ण निकषातून कृषी, पर्यावरण आणि सामाजिक बांधिलकी यांच्यात समन्वय साधण्यात या शेतीचे योगदान महत्वपूर्ण ठरते.
- **अन्नधान्य** : देशातील लोकांची वाढती अन्नधान्याची गरज पूर्ण करण्यासाठी सेंद्रिय शेतीचे योगदान ठरते.
- **बाजारभाव** : सेंद्रिय शेतीतून आरोग्यदायी, पोषणयुक्त गुणवत्तापुर्ण आणि दर्जेदार खाद्यान्न, फळे, भाजीपाला प्राप्त होत असल्याने पारंपारिक उत्पादनापेक्षा २० ते ३० टक्के अधिक बाजारभाव मिळतो. त्यामुळे या शेतीला भारतात भरपूर वाव आहे.
- **निर्यात** : विशेषत: उदारीकरणाच्या प्रक्रियेत शेतमालाच्या निर्यातीला मोठी संधी निर्माण झाली आहे. परंतु पाश्चिमात्य देशातील नागरिकांमध्ये आरोग्यविषयक जागरुकता अधिक असल्यामुळे तेथे सेंद्रिय मालाला अधिक मागणी आहे. त्यामुळे निर्यातीला मोठी संधी आहे.
- **रोजगार व समृध्दीची संधी** : देशात कर्जाचे सापळे शेतकऱ्यांना आत्महत्या करण्यास भाग पाडत आहेत. लोक उत्तम उपजिविकेच्या आशेने शहराकडे धाव घेत आहे. त्यामुळे शहरांमध्ये झोपड्पट्टीतील लोकसंख्या वाढत आहे. म्हणून ग्रामीण भागातील लोकांना यांच्याच क्षेत्रात रोजगार आणि समृध्दीची संधी या शेतीच्या विकासाने प्राप्त होते.
- **प्रदुषण** : रासायनिक खते व वेगवेगळी कीटनाशके यांच्या वापरातून जमिनीचे मोठया प्रमाणात प्रदुषण होते. तसेच मातीतील इतर बहुमूल्य कीटक नाश पावतात. एकंदरित यावर सर्वोत्तम उपाय म्हणजे सेंद्रिय शेती हा होय.
- **सामाजिक व आर्थिक विकास** : देशाच्या सामाजिक – आर्थिक विकासात व उद्योगोत महत्वाची भूमिका बजावते.
- **मानसिकता** : सद्यस्थितीत शेतकऱ्यांची, ग्राहकांची व सरकारी राज्यकर्त्यांची सेंद्रिय शेतीविषयी असलेली सकारात्मक मानसिकता वाढत आहे.
- **कमी खर्च अधिक उत्पादन** : शाश्वत शेतीत कंपोस्ट, गांडूळ खत, हिरवळ खत यांचा शेतकरी वापर करु लागला आहे. शेण, मुत्र, गुळ मिश्रणाच्या जैविक खतावर भर दिला जात आहे. त्यामुळे कमी उत्पादन खर्चात अधिक उत्पादन मिळविता येते.
- **जमिनीची सुपीकता** : शाश्वत शेतीमुळे जमिनीची सुपीकता वाढते.
- **भूक व उपासमारी** : भुक व उपासमारी नष्ट करण्याच्या लढाईत हया शेतीचे योगदान आहे.
- **बेरोजगारी व दारिद्रय निर्मूलन** : बेरोजगारी व दारिद्रय निर्मूलनाच्या दृष्टीने शेती क्षेत्राचे मोठे योगदान आहे.
- **निसर्गाचे संतुलन** : निसर्गाचे संतुलन कायम राखण्यास शाश्वत शेतीचा विकास महत्त्वपूर्ण आहे.

वरील सर्व मुद्दयांवरुन असे दिसून येते की, भारताच्या आर्थिक विकासात खरा अर्थ प्राप्त होण्यासाठी शाश्वत शेतीचा अधिकाधिक विकास होणे आवश्यक आहे.

❖ निष्कर्ष :–

आर्थिक विकासामध्ये शेतीची महत्वपूर्ण भूमिका असल्याने जमिनीला श्रीमंत करा ती तुम्हाला श्रीमंत करेल. तिला सशक्त केल्यास पीक सुध्दा सशक्त येईल. याचाच अर्थ शाश्वत शेती करा. ही शेती तंत्रज्ञानाला उत्पादनाभिमूख व नफा देणारी आहे. म्हणून हया शेतीची संकल्पना अधिकाधिक फायदेशिर होत आहे. नवीन संधी शेतकऱ्यांचे डोळे उघडत आहे. या पध्दतीचे महत्त्व केवळ त्यांच्या आर्थिक स्वार्थासाठीच नव्हे तर पर्यावरणीय स्थिरतेचा आधारही आहे, हे ध्यानात येत आहे. तसेच या शेतीमुळे उत्पादकता, कार्यक्षमता व रोजगाराला गती मिळते. देशातील पर्यावरणाला हानी न पोहचता उत्पादनाची पातळी वाढविता येते. भारतासारख्या विकसनशील देशात गेल्या काही वर्षात आर्थिक विकासात कृषी क्षेत्राची

कामगिरी लक्षणीय आहे आणि म्हणूनच शाश्वत शेतीची संकल्पना अधिकाधिक फायदेशिर असल्याने आजच्या काळाजी गरज आहे असे म्हणता येते.

संदर्भसूची :

- 'ॲग्रोव्हिजन' : व्याख्यान – श्री. विश्वासराव पाटील, लोहार (२०१६)
- कम्पलीट एग्रीकल्चर भाग–१ : डॉ. पी.डी. चौधरी
- कृषी अर्थशास्त्र : आर.एन. सोनी/संगीता मल्होत्रा
- कृषी अर्थशास्त्र : राजीव बंसल
- भारतीय अर्थशास्त्र : डॉ. बागडे, डॉ. मंडलेकर, डॉ. भजनी
- agritech.tnau.ac.in
- researchgate.net

ISSN : 2348-7143
December 2019

भारतीय अर्थव्यवस्था की वर्तमान स्थितीतथा आर्थिक सर्वेक्षण

प्रा. डॉ. प्रिति ई. बंडे

प्रस्तावना :–

भारतीय अर्थव्यवस्था की मौजुदा हालातो पर नजर डाले तो पता लगता है कि, वित वर्ष २०१९–२० में युके को पछाड़ते हुए विश्व की पांचवी सबसे बड़ी अर्थव्यवस्था अनुमानित भारत की अर्थव्यवस्था अचानक से सुस्त पड गई और फ्रांस से भी पीछे होकर छठे स्थान से एक स्थान पीछे होते हुए, विश्व की सातवीं सबसे बडी अर्थव्यवस्था बन गई, जोकि वर्तमान सरकार के लक्ष्य २०१९–२० में ३ ट्रिलियन डॉलर तथा २०२५ तक ५ ट्रिलियन डॉलर की अर्थव्यवस्था के लिए खतरे की घंटी है।

मेंन्युफैक्चरिंग सेक्टर की ग्रोथ में तेजी से गिरावट, कृषि क्षेत्र में सुस्ती तथा विश्व मंदी का दौर, GDP विकास दर में तेजी से गिरावट में प्रमुख कारण माने जा रहे है। भारत की GDPका विकास दर लगातार घटती हुई वर्ष २०१८ अप्रैल – जुन में ८%, जुलाई–सितंबर में ७%ऑक्टुबर–दिसंबर में ६.६% तथा २०१९ में जनवरी – मार्च में ५.८ और अप्रैल–जुन में ५% पहुंच गई जो की पिछले ६वर्षो में सबसे बडी गिरावट है। GDP की विकास दर में गिरावट का सबसे ज्यादा असर गरीब लोगों पर पडता है, क्योंकी भारत में आर्थिक असमानता बहोत ज्यादा है। इसकी वजह से लोगों की औसत आय घट जाती है, तथा नई नौकरीया पैदा नही होती है। भारत मेंGDP की विकास दर में १% की गिरावट से प्रति व्यक्ति मासिक आय १०५ रूपये घट जाती है, मतलब वर्तमान में ५%GDP है वो बहोत कम है। देश की जमीनी हकीकत की तस्वीर देखे तो, २७ करोड लोग गरीबी रेखा के नीचे है, २०११ की जनगणना के मुताबिक ये आकड़ा देश की आबादी का २१.९२% है। रिपोर्ट्स के मुताबिक देश के ६ करोड बच्चे कुपोषण के शिकार है। देश में करीब २० करोड लोग रोज भुखे सोते है। २०१९ में भारत का शेअर्स बाजार का प्रदर्शन दुनिया में सबसे खराब रहा है। ऑटो मोबाइल सेक्टर मंदी की गहरी चपेट में आया है, टेक्सटाइल सेक्टर में भी लाखों नौकरीयां जा रही है। टेक्सस्टाईल सेक्टर में बिक्री ३०% से ३५% घट गई है। नैचरल गैस खरीदना अनिवार्य करणे पर भारत में कपडो के उत्पादन लागत अधिक होने के कारण उत्पादन कम हो रहा है परिणामत: निर्यात में कमी आई है, एक तरफ बांग्लादेश से आने वाला कपडा सस्ता पड रहा है, इसीलिए भारत के कपडे को कोई पुछ नही रहा है। कृषि के बाद सबसे ज्यादा लोग टेक्सटाइल्स उद्योग में जुडे है, पर उदयोग में मंदी का प्रभाव छाया हुआ है। नोटबंदी और GST के कारण पहले ही मंदी थी, पर अभी मांग घट जाने के कारण मंदी और गहरी हो गई है।

आर्थिकसर्वेक्षण के अनुसार देश के हालात

देश की आर्थिक सेहत की तस्वीर सामने रखते हुये, वित्तमंत्री निर्मला सितारामन ने २०१८–१९ आर्थिक सर्वेक्षण रिपोर्ट पेश की, उसके मुताबिक भारत की वर्तमान स्थिती बताई गई है, यह आर्थिक सर्वेक्षण **'ब्लु स्काई' थिंकींग'** अप्रोच पर आधारित है।

- देश की आर्थिक हालात का जिक्र करते हुये सर्वेक्षण २०१८–१९ में वास्तविक GDP वृध्दि दर ७ प्रतिशत रहने का अनुमान बताया गया है।
- २०१४ और २०१८ में दुनिया भर में उत्पादन में ३.६ प्रतिशत की वृध्दि दर्ज की गई, वही दुसरी और भारत ने चींन से भी ज्यादा आर्थिक वृध्दि दर को बरकरार रखते हुए छटी सबसे बडी अर्थव्यवस्था बनाने की दिशा में महत्वपूर्ण कदम उठाया है।
- सर्वेक्षण में २०१८–१९ में राजकोषीय घाटा ३.४ प्रतिशत रहने का अनुमान जताया है।
- व्यापार घाटा २०१७–१८ के १६२.१ बिलियन डॉलर से बढकर २०१८–१९ में १८४ बिलियन डॉलर हो गया।
- सेवा क्षेत्र के निर्यात और आयात में गिरावट दर्ज की गई। सेवा क्षेत्र का निर्यात और आयात २०१८–१९ क्रमश: ५.५ प्रतिशत और ६.५ प्रतिशत रहा जबकि २०१७–१७ के दौरान यह क्रमश: १८.८ और २२.६ प्रतिशत था।
- वर्ष २०१८–१९ में कुल प्रत्यक्ष विदेशी निवेश आवक १४.२ प्रतिशत बढा। प्रत्यक्ष विदेशी निवेश आकर्षित करने वाले शिर्ष क्षेत्रो में सेवा ऑटोमोबाईल्स तथा रसायन प्रमुख है।
- कृषि के क्षेत्र में दो वर्ष अच्छी विकास दर हासिल करने के बाद वर्ष २०१८–१९ में कृषि और सहाय्यक क्षेत्र की वास्तविक विकास दर कम होकर २.९ प्रतिशत हो गई।

- विदेशी मुद्रा भंडार अबतक के सर्वाधिक उच्चतम स्तर पर पोहच गया है। विदेशी मुद्रा भंडार २०१८–१९ में ४१२.९ अरब डॉलर रहने का अनुमान जताया गया है।
- आर्थिक सर्वेक्षण में आयात–निर्यात और विनिमय दर जैसे बाहरी क्षेत्र पर देश की अर्थव्यवस्था की मजबुत तस्वीर पेश की गई।
- मांग, नौकरिया, निर्यात की विभिन्न आर्थिक चुनौतियों से निपटने के लिये इन्हे अलग समस्याओं के रूप में नही, बल्कि एक साथ जोडकर देखा जाना चाहिए।
- फंसे कर्ज में गिरावट की वजह से २०१८–१९ में बैकिंग क्षेत्र के प्रदर्शन में सुधार आया है।
- मंहगाई के मुद्‌दे पर भी सर्वेक्षण में संतोषजनक तस्वीर पेश की गई।
- उपभोक्ता मुल्य सुचकांक आधारित मुद्रास्फिति में पिछले पांच वर्ष से लगातार गिरावट आ रही है।
- २०१८–१९ में उपभोक्ता मुल्य सुचकांक आधारित मुद्रास्फिति ३.४ प्रतिशत पर आई है।
- आनेवाले दिनों में तेल की किमतों में गिरावट का अनुमान तथा चालु वित्त वर्ष के दौरान कच्चे तेल की किमतों में नरमी आएगी।
- सिंतबर २०१८ से तरलता स्थिती कमजोर रही और सरकारी ब्राण्डो पर इसका असर दिखा।
- वर्ष २०१४–१५ में कृषि क्षेत्र की विकास दर ०.२ प्रतिशत नकारात्मक थी, जो वर्ष २०१६–१७में ६.३ प्रतिशत हो गई थी, लेकिन वर्ष २०१८–१९ में यह घटकर २.९ प्रतिशत दर पर आ गई।
- वर्ष २०१७–१८ में कृषि क्षेत्र में सकल पुंजी निर्माण १५.२ प्रतिशत घटा। २०१६–१७ में यह १५.६ प्रतिशत रहा था।
- वर्ष २०१८–१९ में निर्यात (पुनर्निर्यात सहित) २३,०७,६६३/– करोड रूपऐ की हुई है।
- वर्ष २०१८–१९ में आयात ३५,९४,३७३ करोड रूपये की हुई है।
- वर्ष २०१८–१९ में आयात में १५.४ प्रतिशत जबकि निर्यात में १२.५ प्रतिशत वृध्दि का अनुमान जताया गया है।
- सर्वेक्षण में बताया है की, जुलाई २०१८ से ही मंहगाई की तुलना में ग्रामीण महंगाई में कमी की गति अपेक्षाकृत ज्यादा तेज हुई है, इसकी वजह से मुख्य मंहगाई दर भी घटी है।
- सवेक्षण के अनुसार २०१७–१८ के १.८ प्रतिशत की तुलना में २०१८–१९ में चालु खाते का घाटा GDP का २.१ प्रतिशत रहा है, कहा गया है कि चालु खाते का घाटा 'काबू' में है। चालु खाते की बढोत्तरी व्यापार घाटे की वजह से है, जो २०१७–१८ के ६ प्रतिशत से बढकर २०१८–१९ में ६.७ प्रतिशत पर पोहच गई है।

  देश की अर्थव्यवस्था २०२४–२५ तक ५ ट्रिलियन अरब डॉलर पंहुचने के लिये ८ प्रतिशत की विकास दर जरूरी है। लक्ष को हासिल करने के लिए निवेश बढाने के उपायों पर जोर दिया जायेंगा। सर्वेक्षण के मुताबिक भारत २०१८–१९ में विश्व की तेजी से बढती प्रमुख अर्थव्यवस्था में बना हुआ है। ऐसा २०१७–१८ के साथ २ प्रतिशत GDP की वृध्दी से २०१८–१९ मे ६.८ प्रतिशत के मामुली परिवर्तन के बावजुद हुआ है।

सर्वेक्षण में स्पष्ट रूप से कहा गया है कि, २०१९–२० में सरकार को विश्वास राजनैतिक जनादेश दिया है की, जो उच्च आर्थिक वृध्दि की संभावना के लिए शुभ है। आर्थिक सर्वेक्षण में देश के अर्थव्यवस्था की मजबुत तस्वीर पेश की गयी है। लेकिन विशेषज्ञो का मानना है की, अर्थव्यवस्था में अपार संभावना के साथ कुछ चुनौतियाँ भी है। सर्वेक्षण में बताया गया है की, विपरीत हालात के बाद देश दुनिया की, सबसे तेजी से बढती प्रमुख अर्थव्यवस्थाओं में बना हुआ है।

भारतीय अर्थशास्त्रींयो के अनुसार GDP की विकास दर को लंबे समय तक ८% से उपर रखने के लिए कृषि एवं निर्यात में सरंचनात्मक सुधारों की आवश्यकता है। हालॉकि वर्तमान सरकार की वित्तमंत्री निर्मला सितारामन व्द्वारा कार्पोरेट टॅक्स को घटाकर ३०% से २५.२% कर दिया गया। देश के १० सार्वजनिक क्षेत्र के बैंको को मिलाकर ४ बडे बैंको का गठन किया गया और साथ ही अन्य महत्वपूर्ण कदम भी उठाए गए है। जिससे अर्थव्यवस्था फिर से अपनी रफ्तार पकड़ ले की, वर्तमान सरकार का जो २०२५ तक ५ ट्रिलियन लक्ष है वो निर्धारीत समय पर पूर्ण किया जाये।

आर्थिक सर्वेक्षण में प्रमुख निष्कर्ष और विशेषज्ञो की सलाह :–

आर्थिक सर्वेक्षण में ५ ट्रिलियन डॉलर अर्थव्यवस्था का लक्ष हासिल करने के लिए एक दृष्टिकोन की रूपरेखा तैयार करता है। इसमें सामाजिक क्षेत्र में हुई तरक्की, प्रौद्योगिकी को अपनाने और उर्जा सुरक्षा से हुए लाभ को भी दर्शाया गया है।

- **के. बी. सुब्रमण – आर्थिक सलाहागार**

  सरकार को राजकोषीय घाटे को सिमित करणे की राह पर टीके रहने की सलाह दी गई है, उन्होंने कहा की राजकोषीय मोर्चे पर स्थिती खराब होने की बडी मात्रा से सार्वजनिक रण लेने की जरूरत होगी, जिसमें निती–निवेश प्रभावित हो सकता है। उन्होने कहा की, विकास के पांरपारिक मॉडल पुरानी बाते हुई है अब चीन की तरह निवेश और निर्यात के मॉडल को अपनाकर ही भारत को २०२५ तक ५ ट्रिलियन डॉलर की अर्थव्यवस्था बनाया जा सकता है।

- **राजीव कुमार – उपाध्यक्ष निती आयोग**

  इन्होने आर्थिक सर्वेक्षण का स्वागत किया और कहा की, राजकोषीय स्थिरता और विकास को बनाए रखना अब भी सरकार की पहली प्राथमिकता है विकास दर को तेज करने के लिए निवेश में तेजी लाने के उपाय सही दिशा में एक कदम है।

- **विवेक देवरॉय –प्रधानमंत्री के आर्थिक सलाहगार परिषद के अध्यक्ष**

  इन्होने कहा है कि आर्थिक सर्वेक्षण २०१८–१९ में अगले पांच वर्षो में विकास और नौकरी के लिए **'ब्लु प्रिन्ट'** तैयार किया गया है सर्वेक्षण में **राजकोषीय समेकन**,**राजकोषीय अनुशासन** और **निवेश** का स्वागत किया है।

संदर्भ :–

- Economic survey : 2018-19
- www.drishtiias.com
- Indian Economiy – Dr. Sudhakar Shastri
- व्यापार - वार्षिक vad & 2019

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

जागतीकीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेतील प्रवास:एक आर्थिक अध्ययन

प्रा. डॉ. अमोल गिरीधरराव आवंडकर
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख नुतन आदर्श महाविद्यालय उमरेड जि.नागपूर

१) प्रस्तावना :—

जगात २० व्या शतकातील ७ व्या ते ८ व्या दशकात फार मोठ्या आर्थिक घडामोडी घडून आल्यात त्यातील एक महत्वाची घटना म्हणजे जगात द्वितीय महायुद्धानंतर प्रथमच जागतीकीकरण, खाजगीकरण व उदारीकरणाला चालना मिळाली. आज २१ व्या शतकात जगातील कोणतेही राष्ट्र या तत्वांपासून अलिप्त नाही. जूलै १९९१ मध्ये भारतात देखील नविन आर्थिक सुधारणांच्या माध्यमातून वरिल तत्वांचा स्विकार करण्यात आला. आपल्या अध्ययनाचा विषय ''जागतीकीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेतील प्रवास: एक आर्थिक अध्ययन'' असा असल्यामुळे प्रस्तुत संशोधन लेखात फक्त जागतीकीकरणाचा विचार करण्यात आला आहे.

२) जागतीकीकरणाची ऐतिहासिक प्राश्र्वभूमि :—

जागतीकीकरणाच्या इतिहासाचे अध्ययनकेल्यानंतर लक्षात येते की जगामध्ये इ. स. १९८०—८१ मध्ये विकसीत देशांमध्ये उत्पादीत वस्तुची मागणी फारच कमि आणि वस्तुंचे उत्पादन अधिक झाल्याने विकसीत देशांमध्ये मंदी निर्माण झाली. या मंदीमुळे इंग्लंड, फ्रॉन्स, अमेरिका तसेच युरोपातील बहुतांश देशांमध्ये मोठ्या प्रमाणात आर्थिक नुकसान झाले. म्हणुनच हे देश आपल्या देशातील अतिरिक्त उत्पादनाकरिता बाजारपेठा शोधू लागले. विकसीत देशांना अल्पविकसीत देशांच्या बाजारपेठा खुल्या व्हाव्या म्हणून जागतिकीकरणाची संकल्पना समोर आणली गेली असे जागतिकीकरणाच्या ऐतिहासिक अध्ययनाच्या माध्यमातून प्रथम दर्शनी निदर्शणास येते. परंतु या काळातच अल्पविकसीत देशांमध्ये देखील अर्थव्यवस्थेमध्ये मंदी होती असे दिसून येते. याचे उदाहरण म्हणजे भारतामध्ये १९९० मध्ये निर्माण झालेले वित्तीय संकट यावेळी भारत १५ दिवस आयात मुल्य फेडू शकेल एवढेच परकीय चलन भारताजवळ शिल्लक होते. या स्थितीवर मात करण्याकरिता जागतिक बॅन्क, आंतराष्ट्रीय नाणे निधी इत्यादींच्या माध्यमातून आर्थिक मदत घेणे भारताला अनिवार्य होते. या वित्तीय संस्थांवर विकसीत देशांचा प्रभाव होता. म्हणूनच भारताला जूलै १९९१ मध्ये नविन आर्थिक सुधारणांच्या माध्यमातून जागतिकीकरण स्विकारावे लागले असे दिसून येते.

३) संशोधन पद्धती :—

प्रस्तुत शोधनिबंधाचे लिखान करण्याकरिता केवळ द्वितीयक संमकांचा किंवा माहितीचा अवलंब करण्यात आला आहे. माहिती गोळा करण्याकरिता शोधनिबंधाशी संबंधित विविध प्रकाशित व अप्रकाशित साहित्य, ग्रंथ, नियतकालिके, वर्तमान पत्रे, सांकेतिक स्थळे इत्यादींचा वापर करण्यात आला.

४) संशोधनाची उद्दीष्टये :—

अ) जागतिकीकरणाच्या संकल्पनेचा अर्थ अभ्यासने ब) जागतिकीकरणामुळे रोजगार निर्मितीवरील परिणामाचे अध्ययन करणे क) जागतिकीकरणामुळे खाजगी क्षेत्रात झालेले बदल समजून घेणे ड)जागतिकीकरणाच्या उपलब्धी अभ्यासने इ)जागतिकीकरणाच्या मर्यादांचे अध्ययन करणे.

५) जागतिकीकरणाचा अर्थ व व्याख्या :—

बंदिस्त अर्थव्यवस्थेला खुल्या अर्थव्यवस्थेकडे घेवून जाणाऱ्या आर्थिक प्रक्रियेला जागतिकीकरण म्हणतात. याचाच अर्थ जागतिकीकरण म्हणजे स्थानिक वस्तु जागतिक स्तरावर पोहचविण्याची प्रक्रिया होय. जागतिकीकरणामुळेच जगात कोणतीही अर्थव्यवस्था बंद अर्थव्यवस्था राहिली नसून सर्व अर्थव्यवस्था खुल्या झाल्या आहेत. सर्व जगच एक अर्थव्यवस्था बनली आहे.

डॉ. नायर यांच्या मते ''राष्ट्र—राज्यांच्या भौगोलीक सिमांपलीकडे जाऊन आर्थिक व्यवहारांचा झालेला विस्तार म्हणजे जागतिकीकरण होय.'' आतरराष्ट्रीय मुद्रा निधीची व्याख्या '' जागतिकीकरण म्हणजे वस्तु, सेवा व आंतरराष्ट्रीय भांडवलप्रवाह, अतिजलद व प्रसरण पावणारे तंत्रज्ञान त्यांचे वाढते प्रमाण तसेच विविधता ह्यांच्या साहाय्याने जगातील देशांचे सतत वाढत जाणारे परपस्परावलंबित्व होय'' यावरून जागतिकीकरणाचा अर्थ समजून घेण्यास मदत होते. जागतिकीकरणामध्ये जगातील विविध देशांदरम्यान वस्तु, सेवा, भांडवल, तंत्रज्ञान, माहिती इत्यादीबाबत परस्पर अवलंबित्व निर्माण होते हे यावरून स्पष्ट होते.

ISSN : 2348-7143
December 2019

६) जागतिकीकरण आणि भारतीयअर्थव्यवस्था :—

१९९०—९१ मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्था विदेशी कर्जाच्या सापळयात अडकली होती. आयात मुल्य चुकविण्याकरिता १५ दिवस पुरेल एवढेच विदेशी चलन भारताजवळ शिल्लक होते. म्हणजेच भारत देश फार मोठया आर्थिक संकटात सापडला होता. या स्थितीमधून बाहेर निघण्याकरिता भारताने जागतिकीकरणाचा अंगिकार करण्याचा निर्णय घेतला आणि जुलै १९९१ च्या नविन आर्थिक सुधारणांच्या माध्यमातून भारताने जागतिकीकरणाचे तत्त्व भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये लागू केले. १५ ऑगस्ट १९४७ पासून भारताने आर्थिक नियोजनांचा वापर करून आर्थिक विकास करण्याच्या नितीला प्राधान्य दिले होते. ज्यामध्ये सार्वजनिक क्षेत्राला देखिल अनन्य साधारण महत्त्व होते परंतु जूलै १९९१ पासून हया धोरणांचा त्याग करून भारत सरकारने भारतीय अर्थव्यवस्थेत जागतिकीकरणाला स्विकृत करून देशाच्या अर्थव्यवस्थेला जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये विलीन केले.

७) जागतिकीकरणाचा भारतीयअर्थव्यवस्थेवरिल परिणाम :—

जूलै १९९१ पासून भारताने जागतिकीकरणाचा अवलंब केला म्हणून आज हे अभ्यासने आवश्यक आहे की जागतिकीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर कसा परिणाम झाला. भारतीय अर्थव्यवस्था खुप व्यापक आहे. संपुर्ण अर्थव्यवस्थेवर झालेलेपरिणाम अभ्यासने शक्य नाही. म्हणून जागतिकीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेतील काही महत्त्वांच्या क्षेत्रांवरील परिणामाचे अध्ययन खालीलप्रमाणे करता येईल.

अ) सार्वजनिक क्षेत्राचा संकोच, खाजगी क्षेत्राला प्राधान्य

जूलै १९९१ नंतर जागतिकीकरणाचा प्रभाव भारतीय अर्थव्यवस्थेत दिसू लागला. सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये चालणारे उद्योग निर्गुंतवणुकीच्या माध्यमातून सार्वजनिक उद्योग बंद करण्यात आले, तोटयात चालणारे सार्वजनिक उद्योग खाजगी क्षेत्राला विकण्यात आले किंवा मोडित काढण्यात आले. सार्वजनिक क्षेत्रातील कामगार कमी करणे इत्यादींच्या माध्यमातून सार्वजनिक क्षेत्राचा भारतीय अर्थव्यवस्थेतील वाटा कमी—कमी होत चालला आहे. याउलट सरकारने खाजगी क्षेत्राला अनेक सोई, सुविधा, अनुदान व सुलभ औद्योगिक धोरणांचा अवलंब करून शासन खाजगी क्षेत्राचा विस्तार करत असल्याचे दिसून येत आहे.

ब) परकीय गुंतवणुक व रोजगाराला प्रोत्साहन

जागतिकीकरणाच्या अंमलबजावणीमुळे देशात परकिय गुंतवणुक मोठया प्रमाणात वाढत असून मोठया प्रमाणात उत्पादनाला चालना मिळाली आहे. ज्यामधून प्रचंड प्रमाणात रोजगाराच्या संधी निर्माण होत आहेत. परकीय गुंतवणुकीतील वाढीमुळेच मोठया प्रमाणात रोजगार निर्मिती झाली असे दिसून येते. काही अर्थतज्ञांच्या मते जागतिकीकरणामुळे बेकारी वाढत आहे. कारण बहुराष्ट्रीय कंपण्या मोठया प्रमाणात यंत्र व तंत्रज्ञानाचा वापर करून उत्पादनाची निर्मिती करतात ज्यामुळेमोठया प्रमाणात श्रमिक बेकार होत आहेत.

८) जागतिकीकरणाच्या उपलब्धी :—

जागतिकीकरणाच्या सर्वच उपलब्धी याठिकाणी अभ्यासने शक्य नसल्याने महत्त्वाच्या उपलब्धी खालीलप्रमाणे दिसून येतात.

अ) औद्योगीक विकासाला चालना :— जागतिकीकरणामुळे विदेशातील आधुनिक तंत्रज्ञान, प्रचंड भांडवल, नविन शोध, विविध कौशल्य इत्यादीमुळे देशातील उत्पादन प्रक्रियेला चालना व गति प्राप्त झाली तसेच विदेशातील नविन—नविन उद्योग देशात उभारने, परकीय गुंतवणूकीत वाढ, कच्या मालाची आयात इत्यादींमुळे भारताच्या औद्योगिक विकासाला चालना मिळाली असे निदर्शणास येते.

ब)ग्राहक हित व उपभोगात वाढ :—

जागतिकीकरणामुळे देशात उद्योगांमध्ये वस्तुंच्या विक्रीत होणाऱ्या स्पर्धेमुळे कमीत—कमी किंमतीत वस्तु ग्राहकांना उपलब्ध होते ज्यामध्ये ग्राहकांचे हित असते तर कमी किंमतीमुळे ग्राहक जास्त वस्तुंची खरेदी करतात. ज्यामुळे देशात उपभोग पातळीत वाढझाल्याचे दिसून येते.

क) भांडवलाची गतिशिलता व बाजारांचा विस्तार :—

जागतिकीकरणामुळे एका देशातून दुसऱ्या देशात भांडवल सहज आयात—निर्यात केल्या जाते त्यावर बंधने नसतात. अल्पविकसीत देशात मोठया प्रमाणात भांडवल आयात होते ज्यामुळे ह्या देशांच्या विकासाला चालना मिळते. देशाच्या विकासामुळे तेथील बाजारांचा विस्तार होतो आयातीसोबतच निर्यातीत वाढ होते. भारताच्या अर्थव्यवस्थेत देखील असे बदल घडून आलेले दिसून येतात.

ड) आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वाढ :—

आंतरराष्ट्रीय व्यापार सहज व्हावा म्हणुनच जागतिकीकरणाचे तत्त्व जगासमोर आणण्यात आले. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या तुलनात्मक लाभाच्या सिद्धांतानुसार तुलनात्मक लाभाच्या तत्त्वाशी सुसंगत असे उत्पादन साधनांचे विविध

उपयोगात आवंटन होते. एवढेच नव्हे तर ॲडम स्मिथच्या मते आंतरराष्ट्रीय व्यापारातूनच श्रमविभागणी व विशेषीकरणाला चालना मिळून देशात वस्तु—सेवांच्या उत्पादन वाढ होते.

९) जागतिकीकरणाच्या मर्यादा :—

''जागतिकीकरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेतील प्रवास:एक आर्थिक अध्ययन'' या शोधनिबंधाचे लिखान करतांनाजागतिकीकरणाच्या उपलब्धी सोबतजागतिकीकरणाच्या मर्यादादेखील अभ्यासने आवश्यक आहेत. जागतिकीकरणाच्या सर्व मर्यादा ह्या ठिकाणी अभ्यासने शक्य नसल्याने महत्त्वाच्या काही मर्यादा खालीलप्रमाणे आहेत.

अ) आर्थिक विषमता व बेकारीत वाढ :—

जागतिकीकरणामुळे देशात मोठया प्रमाणात यंत्र—तंत्राचा उपयोग केला जातो. त्यामुळे कमि श्रमिक कामावर लावले जातात आणि बहुतांश श्रमिकांना बेरोजगारीला बळी पडावे लागते. याउलट कुशल व कार्यक्षम श्रमीकांना मोठया पगारावर कामावर ठेवल्या जाते. म्हणून श्रीमंत अधिक श्रीमंत तर गरिब—अधिक गरिब होत आहे म्हणजेच आर्थिक विषमतेते वाढझाली आहे.

ब) घटकांचे केंद्रीकरण व पर्यावरणीय ऱ्हास :—

जागतिकीकरणाची महत्त्वाची मर्यादा म्हणजे पर्यावरणीय ऱ्हास होय. यामुळेच जागतिक तापमानात वाढझाली असल्याचे निदर्शणास येते तर जागतिकीकरणामुळे भांडवलदारांकडे उत्पादन घटकांचे केंद्रिकरण झाले असल्याने भांडवलदार स्वत: एकाधिकारी झाल्याचे चित्र दिसून येते ज्यामुळे श्रमिकांचे शोषण होते.उत्पादन घटकांचा अतिवापर ज्यामुळे पर्यावरण ऱ्हास होत आहे. भांडवलदार वर्ग पर्यावरणातील विविध घटकांचा अतिवापर करतांना दिसून येतात.

क) खुला व्यापार नसल्याने स्वदेशीला धोका :—

जागतिकीकरणामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्या स्वदेशी कंपन्यासोबत स्पर्धा करतात. ज्यामुळे कमजोर स्वदेशी उद्योग बंद पडतात आणि स्वदेशी उत्पादनाला आळा बसतो. एवढेच नव्हे तर स्वदेशी वस्तू विकसीत देशात सहज विकल्या जात नाही अश्या वस्तूंवर प्रशुल्क व गैरप्रशुल्क अडथळे निर्माण केले जातात. यावरून स्पष्ट हाते की जागतिकीकरणात खुला व्यापार केला जात नाही व स्वदेशी उद्योगाला स्पर्धेमुळे कमकुवत करून बंद पडण्याची वेळ येते.

ड) नफ्याचा घटता दर व विदेशी मदतीची अनिवार्यता :—

जागतिकीकरणानुसार प्रत्येक देशाच्या बाजारात वस्तु—सेवांच्या विक्रीकरीता स्पर्धा निर्माण होवुन उत्पादक आपल्या वस्तु—सेवांचीा विक्री कमी किंमतीलाकरतातम्हणून किंमत स्पर्धा निर्माण होवून नफ्याचा दर घटत जातो. ज्यामुळे उत्पादकांना नुकसान सहन करावे लागते. जागतिकीकरणाची एक महत्त्वाची मर्यादा अध्ययनातून निदर्शणास येते की अल्पविकसीत देश आर्थिक विकासाकरिता विकसीत देशांवर अवलंबुन राहतात. ज्यामुळे त्यांच्या सार्वभौमत्वाला धोका निर्माण होतो.

१०) निष्कर्ष (सारांश) :—

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अध्ययनातून निदर्शणास येते की भारतासारख्या विकसनशिल देशांमध्ये जागतिकीकरणाच्या उपलब्धी कमी तर मर्यादा अधिक आहेत. विकसनशिल देशांमध्ये जागतिकीकरणाचे काही अनुकुल परिणाम दिसत असले तरी बेकारी, आर्थिक विषमता, पर्यावरण ऱ्हास इत्यादी भयानक प्रतिकुल परिणाम अधिक दिसून येतात जागतिकीकरणात उद्योगाला अधिक तर कृषि क्षेत्राला कमि महत्त्व दिल्याने भारतात शेतकरी आत्महत्या वाढल्या म्हणून कृषि विकासाकडे अधिक लक्ष देणे अनिवार्य झाले आहे. विदेशी व्यापारात भारतात आयात अधिकतर निर्यात कमी असे चित्र निर्माण झाले आहे आणि हे अंतर अधिक वाढते आहे. काही अनुकूल परिणाम सोडले तर जागतिकीकरणामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत आर्थिक, विषमता, शेतकरी आत्महत्या, बेकारी, गरिबी इत्यादी समस्यांचे मूळचजागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत दिसून येते. ह्या उणिवांचे निर्वारण होणे आवश्यक आहे. तेव्हाच जागतिकीकरणाचा फायदा भारतीय अर्थव्यवस्थेला होईल असे प्रस्तुत अध्यनावरून स्पष्ट होते.

११) संदर्भ सुची :—

१) दत्त सुंदरम—भारतीय अर्थव्यवस्था—एस चंद ॲन्ड कंपनी लि. नवी दिल्ली २) देसाई व भालेराव—भारतीय अर्थव्यवस्था—निराला प्रकाशन पुणे ३) शास्त्री सुधाकर—भारतीय अर्थव्यवस्था—विश्व पब्लिशर्स कंपनी, नागपूर ४) मराठी अर्थशास्त्र परिषद —अर्थसंवाद ५) माहोरे रामदास —भारतीय अर्थव्यवस्था —साई ज्योती प्रकाशन नागपूर ६)इंटरनेट, वृत्तपत्रे, नियतकालिके इत्यादी.

ISSN : 2348-7143
December 2019

ग्रामीण विकास व दारिद्रय निर्मुलन कार्यक्रमांची परिणामकारता

डॉ. एस. पी. झांबरे,

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, एस. एस. जायस्वाल महाविद्यालय, अर्जुनी/मोर, जि. गोंदिया

सारांश :

वर्तमान विकासात शहरी विकासाचे प्रमाण वाढत आहे. मात्र ग्रामीण विकास त्या तुलनेत कमी होतांना दिसून येतो. कारण शहरातील चकाचक संस्कृतीच्या आकर्षणाने ग्रामीण भागातून लोक शहरांकडे स्थलांतरीत होत आहेत. खरं तर ही एक राष्ट्रीय समस्या निर्माण होत आहे. यावर वेळीच उपाय न केल्यास ग्रामीण व शहरी विकासात विषमतावादी परिस्थिती निर्माण होऊन अनेक गंभीर प्रश्न निर्माण होऊ शकतात. सोबतच ग्रामीण भागात रोजगाराचा गंभीर प्रश्न निर्माण होऊ शकतो. हे ओळखूनच सरकार ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला मजबूत करण्यासाठी अनेक कार्यक्रम राबवित आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात ग्रामीण विकासाकरीता दारिद्रय निर्मुलनाच्या कार्यक्रमाची परिणामकारकता किती आहे ? याचे अध्ययन केले आहे.

कि वर्ड :आर्थिक विकास, ग्रामीण विकास, रोजगार

प्रस्तावना :

भारतीय अर्थव्यवस्था जागतीक पातळीवर एक विकसनशील अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखली जाते. तथापी भारतातील दारिद्रयाचे प्रमाण विचारणीय आहे. जगातील एकूण दारिद्रय रेषेखाली असलेल्या लोकसंख्येपैकी एक तृतीयांश लोकसंख्या भारतात आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विचार करता लक्षात येते की अतिरीक्त लोकसंख्या, बेरोजगारी, निर्धनता, विषमता, अल्प उत्पादकता या भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील प्रमुख समस्या आहेत. यामुळे देशातील दारिद्रयामध्ये वाढ होतांना दिसून येते. सध्या भारताची ग्रामीण अर्थव्यवस्था शेतक—यांची अल्प उत्पादकता,ग्रामीण बेरोजगारी व दारिद्रय या प्रमुख समस्यांनी घेरल्या गेलेली आहे. त्यामुळे वाढते कर्जबाजारीपणा व वाढत्या शेतक—यांच्या आत्महत्या यावर उपाययोजना होणे ही काळाची गरज आहे. सरकारने ग्रामीण विकासाकरीता विविध उपक्रम राबविलेले आहेत. विशेषत: ग्रामीण भागातील जनतेच्या विकासासाठी राबविण्यात आलेले दारिद्रय निर्मुलन कार्यक्रम याचा विचार करता या कार्यक्रमांना अपेक्षित यश मिळालेले नाही.

ग्रामीण विकास एक बहुआयामी संकल्पना आहे. संकुचित दृष्टीकोणाने विचार करतांना ग्रामीण विकास म्हणजे कृषी, पशुपाल, ग्रामीण हिस्तकला, उद्योग, शेतीविकास इ. द्वारे ग्रामीण क्षेत्राचा विकास करणे होय. परंतू व्यापक दृष्टीकोणातून ग्रामीण विकास म्हणजे ग्रामीण भागातील लोकांच्या जीवनामध्ये गुणात्मक प्रगती घडवून आणणे. पर्यायाने ग्रामीण भागातील जनतेच्या जीवनमानात सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक,औद्योगीक व संरचनात्मक परिवर्तन घडवून आणणे होय.जागतिक बॅकेच्या मते,ग्रामीण विकास एक विशिष्ट समुह —ग्रामीण दारिद्रयात जगणा—यांच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनाला प्रगतीपथावर नेण्याकरीता एक रणनिती आहे.

सर्वसाधारणपणे ज्यांना आपल्या उत्पन्नातून किमान आवश्यक गरजही पूर्ण करता येत नाही. अशा लोकांना दारिद्रयरेषेखालील लोक असे म्हणतात. त्याचप्रमाणे स्वत:च्या मुलभूत गरजा भागविण्यासाठी उपलब्ध होणारी साधने ज्यांना अपुरी पडतात. अशा माणसांची स्थिती म्हणजे दारिद्रय होय असे म्हणता येते. डॉ. दांडेकर आणि रथ यांच्या मते, ''२२५० पेक्षा कमी उष्मांक मिळणा—या व्यक्तीच्या परिस्थितीस दारिद्रयाची परिस्थिती असे म्हटले आहे.'' तसेच नियोजन मंडळाच्या मते, ''शहरी भागातील लोकांना २१०० उष्मांक व ग्रामीण भागातील लोकांना २४०० उष्मांक मिळणे आवश्यक आहे. अशी परिस्थिती नसेल तर त्या स्थितीला दारिद्रयाची स्थिती असे म्हणतात.''थोडक्यात दारिद्रय हे एक वास्तव असून ज्या व्यक्तीस मुलभूत गरतांची पुर्तता करता येत नाही ती व्यक्ती दरिद्री समजली जाते.

भारतातील ग्रामीण विकास व दारिद्रयाचे प्रमाण :

अलिकडे भारतात राहणा—या दारिद्रय रेषेखालील व्यक्तींची संख्या घटली असली तरी अजुनही दारिद्रय रेषेखालील लोकांची संख्या मात्र बरीच मोठी आहे. त्यामुळेच दारिद्रयाचे निर्मुलन करणे आवश्यक आहे. भारतात दारिद्रयाचे प्रमाण किती आहे ? त्या संबंधी भारतातून विविध अर्थतज्ञांनी नियोजन मंडळाने नियुक्त केलेल्या तज्ञांच्या गटाने वेगवेगळी अपली मते मांडली आहेत, असे असले तरी तेंदुलकर समितीच्या अहवालानुसार भारतातील दारिद्रयाचे प्रमाण १९९३—९४ मध्ये ४५.३ टक्के, २००४—०५ मध्ये ३७.२ टक्के तर २००९—१० मध्ये २९.८ टक्के आहे. ग्रामीण क्षेत्रात १९९३—९४ मध्ये ५०.१ टक्के, २००४—०५ मध्ये ४१.८ टक्के तर २००९—१० मध्ये ३३.८ टक्के आहे व शहरी क्षेत्रात १९९३—९४

मध्ये ३१.८ टक्के, २००४–०५ मध्ये २५.७ टक्के तर २००९–१० मध्ये २०.९ टक्के आहे.ग्रामीण व शहरी भागाची तुलना केली असता दिसून येते की, ग्रामीण क्षेत्रापेक्षा षहरी क्षेत्रातील दारिद्रयाचे प्रमाण बरेच कमी आहे. एकूणच ग्रामीण भागातील गरीबी देशातील एकूण गरीबीला प्रभावित करणारी आहे. कारण ग्रामीण भागातील गरीबीमुळेच लोक शहरी भागात स्थलांतरण करतात.

सरकारचे धोरण व दारिद्रय निर्मुलन कार्यक्रम :

दारिद्रयाचे निर्मुलन करण्याकरीता भारत सरकारने पुढील कार्यक्रम राबविले. यामध्ये प्रामुख्याने एकात्मीक ग्रामीण विकास कार्यक्रम, जवाहर रोजगार योजना, इंदिरा आवास योजना, दशलक्ष विहिर योजना, सुशिक्षित बेकारांना सहाय्य, उद्योगांना प्रोत्साहन, छोटे शेतकरी विकास संस्था, वीस कलमी कार्यक्रम (जुलै १९७५), ग्रामीण भूमिहीन रोजगार कार्यक्रम, अवर्षण प्रवण क्षेत्र कार्यक्रम, स्वर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना, सिमांत शेतकरी आणि शेतमजूर विकास कार्यक्रम (१९७०–७१), एकात्मीक कोरडवाहू शेती विकास कार्यक्रम, ट्रायसेम व राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम इ. उपक्रम सरकारने चालविले आहेत.परंतू या कार्यक्रमाची व उपक्रमांची परिणामकारकता पाहिजे त्या प्रमाणात दिसून येत नाही. आजही ग्रामीण भागात गरीबी एक वास्तव आहे. एकेकाळी दारिद्रयाबद्दल लोकांना माहिती नव्हते दारिद्रय रेषेचा तर प्रश्नच नव्हता. गावातच रोजगार उपलब्ध होत होता. खेडी स्वयंपूर्ण होती. पण सरकार अस्तित्वात आल्यावर शहरकेंद्री व्यवस्था अस्तित्वात आली व स्पर्धा वाढली. तिथुनच दारिद्रयाचा उगम झाला.

खरे तर दारिद्रय एक शाप आहे. दारिद्रयातून बाहेर पडायला प्रत्येकाने प्रयत्न करायला हवे.ग्रामीण भागातील शेतीच्या समस्येवर व शेतक–यांच्या आत्महत्येवर तोडगा काढण्यासाठी पंचतारांकीत हॉटेलमध्ये चर्चासत्रे, परिसंवाद आयोजित केले जातात.सांगायचा मुद्दा हा आहे की, दारिद्रय व गरीबी हटविण्यासाठी कोटयावधी योजना राबविल्या जातात. मात्र त्याचा फायदा जे गरीब आहेत त्यांना न होता नोकरशाहीला व नेत्यांना होतांना दिसून येत आहे. कुठल्याही सरकारला गरीबांचा कळवळा असतो कारण तेच त्यांच्या श्रीमंतीला कारक असतात. आज भारतात गरीबी व बेरोजगारीचे प्रमाण वाढले आहे. दारिद्रय रेषेखालील लोकांना कमी किंमतीत अन्न–धान्याचा पूरवठा होत असल्यामुळे मजुरांची मजुरी कमी झाली आहे. नरेगामुळे शेतीसाठी मजूर मिळेनासे झाले आहेत.ग्रामीण भागातील दारिद्रय निर्मुलनासाठी शेतीमध्ये मुलभूत सोयी–सुविधा निर्माण करण्याची व त्यासाठी भांडवलाची गरज आहे.

नवीन आर्थिक धोरण राबवू दोन दशकाचा काळ उलटला आहे. या काळात उद्योग व सेवा क्षेत्रांनी जवळपास दहा टक्के विकासदर नोंदविला असतांना शेतीमध्ये मात्र तो दोन टक्क्यांपेक्षा खाली राहीला आहे आणि आता चार टक्क्याच्या वर नेण्याचे लक्ष निर्धारित करण्यात आले आहे. शेतीच्या आधुनिक तंत्रज्ञानावरील, घटकांवरील त्याचा खर्च वेगाने वाढत गेला पण पिकांच्या उत्पादकतेत अपेक्षित असणारी वाढ मात्र मंदावली गेली आहे. शेतीचे परंपरागतस्वावलंबी तंत्र मागे पडून खर्च वाढविणा–या नवीन तंत्रांचा प्रभाव वाढलेला आहे. खर्च आणि उत्पन्न यांचा मेळ न बसण्याची त्यांची स्थिती वर्षानुवर्षे राहील्यामुळै हताश असाहाय्य शेतकरी आत्महत्येकडे वळलेला आहे. एकूणच शेती क्षेत्रातील मागासलेपणा ग्रामीण विकासावर विपरीत परिणाम टाकणारा आहे.

निष्कर्ष :

केंद्र सरकारने नियोजनाला सुरवात झाली तेव्हापासूनच ग्रामीण विकासाकरीता व प्रामुख्याने ग्रामीण भागातील दारिद्रय निर्मुलनाकरीता प्रयत्न केले आहे. याकरीता वेळोवेळी समित्या नियुक्त करून शिफारशीनुसार पंचवार्षिक योजनांमध्ये अनेक योजना राबविल्या आहेत. परंतू अशा योजनांचा ग्रामीण भागातील लोकांची गरीबी कमी करण्याकरीता विशेष फायदा झाला असे दिसत नाही. परिणामी आर्थिक विषमतेत वाढझाली आहे. म्हणूनच ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला सक्षम करण्यासाठीप्रामुख्याने ग्रामीण भागात भूमीसुधार तंत्र अवलंबून अधिक अन्न–धान्य उत्पादन व ग्रामीण क्षेत्रात रोजगाराच्या संधी अधिक उपलब्ध करून ग्रामीण भागातील लोकांच्या सामाजिक व आर्थिक प्रगती निश्चित केली जाऊ शकते.

संदर्भ :

1. पुरी, मिश्र (२०१२), ''भारतीय अर्थव्यवस्था'', हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई.
2. देसाई, भालेराव (२००६), निराली प्रकाशन, पुणे.
3. गोविलकर, विनायक (२००८), ''आर्थिक संकल्पना'' डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
4. खेर, सी. पी. : ''दारिद्रयाची संकल्पना आणि निवारण''
5. कविमंडन, विजय (२००२), ''कृषी अर्थशास्त्र'', मंगेश प्रकाशन, नागपूर.

भारतातील वस्तु व सेवा कर – एक विश्लेषण

प्रा.डॉ.विठ्ठल निलकंठ ठावरी
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, भिसी ता. चिमूर, जि.चंद्रपूर

वस्तु व सेवा कर भारतातील अप्रत्यक्ष कराच्या क्षेत्रातील सुधारणांचे लक्षणीय पाऊल आहे. केन्द्र व राज्य सरकारच्या अनेक करांचे एकत्रिकरणामुळे तसेच करांच्या आधीच्या टप्प्यावर वजावट केल्यामुळे दुहेरी कर आकारणीचा होणारा दृष्परीणाम कमी होवून संपूर्ण देशात एकत्रित कर पद्धतीचा मार्ग मोकळा होईल. ग्राहकांचा विशेष कायदा सद्या असलेले २५ टक्के ते ३० टक्के एवढे एकंदरीत करांचे ओझे कमी होईल. तसेच वस्तू व सेवा करामुळे त्यांची उत्पादने स्थानिक तसेच आंतराष्ट्रीय बाजारपेठेत स्पर्धा करू लागतील.

वस्तू व सेवा कर (GST) ची अंमलबजावणी १ जुलै २०१७ पासून केली गेली आहे. त्यामुळे केन्द्राच्या ७ तर राज्य सरकारच्या ११ प्रकारच्या विविध करांची जागा जीएसटी घेईल. सद्या केन्द्र व राज्य अशा दोन्ही सरकारांतर्फे कर वसूली केली जाते. केन्द्र सरकारचा सेट्रल जीएसटी (CGST), राज्याचा स्टेट जीएसटी (SGST) अशा दोन कराखेरीज एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात मालाची विक्री करण्यासाठी इंटिग्रेटेड जीएसटी (IGST) व संघराज्यासाठी (UTGST) अशाप्रकारे करांची वसूली केली जाणार आहे.

वस्तू व सेवा कर एक अप्रत्यक्ष कायदा आहे. जीएसटी ला १९४७ नंतरचे सर्वात महत्वाचे कर सुधारणा विधेयक म्हणून बघीतले जाते. ही भारताच्या कर संरचनेत सुधारणेची एक मोठी क्रांती आहे. हा एक गंतव्य स्थान आधारीत वस्तू आणि सेवा यांच्या उपभोगावरील कर आहे. यामध्ये निर्मीती किंवा उत्पादनापासून ते अंतीम उपभोगापर्यंत प्रत्येक टप्प्यावर कर आकारणी करण्याचे प्रस्तावित केले आहे. मागील टप्प्यांवर अदा केलेल्या करांची जमा रक्कम समायोजीत करता येईल. म्हणजेच केवळ वर्धित मुल्यावर कर आकारला जाईल. आणि अंतिम उपभोक्ता किंवा ग्राहकाला कराचे ओझे सहन करावे लागेल.

जिथे जीएसटी लागू नाही तेथे वस्तू व सेवांवर वेगवेगळे कर लावले जाते. जीएसटी एक एकिकृत कर आहे तो वस्तू व सेवा या दोन्हीवर लावला जाईल. भारताच्या घटनेनुसार संपूर्ण देश हा २९ राज्यामध्ये विभागलेला आहे. प्रत्येक ठिकाणी दोन सरकारांचे अधिपत्य चालते. आपल्या खर्चासाठी निधी उपलब्ध व्हावा म्हणून दोन्ही सरकार वेगवेगळे कर लावतात. जीएसटी हा एक कर जरी असला तरी त्यामध्ये ४ करांचा अंतर्भाव होतो.

कर हे सार्वजनिक महसुलाचे एक महत्वाचे आणि खात्रीचे साधन असते. कारण एकूण सार्वजनिक उत्पन्नातील करांचा हिस्सा अधिक असतो. त्याचबरोबर करांचे स्वरूप जसे की प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष यांचाही परिणाम अर्थव्यवस्थेच्या आर्थिक विकासाबरोबरच लोकांच्या जीवनमानावर आणि सामाजिक कल्याणावरही होत असतो. त्यामुळे ही कर व्यवस्था महत्वाची असते. या पार्श्वभुमीवर जगातील सर्व देश आपले करविषयक धोरण अधिकाअधिक योग्य आणि अनुकूल ठेवण्याचा प्रयत्न करतात. त्यासाठी ते सातत्याने आपल्या देशात करविषयक सुधारणा करण्याचा प्रयत्न करतात. त्याला भारत देश कसा अफवाद ठरू शकणार. त्यामुळेच भारतात स्वातंत्रोत्तर काळात अनेक करविषयक सुधारणा करण्यात आल्या. आणि त्यांची गती आणि व्याप्ती १९९१ नंतर वेगाने वाढत आहे. त्यासाठी अनेक आयोग, समित्या, अभ्यास गट स्थापण केले आणि त्यांच्या शिफारशी लागू करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.

गेल्या काही वर्षापासून ज्या कर सुधारणा कायदयाची संपूर्ण देशात चर्चा, विचारमंथन, वादविवाद, सहमती, असहमती असे अनेक अडथळे पार करत वस्तू व सेवा कर कायदा सुधारणा विधेयक लोकसभा व राज्यसभेने मंजूरी दिल्यावर १ जुलै २०१७ पासून अमंलात आला. संपूर्ण देशात वस्तू व सेवा यासाठी एक कर कायदा लागू झाला. देशामध्ये १ जुलै पुर्वी जी कर प्रणाली अस्तित्वात होती. त्यामध्ये केन्द्रीय कर जसे प्राप्ती कर, आयात निर्यात कर, उत्पादन शुल्क, केन्द्रीय विक्री कर इत्यादी तर राज्य पातळीवर राज्य शासनाच्या अखत्यारीत नागरी जमीन महसूल, राजस्व व नोंदणीकर, मालमत्ता कर, विक्री कर, वाहनकर ,इंधन कर, करमणूक कर, अबकारी कर इत्यादी. याशिवाय स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे कर वेगळे अशी ही अत्यंत क्लिष्ट, गुंतागुंतीची, करदात्याच्या दृष्टीने तापदायक, वेळखावू व एक प्रकारे विकास प्रक्रियेला खिळ घालणारी अशी ही प्रक्रिया होती. या क्लिष्टप्रक्रियेमुळे वस्तू व सेवांच्या किमतीमध्ये वाढ, त्यामुळे होणारी भाववाढ हा कर व्यवस्थेचाच परिणाम होता. अनेक करामुळे कर भरणाऱ्या घटकांना या कर प्रणालीमुळे अनेक समस्यांना तोंड दयावे लागत असे. यामधूनच गैरकारभार, कर चुकवेगीरी, भ्रष्ट्राचार, भारतीय ग्राहकांवर करावर कर, असे परीणाम झाले होते. या सर्व बाबीमधून सुटका करून घेण्यासाठी एक राष्ट्र, एक कर ही कर प्रणाली अतिशय

परिणामकारक आणि ग्राहक, उत्पादक व सरकार या सर्वांना न्याय देणारी राहील. याच दृष्टीने कर सुधारणेच्या प्रयत्नातून जीएसटी म्हणजेच 'वस्तू व सेवा कर' ही कल्पना समोर आली.

जीएसटी कर प्रणालीमध्ये वस्तूचे उत्पादन हे अंतीम ग्राहकांना विक्री या टप्प्यामध्ये त्यावर राज्य व केन्द्र सरकारच्या विविध प्रत्यक्ष–अप्रत्यक्ष कराऐवजी वस्तू व सेवा यावर केवळ एकच कर आकारण्यात येईल अशी या कर प्रणालीची व्यवस्था आहे. या कर व्यवस्थेमुळे (जी.एस.टी) केन्द्र सरकारचे उत्पादन शुल्क, सेवा कर, विशेष उत्पादन शुल्क तसेच राज्य सरकारचे विक्री कर, खरेदी कर, केन्द्रीय विक्री कर, जकात कर, प्रवेश कर, एलबीटी, करमणूक कर हे कर रद्द वा वस्तू व सेवा करामध्ये समावेशित करण्यात आलेले आहेत. सद्या विज, इंधन, मदयार्क कर प्रचलित राहणार असून या करांचा विचार करतांना केंद्रीय वस्तू व सेवा कर, (सी.जी.एस.टी.), राज्य वस्तू व सेवा कर, (एस.जी.एस.टी), आंतरराज्य वस्तू व सेवा कर, असे फक्त तीनच अप्रत्यक्ष कर अमलांत येणार आहेत.

भारतात जीएसटी लागू केल्यामुळे जर्मनी, इटली, ब्रिटेन, दक्षिण, कोरीया, जपान, कॅनडा, ऑष्ट्रेलिया, रूस, चिन, सिंगापूर आणि मलेशिया सहीत १६० पेक्षा जास्त अधिक देशांच्या गटामध्ये भारताचा समोवश झाला. ज्या देशांनी एजीएसटी/व्हॅट व्यवस्था लागु केलेली आहे. १९५४ मध्ये जीएसटी कर प्रणाली लागु करणारा फ्रान्स हा पहिला देश होता. यामागचा उद्देंश कर चोरीवर प्रतिबंध लावणे हा होता. भारतातव्यापार सुलभ व सरळ होण्याच्या दृष्टीने उचललेले हे पहिले पाऊल आहे. यामुळेच सद्याच्या स्थितीत भारत विश्व बॅक व्यवसाय रिपोर्ट २०१७ नुसार १९० देशांमध्ये भारत १३० व्या स्थानावर आहे.

हा जीएसटी कायदा तयार करतांना व त्यांची अंमलबजावणी करतांना येणाऱ्या अडचणी व भविष्यकालीन धोरण लक्षात घेवून केन्द्र शासनाने या सबंधी घटना दुरूस्ती करतांना जीएसटीमधील दरासोबत यासबंधी महत्वपूर्ण विषयावर निर्णय घेण्याचापुर्ण अधिकार 'वस्तू व सेवा कर परिषद' यांना दिला आहे. या परिषदेमध्ये ज्या वस्तू व सेवा त्यांच्यावर कर आकारण्यात येणार नाही म्हणजेच सवलत प्राप्त वस्तू व सेवा यांची स्वतंत्रयादी असेल सोने, चांदी, दागीने यावर कराचा विशेष दर आहे. निर्माण होणाऱ्या वस्तू व सेवा यावर भरलेला कराचा परतावा मिळेल. आयात करण्यात येणाऱ्या वस्तूवर देशांतर्गत असणाऱ्या जीएसटी कराइतकाच असेल. या परीषदेने घेतलेल्या महत्वाच्या निर्णयापैकी एक निर्णय म्हणजेच सर्व वस्तूवर ठरलेल्या ५ दरापैकी ०, ५ , १२, १८ तसेच २८ टक्के यापैकी एक कर आकारण्यात येईल. केन्द्रीय मंत्री अरूण जेटली यांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या बैठकीमध्ये १२११ वस्तूपैकी १२०६ वस्तूंवर कर किती असावा याबाबत निर्णय झालेला आहे. यामधील ८१ टक्के वस्तूंवर १८ टक्के किंवा त्यापेक्षा कमी आणि १९ टक्के वस्तूंवर २८ टक्के जीएसटी लावण्यात येईल.

या वस्तू व सेवा कर कायदयाची वैशिष्टये पाहाता त्यामध्ये संपूर्ण राष्ट्र एक जिनसी, समावेशकता, उत्पादनावर नव्हे तर पुरवठयावर कर, बहुस्तर (३ स्तर), प्रथम ५ वर्षात उत्पादनात घट झाल्यास राज्यांना पर्याप्त नुकसान भरपाई, आयात घटकावरील कर व मुल्याधारीत कर, टीसीएस पद्धत म्हणजे मुळातच कर कपात ही कर रचना करतांना अत्यंत विचारपुर्वक, व्यावहारीक, पुरोगामी, लवचिक व उत्पादन ठेवण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. शुन्य कर दर, करमणूक वस्तू सेवा ५ टक्के, गुणात्मक वस्तू व सेवा प्रमाण दर १२–१८ टक्के, चैनिच्या वस्तू व सेवा कर दर २८ टक्के व अपवादात्मक परिस्थितीमध्ये कमाल दर ४० टक्के अशी व्यवस्था आहे. प्रक्रिया व पॅकिंग केलेल्या वस्तू, शिक्षण, आरोग्य ही क्षेत्रे कमी दर वा करमुक्त ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. या कररचनेमध्ये सर्वात मोठा दिलासा लहान व्यापाऱ्यांना देण्यात आला आहे. सद्या राज्यात ज्यांना १० लाखापेक्षा अधिक व्हॅट भरावा लागतो. अशा व्यापाऱ्यांना २० लाखाची उलाढाल ही मर्यादा नोंदणीसाठी अट आहे. ज्या व्यापाऱ्यांची उलाढाल १० ते २० लाखाच्या दरम्यान होती. त्यांना कोणताही कर दयावा लागणार नाही.

वस्तू व सेवा कर आणि आर्थिक वृद्धी :–

सर्वच करांचे परिणाम अर्थव्यवस्थेवर आणि देशातील लोकांवर होत असतात. यात उत्पादन, उपभोग, वाटप, महसूल आणि इतरही असू शकतात. त्यात अप्रत्यक्ष कराचे परिणाम प्रामुख्याने प्रतिकुल असतात.या करांचे महत्वाचे वैशिष्टय म्हणजे या करातून सुट दिलेल्या वस्तू व सेवांची यादी मोठी आहे. त्याचबरोबर शेतीसाठी लागणाऱ्या वस्तू व सेवा मोठया प्रमाणावर वगळलेल्या आहेत. यापुर्वी या सेवांना सेवा करातून सुट दिली होती. ती तशीच आहे. स्थानिक सेवा पुरवठादार किंवा सरकारने पुरविलेल्या सेवा, रिर्झव बॅक, परकिय राजदूत, यासारख्या सेवांचा यात समावेश आहे. वाहतूक व्यवस्थेत लागणाऱ्या सेवावर ५ टक्के दराने बांधकाम, रेल्वे, बौद्धिक संपदा, हॉटेल, क्लब, गेस्ट हाऊस यावर १२ टक्के, अन्न, पेये, वातानुकूलित व्यवस्था, मोठी हॉटेल्स इत्यादीवर १८ टक्के. करमणूक सेवा जुगार, पंचतारांकित हॉटेल, शर्यती, क्लब इत्यादीवर २८ टक्के दराने कर आकारला जाईल. परंतू वस्तू व सेवा कर भारतातील कर व्यवस्था आणि प्रामुख्याने अप्रत्यक्षकर व्यवस्था साधी, सोपी, सुटसुटीत, मितव्यय एक कराची आणि कार्यक्षम करणारी आहे. मात्र त्याबरोबरच देशाच्या आर्थिक वृद्धीसाठी एक अनुकूल वातावरण तयार करणारी आहे. त्यातून औद्योगिक, सेवा व कृषी

क्षेत्राचा विकास होणार आहे. या सर्व उत्पादक क्षेत्राच्या विकासासाठी पोषक वातावरण तयार होवून आपल्या अर्थव्यवस्थेची जलद आणि सर्वांगीन आर्थिक वृद्धी होण्यास मदत होईल. २०१७–१८ या वर्षात भारतात एकूण ७.१९ लाख कोटी रू. महसूल वस्तू व सेवा करापासून मिळाला आहे.

वस्तू व सेवाकर व रियल इस्टेट क्षेत्र :–

रियल इस्टेट क्षेत्र सुदृढ आर्थिक गुणात्मक परीणाम करणारे आहे. देशाच्या सकल राष्ट्रीय उत्पन्नात या क्षेत्राचा महत्वपुर्ण वाटा आहे. २०१५–१६ च्या आर्थिक सर्व्हेक्षणा नुसार २०१३–१४ मध्ये भारताच्या जीडीपीत रियल इस्टेट क्षेत्राचा वाटा ७.४ टक्के आहे. सद्या वर्तमान बांधकाम क्षेत्राच्या संपत्तीच्या विक्रीवर विभीन्न कर/ शुल्क लावले जातात. त्यामुळे घर खरेदी करणाऱ्यावर बोजा वाढतो. जिएसटीमुळे अप्रत्यक्ष कराविषयी सरलता, समरोपता व पारदर्शकता निर्माण होते.

वस्तू व सेवा कर व वित्तीय सेवा क्षेत्र :–

भारतात जास्तीत जास्त बँकिंग व वित्तीय सेवावर १४.५ टक्के सेवा कर आकारला जातो. जीएसटी १८ ते २० टक्के पर्यंत राहण्याची शक्यता आहे. कर्जावरील व्याज, प्रतिभुती व्यापार, विदेशी मुद्रा सेवा व जीएसटी लागु होईल. बँकिंग व वित्तीय सेवा वर जीएसटी हा कर लावल्यास जगातील एक आदर्श देश म्हणून ओळखला जाईल.

वस्तू व सेवा कर आणि सामाजिक कल्याण :–

सरकार कर आणि करेत्तर मार्गानी उत्पन्न गोळा करते आणि सामाजीक कल्याण कार्यक्रमावर व योजनावर खर्च करते त्यातून सामाजीक कल्याण पातळी वाढण्यास मदत होते हा कर लागु झाल्याने केन्द्र सरकारचे ८ आणि राज्यसरकारचे ९ असे एकण १७ कर रद्द होतील. त्यामुळे महसुली उत्पन्नातील तुट निर्माण होईल. याचा अंतीम परीणाम केन्द्र व राज्यसरकारच्या खर्चावर होवून सामाजीक कल्याणावर होईल. यातून रोजगार, दारीद्रय, आर्थिक, विषमता निर्मुलन कार्यक्रम आणि प्रामुख्याने शिक्षण व आरोग्य सेवा पुरवठयावर त्याचा फारच प्रतिकुल परिणाम होईल.मात्र तिच्या नियंत्रणाचे उपाय राबविण्यासाठी राज्य आणि केन्द्र सरकारांकडे महसूल अपूरा असेल त्याचाही वाईट परिणाम सामाजिक कल्याणवर होईल.

वस्तू व सेवा कर व सामान्य जनता. :–

शेतीसाठी आवश्यक अनेक सेवा व या प्रकारातून सुट देण्यात आली आहे. कलाकारांनी दिलेल्या अनेक प्रकारच्या सेवा, प्रवासी वाहतूक सेवा, विमा सेवा, सामाजिक सुरक्षिततासेवा, ना नफा तत्वावर काम करणाऱ्या संस्थाच्या सेवांना या करातून सुट देण्यात आली आहे. सरकारने पुरविलेल्या विविध प्रकारच्या सेवांनाही हा कर आकारला जाणार नाही नॉन ब्रान्डेड ,अन्नधान्य, प्रक्रिया न केलेले दुध, भाज्या, मॉस, मासे, लोकल आणि स्लिपररेल्वे प्रवास, आरोग्य सेवा यांना या करातून सुट देण्यात आल्याने ती सामान्य लोकांच्या आणि ग्राहकांच्या दृष्टीने आनंदाची बाब आहे. जुगार, पंचतारांकित हॉटेल्स, वातानुकूलीत हॉटेल्समध्ये जेवन घेणे आणि राहणे, इ सारख्याच्या तुलनेने चैनिच्या आणि उच्च राहणीमानाच्या वस्तू व सेवावर अत्यंत उच्च दराने म्हणजे २८ टक्के दराने हा कर लादला जाईल. आणि ते योग्य व समर्थनिय आहे त्याचा आर्थिक बोजा फक्त श्रीमंत आणि आर्थिक दृष्टया परवडणाऱ्या लोकांवरच पडेल.

देशाच्या मंदावलेल्या अर्थव्यवस्थेला गती देण्यासाठी जीएसटी परिषद जीएसटीच्या ५ टक्याच्या स्लॅबमधून बदल करून तो ६ टक्के करण्यावर गार्भियाने विचार करीत आहे. असे झाले तर दैनंदिन जीवनातील अनेक वस्तूचे दर वाढून सद्याच्या महागाईत आणखी भर पडण्याची भीती आहे. यामुळे ग्राहकांच्या खिशाला कात्री लागेल. पण सरकारच्या तिजोरीत १ लाख कोटी हून अधिक रूपयाची भर पडेल. जीएसटी परिषदेने १३०० वस्तू व ५०० सेवांच्या 'जीएसटी' च्या ५,१२,१८, व २८ या स्लॅबमध्ये समावेश केला आहे. याद्वारे केन्द्राने दरमहा १.१८ लाख कोटी रू.चा कर गोळा करण्याचे लक्ष ठेवले आहे. पण गेल्या काही महिण्यापासून कर संग्रहनात सातत्याने घसरण होत असल्यामुळे सरकारला राज्यांच्या मागण्या पूर्ण करतांना नाकीनऊ येताहेत. त्यातच आर्थिक मंदीमुळे ही स्थिती अधिकच बिघडली आहे. त्यामुळे आता सरकार 'जीएसटी' च्या कररचनेत बदल करून स्थिती सावरण्याचा प्रयत्न करत आहे.

निष्कर्ष :–

वस्तू आणि सेवा कराच्या व्यापक आणि सखोल अभ्यासावरून हे स्पष्ट होते की, ही अत्यंत महत्वाची आणि आमुलाग्र भारतातील कर सुधारणा आहे. ती कर व्यवस्थेंत आणि प्रामुख्याने अप्रत्यक्ष कर व्यवस्थेत क्रांतीकारक आणि मुलगामी बदल करणारी आहे. त्यामुळे अप्रत्यक्ष करांचे अनेक प्रतिकुल परिणाम दूर होतील. तसेच देशाच्या सर्वांगीन आर्थिक विकासासाठी पोषक वातावरण निर्माण करून देशाचा वृद्धीदर गतिमानकरून तो उच्च पातळीवर नेण्यास मदत करेल. म्हणूनच वस्तू व सेवा कर भारताचा विकास व्यापक आणि गतिमान करण्यात अत्यंत महत्वाची भुमिका पार पाडेल असे वाटते. २०१८–१९ या आर्थिक वर्षात जीएसटी व आयात कराच्या महसुलात ३३ टक्के वाढझाली. २०१७–१८ या आर्थिक वर्षात जीएसटी व आयात कर मिळवून १८७५ कोटी रू. महसूल मिळाला होता. सरकारी महसूलात मोठयाप्रमाणात वाढ होवून देशाच्या आर्थिक विकासाला मदत होत आहे. त्यामुळे चालु वर्षात जीडीपी ७.५ टक्के राहील

असा अंदाज वर्तविण्यात येत आहे. या पार्श्वभुमीवर आपण वस्तू व सेवा कर एक क्रांतीकारक सुधारणा म्हणून स्विकारायची असेल तर ती पुर्ण स्वरूपात स्विकारावी. हा कर जरी अप्रत्यक्षकर असलातरी उत्पादन आणि पुरवठादार हा कर कसा देवू शकतील त्याची तरतूद करणे गरजेचे आहे. कर सुधारणा कोणतीही असो प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष करांची समता, न्याय आणि सामाजिक कल्याण यावर काय प्रतिकुल परिणाम होत आहे हे सुद्धा तपासून पाहणे आवश्यक आहे. फक्त आर्थिक सुधारणा आणि अधिक मुक्त अर्थव्यवस्था याचाच विचार करणे भारताला योग्य नाही.सामाजिक विकासावरील खर्च आणि सामाजिक सेवा वाढ आणि गुणवत्ता विचारात घेवून स्थानिक लोकांना मिळणाऱ्या नागरी सेवा व त्यांचा दर्जा सुद्धा तपासणे अत्यावश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ :–

१) प्रा.प्रविण कामथे, प्रा.मेघनापाटील– वस्तू आणि सेवा कर कायदा एक परिचय,
साईज्योती पब्लीकेशन्स् नागपूर, –२०१७
२) डॉ.एस.एस.कांबळे प्रा.डॉ.नितीन कावडकर– स्थूल अर्थशास्त्र भाग–२,
मेसर्स रजनी प्रकाशन नागपूर – २०१८
३) अर्थसंवाद त्रैमासिक –ऑक्टोंबर, डिसेंबर, २०१८
४) योजना मासिक –नोव्हेंबर– २०१६, ऑगस्ट २०१७
५) दै.लोकमत –दि.६ नोव्हेंबर २०१८
६) दै.पुन्यनगरी– दि. ९ डिसेंबर २०१९

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

लोकसंख्यावाढ :— एक सामाजिक समस्या

प्रा.बाळकृष्ण कारु रामटेके
(समाजशास्त्र विभाग प्रमुख) समर्थ महाविद्यालय, लाखनी

प्रस्तावना :—

भारतीय समाजातील विविध प्रकारच्या सामाजिक समस्यांना जन्म देणारी सर्वात महत्वाची समस्या म्हणजे वाढत जाणारी लोकसंख्या होय. जागजिक लोकसंख्या शास्त्रज्ञांच्या मते, इ.स. २०२० पर्यंत भारत हा जगातील सर्वाधिक लोकसंख्या असणारा देश ठरेल. भारतातील भरमसाठ लोकसंख्या वाढीमुळे राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढ नियोजित उद्दिष्टांपेक्षा कमी आहेच. परंतु दरडोई उत्पन्नात त्याहीपेक्षा कमी वाढझाल्याचे दिसते. जगातील दारिद्रय रेषेखालील जीवन जगणाऱ्या लोकांपैकी सुमारे १/३ लोक भारतात आहेत. भारतातील लोकसंख्या वाढीचा सध्याचा दर भारताच्या आर्थिक विकासाला पोषक नसून मारक आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळून ६० हून अधिक वर्ष लोटली तरीही सर्वसामान्य जनतेच्या अन्न, वस्त्र व निवारा या मूलभूत गरजादेखील भागविल्या जाऊ शकत नाही. लोकसंख्या वाढ आणि सामाजिक विकासासंबंधी अत्यंत महत्वाचा विचार १७९८ मध्ये थॉमस रॉबर्ट माल्थस यांनी मांडला. माल्सस यांच्यामते, लोकसंख्येचा आकार नियंत्रित ठेवण्यासाठी नौतिक संयम ठेवणे, विवाहाच्या वयात वाढ करणे असे प्रतिबंधात्मक उपाय केले नाहीत तर लोकसंख्या वाढत जाईल. दुष्काळ, पूर, भूकंप, उपासमार इ. नैसर्गिक कारणांमुळे मृत्युचे प्रमाण वाढेल आणि लोकसंख्येत घट होईल. माल्थसने २१७ वर्षापूर्वी लोकसंख्यावाढीमुळे समाजावर होणाऱ्या विपरीत परिणामाबद्दल जागृत केलेल नवीन तंत्रज्ञानाच्या स्वीकारामुळे समाजाचा विकास होतो. त्यामुळे लोकांचे जीवनमान आणि आयुमीन देखील वाढते. परंतु त्या नवीन तंत्रज्ञानाचा अयोग्य गोष्टीसाठी उपयोग केल्यास त्याचा समाजावर वाईट परिणाम होऊ शकतो. उदा. गर्भजल चिकित्सा पध्दतीचा उद्देश गर्भाचे व्यंग जाणण्याचा होता. परंतु भारतात या चिकित्सा पध्दतीचा स्त्री—भ्रूण हत्येसाठी गैरवापर केला जातो. त्यामुळे लोकसंख्येतील मुलींचे प्रमाण घटले. तसेच समाजाचा स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन हा दुय्यम असल्याचे दिसून येते. समाजाचा हा दृष्टीकोन हा दुय्यम असल्याचे दिसून येते. समाजाचा हा दृष्टीकोन विकासाच्या प्रक्रियेसाठी घातक ठरला आहे. ज्या राष्ट्राने १९५२ साली कुटुंब नियोजनाच्या कार्यक्रमाला सुरुवात केली तेच राष्ट्र लोकसंख्येच्या बाबतीत जगात पहिल्या क्रमांवर पोहोचण्याच्या मार्गावर आहे हे किती आश्चर्यकारक बाब आहे. चीन हे राष्ट्र १४२ कोटी लोकसंख्येच्या आधारावर जगात पहिल्या क्रमांकावर आहे आणि भारत हे राष्ट्र अनुमानित १३५ कोटी लोकसंख्येमुळे दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. गेल्या दशकात आपल्या देशातील लोकसंख्येवाढीचा दर साडेसतरा टक्क्याहून जास्त राहीला आहे. वर्तमानपत्रे, मासिके, रेडिओ, टि.व्ही. यासारख्या प्रसारमाध्यमातून परिसंवाद, चर्चासत्रे, परिषदातून लोकसंख्यावाढीच्या भविष्य कालीन परिणामांची व त्यासंबंधी सरकारने स्वीकारलेल्या दृष्टीकोनाची चर्चा केली जाते. समाजात गरिबी, बेकारी, गुन्हेगारी,भिक्षावृत्ती, भ्रष्टाचार, वेश्यावव्यवसाय, व्यसनाधीनता, गृहसमस्या, निम्न जीवनमान, कुपोषण इ. समस्या निर्माण होण्यासाठी लोकसंख्यावाढ उत्तरदायी ठरले आहे. देशातील आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक इ. सर्वच क्षेत्रांवर लोकसंख्यावाढीचा वाईट परिणाम झालेला दिसून येतो.

शोधनिबंधाचे उद्देश :—

१) लोकसंख्येचा समस्यांचा अभ्यास करणे.
२) लोकसंख्यावाढीसाठी जबाबदार असणाऱ्या कारणांचा अभ्यास करणे.
३) लोकसंख्यावाढीचे समाज जीवनांवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
४) लोकसंख्येच्या समस्यांवर उपाययोजना सुचविणे.

संशोधन पध्दती :—

प्रस्तुत शोधनिबंधात संशोधनाचा प्राथमिक आणि दुय्यम सामुग्रीचा उपयोग केला आहे. प्राथमिक सामुग्रीत निरीक्षण, मुलाखत अनुसुचीचा उपयोग केला असून दुय्यम सामुग्री म्हणून वैचारिक लेख, शासकीय लेख, संदर्भ ग्रंथ, नियतकालीके व दैनिक वर्तमान पत्र इ. चा वापर करण्यात आला.

गृहितकृत्ये :—

१) कुटुंब नियोजनासाठी लोकांकडून पाहिजे त्या प्रमाणात प्रतिसाद मिळालेला नाही.
२) लोकसंख्या वाढ हा प्रश्न कौटुंबिक पातळीवरील न मानता तो सामाजिक पातळीपर्यंत मानला गेला पाहिजे.
३) लोकसंख्या वाढीच्या दुष्परिणामांची लोकांना विशेषत: विद्यार्थ्यांना जाणीव करुन देण्यासाठी सरकारने शालेय अभ्यासक्रमात लोकसंख्या शिक्षणाचा समावेश केलेला आहे.

ISSN : 2348-7143
December 2019

लोकसंख्या वाढीची कारणे :–

१) दुष्काळ, पुर, भूकंप यावरील नियंत्रण :–

पुरामुळे लोक वाहून जात. भुकंप झाले की जीवनहानी होत असे. या नैसर्गिक आपत्तीमुळे हजारो माणसांचा संहार होत असे. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारतात नियोजीन विकासाला सुरुवात झाली. सरकारने नदीवर धरणे बांधली, धान्यपुरवठा करुन दुष्काळावर मात केली आणि भुकंपाची सुचना मिळताच मदतकार्य पोहचवून शेकडो लोकांचे प्राण वाजविल. नैसर्गिक आपत्तीमुळे होणारी लोकसंख्येतील घट थांबविली.

२) अल्पवयात विवाह :–

भारतात मुलामुलींचे विवाह कमी वयात करण्याची प्रथा आहे. आजही ग्रामीण भागात आणि अनेक आदिवासी समाजात मुलामंलींचा विवाह हा कमीवयात करुन दिला जातो. आपल्या मुला मुलींचा विवाह करुन देणे, हे आईवडील आपले कर्तव्य मानतात. जनन शास्त्रज्ञांच्या मते, १६–२५ या वयोगटाचा कालावधी हा जास्त जनन क्षमतेचा कालावधी मानला जातो. आपल्या देशात मुलामुलींचा अल्पवयात विवाह होत असल्यामुळे ते लवकरच आई–वडील बनला.

३) मृत्यूच्या संख्येतील घट :–

मागील २५ ते ३० वर्षाच्या काळात विविध प्रकारच्या आजारांवर नवीन औषधे उपलब्ध झालेली आहेत. त्यामुळे दससाल निरनिराळया रोगांमुळे मृत्युमुखी पडणाऱ्या लोकांच्या संख्येत घट झाली आहे. त्याचप्रमाणे वाहतुकीच्या साधनात सुधारणा झाल्यामुळे एखादया भागातील दुष्काळी परिस्थिती नियंत्रणात ठेवता येणे शक्य झाले आहे. जन्मदर वाढला त्या मानाने मृत्युदर कमी झाल्यामुळे त्याचा परिणाम लोकसंख्यावाढीवर झालेला आहे.

४) दारिद्रय :–

गरिबी किंवा दारिद्रय हे लोकसंख्या वृध्दीचे महत्वाचे कारण आहे. गरिबांची जननक्षमता तुलनेने जास्त असते व अपत्यांच्या भविष्याबद्दल त्यांच्या मनात फारशी चिंताही नसते. भारतात दारिद्रय रेषेखालील लोकांचे प्रमाण जास्त आहे. दारिद्रय कुटुंबातील संख्येत एखादया व्यक्तीची नव्याने भर जरी पडली तरीही त्यांच्या राहणीमानावर त्याचा प्रतिकुल परिणाम होण्याची कोणतीही शक्यता नसते.

५) कुटुंब नियोजनातील त्रुटी :–

वाढत्या लोकसंख्येला आळा घालण्यासाठी भारतात कुटुंब नियोजन, कुटुंब कल्याण कार्यक्रम मोठया प्रमाणावर राबविले जातात. त्यासाठी सरकार लाखो रुपयांचा निधी खर्च करतो. परंतु या योजनांना अपेक्षित प्रतिसाद मिळत नाही. सुशिक्षित, मध्यमवर्गीय कुटुंबातील लोक स्वइच्छेने कुटुंब नियोजन करुन घेत असले तरी सामान्यवर्गीय, शेतकरी–शेतमजूर, गलिच्छ वस्तीतील लोक, डोंगराळ भागात राहणारे आदिवासी इ. लोकांमध्ये कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाचा प्रसार व अमलबजावणी योग्य प्रकारे होत नाही. ग्रामीण आदिवासी समाजात कुटुंब नियोजनासंबंधी व तत्संबंधीत साधनांच्या वापरासंबंधी गैरसमजही फार आहेत. काही धार्मिक दृष्टीने परंपरावादी लोक कुटुंब नियोजनाला विरोध करतात.

लोकसंख्यावाढीचे परिणाम :–

१) बेरोजगारी :–

लोकसंख्या वाढीमुळे बेरोजगारीची समस्या गंभीर बनलेली आहे. वाढत्या लोकसंख्येस रोजगार उपलब्ध करुन देणे अशक्य आहे. ग्रामीण भागात शेती हाच प्रमुख व्यवसाय आहे. ग्रामीण बेरोजगारी वाढत चालली आहे. भारतात अजूनही औद्योगीकरकरणाची गती मंद आहे. म्हणून वाढत्या लोकसंख्येस औद्योगीक क्षेत्रातही बेरोजगारी वाढत आहे. एवढेच नव्हे तर उच्चशिक्षित लोकांना कमी वेतनाची नोकरी किंवा रोजगार करणे भाग पडत आहे. बेरोजगारीमुळे अनेक लोक गुन्हेगारीकडे, भिक्षा मागण्याकडे आकर्षीत होतात. तर काही स्त्रिया वेश्याव्यवसाय स्वीकारत आहेत.

२) दारिद्रय :–

भारतात लोकसंख्या वाढीमुळे दारिद्रयाची समस्या निर्माण झाली आहे. भारतात सुमारे ४०% लोकसंख्या ही दारिद्ररेषेखाली आहे. दारिद्रयरेषेखाली जीवन जगणाऱ्या लोकांच्या संख्येत प्रचंड वाढझाली देशातील बहुसंख्य लोकांना आपल्या अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, आरोग्य अशा मूलभूत गरजा भागविणे अवघड झालेले आहे.

३) अन्न धान्याची समस्या :–

वाढत्या लोकसंख्येमुळे अन्नधान्याची समस्या निर्माण झालेली आहे. वाढत्या लोकसंख्ये बरोबरच लागवडीखालील जमिनीचे दरडोई क्षेत्र घटत आहे. त्यामुळे अन्नधान्याची टंचाई भासत आहे. वाढत्या लोकसंख्येची अन्न धान्याची गरज भागविणे कठीण झाले आहे. त्यामुळे देशात डाळी, खादय तेल व इतर अन्नधान्याची आयात करणे भाग पडत आहे.

४) आर्थिक प्रगतीत बाधा :—

वाढत्या लोकसंख्येमुळे देशाच्या आर्थिक प्रगतीत बाधा निर्माण झाली आहे. लोकसंख्या वाढीमुळे उत्पन्नाचा फार मोठा भाग हा अन्नधान्यासारख्या अत्यावश्यक बाबींवर खर्च करावा लागतो. लोक बचत करु शकत नाही. देशात मोठमोठे उद्योग धंदे उभारण्यासाठी भांडवल पाहिजे असते. परंतु भांडवलाचा देखील अभाव असतो. त्यामुळे रोजगारांच्या संधी उपलब्ध करुन देणे शक्य होत नाही.

५) पर्यावरणाची हानी :—

वाढत्या लोकसंख्येमुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास होत आहे. वाढत्या लोकसंख्येची व अन्नधान्याची गरज भागविण्यासाठी तसेच रस्ते, धरणे, कालवे काढण्यासाठी खाणी खोदून खनिजे मिळविण्यासाठी, घरे बांधण्यासाठी उद्योगधंदे उभारण्यासाठी मोठया प्रमाणावर जंगलतोड केली जात आहे. लोकांकडून नैसर्गिक साधनसंपत्तींचा अतिरेकी व आंधळेपणाने वापर केला जात आहे. त्यामुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास होऊन हवा, पाणी, माती, इ. च्या प्रदुषणाची तीव्रता वाढत जात आहे.

६) स्थलांतर :—

वाढत्या लोकसंख्येमुळे ग्रामीण लोक रोजगाराच्या शोधामुळे शहरांकडे मोठया प्रमाणावर स्थलांतर करु लागले आहेत. त्यामुळे शहरात अतिगर्दी, झोपडपट्टी, धकाधकीचे जीवनख ताणतणाव अशा समस्या निर्माण झाल्या आहेत. या स्थलांतरणामुळे ग्रामीण भागातही संयुक्त कुटुंबाचे विघरन, वृध्दांची समस्या, शेतमजुरांची टंचाई अशा समस्या उद्भवल्या आहेत.

लोकसंख्या वाढ नियंत्रणाचे उपाय :—

१) कुटुंब नियोजनाचा प्रकार :—

आज सरकार तर्फे निरनिराळया प्रचारतंत्रांचा अवलंब करुन कुटुंब नियोजनाचा प्रसार करण्यात येतो., परंतु त्यास लोकांकडून ज्या प्रमाणात प्रतिसाद मिळणे आवश्यक आहे. तेवढया प्रमाणात तो मिळालेला नाही. यासाठी प्रचाराची तीव्रता वाढविण्याची गरज आहे. व्याखने, चर्चा, दुरचित्रवाणी, रेडीओ, वर्तमानपत्रे इ. माध्यमांचा जास्तीत जास्त वापर करुन हे साध्य करता येईल. कुटुंब मर्यादित ठेवण्याचे फायदे जर लोकांच्या मनावर बिंबविले गेले तर संतती प्रतिबंधक साधनांचा स्वीकार लोकांकडून सहजरित्या केला जाईल.

२) निर्बीजीकरण :—

संतती प्रतिबंधक साधनांच्या वापरामुळे प्रसूती टाळता येते. परंतु निर्बीजीकरण केले असता संतती निर्माण होण्याचा धोका कायमचा नाहीसा करता येतो. सरकारतर्फे अनुदान व प्रोत्साहन दिले जाते. जागोजागी शिबीरे घेऊन शस्त्रक्रियांना फारसा प्रतिसाद मिळत नाही. शस्त्रक्रिया केल्या जातात. परंतु पुरुषांच्या शस्त्रक्रियांना फारसा प्रतिसाद मिळत नाही. शस्त्रक्रियामुळे पुरुषांत नपुसकत्व येते, अशक्तपणा येतो, कष्टाची कामे करावयास व्यक्ती लायक राहत नाही इ. अनेक गैरसमजांमुळे पुरुष शस्त्रक्रिया आपल्या देशात कमी प्रमाणात होतात. हे गैरसमज जर दूर करता आले तर लोकसंख्या वाढ रोखण्यास बरीच मदत होईल.

३) शिक्षणाचा प्रसार करणे :—

अत्याधिक निरक्षरता हे लोकसंख्या वाढीचे एक कारण आहे. म्हणून शिक्षणाचा प्रसार मोठया प्रमाणात होणे आवश्यक आहे. सुशिक्षित लोकांना मर्यादित कुटुंबांचे महत्व कळते. जास्त मुलांना जन्म दिल्यास त्यामुळे कोणत्या समस्या निर्माण होतात याची जाणीव असते. आपल्या जीवनमानाचा स्तर उंचावण्यासाठी ते आपल्या अपत्यांची संख्या मर्यादित ठेवतात.

४) कायदे :—

देशातील लोकसंख्येची वाढ रोखण्यासाठी भारत सरकारने वेळोवेळी विविध कायदे केलेत. विवाह लवकर झाल्यास जास्त मुलांना जन्म दिला जातो. म्हणून लोकसंख्या वाढीला आळा घालण्यासाठी पूर्वीच्या कायदयात दुरुस्ती करण्यात आली. त्यानुसार मुलाचे विवाहाचे वय २१ आणि मुलीचे विवाहाचे वय १८ वर्षे करण्यात आले आहे. १ एप्रिल १९७२ रोजी गर्भपाताचा कायदा पारित करण्यात आला. या कायदयामुळे स्त्रीला गर्भपात करुन घेण्याचे स्वातंत्र्य मिळाले आहे. दोनपेक्षा अपत्य असणाऱ्या पालकांच्या मुलांना सोयी सवलती मिळणार नाहीत. या बाबतचा अध्यादेश सरकारने काढला. वाढत्या लोकसंख्येला रोखण्यासाठी चीन सरकारने १ कुटुंब आणि १ मुल हा कार्यक्रम राबविला. चीनने कायदयाच्या माध्यमातून कुटुंब नियोजनाची सक्ती केली त्यामुळे चीनमधील लोकसंख्या वाढ काही प्रमाणात नियंत्रीत झाली आहे.

ISSN : 2348-7143
December 2019

शिफारशी :–

१) 'हम दो हमारे दो' असा लहान परिवार असण्याकरीता प्रोत्साहन देणे.
२) दारिद्रयरेषेखालील असलेल्या ज्या व्यक्ती दोन मुलानंतर वंध्यकरण किंवा नसबंदी करुन घेतील त्यांना स्वास्थ्य विमा मिळवून देणे.
३) कुटुंब नियोजनाच्या या कार्यात गैरसरकारी स्वयंसेवा संस्थांनी मन:पूर्वक भाग घ्यावा म्हणून सरकारतर्फे त्यांना प्रोत्साहन देण्यात येईल.
४) ज्या स्त्रिया २१ वर्षाच्या वयानंतर लग्न करतील व फक्त दोनच मुलांपर्यंत कुटुंब मर्यादित ठेवतील त्यांना विशेष पुरस्कार देण्यात यावेत.

सारांश :–

लोकसंख्या शिक्षण, शिक्षणाचा प्रसार, प्रबोधनात्मक कार्यक्रम, आर्थिक विकास आणि कायदे याद्वारे वाढत्या लोकसंख्येवर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. कुटुंब नियोजनाच्या कार्यक्रमाचे यशापयश लोकांच्या दृष्टीकोनावर अवलंबून आहे. यासाठी विवाह, स्त्रीया, मुले आणि संतती प्रतिबंधक साधने या बाबतच्या विचारात बदल होणे आवश्यक आहे. कुटुंब नियोजनाचा प्रश्न सर्वाचा असल्यामुळे केवळ या संदर्भात सरकारवर अवलंबुन चालणार नाही. सर्वसामान्य लोकांना प्रत्यक्षपणे या प्रचारात उतरविल्याशिवाय व स्वत:हून लोकांनी यांची अमलबजावणी केल्याशिवाय दुसरा पर्याय नाही असे म्हणावे लागेल. भारताची लोकसंख्या नियंत्रित केली नाही तर येत्या काही वर्षात भारताची लोकसंख्या चीनपेक्षा जास्त होण्याची शक्यता आहे. म्हणून लोकसंख्या नियंत्रणाच्या उपयांची अंमलबजावणी योग्यप्रकारे होणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची :–

१) झामरे डॉ. जी. एन. :– (२०१८) भारतीय अर्थव्यवस्था :– भाग १ पिंपळापूरे ॲण्ड कं पब्लिशर्स, नागपूर
२) आगलावे डॉ. प्रदीप २०१५ भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
३) मायी डॉ. सुनील (२००९) डायमंड पब्लिकेशन पुणे
४) कऱ्हाडे डॉ.बी.एम (२००९) भारतीय समाज : प्रश्न आणि समस्या पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर

ISSN : 2348-7143
December 2019

लिंगभाव आणि विकास—अर्थकारणाचे स्त्रीवादी दृष्टीकोणातून विश्लेषण

डॉ.प्रविण दिगांबर मुधोळकर

प्रस्तावना

कार्ल मार्क्स यांच्या संघर्ष विषयकसिध्दांतामधील शोषक आणि शोषित यापैकी जागतिक समदाय किंवा कुटूंब व्यवस्थेतील शोषित घटक स्त्री होय. जगातील अनेक देशांमध्ये लिंगआधारीत श्रमविभाजनाची व्यवस्था असल्याचे लक्षात येते. अनेक कामे अशी आहेत की जी पुरूष आणि स्त्री सारख्याच क्षमतेने करू शकतात. परंतु सास्कृतीक किंवा जेंडर च्या आधारे विशिष्ट काम पुरूषाचे तर विशिष्ट काम स्त्रीचे अशी विभागणी केलेली आहे. कामाच्या या विभागणीचा वाईट परिणाम स्त्रीच्या अर्थार्जन किंवा इतर सर्व क्षमतांवर होतो. यामुळे तीचे सर्व प्रकारचे शोषण होत असते.तीला कमजोर मानून तीच्याकडून अनेक कामे केली जातात. आणि तीच्याकडून केल्या गेलेली ही कामे आर्थिकदृष्टया अनुपयुक्त मानल्या जातात. 'सेक्स' हा शब्द पुरूष आणि स्त्री यांच्यामधील एका जैविक अर्थाकडे संकेत करतो तर 'जेंडर' शब्दाचा अर्थ सांस्कृतिक अर्थाने संबंधीत आहे. 'लिंग' आणि 'जेंडर' मधील फरक स्पष्ट करणे हे महिला अध्ययनशाखेचे महत्वाचे योगदान आहे. भांडवलशाही पितृसत्ताक पध्दती हिंसेव्दारे स्त्रियांच्या जीवनावर नियंत्रण ठेवते, त्यामुळे संपत्तीत वाढआणि विनावेतन श्रमिकवर्ग तयार होतो आणि त्याचा अखंड पुरवठा होत राहतो. स्त्री घरात करीत असलेली कामे, जसे जात्यावरील दळण—कांडण, स्वयंपाक, भांडे घासणे या श्रमाच्या कामासाठी तीला कोणताही मोबदला मीळत नाही. पण या कामाचे जेव्हा व्यावसायीकरण किंवा यांत्रिकीकरण होते तेव्हा हे कार्य मात्र स्त्री कडून हिसकावील्या जाते. उदाहरणार्थ हॉटेल मध्ये काम करणारे पुरूष शेफ,दळणाची गीरणी सांभाळणारे पुरूष,किंवा शेतात रोवणी व नांगरणी करणारे, यंत्र चालवीणारे पुरूषांनामात्र अशा स्वरूपाच्या कामांना मोबदला मीळतो.प्रस्तुत अध्ययनातून लिंगभावनेमुळे स्त्रीया विकासाच्या प्रक्रीयेतून कशाप्रकारे बाहेर फेकल्या गेल्या आणि स्त्रीवाद्यांनी केलेल्या विश्लेषणामुळे स्त्रीयांच्या जीवनात कोणते बदल घडून येत आहेत यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केल्या गेला आहे.

बीजशब्द—अर्थव्यवस्था, लिंगभेद, हिंसा,जागतिकीकरण, स्त्रीवाद, महिला सबलीकरण.

अध्ययनाचे उद्देश

१. महिलांवरील जागतिकीकरणाच्या परिणामांचे अध्ययन करणे.
२. भारतीय समाजव्यवस्थेतील लिंगभावाचा स्त्रीयांवरील परिणामांचा शोध घेणे.
३. लिंगभाव आणि विकास यासंबंधी अध्ययन करणाऱ्या विविध दृष्टीकोणाचे अध्ययन करणे
४.महिला सबलीकरण धोरणाचा महिलांच्या आर्थिक स्थितीवरझालेल्या परिणामांचे अध्ययन करणे.

गृहितकृत्य

१.जागतिकीकरणाचा महिलांच्या जीवनावर नकारात्मक परिणाम झाला आहे.
२.भारतीय समाजव्यवस्थेतील श्रमविभागणी लिंगभेदावर आधारीत व शोषणकारी स्वरूपाची आहे.
३ लिंगभाव आणि विकासाचा दृष्टीकोण महिलांच्या समस्यांचे शास्त्रीय अध्ययन करण्यास सहाय्यक ठरला आहे.
४.महिला सबलीकरण धोरणाचामहिलांच्या विकासावर सकारात्मक परिणाम होत आहे.

माहितीचे विश्लेषण

जागतिकीकरण आणि महिला

१९४५ मध्ये दुसरे महायुध्दात दोस्त राष्ट्रे अमेरिका,ब्रिटन,फ्रांस,रशिया ही राष्ट्रे विजयी झाली तर जर्मनी,जपान व इटली या अक्ष राष्ट्रांचा पराभव झाला.या युध्दात ब्रिटन आणि फ्रांस कमजोर झाल्याने त्यांना आपल्या वसाहतीतील स्वातत्र्य चळवळींना आळा घालण्याची शक्ती नसल्याने त्या वसाहतींना स्वातंत्र्य द्यावे लागले. ही सर्व राष्ट्रे स्वतंत्र झाल्यावर त्यांना आपल्या विकासाकरीता जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून इतर राष्ट्रांची मदत घ्यावी लागली. जागतिकीकरणाच्या या नवीन नावाखाली विकसीत राष्ट्रांनी गरीब आणि विकसनशील राष्ट्रांची आपली पुर्वीची पीळवणुकीची प्रक्रीया सुरू ठेवली. इंग्लंड,अमेरिका व फ्रांस या राष्ट्रांच्या साम्राज्यशाहीमुळे तिसऱ्या जगातील विविध मागासलेल्या आणि अविकसीत देशांतील समाजजीवनावर तीचे आघात होऊ लागले. याचा सर्वात वाईट परिणाम भोगणारा घटक म्हणजे स्त्रीया आहे. या जागतिकीकरणाचा परिणाम विविध देशांची सामाजिक आर्थिक राजकीय परिस्थितीनूसार स्त्रीयांवर झालेला आहे.

नव—उदार जागतिकीकरणाच्या प्रभावाने अर्थशास्त्रीय आणि संस्कृतीविषयक परिवर्तने घडून आलीत.भारतीय मानसिकता आणि समाज यामध्ये खोलवर शिरून कॉर्पोरेट नेतृत्वाखाली आंतरराष्ट्रीय सौदर्य स्पर्धा सुरू झाल्या आणि

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

आता व्हॅलेंटाईन डे आता आपल्या जीवनाचा एक भाग बनत चालला आहे.नव–उदार धोरणामुळे नागरी आणिग्रामीण स्त्रियांवर जो प्रभाव पडला तो मिश्रीत स्वरूपाचा असल्याचे दीसून येते.निर्यात प्रधान आर्थिक वाढीमुळे स्त्रियांना बऱ्याच प्रमाणात नोकऱ्या मीळाल्या आणि त्यांच्या जीवनमानात वाढझाली. तथापि वेतन आणि इतर आनुषांगीक फायदे यात वाढझाली नाही.कामाच्या ठीकाणी योग्य सुविधा नसल्याने स्त्रियांचे आरोग्य आणि सुरक्षितता धोक्यात आले आहे. आर्थिक जागतिकीकरणानंतर सांस्कृतिक जागतिकीकरण नव्या माध्यमाने प्रवेश करत आहे. माध्यमे फक्त वास्तवाचेच चित्रण करीत नाहीत तर नवे वास्तवही तयार करतात. भारतीय माध्यमांचे जागतिकीकरण याचा अर्थ स्त्रीचे चित्रण बदलणे हा आहे. जाहिरातींमधून पुर्वी महिलांचे गृहिणी आणि आई म्हणून जे चित्रण होत होते ते आता लैंगिक किंवा उपभोग्य वस्तू म्हणून होत आहे. जग हे जागतिक खेडे होत असतांना सगळयाच देशांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. शांतता,दारीद्रय,पर्यावरण अवनती ,हवाबदल,एचआयव्ही अर्थात एडस् असे प्रश्न सामाजिक आणि जागतिक व्यासपीठासमोर आलेत.पुर्वी समलिंगी संभोग करणाऱ्यांना एडस् होत असे. पण हळुहळु शरीरविक्रय करणाऱ्या स्त्रिया आणि पुढे गृहिणी देखील यात अडकत आहेत. न्युयार्क सारख्या शहरांमध्ये २५ ते ३४ हया वयोगटातील स्त्रियांच्या मरणाचे मोठे कारण एडस् बनले आहे. आफ्रिका आणि कॅरीबीयन सारख्या दक्षिण अमेरीकेतील काही भागांमध्ये एडस्चा प्रभाव प्रामुख्याने भिन्नलींगी संबंधातून होतो. यामध्ये एडस् पसरवीण्यात पुरूष जास्त कारणीभूत आहेत. कारण स्त्रीया शिक्षणामुळे जागरूक झाल्या तरी ग्राहक हा कंडोम वापरण्यास सहमत नसल्यामुळे पुरूष ग्राहकाव्दारे स्त्रीया एडस्ग्रस्त होतात. आर्थिक परिस्थितीमुळे परित्यक्ता किंवा आश्रीत स्त्रीया हया मुलाबाळांच्या जबाबदारीमुळे या व्यवसायात गुंतलेल्या असतात. त्यामुळे ग्राहकास कंडोमची सक्ती करणे म्हणजे स्वत:ला दारिद्रयात झोकून देणे होय.हे सत्य असले तरी स्त्रीयांनाच एडस् पसरवीणाऱ्या म्हणून कलंक स्वीकारावा लागतो. आपण जेव्हा स्त्रीयांच्या समस्याचा विचार करतो तेव्हा या समस्या एकमेकांमध्ये गुंतून समस्यांचे मोठे जाळे निर्माण झाल्याचे लक्षात येते. यासाठी आर्थिक घटक हा सर्वात मोठा कारणीभूत असलेला घटक आहे.

भारतीय ग्रामीण महिलांवर जागतिकीकरणाचा प्रभाव

भारताने जागतिकीकरणाच्या प्रक्रीयेत प्रवेश केल्यानंतर असे निदर्शनास आले की, फक्त वेगवान आर्थिक वाढीच्या काळातच स्त्रियांना रोजगार मिळतो.व हा रोजगार तात्कालिक स्वरुपाचा, असुरक्षित असतो. तसेच महिलांना अयोग्य वातावरणात करावे लागते. ग्रामीण भागात उपजिवीकेसाठी असणारी शेती नगदी पिकासाठी बदलली तेव्हा स्त्रियांचे त्यांच्या शेतजमिनीवरून विस्थापन होऊन त्यांच्यापैकी बऱ्याच .स्त्रियांना बडया जमीनदारांकडे शेतमजूर म्हणून काम करतांना पुरुषांइतकेच काम करूनही निम्मेच वेतन मिळू लागले. सरकारच्या आरोग्य शिक्षण आणि खाद्य अनुदानावरील खर्चातील कपातीमुळे त्याचा परिणाम मुलींवर होतो. खाद्य अनुदानात कपात झाली की मुख्य खाद्यपदार्थांच्या किमतीत वाढ होते आणि स्त्रियांना कुटुंबाचे आर्थिक अंदाजपत्रक बदलण्याशिवाय पर्याय नसतो.

अनौपचारिक (असंघटित) क्षेत्रातील असमानतेमुळे लैंगिक पर्यटन, स्त्रियांचा व्यापार,स्त्रियांच्या श्रमाचे जागतिकीकरण, हे प्रश्न निर्माण झाले आहे. स्वत:च्या देशात काम करत असतांना ज्यावेळी परकीय गुंतवणूक काढून घेतल्यामुळे सेवाक्षेत्रातील स्त्रिया बेकार होतात. जागतिकीकरणामळे आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत पोहोचण्याच्या संधी नागरी/शिक्षित/सफाईदार इंग्लिश बोलणाऱ्या स्त्रिया आणि भांडवल असणाऱ्या स्त्रियांना मीळाल्या तर गरीब स्त्रिया मात्र या संधीपासून वंचित राहील्या.जागतिकीकरणामुळे अनेक आव्हानात्मक परिवर्तने आलीत. त्याचा सामना अनेक दुर्बल शेतकरी करू शकले नाहीत. परिणामी त्यांनी आत्महत्येचा मार्ग स्वीकारला. या आत्महत्यानंतर कुटूंबात निर्माण झालेल्या संकटांचा सामना कुटूंबप्रमुख म्हणून स्त्रीयांनाच करावा लागत आहे.

भारतीय समाजव्यवस्थेत महिलांचा आर्थिक दर्जा

वर्णव्यवस्था व जातिव्यवस्थेच्या सर्वात मोठया बळी स्त्रिया राहिल्या आहेत.भारतीय समाजात स्त्रियांकडे एक उपभोग्य वस्तु म्हणून पाहण्याचा पारंपारिक दृष्टीकोन अजुनही कायम आहे. **विद्युत भागवत** या स्त्रिवादी लेखिकेने स्त्रीची भूमिका ही उत्पादन म्हणजे काम करण्यासाठी, पुनरूत्पादन म्हणजे प्रजोत्पादन आणि लैंगिकता अर्थात लींग भावना या मुद्यांनीच बंदिस्त झाली आहे असे म्हटले आहे. भारतातील स्त्रीला ही वस्तुस्थिती तंतोतंत लागु होते. ग्रामीण भागातील कामाची परिस्थिती अजुनही बदलली नाही. .शेतावर काम करणाऱ्या महिलांच्या संख्येत वाढझाली तरी स्त्रियांना आर्थिक क्षेत्रातले अधिकार फारसे प्राप्त झाले नाहीत. ग्रामीण स्त्रियांचे अतिश्रम व अधिक अपत्यांना जन्म घातल्यामुळे त्यांची कार्यक्षमता हळूहळू घटत जात असते. या स्त्रीयांना सेवाक्षेत्रातील महिलांसारखी सुटटी, बढती इत्यादी सुविधा प्राप्त होत नाही. शेतकरी व श्रमिक वर्गातील अधिकाधिक स्त्रिया हया दैनिक मजुरीवर तैनात असल्यामुळे मजुरी कमी होण्याच्या भीतीने गर्भावस्थेच्या अंतिम दिवसापर्यंत काम करावे लागते.सन १९७१ मध्ये श्रीमती इंदीरा गांधीच्या शासन काळात प्रथमच **स्टेटस् ऑफ वुमेन कमीटी**ने स्त्रियांच्या विकासात सर्वात बाधक आमच्या रूढीगत परंपरा व रितीरिवाज आहेत. आपले जीवन दुसऱ्यासाठी समर्पित व त्याग करणारी स्त्री समाजात आदर्श मानली जाते. या आर्थिक व सामाजिक असमानता

ISSN : 2348-7143
December 2019

गृहित असलेल्या आदर्श प्रतिमानाचा प्रभाव महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक व राजनितीक परिवर्तन आणि स्थीतीवर पडतो. असे निष्कर्ष सादर केलेल्या अहवालात मांडले होते.खालील विश्लेषणातून आपणास भारतीय ग्रामीण स्त्रीच्या स्थितीची कल्पना येते.

शेती,एकत्र कुटूंब पध्दती आणि सत्तासंबंध—एकत्र कुटूंब पध्दती अधिक पीतृसत्ताक असते. स्त्रियांवर सत्ता गाजवीण्यात येणाऱ्या सत्तेची क्षेत्रे देखील अधिक व्यापक असतात. पुरूषमंडळीतील वयोमानाप्रमाणे दीरांचे आणि त्याच्यानंतर त्यांच्या पत्नींची सत्ता तिच्यावर चालत असते. शेतकरी जातीतील 'पितृसत्ताक' दृष्टीकोण जातिव्यवस्था पोसते. ती अधिक कठोर आणि हिंसा प्रवण असते.यामुळे सासुरवाशिणींच्या हत्येचे प्रमाण फार मोठे असते.

शेतकरी स्त्रीचे घरकाम—शेतीकामाशी संबंधित वैशिष्टयपुर्ण आर्थिक आणि ग्रामीण विभागाचे भौगोलिकदृष्टया वेगळेपण यातून अनेक समस्या निर्माण होतात. त्यामुळे शेतकरी स्त्रीच्या घरकामावर,तीच्या शारीरिक आणि मानसिक आरोग्यावर त्याचे परिणाम होतात. मातीची घरे त्यांच्या डागडूजीवर खर्च होणारे श्रम, शेतीमध्ये होणारे अतिरेकी श्रम,मजुर वर्गाचा तुटवडा याचा विपरीत परिणाम स्त्रीयांच्या आरोग्य व जीवनमानावर होतो.

शेतकरी स्त्रीचे अर्थोत्पादनातील स्थान—ग्रामीण भागात घरकामाला गौण दर्जा दिला जातो. या कामातून पैसा मीळत नसतो. यालाच 'विभूतीकरण' म्हणतात. पैसा देणाऱ्या कामाला महत्व असते. त्यामुळेच स्त्रीच्या कामाला तुच्छ लेखल्या जाते. शेतीतील काही कामे ही स्त्रीत्वाशी संलग्नीत असतात. गवत कापण्याचे काम पुरूषाने केले तर त्याला 'बायल्या' म्हणून झटकल्या जाते. निंदणी खुरपणी ही कमी शक्तीची आणि पर्यायाने कमी मोबदला मीळणारी कामे महिलांकडून करून घेतली जातात.दूध किंवा पशु विक्री यातून होणाऱ्या आर्थिक लाभावर पुरूषाचेच नियंत्रण असते. नगदी पीकांमुळे पुरूषांच्या हातात पैसा खेळतो त्यामुळे त्याची चैनी वृत्ती वाढते. अनेक सुविधा हाती आल्यामूळे पत्नीकडे दुर्लक्ष देखील केल्या जाते.

शेतमजुर स्त्रीयांची स्थिती—शेतीव्यवसायाशी संबंधीत इतर क्षेत्रात काम करणाऱ्या स्त्रियांना पुरूषांप्रमाणे १२—१२ तास काम करून समान वेतन मिळत नाही.कमी पैसा देऊन जास्त श्रम घेता येत असल्यामूळे शेतीमालक त्यांचे आर्थिक शोषण करतात. कृषीसंकटामुळे प्रभावित अनेक शेतकरी महिला साखर कारखाने, वीटभट्टी, बांधकाम क्षेत्र अशा ठीकाणी काम करतात. अशा स्त्रियांना एका गावाहून दुसऱ्या गावाला स्थलांतर करावे लागते. त्यांना घरची कामे, मुलांची देखभाल याकडे लक्ष द्यावे लागते. अशा स्त्रियांना स्वतंत्रपणे निर्णय घेण्याचा अधिकार नसतो. अत्यंत गरिब व शेतीव्यवसायात काम करणाऱ्या स्त्रियांनाही हुंडयाचा प्रश्न भेडसावीत असतोच. त्यांना कामाच्या मीळणाऱ्या पगारावर त्यांचे नियंत्रण नसते. १९६१ ते १९७१ हया हरित क्रांतीच्या दशकात पंप्स,ट्रॅक्टर्स,क्रशर्स इ. च्या उपयोगामूळे स्त्री मजुरांवर त्याचा परिणाम झाला.

अशाप्रकारे समाजव्यवस्थेतील लिंगभावना आणि जागतिकीकरणाचा विपरित परिणाम स्त्रियांच्या स्थितीवर झाला आहे. या प्रक्रीयेतील सर्वात शोषित घटक म्हणून विचार करतांना स्त्रीवाद्यांनी 'स्त्रिया आणि विकास' या सैध्दांतिक दृष्टीकोणाच्या आधारे विकास प्रक्रीयेतील स्त्रियांची स्थिती स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. यासाठी त्यांनी

१) विकासातील स्त्रिया २) स्त्रिया आणि विकास ३)लिंगभाव आणि विकास असे तीन वेगवेगळे सैध्दांतिक प्रवाह मांडले आहेत.

विकासातील स्त्रिया [WID]

सर्वात जुना आणि प्रस्थापित दृष्टीकोण म्हणूनwid चा या क्षेत्रावर उघड प्रभाव राहीला आहे.wid आधुनिकीकरणाच्या सिध्दांताच्या गृहितकांना पुष्टी देतो. आणिwid कार्यक्रम सामाजिक बदलांसाठी व्यक्तींवर लक्ष केंद्रीत करून सामान्यत: पाश्चिमात्य मुल्यांवर भर देतात. आधुनिकीकरणाच्या सिध्दांतानूसार पारंपारिक समाज वर्चस्ववादी आणि पुरूषी प्रभूत्व मानणारे असतात. तर आधुनिक समाज लोकशाहीवादी आणि समतादायी असतात,आणि असे म्हटल्याने ते स्त्रियांच्या दडपणुकीबाबत संवेदनक्षमता दाखवीतात असे मानले जाते. यामध्ये विविध विचारवंतांनी आपले विचार मांडले आहेत. बोझरप यांनी स्त्रियांच्या जीवनावरचा आणि उपजिवीकेवरचा विकासाचा विपरित परिणाम नोंदवला आणि स्त्रियांना कामगार आणि उत्पादक म्हणून विकासामध्ये एकात्म करून घेण्याचा उदारमतवादी दृष्टीकोणातून पुरस्कार करण्यास सुरूवात केली. विकासाच्या चार दशकांचा आढावा घेऊन मोझर यांनी मोलिने यांच्या 'स्त्रियांच्या व्यावहारीक गरजा आणि निर्णायक गरजा' या संकल्पनांचा आधार घेऊन धोरणांच्या वाढीतून प्रतीत होणारे पाच वेगवेगळे दृष्टीकोण स्पष्ट केले. स्त्रियांच्या व्यावहारीक गरजा म्हणजे तातडीने लक्ष पुरविण्याची आवश्यकता असलेलया गरजांची निकड. उदा. रोजगार, आरोग्यसेवा ,पाणिपुरवठा इ. तर स्त्रियांच्या अधिक निर्णायक गरजा म्हणजे समाजातील त्यांचा दुय्यम दर्जा बदलवीण्यासाठी अत्यावश्यक अशा गरजा. उदा कायदेशीर अधिकार, लिंगभाव—आधारीत श्रमविभागणी आणि घरगुती हिंसा.

मोझरचा पहिला कोटीक्रम ,**'कल्याणकारी दृष्टीकोण'** गरीबीचे प्राथमिक कारण म्हणजे लोकसंख्या वाढ हे मानून हा दृष्टीकोण लोकसंख्या नियंत्रणाच्या कार्यक्रमांवर भर देतो. आणि स्त्रियांच्या केवळ पुनरूत्पादक भूमिकाच केंद्रस्थानी ठेवतो. त्यामुळे याचे लक्ष्य निर्णायक नाही तर व्यावहारीक गरजा असतात.

ISSN : 2348-7143
December 2019

मोझर यांचा दुसरा कोटीक्रम,**'समता दृष्टीकोण'** WID च्या पुरस्कर्त्यांमध्ये १९७६–८५ या संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या स्त्रीदशकादरम्यान प्रभावी राहीला आहे. आणि लिंगभाव समतेचा नारा देणाऱ्या स्त्रीवादी संघटनांच्या पहिल्या टप्प्याचे तो द्योतक आहे.

WID चा तीसरा कोटीक्रम म्हणजे **'गरिबीविरोधी दृष्टीकोण'**. स्त्रियांची उत्पादक भूमिका वेतनासाठीच्या कामामधून आणि उत्पन्न निर्माण करण्यामधून वाढवीण्यावर त्याचा भर राहीला आणि त्यामुळे निर्णायक गरजा दुर्लक्षित राहील्या.

मोझरच्या वर्गीकरणामधला चौथा कोटीक्रम म्हणजे **'कार्यक्षमता दृष्टीकोण'** हा १९८० च्या दशकातील आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या संरचनात्मक पुनर्रचना कार्यक्रमाशी निगडीत आहे. नव्याने पुर्नरचित अर्थव्यवस्थांमध्ये सहभागी होऊन कर्जाच्या अरिष्टाशी सामना करणाऱ्या स्त्रियांवर त्याचा भर होता.

पाचवा WID दृष्टीकोण **'सबलीकरण दृष्टिकोण'**हा तिसऱ्या जगातील स्त्रीवाद्यांच्या लिखाणाचे आणि जनसंघटनाचे प्रतिनिधीत्व करतो. व्यावहारीक गरजांभोवती स्त्रियांचे संघटन करून 'खालून–वर' अशा प्रक्रीयेमधून स्त्रियांची दडपणूक करणाऱ्या संरचना व कायद्यांमध्ये परिवर्तन आणण्याच्या स्त्रियांच्या निर्णायक गरजेशी हा दृष्टीकोण होड घेतो.

स्त्रिया आणि विकास [WAD]

WAD हा WID यापासून सैध्दांतीकदृष्टया पुर्णपणे वेगळा आहे. या दृष्टीकोणानूसार 'स्त्रिया आणि विकास'या परिप्रेक्ष्यात स्त्रीया हया पुर्वीपासूनच शोषणकारी पध्दतीने विकास प्रक्रीयेत सहभागी आहेत. यामध्ये नियोजनकर्त्यांच्या गैरसमजामुळे किंवा दुर्लक्षितपणाच्या धारणांमुळे महिलांच्या वास्तविक गरजा आणि त्यांच्या श्रमाचे होणारे अतिरेकी शोषण याकडे दुर्लक्ष केले जाते.WAD चे समर्थक असा तर्क करतात की पितृसत्ताक व्यवस्था आणि वैश्विक असमानतेमुळे महिलांना उत्पादनातील लाभामध्ये समान वाटा कधीच प्राप्त झालानाही. हा दृष्टीकोण WID पेक्षा जास्तचिकीत्सक स्वरूपाचा आहे.या दृष्टीकोनाची अशी मान्यता आहे की आंतरराष्ट्रीय संरचना समानतेकडे प्रगती करेल तेव्हा महिलांच्या स्थितीत सुधारणा होईल. परंतु हे कसे होईल याबाबत मात्र विश्लेषणकेल्यागेलेनाही. या दृष्टीकोणानुसार महिला हया केवळ दुर्लक्षितच संसाधन नाहीत तर अति ओझे वाहणाऱ्या आणि कामाचे मुल्यमापन न होणाऱ्या घटक आहेत. स्त्री–पुरूषांमधील कामाचा भार आणि लाभ यांचे पुनर्वितरण करून स्त्रीयांच्या विकासातील वास्तवीक योगदानाला मान्यता मीळायला हवी दृष्टीकोणाचा आग्रह आहे.

लिंगभाव आणि विकास [GAD]

'लिंगभाव आणि विकास' परिप्रेक्ष्यात भर स्त्रियांवर नाही तर लिंगभावसंबंधावर (विविध संदर्भात स्त्री–पुरूषांमधील संबंध) असतो. हा तिसरा महत्वाचा सैध्दांतिक प्रवाह GAD हा १९८० च्या दशकांत वेगवेगळया स्त्रीवादी दृष्टीकोणाच्या संमिश्रणातून उदयाला आला. त्याचा वारसा स्त्रीचळवळीच्या स्त्रीवादी कृतीशीलतेमध्ये आहे.तसाच स्त्रियाची दडपणूक फक्त वर्गीय विश्लेषणातून स्पष्ट होऊ शकते या कल्पनेला आव्हान देणाऱ्या आणि इतरही काही मार्क्सवादी स्त्रीवाद्यांमधील फुटलेल्या गटांमध्येही तो वारसा आहे. या दृष्टीकोणावर WID च्या अपयशातून आणिWADच्या मर्यादांमधून मिळालेल्या धडयांवर भर देणाऱ्या समाजवादी स्त्रीवाद्यांचा प्रभाव आहे. त्याचा परिणाम म्हणजे श्रमशक्ती आणि पुनरूत्पादक क्षेत्र या दोन्ही लिंगभाव संबंधावर भर देणारी GAD ची विश्लेषणात्मक चौकट केट यंग यांच्या मतWID आणिWAD प्रमाणे GAD हे फक्त स्त्रीया नाही तर कामाच्या ठीकाणच्या आणि इतरही क्षेत्रातील स्त्रीपुरूषांमधील सामाजिक संबंध केंद्रस्थानी ठेवतो. GAD 'स्त्रिया' ऐवजी लिंगभाव हा विश्लेषणाचा कोटीक्रम वापरतो. आणि पुरूषांना स्त्रियांचे संभाव्य पाठीराखे मानतो. लिंगभाव या संकल्पनेचा आधार घेण्यासाठी वाढता कल या क्षेत्रामध्ये दीसतो आहे, कारण स्त्रीपुरूष संबंध आणि आंतरक्रीया समजून घेण्यासाठी या संकल्पनेतील सामाजिक रचना आणि सांस्कृतिक संदर्भाचा आशय, माहितीचा समृध्द पाया उपलब्ध करून देतो.

महिला सबलीकरण धोरण आणि ग्रामीण महिला

१९७५–८५ हे महिलांसाठी संयुक्त राष्ट्र संघाने महिला दशक म्हणून घोषित केले. महिला सबलीकरणाची संकल्पना १९८५ मध्ये नैरोबी येथील जागतीक महिला परिषदेत उदयास आली.सबलीकरणाचा अर्थ म्हणजे सामाजिक सत्ता किंवा अधिकार व संसाधनांवरील नियंत्रण यांचे हक्क प्रदान करणे होय.महिला सबलीकरण हे सामाजिक न्याय व समानता यांच्याशी जोडले गेलेले आहे. समाजामध्ये समान वागणुक मीळणे ही महिला सबलीकरणाची प्रमुख गरज आहे. सबलीकरणामुळे महिला राजकारणामध्ये सक्रीय सहभागी होतील, आर्थिक दृष्टीने उत्पादक घटक म्हणून काम करतील आणि स्वावलंबी होतील अशी अपेक्षा केल्या गेली.

महिला सबलीकरणाकरीता राष्ट्रीय धोरण(२००१)–महिला सबलीकरणाकरीता राष्ट्रीय धोरणाची उद्दीष्टे म्हणजे महिलांची प्रगती,विकास व सबलीकरण होय.याशिवाय या धोरणांची उददीष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१.महिलांच्या संपुर्ण विकासाकरीता व त्यांना त्यांच्या क्षमतांची जाणीव होण्याकरीता सकारात्मक आर्थिक व सामाजिक धोरणांच्या माध्यमातून वातावरण निर्मिती करणे.

२.आरोग्यसेवा,सर्व पातळयांवरील दर्जेदार शिक्षण,नोकरी व व्यवसायाबद्दल मार्गदर्शन याबाबत महिलांना समान संधींची उपलब्धता.

३.स्त्री–पुरूष भेदभाव दूर करणे व महिला किंवा मुलींच्या बाबतीतील हिंसाचाराचे उच्चाटन करणे.

या धोरणामुळे गरीबीचे उच्चाटन,स्वयंसहाय्यता गट किंवा बचत गटाच्या माध्यमातून सुक्ष्म कर्जाच्या सुविधा,महिलांचे प्रशिक्षण ज्यामुळे त्यांना कृषि व उद्योग क्षेत्रात परिणामकारक भुमिका पार पाडता येईल.

संयुक्त राष्ट्राच्या २००३ च्या अहवालानुसार एमडीजी (मीलेनीयम डेव्हलपमेंट गोलस्) ला लागू करण्यासाठी तसेच त्यांना नियंत्रित करण्यासाठी जेंडर मेनस्ट्रिमींग आवश्यक आहे. याचाच अर्थ असा आहे की महिला आणि पुरूषंच्या विभिन्न भुमिका आणि आवश्यकता लक्षात घेऊन त्यांच्यासाठी क्रियान्वीत नीती आणि कार्यक्रमांचे मुल्यांकन केले जावे.की ज्यामुळे असमानतेचे निर्मुलन केल्या जाईल.तसेच दाघेही समान रूपात लाभान्वीत होतील.

ग्रामीण महिलांना उद्योजकता आणि स्वयंसहाय्यताकरीता प्रोत्साहन देण्याकरीता ग्रामीण विकास मंत्रालयाच्या ग्रामीण रोजगार व गरिबी उपशमन विभागाने अनेक योजना सुरू केल्या. त्यामध्ये स्वर्णजयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना,जवाहर रोजगार योजना,इंदिरा महिला योजना,ग्रामीण महिला विकास व सबलीकरण प्रकल्प ,राष्ट्रीय महिला कोष इ. योजनांचा समावेश होता. अनेक ठीकाणी या बचतगटांनी लघु उद्योग,कृषि उत्पादन, आणि सेवा क्षेत्रात प्रवेश केलेला असून जिल्हा,राज्य आणि देश पातळीवर आयोजित उद्योग प्रदर्शनी आणि मेळाव्यांमधून आपल्या कौशल्याची चुणूक दाखवीत आहेत.उद्योगक्षेत्रातील प्रगतिशील महिलांमध्ये कायनेटीक इंजिनिअरींगच्या सुलज्जा फिरोदिया मोटानी,जेपी मॉर्गन च्या वेदिका भांडारकर,हिंदुस्तान टाइम्सच्या शोभना भारतीया,एपीजे पार्क होटल ग्रूपच्या प्रमुख प्रिया पाल, अशा अनेक महिला राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर उद्योगक्षेत्रातील आपल्या जबाबदाऱ्या प्रभावीपणे सांभाळत आहेत.

निष्कर्ष

प्रस्तुत संशोधनविषयामध्ये निश्चित केलेल्या गृहितकृत्यांच्या माहितीचे विश्लेषण करण्यात आले.आणि त्या आधारे खालीलप्रमाणे गृहितकृत्यांची पडताळणी करण्यात आली.

१.जागतिकीकरणाचा महिलांच्या जीवनावर नकारात्मक परिणाम झाला आहे.प्राप्त माहितीच्या आधारे असे लक्षात येते की, जागतिकीकरणामुळे वैश्विक सामुदायीकआणि कौटूंबिक अशा विविध पातळयावर महिलांना विभिन्न परिणामांचा सामना करावा लागत आहे.समुदायातील लिंगभावना आणि जागतिक पातळीवरच्या समस्या यामुळे त्यांच्या समस्यांची गुंतागुत वाढली आहे.

२.भारतीय समाजव्यवस्थेतील श्रमविभागणी लिंगभेदावर आधारीत व शोषणकारी स्वरूपाची आहे.भारतीय ग्रामीण परंपरा आणि पितृसत्ताक समाजव्यवस्था याचा विपरीत परिणाम महिलांच्या कार्यक्षतेवर होतो. त्यामुळे त्या पुरूषावलंबीत होऊन पुरूषसत्ताक समाजव्यवस्थेला अधिक मजबूत करतात.

३ लिंगभाव आणि विकासाच्या दृष्टीकोणामुळे महिलांच्या समस्यांचे शास्त्रीय स्वरूपात अध्ययन झाले. स्त्रीवादी अध्ययनामुळे महिलांचे प्रश्न आणि समस्यांचे सुक्ष्म विश्लेषण झाल्यामुळे त्यांच्या प्रश्नांवर चिंतन सुरू झाले आहे. जागतिक पातळीवर महिला सक्षमीकरणासाठी हे विश्लेषण उपयुक्त ठरले आहे.

४.महिला सबलीकरण धोरणाचामहिलांच्या विकासावर सकारात्मक परिणाम होत आहे. महिलांचे प्रश्न जागतिक समुदायाला समजायला लागले असल्यामुळे त्यावर उपाय शोधण्याच्या प्रक्रीयेला वेग आला आहे.विभिन्न समुदायातील समस्यांना मानवीय दृष्टीकोणातून समजून घेण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत.

संदर्भ–

बंदूनी,शशिबाला,महिला सशक्तिकरण एवं अधिकार,पूर्वांचल प्रकाशन,दिल्ली–२०१२

Boserup.E.,R.L.*Women's Role in Economic Development,*London: Allen and Ulwin,1989.

घडियाली, रेहाना.,समकालीन भारतातील नागरी स्त्रिया, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे–२००८

घोंगडे,अश्विनी,२०१५:'बदलाच्या शोधातली ग्रामीण स्त्री'लोकसत्ता,चतुरंग, २९ ऑगस्ट २०१५,पृ. ५

जाधव,निर्मला.,'भारतीय स्त्रीप्रश्न,आकलनाच्या दिशेने' ताराबाई शिंदे स्त्री अभ्यास केंद्र,डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापिठ,औरंगाबाद.

Kabir,N.,*Reversed Realities-Gender Hierarchies in Development Thought*, New Delhi:Kali for Women,1996-

कवि,माधवी., 'महिला कल्याण आणि विकास', विद्या प्रकाशन, नागपुर, १९९९.

भागवत,विद्युत.,'स्त्री प्रश्नाची वाटचाल',प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.

वैरागडे,उज्वला व मुळे,विद्युल्लता.,'सामुदायिक विकास,विस्तार शिक्षण व महिला सबलिकरण'विद्या बुक पब्लिशर्स,औरंगाबाद–२०१२

जागतिकीकरणाचे परिणाम

प्रा.डॉ.मेघमाला अं. मेश्राम
मराठी विभाग प्रमुख एफ.ई.एस. गर्ल्स कॉलेज, चंद्रपूर

जागतिकीकरण ही एक आर्थिक संकल्पना आहे. या संकल्पनेची सुरूवात १९३० मध्ये झाली. जगाने पाहिलेल्या पहिल्या व दुसऱ्या महायुद्धाच्या परिणामाचे फलीत म्हणजेच जागतिकीकरणाचा उद्‌गम समजावा लागेल. पहिल्या महायुद्धानंतर जगातील अर्थव्यवस्थेचे चित्रच बदलून गेले. शत्रू आणि मित्र अशा दोन गटात जगातील राष्ट्रे विभागली गेल्याकारणाने व्यापार, भांडवलाची गुंतवणूक आणि तंत्रज्ञानाची देवाण घेवाण यावर अनेक प्रत्यक्ष—अप्रत्यक्ष बंधने येऊन पडली. ही बंधने मुक्त करून जगाचा अर्थ व्यवहार खुला करावा आणि व्यापाराच्या क्षेत्रात निरोगी स्पर्धेला उत्तेजन देवून त्यातून सर्वांचीच आर्थिक उन्नती साध्य करावी असा विचार मूळ धरू लागला. हा विचार प्रत्यक्षात आणण्याच्या दृष्टीने अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष रूझवेल्ट यांनी पुढाकार घेतला. १९४५ मध्ये स्थापन झालेली जागतिक बँक आणि आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी आणि १९४७ मध्ये जगातील ९९ देशांनी मुक्तव्यापारासाठी केलेला 'गॅट करार' ही त्याची फलिते होती. १९९४ मध्ये जागतिक व्यापार संघटना स्थापन झाली आणि जागतिकीकरणाची प्रक्रिया सुस्थिर झाली. या संघटनेच्या धोरणानुसार आयातीवरील बंधने सैल करण्यात आली आणि देशांतर्गत व आयात केलेल्या वस्तू सेवा यांच्यात भेदभाव न करण्याचे आवाहन करण्यात आले. त्यामुळे प्रगत राष्ट्रांच्या उत्पादनांना अटकाव नसलेली मुक्त, खुली बाजारपेठ उपलब्ध झाली. माणसाचे जीवन अधिकाधिक सुखकारक करणाऱ्या उत्पादनांची निर्मिती भराभर वाढू लागली आणि त्याचा प्रसार अधिकाधिक वेगाने होऊ लागला. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी जगभर जाळे पसरले. 'ब्रँड' उत्पादने सगळया जगात प्रस्तुत झाली आणि त्याच्या तुलनेत स्थानिक उत्पादने कमी प्रतीची आणि तुच्छ वाटू लागली म्हणूनच ''जागतिकीकरण म्हणजे वित्त, व्यापार, रोजगार, तंत्रज्ञान दळणवळण, विदेशी स्थानांतरण, पर्यावरण, राहणीमान, शासन, समाजव्यवस्था, संस्कृती अशा विविध क्षेत्रातून होत राहणारे रूपांतर होय''[१]

जागतिकीकरण :—जागतिकीकरणाचा अर्थ म्हणजे संपूर्ण जगाची एका मोठया बाजारपेठेत रूपांतरित होण्याची प्रक्रिया होय. वस्तू आणि सेवा तसेच भांडवल आणि श्रम यांच्या व्यापारावरील निर्बंध उठवून जागतिक पातळीवर व्यापार मुक्तपणे घडून येण्याची प्रक्रिया यात सामावलेली आहे. रोनाल्ड रॉबर्टसन यांच्या मते, ''जागतिकीकरण म्हणजे जगाचा संक्षेप करणे आणि संपूर्ण राष्ट्र हे एकच आहे अशी जाणीव वेगाने वाढवणे होय. अर्थात जगातील निरनिराळया देशामध्ये भांडवल, तंत्रज्ञान, ज्ञान, श्रम व वस्तू आणि सेवा यांचा मुक्त संचार घडून येऊ शकेल असे वातावरण निर्माण करणे, एकाच जागतिक व्यवस्थेशी जगातील निरनिराळया समाजांना जोडण्याची एक प्रक्रिया करणे आणि आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक कराराद्वारे जगातील लोक, समाज व राष्ट्रे यांच्यात आंतरसंबंध निर्माण करणारी व हे संबंध वाढविणारी प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय''[२]. स्मिथ यांच्या मते जागतिकीकरण ही ''आंतरराष्ट्रीय आणि सर्वांसाठी स्वातंत्र्य या मूल्यांचा समावेश असणारी आणि मुक्त व्यापार आणि अर्थव्यवस्थेचे फायदे सर्वांना मिळून देणारी सर्वसमावेशक प्रक्रिया आहे''.[३] विश्वबँकेच्या अहवालानुसार जागतिकीकरण म्हणजे (१) उपभोग्य वस्तुंसह सर्व वस्तुंच्या आयातीवरील नियंत्रण हळूहळू समाप्त होणे (२) आयात शुल्काचा दरकमी करणे (३) सार्वजनिक क्षेत्रांचे खाजगीकरण करणे होय. ह्या संज्ञा अलिकडे लोकप्रिय झाल्या असल्या तरी ही प्रक्रिया १९ व्या शतकापासून सुरू झाली. भांडवलशाहीची वाढ, उपलब्ध सागरी दळणवळण, टेलिग्रामपासून ते २० व्या शतकातील उपलब्ध हवाई मार्ग, दूरध्वनी, संगणक, बहुराष्ट्रीय कंपन्या, व्यापार आणि गुंतवणुकीवरील निर्बंध यामधील लवचिकतेतून जागतिकीकरण सुरू झाले. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि एकविसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात माहिती तंत्रज्ञान, इंटरनेट आणि सेवांचा व्यापार जागतिक पातळीवर खुल्या झाल्याने जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेने वेग घेतला.

जागतिकीकरणाच्या समर्थकांच्या मते, अविकसित आणि विकसनशील देशांच्या आर्थिक विकासाला गती प्राप्त होऊन विकसित देश आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्या गरीब देशात मोठी भांडवल गुंतवणूक करीत आहेत. अद्ययावत तंत्रज्ञानाचा प्रवाह मागास राष्ट्रांकडे जाताना दिसतो आहे. जागतिकीकरणाच्या धोरणातून दक्षिण—पूर्व आशियाई देश आणि ब्राझील यांनी विकास संपादन केल्याचे दिसून येत आहे. जागतिकीकरणांतर्गत उदारीकरण, खाजगीकरण, तंत्रज्ञानात्मक क्रांती, बहुराष्ट्रीय कंपन्या, आंतरराष्ट्रीयीकरण, राष्ट्र राज्याचा ऱ्हास, कल्याणकारी राज्याचा ऱ्हास, बाजारपेठांचे सार्वभौमत्व, बहुसांस्कृतिकवाद असेही प्रवाह सुरू झाले. सांस्कृतिक आक्रमण आणि मागास राष्ट्रांचे आर्थिक सार्वभौमत्व पायदळी तुडवल्यामुळे जागतिकीकरणाला नववसाहतवादाचे नवे रूप मानण्यात येते.

ISSN : 2348-7143
December 2019

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये कोणतीही व्यक्ती स्वतंत्र अथवा विभक्त समूहाचा भाग न राहता संपूर्ण समाजच थेट जागतिक व्यवहाराशी जोडला गेला आहे. जागतिकीकरणाने आपल्या जीवनातली कोणती क्षेत्रे व्यापली नाहीत? तर आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक, वाड्.मयीन, सांस्कृतिक, धार्मिक, कृषि अशा अनेकानेक क्षेत्रांना आता जागतिकीकरणाने विळखे घातले आहे. या विळख्यांमुळे दृष्टोत्पत्तीस येणारे गंभीर, दूरगामी परिणाम पाहून अनेक विचारवंतांनी जागतिकीकरणाला जाहिरपणे विरोध दर्शविला, त्याचा निषेध केला. पण असा विरोध दर्शवून किंवा निषेध करून जागतिकीकरणाचा बिमोड करता येईल अशी सामान्य परिस्थिती आज राहिलेली नाही. ''जागतिकीकरणाचा आजचा चेहरा अमानवी आहे. या देवाणघेवाणही नाही. ताकदवान धनदांडगे देतील ते बाकीच्यांनी घ्यायचं. त्यांच्या तालावर नाचायचं. दुनियेच्या प्रगतीसाठी गरीबांनी तेवढा त्याग केला पाहिजे. खाजगीकरण व उदारीकरण या अविभिन्न गोष्टी आहेत. गरीब देशांनी आपल्या सामाजिक व्यवस्था धनदांडयासाठी खुल्या करायच्या. त्यांनी आपल्या देशात काय व कसं जगायचं, कायदा व न्यायाची व्यवस्था कशी ठेवायची हे सुध्दा हे धनदांडगे ठरवणार.''[४]

जागतिकीकरण ही बदललेली विचारसरणी नसून जागतिकीकरणाची प्रक्रिया ही एक प्रकारचा पायाभूत बदलच आहे. हा बदलच व्यक्तीच्या, समाजाच्या आणि राष्ट्राच्या सर्व अंगाना स्पर्श तर करतो आहे पण त्याचबरोबर एक प्रकारची नवीन विचार शैली यामुळे रूजविण्याचा प्रयत्न होत आहे. जागतिकीकरणानंतर भारतीय समाजात झालेले बदल लक्षणीय आहेत.

<u>जागतिकीकरणाचे परिणाम</u> :— जागतिकीकरणाचा सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनावर परिणाम झालेला दिसतो. जागतिकीकरणातून एक मोठा सांस्कृतिक संघर्ष निर्माण झाला. कुटुंबव्यवस्था, विवाह, स्त्री पुरूष संबंध, जाती, जनजाती, भाषा इ. सामाजिक घटकांवर मोठा प्रभाव पडत आहे. लहान मुले, तरूण वर्ग आणि वृद्धांचे जीवनमान प्रभावित झालेले आहे. ग्राहकवादाच्या प्रभावातून नवसमाज आकार घेत आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीमुळे लोकांच्या जीवनाचा सांस्कृतिक आकृतीबंध बदलला असून अमेरिकन कपडे, चायनीच अन्न, फ्रेंच व्हिस्की, इंग्लिश पॉप संगीत या नित्य परिचयाच्या झालेल्या आहेत. जागतिकीकरणातून नव्या नागरी समाजाची निर्मिती होत आहे.

जागतिकीकरणाचा स्पष्ट आविष्कार बाजारपेठा, व्यापार, वस्तू आणि वित्तीय गुंतवणूक या क्षेत्रातील आर्थिक प्रक्रियांमध्ये दिसून येतो. आर्थिक धोरणे, कृषी, रोजगार, नैसर्गिक आणि मानवी संसाधने यावरही जागतिकीकरणाने आपला प्रभाव उमटवला आहे. जागतिकीकरणाची नैसर्गिक नाळ उदारीकरणाशी जोडली असल्याने जगभर भांडवलाचा प्रवाह व बहुराष्ट्रीय कंपन्या तसेच कार्पोरेशन्स स्वत:चे जाळे विणत आहेत. त्यातून डिस्नेफिकेशन, मॅकडोनाल्डायझेशन आणि कोकाकोलोनायझेशन आदी शब्द आपल्या अंगवळणी पडत आहेत. थेट परकीय गुंतवणूक हे जगभरातील घटित बनले आहे. राष्ट्र राज्याच्या सीमा धूसर होऊन राष्ट्रांचे सार्वभौमत्व धोक्यात आलेले आहे. कल्याणकारी भूमिकेतून माघार घेऊन राज्याने कायदा सुव्यवस्था सांभाळावी, असा दबाव तयार होत आहे. राज्यसंस्था बिगर राजकीय अभिकर्त्यांच्या मदतीने राज्य कारभार चालवीत आहे. त्यातून प्रातिनिधिक लोकशाही राजकारणाचा अवकाश नागरी समाजाकडून गिळंकृत केली जात आहे. जागतिकीकरणामुळे राष्ट्रातील नागरिकत्व निर्माण होत आहे. विल किमलिका यांच्या मते, आज घडीला बहुसांस्कृतिक नागरिकत्व उदयाला येत आहे. पुढे ही प्रक्रिया अशीच सुरू राहिली तर गोल्डस्मिथच्या शब्दात जागतिक नागरिकत्व या संकल्पना मूर्त रूपात येऊ शकतील. या उलट जागतिकीकरणात सांस्कृतिक वैविध्य नष्ट होऊन एक छापी संस्कृती निर्माण होते, असाही प्रतिवाद केला जातो. सोव्हिएत युनियनचे विघटन आणि आखातातील युद्ध, देशांतर्गत निर्माण झालेली राजकीय अस्थिरता तसेच अनिवासी भारतीयांची गुंतवणुकीमधून माघार यांच्या एकत्रित परिणामातून भारताने मिश्र अर्थव्यवस्थेला सोडचिठ्ठी देऊन खुले आर्थिक धोरण स्वीकारले. खाजगी क्षेत्रावरील निर्बंध काढून गुंतवणुकीचे मार्ग खुले केले. विदेशी गुंतवणुकीवरील बंधने हटवून भारतीय बाजारपेठ जागतिक बाजारपेठांशी जोडली गेली.

जागतिकीकरणामुळे आत्यंतिक गरिबीत जीवन कंठणाऱ्या लोकांची संख्या कमी झाली असली तरी आणि त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय असमानता कमी झाली असली तरी सर्वत्र देशांतर्गत असमानता वाढत आहे. या असमानतेचे परिणाम भिन्न समाज घटकातील एकतेची आणि सौहार्दाची भावना कमी होण्यात होती व ही स्थिती समाजस्वास्थ्य धोक्यात आणू शकते. या स्थितीत जागतिकीकरणामुळे वाढणारी विषमता एका मर्यादेत कशी राखता येईल हा प्रश्न जागतिकीकरणाच्या संदर्भात टाळता येत नाही.

<u>निष्कर्ष</u> :— एकविसाव्या शतकात म्हणजेच जागतिकीकरणाच्या शतकात आज जगातली सर्व राष्ट्रे प्रगत, विकसनशील आणि गरीब राष्ट्रे ही जागतिकीकरणाच्या प्रचंड झंझावातात सापडली आहेत. या सर्वांचा परिणाम प्रत्येक देशाच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि शैक्षणिक व्यवस्थेवर होत आहे. एका बाजूला सकारात्मक उपयोग करून घेण्यासाठी संधीची दारे उघडली गेली असली तरी दुसऱ्या बाजूने जागतिकीकरणाने आपल्यापुढे वेगवेगळया परिणामांची आव्हाने उभी केली आहेत.

जागतिकीकरणामुळे माणसाला भौतिक सुख हेच सर्व सुख असे वाटत असेल. परंतु परिणामही तितकेच आजच्या स्थितीत उग्ररूप घेऊन उभे आहे. या जागतिकीकरणामुळे अनेक आव्हाने भविष्यात उभे राहणार आहेत हे तितकेच खरे. त्यामुळे अनुभवावर आधारित, शोषणमुक्त आणि सर्व समाज घटकांना सम न्याय देवू शकणारे विकास प्रतिमान शोधून जागतिकीकरणाची प्रक्रिया पुढे नेण्याची गरज आहे.

संदर्भ :–

१. डॉ. शिंदे अरूण– अक्षर वैदर्भी– बदलत्या आर्थिक स्थितीचे ग्रामीण कादंबरी मधील प्रतिबिंब.
२. रॉबर्टसन रोनाल्ड, जागतिकीकरण सामाजिक सिद्धांत आणि जागतिक संस्कृती, सेज पब्लिकेशन नवी दिल्ली, १९२२.
३. संपा. वले वासुदेव, जागतिकीकरणाचा मराठी भाषा व साहित्यावरील प्रभाव, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव, २०१४, पृ.क्र.६२–६३.
४. पठारे रंगनाथ, 'जागतिकीकरण आणि देशीवाद', लोकवाड्.मय संग्रह प्रकाशन मुंबई २००३ पृ.क्र.३.

ISSN : 2348-7143
December 2019

जागतिकीकरण आणि भारताची राष्ट्रीय सुरक्षा

प्रा. तानाजी माने
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, लोकमान्य महाविद्यालय,वरोरा

प्रस्तावना:-

राजकिय, सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतीक अशा विविध दृष्टीकोणातुन जागतिकीकरणाबाबत वेग–वेगळी मते किंवा विचार मांडले जात आहेत. जसे की, जागतिकीकरण फायद्याचे की तोट्याचे? किंवा जागतिकीकरणाची समस्या इ. जागतिकीकरणाकडे समाजातील होणाऱ्या आर्थिक, सामाजिक, व शैक्षणिक परिवर्तनास कारणीभूत असणारी प्रक्रिया या दृष्टीकोणातूनही पाहिले जाते. भारताने जागतिकीकरणाचा स्विकार केल्यानंतर याकडे नव्या आर्थिक धोरणाचा एक महत्वपूर्ण पैलू म्हणूनही पाहिले जाते. सामान्यत:नवदीच्या दशकात आंतरराष्ट्रीय राजकारण आणि आर्थिक व्यवस्था यात महत्वपूर्ण बदलाला सुरुवात झाली. म्हणजे शीतयुध्दाचीसमाप्ती, साम्यवादी रशियाचे पतन, पूर्व युरोपात साम्यवादाच्या र्‍हासाला सुरुवात, जर्मनीचे एकीकरण आणि एकधृवीय विश्वाची निर्मिती इ. यामुळे संपूर्ण जग नवीन जागतिक व्यवस्थेकडे सरकले गेले आणि नविन आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व्यवस्थेची मागणी करण्यात आली. याचा परिणाम असा झाला की, जागतिकीकरण, उदारीकरण, खाजगीकरण, मुक्त अर्थव्यवस्था यासंबंधी विचार मांडण्यात येऊ लागले.

जागतिकीकरणाच्या फायदया–तोटया बाबत विविध अभ्यासकांनी मते मांडली आहेत. जागतिकीकरणा च्या फायदयाचा तुलनात्मक दृष्टया विचार करता विकसनशील व मागास देशाच्या तुलनेत विकसित देशांना फायदा अधिक झाला आहे. विकसनशील व मागास देशासमोर जागतिककीकरणामुळे त्यांच्या समस्या, अडचणीत भरच घातली आहे. विकसित व विकसनशील देशांतील आर्थिक विषमतेची दरी वाढली आहे. विशेषतरू लॅटिन अमेरिका, आफ्रीका आणि पूर्व समाजवादी देशांत जागतिकीकरणामुळे गरिबीत वाढझाली आहे.१ जागतिकीकरणामुळे विकसनशील देशांत रोजगार, शिक्षण, व्यापार, उदयोगधंदे, संस्कृतीवरील पाश्चात्य संस्कृतीचा आघात अशा विविध स्वरुपात समस्या निर्माण झाल्या आहेत. तसेच जागतिकीकरणामुळे राष्ट्रीय सुरक्षेच्या संदर्भात व्यापक प्रमाणात बदल घडून आला आहे. प्रस्तूत लघूशोध निबंधात जागतिकीकरण आणि राष्ट्रीय सुरक्षेच्या संबधी अभ्यांस करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

जागतिकीकरणाचा अर्थ :–

जागतिकीकरणाची आधूनिक संकल्पना ही प्रामुख्याने देशादेशांतील व्यापार, भांडवल स्थलांतर, तंत्रहस्तांतरण आदीवर असलेली बंधने दूर करुन मुक्तव्यापाराची प्रस्थापना करणे या अर्थाने प्रामुख्याने घेतली जाते. म्हणजेच राष्ट्राराष्ट्रांच्या सीमा पार करुन व्यापार गुंतवणूक, व्यवस्थापक व उत्पादनाची साधने यांचा मुक्तसंचार होय. जागतिकीकरण म्हणजे आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक सिमांचे विलोपन, मोकळेपण, आजवर उभ्या केलेल्या अडथळयांचे विसर्जन होय.२ हेरॉड टॉथेल आणि रॉबर्टस यांनी जागतिकीकरणाची व्याख्या स्पष्ट करतांना म्हटले आहे की, ''जागतिकीकरण ही आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेचे एका काल्पनिक विश्व अर्थव्यवेवस्थेकडे होणारे संक्रमण दर्शविणारे संकल्पना आहे''.[३]

अध्यायनाची उद्दिष्टये :–

१. जागतिकीकरणामुळे भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेच्या बाबतीत झालेल्या बदलाचा अभ्यास करणे.
२. जागतिकीकरणामुळे भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेसमोर निर्माण झालेल्या समस्यांचा अभ्यास करणे.

विश्लेषणात्मक निर्वचन :–

भारतात स्वातंत्र प्राप्तीनंतर देशाचा आर्थिक विकास बाजारव्यवस्थेतून होण्याऐवजी देशाचे शोषण होईल असा विचार प्रवाह होता. तसेच साम्यवादाच्या माध्यमातून देशाचा विकास होऊ शकतो. परंतू साम्यवादी शासनपध्दतीत व्यक्तीस्वातंत्राला वाव नाही, म्हणून राजकिय स्वातंत्र व आर्थिक विकास या दोन्हीत समन्वय साधाणारी मिश्र अर्थव्यवस्था हा तिसरा मार्ग स्विकारण्यात आला. यात पंचवार्षिक योजनेच्या माध्यमातून औद्योगिकीकरणाच्या विकासाला प्राधान्य देण्यात आले. सोबतचकृषी, सिंचन, रस्ते, शिक्षण या मूलभूत सोयीवर भर देण्यात आला. देशाला आर्थिक स्वावलंबन मिळावे आणि स्वदेशी उद्योगधंदयांना उत्तेजन मिळावे. यादृष्टीने परदेशी मालाच्या आयातीवर जाचक बंधने घालण्यांत आली. याचा परिणाम असा झाला की, सुरुवातीच्या पहिल्या तीन दशकात विकासाच्या वाढीचा दर राष्ट्रीय उत्पादनाच्या ३.५ टक्यापेक्षा पुढे जाऊ शकला नाही.[४]

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात आपला वाटा वाढण्याऐवजी कमी झाला. उत्पादनापेक्षा खर्च वाढल्याने तुटीचे अर्थसंकल्प आणि तुटीचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार अशा कर्जाच्या सापळयात भारत अडकला. भारतात गंभीर अशी आर्थिक संकट निर्माण

ISSN : 2348-7143
December 2019

झाले. या गंभीर आर्थिक संकटातून बाहेर पडण्यासाठी भारताला आपल्या आर्थिक धोरणात बदल करावा लागला.त्याचा भाग म्हणजे आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी व जागतिक बँकेने घालून दिलेल्या अटीनुसार उदारीकरण खाजगीकरण व जागतिकीकरणाचा स्विकार करावा लागला. याबाबत डॉ. बाल्डन बेला यांनी आपल्या ''काळाकुट्ट विजय : अमेरिका आणि जागतिक दारिद्रय'' या पुस्तकात सविस्तर मत मांडले आहे. त्यांच्या मते, ''ज्या भारताने स्वातंत्र्योत्तर काळात आर्थिक स्वावलंबन, योजनाबध्द विकास, कल्याणकारी राज्य, सार्वजनिक उदयोग व अलिप्ततावाद इ. मूलभूत बाबतीत आशिया—आफ्रिका खंडातील नवोदित विकसनशील देशांना नेतृत्व दिले. त्या भारताची शरणागती सोव्हियत रशियाच्या विघटनाइतकीच एक ऐतिहासिक घटना मानली पाहिजे.''[५]

जागतिकीकरणाचा स्विकार करतांना घाईगर्दीने निर्णय घेण्यात आला. आर्थिक पुर्नरचना कार्यक्रमातील अटी, भारताची तत्कालीन परिस्थिती, जागतिकीकरणाचे संभाव्य परिणाम, यादृष्टीकोणातून कोणताही सखोल विचार किंवा अभ्यास केला नाही. जागतिकीकरणाचे आव्हान स्विकारण्यासाठी देशाची अर्थव्यवस्था कितपत सक्षम आहे, याचाही विचार झाला नाही. परिणामी भारतातील शिक्षण, रोजगार, कृषि,स्त्रिया, उदयोगंधदे आदी अंतर्गत आव्हानाबरोबरच भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेसमोर जागतिकीकरणाच्या प्रक्रीयेमुळे विविध समस्या निर्माण झाल्या आहेत. जागतिकीकरणानंतर भारताच्या सुरक्षा कल्पनेत परिवर्तन झाले आहे. राष्ट्रीय हिताच्या दृष्टीने राष्ट्रीय सुरक्षेला अनन्यसाधरण महत्व आहे. राष्ट्रीय सुरक्षा ही राष्ट्रीय हिताचे एक महत्वपूर्ण वैशिष्टये मानले जाते.[६] राष्ट्रीय हितात सुरक्षेला सर्वोच्च प्राध्यान्य दिले जाते. कारण जर राष्ट्रच सुरक्षित नसेल तर राष्ट्रहिताला कांहीच अर्थ राहणार नाही. म्हणूनच राष्ट्राची सुरक्षितता व संरक्षण हे राष्ट्राचे निरंतर आणि कायम हित असते. राष्ट्रराज्याच्या उदयानंतर राज्याची सत्ता सार्वभैमत्व आणि सुरक्षितता यांना महत्वपूर्ण स्थान होते. मात्र आज जागतिकीकरणामुळे वरील बाबतीत सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम झाल्याचे दिसून येते.

भारतीय सुरक्षेच्या संदर्भात सर्वात महत्वाचा परिणाम म्हणजे जागतिकीकरणामुळे भारतीय राष्ट्रीय सुरक्षेच्या व्याप्तीत आणि प्रश्नांच्या स्वरुपात बदल घडून आला. कारण शीतयुध्दाच्या काळात राष्ट्रीय सुरेक्षेच्या संदर्भात सुरक्षा बल, युध्द, सत्ता संतुलन इ. प्रश्नांचाच विचार केला जात असे.[७]मात्र शीतयुध्दाच्यानंतर दहशतवाद, बंडखोरी, सामाजिक प्रश्न, स्थलांतर, गरिबी, आरोग्य, मानवी हक्क आणि सामाजिक विषमता आदी प्रश्नांचा राष्ट्रीय सुरक्षेच्या संदर्भात विचार करण्यात येऊ लागला. या प्रश्नांमुळे राष्ट्रीय सुरक्षा, प्रादेशिक एकता व अखंडता आणि सार्वभोमत्व यास धोका निर्माण होऊ लागला आहे. कारण की जागतिकीकरणामुळे राज्यकांच्या सामार्थ्यांत वाढझाली आहे. दहशतवाद, फुटीरतावाद, धर्मांधत:या सारख्या घटकांनी भारताच्या सुरक्षेला आव्हान दिले आहे. दहशतवाद ही सद्यस्थितीतील वैश्विक समस्या बनली आहे. अमेरिका, इंग्लंड, फ्रान्स व भारत आदी देशांतील दहशतवादी हल्याने संपूर्ण जगाच्या चिंतेत भर घातली आहे. भारतावर झालेल्या दहशतवादी हल्यांमुळे भारताची मोठया प्रमाणात जीवित व वित्तहानी झाली आहे. १९९३ चा मुंबई बॉम्बस्फोट, संसदेवरील दहशतवादी हल्ला २६ नोंव्हे. २००८ चा मुंबईवरील दहशतवादी हल्ला, पठाणकोट व पुलवामा येथील हल्ला इ. अशी अनेक दहशतवादी हल्ले सांगता येतील.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे संपूर्ण जग हे जवळ येत आहे. त्यामुळे जगाच्या एखादया कोपऱ्यात घडलेल्या घटनेचा प्रभाव संपूर्ण जगावर पडतांना दिसून येतो. उदा :— एखादया देशांतील हिंसक उठाव, यादवी युध्द, वांशिक दंगली यांचा प्रभाव इतर देशावर पडतांना दिसतो.[८] तसेच जागतिकीकरणामुळे सामाजिक व आरोग्यविषयक समस्यांचे स्वरुप हे जागतिक बनत चालले आहे. त्यामुळे साहाजिकच विकसित देशांकडून तिसऱ्या जगातील राष्ट्रांच्या प्रश्नाबाबत हस्तक्षेप वाढतांना दिसतो आहे. उदा :— मानवाधिकाराच्या सरंक्षणाची समस्या, पर्यावरण प्रदूषण, जागतिक तापमान वाढ, आणि अलीकडे अस्तीत्वात आलेल्या स्वाईन फ्लू, बर्ड फ्लू, निपाह वायरस इत्यांदी आरोग्यविषयक समस्या. यामुळे भारताच्या राज्यपध्दतीवर परिणाम होतांना दिसून येतो. याबरोबरच जागतिककरणामुळे माहिती तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात महत्वपूर्ण क्रांती घडून आलेली आहे. त्यामुळे अण्वस्त्र प्रसाराला चालना मिळाली आहे. म्हणजे अण्वस्त्र बनविण्याचे तंत्रज्ञान मिळविणे सहज सोपे झाले आहे. त्यामुळे देशाच्या अस्तित्वाबरोबरच संपूर्ण जगाच्या सुरक्षतेसमोर प्रश्न निर्माण झाले आहे. कारण दहशतवादाला आश्रय देणाऱ्या पाकिस्तानकडे अण्वस्त्रे आहेत. तसेच दहशतवादी संघटना अण्वस्त्रे प्राप्त करण्यासाठी प्रयत्नशिल आहेत. त्यामुळे भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेवर अण्वीक दहशतवादाची टांगती तलवार अस्तीत्वात येऊ शकते. वरील सर्व आव्हानाचा सामना करण्यासाठी भारताने समतोल विकासावर भर द्यावा. विकासाच्या पायाभुत साधनावर सखोल असा विचार करणे आवश्यक आहे. दहशतवाद, फुटीरता, धर्मांध्दता यासाख्या प्रश्नांच्या सोडवणूकीसाठी समतोल विकास , रोजगार आणि दर्जेदार शिक्षणपध्दतीचा अवलंब करणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष :—

जागतिकीकरणामुळे होणाऱ्या बदलाचा परिणाम भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेवर झाला आहे. जागतिकीकरणामुळे राष्ट्रीय सुरक्षेसमोर दहशतवाद, आरोग्यविषयक प्रश्न, पर्यावरण रक्षणाची समस्या आणि आण्विक दहशतवाद आव्हान निर्माण झाली आहेत.

संदर्भ ग्रंथ :—

१) बी.एल.फडिया – अन्तरराष्ट्रीय राजनिती रू सिध्दांत एवंम् समकालीन राजनितीक मूददे , साहित्यभवन पब्लिकेशन्स, आगरा, पृष्ठ क्र. ५२९

२) सी. पं. खेर — जागतिकीकरण समस्या, आशय आणि अनुभव, दिलीपराज प्रकाशन प्रा.ली. पूणे, पृष्ठ क्र. १२

३) शैलेंद्र देवळाणकर — समकालीन जागतिक राजकारण, विद्या बुक्स पब्लिकेशन,पुणे पृष्ठ क्र. २९४

४) पदमाकर दुभाषी — जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि अर्थकारण, श्री विद्या प्रकाशन पूणे, पृष्ठ क्र.६०

५) किता क्र. ०४ पृष्ठ क्र. ३५

६) प्रभाकर गद्रे — राष्ट्रीय सुरक्षा, विद्या प्रकाशन नागपूर , पृष्ठ क्र.. ०२

७) जगन कराडे — जागतिकीकरण — भारतासमोरिल आव्हाने, डायमंड पब्लिकेशन्स,पुणे, पृष्ठ क्र.२१३

८) किता क्र. ०३, पृष्ठ क्र.. ३८

ISSN : 2348-7143
December 2019

आर्थिक मंदी उद्‌भण्याची कारणे आणि उपाययोजना

डॉ. रंजना सुखदेव लांजेवार
राणी लक्ष्मीबाई महिला महाविद्यालय सावरगांव ता. नरखेड जि. नागपूर

प्रस्तावणा :-

भारतीय अर्थव्यवस्थेत मंदी आली आहे ८ नोव्हेंबर २०१६ मध्ये अमलात आलेल्या नोटाबंदींचा व घाईघाईने लागू केलेल्या वस्तू आणि सेवाकर प्रणाली आणि कॅशलेस व्यवहार यांचा एकत्रीत परिणाम आज आर्थिक मंदीची लाट निर्माण होवून अनेक औद्योगिक क्षेत्र, मोठे उद्योग, कृषी क्षेत्र व प्राथमिक लघू व कुटीर उद्योगावर परिणाम होवून लाखो उद्योग बंद पडले. बॅकेनी दिलेली कर्जे बुडीत निघाले, बेरोजगारी मोठया संख्येनी वाढली. त्याचा परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेमधील बहुसंख्य ग्रामीण भागातील कृषी क्षेत्र मागे पडून त्याचा लघू कुटीर उद्योगावर परिणाम झाला. आजच्या क्षनी मंदीवर वेळीच उचित उपाय करणे आवश्यक आहे. मंदीमुळे विदेशी डॉलरच्या तुलनेत रूपयाचे मुल्य घसरत आहे. भारताची प्रतिष्ठा डगमगत असतांना तिला सांभाळण्यासाठी तिच्यावर तातडीने उपाय केले पाहिजेत. त्यासाठी नव्या सुधारणांद्वारे खाजगी क्षेत्रातील गुंतवणूकीला चालना देण्याची गरज आहे. उद्योगांवरील कर कमी करून नविन गुंतणुकीला उत्तेजन देवून विविध सोयी व सवलती देण्याची गरज आहे.

- **भारतीय अर्थव्यवस्था अत्यंत चिंताजनक :-**

अर्थव्यवस्थेला गती प्रदान करण्यासाठी नव्या सुधारणांची गरज आहे. तात्पुरती कर्ज उभारणी ही फसवेगिरीची आहे. विकासा करीता निरंतर खाजगी व सहकारी क्षेत्रातील गुंतवणूकीला प्रोत्साहन देण्याची गरज आहे. केंद्र सरकार कलम ३७० हटविण्याचे व तीन तलाक विधेयक मंजूर केल्याचे जोरजोरात सांगत असले तरी देशाची संपूर्ण अर्थव्यवस्था मात्र चिंताजनक झाली आहे. अर्थव्यवस्थेला चालना देण्यासाठी कुठलीही उपाययोजना करत नाही. ही परिस्थिती उद्‌भण्याचे मुख्य कारण म्हणजे सरकारजवळ शिश्चित ठोस आर्थिक धोरण नाही. सरकार कधी स्वदेशी उत्पादन, कृषी, उद्योग निर्मितीच्या विकास प्रक्रियेचा आग्रह धरत नाही. उलट बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना विरोध करते. तर कधी बहुराष्ट्रीय कंपन्यांसाठी लाल गालीचे टाकते तर कधी खाजगिकरणाची लालूच दाखविते खाजगीकरणावर जास्त जोर आहे. त्यासाठी मोठया जवळच्या कंपन्या मोजक्याच लोकांचे कोटयवधी कर्ज माफ करूण पुन्हा कर्ज देण्यासाठी बॅकांना अनुदानावर कर्ज देण्याचे आमीष दाखविते त्यामुळे बहुसंख्य लोकांच्या बॅकेतील ठेवी बुडीत आहे. बॅकेतील लोकांच्या ठेवी लोकांच्या नाही त्याही पैशावर सरकारचा डोळा आहे. ठेवी वाढल्या नाही तर ठेवी ठेवतांना लोकांच्या मनात भिती आहे. ठेवीच बॅकेतील वाढल्या नाही कारण बॅक कर्ज ग्राहकांना देवू शकत नाही. शेवटी बॅकाही ठेवी विना चालनार नाही बंद पडतील. म्हणून सरकारने बॅकांचे विलिनिकरण करण्यास सुरूवात केली. पिएनसी बॅका बंद करूण मोजक्या बॅकांचे विलिनीकरण केले आणि काहीलहान छोटया बॅका बंद पडल्या तर अर्थव्यवस्था पैशाविणा चालणार कशी? अर्थव्यवस्थेतील पैसा हा रक्त आहे. जसे मानवी शरीर चांगले व सुदृढ राहण्यासाठी रक्तभिसरण होणे आवश्यक असते त्यात कोणत्याही शरीरात रक्त थांबने म्हणजे रोगाला आमंत्रण मिळते मनुष्यांनी वेळीच उपाय केला नाही तर निश्चितच मरणार. तसेच अर्थव्यवस्थेतील पैशाचे कार्य आहे. पैसाच जर अर्थव्यवस्थेतील कमी झाला संचित झाला तर अर्थव्यवस्था चालविणे अत्यंत कठिण व चिंताजनक होईल. भारतीय अर्थव्यवस्थेत आर्थिक मंदी येण्याला खालील घटना जबाबदार आहेत :—

- **कॅशलेस व्यवहार :-**

रोख पैसा नसतांना व्यवहार करणे म्हणजे कॅशलेस व्यवहार होय. आता बघा ग्रामीण भागात बॅका नाही, शाखा बंद झाल्या लोक पैसे कुठे ठेवणार घरीपैसे ठेवले तर चोरी जातात मग कॅशलेस व्यवहार होणार कसे. वरून मोबाईल ॲन्डराईड पाहिजे तरच पे ॲप, मोबाईल ते मोबाईल पैसे पाठविता येतील. पण ग्रामीण भागात सतरासे छप्पन दारिद्रय त्यात मोबाईल कुठूण घेणार, मोबाईल घेतला तर त्यात रिचार्ज महिण्याचा मारण्यासाठी पैसे लागतात. पैसे नसतील तर मोबाईलचे काय काम. आपल्या देशात ग्रामीण व दुर्गम भागात लिंक राहत नाही तर मोबाईल कसा चालणार? मोबाईलच्या मागे राहून काम कधी करणार? ग्रामीण भागात सुसज्य व्यवस्था नाही. केवळ मोबाईल कंपन्या चालाव्या म्हणून तर ही जोरजबरी आहे असेच वाटते. नोटाबंदीतून आधिच रोजगार गेला. बाकी गरजा कशा भागवाव्या म्हणून नवयुवक आता वेगळया मार्गाकडे वळले की काय? जिते तिथे चोरी, लुटमार, आतंक सुरू झाले. बलात्कार, हत्या, भृणहत्या वाढत आहेत. यात रस्त्यानी जातांना महिलांचे जिवन सुरक्षित नाही. दिवसा गळयातील वस्तू छिनने, लुटमार करणे हे प्रकार वाढले त्यामुळे जिकडे तिकडे भिती निर्माण झाली. कित्तेक लोकांचा रोजगार गेला म्हणून रस्त्यावर पकोडे तळावे, चहा

ISSN : 2348-7143
December 2019

विकावा, काम नाही, रोजगार नाही, मागणी नाही, उत्पादन बंद अशा परिस्थितीत देशाची अर्थव्यवस्था अत्यंत चिंताजनक आहे.

- **नोटबंदी आणि व्यापारी बँकेची बुडीत कर्ज :-**

देशातील आर्थिक गणिते बिघडली कारण कर्जवसुली करण्यात बँका मागे पडल्या आहेत. खाजगी किंवा सार्वजनिक बँकेमधील कर्जवसुली करणे आवश्यक होते. कर्जवसुली नियमितपणे होणे गरजेचे आहे. देशातील मोठया ४० खातेधारकांकडे ९ लाख कोटी रूपयांचे थकीत आणि बुडीत कर्ज होते. यावेळी अर्थमत्र्यांनी असे दाखविले की, ४ कोटी रूपयांची वसुली करण्यात आली मात्र प्रत्येक्षात १ लाख कोटी रूपये वसूल केले गेले तर २०१६ ते २०१९ या कालावधीत ४० मोठया खातेधारांची ७ लाख कोटी रूपयांची कर्जमुक्ती सरकारने केली. मोठे श्रीमंत लोकांचे व्यवहार ठप्प झाला म्हणून कर्ज न देता देशातून पळून गेले. काहींचे कर्ज माफ केले. परंतू सरकारला शेतकऱ्यांची कर्जमाफी, शेतकऱ्यांसाठी आर्थिक सुविधा पुरविण्यात अपयश आले. मात्र, बलाढयश्रीमंत लोकांना आर्थिक पाटबळ असल्याने कर्जमुक्तकेले. त्यामुळे देशातील प्रत्येक सर्वसामान्य नागरिकाने जागरूक होणे आवश्यक आहे. देशातील अर्थव्यवस्था बिघल्याने रोजगाराचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी सामान्य शेतकरी, नागरिक, छोटे उद्योजक यांना कर्ज देणे आवश्यक आहे. नुसते बँकेचे विलिनिकरण केल्याने सर्वसामान्य आणि छोटया उद्योजकांना कर्ज मिळणे, ग्राहकांना ठेवी परत मिळणे कठीण झाले आहे. कारण पीएनसी सारख्या सहकारी बँका आज बंद पडत आहेत.रिझर्व्ह बँकेतील १.७६ लाख कोटी रूपये भारतीय खजिन्यात वळविण्यात आले. त्यावेळी मंदीची कारणे देण्यात आली यात भारतीय बँकांना ७० हजार कोटी रूपये भारत सरकारच्या तिजोरितून देण्यात आले. वास्तविक राष्ट्रीय बँकाचे अस्तित्व मिटवून प्रादेशिक अस्तित्व निर्माण केले जात आहे.

- **नोटबंदी आणि उद्योगातील घसरण :-**

८ नोव्हेंबर २०१६ मधील नोटबंदी मुळे २०१८ पर्यंत भारतात १.१० करोड लोकांनी आपला रोजगार गमावला आहे. ग्रामीण भागात तर फारच हालाकीचे जिवन शेतकरी व मजूर वर्गाचे आहे. ४०—५९ वयोगटातील लोक नौकरी करीत होते. ३.७ मिलियन सैलरी मिळविणारे कर्मचारी २०१८ मध्ये जाब गेल्याने रत्त्यावर आले. ही सर्व नोटबंदी केल्या नंतरची स्थिती आहे. डिसेंबर २०१८ मध्ये ७.४ टक्के बेरोजगार झालेले लोकांची संख्या आहे. कृषी आधारित छोटे माठे उद्योग बंद पडल्यामुळे १०.९ मिलियन नौकरी कमी झाली. ग्रामीण भागात ९.१ मिलियन नागरी व शहरी भागात १.८ मिलियन लोकांना रोजगार नोटबंदी झाल्याने गमवावा लागला. भारत कृषीप्रधान देश आहे. कृषी आधारित विविध व्यवसाय मधील निर्भर लोकांचा आकड सी. एम. आई च्या रिपोर्ट नुसार हा आकडा ८४ प्रतिशत आहे की ज्यांना आपला रोजगार गमवावा लागला.

गुजरातमध्ये टेक्सटाईल्स उद्योग नोटाबंदीमुळे बर्बाद होवून १,२०,००,००० रूपये मजुरांचे पगार देवू शकली नाही म्हणून १५० लाख मजूर काम सोडून गेले. ३० स्टील कंपन्यांना कुलूप लागले. टाटा मोटर्सने उत्पादन कमी केले. औरंगाबाद मधील १२८७ उद्योग बंद झाले. महाराष्ट्रातील दीड लाख कंपन्या बंद पडल्या. संपूर्ण देशात एकूण ६ लाख ८३ हजार कंपन्या बंद पडल्या हे केवळ नोटाबंदी, जी. एस. टी. व कॅशलेस व्यवहार याचे परिणाम आहे. गंल्या पाच वर्षात महाराष्ट्र राज्यातील कोणत्याही शहरात भाजप सरकारने एक नवीन कंपनी आणली आहे का ? अन त्यामधून १००० लोकांना नोकरी मिळाली आहे. अशा कंपनीचे एकतरी नाव सांगा उलट सुरू असलेल्या रोजगाराला मुकावे लागले म्हणून देशची क्रयशक्ती घटली त्यामुळे बाजारातील मागणी कमी झाली. म्हणून आर्थिक मंदी आली व देशाची अर्थव्यवस्था मोळकळीस आली. हयाला जबाबदार फक्त चालू सरकार बिनडोक एकेरी निर्णय घेतल्याचे परिणाम होत. पण याला बहुसंख्या गरीब व श्रीमंत लोक बळी पडले. परंतू राजकारणी लोक फक्त स्वार्थ हितासाठी व सत्तेसाठी देश विकायला निघाले यावर वेळीच सुधारणा करणे आवश्यक आहे.

बाजार यंत्रणेत उपभोक्ता जसा सार्वभौम महत्वाचा असतो तसेच श्रमीकांना मिळणारी मजूरी योग्य मिळणे महत्वाचे आहे. श्रम समस्या मजुरीमुळेच निर्माण होतात. मजुरी हा असा केंद्रबिंदू आहे की, ज्याच्याभोवताल सर्व श्रम समस्या फिरतात. कारण मजुरी हे त्यांचे उत्पन्नाचे एकमेव साधन आहे व तीच त्यांच्या जीवनाचा मुख्य आधार आहे. त्यांच्यावर त्यांचे राहणीमान व त्यांची कार्यक्षमता अवलंबून असते. म्हणूनच प्रत्येक मजुर आपल्या मजुरीमध्ये वाढ करण्यासाठी धडपडत असतो.

कारखानदार खर्च कमी करण्यासाठी सतत प्रयत्न करतात. त्यासाठी ते मजुरीचे दर कमी ठेवतात. मजुरी दरात कपात करतात. जास्त तास काम करून कमी पैसे देतात. म्हणून सर्व डद्योगात मजुरीचे दर समान नाही. मजुरीचे दर तिथे जास्त तिथे मजूर भडकंती करतात. लोकसंख्या दर जास्त असल्यामुळे बेरोजगारी वाढली. उद्योगात सातत्याने यांत्रिकिकरण होत आहे. मजूराची जागा यंत्राणे घेतली, त्यामुळे ग्रामीण व शहरी भागात बेरोजगारी वाढली. खेडयातील जनता कामाकरीता शहरात जावू लागली त्यामुळे ग्रामीण भागातील कृषी, उद्योगाचा ऱ्हास होत आहे. शहरात झोपडपट्टीची

ISSN : 2348-7143
December 2019

संख्या वाढत आहे. त्यामुळे पर्यावरण प्रदूषण वाढले. औद्योगिकरणनाच्या वाढत्या प्रमाणात पर्यावरणाचा नास होवून जल, स्थल व वायु प्रदुषण वाढले. यावर वेळीच युद्धस्तरावर प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. सामाजिक सुरक्षा, कल्याणकारी विकास, आरोग्य, शिक्षण, सेवाक्षेत्र यावर धर्मनिरपेक्ष विकास केला तरच समाजाचे आर्थिक उत्पन्न वाढेल. असे उपाय केले तर रोजगार निर्मिती होवून लोकांचे उत्पन्न वाढेल. मागणी वाढून उत्पादन वाढविण्यास मदत होईल असे उपाय करणे गरजेचे आहे. त्यासाठी खालील उपायोजना करण्याची गरज आहे. :–

१) कृषी क्षेत्राचा विकास करणे, योग्य किंमत धोरण राबविणे.
२) ग्रामीण भागात उद्योगांची निर्मिती करणे व प्राधान्य देणे.
३) ग्रामीण भागातील सेवा दळणवळण व्यवस्था सुस्थितीत करणे.
४) ग्रामीण भागात आरोग्य व्यवस्था व शिक्षण व्यवस्था व्यवस्थित करणे व वाढविणे. शिक्षणातील बाजारीकरण थांबविणे आणि मोफत सरकारी शिक्षण देणे.
५) सार्वजनिक क्षेत्राच्या माध्यमातून सेवाभावी कल्याणकारी योजना आखणे व राबविणे.
६) रोजगार निर्मिती करणे, निरंतर रोजगारात वाढ करणे. नविन उद्योगांची निर्मिती करणे.
७) मजूरीचे दर निश्चित करणे व स्थायी रोजगार देणे.
८) लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रीत उपाय करणे.
९) लोकांची प्रभावी मागणी वाढती राहील त्यासाठी मजूरीचे दर महागाई नुसार ठरविणे वाढविणे आवश्यक आहे.
१०) कृषी मालाचे दर शेतकऱ्यांना परवडतील असे वाढते ठेवणे.
११) कोणत्या मालाचे किती उत्पादन करणे, हे निश्चित करूण तितके विविध वस्तुच्या उत्पादनासाठी योग्य धोरण राबविणे, मागणीनुसारशेतमालाचे उत्पादन करणे.
१२) शेतकऱ्यांना लागवडीसाठी लागणारे बीयाने, खत हेक्टरनुसार मोफत लागवडी करीता देणे.
१३) फालतू अनावश्यक दिखावेगिरीवरील खर्च कमी करणे.
१४) अंधश्रद्धा कमी करण्यासाठी टी. व्ही. सिरीयल मधून उत्पादन व मनोरंजक असे उत्पानदक्षमता वाढेल असेच प्रोग्राम उचित सिरीयल यांना मंजूरी देणे.
१५) नैतिक मुल्याची जोपासना करणे. जागृत राहणे व लोकांवर विनाकारण कॅशलेस व्यवहार करण्यास जोर न देणे. आवडीनूसार व्यवहार करण्यासाठी मुभा देणे.
१६) पायाभूत सोयी व सुविधा पुरविणे.
१७) लोकांचे उत्पन्न वाढेल व प्रभावी मागणी वाढती राहील असेच वरील विविध उपाय केले तरच अर्थव्यवस्थेतील मंदीचे निवारण होवू शकते.
१८) नविन कारखाने निर्माण करणे, जुन्या बंद पडलेल्या कारखाण्यालापुर्नजीवीत करण्या करीता काही कर सवलती देवून व्यवस्थापणात दुसऱ्याला प्रात्साहन देण्याची गरज आहे.
१९) बंद पडलेले कारखाने तसेच तोटयात चाललेल्या कंपन्यावरील जी.एस.टी. कर कमी करावा. तसेच कर भरण्यास सवलत द्यावी कर भरण्यास तगादा लावू नये. परिस्थिती पाहून करमुक्त करावे म्हणजे कंपनी बंद पडणार नाही व कामगार बेरोजगार होणार नाही.

संदर्भ :-

- वृत्तपत्र – लोकमत, लोकसत्ता, सकाळ – २०१९
- प्रा. जिभकाटे, डॉ. सुधाकर शास्त्री (ऑगस्ट २०१८) भारतीय अर्थव्यवस्था
- अर्थविश्व

भारतातील ग्रामिण विकासाचे वास्तव: एक अवलोकनात्मक अभ्यास

प्रा. डॉ. मंगेश कडू
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर

विकास ही अव्याहतपणे चालणारी, गतिशील आणि कालसापेक्ष प्रक्रिया आहे.मानवी जिवनाच्या आरंभापासून ते त्याच्या अंता पर्यंत ही प्रक्रिया अशीच अव्याहतपणे सूरू राहणार आहे. ह्यामध्ये सांस्कृतीक, सामाजीक, राजकीय, आर्थिक ह्यासारख्या मानवी जीवनाच्या काही अभिन्न वमुख्य बाजूंचाच विचार साधारणत: शासनस्तरावर अथवा प्रशासनीक स्तरावर केला जातो. म्हणूनच 'विकास' ह्या संकल्पनेचा विचार अभ्यासकसुध्दा मानवी जीवनाच्या काही निवडकबाजूंच्या संदर्भातच करतांना दिसतात. अर्थात, कोणत्याही प्रकारच्या विकासाचा प्रथम आणि अंतिम उद्देश हा व्यक्तीला सुखी, सुरक्षीत, समाधानी आणि प्रतिष्ठापूर्ण जीवनाची प्राप्ती करून देणे हाच असतो. व्यक्तीचे विस्तृत रूप म्हणून समाज आणि समाजाचे विस्तृत रूप म्हणून राष्ट्राला सुध्दा विकासाचा हाच उद्देश लागू होतो. विकास म्हणजे, 'व्यक्तीला सुखी, सुरक्षीत, समाधानी व प्रतिष्ठीत जीवनाची प्राप्ती करण्यासाठी किमान पातळीवर आवश्यक असणाऱ्या भौतिक संसाधनाची व्यवस्थेकडून नियोजनबध्द पध्दत्तीने आवश्यक प्रमाणात जाणिवपुर्वक केलेली निर्मिती असते. ह्यासंदर्भात अमर्त्यसेन असे म्हणतातकी,''आर्थिक विकास हा फक्त आर्थिक वृध्दीवर अवलंबून नसतो तर तो चांगल्या उंचावलेल्या जीवन पातळीवर अवलंबून असतो.त्यासाठी अर्थव्यवस्थेमध्ये रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या पाहिजेत. अंधश्रध्दा व निरक्षरतेतून लोकांना मुक्त केले पाहिजे.तसंच स्वातंत्र्याचा हक्क आर्थिक विकासाशी संबंधीत आहे ह्याची जानीव लोकांमध्ये निर्माण व्हायला पाहिजे. विकास हा जीवनाशी निगडीत असून जीवनातील आनंद स्वातंत्र्याशी निगडीत आहे.''[१]

२१व्या शतकाच्या आरंभापर्यंत जगात भारताची ओळख एक कृषीप्रधान देश अशी होती.त्यानंतर कृषीप्रधानता ही ओळख कमी होत गेली आणि ती उद्योगप्रधान विकसनशील देश अशी काहीप्रमाणात व्हायला लागली.१९८० नंतरभारतात सर्वच क्षेत्रात परिवर्तनाच्या प्रक्रीयेने अधिक जोर पकडला. विज्ञान, माहिती–तंत्रज्ञान, अभियांत्रिकी, अंतराळ, आरोग्य, शिक्षण, कृषी, प्रशासन, कायदा, न्याय ह्यासारख्या क्षेत्रात अमुलाग्रबदल अनुभवायला येवू लागले. ह्याच काळात विकासाची संकल्पनाही बदलायला सुरवात झाली. विकासाचा संबंध केवळ पायाभूत सुविधा आणि भौतिक जीवनाच्या दृष्टीने वस्तू व सेवांची अधिकत्तम उपलब्धताह्याच्याशीच जोडला जावू लागला. अर्थात ह्या दोन्ही बाबी ग्रामिण भागातील सामान्य नागरिकांच्या कल्पनेबाहेरील असल्यामूळे, त्याच्या आकर्षनातूनग्रामिण भागातील लोक मोठ्या प्रमाणावर शहरांकडे स्थालांतर करू लागले. त्यातून अनेक समस्या तर निर्माण झाल्याच पण नेमक्या विकासाच्या बाबत गोंधळाची स्थिती निर्माण झाली आणि ती आजच्यागायत कायम आहे.लोकांना उंचावलेली जीवन पातळी प्राप्त करून देणे, अर्थव्यवस्थेमध्ये रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे, अंधश्रध्दा व निरक्षरतेतून लोकांना मुक्त करणे हे विकासाचे मूळ उद्दिष्ट्ये मागे पडून केवळ भौतिक साधनांची अतिरेकी उपलब्धता हाच विकासाचा अर्थ भारतीय समाजात रूढझाला. त्या बदलांचा परिणामएकंदर विकासाच्या प्रक्रियेवर देखील झाला.

ह्याचदरम्यान, शहरीकरणाचा वेग प्रचंड होता. परिणामत: शहरातील पायाभूत सुविधा व उपलब्ध साधने अपर्याप्त ठरू लागलीत. त्याचप्रमाणे ग्रामिण भागातून लोकांचे शहरांकडे मोठ्या प्रमाणावर झालेल्या स्थालांतरणामूळे ग्रामिण भागातही सर्वप्रकारच्या अनेक समस्या निर्माण झाल्या. कृषी क्षेत्र ह्यामूळे सर्वाधिक प्रभावीत झाले. तात्पर्य, विकासाच्या चूकीच्या अन्वयार्थामूळे खऱ्या विकासाची दिशा भारतीय व्यवस्थेला प्राप्त होऊ शकली नाही.

भारतीय संविधानातील आर्थिक बाजूंचा खोलवर विचार केला, तर भारताच्या आर्थिक विकासाचा मुख्य आधार हा ग्रामिण भारतच आहे हे लक्षात येते. म्हणूनच स्वातंत्र्यप्राप्ती पासूनच भारताच्या आर्थिक नियोजनात ग्रामिण क्षेत्रे आणि शेती सारखे विषय केंद्रस्थानीअसलेले केवळ दिसतच नाही, तर ते विषय तितक्याच तिव्रतेने आणि गतिमानतेने हाताळलेले दिसतात. दिसतात.म्हणूनच वर्तमानात भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोर निर्माण झालेले अडचणी आणि संकटे तत्कालीन अर्थव्यवस्थेत इतक्या टोकाच्या स्वरूपात निर्माण झालेली दिसत नाही.

विकासाचा सरळ संबंध हा दारिद्र्य निमुर्लनाशी येतो. सर्वसाधारणपणे ज्या देशात दारिद्र्याचे प्रमाण हे अत्यल्प असते त्या देशाला 'विकसीत' असे नामानिधान लावले जाते.दारिद्र्य दोन घटकांशी निगडीत असते, प्रथम व्यक्तीची मानसिकता आणि व्दितीय व्यक्तिीची आर्थिक परिस्थिती. हे दोन्ही घटक परस्पर संबंधीत आणि आंतरक्रीयेने जुळलेले आहेत. वर्तमानातील अधिकतर अर्थशास्त्राचे अभ्यासक आणि अर्थतज्ज्ञ दारिद्र्याचा संबंध व्दितीय म्हणजे व्यक्तीच्या आर्थिक परिस्थितीशीच जोडतात आणि म्हणूनच त्यांना देशातील नागरीकांची आर्थिक स्थितीतील सकारात्मक बदल म्हणजेच विकास

[1] डॉ. देशपांडे, डॉ. लेले, प्रा. भजने, 'भारतीय अर्थव्यवस्था, विकास व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र', जी. सी. पब्लिशर्स, गणेशनगर, नागपूर, २०१५, पु. क्र. ५३०

वाटतो. परंतू केवळ ह्याच दृष्टीकोनातून विकासाचा विचार करणे एकांगी होते. भारतात दारिद्र्य निमुर्लनाच्या जितक्या योजना व उपाययोजना स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून राबवीण्यात आल्या तितक्या जगातील कोणत्याही देशात आजपर्यंत राबवीण्यात आलेल्या नाही. तरीही भारतातील दारिद्र्याची समस्या एकविसाव्या शतकातही जशीच्या तशीच आहे, नव्हे ती दिवसों दिवस अधिक गंभिर होत असतांना दिसते आहे. ह्याचे कारण इतर विकसित देशांप्रमाणे भारतात व्यक्तीच्या मानसिकता बदलाच्या प्रक्रियेकडे अजूनही फारसे गांभिर्याने पाहिले जात नाही. त्यामूळेच रोजगाराच्या संधींची शक्यता,रोजगाराची पातळीआणि पूर्ण रोजगाराच्या स्थितीलाच 'विकास' किंवा 'आर्थिक विकास' असे संबोधले जाते.आर्थिक विकास म्हणजे राज्यात पूर्ण रोजगाराची स्थिती असे मानण्यात येते. ह्यासंदर्भात लॉर्ड केन्सच्या असे म्हणतो की, ''आर्थिक विकासात पूर्ण रोजगार पातळीला सर्वधिक महत्व असते. राज्यातील रोजगार जसजसा वाढत जातो, तसतसा आर्थिक विकासाचा वेग देखील वाढत जातो. महत्तम सामाजिक विकास हा नियोजनाचा प्रमुख उद्देश पूर्ण रोजगाराची पातळीच पूर्ण करते.''[2]लॉर्ड केन्सच्या ह्या व्याख्येत केन्स केवळ रोजगाराच्या माध्यमातून आर्थिक बाजूचाच विचार करतांना दिसतो. पण आर्थिक बाजू ही व्यक्तीच्या मानसिकतेशी निगडीत असते, म्हणून ती विकासाचा विचार करतांना दुर्लक्षीत करता येत नाही. विकासाची पातळी टिकऊन ठेवणे ही देखील विकासाच्या संदर्भात असलेली गंभीर समस्या आहे. ती व्यक्तीच्या मानसिकतेतील बदलांतूनच सोडवीली जावू शकते.

सुचना व उपाययोजना:

१. विकासाचा त्याच्या उद्दिष्ट्यांच्या संदर्भातच वास्तविक अर्थ निश्चित करून त्या अनुषंगाने लोकांमध्ये जागृती करणे आवश्यक आहे.
२. ग्रामिण क्षेत्र आधारभूत ठरवून अर्थिक वराजकीय धोरणांची पुढील काळात निर्मिती करणे गरजेचे आहे.
३. त्या धोरणांच्या प्रभावी आणि वास्तवीक अमंलबजावणीसाठी प्रशासन यंत्रणेची नव्याने उभारणी व गतिमान प्रशासननिर्माण करणे अत्यावश्यक आहे.
४. लोकांमध्ये उद्यमशिल व सृजनशिल मानसिकतानिर्माण करण्यासाठी जाणिवपूर्वक प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.
५. ग्रामिण भागात स्थानिक संदर्भ लक्षात घेऊन पायाभूत सुविधांची निर्मिती करणे अत्यंत गरजेचे आहे.
६. ग्रामिण विकास धोरणांच्या अमंलबजावनीत अडचणीचे व गुंतागुंतीचे नियम अथवा कायद्यांचे पुर्नवलोकन करून सुधारीतनियम/कायद्यांची निमिर्ती केली जावी.

उपसंहार:

ग्रामिण विकासाच्या संदर्भात बदलत्या आर्थिक आणि सामाजीक परिस्थितीच्या संदर्भांचा विस्तृत आढावा घेऊन त्याअनुषंगाने नव्याने नियोजन करणे अगत्याचे आहे असे प्रस्तुत अभ्यासकाला वाटते. नव्वदीच्या दशकापर्यंत आणि नव्वदी नंतरचा कालखंडात भारतातील ग्रामिण आर्थिक व सामाजीक परिस्थितीत बरीच तफावत आल्याचे विभिन्न शासकीय आणि इतर सर्वेक्षण अहवाल आणि आर्थिक विषयाच्या अभ्यासावरून स्पष्ट होते. हे बदल विकासाच्या मापदंडात एकूनच वरकरणी सकारात्मक वाटत असले, तरी बहुतांशी ते विपरीत दिशेने नेणारे ठरले आहेत, हे सुक्ष्म अभ्यासाअंती लक्षात येते.ग्रामिण विकास विपरित देशेला जाण्याचा परिणाम हा केवळ ग्रामिण क्षेत्रापुरताच मर्यादीत राहीला असे नाही, तर तो शहरी भागावर त्यापेक्षाही मोठ्या प्रमाणावर झाल्याचे निरीक्षण अनेक अभ्यासकांनी/अर्थतज्ञांनी अनेकदा नोंदवीलेले आहे. मुळातच, प्रारंभीची स्वातंत्र्योत्तर तिन–चार दशके आणि एकविसाव्या शतकातील पहिल्या दशकाचा अपवाद वगळला तर ढोबळमानाने असे निदर्शनास येते की, उर्वरीत काळातील भारताची आर्थिक धोरणे आणि त्यासाठी असणारे आर्थिक नियोजन ही भारतातील ग्रामिण विकासाला न्याय देणारी नव्हती. इतकेच नव्हे तर केवळ पायाभूत सुविधांनाच (रस्ते, विज, दळणवळन इ.)विकासाचे प्रमाण मानणाऱ्याशासनाच्या काळात ग्रामिण भागात पायाभूत सुविधांची निर्मिती देखिल होऊ शकलेली नाही. म्हणून नव्याने ह्यासंर्भात प्रशासनाने उपाययोजना करणे गरजेचे आहे. त्यामध्ये शिक्षणाव्दारे लोकांच्या मानसिकतेत पुरक असे बदल घडवून आणणे ह्यासंदर्भात हितकारकच ठरेल.

ग्रंथ सुची:

१. कुळकर्णी डॉ. श्री. प., साठे डॉ. शुभा, कडू डॉ. मोहिनी, 'भारतीय राजकारण: दशा आणि दिशा', विजय प्रकाशन, नागपूर, २००५
२. श्रीनिवासएस. एन., 'आधुनिक भारत में सामाजिक परिवर्तन', राजकमल प्रकाशन, नयी दिल्ली, २००३
३. पळशीकर सुहास, 'समकालीन भारतीय राजकारण', प्रतिमा प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे, २००४
४. देशपांडेडॉ. प्राची, लेलेडॉ. माधुरी, भजनेप्रा. कल्पना, 'भारतीय अर्थव्यवस्था, विकास व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र', जी. सी. पब्लिशर्स, गणेशनगर, नागपूर, २०१५

[2]किता. ५३४

ISSN : 2348-7143
December 2019

५. सोमलकर, डॉ. प्रकाश, डोंगरे, प्रा. राजेश 'भारतीय अर्थशास्त्र–१', सर साहित्य केंद्र, हुडकेश्वर रोड, नागपूर. २०१८
६. अवस्थी डॉ. अमरेश्वर, माहेश्वरी डॉ. श्रीराम, 'लोक प्रशासन', लक्ष्मीनारायण अग्रवाल प्रकाशन, आगरा १९९७
७. अवस्थी डॉ. अमरेश्वर, माहेश्वरी डॉ. श्रीराम, 'भारत में लोकप्रशासन', लक्ष्मीनारायण अग्रवाल प्रकाशन, आगरा १९९५
८. पाटील (निलंगेकर) शिवाजीराव, 'राजकीय जागुती, संघटन आणि परिवर्तन', रूचा प्रकाशन, नागपूर, २००६

ISSN : 2348-7143
December 2019

गिग अर्थव्यवस्थेचा (Gig Economy) फ्रिलान्सच्या (Freelance) दृष्टीकोनातून भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम – एक नवप्रवर्तनात्मक अध्ययन

प्रा. हितेश मा. दडमल
सहाय्यक प्राध्यापक अर्थशास्त्र विभाग, रा.तु.म.ना.वि. नागपूर

सारांश :

प्रस्तुत शोधनिबंधात कंत्राटी वा अंशकालीन नौकरभर्तीवर आधारीत वैश्विक स्विकृत संकल्पना गिग अर्थव्यवस्थेविषयी भारतासारख्या विशाल भौगोलिक, विविध विचारधारा आणि अधिक जनसंख्या असलेल्या अर्थव्यवस्थेवर पडणाऱ्या प्रभावाशी आहे. गिग अर्थव्यवस्था (Gig Economy) आणि फ्रिलान्स अर्थव्यवस्था (Freelance Economy) यामधील संबंध सुद्धा प्रस्तुत शोधनिबंधात मांडण्यात आला आहे. मुळात गिग अर्थव्यवस्थेची कार्यपद्धती, उद्देश्य आणि सध्याच्या आधुनिक जगात स्वहिताची कार्य उद्दिष्ट पुर्ण करणाऱ्या व्यवस्थेला कितपत योग्य आहे याचाही अभ्यास करण्यात आला आहे. भारतीय समाज व्यवस्था जी परंपरागत व्यवस्थेवर आधारित आहे ती अशा कंत्राटी वा अंशकालीन किंवा स्वतंत्ररित्या काम करणाऱ्या अशा व्यवस्थेला स्विकारेल का? याचा सुद्धा अभ्यास करण्यात आला आहे. संमकाअभावी गिग अर्थव्यवस्थेचे दोष आणि संबंधीत विचारांचा उहापोह प्रस्तुत शोधनिबंधात मांडण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेवर निर्माण होणारे गुणात्मक आणि संख्यात्मक परिणाम समजूत घेण्याचा प्रयत्न सुद्धा केला आहे. नव्या पिढीला जुन्या पिढीमध्ये (नवप्रवर्तन घडवून) सम्मिलित करण्यासाठी कौशल्य, डिजिटल व्यवस्थापन आणि नवीनतम पद्धती यामध्ये समप्रमाणात सांगड घालण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधात करण्यात आले आहे. त्याचबरोबर सध्याच्या परिस्थितीत उपयोगात येणाऱ्या उद्योगांविषयी विश्लेषण, प्रादेशिक लाभांश, युवा वर्गाची रोजगारविषयी प्राधान्यता आणि इतर गिग–फ्रिलान्स कारकाचे विचार सुद्धा या शोधनिबंधात मांडण्यात आले आहे.

प्रस्तावना :

भारतीय अर्थव्यवस्थेवर पंरपरागत व्यवस्थेला बाजूला सारून नव्या आधुनिक आणि तांत्रिक व्यवस्था पद्धतीने व्यवहार आणि कार्यक्षम असणाऱ्या व्यवस्थापनावर भार अथवा दबाव निर्माण झाला आहे. सध्याच्या युगात अशा अनेक व्यवस्था या व्यवस्थापन करणाऱ्या संकल्पना आहे. त्यापैकी सध्याच्या युगात काही गिग इकॉनॉमी (Gig Economy) नवी संकल्पना नव्याने उदयास आली आहे. मुळात संकल्पना अमेरिकेतील पार्ट टाईम स्वरूपात (तात्पुरते कंत्राटी) काम करणाऱ्या लोकांसाठी सोईस्कर करण्यासाठी निर्माण करण्यात आली होती. मोठया संख्येने कंत्राटी, अर्धवेळ किंवा तात्पुरते स्थानांवर काम करणाऱ्या तसेच इंटरनेटच्या माध्यमातून स्वतंत्ररित्या काम करणाऱ्या नोकऱ्यावर गिग इकोनॉमी अवलंबून आहे. तांत्रिक वा विकसित व्यवस्थापन करणाऱ्या कंपन्या आपल्या तात्पुरत्या अथवा अल्प कालावधीतील प्रकल्पाला पूर्ण करण्यासाठी गिग इकॉनॉमी कल्पना पुढे आली. अमेरिका, मध्य युरोपीय राष्ट्र तसेच अरबी राष्ट्र या पद्धतीचा अवलंब आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी प्रामुख्याने आज करत आहे. रोजगार पद्धतीला नव्या आणि आधुनिक पद्धतीची जोड देऊन संक्षिप्त, अल्प आणि तात्पुरत्या दृष्टीने रोजगार निर्मिती करून उपयोगात आणणे आणि उद्दिष्ट साध्य करण्याचे कार्य या माध्यमातून केल्या जात आहे. त्यासाठी Gig economy संकल्पना महत्त्व पूर्ण आहे. परंतु याशिवाय दुसरी बाजू रोजगार आणि कार्यपुर्तीसाठी लक्षात घेणे गरजेचे आहे. त्याचा उपयोग त्याचे उद्दिष्ट परिस्थिती सापेक्ष उत्तर नक्कीच देत असते.

ठळक बाबी :

गिग इकॉनॉमी, प्रादेशिक लाभांश, युवा रोजगार वर्ग, भारतावरील गुणात्मक व संख्यात्मक परिणाम

संशोधन व उद्दिष्टे :

प्रस्तुत संशोधनाचे क्षेत्र गिग अर्थव्यवस्थेच्या विचारावर मर्यादीत आहे. यासाठी दुय्यम स्त्रोताद्वारे प्राप्त संमकानुसार त्याच्या उद्दिष्टाचे आणि प्रस्तुतीकरण वर्णनात्मक स्वरूपात करण्यात आले आहे. उद्दिष्ठांच्या माध्यमातूनच शोधनिबंधाची रुपरेषा मांडण्यात आली आहे.

१. गिग इकॉनॉमी संकल्पना समजून घेणे.
२. फ्रिलान्सरचा गिग इकॉनॉमीच्या दृष्टीकोनातून अर्थ समजणे.
३. गिग इकॉनॉमीचे श्रम बाजारावरील परिणाम समजणे.
४. गिग इकॉनॉमी आणि भारत यातील गुणात्मक आणि संख्यात्मक अभ्यास करणे.
५. कंत्राटी अर्धवेळ, ऑनलाईन कामकाजाची उपकल्पना अभ्यासणे.

ISSN : 2348-7143
December 2019

गिग अर्थव्यवस्थेची (Big Economy) ची संकल्पना :

गिग अर्थव्यवस्थेत तात्पुरती, लवचिक नोकऱ्या (सामान्य) आणि कंपन्या, उद्योग वा व्यवस्थापनामधील स्थायी पुर्ण वेळेच्या कर्मचाऱ्याऐवजी स्वतंत्र कंत्राटदार, स्वतंत्ररित्या काम करणाऱ्या (Freelancers) पद्धतीकडे अधिक प्राधान्यता देतात. कदाचित त्यामुळे गिग अर्थव्यवस्थेच्या पद्धतीत परिस्थिती सापेक्ष या अस्थिर रुपात बदल करण्याच्या व्यवस्थेवर अथवा आजीवन आपल्या बढती, प्रगती आणि पद यावर अधिक लक्ष केंद्रीत करतात.

गिग अर्थव्यवस्थेच मुळाशी विचार केल्यास प्रस्तुत पद्धत वा अर्थव्यवस्था लवचिक, अस्थिर आणि स्वतंत्ररित्या काम करणाऱ्या नौकरीपेशावर आधारित आहे. त्यामध्ये प्राधान्य क्रमानुसार ऑनलाईन कार्य अथवा कार्य पद्धतीच्या नियोजनानुसार ग्राहकांशी संपर्क साधावा लागतो. यामध्ये कामाच्या स्वरूपानुसार लवचिक पुरेपुर आवश्यकता पुर्ण करण्यावर भर देत असते. जरी अधिक कौशल्यपूर्ण अंशकालीन स्वरूपात काम पुर्ण होत असली तरी मुळात श्रमिक, व्यवसायिक आणि ग्राहकामधील अस्थिर आर्थिक व्यवहारात कालांतरानुसार अधिक प्रमाणात विश्वासात घट घडवून आणत आहे हे मात्र सत्य आहे. पण आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या पद्धतीत गिग अर्थव्यवस्था स्थल–काल–रूप या परिस्थितीनुसार शहरी क्षेत्रात अधिक गरजेची झाली आहे. आयुष्यात करिअर मध्ये प्रगती आणि बदल करणाऱ्यासाठी गिग अर्थव्यवस्था मोठया प्रमाणात उद्‌भवणारी प्रतिबिंब म्हणून पाहले जाऊ शकते.

उदाहरणासह स्पष्ट करणाचा प्रयत्न केल्यास सहायक आणि अंशकालीन कंत्राटी पद्धतीवर प्राध्यापकांची नियुक्ती केली जाते अथवा कंत्राटी स्वरूपात कार्यकाल अभ्यास वर्ष कालावधीनुसार वाढविला जातो. गरजेनुसार कंत्राटी संख्याबळात घट वा वाढ सुद्धा करू शकते आणि आवश्यकतेनुसार आपले उद्दिष्ट वा कार्य नियोजित वेळेत कमी खर्चात पुर्ण करू शकते. यासाठी गिग अर्थव्यवस्थेसंबंधीत दुसरे कोणतेही उदाहरण अधिक सोईस्कर होणार नाही.

''**फ्रिलान्स अर्थव्यवस्था**'' एका दृष्टिने स्वंतत्ररित्या काम करणारी अर्थव्यवस्था आहे. जी गिग व्यवस्था म्हणुन ओळखली जाते. यामध्ये एक स्वतंत्र श्रमिक बाजारपेठ आहे ज्यात अल्प कालावधीत कंत्राटी अथवा करारानुसार (नोकरदार) संख्या अधिक वृद्धीगत करत आहे. कंपन्या वा उद्योग वर्ग कायम स्वरूपी पद देण्याऐवजी करारानुसार ठराविक वेतनाच्या आधारावर विशिष्ट प्रकारची नौकरी करण्यासाठी स्वंयरोजगार स्वतंत्र स्वरूपात कामावर घेतात.

थोडक्यात फ्रिलान्स अर्थव्यवस्थेतील फ्रिलान्स अशी व्यक्ती आहे जी स्वत:ला अशा विशिष्ट तात्पुरत्या कामासाठी वा कंत्राटी भाडयाने देण्यासाठी उपलब्ध करून देते. यामध्ये Work from Home, वर्गीकृत जाहिराती, तात्पुरती कर्मचारी एजन्सी किंवा इतर माध्यमाद्वारे नोकऱ्या मिळवून देते.

गिग अर्थव्यवस्थेचे सर्वत्र परिणाम :

मुळात गिग अर्थव्यवस्था विविध संस्थामार्फत स्विकार करण्यामागे अनेक हेतु अथवा उद्दिष्ट असू शकतात. भारताचा अथवा वैश्विक दृष्टीने बघितल्यास (संबंधीत राष्ट्राची बाजारपेठ लक्षात घेतल्यास) यामध्ये कामाचे तास कार्य निश्चीती करण्यासाठी ठरविलेले दिवस पाच दिवसाचा आठवडा अथवा रजा आणि स्वतंत्ररित्या काम करण्यासाठी अथवा आवडी–निवडीनुसार कामाला सोईस्कर होईल असे पसंती देण्याचे स्वातंत्र यासारखे लाभ गिग अर्थव्यवस्था स्विकारण्यामागे असू शकतात.

या व्यतिरिक्त गिग अर्थव्यवस्थेत नौकरीमधील अस्थिरता, अनिश्चित वेतन दर, वित्त व्यवहार, कामाचे अधिक ओझे आणि सामाजिक लाभात घट सर्वसामान्य नौकर वर्गास प्राप्त होतात पण उद्योग, कंपन्या आणि संस्था यांच्या दृष्टीने आपले काम आणि उद्दिष्ठ पुर्ण करण्यासाठी गिग अर्थव्यवस्था अधिक सोईचे आहे. बाजार व्यवस्थेचा लाभ नेहमीच कंपन्यांना सोईस्कर नसतो अशा ठिकाणी फ्रिलान्स स्वतंत्र पद्धतीने तसेच कौशल्यपूर्ण कामगार वर्ग पुरवतो अथवा खाजगी उद्योग, कंपनी वर्ग अपेक्षित असतो. सध्याच्या आधुनिक बाजार व्यवस्थेतील परिवर्तनात **प्रथम**–स्थिर रोजगार अभावी **दृवितीय**–वेतनामधील असमानता आणि **तृतीय**–या संबंधीत उद्देशांची निरंतरता याबाबत शाश्वती तर आता नाहीच्या बरोबर असल्यामुळे स्वतंत्र बाजारात स्वतंत्र रोजगार पद्धत Freelancer च्या रूपाने समोर आली आहे. ज्यामुळे व्यक्ती स्वत:ला कामाच्या प्रति निरंतर अपडेट वा तयार करतो.

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा अविभाज्य भाग होण्यासाठी गिग अर्थव्यवस्था रणनीती स्वरूपाचा अस्त्रच म्हणावा लागेल. यासाठी देशपातळीवरील सर्वत्र निर्माण झालेले आर्थिक व्यवहार आणि बाजारपेठेतील निराशाजनक प्राप्त होणारी प्रवृत्ती होय. आज गिग प्रकल्पापैकी सुमारे ७२ टक्के प्रकल्प मोठे उद्योग कार्पोरेट घराणे आणि व्यावसायिक सेवा क्षेत्रामध्ये कार्यरत होते. (TOI, 13 Aug 2019) NSE मध्ये ०.४२ टक्के कंपन्या २०१८–१९ मध्ये दोन वर्षापुर्वीच्या तुलनेत ५२ टक्के होती.

ISSN : 2348-7143
December 2019

सर्वसाधारणपणे "Professional Big Economy 2018-19 Report" नुसार

अ.क्र.	क्षेत्र प्रमुख घटक	वर्ष (२०१८–१९)	वर्ष (२०१६–१७)
१	व्यावसायिक क्षेत्र	४५	३०
२	मोठे कार्पोरेट उद्योग	२७	२२
३	स्टारटप क्षेत्र	१९	३७
४	विकसित (प्रगत) क्षेत्र	०८	०९
५	इतर क्षेत्र	०१	०२

प्रामुख्याने गिग अर्थव्यवस्था या क्षेत्रात कार्यरत होत्या. यामध्ये व्यावसायिक क्षेत्र प्रामुख्याने मोठे उद्योग आणि स्टारटप क्षेत्र गिग संकल्पना उपयोगात अग्रेसर आहे. तरी गिग ईकानॉमी ला प्राध्यान दिले जात असले तरी त्यात, रणनितीक, माहिती तंत्रज्ञान, बाजार व्यवस्था, वित्त नियोजन आणि मानवी संसाधन या पाच प्रमुख कौशल्यावर अधिक आधारीत अशी गिग ईकानॉमी प्रामुख्याने अवलंबून आहे. हीच परिस्थिती एकाा बाजूने अर्थव्यवस्थेला तारक अथवा वाचवू शकते ज्यामुळे अर्थव्यवस्थेतील प्रमुख विकसित घटक आणि वृद्धी घडवून आणणारे घटक कार्यरत होतील.

गिग अर्थव्यवस्था आणि भारतीय अर्थव्यवस्था (क्षेत्रीय लाभांनुसार) :

गिग अर्थव्यवस्थेच्या नोव्हेंबर २०१८ च्या रिपोर्ट नुसार, भारतात सध्या १० मिलीयन स्वतंत्ररित्या काम करणारे Freelancer आहे जे Web Work आणि भ्रमणध्वनी विभागाशी Web Designing, Internet Research and Data Entry समंकाचे विश्लेषण या घटकावर अधिक लक्षकेंद्रीत करणारे आहे. प्रस्तुत रिपोर्ट नुसार फ्रिलान्सला अधिकांश काम USA-UK आणि Australia सारख्या देशाकडून प्राप्त झाले आहे. ज्यामुळे २० टक्के फ्रिलान्सचा जवळपास प्रतिवर्षी ६० लाख रु. उत्पन्न प्राप्त होते. यामध्ये ४८ टक्के प्रगतीशील आणि सुशिक्षित महिलांनी फ्रिलान्सर स्वरूपात आपले Career निवडले आहे.

मुळात Gig Economy आणि freelancer अर्थव्यवस्था या दोन्ही घटकाचा विचार (स्विकारण्याच्या मागे) केल्यास भारता सारखा देश प्रामुख्याने यावर अधिक भर देत आहे. यात **प्रथम**–रोजगारावरील परिणाम (गुणात्मक व संख्यात्मक दृष्टीने) **द्वितीय**–संघटनात्मक कार्यक्षमता सुधारणे, **तृतीय**–समावेशकता आणि विविधतेला प्रोत्साहन, **चतुर्थ**–नवीन कामाची संहिता घटक सम्मीलित आहे. परिणाम स्वरूप भारतासमोर वैश्विक बाजारपेठेशी स्पर्धा आणि व्यापार विस्तार करण्यासाठी दुसरा कोणताही पर्याय नाही. सध्याच्या परिस्थतीत भारतीय अर्थव्यवस्थेवर अशोषित मंदीचे सावट, अर्थव्यवस्थेतील सकल उत्पादनातील घट आणि विकास दरामधील असंतुलीत वृद्धीदर यासारखी आव्हाने आहे.

सकारात्मक दृष्टीने नव्याने विचार केल्यास भारतात असंघटीत क्षेत्रातील भारतीय श्रम बाजारात जवळपास ७० टक्के (NSSO Data) रोजगार गैर–कृषी क्षेत्रावर असंघटीत रित्या अस्तित्वात वा अवलंबून आहे. ज्याचा GDP मधील भार वा योगदान ५० टक्के एवढा आहे जर अशा अधिक प्रमाणातील रोजगारीला freelancer च्या स्वरूपात Ola, Liber, Zomato, Work from Home and Self Enterpreneurship सारख्या क्षेत्राकडे वळवून बेरोजगारीचा अतिरक्त भार आटोक्यात आणू शकतो.

जागतिक बँकेच्या अहवालानुसार (बेरोजगारी वृद्धी, एप्रिल २०१८ नुसार) भारताला दरवर्षी ९० लाख रोजगार प्रत्यक्षरित्या नव्याने निर्माण करण्याची आवश्यकता आहे. त्यात १३ लाख बेरोजगारीची प्रत्येक महिन्याला भर पडत आहे. त्यामुळे Gig economy चा स्विकार केल्यास अनुमानीत ५६ टक्के रोजगार निर्माण करता येतो. ज्यात कनिष्ठ आणि मध्यम स्तरावरील रोजगारात अधिक भर देऊन बेरोजगारीची तुट भरून काढता येईल. भारतात दरवर्षी ५० लाख विद्यार्थी पदवी प्राप्त करतात. या वाढत्या पद्धतीचा E-commerce, Health Care (स्वास्थ क्षेत्र), IT Sector (माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्र), कंत्राटी प्रकल्प क्षेत्र, विशिष्ट प्रोजेक्ट यासाठी यांचा गिग अर्थव्यवस्थेत उपयोग करता येईल. यामध्ये १५ ते ६४ वयामध्ये अधिक प्रमाणात आहे त्यामुळे सरासरी २६ वर्ष भारताचे रोजगारक्षम तरूण (क्षेत्रीय लाभ) वेगवेगळया क्षेत्रासाठी, व्यापारासाठी आणि विशेष करून E-commerce सारख्या क्षेत्रासाठी अधिक लाभदायक अशी आहे. यावर आधारित Freelancer पद्धतीचा अवलंब केल्यास उच्च कौशल्य आणि उत्कृष्ठ कार्यक्षमता कार्य व्यवस्थानास प्राप्त होईल. म्हणून गिग अर्थव्यवस्था बेरोजगारीमुळे निर्माण झालेल्या तुटीस भरून काढण्यासाठी एका आपल्या वेगळया दृष्टीकोनातून बघणे अधिक महत्त्वपूर्ण असे आहे.

गिग अर्थव्यवस्थेचे टिकात्मक मुल्यमापन :

मानवतावादी निती धर्मानुसार व्यक्ती स्वत:ला स्थिरत आणि सुरक्षा प्राप्त करण्यावर पद्धतीवर अधिक प्राधान्य वा भर देत असतो. परंतु क्षतिपुर्ती भरून काढणे सुद्धा तेवढेच महत्त्वपुर्ण असे आहे. अर्थव्यवस्थेच्या अधिकांश विपणी क्षेत्रात दरी अथवा परिस्थितीनुसार तुट निर्माण होत असते ती तुट भरणे त्यापेक्षा अधिक गरजेचे असते. परिणामी तुट भरावी

कशी? हा प्रामुख्याने प्रश्न निर्माण होतो. म्हणुन तुट भरण्यासाठी नव्या मार्गाचा या माध्यमांचा उपयोग केला जातो. तोच आजच्या काळातील नवा मार्ग म्हणजे Gig Economy होय. जेवढया प्रमाणात गुण आहे त्यापेक्षा अधिक त्याचे दोष सुद्धा आहे. म्हणून दोष लक्षात घेणे गरजेचे दिसून येते जेणेकरून नव्या सक्षम अशा सुधारणा करता येईल.

प्रामुख्याने गिग अर्थव्यवस्थेत कंत्राटी व्यवस्था, अस्थिर रोजगार पद्धत, कामाचे (अधिक तासाबाबत) झुकते स्वरूप, तात्पुर्ती कालावधीसाठी नियुक्त वा भाडयाने ठेवलेली नौकरीचे स्वरूप, अपेक्षेपेक्षा अधिक लवचिक स्वरूप (अस्थिर घटकाबाबत) आणि परंपरागत मजुरीचा अभाव (वेतनाचे स्वरूप विरोधाभाषी) यासारखे दोष प्रामुख्याने दिसून येतात. त्याचबरोबर भौतिक जिवनावर परिणाम करणारे **प्रथम**—संतुलीत जीवनाचा अभाव, **द्वितीय**—दैनंदिन जीवनातील क्रियाकल्पामधील व्यत्यय, **तृतीय**—निद्रा नाश सारखे तीन कारक सुद्धा गिग अर्थव्यवस्थेमुळे प्रतिकुल प्रभाव निर्माण करतात. वेतन वा मजुरीबाबत बोलायचे झाल्यास परंपरागत व्यवस्था अभावी व ठरविलेली (अनिश्चित) आणि ठरावीक उद्दिष्ठावर आधारित मजुरी व्यवस्था अहितकारी आलेली दिसून येते.

गिग अर्थव्यवस्थेला सर्वसामान्यापेक्षा उद्योग आणि कंपनी व्यवस्थापनाला अधिक महत्त्वपूर्ण व फायद्याचे आहे. आपल्या सोईनुसार प्रकल्प व उद्दिष्ट पुर्ण करण्यासाठी सुरक्षा हमीचा पुरवठा न करता नियोजित कार्य पुर्ण करून घेतात. परिणामी कार्ल मार्क्सच्या भांडवलशाही व्यवस्थेपलिकडचे धोरण गिग अर्थव्यवस्था स्विकारते. परंतु ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया नाही कारण आर्थिक बाजारातील व्यवहारात (गिग अर्थव्यवस्थेच्या धोरणात्मक दृष्टीकोनामुळे) मालक, कामगार, ग्राहक आणि विक्रेते यात दिर्घकालीन संबंध आर्थिक व्यवहाराबाबत स्थापन होत नाही. परिणामकारक धोरणा अभावी विश्वास, ग्राहक—विक्रेते संबंध आणि प्रथा—परंपरा (व्यापाराबाबत) तडीस जाऊन दिर्घकालापर्यंत मिळणारे लाभ घटतात. बाजार व्यवहारात निरूस्साही पसरून त्याचे प्रतिकुल प्रभाव निर्माण होते.

थोडक्यात एका दृष्टिने विशिष्ट क्षेत्रातील तुट, कौशल्य आणि कार्य नियोजन पुर्वक वेळेच्या आधी पुर्ण करण्याचे सबक जरी गिग अर्थव्यवस्थेत असले तरी ते फायदे/लाभ अल्पकालीन स्वरूपाचे आहे. परिणाम स्वरूप दिर्घकालीन लाभ प्राप्त करण्यासाठी ठराविक ठिकाणी गिग आणि फ्रिलान्स अर्थव्यवस्थेच्या पद्धतीचा स्विकार करणे अधिक सोईस्कर होईल.

गिग अर्थव्यवस्था आणि फ्रिलान्स विषयी विश्लेषणात्मक निकर्ष :

गिग अर्थव्यवस्थेत **प्रथम**—कायदा आणि नियमांची अनिश्चितता, **द्वितीय**—अंशकालीन आणि आकस्मिक नोकरी निर्माण करणारे उद्योग वा कंपनी (कंत्राटी) वर्गाची सोईस्कर संस्कृती आणि **तृतीय**—नेतृत्व क्षमते मधील साधक—बाधक विचार सरणी आणि विवेक शिलतेचा अभाव या प्रामुख्याने तीन गोष्टी गिग अर्थव्यवस्थेच्या सबळ आणि सोईस्कर मार्गातील प्रमुख अडथळे आहे. देश—विदेशी बाजारव्यवस्थेत आर्थिक व्यवहार मागणी पुरवठा या दोन सुत्रावर अवलंबून आहे. परंतु याठिकाणी मालक, कामगार, ग्राहक आणि विक्रेते यात विश्वास आणि दिर्घकालीन आर्थिक संबंध प्रस्थापित करण्यास असमर्थ असल्यामुळे निदानतरी गिग अर्थव्यवस्था कुठेतरी कमी ठरते. परिणाम स्वरूप गिग अर्थव्यवस्थेत फ्रिलान्सच्या माध्यमातून सोईस्कर आणि कौशल्यपूर्ण मार्गाचा स्विकार करून अल्पकालीन उद्देशात्मक दृष्टीकोनात बदल करून दिर्घकालीन बाजारव्यवस्था निश्चित करणारी व्यवस्था निर्माण करणे अधिक गरजेचे आहे.

कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेची प्रगत (विकसित) बाजू आणि नव्या मार्गाची उत्पत्ती (सुरूवात) करणारी बाजू लक्षात घेऊन गिग अर्थव्यवस्थेचे व्यवस्थापन अधिक सोईस्कर असते त्यामुळे उत्पादन, वितरण, नियोजन आणि बाजार व्यवस्थापन आर्थिक दृष्टीकोनातून करणे सहज शक्य होते. परिणाम स्वरूप वृद्धी आणि रोजगार स्वातंत्र्य वाढीस लागले. गिग अर्थव्यवस्थेचा पाया हा मर्यादीत रोजगार निर्मितीतून उत्तम कौशल्याचा वापर करून प्रकल्प कार्याची अथवा उद्दिष्ठाची तीव्र गतीने नियोजित वेळेत पूर्ण करणे आहे. याचा आधारस्तंभ प्रामुख्याने वरती मांडलेल्या या चार घटकावर अवलंबून आहे. ज्यामुळे वैश्विक दृष्टीने आणि भारताला सुद्धा आपल्या अर्थव्यवस्थेत कमाल—किमान प्रमाणात उपयोगाचा आणि महत्त्वपुर्ण आहे यावरून स्पष्ट होते.

संदर्भसूची :—

१. देसले किरण (२०१५), अर्थशास्त्र भाग — १ (स्पर्धा परिक्षा) दीपस्तंभ, प्रकाशन, जळगाव.
२. मिश्र व पुरी, "भारतीय अर्थव्यवस्था, "हिमालया पब्लिकेशन, मुंबई
३. Dhirendra Kumar, "Understanding Indian Economy" Unique Academy Pune.
४. अर्थसंवादन नियतकालिक, मराठी अर्थशास्त्र परिषद, July –Sep २०१७
५. Journals of The Indian Economics Journals Special Issue, DEC 2017
६. रायखेलकर आणि दामजी, "औद्योगिक अर्थशास्त्र विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
७. वस्तू व सेवा कर एक दृष्टीक्षेप : वित्त विभाग महाराष्ट्र शासन

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

कृषी विकासात शिक्षण व संशोधनाचे महत्व

डॉ. विठ्ठल घिनमिने
श्री. साईबाबा लोकप्रबोधन कला महा. वडनेर ता.हिंगणघाट जि. वर्धा

भारतीय शेती हजारो वर्षापासून पारंपारिक पध्दतीने केली जात आहे. भारत विकसनशिल देश असून कृषी भारतातील महत्वपूर्ण क्षेत्र आहे. कृषी क्षेत्रास आजही भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा म्हटले जाते. भारताच्या एकुण लोकसंख्येपैकी ५२ टक्के लोकसंख्या कृषी क्षेत्रावर अवलंबुन असून देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये कृषीचा वाटा १५ टक्के आहे. भारत खेडयाचा देश असून ग्रामीण भागातील मुख्य व्यवसाय कृषी असल्याने कृषीला भारतीय अर्थव्यवस्थेचा आत्मा समजला जातो. वर्तमानकाळात शेती क्षेत्रात अनेक समस्या दिसून येतात. यामध्ये देशाच्या वाढत्या लोकसंख्येसाठी अन्नधान्याचा प्रश्न, जमिन सुधारणा, शेती क्षेत्रातील ग्रामीण बेरोजगारी, शेतमाल विपणनाचा प्रश्न, ग्रामीण कर्जबाजारीपणा तसेच शेतकऱ्यांचा मोठया प्रमाणात आत्महत्या इत्यादी. शेतीच्या व्यवसायाच्या प्रगती शिवाय कोणताही देश प्रगती करू शकणार नाही. त्यामुळे देशाच्या प्रगतीसाठी शेतीची प्रगती होणे आवश्यक आहे.

शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी शेतीच्या परंपरागत स्वरूपात बदल करून आधुनिक स्वरूपाचे कृषी तंत्रज्ञानाचा वापर, जलसिंचनाच्या प्रभावी सोयी, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर, शेतमाल विपननातील सुविधा, सहकारी शेती इत्यादीमध्ये बदल करण्याच्या दृष्टीने शेतीविषयक शिक्षण व संशोधन अत्यंत महत्वाचे आहे. शेतकऱ्यांना शेतीविषयक शिक्षण व संशोधनाचा फायदा होऊन शेतकऱ्यामध्ये प्रगत दृष्टीकोन निर्माण होणे महत्वाचे आहे. त्यामुळे देशाच्या आर्थिक विकासाला वेगाने चालना मिळेल.

कृषी विकासात कृषी शिक्षणाचे महत्व :—

१) **उत्पादन व उत्पदकतेमध्ये वाढ :—** शेतीविषयक शिक्षण दिल्यास शेती आधुनिक पध्दतीने अद्ययावत कशी करावयाची या संदर्भात मार्गदर्शन प्राप्त होतात. शेतकऱ्यांना पिकांच्या सुधारित बियाण्याची निवड, पिकांची देखभाल, पीक संरक्षण पिकावरील रोग, खते आणि रसायनाचा उपयोग या सर्व बाबींचे योग्य नियोजन केल्यास उत्पादनात वाढ होते. म्हणुनच उत्पादन वाढविण्यासाठी कृषी विकासाने शिक्षण देणे आवश्यक आहे.

२) **शेतकऱ्यांना शास्त्रीय व अद्ययावत ज्ञान :—**

कृषी शिक्षणाचा मुख्य उद्देश शेतकऱ्यांना शेतिविषयक शास्त्रीय व अद्ययावत ज्ञान देणे हा आहे. भारतातील शेती व्यवसाय हा प्राचीन व्यवसाय असून आधुनिक काळात हा व्यवसाय शास्त्रीय पध्दतीने करणे आवश्यक आहे. वर्तमान काळात भारतासारख्या देशात लोकसंख्येचे वाढते प्रमाण, ग्रामीण भागातील बेरोजगारीचा प्रश्न सोडविण्यासाठी तसेच वाढती लोकसंख्या व अन्नधान्याची गरज या सर्व बाबींचा विचार करता शेतकऱ्यांना शेतिविषय ज्ञान देऊन त्याना प्रशिक्षीत करणे आवश्यक आहे. शेतकऱ्यांनी योग्य पिकांची लागवड करतांना सुधारित बियाणांचा वापर, खते, रसायनांचे प्रमाण, शेतमालाची विक्रीपध्दती, शेतीसंबंधीचे नियोजन यांत्रिकीकरण, सिंचनाच्या सोयी, शेती पुरक उद्योग, शेतमाल विक्रीव्यवस्था, पतपुरवठा व नैसर्गिक परिस्थितीचे व्यवस्थापन इत्यादी सर्व बाबींचे योग्य नियोजन करण्यासाठी शेतकऱ्यांना शास्त्रीय व अद्ययावत ज्ञानाची आवश्यकता आहे. ही आवश्यकता कृषी शिक्षणानी पूर्ण केली जाते.

३) **शेती विकासाचे कार्यक्रम प्रभावीपणे राबविणे :**

शेतीचा प्रगत विकास करून उत्पादन वाढविणसाठी पंचवार्षिक योजनेच्या माध्यमातून अनेक शेतीविषयक कार्यक्रम राबविण्यात आलेले आहेत. हे कार्यक्रम राबविण्यासाठी शेती कार्यक्रम राबविणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना योग्य प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देतांना शेती विषयक प्रभावी शिक्षण पुरविणे आवश्यक असून जर कर्मचारी प्रशिक्षीत नसेल तर त्यांना शेतकऱ्यांच्या समस्या व त्यांना येणाऱ्या अडचणी सोडविणे शक्य होणार नाही.

४) **शेतीशास्त्राची माहिती :—**

भारताचा मुख्य व्यवसाय शेती असून आजही ५२ टक्के लोकसंख्या शेती क्षेत्रावर प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रित्या शेतीवर अवलंबून आहे. शेती औद्योगिकरणाचा पाया आणि भारतीय अर्थव्यवस्थेचा आत्मा असल्याने शेतीसाठी लागणारे भांडवल व श्रमपुरवठा शेती क्षेत्रातून प्राप्त होतो. शेतीशास्त्रामध्ये शेतीविषयक विविध संकल्पनांचा समावेश करण्यात येतो. यामध्ये उत्पादन, उत्पादकता, शेतमालाची साठवणूक, शेतमालाची विक्री, वितरण, शेतमालाच्या किंमती इत्यादी समावेश होतो. याशिवाय पर्याप्त धारण क्षेत्र, शेतीमध्ये उपयोगात आणणारी अवजारे, शेतीचे यांत्रिकीकरण, शेतीपुरक व्यवसाय या सर्व संकल्पनांची शास्त्रशुध्द माहिती ही शेतीशास्त्राशी संबंधित असल्याने शेती शिक्षणाचे महत्व अतिशय आहे.

५) आधुनिक पध्दताने शेती करण्याची प्रेरणा :

भारतीय अर्थव्यवस्थेवर शेतीक्षेत्राचे असलेले अन्यन्य साधारण स्थान आणि निसर्गावर अवलंबून असणारा शेती व्यवसाय त्यामुळे असंख्य शेतीचे प्रश्न निर्माण झाल्याचे दिसून येतात. या प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी शेतीतील उत्पादन व उत्पादकता वाढविण्यासाठी विविध पिकांचे प्रकार शोधून काढणे व संशोधनाला चालना देणे, संशोधनाचा एकत्रिकरण वापर करणे, कृषी विभागांना तांत्रिक सल्ला देणे, वेगवेगळया पिकाच्या बाबतीत संशोधन करून आधुनिक पध्दतीने शेती करण्याची प्रेरणा शेतीशिक्षणातून प्राप्त होत असते.

६) तरूण शेतकऱ्याला शेती शिक्षणाचे ज्ञान :–

शेतकरी कुटुंबातील बुध्दिमान तरूण शेतकऱ्यांना शेतीशास्त्राचे शिक्षण दिल्यास शेतीशास्त्राची अद्ययावत व आधुनिक माहिती प्राप्त होइल आणि त्यामुळे देशात चांगले आधुनिक शेतकरी निर्माण होऊ शकतील म्हणुनच वर्तमान काळात शेतीविषयक शिक्षणाची गरज आहे.

शेतीविषय शिक्षण देणाऱ्या संस्था:

शेतीचा विकास करण्यासाठी भारत सरकारने वेगवेगळया राज्यांनी वेगवेगळे कार्यक्रम तयार करून राबविले आहे. कार्यक्रम राबविण्यासाठी तज्ज्ञ, तंत्रज्ञ आणि प्रशिक्षित कर्मचारी आणि सेवकांची आवश्यकता निर्माण होते. त्यांच्या माध्यमातून शेतीविषयक योजना कार्यक्रम, शास्त्रीय ज्ञान शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचविता येते म्हणून आधुनिक आणि शास्त्रीय पध्दतीने शेतिविषयक शिक्षण शेतकऱ्यांना देण्यासाठी शेती शिक्षणाची आवश्यकता आहे. शेती शिक्षण देणाऱ्या वेगवेगळया संस्था पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. **शेती विद्यालये:** शेती विद्यालयामध्ये मराठी ७ वी पास झालेल्या शेतकऱ्यांना प्रवेश मिळतो. हा अभ्यासक्रम दोन वर्षाचा आहे. हा अभ्यासक्रम पूर्ण करणाऱ्यांना ''कृषी सहाय्य'' या पदावर नेमण्यात येते.
२. **शेती माध्यमिक शाळा** : माध्यमिक शाळांमध्ये शेती हा एक वैकल्पिक विषय आहे. पारंपारीक स्वरूपाचे शिक्षण माध्यमिक शाळांमध्ये दिले जाते. त्यामध्ये शेतीसंबंधीची माहिती व्हावी म्हणून शेती हा वैकल्पिक विषय आहे आणि सामाजिक ज्ञानाच्या माध्यमातून शेतीविषयक संकल्पना विद्यार्थ्यांना माहित होणे हा या मागचा उद्देश आहे. माध्यमिक शाळेत शेती विषय घेतलेला विद्यार्थी उच्च शिक्षणामध्ये शेती हा विषय घेऊ शकतो.
३. **शेतकी शाळा** : दहावीची परीक्षा पास झालेल्या विद्यार्थ्यांना दोन वर्षाचा शेती विषयक पदविका अभ्यासक्रम पूर्ण करण्यासाठी शेतकी शाळेमध्ये प्रवेश घेता येतो. शेती शाळा हा कृषि विद्यापीठाशी संलग्न असतात. शेतकी शाळेतून दोन वर्षाचे प्रशिक्षण पूर्ण केल्यास त्यांची ग्राम सेवक या पदावर नियुक्ती होऊ शकते. ग्रामसेवक पदावर नियुक्ती झाली नाही तरी शेती विषयक वेगवेगळया संकल्पना स्पष्ट झालेल्या असतात. त्यामुळे शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन व सल्ला देण्याचे कार्य सुरू करता येते. किंवा स्वत:ची शेती असल्यास शेती व्यवसाय करता येतो.
४. **कृषि महाविद्यालये** : शेतीशास्त्राचे उच्च शिक्षण देण्यासाठी कृषि महाविद्यालये स्थापन करण्यात आलेली आहेत. महाराष्ट्रात कृषि महाविद्यालये ही कृषि विद्यापिठाशी सलग्न आहेत. आणि बहुतांश कृषि महाविद्यालये ही अनुदान तत्वावर आहेत. त्यामुळे विनाअनुदान तत्वावर मागील अनेक वर्षापासून महाराष्ट्रात कृषि महाविद्यालये सुरू करण्यात आलेली आहे. कृषि महाविद्यालयात विद्यार्थ्याना शेतीची पदवी आणि पदवीत्तर शिक्षण प्राप्त होते त्याशिवाय शेती तंत्रज्ञान, मत्सशेती, बी–बियाणे संशोधन, पशुचिकित्सा इ. चे शिक्षण उपलब्ध करून दिले जाते.
५. **जनता महाविद्यालये** : केंद्र सरकारने प्रत्येक राज्यात किमान एक जनता महाविद्यालय स्थापन करण्यास राज्य सरकारांना मान्यता दिली आहे. जनता महाविद्यालयातील जनतेला वेगवेगळे शेतीविषय शिक्षण अल्प मुदतीत दिले जाते. अल्प मुदती अभ्यासक्रमात शेतीप्रसार, आत्मसुधार, आरोग्य सुधारणा, कला, सांस्कृतिक कार्यक्रम इत्यादी चा समावेश आहे. जनता महाविद्यालयाचा अभ्यासक्रम हा एक वर्ष कालावधीचा किंवा सहा महिन्यांचा असतो. ग्रामीण भागात कार्य करणाऱ्या वेगवेगळया सेवकांना आणि कर्मचाऱ्यांना या संस्थापासून प्रशिक्षण दिले जाते.
६. **ग्रामीण महाविद्यालये किंवा संस्था** : शेतीशिक्षण आणि ग्रामीण विकास यामध्ये सहसंबंध प्रस्थापीत करून ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना शेती विषय शिक्षण उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रत्येक राज्यात कमीत कमी एक ग्रामीण महाविद्यालये स्थापन करण्याच्या संदर्भात धोरणात्मक निर्णय घेण्यात आला. ग्रामीण विकासाच्या वेगवेगळया संकल्पना आणि वेगवेगळे विषयाचे अद्ययावत शिक्षण देण्यासाठी ग्रामीण महाविद्यालयांची स्थापना करण्यात आली. ग्रामीण महाविद्यालयात शेती व शेतीपूरक व्यवसायाशी संबंधीत वेगवेगळया प्रात्यक्षिकांवर भर दिला जातो. ग्रामीण महाविद्यालयातील अभ्यासक्रम हा पदविका आणि पदव्युत्तर शिक्षण या तीनही प्रकारातील असतो.
७. **कृषि विद्यापिठे** : शेतीचे शास्त्रशुध्द व अद्ययावत शिक्षण देण्यासाठी कृषि विद्यापिठे स्थापन करण्यात आलेली आहेत. कृषि विद्यापिठांना कृषि महाविद्यालये आणि शेतकी शाळा संलग्न करण्यात आल्या आहेत. भारतात शेती शिक्षणाची

ISSN : 2348-7143
December 2019

स्वतंत्र व्यवस्था कृषि विद्यापीठांच्या माध्यमातून निर्माण केली आहे. शेतीचे शिक्षण आणि शेतीविषय संशोधनासाठी प्रत्येक राज्यात किमान एक कृषि विद्यापीठ असावे असे भारत सरकारने सुचविले त्यानुसार प्रत्येक राज्यामध्ये किमान एक विद्यापिठ आहे. महाराष्ट्रात विदर्भामध्ये पंजाबराव कृषि विद्यापीठ, अकोला, मराठवाडा कृषि विद्यापीठ परभणी, पश्चिम व उत्तर महाराष्ट्रासाठी महात्मा फुले कृषि विद्यापीठ, राहुरी. जि. नगर आणि कोकण भागासाठी कोकण कृषि विद्यापीठ दापोली, जि. रत्नागिरी अशी चार विद्यापीठे महाराष्ट्रात स्थापन करण्यात आली आहेत. प्रत्येक विद्यापीठाने शेती विषयक संशोधनामध्ये नाव लौकिक प्राप्त केला आहे.

८. **कृषि प्रदर्शने** : शेतीचे शिक्षण घेणाऱ्यांना व इतर गरजू घटकांना व्हावे म्हणून केंद्र आणि राज्य सरकार कडून प्रत्येक राज्यात कृषि प्रदर्शनांचे आयोजन केले जाते. या प्रदर्शनामध्ये नवनविन शोध, नवीन शेती तंत्र, शेती करण्याची सुधारीत पध्दत, सुधारीत बि–बियाणे, खत आणि रसायणे, यंत्रसामग्री, सुधारित अवजारे इ. ची प्रात्याक्षिके करून दाखविण्यात येतात. भारतातील शेतकऱ्यांचे निरक्षरता आणि अज्ञान यामुळे कृषि प्रदर्शनातील माहिती त्यांना सहज समजते. प्रदर्शनाद्वारे त्यांच्या शंकांचे निरसन करता येते. पुस्तकातील ज्ञान निरक्षरतेमुळे वाचता येत नाही. अशा वेळेस शेती प्रदर्शन अत्यंत उपयुक्त ठरते. शेती प्रदर्शन शेती शिक्षण देणारे चांगले व त्वरित निकाल देणारे माध्यम समजले जाते.

९. **आकाशवाणी** : केंद्र सरकारच्या नियंत्रणामध्ये आकाशवाणी आहे. आकाशवाणीचे वेगवेगळे शेतकऱ्यांना उपयुक्त असतात. आकाशवाणीच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना वेगवेगळी माहिती भाषणाच्या स्वरूपात, प्रश्नोत्तराच्या स्वरूपात समजून सांगीतली जाते. शेतीच्या संदर्भातील कार्यक्रम सकाळी सायंकाळी आकाशवाणीवरून प्रसारित केले जातात. तर बातम्या नंतर शेतीचे बाजारभाव प्रसारित केले जातात. आकाशवाणी हे शेतकऱ्यांच्या मनोरंजनाचे साधन आहे. तसेच शेती विषयक शिक्षण देणारे सोपे माध्यम समजले जाते.

१०. **दूरदर्शन** : दूरदर्शन हा आधुनिक विज्ञानाने क्रांती केलेले व लोकांना सर्वात जास्त आकर्षित करणारे माध्यम समजले जाते. समाजातील परस्पर संबंध कमी होण्याचे कारण दूरदर्शन आहे. इतरांकडे जाऊन गप्पा मारण्यापेक्षा दूरदर्शनवरील कार्यक्रम लोक बघणे पसंत करतात. दूरदर्शनाचे वेगवेगळे केंद्र सूरू करण्यात आल्यामुळे खेडयापर्यंत दूरदर्शन पोहोचला आहे. शेतकऱ्यांना दूरदर्शनवरून शेती विषयक कार्यक्रम दाखविले जातात. प्रगत शेतकऱ्यांच्या मुलाखती घेतल्या जातात. त्यांनी केलेले प्रयोग शेतकऱ्यांना दाखविले जातात. शेतीविषयक वेगवेगळया बाबींची प्रात्याक्षिके दाखविली जातात. यामध्ये नवनविन शोध, शेती करण्याची पध्दत, चांगली बी–बियाणे इत्यादी वेगवेगळया कृषी तज्ज्ञांच्या मुलाखती दाखविण्यात येतात. कार्यक्रमाचे स्वरूप प्रश्नोत्तराचे असल्याने शेतकऱ्यांच्या मनातील अनेक शंकांचे निरसन होण्यास मदत होते.

११. **भारतातील शेती विषयक संशोधन**: शेती शिक्षणाच्या संदर्भात उत्पादन वाढविणे, शेतीविकासाचे कार्यक्रम राबविणे, शेतकऱ्यांना शास्त्रीय माहिती देणे, शेतीशास्त्राचे शिक्षण देणे, आधुनिक पध्दतीने शेती करणे, बुध्दिमान तरूणांना शेती व्यवसायाकडे आकर्षित करून शेती शास्त्राचे शिक्षण देणे या दृष्टीने शेती शिक्षणाचे महत्व आहे. शेती शिक्षणासोबतच शेतीच्या संशोधनाच्या संदर्भात विचार केला जातो. शेती शिक्षण देणारी वेगवेगळी शेतकी विद्यापीठे आणि बी–बियाणे तयार करणाऱ्या वेगवेगळया संस्था यांच्या माध्यमातून शेतीसंशोधनाचे वेगवेगळे कार्यक्रम हाती घेतले जातात आणि शेती क्षेत्राशी संबंधीत वेगवेगळया घटकांवर संशोधन केले जाते. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा शेती हा पाया असल्यामुळे शेती क्षेत्रामध्ये संशोधनास अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे.

१९२६ मध्ये शाही कृषी समितीने शेती विषयक संशोधनासाठी संशोधन परिषद असावी अशीशिफासर केली. या शाही शिफारसीनुसार भारतीय कृषी संशोधन परिषद या केंद्रीय संस्थेची स्थापना करण्यात आली. शाही आयोगाच्या शिफारशीनूसार स्थापन करण्यात आलेली ही केंद्रीय संस्था शेती संशोधनास पूर्णपणे प्रेरित असलेली संस्था समजली जाते. १९५१ मध्ये भारतीय कृषी संशोधन परिषदेची पुर्नरचना करण्यात आली. त्यानंतर या परिषदेने शेती विषयाची संबंधित वेगवेगळे प्रयोग, शोध, निष्कर्ष, माहिती पुस्तके शेती मासिके, पाक्षिके, बुलेटिन्स इ. च्या माध्यमातून शेती शिक्षण व संशोधनाचा प्रसार केला.

१. **भारतीय कृषि संशोधन परिषदेची कार्ये** : शाही आयोगाच्या शिफारशीनुसार भारतात कृषी संशोधन परिषद स्थापन करण्यात आली. ही परिषद पुढील कार्य करते.
   - आणि इतर कृषीविषयक संशोधन संस्थांना अनुदान देते.
   - कृषी विद्यापीठे आणि कृषी महाविद्यालये व इतर संस्थांनी लावलेल्या शोधांचे एकत्रीकरण करण्याचे कार्य भारतीय कृषी संशोधन परिषद करते.
   - कृषी विद्यापीठे, महाविद्यालये आणि इतर शिक्षण संस्थांची क्षमता विचारात घेवून वेगवेगळे संशोधनाचे विषय सुचविते.

ISSN : 2348-7143
December 2019

- शोधविषयक माहितीमध्ये शोधविषयक माहिती प्रत्यक्ष शेतीमध्ये कोणत्या पध्दतीने उपयोगात आणता येतील यासाठी सामूहिकास विकास कार्यक्रमांच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना माहिती पोहचविण्याचे कार्य करते.
- शेतीमध्ये प्रयोग यशस्वी होण्यासाठी वेगवेगळया संशोधकाने केलेल्या यशस्वी प्रयोगाची एकत्रित माहिती प्रकाशित करते तसेच आकाशवाणीवरून यशस्वी प्रयोगाचे प्रसारण केले जाते.
- पशुपालनसंबंधीचे धोरण निश्चित करून त्यासंबंधीची आकडेवारी एकत्रित केली जाते.

२. **भारतीय कृषी संशोधन संस्था** : भारतात शेती शिक्षण आणि संशोधनाच्या संदर्भात भारतीय कृषी संशोधनाची भमिका अत्यंत महत्वाची आहे. त्यासोबतच शेतीविषयक संशोधनासाठी भारतीय कृषी संस्था कार्यरत आहे. या संस्थेची स्थापना १९०३ मध्ये बिहारमधील पुसा येथे करण्यात आली. १९३४ मध्ये भारतीय कृषी संशोधन संस्थेचे मुख्य कार्यालय पुसा येथून दिल्ली येथे हलविण्यात आले. या संस्थेचे कार्य पुढील प्रमाणे–

- शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी नवनवीन पिकांचे प्रकार शोधून काढणे.
- इतर संशोधन संस्थांना आणि केंद्रांना उपयुक्त ठरणारे पीक प्रकार, संशोधन विषय इ. निश्चित करणे.
- शेतीशास्त्रातील उच्चशिक्षणाची सोय निर्माण करणे.
- शेती विषयक संशोधन कार्याला चालणा देणे.
- केंद्र आणि राज्य सरकारच्या कृषी विभागांना तांत्रिक सल्ला देणे इत्यादी.

३. **इतर संशोधन संस्था** : भारतात शेती संशोधनाच्या संदर्भात भारतीय कृषी संशोधन परिषद आणि भारतीय कृषी संशोधन संस्था कार्यरत आहे. या दोन मुख्य संस्था व्यतिरिक्त खालील संस्था शेती संशोधनाचे कार्य करतात.

- **महाराष्ट्र** :– केंद्रीय बटाटे संस्था पुणे.
- **ओरिसा** :– केंद्रीय तांदूळ संशोधन संस्था, कटक.
- **आसाम**:– चहा संशोधन केंद्र, टोकलाई.
- **कर्नाटक**:– राष्ट्रीय दुग्ध व्यवसाय संशोधन संस्था, बंगलोर.
- **तामिलनाडू**:– भारतीय ऊस संशोधन संस्था, कोईमतूर.
- **उत्तर प्रदेश** :– भारतीय साखर संशोधन संस्था, कानपूर.
- **उत्तर प्रदेश (छत्तीसगढ)**:– वनसंशोधन संस्था, डेहराडून.
- **कर्नाटक**:– मध्यवर्ती भाजीपाला संशोधन संस्था, कुलूमनाली.
- कापूस संशोधन संस्था, मटुंग.
- भारतीय लाख संशोधन संस्था, नामकूर.
- भारतीय पशुसंशोधन संस्था, इज्जतनगर.

४. **शेती संशोधन कार्याची प्रगती**: वरील सर्व संशोधन संस्था केंद्र सरकारचे कृषी मंत्रालय आणि भारतीय शेती संशोधन संस्थांच्या मार्गदर्शनाखाली या सर्व संस्थांचे कार्य करते. या सर्व संस्थानी केलेल्या संशोधनाचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

- संशोधन संस्थांनी नवनवीन पिकांचे बियाणे शोधून काढले. अधिक उत्पन्न देणाऱ्या वेगवेगळया पिकांचे जाती शोधून काढल्या. तीन महिण्यांच्या कालावधीत पीक निघेल त्यासाठी ज्वारी, मका, बाजरी इ. बियानांचा शोध लावला.
- तीन महिण्यांच्या कालावधीत पीक देणारे कापसाचे नवीन बी काढले बी शोधून व लांब धाग्याची कापसाची जात शोधून काढली.
- फळ आणि भाजीपाल्याच्या कमी कालावधीत जास्ती जास्त पीक देणाऱ्या पिकाच्या जाती शोधून काढल्या.
- जमिनीची प्रत आणि गुणवत्ता विचारात घेवून कोणते पीक घेतले जाऊ शकते, याबाबत या संस्थांनी मार्गदर्शन केले.
- पशुपालन, पशुरोग निर्मूलन आणि पशूंच्या नवीन जाती निर्माण करण्याचे वेगवेगळे प्रयोग यशस्वी केले. उदा. जर्सी गाय, अधिक दूध देणाऱ्या म्हशी. वनसंरक्षण आणि जमिनीची झीज थांबविण्यासाठी कोणते धोरण राबविले आवश्यक आहे याबाबत मार्गदर्शन केले.
- मत्स्यपालन आणि मत्स्यशेतीचा विकास हा शेती संशोधन संस्थामुळेच झाला.
- शेती शिक्षण आणि संशोधनाच्या संदर्भातील प्रयोग केंद्रांची संख्या वाढविण्यात आली.

ISSN : 2348-7143
December 2019

- जमीन आणि हवामानाचा अंदाज व्यक्त करण्यासाठी हवामान शास्त्र विकसित केले व माहिती देणाऱ्या संस्था स्थापन करण्यात आल्या उदा. पुण्यातील हवामान शास्त्र केंद्र.
- कमी कालावधीत जास्तीत जास्त उत्पादन देणाऱ्या गहू या पिकाच्या जाती शोधून काढल्या. कुक्कुटपालन व्यवसायाचा विकास संशोधनामुळेच झाला.
- गोडया पाण्यातील आणि समुद्रातील मत्स्यपालनाची संशोधन व्यवस्था हा शेती संशोधनाचाच भाग समजला जातो.
- संशोधन संस्थांच्या माध्यमातून रोग पिकांवर संशोधन करण्यात आले.

सारांश :

कृषी क्षेत्र हे जगातील सर्वांम मोठे खाजगी व्यावयायिक क्षेत्र असून, या क्षेत्रामध्ये पुरेसे, सुरक्षित, उत्तम दर्जाचे अन्न पुरविण्याची क्षमता असून, मानवाचे जीवन सुदृढ करण्याचे मोलाचे कार्य या क्षेत्रातून होत आहे आणि यापुढेही चालू राहील याची खात्री आहे. यामध्ये आपणही सहभागी होऊया. वरील सर्व विषयांत उच्च शिक्षणाच्या संधी राज्यात चारही विद्यापीठात उपलब्ध आहेत. तसेच पारंपारीक शिक्षणासोबत असणाऱ्या सर्व प्रकारच्या क्रीडास्पर्धा व अभ्यासेतर उपक्रम/स्पर्धा कृषी शिक्षणाच्या सर्व महाविद्यालयात आयोजित केल्या जातात. राज्यात कृषी शिक्षण घेतल्यानंतर राष्ट्रीय व आंतराष्ट्रीय स्तरवर उच्च शिक्षणाच्या संधी देखील विद्यार्थ्यांना उपलब्ध आहेत.

वैद्यकीय आणि अभियांत्रिकी शिक्षणानंतर कृषी शिक्षणाविषयी विचार होत आहे. औद्यागिक विकासानंतर तगामध्ये तसेच आपल्या देशातही व राज्यात कृषी विकासाला खूप संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. अभियांत्रिकी क्षेत्रामध्ये उपलब्ध मनुष्यबळ आणि औद्योगिक क्षेत्रातील कुशल मनुष्यबळाची गरज यामध्ये सध्या अंतर वाढत असल्याचे दिसून येत असल्याने विद्यार्थी वर्ग कृषी क्षेत्राकडे आकर्षित होत असल्याचे दिसून येते आहे. कृषी शिक्षणानंतर मुख्यत्वे पदवी, पदव्युत्तर तसेच पी.एच.डी पदवीनंतर संपूर्ण जगामध्ये व आपल्या देशातील आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय स्तरावरील संशोधन संस्था, शिक्षण संस्था, कृषि विद्यापीठे, केंद्रीय व राज्य स्तरीय कृषी संलग्न विभाग, कृषी विषयक बी—बियाणे, खते, औषधे संबंधीच्या आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय कंपन्या, कृषी प्रक्रिया उद्योग, कंपन्या, निर्यात, विपणन, बँका, स्वयंसेवी व खासगी संस्था या व अशा विविध क्षेत्रामध्ये कृषी शिक्षित मनुष्यबळ गरजेचे आहे. याचबरोबर कृषी शिक्षणाला मागील काही वर्षापासून वेगळे महत्व दिले जात आहे. स्पर्धा परीक्षेतली कृषी पदवीधरांचे यश वाढत आहे. यामध्ये प्रामुख्याने युपीएससी, एमपीएससी, स्टाफ सिलेक्शन, बँका, मंत्रालयीन अधिकारी यामध्ये विद्यार्थ्यांनी दैदीप्यमान यश संपादन केल्याने विद्यार्थ्यांचा कृषी शिक्षणाकडे अधिकच कल वाढला आहे. यासंबंधी महत्वाच्या संस्था व त्यासाठी लागणारे कृषी शिक्षित मनुष्यबळ यांची थोडी आकडेवारी समजल्यास आपणास कृषी शिक्षणाचे महत्व संधी याविषयी अधिक माहिती होण्यास मदत होईल. भारतीय कृषी अनुसंधान परिषद (ICAR) ही या देशातील जगातील सर्वांत मोठी राष्ट्रीय कृषी शिक्षण व संशोधन पध्दती असणारी संस्था आहे.

भारतीय शेती संशोधनाच्या संदर्भात वरील सर्व बाबी महत्वाच्या आहेत. परंतू संशोधनात केलेले प्रयोग शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचत नाहीत, शेतकऱ्यांना त्याचा लाभ मिळत नाही, संशोधनावर केलेला खर्च जास्त येतो आणि संशोधनासंबंधीची प्रात्याक्षिके शेतकऱ्यांना माहित होत नाही. शेती संशोधनात असलेले राजकारण आणि शिक्षण देणाऱ्या संस्थामध्ये असलेला समन्वयाचा अभाव यामुळे शेती संशोधनाचा फायदा शेतकऱ्यांना झालेला नसल्याचे दिसून येते. यावर उपाय शोधून शेतकऱ्यांच्या सामाजिक आणि आर्थिक जीवनात प्रगती निर्माण करण्यासाठी शेतीविषयक व संशोधनावर भर देणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची :—

१. कृषी अर्थशास्त्र — डॉ. जयप्रकाश मिश्र, साहित्य भवन पब्लिकेशन आगरा.
२. शेतीचे अर्थशास्त्र— सिध्दांत आणि धोरण — डॉ. गंगाधर वि. कांयदे, चैतन्य पब्लिकेशन नाशिक.
3- अग्रोवन— ३० नोव्हेंबर २०१९

ISSN : 2348-7143
December 2019

आदिवासी विकास विभागाच्या योजना आणि आदिवासी शेतकरी

प्रा.एन.एस.गेडाम
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
यशवंतराव चव्हाण महाविदयालय सिल्लोड जि.औरंगाबाद

आदिवासी लोकसंख्येच्या बाबतीत जगात आफ्रिकेनंतर भारताचाच क्रमांक लागतो.भारतात ४२७ आदिवासीच्या मुख्य जमाती अधिवास करतात.भारतातील एकुण लोकसंख्येच्या ८ टक्के लोकसंख्या आदिवासी समुदायाची आहे. बहुसंख्येने हया जमाती डोगरदऱ्यात,घनदाट जंगलाशेजारी,नदी-किनारी वास्तव्यास आहे.प्रत्येक आदिवासी जमातींची भाषा,परंपरा,संस्कृती वेगवेगळी आहे. आपल्या संस्कृतीचे जतन करुन मर्यादित जिवनमान जगणे हे त्यांचे उद्दिष्टे आहे. दारिद्री,अशिक्षितपणा अशा अनेक समस्येत हा समाज अडकलेला आहे. अल्पशा प्रमाणातशहरात असणारे आदिवासी व बहुतांश ग्रामीण भागात असणारे आदिवासी यांचे जिवनमान तसेच आर्थिक क्रिया यात आर्थिक भिन्नता आढळुन येते. ग्रामीण भागातील आदिवासींचा जंगलशी अत्यंत जवळचा संबंध येतो.या संबंधीच्या आर्थिक क्रिया करतांना अपार कष्ट व मेहनत करावी लागते. आदिवासी हा केवळ किमान जिवन जगण्यापुरत्या गरजांची पुर्तता करण्यात व्यस्त असतो.

शेकडोवर्षापासून आदिवासी समुदाय अतिदुर्गम भागात दऱ्याखोऱ्यात राहुन आपले जिवन जगत आहे.आदिवासींच्या उत्थानासाठी शासणस्तरावर खुप मोठया प्रमाणात प्रयत्न केले जात असले तरी,आजही बहुतांश आदिवासी लोकसंख्या मुख्य प्रवाहापासून कोसो दुर आहे.

स्वातंत्र्यपुर्व काळात आदिवासींच्या समस्येकडे प्रश्नांकडे शासकाने किंवा यंत्रणेने त्यांच्यात परिवर्तन घडवुन आणण्याकरीता लक्ष दिले नाही.जमिनदार,सावकार,इत्यांदींकडुन आदिवासींचे होणारे शोषण थांबवुन त्यांचा विकास घडवुन आणावा, या दृष्टीने ब्रिटीशांनी कोणतेही प्रयत्न केले नाही. मे १९५९ मध्ये केंद्रीय गृहमंत्रालयाने एक समिती नेमली.व आदिवासींच्या वाटचालींचा आढावा घेऊन आदिवासी विकास खंड (Tribal Development Blocks) स्थापन करण्याची शिफारस केली, त्यांच्या मुळाशी आदिवासी स्पर्श किंवा आदिवासींचा पूर्वग्रह असावा अशी कल्पना होती याचा अर्थ स्पष्ट करतांना व डॉ एल्विन म्हणतात,"आपण आदिवासींच्या कार्यपध्दतीला समजावून घेतो,मान्य करतो व मान देतो कारण त्यांना त्यांची संस्कृती,धर्म टिकवण्याचा इतरांप्रमाणे अधिकार आहे. त्यांच्या जिवनात बदल घडवुन आणतांना त्यांच्या गतकाळाशी एकदम मोडणूक न करता हळु व कलाकलाने परिवर्तन घडविले पाहिजे व कालांतराने ते भारतीय जीवन व संस्कृतीच्या मुळ प्रवाहाशी संमीलन होतील असे संथ परिवर्तन झाले पाहिजे."(आदिवासी विकास प्रशासन :देवगावकर पृ. क्रं३६)

उद्दिष्टे

१. आदिवासींचे जिवनमान उंचावण्यासाठी शासनाच्या (आ.वि.वि) च्या विविध योजनांची माहिती जाणुन होते.
२. आदिवासी शेतकऱ्यांची शेती कसण्याची पध्दत माहित करणे.
३. आदिवासी शेतकऱ्यांच्या सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीचे अवलोकन करणे.

ISSN : 2348-7143
December 2019

आदिवासी विभागातील प्रशासन यंत्रणेची रचना पुढीलप्रमाणे

मंत्री
आदिवासी विकास विभाग

↓

राज्यमंत्री
आदिवासी विकास विभाग

↓

सचिव
आदिवासी विकास विभाग

↓

आदिवासी संशोधन प्रशिक्षण संस्था,पुणे

१. महाराष्ट्र राज्य आदिवासी सहकारी विकास महामंडळ मर्यादित नाशिक
२. शबरी आदिवासी वित्त आणि विकास महामंडळ मर्यादित नाशिक

आयुक्त, आदिवासी विकास म.रा.
नाशिक

अप्पर आयुक्त (४)

प्रकल्प अधिकारी(२९)

आदिवासी विकास विभगाच्या विविध योजना

आदिवासी जमातीचा सर्वांगिन विकास साधण्याच्या उद्देशाने विविध योजनांची परिणामकारक अंमलबजावणी करण्यासाठी १९७२ मध्ये समाजकल्याण विभागामार्फत आदिवासी संचालनालयाची स्थापना करण्यात आली होती. त्यानंतर १९७६ साली आदिवासी विकास आयुक्तालय सुरु करण्यात आले. दि.२२ एप्रिल १९८३ रोजी स्वतंत्र आदिवासी विकास विभागाची स्थापना करण्यात आली.आज १९८४ पासून आदिवासी विभाग स्वतंत्रपणे कार्यरत आहे.आदिवासी विभागाच्या बळकटीकरणा करीता सन १९९२ मध्ये आदिवासी विकास संचलनालय हे आदिवासी विकास आयुक्तालयात विलीण करण्यात आले.

आदिवासी विकास विभागांतर्गत ठाणे,नाशिक,अमरावती,नागपुर येथे चार अप्पर आयुक्त व २९ 'एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प' कार्यालय असून त्यांच्या मार्फत आदिवासींच्या सामाजिक व आर्थिक कल्याणार्थ राज्यशासन व केंद्रशासनाच्या योजनाची अंमलबजावणी केली जाते

क्षेत्रिय योजनांचे बळकटीकरण,कार्यालयीन इमारतीचे बांधकाम,आदिवासी विकास महामंडळास भाग भांडवल वित्तीय सहाय्य,शबरी आदिवासी वित्त व विकास महामंडळास भागभांडवल व वित्तीय सहाय्य,आदिवासी संशोधन प्रशिक्षण संस्था पुणे,१० वी १२ वी मधील गुणवत्ता प्राप्त विदयार्थ्यांना विशेष प्रोत्साहन,शासकीय/अनुदानित आश्रमशाळांना प्रोत्साहन योजना,आरोग्य विषयक उत्थान कार्यक्रम (जामखेड प्रकल्प),मोटार ड्रायव्हिंग ट्रेनिंग योजना,पोलिस दल व सैन्य दल भरतीपुर्व केंद्र,आदर्श आश्रम शाळा इमारत बांधकाम,जनउत्कर्ष कार्यक्रम,विधी सल्लागार केंद्राची स्थापना करणे,शासकीय अनुदानित आश्रमशाळेतील सेवांतर्गत प्रशिक्षण,विमान सेवेत हवाई सुंदरीचे प्रशिक्षण देणे,खावटीकर्ज योजना, घरकुल योजना,इंग्रजी माध्यमाच्याशाळा उघडणे,पुस्तक पेढी,नमांकीत इंग्रजी माध्यमाच्या श्शाळा मध्ये आदिवासी विदयार्थ्यांना प्रवेश,मोठया क्षमतेची वस्तीगृह शहरीभागात उघडणें,परदेश शिष्यवृत्ती,आदिवासी सांस्कृतीक भवन बांधने,वनहक्क कायदा २००६ अंमलबजावणी,आदिवासी युवक युवतीसाठी कौशल्य विकास योजना,अनुसुचित जमातीच्या विदयार्थ्यांना भारतीय व प्रशासकीय सेवेची संधी प्राप्त करुन देण्यासाठी त्यांना संघ लोकसेवा आयोग व महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाकडुन

ISSN : 2348-7143
December 2019

घेण्यात येणाऱ्या स्पर्धा परिक्षांचे प्रशिक्षण देणे.,नक्षलप्रभावित भागामध्ये किशोर वयीन मुला मुलींच्या उन्नतीकरता महाराष्ट्र सुवर्ण जयंती योजना राबविणेत्र,पं.दिनदयाल उपाध्याय स्वंय योजना.

२०१७–१८ मध्ये वरील आदिवासी विकास विभागाद्वारे राज्यस्तरावरुन राबविण्यात आल्या व सध्या परिस्थितीतही यांतील बहुतांश योजना कार्यान्वीत आहे.

आदिवासी शेतकऱ्यांच्या समस्या व त्यावरील उपाययोजना

शिकार,पशुपालन, व त्यानंतरच्या काळात शेतीव्यवसाय आदिवासीमध्ये परंपरेने चालत आल्याचे दिसुन येते. आदिम अवस्थेत फिरती शेती व नंतर श्शासणाने स्थिर शेती करण्यास प्रवृत्त केले.जंगलात दऱ्या खोऱ्यात उदरनिर्वाह पुरते शेती करीत होते.परंतु मालगुजार जमिदारानी आदिवासीच्या लहान लहान समस्येची सोडवूणुकीचा मोबदला म्हणुन अवाजवी व्याजदर आकारुन आदिवासींच्या जमिनी बळकावण्यात आल्या.त्यांच्या कृषि विषयक समस्येत भर पडुन श्शेवटी त्यांना शेतमजुराची स्थिती प्राप्त झाली आहे.

आदिवासी विकास विभागाअंतर्गत आदिवसी शेतकऱ्यांच्या शेतीविषयक समस्या दुर करण्चाचे प्रयत्न केले जातातं. या विभागा मार्फत अनेक योजना उपाययोजने अंतर्गत असुन प्रकल्प अधिकारी व जिल्हापरिषदमार्फत लाभ आदिवासींना देण्यात येतो. मात्र त्यांची नियमित पारदर्शक अंमलबजावणी होतं नसल्यामुळे याबबाबातचे लाभ खऱ्या लाभार्थ्यापर्यत न पोहचता ते दुसऱ्यांनाच मिळतात.आदिवासी शेतकऱ्यांमध्ये अल्पभुधारक शेतकऱ्यांचे प्रमाण अधिकाधिक असल्यामुळे मिळालेल्या साधनांचा त्यात पुरेपुर वापर करु शकत नाही त्यात मिळालेला लाभही वेळेत मिळत नाही.(बि. बियाने,खते,बैलजोडी) सिंचनाचा अभाव.विविध प्रदेशात राहणाऱ्या आदिवासी शेतकऱ्यांच्या समस्या भिन्न स्वरुपाच्याआहे. दऱ्याखोऱ्यात असणारे आदिवासी शेतकरी, सपाट जमिनीवर,टेकडयावर असणारे आदिवासी शेतकरी विविध समस्येत अडकलेले आहे.

आदिवासी श्शेतकऱ्यांना विविध योजना मार्फत अनुदान देण्यात येते त्याचे विश्लेषन खालीलप्रमाणे

अ.क्रं	योजना	अनुदान मर्यादा
१	जमिन सुधारणा १ हे पर्यंत	मृद संधारणाच्या निकषानुसार
२	निवीष्ठा वाटप १ हे पर्यंत	रु ५हजार मर्यादित
३	पिके संरक्षण/शेती सुधारीत अवजारे	रु १० हजार मर्यादित
४	बैलजोडी रेडे/जोडी	रु ३० हजार मर्यादित
५	बैलजोडी	रु १५ हजार मर्यादित
६	जुनी विहीर दुरूस्ती	रु ३० हजार मर्यादित
७	पाईप लाईन ३०० मीटर पर्यंत	रु ३० हजार मर्यादित
८	इनवेल बोअरिंग	रु २० हजार मर्यादित
९	नविन विहीर	रु ७० हजार रू ते १ लाखापर्यंत रोहयोनुसार
१०	पंप संच	रु २० हजार मर्यादित
११	शेततळे	रु ३५ हजाराच्या आत
१२	परसबाग कार्यक्रम	२०० प्रति लाभार्थी
१३	तुषार ठिबक सिंचन	रु २५ हजार मर्यादित

स्त्रोत शेतकऱ्यासाठी शासकीय लाभार्थ्यांच्या अन्य विविध योजना मनोज आटळे चौधरी पब्लिकेशन दहावी आवृत्ती २०१२ पृ क्रं १६५

वरील योजनेअंतर्गत लाभार्थ्यांना १०० टक्के अनुदान दिले जाते त्याकरीता लाभार्थी आदिवासी शेतकऱ्यांचे दारिद्रय रेषेखालील यादीत नाव असने आवश्यक असते.त्यांच्याकडे स्वत:च्या नावावर कमाल तिन हेक्टर पर्यंत जमिन असावी.तसेच लाभार्थीचे वार्षिक उत्पन्न विस हजार रूपये पेक्षा कमी असावे.

उपायोजना/शिफारसी

आदिवासी शेतकऱ्यांच्या समस्येवरील काही प्रमुख उपाययोजना सुचविण्यात आल्या आहेत.

१. आदिवासी शेतकऱ्यांच्या शेतीमध्ये सिंचन सुविधा उपलब्ध करून दयाव्यात.
२. विविध शासकीय योजनां द्वारे शेती करीता अवजारे डिझेल पंप, पी.व्ही.पी.पाईप उपलब्ध करून दयावेत.

ISSN : 2348-7143
December 2019

३. आदिवासीशेतकऱ्यांना नविन तंत्राची माहिती होण्याकरीता शासकीय स्तरावरून प्रशिक्षण वर्ग घेण्यात यावे.
४. नवनविन बि-बियाने,रासायनिक खतांचा वापर जमिन कसण्याच्या नविन पध्दतीचा वापर, करून उत्पादनात वाढ करण्यास मदत करावी.
५. आदिवासी शेतकऱ्यांनी घेतलेल्या कर्जाचा व योजनांचा फायदा किंवा वापर त्या तया विशिष्ट कारणांनुसारच करायला पाहिजे.
६. आदिवासीशेतकऱ्यांनी शासकीय योजनांचा लाभ घेतल्यानंतर केंद्र सरकार,राज्यसरकार तसेच सामाजिक संस्थांकडुन त्यांच्या जिवनात काही बदल झाला का ?याची चौकशी करावी.त्यांच्या जिवनात काही सकारात्मक बदल न झाल्यास त्यावरील उपाययोजना सूचवाव्यात.
७. प्रगतशिल समाजाने आदिवासींना सन्मानाने जवळ करून त्यांच्या उणीवांची जाणीव करून द्यावी.

देशाच्या कृषी क्षेत्रातील प्रगतीत आदिवासी शेतकऱ्यांचे देखील योगदान तितकेच महत्वाचे असल्यामुळे त्यांच्या सामाजिक,आर्थिक,सांस्कृतीक विकासाकडे प्राधान्यक्रमाणे लक्ष देणे गरजेचे आहे.

संदर्भ सूची :

१. आदिवासी विकास प्रकाशन : डॉ.एस.जी.देवगांवकर,श्रीसाईनाथ प्रकाशन नागपूर,तीसरी आवृत्ती-२०१६
२. आदिवासीची ओळख:प्राचार्य संभाजी देसाई,प्रशांत पब्लिकेशन,औरंगाबाद तृतीय आवृत्ती -२०१५
३. आदिवासी समाजाच्या समाजशास्त्र: डॉ.प्रदिप आगलावे,साईनाथ प्रकाशन नागपुर,पाचवी आवृत्ती - २०१२
४. शेतकऱ्यांसाठी शासकीय अर्थसहाय्याच्या व अन्य विविध योजना: मनोज आवळे,चौधरी लॉ पब्लिशर्स जळगांव,दहावी आवृत्ती – २०१२
५. नागरीकासाठी केंद्र व राज्यशासनाच्या विकास योजना : मनोज पाटील,चौधरी लॉ पब्लिशर्स जळगांव सुधारीत आवृत्ती – २०१२
६. योजना मासिक वृत्तपत्रे: लोकमत,सकाळ,दिव्य मराठी,
७. www.mahatribal.gov.in

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे अर्थशास्त्रीयदृष्टिकोण

प्रा. निलेश अरूण दूर्गे
अर्थशास्त्र विभाग भगवंतराव कला व विज्ञान महाविद्यालय एटापल्ली, जि.गडचिरोली

भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना आपण घटनातज्ञ, कायदयाचे गाढे अभ्यासक, संसदपटू राजकारणी अशा विविध रुपात ओळखतो. पण एक अर्थतज्ञ म्हणून त्यांची ओळख फार दूर्मिळ अशी आहे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या समूध्द आणि विविधांगी व्यक्तिमत्वाचा एक पैलू म्हणजे ते जागतिक किर्तीचे व्यासंगी अर्थतज्ञ होते. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वत:ला मानवमूक्तीच्या लढयात झोकुन दिल्यामुळे त्यांचे सामाजिक, राजकिय, आणि धार्मिक विचार जितके समाजाला समजते त्या प्रमाणे आर्थिक विचार समजले नाहीत. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा त्या त्या कालावधीत विचार होऊन त्या आधारावर आर्थिक नियोजनाची अमंलबजावणी झाली असती तर आज भारताचा वेगळा नकाशा जगाला पहायला मिळाला असता.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार

१) आर्थिक नियोजन

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, आर्थिक विकासात उद्दीष्ट साध्य करण्यासाठी देशाने एक उचित आर्थिक नियोजनाची पध्दत स्विकारणे आवश्यक होते. जवळपास १९० वर्षाच्या ब्रिटीश राजवटीतील पिळवणूकीनंतर आणि व्दितीय महायुध्दातील भयंकर संहारानंतर स्वतंत्र झालेल्या भारताने स्वातंत्र्य लढयात अग्रेसर राहिलेल्या भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस पक्षाच्या आणि प्रथम पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरुंच्या प्रेरणादायी नेतृत्वात आर्थिक नियोजनाशी आपली प्रगत व्हायला पाहिजे होती, पण ती आर्थिक नियोजन नसल्याने झालेली नाही. पण डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर स्वतंत्र भारताचे पहिले मजुरमंत्री या नात्याने त्यांनी स्वत:च्या देशाच्या विकासाकरिता आर्थिक नियोजनाची काही वैशिष्टये ठळकपणे मांडली, त्यामध्ये भारतातील वाढत्या लोकसंख्येंच्या गरजा भागवण्यासाठी अन्नधान्यचे उत्पादन वाढव करणे, राष्ट्रीय उत्पन्नात भर घालणे, भविष्यातील आर्थिक विकासाचा पाया असणाऱ्या औदयोगीकरणाचा वेग वाढवणे, श्रमिक आणि सुशिक्षीत तरुणांसाठी अनेकाअनेक रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करुण देणे, तंत्रज्ञानाचा वापर करुन अधिकाअधिक रोजगार निर्माण करणे, ग्रामीण भागातील लघू व कुटीर उदयोगांना विशेष सवलती देवून आर्थिक सत्ता व संपत्तीचे विकेंद्रीकरण करणे, आणि शहरी व ग्रामिण भागातील आर्थिक असमानता दुर करुण सामाजिकदुष्टया मागासलेल्या दलित, आदिवासी, ओ.बी.सी., अल्पसंख्याक व महिला वर्गाच सर्वांगीण विकासाकरीता संधी उपलब्ध करुन देणे आणि स्वावलंबन व गरीबी दुर करणे इत्यादीचा समावेश आर्थिक नियोजनात सुचविले.

२) औद्योगिक पायाभरणी

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर बॉम्बे लेजिस्लेटिव्ह असेम्ब्लींचे सदस्य असताना (१९२६) ग्रामीण भागातील गरिबांच्या समस्यांविषयीचे त्यांचे समग्र आकलन त्यांनी उभारलेल्या जनआंदोलनांमध्ये प्रतिबिंबित होते. शेतीमधील खोती पध्दतीविरूध्द त्यांनी केलेल्या यशस्वी आंदोलनामुळे अनेक ग्रामीण गरीबांची आर्थिक शोषणातून मुक्तता झाली. महार पतन या नावाखाली सुरू असलेल्या शुध्द गुलामगिरीविरूध्द त्यांनी आवाज उठविल्यानंतर ग्रामीण भागातील गरिबांचा मोठा वर्ग शोषणमुक्त झाला. सावकारांच्या मनमानीला चाप लावण्यासाठी त्यांनी असेम्ब्लींमध्ये विधेयक आणले. औद्योगिक कामगारांच्या क्षेत्रात डॉ.आंबेडकरांनी १९३६मध्ये स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना केली. त्याकाळी कामगारांचा आवाज बुलंद करणाऱ्या अन्य संघटना होत्याच, मात्र त्यांना अस्पृश्य कामगारांच्या मानवाधिकारांशी काहीही देणे घेणे नव्हते. नव्या राजकीय पक्षाने ही उणीव भरून काढली. त्याचप्रमाणे व्हॉइसरॉयज एक्झिक्युटिव्ह कौन्सिलचे कामगार सदस्य या नात्याने १९४२ ते १९४६ या काळात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी कामगारविषयक धोरणात आमूलाग्र सुधारणा घडवून आणल्या. त्यात सेवायोजन कार्यालयाची स्थापना ही महत्वपूर्ण घटना होती आणि स्वतंत्र भारतातील औद्योगिक संबंधांची तीच पायाभरणी ठरली. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी पाटबंधारे, ऊर्जा आणि इतर सार्वजनिक बांधकामे ही खातीही सांभाळली. देशाचे पाटबंधारे धोरण निश्चित करण्यात त्यांनी महत्वाची भूमिका बजावली, त्यांमध्ये दामोदर व्हेंली प्रकल्पाचा यात प्राधान्याने समावेश करावा लागेल.

३) कृषी विचार

डॉ. आंबेडकरांनी शेतीतील उत्पादन वाढीसाठी यंत्रप्रधान शेती, विस्तृत शेती, सहकारी व सामूदायीक शेतीचा पूरस्कार केला. त्यांच्यामते जमिन मालकाकडून शेतीच्या वहिवाटीचे हक्क काढून घेवून त्या बदल्यात त्यांना नूकसान भरपाई दयावी. जमिनीचे एकत्रिकरण करून योग्य आकारच्या जमीनी तयार करून. सामूहीक शेती विकसीत करावीत. जात, धर्म

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

इत्यादी. विचार न करता जमिनीचे वाटप असे करावे की,ग्रामीण भागात मोठे शेतकरी, शेतमजूर, कुळ असे वर्ग शिल्लक राहणार नाहीत.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेतीविषयाचे इतर विचार म्हणजे विशिष्ट रक्कमेपेक्षा कमी उत्पन्न असणाऱ्यांना जमीन महसूलात माफी मिळाली पाहिजे. पडीत जमीन लागवडीखाली आणल्यास भूमिहीनांचा प्रश्न सूटू शकेल. शेतीचे प्रश्न सोडविण्यासाठी औद्योगीकीकरण हा एकमेव प्रभावी व खात्रीशिर मार्ग आहे."मला हे समजू शकत नाही की जोवर या देशातील अर्थव्यवस्था ही समाजवादी स्वरूपाची नसेल तोवर भविष्यातील कोणत्याही सरकारला सामाजिक आर्थिक व राजकीय न्याय देणे कसे शक्य होईल?"

मूळात डॉ. आंबेडकरांनी 'शेडयूल कास्ट फेडरेशन' तर्फे संविधानीक समीतीसमोर आपला राज्यप्रणित समाजवादाचा आराखडा तयार केला होता. त्यालाच त्यांच्या वरील अवतरणातुन शब्दरूप दिले आहे. त्यांनी असा प्रस्ताव मांडला होता की, अर्थव्यवस्थेने समाजवादी स्वरूप हे घटनेच्या कायद्याचा भाग असावा ,ज्याद्वारे महत्वाच्या व मूलभूत उद्योगांवर राज्याची मालकी असेल. विम्यावर राज्याचा एकाधिकार असेल आणि देशातील प्रत्येक प्रौढ नागरिकाला त्याच्या वेतनानूसार विम्याचे संरक्षण देणे बंधनकारक असेल. शेतीवर देखील राज्याचा अधिकार असेल. उद्योग ,विमा व शेतजमीन हयावरील व्यक्तीचे मालकीहक्क राज्यसंस्था विकत घेईल व त्याबदल्यात पूर्वीच्या मालकांना त्याच्या मालमत्तेच्या प्रमाणात ऋणपत्रांच्या स्वरूपात मोबदला देण्यात येईल. संपूर्ण कृषि व्यवसायाची सामूहीक तत्वावर पूनर्रचना करण्यात येईल. राज्याने ताब्यात घेतलेल्या जमिनीचे प्रमाणीत आकारात तूकडे करण्यात येतील, ते तूकडे गावकऱ्यांना भाडे पट्ट्यावर कसण्यासाठी देण्यात येतील व त्यात जात किंवा पंथाच्या आधारावर कोणताही भेदभाव करण्यात येणार नाही हे तूकडे शेतकरी सामूहीक तत्वावर कसतील आणि जमिनीचे भांडे, उपकरणे, अर्थपूरवठा व अन्य निविष्टांच्या बदल्यात सरकारला ते ठराविक रक्कम अदा करतील, अशा प्रकारच्या व्यवस्थेची संकल्पना डॉ.आंबेडकरांनी मांडली.

ही योजना त्यांनी आपला "स्टेट्स ॲंड मायनॉरिटीज" या ग्रंथात विस्ताराने मांडली आहे. दूर्देवाने त्यांच्या कल्पनांचा संविधानिक समितीने स्वीकार केला नाही. मात्र त्यातील काही तूकडे तोडून संविधानाच्या चौथ्या भागातील मार्गदर्शन तत्वांमध्ये त्यांचा समावेश केला गेला,त्याची अमंलबजावणी करणे हे राज्यकर्त्याच्या मर्जीवर सोडून देण्यात आले. आपण जर संविधानाच्या अमंलबजावणीचा साठ वर्षाचा इतिहास पाहिला तर आपल्याला ध्यानात येईल की राज्यसंस्थेने विविध धोरण बनवताना या मार्गदर्शन तत्वांना पायदळी तूडवले आहे. उदा. जागतिकीकरणासाठी बनविण्यात आलेल्या संपूर्ण धोरणांचे पॅकेज हे या मार्गदर्शक तत्वांशी पूर्णतथा विसंगत आहे.

४) चलनविषयक विचार

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी लंडन येथे असताना डॉ.कॅनन यांच्या मार्गदर्शनाखाली 'रुपयाचा प्रश्न' हा संशोधनात्मक प्रबंध लिहिला. या ग्रंथात त्यांनी भारताच्या रुपयाच्या उत्क्रांतीचा ऐतिहासिक आढावा घेतला. त्यावेळी अर्थशास्त्रज्ञांमध्ये भारतीय रुपयाची जडणघडण ही सुवर्ण परिमाणात असावी की सुवर्ण विनिमय परिमाणात याबाबत वाद निर्माण झाला होता. सामान्यपणे सुवर्ण परिणामात कागदी चलनाचा वापर होतो. एवढेच नव्हे, तर कागदी चलन देऊन सरकारकडून सोने विकत घेता येऊ शकते.

या दोन परिणामांपैकी योग्य परिमाण भारतासाठी कोणते याबाबत वाद होतो. सुवर्ण विनिमय परिमाण लवचिक आहे. भविष्यकालीन अर्थव्यवस्थेला उपयुक्त आहे म्हणुन प्रा.केन्स यांनी सुवर्ण विनिमय परिणामाचा पुरस्कार केला. आंबेडकरांनी केन्सच्या विचाराला विरोध केला. त्यांच्या मते, सुवर्ण विनिमय परिमाणात स्थैर्य राहत नाही. त्यात लवचिकता आहे. पण चलननिर्मितीवर त्यात मर्यादा राहणार नाही. आवश्यकतेपेक्षा जास्त चलननिर्मीतीमुळे भाववाढ होईल. त्यामुळे रुपयाची किंमत घटेल व विनिमयाचे साधन म्हणून रुपयाचे स्थान अस्थिर होईल.त्यासाठी आंबेडकरांनी ऐतिहासिक पुरावे दिले. त्यात सुवर्णपरिमाणामध्ये वस्तुच्या किंमती स्थिर होत्या. तर सुवर्ण विनिमय परिमाण स्वीकारल्यावर किंमती वाढत गेल्या याचे विवेचन आहे.

आज डॉ. आंबेडकर आणि प्रा.केन्स यांचा वाद इतिहासजमा झाला आहे. कारण विनिमय परिमाण वाद ज्या स्थितीत निर्माण झाला होता ती परिस्थिती बदललेली आहे. मात्र चलननिर्मितीमुळे भाववाढ होते हे आंबेडकरांचे मत आजही नाकारता येत नाही. आंबेडकरांच्या मते, सुवर्ण विनिमय परिमाणात सुवर्ण – पौंड – रुपया हा संबंध ब्रिटीशांना फायदेशीर होता.

१९२६ मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेसंबंधी रॉयल्ड कमिशनपुढे डॉ.आंबेडकरांची साक्ष झाली. त्यावेळी रुपयाचा प्रश्न म्हणजे रुपयाची किंमत स्थिर राहिली तर वस्तुच्या किंमती स्थिर राहतील व महागाई वाढणार नाही असे मत नोंदविले. कारण १८७५ पासुन पौंडाच्या तुलनेत रुपयाचे मुल्य घसरले होते. त्यामुळे लाखो रुपये ब्रिटनला जादा द्यावे लागले. हा भुर्दड भरुन काढण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने जनतेवर अनेक कर लादले. चलन मर्यादित करण्यासाठी दोन मार्ग आंबेडकरांनी सुचवले. पहिला चलन रुपांतरीत करता आले पाहिजे व दुसरा चलन किती काढावे यावर मर्यादा घातली.

ISSN : 2348-7143
December 2019

५) बजट आणि राजस्व

कोणत्याही देशाचा अर्थव्यवस्थेत बजट एक अनिवार्य प्रक्रिया आहे. ज्या प्रत्येक वित्तीय वर्षामध्ये संसंद तथा विधानसभेमध्ये वित्तमंत्री व्दारा प्रस्तुत केल्या जाते. डॉ.आंबेडकर यांच्या मते, प्रत्येक बजटमध्ये एक नवीन आणि पर्याप्त वित्तीय नितीचे निर्धारण होणे आवश्यक आहे. जेणेकरुन देशाची अर्थव्यवस्था प्रगतीशील बनेल.

डॉ.आंबेडकरांनी बजटचा मुख्य भाग राजस्वच्या संबंधात हे विचार मांडले की कोणतीही राजस्व व्यवस्थेचा न्यायसंगत व प्रतिपादीत होणे अनिवार्य आहे.कोणत्याही बजेटमध्ये कर दात्याला महत्वपुर्ण स्थान आहे. जर दोन कर आहेत तर त्याची व वसुलीच्या गतीविधीमध्ये फरक असला पाहिजे.

डॉ.आंबेडकरांच्या मते, बजट न्यायसंगत व प्रतिपादीत असायला हवे सोबतच तो नुकसानाचा बजेट बनायला नको.डॉ.आंबेडकरांच्या मते, अनिवार्य शिक्षा, चिकित्सा सुविधा, दारुच्या व्यसनातुन लोकांची मुक्ती आणि जीवनाची सुख–सुविधा प्रदान करण्यासाठी जर नुकसानाच्या बजट तयार करावा लागला तरीही तो न्यायोचित राहील. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, अशी आशा व्यक्त केली खर्चाच्या त्या पदांना प्राथमिकता दिली पाहिजे ज्यामुळे प्रगत करण्यात मदद मिळेल.

६) आर्थिक विषमता

आरक्षण धोरणाचा त्यांनी शास्त्रशुध्द अभ्यास केला. केवळ आर्थिक निकष व गुणवत्ता हे निकष ठरवल्यास न्याय व सामाजिक समता यांचा लोप होईल. त्यांना न्याय व सामाजिक समता प्रस्थापित व्हावी असे वाटत होते म्हणूनडॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी सार्वजनिक क्षेत्रात उद्योगधंदे करावेत, भूमीहिनांना जमिनी द्यावेत. त्यामुळे कोणी कुळ अथवा भुमीहीन राहणार नाही असे विचार मांडले.

७)कल्याणकारी विचार

अर्थशास्त्राचा मेळ हा मनुष्याच्या कल्याण्याच्या उद्‌दिष्टांशी घातला आहे. म्हणून अर्थशास्त्राला धनसंपदांचे शास्त्र म्हणतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, कल्याणकारी अर्थशास्त्र हे राष्ट्रीय उत्पन्न, बेरोजगाराच्या संधी, सामाजिक व आर्थिक विषमता, दारिद्रय निर्मुलन ह्यांची गणणा व मापन करण्याबाबतही मानवी विकास साधताना कल्याणकारी असावे. या विविध योजना ह्या वैशिष्टयपुर्ण व महत्वपुर्ण असाव्यात तसेच व्यक्तींचे हक्क व त्यांचे कल्याण हवा सारख्या समस्या चर्चा करुन विश्लेषणात्मक दृष्टीने चर्चा विचार करावा असे त्यांचे मत होते. दारिद्रयाच्या मोजणीसाठी दारिद्रय रेषा प्रणाली आहे हे सगळयांनाच माहित आहे. दारिद्रय रेषेच्या किती खाली एखादी व्यक्ती गेलेली असते. याची मोजणी गणितीय पध्दतीने दाखवून दिले आहे. देशात मुलभुत समानता व किमान सामाजिक सुरक्षितता निर्माण करावयाच्या असल्यास देशात रोजगाराच्या संधी मोठया प्रमाणात उपलब्ध व्हावयास हव्यात. भारत देशात प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व्हावयास हवे. राहणीमानाचा दर्जा उंचावण्यासाठी देशातील आर्थिक व सामाजिक सुधारणा ह्यांच्या संख्येत व दर्जात वाढ होणे आवश्यक आहे, असे झाले तरच भारतातील लोकशाहीचा खरा अर्थ प्राप्त होईल असे बाबासाहेबांना वाटत होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मानवी कल्याणासाठी काही उपाययोजना सुचविल्या,त्यामध्ये स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरी शिक्षणाच्या सोयी सवलती उपलब्ध करुन देण्याची व्यवस्था व्हावयास हवी, शेतीची कार्यक्षमता वाढविण्याकरीता जमिन सुधारणांचा कार्यक्रम काटेकोरपणे अंमलात आणावयास हवा, जनतेच्या आरोग्याची व्यवस्था ही सुदृढ व्हावयास हवी, जनतेच्या निरक्षरतेचे उच्चाटन करण्यासाठी शिक्षणाचा सर्वाधिक प्रसार करणे, उद्योगधंद्याच्या व्यवस्थापनात कामगारांचा सहभाग असावा, सार्वजनिक मालमत्तेचे रक्षण करणे व हिंसाचाराचा निग्रहपुर्वक त्याग करणे आणि वने, सरोवरे, नद्या व वन्यजीवसृष्टी यासह नैसर्गिक पर्यावरणाचे रक्षण करुन त्यात सुधारणा करणे आणि प्राणिमात्राबद्‌दल दया बुध्दी बाळगणे इत्यादी मानवी कल्याणासाठी उपाययोजना सुचविल्या. म्हणुन नोबेल पारितोषीक अर्थशास्त्र पुरस्कुत डॉ.अमर्त्य सेन म्हणतात, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी मांडलेले कल्याणाचे अर्थशास्त्र लोकशाहीवर आधारीत आहे. मानवनिर्मित संकटे दुष्काळ येत असतात. त्यामुळे मानवी उपासमार, दारिद्रय या गोष्टी घडणार आहेत.

सांराश

अर्थशास्त्रीय विचारांसाठी पूरेसा वेळ न मिळाल्यामूळे त्यांनी जे विचार मांडले त्यात काही कमतरता अपरिहार्यपणे दिसून येतात. डॉ. आंबेडकराच्या आर्थिक विचारांना दलित शोषितांच्या प्रश्नांची पार्श्वभूमी आहे. त्यामूळे त्यांच्या विश्लेषणाला वास्तविकतेचा आधार प्राप्त होतो राज्य समाजवादाच्या संदर्भात त्यांनी शेतीच्या पूनर्रचनेवर मते व्यक्त केली व त्यांचाही उद्येश लाखो शेतमजूरांची अवस्था सूधारणे हाच होता. परंतू यादृष्टिने प्रत्यक्षात फारशी उपाययोजना झाली नाही. कूळ कायद्यासारख्या उपायांवर डॉ. आंबेडकरांचा विश्वास नव्हता. पण तेच उपाय आपण केले हे कायदे यशस्वी होवू शकले नाहीत ही गोष्ट १९७२ च्या अप्पू समितीने अतिशय स्पष्टपणे दाखविली या बाबतीत डॉ.आंबेडकरांची भूमिका योग्य ठरली. श्रमिकांना विशेषत: छोटया धारणक्षेत्रांबाबत त्यानी मांडलेल विचार आजही उपयूक्त ठरू शकतात.

ISSN : 2348-7143
December 2019

डॉ.आंबेडकरांनी प्रबंधांमध्ये जे विचार मांडले त्याचे ऐहिासिक महत्व मान्य करायला हवे. ब्रिटिश राजवटीच्या काळात आणि त्यांच्याच देशात संशोधन करून देशभक्तीचे दर्शन घडविणे राज्यकर्त्यांचे दोष परखडपणे मांडणे आणि त्यांची प्रशंसा मिळविणे ही कामगिरी असामान्य नाही असे कोण म्हणेल.?

संदर्भ :–

१. कविमंडन डॉ. विजय, आर्थिक विचारांचा विकास, श्री, मंगेश प्रकाशन, नागपूर :१९९०
२. कीर धनंजय, डॉ.आंबेडकर लाईफ ॲण्ड मिशन, बॉम्बे पापुलर प्रकाशन, मुंबई
३. कुलकर्णी, ढमढरे, आर्थिक विचार व विचारवंत, डायमंड प्रकाशन, पुणे :२००८
४. झामरे डॉ. जी. एन., भारतीय अर्थव्यवस्था भाग १, पिंपळापूरे ॲड कं. पब्लिशर्स,नागपूर : जून २०१४
५. आंबेडकर बी. आर., बाबासाहेब आंबेडकर राईटिंग्ज ॲड स्पिचेस, (BAWS)भाग १ व भाग १३, वसंत मून, शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र–मूंबई १९७९
६. योजना मासिक (मराठी):– जानेवारी २०१४ , डिसेंबर २०१३, एप्रिल २०११
७. अर्थसंवाद, मराठी अर्थशास्त्र परिषद नियतकालिका (त्रैमासिक):– जुलै–सप्टेंबर २०१९
८. विकीपीडीया वेबसाईट https://mr.wikipedia.org/s/3jq7

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

Industry 4.0आणि भारत

प्रा. निहार अशोक बोदेले
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
आदर्श कला व वाणिज्य महाविद्यालय, देसाईगंज (वडसा) जि. गडचिरोली

सारांश :

Industry 4.0हे नवप्रवर्तन व तंत्रज्ञानातील क्रांतीकारी परिवर्तनाच्या प्रयोगाच्या संदर्भात वापरली जाणारी संकल्पना आहे. तंत्रज्ञानातील परिवर्तनामूळे औद्योगिक क्षेत्रात येत्या काळात क्रांतीकरक बदल घडून येतील म्हणूनच तीला चौथ्या औद्योगिक क्रांतीच्या स्वरूपात बघितले जात आहे. चौथी औद्योगिक क्रांती ही तंत्रज्ञानाची परिसिमाच आहे कारण यात मानवी बुध्दीमत्ते पेक्षा रोबोट व यंत्राच्या बुध्दीमत्ते (Internet of Things)पासुन ते वस्तू, उत्पादन प्रक्रियेचे एकत्रीकरण, पुरवठा साखळी, समस्या निराकरणाची परस्पर तांत्रीक संवाद प्रणाली, डिजीटलकरण इ. सारख्या नविन व आजच्या डिजीटलाईज्स तंत्रज्ञानावर आधारलेली आहे.Industry 4.0ची संकल्पना Cyber-Physical-System (CPS) च्या तांत्रीक दृष्टीकोणातून स्थापित केली आहे. भारताच्या दृष्टीकोनातून हे होणारे बदल महत्वपूर्ण ठरणार आहेत. भारतात नवीन उमदा IT क्षेत्रातील तांत्रीक ज्ञान व नवप्रवर्तन करणारा युवा वर्ग आहे. जो चौथ्या औद्योगिक क्रांतीला समोरे जाण्यास पूर्णत: तयार आहे. काही क्षेत्राबाबत भारताकडे चौथ्या औद्योगिक क्रांतीचे नेतृत्व करण्याची क्षमता आहे. पूर्वीच्या औद्योगिक क्षेत्रातील तिन क्रांत्याच्या लाभा पासून भारत हा दुरच होता परंतू उद्योग ४.० ही भारतीय विकासाच्या क्षितीजाला विस्तारण्याच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण ठरणार आहे.

बिज शब्द : Industry 4.0, Cyber, System, रोबोट, तांत्रीक संवाद, औद्योगिक क्रांती, Internet of Things

प्रास्ताविक:

उद्योगाने लोकांच्या जीवनाला अगदी सुलभ बनविले आहे. आजच्या तंत्रज्ञानाच्या व नाविण्यापूर्ण वस्तूंच्या सोबतीने आज मानव ज्या वातावरणात जगत आहे त्याची एकेकाळी कल्पना करणे अविश्वसनीय होते. जगातील भौतिक विकासामूळे मानवाच्या जिवनात अनेक अकल्पनिय बदल झाले. जसजसे मानवाच्या गरजा वाढत गेल्यात त्या नुसार वस्तूचे स्वरूप व प्रकार, उत्पादन प्रक्रिया व पध्दती बदलत गेल्यात. परिवर्तनाच्या या प्रक्रियेसोबत औद्योगिक क्षेत्राचे क्रमिक विकास होत गेले. औद्योगिक क्षेत्रातीलयाच क्रमिक विकासाला औद्योगिक क्रांती म्हणून संबोधन्यात येते.

पहील्या व दुसऱ्या औद्योगिक क्रांतीच्या वेळेस भारत ब्रिटिशांच्या गुलामगीरीत होता. त्यामूळे भारताला या दोन्ही क्रांत्यातून फारसा लाभ मिळविता आला नाही, तर तिसऱ्या क्रांतीच्या वेळेस भारत नव्यानेच स्वातंत्र्य झाले असल्यामूळे देशा समोर अनेक आव्हाने व समस्या होत्या त्या सोडविणे देशाची प्राथमिकता होती. देशातील औद्योगिक क्षेत्र बाल्यावस्थेत होते त्यामूळेच तिसऱ्या क्रांतीपासून सुध्दा फारलाभ भारताला प्राप्त करता आले नाही.आज जग हे चौथ्या औद्योगिक क्रांतीच्या उंबरठयवर आहे. चौथी औद्योगिक क्रांती जी Industy 4.0किंवा उद्योग ४.०असे या क्रांतीचे नामकरण करण्यात आले. ही चौथी औद्योगिक क्रांती या पूर्वीच्या झालेल्या तिनही क्रांत्यापेक्षा जरा वेगळया स्वरूपाची व अल्प मानवी सहभाग व कृत्रीम बुध्दीमत्त, यंत्रातील आपसातील संवाद इ. सारख्या वैशिष्टयाने परिपूर्ण आहे.

चौथी औद्योगिक क्रांती ही तंत्रज्ञानाची परिसिमाच आहे कारण यात मानवी बुध्दीमत्ते पेक्षा रोबोट व यंत्राची बुध्दीमत्ता पासुन ते वस्तू, उत्पादन प्रक्रिया, पुरवठा साखळी, समस्या निराकरणाची परस्पर तांत्रीक संवाद प्रणाली, डिजीटलकरण इ. सारख्या नविन व आजच्या डिजीटलाईज्स तंत्रज्ञानावरआधारलेली आहे. अशा या उद्योग ४.०साठी भारता सारखे विकसनशील देश किती तयार आहेत? भारताची या उद्योग४.०अर्थात चौथ्या औद्योगिक क्रांतीपासून लाभ प्राप्त करण्याची क्षमता किती आहे? याचे विश्लेषण करण्याच्या प्रयत्न या संशोधन लेखात करण्यात आला आहे.

१ ली ते ४ थीऔद्योगिक क्रांती: जगात औद्योगिक क्षेत्रातील जे बदल झालेत त्या विशिष्ट वैशिष्टयावर आधारलेले आहेत. प्रत्येक औद्योगिक क्रांतीचा एक विशेष असा आधार आहे, ज्या मूळे उत्पादन क्षेत्रात क्रांतीकरक बदल झालेत. औद्योगिक क्षेत्रात झालेल्या या क्रमिक विकासामध्येपरिवर्तनाची एक मुलभूत स्वरूपाची नाविण्यता होती. ज्यामूळे प्रत्येक टप्यात औद्योगिक विकासाला प्रेरण मिळाली. १ ते ४ औद्योगिक क्रांती मध्ये असे नाविण्य स्वरूपाचे बदल होत गेले व व उत्पादन क्षेत्रात जगाने क्रांतीकरक बदलचा अनुभव घेतला. प्रत्येक औद्योगिक क्रांतीचे विशिष्ट असे वैशिष्टये आहेत.

पहीली औद्योगिक क्रांती:– पहील्या औद्योगिक क्रांतीची सुरवात साधारणत: १७८०च्या मध्यापासून झाली. ही औद्योगिक क्रांतीमध्ये पाणी व वाफेवर चालणाऱ्या यंत्रे व इंजिनवर आधारित होती. या वाफेवर चालणाऱ्या यंत्रांच्या उपयोगामूळेउत्पादनला मानवी श्रमाद्वारे उत्पादनाकडून तांत्रीक उत्पादन अशी चालना मिळाली. १७८४ मध्ये पहीले वाफेवर

ISSN : 2348-7143
December 2019

चालणारे कापड तयार करणारे यंत्र तयार केले गेले. पहील्या औद्योगिक क्रांतीने कृषी प्रधान अर्थव्यवस्थेला उद्योग प्रधान बनविले.

दुसरी औद्योगिक क्रांती :–दुसऱ्या औद्योगीक क्रांतीची सुरवात इ.स. १८७०मध्ये झाली. या काळात विद्युत चलीत यंत्र व उपकरणे यांचा वापर करून उत्पादनात मोठया प्रमाण वाढ करण्यात आली. उत्पादन क्षेत्रातील मोठया प्रमाणात झालेल्या वाढी मूळे अनेक अर्थव्यवस्था या काळात आपल्या विकासाला गतिमान करू शकल्या.

तिसरी औद्योगिक क्रांती :–तिसरी औद्योगिक क्रांती ही दुसऱ्या औद्योगिक क्रांतीने स्थापीत उत्पादनाच्यामापदंडाला बदलवून वरच्या स्तरावर स्थापित केले. १९६० या वर्षापासून सुरू झालेल्या औद्योगीक क्रांतीतउत्पादन ऑटोमेशन व सुचना तंत्रज्ञानचा वापर करून उत्पादनात मोठया प्रमाण वाढझाली. ऑटोमेशन मूळे अनेक उत्पादन क्रिया मानव श्रम विरहीत झाल्यात. तिसऱ्या औद्योगिक क्रांतीचा भर संगणकीय ऑटोमेशन प्रक्रीये वर होता.

चौथी औद्योगिक क्रांती :–चौथी औद्योगिक क्रांतीची सुरवात २०११ पासून झाली. चौथी क्रांती ही पूर्णत: डिजीटल क्रांती आहे. उत्पादनाच्या प्रक्रियेमध्ये इंटरनेट नेटवर्क हे मुख्य घटक आहे. इंटरनेटच्या उपयोगातून वॅल्यू चैन, मशीन ते मशीन संवाद, माहीती विश्लेषण व एकत्रीकरण इ. पूर्णत: इंटरनेट व डिजीटलीकरणाचा उपयोग या क्रांती मध्ये होत आहे.

चौथी औद्योगिक क्रांती व तिचे स्वरूप :

औद्योगिक उत्पादन प्रणाली उच्चस्तरीय डिजीटाईझेशन मूळे रूपांतरीत होत आहे. जेIndustry 4.0नावाने ओळखले जात आहे. ''Industry 4.0अशा उद्योन्मूख तंत्रज्ञानासाठी वापरली जात आहे की, त्यामूळे उत्पादनाच्या प्रक्रियाव्यवसाय आणि अभियांत्रीकी प्रक्रियेच्या एकत्रीकरणामूळे लवचिक, कार्यक्षम, टिकाऊ व अल्प व्ययी बनविते.'' (वांग एट अल २०१६) Industry 4.0ची संकल्पना Cyber-Physical-System (CPS) च्या तांत्रीक दृष्टीकोणातून स्थापितझाली आहे.

Industry 4.0हा एक सामूहीक शब्द आहे. जे स्वचलीत यंत्रे, माहीतीची अदलाबदल, मशीन मशीन मधील संवाद, इंटरनेट जाळाचा उपयोग, रोबोट तंत्रज्ञान, तीन आयामी प्रिंटीग इ. च्या समूहातून तयार झाले आहे. चौथी औद्योगिक क्रांती ही पूर्णत: इंटरनेट व रोबोटीक्स तंत्रज्ञानावर आधारीत आहे. चालक विरहीत किंवा मानव विरहीत उत्पादन प्रक्रिया, माहिति तंत्रज्ञानाचा उपयोग करणारी उत्पादन प्रक्रिया, डिजीटल कृत्रिम बुध्दीमत्ता, माहिति विश्लेषण या सर्वामूळे उत्पादन प्रक्रियेतील नवप्रवर्तने गणितीय वर्ग पध्दतीने बदलत आहेत.

उद्योग ४.० हे नवप्रवर्तन व तंत्रज्ञानातील क्रांतीकारी परिवर्तनाच्या प्रयोगाशी संदर्भीत आहे. त्या मूळे भौतिक, जैविक व डिजीटल यांच्यातील सिमा पुसट होवूनयांच्यातील परस्परांवलबित्वामूळे उत्पादनाची आधूनिक व क्रांतीकारी परिवर्तने उत्पादनात वापरली जात आहेत. चौथ्या औद्योगिक क्रांतीच घटक पूढील प्रमाणे निर्धारित करता येतील.

माहीती (Data): माहिति (Data)हे चौथ्या औद्योगिक क्रांतीतील महत्वाचा घटक आहे. चौथ्या औद्योगिक क्रांती मध्ये माहितीचा मोठया प्रमाणात वापर करून उत्पादनाच्या प्रक्रियेत वापरण्यात येणार आहे. अनेकदा अत्याधिक माहिति अडचणी निर्माण करते परंतू उद्योग ४.० मध्ये या माहितीचा सुव्यवस्थीत व हूशारीने विश्लेषण करण्याची यंत्रणा निर्माण करण्यात आली आहे. त्यामूळे उत्पादनातील किंवा पूरवठा साखळीतील व यंत्राच्या निर्देशित करण्यासाठी या माहीतचा वापर करण्यात येईल.

Cloud Computing :–cloud computingहे उद्योग ४.० मधील महत्वाचे घटक आहे. यामध्ये सर्व माहीती आभासी स्वरूपात साठवून ठेवण्यात येते जीचा उपयोगसर्वांनांच उपलब्ध होवू शकतो. cloud computing ही माहीती साठविण्याची एक नवीन यंत्रणा आहे. ज्या माहितीचा उपयोग उत्पादन प्रक्रियेत कोणत्याही स्तरात कुठूनही करता येते. यामूळे उत्पादनातील संवर्धीत केलेल्या माहीतीद्वारे यंत्राला निर्देशीत करता येते.

Internet of things :–Internet of Thingsभौतिक उपकरणे, यंत्र, सॉफ्टवेयर,सेंसर, कनेक्टीविटीव अन्य वस्तूचानेटवर्क आहे. जो विविध घटकांना एक दुसऱ्याशी नेटवर्कच्या माध्यमातून जोडून माहीतीचे आदन प्रदान करते. उत्पादनाच्या प्रक्रिया Internet of Thingsनेटवर्कने जोडले असते. ज्यात विविध यंत्रे व उपकरणाचा डाटा एकीकृत केला जातो व आवश्यकते वेळी तीचा उपयोग करण्यात येतो. योग्य वेळी ते निर्णय घेते व समस्या निराकरण किंवा निर्देशन देते. या साठी योग्य माहिति शोधून तिचा उपयोग करणे इ. बाबी स्वत:च केल्या जातात.

संवर्धित वास्तविकता (Augmented Reality):–संवर्धित वास्तविकाता ही संगणक जनीत असे तंत्रज्ञान आहे जे आपल्या आसपास च्या वास्तविक वातावरणा सारखे आभासी वातावरण तयार करते. या आभासी वातावरणात मनुष्य संमलीत होवू शकतो व संवाद साधू शकतो. या तंत्रज्ञाना अंतर्गत वास्तविक वेळेत कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण दिले जाऊ शकते किंवा ३ आयामी दृष्य वापरली जाऊ शकतात. किंवा समस्या सोडविण्यासाठी निर्मीत समस्या सारखी आभासी परिस्थती निर्माण केली जाते व वास्तविक वेळेत ती सोडविली जाते.

सायबर सुरक्षा :—सायबर सुरक्षा ही एक सुरक्षा प्रणाली आहे जी इंटरनेट शी जूडलेल्या प्रणालीच्या सुरक्षेसाठी उपयोगात आणली जात आहेत. हार्डवेअर, सॉफ्टवेअर व डेटा ला सायबर अपराधापासून सुरक्षा प्रदान करते.

प्रणाली एकत्रीकरण(System Integration):—वप्रणाली एकत्रीकरण अशी प्रणाली आहे जी स्वयंचलीत विशिष्ट प्रणालीच्या उप प्रणाली व प्रणालीच्या इतर घटकांना एकत्रीत करून ठेवते. या प्रणालीत उत्पादनातील उप प्रणालीसोबत संवाद साधून कार्य करते व निर्माण झालेल्या समस्या स्वत: सोडविते तसेच व्यापार व ग्राहकात माहीतीचे सहज हस्तांतरण करण्यास प्रमाणीत व मूक्तपणे सहाकार्य करते.

योगशील निर्माणी (Additive manufacturing)

उद्योग ४.० आणि भारताची तयारी:—

भारताचे पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदी यांनी हयुस्टन, अमेरीका येथील आपल्या संबोधनात वैश्विक अर्थव्यवस्था आणि भारताच्या विकासासाठी उद्योग ४.० च्या महत्वावर प्रकाश टाकले. भारताने उद्योग ४.० च्या तयारीची सुरवात केली आहे. म्हणजे भारत चौथ्या औद्योगिक क्रांती साठी देशातील उत्पादकांची व उत्पादन क्षेत्राची तयारी सुरू केली आहे.world Economic forum (WEF)ने ऐतिहासीक संशोधन करून विविध देशाच्या उद्योग ४.० तयारी संबंधाचा निर्देशांक तयार केला आहे. ७ बिंदू स्तराच्या आधारवर Network Readiness Indexतयार केले आहे.या निर्देशांका नुसार जागतिक क्रमवारीत सिंगापूरचा १ला क्रमांक, फिनलॅंड २रा, स्विडन ३ रा, नार्वे ४ था क्रमांक आहे. अमेरीकेचा ५, इंग्लड ७ व जपान १० व्या क्रमांकावर आहे. तर भारताचा ९१ वा क्रमांक आहे. चिन व श्रिलंका यांचा अनुक्रमे ५९ व ६३ क्रमांक आहे आहे. या वरून लक्षात येते की विकसीत व विकसनशील देशात चौथ्या औद्योगिक क्रांतीच्या तयार असण्याचा बाबतीत कमालीची दरी आहे. डिजीटल व पूर्णत: इंटरनेट वर आधारीत या क्रांती मध्ये भारताला अनेक प्रकारची तयारी करण्याची आवश्यकता आहे.

IBEFच्या नुसार भारत सरकारने कारखानी उत्पादनाला सध्याच्या १६ टक्यावरून वर्ष २०२५ पर्यंत २५ टक्के वाढविण्याचे महत्वकांक्षी लक्ष निर्धारित केले आहे. Internet of Thingsहा चौथ्या औद्योगिक क्रांतीतील महत्वाचा घटक आहे व या क्षेत्रात भारतातील युवकांना अनेक संधी आहेत. भारताकडे ITक्षेत्रात खुप क्षमता आहेत. या क्षेत्रातील भारतातील तरून वर्ग जागतिक स्तराचा आहे हे सिध्द झाले आहे. म्हणूनच IT क्षेत्रातील भारताचा वाटा पूढील ५ वर्षात २० टक्के पर्यंत वाढविण्यावर भर आहे.

भारत सरकारचा Make in Indiaयोजनेचा उद्देश भारताच्या औद्योगिक क्षेत्राला चालना देऊन जागतीक स्तरावर भारताला स्थापित करून भारताच्या विकासाला गती देणे हे आहे. Make in Indiaच्या रूपात भारताने चौथ्या औद्योगिक क्रांतीची सुरवातच केली आहे.

भारतातील अनेक राज्यांनी उद्योग ४.० साठी तयारीला सुरवात केली आहे. आंध्रप्रदेश राज्याने Internet of Things
(IoT)चे धोरण लागू करून आंध्रप्रदेशाला २०२० पर्यंत IoT चा Hub बनविण्याचा प्राथमिक प्रयत्न सुरू केले आहे. भारताने स्मार्ट ग्रिड सिस्टम साठीGreen Energy Corridorsनिर्माण केले आहे. त्यासाठी राजस्थान, तामिळनाडू, गुजरात, हिमाचल प्रदेश,आंध्रप्रदेश इ. राज्यात विविध प्रकल्प सुरू केले आहे. त्याच प्रमाणे भारतातील बंगलोर शहरात स्मार्ट फॅक्टरी स्थापनेचे काम सुरू केले आहे. या कारखान्यात यंत्र आपसात इंटरनेट व डिजिटल पध्दतीने संवाद साधुन कार्य करतील.

भारत सरकारने Smart Advanced Manufacturing and Rapid Transformation Hub (SAMARTH)योजने अंतर्गत भारतील भांडवली वस्तू उत्पादन क्षेत्राला समृध्द व स्पर्धात्मक करण्यासाठी या योजने अंतर्गत प्रयत्न करण्यात येणार आहे. या योजने अंतर्गत चौथ्या औद्योगिक क्रांती विषयी भारतीय उद्योगांमध्ये जागृती निर्माण करण्याच्या प्रारंभीक उद्देशाने चार प्रात्याक्षिक केंद्रे निर्माण केली आहेत.

बजाज ऑटो ही ऑटोमेशन सुरवात करणारी भारताची पहीली कंपनी आहे, तर मारूती सुझूकी ने ७ प्रोसेस शॉप व ५ असेम्बली लाईन मध्ये १७०० रोबोट स्थापित केले आहे. गुजरात मध्ये फोर्ट कंपनीने सानंद प्लांट मध्ये ४३७ रोबोट स्थापित केले आहे. हुंडई कंपनीने श्रीपेरूंम्बतूर येथील प्लांट मध्ये ४०० रोबोट स्थापीत केले आहे. या सर्वावरून लक्षात येते कीभारताने उद्योग ४.० साठीची तयारी सुरू केली आहे.

उद्योग ४.० आणि भारतासमोरीलसंभावना

- चौथ्या औद्योगिक क्रांती मधील कृत्रीम बुध्दीमत्तेचा उपयोग केवळ उत्पादनासाठीच नव्हे तर अपराध, कृषी, वित, आरोग्य इ. साठी महत्वाचे ठरू शकाते.
- डिजीटल प्रणाली व इतर तंत्रज्ञानाचा उपयोग भारतातील गरिबी, कृषी व शेतकऱ्यांच्या जीवनातील सुधारणा व दिव्यांगासाठी होऊ शकतो.

- सार्वजनीक सेवा आणि नैसर्गीक संसाधानाच्या व्यवस्थापनेसाठी ब्लॉक चैन तंत्राचा उपयोग होवू शकतो.
- उन्नत आरोग्य सेवेसाठी व आरोग्यवरील खर्चात घट करण्याच्या दृष्टीने या क्रांतीची महत्वपूर्ण भूमिका राहणार आहे.
- सुरक्षा व कृषी क्षेत्रासाठी ड्रोन व रोबोट तंत्रज्ञान महत्वपूर्ण असणार आहे.

उद्योग ४.० आणि भारतातील श्रमशक्ती:—

- उद्योग ४.० मधील क्वालीटी कंट्रोल मूळे भारताच्या औद्योगीक क्षेत्रातील श्रमाची मागणी कमी होईल परंतू माहिती तज्ञ/शास्त्रज्ञांच्या(data scientist) मागणीत वाढ होईल.
- उत्पादनातील रोबोटीक्स व स्वयंचलीत तंत्रज्ञानाचा वापर अधिक असेल त्यामूळे श्रमीकांची मागणी कमी होईल परंतू रोबोट व स्वयंचलीत यंत्र को—ऑडीनेटरच्या मागणीत वाढ होईल.
- आधूनिक पुरवठा नेटवकर्स मधील श्रमाची मागणी घटेल. परंतू या ऐवजी टेक्नीकल डिझाईनर्स च्या मागणीत वाढ होईल.
- चौथ्या औद्योगिक क्रांती मध्ये ३ डी डिझाईनर्स व ३ डी मोडेलींग सारख्या क्षेत्रातील लोकांची मागणीत वाढ होईल.

एकदरीत चौथी क्रांती ही पूर्णत: डीजिटल, तांत्रिक ज्ञान व कौशल्यावर आधारित आहे. विशेषत: संगणक, रोबोटीक्स विज्ञान, डिझाईनिंग, माहितीविज्ञान, माहिती तंत्रज्ञान या कौशल्यपूर्ण श्रमाची मागणी वाढणारे आहे. परंतू भारतात नवीन कौशल्याचा अभाव असणारे श्रमिक व उद्योगातील अकुशल श्रमीकांची मागणी घटेल. भारतासारख्या विपूल श्रमशक्ती उपलब्ध असणाऱ्या देशात उद्योगातील श्रमिकांच्या मागणीत होणारी घट रोजगाराच्या समस्या निर्माण होतील व बरोजगारीचे प्रमाण वाढण्याची संभावना आहे.

चौथी औद्योगिक क्रांती व भारतापूढील आव्हाने :—

भारत औद्योगिक क्षेत्रातील उत्पादनाच्या आधारावर जगात ६ व्या क्रमांचा देश आहे. देशाच्या दिर्घकालीन दृष्टीकोनानुसार उत्पादन क्षेत्र एक अविभाज्य घटक आहे. म्हणूनच सरकारचे मेक इन इंडिया मोहीमेवर विशेष लक्ष आहे. परंतू चौथ्या औद्योगिक क्रांती संदर्भात भारतापूढे अनेक आव्हाने आहेत. भारतात उद्योग ४.० अंतर्गत भारताला पूढील काही आव्हानांचा समोरे जावे लागले.

- परिवर्तनशील बाजार मागणी चे आव्हाण भारतापूढे असणार आहे. बाजारातील बदलणाऱ्या मागणी मूळे उत्पादन व उत्पन्नात अनिश्चिता निर्माण होणार आहे.
- व्यवस्थापनातील तत्परता बाबतचे आव्हान भारतातील उत्पादकांना पेलावे लागणार आहे. व्यवस्थापनातील तत्परतेच्या अभावामुळे उत्पादन व उत्पादन प्रक्रियेवर त्याचा परिणाम होईल.
- लाभातील लवचिकतेचे आव्हान उत्पादनकां समोर राहणार आहे.
- उद्योग ४.० मध्ये उत्पादन प्रक्रिया ज्या शिस्तीत व डिजिटल पध्दतीने होणार आहे अशा वेळी उत्पादन प्रक्रियेतील एकूणच सर्व घटकात शिस्त व सांस्कृतिक परिवर्तनाची आवश्यकता असणार आहे. परंतू भारतीय उद्योगातील उत्पादक, व्यवस्थापक, विविध विभागातील तज्ञ यांना नविन शिस्त व सांस्कृतिक परिवर्तना नुसार कार्य करण्याचे आव्हाण असणार आहे.
- लहान व मध्यम आकाराच्या उद्योजकांना एक महत्वाचे आव्हानाला समोरे जावे लागणार आहे. ते म्हणजे उत्पादनाच्या गुणवत्तेशी तडजोड न करता उद्योगाच्या कार्यक्षमतेला टिकवून ठेवणे होय.
- भारतातील औद्योगिक क्षेत्र अजूनही विद्युतीकरणाच्या काळातच आहे.
- उद्योगांना येत्या काळात उत्पादकांना स्वयंचलीत पुरवठा साखळी निर्मातीची आवश्यकता निर्माण होणार आहे. आणि आजच्या भारतीय उद्योगाची स्थितीव व बाजार व्यवस्था बघता हे सुध्दा एक आव्हाण ठरणार आहे.
- देशातील मध्यम व लहान उद्योगात फारच मोजक्या प्रमाणात स्वयंचलीत तंत्रज्ञान वापरले जात आहे. कारण हे तंत्रज्ञान खर्चाऊ आहे म्हणून अशा उद्योगांना डिजीटलीकरण करण्यासाठी मोठया प्रमाणात वित्ताची आवश्यकता भासणार आहे. अन्यथा अशी उद्योगे या नवीन तंत्रज्ञानाला स्विकारू शकनार नाही.
- उद्योजकांमध्ये या तंत्रज्ञाना बाबत जागरूकतेचा अभाव आहे व त्यांच्या मध्ये नविन तंत्रज्ञानाच बाबत उदासिनता दिसून येते. कारणआधुनिकीकरणाच्या दिशेने सरकारचा व उद्योजकांमध्येव्यवस्थीत दृष्टीकोणाचा अभाव दिसून येतो.
- देशात स्वस्त श्रमाच्या उपलब्धते मूळे स्वयंचलीत व डिजिटल तंत्रज्ञानाला स्विकारण्याचे प्रमाण कमी आहे.

- डिजिटल तंत्रज्ञान कौशल्यधारीत श्रमाच्या उपलब्धतेचे प्रमाण कमी असल्यामूळे या नवीन तंत्रज्ञानाला स्विकारण्यास अनेक उद्योग तयार होणार नाही.

निष्कर्ष :

उद्योग ४.० हे डिजिटल तंत्रज्ञानाचे अभिसरण आहे. जे उत्पादन प्रोग्रामची माहिती, उत्पादन प्रणालीचे एकत्रीकरण व कनेक्टीविटी, माहीतीचे प्रगत विश्लेषणे, व्यवसायीक कृत्रिम व तांत्रिक बूध्दीमत्ता इ.च्या आश्चर्यकारक उपयोगामूळे आपल्या कल्पनेच्या पलीकडे उत्पादन क्षेत्रात बदल घडवून येत आहेत. परस्पर संवादात्मक उत्पादन क्रिया व माहीतीचे उत्पादक, उत्पादने व महत्वाचे म्हणजे ग्रहक यांच्यातील माहीतीचे प्रसरण त्यामूळे ही क्रांती इतर झालेल्या क्रांत्यापेक्षा वेगळी ठरणार आहे.

उत्पादनातील या नविन होत असलेल्या परिवर्तनामध्ये व औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासामध्ये IT क्षेत्राचे योगदान महत्वाचे असणार आहे. IT क्षेत्र ही चौथ्या औद्योगिक क्रांतीचा कणा ठरणार आहे. भारत या औद्योगिक क्रांतीत आपल्या IT तज्ञांच्या प्रतिभा संपन्नतेमूळे मोठया प्रमाणात संधी निर्माण करेल. याच IT क्षेत्रातील प्रतिभामूळे चौथ्या औद्योगिक क्रांतीत स्मार्ट कारखाने निर्माण करून भारत स्वत:चा मार्ग प्रशस्त करण्यास सक्षम आहे. भारत आपल्या IT क्षेत्रातील प्रगल्भतेच्या जोरावर जागतीक पातळीवर स्वत:ला स्थापित करण्याची क्षमता आहे. परंतू उत्पादनाच्या गुणवत्ता मापदंड व डिझाईन्स प्रक्रियेतील सुधारणेची अंमलबजावणी करण्याची आवश्यकता आहे. देशातील लहान व मध्यम उद्योगांना जागरूक करण्यासाठी व नवीन सांस्कृतिक परिवर्तनासाठी प्रभावी दृष्टीकोनातून सरकारला योजनांची आखणी व अंमलबजावनी करण्याची आवश्यकता आहे. तरच भारत केवळ कारखाना क्षेत्र नव्हे तर सुरक्षा, आरोग्य, कृषी, रेल्वे, संचार, पुरवठा साखळी, खाजगी उत्पादनाचा विकास साध्य करू शकेल.

संदर्भ :

1.ww.forbesindia.com/blog/technology/industry-4-0-how-india-can-build-for-the-future2
2. www.gita.org.in/Attachments/Reports/India's Readiness for Industry 4.0.
3.https://in.mitsubishielectric.com/en/feature/partneringindia/sme-in-terms-of-challenges-and-opportunities.
4. https://www.tandfonline.com/doi/full/
5. https://www.researchgate.net/publication/The Fourth Industrial Revolution I40 in India Challenges andOpportunities
6.https://www.businesstoday.in/opinion/the-spanner/indian-manufacturing-warming-up-toindustry-4.0/
7. https://economictimes.indiatimes.com/news/economy/policy/industry-4-0-making-india-smart-and-intelligent-manufacturing-hub/

ISSN : 2348-7143
December 2019

कृषीआधारीत उद्योग व ग्रामीण विकास

प्रा. डॉ. प्रज्ञा बागडे
विभागप्रमुख, अर्थशास्त्र
डॉ. मधुकरराव वासनिक पी.डब्ल्यू.एस. कला व वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर

प्रस्तावना :

भारत हा खेड्यांनी बनलेला देश आहे. त्यामुळे जोपर्यंत खेड्यांचा म्हणजे ग्रामीण भागाचा विकास होणार नाही, तोपर्यंत भारताचा विकास होणे शक्य नाही. भारताच्या विकासाचे प्रतिबिंबच मुळात खेड्यांच्या म्हणजेच ग्रामीण भागाच्या विकासात आहे. म्हणूनच ग्रामीण भागाचा सर्वांगिण विकास हा जागतिककरणाच्या स्पर्धेत कळीचा मुद्दा ठरला आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील पंचवार्षिक योजना आराखड्यातून सरकारने सातत्याने ग्रामीण विकासाला अग्रक्रम दिला आहे. ग्रामीण भागातील दारिद्र्य निर्मूलन, रोजगार वृद्धी व समृद्धी याकरिता असंख्य महत्वकांक्षी ग्रामीण विकास योजना सुरु केल्या आहेत. या योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करुन त्याची फळे जोपर्यंत ग्रामीण जनतेला मिळणार नाही तोपर्यंत ग्रामीण भारताच्या विकासाचे ध्येय पूर्ण होणार नाही. ह्या दृष्टीने जागतिकीकरणाच्या व स्पर्धेच्या काळातही ग्रामीण भागातील ६८ टक्के लोकसंख्या उपेक्षित राहू नये, यासाठी सरकारने ग्रामीण भागाच्या विकासात सातत्य ठेवून विकासाची गती वाढविणे आवश्यक झाले आहे.

कृषी हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा मूलाधार आहे. भारतातील ६८ %लोकसंख्येपैकी ५८ % लोकसंख्या उपजीविकेसाठी कृषी क्षेत्रावर विसंबून आहे. मोठ्या प्रमाणावरील दारिद्र्य हे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे लक्षण असलेले दिसून येते आणि ग्रामीण दारिद्र्य हे बेरोजगारी व अल्परोजगारीचे फलन आहे. कृषीप्रधान राष्ट्रांचा विकास हा त्या देशातील ग्रामीण विकास व शेती आधारित उद्योगांच्या विकासावर अवलंबून असतो. स्थानिक कच्चामाल, कमी भांडवल, अल्प तंत्रज्ञान, रोजगारीची अधिक क्षमता इ. दृष्टीकोनातून शेती आधारीत उद्योग हे ग्रामीण भागात स्थापन होतात त्यामुळे त्यांची ग्रामीण भागाच्या विकासातील भूमिका महत्वाची ठरते.

ग्रामीण भागात रोजगार आणि स्वयंरोजगाराच्या संधीची उपलब्धता करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी ग्रामीण भागातील भांडवल व मनुष्य बळाचा प्रभावी वापर व्हावा यासाठी शेती आधारीत उद्योगांची स्थापना करुन कृषी क्षेत्राचा अर्थात ग्रामीण भागाचा विकास साधने शक्य आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात ग्रामीण भागातील शेती आधारीत उद्योगांचे महत्व, त्यांच्या समस्या व संधी जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

कृषी उद्योग :

भारतातील शेती आधारित उद्योगास कृषी उद्योग, शेतीपूरक उद्योग, ग्रामीण उद्योग, शेती उद्योग असेही म्हटले जाते. ज्या उद्योगात शेतमालावर विविध प्रक्रिया केल्या जातात व ते उद्योग बहुतांशी ग्रामीण भागात सुरु केले जातात त्यांना शेती आधारीत उद्योग म्हणतात. अनेक उद्योगधंदे याखाली येतात. उदा. – कापड उद्योग, तेलबिया व तेलापासून होणारी उत्पादने, तंबाखू, फळांवरील प्रक्रिया, मद्यार्क, साखर कारखाने, वनोत्पादने, लाकडाच्या वस्तू, चामड्याच्या वस्तू इ. उद्योगधंदे ह्या वर्गात मोडतात. अल्पभांडवलात आणि अल्पवेळात पूर्ण होणाऱ्या अनेक कृषी उद्योगांना अजूनही वाव आहे.

व्याख्या: The National Council of Applied Economics Research नुसार, 'शेतमालावर प्रक्रिया करणारे व शेतीसाठी लागणारी अवजारे, खते, बी-बियाणे, किटकनाशके इ. निर्माण करणाऱ्या उद्योगांना कृषी उद्योग म्हणतात'.

शेती आधारित उद्योग व इतर उद्योग यात फरक करण्याच्या दृष्टीने नियोजन आयोगाने चार निकष निश्चित केले आहे. हेच निकष पुढे राष्ट्रीय विकास परिषदेकडूनही मान्य करण्यात आले आहेत.

१. शेतीकरीता प्रभावी आदाने (Inputs) निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न करणे.
२. शेतमालावर प्रक्रिया करण्यासाठी व त्यांचे रुपांतर करण्यासाठी मदत करणे.
३. प्रक्रिया केलेल्या वस्तूंना चांगला मोबदला मिळवून देण्याची खात्री देणे.
४. शेतीचे उत्पादन वाढविण्यास मदत करणे.

कृषी आधारित उद्योगांचे महत्व:

भारत हा विकसनशील देश असून या देशाच्या ग्रामीण विकासात शेती आधारीत उद्योगांची भूमिका अत्यंत महत्वाची ठरत आहे.

१. भारतातील गावांची समृद्धी व पुनर्निर्माण कृषी आधारीत उद्योगांच्या माध्यमातूनच शक्य आहे. बिजेन्द्रनाथ बॅनर्जी यांनी विकसीत व औद्योगिक देशांच्या अनुभवावरुन असे मत मांडले होते की, देशाच्या एकूण विकासात ग्रामीण व ग्रामीण

ISSN : 2348-7143
December 2019

विकासात कृषी उद्योग महत्वाचे आहेत. कृषी क्षेत्र व औद्योगिक क्षेत्र एकमेकांचे प्रतिस्थापन करु शकत नाही. त्यामुळे ते एकमेकांना पुरक आहेत म्हणून दोन्ही क्षेत्रांचा विकास साधणे गरजेचे आहे.

२. माजी पंतप्रधान मनमोहन सींग यांनी देखील राष्ट्रीय विकास परिषदेतील आपल्या भाषणात म्हटले होते की, कृषी क्षेत्राला नवसंजीवनी दिल्याशिवाय सर्व समावेशक विकासाचे ध्येय साध्य करणे शक्य होणार नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यांकडे विशेषत्वाने लक्ष देण्याची गरज आहे.

३. ग्रामीण औद्योगिकरणामुळे भांडवलात गतीशीलता आणता येते. उद्योग कौशल्यामध्ये गतीशिलता आणता येते. ग्रामीण लोकांचे शहराकडे होणारे स्थलांतरण थांबवून खेडी ओस व शहरे बकाल होण्यापासून वाचविता येतात.

४. ग्रामीण भागाच्या समतोल विकासासाठी या उद्योगांचे योगदान जास्त आहे. हे उद्योग शहरात केंद्रीत न होता ग्रामीण भागात केंद्रीत होत असल्यामुळे शहरीकरणाचे वाढते दुष्परीणाम टाळता येतात व ग्रामीण भागाचे अस्तीत्व निर्माण होईल.

५. आपल्या देशात भांडवलाचा तुटवडा असल्याने कमी भांडवलात हे उद्योग करता येतात. या उद्योगासाठी लागणारा कच्चा माल, हा स्थानिक स्वरुपाचा असल्याने तो कमी किंमतीस व गुणवत्ताधारक मिळतो. त्यामुळे या उद्योगातील उत्पादन कमी खर्चात होण्यास मदत होते.

६. ग्रामीण भागात शेती आधारीत उद्योगांच्या विकासामुळे सामाजिक व आर्थिक सुविधांचा विकास होतो. तसेच साठागृहे, बाजारपेठ, यांच्या विकासासाठी, निर्यात वृद्धी व सहकाराच्या विकास आणि ग्रामीण उपक्रमशीलतेसाठी या उद्योगांचे महत्व जास्त आहे.

७. या उद्योगांच्या विकासामुळे लोकांना वाढत्या प्रमाणात रोजगार मिळत असून त्यांचे उत्पन्न वाढते. त्यामुळे त्यांची ग्रामीण बचत वाढत जाऊन भांडवल निर्मितीस हातभार लागतो.

८.जलद ग्रामीण औद्योगिकरणामुळे विकसनशील देशात रोजगारीच्या संधीमध्ये वाढहोते. ग्रामीण भागातील कृषी आधारीत उद्योगात निर्माण झालेल्या रोजगारीमुळे तेथील कृषी क्षेत्राच्या भरभराटीस सहाय्य होते.

९. शेती आधारीत उद्योग हे ग्रामीण भागात स्थापन होत असल्यामुळे ग्रामीण बेकारी व ग्रामीण दारिद्र्य कमी होण्यास मदत होते.

१०.कृषी आधारीत ग्रामोद्योगांमुळे औद्योगिक विकेंद्रीकरण करणे शक्य होते. राष्ट्रीय उत्पन्नाचे समान वितरण होण्यास मदत होते.

११. जगातील अनेक विकसनशील देशांनी ग्रामीण विकासासाठी कृषी आधारीत उद्योगांना प्राधान्य दिले आहे.

१२. देशातील आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी व ग्रामीण क्षेत्राचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी या उद्योगांचे महत्व आहे.

१३. आपल्या देशात नैसर्गिक साधन संपत्ती विपूल प्रमाणात असून तिचा पर्याप्त वापर होण्यासाठी शेती आधारीत उद्योग महत्वाचे ठरतात.

१४. या उद्योगात औषधी वस्तूंचे उत्पादन होत असल्याने डोंगराळ व दुर्गम भागात वास्तव्य असलेल्या आदिवासी समाजाच्या विकासात मदत होते.

१५. या उद्योगांचे स्वरुप लहान असल्याने ते अल्पशा जागेत सुरु करता येतात. त्यामुळे उत्पादकास स्थीर घटकांवर जास्तीचा खर्च करावा लागत नाही.

१६. शेती आधारीत उद्योगंमुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत गुणात्मक परिवर्तन करणे शक्य होते.

कृषी आधारीत उद्योगांसमोरील समस्या:

१९९० च्या दशकात भारत सरकारने मुक्त अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला. मूळात मुक्त अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार म्हणजे आव्हानांचे पॅकेज होते.

१.उद्योगाला लागणारा कच्चामाल साठवून ठेवण्याची पुरेशी व्यवस्था नसल्यामुळे केवळ तीन महीने पुरेल एवढाच कच्चामाल साठवून ठेवता येतो. तसेच तयार उत्पादन साठवून ठेवण्यासाठी व्यवस्था आवश्यक आहे. ती उपलब्ध नसल्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन करुन महामान उत्पादनाचे फायदे घेता येत नाही.

२. जिथे धान्य, फळे आणि भाजीपाला निर्माण होतो तिथे त्या प्रमाणात त्यांच्या संकलनाची, साठवणुकीची आणि निर्यातीसाठीच्या योग्य यंत्रणेची व्यवस्थाच उपलब्ध नाही परिणामी फळे आणि भाजीपाला यांचे जितके उत्पादन होते त्याच्या ४० टक्क्याहून अधिक उत्पादनाच्या साठवणुकीची योग्य व्यवस्था नसल्याने नासाडी होते. शेती क्षेत्रातील उत्पादकता ही एक चिंतेची बाब आहे.

३. उस आणि कापूस ह्या सारखी पिके पैशाची पिके म्हणून शेतकऱ्यांनी स्वीकारली असली तरी त्यांना मिळणाऱ्या दरांच्या तुलनेत त्यांचा उत्पादन खर्च तसेच देशातील आयात-निर्यात धोरण या सर्वांचा परिणाम या पिकांच्या लागवडीवर सातत्याने होत असतो.

ISSN : 2348-7143
December 2019

४. कधी कधी उत्पादन उत्तम दर्जाचे असूनही आय.एस.आय. किंवा एगमार्क यासारखे मानांकन प्राप्त झालेले नसल्यामुळे निर्यातक्षम उत्पादन असतांनाही प्रत्यक्ष निर्यात करणे शक्य झालेले नाही.

५. सहकार चळवळीने काही प्रदेशात उत्पादन वाढले खरे पण कालांतराने सहकारी चळवळीतील व्यावसायिक दृष्टीकोणाचा अभाव व राजकारणात प्रवेश करण्यासाठीची एक पायरी म्हणून सहकारी संस्थांचा वापर करणे यातून सहकारी चळवळ आणि उस शेती यावर आरिष्ट निर्माण झाले.

६. शेतजमीनीचा वापर अन्य कारणांसाठी वाढत गेल्याने शेतजमीन घटायला लागली. शेती परावलंबी व्हायला लागली आणि त्यातून छोटा शेतकरीही कर्जबाजारी झाला व आत्महत्या करु लागला.

७. उद्योग स्थापन करण्यासाठी प्रशिक्षणाची गरज असते. त्यामुळे प्रशिक्षणाखेरीज ग्रामीण लोक उद्योग करण्यास धजावत नाही आणि सोयीच्या ठिकाणी व सोयीच्या वेळी प्रशिक्षण उपलब्ध होत नाही.

८. उत्पादीत मालाच्या विक्रीसाठी, बाजारपेठ विस्तारण्यासाठी मालाला आकर्षक वेष्टनाची गरज आहे. त्यासाठी प्रशिक्षणाची गरज आहे.

९. स्थानिक पातळीवर मागणी होत नसल्यामुळे प्रक्रिया, पॅकिंग व वाहतुकीचा खर्च बराच जास्त येतो.

यात्व्यतिरिक्त लोकांच्या आवडी-निवडीनुसार उत्पादन करणे अशक्य होत आहे. सरकारच्या चुकीच्या धोरणामुळे हे उद्योग मेटकुटीस आले आहे. या उद्योगांमधील वस्तूंच्या किंमतीचा प्रश्नही जटील झाला आहे.

उपाययोजना:

अभ्यास करीत असतांना कृषी आधारित उद्योगांच्या समस्यांचा विशेष अभ्यास करण्यात आला. त्या समस्यांच्या अनुशंगाने काही उपाययोजना या ठिकाणी विशद केल्या आहेत.

१. शेती आधारीत उद्योगांची स्थापना ग्रामीण भागात करण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या आधारभूत सोयी-सुविधा जसे वीज, पाणी, रस्ते, अधिकोष, प्रशिक्षण संस्था इ. निर्माण केल्यास ग्रामीण शेती आधारीत उद्योग सुरु करण्याची प्रेरणा ग्रामीण लोकांना मिळेल. त्यातून रोजगार निर्मिती, उत्पन्न वाढ, दारिद्र्य निर्मूलन यासारख्या गोष्टी साधल्या जातील.

२. शेती आधारीत उद्योग ग्रामीण भागात स्थापन केले तरी त्यामध्ये उत्पादित होणाऱ्या उत्पादनाला देशी बाजारपेठेसोबतच आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ उपलब्ध व्हावी म्हणून निर्यातक्षम उत्पादन करण्यासाठी उद्योजकांना प्रेरित करण्यासाठी निर्यातीकरिता आवश्यक सुविधा त्यांना सहज आणि सोपेपणाने उपलब्ध व्हावी यासाठी शासनाने प्रयत्न करावे.

३. भारतात ८० टक्के कोरडवाहू शेतकऱ्यांचे प्रमाण आहे. हा शेतकरी जे उत्पादन घेतो ते बाजारपेठेत नेल्यानंतर माल चांगल्या दर्जाचा नाही, त्यात ओलावा अधिक आहे, माती अधिक आहे अशी कारणे दाखवून मालाचे वजन मूळात असते त्यापेक्षा किमान १० टक्के कमी मानले जाते. बाजारपेठेच्या यंत्रणेसाठी पून्हा शेतकऱ्याला वेगळे पैसे द्यावे लागतात. अशा पद्धतीने होणारे शेतकऱ्यांचे नुकसान टाळण्यासाठी मुळात उद्योगाचे निकष लावून शेती नियोजन करावयास हवे व उद्योजकाची मानसिकता प्रत्येक गावापर्यंत कशी पोहचेल यादृष्टीने प्रयत्न व्हावेत.

४. शेती आधारीत उद्योगांच्या विकासासाठी शेती आधारित उद्योग विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात यावी. ज्या अंतर्गत या उद्योगांसाठी प्रशिक्षण, वित्तपुरवठा, अनुदान देवून ग्रामीण तरुणांना शेती आधारीत उद्योग स्थापन करण्यासाठी आकर्षित करता येईल.

५. कृषी आधारीत उद्योग ग्रामीण भागातच आणि शेतकरी, शेतमजूर यांनी सहकारी तत्वावर किंवा बचतगटाच्या माध्यमातून सुरु करण्यास प्राधान्य देण्यात यावे. जेणेकरुन ग्रामीण भागातील लोकांच्या उत्पन्न स्तरात वाढ होवून ग्रामीण विकास साधने शक्य होईल.

६. वेगळा कृषी अर्थसंकल्प दरवर्षी सादर करण्यात यावा जेणेकरुन एकूणच कृषी क्षेत्राच्या विकासासाठी आर्थिक तरतूद करणे शक्य होईल. शेती आधारीत उद्योगांना विशेष प्राधान्य देवून ग्रामीण विकास पर्यायाने राष्ट्र विकास साधण्यास मदत होईल.

७. या व्यतिरिक्त या उद्योगांच्या विकासाकरीता बॅंकांनी अल्प व्याजदराने कर्ज पूरवठा करावा, देशातील सींचनव्यवस्थेत सुधारणा करणे व वाढविणे आवश्यक आहे, भारनियमन पद्धत बंद करावी, साठागृहे व गोदाम व्यवस्थेत सुधारणा करावी, नियंत्रित बाजारपेठेंची संख्या वाढवावी, वाहतूक व दळणवळण सुविधा गुणवत्ताधारक व आवश्यक इतकी असणे आवश्यक आहे, निर्यातवृद्धीसाठी सरकारने निर्यात कर रद्द करुन निर्यातीवरील बंधने दूर करावीत.

८. शेती आधारीत उद्योगांच्या विकासासाठी प्रशिक्षण व संशोधन सुविधा उपलब्ध करावी. या उद्योगांना आधुनिक साधनांची खरेदी करण्याकरीता सरकारने कर्जपूरवठा करावा. तसेच उद्योगांच्या विकासासाठी अनुदाने द्यावीत.

सरकारने वरीलप्रमाणे उपाय केल्यास या उद्योगांच्या विकासास मदत होईल. भारत हा खेड्यांचा देश आहे. खेडी सुधारली तर ग्रामीण भागात सुधारणा होतील म्हणून ग्रामीण भागात चालणारे शेती आधारीत उद्योग हे ग्रामीण विकासाचे आधारस्तंभ आहेत असा सर्व पातळीवर विचार होणे आवश्यक आहे.

संधी:

१. आज भारतीय शेती आधुनिकतेकडे वळू पाहते आहे. भारतीय शेतकरी परंपरागत पिकांसोबतच आता नवनवीन उत्पादन घेतो आहे. उत्तम दर्जाच्या शेतमालावर अनेक प्रकारच्या प्रक्रिया केल्या जात आहेत. उर्वरीत माल शीतगृहात साठवतो आहे. नवीन प्रयोग करण्याची क्षमता दिवसेंदिवस वाढत आहे. सर्वात महत्वाचं म्हणजे देश- विदेशातील बाजार समजून घेतो आहे. हे स्वप्नवत वाटणारं चित्र आता भारतातही मोठ्या प्रमाणात दिसू लागलं आहे.

२. भारतातील शेतमाल प्रक्रिया उद्योगांचे ग्राहक शंभरावर देशात आहेत आपल्याकडे मॉल्समध्ये शेतमाल प्रक्रिया उद्योगांच्या वस्तू उपलब्ध आहेत त्या वस्तू अमेरिकेतील काही मॉल्समध्ये देखील उपलब्ध आहेत. आपल्याकडे पॅकींग फुडचं महत्व वाढत चाललं आहे. मॉल्समध्ये कापून निवडून तयार केलेल्या पालेभाज्यांच्या विक्रीत खूपच वाढझालेली दिसते.

३. सरकार मेक इन इंडिया अंतर्गत तब्बल १४ हजार कोटी रुपये शेती प्रक्रिया उद्योगांसाठी खर्च करणार आहे. देशामध्ये ४२ मेगा फूड पार्क्स उभारले जाणार आहे. त्यापैकी ५ फूड पार्क्सची उभारणी पूर्ण झालीय. यातून तीन लाख लोकांना रोजगार उपलब्ध होवून सुमारे १२ लाखावर शेतकऱ्यांना त्याचा फायदा होणार आहे. गुजरात राज्यातील खेडा गावात सुरु केलेल्या अमूल प्रकल्पानं आज विशालकाय रुप धारण केले आहे.

निष्कर्ष:

कृषी आधारित उद्योग व ग्रामीण विकास ह्या अध्ययनातून खालील निष्कर्ष निघाले आहेत. आग्र्याचा पेढा, चितळ्यांची बाकरवडी, अमूलचं आईसक्रीम, हल्दीरामची मिठाई, बंगाली मिठाई, महाराष्ट्रीयन पापड या सर्वांनी जागतिक बाजारपेठेत आपलं स्थान मिळवलं आहे. ते स्थान मिळवणं नव्याने पदार्पण केलेल्या उद्योगांनाही शक्य आहे. गरज आहे मी फक्त इच्छा शक्ती आणि परिश्रमाची.

१.मेक इन इंडियाच्या संकल्पनेतील ग्रामीण रोजगाराचे, उत्तम दर्जाच्या उत्पादनाचे व निर्यात वाढीचे उद्दिष्ट शेती आधारीत उद्योगातून साध्य होईल. यातून ग्रामीण विकास करण्याचे स्वप्न खऱ्या अर्थाने साध्य होईल.

२. शेतातील उत्पादित मालावर प्रक्रिया करणे, खऱ्या अर्थाने कृषी उद्योग मोठ्या प्रमाणात विकसीत होण्याला वाव आहे. प्रामुख्याने फळ प्रक्रिया उद्योग मोठ्या प्रमाणात विस्तारावा लागेल.

३. देशातील ग्रामीण भागात कृषी प्रक्रिया उद्योग सुरु केल्यास शेतातील कच्च्या मालाला तेथेच बाजारपेठ उपलब्ध होईल. शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारुन व रोजगारात वृद्धी होवून ग्रामीण भागातील होणारे स्थलांतर थांबेल.

४. मेक इन इंडिया अंतर्गत या उद्योगांसाठी ज्या सुविधा व सवलती देऊ केल्या गेल्या आहेत त्याचा फायदा भारतातील शेतकरी व उद्योजक कसा घेणार ही अत्यंत महत्वाची बाब आहे.

५. अन्न प्रक्रिया उद्योगगात दळलेले धान्य, साखर, खाद्यतेल, पेये, फळे आणि भाजीपाला प्रक्रिया व दुग्धजन्य पदार्थ यांचा समावेश आहे. या उद्योगांना प्रोत्साहन मिळावे.

६. मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन करण्यासाठी भांडवलाची गरज असते. परंतु ते सहजतेने उपलब्ध होत नाही.

७. कृषी पर्यटन उद्योगही हा नव्यानेच विकसीत होणारा उद्योग आहे. त्यामध्ये वाढ होणे आवश्यक आहे.

८. कृषी उत्पादनांच्या निर्यातीत भारताचा सध्या ६ वा क्रमांक आहे तितका कायम राहावा यासाठी विशेष प्रयत्न व्हावे.

संदर्भसूची:

१.कविमंडन विजय, कृषी अर्थशास्त्र, मंगेश प्रकाशन, नागपूर.

२. देसाई – भालेराव, भारतीय अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन, पुणे.

३. मिश्र डॉ. जयप्रकाश, (२००७) 'कृषी अर्थव्यवस्था', साहित्य भवन पब्लिकेशन्स, आग्रा.

४. ढमढरे एस.व्ही., भारतीय अर्थव्यवस्था, प्रथम आवृत्ती २००८, डायमंड पब्लि. पुणे.

५. ढाले रविन्द्र, डॉ.पंजाबराव देशमुख यांचे कृषीविषयक आर्थिक विचार, २००९.

६. वायमे प्रा. गोवर्धन कल्याण, 'स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय कृषीचा विकास : एक दृष्टिक्षेप', ऑगस्ट २०१२.

७. संतोष दास्ताने, महाराष्ट्र वार्षिक २०१३, नितीन प्रकाशन, पुणे.

८. उद्योजक, दिपक देशमुख, मार्च २०१३, एप्रिल २०१३.

९. वाणी डॉ. निता 'कृषी अर्थशास्त्र', प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगांव, २०१५.

१०. अर्थसंवाद, जुलै - सप्टेंबर, २०१५

११. अर्थसंवाद, जानेवारी - मार्च, २०१६.

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal* **ISSN : 2348-7143**
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013) **December 2019**
Special Issue

वर्तमान जागतिक अर्थव्यवस्था व साहित्य

डॉ. जयश्री शास्त्री
मराठी विभागप्रमुख, लोकमान्य महाविद्यालय,वरोरा.

जागतिकीकरणाचा वेध घेत आधुनिक संवेदनांचे साहित्य कथा—कादंबरी, नाटक—कविता या सारख्या साहित्य प्रकारातून प्रगट होऊ लागले. परंतु सर्वात प्रभावी काव्य हा वाङ्मय प्रकार तीव्रतेने व्यक्त होताना दिसतो. एकूणच नव्वदोत्तरी साहित्य हे जागतिकीकरणाला, स्वाभाविकच वर्तमान अर्थव्यवस्थेला प्रभावीपणे प्रगट करणारे साहित्य असून, त्या कलाकृतींशी रसिक वाचक सहजनेते एकरूप होतांना दिसतो असे निश्चित म्हणता येते.

साहित्य म्हणजे मनुष्याच्या अनुभवांची प्रगटनावस्थाच असते, जी कथा, कादंबरी, नाटक,कविता, चरित्र, आत्मचरित्र यापैकी कोणत्याही साहित्य प्रकारातून अभिव्यक्त होत असते. वास्तविक मम्मटाने सांगितलेल्या साहित्याच्या प्रयोजनांपैकी 'काव्यं यशसे अर्थकृते, व्यवहारविदे, शिवेतरक्षतये...'[१] म्हणजे कीर्ती, व्यवहारज्ञान, अशुभनिवारणासोबत अर्थप्राप्ती हे एक प्रयोजन सांगितले आहे. अर्थातच केवळ अर्थप्राप्तीसाठी कलावंत आपल्या जवळचे लेखन कौशल्य पणाला लावतो. त्यात जुने शाहीर, राजकवी उपजीविकेसाठी लिहिणारे लेखक निश्चितच लक्षात घेतायेतील. लेखकाच्या दृष्टीने अर्थप्राप्ती हे प्रयोजन पूरक वा आनुषंगिक म्हणता येईल. परंतु लक्षणीय गोष्ट म्हणजे लेखक घडण्यापूर्वी तो चांगला आस्वादक, रसिक असावा लागतो आणि त्या रसिकाची साहित्यिक अभिरूची नियत करणाऱ्या घटकांमध्ये सांस्कृतिक पर्यावरण, आर्थिक पर्यावरण, वाङ्मयीन पर्यावरण यांचा समावेश होतो.

साहित्याला व्यापणारे आर्थिक पर्यावरण : व्यक्ती आणि समाजाच्या जीवनाला प्रभावित करणारे मूल्य म्हणून आर्थिक स्थितीचा उल्लेख नेहमी लक्षात घेतला जातो. मनुष्याची जीवनशैली शेवटी अन्न, वस्त्र, निवारा या मुलभूत गरजांच्या स्वरूपाशी निगडीत असते. याच जाणिवेतून 'आधी पोटोबा मग विठोबा' हा वाक्यप्रचार निर्माण झालेला आहे. त्यामुळे अनंत गरजांशी जोडलेले क्षेत्र म्हणजे आर्थिक क्षेत्र होय. शिक्षण, ग्रंथनिर्मिती, विद्याव्यासंग, कलाक्षेत्र आणि विशेषत: निर्मिती व आस्वाद यासाठी आवश्यक असणारे स्थैर्य व स्वास्थ्य यांचा आर्थिक पर्यावरणाशी निकटचा सबंध असतो. अशा प्रकारच्या अनुकूल आणि प्रतिकुल आर्थिक पर्यावरणाचा व्यक्ती आणि समाज यांच्या घडणीवर स्वाभाविकच मोठा परिणाम होतो. त्यामुळे लेखक आणि वाचक यांच्या अभिरूचीही त्यांच्या त्यांच्या आर्थिक स्तरांच्या जाणिवांमुळे नियंत्रित झालेल्या असतात. स्वाभाविकच त्यांचा साहित्यावर परिणाम होतो.

साहित्याला आर्थिक पर्यावरणाने प्रभावित करणारा मार्क्सवाद : मार्क्सवादी जीवनदृष्टी ही एकूण समाजजीवनाच्या संदर्भात आर्थिक पर्यावरणच प्रमाण मानणारी आहे."मार्क्सवाद्यांकडून मांडला जाणारा 'पाया व इमला' हा सिद्धांत म्हणजे उत्पादनाची साधने. त्यांची मालकी असणारे अन् त्यावर श्रम करणारे श्रमिकांचे होणारे शोषण, त्यातून संभवणारे आर्थिक हितसंबंध यातून पाया सज्ज होतो. नंतर त्यावर धर्म, नीती संस्थापक, व्यवहार,कला व्यवहार,यांचा इमला उभा राहतो असे मत ढोबळ मानाने सांगता येते."[२] तेव्हा कला वा साहित्य आणि त्याविषयीची अभिरुची ही सर्व काळी सर्व समाजात आर्थिक पर्यावरणातून सिद्ध होत गेली असा मार्क्सवाद्यांचा दावा असल्यानेच या दृष्टिकोनातून त्यांनी भिन्न काळातील साहित्यनिर्मितीचा तत्कालीन आर्थिक पर्यावरणाशी संबंध जोडून दाखविलेला आहे. नवकाव्याचे प्रणेते कवीवर्य बा. सी. मर्ढेकर यांच्या 'मी एक मुंगी' सारख्या कवितेतून त्यांनी "दहा दहाची लोकल गाडी । सोडित आली पोकळ श्वास। घड्याळांतल्या कांट्याचा अन् । सौदा पटला दीन उदास"३ किंवा "यंत्र युगातील नवनृत्याचा । स्वानुभाव हा प्रगटे येथे । मनोज्ञ मुद्रा शिल्पित एक । संगमरवरी मांसामध्ये । अहा कोळसेवाला काळा । नव्या मनुंतिल गिरिधर पुतळा।।"४ यंत्रयुगाचे काव्यातून पडणारे पडसाद मर्ढेकर असे व्यक्त करतात किंवा "केला थोडा रोजगार। आणि अन्नाचा विचार; आता शेवटी लाचार । माझा मीच ।।"५ आर्थिक सत्याची वास्तविकता अनुभवास येते. एकूणच बदलत्या यंत्रयुगामुळे साहित्यावर होणारा परिणाम त्यातील संघर्ष मर्ढेकरानंतर, शरश्चंद्र मुक्तिबोध, नारायण सुर्वेसारख्यांनी मार्मिकतेने चितारले. साहित्याच्या विविध प्रवाहातही अगदी स्वातंत्र्यानंतरचे, साठोत्तरी आणि पुढे नव्वदोत्तरी कालखंडात फोफावलेल्या जागतिकीकरणाविषयी बोलताना बाजारकेंद्री अर्थव्यवस्थेने सर्वसामान्य माणसाला ग्राहक बनविण्याच्या उद्देशाने काबीज केलेली सर्व साधने किंवा माध्यमे (उदा. जाहिराती, प्रसार माध्यमे इ.) तसेच सत्ताकांक्षेतून उद्भवू शकणारे धोके (उदा. दहशतवाद, हिंसाचार, असुरक्षितता, सांस्कृतिक पडझड, इ.) याविषयी साहित्यातून बोबले जाऊ लागले. या बाजारकेंद्री व्यवस्थेमुळे सर्वसामान्यांचे जगणे किती विलक्षण संभ्रमाचे बनले आहे हे वास्तव साहित्यातून प्रगटते.

साहित्य प्रवाहांना व्यापणारे आर्थिक पर्यावरण : आजच्या जनवादी किंवा स्त्रीवादी किंवा साठोत्तरी साहित्याच्या प्रेरणा तर प्राधान्याने आर्थिक पर्यावरणजन्य अशाच आहेत. स्त्रीमुक्ती आंदोलबनाचा प्रमुख आधारच मुळात आर्थिक विचार

ISSN : 2348-7143
December 2019

हा आहे. स्त्रीची विविधरूपी भूमिका मांडणारे जे ललित साहित्य दिसते त्यात प्राधान्याने मध्यमवर्गीय, कनिष्ठ मध्यमवर्गीय अशा कमावत्या स्त्रियांच्या समस्या चित्रित होताना दिसतात. उदा. प्रभा गणोरकर, नीरजा, विजया राजाध्यक्षा, कविता महाजन, मीनाक्षी पाटील, ज्योती लांजेवार, प्रज्ञा पवार, इ. कितीतरी स्त्री साहित्यिकांनी आर्थिक शोषणाला बळी पडलेल्या स्त्रियांचे विश्व विविध माध्यमातून वर्णन केले आहे. अनेक कथा, कादंबऱ्या, नाटक आणि कविता, ललित या साहित्य माध्यमातून आर्थिक पर्यावरणाचा प्रभाव दिसून येतो. श्री. शरद जोशी आणि त्यांच्या संघटनेने देखील आर्थिक जाणिवांच्या पातळीवर ग्रामीण भाग उभा करण्याचा प्रयत्न केला. ग्रामीण भागाला त्यांनी सर्वप्रथम त्याच्या आर्थिक दारिद्र्याची वास्तव कारणे समजावून दिली. याचे अत्यंत प्रभावी वर्णन ग्रामीण कादंबऱ्यांमधून आले आहे. उदा. सदानंद देशमुख यांच्या 'बारोमास' सारख्या कादंबरीतून या आर्थिक शोषणाने त्रस्त झालेल्या युवकांची दिशाहीन अवस्था वर्णन केली आहे.

अनेक कथा, कादंबऱ्या, नाटक आणि कविता ललित या साहित्य माध्यमातून आर्थिक पर्यावरणाचा प्रभाव दिसून येतो. ग्रामीण साहित्याची चळवळ, ग्रामीण साहित्य परिषदेचा जन्मही या आर्थिक पर्यावरणातून झाला. ग्रामीण भागातील अज्ञान, दारिद्र्य, दु:ख, रूढिप्रियता, सोशिकपणा, घाणेरडेपणा, दंडेली, इ. विशेषांचा त्यामागील आर्थिक शोषणाचा संदर्भ लक्षात घेऊन नवा अन्वयार्थ लावण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. स्वाभाविकच बदललेल्या आर्थिक पर्यावरणाच्या जाणिवेचाच साहित्याभिरूचीवर देखील परिणाम होत आहे. या प्रकारची ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भाने मार्मिक साहित्यकृती रचना करणाऱ्यांमध्ये आनंद यादव, रा. र. बोराडे, भास्कर चंदनशिव, श्रीराम गुंदेकर, इंद्रजित भालेराव अशी कितीतरी नावे लक्षणीय आहेत.

वर्ण व्यवस्थेचा जन्म हा देखिल श्रमव्यवस्थेतूनच झालेला आहे हे लक्षात घेतले की सामाजिक म्हटल्या जाणाऱ्या अन्यायामागे आर्थिक हितसंबंधाची सूत्रे असल्याचे लक्षात येते. तसे पाहता ग्रामीण साहित्याप्रमाणेच दलित साहित्याची चिकित्सा करताना हे लक्षात येते की दलित साहित्य मूलत: ग्रामीण साहित्यच आहे. जे प्रश्न ग्रामीणांचे तेच दलितांचे विशेषत: ग्रामीण भागाच्या होणाऱ्या आर्थिक शोषणाच्या सूत्राधारेच आर्थिक निकष लावता येतात. दलितांबाबत सतत सांगितला जाणारा मुद्दा म्हणजे परंपरेने होत आलेल्या सामाजिक अन्यायाचा. अर्जुन जांगळेसारख्या कवीने 'छावणी हलते आहे' या काव्यसंग्रहातून म्हटले आहे की, "जगत आहोत आम्ही इथे, जगावे लागते म्हणून । तर असे हे जिणे जगत असताना । ही महानगरी आमच्यावर खूष झाली। 'बेकार' नावाची तिची प्रियतम पदवी आम्हाला बहाल केली."[६] यासारख्या रचनेतून शिक्षणानंतरही आर्थिक स्थिती सबळ होऊ शकली नाही याचे पडसाद उमटताना दिसतात.

जागतिकीकरणातील अर्थव्यवस्था आणि वर्तमान साहित्य :– वर्तमान परिस्थितीत जागतिकीकरणामुळे आज आपली देशीय अस्मिता बहुसांस्कृतिकता, बहुभाषिकता आणि म.गांधींनी संस्कृतीचा पाया मानलेले आणि भारतीयांचे वैभव आलेले पारलौकिक कल्याणही धोक्यात आले आहे. "भोगवादी आणि शोषणवादी जागतिकीकरण हे केवळ भारतीयांनाच नव्हे तर संबंध जगालाच घातक आहे आणि जगात एकच भाषा, एकच भोगवादी आर्थिक संस्कृती, एकच वंश टिकविण्यासाठी सुरू असलेल्या ह्या जागतिकीकरणाला प्रखर विरोध करणे केवळ देशीयतेमुळेच शक्य आहे."[७]

जागतिकीकरणात म्हणजेच ग्लोबल व्हिलेजच्या युगात जगणारे नवे जुने काही कवी आपल्या प्रतिभा सामर्थ्याने वर्तमान साहित्यातून व्यक्त होताना दिसतात. त्यात श्रीकृष्ण राऊत, श्रीकांत देशमुख, जयराम खेडेकर, हेमंत दिवटे, अशोक कोतवाल, प्रवीण बांदेकर, मंगेश बन्सोड, मंगेश काळे, रवीन्द्र इंगळे, चावरेकर, नितीन रिंढे, पी. विठ्ठल, संतोष पवार, श्रीपाद भालचंद्र जोशी अशा अनेक कवींनी जागतिकीकरणाला विरोध करीत अत्यंत तीव्र प्रतिक्रिया आपल्या काव्यातून नोंदविल्या आहेत. उदा. अजयकांडर आपल्या काव्यातून म्हणतात, "का जे साधा शब्दही बोलत नाहीत गरिबांशी । ते ईमेल धाडतात मित्रांना । का एक निरोपही देऊ शकत नाहीत शेजाऱ्यांना । ते मोबाईल टू मोबाईल राहतात संपर्कात दररोज । का जे स्वत:शीही साधू शकत नाहीत सुसंवाद । ते इंटरनेटवर जग पाहतात?"[८]किंवा वर्जेश सोळंकी आपल्या कवितेतून तीव्रतेने म्हणतात,

"सगळीकडे कशी पादल्यासारखी सायबर हवा
इन्फोटेकने वामनासारखी पादाक्रांत केलीय पृथ्वी
जाहिरातीच्या जादुई चादरीवर बसून
पाहत असशील झपाट्यानं बदलत चाललेलं
जगण्याचं इन्फ्रास्ट्रक्चर
हरवू लागलोय आज आपण आपली शैली भाषा...."[९]
किंवा
"सर्व धर्मजाती जनजाती पंथ घुसळवून
एकाच जिंगलवर झुलताहेत सर्व जन, सर्व जग
अति महाप्रचंड महाआरती

एकाच भाषेत एकाच विश्वात
एकाच स्वरात
एकाच जल्लोषात"
"ब्रॅण्डेवाकी जय, ब्रॅण्डवाको जय"[१०]

अशा कितीतरी रचना आपल्या जीवनाचा अविभाज्य भाग असलेल्या बदलत्या अर्थव्यवस्थेमुळे साहित्यातून आपण अनुभवत आहोत. परिस्थितीची वास्तविकता अशी की आपल्या नीतिमत्तेचे प्रमाणपत्र देखिल e-vigilence certificate च्या माध्यमातून मिळवावे लागते आहे. त्यामुळे आशय प्रगटीकरण हे आर्थिक व्यवस्थेनुसार प्रभावित होत आहे.

निष्कर्ष : जागतिकीकरणाचा वेध घेत आधुनिक संवेदनांचे साहित्य कथा–कादंबरी, नाटक–कविता या सारख्या साहित्य प्रकारातून प्रगट होऊ लागले. परंतु इतर साहित्य प्रकारांच्या तुलनेत सर्वात प्रभावी काव्य हा वाङ्मय प्रकार तीव्रतेने आणि सहज व्यक्त होताना दिसतो. एकूणच नव्वदोत्तरी साहित्य हे जागतिकीकरणाला स्वाभाविकच वर्तमान अर्थव्यवस्थेला प्रभावीपणे प्रगट करणारे साहित्य असून, त्या कलाकृतींशी रसिक वाचक सहजनेते एकरूप होतांना दिसतो असे निश्चित म्हणता येते.

संदर्भ :

१. साहित्यविचार, अ.वा.कुळकर्णी, पृ.१८८
२. साहित्यविचार, अ.वा. कुळकर्णी पृ.१६१
३. बा. सी. मर्ढेकर, आणखी काही कविता, पृ. ८८–८९
४. काही कविता, पृ. ५८–५९
५. मर्ढे कविता पृ. २७
६. दलित साहित्य, वेदना आणि विद्रोह, भालचंद्र फडके, पृ.१४८
७. जागतिकीकरण समाज आणि मराठी साहित्य, पृ. १९९, संपादक रवींद्र शोभणे, लेखक डॉ. किशोर सानप
८. आवानओल, अजय कांडर, पृ. ५३
९. वर्जेश ईश्वरलाल सोळंकीच्या कविता, वर्जेश सोळंकी, पृ.४०
१०. '.... थांबताच येत नाही', पृ.७०

ISSN : 2348-7143
December 2019

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा विकास आणि सहकारी क्षेत्र

प्रा. डॉ. राजेश के. चिमणकर
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख एफ.ई.एस.गर्ल्स कॉलेज, चंद्रपूर

प्रस्तावना :–

१८ व्या शतकात इंग्लडमध्ये झालेल्या औद्योगिक क्रांतीमुळे अनेक आर्थीक आणि सामाजिक बदल झाले. शेती व्यवसायात आधुनिक पध्दतीचा अवलंब केला जावु लागल्याने शेतीचे परंपरागत स्वरूप आमुलाग्र बदलले. भांडवलशाही शेती पध्दत अस्तित्वात आली. उत्पादनाच्या यांत्रिकीकरणामुळे अनेक मजूर अतिरिक्त ठरल्याने रोजगारासाठीचे शहराकडे वळाले. त्याचप्रमाणे आधुनिक पध्दतीचे कारखानदारी उत्पादन सुरू होताच त्याबरोबर स्पर्धा करून टिकून राहणे अनेक कुटीर उद्योगांना अशक्य झाले. अनेक परंपरागत कुटीरोद्योग बंद पडल्याने त्या ठिकाणाचे अनेक कारागीर बेकार होउन ते रोजगाराच्या शोधार्थ शहरी भागाकडे आकर्षित होऊ लागले. ग्रामीण भागातील जमीन, भांडवल, मानवी लाभ इ. वापर शहरी भागांच्या विकासासाठी करण्यात येऊ लागला. शहरी भागांचा विकास झपाटयाने होउ लागला. शहरी भागांतील कारखानदारांनी आधुनिक उत्पादन पध्दतीचा वापर सुरू झाल्यामुळे भांडवलप्रधान अर्थव्यवस्था अस्तित्वात येउन तिचा झपाटयाने विकास होत गेला. यामुळे ग्रामीण भागांच्या विकासावर मात्र अत्यंत प्रतिकुल परिणाम होउ लागले. ग्रामीण अर्थवयवस्था कुठीत झाल्यामुळे ग्रामीण भागातील जनता दारिद्रयाच्या भोव–यात अडकून पडले.अशाप्रकारे ग्रामीण व शहरी भागांच्या विकासात कार मोठी तफावत निर्माण झाली. ग्रामीण भागातील कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था आणि शहरी भागातील उद्योगप्रधान अर्थव्यवस्था यांच्या विकासात मोठा असमतोल निर्माण झाला.

संशोधनाची गृहिते :–

१.ग्रामीण विकासात सहकार क्षेत्राचे योगदान इतर क्षेत्रापेक्षा जास्त आहे.
२.ग्रामीण आणि शहरी अर्थव्यवस्थेत तफावत निर्माण झाली आहे.
३.ग्रामीण भागातील शेती व्यवसायाकडे शासनाचे दुर्लक्ष आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :–

१.सहकारी क्षेत्राविषयी माहिती जाणून व तपासून घेणे.
२.ग्रामीण विकासातून सहकारी क्षेत्राचे योगदान जाणून घेणे.
३.ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील निष्पती व उविण तपासणे.

संशोधन पध्दती:–

प्रस्तुत शोध निबंधात संशोधन करतांना दुय्यम माहितीचा वापर करण्यात येणार आहे. ग्रामीण विकास आणि सहकारी क्षेत्र याविषयी यापूर्वी जी माहिती वेगवेगळया स्वरूपात प्रकाशीत करण्यात आली आहे. त्या माहिती आणि आकडेवारी संकलन करून त्या माहितीचे निर्वचन व विषलेश्न करून योग्य निष्कर्ष व उपाय योजना सुचविण्यात येतील.

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप व लक्षणे:–

कोणत्याही क्षेत्रातील ग्रामीण अर्थव्यवस्था ही त्या देशाला संपूर्ण अर्थव्यवस्थेचाच एक अविभाज्य भाग आहे. ज्या पध्दतीत किंवा व्यवस्थेत, विशिष्ट प्रदेशात राहणारा समाज आपल्या गरजा पूर्ण करण्याच्या हेतूने वस्तूंचे व सेवांचे उत्पादन करण्यासाठी जाणीवपूर्वक व संघटीतपणे आपसामध्ये सहकार्य करतो. त्या पध्दतीस किंवा व्यवस्थेस अर्थव्यवस्था असे म्हणतात. या संकल्पनेच्या आधारे ग्रामीण भागात राहणारा समाज आपल्या गरजा पूर्ण करण्याच्या उद्देशाने वस्तूंचे व सेवांचे उत्पादन करण्यासाठी जाणीवपूर्वक व संघटीतपणे आपसात सहकार्य करतो. त्या व्यवस्थेला ग्रामीण अर्थव्यवस्था असे म्हणतात.

लक्षणे:–

१. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील ८० टक्के पेक्षा जास्त लोकसंख्या शेती या घटकावर अवलंबून असते. ताप्तर्य ग्रामीण अर्थव्यवस्था शेतीप्रधान असते.
२. शेती व्यवसायात वापरण्यात येणारे उत्पादन तंत्र परंपरागत स्वरूपाचे असल्यामुळे शेती व्यवसायातील उत्पादकता निकृष्ट प्रतीची आहे.
३.शेती क्षेत्रातुनप्रामुख्याने अन्नधान्याचे व कच्चा मालाचे उत्पादन होत असते.
४.अन्नधान्य व कच्चामाल यांची मोठया प्रमाणात निर्यात केली जाते.

ISSN : 2348-7143
December 2019

५. शेती, जंगल, खनिज, उद्योगामध्ये लोकांना रोजगार उपलब्ध होतो. राष्ट्रीय उत्पन्नात या उद्योगांचा वाटा मोठा असल्यामुळे अशा अर्थव्यवस्थेला प्राथमिक उत्पादन करणारी अर्थव्यवस्था असे म्हटले जाते.
६.लोकांचे दरडोही उत्पन्न कमी असते. त्यामुळे दारिद्रय रेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण फार मोठे असेल.
७.शेती व्यवसायात हंगामी स्वरूपाचा रोजगार उपलब्ध होतो. त्यामुळे या व्यवसायात सुप्त (अदृष्य) बेकारीचे प्रमाण असते.
८.परंपरागत व कालबाहय उत्पादन तंत्र व साधनांचा वापर करण्यात येतो.
९. लोकसंख्या वाढीचा वेग जास्त.
१०.निकृष्ट राहणीमान, कुपोषण कमी कार्यक्षमता असते.

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या समस्या :–

१.दारिद्रयाचे दृष्टचक्र कार्यरत असते.
२.बचत व भांडवल निर्मितीचे अल्प प्रमाण.
३.अदृश्य बेकारीचे सहअस्तित्व.
४.मुलभूत सेवा व सुविधांची कमतरता.
५.बाजारपेठेतील अपूर्णता.
६.गतिमान कल्पक नेतृत्वाची कमतरता.
७.लोकामध्ये जागृकतेचा अभाव.
८.असंघटीत कामगाराचे अस्तित्व.
९. शास्त्रीय दृष्टिकोणाचा अभाव.
१०.अकार्यक्षम प्रशासकीय यंत्रणा.

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे महत्व:–

१. राष्ट्रीय उत्पान्नात महत्वाचे योगदान.
२.रोजगार निर्मितीस महत्वाचे स्थान.
३.औद्योगिक विकासात महत्वपूर्ण योगदान.
४.आंतरराष्ट्रीय व्यवहारातून दुर्मिळ परकीय चलन प्राप्त.
५.सहाय्यक उद्योगांच्या विकासाला सहाय्यक.
६.शासकीय उत्पन्नाचे साधन.
७ विकासातील असंतुलन दुर करण्यासाठी मदत.

RESEARCH JOURNEY

सहकाराचा अर्थ व स्वरूप :–

तांत्रिक अर्थाने विचार केल्यास सहकार म्हणजे सहकारी तत्वावर व्यवसाय करणारी व्यापारी संघटना किंवा सहकारी व्यवसाय संघटना असा अर्थ होतो. व्यापक अर्थाने सहकार या शब्दाचा अर्थ मानवातील समूह जीवन जगण्याच्या उपजत असणाच्या प्रवृत्तीशी संबंधीत आहे. सहकार म्हणजे एकत्रित काम करणे किंवा एकमेकांना मदत करणे असा अर्थ होतो. 'सहकार' या शब्दाला जो व्यापक अर्थ आहे त्या अर्थाप्रमताणे समूहात राहून कार्य करणे किंवा एकत्र कार्य करणे किंवा परस्परांना सहास करणे किंवा सर्वांच्या हितासाठी एकत्रित कार्य करणे म्हणजेच सहकार असे म्हणता येईल.

सहकाराची वृत्ती मानवात उपजत आहे. प्रत्येक व्यक्तीत समूहाने इतराबरोबर काम करण्याची नैसर्गिक भावना असेल. या नैसर्गिक भावनेमुळेच अनेक व्यक्ती एकत्र येवुन काम करतात. एकत्र राहण्यास तसेच अडचणीच्या प्रसंगी एकमेकांना मदत करतात सहकारी प्रयत्नातून स्वहित साधण्याची कल्पना हीच सहकाराची खरी प्रेरणा आहे. मानवात ही प्रेरणा उपजत असते. त्यामुळेच सहकारी प्रयत्नातून मानवाने आपली प्रगती करून घेतली आहे.

सर्वात प्रथम इंग्लडमध्ये सहकारी तत्वाचा विकास झाला. तेव्हा इंग्लडमध्ये अगदी सुरवातीला सहकारी तत्वावर असणारी शेतकऱ्यांची संस्था होती. भारतात १९०४ मध्ये सहकाराला सुरवात होवुन सहकार कायदा मंजूर करण्यात आला. या कायदयान्वये भारतात सहकारी तत्वावर संस्था उभ्या करण्याची परवानगी मिळण्यास सुरवात झाली. १९१२ साली सहकारी कायदयात सुधारणा करून आर्थिक व्यवहार न करणाऱ्या सहकारी संस्थानांही मान्यता देण्यास सुरवात झाली. यामुळे सहकारी संस्था वेगाने अस्तित्वात आल्या. १९१९ साली मुंबई सरकारने या संदर्भात कायदा केला. याचे अनुकरण नंतर इतर राज्यांनी केले. १९६० च्या दशकात महाराष्ट्रात डॉ. धनजयराव गाडगीड, बैकुउभाई मेहता, श्री.दे.गो. कर्वे, ना. गोखले, तात्या साहेब केळकर, व विठ्ठलराव विखे पाटील इ. चे समर्थ नेतृत्व सहकारी चळवळीस मगभतो.

प्लेटो यांनी म्हटल्याप्रमाणे ''सहकारा शिवाय मानवी विकास अशक्य आहे.'' तसेच सहकाराबाबत कौटिल्याया अर्थशास्त्रात पण मोलाचे विचार मांडले आहेत. प्रसिध्द विचारवंत इमसीन म्हणतात ''जिवसृष्टीला उत्क्रांतीत मानवाचा

विकास घडवून आणण्यात स्वत:चे अस्तिव टिकवण्यासाठी त्याने केलेल्या संघर्षापेक्षा त्याची सहकारी प्रवृत्तीच अधिक बलशाली राहिलेली आहे.''

सहकारी संस्थाचे प्रकार :–

१)<u>कृषी पतसंस्था</u>–

भारतात राज्यांमधील कृषी पतसंस्था रचना त्रिस्तरीय आहे.

१.ग्रामीण स्तरावरील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था
२.जिल्हा स्तरीय जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बॅंक
३.राज्य स्तरावरील राज्य सहकारी बॅंक

२) <u>बिगर कृषी पतसंस्था</u>–

१. नागरी सहकारी बॅंका
२.पगारदार नोकरांच्या पतसंस्था
३.प्राथमिक शिक्षकांच्या पतसंस्था

३) <u>कृषी बिगर पतसंस्था</u>–

१. सहकारी साखर कारखाने
२. सहकारी सुत गिरण्या
३. सहकारी दुध उत्पादक संस्था
४.सहकारी तेल प्रक्रिया संस्था
५.कृषी खरेदी विक्री संस्था
६.कृषी सहकारी पणन संस्था
७.प्राथमिक मच्छीमारी सह. संस्था ई.

४) <u>बिगर कृषी– बिगर पतसंस्था</u>–

१. सहकारीग्राहक भांडारे
२.सहकारी गृहनिर्माण संस्था
३.पावरलुम विणकर सह. संस्था
४.चर्मकार सह. संस्था
५.कुंभार सह. संस्था इ.

<u>सहकारांची वैशिष्टे</u>–

१. सहकार म्हणजे व्यक्तींचे संघटन
२.सहकार म्हणजे व्यवहार करणारी संस्था
३.सहकार म्हणजे एच्छिक संघटन
४.लोकशाही तत्वावर आधारलेली रचना
५.नफ्यापेक्षा सेवा भावावर जास्त भर
६.सहकारामध्ये समता

<u>सहकारांचे महत्व</u>: –

१. एकसंघ समाज निर्माण होण्यास मदत
२.समाजातील दुर्बल घटकांचे संरक्षण
३.मध्यस्थ (दलाल) व्यक्तीचे उच्चाटन
४.राजकीय वादातील सुवर्णमध्य
५.सेवा भावनेला वाव
६. खरेदी शक्तीत वाढ
७.आर्थिक विषयाला कमी होण्यास मदत
८.मक्तेदारीवर निमंत्रण

RESEARCH JOURNEY

ISSN : 2348-7143
December 2019

Co-oprative Societies

Year	No. of Societies			Membership		
	Credit	Non-credit	Total	Credit	Non-credit	Total
2000-01	142723	408290	551013	152882	66057	218939
2002-03	122475	251849	374324	149974	50680	200654
2004-05	121866	266053	387919	144928	51284	196212
2007-08	150593	441125	595215	183369	65879	249248
2009-10	147991	458068	610020	181150	68216	249367

Source : National co-oprative union maiaPrimary Agricultue credit co opration.

वरील सारणीमध्ये पत आणि गैर पत संस्थाची व संस्थेतील सभासदांची माहिती दर्शविण्यात आली आहे. पत आणि गैर पत संस्थेची संस्था ५५१०१३ वरून ६१००२० पर्यंत वाढली आहे. तर सभासदाची संख्या २०००–०१ मध्ये २१८९३९ वरून २००९–१० पर्यंत २४९३०७ पर्यंत वाढइतकी आहे.

co-oprative Societies
Number membership and financial position of state co-oprative Bank

State	Societies	Share Capital	Deposits	Borrowing From			Total working capital	Loan issued during the year
				Govt.	RBI / NABARD	Total		
Bihar	67	208	2960	N.A.	1380	1380	29962	5208
Delhi	1977	74	8815	N.A.	265	265	12448	766
Gujrat	417	237	69456	N.A.	37152	37152	115175	52604
Kerla	14	4949	77023	N.A.	542	542	93154	65802
Madhya Pradesh	67	3946	46085	N.A.	62984	62984	122344	98114
Maharashtra	1822	4530	134748	N.A.	57010	57010	240921	160594
Orissa	96	2683	59921	N.A.	41720	41720	114272	60570

All India -

Source – As Sourced by National Bank for Agriculture and rural Development

वरील सारणी मध्ये काही निवडक राज्याची माहिती दर्शविण्यात आली आहे. बिहार, मध्य प्रदेश, ओरीसा या सारख्या मागासलेल्या राज्यामध्ये सहकारी संस्थाची संख्या कमी तर दिल्ली महाराष्ट्र, गुजरात यासारख्या विकसीत राज्यामध्ये सहकारी संस्थांची संख्या जास्त आहे.

co-oprative Societies
Number membership and financial position of Centeral co-oprative Bank

State	No. of Banks	Membership Actual Societies	Share Capital	Deposit	Borrowing From			Total working capital	Loan issued during the year
					Govt.	RBI / NABARD	Total		
Bihar	22	5341	1763	10310	N.A.	N.A.	2876	17399	2890
Delhi Goa	--	--	--	--	--	--	--	--	-
Gujrat	18	29423	3336	98506	N.A.	N.A.	12588	131306	55383
Kerla	14	10366	1185	111509	N.A.	N.A.	12725	122452	82513
MadhyaPradesh	38	11013	3922	60417	N.A.	N.A.	18107	98463	34809
Maharashtra	31	101289	13621	380625	N.A.	N.A.	29024	442270	172943
Orissa	17	18816	3054	29465	N.A.	N.A.	14715	2242	21700

As Sourcedby National Bank for Agriculture and rural Development from concened DecBs

वरील सारणीमध्ये काही निवडक राज्यातील सेंट्रल को–आपरेव्हीव बॅकेची आकडेवारी दर्शविली आहे. यामध्ये सर्वात कमी संख्या ओरीसा या भागात राज्याची आहे. तर सर्वात जास्त संस्था मध्यप्रदेश व महाराष्ट्र राज्यात आहे. कर्ज वितरणामध्ये

सर्वात कमी प्रमाण बिहार या भागात राज्याचे आहे. तर सर्वात जास्त कर्ज वितरण करण्यामध्ये महाराष्ट्र प्रथम क्रमांकावर आहे.

- **भारतातील सहकारी चळवळीचे मूल्यामापन:—**

भारतात सहकार चळवळ १९०४ मध्ये सुरूझाली आज तिला जवळपास ११५ वर्ष पूर्ण होत आहेत. ही चळवळ प्रामुख्याने शेतकऱ्यांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा विकास घडवून आणण्यासाठी सुरू करण्यात आली. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप बदलण्यासाठी, सामाजिक आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी सहकाराशिवाय पर्याय नाही. असे अनेक समित्यांनी सांगितले होते व आहे. स्वातंत्र्य प्राप्ती पर्यंत सहकारी चळवळीचा खऱ्या अर्थाने विकास झाला नव्हता. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर सरकारने सहकारी चळवळीकडे लक्ष सहकारी संस्था स्थापन करण्याकरीता उत्तेजन देण्यात आले.

- संस्थात्मक प्रगती :— पहील्या मोजनेपासून सहकाराच्या विकासाकरीता वेगवेगळया समित्या स्थापन करण्यात आल्या त्यातून सहकार क्षेत्राची संस्थात्मक प्रगती झाली. महाराष्ट्र, तामिळनाडू, गुजरात, केरळ या राज्यात खेडयापाळयात सहकाराचे जाळे पसरले.
- पत पूरवण्यात ९१६ :— शेती पतपुरवठयाच्या क्षेत्रात सहकारी संस्थांनी केलेली प्रगती लक्षणीय आहे. शेतकऱ्यांना पतपूरवठा करण्याचा बाबतीत सहकारी संस्थानी केलेल कार्य १९५ वर्षाचा काळात लक्षणीय ठरले आहे.
- सहकारी संस्थांच्या रचनेतील बदल :— शेतकऱ्यांना कर्जपूरवठा करण्याकरीता अल्पमुदतीसाठी त्रिस्तरीय व दिर्घ मुदतीकरीता द्वि—स्तरीय रचना निर्माण करण्यात आली. ग्रामीण पातळीवर प्राथमिक सहकारी संस्था, जिल्हा पातळीवर मध्यवर्ती सहकारी बॅका, व राज्य पातळीवर राज्य सहकारी बॅका अशी रचना करण्यात आली.
- सहकारी संस्थांचे विविधीकरण :— सहकारी संस्था पत पूरवठया एवढयाच मर्यादीत न ठेवता, समाजवादी समाज रचना व ग्रामीण भागांचा आर्थिक विकास याला अनुसरून सहकारी संस्थाचे विविधीकरण करण्यात आले.

- **भारतातील सहकारी संस्थांचे फायदे:—**

१. स्वस्त दराने कर्जपूरवठा
२.सावकारी पाशातून मुक्तता
३.कर्जाचा योग्य उपयोग
४.आधुनिक शेती तंत्राचा वापर
५. शेतमालास योग्य किंमत
६.ग्रामीण भागात उद्योगाची स्थापना
७.जिवनावश्यक वस्तूचे वाटप
८.बचत व काटकसरीला उत्तेजन
९. अधिकोषण विषयक सवयीत वाढ
१०.या बरोबरच अनेक सामाजिक, नैतिक, शैक्षणिक व राजकीय लाभ देखील प्राप्त झाले.

- **सहकारी संस्थांच्या उणिवा, दोष, मर्यादा:—**

१.विस्कीम संस्था
२.बाहय मदतीवर अवलंबून
३. थकबाकीचे वाढते प्रमाण
४.हितसंबंधी गटांचे वर्चस्व
५.निष्ठावंत नेतृत्वात अभाव
६.सदोष कर्जवाटपाचे धोरण

- **निष्कर्ष व उपाययोजना:—**

१. स्वार्थी गटांचे उच्चाटन करण्यात यावे.
२. थकबाकीची वसुली करण्यात यावी.
३. लहान व सिमांत शेतकऱ्यांना अधिक चांगली सेवा उपलब्ध करून दयावी.
४.सहकारी क्षेत्रातील राजकारण कमी करावे.
५. सहकारी संस्थांना धोरणात व कार्यमध्दतीत योग्य बदल करण्यात यावा.
६.निष्ठावंत नेतृत्व निर्माण करावे.

ISSN : 2348-7143
December 2019

संदर्भ सूचीः–
१. ग्रामीण विकास का आधुनिक दर्शन, सुबह सिह यादव, सबलाइम पब्लिकेशन, जयपूर
२. भारतीय अर्थव्यवस्था, डॉ. सुदामा सिह राधा पब्लिकेशन, नई दिल्ली
३.ग्रामीण अर्थव्यवस्था व सहकार, प्रा. मोहन आचार्य, विद्या प्रकाशन, नागपूर
४.Rural Economic and Development, Preet pal singh. Prism Books, Jaipur
5- Rural Development in India since Indepondenee, K. Deb, Streling Publication Private Ltd. New Delhi.

ISSN : 2348-7143
December 2019

महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे कृषी विषयक विचार

प्रा.संजय उत्तमराव उगेमुगे
चिंतामणी महाविद्यालय पोंभूर्णा, पोष्ट,ता,पोभूर्णा जिल्हा चंद्रपूर

सारांश :—

महात्मा ज्योतिबा फुले हे एक थोर विचारवंत लेखक, समाजसुधारक, शिक्षणतज्ज्ञ आणि स्त्री शुद्रांचे महान उद्धारक होते. त्यानी तत्कालिन सामाजीक परीस्थितीचे केवळ यथार्थ वर्णन किंवा विश्लेषणच केले नाही. तर त्या परीस्थितीत योग त्या सुधारणा करून स्त्री शुद्राचे अतिशुदांचे जीवन कसे सुखी व व संपन्न करता येईल. याचा एक आराखडा दिला.

प्रस्तावना :—

महात्मा ज्योतिबा फुले यांचा जन्म ११एप्रिल १८२७ ला सातारा जिल्हातील कटगुण येथे एका लहान शेतकरी कुटूबात झाला. वडील गोविंदरावजी माळी समाजाचे असल्याने त्यानी आपल्या शेतात फुलांची शेती करून फुले विकण्याचा व्यवसाय सुरू केला. या शेतीला व व्यवसायाला ज्योतिबा फुले मदत करीत होते.लहानपणा पासून शेतीमध्ये राबत असतांना त्यांना अनेक प्रश्न जाणवले. ते सोडविणाचे प्रयत्न केले.त्याच्या अनुभवातून त्यांना शेती विषयक ज्ञान प्राप्त झाले.तेच ज्ञान समाजाला देण्याचा प्रयत्न महात्मा ज्योतिबा फुलेनी केला.

बिज संज्ञा:—महात्मा ज्योतिबा फुले याचे कृषीविषयक विचार स्पष्ट करणे.

महात्मा ज्योतिबा फुले यानी समाजाला मार्गदर्शन करण्यासाठी ''शेतकऱ्याचा आसुड '' हा ग्रंथ १८८२ मध्ये लिहिला.या ग्रंथात शेती विषयक विचार सविस्तर त्यांनी मांडले. निसर्गाचा असमतोल यामुळे शेतकरी हैरान झाल्याने अनेक शेतकरी आत्महत्या करीत असतात तरी सव्वासे वर्षापूर्वी ''शेतकऱ्याचा आसुड ''हा ग्रंथ लिहून शेतकऱ्याच्या दूरावस्थेचे वर्णन या ग्रंथात करून तेसोडविण्याचे विविध उपाय याबाबत पसस्पर चिकित्सा केली आहे.

''सर्व साक्षी जगतपत्ती
त्याला नकोच मध्यस्ती''

ते म्हणतात की, शेतकरी सुखी करायचा असेल तर दलालाची साखळी व्यवस्था मोडली पाहीजे. आपला शेतकरी दिवसभर शेतात राबराब राबतो परंतु त्यांचा मामाला योग मोबदला न देता. दलाल लोक कवडी मोलात त्यांचा माल खरेदी करीत असतात. आणि तोच माल जनतेला वाढीव दराने विकत असतात. ही वरची मलाई व्यापारी दलाल खात असल्यामुळे आजचा शेतकरी दरीद्री होत चाललेला आहे. तर जो कष्ट करीत नाही तो वर्ग श्रिमंत होत चाललेला आहे.

शेतकऱ्याची जर आर्थिक स्थिती सुधरायची असेल तर इंग्रज सरकारने सिंचनाच्या सुविधा उपलब्ध करून द्याव्यात ही मागणी सर्वप्रथम महात्मा ज्योतिबा फुले, यांनी इंग्रज सरकार पुढे मांडली. त्यानी शेतीसाठी पाण्याचे महत्व स्पष्ट केले ते म्हणतात,की,''पाणी अडवा पाणी जिरवा'' ही संकल्पना सर्वप्रथम त्यानी मांडली. इंग्रज सरकारने धरणे, कालवे,बंधारे,बांधून शेतकऱ्याची पाण्याची समस्या सोडवावी . अशाप्रकारे सरकारने शेती करण्यासाठी पाण्याची जर व्यवस्था करून दिली तर शेतीमधील उत्पन्न वाढेल. त्यामुळे भारतातील शेतकरी सुखी होईल. उत्तम,मध्यम,कनिष्ठ अशा तिनही प्रकारच्या शेतीला पाणी दिले तर नक्कीच ती शेती पिकेल. निसर्गाचा असमतोल जरी असला तरी पाण्याच्या व्यवस्थेमुळे उपन्नात काहीही फरक पडणार नाही.कनिष्ठ प्रकारच्या शेतीला जिकडे तिकडे पाणीच पाणी केले तर त्या जमिनीतुन उत्तम प्रकारच्या जमिनीसारखे उत्पन्न निघेल.व शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारेल.

सरकारने शेतकऱ्याची स्थिती सुधारण्यासाठी त्यांना कृषी विषयक शिक्षण द्यावे ,शेतकरी हा शिक्षण घेतलेला असावा. कारण त्यांची वेळोवेळी फसवणूक होऊशकते. त्याने आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून आपली शेती समृद्ध करावी. विविध आधुनिक व नवविन संशोधीत बी ,बियाणांचा वापर करावा तसेच रासायनिक खते किटकनाशके याचाही वापर करून शेती आधुनिक पद्धतीने करावी. व आपले उत्पन्न वाढवावे.

शेती करण्यासाठी सरकारने शेतकऱ्यांना ,सावकाराच्या जाचातुन सोडविण्यासाठी कर्ज सवलत उपलब्ध करून द्यावी, शेतकऱ्यांनी शेतीवर मारेमाप खर्च करू नये, ''अंथरून पाहून पाय पसरावे'' असा मोलाचा सल्ला शेतकऱ्यांना दिला. शेतकरी हा शिकला नसल्या कारणाने त्याला किती खर्च येईल याचा अंदाज येत नाही.तसेच त्यांच्या अशिक्षीतपणाचा फायदा सावकार ,दलाल , व्यापारी हे लोक घेत असतात. त्यामुळे शेतकरी वर्ग शिकल्या शिवाय त्याची प्रगती होणार नाही.

शेतकरी आपल्या मुला मुलीचे लग्न करण्यासाठी सेठ सावकारांकडे आपल्या जमिनी गहान ठेवतात. त्यामुळे शेतकरी पुन्हा कर्जबजारी होऊन तो दरीद्र बनतो. त्यातून मुक्त करण्यासाठी महात्मा ज्योतिबा फुले यानी सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून या समाजाद्वारे कमी खर्चामध्ये मुला/मुलीचे विवाह लावून दिल्या जात होते. त्यांना ब्राम्हणी पाशातून व कर्मकांडातून मुक्त करण्यासाठी हया समाजाची स्थापना केली होती. व त्यांना सज्ञान व अंधश्रद्धेतुन मुक्त करण्यासाठी सार्वजनिक सत्यधर्म हा ग्रंथ लिहून जनतेला मार्गदर्शन केले.

निकर्ष :—

आजच्या भारतातील शेतकऱ्यांना सुखी संपन्न करायचे असेल तर महात्मा ज्योतिबा फुले याचे शेती विषयक विचार पुरक ठरेल.सर्वप्रथम शेतीला सिंचनाच्या सोयी सुविधा उपलब्ध करून द्याव्या. पिक कर्ज सवलतीच्या दराने उपलब्ध करावे,नविन संशोधित ,संकरीत बी,बियाणे,आधुनिक तंत्रज्ञान योग्य वापर करून ते शेतकऱ्यांना सवलतीच्या दराने वापरासाठी उपलबध करून द्यावे.

तसेच शेतकऱ्यांच्या कष्टाचा योग्य मोबदला मिळावा , त्यांच्या प्रत्येक मालाला संरक्षण मिळण्यासाठी त्यांना वाढीव हमीभाव ठरविण्यात यावा. नापिकी, दुष्काळ, महापूर,इत्यादी कारणाने जर शेतकऱ्याचे नुकसान झाले, तर त्यांचे कर्ज सरकारने माफ करावे, विविध सवलती द्याव्या, स्वामीनाथन आयोग अंमलात आणावा.तरच जगाचा पोशींदा जगेल तेव्हाच आपल्याला अन्न मिळेल, नाहीतर शेतकऱ्याचा मृत्यू हा आपलाच मृत्यू आहे. हे नक्कीच नाकारता येत नाही.

संदर्भ ग्रंथ :—

१. शेतकऱ्याचा आसुड— महात्मा ज्योतीबा फुले
२. महात्मा ज्योतीबा फुले समग्र वाड:मय — धनजय किर, स.ग.मालसे
३. महात्मा ज्योतीबा फुले विचार आणि वाड:मय — डॉ श्रिराम गुंदेकर
४. भारतीय समाज क्रांतीचे जनक महात्मा ज्योतीबा फुले — प्रा.ना.ग.पवार, अविनाश वरोकर
५. महात्मा फुले व्यक्ती आणि विचार (१९८१)— ग.बा.सरदार

ISSN : 2348-7143
December 2019

वस्तू व सेवा कर

डॉ. अनिल गंगाधर पितळे
वाणिज्य विभाग,श्रीमती आर.एस.महाविद्यालय अंजनगांव सुर्जी,जि.अमरावती

एक देश–एक कर. या करीता GST (Goods and Services Tax) प्रणालीचा अवलंब करण्याचा निर्णय केंद्र शासन व राज्य शासन यांच्या चर्चेअंती घेण्यात आला. त्यानुसार संविधानात बदल करण्यात आला व त्यानुसार दिनांक ६ मे २०१५ रोजी विधेयक लोकसभेत पारीत करण्यात आले. राज्यसभेने काही बदलांस हे विधेयक ३ ऑगस्ट २०१६ रोजी पारीत केले व बदलासह विधेयक लोकसभेकडे पाठविण्यात आले व सुचविलेले बदल लोकसभेने ८ ऑगस्ट २०१६ रोजी स्विकृत व विधेयक पारित करण्यात आले.

कोणत्याही सरकारला आपले दायित्व निभाविण्यासाठी उत्पन्नाची आवश्यकता असते व कर हे सर्वात मोठे सरकारचे उत्पादनाचे साधन आहे. भारत शासन तीन स्तरावर काम करते. केंद्र, राज्य व स्थानिक स्तर व घटनेनुसार कर आकारणीसाठी त्यांचे क्षेत्र ठरवून दिले आहे. यासाठी शासनासही अनेक कर कायद्याचे व्यवस्थापन करावे लागते. या यंत्रणेत बरेच कर चुकवे लोकं फायदा घेत होते. म्हणून या सा–यांसाठी एकच कर असावा असा उपाय सुचविला गेला व त्यानंतर GST हा कर समोर आला.

GST म्हणजे वस्तु व सेवांवरचा कर आहे. विक्री, उपभोग आणि सेवा पुरवठा यावर आकारलेला राष्ट्रीय स्तरावरील अप्रत्यक्ष कर म्हणजे GST हा एक प्रकारचा VAT म्हणजे मुल्यवर्धीत कर आहे. हा किरकोळ विक्रेत्यापासून उत्पादकांपर्यंत तसेच सेवा पुरवठादार या सा–यांवर लागू होतो.

GST मध्ये सीजीएसटी, एसजीएसटी व आयजीएसटी असे कर अंतर्भुत होतात. GST मुळे वस्तु व सेवांच्या किंमती कमी होतील. समान कर प्रणाली लागु झाल्याने राज्यातील व्यापाराला चालना मिळाली व देशात एकसंध बाजारपेठ निर्माण होईल.

करदाता संरचना

प्रकार	कराचा दर	वस्तु व सेवा प्रकार
शुन्यधारित	0%	जीवन आवश्यक वस्तु (अन्नधान्यासह)
निम्नदर	5%	सर्वसाधारण वापरात असणा–या वस्तु व सेवा
दोन प्रमाण दर	12% 18%	ग्राहकोपयोगी वस्तु व सेवा (मोठया प्रमाणात समावेश)
उच्चतम दर	28%	लक्झरी, मोटार, तंबाखू उत्पादने शितपेये व इतर
अतिरिक्त सेस	--	लक्झरी, मोटार, तंबाखू उत्पादने शितपेये व इतर

GST चे तयारीत महाराष्ट्राचे योगदान :–

सप्टेंबर २०१६ मध्ये जीएसटी परिषद अस्तित्वात आल्यापासून GST संबंधी कामांना विशेष प्रगती प्राप्त झालेली आहे.

१) यासाठी स्वतंत्र कार्यशाळा आयोजीत केल्या आहेत.

३) १७५ अधिका–यांना GST चे मुख्य परिक्षक म्हणून प्रशिक्षण दिले आहे.

४) महाराष्ट्रामध्ये २४० GST जनजागृतीचे कार्यक्रम राबविले गेले.

ISSN : 2348-7143
December 2019

जेव्हां GST कर नव्हता तेव्हां सेवा कर, प्रवेश कर, व्हॅट उत्पादन शुल्क असे अनेक कर लागत असत. त्यामुळे १०० रू. चीवस्तु ग्राहकाला सर्व करांची टककेवरी त्यात लागून ती वस्तु १३२ रूपयाला पडत असे. परंतु GST लागल्यापासून एकच कर लागत असल्यामुळे १०० रूपयांची वस्तु १२८ रूपयाला ग्राहकाला प्राप्त होणार आहे. त्यात 12% राज्याचा व 12% केंद्राचा कर राहणार आहे. यावरून ग्राहकांचा 4% चा फायदा होईल म्हणजे 4% नी वस्तु ग्राहकाला कमी रूपयात मिळेल.

निष्कर्ष :—

१९५४ साली जगात पहिल्यांदा फ्रान्सने लावलेला GST कर आता १४० देशांमध्ये लागू आहे. कर महसूल जमेत वाढ उत्पादन व उत्पादकतेत वाढ असे कराचे फायदे जगभरात मान्य झाले आहेत. सोपेपणा व पारदर्शीपणा यासाठी GST भारतात लागू करण्याचा मानस उत्तम आहे.

<u>संदर्भग्रंथ</u> :—

१) ''अर्थजिज्ञासा — आर्थिक संकल्पनांचा अर्थ आशय'' :— डॉ. विनायक म. गोविलकर.
२) वस्तु व सेवाकर एक दृष्टीक्षेप, वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन.
३) योजना मासीक
४) www.gov.com.

वस्तू व सेवाकर– एक दृष्टीक्षेप

निलेश देवाजी हलामी
(सहाय्यक प्राध्यापक)आदर्श महाविद्यालय,देसाईगंज जि.गडचिरोली

१ जुलै २०१७ पासून वस्तू व सेवाकर (GST) प्रणाली देशभरात लागू झाली आहे. या कर प्रणालीमध्ये मुख्य वस्तू व सेवा पुरवठयावर कर आकारण्यात येतो. 'एक देश एक कर' या करप्रणाली संकल्पनेवर आधारित असुन कालानुरूप अनेक नवनवीन व्यवसाय व सेवा उदयास येत आहेत. या करप्रणालीमुळे कर आकारणी सुलभ होणार असून त्यामध्ये करवसुली कामात एकसूत्रता येईल. या दृष्टीन व्यावसायिकांनी या करप्रणालीचा अभ्यास करणे, वेळेवर विवरणपत्रे दाखल करणे अतिशय महत्वाचे आहे.या करप्रणालीमुळे व्यापारी, ग्राहक व अर्थव्यवस्थेला फायदा होईल.

बीज शब्द– जीएसटी, वस्तू व सेवा करप्रणाली, कर दर, पध्दती व फायदे.

प्रस्तावना:

भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर सर्वात महत्वपुर्ण सुधारणा म्हणून जीएसटीची १३ वर्षाच्या प्रदीर्घ विचार मंथनानंतर 'एक देश एक कर' या करप्रणातील संकल्पनेवर आधारित आहे. ३० जुन २०१७ पर्यंत देशात केंद्र शासनाच्या अखत्यारीत येणाऱ्या सेवा व पुरवठ्यावर केंद्र शासन करवसुली करत होते तर राज्यशासनाच्या अखत्यारीत येणाऱ्या बाबींवर राज्य शासन कर वसुली करत होते. या दोन्ही कर पद्धतीमुळे कर भरणा करणारा करपात्र वस्तु व सेवा पुरवठादारांना बऱ्याच अडचणींना सामोरे जावे लागत होते. करावर पुन्हा कर, क्लीस्ट प्रकिया, परताव्यासाठी अडचणी अशा विविध अडचणीं मुळे कराचा दर बऱ्याच वेळा वाढत असे. यामुळे कर चुकवेगिरी, भ्रष्टाचार, गैरप्रकार, बेनामी व्यवहार याबाबी पडत असत. परिणामी महागाई वाढून त्याचा फटका सर्वसामान्य नागरिकांना बसत होता.

संपूर्ण देशामध्ये अप्रत्यक्ष कराच्या एक समान पध्दती करिता जीएसटी प्रणालीचा अवलंब करण्याचा निर्णय केंद्र शासन व राज्य शासन यांच्या चर्चे अंती घेण्यात आला. जीएसटीच्या अवलंबना करिता संविधानात बदल करावयाची आवश्यकता होती. त्यानुसार संविधानात बदल करण्याबाबतचे विधेयक लोकसभेत मांडण्यात आले व लोक सभेने संविधान (एकशे बावीसावी सुधारणा) विधेयक, २०१४ दिनांक ६ मे २०१५ रोजी पारीत केले. लोक सभेने पारीत केलेले विधेयक संमती करिता राज्यसभे कडे पाठविण्यात आले. राज्य सभेने सुचविलेले बदल लाकसभेने दिनांक ८ ऑगस्ट, २०१६ रोजी स्वीकृत केले व संविधान सुधारणा विधेयक पारीत करण्यात आले. लोकसभा व राज्य सभेने पारीत केलेल्या संविधान (एकशे बावीसावी सुधारणा) विधेयक,२०१४ ला संविधानाच्या अनुच्छेद ३६८ (२) खालील परंतु कायद्यानुसार कायद्यात रूपांतर करण्याकरिता आवश्यकते पेक्षा जास्त राज्यांच्या विधीमंडळाने अनुसमर्थन दिले. त्यानुसार संसदेने पारीत केलेल्या संविधान (एकशे बावीसावी सुधारणा) विधेयक,२०१४ ला महामहिम राष्ट्रपती यांनी दिनांक ८ सप्टेंबर २०१६ रोजी संमती दिल्यानंतर संविधान (एकशे बावीसावी सुधारणा) कायदा,२०१६ अस्तित्वात आला आहे.

आज सुमारे १६० देशांत ही करप्रणाली वापरात आहे. वस्तू व सेवाकर प्रथमतः फ्रांस मध्ये १९५४ मध्ये वापरला गेला. उत्पादन, वस्तूंची तसेच सेवांची विक्री व उपभोग या सर्वावर राष्ट्रीय पातळीवर वस्तू व सेवाकर ही एकमेव अप्रत्यक्ष करप्रणाली प्रस्ताविक आहे. वस्तू व सेवा कर हा प्रत्येक पातळीवर होणाऱ्या मूल्यवर्धनावर (विक्री किंमत व खरेदी किंमतीतील फरक) ठराविक टक्केवारीने लागणारा कर आहे. काही देशांमध्ये तो व्हॅट किंवा मूल्यवर्धित कर म्हणून ओळखला जातो. जीएसटीचे कर दर हे विविध देशात वेगवेगळे आहेत. बहुतांश देशात जीएसटी हा त्यांच्या उत्पन्नाचे मुख्य स्त्रोत आहे.

वस्तू व सेवा कर प्रणाली :–

कोणत्या ही सरकारला प्रशासन चालवण्यासाठी महसुलाची अत्यंत आवश्यकता असते. आजच्या जगात प्रत्येक शासन मग ते राज्यातील जरी असले तरी ते 'कल्याणकारी शासन' या नात्याने संबोधले जात आहे, तेव्हा हे शासन किंवा सरकार हे अर्थव्यवस्थेचे व पर्यायांनी समाजाचे पालकच असते. समाजात व अर्थव्यवस्थेचे भरभराट व्हावी या हेतूने सरकार अनेक महत्वाची कार्य पार पडत असते. त्यासाठी लागणारा महसूल जमा करण्याचे एक साधन म्हणजे कर होय.

कराचे प्रामुख्याने प्रत्यक्ष कर व अप्रत्यक्ष कर हे दोन प्रकार पडतात. या दोन्ही कर प्रणालीचे काही विशिष्ट असे उद्‌देश व साधने असतात . प्रत्यक्ष कर अर्थव्यवस्थेत राज्याच्या उत्पन्नाचे विभाजन समान पध्दतीने होण्यास हातभार लावतो तर अप्रत्यक्ष कर हा अर्थव्यवस्थेतील दुर्मिळ अशा नैसर्गिक साधनांचा पर्याप्त व त्यासाठी योग्य दिशा देण्याचे कार्य करतो.

ISSN : 2348-7143
December 2019

वस्तू व सेवा कर हा एक सर्व प्रकारच्या वस्तू व सेवा यावर आकारला जाणारा 'एकच' स्वरूपाचा कर आहे. हा एक प्रकारचा अप्रत्यक्ष कर आहे. सद्यपरिस्थितीत अप्रत्यक्ष करप्रणालीमध्ये करावर कराची आकारणी केली जाते. उदा. केंद्र शासना व्दारे उत्पादित वस्तूंवर लावण्यात येणाऱ्या केंद्रीय उत्पादन शुल्कावर विक्रीकराची आकारणी होते. यालाच करावर कर म्हणजेच कॅयकेडींग ऑफ टॅक्स असे म्हणतात. मुल्यवर्धित करप्रणालीचा पुढिल भाग म्हणजे सर्व अप्रत्यक्ष करासंदर्भात एकत्रित करपध्दतीचा अवलंब करणे आहे. अप्रत्यक्ष कर केंद्रशासन आणि राज्य शासना द्वारे लावले जातात.

जीएसटी (GST)करप्रणालीचे स्वरूप :—

जीएसटी म्हणजे वस्तूच्या आणि सेवेच्या पुरवठयावर कर लावण्याची पध्दत आहे. या पध्दतीमध्ये मालाच्या उत्पादनापासून शेवटच्या विक्रेत्यापर्यंत होणाऱ्या पुरवठयांच्या मूल्यवर्धनावर कर लावण्यात येतो. त्याच प्रमाणे सेवा देणाऱ्यावर सेवेच्या किंमतीवर कर आकारणी होते. या प्रक्रियेत कर लावतांना वस्तू व सेवा प्राप्त करताना भरलेल्या कराची पूर्ण वजावट देण्यात येते.

जीएसटीचे कर दर संरचना:—

जीएसटी अंतर्गत १ जुलै २०१७ पासून देशात ०%, ५%, १२%, १८%व २८% असे पाच दर ठरविण्यात आले आहेत. काही वस्तू व सेवांना करातून सुट दिलेले आहेत. मौल्यवान धातूंसाठी वेगळा दर तर २८% दर असण्याऱ्या ठराविक चैनीच्या व इतर वस्तूंवर उपकर ठसविण्यात आले आहेत.

प्रकार	कराचा दर	वस्तू व सेवा प्रकार
शून्याधारित	०%	जीवनावश्यक वस्तू (अन्नधान्यासह)
निम्न दर	५%	सर्वसाधारणपणे वापरात असण्याऱ्या वस्तू व सेवा
दोन प्रमाण दर	१२% ,१८%	ग्राहकोपयोगी वस्तू व सेवा (मोठया प्रमाणात समावेश)
उच्चतम दर	२८%	लक्झरी मोटार,तंबाखू उत्पादने व शीतपेये
अतिरिक्त सेस	....	लक्झरी मोटार,तंबाखू उत्पादने व शीतपेये व इतर

जीएसटी (GST) करप्रणाली अंतर्गत येणारे अप्रत्यक्ष कर :—

केंद्र आणि राज्य शासनाचे वस्तू आणि सेवा संबंधित अप्रत्यक्ष कर एकत्रित केले जातील. उत्पादन शुल्क (Central Excise Duty), अतिरिक्त उत्पादन शुल्क (Additional Duty of Excise), सेवाकर (Service Tax), अतिरिक्त सीमा शुल्क (Additional Duty of Custom i.e. CVD) विशेष अतिरिकत सीमा शुल्क (SAD) , अधिभार आणि सेस केंद्र शासनाचे अप्रत्यक्ष कर आहेत. तर मूल्यवर्धितकर (VAT), केंद्रीय विक्रीकर (CST), करमणूक कर, ऐशआराम कर, लॉटरीकर, ऊस खरेदी कर, प्रवेश कर, स्थानिक संस्था कर जकात कर हे राज्य शासना चे अप्रत्यक्ष कर आहेत. हे सर्व कर जीएसटीमध्ये अंतर्भूत करण्यात आले.

जीएसटी(GST) अंतर्गत वस्तू व सेवांवर कर लावण्याची पध्दती :—

जीएसटी मध्ये वस्तू व सेवेच्या प्रत्येक पुरवठा व्यवहारांवर (करमाफ वस्तू व सेवा व्यतिरिक्त) खालील प्रकारचे कर लावण्यात येतात.

१) **केंद्रीय वस्तू व सेवाकर (CGST)** :—केंद्र शासनामार्फत आकारण्यात येणाऱ्या कराला केंद्रीय वस्तू व सेवाकर (CGST) असे संबोधले जाते. केंद्रीय वस्तू व सेवाकर (CGST) मध्ये उत्पादन शुल्क, सेवाकर, अतिरिक्त उत्पादन शुल्क, अधिभार व उपकर या करांचा अंतर्भूत होतो.

२) **राज्य वस्तू व सेवाकर (SGST)** :—राज्य शासनामार्फत आकारण्यात येणाऱ्या कराला राज्य वस्तू व सेवाकर (SGST) असे संबोधले जाते. राज्य वस्तू व सेवा कर (SGST) मध्ये व्हॅट, खरेदी कर, करमणूक व मनोरंजन कर, ऐशआराम कर, जाहिरात कर, लॉटरी बेटींग व गॅम्बलींग कर, जकात, एलबीटी, प्रवेश कर, अधिभार व उपकर या करांचा अंतर्भूत होतो.

३) **एकात्मिक वस्तू व सेवाकर (IGST)** :—आंतरराज्य वस्तू व सेवांच्या पुरवठयावर तसेच आयातीवर सुध्दा केंद्र शासनामार्फत एकात्मिक वस्तू व सेवाकर (IGST) लावण्यात येतो. यात प्रमुख्याने अतिरिक्त सीमा शुल्क (CVD) व विशेष अतिरिक्त सीमा शुल्क (SAD) या करांचा अंतर्भूत होतो.

जीएसटी (GST) करप्रणालीचे फायदे :—

अ) GST मुळे मेक इन इंडियाला होणारे फायदे—

१) भारतासाठी एकच सामायिक राष्ट्रीय बाजारपेठ निर्माण करण्यासाठी मदत होणार असून परदेशी गुंतवणूक व मेक इन इंडिया मोहीमेला मोठी चालना मिळणार आहे

ISSN : 2348-7143
December 2019

२) पुरवठ्याच्या प्रत्येक अवस्थेत सर्व वस्तु व सेवांसाठी इनपुट टॅक्स क्रेडिट उपलब्ध असल्याने करांचे व्यापकत्व सौम्य होणार आहे.

३) कायदे, कामकाज आणि करांच्या दरात सलोखा.

४) खास करुन निर्यातीसाठी उत्पादनांवरील करांचे अधिक परिणामकारक प्रभावलोपन होणार असल्याने उत्पादने आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत अधिक स्पर्धात्मक होतील आणि भारतीय निर्यातीला चालना मिळेल.

५) कंपन्यांवरील करांचा सरासरी बोजा कमी होण्याची शक्यता असून त्यामुळे किमती खाली येण्याची अपेक्षा आहे आणि कमी किमती म्हणजे अधिक उपभोग हे समीकरण आहेच. परिणामी अधिक उत्पादन होऊन त्याद्वारे उद्योगांच्या वाढीला मदत होणार आहे. त्यातून भारत हा उत्पादनाचा अड्डा म्हणून उदयास येईल.

ब) GST मुळे व्यवसायस्नेही होणारे धोरण

१) थोड्या मोकळीकींसह सुलभ कर राजवट.

२) सध्याच्या घडीला आमच्या अप्रत्यक्ष करांवर राज्य करणाऱ्या अनेक प्रकारच्या करांच्या संख्येत घट होऊन सुलभीकरण व एकसारखेपणा येईल.

३) कायद्या चे पालन करण्याच्या खर्चात घट –विविध करांसाठी अनेक प्रकारच्या नोंदी ठेवण्याची गरज नसल्याने स्त्रोतांमध्ये गुंतवणूक कमी होणार आणि नोंदी ठेवण्यासाठी कमी मनुष्य बळाची आवश्यकता.

४) नोंदणी, परतावा, विवरणपत्र, करांची रक्कम अदा करणे यासारख्या विविध प्रक्रियांसाठी सुलभ आणि स्वयंचलित कामकाज.

६) सर्व संवाद हा सामायिक जीएसटीएन या पोर्टलच्या माध्यमातून होणार– करदाता आणि कर प्रशासन यांच्यात किमान संवादाची गरज.

५) करदात्यांची नोंदणी. करांचा परतावा, कर विवरण पत्रांचा एकसारखा नमुना, सामायिक कराचा पाया, वस्तु व सेवांचे वर्गीकरण करण्याची सामायिक पद्धती करव्यवस्थेला निश्चितता प्रदान करणार आहे.

क) GST मुळे ग्राहकांना होणारे फायदे

१) उत्पादक, दुकानदार आणि सेवा पुरवठादार यांना सातत्याने इनपुट टॅक्स क्रेडिटच्या अखंडओघाचा लाभ होणार असल्याने वस्तुंची अंतिम किंमत कमी राहण्याची अपेक्षा

२) कंपन्यांवरील सरासरी कराचा बोजा कमी येण्याची शक्यता असल्याने त्यातून किमती कमी होण्याची अपेक्षा आहे. कमी किमती म्हणजेच अधिक उपभोग असा अर्थ आहे.

ड)GST मुळे अर्थव्यवस्थेला होणारे फायदे–

ही कर प्रणाली गेल्या ७२ वर्षातील सर्वात मोठी कर सुधारणा आहे. आपला देश विकसनशील देश असल्यामुळे आणि देशामध्ये खुप मोठ्या प्रमाणात आर्थिक उलाढाली चालत असल्यामुळे GST चा अर्थव्यवस्थेवर प्रभावी परिणाम होण्याची शक्यता आहे . या करप्रणालीमुळे खालील फायदे होण्याची शक्यता आहे.

१) कर रचना सोपी आणि सुलभ होईल– GST मूळे देशातील कर रचना ही सोपी आणि सुलभ होईल. आपल्या अर्थव्यवस्थ्ये मध्ये खूप वेगवेगळ्या स्वरूपाचे आणि प्रकारचे कर व्यापारी व सर्वसामान्य जनतेला भरावे लागतात. या कर प्रणालीमुळे हि किचकट आणि गुंतागुंतीची कर रचना सोपी, सुलभ, आणि अधिक सक्षम होण्यास मदत होईल. त्यातून कर चुकवेगिरीला आळा बसण्यास मदत होईल.

२) व्यापार व उद्योग क्षेत्रात चालना मिळेल– GST मध्ये एकच प्रकारचा कर भरावा लागणार असल्यामुळ व्यापारीवर्गाला अनावश्यक त्रास होणार नाही व या क्षेत्राला चालना मिळेल. उत्पादक/पुरवठादार यांच्या कडून उपभोक्ता/किरकोळ विक्रेते यांच्या पर्यंत कर जमा करण्यासाठी सरळ विना अडचणीच्या पद्धतीमुळे प्रत्येक स्तरावर कर भरावा लागणार नाही यामुळे व्यापारी व उध्दोग क्षेत्राला अधिक चालना मिळेल, यामुळे पर्यायाने राज्याच्या उत्पन्नात वाढ होण्यास चालना मिळेल.

३) आर्थिक विकास व वृद्धी होण्यास मदत होईल– एकच प्रकारच्या करप्रणालीमुळे (GST) मर्यादित व अतिमहत्त्वाच्या नैसर्गिक व मानवी संसाधनाचा पर्याप्त व चांगला वापर होण्यास चालना मिळेल ज्यामुळे देशाचा आर्थिक विकास व वृद्धी यामध्ये वाढ होण्यास मदत होईल.

४) सर्व सामान्य नागरिकांना दिलासा– GST हा अपत्यक्ष कर असल्यामुळे तो वस्तूची खरेदी करतो त्यावर लागत असतो किंबहुना तो त्याच्या वर ढकलला जातो. पण या GST मध्ये जीवनावश्यक व अत्यंत महत्त्वाच्या अत्यावश्यक वस्तू व सेवा वर % कर असल्यामुळं सर्वसामान्य नागरिकांना यांचा फायदा होणार आहे. शिक्षण व आरोग्य सेवा या सर्वसामान्य नागरिकांसाठी अत्यंत महत्त्वाच्या गोष्टी आहेत. यावर % कर असल्यामुळे देशात या सेवा चांगल्या व स्वस्त दरात उपलब्ध होण्यास सुरुवात होईल. जे कि अर्थव्यवस्थेसाठी व देशातील समाजाच्या स्वाथ्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे असे म्हणता येईल.

ISSN : 2348-7143
December 2019

५) सरकारच्या महसूला मध्ये वाढ होईल– GST मुळे केंद्र सरकारच्या महसुलात वाढ होण्याची शक्यता आहे. वेगवेगळ्या प्रकारच्या दरामुळे अर्थव्यवस्थेतील वेगवेगळ्या वस्तू व सेवा यांच्या स्वरूपातून सरकारला महसूल जास्त प्रमाणात मिळेल व एक प्रकारची कर कार्यक्षमता आणि पारदर्शकता या प्रणालीमुळे निर्माण होईल. म्हणून येणाऱ्या काळामध्ये सरकारकडे अधिक महसूल जमा होऊन कल्याणकारी योजनांसाठी जास्त निधी उपलब्ध करून दिला जाईल.

निष्कर्ष :–

भारत हे एक विकसनशील व प्रगत विचाराचे देश तर आहेच पण देशातील अनेक चांगले कायदे आणि योजना यांची चांगली अंमलबजावणी यासाठी पहिले जाते. GST लागू झाल्यानंतर देशाच्या अर्थव्यवस्थेला फायदा होणार आहे. नेमके कोणते फायदे कसे आणि किती होतील हे आता सांगणे खुपच कठीण आहे. याठिकाणी एवढे नमूद करावेसे वाटते कि, GST मुळे अर्थव्यवस्थेची भरभराट सुरु झाली आणि सरकारला मिळणाऱ्या महसूलामध्ये वाढ झाली कि तो महसूल देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या महत्वाचा भागाकडे वळविणे गरजेचे आहे. देशातील पायाभूत सोई–सुविधाांकडे तातडीने लक्ष्य पुरविणे गरजेचे आहे. जर GST मुळे सरकारचा महसूल वाढणार आहे तर तो महसूल भ्रष्टाचार यामुळे काही लोकांच्या हाती न जाता त्याचा उपयोग शेतीसाठी, मूलभूत सोई–सुविधा निर्माण करण्यासाठी वापरण्यात यावा जेणेकरून शेती क्षेत्राचा प्रश्न कायमचा सोडवण्यास मदत होईल. आज जगात बऱ्याच गोष्टीचे प्रमाणीकरण होत आहे. त्या प्रमाणीकरणाचा एक भाग GST म्हणून याकडे पहिले जाते. 'एक देश, एक कर, एक बाजारपेठ' या उद्गाराने गौरवलेली GST ही करप्रणाली खरोखरच एक खूप मोठी कर सुधारणा आहे. यामुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या विकास व वृद्धीला चालना नक्कीच प्राप्त होईल. आज पर्यंत जगात अनेक देशात GST करप्रणाली लागू केलेली आहे व त्याचे फायदे सुद्धा ते देश अनुभवत आहेत. त्यामुळं GST करप्रणाली मुळे आपल्या देशाच्या व राज्याच्या अर्थव्यवस्थेबद्दलचे जागतिक स्तरावरील मत निश्चितच सकारात्मक स्वरूपाचे होईल. देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील मोठ्या प्रमाणात असलेल्या असंघटित क्षेत्रातील व्यापार व कार्यभार संघटित क्षेत्रामध्ये या करप्रणाली मुळे बदलण्यास सुरुवात होऊन सरकारच्या महसुलात वाढ होण्यास सुरुवात होईल. अशा प्रकारे बऱ्याच कालावधीनंतर देशातील केंद्र सरकारकडून चांगल्या सुधारणा होत असल्याचे दिसून येते आहे दृ GST चे चांगले–वाईट परिणाम मिळून ही करप्रणाली आपल्या अर्थव्यवस्थ्येला योग्य व सकारात्मक दिशेने घेऊन जाण्यास मदत करेल या बद्दल तिळमात्र सुध्दा काही शंका नाही !

संदर्भ :–

१. वस्तू व सेवाकर एक दृष्ठीक्षेप ,वित्त विभाग,महाराष्ट्र शासन
२. वस्तू व सेवा कर आढावा नव दिलली १जुलै,२०१६
३. योजना मराठी मासिक ऑगस्ट,२०१७
४ https://mr.wikipedia.org/
५. https://cleartax.in/s/gst-law-goods-and-services-tax
६.http://www.gstcouncil.gov.in/sites/default/files/gst%20rates/chapter-wise-rate-wise-gst-schedule-18.05.2017.pdf

ISSN : 2348-7143
December 2019

भारतीय लोकसंख्या :—आर्थिक विकासाचा स्त्रोत

अक्षय संभाजी ससाने
केशव माधव कनवाळे
गोपीकाबाई सिताराम गावंडे महाविद्यालय उमरखेड

सारांश : —

आधारभुत संरचनेच्या अभावी आर्थिक विकासाच्या मार्गात अडथळा निर्माण होतो. त्यामुळे ॲडम स्मिथच्या पूर्वकाळापासून अर्थशास्त्रज्ञ आर्थिक विकासाच्या समस्येवर आपले विचार मांडत आहेत पण नियोजनाच्या मागील जवळपास १० दशकात भारतीय अर्थव्यवस्था विविध क्षेत्रात प्रगती करीत आहे आणि आधुनिकीकरणाच्या काळात आज आर्थिक विकासाला अनन्य साधारण महत्व प्राप्त झाले आहे पण या विकास कार्यात आर्थिक विकासावर देशाची लोकसंख्या प्रभाव पाडु शकते.

म्हणजे एखादया देशाची लोकसंख्या किती आहे ? त्याचबरोबर ती कशा प्रमाणात आहे या बाबींना त्या देशाच्या विकासाच्या आणि प्रगतीच्या दृष्टीकोनातून फार महत्वाचे मानले जाते कारण एखाद्या देशाची लोकसंख्या देशाच्या आर्थिक विकासासाठी जितकी फायदेशीर आहे. तितकीच ती घातकही आहे. कारण लोकसंख्या वाढ आणि जीवनमान यांचा जवळचा संबंध आहे आणि आर्थिक विकास ही सतत चालणारी प्रक्रिया आहे म्हणून वाढती लोकसंख्या वघटती लोकसंख्या यांचा नेमका प्रभाव देशाच्या विकासावर पडतो कशा पध्दतीने या लोकसंख्येतून आर्थिक विकास होतो आणि अधिकाधिक विकास घडून येण्यासाठी लोकसंख्या कशा पध्दतीच्या मर्यादा / नियम आहेत हे जाणून घेणे या कारणाने हे शोधपत्र लिहिले आहे.

बीज शब्द :—

भारतीय लोकसंख्या, भारताचा आर्थिक विकास, विकासाचा स्त्रोत, स्त्रोताच्या मर्यादा

प्रस्तावना :—

कोणत्याही देशाचा आर्थिक विकास हा त्या देशातील नैसर्गीक साधन संपत्ती, मानवी साधन संपत्ती आणि वित्तीय साधने या तीन प्रमुख घटकांवर अवलंबून असतो. पण कोलीन क्लार्क आणि एव्हरेस्ट हगिन या अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते विकसनशील देशात मोठीपण वाढती लोकसंख्या ही त्या देशाच्या आर्थिक विकासाला लाभदायक ठरते आर्थिक विकासाच्या काळात तेथील वाढत्या लोकसंख्येने आर्थिक विकासात हातभार लावला म्हणलेच वाढती लोकसंख्या ही देशास अपकारक ठरली असे दिसून येते. असे असले तरी भारताच्या बाबतीत मात्र आर्थिक विकासात नियोजन काळात वेगाने वाढणारी लोकसंख्या ही प्रतिकुल परिणाम करीत आहे. पण भारताच्या आर्थिक प्रगतीच्या मार्गात वाढती लोकसंख्या अडचण ठरली आहे.

अशा या वाढत्या आणि सीमीत लोकसंख्येच्या भारताच्या आर्थिक विकासातील काही बाजु आहेत या महत्वपूर्ण बाजुंवर चर्चा करणे व विचार करणे गरजेचे आहे.

लोकसंख्येची सामाजिक बाजू :—

पृथ्वी तलावर निरनिराळ्या खंडात तसेच खंडाच्या निरनिराळ्या भागात लोकसंख्येच्या प्रमाणात विविधता आढळते. भारताच्या काही भागात लोकसंख्या जास्त आहे. तर काही भागात विरळ आहे. राहणीमानाचा दर्जा ठरवितांना प्रगत आणि विकसनशील राष्ट्रे स्वतंत्रपणे लक्षात घेतली जातात. कारण या राष्ट्राची तुलना एकूण मापदंडाने करता येत नाही. लोक समूहाची संख्या मर्यादीत ठेवली तरच लोकसंख्येच्या गुणात्मक दर्जेत वाढ होते. म्हणजे एकूणच आर्थिक विकासाला चालना मिळते. हा विचार अलिकडील काळात प्रबळ झालेला दिसून येतो.

आर्थिक विकासात फायदेशीर लोकसंख्या :—

आज जागतिकीकरणाचा वेग वाढला पण भारताचा आर्थिक विकास दर घटला. या विकास दरात अजून १० टक्के तरी वाढीची आवश्यकता आहे. भारत स्वतंत्र झाला तेंव्हा भारताची लोकसंख्या सुमारे ५० कोटी होती आणि आज ती सुमारे १३५कोटी झाली आहे. हे चांगले आहे कारण यात १४ ते ६० वयोगटातील युवक आणि मनुष्य संख्या जास्त आहे असे गृहीत आहे. कारण नॅशनल सॅम्पल सर्व्हे ऑफीस ने दिलेल्या अहवालानुसार असे समजते की, २ कोटी युवक आणि पुरुष बेरोजगार आहेत. गेल्या ५ वर्षात अशा बेरोजगार युवक वर्गाकरीता भारतात पायाभूत सोयी केल्या वभारताचा व्यवसाय, उद्योग ईत्यादीसाठी लागणाऱ्या कार्यासाठी मशीन्स ऐवजी जर या वाढत्या बेरोजगार युवक व मनुष्य

ISSN : 2348-7143
December 2019

लोकसंख्येच्या क्रियाशक्तीचा रोजगार निर्मितीसाठी वापर केला तर लोकसंख्येतून निर्माण होणारी बेरोजगारी सुध्दा मिटेल आणि देशाचा आर्थिक विकासाची गतिमानता वाढेल.

काही संशोधकांचे असे देखील म्हणने आहे की, देशात लोकसंख्येमध्ये जेवढ्या जास्त प्रमाणात युवकांची संख्या असेल तेवढा आपला देश अधिक विकसीत आणि बलवान होउ शकतो. तर रिओ जाहीरनामा म्हणतो की, शाश्वत विकासाचा केंद्रबिंदू मनुष्य हाच आहे. म्हणून देशाची लोकसंख्या देशाच्या आर्थिक विकासाकरिता फायदेशीर आहे आणि हा एक प्रकारचा स्त्रोतच आहे हे सत्य आहे.

विकासातील एक समस्या : लोकसंख्या :—

ज्याप्रमाणे आर्थिक विकासात लोकसंख्येचा मोठा वाय आहे. त्याप्रमाणे ही एक विकास कार्यात येणारी समस्यादेखील आहे. यात शंका नाही. भारताचा विकास घडून आणायचा असेल तर लोकसंख्या असणे गरजेचे आहे हे सत्य आहे आणि रोजगार नसेल तर लोकसंख्या असूनही आर्थिक विकास साधता येणार नाही. त्यामुळे लोकसंख्या ही एक समस्याच म्हणावी लागेल.

सध्या जगाची लोकसंख्या ७ अब्ज ५१ कोटी ८० लाख ८८ हजार ७०० असून भारताची १ अब्ज ३३ कोटी ३६ लाख ५७ हजार ४०० आहे आणि या मध्ये जी जगाची लोकसंख्या आहे ती शतका शेवटी १२ बिलियन एवढी दाट होण्याची शक्यता आहे. पण यात विकासाचा दर हा मंदावलेला दिसतो. एवढ्या प्रचंड प्रमाणात वाढणाऱ्या लोकसंख्येसाठी मोठ्या प्रमाणात राहायला जागा, प्रचंड प्रमाणात अन्नाची गरज भासते त्यानंतर त्याकरिता रोजगाराची उपलब्धता करणे यासाठी आर्थिक नियोजने यात देशाचा निधी खर्च होतो. या लोकसंख्येच्या उपभोगासाठी जंगलतोड केली जात आहे यामुळे वायु प्रदुषण, जलप्रदुषण या सारख्या समस्या देशापुढे सातत्याने वाढत आहेत. खरे तर या लोकसंख्या वाढीला आपण देशाचा आर्थिक विकास म्हणतो पण यास विनाश म्हणावा लागेल. आणि हा विनाश हवामान बदल, तापमान वाढ, अनियमित पाउस, नैसर्गीक आपत्ती, अशा रुपाने देशासमोर येत आहे. आणि पुन्हा आर्थिक विकासाचा दर घटत आहे. लोकसंख्या वाढ व आर्थिक विकास यांच्यातील गुंतागुंतीच्या संबधावर ज्यलियन सायमन
या संशोधकाने त्याने निष्कर्ष लिहिले आहेत की, लोकसंख्या ही आर्थिक विकासास प्रतिकूल आणि हानिकारक असते. आज जगाच्या भूभागातील २.४ टक्के भुभाग भारतात आहे. लोकसंख्या १६ टक्के आहे. आणि एका अहवालानुसार या लोकसंख्येत ४८ कोटी कामगार आहेत तर यामध्ये १ कोटी २० लाख इतकी भर पडत ओ. या ४८ कोटीपैकी साधारणत: २६ कोटी लोक हे शेती क्षेत्रात आहेत. तर २२ कोटी लोकसंख्या काही प्रमाणात बिगरशेती तर काही बेरोजगार आहेत.

एन.एस.एस.ओ म्हणजे नॅशनल सॅम्पल सर्व्हे ऑफीस ने दिलेल्या अहवालानुसार २०१७—१८ या वर्षात बेरोजगारीचा दर ६.६१ टक्के होता.तर गेल्या ४५ वर्षातील हा आकडा सर्वाधिक आहे. यात ग्रामीण भागात ५.३ टक्के तर शहरी भागात ७.८ टक्के तरतरुणांमध्ये बेरोजगारीची टक्केवारी १३ ते २७ टक्के होती. यात १५ ते २९ वयोगटातील तरुण सगळ्यात बेरोजगार आहेत. एवढ्या प्रचंड प्रमाणात जर बेरोजगारीचा आकडा असेल तर वाढती लोकसंख्या आर्थिक विकासास घातकच आहे

अशी ही घातक लोकसंख्या १९०१ ते २०११ या काळात किती प्रचंड प्रमाणात वाढलेली आहे हे खाली दिलेल्या २०११ च्या जनगणना अहवालानुसार दिसून येते.

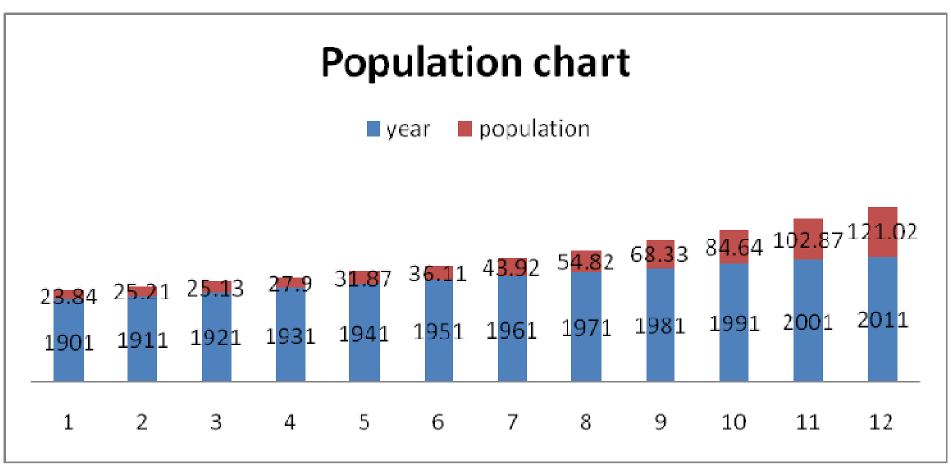

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

लोकसंख्येवरील मर्यादा –

भारतातील बेरोजगारी, दारीद्र यासारख्या समस्या नष्ट करायच्या असतील आणि देशाचा विकास साधायचा असेल तर मर्यादित स्वरुपाची लोकसंख्या असणे पुरक आहे.

एका आकडेवारीनुसार जगभरात दरवर्षी १५ ते १९ वयोगटातील सुमारे १५ दशलक्ष युवती मुलांना जन्म देतात हा आकडा दरवर्षी देशात प्राप्त असलेल्या रोजगारीपेक्षा अधिक आहे त्यामुळे वाढत्या लोकसंख्येच्या परिणामात बदल घडवून आणण्याकरीता किवाआर्थिक नियोजन घडून येण्याकरीता लोकांमध्ये कुटूंब नियोजन, कुमारी मातृत्व तसेच बालविवाह याविषयी जनजागृती करण, याविषयी कायदे करणे आवश्यक आहे. तसेच गर्भनिरोधक सांधनाविषयी माहीती देणेही गरजेचे आहे. यामुळे लोकसंख्या मर्यादेच्या वर्तुळात राहील आणि आर्थिक विकासाचा वेग वाढेल.

निष्कर्ष –

भारतीय लोकसंख्येवर पुरेपुर पमाणात अभ्यास केल्यानंतर त्यातील बारीक बारीक गोष्टी तपासल्यानंतर असे दिसून आले की, भारतीय लोकसंख्या ही देशाचा विकास स्त्रोत तर आहेच पण या देशाचा विकास अतिजलद गतीने होण्याकरीता या लोकसंख्येवर कशा प्रकारच्या मर्यादा असाव्यात आणि कशारितीने लोकसंख्येला हाताळून देशाचा विकास घडवला पाहिले हे समजून आले.

संदर्भ :

महाराष्ट्र टाइम्स (म.रा.)
ई–लोकमत.इन
बि.ए.पार्ट १
अर्थशास्त्र
बि.ए.पार्ट २
अर्थशास्त्र
भारतीय अर्थशास्त्र १९८० पासून

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

भारतातील बेकारीचे कारणे व उपाय–योजना

प्रा. महेंद्र नारायणजी कुंभारे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, चिंतामणी महाविद्यालय, घुग्घूस ता. जि. चंद्रपूर

प्रस्तावना

ज्या मानवी समस्यांनी राष्ट्रिय नेत्यांना व जनतेला देखील चिंतित केले आहे,एवढेचं नव्हे तर संपुर्ण मानवतेलाच संकुचित केले आहे. त्या समस्याामध्ये बेरोजगारीची समस्या प्रमुख आहे. हि बेरोजगारीची समस्या विकसनशील आणि अविकसित देशातचं आहे असे नाही, तर प्रामुख्याने इंग्लंड अमेरिके सारख्याा विकसित देशातही बेरोजगारीची समस्या आपणास आढळून येते. आज आपण स्वत:ला वैज्ञानीक प्रगतीमुळे सशक्त झाल्याच समजतो.औद्योगिक विकासालाच आर्थिक प्रगतीचा आधार मानतो.शिक्षणाच्या विस्तारामूळे अज्ञानाला दूर करून प्रगतीपथावर जाण्याचा प्रयत्न करतो. परंतु आपण जेव्हा बेरोजगारीसमोर मान खाली घालतो तेव्हा आपल्या सर्वच यशस्विता आणि उपलब्धता आपले स्वत:व विनोद होऊन बसतात.

माणुस आपली टिचभर पोटाची खळगी भागविण्यासाठी जगत असतो.व्यक्तिला आपल्या मुलभूत गरज भागविण्याकरिता आर्थिक कार्य करने गरजेचे असते. त्याकरिता तो शिक्षण घेतो, विविध कुशलता आत्मसात करतो. परंतु जर व्यक्तिच्या हातांनाचं काम मिळत नसेल ती एक गंभिर प्रश्न ठरतो.एका स्वस्थ, सक्षम आणि पात्र व्यक्तिसाठी हा फारमोठा अभिशाप ठरतो. कि जेव्हा त्या व्यक्तिला काम करण्याची योग्यता आणि इच्छा असुनही त्याला काम करण्याचीसंधी मिळत नाही आणि पोटाची खळगी भरण्याकरिता तो असमर्थ असतो तोच बेरोजगारीचा परिणाम देखिल असतो.

प्रामुख्याने बेकारीचा प्रश्न हा भारतात इंग्रजांच्या राजवटीत अधिक गंभीर बनला. कारण इंग्रजांच्या राजवटीत भारतात लघु व कुटीर उद्योगांचा –हास झाला आणि मोठ–मोठे उद्योगधंदे सुरू करण्यात आले. १९२९ नंतर भारताची लोकसंख्या सतत वाढत गेली त्यामूळे बेकारीने गंभीर रूप धारण केले.भारतात बेकारांचा प्रश्न अत्यंत महत्वाचा ठरला आहे. यासाठी सरकारतर्फे विविध रोजगार पुरविण्याच्या सोयी निर्माण करण्यात आल्या आहेत. तरिपण अजूनही बेकारीचा प्रश्न सुटला नाही.''बेकारी म्हणजे अशी परीस्थिती की, ज्यात कार्याची संख्या काम मागणा–यांच्या संख्येपेक्षा कमी असते. कामगार प्रचलीत मजूरीवर काम करण्यास तयार असूनही काम मिळत नाही ही परिस्थिती होय.''प्रो. पिगु यांच्या मते, '' रोजगार मिळावा अशी इच्छा असलेल्या व्यक्तीला बेकार म्हणता येईल.''

भारतातील बेकारीचे कारणे

१. अतिशय वेगाने वाढणारी लोकसंख्या
२. आर्थिक वृध्दीचा कमी दर
३. अपुरा औद्योगिक विकास
४. शेतीचा मागासलेपणा
५. भारतातील वर्तमान शिक्षण पध्दती
६. कुटीर व लघु उद्योगाचा ऱ्हास
७.यांत्रिक व तांत्रिक घटक
८.आर्थिक विकासाची संधी
९.श्रमाच्या मागणी पुरवठात असंतुलन
१०.वैयक्तिक कारणे
११.भौगोलिक गतिशिललेचा अभाव.

बेकारी निर्मूलनाचे उपाय किंवा रोजगारीत वाढ करण्यारचे उपाय–योंजना

१. **ग्रामीण बांधकाम कार्यक्रम** :– प्रामुख्याने २५ लक्ष रोजगारीच्या संधी निर्माण करण्याच्या हेतूने हा कार्यक्रम सुरू करण्यात आला. कायम स्वरूपाची बांधकाम सुरू करणे कामातून रोजगारी निर्माण करणे हे या कार्यक्रमाचे उद्धिष्ट होते की, ज्यापासून रोजगारीची संधी उपलब्ध होउन बेकारीची समस्या कमी होईल. या कार्यक्रमात ४ लक्ष रोजगार उपलब्ध झाला.

२. **ग्रामीण शेतक–यांची व मजूरांची विकास संस्था** :– चौथ्या योजनेच्या काळात शेतमजूर व सिमांत शेतकरी यांच्यासाठी ही योजना लागू केली. या योजना अंतर्गत सवलतीच्या दराने सिमांत शेतक–यांना व शेतमजुरांना फळबागा, दुग्ध व्यवसाय, कुक्कूटपालन, मत्सोत्पादन यासाठी कर्ज उपलब्ध करून दीले.

३. **दुष्काळग्रस्त क्षेत्र कार्यक्रम** :— ज्या क्षेत्रात वारंवार दुष्काळाची परिस्थिती निर्माण होते अशा क्षेत्राच्या विकासासाठी हा कार्यक्रम तयार करण्यात आला होता. या कार्यक्रमाच्या अंतर्गत लघुसिंचन, भुसूधार वर्गीकरण, रस्ते बांधणी इ. कामे हाती घेण्यात आली.

४. **अर्धदशलक्ष रोजगार कार्यक्रम** :— सुशिक्षितांच्या बेकारीचा प्रश्न सोडविण्यासाठी हा कार्यक्रम राबविण्यात आला. या कार्यक्रमासाठी १०० कोटी रूपयांची तरतूद करण्यात आली. विशिष्ट राज्यांना व केंद्रशासीत प्रदेशांना आदेश देण्यात आला होता की, त्यांनी रोजगार निर्मितीचे लक्ष पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला.

५. **राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम** :— प्रामुख्याने सातव्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगारी कार्यक्रम लागू करण्यात आला. या कार्यक्रमाच्या अंतर्गत राज्य सरकारांना ग्रामीण क्षेत्रात उत्पादन स्वरूपाची कामे सुरू करण्यासाठी रोख मदत आणि अन्नधान्याची मदत केंद्राद्वारे दिली गेली.

६. **औद्योगीक विकासाचा वेग वाढविणे** :— देशांमध्ये नविन रोजगारीच्या संधी उपलब्ध करण्याच्या दृष्टीने देशातील औद्योगीकरणाची गती वाढविली पाहिजे.

७. **आर्थिक विकासाचा वेग वाढविणे** :— देशात वाहतूक साधणे, बहुउद्देशीय योजना, दवाखाने, बांधकाम, भवन—बगीचे हे सर्व कार्यक्रम सातत्याने सुरू राहावे आणि त्यामूळे रोजगारीच्या नविन संधी उपलब्ध होतात.

८. **श्रमिकांच्या गतिक्षमतेत वाढ** :— एका बाजूला श्रमाचा पुरवठा अधिक असतो तर दुस—या बाजूला श्रमिकांची टंचाई असते. अशावेळी श्रमिकास ज्या ठिकाणी काम मिळेल त्या ठिकाणी श्रमिकांना आणण्याची तयारी असली पाहिजे म्हणजेच गतिक्षमता वाढवून रोजगारी निर्माण करता येईल.

९. **शिक्षण पध्दतीत वाढ** :— शिक्षण अशाप्रकारचे असावे की शिक्षण घेउन बाहेर निघाल्यानंतर रोजगारीचीव्यवस्था करण्यात येईल.

१०लोकसंख्यावाढीवर नियंत्रण

११रोजगाराभिमुख शिक्षण

१२राष्ट्रिय धोरण

भारतातील बेकारी दुर करण्यासाठी शासनस्तरावर करण्यात आलेल्या इतर उपाय—योजना

१. कामासाठी अन्न कार्यक्रम
२. राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम
३. प्रधानमंत्री रोजगार योजना
४. रोजगार हमी कायदा २००५
५. प्रधानमंत्री रोजगार निर्मिती कार्यक्रम
६. राष्ट्रीय कौशल्य विकास धोरण
७. एकीकृत ग्रामीण विकासाचा कार्यक्रम
८. रोजगार आश्वासन योजना
९. ग्रामीण भूमिहीन रोजगार हमी कार्यक्रम

१९८०—८१ ते १९८८—८९ असा सतत ८ वर्ष चालविण्यात आल्यामूळे ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम देशातील ९५ टक्के पंचायत समीत्या पर्यंत पोहचावयास हवा. जवाहर रोजगार योजनेचे उद्धिष्ट हे हा कार्यक्रम देशातील एकूण ऐक पंचायतीपर्यत पोहचविणे हे आहे.दारीद्रय रेषेखाली असलेल्या भारतातील ४४० लाख परिवारापर्यंत या योजनेचा लाभ पोहचला पाहिजे.जवाहर रोजगार योजनेत केंद्रीय मदत ८० टक्के व राज्य सरकारतर्फे केवळ २० टक्के आर्थिक मदत राहिल

संदर्भग्रंथ

१. भारतीय अर्थव्यवस्था	डॉ. शास्त्री व डॉ. कावडकर विश्व पब्लीशर्स ,नागपूर
२. भारतीय अर्थव्यवस्था	डॉ. झामरे पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर
३. भारतीय अर्थव्यवस्था	डॉ. काकडे व कावळे साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
४. भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या	डॉ. कराडे पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर
५. भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या	डॉ. आगलावे साईनाथप्रकाशन, नागपूर

ISSN : 2348-7143
December 2019

देश के आर्थिक विकास लिए निवेश पर ध्यान देना समय की जरूरत

डॉ. संगीता कुंभारे
सहायक प्राध्यापक वाणिज्य शास. कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय सागर (म.प्र.)

सारांश :—

नीति निर्माण की दृष्टि से आर्थिक विकास उन सभी प्रयत्नों को कहते है जिनका लक्ष्य किसी जन समुदाय आर्थिक स्थिति व जीवन स्तर के सुधार के लिये अपनाये जाते है। वर्तमान युग की सबसे महत्वपूर्ण समस्या 'आर्थिक विकास' की समस्या है। आर्थिक स्वतंत्रता के बिना राजनैतिक स्वतंत्रता का कोई महत्व नही है। विकास और उससे जुड़े हुए मुदों के इस महत्व के कारण ही अर्थशास्त्र के क्षेत्र में विकास — अर्थशास्त्र नाम एक अलग विषय का ही उदय हो गया। कई अर्थशात्रियों के मुताबिक आर्थिक विकास में कुछ धीमापन आया है लेकिन मदी की कोई आशंका नहीं है। संसद के शीतकालीन सत्र की शुरूआत में ही वित्तमंत्री ने कहा है कि हाल में आर्थिक विकास में आए धीमेपन के बावजूद आई एम एफ के अक्टूबर २०१९ के वैश्विक आर्थिक दृष्टिकोण में भारत को जी—२० देशों में सबसे तेजी से बढने वाली अर्थव्यवस्था कहा गया।

वर्तमान मंदी के तमाम कारणों में एक कारण सरकार की वित्तीय घाटे को नियत्रिंत करने की नीति है। वित्तमंत्री निर्मला सीतारमण ने कहा है कि परिस्थिति को देखते हुए हम वित्तीय घाटे के लक्ष्य को आगामी बजट में निर्धारित करेगे। उन्होंने यह कहा कि वित्तीय घाटे को नियत्रित करने के लिए सरकार अपने खर्चो में कटौती नहीं करेगी लेकिन पिछले छह वर्षो में सरकार के खर्च कम होते गए है और यह आर्थिक मंदी को लाने का एक कारण दिखता है।

वित्तीय घाटे को नियंत्रित करने की नीति मूलत: भ्रष्ट सरकारोपर अंकुश लगाने के लिए बनाई गई थी। सत्तर के दशक में दक्षिण अमेरिका के देशों के नेता अति भष्ट थे। वे अंतराष्ट्रीय मुद्रा कोष और विश्व बैंक से ऋण ले कर उस रकम को स्विस बैंक में अपने व्यक्तिगत खातो में हस्तांतरित कर रहे थे। इस समस्या से छुटकारा पाने के लिए विश्व बैंक मुद्राकोष और अमेरिकी सरकार के बीच सहमति बनी कि आगे विकासशील देश की की सरकारों के ऋण देने के स्थान पर उन्हें प्रेरित किया जाए कि वे बहुराष्ट्रीय कम्पनियाँद्वारा निजी निवेश को आकर्षित करें। तब वह रकम का रिसाव नही हो सकेगा इसके बाद बहुराष्ट्रीय कम्पनियाँ को आकर्षित करने प्रश्न उठा। माना गया कि बहुराष्ट्रीय कम्पनियाँउन देशों में निवेश करती है जहा की सरकारो को वे जिम्मेदार मानती है इसलिए नीति बनाई गई कि विकासशील देशों की सरकारे अपने वित्तीय घाटे को नियंत्रण में रखे। वित्तीय घाटा वह रकम होती है जो सरकार अपनी आय से अधिक खर्च करती है। सरकार की आय यदि १०० रूपए है और खर्च १२० रूपए है तो २० रूपया वित्तीय घाटा होता है विचार यह बना कि यदि विकासशील देशों की सरकारें अपने खर्चो को अपनी आय के अनुरूप रखेगी तो अर्थव्यवस्था में मंहगाई नहीं बढेगी, अर्थव्यस्था स्थिर रहेगी। जिसे देखते हुए बहुराष्ट्रीय कम्पनिया उन देशों में निवेश करने को उद्यत होगी। वित्तीय घाटे को नियंत्रित करने का मंत्र मूलत: भ्रष्ट सरकारों पर लगाम लगाने के लिए बनाया गया था। भारत का अब तक का प्रत्यक्ष अनुभव बताता है कि वित्तीय घाटे को नियत्रित करने से विदेशी निवेश वास्तव में आया नहीं है। कारण यह है कि जब सरकार अपने वित्तीय घाटे को नियंत्रित करती है तो वह बुनियादी

ISSN : 2348-7143
December 2019

संरचना जैसे बिजली, टेलीफोन हाईवे इत्यादि में निवेश कम करती है। सोचा गया था कि यदि सरकार अपने वित्तीय घाटे को कम करने लिए निवेश में कुछ कटौती भी करें तो उससे ज्यादा विदेशी निवेश आएगा और सरकार द्वारा निवेश में की गई कटौती की भरपाई हो जाएगी। लेकिन ऐसा नहीं हो रहा है। वित्तीय घाटे को नियंत्रित करने का मंत्र बुरी तरह फेल हो गया है। लेकिन इस अनुभव के बावजूद इस मंत्र का बहुराष्ट्रीय संस्थाएं और अमेरिकी महाविद्यालयों में भारतीय प्रोफेसर प्रचार—प्रसार कर रहे है। इनका मानना है कि यदि सरकार वित्तीय घाटे पर और सख्ती से नियंत्रण करेगी तो विदेशी निवेश आएगा। लेकिन सत्यता यह कि विश्व बैंक अंतराष्ट्रीय मुद्रा कोष और अमेरिकी यूनिवर्सिटियों में कार्यरत भारतीय मूल के प्रोफेसर सब बहुराष्ट्रीय कंपनियों के हितों को बढाना चाहते है जिनके द्वारा वे पोषित होते है उनके लिए भारत के उद्यमियों और भारत के आर्थिक विकास का महत्व नही है। उनके लिए महत्वपूर्ण यह है भारत की घरेलू कंपनियां दबाव में रहे और बहुराष्ट्रीय कंपनियों को खुला मैदान मिले इसलिए वे चाहते है कि भारत सरकार अपने खर्च कम करे जिससे कि घरेलू निवेश दबाव में आए बुनियादी संरचना पड़ी रहे, घरेलू निवेश करने का खुला मैदान मिल जाए। लेकिन जिस बुनियादी संरचना के अभाव में विदेशी निवेश भी नही आता है। अतः वित्त मंत्री को इस समय देश के वित्तीय घाटे को बढने देना चाहिए और ऋण का उपयोग निवेश में करना चाहिए।

खतरा ये है कि यदि ऋण की रकम का उपयोग सरकारी खपत के लिए किया गया तो अर्थव्यवस्था और परेशानी में आएगी। जरूरत इस बात की है कि सरकार ऋण लेकर निवेश करे और ऋण लेकर खपत न करे। जैसे यदि एक उद्यमी ऋण लेकर नई फैक्टी लगाता है तो वह ऋण सार्थक होता है लेकिन वही उद्यमी यदि ऋण लेकर यदि विदेश यात्रा करता है तो उससे कंपनी डूबती है। हमारी वर्तमान सरकार ईमानदार दिखती है इसलिए इस सरकार के लिए संभव है कि ऋण लेकर निवेश करें।भष्ट्राचार के आधार पर बनाए गए वित्तीय घाटे को नियंत्रित करने की नीति को त्याग देना चाहिए और ईमानदारी से ऋण लेकर भारत सरकार को निवेश बढ़ाने चाहिए। ध्यान देने की बात है, सरकार का वित्तीय घाटा बढ़ता है और साथ में मंहगाई बढती है तो घरेलू निवेशकों पर दुष्प्रभाव नहीं पड़ता है क्योंकि उनके निवेश की कीमत भी महगाई के अनुसार बढ़ती जाती है। जैसे यदि आपने दस लाख रूपए में दुकान खरीदी और मंहगाई बढ़ गई तो दो साल बाद उसकी कीमत बारह लाख रू. हो जाएगी लेकिन विदेशी निवेशको के लिए यह बात उल्टी पड़ती है।यदि उन्होने दस लाख में दुकान खरीदी, दो साल में वो बारह लाख में बिकी लेकिन महगाई के कारण रूपए का मूल्य घट गया। जब बारह लॉख को डॉलर में बदला तो उन्हें घाटा लगता है। इसलिए वित्तीय घाटे को बढने देना चाहिए और उस रकम को निवेश में लगाना चाहिए। बहुराष्ट्रीय कंपनियों की वकालत कर रहे विश्व बैंक, अन्तराष्ट्रीय मुद्रा कोष और अमेरिकी यूनिवसिटियों में कार्यरत भारतीय प्रोफेसरों की बात को नही सनना चाहिए।

निजी निवेश आर्थिक विकास के लिए अहम सरकार के फैसलो का असर दिखेगा मुख्य आर्थिक सलाहकार के.वी. सुब्रमण्यन ने कहा निवेश को बढावा देने के लिए सरकार ने कॉरपोरेट टैक्स में कटौती की और कहा कि निजी निवेश आर्थिक विकास के लिए अहम है। कॉरपोरेट टैक्स घटाने का मकसद निवेश को बढ़ावा देना था।

पिछले कुछ समय से अंतराष्ट्रीय संस्थाओं समेत कई संस्थाओं एवं व्यक्तियों द्वारा अर्थव्यवस्था में धीमेपन पर चिंता व्यक्त की जा रही है। दुनिया की सबसे तेजी से बढने वाली अर्थव्यवस्था की विकास दर में कमी के कारण चिंता होना स्वाभाविक ही है। ऐसे में सवाल उठता है कि क्या यह अर्थव्यवस्था में मंदी की और इंगित करती है या फिर यह धीमापन अल्पकालिक

ही है इस संदर्भ में दो प्रकार के परस्पर विरोधी बयान आते रहे है। एक और लोगों का कहना है क अर्थव्यवस्था में मंदी आ गई हैं या आने का शुरूआती संकेत है। वे इस संदर्भ में अंतराष्ट्रीय वित्त संस्थाओं जैसे अंतराष्ट्रीय मुद्रा कोष विश्व बैंक और मूडीज सरीखी रेटिंग एजेसियों का हवाला देते है।

मुद्राकोष (आइ.एम.एफ) द्वारा २०१९—२० में विकास की संभावनाओं को घटाकर ६.१ प्रतिशत कर दिया है। वही विश्व बैंक ने भी इसे ६.० प्रतिशत पर आंका है। उधर मुडीज नाम की अन्तराष्ट्रीय रेटिंग एजेसी ने भारत की साख रेटिंग का स्थिर से घटाकर नकारात्मक कर दिया है और उसके बाद एजेंसी ने वर्ष २०१९ के लिए आर्थिक विकास की संभावनाओं को अपने पूर्व के ५.८ प्रतिशत के लक्ष्य को घटाकर ५.६ प्रतिशत कर दिया है। दूसरी और सरकार समेत कई अर्थशास्त्रियों का मानना है कि आर्थिक विकास में मात्र कुछ धीमापन आया है पर मंदी की कोई आंशका नहीं है।संसद के शीतकालीन सत्र की शुरूआत में ही वित्तमंत्री ने अपने बयान में कहा कि हाल में आर्थिक विकास में आए धीमेपन के बावजूद आइएमएफ के अक्टूबर २०१९ के वैश्विक आर्थिक दृष्टिकोण में भारत को जी—२० देशों में सबसे तेजी से बढने वाली अर्थव्यवस्था बताया है। इस बीच मुद्रास्फीति जो लबे समय से काफी कम चल रही थी, सितम्बर २०१९ के ३.९९ फीसदी से बढकर अक्टूबर २०१९ में ४.६२ फीसदी हो गई। यह वृद्धि खाद्य पदार्थो की मुद्रास्फीति के कारण हुई। अक्टूबर में खाद्य पदार्थो में खुदरा मुद्रास्फीति ७.८९ फीसदी दर्ज की गई जो पिछले माह ५.१ फीसदी ही थी।

मुद्रास्फीति में आए इस उछाल से प्रभावित होकर पूर्व प्रधानमंत्री मनमोहन सिंह ने बयान दिया है कि अर्थव्यवस्था 'स्टेगफलेशन' यानी 'मुद्रास्फीति के साथ आर्थिक ढहराव' की स्थिति में प्रवेश कर सकती है। मुद्रास्फीति आम भाषा में कीमतों में वृद्धि को कहते है लेकिन आर्थिक सिद्धान्तों के अनुसार कीमतों में वृद्धि को मुद्रास्फीति नहीं कहते है। किसी एक माह या किसी एक वर्ष या दो तीन वर्षो तक की कीमत वृद्धि को भी मुद्रास्फीति नहीं कहा जाता। कीमत वृद्धि को मुद्रास्फीति कहने के लिए लंबे समय तक भारी वृद्धि होना जरूरी है। मोदी सरकार के आने के बाद कीमतों में वृद्धि न घटती गई एक समय तो यह तीन प्रतिशत से भी कम हो गई थी।

कीमतों में लगातार कम वृद्धि के कारण पूर्व प्रधानमंत्री मनमोहन सिंह चिंता व्यक्त कर रहे थे कि इसके कारण देश में आर्थिक गतिविधियों में गिरावट आ रही है। उनके इस बयान से काफी बड़ी संख्या में अर्थशास्त्री बैकर और अन्य जानकार सहमत थे कि आर्थिक गतिविधियों को प्रोत्साहित करने के लिए मुद्रास्फीति में होने वाली गिरावट को रोकना चाहिए।

एक अमरीकी अर्थशास्त्री एलबॉन फिलिप्स के विश्लेषण को माने तो मुद्रास्फीति में हुई यह वृद्धि एक अच्छी खबर है क्योंकि इससे आर्थिक गतिविधियों को प्रोत्साहन मिलेगा, माँग बढ़ेगी, उत्पादन बढ़ेगा और बेरोजगारी भी घटेगी। देश में माँग में धीमापन रोकने की जरूरत है पर इसके लिए राजकोषीय संतुलन को बनाए रखते हुए आर्थिक गतिविधियों का ऐसे संचालन करना होगा।

निष्कर्ष :— वर्तमान सरकार समझदारी के उपाय अपना रही हैऔर उन्हें सराहा भी जा रहा है हर हालत में राजकोषीय घाटे को एक सीमा से ज्यादा बढने नहीं दिया जा रहा है जिससे ब्याज दरें घटाई जा सकी है। इससे उपभोक्ता व निवेश माँग दोनों के बढने की संभावना है। स्थिर पूँजी निर्माण गति में थोड़ी वृद्धि भी हुई है। देश में निवेश वातावरण को बेहतर बनाने के लिए कॉरपोरेट कर की दर घटाकर २२ फीसदी व नई कम्पनियों के लिए मात्र १५ फीसदी किया गया है। जो अन्य कम करों वाले एशियाई देशों के समान है। माना जा रहा है कि सरकार द्वारा दिए

जा रहे तमाम प्रोत्साहन दीर्घकाल में न केवल आर्थिक गतिविधियों, उत्पादन और रोजगार बढ़ाएगे, इससे सरकारी राजस्व भी बढेगा। विश्व बैंक और आइ एम एफ २०१९ के लिए जीडीपी विकास की संभावनाओं को कम आंक रहे है लेकिन साथ ही २०२०—२१ और २०२१—२२ को लेकर वे आश्वस्त है कि जीडीपी विकास दर क्रमशः ६.९ व ७.२ फीसदी रहेगी। यह अर्थव्यवस्था के लिये अच्छी खबर है व सरकार के प्रयासों का समर्थन भी है।

संदर्भ :ग्रंथ :—

१. क्या हो आर्थिक विकास के मापदण्ड — डॉ. बजंरग लाल गुप्ता ।
२. भारती अर्थव्यवस्था — मिश्र एंव पूरी
३. भारतीय अर्थयवस्था — डॉ. शर्मा एवं सिंह
४. भारतीय अर्थव्यवस्था —अग्रवाल एस.एन. —
५. भारतीय अर्थव्यवस्था —रूद्र दत्त एवं सुन्दरम
६. www.wikipeda.
७. दैनिक भास्कर — समाचार पत्र
८. पत्रिका — समाचार पत्र

इंदिरा आवास योजनेचा आढावा

कु. सुरेखा केशवराव हजारे
मु. अडपल्ली, पो. गोगांव ता. जि. गडचिरोली – ४४२६०५

प्रस्तावना :– भारत हा खेडयांचा देश आहे. या देशातील जवळपास ७२ टक्के लोकसंख्या खेडयात वास्तव्याने आहे. वाढत्या औद्योगिकीरण व रोजगारासाठी ग्रामीण भागातील नागरिकांचा लोंढा शहराकडे वळलेला आहे. यामुळे खेडयातील लोकसंख्येच्या घनतेवर परिणाम झालेला दिसून येत आहे. असे असतानाही खेडयात वास्तव्य करणाऱ्या नागरिकांचा शैक्षणिक दर्जा उंचविलेला दिसून येत नाही. त्यांच्या राहणीमानावर विपरीत परिणाम झालेला दिसून येते. अनेक खेडयांमध्ये मानवाला अपेक्षित असलेला निवाराही पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध झालेले दिसून येत नाही. यामुळे त्यांच्या सामाजिकस्थितीवर परिणाम पडलेला दिसून येते.

आर्थिक स्त्रोत उपलब्ध नसल्यामुळे दैनंदिन गरजा पूर्ण करणे कठिण जाते. त्यामुळे खेडयात दारिद्रयाचे प्रमाण अधिक प्रमाणात असल्याने चित्र समोर आले आहे. यात मुख्य कारण म्हणजे संयुक्त कुटूंब पध्दती आजही खेडयात रूढलेली आहे. यामुळे त्या कुटूंबात कमविऱ्या सदस्यांची संख्या कमी तर खाणाऱ्यांची संख्या अधिक असते. विशेषत: संयुक्त कुटुबांत वयोवृध्द व लहान मुलांचा समावेश अधिक असल्यामुळे दैनंदिन गरजा मिळणाऱ्या उत्पन्नातून भागविणे कठिण जाते. परिणामी त्यांना दारिद्रयात जीवन जगावे लागते. आर्थिक समस्या मोठया प्रमाणावर असल्यामुळे त्यांना सदस्य संख्येच्या तुलनेत निवाऱ्याची व्यवस्था करता येत नाही. झोपडी, कुडामातीचे सारवण करून निवाऱ्याची व्यवस्था करावी लागते. त्यामुळे ग्रामीण भागातील नागरिकांच्या जीवनमानावर मोठा परिणाम झाला आहे.

यावर उपाययोजना म्हणून शासनाने दारिद्रय रेषेखाली असलेल्या कुटुंबांना निवाऱ्याची सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी जून १९८५ पासून ग्रामीण भूमिहीन रोजगार हमी कार्यक्रमाचा भाग म्हणून ही योजना सुरू करण्यात आली. नंतर ती जवाहर रोजगार योजनेचा भाग होऊन १ जानेवारी १९९६ पासून स्वंतत्र इंदिरा आवास योजनेची सुरवात केली.

ग्रामीण भागातील घरांचे प्रकार :–

ग्रामीण भागात विविध प्रकारची घरे आढळून येतात. यामध्ये कुडामातीचे, झोपडी, कौलारू,विटा–मातीचे, सिमेंट कॉक्रीटच्या घरांचा समावेश आहे. घराच्या प्रकारावरून ग्रामीण भागातील नागरिकांचा सामाजिक व आर्थिक दर्जा निश्चित केला जाते. यांचे वर्गीकरण तीन भागात केलेले दिसून येते.

१) **उत्तम दर्जाचे घर :–**सर्वसामान्यपणे व्यक्तीच्या अपेक्षेनुसार निवाऱ्याची व्यवस्था होत असेल तर त्याला उत्तम दर्जाच्या घर या प्रकारात समावेश होते. ज्या व्यक्तीकडे उत्पन्न स्त्रोत उपलब्ध आहेत, अशा व्यक्तींची घरे सामान्यपणे विटा–माती, सिमेंट–कॉक्रीटची असल्याने दिसून येते. विशेषत: कुटूंब संख्येच्या तुलनेत हे घर असते.यासोबतच वास्तूशास्त्रानुसार घरात खेळती हवा, प्रसन्न वातावरण निर्माण करणाऱ्या घटकाचा समावेश असते. अशा घरांचे प्रमाण ग्रामीण भागात अत्यल्प असल्याचे दिसून येते. विशेषत: ही घरे गावातील सावकार, महाजन, पाटील या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या मोठया जमीनदारांचे असतात. बदलत्या काळानुसार अनेक गावातील मोठया घरांची पडझड झाली असली तरी आधुनिक काळानुसार त्यांनी नवे घरे उभे केल्याचे दिसून येते. मात्र, हा प्रमाण अत्यल्प असून १० ते १५ टक्केच घरे याप्रकारची आहेत.

२) **मध्यम दर्जाचे घर :–** ग्रामीण भागात संयुक्त कुटुंबाचे प्रमाण अधिक असल्यामुळे सामान्य नागरिक मातीचे घर बांधून वास्तव्याने असल्याचे दिसून येते. पूर्वी अनेक गावांमध्ये मातीचे दुमजली घरे असल्याचे सांगितले जाते. कुटूंबातील सदस्यांची संख्या व शेतीचे उत्पादन साठवून ठेवण्यासाठी व्यवस्था होईल. अशा पध्दतीने या घरांची निर्मिती केली जाते. आर्थिक स्त्रोत्र पुरेसे उपलब्ध नसल्यामुले पक्के घर बांधणे शक्य होत नसल्यामुळे अंगमेहनतीनेच मातीच्या घराची निर्मिती केली जाते. सदर घरांचे छत अधिकाअधिक प्रमाणात कौलारू आहेत. बदलत्या परिस्थितीत यात बदल होत असल्याचे दिसून येत असले तरी आजही अनेक घरांचे छत कौलारूच आहेत. या घरांच्या प्रकारांमध्ये सांडपाणी व्यवस्थापन

व शौचालयाची सुविधा असल्याचे दिसून येत नाही. दरम्यानच्या काळात शासनस्तरावरून शौचालय निर्मितीवर भर देण्यात आले असून प्रोत्साहपन निधी उपलब्ध करून दिले जात असल्यामुळे बहुतेक घरांमध्ये शासकीय योजनेतून शौचालयाचे बांधकाम करण्यात आले आहे.

३) **कनिष्ठ दर्जाचे घर** :— ग्रामीण भागात सावकार, पाटील, महाजन यांच्याकडे काम करणारे मजूर हे अल्पभूधारक व भूमिहीन असतात. त्यामुळे त्यांना दुसऱ्यांवर अवलंबून कुटूंबाचा उदरनिर्वाह करावा लागते. परिणामी सामान्यपणे कुटूंबाच्या गरजा पूर्ण करणे शक्य होत नाही. अन्न, वस्त्र व निवारा यासारख्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी सतत संघर्ष करावे लागत असल्याचे दिसते. त्यामुळे या कुटुंबातील घर हे माती अथवा कुडाचे असले तरी छत मात्र गवतापासून तयार केलेले दिसून येतात. उन्ह, वारा, पाऊस तसेच सरपटणारे प्राणी यापासून संरक्षण करणे कुटूंबातील सदस्यांना अवघड जाते.. पावसाळयाच्या दिवसात घरात पाणी साचते, हिवाळयात थंडी तर उन्हाळयात उखाडा याचा त्रास सहन करावा लागते. यामुळे या प्रकारातील व्यक्तींना हलाखीचे जीवन जगावे लागते.

यातील सामान्य कुटुंबाचा आर्थिक, सामाजिक दर्जा उंचविण्यासाठी शासनस्तरावरून प्रयत्न केले जात आहेत. मागील ४ दशकापासून शासनस्तरावरून कच्चे घर असलेल्या सामान्य कुटुंबासाठी निवारा उपलब्ध करून देण्याची योजना सुरू आहे. यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या त्रिसूत्रीचा उपयोग केला जात आहे. त्रिसूत्रीतील शेवटचा टप्पा व शासन तसेच ग्रामीण भागाचा दुवा म्हणून काम करणाऱ्या ग्रामपंचायतीच्या माध्यमातून आवास योजना राबविली जात आहे. यासाठी विविध जाती—धर्मातील कुटुंबांसाठी विविध नावाने शासनाने आवास योजना सुरू करून सामान्य कुटुंबांना दिलासा देण्याचे काम सुरू आहे.

ग्रामीण भागात आवास निर्माण करून देण्यासाठी खालील प्रमाणे योजना कार्यान्वित करून सामान्य लाभार्थ्यांना आवास योजनेचा लाभ दिला जात आहे. सुरवातीला सर्वच प्रवर्गातील दारिद्रियरेषेखाली असलेल्या कुटुंबांना या योजनेचा लाभ दिला जाते.

१) **राजीव गांधी घरकुल योजना** :— दारिद्रयरेषेखालील कुटुंबांना घरे बांधण्यासाठी ही योजना काम करीत आहे. ग्रामीण भागात ही योजना यापूर्वी राजीव गांधी ग्रामीण निवारा योजना —१ या नावाने राबविली जात होती. ऑगस्ट—२०१४ मध्ये ग्रामीण क्षेत्रासह 'क' वर्ग नगरपरिषदांमध्ये ही योजना लागू करण्यात आली व या योजनेचा नाव 'राजीव गांधी घरकुल योजना' असे करण्यात आले. यासोबतच राजीव गांधी घरकुल योजना—२ या नावाने सुध्दा ही योजना कार्यान्वित करण्यात आली होती. मात्र, या योजनेचा लाभ घेणाऱ्या लाभार्थ्यांना पुरेशा प्रमाणात वित्तीय संस्थांकडून पत पुरवठा करण्यात आला नाही. यामुळे अत्यल्प प्रमाणात या योजनेचा लाभार्थी असल्याचे दिसून येते.

२) **रमाई आवास योजना** :— अनुसूचित जाती प्रवर्गातील कुटुंबासाठी शासनाने ही योजना स्वतंत्रपणे सुरू केली आहे. किमान एक लाख रूप्ये उत्पन्न असणाऱ्या कुटुंबांनाच या योजनेचा लाभ देण्यात येत असून ही योजना सुध्दा ग्रामीण भागात प्रभावीपणे राबविली जात आहे. या योजनेची सुरवात नोव्हेंबर २००८ पासून झाली असून यात दारिद्रयरेषेखालील लाभार्थ्यांचा समावेश आहे.

३) **शबरी आवास योजना** :— या योजनेची सुरवात मार्च २०१३ पासून सुरू करण्यात आली असून या योजनेला शबरी आवासयोजना किंवा शबरी आदिवासी घरकुल योजना या नावाने ओळखली जाते. या योजनेमध्ये ग्रामीण तसेच शहरी अनुसूचित जमातीच्या कुटुंबांचा समावेश करण्यात आला आहे. जिल्हयाच्या दुर्गम भागात आदिवासी बहूल समाजबांधव मोठया प्रमाणावर असल्याने या योजनेचा लाभ जिल्हयातील लाभार्थ्यांना मोठया प्रमाणावर झाला आहे.

४) **इंदिरा आवास योजना** :— ही योजना मागील अनेक वर्षापासून सुरू करण्यात आली असली तरी प्रत्यक्षात मात्र तिची सुरवात १ जानेवारी १९९६ पासून स्वतंत्रपणे झालेली आहे. या योजनेत समाजाच्या सर्वच घटकातील दारिद्रयरेषेखाली कुटुंबाचा समावेश करून त्यांच्या निवाऱ्याची व्यवस्था करून देण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. या योजनेमध्ये बदलत्या काळानुसार अनुदानातही वाढ करण्यात आली आहे. या योजनेचा लाभ १९९५—९६ पासून विधवा तसेच युध्दांमधील शहिदांच्या वारसांना देण्यात येत आहे. अनेक लाभार्थ्यांना घरकुल बांधण्यासाठी स्वत:ची जागा नसल्याने प्रकरण समोर आल्याने शासनाने २४ ऑगस्ट २००९ पासून या योजनेत घरवाडी उपाययोजना सुरू करण्यात आली. ही

ISSN : 2348-7143
December 2019

उपाययोजना शेतजमिन नसणाऱ्या किंवा घरबांधणीसाठी जागा नसणाऱ्या ग्रामीण गरीब भूमिहिनांना घरासाठी जमीन खरेदी करण्यासाठी आर्थिक मदत करणारी ही योजना कार्यान्वित करण्यात आली.

राज्याच्या भूभागानुसार अशाप्रकारे विविध नावाने आवास योजना राबविल्या जात आहे. त्याचा लाभ समाजातील विविध जातीच्या नागरिकांना होत असला तरी प्रशासकीय अधिकारी/कर्मचारी व लाभार्थ्यामध्ये असलेली उदासीनता व जनजागृतीचा अभाव यामुळे सामाजिक व आर्थिक दर्जावर परिणाम करणाऱ्या योजनेचे फलित परिणामकारक दिसून येत नाही. गडचिरोली जिल्हयात प्रस्तृत अभ्यासकर्त्यानी निवडलेल्या विषयाच्या अनुषंगाने विषयाच्या मर्यादित प्रत्यक्षात लाभार्थ्यांनी घेतलेल्या घरकुलाचा आढावा खालील प्रमाणे.

तक्ता–१

१९९९ ते २०१२ या वर्षातील जिल्हयातील घरकुलाची स्थिती

अ. क्र.	तालुक्याचे नाव	मंजूर	पूर्ण	अपूर्ण	रद्द
१	अहेरी	४२२७	४०९५	८५	५९
२	आरमोरी	२८९३	२८०२	६४	२३
३	भामरागड	१२१८	१२२१	५४	०३
४	चामोर्शी	५३७६	५२७२	७४	०६
५	धानोरा	४१२३	३७२७	२७२	५६
६	एटापल्ली	२६६०	२४५२	१६६	३६
७	गडचिरोली	३५३१	३३७१	१४९	१०
८	कोरची	२०२४	१९६०	२२	३९
९	कुरखेडा	३५५७	३३८१	१२९	२७
१०	मुलचेरा	१२३३	१११७	१०५	०७
११	सिरोंचा	२८६४	२६०७	२०६	३३
१२	वडसा	१५०४	१४४३	३७	११
	एकूण	३५२१०	३३४४८	१३६३	३१०

(स्त्रोत– जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा, गडचिरोली. इंदिरा आवास योजना व इतर घरकुल योजना, मासीक प्रगती अहवाल, माहे नोव्हेंबर २०१२)

वरिल तक्ता क्रमांक १ नुसार जिल्हयाच्या बाराही तालुक्यात मंजूर, पूर्ण, अपूर्ण व रद्द करण्यात आलेल्या इंदिरा आवास योजनेतील घरकुलाचा आढावा घेतला आहे. यामध्ये सर्वाधिक धानोरा तालुक्यात २७२ घरकुलांचे बांधकाम अपूर्ण अवस्थेत आहेत. ही आकडेवारी एकुण मंजूर घरकुलाच्या ६.५९ टक्के आहे. जवळपास मंजूर घरकुलांपैकी ६.५९ टक्के घरकुलाचे बांधकाम करण्यात आलेले नाही. तर सर्वात कमी वडसा तालुक्यात ३७ घरकुलाचे बांधकाम करण्यात आलेले नाही. ही मंजूर घरकुलाच्या एकुण २.४६ टक्केवारी आहे. जवळपास सर्वच तालुक्यात घरकुलाचे बांधकाम काही प्रमाणात अपूर्ण असल्याचे दिसून येत आहे. जिल्हयाच्या बाराही तालुक्यात जवळपास ३५२१० घरकुल मंजूर असून १ हजार ३६३ घरकुल अजूनही अपूर्ण अवस्थेत आहेत. ही टक्केवारी एकुण मंजूर घरकुलाच्या ३.८७ टक्के आहे. एकुणच शासनस्तरावरून घरकुल बांधकामासाठी निधी उपलब्ध करून दिला जात असतानाही ३.८७ टक्के घरांचे बांधकाम झाले नसल्यामुळे हा संशोधनाचा विषय ठरला आहे. याबाबत प्रत्यक्ष लाभार्थी व यंत्रणास्तरावरील अधिकारी, कर्मचारी यांच्याशी थेट संपर्क साधून मुलाखती व निरिक्षण केले असता, फार विदारक सत्य समोर आले आहे.

इंदिरा आवास योजनेबाबत लाभार्थी व अधिकारी/कर्मचाऱ्यांचे मत :–

नमुना निवड पध्दतीने एककाची निवड केल्यानंतर प्रत्यक्ष लाभार्थ्याकडून मुलाखत अनुसूचि भरून घेतांना अनेक बाबी समोर आल्या आहेत. काही ठिकाणी या योजनेचा लाभ देण्यासाठी अधिकारी, कर्मचारी वर्गाकडून विविध प्रलोभन दाखविले जाते. पात्र लाभार्थी असतानाही विशिष्ट कृती केल्याशिवाय लाभ मिळणर नाही, अशी अप्रत्यक्ष तंबी देऊन

काही गोष्टी करायला बाध्य करीत असल्याच्या बाबी समोर आल्या आहेत. कुटुंब नियोजन केल्याशिवाय योजनेचा लाभ दिला जाणार नाही, असे अधिकारी/कर्मचाऱ्यांकडून लाभार्थ्यांना काही ठिकाणी बजविण्यात आल्याची बाबही समोर आली आहे. तर काही ठिकाणी योजनेचे देयक देण्यासाठीही थेट आर्थिक व्यवहार करावे लागत असल्याचे मत अनेक लाभार्थ्यांनी खासगीत बोलून दाखविले.

घरकुलाचा लाभ देण्यासाठी क्षेत्रीय कर्मचाऱ्यांच्या माध्यमातून गावात जनजागृती केली जाते. गावातील लाभार्थ्यांची स्थिती लक्षात घेऊन प्राधान्यक्रम देऊन घरकुल देण्याचा प्रयत्न यंत्रणेकडून केला जाते. अनेकदा लाभार्थी पात्र आढळून आल्यास व उद्दीष्ट कमी असल्यास थेट ग्रामसभेच्या माध्यमातून लाभार्थ्यांची निवड केली जाते. त्यानंतर घरकुलाचे बांधकाम करण्यासंदर्भात लाभार्थ्याकडून करारनामा लिहून घेण्यात येते. अशाही स्थितीत लाभार्थ्याला शासकीय अनुदान मिळाल्यानंतर प्रत्यक्ष घराचे बांधकाम करीत नाही. तर खाजगी कामासाठी निधी खर्च करून शासकीय योजनेतून मिळालेल्या घराचे बांधकाम पूर्ण करीत नाही. अनेकदा यासंदर्भात मार्गदर्शन व सूचना करूनही लाभार्थी याकडे दुर्लक्ष करीत असतात. काही ठिकाणी तर लाभार्थी घरकुलाच्या पैशातून बांधकाम साहित्याची खरेदी करण्याऐवजी परस्पर खर्च करून टाकतात. असे अधिकारी/कर्मचारी सांगतात. परिणामी घरकुलाचे बांधकाम अर्धवट असते. अशाही स्थितीमध्ये घरकुलाचा निधी घेण्यासाठी राजकीय दबाव तंत्राचा वापर करून निधीची उचल करण्याचा प्रयत्न चालविला जात असल्याचीही माहिती अधिकारी/कर्मचारी देतात.

सारांक्ष :– गडचिरोली जिल्हयात राबविण्यात येत असलेल्या इंदिरा आवास योजनेतील ३.८७ लाभार्थ्यांचे घरकुल अपूर्ण असल्याने ते या योजनेप्रती समाधानी नसल्याचे दिसून येते. यात अधिकारी व कर्मचाऱ्यांच्या कार्यप्रणालीवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केला जात आहे. निधीची उचल करण्यासाठी तालुका स्तरावर होणारा मानसिक व आर्थिक त्रास होत असल्याने लाभार्थ्यांनी स्पष्ट केले आहे. असे असले तरीही शासनाने सुरू केलेल्या इंदिरा आवास योजनेतून जवळपास ९६.१३ टक्के घरकुल लाभार्थी निवासाची व्यवस्था झाल्याने समाधान व्यक्त आहेत. शासनस्तरावरून मिळालेल्या अनुदानातून घरकुल बांधासाठी काही प्रमाणात मदत झाली असल्याचे लाभार्थी सांगतात. काही लाभार्थी पदरमोड व आप्तेष्टांच्या सहकार्याने घरकुलांचे बांधकाम करून स्वत:चा आर्थिक व सामाजिक विकास साधण्याचा प्रयत्न करताना दिसून येत आहेत. या योजनेमुळे जिल्हयातील अनेक गावांमध्ये पक्की घरे दिसून येत असून त्या गावांच्या सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक विकासाला चालना मिळाली आहे.

RESEARCH JOURNEY

संदर्भ ग्रंथ यादी :–

१) इंदिरा आवास योजना (आईवाय)– दिशा निर्देश, भारत सरकार ग्रामीण विकास मंत्रालय, ग्रामीण विकास विभाग, कृषी भवन, नई दिल्ली – ११०११४, जून २०१३

२) डॉ. प्रगती दिनेश नरखेकर, डॉ. सुनील साकुरे– ग्रामीण समुदाय, सर साहित्य केंद्र गणराज अपार्टमेंट, राजापेठ बसस्टॉप हुडकेश्वर रोड, नागपूर–३४

३) डॉ. किरण जी. देसले,– दीपस्तंभ, स्पर्धा परिक्षा अर्थशास्‌–२, आर्थिक व सामाजिक विकास,–दीपस्तंभ प्रकाशन हॉसिंग सोसायटी, सहयोग क्रिटीकल केअर हॉस्पीटल जवळ जळगांव.

४) जिल्हा ग्रामीण विकाय यंत्रणा, गडचिरोली. इंदिरा आवास योजना व इतर घरकुल योजना, मासीक प्रगती अहवाल, माहे नोव्हेंबर २०१२.

महात्मा गांधीच्या आर्थिक विचारांची प्रासंगिकता

डॉ. नितीन कत्रोजवार
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख राष्ट्रसंत तुकडोजी महाविद्यालय, चिमूर जि.चंद्रपूर

प्रस्तावना :—

गांधीचे आर्थिक विचार सामाजिक व राजकीय क्षेत्रांतील त्यांच्या अध्यात्मनिष्ठ मानवतावादाशी सुसंगत असेच आहेत. विद्यार्थीदशेतच इंग्लंडमध्ये राहात असतांना कार्लाईल, रस्किन, थोरो इत्यादी आदर्शवादी तत्वचिंतकांनी भांडवलशाही व्यवस्थेवर केलेल्या टीकेचा त्यांच्या मनावर खुपच प्रभाव पडला. स्पर्धेवर आधारलेली ही अर्थव्यवस्था माणसाला स्वयंकेंद्रीत व स्वार्थी बनविते असा या विचारवंतांच्या टिकेचा रोख होता. भारतातील राजकारणात पदार्पण केल्यानंतर येथील खेडयांशी त्यांचा जवळून संबंध आला. खेडयांतील स्वयंपूर्ण ग्रामसंस्था नव्या विकेंद्रीत अर्थव्यवस्थेला पायाभूत बनवू शकेल अशी आशा त्यांनी मनाशी बाळगली आणि त्यादृष्टीने आपल्या विधायक कार्यक्रमाची त्यांनी आखणी केली. बदलत्या परिस्थितीनुसार गांधीनाआपल्या अनेक कल्पनांना मुरड घालावी लागली. यंत्रांना असणारा त्यांचा कडवा विरोध कमीझाला. मोठया उद्योगधंद्यांच्या राष्ट्रीयकरणाचे तत्व त्यांनी मान्य केले. मात्र शासनसंस्थेवरचा त्यांचा अविश्वास कायम होता. लोकशक्ती जागृत करून सत्याग्रही पध्दतीने वरिष्ठ वर्गाचे हृदयपरिवर्तन करून अर्थव्यवस्थेत बदल घडवून आणता येतील असे त्यांनी प्रतिपादन केले. अशाप्रकारे अराज्यवाद, राष्ट्रवाद, समाजवाद आणि सत्याग्रही कार्यपध्दती यांच्या मिश्रणातून गांधींच्या आर्थिक विचारांना आकार आला आहे. गांधींचे आर्थिक विचार — विकेंद्रीकरण, समानता, शोषणरहीत समाज, अपरिग्रह, शारिरीक श्रम, स्वदेशी आणि विश्वस्त संकल्पना इत्यादी शब्दात व्यक्त करता येईल.

आर्थिक विकासाचा केंद्रबिंदू :—

गांधींजी सामाजिक विकास प्रक्रियेमध्ये व्यक्तीला आणि राष्ट्रीय विकास प्रक्रियेमध्ये खेडयांना मुख्य स्थान देतात, जर व्यक्ती आणि खेडी विकास प्रक्रियेत मागे राहिल्यास खऱ्या अर्थाने त्याला विकास म्हणता येणार नाही. गांधींच्या मते, उद्योग गावावर आधारीत असले पाहीजे आणि विशाल उत्पादन आणि केंद्रीकृत वितरण व्यवस्थेमध्ये व्यक्तीकडे दुर्लक्ष होता कामा नये. गावामध्ये उद्योग असावे याचा अर्थ कच्च्या मालाचे उत्पादन गावातील लोक करतील आणि उद्योगाचे लाभ प्रथम गावातील लोकांनाच मिळाला हवे. कोणताही उद्योग सर्वातपहीले व्यक्ती आणि गावातील गरजा पुर्ण करतील. त्यामुळे संपत्ती आणि वितरणाच्या केंद्रीकरणाची समस्या निर्माण होणार नाही आणि समाजात असंतोष परसणार नाही.

यांत्रिकीकरणाला विरोध :—

गांधींनी १९०९ साली लिहिलेल्या, हिंद—स्वराज्य या ग्रंथात इंग्लंडमधील कार्लाईल, रस्किन इत्यादी आदर्शवादी तत्वचिंतकांच्या विचारांचा अनुवाद केलेला आहे. कारखान्यातील यंत्रावर काम करणारा कामगार त्या यंत्राचाच एक भाग बनून राहतो. त्याचा उत्साह, सर्जनशीलता, निर्णयशक्ती यांना ओहोटी लागते. त्याच्या जीवनातील सहजता, शांती, समाधान नाहीशी होतात असे त्यांचे म्हणणे होते.

म्हणून यंत्रसंस्कृतीतून आलेली कृत्रिमता नष्ट करण्यासाठी परत निसर्गाकडे वळण्याचा त्यांनी सल्ला दिला. अधिकाधिक सुखोपभोगाच्या मागे लागण्याऐवजी माणसाने आपल्या गरजा मर्यादित ठेवण्याची आवश्यकता त्यांनी प्रतिपादन केली. छोटया छोटया गटांचे स्वावलंबन आणि सहकार्य यामधून भांडवलशाहीला शह देता येईल आणि सत्तेचे विकेंद्रीकरण टाळून पर्यायी समाजव्यवस्था उभी करता येईल अशी त्यांची विचारसरणी होती. या विचारसरणीला अनुसरून गांधींनीही हिंद—स्वराज्य या ग्रंथात आधुनिक यंत्राधिष्ठित पाश्चात्य संस्कृतीवर कडाडून हल्ला चढविला. ही संस्कृती माणसाला भौतिक सुखाची नवी नवी साधने उपलब्ध करून देते आणि त्याचा शारिरीक व मानसिक अध:पात घडवून आणते अशी त्यांनी टीका केली.

शरीरश्रम, साधी राहणी, ग्रामोद्योग, विकेंद्रीकरण, स्वायत्त व स्वयंपूर्ण ग्रामव्यवस्था यांच्यावरील त्यांचा विश्वास त्यांच्या मृत्यूपर्यंत कायम होता.स्वयंपूर्ण ग्रामराज्याचे आपले ध्येय बहुसंख्य कॉंग्रेसजनांना मानवणारे नाही याची त्यांना

कल्पना होती. म्हणून ''रेल्वे, इस्पितळे, यंत्रे, सैन्य, नौदल, कायदे व न्यायालये नसणाऱ्या भारताचे स्वप्न माझ्या डोळयांसमोर नाही. स्वराज्यात रेल्वे असतील. परंतु लोकांची चळवळ दडपून टाकण्यासाठी सैन्याचा वापर करता यावा म्हणून त्यांचा उपयोग केला जाणार नाही. देशाच्या आर्थिक पिळवणुकीला त्या कारणीभूत ठरणार नाहीत. अंतर्गत व्यापार वाढविणे आणि तिसऱ्या वर्गाच्या उतारूंचा प्रवास सुखाचा करणे हेच त्यांचे उद्दिष्ट असेल. लोकांच्या शोषणासाठी नव्हे तर त्यांच्या कल्याणासाठी तेथे अनेक कारखाने उभे राहतील. अशाप्रकारे भारतात कल्याणकारी शासनाची स्थापना करणे हेच येथील स्वातंत्र्य चळवळीचे उद्दिष्ट असेल. भारताच्या आर्थिक व्यवहारातील गुंतागुंतीचा प्रत्यय आल्यावर यंत्रसंस्कृतीला असणारा त्यांचा विरोध कमी झाला. बेकारीनिवारण आणि आर्थिक सत्तेचे विकेंद्रीकरण यांना बाधा न येईल अशारितीने यंत्रसंस्कृतीशी तडजोड करण्याची त्यांनी तयारी दर्शविली.

आर्थिक विकासाचे स्वरूप :—

गांधींच्या धर्माचरणात अपरिग्रह व्रताला महत्वाचे स्थान होते. 'गरजा कमी करा' या उपदेशामधून त्यांनी दारिद्र्याचाच उदोउदो केला असा त्यांच्याविरूध्द आक्षेप घेतला जातो. परंतु अपरिग्रहाचा, मनोनिग्रहाचा उपदेश त्यांनी देशातील श्रीमंतांना, मध्यमवर्गीयांना, राजकीय कार्यकर्त्यांना केलेला होता. भारतासारख्या दरिद्री देशात सामान्य माणसाच्या प्राथमिक गरजाही जोपर्यंत भागविल्या जात नाहीत तोपर्यंत काही भाग्यवान धनिकांनी स्वत:च्या चैनीसाठी देशाच्या संपत्तीची उधळपट्टी करणे अनैतिक आहे ही समतावादी संकल्पनाही त्यांच्या विचारात अभिप्रेत आहे. दारिद्र्याने गांजलेल्या माणसाच्या बाबतीत आर्थिक उत्कर्ष हीच त्यांच्या नैतिक उन्नतीची पहिली पायरी होय. आत्यंतिक दारिद्र्य माणसाला लाचार, भित्रा, नेभळट बनविते. माणूस म्हणून जगण्यासाठी प्रत्येकाला समतोल आहार, पुरेसा कपडालत्ता, राहण्यासाठी घर, शिक्षण आणि आवश्यक ती वैद्यकीय मदत मिळालीच पाहिजे असे गांधींचे आवर्जून सांगणे होते.

अर्थव्यवस्थेच्या घडणीबद्दलच्या गांधींच्या कल्पना कोणाला पटोत किंवा न पटोत, पण आर्थिक विकासाच्या त्यांच्या संकल्पनेत अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण,वैद्यकीय मदत या सामान्य माणसाच्या प्राथमिक गरजा भागविण्यासाठी त्यांनी अग्रक्रम दिलेला होता.

समानतेचा आग्रह :—

आपल्या देशांतील आत्यंतिक आर्थिक विषमतेवर आघात करून समतेचा पाठपुरावा करणारे गांधी हेच पहिले लोकाभिमुख वृत्तीचे राजकीय पुढारी होत. विषमतेवर आधारलेला समाज कधीही अहिंसक राहू शकत नाही अशी गांधीजींची धारणा होती. म्हणून आर्थिक विषमता कमी करण्यावर त्यांनी भर दिला. ''आर्थिक समतेसाठी झटणे याचा अर्थ भांडवली आणि श्रम यांच्यातील अनादी विरोध नाहीसा करणे हा होय. ज्या थोडया धनिकांच्या हातात आज देशाची संपत्ती गोळा झालेली आहे त्यांची पातळी खाली आणणे आणि अत्यंत हलाखीत दिवस कंठणाऱ्या जनतेची पातळी उंचावणे हाच त्याचा मार्ग होय.''

श्रीमंत आणि गरीब यांच्याप्रमाणे श्रमजीवी व बुध्दिजीवी या वर्गातील आर्थिक तफावतही त्यांच्या दृष्टीने धोक्याची होती. डॉक्टर, वकील, षिक्षक, सुतार आणि भंगी यांचे मजुरीचे दर सारखेच असावेत. उपजीविकेसाठी प्रत्येकाने शरीरश्रम करावेत. समाजाच्या पालनपोषणासाठी शारीरिक श्रम करणे हे प्रत्येक माणसाचे जन्मसिध्द कर्तव्य आहे. श्रमाला प्रतिष्ठा मिळवून देणे हा त्यामागील गांधींचा उद्देश होता.

देशी उद्योगधंद्यांना संरक्षण :—

भारतीय स्वातंत्र्यचळवळीचे नेते या नात्याने राष्ट्रीय हितसंबंधाची जपणूक करणे हे गांधीना आपले कर्तव्य वाटत होते. इंग्लंडशी भारताचा संबंध घडून आल्यावर दोन्ही देशांचा व्यापार वाढला होता. अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांती घडून आली. उद्योगधंद्यात यंत्राचा वापर होऊ लागल्याने मोठया प्रमाणावर पक्क्या मालाचे उत्पादन होऊ लागले. परदेशातून आयात झालेल्या या स्वस्त मालाच्या स्पर्धेमुळे ऐकोणिसाव्या शतकात भारतीय हस्तव्यवसायाचा ऱ्हास झाला आणि येथील कारागिरांवर उपासमारीची पाळी आली. भारतातील जुन्या व नव्या उद्योगधंद्यांचे परकीय मालाच्या स्पर्धेपासून संरक्षण करण्यात यावे अशी येथील राष्ट्रवादी अर्थशास्त्रज्ञ व लोकप्रतिनिधी इंग्रज सरकारकडे वर्षानुवर्षे मागणी करीत होते.

बाल्यावस्थेतील उद्योगधंद्यांच्या संरक्षणाचे हे तत्व गांधीनीही उचलून धरले आहे. ''आपल्या देशातील पक्का माल दुर्बल लोकांच्या माथी मारणाऱ्या आणि आपल्या गरजा परदेशाकडून कमीत कमी खर्चात भागविल्या जाव्या अशी इच्छा धरणाऱ्या इंग्लंडला खुला व्यापार फायदेशीर असेल. परंतु खुल्या व्यापाराने भारतातील ग्रामोद्योगांचा ऱ्हास होऊन येथील शेतकरी धुळीस मिळालेला आहे. शिवाय कोणताही नवा धंदा सरकारी संरक्षणाशिवाय परकीय व्यापाराशी स्पर्धा करू शकत नाही. मी स्वत: खादीला अग्रक्रम देतो व देत राहीन. परंतु भारतातील उद्योगधंद्यांना परकीय स्पर्धेपासून संरक्षण मिळाले तर मी त्याचे स्वागतच करीन.'' अशा शब्दात १९२४ साली टाटांच्या पोलाद धंद्याल्या मिळालेल्या संरक्षणाचे त्यांनी स्वागत केले आहे. ग्रामोद्योगावर आधारीत ग्रामीण अर्थव्यवस्था टिकून राहावी हा त्यामागील गांधींचा उद्देश होता.

बेकारी निवारणाला प्राधान्य :—

देशी उद्योगधंद्यांमध्ये यंत्रोद्योग व ग्रामोद्योग या दोन्हींचाही समावेश होत होता. गांधींनी मात्र मोठया कारखान्यांपेक्षा ग्रामोद्योगांनाच प्राधान्य दिले आणि त्यांना उत्तेजन देण्यासाठी करावयाच्या कामाचा कॉंग्रेसच्या विधायक कार्यक्रमात समावेश केला. ग्रामीण उद्योगधंद्यांच्या पुनरूज्जीवनात पुढाकार घेण्यासाठी त्यांनी अखिल भारतीय चरखा संघ, ग्रामोद्योग संघ अशा संस्थांची स्थापना केली. भारतातील सत्तर टक्के लोक शेतीवर आपली उपजीविका करतात. शेतीला पाणी—पुरवठा करण्याची सोय नसल्यामुळे शेतीचा पावसाळी हंगाम संपला की इतर वेळात त्यांना काम नसे. ही बेकारीच भारतातील लोकांच्या दारिद्रयाचे मुख्य कारण होय, अशी गांधींची धारणा होती. शेतकऱ्याचे रिकाम्या वेळातील उत्पादनाचे एक साधन म्हणून त्यांनी चरख्याची श्रेष्ठता वर्णन केली आहे. चरख्यावर आधारलेल्या भारतातील वस्त्रव्यवसायाची मध्ययुगात चांगलीच भरभराट झाली होती. इंग्रजांच्या राजवटीत येथील हस्तव्यवसायांना ओहोटी लागून शेकडो कारागिरांवर उपासमारीची पाळी आली आहे, म्हणून ग्रामीण उद्योगधंद्याचे पुनरूज्जीवन करणे हाच खेडयातील बेकारी व दारिद्रय नष्ट करण्याचा खरा मार्ग आहे अशा निष्कर्षाप्रत गांधी येऊन पोहोचले. अन्नाइतकीच वस्त्र ही माणसाची गरज असल्याने सूतकताई व विणाई यांमधून शेकडो लोकांना रोजगार मिळू शकेल अशी त्यांची अपेक्षा होती. म्हणून चरख्याला त्यांनी ग्रामीण उद्योगधंद्यांचा केंद्रबिंदू मानले आणि त्याच्याभोवती कागद, साबण, तेल इत्यादी उद्योगांची गुंफण केली.

हिंद—स्वराज्य या ग्रंथात गांधींनी यंत्रोद्योगांना जो विरोध केला त्यामागील दृष्टिकोन नैतिक होता. यंत्रांना असणारा त्यांचा तात्विक विरोध कमी झाला. सर्वच यंत्रे घातक नाहीत. चरखा हेही एक यंत्रच आहे, यंत्रामुळे भारताचे दैन्य व बेकारी नष्ट होणार असेल तर मोठमोठया यंत्रांनाही मी विरोध करणार नाही. यंत्राने मानवाला आपला गुलाम बनविता कामा नये. त्याने त्याचा मित्र बनले पाहिजे, त्याचे श्रम हलके केले पाहिजेत. असे त्यांनी प्रतिपादन केले. परंतु आजच्या काळात यंत्रांमधून बेकारी निर्माण होण्याचाच अधिक संभव आहे असा गांधीजींच्या एकंदर विवेचनाचा सूर आहे.रोजगारीच्या दृष्टीने भांडवलाधिष्ठित यंत्रोद्योगापेक्षा श्रमाधिष्ठित ग्रामोद्योगांचीच आपण कास धरली पाहिजे असे गांधींनी वारंवार आवर्जून सांगितले आहे.

आर्थिक सत्तेचे विकेंद्रीकरण :—

गांधींनी कुटिरोद्योगांचा जो पुरस्कार केला त्याच्यामागे बेकारी निवारणाबरोबर आर्थिक सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाचीही कल्पना आहे. कुटिरोद्योगांचे हे मुळ स्वरूप कायम राखून त्यांच्या तंत्रात सुधारणा घडवून आणण्यास गांधीची हरकत नव्हती. इतकेच नव्हे तर ग्रामीण उद्योगांतील श्रमांची उत्पादनक्षमता वाढविण्याचा त्यांनी ध्यास घेतला होता. जीवनावश्यक वस्तूंच्या बाबतीत स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण बनणे हेच खेडयांच्या हिताचे आहे. कारागिराला स्वत:ला खेडयातल्या खेडयात जी यंत्रे किंवा उपकरणे बनविता येतील त्यांचा वापर करण्यास गांधींची हरकत नव्हती. या संदर्भात ग्रामोद्योगांसाठी विजेवर चालणाऱ्या यंत्रांचा वापर करण्यास आपला विरोध नाही असे एका समाजवाद्याच्या प्रश्नाला त्यांनी उत्तर दिले आहे. मात्र विजेचे उत्पादन करणारे कारखाने ज्यांच्या मालकीचे असतात त्यांच्याकडूनही कारागिरांची पिळवणूक होण्याची शक्यता असते. म्हणून वीज, लोखंड, कोळसा यांसारख्या मूलभूत गोष्टींच्या उत्पादनाची साधने व रेल्वेसारखी वाहतुकीची साधने सरकारी मालकीची असावीत असे मत त्यांनी प्रदर्शित केले आहे.

सहकाराधिष्ठित ग्रामराज्य :—

ग्रामीण उद्योगधंद्याचे पुनरूज्जीवन हा ग्रामोध्दाराचा फक्त प्रारंभबिंदू होता. खेडयांतील लोकांचे अज्ञान, अंधश्रध्दा, आळस, दैववाद, संकुचितपणा नाहीसा करून त्यांच्या जीवनात सर्वांगिण सुधारणा घडवून आणण्याची गांधींची मनीषा होती.

गांधींनी आपल्या आदर्श ग्रामराज्याच्या कल्पनेत समाजवादाचा आशय ओतला. ते १९४२ साली तर सामुदायिक शेतीचा विचार करू लागले. ''माझा असा दृढविश्वास आहे की आपण सहकारी शेतीचा स्विकार केल्याशिवाय आपल्याला शेतीचे संपूर्ण फायदे मिळविता येणार नाहीत. गोरक्षण हा गांधींचा जिव्हाळयाचा विषय. त्यांनी सहकाराची आवश्यकता प्रतिपादन केली आहे. सामुदायिक शेती व उद्योगधंदे यांवर आधारलेल्या ग्रामव्यवस्थेशी सुसंगत अशा ग्रामराज्यांचा गांधींनी राजकीय क्षेत्रात पुरस्कार केला. हिंसेवर आधारलेल्या जबरदस्तीच्या सहकार्यापेक्षा असे स्वयंस्फुर्त सहकार्यच लोकांना खरे स्वातंत्र्य मिळवून देईल.

विश्वस्तवृत्ती :—

विश्वस्त कल्पनेचा उगम प्युरिटन धर्ममतामध्ये आहे. जगातील यच्चयावत वस्तूंवर अखेर परमेश्वराचीच सत्ता आहे. गांधींनी परमेश्वराच्या जागी दरिद्रियनारायणाची स्थापना केली. श्रीमंतानी आपली संपत्ती समाजच्या मालकीची आहे असे समजावे, आपण तिचे केवळ विश्वस्त आहो ही भावना मनात रूजवावी, आपल्या किमान गरजा भागविण्यापूरते उत्पन्न स्वत:साठी खर्च करावे आणि उरलेल्या सर्व संपत्तीचा विनियोग समाजाच्या कल्याणासाठी करावा अशी गांधींनी या कल्पनेला आपली पुष्ठी जोडली आहे. संस्थानिकांनी आपणास प्रजेच्या संपत्तीचे विश्वस्त मानून तिच्या कल्याणासाठी राज्याच्या उत्पन्नाचा विनियोग करावा असा त्यांनी सल्ला दिला होता.

शास्त्रीय दृष्टीकोनाचा अभाव :—

गांधींच्या आर्थिक संकल्पना जनताभिमुख व समतावादी असल्या तरी ऐतिहासिक दृष्टिकोनाच्या व शास्त्रशुध्द विश्लेषणाच्या अभावामुळे भारतातील सामाजिक वास्तवाचे त्यांना अथार्थ आकलन झाले नाही. काळाचा प्रवाह त्यांच्या अगदी विरूध्द दिशेने चालला होता. स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळात लोकसंपर्काच्या दृष्टीने चरख्याचे असलेले महत्व कॉग्रेसच्या ज्येष्ठ नेत्यांना पटले होते, म्हणून विधायक कार्यक्रमाला कॉग्रेसची मान्यता मिळाली. अखिल भारतीय चरखा संघ, ग्रामोद्योग संघ अशा संस्था धनिकांच्या पाठिंब्याने उभ्या राहिल्या. मात्र स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर विधायक कार्य करणाऱ्या या संस्थांना राजकीय चळवळीच्या दृष्टीने काही महत्व उरले नाही, तेव्हा धनिकांची त्यांच्याकडे पाहण्याची दृष्टी बदलली आणि शासकीय अनुदानावर अवलंबून राहण्याची त्यांच्यावर पाळी आली. पाश्चात्य देशांतील धनिकांचे अनुकरण करून स्वत:ला अधिकाधिक सुखसोयी मिळविण्याचा येथील श्रीमंतांनी हव्यास धरला आणि गरजा कमी करण्याऐवजी त्या वाढविण्याच्या तत्वाला अधिकृत मान्यता मिळाली. अद्ययावत तंत्राचा वापर करून कारखानदारांनी उत्पादनवाढ घडवून आणली, उत्पादनखर्चात काटकसर आणि वस्तूंची गुणवत्ता या दोन्ही दृष्टींनी हे नवे उत्पादनतंत्र इतके प्रगत होते की, शासकीय अनुदानाच्या साह्यानेही मोठया उद्योगधंद्यांबरोबर चाललेल्या स्पर्धेत टिकून राहणे कुटिरोद्योगांना शक्य नव्हते. त्यामुळे नियोजनाच्या काळात आर्थिक सत्तेचे अधिकाधिक केंद्रीकरण होत गेले आणि देशातील बेकारीतही भर पडली. खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेत ग्रामोद्योग व कुटीरोद्योग तग धरणे शक्य नाही. भांडवलाची कमतरता आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या अभावामुळे ग्रामोद्योग मोठमोठया उद्योगासोबत स्पर्धा करणे शक्य नाही.

मूल्यमापन :—

महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार आजच्या स्पर्धेच्या युगात प्रत्यक्षात आणणे शक्य नसले तरी त्यांच्या विचारांचे महत्व कमी होत नाही. भारतात वाढत चाललेली बेरोजगारी, दारिद्रय व त्यातून निर्माण होणारी गुन्हेगारी यावरील उपाय म्हणून त्यांच्या आर्थिक विचारांची प्रासंगिकता आजही आहे. शेती व्यवसायाचा होत असलेला ऱ्हास व ग्रामीण तरूणांचे शहरांकडे कामासाठी होणारे स्थलांतर थांबवायचे असेल तर ग्रामोद्योग व कुटीरोद्योगांना चालना देणे अत्यंत आवश्यक आहे. नाहीतर ग्राम हा भारतीय अवस्थेचा कणा आहे हे विचार केवळ पुस्तकात राहतील मात्र प्रत्यक्षात ग्रामीण जनजिवन व अर्थव्यवस्था उध्दवस्थ झाल्याशिवाय राहणार आणि यातून अनेक प्रश्न निर्माण होऊन शासन व्यवस्थेसमोर आवाहने निर्माण झाल्याशिवाय राहणार नाही. यावरील उपाय म्हणून महात्मा गांधींच्या आर्थिक विचारांची बदलत्या परिस्थितीशी सांगड घालून ते प्रत्यक्षात आणणे हाच आहे.

महात्मा गांधींची विश्वस्ताची संकल्पना केवळ आदर्शात्मक नसून आजच्या युगात ती प्रत्यक्षात येण्याची शक्यता फारच कमी आहे. तरीही विश्वस्ताची गांधींची संकल्पना श्रीमंतामध्ये ह्दय परिवर्तन आणि त्यागाची भावना निर्माण करण्याची अभिनव संकल्पना आहे.

ISSN : 2348-7143
December 2019

संदर्भ ग्रंथ सूची :–

१) नलिनी पंडित, गांधी, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, १९८३
२) कृष्ण कुमार रत्तू, गांधी दर्शन, बुक एनक्लेव, जयपूर, २००२
३) डॉ. बी. डी. कुलकर्णी व डॉ. एस. व्ही. ढमढेरे, आर्थिक विचार व विचारवंत, डायमंड पब्लिकेशन, पूणे, २०११
४) दत्त व सुंदरम, भारतीय अर्थव्यवस्था, एस. चंद ॲन्ड कंपनी, प्रा.लि. नई दिल्ली, २०१४
५) डॉ. भास्कर लक्ष्मण भोळे, आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, पिंपळापूरे ॲन्ड के. पब्लिशर्स, नागपूर
६) राम मुठाळ, भारतीय आणि पाश्चिमात्य राजकीय विचार, अंशुल पब्लिकेशन्स, नागपूर
७) प्यारेलाल, महात्मा गांधी : अखेरच पर्व, पराग एजन्सीस, अकोला, २००४, खंड–४, अनुवाद : ब्रिजमोहन हेडा

बँकिंग क्षेत्रातील वाढत्या समस्या व विलिणीकरण

डॉ. आरती डी. महेशकर
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख भगवंतराव कला महाविद्यालय, सिरोंचा जि. गडचिरोली

प्रस्तावना

सन १९९१ ला देशााने जागतिकीकरणाचे धोरण स्विकारले. त्यामुळे खुली अर्थव्यवस्था आणि खाजगीकरण यासाठी देशाने आपली दारे खुली केली. बँकिंग क्षेत्रात आगमण झालेल्या खाजगी स्पर्धकांमुळे सुरूवातीला बसलेल्या धक्क्यानंतर राष्ट्रीयीकृत बँकांनी आपला जम बसवून त्यांनी चांगली टक्कर ही दिली असे वाटत असतांना आता मात्र वाढत चाललेली बुडीत कर्ज आणि वाढत चाललेला तोटा यामुळे अनेक राष्ट्रीयीकृत बँकांचे अस्तीत्व नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहे. यातुन सावरण्यासाठी उपाय म्हणून बँकांचे विलिणीकरण केले जात आहे.

बँकांचे विलिणीकरण म्हणजे एका बँकेचे भांडवल ठेवी, कर्जे, व्यवस्थापन, कर्मचारी, ग्राहक यांचे दुसऱ्या बँकेत सामिलीकरण होय. स्टेट बँक ऑफ इंडियामध्ये ५ सहयोगी बँकांचे विलिणीकरण झाल्यानंतर २०१७ मध्ये भारतात २१ राष्ट्रीय बँका होत्या. एप्रिल २०१९ मध्ये ३ बँकांचे विलिणीकरण केल्यामुळे राष्ट्रीय बँकांची संख्या १८ झाली. त्यानंतर ३० ऑगस्ट २०१९ ला १० राष्ट्रीय बँकांचे ४ बँकामध्ये विलिणीकरण केल्यामुळे सद्यस्थितीत १२ राष्ट्रीय बँका अस्तित्वात आहेत.

सरकारने घेतलेला नोटबंदीचा निर्णय त्यानंतर घाईघाईत केलेली GST ची अंमलबजावणी यामुळे उद्योग व व्यापारावर प्रतिकुल परिणाम होऊन भारताचा विकास दर २०१६ च्या पहिल्या तिमाहीत ९ टक्के होता तो सप्टेंबर २०१९ ला संपलेल्या तिमाहीत ४.५ टक्के वर आला आहे. आर्थिक विकासाचा दर खूपच घसरला असून लघुद्योग ठप्प आहेत. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचे एकुण बुडीत कर्ज ८ लाख कोटी रूपये च्या वर गेले असुन बँकींग उद्योग उध्वस्त होत आहे. त्यामुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका दिर्घ मुदतीचे कर्ज देण्यास सक्षम नसतांना सरकारने गेल्या चार वर्षात उद्योगपतीचे ३ लाख १६ हजार कोटी रूपये कर्ज माफ केले आहे.

RESEARCH JOURNEY

आपल्या देशात सार्वजनिक बँकाच्या संचालकांची निवड सरकार करीत असल्याने गुणवत्तेच्या बाबतीत तडजोड करून आपल्या मर्जीतील व्यक्तींची नेमणूक केली जाते. त्यातून भांडवलदाराची मर्जी राखण्यासाठी उद्योगांना वेगवेगळ्या प्रकारच्या सबसीडी मोठ्या प्रमाणात दिल्या जातात. त्यातूनच सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचे कंबरडे मोडले.

आजच्या परिस्थितीतील छोट्या बँकांना आपले अस्तित्व टिकवून ठेवणे कठीण झाले आहे. त्यामुळेच मोठ्या बँकांमध्ये छोट्या बँकांचे विलिणीकरण केले जात आहे. विलिणीकरणामुळे एकत्रितपणे भांडवल जमा होऊन ते योग्य पध्दतीने वापरता येईल. त्यामुळे बँकांची स्पर्धाशक्ती वाढविण्यास काही प्रमाणात मदत होईल असा आशावाद व्यक्त केला जात असला तरी डूबत चाललेल्या बँकींग क्षेत्राला तारण्यासाठी 'बुडत्याला काठीचा आधार' एवढा फायदा विलिणीकरणामुळे होऊ शकेल.

विलिणीकरणामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या

१) बँकांचे IFSCकोड बदलतील, शाखांची नावे, क्रेडीट कार्ड, डेबीट कार्ड बदलतील. त्यामुळे ग्राहकांना गैरसोय सहन करावी लागेल.

२) विलिणीकरणामुळे विभीन्न स्वरूपाच्या बँकांना एकत्र काम करावे लागेल त्यामुळे बँक कर्मचाऱ्यांना अनेक बदलांना सामोर जावे लागेल.

३) बँक विलिणीकरणानंतर छोट्या बँकांची ओळख पूर्णता पूसली जाईल.

४) आपल्या नोकरीवर गदा येणार काय? या विवंचनेत कर्मचारी राहतील.

बँकेच्या विलिणीकरणानंतरही बँकामधील बुडीज कर्ज आणि थकीत कर्ज ही समस्या सुटणार का? हा खरा प्रश्न आहे. स्टेट बँकेत अन्य सगळ्या सहयोगी बँका विलिन केल्यानंतरही एकत्रीत स्टेट बँकेची मार्च २०१८ अखेरीस बुडीत

खात्यात वर्ग केलेली रक्कम ही ४०,००० कोटी रूपयाहून अधिक आहे. गेल्या काही वर्षात सरकारी व खाजगी अशा दोन्ही क्षेत्रातील बँकांची थकबाकी वाढली आहे. त्यासाठी कायदे सक्षमकरणे अत्यंत आवश्यक असून या माध्यमातून आर्थिक शिस्त प्रस्थापित करणे गरजेचे आहे. असे न करता गेल्या चार वर्षात मोठमोठ्या उद्योगपतीसाठी तीन लाख सोळा हजार कोटीचे कर्जमाफ(Write off)करणे हे धोरण अर्थव्यवस्थेसाठी अतिशय घातक असून बँकांना तोट्यात आणणारे आहे.

सद्यस्थितीत सार्वजनिक क्षेत्रातील ११ बँका रिझर्व्ह बँकेच्या त्वरीत सुधारणा कृतीच्या परिघात आल्या आहेत. योग्य निकषाशिवाय खिरापती सारखी मोठ्य प्रमाणावर कर्ज वाटल्यामुळे या बँकापुढे कर्जाचा डोंगर उभा आहे. त्यामुळे बँकांना नविन शाखा काढणे, कर्मचारी नियुक्ती, कर्ज वाटप, लाभांश वाटप यावर निर्बंध घातले जातात. त्यामुळे त्याचा परिणाम बँकेच्या व्यवसायावर होऊन त्यांच्या उत्पन्नावरही होतो. बुडीत कर्जासाठी कराव्या लागणाऱ्या तरतुदीमुळे उत्पन्न वाढविण्याचे पर्याय बँकांना शोधावे लागतात आणि विविध शुल्काच्या माध्यमातून ग्राहकांवर त्याचा भुर्दंड पडतो.

बँकेच्या सशक्तीकरणासाठी उपाय :—

१) बँकामधील थकीत व बुडीत कर्ज वसूल करायला पाहीजे.

२) बँकाच्या निर्णय प्रक्रियेत राजकिय हस्तक्षेप नसावा.

३) कर्ज मंजूर करतांना बँकांनी विशेष काळजी घ्यावी तसेच नियमांचे कठोर पालन करावे.

४) जागतिक बँकींगप्रणाली आणि तंत्रज्ञानात होणाऱ्या बदलानूसार आपल्या यंत्रणेत आवश्यक ते बदल करावेत.

५) जोखमीचे प्रमाण कमी करावे.

बँक एम्प्लाईज असोशिएशनचे माजी सचिव विश्वास उटगी यांनी विलिणीकरणाबाबत मत व्यक्त करतांना म्हटले की, '' बँकेच्या विलिणीकरणाला आपण सुधारणा म्हणू शकत नाही. कारण बुडीत कर्ज असणाऱ्या दोन बँकाच विलिणीकरण केल तर त्यातून निर्माण होणारी बँक ही मोठी असेल पण सशक्त असणार नाही हे दोन लंगड्यांना पाय बांधून पळविण्यासारखे आहे'' असे मत त्यांनी व्यक्त केले.

देशात मंदी सदृश्य वातावरण, कर्जाची फारशी मागणी नसणे, एकूणच बँकाचे वाढते बुडीत कर्जाचे डोंगर व मोठ्या उद्योजकाला माफ केलेले कर्ज, सरकारचा वाढता हस्तक्षेप यामुळे बँकींग क्षेत्र उध्वस्थ होण्याच्या मार्गावर असून त्याला वाचविण्यासाठी त्यावर उपाय म्हणून बँकाच्या विलिनीकरणाचा मार्ग अवलंबिला जात आहे.

देशाच्या केंद्रीय अर्थमंत्री निर्मला सितारामण यांनी देशाची अर्थव्यवस्था ५ ट्रिलीयन डॉलर बनविण्यासाठी आणि अर्थव्यवस्थेला गती देण्यासाठी बँका मजबूत असणे गरजेचे आहे आणि त्यासाठी बँकेचे विलिणीकरण केल्या जात आहे हे स्पष्ट केले असले तरी एकूणच बँकींग व्यवसायाची स्थिती सुधारावी म्हणून विलिणीकरणाचा पर्याय स्विकारणे म्हणजे रोग तसाच ठेवून रोगी बरा झाल्याचा आभास निर्माण करणे होय असे म्हणावे वाटते.

गोषवारा :—

देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा म्हणजे बँकींग उद्योग. परंतू या बँकींग क्षेत्राची आज असलेली धोकादायक स्थिती पाहता त्याचे भवितव्य काय असेल अशी सर्वसामान्य ग्राहकाला चिंता सतावत आहे. (निर्माण झाली आहे) नोटबंदी आणि त्यानंतर घाईघाईत केलेली वस्तु व सेवा करावी(GST) ची अंमलबजावणी हे घटकही भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा मोडण्यास कारणीभूत ठरलेआहे.

बँकेच्या विलिणीकरणा नंतरही बँकामधील बुडीज कर्ज आणि थकीत कर्ज ही समस्या सुटणार का? हा खरा प्रश्न आहे. स्टेट बँकेत अन्य सगळ्य सहयोगी बँका विलिन केल्यानंतरही एकत्रीत स्टेट बँकेची मार्च २०१८ अखेरीस बुडीत खात्यात वर्ग केलेली रक्कम ही ४०,००० कोटी रूपयाहून अधिक आहे. गेल्या काही वर्षात सरकारी व खाजगी अशा दोन्ही क्षेत्रातील बँकांची थकबाकी वाढली आहे. त्यासाठी कायदे सक्षम करणे अत्यंत आवश्यक असून या माध्यमातून आर्थिक शिस्त प्रस्थापित करणे गरजेचे आहे. असे न करता गेल्या चार वर्षात मोठमोठ्या उद्योगपतीसाठी तीन लाख सोळा हजार कोटीचे कर्जमाफ(Write off)करणे हे धोरण अर्थव्यवस्थेसाठी अतिशय घातक असून बँकांना तोट्यत आणणारे आहे.

भारताचा विकास दर २०१६ पासून सतत घसरण्यास सूरूवात झाली असुन तो ९ टक्के वरून आज ४.५ टक्के वर आला आहे. खाजगी क्षेत्रातील मागणी कमी असल्याने उद्योगधंदे मरगळलेले आहेत. बँकाचा वाढत चाललेला तोटा ही

ISSN : 2348-7143
December 2019

विस्तृत पातळीवरील आर्थिक समस्यांची लक्षणे आहे. सरकार वारंवार मंदी नाही असे म्हणत असले तरी मंदीच्या संदर्भात सरकारने उपाय योजन आहे त्याचाच एक भाग म्हणून बँकाचे विलिणीकरण केल्या जात आहे.

संदर्भ सूची

१) बँकींग तत्वे आणि बँकींग पध्दती –(१९७९) र.पू. कुरूलकर

२) भारतीय अर्थव्यवस्थेची वाटचाल –(२००७)शरद श. जोशी

३) स्थूल अर्थशास्त्र – (२०००) जी.एन. झामरे

४) दै. लोकमत – संपादकीय २८ ऑगस्ट २०१९

५) दै. लोकसत्ता ३० ऑगस्ट २०१९

६) महाराष्ट्र टाईम्स ३० ऑगस्ट २०१९

https://rightangle.in

https://mr.wikipedia.org

www.navprabha.com

काम का बदलता स्वरूप: गिग अर्थव्यवस्था (Gig Economy) भारत के सन्दर्भ में

प्रा. डॉ. उषा एन. पाटील
सहयोगी प्राध्यापक और अर्थशास्त्र विभागप्रमुख
गोपिकाबाई सीताराम गावंडे महाविद्यालय उमरखेड जिल्हा– यवतमाल

सारांश(Abstract):

आज डिजिटल होती दुनिया में रोजगार की परिभाषा और कार्य का स्वरूप बदल रहा है। एक नई वैश्विक अर्थव्यवस्था उभर रही है, जिसको नाम दिया जा रहा है'गिग अर्थव्यवस्था'। दरअसल 'गिग अर्थव्यवस्था' में फ्रिलान्स कार्य और एक निश्चित अवधि के लिये प्रोजेक्ट आधारित रोजगार शामील है।'गिग अर्थव्यवस्था'में किसी व्यक्ति की सफलता उसकी विशिष्ट निपुणता पर निर्भर होती है।आज कोई व्यक्ति सरकारी नौकरी कर सकता है या किसी प्राइवेट कंपनी का मुलाजिम बन सकता है या फिर किसी मल्टीनेशनल कंपनी में रोजगार ढूंढ सकता है,लेकिन'गिग अर्थव्यवस्था'एक ऐसी व्यवस्था है जहा कोई भी व्यक्ति मनमाफिक काम कर सकता है।अर्थात 'गिग अर्थव्यवस्था'में कंपनी द्वारा तय समय में प्रोजेक्ट पूरा करने के बदले में भुगतान किया जाता है, इसके अतिरिक्त किसी भी बात से कंपनी का कोई मतलब नही होता। प्रस्तुत शोध पेपर में भारत के संदर्भ में गिग अर्थव्यवस्था को मद्येनजर रखते हुये इस के प्रभाव और प्रासंगिकता पर प्रकाश डाला गया है।

खोजशब्द: (Keywords): गिग अर्थव्यवस्था, प्रासंगिकता, भारत

अध्ययन के उद्देश्य(Objective of the Study):

१. गिग अर्थव्यवस्था के बारे में सभी मानव जाति को अवगत कराना।
२. गिग अर्थव्यवस्था के काम के स्वरूप की जानकारी प्रदान करना
३. गिग अर्थव्यवस्था की प्रासंगिकता को समझाना
४. भारत के संदर्भ में गिग अर्थव्यवस्था के प्रभाव को समझाना

परिचय(Introduction):

साधारण भाषा में कहे तो गिग अर्थव्यवस्था एक ऐसी व्यवस्था हैं जहा कोई भी व्यक्ति अपना पंसदीदा काम कर सकता है।अर्थशास्त्री रोनाल्ड कोस ने कहा था कि कोई कंपनी तबतक फलती–फूलती रहेगी जबतक कि एक चारदीवारी में बैठाकर लोगो से काम कराना, बाजार में जाकर काम करा लेने से सस्ता होगा। अर्थात कोई भी कंपनी यदि बाजार में जाकर, प्रत्येक विशिष्ट काम अलग–अलग विशेषज्ञों से कराती है और लागत कंपनी की सामान्य लागत से कम है तो जाहिर है कि वह एक निश्चित वेतन पर लम्बे समय के लिये लोगो को नौकरी पर रखने की बजाय बाजार में जाना पंसद करेगी।

'गिग' का अर्थ: 'गिग'(**Gig**) एक निश्चित अवधि तक चलनेवाली नौकरी को कहते है अक्सर यह एक परियोजना तक या जबतक कंपनी को उस विशिष्ट की आवश्यकता होती है, चलती है। यह अल्पकालीन, दीर्घकालीन या स्थायी भी हो सकती है किन्तु जबतक इसकी आवश्यकता रहती है तबतक ही यह रहती है।' **सभी गिग्स जॉब है, लेकिन सभी जॉब गिग नही है'**। वर्तमान परिप्रेक्ष्य में इस शब्द को सभीप्रकार के उद्योगो और भूमिकाओं पर लागू किया जा सकता है। यहॉ तक की दैनिक मजदूरी करनेवालो को भी **गिग अर्थव्यवस्था** का हिस्सा माना जाता है।

गिग अर्थव्यवस्था(Gig Economy) के कार्य का स्वरूप:

- डिजिटलीकरण के इस दौर में रोजगार की परिभाषा और कार्य का स्वरूप भी धीरे–धीरे बदल रहा है। एक नई वैश्विक अर्थव्यवस्था उभर रही है,जिसे 'गिग अर्थव्यवस्था'(Gig Economy) की संज्ञा दी जा रही है।

- 'गिग अर्थव्यवस्था'(Gig Economy)में फ्रीलान्स कार्य और एक निश्चित अवधि के लिये प्रोजेक्ट आधारित रोजगार शामिल है।
- 'गिग अर्थव्यवस्था' (Gig Economy) में किसी व्यक्ति की सफलता उसकी विशिष्ट निपुणता पर निर्भर होती है।असाधारण प्रतिभा, गहरा अनुभव, विशेषज्ञ ज्ञान या प्रचलित कौशल प्राप्त श्रमबल ही' गिग अर्थव्यवस्था'(Gig Economy)में कार्य कर सकता है। आनेवाला समय 'गिग अर्थव्यवस्था'(Gig Economy)का होगा, इससे इनकार नही किया जा सकता है।

भारत के संदर्भमें 'गिग अर्थव्यवस्था'(Gig Economy) की प्रासंगिकता:

- भारत के संदर्भमें 'गिग अर्थव्यवस्था'(Gig Economy) की अनौपचारिक श्रम क्षेत्र का ही विस्तार है, जो लंबे समय से प्रचलित और अनियंत्रित है, इसमें श्रमिको को कोई सामाजिक सुरक्षा, बीमा आदि की सुविधा नही मिलती है।
- एक अनुमान के मुताबिक, अमेरिका में जहाँ श्रम शक्ति का ३१ प्रतिशत भाग से संबंध रखता है वही भारतमें यह ऑकडा ७५ प्रतिशतहै। लेकिन दोनोही देशो के आर्थिक परिदृश्यों में जमीन–आसमान का अंतर है।
- एक अनुमान के मुताबिक, भारतमें नए रोजगारो का ५६ प्रतिशत हिस्सा 'गिग अर्थव्यवस्था'कंपनियों द्वारा सृजित हो रहा है।
- भारत विशेषज्ञो का मानना है कि भारतमें 'गिगअर्थव्यवस्था'के तहत उभरते स्टार्ट अप्स को संतुलित तरीके से विनियमित करने की आवश्यकता है जिससे स्टार्ट अप कंपनियों और श्रमिको दोनो को ही इस क्षेत्र में आवश्यक सुविधाऐ उपलब्ध हो सके।

'गिग अर्थव्यवस्था'का प्रभाव:

- अर्थव्यवस्था के डिजिटलीकरण के कारण और भी लोग'गिग अर्थव्यवस्था'का हिस्सा बनने को मजबूर होंगे और इससे गरीब तो गरीब ही बना रहेगा साथमें उनकी संचया में भी उल्लेखनीय वृध्दि होगी।
- यद्यापि आनेवाला समय 'गिग अर्थव्यवस्था'का होगा और वैश्विक अर्थव्यवस्था में बदलाव के संकेत दिख रहे है किन्तु यह कहना कि बडी कंपनियॉं बंद ही हो जाएगी ऐसा कहना भी सही नही होगा।
- ऑक्सफोर्ड विश्वविद्यालय के एक अध्ययन के मुताबिक अकेले अमेरिका में अगले दो दशकोमें डेढ लाख रोजगार खत्म हो जाएंगे। अमेरिका में तो मानव संसाधन इतना दक्ष है कि उसे'गिग अर्थव्यवस्था'का हिस्सा बनने में कोई समस्या नही आएगी, लेकिन भारत में यह स्थिति नही है।
- वर्तमान में मशीनो द्वारा नही बल्कि सॉफ्टवेयरो द्वारा मानव श्रम का प्रतिस्थापन किया जार हा है।अत: डिजिटलीकरण रोजगारों को कम करनेमें प्रत्यक्ष भूमिका निभा रहा है।

निष्कर्ष:

९० के दशक अर्थात कंप्यूटर एंव सूचना प्रौद्योगिकी तथा इलेक्ट्रॉनिक्स और स्वचालित मशीनो पर आधारित रोजगार ३.० के दौर में भारत ने विश्व के लिये अपनी अर्थव्यवस्था के दरवाजे खोल दिये लेकिन भारत रोजगार ३.० प्रकार के पर्याप्त रोजगार उत्पन्न करने में असफल रहा है। यही कारण है कि आज भारत की ७५ प्रतिशत श्रम शक्ति'गिग अर्थव्यवस्था'अपनाने को मजबूर है।

डिजिटलीकरण जिसप्रकार रोजगारो को कम करने में प्रत्यक्ष भूमिका निभा रहा है उसे देखते हुये पूर्व के अनुभवों से यह ज्ञात होता है कि इन परिवर्तनों से सर्वाधिक प्रभावित वे समूह होते है जो अपने कौशल सामर्थ्य में निश्चित अवधि के भीतर वांछनीय सुधार लाने में असमर्थ रहे है। अत: सरकार द्वारा ऐसे लोगो को प्रशिक्षण हेतु पर्यात्त समय के साथ–साथ संसाधन भी उपलब्ध कराए जाने की आवश्यकता है।

संदर्भसूची:

https://economictimes.indiatimes.com
www.mondaq.com › India
https://www.peoplematters.in
https://qz.com/india
http://www.businessworld.in

ISSN : 2348-7143
December 2019

भारतीय राष्ट्रीय उत्पन्नाची वर्तमानप्रवृत्ती

डॉ. राजेश गायधनी
शरदराव पवार महाविद्यालय, गडचांदूर

गेल्या दशकामध्ये भारताच्या एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होण्याचे प्रमाण जास्त असले तरी शेती क्षेत्रातील उत्पन्नवाढीचा दर घसरणीला लागल्याचे निदर्शनास येते.भारताची अर्थव्यवस्था जसजशी प्रगत होत गेली, तसतसा वस्तुनिर्मिती करणाऱ्या म्हणजे प्रथम शेती, वन, मत्स्योद्योग, खाणी व दगड खाणी आणि द्वितीय यंत्रोत्पादन, बांधकाम, वीज, गॅस व पाणीपुरवठा या दोन्ही विभागांचा वाटा घटला. त्यात प्रथम विभागाचा वाटा फारच कमी झाला. परंतु द्वितीय विभागाचा वाटा वाढल्यामुळे वस्तुनिर्मिती क्षेत्राच्या वाट्यत होणारी घट जरा सावरली गेली. अर्थव्यवस्थेच्या विकासाला वाहतूक आणि दळणवळणाचा विकास वेगाने होणे आवश्यक असते. वित्त व स्थावर मालमत्ता यांचाही वाटा दुपटीने वाढलेला आहे व ही वाढ विकासाला आवश्यक अशा बँकिंग आणि इतर वित्तीय सेवांच्या वाढत्या गरजेची निर्देशक आहे.

प्रस्तावना :

कोणत्याही अर्थव्यवस्थेची रचना आणि पातळी आणि त्यातील काळानुसार होणारा बदल समजून घेण्यासाठी, त्याच्या निव्वळ देशांतर्गत उत्पादनाबद्दल जाणून घेणे आवश्यक आहे. निव्वळ देशांतर्गत उत्पादन अर्थव्यवस्थेत वस्तू आणि सेवांचा प्रवाह दर्शविते. निव्वळ देशांतर्गत उत्पादनावरील आडेवारी अर्थव्यवस्थेच्या वेगवेगळ्या क्षेत्राचे संपूर्ण चित्र स्पष्ट करते. त्या आधारे अर्थव्यवस्थेचा विकास दर, अर्थव्यवस्थेतील क्षेत्राचे सापेक्ष महत्त्व, बचत आणि गुंतवणूक आणि अर्थव्यवस्थेचे इतर महत्त्वाचे घटक जाणून घेऊ शकतात. भारतात राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन केंद्रीय सांख्यिकी संस्थेने केले आहे. सीएसओने (ब्ब्)सादर केलेल्या आकडेवारीला आता छंजपवदंस ंबबवनदजे`जंजपेजपबे म्हटले जाते.

राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अर्थ,दोनदामोजमाप न होता. एका वर्षाच्या कालावधीत अर्थव्यवस्थेद्वारे उत्पादित वस्तू आणि सेवांचे बाजार मूल्य होय. राष्ट्रीय उत्पन्ना मध्ये विशिष्ट कालावधीत अर्थव्यवस्थेत उत्पादित वस्तू आणि सेवांचे मूल्य मोजले जाते, असे करतांना वस्तु व सेवांचे द्विमापन केले जात नाही.

भारतातील राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अंदाज बांधण्यासाठी, संपूर्ण आर्थिक क्रियाकलापांचे १३ उप—क्षेत्रासह तीन प्रमुख क्षेत्रांमध्ये वर्गीकृत केले गेले आहेत. या व्यावसायिक श्रेण्या पुढील प्रमाणे आहेत:

Sr.No.	Industrial Sectors	Method used
1	Agriculture, and allied activities	Production
2	Forestry and logging	Production
3	Fishing	Production
4	. Mining and quarrying	Production
5	Manufacturing	Production
6	Construction	Expenditure and commodity flow
7	Electricity, gas and water supply	Income
8	Trade, hotels and restaurants	Income
9	Transport, storage and communications	Income
10	Banking and insurance	Income
11	Real estate, ownership of dwelling and business services	Income
12	Public administration and defense	Income
13	Other services	Income

Source : Economic Survey 2012-13

ISSN : 2348-7143
December 2019

भारतातील राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापण

भारतातील राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या मापणासाठी विविध पद्धती वापरल्या गेल्या आहेत. अंदाजाचा अभ्यास दोन भागात केला जातो: घ. स्वातंत्र्यापूर्वीचा अंदाज आणि ह्य. स्वातंत्रोत्तर नंतरचा अंदाज.राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अंदाज तयार करण्यासाठी स्वातंत्र्यापूर्वी भारतात कोणतेही केंद्रीय अधिकारी किंवा सरकार नव्हते. काही महत्त्वपूर्ण नागरिक आणि अर्थशास्त्र यांनी त्यांच्या वैयक्तिक पातळीवर राष्ट्रीय उत्पन्नाचा काही अंदाज लावला. १९७६ मध्ये वर्ष १८६७–६८ साठी राष्ट्रीय उत्पन्न आणि दरडोई उत्पन्नाचा अंदाज तयार करणारे दादाभाई नौरोजी हे पहिलेच व्यक्ती होते. यानंतर, इतर व्यक्तींनी स्वत:चा आकडेवारी तयार केल्याचे आढळते. स्वातंत्र्यापूर्वी वेगवेगळ्या व्यक्तींनी तयार केलेले राष्ट्रीय उत्पन्न आणि भारताचे दरडोई उत्पन्नाचे सारणी घ मध्ये दिले आहे.

Estimtes of National income and per capita income of India

Estimated By	Year of Estimate	National Income Rs. (Crore)	Per capita Income
Dadabhai Naoroji	1867-68	340	20
Wadia and Joshi	1913-14	1067	44
Shah & Khambata	1921-22	2364	74
V.K.R.V.	1931-32	1689	62
ministry of Commerce (Gov. of India)	1945-46	6234	100

Source : Economic Survey 2012-13

स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अंदाज:

स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर भारत सरकारने १९४९ मध्ये प्रा. पी.सी. महालनोबिसच्या अध्यक्षतेखाली राष्ट्रीय उत्पन्न समिती नेमली. पी.सी. महालनोबिस, प्रा.गाडगीळ आणि डॉ. व्ही.क. `आर.व्ही. राव या समितीचे अन्य दोन सदस्य होते. समितीने आपला पहिला अहवाल १९५१ मध्ये आणि शेवटचा १९५४ मध्ये सादर केला. समितीच्या पहिल्या अहवालानुसार भारताचे राष्ट्रीय उत्पन्न १९४८–४९ मध्ये ८७१० कोटी आणि दरडोई उत्पन्न २२५ रु. होते. या अहवालात राष्ट्रीय उत्पन्नावरील माहीतीची तपशीलांवर चर्चा केली गेली. यामध्ये राष्ट्रीय उत्पन्नावरील विविध स्त्रोत आणि आकडेवारीच्या मर्यादेबाबतही चर्चा करण्यात आली. १९५५ पासून, केंद्रीय सांख्यिकी संस्थेद्वारे राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अंदाज तयार केला जात आहे. संस्था राष्ट्रीय लेखा आकडेवारी या राष्ट्रीय उत्पन्नाचा वार्षिक अंदाज प्रकाशित करते.

Year	National Income (Rs. crores)		Per Capita Income (Rupees)	
	At current Price	At 2004-05 price	At current Price	At 2004-05 price
1950-51	9464	255405	264	7114
1960-61	16169	385768	373	8889
1970-71	41294	541867	763	10016
1980-81	125761	727359	1852	10712
1990-91	471618	1202305	5621	14330
2000-01	1762358	2074858	17295	20632
2005-06	3000666	2877284	27131	26015
2010-11	6422359	4310191	54151	36342
2011-12	7399935	4572075	61564	38037

Source : Economic Survey 2012-13

राष्ट्रीय उत्पन्नाचीप्रवृत्ती :

देशाच्या आर्थिक विकासाची पातळी समजून घेण्यासाठी. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या प्रवृत्तीचा अभ्यास केला जातो. या प्रवृत्तीचे विश्लेषण केल्यास एखाद्याला राष्ट्रीय उत्पन्नाची पातळी, दरडोई उत्पन्न आणि वेगवेगळ्या काळात त्यांचा वाढीचा दर जाणून घेता येतो. भारतात दरवर्षी राष्ट्रीय सांख्यिकी संस्था सध्याच्या किंमतींवरील राष्ट्रीय उत्पन्नाची माहिती, 2004–05 या मूलभूत वर्षांच्या आधारभूत किमतींवर

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

स्थिर किंमतींवर राष्ट्रीय उत्पन्न, वर्तमान दरांवर दरडोई उत्पन्न आणि स्थिर किंमतींवर दरडोई उत्पन्न प्रकाशित करते. हा सांखेकीय आकडेवारी आर्थिक विकासाची पातळी आणि अर्थव्यवस्थेवरील आर्थिक विकासाचा दर समजून घेण्यात मदत करतो.

सध्याच्या किंमतींवर राष्ट्रीय उत्पन्न चालू वर्षांच्या उत्पादनास सध्याच्या वर्षाच्या किंमतीं"ी गुणाकार केल्या जाते.. सध्या भारतात आधार वर्ष 2004–05 मानले जाते. देशाच्या एकूण लोकसंख्येसह सध्याच्या किंमतींवर दरडोई उत्पन्न राष्ट्रीय उत्पन्नाचे विभाजन करुन प्राप्त केले जाते. देशाच्या एकूण लोकसंख्येसह स्थिर दरात राष्ट्रीय उत्पन्नाचे विभाजन करून स्थिर दरांनुसार दरडोई उत्पन्न मिळते. राष्ट्रीय उत्पन्नास स्थिर किंमतीवर मोजून, राष्ट्रीय उत्पन्नातून महागाईचा परिणाम दूर होतो. दरडोई उत्पन्नाची गणना केल्यास राष्ट्रीय उत्पन्नातून लोकसंख्या वाढीचा परिणाम दूर होतो.स्थिर दरांवर दरडोई उत्पन्न हे अर्थव्यवस्थेचे जीवनमान उंचावण्याचे वास्तविक सूचक आहे. जर एखाद्या अर्थव्यवस्थेच्या निरंतर किंमतींनुसार दरडोई वाढ होत असेल तर त्या राष्ट्राचा खरा आर्थिक विकास सूचित होतो.

2004–05 च्या किंमतीनुसार भारतीय राष्ट्रीय उत्पन्न 1950– 51 मध्ये 2,55,405 कोटी रु. 2011–12 मध्ये 45,72,075. कोटी. हे साठ वर्षांमध्ये साठ पट वाढीचे संकेत देते. तथापि, या कालावधीत ही वाढ एकसमान किंवा स्थिर नव्हती. पहिल्या योजनेत वार्षिक वाढीचा दर 4.2 टक्के होता, जो दुसऱ्या योजनेतही 4.2 टक्के होता, परंतु तिसऱ्या योजनेत तो 2.6 टक्क्यांवर घसरला. 1966 ते 1969 या तीन वार्षिक योजनेत ती 3..7 टक्क्यांवर सुधारली. चौथ्या योजनेत काही प्रमाणात घट झाली ज्या दरम्यान राष्ट्रीय उत्पन्न वार्षिक दरामध्ये 3.2 टक्क्यांनी वाढले.पाचव्या योजना कालावधीत विकास दर 4..9 टक्के होता 1979.–80 मध्ये राष्ट्रीय उत्पन्नाचा नकारात्मक विकास दर होता, म्हणजेच राष्ट्रीय उत्पन्न मागील वर्षाच्या तुलनेत 5.9 टक्क्यांनी कमी होते. तीन दशकांत एकूण वाढ 1951–1981 सुमारे 3.5 टक्के होते. सहाव्या योजनेत मोठे यश मिळाले आणि राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये 5.4 टक्क्यांनी वाढझाली. सातव्या योजनेत राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये स्थिर वाढ (5.5 टक्के) होती. पुढील दोन वर्षांत विकास दर खाली आला. आठव्या योजनेच्या कालावधीत राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये 6.7 टक्के वाढीचा उच्च दर नोंदविला गेला होता. ही योजना कोणत्याही योजनेतील सर्वात मोठी कामगिरी होती. तथापि, नवव्या योजनेत हा प्रभाव राखता आला नाही कारण या काळात अर्थव्यवस्थेने .5..5 टक्के विकास दर नोंदविला आहेदहावी योजनेत 2002–07 च्या कालावधीत 8 टक्क्यांच्या वाढीची कल्पना केली गेली, परंतु राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये केवळ 5..5 टक्के वाढझाली. एक गोष्ट जी स्पष्टपणे लक्ष्यात येते राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या वाढीचा कल असा आहे विकासाच्या पहिल्या तीन दशकांत म्हणजे 1951–81, पासून विकास दर कमी होता आणि सुमारे 3.5 टक्के फिरला 1981 नंतर अर्थव्यवस्था तुलनेने उच्च वाढीच्या टप्प्यात आली आहे.

Hkkjrkrhy jk"Vh; mRiUukph e! vkf.k vf"#kj ok$%

राष्ट्रीय आणि दरडोई उत्पन्नात वाढ करणे हे भारतीय नियोजनातील एक मूलभूत उद्दीष्ट आहे. या दिशेने काही प्रमाणात लक्षणीय आणि अनियमित वाढीचा कल अजूनही चालू आहे. खालील सारणीमध्ये राष्ट्रीय आणि दरडोई उत्पन्नाच्या मंद आणि अस्थिर वाढीचा दर स्पष्ट दिसतो.

Annual Growth Rates of National and Per Capital Incomes (at 1999-2000 prices) (annual Percentage)			
	GNP at Factor cost		Per Capita NNP
	Target	Actual	Actual
Firsr Plan	2.1	3.6	2.6
Second Plan	4.5	4.0	1.7
Third Plan	5.6	2.8	0.4
Fourth Plan	5.7	3.9	0.8
fifth Plan	4.4	5.0	2.6
Sixth Plan	5.2	5.4	3.1
Seventh Plan	5.0	5.5	3.3
Eighth Plan	5.6	6.6	4.5
Ninth Plan	6.5	5.5	3.3
Tenth Plan	8.0	7.8	6.1

ISSN : 2348-7143
December 2019

पहिल्या योजनेत राष्ट्रीय उत्पन्नाची वाढ लक्ष्यापेक्षा पुढे होती. दुसऱ्या आणि पाचव्या योजना दरम्यान राष्ट्रीय उत्पन्नाचा विकास दर लक्षीत दरापेक्षा खाली आला. नंतरच्या योजनांमध्ये विकास दर किरकोळ वाढला. नववी आणि दहावी योजना देखील प्रत्यक्ष वाढीचे प्रदर्शन दर्शविली जाते जी लक्ष्य दरापेक्षा कमी राहिली. तथापि, केवळ वास्तविक वाढीचा दर कमी नव्हता तर त्यात चढ–उतार देखील दिसून येतो.अर्थव्यवस्थेचे शेतीवरील अवलंबित्व जे पुर्णतः निसर्गावर अवलंबुन आहे, लोकसंख्येतील वाढ, दे"ातील भांडवल निर्मीतीचा दर कमी असणे, सार्वजनिक क्षेत्रातील खर्चातील कपात या सारख्या गोष्टींमुळे राष्ट्रीय आणि दरडोई उत्पन्नतील घसरण पाहायला मिळते.

fofo/k {k&krhy {k&h; fodkl

क्षेत्रीय विकास दर म्हणजेच शेती, उद्योग आणि सेवांचा विकास दर तक्त्या मध्ये दर्शविला आहे. वरील तक्ता स्पष्ट करते की कृषी क्षेत्राची भारतीय अर्थव्यवस्थेत कामगिरी चांगली नाही, उद्योग आणि सेवा क्षेत्रातील विकास दर भारताच्या एकूण जीडीपी वाढीच्या दरापेक्षा जास्त आहे. अलिकडच्या वर्षात सेवा क्षेत्राचा विकास दर वार्षिक 9 टक्क्यांहून अधिक आहे. कृषी क्षेत्रातील कमी विकास दर ही एक गंभीर चिंता आहे.भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रातील वाटयाच्या प्रमाणातसापेक्ष बदल झाला आहे. या संदर्भात पुढील निरीक्षण लक्षात घेतले जाऊ शकतेः

थोडक्यात, पाच वर्षांच्या कालावधीत, राष्ट्रीय उत्पादनामध्ये किंवा राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये विविध क्षेत्रातील योगदानाने अपेक्षित प्रमाणात बदलले नसले तरी उल्लेखनीय बदल झाला. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासाकडे लक्ष देणाऱ्या प्राथमिक क्षेत्राच्या संदर्भात दुय्यम आणि तृतीयक क्षेत्राचे महत्त्व हळूहळू वाढत आहे. तरीही परिवर्तनाच्या प्रक्रियेस भारत विकसित देशांच्या तुलनेत विकसनशील राष्ट्रांच्या श्रेणीमध्ये आणण्याइतका विचार केला गेला नाही. भारतीय अर्थव्यवस्था प्राथमिक क्षेत्रात आपल्या उत्पन्नाची महत्त्वपूर्ण टक्केवारी तयार करीत असून ती मागासलेपणाकडे निर्देश करते. भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये प्राथमिक क्षेत्राचे योगदान जवळपास 14 टक्के असल्याचे अनुमान आहे तर बहुतेक विकसित देशांमध्ये ते 2 ते 3 टक्क्यांपेक्षा कमी आहे. भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात दुय्यम क्षेत्राचे योगदान जवळपास 28 टक्के आहे तर विकसित राष्ट्रांमध्ये ते जवळपास 30 टक्के आहे. अर्थातविकसित देशांचा दर्जा मिळवण्यापासून भारत अद्याप काही मैल दूर आहे.

संदर्भग्रंथ :

१. डॉ. देसाई व डॉ. भालेराव – भारतीय अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाषन
२. डॉ. गंगाधर कायंदे पाटील –भारतीय अर्थव्यवस्था, चैतन्य प्रकाषन, नाषिक १३
३. डॉ. श्रीधर देषपांडे : भारतीय अर्थव्यवस्था, संक्रमण आणि विकास, हिमालय पब्लिकेषन हाउस

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

भारतीय महापुरुषांचे आर्थिक विचार

ईश्वर वाघ

प्रस्तावना:–

प्राचीन काळापासून मानवापुढे आर्थिक प्रश्न उभा आहे. चौदावे शतक ते आधुनिक काळ यामध्ये बऱ्याच क्रांत्या घडून आल्या. या सर्वामागे आर्थिक प्रश्न कारणीभुत मानला जातो. पंधराव्या शतकामध्ये खऱ्या अर्थाने आर्थिक विचारांच्या प्रवाहाला सुरुवात झाली असे म्हटले जाते. यासंबंधीचा उल्लेख भारतीय व ग्रीक वाङ्मयात पहायला मिळते. व्यावहारीक आर्थिक प्रश्न हे अर्थशास्त्राच्या व आर्थिक विचारांना गती व दिशा देवू शकतात. व्यापारवाद व प्रकृतिवाद या विचारप्रणालीच्या काळामध्ये आर्थिक विचाराला गती मिळाली. यामध्ये कौटिल्याचे विचार, ॲडाम स्मिथचे विचार, मार्क्सचे विचार, रिकार्डोचे विचार, म. गांधीचे विचार, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या आर्थिक विचारप्रवाहाचा प्रभाव भारतीय अर्थव्यवस्थेवर पडल्याचे दिसून येते. भारतातील आर्थिक विचारांची खरी सुरुवात ही कौटिल्याच विचारामधून दिसून येते. त्यांच्या मते '' मनुष्यांना वृत्तिर: मनुष्यवती भूमिरित्यर्थ:तस्या पृथित्या लाभ पालननोपाय: शास्त्रामर्थ शस्त्र मिती'' यातून धार्मिक विचारावर आर्थिक विचारांची प्रभावशिलता दिसून येते. त्याच्या मते, धर्माचे मुळ अर्थात आहे आणि अर्थाचे मुळ राज्यात आहे. ''सुखस्य मूलम् धर्म, धर्मस्य मूलम्। अर्थ:। अर्थस्य मूलम् राज्यम'' अशी कौटिल्याची आर्थिक विचारधारा होती.

वास्तविक पहाता भारतामध्ये आर्थिक विचारांच्या प्रवाह समजून घेण्याची व त्याला विकसित करण्याची विशेष परंपरा आढळून येते. यामध्ये वेद, उपनिषदे, महाकाव, धर्मशास्त्र, ग्रहसुत्र, नारद, शुक्र, विदूर की निती, कौटील्याचे आर्थिक विचार यांचा उल्लेख करावा लागतो. आधुनिक आर्थिक प्रवाहामध्ये दादाभाई नौरोजी (१८२५), महादेव गोविंद रानडे (१८४२), रमेशचंद्र दत्त (१८४६), महात्मा गांधी (१८४९), गोपाळ कृष्ण गोखले (१८६६), विश्वेभ्वरैया (१८६१), बाबासाहेब आंबेडकर (१८९१) मनमोहन सिंह (१९३२), अमर्त्यसेन (१९३३) आणि नरेंद्र जाधव (१९५०) यांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागतो. यापैकी काही महापूरुषांच्या आर्थिक विचाराचा अभ्यास प्रस्तुत शोधनिबंधात घेण्यात प्रयत्न केला आहे.

शोधनिबंधाचे उद्देश :–

प्रस्तुत शोधनिबंध खालील उद्देश समोर ठेवून तयार केलेला आहे.

१) भारतीय महापूरुषांच्या आर्थिक विचारांची पार्श्वभूमी जाणून घेणे.

२) भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासातील त्यांचे योगदान जाणून घेणे.

३) महापुरुषांच्या आर्थिक विचारांचे आधुनिक काळातील प्रभाव समजून घेणे.

शोधनिबंधचे गृहीतक :–

प्रस्तुत शोधनिबंध खालील गृहीतक समोर ठेवून प्रस्तुत केलेला आहे.

१) भारतीय महापूरुषांच्या आर्थिक विचारामुळे भारतीय अर्थकारणाची दिशा बदलली.

२) भावी पिढीच्या उत्थानात महापूरुषांच्या विचाराचे योगदान आहे.

भारतीय महापूरुषांचे आर्थिक विचार :–

भारतीय संस्कृतीमध्ये आर्थिक विचारांमध्ये अनेक महापूरुषांचा वाटा आहे. त्यापैकी काही ठराविक महापूरुषांच्या आर्थिक विचारांचा अभ्यास प्रस्तुत शोधनिबंधात केला आहे.

१) कौटिल्याचे आर्थिक विचार :–

कौटिल्य म्हणजे दोन हजार वर्षापूर्वी या भारतवर्षात उठलेले एक प्रचंड वादळ म्हणून ओळखले जाते. प्राचीन काळात अर्थशास्त्र हे वेगळे शास्त्र नसून राजकीय शास्त्राचा एक भाग होते. चंद्रगुप्त मौर्यांच्या काळात कौटिल्याने सर्वप्रथम अर्थशास्त्र हा जगप्रसिद्ध ग्रंथ लिहून त्यात त्यांनी प्रजेच्या कल्याणासाठी राजाने आर्थिक व्यवहार कसे पार पाडावे यासंबंधीचे स्पष्ट विचार मांडले आहे. २००० वर्षापूर्वी 'कौटिल्याचे अर्थशास्त्र' हा ग्रंथ जसा लिहिला तसाच उपलब्ध आहे. कौटिल्याच्या काळात अर्थशास्त्राला आधुनिक अर्थ नव्हता. मानवी जीवनात चार पुरुषार्थ मानले जातात. धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष यापैकी अर्थ या विभागात धर्माशिवपाय सर्व मानवी व्यवहा रहोतात. म्हणजे ज्यात दंडनीती, राजनिती, वारसा हक्काचा प्रश्न अशा सर्व प्रश्नांचा ऊहापोह येतो. तात्पर्य कौटिल्य अर्थशास्त्र हा ग्रंथ सर्व मानवी व्यवहाराचा वेध घेणारा ठरला आहे.

राज्याचे आर्थिक धोरण कसे असायला पाहिजे याविषयीसुद्धा कौटिल्याने विचार मांडले. तयाच्या मते, राजाने नैसर्गिक व मानवी संकटाचा सामना करण्याच्या दृष्टीने आर्थिक धोरण तयार करावे. शत्रुमध्ये फूट कशी पाडावी, शुत्रुचा दारुगोळाचा विध्वसं कसा करावा, आपला खजिना कसा वाढवावा, प्रजेचे आर्थिक कल्याण कसे

करावे यासाठी योजनाबद्ध धोरण आखण्याची गरज आहे असे कौटिल्याचे मत होते. एकंदरीत राजाचे वर्तन कसे असावे, राजाने आपले व प्रजेचे रक्षण कसे करावे, राज्याचे विभाग व शासनव्यवस्था कशी असावी, आकस्मिक संकटाचे निवारण कसे करावे, राजाने कोशसंग्रह कसा करावा अशा अनेक बाबीचे विवेचन केले आहे. म्हणूनच कौटिल्य तपशिलवार सूचना देतो याचे एक उदाहरण पहा की एका ठिकाणी त्याने सूचना दिली आहे की, ''मोडलेली शस्त्रेही मोजून ठेवली पाहिजेच'', कौटिल्यानेआपल्याग्रंथात सरकारी अधिकाऱ्यांच्या पैसे खाण्याच्या चाळीस प्रकारांचे वर्णन दिले आहे. त्यावर शासनाच्या आर्थिक उपाययोजना कशा असाव्या, सरकारे राज्यासाठी खनिन्याचा वापर कसा करावा याविषयीचे आर्थिक विचार मांडले आहे की ज्याची आजच्या पिढीला अतयंत गरज आहे.

२) दादाभाई नौरोजीचे आर्थिक विचार :—

भारतीय राजकारण व अर्थकारणातील भिष्माचार्य म्हणून दादाभाई नौरोजीची ओळख आहे. त्यांनी 'पाव्हर्टी ॲन्ड अन ब्रिटिश रुल इन इंडिया'' या पुस्तकाच्या लिखानातून आर्थिक विचारांची मांडली केली. यामध्ये भारतीय संपत्तीच्या ओघ ब्रिटनकडे कसा वळला याविषयीचे विश्लेषण केले आहे. त्याप्रमाणे त्यांनी आर्थिक निस्सा:रणाचा सिद्धांत मांडला त्यांच्या मते, भारतातील गरिबी आंतरिक कारणामुळे नाही तर औपनिवेशक सरकारमुळे निर्माण होते. ब्रिटीशांनी जी संपत्ती देशाबाहेर नेला ती भारतीयांची असून त्यामुळे देशाचे आर्थिक शोषण होत असल्याचे संकेत आहेत. त्याच्या मते देशातील संपत्तीचा उपयोग करुन आर्ध्िाक समानता निर्माण करण्याचे प्रयत्न सरकारकडून व्हायला पाहिजे. चांगले सरकार हे काही जनताप्रणीत सरकारला पर्याय ठरु शकत नाही असे ते ठणकावून सांगत होते. त्यांनी भारताचे राष्ट्रीय उत्पन्न, करनिती, भारताचे आर्थिक शोषण याबद्दल विचार मांडले. ब्रिटीश शासन पद्धती भारतीयांच्या शोषणास कशी कारणीभुत आहे त्यांनी दाखवून दिले.

दादाभाई नौरोजी नेहमी म्हणायचे की, शासनाने वेगवेगळया माध्यमातून (कराच्या)गोळा केलेला पैसा हा देशातील जनतेच्या सोयी सुविधावर खर्च करायला पाहिजे. देशातील लोकांच्या उत्पन्नात वाढ करणे हे शासनाचे कर्तव्य आहे. कारण १८६६ मध्ये मांडलेल्या तृटीच्या सिद्धांत भारतीयांचे सरासरी उत्पन्न २० रुपये आहे असे नमुद केले आहे. याला ब्रिटिशानिती जबाबदार होती. त्यांच्या मते, ''गजनीच्या मोहम्मदने आपल्या सतरा रचाऱ्यांमध्ये जेवढी लुट भारताची केली नसेल तेवढी लूट ब्रिटिशांनी प्रगती, संस्कृती व विकास या गोंडस नावाखाली केली एकंदरीत भारतीय अर्थकारणाविषयी आर्थिक समानतेचा दृष्टीकोन ठेवून भारतीय अर्थव्यवस्थेचा सखोल अभ्यास करुन त्यावर विचार मांउणारे पहिले भारतीय होत. यामुळेच त्यांना भारतीय अर्थशास्त्राचे जनक म्हणून ओळखले जाते.

RESEARCH JOURNEY

३) महात्मा गांधीचे आर्थिक विचार :—

महात्मा गांधीचे आर्थिक विचार अहिंसात्मक मानव समाज व आध्यातिमक विकास हयादृष्टीकोनातून महत्त्वाचे मानले जातात. त्यांच्या मते, सरकारची आर्थिक धोरणे अशी असावीत की ज्यामुळे देशातील गरिब वर्गाला मदत मिळेल व त्यांचा आर्थिक स्तर उंचावेल. त्यांच्या मते अर्थविद्या आणि नितिविद्या यामध्ये भेद नसावा. ज्या अर्थविद्येमुळे राष्ट्राचे नैतिक कल्याण होत नाही. अशा अॅाविद्येला कोणता अर्थ नाही. देशातील नव्हे तर संपूर्ण जगातील लोकांना अन्न, वस्त्र व निवारा या गोष्टी सहजतेने प्राप्त होईल या पद्धतीची अर्थरचना असायला पाहिजे. म. गांधींच्या मते आर्थिक संपत्तीचे केंद्रीकरण थांबवायला पाहिजे. देशातील गरिब जनता, शेतकरी, शेतमजूर, युवावर्ग यांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करुन दिल्या पाहिजे. उपलब्ध लोकसंख्येचा व तिच्या कार्यशक्तीचा कुशलतेने वापर करायला पाहिजे. देशाची आर्थिक रचना करतांना मानवी कल्याण हा केंद्रबिंदू असायला पाहिजे. देशामध्ये औद्योगिकरणाचा स्विकार अपेक्षित आहे पण त्यातून रोजगारनिर्मिती होणे अत्यंत आवश्यक आहे. देशातील लोकांचे आर्थिक स्वातंत्र्याला बाधा निर्माण होणार नाही यादृष्टीने देशाची अर्थनिती तयार होणे आवश्यक आहे.

म. गांधीच्या विचराची प्रसंगिकता सध्याच्या काळातसुद्धा पहायला मिळते. म. गांधी नेहमी म्हणायचे की,'' हमारी धरती के पास प्रत्येक व्यक्ति की आवश्यकता के लिए, तो बहुत कुछ है, पर किसी के लालच के लिए कुछ नही।'' त्यांच्या मते, आर्थिक समानता अहिंसात्मक स्वतंत्रतेची किल्ली आहे. त्यामुळे गरिब आणि श्रीमंत यांच्यातील दरी जोपर्यंत कमी होत नाही, तोपर्यंत शांतता व आर्थिक समानता प्रस्थापित होणार नाही, त्यामुळे देशाचे आर्थिक नियोजनाचा आराखडा तयार करतांना गरिब, कमजोर वर्ग, दलित हा केंद्रबिंदू असायला पाहिजे. म. गांधी आध्यात्मिक पूरुष होते. त्यामुळे त्यांनी रामराज्याची संकल्पना अपेक्षित होती. असे असले तरी ते त्यांच्या मते ''मे उस राम में आस्था नही रखता हुँ जो रामायण मे है, मै उस राम मे आस्था रखता हुँ जो मेरे मन मे है।'' खरा भारत हा शहरात नसून तो खेडयामध्ये आहे. त्यामुळे आर्थिक खर्च करतांना खेडे केंद्रबिंदू

असायला पाहिजे. आपल्याकडे श्रम मोठया प्रमाणावर उपलब्ध असल्यामुळे श्रमाचा जास्त वापर व्हायला पाहिजे. देशातील बेरोजगारी नष्ट होण्यासाठी त्यांनी खादी ग्रामउद्योगांना प्राधान्य दिले. त्यांच्या मते खादी एक वस्त्र नसून विचार आहे. खादी भारताच्या आर्थिक स्वातंत्र्याची व एकतेची मिसाल आहे. थोडक्यात प्रत्येक राष्ट्राने यापद्धतीचे आर्थिक विचार स्विकारल्यास सक्षम व बळकट रामराज्याची निर्मिती होईल.

४) **डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरचे आर्थिक विचार :—**

भारताच्या आर्थिक विचाराचा प्रज्ञांवत, गुणंवत, लोकशाहीचा पुरस्कर्ता, धर्मचिकित्सक भाष्यकार म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराची प्रसिद्धी आहे. त्यांनी केवळ वयाच्या चोवीसाव्या वर्षी ईस्ट इंडिया कंपनीचे प्रशासन आणि वित्तव्यवहार १९१५ व भारतातील छोटी धारणक्षेत्रे व त्यावरील उपाय १९१८ हे लेख लिहिले. तसेच १९२३ मध्ये दि. प्राब्लेम ऑफ दि. रुपी' हा ग्रंथ प्रकाशित केला त्यांनी आपल्या अर्थशास्त्रीय ग्रंथातून केवळ तत्कालीन परिस्थितीचे विश्लेषण केले नव्हते. तर ते करतांना शास्त्रीय व व्यावहारीक तत्वाची मांडणीही केली होती. बदलत्या काळातही पायाभूत तत्वे बऱ्याच अंशी कायम असतात. डॉ. आंबेडकरांनी बिटिशकालीन अर्थनितीमधील केवळ त्रृटी दाखविल्या नाहीत तर अर्थ व्यवहार उचित कसे होतील यावर मार्गदर्शन केले. भारताच्या युद्धोत्तर आर्थिक योजनेत (१९४२—४६) आंबेडकरांचे योगदान महत्त्वाचे होते. त्यांच्या दृष्टीने भारताच्या काही समस्या एका वेगळयाच मुलभूत समस्येतून निर्माण झालेल्या होत्या व ती समस्या म्हणजे सामाजिक अर्थरचनेतील कुसमायोजन ही होती. म्हणून इतर समस्यांची उकल करण्याचा कोणताही प्रयत्न या मूळ कु. समायोजनाकडे दुलक्ष करणारा असल्यास तो फारसा यशस्वी होणार नाही याचा त्यांनी इशाराही दिला.

डॉ. आंबेडकराचा केंद्रबिंदू मनुष्य असून त्यांचा सर्वांगीण विकास व्हावा असे त्यांना वाटत होते. भारतात सर्वात मोठी समस्या जातपात व वर्णव्यवस्था ही होती. त्यांच्या मते, शोषणाचे प्रमाण वाढले तर देशात क्रांती होते. शोषित लोकात चेतना निर्माण झाली तर ते शासन उखडून फेतात व अर्स्थिरता निर्माण होते. त्याकरिता सर्वांना आर्थिक न्याय मिळणे आवश्यक आहे. त्यांचे आर्थिक विचार हे समाजवादी प्राणालीचे होते. त्यांच्या आर्थिक विचारात व कम्युनिष्टांच्या आर्थिक विचारात तफावत होती. बाबासाहेबांचे आर्थिक सामाजिक विचार प्रासंगिक असून त्याला भगवान बुद्धाची जोड आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, कोणत्याही आर्थिक आराखडयात व्यवसायाची निवड करतांना पूर्णपणे व्यक्तिला स्वातंत्र्य असणे आवश्यक असते. आर्थिक स्वातंत्र्यता अभावी व्यावसायिक विकल्पांना कोणतेही महत्त्व नाही. देशाचे आर्थिक नियोजन करतांना सर्व वर्गाचा त्यात सहभाग राहील अश संरचना असणे आवश्यक असते. समाजातील कमजोर वर्गाचे हित साधले जाईल व त्यांच्या अधिकारावर कोणत्याही प्रकारचे बंधने येणार नाही. याची दक्षमता आवश्यक आहे.

वित्तव्यवहारासंबंधी डॉ. आंबेडकर असे म्हणतात की, देशाच्या एकूण खर्चात विकास खर्चाची स्थिती काय आहे, यावरुन तेथील वित्तव्यवहाराची योग्यता दिसूनयेते. त्याच्या मते, राष्ट्र उभारणीसाठी लोकांचे जीवन खऱ्या अर्थाने सुखी करण्यासाठी शासनाचे बहुतांश वित्तव्यहवार असायला पाहिजे. उलट लोकांना सुखाचा अभ्यास देणारे आणि केवळ स्वत:चे शासन टिकविण्यासाठी केलेले वित्तव्यवहार गहेणीय ठरतात. महत्तम सामाजिक हित हे राजस्वाचे मौलिक तत्त्व आहे. सार्वजनिक उत्पन्न, खर्च, कर्ज इत्यादी व्यवहार असे व्हायला हवेत की, ज्यामुळे समाजाला जास्तीत जास्त लाभ मिळेल, म्हणून डॉ. आंबेडकर असे म्हणतात की, वित्तव्यवहार म्हणजे केवळ आकडेमोड नसून एक महत्त्वपूर्ण धोरण आहे. निकोप वित्तव्यवहाराशिवाय सुदृढ शासन शक्य नसते, आणि सुदृढ शासनाशिवाय निकोप वित्तव्यवहारही असू शकत नाही.

डॉ. आंबेडकर यांनी शेती आणि ग्रामिण औद्योगिकरण यांचा संबंध जोडून कृषीक्षेत्राचा विकास करावा असे विचार मांडले ते त्यांच्या आधिच्या भूमिकेशी पूर्णपणे सुसंगत आणि ग्रामिण औद्योगिकरणाचे आग्रही प्रतिपादन करणारे होते. भारतासाठी औद्योगिकरण निकडीचे का आहे? त्याचे अतिशय स्पष्ट उत्तर म्हणजे दारिद्रयाच्या न संणाऱ्या चक्रात अडकलेल्या भारतीयांना त्यातून बाहेर काढण्यासाठी हा एक प्रभावी उपाय आहे. यावेळी रुढ असलेल्या विचारांचा समाचार घेताना डॉ. आंबेडकर म्हातात की, 'भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. ही सर्वांना माहित असलेली गोष्ट पुन्हा पुन्हा सांगण्याची गरज नाही. आपली शेती अन्नधन्याचे उत्पादन करित असूनही सर्वांना पोटभर अन्न देवू शकत नसेल तर तिच्या दारुण अपयशाचा कोणता पूरावा हवा अशा स्पष्ट शब्दात डॉ. आंबेडकरांनी आपले विचार मांडले.

डॉ. आंबेडकराच्या कुशाग्र बुद्धिमत्तेचा व आर्थिक विचारांचा उत्कृष्ट आविष्कार म्हणून 'प्यांचा प्रश्न' या प्रबंधाचा उल्लेख करावा लागेल. त्यांच्या मते सामान्य क्रमशक्ती कमी झाल्यामुळे रुपयाचे मुल्य घसरले म्हणून सरकारचे धोरण क्रयशक्तीच्या स्थैर्याल महत्त्व देणारे असायला हवे. यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या प्रबंधात खालील साखळी संबंध दर्शविला.

ISSN : 2348-7143
December 2019

सरकार चलनाचा अतिरिक्त पुरवठा करते – वस्तु व सेवांच्या किंमतपातळीत वाढ होते – चलनाची क्रयशक्ती घटते – चलनाचे मुल्य घटते – विनिमय मुल्य घटते – म्हणून चलनाची नियंत्रित करुन क्रयशक्ती स्थिर ठेवणे हाच एक प्रभावी उपाय ठरतो. थोडक्यात सर्व सामान्यांचे स्थिरक्षण व्हावे, दुर्बल आर्थिक घटकांची आर्थिक विषमता करु व्हावी यासाठी आपले आर्थिक चिंतन समाजासमोर मांडले. ते आर्थिक विचार आजच्या आणि उद्याच्या पिढीला उपयोगी पडेल यात कमत नही.

५) **अमर्त्यसेनेचे आर्थिक विचार :–**

अमर्त्यसेन हे बंगाली भारतीय अर्थशास्त्रज्ञ व तत्त्वज्ञ म्हणून ओळखले जाता. त्यांना ''कल्याणाभिमुख अर्थशास्त्र'' व ''सामाजिक पर्याय सिद्धांत या विषयातील कार्यासाठी इ. स. १९९८ सालचे अर्थशास्त्रातील नोबेल पारितोषिक देण्यात आले. गरिबी, आरोग्य, शिक्षण, मानवी विकास आणि एकुणच मानवी कल्याण त्यांच्या विषयाचा गाभा आहे. सेन यांनी अर्थशास्त्रीय धोरणाचे समाजावर कोण कोणते परिणाम होतात, त्याचा प्रभाव कसा जाणून घ्यायचा यासाठी दारिद्र्याचे आणि कल्याणाचे निर्देशक निश्चित केले. देशातील दारिद्र्याचे प्रमाण किती आहे, कसे आहे व त्यासाठी काय बदल करणे अपेक्षित आहे याविषयी त्यांनी ठाम विचार मांडले. त्यांनी १९९० मध्ये देशची क्रमवारी ठरविण्यासाठी तेथील लोकांचे आयुर्मान, शिक्षण व उत्पन्न यावर आधारीत ''युनायटेड नेशन हयुमन इंडेक्स' ही प्रणाली विकसित केले. देशामध्ये दुष्काळ केवळ अन्नधान्याच्या तुटवडयामुळे होत नसून अन्नवाटपाच्या यंत्रणामधील विषमतेमुळेही होऊ शकतो. असे त्यांना प्रतिपादन केले. शहरातून निर्माण झालेली तेजी–मंदीची परिस्थिती, ग्रामीण भागातील गरिबी, वाढती महागाई यामुळे दारिद्र्याच्या प्रमाणत वाढ होते. त्याच्या मते, लोकांची क्रमशक्ती व क्षमता यामध्ये वाढ करावयाची असेल तर त्यांना त्यापद्धतीच्या सोयी सुविधा निर्माणकराव्या लागतील.

सेन यांच्या मते, देशाच्या विकासाची पातळी मोजायची असेल तर मानवी कल्याणाच्या आधारे मोजण्यात यावे. लिंगभेद, दारिद्रय, षियमता यामध्ये मुलगामी स्वरुपाचे बदल होणे गरजेचे आहे. त्यांच्या मते हिंदुत्ववादी सत्ताधिशांनी भारताला चुकीच्या दिशेने उची मारण्यास भाग पडले. सुस्थापित आर्थिक धोरणाचे योग्य पालन करण्याऐवजी ते हिंदुचारी सत्ताधिश जणु जादूने विकास घडविण्यात मग्न राहीले. परंतु कोणत्याही सत्तेने देशातील आर्थिक विषमता, गरीबी, दारिद्र यावर प्रमाणिकपणे काम करण्याची गरज आहे असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. यासाठी शासनाने असामान्य मार्गाने जाण्याऐवजी भारताने जगभरात लाभ देणाऱ्या आर्थिक धोरणाचा गंभीर मागोवा घ्यायला पाहिजे. आपल्या खऱ्या गरजा म्हणजे समान आणि कार्यक्षम लोकसेवांचा विकास, खाजगी उद्योगांना सुयोग्य प्रोतसाहन, लोककल्यणकारी क्षेत्रात केलेली गुंतवणूक उत्पादकतेसाठी उपयोगी पडणारे विज्ञान, तंत्रज्ञान व कौशल्य यांची जोपासना या आहेत. आपल्याला श्रीमंताना लाभ करुन देणारा एकमेव दृष्टीकोन सोडावा लागेल व बहुसंख्या जनतेला लाभ देणारा दृष्टीकोन रुजवावा लागेल, सामाजिक व आर्थिक प्रगती संधी रुजवाव्या लागतील. देशातील लोकांच्या हातात काम उपलब्ध करु देणे, लोकसंख्येचा योग्य विनियोग करणे, निरोगी लोकसंख्या निर्माण करणे आवश्यक आहे. थोडक्यात देशामध्ये आर्थिक समानता गरिबीमुक्त समाज, वैज्ञानिक व विकसित दृष्टीकोन समोर ठेवून, मानवी कल्याणाला प्राधान्य देवून त्यावर सरकारने विशेष कार्य करण्याची गरज आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१) सिंह रामजी, गांधी और मानवता का भविष्य, कॉमनवेल्य पब्लीशर्स नई दिल्ली – ११०००२
२) कुमार हरिश, गांधी सामाजक, राजनैतिक परिवर्तन, अर्जुन पब्लीशिंग हाऊस, नई दिल्ली ११०००२
३) साठे शुभा, आर्य चाणक्य, लाखे प्रकाशन नागपूर २
४) शर्मा विश्वमित्र, चाणक्यनिती, मनोज पब्लीकेशन्, दिल्ली ११०००६
५) मायी सुनील, महाराष्ट्रातील गरिबी, डायमंड पब्लीकेशन पुणे ४११०३०
६) कविमंडन विजय, डॉ. आंबेडकरांचे आर्थिक चिंतन, मंगेश प्रकाशन नागपूर ४४००१०
७) साठे मधुसुदर, जागतिक अर्थकरण, डायमंड पब्लीकेशन पुणे – ३०
८) कृपालानी कृष्ण, गांधीजीचे जीवन त्यांच्यात शब्दात, नवजीवन प्रकाशन अहमदाबाद – ३८००१४
९) डहाट धनराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे आणि विचार खंड–४

मोगलांच्या लष्करातील वेतन पध्दती—एक अभ्यास

प्रा. योगेश मारोती करवाडे
इतिहास विभाग प्रमुख
स्व. नि. पा. वाघाये कला व विज्ञान महा. सौंदड, त. सडक अर्जुनी, जिल्हा—गोंदिया

प्रस्तावना :

आधुनिक काळात प्रत्येक देश आपल्या लष्करातील सैनिकाना वेतन स्वरुपात त्यांना त्या—त्या देशातील चलन देत असतात. परंतु मध्ययुगीन काळात वेतन देण्याच्या पध्दती वेगवेगळया दिसून येतात. यामधे वेतन हे जहागिरी पध्दतीत, चलन पध्दतीत तसेच युध्दातील लुट जमा करुन ती आपसात वाटून घेणे अशा विविध पध्दती दिसून येतात. मध्यकाळातील मोगल बादशाह सुध्दा आपल्या लष्करातील सैनिकांना विविध पध्दतीने वेतन देत असत. म्हणून मोगलांच्या लष्करातील या वेतन पध्दतीचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

शोधनिबंधाचा उद्देश :

१) मोगलांच्या लष्करातील वेतन पध्दतीचा अभ्यास करणे

२) या वेतन पध्दतीची अमंलबजावणी भारतीय लष्करात केली जाऊ शकते का? याचा अभ्यास करणे.

गृहीतके:

१) तत्कालीन परिस्थितीत त्यांची वेतन पध्दत उत्तम होती.

२) लष्करातील अधिकरी व सैनिक यांच्या वेतनात तफावत होती.

३) ही वेतन पध्दती भारतीय लष्करात लागू करायला हरकत नाही.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोधनिबंधात संशोधनाच्या प्राथमिक संदर्भ ग्रंथ व दुय्यम संदर्भ ग्रंथाचा वापर करण्यात आलेला आहे.

मोगल लष्करातील वेतन पध्दती :

मध्ययुगीन काळातील मोगल बादशाह आपल्या लष्करातील सैनिकांना नियीमत वेतन देत होते. बाबर ते औरंगजेब या मोगल बादशाहांच्या काळातील वेतन पध्दती हया वेगवेळया होत्या. बाबर आपल्या लष्करातील सैनिक, तो फची आणि बंदूकची यांचे वेतन शाही खजीन्यातून देत होता. तसेच युध्दात जी संपत्ती लुटली जात होती ती सुध्दा आपल्या सैनिकात वाटून देत होता. यावरुन स्पष्ट होते की बाबर आपल्या सैनिकांना फुकट राबवून घेत नव्हता.मोगल बादशाह बाबरनंतर त्याचा मुलगा हूमायूं याने आपल्या काळात लष्करातील वेतन पध्दतीत बदल केला. हुमायूंने आपल्या सैनिकांना वेतनासाठी 'जहागिरी' देण्यास सुरवात केली. 'जहागिरी' म्हणजे आपल्या साम्राज्यातील एखादा भूभाग देऊन त्या भूभागील कर गोळा करून आपला वेतन घेणे. अशी वेतनाची एक पध्दत होती. मिळणारा कर हा धान्याच्या स्वरुपातील सुध्दा राहत असे. तत्कालीन परिस्थितीमधे चलन साठा कमी असावा म्हणून या पध्दतीचा वापर केला जात असावा.

मोगल काळातील शास्त्रशुध्द वेतन पध्दती आपल्याला बादशाह अकबराच्या काळात पाहायला मिळते. अकबराने आपल्या काळात जागीर प्रथा बंद करुन इ.स. १५७५ मधे लष्करातील अधिकारी व सैनिक यांना नगद वेतन देण्यास सुरवात केली. अकबराचा सैन्य मंत्री किंवा लष्करी खात्याचा मंत्री 'मीर बक्षी' हा होता. त्याच्याजवळ मोगल साम्राज्यातील सर्व मनसबदारांची नावे, त्यांचा दर्जा आणि वेतन यांची अद्यावत माहिती, सर्व अधिकाऱ्यांच्या वेतनाचे वाटप करण्याची जबाबदारी ही मीर बक्षीचीच होती. बादशाह अकबर आपल्या सैनिकांचे वेतन देण्यापूर्वी प्रत्येक सरदाराने नेमणूकीप्रमाणे सैन्य ठेवले आहेत किंवा नाही हे माहिती करुन घेण्यासाठी त्याने हजेरी पत्रक ठेवायला सुरवात केली. त्या हजेरी पत्रकात प्रत्येक सैनिकांच्या चेहऱ्यावरील खानाखुनी, त्यांचे वय, नाव, त्यांच्या वडीलांचे नाव, राहण्याचे ठिकाण व जाती यांचा उल्लेख करण्यास येत होता. अकबराच्या काळात वेतनासाठी 'दाम' या चलनाचा उपयोग केला जात होता.

अकबराच्या लष्करात पायदळ विभागातील बंदुकची सैनिकांच्या वेतनाची माहिती दिसून येते. साधारणत: या बंदुकची सैनिकांच्या पाच श्रेण्या होत्या आणि प्रत्येक श्रेणीच्या तीन उपश्रेण्या होत्या. त्यांच्या या श्रेणी नुसार त्यांना वेतन दिले जात असे. प्रथम श्रेणीतील बंदुकचीला २४०, २३०,२२० दाम वेतन दिले जात असे. द्वितीय श्रेणीतील बंदुकचीला २२०, २१०, २०० दाम वेतन मिळत असे. तृतीय श्रेणीतील बंदुकचीला १९०, १८० व १७० दाम वेतन दिले जात होते. चतुर्थ श्रेणीतील बंदुकची याला १३०, १२० व ११० दाम वेतन मिळत असे. याचबरोबर अकबराच्या लष्करातील 'अहदी' नावाची एक सेना होती. अहदी हे प्रतिष्ठीत सैन्य असून ते एक प्रकारचे घोडस्वार होते. साधारणत: ते बादशाहाचे अंगरक्षक असत. या अहदी सैनिकांना पाचशे रुपयांपेक्षा अधिक प्रति महिना वेतन मिळत होता. अकबराने आपल्या काळात मनसबदारी पध्दती सुरु केली होती. या मनसबदारांना दरमहा दिडशे रुपयांपेक्षा कमी किंवा सातशे रु. पेक्षा जास्त वेतन

ISSN : 2348-7143
December 2019

मिळत नव्हता. सातशे रुपयांपेक्षा जास्त वेतन हा 'अमिराचा' राहत होता. याचबरोबर मनसबदारांच्या वेतनामधे त्यांच्या सैनिकांचा वेतन युध्दा दिलेला असतो. डब्लू. एच. मोरलॅड यांनी आपल्या 'एट दीडेथ ऑफ अकबर' या ग्रंथात अकबर आपल्या मनसबदारांना त्यांच्या श्रेणीनुसार त्यांना महिण्याचे वेतन किती देत होता, याचा तक्ता खालीलप्रमाणे आहे.

Rank	Monthly Salary		
	First class	Second class	Third class
5,000	30,000	29,000	28,000
3,000	17,000	16,800	16,700
1,000	8,200	8,100	8,000
500	2,500	2,300	2,100
50	250	240	230
10	100	82 $^{1}/_{2}$	75

मोगल बादशाह अकबराची नगदी वेतन पद्धती त्याचा मुलगा जहॉंगीरने सूरु ठेवली होती.

जहॉंगीरने आपल्या काळात लष्करातील सैनिकांचे वेतन हे सवाईपासुन दुपटीपर्यंत वाढविले होते.पुढील काळात जहॉंगीरचा मुलगा बादशाह शाहजहॉं याने लष्करातील अधिकारी व सैनिकांना नगदी वेतन देण्याऐवजी वेतन स्वरुपात त्यांना जहागिरीच्या जमीनी देण्यास सुरवात केली. त्यानंतर शाहजहॉंचा मुलगा मोगल बादशाह औरंगजेब याने सैनिकांचे वेतन हे जहागिरी व नगदी अशा दोन्ही स्वरुपात दिले होते. औरंगजेबाने आपल्या १४,४४९ मनसबदारांपैकी सुमारे सात हजार मनसबदारांना जहागिरीच्या स्वरुपात वेतन दिले, तर ७,४५० मनसबदारांना नगदी (रोख रक्कम) स्वरुपात वेतन दिले. याचबरोबर त्यांच्या घोडदळातील प्रत्येक स्वाराचे वेतन सुमारे २५ रु. होते. मोगल बादशाह औरंगजेब आपल्या सैनिकांना निवृत्ती वेतन देत असल्याचाही उल्लेख सापडतो. तो दुसऱ्यांदा दक्षिणेचा सुभेदार असतांना (इ.स.१६५२–१६५८) आपल्या वृध्द व अपंग सैनिकांची पूर्वीची सेवा लक्षात घेऊन निवृत्ती वेतन देत होता.

निष्कर्ष:

अशाप्रकारे मध्ययुगीन काळातील मोगलांच्या लष्करातील वेतन पध्दती ही उत्तम होती. त्यातही मोगल बादशाह अकबराची वेतन पध्दती ही शास्त्रसुध्द व अर्थपूर्णच होती. बादशाह औरंगजेबाने आपल्या वृध्द व अपंग सैनिकांना निवृत्ती वेतन दयायला सुरुवात केले होते. याचबरोबर मोगलबाद शाहजहॉंगिरने आपल्या सैनिकांचे वेतन हे सवाईपासून दुपटीपर्यंत वाढविले होते. तसेच बाबर ते औरंगजेब यांच्या काळात वेतन पध्दतीत जहागिरी व नगदी अशा वेतन पध्दतीचा उपयोग केल्याचा दिसून येते. या वेतन पध्दतींचा अभ्यास करुन या प्रकारची वेतन पध्दती भारतीय लष्करातील सैनिकांमध्ये उपयोगात आणली जाऊ शकते. म्हणून मोगलांची वेतन पध्दती समजून घेणे आवश्यक वाटते.

संदर्भग्रंथसूची :

१) शर्मा, एस. आर. : शर्मा डॉ. मथुरालाल (अनु.) भारत मे मुगल साम्राज्य, लक्ष्मी नारायण अग्रवाल, आगरा, १९६५, पृ. ५२, २८६, २८७, २८८.

२) सरदेसाई, गोविंद सखाराम : हिंदुस्थानचा अर्वाचीन इतिहास मुसलमानी रियासत भाग २ रा मोगल बादशाही (इ. स. १५२६–१८०३) केशव भिकाजी ढवळे, श्री समर्थ–सदन, गिरगाव, मुंबई १९५८, पृ. १२१, १५५, २५५, ३१०.

३) मोरलॅड, डब्लू.एच. : इंडिया एट दिडेथ ऑफ अकबर ॲन इकानॉमिकस्टडी, मैकमिलन एण्ड को. लि. संत मार्टिन्स स्ट्रीट लंडन, १९२०, पृ ६६.

४) स्मिथ, विन्सेंट ए. : अकबर दि ग्रेट मुगल (इ. स. १५४२–१६०५),सी.आय.इ., एस. चंद एण्ड को. दिल्ली, १९६६ पृ. २६०.

५) सरकार, जदुनाथ : डॉ. श.गो. कोलारकार (अनु.) : औरंगजेब, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २००६ पृ. २९.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

महात्मा गांधी यांच्या अर्थशास्त्रीय विचारांचा मागोवा

प्रा.नागनाथ मनुरे
अर्थशास्त्र विभाग, श्री शिवाजी कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, राजुरा, जि.चंद्रपूर

प्रस्तावना :–

राष्टपिता महात्मा गांधीजी हे स्वदेशीचे कटटर पुरस्कर्ते होते. अगदी त्याचप्रमाणे ते पहीले स्वदेशी अर्थशास्त्रज्ञ ही होते. मुळ अर्थशास्त्रज्ञांच्या चौकटीत त्यांना बसावयाचे झाल्यास त्यांना संरक्षणवादी अर्थशास्त्रज्ञ फेड्रीकलीस्ट यांच्या पंक्तीत बसवावे लागेल कारण महात्मा गांधीजींचे विचार लीस्ट यांच्या विचारांशी मिळतेजुळते आहेत. महात्मा गाधींनी भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत सक्रीय कार्य करत असतानाच त्यांनी भवीष्यातील आर्थीकदृष्टया स्वयंपुर्ण भारताची परिकल्पना मांडली. त्यांनी प्रसंगोचीत केलेली सभा, संम्मेलने, आंदोलने यातील भाषणे, वृत्तपत्रांमधुन लिहलेले लेख यावरून आपणास महात्मा गांधीचे आर्थिक विचार सुटया सुटया स्वरूपात कळतात. या विचारांचा मागोवा खालिल लेखांमध्ये घेण्यात आलेला आहे.

शाश्वत विकास:

श्शाश्वत विकासाची संकल्पना सांप्रतकाळी बहुप्रचलीत असली तरी महात्मा गांधीनी संपुर्ण जिवनभर शाश्वत विकासाच्या त्तवज्ञानाचा प्रसार केला कींबहूना त्यांनी आपल्या जिवनात शाश्वत विकासाचे विचार आचरणात आणले. गांधीजी नेहमी पृथ्वी व पर्यावरणाचा आदर करत होते. त्यांनी नेहमी मानवाच्या गरजा कमीत कमी असल्या पाहीजेत असे प्रतीपादन केले त्यांच्या मते निर्सग हा मानवाच्या मुलभुत गरजा पूर्ण करण्यास सक्षम आहे. मानवी हव्यास वा हावरटपणा निर्सग पूर्ण करू शकत नाही त्यामुळे महात्मा गांधी नेहमी शाश्वत विचारच जगले. गांधीजींचे तत्वज्ञान साधी राहणी उच्चविचार या सुविचारातून प्रकट होते.

गांधीवादी अर्थव्यवस्था :

अर्थशास्त्रात साम्यवादी व भांडवलशाही या दोन विचारप्रणाली आहेत ज्या खुप लोकप्रीय व एकमेकांसमोर उभ्या ठाकल्याचे आपणास दिसते. भांडवलशाही विचार अविकसीत व गरीब राष्ट्रांना झेपणारा नाही हा विचार शक्तीशाली व श्रीमंत राष्टांना प्रोत्सहान देणारा व शोषणाचे समर्थन करणारा विचार आहे. या विचाराचे जनक ऑडमस्मीथ मानले जातात. तर कामगार व गरीब यांची बाजू मांडणारा, शोषणमुक्त समाजाची परीकल्पना मांडणारा साम्यवादी अर्थविचार हा भांडवलशाही विचारधारेच्या विराधातील विचारधारा मानली जाते. ही विचारधारा कार्लमार्क्स यांच्या त्तवज्ञानातुन जन्मास आली. या विचारधारेतील अतीरेकीपणा व लोकशाही विरोध यामुळे ही विचारधारा उपयुक्त असून देखील अनुपयूक्त ठराली. पण या दोन्ही विचाधारेचा सुवर्ण मध्य गांधीवादी विचारात आहे. हा विचार गांधीवादी विचार म्हणून ओळखला जातो. सांप्रत काळी हा विचार प्रासंगीक असून जगाला लाभदायक व मार्गदर्शक आहे.

कृषी अर्थव्यवस्थेला प्राधान्य :–

औद्योगिक क्रांतीपुर्वी या देशात कृषी हा मुख्य व्यवसाय होता. तो अर्थव्यवस्थेचा कणा होता. मग कृषी पुरक व्यवसाय, लघुउद्योग, कुटीरोद्योग सुरु करायला पाहीजेत. कारण यामुळेच ग्रामीण भागाची अर्थव्यवस्था ही सक्षम व सुदृढ बनेल. गांधीजींच्या मते, या व्यवस्थेच्या माध्यमातुन माणूस अर्थाजनाबरोबरच सामाजिक बांधिलकीही जपतो.

गांधीजींच्या मते, ''माझा यंत्राला विरोध नाही पण यंत्राबद्दल माणसाला आत्मघातकी आसक्ती आहे, तिला मी विरोध करतो'' म्हणजेच यंत्राने वेळेची आणि माणसांची बचत केलेली असली तरी पुर्वी एक काम करायला शंभर माणसे लागत. त्याऐवजी यंत्राच्या जोरावर एक मनुष्य ते काम करु शकतो. पण या यंत्रामुळे ९९ माणसे बेरोजगार होतात, त्यांना उपाशी राहावे लागते, त्यांचे जीवन उद्ध्वस्त होते. म्हणून गांधीजींचा या यांत्रिक युगाला विरोध होता. जे आजच्या काळात वाढती भिषण बेरोजगारी पाहुन त्यांचा विरोध सार्थक असल्याचे सिध्द होते.

खादीचा पुरस्कार :–

तत्कालिन भारतीय समाजात इंग्रजांच्या आक्रमक औदयोगीक व यांत्रीक नितीमुळे भारतीय उदयोग धंदे बंद पडू लागले. याचा फटका मुळ भारतीय अर्थव्यस्थेच्या घटकांना बसू लागला. भारतात कापूस हे नगदी पीक मानले जाते भारतीय विणकरांनी तयार केलेला कापड पुर्वी लोकप्रीय होता. व देशातील लाखो लोकांना रोजगार मिळवू देणारा व्यवसाय होता मात्र इंग्रजांच्या यांत्रीक कापडाच्या आगमनामुळे भारतीय कापडाची तुलना इंग्रजी कापडाशी होउ लागली. त्यातुन जाडेभर डे कापड असल्याने मुळ भारतीय लोकांकडूनच याची मागणी कमी होउ लागली. व भारतीय विणकर व उदयोग धंदे बंद पडू लागले या विरोधातच महात्मा गांधी यांनी ऐतीहासिक खादी चळवळ सुरू केली. खादी म्हणजे संपुर्ण स्वदेशी. आपल्या गरजा आपल्या देशातच भागविल्या जाव्यात ही खादीची एक बाजू आहे आणि या भागवितांना आपल्या खेडेगावाचे शरीर, श्रम व बुध्दी कारणी लागावी हा उद्देश गांधीजींचा होता. त्यांच्या मते ''खादी हे हिंदी जनतेचे आर्थिक

स्वातंत्र्य, समता आणि ऐक्य यांचे प्रतिक आहे.'' पंडीत नेहरु तर खादीबद्दल असे म्हणतात, 'ते हिंदी स्वातंत्र्याचे लेणे आहे.'

थोडक्यात खादीमुळे खेडेगांव स्वावलंबी बनले व तसेच प्रत्येकाच्या हाताला काम मिळाल्यामुळे रोजगार निर्मिती झाली व त्याचा परिणाम अर्थव्यवस्था गतिमान होण्यास झाला.

ग्रामोद्योगावर भर :—

भारत हा खेडयांचा देश आहे. या देशातील ७० टक्के लोक खेडयांमध्ये राहतात त्यामुळे देशाची आर्थिक धोरणे खेडयाना केंद्रीत ठेउन बनली पाहिजेत. गांधीजींच्या मते, आपल्या खेडेगावाची नैसर्गिक संपदा लक्षात घेवून किती तरी उद्योगधंदे सुरु करता येवू शकतात. यात तेल गाळणे, कातडी कमावणे, कागद व साबण तयार करणे, आगपेटया बनविणे असे अनेक उद्योग खेडेगांवी सुरु करावे. खरे म्हणजे हे उद्योग सुरु करण्यामागे गांधीजींचा उद्देश हा स्वयंपुर्ण ग्रामस्वराज्य निर्माण करुन संतोषपुर्वक निर्वाह करायचा हे जीवनसुत्र लोकांच्या अंगी रुजविणे हा असावा.

विश्वस्ताची संकल्पना :—

विश्वस्त संकल्पना ही अनोखी व आजच्या काळासाठी प्रासंगीक आहे. गांधीजींच्या मते, श्रीमंत व्यक्ती जमीनदार, कारखानदार यांनी आपल्याकडील जादासंपत्ती ही आपली न मानता लोकांच्या कल्याणासाठी वापरावी व तसेच या संपत्तीचे व मालमत्तेचे आपण फक्त विश्वस्त आहोत, असे समजावे. हा विचार आज आपणास पाश्चात्य उदयोग जगताकडून मोठया प्रमाणावर अवलंअबीला जाताना दिसतो. तेथील अनेक उदयोग पती गांधीजींच्या विश्वस्त संकल्पनेचा स्विकार केल्याचे दिसते त्यामुळे करोडो रूपयाची रक्कमते लोक संपूर्ण विश्वकल्याणासाठी खर्च करत आहेत.

थोडक्यात गांधीजींचे हे विचार जर वरच्यावर श्रीमंत वर्गाने स्विकारते केले तर जगातील व देशातील तळागाळातील, प्रवाहापासुन दुर फेकल्या गेलेल्या समाजाला प्रवाहात आणण्यास उपयुक्त ठरु शकते.

निष्कर्ष :—

१. गांधीजींची विचारधारा शाश्वत विकासाला पोषक आहे.
२. लघु उदयोग व कूटीर उदयोग हे
३. ग्रामस्वराज्याच्या संकल्पनेतुन गांधीजींचा आर्थिक स्वयंपुर्णतेचा ध्यास दिसुन येतो.
४. गांधीजींच्या आर्थिक विचारात मानवी व नैसर्गिक शोषणाला थारा नाही.
५. ग्रामीण विकास व कृषीविकास हा महात्मा गांधीच्या अर्थविचाराचा केंद्रबिंदू आहे.
६. गांधीजींचे आर्थिक विचार आजही उपयुक्त व प्रासंगिक आहेत.
७. आजच्या पर्यावरण अर्थशास्त्राची बिजे महात्मा गांधीच्या अर्थविचारात आढळतात.

समारोप

एकंदरीत आजच्या काळात ही महात्मा गांधीजे आर्थिक विचार हे व्यवहार्य व अत्यंत उपयुक्त आहेत. त्यामुळे या देशाचा खरा विकास करायचा असेल, कींवा देशाला महासत्ता बनवायचे असेल तर या देशात गांधीजींच्या आर्थिक विचारांची अंमलबजावणी झाली पाहीजे त्या शिवाय देशाचा सर्वंकश आर्थिक विकास होणे अशक्य आहे.

संदर्भग्रंथ :—

१. दि मेकींग ऑफ महात्मा, अनुराधाराय
२. देव शंकरराव, गांधीजींचे बृहद आत्मचरित्र, सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमाला ट्रस्ट, पुणे, १९७०
३. चौधरी रामनारायण, महात्मा गांधी पुर्णाहूति, खंड १, नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद, १९६५
४. हिंदस्वराजः एक अन्वयार्थ, फकरूददीन बेन्नूर
५. शिखरेदा.न., महात्मा गांधीजींची अमृतवाणी, म.गांधी स्मारकनिधी प्रकाशन, पुणे, १९९४

भारतीय लोकसंख्या–आर्थिक विकासाचा स्त्रोत व मर्यादा

सहा.प्रा. गोविंदा म.झाडे
ॲड. यादवराव धोटेमहाविद्यालय राजुरातह. राजुरा, जि.चंद्रपुर

प्रस्तावना :

प्राचिन काळापासुन लोकसंख्या व तिची वैशिष्टये या विषयांची कल्पना लोकांच्या मनात असल्याचे आपल्याला इतिहासात सुद्धा सापडतात. खिस्तपूर्व ३२१ ते २६९ या काळात लिहीलेल्या कौटिलिय अर्थशास्त्र नामक भारतीय ग्रंथात तसेच आईन–इ–अकबरीया ग्रंथातही, लोकसंख्याविषयक विवेचन केलेले आहे. परंतु लोकसंख्येच्या शास्त्रशुध्द अभ्यासाचा पाया घालण्याचे श्रेय मात्र जॉनग्रॅट (१६२०–७४) या ब्रिटीश संशोधकाकडे जाते.

लोकसंख्येच्या अभ्यासात आकडेवारीला असाधारण महत्व असते. आकडेवारीचा, मुख्यत: जनगणनाव नोंदणी पध्दत यांचा सार्वत्रिक वापर तसा अलिकडचाच आहे. ऐतिहासिक काळातील लोकसंख्येचे अंदाज आणि आधुनिक काळातील जनगणनांचे आकडे यावरुन जागतिक लोकसंख्येचे विभाजन, वाढ इत्यादी बाबतचे विश्लेषन करता येते.

लोकसंख्या वाढ व आर्थिक विकास :

वेगवेगळया प्रदेशांचे लोकसंख्या वाढीचे दर पाहिल्यास असे लक्षात येते की, १९७०–८० हया दशकात विकसित प्रदेशांच्या लोकसंख्यावाढीचा वार्षिक दर ०.८ टक्के होता, विकसनशील प्रदेशांसाठीचा हा दर २.३ टक्के होतो. हे अगदी साधे निरीक्षण ही लोकसंख्या वाढ व आर्थिक विकास हयातील संबंध सुचित करणे आर्थिक विकासाच्या निर्देशांकांची आकडेवारी ही हा संबंध स्पष्ट करते. जागतिक लोकसंख्या, ऊर्जेचा वापर, अन्नधान्योत्पादन, उत्पन्न, आरोग्यावरील खर्च इत्यादीचे आकडे पाहील्यास असे आढळून आले की, १९८० मध्ये विकसनशील राष्ट्रांच्या एकूण जगाच्या तुलनेतील हिस्सा लोकसंख्येत ७५ टक्के, ऊर्जा वापरात १५ टकके, उत्पन्नात १७ टकके, अन्नधान्योत्पादनात ३० टक्के व आरोग्यावरील खर्चात ०६ टक्के होता. ही निरीक्षणे आर्थिक विकास व लोकसंख्या वाढयातील परस्पर संबंध सुचित करतात. परंतु त्याचे कारण व परिणाम असा प्रश्न उरतोच. विकसनशील देशांच्या तसेच भारताच्या बाबतीत हा प्रश्न अतिशय महत्वाचा ठरतो. त्यावरील वादात दोन प्रकारच्या भुमिका घेतल्या जातात.

(अ) वेगाने वाढणारी लोकसंख्या आर्थिक विकासास बाधक आहे.

(ब) वेगाने वाढणारी लोकसंख्या वाढ ही आर्थिक विकासाच्या अभावामुळे आहे.

म्हणजेच लोकसंख्या वाढ व आर्थिक विकास हे संपुर्णपणे स्वतंत्र्य घटकनाही. त्यांचा संबंध अतिशय गुंतागुंतीचा आहे. आर्थिक विकासाच्या वेगवेगळया परिस्थितीत हा संबंध वेगवेगळया स्वरुपाचा असु शकतो. परंतु लोकसंख्यावाढ व आर्थिक विकास हयांच्यातील गुंतागुंतीच्या संबंधावर विचार केल्यास असे निष्कर्ष निघते की,

१. प्रगत राष्ट्रांमध्ये सुरुवातीला लोकसंख्या वाढ ही आर्थिक विकासास प्रतिकूल असेल पण काही कालावधीनंतर (साधारणत:हा ३० वर्षानंतर) मात्र लोकसंख्या वाढीचा द्रुत वेग आर्थिक विकासास पोषक ठरेल.
२. विकासनशील राष्ट्रांसाठी प्रारंभ काळात लोकसंख्या वाढीचे परिणाम हानिकारक असतील व बऱ्याच वर्षानंतर तिचे थोडया प्रमाणात फायदेही दिसु लागतील. लोकसंख्या वाढ ही तांत्रिक सुधारणा व आधुनिकीकरण हयांद्वारा उत्पादन साधनांच्या कमतरतेवर मात करते आणि शेवटी आर्थिक विकासास पोषक ठरते.

लोकसंख्या एक मानवी संसाधन

लोकसंख्या हा राष्ट्राचा मौलिक स्त्रोत आहे. नैसर्गिक देणगी ही तेव्हाच महत्त्वाची असते, जेव्हा ती लोकांना खऱ्या अर्थाने उपयुक्त ठरते. उत्पादक लोकसंख्येमुळेच ती संसाधन ठरते. म्हणून मानवी संसाधन हे अंतिम स्त्रोत संसाधन ठरले आहे. निरोगी, सुशिक्षित, कुशल व प्रेरणादायी लोकांमुळे आवश्यकतेनुसार त्यांचा विकास करतात.

जागतिक पातळीवर लोकसंख्येच्या वितरणात असमानता आढळते. शैक्षणिक पातळीत वय व लिंग यांबाबत भिन्नता दिसून येते. त्यांची वैशिष्टये देखील सतत बदलत असतात.

संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रमांतर्गत १९९० मध्ये मानव विकासाची संकल्पना मांडली.

मानव विकासात आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय निवडीचा विचार केला जातो. तसेच समृद्ध मानवी जीवन ही समाजाची खरी संपत्ती आहे, याचाही विचार केला जातो.

आर्थिक विकासामध्ये मानवी संसाधनाची भूमिका :

१. आर्थिक विकास अंतिम असून आर्थिक वृद्धीद्वारे तो प्राप्त होतो. त्यामुळे मानवी परिस्थिती सुधारण्यास मदत होते.
२. मानवी विकासाचे योगदान समाजातील नागरी अडथळे कमी करणे व राजकीय स्थैर्य आणणे हे आहे.

ISSN : 2348-7143
December 2019

३. मानवी विकास केवळ उत्पन्नातील निवडी विस्तारणे नसून मानवी विकासाचे आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय हे सर्व पैलू पूर्ण करणे होय.
४. मानवी विकास शैक्षणिक सुविधांमुळे प्राप्त होतो. महिलांमध्ये साक्षरता दर वाढवणे, जन्मदर कमी करणे, बालमृत्यू दर कमी करणे, लोकसंख्येवर नियंत्रण ठेवणे याकरिता मानव संसाधन हे विकासाचे योगदान आहे.
५. मानवी संसाधनाच्या विकासामुळे आयुर्मान व साक्षरता दर यामध्ये सुधारणा होते. यामुळे जगण्याचा दर्जा सुधारतो.
६. मानवी विकासामुळे संसाधन, संशोधन व विकास यात मदत होते. शैक्षणिक संस्थांमध्ये विविध संशोधनासाठी प्रेरणा मिळते.
७. मानवी विकासामुळे मानवी उत्पादकता वाढते. उदा. आरोग्य, शिक्षणातील गुंतवणूक इत्यादी.
८. मानवी विकास ही संकल्पना सार्वत्रिक स्वरूपाची आहे. तो कमी विकसित व उच्च विकसित देशांना उपयुक्त ठरतो. थोडक्यात मानवी विकासामुळे पूर्ण समाज बदलतो.

लोकसंख्या विचार व भारतातील वास्तवाचा संदर्भ :

अन्य देशांची तुलना करता भारत देशांत लोकसंख्या वास्तवाच्या संदर्भाची गंभीर कमतरता होती. इतर भागास देशांप्रमाणेच भारतावरही लोकसंख्येच्या परिणामाचे पडसाद उमटले होते. भारतातील वैचारिक परंपरेत गांधीवादाने वैशिष्यपूर्ण भर टाकली. स्वातंत्र्यपूर्व काळात मॉल्थस वादाचा पगडा जास्त असल्यामुळे या देशतील गरिबीचे कारण अतिरिक्त लोकसंख्या हेच आहे असे मानले जाते. परंतु भारतीय नेत्याला हा विचारमान्य नव्हता. कारण त्यांच्यामते भारतात इंग्रजांच्या प्रत्यक्ष साम्राज्यवादी शोषणामुळे दारिद्रय आले होते. १९४७ मध्ये भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर हे कारण संयुक्तिक ठरले नाही. १९५१ मध्ये पंचवार्षिक आर्थिक योजनांचे युग सुरु झाले. अनेक योजना राबवत व कोटयावधी रुपये खर्चूनही जनतेची गरिबी नष्ट झाली नाही. म्हणून लोकसंख्यावाढ व आर्थिक विकास यावर विचार करणे भाग पडले. लोकसंख्या आणि आर्थिक विकास यांतील परस्पर संबंध पाश्चिमात्य प्रतिमानांनुसार लोकसंख्या वाढीचा दर कमी झाला की बचत व गुंतवणुक वाढते आणि त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नही वाढते. या विचारामुळे आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत लोकसंख्या नियंत्रनाला, तसेच पर्यायाने कूटूंब नियोजनाला अनन्य साधारण किंबहुना अवास्तव महत्व दिले गेले.

समारोप :

भारतीय लोकसंख्या आर्थिक विकासाचा स्त्रोत व मर्यादा याचा अभ्यास करता लोकसंख्या आर्थिक विकास, सामाजिक परिवर्तण व नैतिक मुल्ये यांना एकत्र गुंफुन व्यापक व सर्व संग्राहक विचार सरणी स्पष्ट होते. आणि लोकसंख्या समस्येचा विचार 'लोकसंख्याशास्त्राच्या पलीकडे' जाऊन आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, मानसिक, नैतिक एवढेच काम पण जीवशास्त्रात ही अशा 'आंतरशास्त्रीय' दृष्टीकोणातुन करण्याची गरज वाटते. तसेच या नव–विचारसरणीत लोकसंख्या समस्या केवळ आर्थिक विकासापर्यंत न थांबता संपूर्ण सामाजिक परिवर्तनाशी निगडीत होते. या भारतीय लोकसंख्येचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर फार मोठया प्रमाणावर चांगले आणि वाईट परिणाम होत असल्यामुळे खऱ्या अर्थाने भारतीय अर्थव्यवस्थेची स्थिती आणि दिशा ठरविण्यात भारतीय लोकसंख्या घटक महत्वपूर्ण आहे.

संदर्भ :

१. ११ आणि १२ अर्थशास्त्र–महाराष्ट्र राज्य पाठयपुस्तकनिर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे–प्रथम आवृत्ती २०१९
2- Ashish Desai, Bose - Population planning in India. Policy Issues and Research priorities, New Delhi, 1990
3- Coale, A.J. Horver, E.M. Population Growth and Economic Development in Low-Income countries : A case study of India's Prospects princeton, 1958
4- Simon Julian, L. The Economics of Population Growth, princeton, 1977
5- United Nations, Population of India, New York, 1982

ISSN : 2348-7143
December 2019

Sustainable and Inclusive growth of Indian economy

Mrs Meenal M. Rajdev
VMV Commerce, JMT Arts and JJP Science College Wardhaman Nagar Nagpur

Abstract.

The need to find an appropriate balance between sustainable growth and inclusion in the eleventh five-year plan was foreseen. India must deliver on its promise to end poverty and achieve inclusive development by ensuring well-being and economic growth for all, rather than moving towards a pattern of sustainable consumption and production that is necessary for rapid growth to reduce poverty, and for that growth to be sustainable in the long term, in the long term, it must be. It is widespread in all sectors and covers most of the country's workforce

The priorities of social inclusion and environmental sustainability will only be properly identified when economic growth ceases to replace development or progress. The government's objective of inclusive development and economic growth will not be achieved if environmental sustainability is not taken into account. This paper attempts to study the emerging challenges to achieve sustainable and inclusive growth and growth in India.

Introduction

Inclusive growth is economic growth that creates opportunities for all segments of the population and distributes the benefits for greater prosperity, monetary and non-monetary, to some extent in society. Inclusive growth requires inclusive growth, co-growth and growth for the poor. It reduces the rapid growth rate of poverty in any country and increases people's participation in the development of the country. Sustainable development refers to the process of meeting the needs and aspirations of the current generation without compromising the ability of the next generation to meet their demands. Sustainable development includes the rational use of limited natural resources, conversation and the protection of the natural environment. Both the pace and the pattern of growth are essential for achieving high and sustainable growth, as well as for reducing poverty. The best way to achieve inclusive growth is to develop people's talents.

Integrated development requires employment policies that can lead to a basic distribution of income. For its part, sustainable growth requires the creation of productive assets that preserve non-renewable resources such as water and the Earth's atmosphere and reduce environmental damage.

The need for sustainable and inclusive growth in India India's contribution to global economic growth has almost doubled to 15%. In addition, levels of income poverty have declined, which has lifted 133 million people out of poverty in the past 20 years. However, around 300 million people still live in extreme poverty. Significant disparities in states of India affect human development outcomes, which can achieve significant gains by reducing the magnitude of inequalities in other dimensions of human development, such as education, poverty reduction , other disparities and high economic growth are the main objectives of the state through inclusion. increase. The exceptions in terms of low agricultural growth, low growth in quality employment, low human development, rural-urban gaps, social and gender characteristics, regional disparities, etc., are the problems facing nation faces. The best way to achieve inclusive growth is to develop the skills of individuals.

With per capita GDP more than doubling in ten years, extreme poverty has dropped considerably. Access to education has improved steadily and life expectancy has increased. There are many opportunities for India, and the right mix of policies is needed to take advantage of them. India has made progress in integrating into global value chains and in developing a competitive advantage in areas such as information and communication technologies. Now is the time to secure continued progress by increasing competition and further lowering barriers to trade and investment. For the

ISSN : 2348-7143
December 2019

future, it will be essential to take full advantage of the potential offered by the young Indian population. Literacy levels need to increase to provide the skilled labor needed for higher growth. This means investing in the large number of young people entering the labor market Light, labor-intensive light manufacturing, and in particular creative manufacturing, is an ideal industry for growth in inclusive employment. In India, more than 60 million people work in this sector, which includes value chains such as clothing, hand loom and handicrafts? Likewise, the rapid pace of development must be matched by the improvements in infrastructure necessary to support it. To achieve sustainable and inclusive growth, the private sector and government must work together, while respecting the fundamental principles of a democratic society. Labor productivity is very low due to informalization and poor skills development.

Inclusive growth, as mentioned above, is necessary for the sustainable and holistic development of all strata of society. For the economic, social and political empowerment of its citizens, inclusive growth is essential for India.

Access to education and health is not the same for all sections of the population. Women are considered subordinate to men and depend on their families in all areas. Inclusive growth is therefore the key to empowering women.

Regional inequalities are at the origin of the increase in migrations of distress, intra-state or inter-state. Distress migration also creates problems with housing, accommodation, security, hygiene and sanitation.

Financial inclusion is the key to transforming the informal economy into the formal economy. Corruption is still rampant in the country and prevents inclusive growth.Political leadership plays a vital role in the growth and development of the country. But the implementation of many programs is poor due to the lack of political will.

Inclusive economic growth involves tackling the problems of poverty, unemployment, financial inclusion, balanced rural development, human resource development, gender equality and basic amenities such as pure drinking water, electrical housing and transportation

Challenges for inclusive and sustainable development in India

Significant challenges for sustainable and inclusive economic and social development persist in India, such as the budget deficit, the slowdown in private sector investment and industrial credit and the deceleration of imports of capital goods. To assess the inclusiveness of economic growth, you need to assess the equal availability of skills development courses for everyone in the country as well as the availability of loans to invest as capital in the country's businesses and industries. national and international collaborations offer precious opportunities for sustainable growth. The young and rapidly growing working-age Indian population also presents both an opportunity and a challenge, depending on its effectiveness. The lack of sufficient job creation is the most important challenge facing the Indian economy at the moment. Recent National Sample Survey estimates have indicated that the unemployment rate in India peaked in 45 years at 6.1% in 2017-2018. The IMF report rightly pointed out the gender gaps in participation rates in India. This gender gap affects the "potential output" of the country and also undermines the inclusiveness of the growth process. It is high time that India's framework policies can improve the economic and social opportunities for women.

To be sustainable, an inclusive growth process must involve participation in economic activity (employment), receive rewards (income) and benefit from it (consumer spending). In other.

Successful government intervention for inclusive growth

The government has launched many initiatives to achieve the goal of rapid growth, as well as poverty reduction and inclusion. Pradhan Mantri suraksha Bima Yojna, Sukanya samriddhi Yojna, MNREGA has led to transformational change, bringing real improvements in people's lives and leaving no one behind. Ensuring clean air and water and efficient use of resources are essential for improving economic growth

A number of projects like Jan Dhan Yojana, Saubhagya and Ujjwala bear witness to the fundamental values of inclusion to which India adheres. The 2030 Sustainable Development Goals, which emphasized the need for nations to focus more on equitable economic growth, have been achieved through the programs of "Sab ka Saath, Sab ka Vikas" (Assistance to everyone and development of each individual) as a primary objective in Rural electrification programs of the past four years, resuscitation programs for accelerated energy development, PMGSYS and SARDP are examples of good governance and improvement infrastructure in rural centers.

Successfully implement the Ayushman Bharat program, including the creation of 150,000 health and wellness centers across the country, and deploy the Pradhan Mantri Jan Arogya Abhiyaan. Improve the quality of the school education system and skills, including the creation of a new ground-level innovation ecosystem by creating at least 10,000 Atal Tinkering Labs by 2020.

India's nationally determined planned contributions (INDCs) submitted before COP21 in Paris include commitments to reduce emissions intensity by 33-35% by 2030 from 2005 levels by introducing new technologies more efficient, cleaner and renewable; produce 40% of electricity from non-fossil energy resources; create an additional carbon sink of 2.5 to 3 billion tonnes of carbon dioxide equivalent through additional forest and tree cover; and develop strong adaptation strategies for the agriculture, water and health sectors.

As India continues to experience high growth rates, a partnership between the United Nations Development Program and the Government of Rajasthan is helping to equip the poorest and most marginalized with the skills they need to participate in the growth of the economy. country.
In partnership with the Ministry of Youth and Sports of the Indian government, the project aims to provide catalytic support to youth volunteer programs in the country and to facilitate greater youth participation and a voice in the peace and sustainable development. It has drawn up four action plans for the implementation of the national youth policy (2014) in the fields of environment and disaster risk reduction, justice and gender equality, of social entrepreneurship and social inclusion.

The government has launched several programs, including Beti Bachao and Beti Padhao, to integrate women and make them active agents of change in society.

Recommendations

Focus on social infrastructure

Survey recognizes that ending poverty and other deprivations must go hand in hand with strategies that improve health and education, reduce inequality and stimulate economic growth in a sustainable way

Reap the demographic dividend

India is home to the youngest population in the world, half of its population is under the age of 25. This demographic advantage can only be reaped if education, qualification and employment opportunities are offered to young people.

Effective governance-

Effective governance will help generate better service delivery with better awareness of the poor. This will increase the chances of the poor out of poverty and will also reduce discrimination in access to basic public services, such as education and health care, and thus promote inclusive growth.

Conclusion

Inclusive growth is of vital importance to tackle inequality in all aspects and promote the holistic development of people in the country. Digital technologies such as mobile phones, the Internet can be harnessed for financial inclusion to meet the country's socio-economic challenges.
Despite the challenges, India can collaborate with some of the selected countries. For the expansion of quality education and health facilities, India can attract the right kind of support from developed countries.

References

https://www.thehindubusinessline.com/economy/india-to-invest-in-human-capital-for-inclusive-growth-economic-survey/article28281760.ece
economictimes.indiatimes.com/news/economy/.
www.in.undp.org/content/india/en/home/.
Inclusive and sustainable development by Soumyendra Kishore Datta.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

Rural development india [special focus on – pradhan mantri awaas yojana [pmay] including indira awaasyojana iay]

Dr. Jyoti Pande
Associate Prof. HOD of Economics N.J. Patel Arts and Commerce College Mohadi Dist.Bhandara.

Abstract

India is a developing country, there are many housing problems in India. There are many laws in India which help people to improve their standard of living. The Ministry of Rural and Urban Development of India looks after rural and urban development and looks after rural and urban needs. This research paper shows the different development scheme and focuses on the Pradhan MantriAwasYojna (PMAY) which was launched after independence, including P.M. NarendraModi'sAwasyojana. The objectives and the funding model are detailed here. Beneficiaries from different states and their data indicate here that these schemes are very necessary for people who were in homeless rural and urban areas. In this article Analyzed that government. focused mainly on rural areas and after the implementation of this program, many rural areas were well developed economically.

Review Lit

1) September 15, 2017 (Jagarn Josh): - The program is focused on promising employment and organization among the rural poor.The basic idea behind this program is to organize the poor in SHG (Self Help) Group) and enable them to work on their own account. Aims to provide subsidized food and grain to about two-thirds of India's 1.2 billion people.

2) The Economic Times: - As part of the PMAY program, there are few important things to consider that while you are organizing the down payment, decide the location, the builder and the mortgage lender.

3) Yes Bank (December 11, 2019): - The last bailout of $ billon was perfect, except for a minor detail, most of the contenders for the besieged Indian lender are not the type to have the board of directors could really take to meet the tea regular.

4) ICICI Bank: - Merge the bank with a larger deductible such as this bank and kotak Mahindra bank itd at a value close to zero - eauily would be a more attractive option than challenging the ongoing fundraising masquerade This means, which has lost 87% of its market value since August 2018

5) Economic Times prime: - The subsidy scheme linked to the credit for MIGs to be called class for MIG I and MIG II, which had initially been approved for implementation for the year 2017, had been extended until 03/31/2020

6) ICICI Banks (April 2019): - For the current fiscal year, the budget allocated to the housing program is Rs. 7,000 crore which had been completely used.

ISSN : 2348-7143
December 2019

Introduction

Rural development is receiving more and more government attention. worldwide. In the Indian context, rural development is of particular importance for two important reasons 1] about 2/3 of the population still lives in villages and there can be no progress as long as rural areas remain behind 2] Word back from the rural sector would be a major obstacle to the general progress of the economy.

Rural development is not a charitable program and its objective is to increase the capacity to produce more crops, better crops, veriety crops, more production. Consequently, education, information, training and the application of research are part of rural development.

Rural development programs: to elevate the rural sector from our counter. The Ministry of Rural Development and Government. of India, in coordination with the Department of Rural Development and the Department of Land Resources, have implemented various projects. These schemes are formulated for the benefit of the citizens of rural India who will eventually become the pillars of the Indian economy.

Important program for rural development launched by the government. from India are

1) PrathanMantri Gram SadakYojna [dec. 252000]
2) DeendayalUpadhayaGraminKaushalyYojna (September 25, 2014)
3) Swarnjayanti Gram SwarojgarYojna (SGSY) National Mission for Rural Livelihoods (2011)
4) Prime Minister's Rural Development Fellowship Program
5) National Rural Employment Guarantee Law (NREGA)
6) SarvSikshaAbhiyan (2000)
7) SansadAdarsh Gram Yojana (SAGY) (2014)
8) National social assistance program (Articale 41 and 42)
9) Pradhan MantriAwaasYojana (2016)
10) Antyodaya Anna Yojana (AAY 200)
11) Supply of urban equipment in rural areas (PURA) (2004)

History

Pradhan MantriAwasyojna, the social housing program in Inida immediately began its independence until 1960, nearly 5 Lakh families received houses in different parts of northern India In 1957, as part of Prime's second five-year plan [vtte] was introduced by granting loans to individuals and co-operatives of uptoRs. 5000 per unit only 67,000 houses could be built in this scheme until the end of the 5th five-year plan (1974-1979). Another program introduced in the 4th plan, called the Home Construction Site Assistance Program (HSCAS), was also transferred to the public sector from 1974 to 1975. With the launch of Indira AwasYojana [CIAY] by then , Prime Minister Rajiv Gandhi in India received a boost. IAY was launched as a rural housing program targeting SC / ST and minority populations. The program was gradually extended to cover the entire population below the poverty line (GLP). As part of the Indian government's constitution efforts. to meet the housing needs of the rural and urban poor. Pradhan MantriAwaasYojana was launched by Prime Minister

NarendraModi in June 2015 In order to provide affordable housing As part of the PMAY, it is proposed to build two crore houses for the urban poor, including the economically most vulnerable sections weak and low-income flours in the urban area by 20200, although financial assistance of Rs. 2 trillion (US $ 29 billion) from the ventral government. This mission includes four CIZ components, the redevelopment of Insita's slums with the participation of the private sector using land as a resource, affordable housing through credit-related subsidies, affordable housing in partnership with the private and public sector and improvement of beneficiary-led house construction. Under these components, central assistance will be in the region of Rs. 1 lakh (US $ 1400) in rupees. 2.30 lakh (US $ 3,300).

The teacturwes of pradhanMantriAwasYojna are just the govt. will provide an interest subsidy of 6.5% (for SAP and LIG) 4% of MIG-I and 3% of MIG II on housing loans made available by beneficiaries for a period of 20 years in the under the Credit Link Grant Program (CLSS) from the start of a loan. The houses under ProdhanMantriAwasYojna would be built using environmentally friendly technology, while allocating ground floors in any housing program under PMAY, preference will be given to different disabled and elderly people from Rs. 439 , 22 billion (US $ 4 billion) for the construction of 6.83,724 houses for the urban poor, including the commitment of central assistance Rs. 100.50 billion (1.5 billion US dollars) from here April 2016.

Condition for PMAY: Beneficiaries:

1) Beneficiary of 70 years maximum.

2) The family income limit EWS (Economic Weaker Section) is Rs 3 lakhs per year and the family income limit LIG (Lower Income Group) Rs. 6 lakhs per year and middle group income I between Rs. 6 lakhs to 12 lakhs per year, MIG II income between 12 lakhs at 18 lakhs Rs. Annum.

3) The beneficiary should not have their own accommodation on behalf of a family member in any part of India.

4) The loan applicant should have availed himself of any central / state government. subsidy on services for bus transport within the framework of the PMAY program.

5) Currently, the loan applicant should not own property under his name and with family members (including dependents)

6) Home improvement or improvement loans, self-construction loans will be allocated only to the SAP and LIG categories. The houses sold under this program will belong to women or jointly with men.

States and cities covered by PMAY (2015 to 2022)

The PMAY plans to start and finish the construction of the house

1) PMAY Phase I: - from April 2015 to March 2017 to cover 100 cities

2) PMAY Phase II: - From April 2017 to March 2019 to cover 200 additional cities

3) PMAY Phase III: - From April 2019 to March 2022 To cover neighboring cities

As of April 25, 2016, the government. identified 2,508 towns and villages in 26 states to begin construction of 1,867,777 additional homes for the benefit of the unarmed poor with an investment of 11,169 cr. with the central assistance of Rs. 2,797 cr. with was approved in February 2018, indicating the total number of homes approved at 3,925,240 homes by March 2022.

Sr. No.	**State**	**Cities / towns**
1	Chhattisgarh	1000 cities / towns
2	Jammu and Kashmir	19 cities / towns
3	Jharkhand	15 cities/towns
4	Madhya Pradesh	74 cities/towns
5	Haryana	53290 houses in 38 cities and towns

		investment Rs. 4,322 cr. (c. Feb 2018
6	Tamil Nadu	40623 houses in 65 cities and towns with an investment of Rs. 2,314 Cr. [c. Feb 2018)
7	Karnataka	32565 houses in 95 cities with an investment at Rs. 1461 Cr [C. Feb 2015]
8	Gujrat	15,584 Houses in 45 cities and towns with an investment at Rs. 946 Cr [c. Feb 2018]
9	Maharashtra	12,123 houses in 13 cities and town with an investment of 868 Cr. [c. Feb 2018]
10	Kerla	9461 houses in 52 cities with an investment of Rs. 284 Cr. (c. Feb 2018)
11	Uttarkhand	6226 houses in 57 cities and towns with an investment at Rs. 258 Cr [C. Feb 2018]
12	Orissa	5133 houses in 26 cities and towns with an investment of Rs. 156 Cr [c. Feb 2018]

Private contribution

The IIFL home loans helped beneficiaries to benefit from credit-related grants under the pradhanmantriAwasYojana across the country. Until August 17, 2017, the program helped 4,187 beneficiaries to benefit from a government subsidy IcIcI Bank grants subsidized home loans to people eligible for this program. At Housing Finaice Limited also records funding based on grants under This Home First Finance Company Also Provides Credit Aid Available Grant Linked Under pradhanMantriAwasYojana In Different Regions Of India

Rajiv awasYojana (Ray) was an Indian government program aimed at helping slum dwellers obtain suitable housing and dealing with the process of creation and reproduction of slums. It was introduced by the Indian government ministry responsible for housing and the reduction of urban poverty. The program was a centralized sponsorealschme, which ran from 2013 to 2014. The program aimed to free India from slums by 2022 by providing people with a prosect pilot, before embarking on mission mode. Government has allocated 332.30 billion rupees ($ 4.7 billion) for its implementation as part of India's 12th year plan, one million beneficiaries have been proposed to be covered by Rajiv awasYonjant .

The choice of site had to be made by the State in consultation with the center, giving the city district leaders religious and tourist importance beforehand, taking due account of the criterion of the rate of growth in the city, the sluns in the city and predominance of Sc / St and the minimum population and other weaker and more vulnerable sections of society. SBI has now reduced the interest rate on home loans above Rs 75 Lakhs by 10 to 10 basis points from June 15, 2017, the rate for the same will be from 8.55 to 8.6%

Assumption / objectives

1) Provide the hounsing facticity to the society section.
2) If the trainees make it accessible to specific demographic data such as economically disadvantaged groups, women accompanied by people
3) Special perterence for citizens of different levels and disabled and SC / ST, BC and Occommunicaties
4) The launch of the program is intended to target urban areas.
5) Analyze The beneficiaries order this scheme.
6) Analyze the investment of the private sectors in this scheme

Conclusion / suggestions

In a short time, the government. of India took it upon itself or in association with the state government. the task of providing shelter under various programs for the poorest of the poor group and in certain segments of the population the target for 2003-2004 under providing accommodation to EWS, Low Income Group (LIG) and covered by improving the environment of urban slums. As part of the IAY, new construction in Haryana, 8,854 houses were tightened and 651 houses were under construction SC / ST. Currently, less than 4 homes are built in India.

Currently there are 354 such companies, but more often than not, they are very small and have little or no activity. There are 29 large companies that account for over 95% of the total home loan approved by all of these companies combined.

We still suggest a suggestion

1) TO avoid the tendency to move from rural to urban gobt. Should provide more IAY, PMGAY social housing programs for landless work, there should be low cost house techniques, including existing local methods.

2) To increase the housing stock and eliminate the housing shortage, it is necessary to develop the canton with all the infrastructure.

3) The stamp act prevailing in the different statute provides for a stamp duty at a different rate, which in turn entails the suppression of the value of the correct registration.

4) The pension and insurance sector should be encouraged to invest in real estate.

5) Home loans have become affordable in recent years with falling interest rates.

6) In increased disbursements, a judicious investment of excess funds would contribute to the growth of profitability.

7) Currently, a sample of housing finance companies approves a consumer loan from 30% to 40% of the bay respectively. In the view of the growing bay, in the future, the smallest loan available to respondents. It is suggested that examples of housing finance companies set 50% of the salary as a criterion for sanctioning the loan amount.

8) Although born of an institute, it is necessary to take into account factors such as interests

References

1) Details of Pradhan MantriAwasYojana

2) 10 Lakhs hornesbuit sous mai (Grarouin) Govtrecormic Times 1 Dec 2017

3) History Indira awasYojan PDF urbon house under

4) Urbon house under Pm awasyojana must belong (The Economic Times May 30, 2016)

5) Modigovt will rename Indian Awasyojana to PM awasyojana (RBI notifications from the Economic Times December 29, 2015 (updated June 18, 2019)

6) PMAY presentation page (IIFL June 8, 2017) Retrieved February 24, 2018

ISSN : 2348-7143
December 2019

Sustainable Agricultural Development Reform In Indian Agriculure

Dr. Ashok Mande
Plot No. 7-A, Shriharinagar No. 02,
Near NIT Garden, Manewada, Nagpur-440027 (M.S.)

Agriculture is a way of life, a tradition, centuries-old, thought, expectations, culture and economic life of the Indian people. Agriculture will therefore remain and will remain essential to all socio-economic development strategies in the country. The rapid growth of agriculture is necessary not only to achieve self-sufficiency at the national level but also for household food security and the achievement of an equal distribution of income and wealth leading to a rapid reduction in poverty levels .

Since independence, Indian agriculture has made rapid progress. By increasing the annual production of food grains from 51 million tonnes in the early 1950s to 206 million tonnes at the end of the century, it greatly contributed to food self-sufficiency and to avoiding food shortages.

Over 200 million Indian farmers and workers were the backbone of agriculture in India. Despite the achievement of national food security, the well-being of the farming community remains a major concern for planners and decision-makers. Creating an agricultural economy that will provide food and nutrition for a billion people in India, raw materials for its growing industrial base and export surpluses, and a fair and equitable reward system for the agricultural community for the services they provide to society will be the backbone of agricultural sector reforms.

National agricultural policy aims to realize the huge untapped growth potential of Indian agriculture, improve rural infrastructure to support faster agricultural development, increase added value, accelerate the growth of agricultural enterprises, create employment opportunities in rural areas and ensuring a fair standard of living for farmers. , agricultural workers and their families, Discouraging urban migration and facing the challenges arising from economic liberalization and globalization. Over the next two decades, it aims to achieve:

The main features of the new agricultural policy are:

1. an annual growth rate of more than 4% which targets the next two decades.
2. Increase the participation of the private sector through contract farming.
3. Price protection for farmers.
4. Launch of the national agricultural insurance plan.
5. Dismantle restrictions on the movement of agricultural products across the country.
6. Rational use of the country's water resources for optimal use of the irrigation potential.
7. High priority for livestock, poultry, dairy products and aquaculture.
8. Capital flows and secure markets for crop production.
9. Exemption from the payment of capital gains tax on the compulsory acquisition of agricultural land.
10. Reduce fluctuations in commodity prices.
11. Constant monitoring of international prices.
12. Protection of new plant varieties by law.
13. The correct and timely presentation of quality inputs to farmers.
14. High priority for rural electrification.
15. Creation of agricultural processing units and job creation off the farm in rural areas.

ISSN : 2348-7143
December 2019

Sustainable agriculture

The policy will aim to promote a technically rational, economically viable, non-degrading use for the environment and socially acceptable use of the country's natural resources - land, water and genetic endowments to promote the sustainable development of agriculture. Measures will be taken to contain biotic pressures on the land and to control the indiscriminate diversion of agricultural land for non-agricultural purposes. Unused wasteland will be used for agriculture and afforestation. Particular attention will be paid to increasing the intensity of crops thanks to multiple crops and intercropping.
The rational use and conservation of the country's abundant water resources will be encouraged. The combined use of surface and groundwater will be given the highest priority. Particular attention will be paid to water quality and the problem of lower groundwater levels in certain areas due to the over-exploitation of underground aquifers. Good management of water resources on the farm for optimal use of the irrigation potential will be encouraged.

Educating the farming community about environmental concerns will be a high priority. The balanced and conjunctive use of biomass, organic and inorganic fertilizers and the controlled use of agrochemicals through integrated management of nutrients and pests (INM and IPM) will be encouraged in order to achieve a sustainable increase in production agricultural. A national program for the use of rural and urban refuse, farm residues and organic waste for the regeneration of organic matter and the fight against pollution will be drawn up.

The history and traditional knowledge of agriculture, especially of tribal communities, regarding organic farming and the preservation and processing of food for nutritional and medicinal purposes is one of the oldest in the world. Concerted efforts will be made to pool, distill and evaluate traditional practices, knowledge and wisdom and harness them for sustainable agricultural growth.
Technology generation and transfer

Very high priority will be given to the development of new improved, location-specific and economically viable varieties, agricultural and horticultural crops, animal species and aquaculture, as well as conservation and wise use genetic material and other biodiversity resources. The regionalization of agricultural research, based on identified agro-climatic zones, will be a priority.
The links between research and extension will be strengthened to improve the quality and efficiency of the research and extension system. The extension system will be generalized and revitalized. Innovative and decentralized institutional changes will be introduced to make the extension system responsible and accountable to farmers. The role of KrishiVigyanKendras (KVK), non-governmental organizations (NGOs), farmers' organizations, cooperatives, enterprises and para-technicians in agricultural extension will be encouraged for the organization of demand-oriented production systems. Human resource development through capacity building and upgrading the skills of public extension officers and other extension officers will be given high priority. The government will strive to move towards a financial sustainability regime for extension services by phasing in more realistic cost recovery for extension services and inputs, while simultaneously protecting the interests of the poor and the poor. vulnerable groups.

The integration of gender concerns in agriculture will receive special attention. Appropriate structural, functional and institutional measures will be put in place to empower women and build their capacities and improve their access to inputs, technology and other agricultural resources.
Incentives for agriculture
The government will strive to create an economic environment conducive to increased capital formation and investment by farmers by removing distortions from the incentive scheme for agriculture, improving terms of trade with sectors manufacturers and by bringing about internal and external market reforms supported by the rationalization of internal markets. tax structure. It will seek to grant to the agricultural sector as many advantages as possible similar to those obtained in the

manufacturing sector, such as the easy availability of credit and other inputs, and infrastructure for the development of the agro-food industries and the development of " an efficient service. systems and the free movement of agricultural products.

Following the dismantling of quantitative import restrictions under the WTO Agreement on Agriculture, commodity strategies and provisions to protect the producer from the harmful effects of undue price fluctuations on world markets and to promote exports will be formulated. In addition to price competition, other aspects of marketing such as quality, choice, health and biosecurity will be encouraged. Exports of horticultural and marine products will be particularly favored. A double long-term strategy of diversification of agricultural products and added value allowing the production system to respond to the external environment and to create export demand for the basic products produced in the country will be developed in order to provide farmers additional income from export earnings. .

The structure of taxes on food grains and other cash crops will be reviewed and streamlined. Similarly, excise duties on materials such as agricultural machinery and tools, fertilizers, etc., used as inputs in agricultural production, storage and post-harvest processing will be reviewed. Appropriate measures will be adopted to ensure that farmers, on the whole, remain outside the regulatory and tax collection systems. Farmers will be exempt from paying capital gains tax on the compulsory acquisition of agricultural land.

Investments in agriculture

The agricultural sector is deprived of capital. There has been a decline in public sector investment in the agricultural sector. Public investments to reduce regional imbalances, accelerate the development of infrastructure to support agriculture and rural development, in particular rural connectivity, will be intensified. A temporal strategy of rationalization and transparent pricing of inputs will be formulated to encourage the judicious use of inputs and generate resources for agriculture. Input subsidy reforms will be pursued in the form of a combination of price and institutional reforms to reduce the costs of these inputs to agriculture.

Bridging the gap between the irrigation potential created and used, the completion of all ongoing projects, the restoration and modernization of irrigation infrastructure, including drainage, the development and implementation of a an integrated plan to increase and manage national water resources will receive special attention to increase the availability and use of irrigation water.

Emphasis will be placed on the development of marketing infrastructure and conservation, storage and transport techniques with a view to reducing post-harvest losses and ensuring a better return to the producer. The weekly weekly markets under the direct control of the Panchayat Raj institutions will be improved and strengthened. Direct marketing and financing by promises will be encouraged. Producer markets based on the Ryatu Bazars model will be encouraged across the country. Storage facilities for different types of agricultural products will be created in or near production areas, especially in rural areas, so that farmers can transport their products to these places immediately after harvesting as soon as possible. The establishment of cold chains, the provision of pre-cooling facilities to farmers as a service and cold storage in terminal markets and the improvement of retail marketing arrangements in urban areas will be priorities. Special attention will be paid to updating and disseminating market information.

Institutional structure

Indian agriculture is characterized by the predominance of small marginal farmers. Institutional reforms will be continued in order to channel their energies to achieve increased productivity and production. The rural development and land reform approach will focus on the following areas:

• Consolidation of assets across the country along the lines of the northwestern states;

ISSN : 2348-7143
December 2019

• Redistribution of surplus land and vacant land ceilings among landless farmers, unemployed youth with initial start-up capital;

• Rental reforms to recognize the rights of tenants and sharecroppers;

• Development of rental markets to increase the size of farms by taking legal measures to give private land for rent for culture and agro-business;

• Updating and improving land registers, computerization and issuing of land booklets to farmers, and

• Recognition of women's rights to land.

The rural poor will be increasingly involved in the implementation of land reforms with the help of Panchayati Raj institutions, voluntary groups, social activists and community leaders.

Private sector participation will be encouraged through contract farming and land rental agreements to enable accelerated technology transfer, capital inflows and assured markets for agricultural production, particularly for oilseeds, cotton and horticultural crops.

The gradual institutionalization of rural and agricultural credit will continue to provide adequate and timely credit to farmers. Rural credit institutions will be designed to promote savings, investment and risk management. Particular attention will be paid to eliminating distortions in lending to priority sectors by commercial banks for the agricultural and rural sectors. Special measures will be taken to reorganize cooperatives in order to eliminate institutional and financial weaknesses and the development of the simplified procedure for sanctioning and disbursing agricultural credit.

Basic support for agriculture has been provided by the cooperative sector which has been diligently built up over the years. The government will actively support the promotion of cooperative enterprises and guarantee them greater autonomy and operational freedom to improve their operation. The push will be on:

• Structural reforms to promote greater efficiency and sustainability by freeing them from excessive bureaucratic control and political interference;
• Creation of infrastructures and development of human resources;
• Improvement of the financial viability and organizational sustainability of cooperatives;
• democratization of management and increased professionalism in their operations, and
• Create a viable interface with other grassroots organizations.

The legislative and regulatory framework will be modified and strengthened as appropriate to achieve these objectives.

Reference: -

www.mahaagri.com
www.agri.com
(2007), "The role of agriculture in economic development".
(2011) a Agricultural policy in India.
Business India
Business Today

ISSN : 2348-7143
December 2019

Role Of Informaton -Technology In Indian Economy

Dr. Mohan A Anjankar
Assistant Professor Hislop College, Nagpur.

The current phase of the Indian economy seems to be in a cyclical downturn. However, the various stakeholders interpret the current phase of the recession with the slight slowdown for cyclical reasons. One of the effects of the current economic situation is certainly due to external factors such as the trade war between the United States of America and China and, to a lesser extent, between different countries and trading blocs. The Chinese economy depends mainly on exports of manufactured goods and other minerals, and has therefore experienced a slowdown due to the slowdown in the world economy and of course the ensuing trade war with the United States. Unlike China, the Indian economy is mainly dependent on domestic consumption and, in the recent past, it has been observed that consumption in rural areas as well as in urban centers of India has slowed somewhat. There are several reasons put forward by economists and market experts, including the impact of the demonetization introduced by the Modi government on November 8, 2016. Although the jury is still out on whether the current slowdown is due to demonetization. However, I want to point out for your attention all of the ubiquitous inferences that are widely accepted in all strata of society that this has accelerated the pace of digitization of the Indian economy on a very faster path and this has been stated by the Reserve Bank of India in its monthly newsletters for 2016, and I would like to reproduce graphs illustrating the value of transactions made by Indians during the relevant period using digital modes.

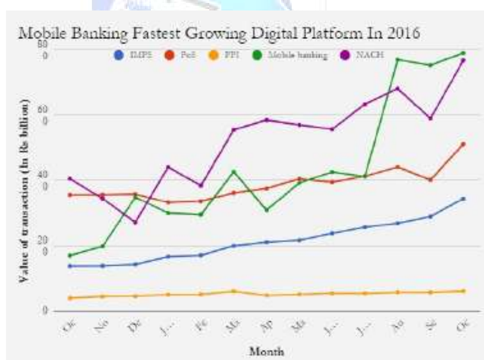

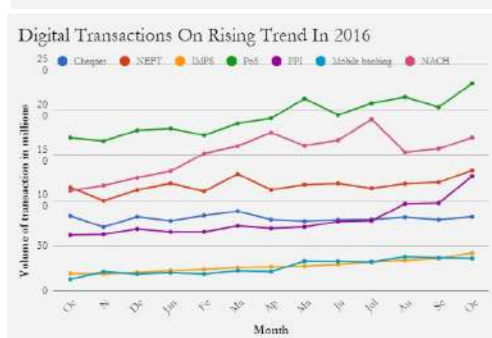

The above list will prove that information technology certainly plays a very important role in the formalization of the economy and opens the way to various benefits for all actors of the economy and society. The formalization of the economy will certainly benefit the working population, as workers in the informal sectors will gradually move to the formal sectors of the economy and will benefit from better social security benefits. Let me list below some of the benefits of information technology and, in turn, the digitization of the economy.

- Reduce corruption.
- Accelerate the speed of public services rendered to the citizens of the country.
- Reduce documentation.
- Provide easy-to-manage online storage for storing all documents.
- Provide a simple and easy-to-use cloud space on the Internet.
- Reduced costs for banks and customers by also using ATMs, cashless transactions, etc.
- With more digital data available from institutions and government, they can make dynamic data-driven decisions using digital analysis. This benefits citizens as well as institutions and government.
- Technology is non-discriminatory. Everyone will be treated equally.
- Digitization reduces human errors.
- Repetitive tasks will be eliminated by automation.
- The rural and urban gap will be eliminated.
- With the increase in cashless transactions, the threat of counterfeit money will be reduced.
- Productivity will be increased.

The path to digitization in India started with e-commerce start-ups, such as FlipKart, Jabong, SnapDeal, etc. These e-tailers helped start the process of weaning customers from online channels across the country. Most of these e-traders do most of their business in cash, but what they have done and continue to do is to familiarize people with the convenience of online channels and less cash transactions.

Although there is no evidence that e-tailers profit after the withdrawal of about 86% of the currency in value in India, the business of large financial technology companies, commonly known as electronic wallet companies , increased. According to media reports, including the Economic Times, transactions in electronic wallet companies had increased by more than 700% in the first days after demonetization.

Slowly, but surely, digital transactions are becoming popular. Not only in India, but also in other countries; however, the adoption rate varies. In countries such as the United States and the Netherlands, a large proportion of transactions are made using digital payment methods, while in others, such as Italy, cash retains its primary position. In India, many people in rural areas and the informal sector do not have a bank account. About 40% do not have access, according to various reports, despite government efforts to improve financial inclusion. Even those with bank accounts may not have easy access to a physical branch or may hesitate before using a bank account due to lack of familiarity and apprehension about use.

However, the Internet and the sharing economy cannot be desired far in our country or abroad. As Internet penetration and connectivity increase, the digitalization of the economy is a natural progression.

Digital Payments 2020, Google and Boston Consulting Group report says total payments made through digital payment instruments in India are expected to reach about US $ 500 billion by 2020, 10 times the current level . The report also estimates that non-monetary transactions, which currently account for around 22% of all payments to consumers, will outpace cash transactions by 2023.

How the digital economy has thrived for years:

The number of words you can create in combination with the digital word has only increased in the past year.

And it is quite understandable, we have had initiatives like digital India, digitization, digitization, the digital world, etc. that have an impact on our daily lives.

Before we start explaining the impact of digitalization on the Indian economy and the impact of digital India.

Let's start by understanding the difference between digitization and digitization (it's important to understand the difference, as both initiatives have a direct / indirect impact on the Digital India Initiative.

Digitization is more related to converting all of our data to bit format and digitization is the use of different technologies / methods to change business processes.

While there is a subtle difference between the two, the two words are used interchangeably by all of us, which means using numerical methods to improve our business processes.

Undoubtedly, the outgoing government has taken big initiatives like Digital India under the leadership of Mr. Modi.

Some of Digital India's key initiatives were:

• Starting a digital locker to help the citizens of India to store their important government identifiers such as the PAN card, passport, voter identification card and educational note cards. All citizens must use their locker is an Adhaar card.

• MyGov portal to improve good governance with the help of citizen engagement.

• ORS portal to help citizens of the country manage online appointments, pay online fees for doctors and public hospitals.

• Design framework to allow digital signature w of documents.

and some other initiatives have been taken to develop the country using the latest technology.

The impact of Digital India was to:

• Reduce corruption.

• Accelerate the speed of public services rendered to the citizens of the country.

• Reduce documentation.

• Provide easy-to-manage online storage for storing all documents.

• Provide a simple and easy-to-use cloud space on the Internet.

Why digitization is the need of the hour:

Corruption is the biggest problem today in developing countries. In fact, corruption has been an issue that we have faced for centuries.

It is said that a parallel economy flourishes side by side with our main economy. This economy is run by those who avoid paying taxes to the government.

One of the main reasons for the black economy is the dependence on money businesses.

The culprits who run the black economy don't want to have bank accounts and other business books, which simply means no tax payments to the government.

With digitization initiatives like taxes bought online and steps like demonetization, the government is trying to eliminate corruption from our system which should have a positive impact on the Indian economy.

Let's take a look at the couple of statistics linked to an impact of digitization on the Indian economy in terms of employment, contribution to GDP compared to other countries:

ISSN : 2348-7143
December 2019

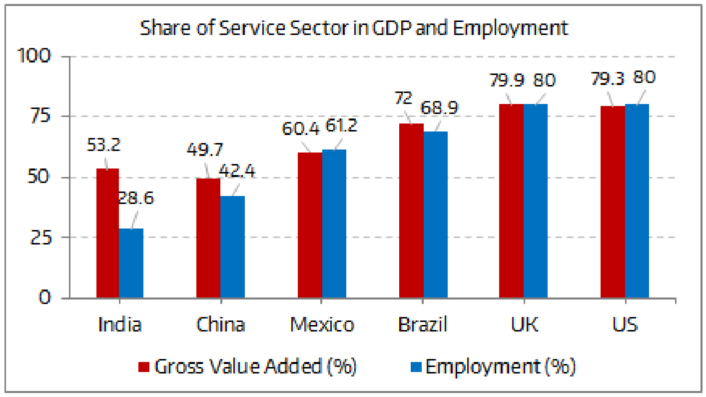

www.equitymaster.com Source: Economic Survey 2016-17

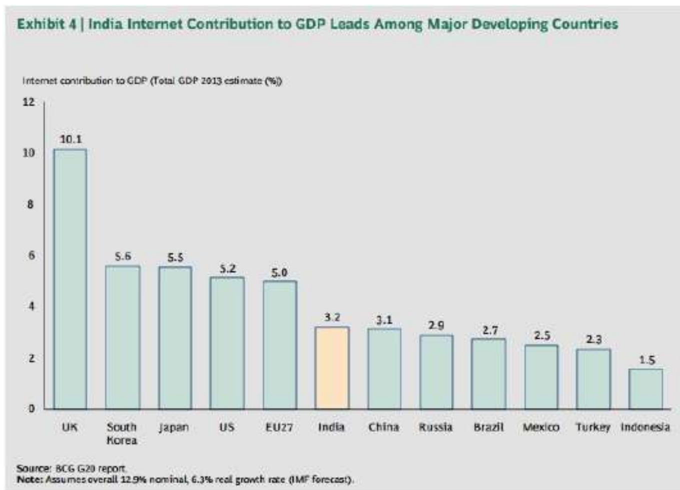

Digitization and Indian economy:

Without knowing it, we have been part of digitization for so many years.

We have all been part of the digital world where we have touched digital business processes using them in our daily lives. Consider activities such as making a rail reservation online, buying airline tickets, bus tickets online, or making payments with credit cards, debit cards, and more.

For years, the promotion of digitization has been a government initiative aimed at offering all services to all citizens on their web portals or electronically, in order to make transactions transparent and fluid.

The real changes due to digitalization are becoming visible today due to the push of government, which should usher in a new era (like the way computerization did in the public and private sectors nearly two decades ago). Things like paper banknotes will soon be a thing of the past.

We are slowly moving towards the digitization of the Indian economy with new steps and initiatives.

Information technology plays a very important and important role in the development of the Indian economy and will go a long way in realizing the government's dream by saving it $ 5 trillion.

References :

1) https://www.economicshelp.org
2) https://en.m.wikipedia.org
3) www.economicsdiscussion.net
4) https://www.tutor2u.net> reference
5) https://sevenpillarsinstitute.org
6) https://scholar.google.co.in

ISSN : 2348-7143
December 2019

Status of Economic Growth, Poverty and Income Inequality in India

Dr.Samit L. Mahore
Assistant Professor
P.G. Department of Economics, RTM Nagpur University, Nagpur

Introduction

This article explains the state of economic growth, poverty and income inequality in India. The relationship between poverty, inequality and economic growth is a more confused and hot topic of debate. Many economists and analysts have different views on this relationship. Some of them consider that high economic growth is the key to poverty reduction, on the other hand, it is also argued that it tends to lead to marginalization and greater inequality and poverty. This reflects two different conceptions related to the policies used to reduce poverty in India. First, "developmentalists" who believe that a higher GDP growth rate will help reduce poverty and inequality in India and, second, "Marxist" thinking has argued that poverty increases as a result of development and unequal economic exploitation, which results in an asymmetry of assets and a distribution of income. The two views have different views on forecasts as to whether and how economic policies and structural shocks can help reduce poverty.

We have completed almost 7 decades of independence and 3 decades of economic reform. India has done well in many indicators of economic development in a very large and heterogeneous country. There are still some indicators that need to be targeted and require more attention for sustainable growth.

Economic growth

One of the important indicators for measuring economic growth is gross domestic product. We have managed to achieve a GDP growth rate above 7%. Since the 1980s, the rate of GDP growth has been much higher compared to the previous three decades. Many economists have assumed that the growth of the 1980s was unsustainable and that the real disruption occurred in 1991 due to economic liberalization. Economic growth and other macro-indicators have been much better after the adoption of economic reforms. As shown in table no. 1, GDP growth rates increased considerably in the post-reform period, driven by growth in the service sector. The growth rate was almost 7.2% per year between 2001 and 2010. In recent decades, the growth rate has been less than 7% per year. The growth of the service sector has been 7 to 9% per year over the past three decades. Industrial growth was the highest in the 2000s. In contrast, agricultural growth over the past 6 to 7 years has been less than 2%. Average growth in agriculture over the past six years has been around 1.7% per year.

Table No. 1
Sector wiseAnnual Growth in Real GDP

Period	Agriculture	Industry	Services	GDP
1951-60	2.7	5.6	3.9	3.6
1961-70	2.5	6.3	4.8	4.0
1971-80	1.3	3.6	4.4	2.9
1981-90	4.4	5.9	6.5	5.6
1991-2000	3.2	5.7	7.3	5.8
2001-10	2.5	7.7	8.6	7.2
2011-2016	1.7	5.5	8.9	7.1

Source- Economic Survey of Various years

ISSN : 2348-7143
December 2019

Table no. 1 shows that GDP growth has declined over the period. Many factors are responsible for the lower growth rate. The agricultural sector is one of them, which provides almost 58 percent of jobs in the country and has shown a downward trend over the 3 decade period. In the past two years, the employment rate has also declined. Table no. 2 Represents the activity rate from 1961 to 2018 in India. It was only 37.32% in 1961 and increased to 60.77% in 1981, which was the highest over a period of 7 decades. After 1981, it showed a downward trend and in 2018, it was only reached 48%. It is an important indicator contributing to GDP growth.

Labour Force Participation Rate

Year	1961	1971	1981	1991	2001	2011	2018
Percentage	37.32	53.42	60.77	57.95	58.70	53.35	47.98

Source – World Bank database, 2018(World Bank, 2019)

According to the latest data from the periodic labor force survey published by the National Statistical organization in November 2019, the participation rate of women was poor. While it slowed to a low of 26% in three quarters from January to March 2019, women are looking for work or employment. 15% during the period barely represented a quarter of their male counterparts (56.2%). In both segments, the slowdown was more pronounced in the 15-29 age group. The activity rate is defined as the percentage of the active population and according to the current weekly status, it is the number of employed or unemployed people on average for a full week preceding the survey period (TOI, 2019).

Gender-based analysis of the data shows that the unemployment rate was significantly higher among women looking for work. In the fourth quarter of 2018-2019, the unemployment rate was 29% for women, 8 percentage points higher than unemployment for men. On the other hand, the proportion of self-employed workers decreased, from 38.9% in April-June 2018 to 37.7% during the last period studied (TOI, 2019).

State of poverty and measurement of poverty

Poverty is one of the main obstacles to India's development. The elimination of poverty becomes an important objective of most development policies in India. In light of this, researchers and analysts have done a lot of work on poverty measurement and eradication policies in India.

Currently, there are different approaches to measuring poverty and all of them measure different levels of poverty. The perception of what constitutes poverty varies over time and from country to country. According to a recent approach, human beings need certain minimum consumption expenditures on food and non-food products to survive. Any household that does not reach this certain level of consumer spending can be considered poor or below the poverty line. In our country have also had a long journey of studies on the measurement of poverty. It was launched in the early 1900s. Historically, Dadabhai Naoroji made one of the first estimates of poverty in his book, "Poverty and the Non-British Rule in India". He estimated the poverty line going from Rs. 16 to Rs. 35 per capita and per year in the 19th century, when his efforts and his in-depth study conclude with a poverty line based on subsistence at the prices of 1867-1868, but he never used the word poverty line. In 1938, Congress President Subhas Chandra Bose set up a national planning committee under the chairmanship of Jawaharlal Nehru with the aim of developing an economic plan with the basic aim of ensuring an adequate standard of living for the masses. The committee examined the minimum income between Rs. 15 to Rs. 20 per capita and per month. It was also not identified as a poverty line (Joyita, 2013).

After independence, the planning commission was the nodal poverty assessment agency in India. The concept of poverty line introduced for the first time by the working group of the planning commission in 1962 and subsequently in 1979 by a working group. In 1962, the planning commission

formulated a separate poverty line for rural and urban areas of Rs. 20 and Rs. 25 per capita and per year respectively. V. M. Dandekar and N. Rath carried out the first systematic poverty assessment in India in 1971, using data from the National Sample Survey (NSS) from 1960-61. The task force argued that the poverty line should be derived from spending that was sufficient to provide 2,250 calories per day in rural and urban areas. This estimate sparked a debate on minimum calorie consumption standards while also estimating poverty and age and gender variations (Joyita, 2013).

Later, it was decided to measure poverty precisely as famine, that is, how many people eat. The planning commission set up a group of experts under the chairmanship of Y. K. Alagh. This committee used a calorie-based approach where people consuming less than 2,100 calories in urban areas or less than 2,400 calories in rural areas were considered poor. The committee discriminates the caloric intake of rural and urban residents because of the physical work they do. The committee considered that rural people needed more calories because of more physical work than city dwellers. Here too, it was assumed that education and health would be provided by the state. Finally, Y. K. Alagh defined India's first poverty line.

Later, a group of experts, chaired by D.T. Lakdawala in 1989 and S. D. Tendulkar in 2005, was established to measure and estimate the poverty line. Until 2011, the official poverty line was entirely based on the recommendations of the Lakdawala committee in 1993. According to the Lakdawala committee, a poor person is one who cannot meet average energy needs. However, Lakdawala's formula was different from previous models.

In the previous estimate, health and education were excluded and assumed to be provided by the states. The committee used the consumer price index for industrial and agricultural work to estimate the poverty line. The method used by household spending per capita to which the average energy standard is met. With Lakdwala's methodology, the number of people below the poverty line has almost doubled. In 1993-1994, only 16% of the population was below the poverty line. According to Lakdawala's calculation, it was 36.3%.

In 2005, the planning commission set up the Suresh Tendulkar committee to estimate poverty. The Tendulkar Committee presented its report in 2009 and has not established a poverty line. It adopted the officially measured urban poverty line from 2004-2005 on the basis of the Lakdawala methodology and converted this poverty line based on the consumption of the universal reference period into consumption of the modified reference period (MRP). In 2004-05, the urban poverty line based on MRP consumption was calculated as the level of consumption expenditure per capita in the distribution of MRP consumption which corresponds to the poorest 25.7% of the population. This committee recommended moving from the caloric approach and widened the poverty line by considering monthly expenses for education, health, electricity and transportation. This committee recommended target basic nutritional outcomes with a uniform poverty line for rural and urban areas and adopted the cost of living as the basis for identifying poverty. The Tendulkar committee specified the daily per capita spending of Rs. 27 and RS. 33 in rural and urban areas respectively. According to this approach, 22% of the population was below the poverty line.

These figures were unrealistic and very low, the government of India, in 2012, appointed another committee as an expert group under C. Rangarajan to examine the methodology of poverty estimation. In 2014, the Rangarajan committee raised these limits to Rs. 32 and Rs. 47 in rural and urban areas respectively. The Rangarajan committee established the poverty line at almost 30% and the number of poor was estimated at 36.3 crore in 2011-12 (Dev, 2016).

ISSN : 2348-7143
December 2019

Table No. 3
Poverty Line in 2011-12

Area	Tendulkar committee			Rangarajan Committee		
	Monthly Per Capita	Monthly Per house hold	Per year per house hold	Monthly Per Capita	Monthly Per house hold	Per year per house hold
Rural	860	4080	48960	972	4860	58320
Urban	1000	5000	60000	1407	7035	84420

Source - NITI Aayog (NITI Aayog, 2019)

For 2011-12, the poverty line is presented in table no. 3. For rural areas, the national poverty line using the Tendulkar methodology has been estimated at Rs. 816 per capita and per month and Rs. 1,000 per capita and per month in urban areas. In terms of consumer spending, for a family of five, this would represent around Rs. 4,080 per month in rural areas and Rs. 5,000 per month in urban areas. For one year, it would amount to Rs.48960 in rural areas and Rs.60,000 in urban areas. Similar figures were given for estimates based on the methodology of the Rangarajan Committee. The poverty line based on the Rangarajan Committee is higher than that of the Tendulkar Committee. For a family of five, the annual expenses would amount to Rs. 58320 in rural areas and Rs.84420 in urban areas.

Poverty reduction policies

An important question before us will be how to reduce poverty or the government's efforts to reduce poverty. Most people are engaged in agriculture and related activities. There are many indicators, which are directly or indirectly affected on poverty such as land and labor productivity in agriculture and related sectors, agricultural and non-agricultural employment, inflation rate, public spending , infrastructure, government policies related to the masses and human development, etc. Naturally, the development of agriculture and the related sector will affect poverty reduction. The government runs social protection programs to reduce poverty such as MGNREGA, the public distribution system, the midday meal scheme, various housing programs, insurance schemes for the informal sectors, pension schemes, free health facilities, free primary education, etc., but one wonders to what extent these social programs work and help reduce the level of poverty in the country. Nobel laureate Banerjee and Duflo, in his book "Poor Economics", argue that much of anti-poverty policy has failed over the years due to an insufficient understanding of poverty. Banerjee and Duflo raise many questions related to global consumer spending, for example why a Moroccan who does not have enough to eat and buy a television? Why is it difficult for children in poor regions to learn even when they go to school? Why do the poorest people in the Indian state of Maharashtra spend 7% of their food budget on sugar? why the poor need to borrow to save, why they miss free life-saving vaccinations but pay for the drugs they don't need, why they start many businesses but don't develop any, and many other facts confusing on living on less than 99 cents a day. Based on hundreds of randomized controlled trials, Banerjee and Duflo show why the poor, despite the same desire and the same capacities as the rest of the population, end up with completely different lives (Dev, 2016).

Inequality status

Inequality has been a major problem in the debates on economic development. Many academics and economists have discussed and attempted to reduce inequality. Suresh Tendulkar (2010) distinguishes between inequity and inequality. Initially, economic growth increases global inequalities as rural-urban transformation takes place and the workforce moves from low-productivity agriculture to high-productivity industrial activities and urban services. Tendulkar says that even if the measured inequality increases, there may not be a growing feeling of inequality because people observe great mobility and can aspire to climb like the others. Social consensus regarding the social acceptability of a certain degree of inequality is possible on the existence of three conditions: (a)

ISSN : 2348-7143
December 2019

observation of income mobility based on merit; b) the existence of equal opportunities; (c) improving the living conditions of people at the bottom of the distribution ladder. He also says that we must be attentive to perceived equity, equal opportunities, satisfaction of basic needs and poverty reduction (Dev, 2016).

Davos' 2019 report on "The public good or private wealth?" Shows that hundreds of millions of people live below the poverty line. In the past 10 years since the global financial crisis, the number of billionaires has almost doubled. In the past year, one billionaire was added every other day and a total of 2,208 billionaires were around the world in 2018 (Oxfam, 2019).

Income inequality in India has reached historically high levels (World Inequality Report 2018). In 2014, the national income share of the top 1% of India's income was 22%, while the richest 10% was around 56%. Inequalities have increased considerably since the 1980s, after the implementation of deregulation and opening-up reforms. Since the beginning of deregulation policies in the 1980s, the 0.1 percent of the highest earners have grown faster than all of the 50 percent combined. The average 40% also saw relatively weak growth in their income.

This upward trend in inequality contrasts with the 30 years after the country's independence in 1947, when income inequality was largely reduced and the incomes of the poorest 50% increased at a faster rate than the national average. The slow progress of social indicators and human development is the greatest inequality in India. Yet more than 40% of children in our county suffer from malnutrition. Health, education, sanitation, basic infrastructure and the quality of employment are major concerns. India ranks second in the world for income inequality after South Africa. The national sample survey collects information on consumer spending and estimates inequality in India. Table no. 3 shows consumption, income and wealth Gini coefficient. The consumption Gini coefficient was 0.36 in 2011-12, the income Gini coefficient was 0.55 and the wealth Gini coefficient was 0.74. Gini income is 20 points higher than Gini consumption while Gini wealth is almost 40 points higher than Gini consumption. As a result, income and wealth inequality is much higher than that of consumption. In a comparison of rural-urban areas, consumption and wealth inequality is lower in rural areas compared to urban areas and income inequality is higher in rural areas than in urban areas.

Table no. 4

Gini coefficient of consumption, income and wealth

Sector	Rural	Urban	Total
Consumption Gini	0.287	0.377	0.359
Income Gini	0.541	0.506	0.553
Wealth Gini	0.670	0.770	0.740

Wealth inequality is also increasing in India. Gini's wealth coefficient increased from 81.2% in 2008 to 85.4% in 2018. The growth of inequalities is fueling social unrest and increasing crime. Over the past year, India's total wealth has increased by Rs. 10,591 billion. The wealth of the richest 1% increased by 39% while that of the poorest 50% increased by 3% (Oxfam, 2019).

Conclusion

The last few decades have been marked by an acceleration in the growth rate of national income and, subsequently, a reduction in poverty. Data show that GDP growth with an increase in inequalities in all dimensions at global and national level: the 1% of the share of the richest employees in India was 22%, while the share of the 10% most wealthy was around 56%. According to the Oxfam report every other day, a billionaire was added last year. The Gini coefficient of the different indicators also shows the existence of a higher level of inequality in India. On the other hand, the Indian government has spent a lot of money on the various social protection schemes. Social protection schemes have for many years been linked to employment, education, health and other indicators. Therefore, it is necessary to assess the functioning and the responsibility of these social protection schemes.

References
1. Dev, S. M. (2016, March). Economic reforms, poverty and inequality. Extract from www.igidr.ac.in: http://www.igidr.ac.in/pdf/publication/WP-2016-009.pdf
2. Joyita. (2013, May 08). Poverty estimate in India. Extract from Prsindia: http://prsindia.org/tags/dandekar-and-rath
3. NITI Aayog. (2019, December 6). Extract from www.niti.gov.in: https://niti.gov.in/content/national-statistics
4. Oxfam. (2019). Oxfam Inequality Report - Public good or private heritage? The history of India. Oxford: Oxfam.
5. YOU. (2019, November 25). Increase in the number of salaried workers, women are doing better: ONS. Time of India.
6. World Bank. (2019, December 9). India development indicator. Extract from www.data.worldbank.org: https://databank.worldbank.org/databases

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

Major Problems in Indian Economy

Sunil P. Ghugal,
Assistant Professor,
Head Dept. of Economics, Taywade college Mahadula – Koradi, Tha. Kamptee Dist. Nagpur.

Abstract:

India is a developing market economy. It is the fifth largest economy in terms of nominal GDP and the third largest in terms of purchasing power parity (PPP). According to the IMF based on per capita income, India ranked 142nd in terms of GDP (nominal) and 119th in terms of GDP (PPP) per capita in 2018 since the start of the 21st century, average annual growth of GDP was 6% to 7% and from 2014 to 2018, India was the world's fastest growing main economy, overtaking China.

India's GDP growth is falling and reached 4.5% in 2019, November. Our economy dramatized GDP by 8.2% in the 13th plan. We must redouble our efforts to maintain this GDP until 2024. The service sector represents 55.60% of GDP and remains the fastest growing sector, while the industrial sector employs the majority of the workforce. 'artwork. Almost 70% of India's population is rural, whose main source of livelihood is agriculture.

India has a high national debt with 68% of the DGP. While its budget deficit remained at 3.4% of GDP.

India is facing high unemployment, increased income equality and a sharp drop in demand, poverty, climate change and its consequences like a storm, the melting ice on the place cooling, rising sea levels, population problems, urbanization, water and air pollution, extreme precipitation events, droughts and its impact on crop yields and the agricultural industry, economic growth, etc. Recently, our Indian economy is $ 2.8 trillion.

The objective of the study is to examine the problems of the Indian economy such as unemployment, inequality, poverty, climate change and any impact on the Indian economy and the rate of growth.

Keywords: Indian economy, economic growth, Indian GDP, foreign direct investment, unemployment, poverty, inequality, income and wealth, climate change.

Introduction: The economy of India is characterized as a developing market economy. It is the fifth world economy in terms of nominal GDP and the third in terms of purchasing power parity (PPP). According to the IMF, based on per capita income, India ranked 142nd in terms of GDP (nominal) and 119th in terms of GDP (PPP) per capita in 2018 since the start of the 21st century, annual growth GDP average was 6% to 7% and from 2014 to 2018, India was the world's fastest growing main economy, overtaking China. In 2019, the November Indian economy reached $ 2.8 trillion. GDP growth fell from 6% to 4.5%.

The outlook for long-term growth of the Indian economy remains positive due to its young population and the corresponding low dependency ratio, good savings and investment rates, and increases integration into the world economy. The economy slowed in 2017, due to the "demonetization" shocks in 2016 and the introduction of the goods and services tax.

Almost 60% of India's GDP is driven by domestic private consumption and remains the sixth largest consumer market in the world. In addition to private consumption, India's GDP is also fueled by public spending, investment and exports. In 2018, India was the tenth largest importer in the world and the nineteenth - the largest exporter. India has been a member of the World Trade Organization since January 1, 1995. It ranks 63rd on the report on global competitiveness with 520 million workers,

the Indian workforce is the second largest in the world in 2019. Since India has a large informal economy, barely 2% of India's income taxes.

India's main trading partners are China, the United States, the United Arab Emirates, Saudi Arabia, Switzerland, Germany, Hong Kong, Indonesia, South Korea and Malaysia in 2018 -19, foreign direct investment (FDI) in India was $ 64.4 billion with the services sector, computer and the telecommunications industry remaining the main sector of FDI flows. The service sector accounts for 55.6% of GDP and remains the fastest growing sector, while the industrial sector employs the majority of the workforce. Almost 70% of India's population is rural, whose main source of livelihood is agriculture and contributes about 50% of India's GDP. It has a high national debt with 68% of the GDP. While its budget deficit remained at 3.4% of GDP. However, according to the 2019 CAG report, the real budget deficit is 5.85% of the DGP. Indian state-owned banks faced increasing bad debts, which resulted in weak credit growth, while the NBFC sector was plunged into a liquidity crisis. India is facing high unemployment, growing income inequality and a sharp drop in demand.

 Methodology: For this research document used the analytical research method, the collection of secondary data used from this document, ie websites.

Main problems of the Indian economy:

Since 1991, the Indian economy has pursued market liberalization, greater trade openness and increased investment in infrastructure. This has helped the Indian economy to achieve a rapid rate of economic growth and economic development. However, the economy still faces various problems and challenges, such as corruption, lack of infrastructure, poverty in rural areas, low tax collection rates, unemployment, poor educational standards, infrastructure poor, inequality, a large budget deficit, inefficient agriculture as a result of the major problems facing the Indians. Economy.

1) Unemployment: - Despite rapid economic growth, unemployment is still a problem in the rural and urban areas of Ares. The rapid economic growth rate has left unskilled labor and they are struggling to find work in growing industries. In 2017, the official unemployment rate was just below 5%, however, the OECD report found that more than 30% of people aged 15-29 in India are not in employment, education or training livemint reported on March 6, 2017. With little or no support public to the unemployed, this leads to extreme poverty.

As of September 2018, according to the Indian government, there were 31 million unemployed people in India. Unemployment is therefore a major social problem in India. According to the Department of Statistics and Program Implementation, the government of India, Meghalaya has the lowest unemployment rate of the Indian states while Nagaland has the highest unemployment rate.

2) Poverty in India: -

Poverty is one of the biggest problems in India There are many ways to define the estimate of poverty in a country, like India for example, the Tendulkar committee in India based its calculation of the subsistence level on requirements for cereals, pulses, milk, edible oil, non-vegetarian items, vegetables, fresh fruit, dried fruits, sugar, salt and spices, other food, fuel, clothing, footwear, education, medical, entertainment, personal and toiletries, other products, other services and durable goods. Thus, according to the methodology of the Tendulkar committee, the national poverty line (in Rs. Per capita and per month) for the year 2011-12 was calculated at Rs, 816 for rural areas and Rs, 1000 for urban areas . Using this methodology. The national survey body estimated poverty at 21.9% of the population (269 million) in 2011-12. This means that in the poor category, people whose daily income was less than Rs fell. 27 per day in villages and Rs. 33 per day in cities. On the other hand, the subsequent Rangarajan Committee fixed the poverty line at Rs 32 in rural areas and Rs 47 in urban areas on this basis, the number of poor.

living below the poverty line in India 2011-2012 has been revised to 29-5% of the population (363 million).

In contrast, international poverty online as updated in October 2015 by the World Bank is US $ 1.90 per day (PPP 2011). In 2011, 21.2% of India's total population lived below this poverty line, according to data from the World Bank.

Household spending is taken into account to calculate the number of poor people in India. In this method, the purchasing power of people to buy food and certain essential non-food items is taken into account. Government welfare programmers have been instrumental in reducing the incidence of poverty in rural India. Programs such as MGNREGS have reduced poverty in rural areas at a faster rate than their urban counterparts.

But despite all these attempts, the total number of poor people in India continues to increase and becomes an obstacle. Poverty is a juice like a disease to which many other problems such as crime, poor development, etc. are associated. There are a number of people in India who still live on the streets and beg all day to eat, the lack of education and poverty continues to increase.

According to the report on the objectives of the United Nations development program published in 2018, India has made significant progress, between 2005-06 and 2015-16, the incidence of multidimensional poverty in India has almost halved , going from 54.7 to 27.5% compared to 2018. report on the multidimensional world poverty index.

Mein causes of poverty:

1) Strong pressure from the population
2) Unemployment and underemployment
3) Deficiency in living
4) Under developed economy.
5) Price increase
6) Net national income.
7) Rural economy
8) Lack of skilled labor
9) Lack of effective entrepreneurs
10) Lack of appropriate industrialization.
11) Low growth rate
12) Obsolete social institutions.
13) Inappropriate use of natural resources.
14) Lack of infrastructure

Above all, factors are responsible for the increase in poverty in India.

3) Inequality: in November 2016, India was the second most unequal country in the world after Russia. The richest 1% of Indians has 58.4% of wealth. The richest 10% of Indians own 80.7% of the wealth. This trend goes up every year, which means that the rich get richer at a much faster rate than the poor.

In economics, income distribution is the way in which a country's total GDP is distributed among its population.

Causes of income and wealth inequalities:

1. Education 2. Skills and training 3. Experience / age
4. Unemployment 5. Type of job
6. Ownership of financial assets 7. Inheritance
8. Pension rights

One of the main causes of economic inequality in modern market economies is the determination of wages by the market. When competition is unevenly distributed imperfect information, unequal education and skills, market failure outcomes, government has a huge potential role to play in correcting these market failures.

A 2019 study published in PNAS found that global warming plays a role in increasing economic inequality between countries, stimulating economic growth in developed countries while curbing this growth in developing countries in the South. The study indicates that 25% of the gap between the developed and the developing world can be attributed to global warming.

4) Climate change: One of the main areas that will be affected by climate change at its end in the future is South Asia, especially India, mainly due to the diversity of its terrain. Climate change is expected to have serious repercussions in this region as the country rapidly depletes its natural resources, thereby destroying its environment mainly due to "the urbanization, industrialization and economic growth that India is facing and a alarming environmental and socio-economic challenge in its efforts to protect its rapid depletion of natural resources. The quality of water and air is deteriorating day by day due to the increase of various pollutants in the atmosphere. In addition, the sectors that will be most exposed to climate change are the country's coastal ecosystem, biodiversity and agricultural productivity.

Many poor country economies have grown rapidly over the past 50 years, albeit often at high social and environmental cost and to the benefit of the global economy. But even if this growth has been severely dampened by climate change, the gap in GDP per capita between rich and poor countries is 25% higher than it would have been in a climate stable world . And with most rich countries sitting below and poor countries above the average annual temperature of 13 ° C at which economic productivity peaks, the rise in global temperature is an immediate factor in this inequality.

India, one of the lowest emitters per capita, has been seen as a champion of economic growth in recent decades, but climate change has slowed its progression by 30% while the county's service sector has blew up the agricultural sector, which employs half of India's total workforce. Has suffered a lot. A threefold increase in extreme rain events and increased server droughts have reduced crop yields and caused $ 9-10 billion in damage to the agricultural industry alone.

Increasingly intense Indian summers which now regularly reach more than 450 ° C reduce productivity, kill thousands of people and push thousands of others to commit suicide. Add to that the costs of producing and rebuilding billions of pounds from cyclones such as the storm of Odisha in 1999, which left two million people homeless, and it is easy to see how climate change can curb economic growth in India and the countries also affected.

Result:

1) The Indian economy is the fastest growing economy surprising China and itself, but some problems are like unemployment, inequality and poverty.

2) 70% of India's population depends on the agricultural sector. So the government should take an action plan for agriculture development and unemployment from India.

3) In India, the population problem is the most effective problem, it brings urbanization, and affect economic growth and the depletion of natural resources, water and air pollution, deforestation.

4) India is facing the problem of climate change. By increasing the temperature to 450 C and more, by this blow increased and reduced the productivity of agriculture, in India and the Odisha storm that left two million homeless to climate change can reduce Economic Growth.

References :

1) https://www.economicshelp.org
2) https://en.m.wikipedia.org
3) www.economicsdiscussion.net
4) https://www.tutor2u.net> reference
5) https://sevenpillarsinstitute.org
6) https://scholar.google.co.in

Role of NGO's in Social Development in India

Dr.Dini Menon,
Assistant Professor, Dept. of Commerce, Hislop College, Nagpur

Introduction

In India, the scope of development is not narrow but very broad, as it includes not only economic development but growth on the social front, quality of life, empowerment, development of women and children, l education and awareness of its citizens. The development task is so huge and complicated that the mere implementation of government plans is not enough to solve the problem. To achieve this, a holistic vision and collaborative efforts involving various departments, agencies and even NGOs are necessary. The non-governmental organization should play an important role in socio-economic transformation. NGOs are recognized as essential for socio-economic development in developing countries where government capacity and revenues are often very limited. The last decade has been marked by rapid growth of NGOs and increased involvement of these organizations in the development process. Although they do not replace the efforts of the government, their additional efforts are nevertheless unanimously welcomed. Due to such a great need, the number of NGOs in India is increasing rapidly and at present there are around 25,000 to 30,000 NGOs active in India.

Purpose of the study

The purpose of this article is to study the role of NGOs in social development in India. For the purposes of the study, relevant secondary data is collected in various Indian government publications, manuals, reference books, journals, periodicals, reports, archives, the Internet, etc.

What are non-governmental organizations (NGOs)?

Non-governmental organizations (NGOs) were first called as such in article 71 of the Charter of the United Nations newly formed in 1945. Although NGOs have no fixed or formal definition, they are generally defined as non-profit entities independent of government influence (although they may receive government funding). NGO activities include, but are not limited to, environmental, social, advocacy and human rights activities. They can work to promote social or political change on a large scale or very locally. NGOs play an essential role in the development of society, the improvement of communities and the promotion of citizen participation.

The concept of NGOs and social protection is not new. India has a glorious tradition of voluntary organizations. In the days leading up to independence, Rabindranath Tagore in his Santiniketan experiments showed how rural development could be brought about by the integration of education and culture. Gandhiji in his experience of Wardha showed how village industries could favor the development of the poorest strata of the population of this country. Also after independence, much was said about the role of NGO and grassroots involvement when we started our planning process in the early 1950s. The British government in India spent minimal resources on social protection programs and voluntary organizations have therefore played an important role in the development of programs for the poor, the poor, women and children.

NGOs have more advantages in working in rural areas compared to government organizations because NGOs are more flexible, NGOs are specific to a particular locality and in addition, they are determined to serve the public and the community in its together. The development task being enormous, many NGOs play a vital role in rural development in India in collaboration with the government.

Cumpur (1986) describes NGOs as organizations that are not primarily funded by the government, emphasizing the feeling of distance from the state.

ISSN : 2348-7143
December 2019

Duggel (1988) defines NGOs as being registered as trusts or public companies, the programs adopted by NGOs are welfare programs and, often, these are government funded rural development programs, NGOs in general do not fully generate their own funds but depend on external funding assistance from government agencies, national and international. NGOs are private organizations, but their nature somewhat differentiates them from what is gradually designated therefore, they are not expected to make a profit.

History

Social service has been an integral part of Indian culture since ancient times. Shortly after independence, a number of NGOs were established in India. Mahatma Gandhi even pleaded to dissolve the Indian National Congress and transform it into LokSevaSangh (public service organization). Although his plea was rejected, supporters of Mahatma Gandhi launched many voluntary agencies to work on various social and economic issues in the country. It was the first phase of NGOs in India.

The second phase of NGO development started in 1960, when it was felt that only government programs were not enough to complete the development task in rural areas. Many groups were formed whose role was to work at the local level. In addition, favorable public policies significantly affected the formation of NGOs and their role at that time. Over the years, the role of NGOs in rural development in India has grown. Right now, too, their role is changing considerably with the change in government policies through different plans.

In the sixth five-year plan (1980-1985), the government identified a new role for NGOs in rural development. In the seventh five-year plan (1985-1990), the Indian government envisaged an active role for NGOs in the development of autonomous communities. These groups were supposed to show how village resources as well as largely underused local human resources, skills and knowledge could be used for their own development. As NGOs worked closely with local people, bringing about such a change was not a difficult task for them.

For this reason, in the eighth five-year plan, greater importance was given to NGOs for rural development in India. As part of this program, a national network of NGOs has been created. The role of these agencies was low cost rural development.

In the ninth five-year plan, it was proposed that NGOs play an important role in the development of the public-private partnership model. The government has given NGOs more opportunities for rural development through agricultural development policies and their delivery mechanisms.

As with every five-year plan, the role of NGOs in rural development in India is increasing, so that NGOs are now attracting professionals from different fields. NGOs act as planners and executors of development plans. They help mobilize local resources to be used for development. Aid to NGOs in building an autonomous and sustainable society. These agencies play the role of mediator between the people and the government. NGOs are in fact the facilitator of development, education and professionalization.

Role of NGOs in social development:

NGOs have an immense role to play in social change and economic development. It is lived in different parts of the country. Development, as we read earlier, is a multi-faceted process, which essentially involves the aggressive participation of people which would only be possible if they are educated, awake and motivated. NGOs get into the sport successfully.

The different roles of NGOs are described below for a better understanding.

- Catalyze the rural population
- Build models and experiment
- Complement government efforts
- Organize the rural poor

- Educate rural populations
- Offer training
- Disseminate information
- Mobilize resources
- Promote rural leadership
- Represent rural populations
- Act as innovators
- Ensure people's participation
- Promote appropriate technology
- Activate the rural delivery system

NGOs complement the role of government in the delivery of various state-wide welfare development programs. While it may be difficult to achieve self-sufficiency at the outset, NGOs that can support themselves find it easy to garner community support for their development work. The Department of Tribal Affairs is the main government agency that provides funds to NGOs in addition to giving them projects to implement in their area of operations. NGOs make every effort to involve the community in their work. Community participation helps build people's confidence and provide feedback on improving and redirecting programs, as well as broadening their resource base.

Conclusion

This study is a red flag for all actors in government, academia, industry, the private sector, civil society and the international community that the contribution of NGOs to the promotion of social development is indisputable . NGOs also do great service to restore the dignity of disadvantaged and discriminated strata of society such as women suffering from gender discrimination, lower castes suffering from caste segregation and the status of untouchable, racial and religious discrimination. NGOs working at the national and international levels have earned praise for their social development services. These organizations are busy creating awareness and zeal for participation in development projects. Guaranteeing humanism by fighting against human rights violations, social exclusion, domestic violence and others have been common objectives of NGOs. In recent times, these organizations have also entered the area of economic well-being and standard of living.

References

1) Cumper, G. [1986], "The changing role of NGOs; plus the eunuch in the harem? Health and planning ", vol 1 Pg.335. 3.
2) Duggal, R. [1988], "NGOs, the government and the private health sector", economic and political weekly, March 26, p. 633-636.
3) Roy I Roy, T Raquib, A Sarker Contribution of NGO for Socio-Economic Development in BangladeshScience Journal of Business and Management Volume 5, Issue 1, February 2017, Pages: 1-8
4) Rau, S.K. [1981], "keynote speech at the national seminar on the role of voluntary organizations in rural development", pages 27-29.
5) Neelimakumara; The role of NGO in socio-economic development of Jharkhand An overview.International Journal of Business and Management Invention ISSN (Print): 2319 - 801X Volume 2 Issue 4 April. 2013 PP.19-35
6) RamandeepKaurNGOs and rural development in IndiaPublished: June 23, 2013 | Updated on: June 20, 2016
7) http://www.yourarticlelibrary.com/wp-content/themes/canvas
8) https://grantspace.org/resources/knowledge-base/ngo-definition-and-role/
9) http://www.yourarticlelibrary.com/sociology/sociology-of-development/ngos-and-development-history-and-role-in-india/30699

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

Emerging Indian Banking : IT in Banking & Virtual Banking

Dr. Durgadas D. Choudhari
M.P. College, Ahemadpur.

Introduction

Bill Gates is said to have pointed out that the banks were `` dinosaurs ". It is increasingly believed that technological progress will lead to the disappearance of banks, at least in the form we know today. The threat is real. But there are also opportunities created by technology. And these opportunities can be capitalized by banks, financial services companies as well as by retail organizations.

All over the world, the traditional activities of the bank of taking advances and lending the product are in terminal decline. This is called disintermediation. Investors, on the other hand, are finding new places to invest their money. For example, mutual funds are spreading all over the world. All of these changes, combined with lower interest rates, have resulted in reduced margins.

If economies do not grow very quickly and the share of banks in financial intermediation decreases, i.e. their loans do not increase, banks are faced with the problem of how to earn money. 'money. Reducing costs is one way to improve yields. This can be achieved by merging banks and / or using information technology. IT also helps cut costs by providing cheaper ways to deliver products to customers. ATMs, telephone banking and now Internet banking.

Although many banks have embarked on new activities such as asset management, 60% of profits still come from profits and loans. And about half of these new sources of income are threatened if the stock market and the economy slow down. Whether it is asset management or investment banking, the risks of increased income are greater. A big chunk of the banks, business also comes from selling things rather than taking balance sheet risks. It is estimated that about half of these fees are not affected by the health of the economy and will therefore continue to be introduced even if the economy slows down. In addition, banks are turning to primary services to help their customers buy things like cars, real estate. In all these areas, IT has been of great help.

Before entering electronic banking or Internet banking, it is illustrative to look at part of the statement:

• Expensive branches have often been replaced by cheaper branches with ATMs or by few employees in places such as supermarkets. They are much cheaper to manage.
• Technology allows you to create a relationship with a customer.
• Bank mergers have helped eliminate overlap in bank operations and branches.
• Banks have become more differentiated from each other.
• Specialization means that banks can develop their expertise, reach a critical mass and achieve economies of scale in the business, in particular through the use of information technology.

• IT in the bank

The reason why banks introduced ATMs in the 1970s, telephone banking in the 1980s and now Internet banking was to deliver their products cheaper than the traditional branch networks that are loaded with expensive staff. Today, 85% of the world's banks and almost 95% of Indian banks have websites. Most of these sites are just online business brochures for now. But more and more banks are using websites to provide services. They spend money on internet banking.

Technology enables banks to expand the range of their products and market them more effectively. Not only traditional banking, but products like life insurance, travel insurance, mutual funds, IT also allows banks to collect and interpret data, especially on banking. big and investment. In many ways, technology has been a blessing. However, IT spending has its own downside. Technology is not an alternative means of providing services but generally another. Therefore, the cost associated with old

ISSN : 2348-7143
December 2019

systems continues even when new distribution channels are added. The same is probably true for Internet banking. Undoubtedly, more people can be reached, more customers can be created via the Internet, but all the old channels cannot simply be closed. Technology therefore makes it possible to create new channels. Difficult decisions have to be made if the old delivery channels via traditional branches are to be removed.

Since cost reduction is the main theme for adding new electronic distribution channels, retail banking margins are shrinking further due to the increased induction of IT. Internet banking services have therefore started to eat away at retail banking margins. Banking products and services are now provided via the Internet at very reduced costs with a much wider choice for the customer of different banks. All customers need to do is connect to the Internet and visit various websites instead of visiting various physical branches to assess the cost of available financial services. Needless to say, new banks such as Internet banks are not charged with the high cost of maintaining old delivery systems. The latest technologies are available to new entrants in banking and financial services without the old systems and branches with which traditional banks are saddled.

Yet another dimension that complicates the scenario is due to deregulation. Deregulation and high-tech banking technology have allowed retail chains to access banking services.

Virtual Bank

The term virtual banking, associated with electronic delivery of services, essentially means that the customer does not interact with the bank staff on the other side of the counter. Fewer customers are now visiting physical branches and the frequency of their visits is drastically reduced.

More and more customers are now using electronic delivery channels that have become associated with virtual banking. Surveys also point out that people expect the main use of a PC in the future to be " paying bills and managing a bank account ", " working from home ", " shopping at home ", all of these activities involve using financial services in a way or much more conducive to using electronic distribution channels rather than visiting physical branches.

It is worth considering the virtual banking channels that are used in Western countries and the purposes for which they are used. Given that ATMs, telephone banking and point-of-sale (POS) debit cards have been widely used for some time, it is illustrative to see their current use.

The final category of POS debit cards is what has encouraged retail chains to get into financial services. Since in the retail market they are closer to customers, they begin to offer banking services to customers who, in any case, have to go to supermarkets for their daily needs. Many experts in the financial sector point to the need for banks to create their own retail networks and / or create joint ventures with existing retailers. It would be a direct response to the banks' fear of disintermediation, one of the main challenges facing banks. Including this, the business challenges have been identified as follows:

1. Banks fear disintermediation.
2. Banks must be the mechanism for the depth and breadth of electronic delivery checks.
3. Banks must increase their profitability.
4. Banks should obtain an overview of their overall risk exposures.

Virtual financial services can be broadly classified as follows:

• ATM
- ATM networks
- Shared ATM networks
• Electronic point-of-sale fund transfer (EFTPoS)
• **Remote banking**
•Smartcard

The services available in each of these categories can be briefly grouped as follows:

ATMs

ISSN : 2348-7143
December 2019

•Withdrawal of money
•easy money
• details of the most recent account balance
• mini-declaration
• ease of ordering statements
• easy deposit
• payments to third parties
Eftpos
• EFTPoS card used to initiate the transaction
- Authorization and transaction capture processes take place electronically
- Transaction confirmed manually
- Funds not debited electronically
• Future systems
- check customer card
- check the availability of funds on the account
- Authorize the transaction
- Capture transaction details
- EFTPoS debit in real time or after the usual clearing period

Remote banking services

• Balance request
• Order statements
• Transfer of funds (payment) to third parties
• Transfer of funds between different customer accounts
• Ordering travelers checks and other financial instruments
Services not available via remote banking
• withdrawal of money
• cash deposit / check
• selling more complex types of financial services such as life insurance, mortgages and pensions
Remote banking interface
• Automated voice response system
• Interactive television
• Internet terminal
• Screen phone
• Personal electronic agenda
• Others provide the information
Call center

References

1) RamandeepKaurNGOs and rural development in IndiaPublished: June 23, 2013 | Updated on: June 20, 2016
2) http://www.yourarticlelibrary.com/wp-content/themes/canvas
3) https://grantspace.org/resources/knowledge-base/ngo-definition-and-role/

ISSN : 2348-7143
December 2019

'An Empirical Literature' a key to Rural Upliftment.

Dr. Chetna Pathak
Dayanand Arya Kanya Mahavidyala Jaripatka, Nagpur

Introduction:

Rashtrasant Tukdoji Maharaj wrote Gram Geeta, that is to say a sacred book and is considered as the "mother of ideal villages". It is a guide to make the village autonomous; the way to develop the villages by themselves by creating development programs by the villagers. A deep reflection is necessary for the elevation of the villages; you have to motivate the villagers and educate society.

In India, in particular, villagers have blind faith in religion. Taking advantage of this through his preaching, he asked society to make changes in his thinking and behavior. It teaches new generations the tradition and culture of India; the art skills that will make their village proud of them. He also stressed to the Indians that the ray of perfection must still penetrate the mind and the heart, which can eradicate ignorance. The so-called 'Vivek Buddhi; or "Shakti" will inspire humans. Each human being endowed with inherited or developed talents must and must be identified and used for the development of the village. Literacy and art should spread like sunlight to all corners of the world.

The book teaches humanity about the omnipresence of God and makes villagers aware that God is not found in temples, churches and mosques but lives where cleanliness reigns. Remember that "service to man is service to God". The elevation of the human being is the best service to God.

In this article, only the thirteenth Adhyay of "Gram Geeta" was highlighted, while there are many more predictions through "Abhangas" and "Bhajans" for rural elevation.

The title itself expresses the content "Gramnirmannkala", the first and most important point is the hygiene of the villagers. Cleanliness must be maintained in the villages. He preaches that if the villages are kept clean and beautiful, the goddess Laxmi will live there and we can achieve happiness. If the environment is free of pollution and clean, the urban man will certainly be attracted to the villages because each human being thirsts for calm and peace. Thus tourism will develop and the economic situation will accelerate.

हात फिरे तेथे लक्ष्मी शिरे। हे सूत्र ध्यानी देवोनि खरें।
आपुले ग्रामचि करावे गोजिरे। शहराहूनि।।१ ।।

The psychology of the villagers must be changed. He says that the urban man should play a vital role in waking up the villagers for their hard work. The men who live in the villages are talented but should be active in eradicating poverty. A civilized man should develop the skills of the villagers so that they can earn a living. Poverty and misery will not prevail because of their idleness.

He focused on industrialization. Industrialization in cities has hampered the art and skill of rural artisans. The mobilization has disappeared the intellect of skilled craftsmen, talent, craftsmanship, diligence. The glory has passed and only agriculture as a source of income has been left out. These ignorant villagers have practically no scientific knowledge and have lost the taste for hard work and wealth. People who have moved to cities are highly educated and wander around to find employment; don't like working in the fields or developing industries in the village. He sheds light to focus on rural agriculture, small industries; without it, no young man will remain unemployed and miserable conditions will no longer exist.

गवी उरली मुख्यत: शेती। ती कशी बशी चालविती ।
विशेष बुद्धि, शक्ति, संपत्ति। यांचा ओघ दुसरीकडे ।।५ ।।
उत्तम शिक्षित, सामर्थ्यवान। ते नोकरीसाठी फिरती वणवण।

ISSN : 2348-7143
December 2019

उद्योगधंदे वा शेती कोठून । होईल उन्नत गावची।।६।।
हे सर्व जरि लक्ष पुरविती। तरि छोटे उद्योग आणि शेती।
निश्चये सर्वांसि पोषिती। बेकार दीन कोणी नुरे।।७।।

Industries have sprung up in cities where artisans from rural areas have rushed into urban areas to make a living. This has hampered rural skills and crafts.

Henceforth, the villages only have agricultural activities carried out by ignorant farmers, deprived of modern technical knowledge. The raw material is readily available in the villages which is not used for production in their own village and is transported to the cities and is sold at the cheapest price. Villagers have to buy the finished product at a high price. Finally, they struggle hard and suffer from starvation. Villagers should gather; the intellectual class and the hard workers unite to produce all the finished products in their own village. This will improve the economy of the village. He has repeatedly focused on the human psychology of the villagers. Only the elimination of laziness, that is to say the negativity fueling the intellect, talent, art, skills, energy and autonomy, the autonomy of the village will take place. Unemployment will no longer have room to maintain itself. Self-sufficiency should be calculated unequally in every member of the family. Each family should produce something and interact with other villagers, helping each other. Each member should work hard in their own fields, in their craft industries, they should work with their hands and chant the name of God with their mouth. Everyone should try to be an expert artist and decorate their own home and make their village a beautiful place. Here, Rashtrasant compares the worker's life to the heavenly life of the gods.

कष्ट करणाराचे जीवन। शोभा देते देवाप्रमाण।
स्वत: स्वावलंबी होऊन। सहकार्य करी जो गावांशी।।१६।।

One must be autonomous on the one hand and useful on the other. It will also promote tourism.

In his teachings, he established steps to raise the village. The first step should be to attend to their own household chores to sweep and clean the front yard and further develop the cleaning taste of the village which will please them and attract tourists.

Each villager must work hard to develop the skill, use the resources to carry out their own activity. Art is the ornament of a man; but an artist must also recognize the realities of life. If he is not a hard worker to acquire skills, his family will face poverty. Man is not known by his wealth but by the art he possesses, whether rich or poor, wisdom resides in his art.

कला असे मानवासि भूषण। परि पाहिजे जीवनाचे त्यात स्मरण।
जगावे सुख समाधान । धरोनिया अंतरी ।।१९।।
अहो! जीवनाची एक तरी कला। असावी लागते मानवाला।
तरीच तो 'मानव' शोभला। नाहीतरि कल्ला जीवनाचा।।२८।।

Time management was taught by Gram Geeta. Villagers must plan their lives; make their own house or cottage or cabin using goblets of art and skill and intellect, tiles, flower pots, etc. attract an urban man.

Built in the village itself, the Iron-Smith can make instruments such as acres, nails, sickles, shovels that can be used daily in the home as well as in factories. The stone mason can prepare slabs for the flooring of the house. Craftsmen can make carpet rack mats, daware and Vakhar used for agriculture. Weaving can be done by the villagers, a small artisanal cotton industry can be developed. Sowing seeds, planting trees in a row, this beautifies the field especially when trees and crops grow in a row. Farmers can create a beautiful garden around his house to grow fruits, flowers and vegetables for his daily needs and can thus be self-sufficient using wastewater. Cleanliness must be maintained in the house and outside the house. The houses must be decorated with objects bought from the village artist. Avoid foreign products. The work of the villager and the hard work will certainly be

ISSN : 2348-7143
December 2019

appreciated and will make the guests of the house satisfied and happy. It will reflect our nation and our culture. It will speed up the system of self-sufficiency and maintain our brilliance and the importance of our art. This art will enhance the glory of the village and ultimately the nation and shine on the globe. Art must be planned, used at the right time, in a place with an appropriate application. It should be used with caution, otherwise it will be a mockery, for example. an Indian will wear a foreign cap on his head and a short Dhadi of Khaddar around his waist.

ही सर्व कलाकुसरी। मानवासचि साधे बरी।
परि योजकता असावी अंतरी। कलावंताच्या ।।५४।।

Villagers are expected to form a group of workers "Sevek Mandal". Who learned the art of "the name of God on the lips and the work of the village in the hands" of the yojnas "Shramdaan" to implement for the cleanliness of the village. "Roads should be accessible to secluded areas, mounds of dirty water or piles of garbage should be removed, modern latrines should be built where there is no need for sweepers, open spaces should be maintained clean, especially around the river. Rivers should be accessible by stone stairs and water used for agriculture. The rich animal resources of the villages must be taken into account. Cattle should be kept in clean and tidy places. Water must pass through pipes which must be installed on the side of the road, trees must be planted on both sides of the road.

In this way, the village should be beautiful and attract the urban people to them. Thus, their visits will develop the economic planning of the village.

Each village accommodation must be well planned as the town planning so that the visitor or the passer-by feels happy while going towards the village. Special arrangements should be made for the removal of thorny branches, dead animals and cattle. The streets should be labeled to have their own identity on the names of the great men; good lighting, should be along streets and houses, schools and colleges should be built markets should be well planned to avoid chaos. The number of seva mandal should voluntarily control indiscipline and bad behavior in the village market and call on the government to take action. Organizations should be formed for farmers' harvest rates. The state of mind of the villagers must be thought that every human being needs change and entertainment. Garden, hospitals, playgrounds, libraries should be developed. The programs and planning of each village should be such as to eliminate casteism and communalism. Well-furnished guesthouses for travelers and tourists should be developed. The Akhada / Gyms / Vyayam shalas should be developed. Adult education should be provided; house numbers and nameplate must be there. The ancient traditional knowledge of men and animals should be helped and helped. Medical facilities must be provided in conclusion. Thus, if the villages are autonomous in all ways, it will save them time. The money, the energy of the city rush and the productive work that the urban man will run towards them to earn a living and peace. Tourism will favor the economy of the village.

कला असावी सर्वनिपुण। आंतबाहेर निर्मळ पूर्ण।
हात फिरे तेथे लक्ष्मी धावोन। येते मग।।६२।।
ऐसे गांव होता आदर्शपूर्ण। शहराहूनीही नंदनवन।
सर्वांचे करील आकर्षण। सुंदर जीवन तुकड्या म्हणे।।११७।।

If the rural economy develops, the national economy will eventually develop. This is the main theme of Gramnirmankala.

Reference:

1. Primary source - Gram Geeta
2. Marathiheva.blogspot.com72013 / 04 Gram Geeta Adhyay - 13 Gram nirman kala An art and skills to create an ideal village.

Goods And Services Tax And Its Impact On Indian Economy: A Study

Dr. Sanjay B. Bagde
Asst. Professor
Dept. of Commerce Dr. L.D. Balkhande College, Pavni, Dist. Bhandara

Abstract:

The research paper concerns the impact of the GST on the Indian economy. With the introduction of the GST, there is chaos and confusion among ordinary people. The objective of this research paper is to explain the mechanism of the GST and its effects on the Indian economy. In India, the idea of the GST was considered in 2004 by the Task Force on the Implementation of the Financial Accountability and Budget Management Act, 2003, named the Kelkar Committee. The Kelkar committee was convinced that a dual GST system should be able to tax almost all goods and services and the Indian economy should have a larger tax base market, improve revenue collection through collection and the collection of indirect taxes and a more pragmatic approach to the efficient allocation of resources. Under the goods and services tax mechanism, everyone is required to pay the production tax and is entitled to a credit on the input tax paid and the tax should only be on the amount of added value.

Keywords: GST, Indian economy, positive impact, negative impact, central government, state government

Introduction

GST means the goods and services tax collected by the government to replace all indirect taxes. In India, the idea of the GST was considered in 2004 by the Task Force on the Implementation of the Financial Accountability and Budget Management Act, 2003, known as the Kelkar Committee. The Kelkar committee was convinced that a dual GST system should be able to tax almost all goods and services and the Indian economy should have a larger tax base market, improve revenue collection through collection and the collection of indirect taxes and a more pragmatic approach to the efficient allocation of resources. Under the goods and services tax mechanism, everyone is required to pay the production tax and is entitled to a credit on the input tax paid and the tax should only be on the amount of added value. The main objective of the GST is to eliminate the cascading effect, that is, the tax on tax, and this will lead to cost-competitiveness of products and services in both the domestic and international markets. .

Research methodology

The research paper is based on an empirical study. It is a type of descriptive research document.

Study objectives:

1. The first objective of the document is to highlight the impact of the GST on the Indian economy.
2. The second objective is to explain the operating mechanism of the GST in India.

Importance of the study:

1. The study will highlight the effect of the GST on the Indian economy.
2. It will be very helpful for an ordinary man to understand the concept of the GST.
3. It will eliminate the morbid fear of the GST among members of the business community.

Data gathering:

This document is a descriptive document based on secondary data collected in various books, newspaper articles and research journals.

GST requirement:

1. The main reason for introducing the GST is to improve the economy of the nation.

ISSN : 2348-7143
December 2019

2. VAT rates and regulations differ from state to state. And it has been observed that states often resort to lowering these rates to attract investors. This results in loss of revenue for the central government and the state government.
3. On the other hand, the GST introduces uniform tax laws in all states, covering various industries. Here, taxes would be split between the central government and the state government based on a predefined and pre-approved formula. In addition, it would become much easier to offer services and goods uniformly across the country, since there would be no additional tax levied by the state.
4. The deployment of the GST missed several deadlines due to disagreement among many states on certain important issues regarding the new tax reform. However, the GST is scheduled for national deployment on July 1, 2017

Characteristics of the GST

1. The GST is an indirect tax for the whole country, which will make India "a unified common market".
2. It will replace several taxes such as VAT, CST, excise duties, entry tax, Grant, LBT, luxury tax ect.
3. There are four types of GST, namely:
a) SGST - State GST collected by the state government.
b) CGST - central GST, collected by the central government.
c) IGST - Integrated GST, collected by the central government.
d) UTGST - Union territory GST, collected by Union territory
4. Taxpayers whose total turnover during a fiscal year is increasing [Rs. 20 Lakhs & Rs. 10 Lakhs for Northeast and Special Category States] would be tax exempt.
5. The TPS slabs are indexed at 5%, 12%, 18% and 28%.

Impact of the GST in India:

Positive impact of the GST in India:

1. The GST is a unique tax system that will reduce the number of indirect taxes. Henceforth, a single tax would cover all these indirect taxes.
2. The prices of products and services would drop, so this system would prove beneficial to people who are tired of paying high prices.
3. This would reduce the burden on the state and central government. With the introduction of the GST, all indirect taxes would be brought together under one roof.
4. GST would not be charged at each point of sale like other indirect taxes, in this way, the market would be developed.
5. Tax system without corruption. The GST would introduce a tax system without corruption.
6. Less tax compliance.

Negative impact of the GST in India:

1. The introduction of the GST in the country will have an impact on the real estate market. This would increase the purchase price of a new home by 8% and reduce the buyer's market by 12%.
2. GST is a mystifying term where double tax is charged in the name of a single tax.
3. Most dealers do not pay central excise tax and do not mislead the government in
T.V.A. But all these dealers would now be required to pay GST.
4. The short-term impact of the GST is expected to be neutral to negative for the economy as a whole.
5. Production processes will likely take some time to align with the new framework as firms adapt to the input tax credit system and better manage working capital requirements.
6. For consumers, it will be a mixed bag because some products become cheaper while others will be expensive.
7. Services will become expensive, for example Telecom, bank, airline etc.
8. Being a new tax, it will take time for people to understand its implications.

Impact of the GST on manufacturers, distributors and retailers

The GST is expected to boost the competitiveness and performance of the Indian manufacturing sector. Falling exports and high infrastructure spending are just a few of the concerns in this sector. Multiple indirect taxes have also increased administrative costs for manufacturers and distributors and it is hoped that with the GST in place, the burden of compliance will ease and this sector will grow more strongly.

Impact of the GST on service providers

In March 2014, the country had 12 76,661 taxpayers, of whom only the first 50 paid more than 50% of the tax collected nationally. Most of the tax burden is borne by areas such as IT services, telecommunications services, the insurance sector, business support services, banking and financial services, etc. These pan-Indian companies are already working in a unified market, and although they will see the burden of compliance decrease less there will apparently not be much change in their operation even after the implementation of the GST.

Sector impact analysis

Logistics

In a large country like India, the logistics sector is the backbone of the economy. We can reasonably assume that a well-organized and mature logistics industry has the potential to move the Indian government's "Make In India" initiative to the desired position.

E-com

The electronic communications sector in India has grown by leaps and bounds. In many ways, the GST will contribute to the continued growth of the electronic communications sector, but the long-term effects will be particularly interesting because the model GST law specifically proposes a source tax collection mechanism (CHT) , which electronic communications companies are not too happy with. The current rate of the TCS is 1% and it remains to be seen whether it in any way dilutes the rapid development of this sector in the future.

Pharma

Overall, the GST is expected to benefit the pharmaceutical and health industries. It will create fair conditions for generic drug manufacturers, stimulate medical tourism and simplify the tax structure. If there is any concern, it concerns the pricing structure (according to the latest news). The pharmaceutical sector hopes for a tax break because it will facilitate access to affordable health care for all.

telecommunications

In the telecommunications sector, prices are expected to fall after the GST. Manufacturers will save costs by effectively managing inventory and consolidating their warehouses. Handset manufacturers will find it easier to sell their equipment because the GST will eliminate the need to create state-specific entities and transfer inventory. This will also save on logistics costs.

Textile

The Indian textile industry provides jobs for a large number of skilled and unskilled workers in the country. It contributes about 10% of total annual exports, and this value is likely to increase under the GST. The GST would affect the cotton value chain of the textile industry which is chosen by most small and medium-sized enterprises because it currently attracts no central excise duty (on an optional basis).

Immovable

The real estate sector is one of the most essential sectors of the Indian economy, playing an important role in creating jobs in India. The likely impact of the GST on the real estate sector cannot be Banking, financial services and insurance (BFSI)

Among the services provided by banks and NBFCs, financial services such as fund-based services, chargeable services and insurance will undergo major changes from the current scenario. Due to the nature and volume of the operations provided by the banks and the NBFC vis-à-vis rental

ISSN : 2348-7143
December 2019

transactions, hire-purchase, related to claims giving rise to an action, founded or unfounded services, etc. , GST compliance will be quite difficult to enforce in these sectors.

Conclusion

The GST is in its infancy in the Indian economy. It will take some time to feel its effects on the Indian economy. The GST mechanism is designed in such a way that it should generate good revenue for the central government and the state. For businesses, business people and service providers, this will be beneficial in the long run. It will bring transparency in the collection of indirect taxes, benefiting both the government and the people of India.

References

[1] V.S. Datey, GST Ready Reckoner, Taxmann, 4th edition 2017
[2] Abhishek A Rastogi ,, GST Professional's Guide - From Ideation to Reality, Lexis Nexis
[3] Nitya Tax Associates, Basics of GST, Taxmann, 1st edition, August 2016
[4] Girish Garg, Basic Concepts and Features of the Goods and Services Tax in India, International Journal of Scientific Research and Management (IJSRM) Volume 2 Number 2 Pages 542-54 2014
[5] http://economictimes.indiatimes.com/news/economy/policy.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

Role of reserve bank of india in indian economy

Dr.mehatre meena gitaram,
Economics Department, Vaidyanath College, Parli-V.

Introduction:

India is one of the fastest growing economies in the world, with a population of over 1.2 billion, has become the hub of global investment. There are various factors that influence and control the Indian economy, one of them, the RBI, one of the oldest institutions behind the success of our economy. The RBI is the guardian of the Indian economy and because of this, the growth of exports, FOREX, capital markets and other sectors of the economy is proceeding at a healthy pace. It plays a central role in strengthening, developing and diversifying the country's economic and financial structure. It is the apex bank of the Indian banking system.

Objectives of the study: T0 to study the functions of RBI.

To study the major role of RBI in the Indian economy.

To study the importance of the banking system.

To study how RBI has worked to resolve many economic crises in the Indian economy.

Research Methadalogy: In this research, all the material comes from secondary data like books, research journals, the RBI Bulletian and also various Indian bank websites.

The Reserve Bank of India (RBI) is the central banking institution of India, which controls the monetary policy of the Indian rupee. The Reserve Bank of India was established on April 1, 1935, in accordance with the provisions of the Reserve Bank of India Act, 1934. It was originally owned and managed by individuals, but since its nationalization in 1949, the Reserve Bank is wholly owned by the government . from India.

RBI organizational structure:

• The affairs of the Reserve Bank are governed by a central board of directors. The board is appointed by the Indian government for a period of four years.

• Full-time civil servants: governor and no more than four deputy governors. The current governor of RBI is Mr Shaktikanta Das.

• There are 4 deputy governors, M. B.P. Kanungo, N. S. Vishwanathan, M. K. Jain.

• Appointed by the government: ten directors of various fields and two government officials

• Others: four directors - one from each of the four local boards.

Functions of RBI in the Indian Banking System

1. Monetary authority: it decides the amount of money to provide to the economy to stabilize the exchange rate, maintain a good balance of payments, achieve financial stability, control inflation, strengthen the basic banking system.

2. The issuer of the banking license: In accordance with article 22 of the banking regulation law, a bank cannot start operating without obtaining a license from the Reserve Bank Of India.

3. Banker with the government: he acts as a banker with the central government and state governments. It offers short term credit. It manages all new issues of public loans, ensures the servicing of the public debt in progress and feeds the public securities market. He advises the government on banking and financial matters.

4. Banker's Bank: RBI is the bank of all banks in India as it provides the loan to banks / bankers, rediscounts bank bills and accepts bank deposits.

5. Lender of last resort: banks can borrow from the RBI while keeping the eligible securities as collateral in case of need or crisis.

ISSN : 2348-7143
December 2019

6. Banker and government debt manager: RBI keeps government deposits without charging interest, receives and makes payments, sends remittances and helps finance new loans and manage public debt, acts also as an adviser to the government.
7. Money supply and credit controller: To control the demand for and supply of money in the economy through open market operations, the credit ceiling, etc. RBI must match the credit requirements of the rest of the banking system. It must maintain price stability and a high economic growth rate.
8. Act as clearing house: For the settlement of banking transactions, RBI manages 14 clearing houses. It facilitates the exchange of instruments and the processing of payment instructions.
9. Exchange manager: He acts as depositary of FOREX. It administers and applies the provision of the Exchange Management Act 1999 (FEMA). RBI buys and sells currencies to maintain the exchange rate of the Indian rupee against foreign currencies.
10. Regulator of the economy: it controls the money supply of the system, monitors various key indicators such as GDP, inflation, etc.
11. Regulator and Supervisor of Payment and Settlement Systems: The Payment and Settlement Systems Act of 2007 (PSS Act) gives RBI the authority to monitor payment and settlement systems in the country. RBI focuses on the development and operation of safe, secure and efficient payment and settlement mechanisms.
12. Development role: this role includes developing the quality of the banking system in India and ensuring that credit is available to the productive sectors of the economy. It offers a wide range of promotional functions to support national goals. It also includes the creation of institutions designed to build the country's financial infrastructure. It also helps expand access to affordable financial services and promote financial education and literacy.

The role of the RBI in the current scenario

RBI's role in the Indian economy has changed according to the country's scenario. In April 2019, the RBI made the monetary policy decision to reduce its borrowing rate to 6%. This was the second rate cut for 2019 and is expected to have a more substantial positive impact on the borrowing rate on the credit market. Prior to April, credit rates in the country remained relatively high, despite the positioning of the central bank, which limited borrowing in the economy. The central bank is also facing a slightly volatile inflation rate which should be 2.4% in 2019, 2.9% to 3% in the first half of 2020 and 3.5% to 3.8% in second semester 2020.

Role of RBI in economic development

RBI's role in the economy is crucial because it makes or breaks the economy. Below are mentioned the areas where RBI plays an important role

1. Development of the banking system
2. Development of financial institutions
3. Development of backward areas
4. Bringing economic stability
5. Facilitate economic growth
6. Prepare an appropriate interest rate structure

Role of RBI in promoting schemes and policies

Introducing programs and policies that benefit the public and government is one of the important functions of RBI. Below are mentioned the RBI sector prioritizes for economic development

1. Promotion of commercial banking
2. Promotion of cooperative banking
3. Promotion of industrial finance
4. Promotion of export financing
5. Promotion of credit guarantees

ISSN : 2348-7143
December 2019

6. Promotion of a differential interest rate regime
7. Credit promotion in priority sections, including the rural and agricultural sector
8. Promotion of credit to the weakest sections

RBI supervisory functions

1. Licensing of banks and monitoring of the number of new branches
2. Periodically inspect the banks
3. Control of non-bank financial institutions: non-bank financial institutions are not influenced by the operation of a monetary policy. RBI has the right to issue directives to the IFNBs concerning their operation.

The Repo Rate and Reverse Repo Rate are important tools with which the RBI can control the availability and supply of money in the economy.

Fiscal policy: it is linked to direct taxes and public spending. When direct taxes go up and government spending goes up, people's disposable income goes down and therefore demand goes down.

• Based on an assessment of the current and changing macroeconomic situation at its meeting today, the Monetary Policy Committee (MPC) decided to keep the repo rate of the liquidity adjustment facility unchanged (LAF) at 5.15%.

• Consequently, the repo rate under the LAF remains at 4.90% and the marginal permanent facility rate (MSF) and the discount rate at 5.40%.

• The MPC decision is consistent with a neutral stance of monetary policy in line with the objective of achieving medium-term inflation of the consumer price index (CPI) of 4% in a range of + / - 2% while supporting growth

4. Implementation of the deposit insurance system: In order to protect the deposits of small depositors, RBI endeavors to implement the deposit insurance system in the event of bank bankruptcy. (For bank deposits less than 1 Lakh.)

RBI functions - General conditions

• Monetary policy refers to the use of regulatory tools under the control of the RBI to regulate the availability, cost and use of money and credit.

• Cash Reserve Ratio (CRR): banks are required to hold a certain proportion of their cash deposits with RBI. RBI uses CRR either to drain excess liquidity from the economy or to unlock the additional funds needed to grow the economy.

• Statutory Liquidity Ratio (SLR): The SLR is the amount that commercial banks are required to hold in the form of gold or government-approved securities before extending credit to customers.

• Repo Rate: The rate at which the RBI lends money to commercial banks is called the Repo Rate. Whenever banks face a limitation of funds, they can borrow from the RBI against securities. If the RBI increases the Repo rate, borrowing becomes quite expensive for banks and vice versa. As an inflation-control tool, the RBI increases the repurchase rate, making it more costly for banks to borrow from the RBI to restrict the availability of money. Likewise, the RBI will do just the opposite in a deflationary environment.

• Reverse Repo Rate: the rate at which the RBI is willing to borrow from commercial banks is called the reverse repo rate. If the RBI increases the repo rate, it means that the RBI is willing to offer a good interest rate to banks for depositing their money with the RBI. This results in a decrease in the amount of money available to bank customers, as banks prefer to deposit their money with the RBI as this guarantees higher security. This naturally leads to a higher interest rate that banks will charge their customers for lending them money.

ISSN : 2348-7143
December 2019

Policy Repo Rate	Reverse Repo Rate	Marginal Standing Facility Rate	Bank Rate	CRR	SLR	Base Rate	MCLR	Savings Deposit Rate	Term Deposit Rates > 1 year
5.45%	4.90%	5.40%	5.40%	4%	19.5%	8.95%-9.45%	7.70%-8.05%	3.50% – 4.00%	6.00%-6.75%

Conclusion:

The Reserve Bank of India is the most powerful bank in the Indian banking system. It is Appex Bank in India. It controls inflation in the economy. He controls the credit money created by the commercial banks. RBI is a Bankers bank, it provides loans to another bank which also controls all banks in India. He suggests many suggestions to our government. It helps the government to develop economic policies. RBI protects many types of Indian government deposits. RBI assists the government in numerous economic crises. RBI created paper money for India. The Governor of RBI attends many international conferences, seminars on behalf of the Indian government. Now that you know in detail the roles and functions of the Reserve Bank of India.

References:

1. RBI Bulletein
2. Research paper on the role of RBI in the Indian economy.
3. "Money, banking and finance": "Raykhelkar & Damji".
4. Website on the Internet.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

Gig Economy Curse or Boon think?

Vishal G. Karambe

Mahatma Fule, Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidhyalaya,
Mindala, Ta. Nagbhid, Dist. Chandrapur

Abstract

The rapid growth of the economy and the development of this business relationship. Working in a gig economy has advantages and disadvantages. The recent research paper focused on -

1) Defining the economy gig, its manifestations followed by the definition of traditional economy.
2) Discuss the advantages of a gig economy compared to a traditional economy. With examples.
3) Discussing various challenges in a process that is being dealt with and ignored.
4) Provide a brief conclusion.

Disturb the economy:

Derived from the word - gig, which means a job of a short-term nature, the gig economy refers to the job market characterized by the proliferation and use of freelancers or contractors who provide their service.

The specific advantages of this economy are as follows:

1) Businesses in this economy use platforms that support information technology, such as mobile applications on devices that support the Internet, to facilitate peer-to-peer transactions.
2) These platforms rely on the user-based classification for quality control.
3) They provide workers with services through the platform flexibility in determining their working hours.
4) Most companies rely on workers to use their tools to provide the service.

The difference above distinguishes it from the traditional economy that relies on full-time workers, rarely changes attitudes and focuses on the profession of life. For example Airbnb and ola / uber are platforms in the economy in service delivery respectively while various hotel chains and traditional taxi services are the counterparts in the traditional economy.

body:

The economy benefits Gig users in the following way compared to the traditional economy:

 Consumer prices are lower than those offered by traditional companies.

employment Flexible employment and additional income sources for workers.

 Job creation: India, given its huge young workforce, a leader in the IT-centric services economy, is fertile ground for the growth and spread of the party economy. It will benefit the economy by providing more job opportunities as well as by providing services at competitive prices for companies in India as well as all over the world, thus adding fuel to the engine of growth in our country.

Challenges:

Given The review system is subject to manipulation that may harm the trust that is vital to participation between sellers and buyers in the absence of any face-to-face interaction unlike the traditional economy.

nature The temporary nature of transactions undermines the need to build a long-term relationship between buyers and sellers.

 The absence of social security, it is not necessary to link science workers with any employer who contracts with them in exchange for a "bother" only that the employer does not bear towards the traditional employer towards its workers, including paying wages when there is no work and contributing to that. Their social security.

 The absence of any regulations such as the minimum wage and the presence of workers from all parts of the world greatly weakens the ability to bargain workers.

Conclusion:

Given the fast-paced status of the tech driver in the contemporary world, the party economy is the best. However, it needs to adapt and evolve to solve the challenges it faces.

1) Possible solutions may be as follows:
2) Toward a more transparent and sophisticated mechanism for reviews and comments.
3) regulations Globally agreed regulations to prevent the exploitation of freelancers in relation to payments, contracts, etc.
4) A better approach to social welfare by governments around the world to make people more prepared for the risks of an alternating economy - financial resources that can be obtained partly from stopping on "gig platforms".
5) Establish formal links between the traditional economy such as freelancers who provide training to regular corporate employees and vice versa to generate more opportunities for both freelancers and ordinary employees.

Resources:

i) www.google.com

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

The Role of Marketing to Motivate Framer for Adoption of Organic Farming for Sustainable Development

Dr. Rashmi Mategaonkar

Abstract

In the Indian context of agriculture, productivity is decreasing day by day. Organic farming can be a solution for sustainable development, but the farmer will only adopt organic farming if he obtains financial benefits. The document analyzes the market for organic products and concludes that a solid marketing strategy is needed to create an internal market for organic products. If organic farming is adopted by a large number of farmers, it will benefit human and animal health, the environment, soil fertility and also the economic development of India.

Keywords: organic farming, marketing

Introduction

After independence, India was no longer self-sufficient in food. To overcome this food dependence, India has adopted the green revolution program. It was introduced in the 1960s, but after the 1980s it was realized that the production of wheat and rice was increased by the use of HYV seeds, chemical fertilizers and pesticides, but it has many harmful effects because it negatively affects human and animal health, it reduces soil fertility, it pollutes water and the environment, etc. and we look forward to a solution. At that time, organic farming was introduced in India. After this long period, organic farming did not gain importance due to the poor knowledge of farmers and consumers, the poor financial situation of farmers and the poor marketing of organic products in India.

A good marketing strategy can create a market for any product. Promoting organic products takes an hour because if we use chemical fertilizers and pesticides for a long time, the soil fertility will be destroyed and, again, we will have to depend on other countries for food supplies. Sikkim gave the good example. In 2016, Sikkim was declared the first fully organic state, it has 75,000 hectares of agricultural land and has taken 13 years to become fully organic. In India, 39 million hectares of agricultural land and currently only 1.18 million hectares of land are registered for organic farming, so if we want to become a fully organic country, it will take many years .

Biological agriculture

Organic farming is a farming method that restricts the use of chemical fertilizers, pesticides, herbicides, etc. , pesticides, hormones, food additives, etc.) and, where possible, depend on crop rotations, crop residues, animal manure, off-farm organic waste, mineral rock additives and the biological system of mobilization of nutrients and protection of plants ".

In another definition, the FAO has suggested that "Organic farming is a unique production management system that promotes and improves the health of the agro-ecosystem, including biodiversity, biological cycles and biological activity of the soil, and this is accomplished by using agronomic, biological and mechanical methods on the farm excluding all synthetic non-agricultural inputs ".

Marketing concept

According to Renee Blodgett, "Marketing is an ongoing communication exchange with customers in a way that educates, informs and builds relationships over time. The part over time is important because it is only over time that trust can be created. With confidence, a community is built organically around products and services and these customers are as excited about the products as you are - they become advocates, faithful evangelists, loyal customers and often friends. Marketing is really a great way to identify what attracts people and makes them excited about your brand and gives it to them, get them involved in the process, and yes, the best part, build great friendships in the process. "

According to the professor. Faruque "Agricultural marketing includes all the operations involved in the movement of agricultural products from producer to final consumer. Agricultural marketing therefore includes operations such as collection, classification, processing, conservation, transport and financing. "

Objective of the study and sources of data collection

This document is an attempt to highlight the role of the marketing of organic products. The research document was based entirely on secondary data. The sources used were books, magazines, reports and a website.

Discussion

According to available statistics, India's ranking in terms of global organic agricultural land was in 9th place and in terms of total number of producers in 1st place according to 2016 data (Source: FIBL & IFOAM Year Book 2016).

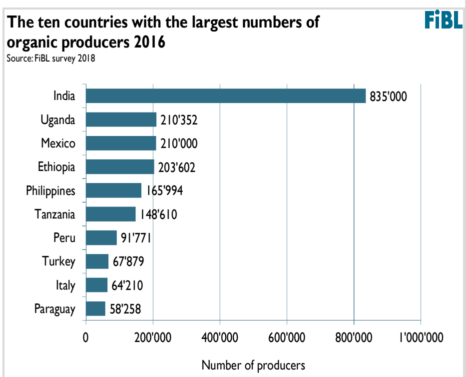

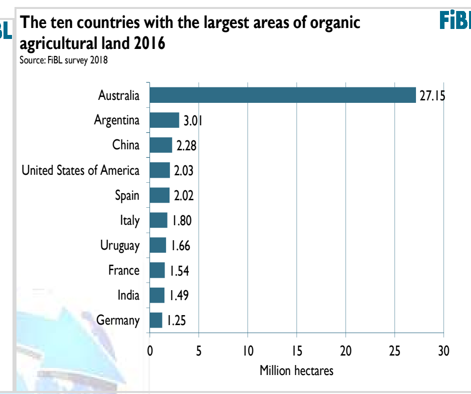

The graph above shows that the number of organic producers is the highest in the world, but the ninth for organic land, which shows a small property of Indian farmers. In India, 8.35,000 hold only 1.49 million hectares, but Australia with the largest area (27.15 million hectares) in organic farming, not even in the top 10 countries that have a large number of producers.

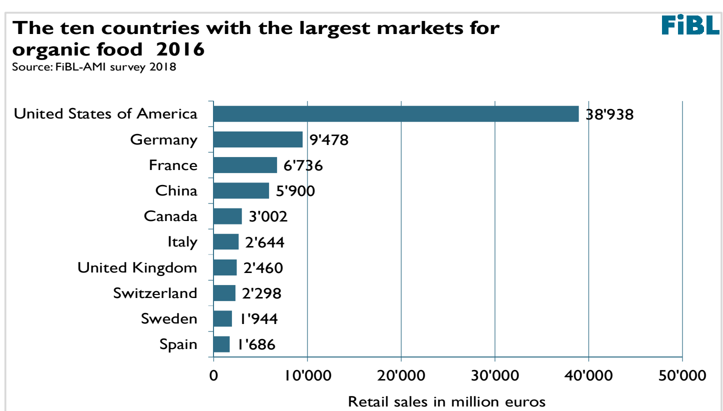

The United States of America has the largest market for organic food, but in the area under organic farming, the United States is in 4th position, this means that the United States has an internal market for the sale of products. organic. India ranks first in number of farmers and 9th in organic agricultural land but for the organic market not in the top ten because each year more than 50% of organic

products are exported by India. It shows a low demand for organic products in India. If, due to the commercialization of the demand for organic products, the demand increases, only farmers adopt organic farming.

In an interview during the Hindustan era, Mr. KD Sharma, an organic farmer from Theog a tehsil in Shimla district, said: "I read somewhere that the use of chemicals in the agriculture was destroying the land. I opted for organic farming to protect my fields not for myself but for future generations. People are less aware of organic products. It is difficult to convince people who drop out to buy our products. ”

Kirti Kumar from Ribba village in Kinnaur district said: "The government should promote organic farming and there should be a market where only organic products should be kept for sale".

Mr. Rattan Chand de Solan also believes that encouraging farmers for organic farming is only possible by providing a market and a good atmosphere that are favorable to them.

As above, many organic farmers all over India believe that the lack of market is a constraint in the adoption of organic farming.

Conclusion

From the above discussion, we can say that a strong marketing strategy is needed for organic products. If the demand for organic products is created by marketing; farmers will be motivated to adopt the organic farming method. Today, only a higher class of society can buy organic products because of the high prices of organic products, but if a large number of farmers adopt this method, production will increase and prices will fall and can be financed by a large number of consumers. agriculture will have a positive impact on our economy and our environment.

References

• Pingali Venugopal, Ram Kaundinya (2014) Marketing of agricultural inputs in India
• Priyanka Parvathi and Hermann Waibel (2013) Fair trade and organic farming in developing countries: a review. Journal of International Food & Agribusiness Marketing Vol 25.
• Mary A Keith (2016) Health benefits of organic food: environmental effect. Journal of Nutrition Education and Behavior.
• agritec.tnau.ac.in
• www.omafra.gov.on.ca
• www.Organicconsumers.org
• www.ifoam.bio
• FIBL & IFOAM 2018 directory
• Annual report of the Government of India by the Ministry of Agriculture, Cooperation and Farmers' Welfare 2016-17
• www.Hindustantimes.com

ISSN : 2348-7143
December 2019

"A Study on 'Industry 4.0'in the Context of Indian Economy"

Dr. Razeka Khan
(Assistant Professor),
Department of Commerce, Hislop College, Nagpur.

Abstract:

Technology is more innovative and advanced than ever before. Companies can now create interior products and solutions that were hard to imagine a decade ago. The rapid development of information technology, computing power, analytics and hardware has further converged towards the concept of Industry 4.0. Industry 4.0 uses IIoT, cyber physical systems (CPS) and cloud data sharing to develop smart manufacturing systems. Under the auspices of national and local government initiatives such as Digital India and Make in India for Indian industries, they are looking to adopt the best in-class manufacturing infrastructure to support the volatile industrial environment and take advantage of the tremendous opportunities ahead. To achieve industrial competitiveness, Industry 4.0 will play a vital role in achieving industrial competitiveness. This paper is an attempt to assess the current state of Industry 4.0 in India, its opportunities, challenges, scope, role and government initiatives to develop Industry 4.0.

Keywords: Industry 4.0 (I4.0), Internet of Things (IoT), Artificial Intelligence (AI), Physical Physical Systems (CPS), Small and Medium Enterprises (MSME).

Introduction:

The world around us changes daily with the development of human civilization. Therefore, the technical and technological developments of production are also changing.

Industry 4.0 is the subsection of the fourth industrial revolution that relates to industry. Although the terms "Industry 4.0" and "Fourth Industrial Revolution" are often used interchangeably, "Industry 4.0" factories have wireless powered machines and sensors, connected to a system that can visualize the entire production line and make decisions on it in particular.

Industry 4.0 relies on a mixture of emerging technologies such as data volumes, computing power, the Internet of Things (IoT), business analytics, augmented reality, elementary design, artificial intelligence, advanced robotics, simulation, additional manufacturing, sensor-based technologies, and cyberspace systems Physical. Industry 4.0 will mean the convergence of real and virtual worlds - the next stage in combining modern and traditional technologies in manufacturing. This will result in "Smart Factory", categorized by diversity, resource efficiency, ergonomic design, and direct integration with manufacturing business partners.

From industry 1.0 to industry 4.0:

The first industrial revolution (I1.0) arose with water and steam energy to move from human labor to mechanical manufacturing. The second industrial revolution (I2.0) that built on electric power to create mass production. After seeing continuous progress on the back of mechanization and electricity and the emergence of the assembly line over two centuries, the global manufacturing industry adopted information technology in the 1960s, when computers became at the forefront of development, simplifying the human effort. The Third Industrial Revolution (I3.0) used electronics and information technology to automate manufacturing. Fourth (I4.0) is the current trend of automation and data exchange in manufacturing technologies. From then until now, both IT and operational technology have come a long way, unleashing a wide range of capabilities on factory floor with Industry 4.0.

Objectives and methodology of the study:

The objectives of this paper are to highlight the following areas:

ISSN : 2348-7143
December 2019

1. To study the concept of "Industry 4.0".
2. To know the current state of Industry 4.0 in India.
3. To know the opportunities and challenges for the adoption of Industry 4.0 in India.
4. To explore the role and initiatives of the government to develop Industry 4.0 in India.
5. Proposing the necessary improvement to make the proper higher education system to achieve sustainable development.

The current study is descriptive. The present study information was obtained from a secondary source from standard books and magazines, the Internet, websites and research articles published in journals.

Industry Accreditation Opportunities 4.0:

• The adoption of robotics and automation system would shorten the production cycle, reduce the time to market and make ineffective use of resources.

Advanced analyzes that help to enhance quality and production capacity. The model will shift towards preventing and predicting defects through data analyzes.

• The Internet of Things and the ability to connect the machine to a machine and machine for people can tighten the supply chain and reduce implementation times.

The digitization of different business processes will provide cost savings and a better experience for customers and employees.

Industry Accreditation Challenges 4.0:

• Lack of information about technologies, vendors and IT outsourcing partners that can assist in implementing the core initiative.

Lack of internal talent to support the publication and development of industry initiatives 4.0.

• The lack of unified leadership that makes coordination between units a problem in the company.

Complications of merging data from different sources to enable initial communication.

Lack of courage to launch the basic digitization plan.

• Reliability and stability required for critical machine-to-machine communication (M2M), including very short and stable latency times.

Lack of sufficient skills to accelerate the transition to the Fourth Industrial Revolution.

Low senior management commitment.

Insufficient staff qualification.

• Maintaining the integrity of production processes.

Lack of research and specialized personnel

• Strong training and network infrastructure

Manufacturing technology analysts in India believe that companies in India need to upgrade talent in their factories to meet the challenges presented by Industry 4.0. They should invest in raising the level of employees and expanding their competencies in the areas of digital analytics and technology. They also need to invest in changing the current business culture. Continuous upskilling will prepare them for the changing environment and make them ready for future learning.

The current state of the industry 4.0 in India:

At present, India lags behind its global peers in adopting Industry 4.0. Much of the post-electrifying Indian manufacturing sector with the use of technology is still limited to systems that operate independently of each other. The integration of physical systems onto Internet platforms, the basic foundation of Industry 4.0, is still in its infancy. Moreover, the MSME sector has very little access to automation technology due to the high cost barrier.

The current scenario to include Industry 4.0 in India can be called in the following way:

1. Lack of awareness of technology.
2. Not willing to adopt new technologies.
3. The availability of cheap labor begins with the reluctance to adopt automation.
4. The lack of a set of skills to adopt automation.

ISSN : 2348-7143
December 2019

5. The volume of products is not very high, so the adoption of automation increases the return on investment for investments.

The role of government:

The Indian government has a crucial stakeholder role in the 4.0 Industrial Revolution. Placing the SME sector in India at the forefront of the Fourth Industrial Revolution will need a major push in terms of infrastructure, funds, technical knowledge and exposure - where government intervention can have a major impact and make industry benefits 4.0 affordable under the pyramid. Moreover, the government's role in the Industry Story 4.0 in India goes beyond simply empowering the MSME sector. Given the strong role of advanced technology in Industry 4.0, there is also a need to clarify requirements for basic skills of Industry 4.0 through education and empowerment. Best practices from countries that have succeeded in Industry 4.0, such as Germany, show that the government has a strong role to play here as well by enforcing relevant curricula in educational institutions as well as in vocational training infrastructure. By partnering with industry, the government can use the vast research infrastructure to encourage innovation and learning about Industry 4.0. The role of government as a facilitator is not only to provide support to the manufacturing sector, but also takes reform steps to encourage wider adoption. By taking references from countries like Germany, the government can propose an appropriate regulatory framework, develop competitiveness and forge a favorable policy environment for an enabling I4.0 ecosystem in the country. The government can also play an important role in encouraging employment and bridging skills gaps for the successful implementation of I4.0.

The government has taken a number of policy initiatives and reforms, such as implementing GST and easing the FDI policy. The government aims to increase the share of manufacturing in gross domestic product to 25 per cent from the current 17 per cent by 2022.

Government Industry Initiatives 4.0:

In 2015, the Indian government launched the IoT policy aimed at technological advancement, skills development, and building IoT products specific to Indian requirements, thus occupying a large share in the global IoT market. In addition, the government is formulating a National Advanced Manufacturing Policy to enhance India's global competitiveness. The government recently announced the launch of a mission on cyber physical systems (CPS) and has allocated an initial package of Rs 100 million to start. Once fully implemented, these plans will be key tools for enhancing the contribution of industrial production.

National Industrialization Policy, 2017: In July 2017, the government instituted a new policy to raise the manufacturing sector's share to 25 percent of GDP by integrating the Make in India initiative, focusing on adopting digital platforms for I4.0.

Center of Excellence (CoE) on Information Technology for Industry 4.0: This center will serve as a knowledge center for business and startup companies, and spread the concept of IT and its application in I4.0

The National Artificial Intelligence Program: In the 1919-2018 budget, the government announced that NITI Aayog would develop a roadmap for the national AI program focused on developing new AI applications.

• Physical-cyber systems mission: According to ITU budget 2018-19, the Ministry of Science and Technology will launch the CPS mission to support the creation of CoE for training in robotics, AI, digital manufacturing, etc.

Industry Scope 4.0 in India:

During the past few decades of the twentieth century, Industry 3.0 was a huge leap forward - the emergence of automation and computer systems that ruled the industrial landscape. However, in India, we did not take advantage of the opportunities that came with Industry 3.0 due to access to limited software and adequate labor availability. Many Indian manufacturers were still stuck in

Industry 2.5, with severe human dependency and paperwork. India is now ready to proceed directly to the next revolution, i.e. industry 4.0, where machines will be equipped with the ability to communicate. The various sectors that have already adopted Industry 4.0 in India are FMCG, Telecom and Healthcare companies.

Suggestions:

• There is a need to raise the level of talent within factories instead of replacing them, as well as investing in capacity building and cultural change.

• Raising the level of the workforce in the areas of analytics and digital technologies for the changing environment to maintain its importance and make it ready for future learning.

Utilize emerging technologies across the entire enterprise value chain and external deployment in inter-organization supply chain networks. To provide smart insight and smarter and smarter decisions, effective use of AI and machine learning from real-time data obtained from the value chain.

• A strong ecosystem is needed for partners, such as startups and technology providers, who will develop accessible and affordable technology to enable this revolution.

Academics can conduct research and development to advance advanced technology.

Conclusion:

A fourth industrial revolution (I4.0) is on its way to occupying the world and is likely to provide great opportunities. Organizations that do not convert to them are at great risk of disturbance. By adopting Industry 4.0, we will have a major competitive advantage over global competitors in the economy. But first of all, we need to have the essence of speed in order to seize this opportunity and achieve our goal. Industry associations could take the lead in adopting I4.0 in India. In general, adopting I4.0 on a large scale will require collaborative efforts of industry associations by taking initiatives to define technological developments, infrastructure creation, political needs, assess impact on sectors and plan a roadmap for increasing the workforce. The government can focus on improving the ease of doing business and attracting foreign direct investment in space through policy reforms. Cooperation between countries, companies and academia would spur I4.0 accreditation. Hence, it is necessary to communicate ideas that players in the corporate and government sectors will benefit if Industry 4.0 is together.

References:

• "Industry 4.0 India Inc. Prepares for Change" - All India Management Association, KPMG March 2018.

"Study on the Impact of Industry 4.0 in India" Sagar BS, Praveen D Jadhav, - IARJSET, ISSN (Online) 2393-8021 ISSN (Print) 2394-1588, International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology REPSE-17, Sri Venkateshwara College Engineering, Bengaluru Vol. 4, Special Issue 7, May 2017

India's "Readiness for Industry 4.0" - CII, Grant Thornton, instinct for growth,

Industry 4.0: Future Concepts and New Insights for the Future Development Plant by Dragan, Jelena, Davor, SINTEZA 2016 International

Impact Of Goods And Services Tax On Indian Economy

Vijay Rahangdale
Assistant Professor Department of Economics Arvindbabu Deshmukh Mahavidyalaya, Bharsingi

Abstract

To operate any state or government under a capitalist, socialist or mixed economy, one thing is common to generate income through the taxes of those who come to the state. . After the independence of India, many tax reforms took place, but one of them is the "quick fix" of all indirect taxes, ie the GST (Good and Service Tax), which will fill public finances to stimulate slow economic growth. In this research document, the research wants to do a micro-study with certain objectives for the new tax reform of the goods and services tax that was implemented on July 01, 2017 in India. The researcher found that in the short term, the fertility of the GST is not yet fully visible, but the researcher hopes that in the long term, the GST will be the backbone of the Indian tax system.

Keywords: capitalist, GST, mixed economy, Silver bullet, socialist.

1. Introduction

1.1 What is the tax

Tax derived from the Latin word "taxare" which means that to estimate. A tax imposed by the government to generate income in the form of direct or indirect taxes.

1.2 History of taxation

(I) Around 3000 AC-2800 BC in ancient Egypt taxation system established by the first dynasty of the ancient kingdoms.

(II) In India, the tax system has been described in the reference book "Manu Smirti" and "Arthashytra".

(III) Islamic leaders like Aurangzeb raised Jizya in 1679.

1.3 Reform of indirect taxation

(I) In 1974, the L.K. Jha commission proposed the introduction of VAT.

(II) In 1986, Introduction of MOODVAT.

(III) In 1991, the Chelliah committee suggested implementing VAT or GST.

(IV) In 1994, Introduction of the tax on services at the rate of 5%.

(V) In 2003, VAT applied to Hariyana.

(VI) In 2004, MODVAT was abolished.

(VII) In 2004-2006, VAT was applied in 26 other States.

(VIII) The GST came into effect on April 1, 2017.

2. Literature review

- Vasanthagopal (2011) since the GST is taking a big leap forward and giving impetus to Indian economic changes.
- Bird (2012) summarizes the impact of the GST helps integrate sales tax into Canada.
- Garg (2014) has argued that the GST will strengthen our free market economy.
- Kumar (2014) explains the complex tax structure and how the GST will help develop a national common market.
- Nishitha Gupta (2014) in his study explained the advantage of the GST on collective gains for agriculture, trade and industry.
- Saravanan Vekadasalam (2014) argued that out of ten, seven Asian countries applied the GST, out of seven countries; Singapore shows a positive relationship with their national development.
-

3. Objective of the study

1: Study the concept of TPS.

2: Understand how the GST works in India.

3: Know the pros and cons of the contents of the GST toIndian.

4: To study the impact of the GST on the Indian economy.

4. Research methodology

The study is carried out using secondary data collected from government reports, the publication of various websites, national and international journals that have focused on various aspects of the GST.

5. Result and discussion

5.1 Concept of TPS

The main idea of the GST is to replace existing indirect taxes such as sales tax, value added tax, service tax, excise duty. The GST will cover the consumption of goods and services and the sale of manufactured goods. The GST will help reduce the cascading effect of the indirect tax outflow.

Table No.1.State in India who confirm GST constitution amendment bill

Sr.No	State	Passed on
1	Asam	12 August 2016
2	Bihar	16 August 2016
3	Jharkhand	17 August 2016
4	Himachal Pradesh	22 August 2016
5	Chhattisgarh	22 August 2016
6	Gujarat	23 August 2016
7	Madya Pradesh	24 August 2016
8	Delhi	24 August 2016
9	Nagaland	26 August 2016
10	Maharashtra	29 August 2016
11	Hariyana	29 August 2016
12	Sikkim	30 August 2016
13	Telangana	30 August 2016
14	Mizoram	30 August 2016
15	Goa	31 August 2016
16	Odisha	01 September 2016
17	Puduchery	01 September 2016
18	Rajsthan	02 September 2016
19	Andhra Pradesh	08 September 2016
20	Arunachal Pradesh	08 September 2016
21	Meghalaya	09 September 2016
22	Punjab	12 September 2016
23.	Tripura	26 September 2016

The table above shows the state and union territories that are confirming the GST Constitution **Amendment Bill to achieve the goal of a national tax system.**

5.2 How GST works in India

GST rate decided by the TPS council meeting. The head of the GST council is the Union's Minister of Finance and the council has 33 members.

5.3 Types of GST

(I) SGST: It is collected by state and union territories.

ISSN : 2348-7143
December 2019

(II) CGST: It is collected by the central government.

(III) IGST: It is collected by the central government when the location of the suppliers of goods, services and the place of consumption lives in a different State.

5.4 GST rate

Table No.2: GST rate (some countries)

Country	**Rate of GST**
Australia	10 %
France	19.6 %
Canada	5 %
Germany	19%
Japan	5 %
Singapore	7 %
Sweden	25 %
New Zeeland	15 %

The above table shows that Canada has a low GST tax rate compare to other countries. In India, the government has proposed a four-tire tax structure for all goods and services under the slabs 5%,12%,18%, and 28%.

Table No.3: Different GST rate on various product

Tax rate	Products
0.25%	Cut and semi-polished stone
5%	Edible oil, tea and coffee, coal, Indian sweets, lifesaving drugs
12%	Computers and processed foods
15%	Hair Oil, toothpaste and soaps, capital goods and industrial intermediaries
28%	Small cars, AC, Refrigerators, premium cars, cigarettes, high-end motorcycles

The above table show that the tax rate of GST varies from minimum 0.25% to maximum 28% which may change according to need of nation by GST council.

5.5 Elements of zero VAT:

(i) Hulled cereal grains such as barley, wheat, oats, etc. (ii) Bones and horn - unworked grains and waste products. (iii) All types of salt. (iv) Palmyra Jaggery. (v) Kajal (vi) Picture books, coloring books or drawing books for children. (vii) Human hair (viii) Sanitary napkins (ix) Music book (x) vegetables preserved using various techniques, including brine and other preservatives which are not suitable for immediate human consumption.

5.6 Benefits of the GST

I. The GST will help reduce the cascading effect of indirect taxes.

II. Many small merchants and service providers will benefit from a higher GST registration threshold (the GST threshold is 20 lakhrupees)

III. The small business tax burden will be reduced by the GST composition regime.

IV. GST is a super simple process for forming registration and filing returns based on the online system.

V. Previously, VAT, excise and service tax had returned, but now, due to the number of tax returns to complete, the GST has dropped.

VI. For differential treatment of e-commerce operators and confusing compliance, the GST has been removed.

VII. The logistics cost of GST will be reduced and this will help establish warehouses in a strategic location.

VII. The GST has imposed accountability and regulation on industries in the unorganized sector.

5.6 Disadvantages of the GST

(I) The GST will increase the cost of purchasing software and training employees to use GST software effectively.

(II) Small and medium-sized businesses struggled to quickly grasp the nuances of the GST tax system.

(III) The GST will gradually increase the costs for small businesses to hire tax specialists.

(IV) The GST was implemented on July 1, 2017, businesses are having difficulty obtaining an old adjusted tax structure for the first three months (April, May, June) in their balance sheets.

(V) The GST is an online taxation system that may be difficult for some small businesses to adopt.

(VI) Small and medium-sized enterprises in the manufacturing sectors will have a higher tax burden, because previously, companies with sales exceeding 1.5 crore had to pay excise duty, but now under GST , all companies with a turnover of more than 20 lakhs will have to pay 6% GST.

5.7 Impact of the GST on the Indian economy

(I) Simplification of the tax structure

The GST is based on the concept of "one nation, one market, one tax". It is a single tax, so the customer and the manufacturer have a clear idea of the amount of tax they can charge and its basis.

(II) Promote production

For the retail industries because of the GST rate, the taxes have gone down, so the end consumer will pay **less tax.**

(III) Support for SMEs

SMEs now pay taxes based on their annual turnover. If SMEs cross rupees, 1.5 core annual turnover must pay 1% GST and more than 50 lakh crores necessary to pay 6% GST.

(IV) Reinforced Pan-Indian operation

Companies now easily transport their goods across India.

(V) Increase in exports

The GST has reduced customs duties on the export of goods, which will increase the rate of export to the country.

(VI) Increase competitiveness

After April 1, 2017, the price of goods and services drops, so it is possible to increase production, which creates competition with the market for goods and services.

6. Conclusion

The GST is "a nation, a market, a tax" designed to support and improve a country's economic process. To date, more than 150 countries have applied the GST. The GST is expected to provide the necessary stimulus for economic growth in India by reshaping the current base of indirect taxation towards the free flow of goods and services in the economy and further eliminating the cascading result of the tax on tax. . The introduction of the GST will also make Indian products competitive in the domestic and international markets. The GST is expected to help other Indian organizations make their mark on international markets. In the short term, the impact of the GST on various sectors of the Indian economy shows both a positive and negative impact, which is why, in the long term, the GST will appear as a standard tool for collecting indirect taxes. There are still changes to come under the GST, in the hope of a positive contribution of the GST growth rate in the Indian economy.

7. References

(1) Bird, Richard M. (2012), The GST: Creating an integrated Sale Tax in a Federal Country, School of Public Policy, SPP Research Paper, 5 (12), 1-38.

ISSN : 2348-7143
December 2019

(2) Garg, Girish (2014). Basic and characteristic concept of the goods and services tax in India. International Journal of Scientific Research Management, 2 (2), 542-459.

(3) Kumar, Nitin (2014), Good and Service Tax in India: A way forward Global Journal of Multidisciplinary Studies, 3 (6), 216-225.

(4) Nishitha Gupta, Tax on goods and services: its implementation on the Indian economy, CASIRAJ Volume 5 Number 3 (2014). ISSN2319-9202, page no.126-133.

(5) Saravan Venkadadasalam, Implementation of Good and Service Tax (GST): An Analysis of ASEAN state using Least Square Dummy Variable Model (LSDVM) International Conference on Economics, Education and Human Sciences (ICEEH 14) 10- December 11, 2014 Bali (Indonesia), Pg. N °. 7-9.

(6) Vasanthagopal, Dr R (2011). GST in India, A big bond in Indirect Taxation System, International Trade, Economics, and Finance Journals, 2 (2), 144-146.

ISSN : 2348-7143
December 2019

"Implementation of Goods & Service Tax (GST) in India Emerging Opportunities & Challenges"

Prof. Sandip S. Tajane
M.Com, M.Phil, MA(ECO.) B.ed, GDCA.
Anand Niketan College, Warora Chandrapur (Maharashtra)

Abstract:

The Goods and Services Tax (GST), implemented on July 1, 2017, is considered a major tax reform until it was implemented in India since independence in 1947. The GST was to be implemented in April 2010, but was postponed due to political and conflict issues. stakeholder interest. The main objective behind the development of the GST is to subsume all kinds of indirect taxes in India like central excise tax, VAT / sales tax, service tax, etc. and to implement a taxation system in India. The GST-based taxation system brings more transparency into the tax system and increases the GDP rate from 1% to 2% and reduces tax theft and corruption in the country. The document highlighted the background of the taxation system, the concept of the GST as well as important work, comparing the rates of the Indian taxation system with other world economies, and also presented in-depth coverage. benefits to various sectors of the Indian economy after lifting the GST and described some challenges in implementing the GST.

Introduction:-

The introduction of the GST in India is the historic reform of the indirect tax system that will have a structural impact on the contemporary Indian economy. The government. from India implemented historic tax reform in indirect taxes from July 1, 2017. Currently, more than 140 countries have implemented GST worldwide with the goal of maintaining transparency in the system and minimize tax evasion gradually and push the creation of new infrastructure to meet the growing expectations of industrial houses, farmers, traders and citizens of each country. It replaced the total indirect structure such as ascending excise, customs, head tax and service tax, etc. The GST will unify all indirect taxes under an umbrella to promote a common market in the country.

Goal of the study:

• Overview of the current structure of indirect taxation in India with justification for the introduction of the GST in India.

• Understand the basic concepts of the Goods and Services Tax (GST) with an empirical analysis of the GST model

• Examine the various opportunities and challenges after the implementation of the GST as well as a comparative study on the impact of taxes in the non-GST regime and the GST regime

Research Methodology

The study focuses on an in-depth study of secondary data collected in various books, government reports from various websites focused on various aspects of the goods and services tax.

Iii. Literature review

Ehtisham Ahmed and Satya Poddar (2009) studied "goods and services tax reforms and intergovernmental considerations in India" and found that the introduction of the GST would provide a simpler and more transparent taxation system with increased production and productivity of the economy in India. But the benefits of the GST depend critically on the rational conception of the GST.

R. Vasanthagopal (2011) studied "The GST in India: a big leap in the indirect tax system" and concluded that the transition to the GST from the complicated indirect tax system in India would be a positive step in the development of the Indian economy. The success of the GST will lead to its

ISSN : 2348-7143
December 2019

acceptance by more than 140 countries around the world and a new preferred form of indirect tax system in Asia as well.

Jaiprakash (2014) in his study indicated that the central and state level GST should provide more relief to industry, commerce, agriculture and consumers through more comprehensive coverage and wider compensation for input tax and compensation for service tax, subsum of several taxes in the GST and phasing out of the CST. The responses from industry and commerce are indeed encouraging. Thus, the GST offers us the best option to broaden our tax base and we should not miss this opportunity to introduce it when the circumstances are favorable enough and the economy is growing steadily with only slight inflation.

Nitin Kumar (2014) studied "The Goods and Services Tax - A Way Forward" and concluded that the implementation of the GST in India helped remove economic distortion from the current indirect tax system and should encourage an impartial tax structure, indifferent to geographic areas.

Nishitha Gupta (2014) in her study stated that the implementation of the GST in the Indian context would bring commercial benefits which were not affected by the VAT system and would essentially lead to economic development. The GST can therefore pave the way for collective gain for industry, commerce, agriculture and ordinary consumers as well as for central and state government.

Ms. Poonam (2017) in her study said that the introduction of the Goods and Services Tax (GST) would be a very important step in the area of indirect tax. Cascade or double taxation effects could be reduced by combining many central and state taxes. The tax burden on consumers will drop from approximately 25% to 30% after the introduction of the GST. After the introduction of the GST, Indian products would have become more competitive in the
national and international markets. This tax would instantly promote economic growth.

An overview of the current structure of indirect taxation

The growth and prosperity of any economy in the world depends exclusively on the income generated by indirect and direct taxes. Financing is the prerequisite force to create basic andcore infrastructure to facilitate trade, industry and other ancillary services. The government's fiscal policy aims to meet its legitimate need to collect tax revenue to finance public services and develop basic infrastructure gradually, which is an important instrument for stimulating industrial growth, promoting trade and commerce. and generate employment opportunities for young India. indirect taxes, as it existed until 30.06.2017, was based on three lists in the seventh annex to the constitution of India in 1950, which was based on the 1935 law of the Indian government.

The Ministry of Finance, Govt. India has launched numerous tax reforms and made structural changes to its economic policy in a gradual fashion to strengthen our tax system.

Let us examine the following model of transition from CST to VAT.

Illustrated Model No 1

Producer	Product	Input	Output	Value added	Cst say 10%	Vat Say 10%
Farmar	Wheat	10	30	20	--	--
Miller	Flour	30	50	20	5	2
Baker	Cake	50	90	40	9	4
Shopkeeper	Sale	90	100	10	10	1
				Total	24	7

Consumer Farmer Miller Baker

A farmer spends 10 rupees to produce wheat. The purchase cost for Miller is 30, for Baker and trader is 50 and 90 respectively. The sale price of the production they produce is 30, 50, 90 and 100. Under the sales tax system, tax is paid on the total production produced by the taxpayer. So here

ISSN : 2348-7143
December 2019

the amount to be paid by each producer if the tax rate is 10% will be 0, 5, 9 and 10 respectively. Now, in the case of VAT, the tax is only paid on the added value to products. And the added value in the first case is 20, in the second case, it is also 20, in the third, it is 40 and finally it is 10. If the VAT rate is 10%, the amounts to pay for each producer will be 0, 2, 4 and 1 rupee.

The total tax collected under the CST is "24 and under VAT it is" 7.

The multiplicity of taxes at the national and central levels has resulted in a complex indirect tax structure in the country with hidden costs for trade and industry. First, there is no uniform tax rate and structure among the states of our country. Second, there is a cascade of taxes due to the "tax on tax". No excise duty and service tax credits are paid at the manufacturing stage, but are available to traders while paying state sales tax or VAT and vice versa. Consequently, the prices of goods and services are artificially inflated to the extent of the "tax on tax".

Basic Concept Of The Gst

Indian industries are unable to compete in the global market due to various limitations of indirect taxes such as the complicated and comprehensive tax structure, lack of transparency and a larger legal dispute due to a different interpretation.

The GST is an indirect tax for the whole country, which will make India a unified common market. GST is a tax levied on the supply of goods and services, which will be shared between central and state governments in accordance with the GST Council.

IV. TYPES OF GST

• CGST (central TPS): the CGST is collected on the supply of goods and services within a State and the revenues collected belong to the central government.

• SGST (State GST): SGST is collected on the supply of goods and services in a state and the revenues collected belong to that state government.

• UTGST (Union Territories GST): Union territories in India are accounted for under a specialized tax regime called UTGST.

• IGST (integrated GST): Interstate commercial and commercial activities that involve the circulation of products and services will be collected from the IGST. IGST revenues are shared by the state and central governments at rates set by the authorities.

Comparison of the Non-GST Regime and the GST Regime Using a Case Study

- **Background of the Comparison**

Illustrated Model-II

Sale by	Value added	Non gst regime			Gst regime		
		Value of output	Tax @10%	Selling price	Value of output	Tax @10%	Selling price
Raw material supplied to manufaturer	--	100	10	110	100	10	110
Manufaturer to wholeseller	40	150	15	165	150	5	155
Wholeseller to retailer	35	200	20	220	190	4	194
Retailer to cunsumer	20	240	24	264	214	2.4	216.4

New GST Opportunities

1) The GST will empower Indian industrial houses and the shopping center.

2) The GST will encourage exporters to enter the world market

3) GST for ordinary consumers

4) Possibility of improving the central government and state tax revenues.

Impact of the GST on manufacturing sectors:
1) Reduced production cost
2) Hassle-free supply of goods
3) Increased compliance requirement
5) Regional exemptions

V. Conclusion

The reform of the historic indirect taxation and the most important since independence, that is to say the GST, was implemented from July 1, 2017 with a specific mission of "One Nation One Market and One Tax ". , end consumers, merchants, tax authorities and central and state government. To conclude, the GST prologue will help reduce the price distortion caused by fiscal policies, will also reduce the burden on the taxpayer by eliminating the tax cascade on several levels, help in an equal distribution of the tax burden between the manufacturing sector and services and lower the tax rate by broadening the tax base and reducing exemptions. It will help to set up a transparent and corruption-free tax administration. There will be many challenges in implementing the GST, which is expected in any economic reform initiated by the government. Negative impacts therefore cannot be ignored as a whole, but they can be brought about and corrective measures, including revisions in comprehensive reforms, can be initiated gradually for the best interest of the nation.

references

1. GST - A Practical Approach Author: Vashishtha Chaudhary, Ashu Dalmia, ShaifalyGirdharwal Edition: 3rd edition 2017
2. https://www.wikipedia.org
3. www.google.com
4. http://www.academia.edu
5. https://gst.taxmann.com
6. https://www.taxmann.com
7. http://www.gstindia.com/about/
8. Yojana Magazine - Goods and services tax - August 2017.

ISSN : 2348-7143
December 2019

Goods And Service Tax

Swati A. Saurangpate
Research Scholar Smt. KesharbaiLahotiMahavidyalaya, Amravati

Introduction

Broadly, there are two types of taxes - "Direct Taxes and Indirect Taxes". Direct taxes are called as such because they are a tax on income earned by an individual / entity and are paid directly by the individual / entity earning income to the government. Thus, the entity or the individual earning an income pays a tax on its taxable income determined in accordance with the provisions of the law to the government. Income tax slab rates are progressive, that is, they increase with increasing income. Direct taxes are therefore considered progressive since they increase with an increase in income and are directly proportional to income.

However, in the case of indirect taxes, these are included in the costs of goods and services (such as excise, customs duties, service tax, etc.) and are collected by the seller / supplier. of these goods / services to the final consumer of the goods / services and paid to the government. Thus, although the tax is payable by the consumer, it is paid to the government by the seller of goods or the service provider. The tax is therefore an indirect tax borne by one and paid by another. In addition these taxes being included in the cost of the product, are paid by all regardless of income level. Indirect taxes are therefore considered to be regressive in nature.

Taxpayer GST Compliance Requirement

The GST taxpayer will have to provide the following information at regular intervals:

• Download of invoicing data (B2B and B2C of great value)

• Download GSTR-1 (declaration containing supply data) which will be created on the basis of billing data and other data supplied by the taxpayer.

• Download data on incoming supplies (receipts or purchases) in the form of a GSTR-2 project from the GST portal created by the portal on the basis of GSTR-1 filed by the corresponding suppliers.

• Match purchases made with those downloaded from the GST portal. Finalize the same on the basis of your own purchase (incoming supply data) and download GSTR-2

• GSTR-3 file created by GST Portal based on GSTR-1 and 2 and other information and taxes paid.

• Similarly, there are other declarations for other categories of taxpayers such as occasional taxpayers or composition taxpayers.

The production API endpoints can only be consumed via MPLS lines. All APIs will be accessible via the HTTPS protocol. The benefits of API-based integration are:

• Consumption across technologies and platforms (mobile, tablets, desktops, etc.) according to individual requirements

• Automated data upload and download

• Ability to adapt to changes in taxation and other business rules and end-user usage models.

• Integration with client software (ERP, accounting systems) that taxpayers and others already use for their daily activities

Registration for SPG: Lot 2

The GSTN thanks all the candidates for their registration for the 2nd batch of SPG. The list of registrants is placed here. Applicants can verify that their contact details are entered correctly. Any anomaly can be reported to the GSTN.

All applicants have received a letter to send their eligibility documents to the GSTN office in order to reach them no later than May 30, 2017. The documents must be sent to the following address with the inscription "GSP Batch-2 Registration" written on the envelope.

ISSN : 2348-7143
December 2019

TPS supplier Suvidha (GSP)

With the constitutional amendment to the Goods and Services Tax promulgated by the Indian government, the deployment of the GST bill will be a collective effort of central and state governments, taxpayers and the provider of the IT platform. , namely GSTN, CBEC and state tax services. In addition to these main participants, there will be other stakeholders, for example central and state tax authorities, RBI, banks, tax specialists (tax preparers, chartered accountants, tax advocates, STP, etc.), financial services supplying companies such as ERP companies and suppliers of tax accounting software, etc.

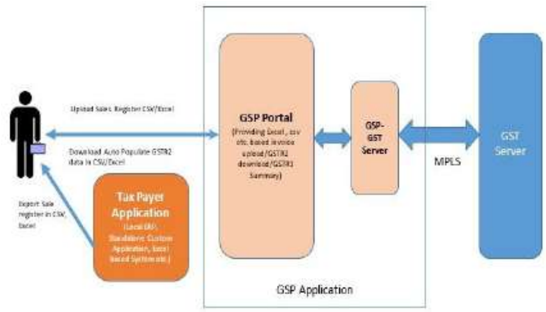

The GST system is going to have a G2B portal for taxpayers to access GST systems, however, this would not be the only way to interact with the GST system as a taxpayer through its choice of third-party applications, which will provide all user interfaces and convenience via desktop, mobile, other interfaces, will be able to interact with the TPS system. Third party applications will connect to the GST system via secure GST system APIs. All of these applications should be developed by third-party service providers who have received a generic name, GST Suvidha Provider or GSP. It is envisaged that GSPs will provide innovative and practical methods for taxpayers and other stakeholders to interact with GST systems, from the registration of the entity to the upload of invoice details to the filing of returns. Thus, there will be two sets of interactions, one between the user of the application and the GSP and the second between the GSP and the GST system. It is envisaged that the application provider and the GSP could be the same entity. Another version could where the data in the required format goes directly to the GSP-GST server. The diagram below gives the most generic case.

Advantages

• Reduce the burden of the common man, that is, the public will have to pay less money to buy the same products that used to be expensive.

• Increase in demand and consumption of goods.

• The increase in demand will increase the supply. Therefore, this will ultimately lead to an increase in the production of goods.

• Control of the circulation of black money, since the system normally followed by traders and traders will be subject to compulsory control.

• Stimulate the Indian economy in the long term.

Impact of the GST

The current total tax rate for the consumer products industry is approximately 22 to 24%. Under the GST, the tax rate averages 18-20 percent. Let's see how the new GST tax rates affect the main products of the sector:

Most significant gains and losses

Wondering who will win and who will lose from the new GST structure? Companies such as Marico will benefit from the variation in edible oil rates, and hair oil rates have also fallen in their favor. Colgate-Palmolive will also earn under GST because toothpaste will become cheaper now.

On the other hand, offering dried fruit at festivals will become an expensive affair now, as rates have gone from 4% to 5% to 12%. In addition, the rates of dairy products like ghee, butter and cheese increased from 4 to 5% on average to 12%. Companies like Amul and Nestlé are likely to adjust their product prices due to the GST.

Other aspects

• Reduction in logistics costs: the mass market consumer goods sector will also benefit from the GST by saving a considerable amount of logistics costs. Distribution costs for the consumer products sector currently represent 2-7% of total cost, but are expected to drop to 1.5% after the implementation of TPS software. Due to the smoother management of the supply chain with regard to the payment of the tax, the request for upstream credit and the elimination of the CST under the GST regime, there will be a reduction in costs in terms transport and storage of goods. The reduction in taxes and distribution costs should allow companies to lower the prices of consumer goods.

• Increase in effective tax rates: soft drinks have been placed in the highest tax bracket of 28% and will now attract an additional tax of 12%. Beverage companies stated that the effective tax rate of 40 per cent on sugared carbonated water and flavored water under the GST was contrary to stated policy of maintaining parity with the existing weighted average tax, which is significantly less than 40 percent.

"This increase will have a negative ripple effect and harm the entire ecosystem of farmers, retailers, distributors and bottlers in India. This tax increase will further limit the growth of the beverage industry, "said the Indian Beverage Association (IBA) in a statement.

There are cases where the tax rate under the GST is higher than current tax rates, and in such cases, several dealers may increase their inventory levels as the GST approaches. On the other hand, in cases where the rate of GST is lower than the current tax rates, dealers would try to keep a minimum stock and have the stock still before the GST begins.

Conclusions

Tax policies play an important role in the economy because of their impact on both efficiency and equity. A good tax system should take into account income distribution problems and, at the same time, seek to generate tax revenue to support public spending on public services and infrastructure development. Cascading tax revenues have differential impacts on businesses in the economy, with a relatively high burden for those who do not get full compensation. This results in a loss of income and well-being for the affected economy. The tax reforms underway on the transition to a tax on goods and services would have an impact on the national economy. International trade, businesses and consumers

The GST is not just VAT plus service tax, but a major improvement over the previous system of disjointed VAT and service tax - a justified step forward. India is a federal republic, and therefore the GST will be implemented simultaneously by the central and state governments as central GST and state GST respectively, and it appears that there will be different tax rates. . However, a single rate would help maintain simplicity and transparency by treating all goods and services on an equal basis without giving special treatment to certain "special" goods and / or services. This will reduce litigation over classification issues. With respect to exports, the tax to be collected under the destination principle, that is, exports should be tax free and imports should be taxed at the same rate as domestic products. It is expected that the SEZs will be exempt from the GST levy. It is also expected that the implementation of the GST in the Indian context will bring commercial benefits which have not been affected by the VAT system and would essentially lead to economic development. The GST can therefore pave the way for collective gain for industry, commerce, agriculture and ordinary consumers as well as for central and state government.

• The GST influences their consumption behavior.

• The GST affects their consumption of goods with the consumption of more goods.

ISSN : 2348-7143
December 2019

- The GST affects luxury goods.
- Effect of the GST on retail trade in India.
- The GST benefits trade and agriculture.
- The GST influences their consumption behavior.
- TPS requirement Suvidha Kendra nearby
- The GST is useful for the consumer

References

1) AgogoMawuli (2014): "Goods and Services Tax - An Assessment", paper presented at the PNG Taxation Research and Review Symposium, Holiday Inn, Port Moresby, 29-30.

2) Dr R. Vasanthagopal (2011), "The GST in India: A Big Jump in the Indirect Tax System", International Journal of Trade, Economics and Finance, vol. 2, n ° 2, April 2011.

3) EhtishamAhamad and SatyaPoddar (2009), "Goods and Services Tax Reforms and Intergovernmental Considerations in India", "Asia Research Center", LSE, 2009.

4) Girish Garg, (2014), "Basic Concepts and Features of the Goods and Services Tax in India".

ISSN : 2348-7143
December 2019

Challenges Faced By Educated Unemployed Youth in India

Pankaj Dharmapal Mandape
(Assistant Professor Economics (CHB) - Dhanwate National College)
Congress Nagar, Nagpur.

Abstract:

In India, there has been an alarming phase of mass unemployment among educated young people. Graduates and graduates roam the job-seeking positions. When there is a downturn in the economy, there is an increase in the number of unemployed people without education. door. Many suicide cases among young unemployed people are a hallmark of our time.

KEYWORDS:
Knowledge, unemployed, employees, youth, education and training.

Introduction

India faces a number of problems today. But the problem of youth unemployment is the most serious. Of course, the problem of youth unemployment has appeared in almost all countries. The number of young unemployed people in our country has already reached an alarming proportion and continues to increase every year.

The challenges faced by educated unemployed youth in India

In India, around 600 million people are under the age of 25 and almost 70% of the total population is under the age of 40. Almost 40% of the Indian population is between 13 and 35 years old, which is defined as young according to the national youth policy. Such a population of young people is not only exceptional in India but also in the world. In the event that this demographic dividend is not used properly, it can result in a demographic disaster in India. The young person will then not be on the right track.

The reason may be an unnecessary burden in the form of competition, unemployment, lack of professional skills and skill-based jobs, etc. Today, young Indians are also facing acute pressure in all areas, from getting a job to job performance.

Over the next decade, India's workforce is expected to grow by more than 8 million a year. More and more young people will enter the job market. The real challenge for policy makers is therefore to create enough jobs in the market for this educated workforce to lead the youth and the nation.

Some key areas of concern for the education of today's youth

Education is above all the primary concern of young people in India. Young Indians demand better education, job-oriented training and a better future. Young people also want skills-based education and job placement to be part of each higher institution. More emphasis should be placed on career-oriented courses and there should be a link to the real life scenario rather than just bookish. Young people in non-urban areas generally lack good communication skills. It is also one of the major concerns because it hinders obtaining a job and progression.

Employment

Youth unemployment in India is increasing. According to the World Development Report 2013, 9% of men and 11% of women aged 15 to 24 are unemployed. According to 2009-2010 data, 9.7% of young men and 18.7% of young women in India were unemployed. Globally, the chances of unemployment for young people are three times higher than for adults. The global financial crisis hit young people first, then adults. Still according to the survey by the National Organization for Sample Surveys, unemployment among young people among the illiterate is lower than that of educated young people. Because illiterate young people are ready to do all kinds of work while educated people

are only looking for jobs in their respective fields. Young graduates suffer the most when it comes to getting a job.

Corruption

Today's youth are more concerned with the problem of corruption. Corruption must be rooted outside the country. Young people in India need to know what they want and how they want because good and bad coexist in society. Today we report everything related to success in terms of money. But success is more than that. Young people must take inspiration from their role model and live their lives with pride.

Lack of industrial and technical training

Lack of industrial and technical training is also one of the main causes, contributing to the mass unemployment of young educated men in India. There are very few technical and engineering institutions in the country and secondly, technical education is so expensive that ordinary people cannot afford to admit their pupils to these institutions.

Mentality

Our educated young men suffer from a strange disease. They are jostling forward after the splendor of work in urban offices; they do not want to settle in the villages. They have something of a village phobia. Above all, after having received an education in the towns and villages, they prefer to starve to death in the towns to settle in their villages and do their ancestral work. This mentality of our educated young men must be changed. They must be made to believe that there is no loss of dignity on their part, if they do manual work, honestly and sincerely. "Each job has its own vanity".

Alarming population growth rate

The most important factor is the alarming population growth. We can see that the population is growing rapidly, but there is no expansion of the corresponding employment routes.

Women - Social security and restrictions

The opening up of the Indian economy has created increased employment opportunities for women workers, particularly in IT, retail, travel and tourism. However, their full commitment remains limited due to problems of biased attitudes regarding the personal safety of colleagues and social customs. Faced with ineffective protection, young workers choose jobs for safety reasons or extend their studies. Various studies have indicated that marriage is one of the main causes of the withdrawal of women workers from the labor market.

Suggestions

To solve the problem, a change of perspective is also necessary. It is a fact that no government can provide employment for all unemployed youth.

Practical education system

Therefore, our education system should be more practical. Vocational education can provide greater employment opportunities for our young people.

Revival of small craft industries:

By reviving the cottage and small industries, the problem of rural unemployment can also be resolved.

Population explosion control:

However, all of this will be of no use unless the population explosion is brought under control. In fact, hunger, distress and unemployment will reign on the earth unless the birth rate is reduced to an optimal level.

Job exchanges:

Job exchanges play an important role in helping young people find jobs. They also help them start independent businesses through career counseling activities. The main functions of scholarships are the registration of jobseekers' applications and their notification of job offers, the collection and dissemination of information on the labor market, the vocational guidance of students and young people. 'employment.

Professional training:

Huge gap between supply and demand for skills, India has taken the initiative to develop a vocational training system. Under the system, young people receive skills training. The main objective of the program is to provide useful skills for school leavers, existing workers and IT graduates. The employability of young people must be strengthened by skills development and vocational training.

Conclusion

Educated youth are the pillar of a nation's future destiny. It is the educated young men and women, on whose shoulder lies the great responsibility of making India a socialist idealist state. Our young men, for their part, must make it a principle not to run after the outward brilliance of urban life, but rather to settle in the villages, thus contributing their quota of services to the construction of our villages.

Reference

1) Youth employment and unemployment in India, Indira Gandhi Institute for Development Research, Mumbai, April (2011) |
2) Economic study 2010-2011, Department of Economic Affairs, Ministry of Finance. New Delhi: Government of India (2012) |
3) Young people: Towards decent work: promoting youth employment - Meeting the challenge. International Labor Organization, Geneva. ILO (2006) |
4) Sai, M. (2012) Eleventh five-year plan, 2007-2012. Flight. 1, inclusive growth. New Delhi: Planning Commission, Government of India. |
5) Visaria, P (1998) What struck this land of plenty? A special report. Tehelka 9 (15), April 14: 12-22, New Delhi. The job challenge in India - Creating jobs, helping workers. New Delhi: Oxford University Press.
6) http://www.mapsofindia.com/my-india/india/problems-faced-by-youth-in-india. |

RESEARCH JOURNEY

i.

Contribution Of Ngos Towards Women Empowerment In India

Dr. Harinder Kour
Assistant Professor Department of Commerce Hislop College Nagpur

Abstract

NGOs are very important for the development of India. Indian society with deep-rooted socio-cultural values continues to affect progress in the empowerment of women in society. The need of the hour is a free society, where there should be no room for gender superiority. Women's empowerment is felt because of their status in society from the start. NGOs in India play a very crucial role in empowering women. Women's empowerment can be achieved by addressing human rights, social empowerment, educational empowerment, economic and professional freedom, political empowerment and legal knowledge. This article studies the role of NGOs in development. This document mainly addresses the importance of empowering women and the contribution of NGOs to the empowerment of women, with examples. It also studies the difficulties encountered by NGOs and the solutions to improve social services.

Keywords: NGO, women's empowerment, development

Introduction:

NGOs are voluntary organizations open to those who wish to join the organization voluntarily and serve society. The tradition of voluntary action is very old. He is as old as humanity itself. India has a great tradition of organized volunteering for the public and social good. NGOs have a long history in India. In India, people have helped people in difficulty. Floods, earthquakes, fires, epidemics and other calamities were the reasons that motivated people to willingly help those who needed it. Community life was very strong and people guided by our feeling of altruism and altruism extended their support. Gandhiji wanted to eliminate social ills and wake up the Indian people to come out of the closed shell of evil traditions like untouchability, segregation of castes. Many NGOs work on the ideals of Gandhiji. Significant growth of NGOs began after the independence of India. Free society is the need of the hour, when there should be no room for gender superiority. Empowering women involves developing them as more aware individuals, who are economically productive, politically active, knowledgeable and independent and capable of making intelligent decisions.

Objectives:

Study the role of NGOs in development in India.

Study the importance and contribution of NGOs to the empowerment of women.

Study the difficulties encountered by NGOs and the remedies for improving social services.

Need For Ngo In Development:

NGOs play a very active role in the development process of our country. Certain areas always require more attention and consideration, which becomes the reason for the emergence of NGOs. India is a developing nation and is progressing gradually, but the undeveloped and disadvantaged segments of society cannot be ignored at all. Without proper planning and management of these sections, India cannot realize the dream of becoming a fully developed country. The gap between the privileged and the non-privileged should be reduced. In recent years, NGOs have talked about some of the important transformations that have proven useful for our country. They become the lifeline of marginalized and disadvantaged communities, giving people a reason to live. Led by an amazing and dedicated group of people, NGOs serve in different parts of the country.

Importance of women's empowerment:

Indian society with deep-rooted socio-cultural values continues to affect progress in the empowerment of women in the country. Women are generally obliged to occupy a secondary position compared to men. Women are generally considered to be less competent, both intellectually and physically, compared to men. We must have a free society where there should be no place of gender superiority. Women still do not have access to basic education and are never allowed to pursue higher education even if they have the necessary acute sense. This vast waste of talent negatively affects the economy. Women's need for empowerment arises because of their status in society from the start

The empowerment of women in its reality is synonymous with the complete development of society. An educated woman, knowledgeable about health and hygiene, can create a healthy environment for her family. An independent woman not only contributes to her family's finances, but also contributes to the increase in the country's overall GDP. The empowerment of women implies the active participation of women. Unless women get rid of the chains that ignore their talents and skills and strengthen them through education and economic self-sufficiency, they cannot be empowered. An empowered woman plays an essential role in the social, political and economic development of the country.

Components of women's empowerment:

• Acquire knowledge and understanding of gender / power relationships and the ways in which these relationships can be changed;

• Develop a sense of self-esteem, a belief in one's ability to guarantee the desired changes and the right to control one's life;

• Acquire the ability to generate choices and thus acquire leverage and negotiation power;

• Develop the capacity to generate, organize or influence the direction of social change to create more just social and economic orders at the national and international levels.

Contribution of ngos to the empowerment of women:

The different roles of NGOs towards the empowerment of women are described below:

• The government is already working very hard to empower women. NGOs support them through various activities for the empowerment of women.

• In recent years, many NGOs have formed self-help groups. The proper functioning of self-help groups depends mainly on the strong commitment of NGOs. NGOs are potential agencies for organizing people and forming self-help groups. All the technical formalities related to SHG training can be accomplished quite easily by the NGOs involved at the local level. Thus, NGOs play a huge role in the formation of self-help groups.

• NGOs are powerful agencies for identifying needs and designing projects for the well-being of disadvantaged people. They mobilize optimal resources. The experience of many NGOs shows that they could organize resources for the benefit of women in the country and abroad.

• NGOs can act as agents of change or catalyst for various activities such as microcredit, education, encouragement of political participation, etc. NGOs as facilitators play a very important role in the education of rural women. They promote leadership, technology and training among rural women. They act as a facilitator in planning and implementation. NGOs also contribute to the monitoring and evaluation process.

• Promoting the organization of the people is an effective strategy adopted by NGOs, particularly in favor of the empowerment of women. In addition to self-help groups, NGOs promote mahilamandals, yuvathimandals and various village committees with adequate representation of women. NGOs have created a platform for women to enjoy freedom by creating organizations.

Ngo working for the empowerment of women:

Here are some NGOs in India working for the empowerment of women.

ISSN : 2348-7143
December 2019

• Snehalaya - Snehalayaw was created in 1989 in Ahmednagar, Maharashtra. The NGO works for women and children and LGBT communities affected by poverty. It also works for the uprising of sex workers, aimed at combating HIV and AIDS and putting an end to trafficking in human beings.

• Azad Foundation - The Azad Foundation works for poor women living in urban India who face all kinds of abuse. He works with the aim of offering them a dignified life and making them independent. At the Foundation, women take a six-month course that includes self-awareness, defense training, sexuality and reproductive rights and more. Their recent collaboration is with Sakha, a female taxi driver service for urban customers.

• CREA-CREA is a feminist organization defending human rights. It provides platforms to challenge oppressive norms and conduct programs to increase self-confidence, sexuality awareness and strengthen leadership among women.

• Vimochana- Vimochanais, an NGO based in Bangalore. It's a group of activists that has provided a forum for women's rights. Angala, a center in Vimochana, helps women who approach them to find employment. In addition, they find admission of their child (ren) to orphanages if the mother is unable to care for them and provide medical care to women in need.

• Swaniti- Launched by Rwitwika Banerjee, Swaniti bridges the gap between local realities and elected systems. Working with rural India and rural women in particular, they help design solutions and policies for elected officials and mobilize government programs. Their field research involves being with rural India and understanding their difficulties.

• MAKAM-TheMahilaKissanAdhikarManch fights for the rights of landless women farmers. MAKAM's mission is to make women autonomous and independent by giving them rights to sustainable subsistence resources like land.

• Janodaya-Working for the socio-economic development of women, it aims to improve the conditions of poor women and former prisoners. They achieve their goal by ensuring that women acquire different life skills and also reach fair and legal agreements through mutual understanding.

DIFFICULTIES FACING NGOs:

• Most NGOs suffer from lack of funds. On the other hand, it is a fact that some unscrupulous elements made a fortune by embezzling the funds.

• It is quite difficult to get trained people who are willing or trained to work in the rural society where NGOs work.

• The leadership qualities of a leader determine the quality and condition of NGOs. The problem of lack of dedicated leadership is encountered by NGOs.

• Lack of public participation and social work among young people is also a big problem. Students are more professional these days. Even the young social work graduate is interested in a career in professionalism.

• The lack of coordination between existing NGOs at local, state and national levels leads to problems such as overlap, duplication, etc.,

Remedies:

- Students from schools and colleges can organize public seminars, symposia, meetings, etc. to promote the importance of social services to the public.
- More schools, colleges and universities need to collaborate with NGOs and work with NGOs.
- The NCC and the NSS should encourage more students to participate voluntarily.
- NGOs being a welfare organization must maintain a high standard in the quality of the services they provide. They should in turn get better recognition from the government.
- Better coordination between NGOs can contribute to better and diversified services.
- Efficient management of funds will surely lead to better social service.
- The monopoly on leadership should be avoided. NGOs should favor young, qualified and talented leaders.

Conclusion:

The empowerment of women aims to boost self-confidence, to help them see the skills they contain and which are hidden in them. The presence of NGOs in society is a blessing for the social and economic development of women in India. As a responsible citizen, we must all participate in the well-being activities carried out by NGOs for the empowerment of women. It is also necessary to maintain the level of empowerment of women. Women must be made aware of their rights and privileges in modern society to maintain their empowerment.

The references:

https://www.shethepeople.tv/drafts/10-ngos-working-womens-empowerment-know
https://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/129084/17/10_chapter%204.pdf
http://www.yourarticlelibrary.com/sociology/sociology-of-development/ngos-and-development-history-and-role-in-india/30699
https://learn.culturalindia.net/essay-women-empowerment-meaning-important.html
https://www.azadindia.org/social-issues/need-for-women-empowerment.html
http://www.proud2bindian.com/economy/role-of-ngos-in-nation-building/
http://www.socialworkfootprints.org/articles/role-of-non-government-organizations-in-women-empowerment

ISSN : 2348-7143
December 2019

Major Problem In Indian Economy

[1)] Dr. R. N. Sontakke
Associate Professor Narayanrao Kale Smruti Model College, Karanja (Ghadge)

[2)] Miss Shital S. Bhargav
Research Scholar

Abstract:

The basic characteristics of underdeveloped countries discussed in the research paper might as well be seen as obstacles to economic development. Even if the general characteristics of underdevelopment are not common to all underdeveloped countries. Yet a broad answer to the question of why a poor country is poor is implicit in these characteristics. A number of these characteristics are both the causes and the consequences of poverty, unemployment, education, health care, price controls, agriculture, industry and services. The above factors analyze the causal relationship that inhibits development. Every citizen of the country has the right to lead a decent life. Everyone must be able to meet minimum needs such as food, health care, housing, basic education, etc. However, India is a poor country where a large part of the population cannot afford everything. The situation is compounded by the fact that our economy does not provide adequate employment opportunities, so that the poor cannot find employment and earn an income. Therefore, eradicating poverty and unemployment is a major challenge before the economy achieves a better quality of life in the same way by obtaining adequate education and health care.

1. **Introduction**

While these challenges all have different regional impacts, all European regions face a specific vulnerability. To assess these regional particularities, the concept of regional vulnerability, borrowed from environmental impact assessments, is broadened to include objects of socio-economic investigation. It distinguishes between measuring a region's exposure to influence, specific regional sensitivity, and a region's ability to adapt to negative / positive impacts. Since the challenges analyzed are very complex in nature, more than one indicator should generally be used. In order to reduce complexity, it was decided to divide the challenges into current key vulnerabilities based on the scientific literature. This avoids overly aggregated indicators that are difficult to interpret and makes it possible to break down the challenges into a manageable number of indicators available at regional level. Table I presents these twenty key vulnerabilities. The study includes not only a vulnerability assessment of the 27 EU Member States at regional level, but also of the candidate countries Iceland, Turkey, Croatia and the former Yugoslav Republic of Macedonia, the associated EFTA countries Norway, Switzerland and Liechtenstein and all the countries of the European neighborhood policy in the Mediterranean basin and in Eastern Europe. The Libyan Arab Jamahiriya and Russia were included when data were available.

Challenges and economic prosperity:

I) Poverty and unemployment: according to the government planning commission. from India anyone who is unable to obtain 2400 kilo calories (kcl) of food intake in rural areas and 2100 Kcal. of food intake in urban areas is described as poor. This is called the poverty line in India. It is true that food is the most essential for our existence, we take food to obtain energy for our body so that we can perform certain activities. Energy is measured in terms of kilo calories. In rural areas, people work hard to earn a living. According to experts, the minimum energy required by a person to perform such work is 2400 K cal. in rural areas and 2100 K cal. urban area.

II) Unemployment or unemployment problem:

India has faced the problem of unemployment and excess labor, unemployment is normally found in all economies, but it is serious in the Indian economy. Unemployment illustrates the dark side of economic progress and illustrates only the inefficient use of human resources, the decline in production and the standard of living.

- Excessive population growth
- Slow growing production.
- Delay in agriculture 04. Lack of workforce planning
- Increase in the workforce
- Defective education system
- In the appropriate technology
- Neglect of small and craft industries
- Stillness of work

III) Health care, role of development:

Another major challenge facing the country is to provide better health care 254 women out of 100,000 die during childbirth. This is called the maternal mortality rate (MMR). 50 deaths in 1000 at the time of birth are called infant mortality rates. 15 out of 1000 children die before reaching the age of 4, the so-called infant mortality rate. This news is certainly not encouraged. There are so many remote villages and areas that do not have a health center or adequate hospitals and doctors to deal with the problem of people. In 2010-11, the government. spending or only about 05% of total health care spending, which is only 1.27% of our national income measuring health care. The rate of govt. is important in providing health facilities, the programs were started by the government. The National Rural Health Mission (NRHM) was launched in 2005 to provide affordable and quantitative health services to the rural population.

IV) Price increases, role of development: people pay prices to buy different products on the market. If the price goes up, it becomes difficult to buy the same amount of goods and services. As a result, the satisfaction level of the individual decreases. When you pay more, your current income seems lower than before, because you now have to pay more money to buy less goods than people want to buy on the market. market is more than its actual availability. create a situation of shortage of particular goods. As a result, the price of the goods was not adequate**.**

V) Characteristic of agriculture-role of development:

Agriculture is the main occupation of the population. Nearly 60 to 80% of the population is engaged in agriculture and its related activities. Poverty is widespread; the population is growing at a high rate (around 2% per year). People's standard of living is generally low and labor productivity is also very low. Production techniques are retrograde. Investment in research and development is quite low. The incidence of unemployment and underdevelopment is quite high. Income inequality is widespread. Agriculture is the main occupation of the people in India. At independence, almost 76% of the population depended on agriculture. Currently, almost 56% of the population is dependent on agriculture. There has been an increase in the absolute number of people engaged in agricultural activities in India.

VI) Industrialization in economic development:

Industrialization plays a vital and crucial role in the economic development of an underdeveloped nation (like India) compared to developed nations. What is largely the industrial economy, the underdeveloped nation is mainly the agricultural economy. The industrialization of these underdeveloped nations depends on the role of the agricultural sector. In India, industrialization plays an important role in modernizing agriculture and improving productivity in this sector.

ISSN : 2348-7143
December 2019

Similarly, agriculture plays an important role in industrial development. Industrialization Accelerates Economic Growth By Following

- Industrialization increases per capita income.
- Industrialization is expanding employment opportunities.
- Industrialization brings increasing returns.
- Industrialization is building a self-radiating and self-sustaining economy.
- Industrialization generates a modern attitude.
- Industrialization ensures stable growth.
- Industrialization provides an expanding market.
- Increase in the industrialization of national income.

An industrialization problem;

Small and large craft industries face a number of challenges. Many large industries were suffering at the end of 2010. There were as many large 13.5% units in the country. Industries, due to various problems, have failed to make their contribution to the full development of the country along desirable lines. The major problems are the lack of capital. The institutions that finance their industries are not sufficiently developed. As a result, they face a shortage of capital. The next problem is the raw material. Raw materials are not available in sufficient quantities to demand the quality of the site and at seasonal prices. As a result, there is a waste of production capacity and many units therefore cause huge losses.

VIII) Role of education in development:

During the last hundred years, significant economic growth has only been achieved in those countries where a high proportion of the total population is based in primary schools, a high rate of primary schooling does not guarantee growth. Other complex factors are obviously involved. But a high school enrollment rate seems to be a necessary condition for significant growth. As the economy industrializes and matures, its needs for more sophisticated citizens appear to increase. After primary school enrollment in high-performing countries has grown, the focus on education has shifted to secondary and higher education.

CONCLUSION

- For the main reason for poverty being employment among the population that uses to work, the government. provided employment opportunities in various sectors and across government. policies.
- The government. introduced various programs for the poor to create employment opportunities, that is, to eradicate poverty and solve the nation's unemployment problem.
- Education is the linchpin of all sectors of the Indian economy. The govt. of India has taken various steps to provide education to all people (students). The govt. has taken several steps to develop higher and technical education.
- The government. India places a higher priority on healthcare for people. Health is wealth says the slogan according to this slogan that health is most important. The govt. cared for health because of the provision of health care to Indian people.

References

[1] BimalJalan (June 2010): Indian economy; Problems and prospects of the Indian economy.
[2] Agrwal A.N. (July-2009): Indian economy; Problems and development and planning.
[3] Dr. Chandrashekhar Prasad (July 2012, New Delhi): Agriculture and sustainable development in India.
[4] Mishra R.S. (August 2000): development economics.
[5] Krishnamurthy H.R. (June 2012, Bengloru): Economic development of India.
[6] Barthwal R.R. (June 2010); Industrial economics; An introductory manual.
[7] Dr. RanjanaSeth (June-2010): Industry and economic development; Ane Books Pvt. Ltd., New Delhi.

ISSN : 2348-7143
December 2019

Thought on Poverty by Nobel Winner Abhijit Banerjee

Vishal N. Bawankar

Researcher Gondwana University, Gadchiroli

Abstract

Poverty was a topic of concern to many. The goal of each one is to determine the reason for this. But there are very few who have understood this and helped others understand it.

Banerjee has succeeded in understanding what the factors are covering the individual in poverty.

Banerji's "Weak Economy" is about:

1) How politicians are responsible and if delight can help society lift people out of poverty.

2) How lack of information sometimes causes people to be injured in any situation.

3) How harm in designing public policies harms more than serving its purpose to solving poverty.

In this paper, I give some statements made by the authors so profound that they actually touch the main areas of interest. How can minor changes, if introduced, lead to tremendous pressure in alleviating poverty from human society.

I think a "weak economy" should be read to see many aspects of poverty that are unknown, because it seems that we did not think carefully about why poverty existed in the first place.

Thoughts on poverty:

The Bad Economy: A radical rethinking of how to fight global poverty.

What is the poverty trap?

Thinking again, again, global poverty should not be seen as one single amorphous problem, but rather a common consequence of many separate problems.

Many economists debate the existence of poverty traps. The authors define poverty traps as follows:

“There will be a trap of poverty when the increased scope of income or wealth at a very rapid rate is limited to those with little investment, but expands significantly to those who can invest a little more. On the other hand, if very likely rapid growth is high among the poor, then One needs to get richer, and there is no poverty trap. "

According to Banerjee, there are some recent causes of poverty

Food and Nutrition - A Billion People Hungry?

While food shortages remain a problem in specific cases, in modern society it does not contribute to the overall persistence of poverty. The main exception is malnutrition in the womb and during childhood, which is associated with the achievement of lifelong education achieved and wages earned. In these cases, programs to combat malnutrition, such as adding iodine to pregnant mothers and de-worming tablets for young adults, have proven valuable. Malnutrition in adults living in extreme poverty has a much lower direct impact on wages, but one exception is anemia.

Health Care - Low hanging fruit to improve (global) health?

Health - The poverty traps affect the extreme poor children who go to school less and earn less during their lives. While the poor spend a lot of time and money on health care, they often have an expensive curse rather than cheap preventive care.

Education - Highest Semester:

The low level of educational attainment is not due to a lack of schools. Enrollment rates are improving, but current challenges include the poor quality of education and students leaving school.

In poor countries, education outcomes are much better than private schools, where teacher absenteeism is much lower. Individual educational camps and summer camps also showed significant gains in the quality of education.

ISSN : 2348-7143
December 2019

Rich countries keep students in school by requiring them to attend to a specified age. Developing countries do not have the capacity to enforce this, so other cash transfers have shown increased enrollment rates. Parents' explanation that income returns increase proportionally with each additional year of education for students from backgrounds similar to theirs, has been helpful in preventing parents from pooling resources behind one child while their remaining children continue to pursue education.

Conclusion and key findings - policy, policy:

Radical political reforms are often assumed to be necessary to solve major problems. However, replacing a political institution can be difficult or impossible. Instead, the author believes that a significant improvement in policy can be made at the margins of existing institutions, especially if new policies lead to small gains and increased confidence in existing governments. Greater confidence in the government allows less focus on immediate voter approval and more on long-term gains. Small, non-controversial modifications can have major impacts.

The government is there to solve the problems that the market cannot deal with. While there are many instances of incompetence, insufficiency or corruption, even medium care policies can spur significant progress. However, slow thinking about policy design should be avoided.

In conclusion, the authors report five main facts.

The poor bear a lot of responsibility for their lives. There are good reasons that some markets are missing for the poor or are unfavorable. Poor countries are not doomed to failure because they are poor or because they have an unfortunate history. Expectations about what people can or cannot do often end up being converted into self-fulfilling prophecies. "

Sources:

i) www.google.com
2) Weak economy: radical thinking on how to combat poverty in the world.

Is India's GDP is Accurate

Vinay D. kawade

Assistant Professor, Dep. Of Commerce Mahatma JyotibaFule, Mahavidyalaya, Ballarpur

Abstract

Some problems about the GDP number are accurate. The Nsso report has been highlighted in the main database of Indian companies like MCA-21. 37% company data was found. The company database was used as a survey frame with two other data sources a) economy statistics b) business record. But the number of GDP in 7% to 8% on paper but the actual demand from various sectors does not increase in this way, so some issue is in the formulation of GDP.

Keywords: GDP, MCA-21, Shelf, NSSO

Introduction :

The state of a country that has been developed or not developed, or whoever is on its way to the state of the country can be understood through the economic state of the country because the economic state of the country shows a real situation in front of the world. The condition of the developing, underdeveloped or underdeveloped country depends on the economic situation. To understand this we need to know the condition. According to the World Advanced Report 2010, per capita income.

Less than 975 dollars,
976 to 3855 dollars,
3856 to 11,905 dollars,
Over $ 11,906. (1)

According to the World Development Report 2010, India's per capita income is 1070. So, after ranking, India comes in a small middle-income economic situation. India is under developing countries. Per capita income depends on national income, NNP, gross domestic product, NDP, gross national product, poverty, unemployment, and such factors affect the economic condition of a country. Important factors are the country is GDP. GDP is the determination of the country's purchasing power. India's GDP is $ 1859 billion, but according to our country's global purchasing power is 8309. According to the World Bank report, India's GDP in the world ranked ninth. But according to the purchasing power of GDP in India is number three. This means that the Indian economy is rising as the third largest economic country. The GDP ratio is 6% in the world.

It is clear that the state of the country can be understood only through gross domestic product. So what is gross domestic product? How can you find? It is important? The final value of all things and services in the economy in a given fiscal year means the gross domestic product.

According to Kimberly Amado: "GDP is the total value of everything produced in the country. It does not matter if it is produced by foreign citizens. If it is within the country's borders, its production will be included in the GDP."

In the United States, the Office of Economic Analysis measures gross domestic product every quarter. Each month, it reviews the quarterly estimate because it receives updated data. From the above definition product, it means wheat, bread, furniture, electronics, things and so on. Services mean bank, politics, teacher, doctors, lawyers, etc. The GDP of products and services is calculated at the final value. For Exmapal plywood product in the factory the same plywood is used by carpenter and making a table of this plywood. So the timber and the plywood can be calculated but in this case, only the final product means that the GDP of the table can be taken into account.

ISSN : 2348-7143
December 2019

GDP usage:

• To obtain information about the country's internal economic strength.

Comparing two or more economic systems.

To calculate the rate of economic improvement is a tactical calculation of the economy from GDP

GDP can be used to obtain this kind of information above. Information can only be obtained with the help of GDP.

From the chart above, it is clear that India is advancing towards three superpower countries. This means that economic development takes place in India. This means that economic development occurs in every factor. This does not actually happen in the current state of this GDP with 13.9% of the area of agriculture and provides 64% of employment. But in the current situation these areas are in declining conditions. The number of suicides among farmers increases day by day. Therefore, farmers will become unemployed, as the service provider area on the road to the services sector provides 20%, and the employment and industry sector provides 16% (3)

Recruit. But in the current situation, labor production is close to both sectors. The rate of increase in unemployment is not available in a new job and therefore India cannot become a superpower.

So we consider India the third economic superpower in this. It depends on GDP not an accurate approach. We are taking the wrong way for this. It is our great confusion to remove this confusion and get an accurate GDP that we will think about the thinker's advice and suggestion.

India's GDP problem:

From above thinkers. These are a lot of problems in Indian GDP. So the GDP calculation cannot be precise, these problems are as follows, International Monetary Fund (Indian origin) chief Geeta Gopinath "The GDP numbers in India are still facing some problems."

On the other hand, former RBI Governor RaghuramRajan said in a television interview: "Iksnow Minister said how can he grow by 7% and not have a job? Will, one possibility that we are not growing by 7%.

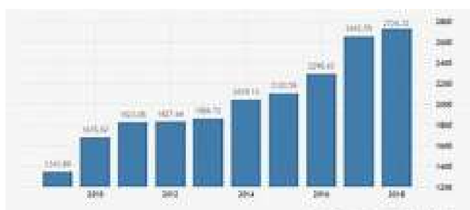

Background:

In 2015, the Central Statistical Office (Office of the Ministry of Statistics and Programming Executives) of the Government of India made a number of changes to the way GDP is calculated, including a change in the base year in relation to the account being performed.

1) Change in 2015: Change the GDP calculation base year from 2004-2005 instead of 2011-12. But it is common practice in every country to change the base year

2) The change also transformed the calculation of GDP to use the market price instead of the cost of factors to account for the gross value added in goods and services as well as indirect taxes and subsidies (adding taxes and reducing subsidies). This change of time for the UPA government and continues for the time of the National Democratic Rally government. (4)

3) The use of the key issue of GDP data for the survey data sector companies from MCA-21 (Ministry of Corporate Affairs - 21). The new initiative is the use of data for the Ministry of Corporate Affairs. Financial sector coverage was also increased. Before the data used for RBI.

Howis MCA-21 data used and estimated production of goods and services in the primary organized sector based on tax returns. And on some criteria. Highlighted the National Bureau report survey samples (NSSO) highlighted the shortcomings of the key government database for MCA-21. Many economists say this could be a result of the credibility of India's GDP numbers. NSSO conducted a study in June 2016 and June 2017 that studied part of the Ministry of Corporate Affairs database, and found that 36% of companies were either not trackable, traceable or unavailable.

Problems with Shell.

There is no clear definition of the shell company in the company's act or in any other act, but the reference to Wikipedia, "Shell is a company or company that exists only on paper and has neither office nor employees, but may have a bank account or carry negative investments or be The registered owner of the assets, such as intellectual property, or ships. Shell companies may be registered to the title of a company that provides a shell company setup service, which may act as an agent to receive legal correspondence (such as an accountant's lawyer). Sometimes, shell companies are used to evade tax and avoid taxes , Money laundering, or to achieve a specific goal such as anonymity. Anonymity may be sought to protect personal assets from others, such as the husband when the marriage breaks down from creditors, from government authorities, along with others. Finance. In general, companies hold assets only on paper and not on reality only for tax fraud.

What are the sayings of the expert?

Inventors and pollsters "Roche Sharma" meanwhile mean that the new GDP calculation failed to "sniff test" in 2015 itself. How can the economy grow by 7% to 8%. When every other economic indicator such as selling cement, selling with two wheels, personal loan decreased by 10%, exports were between 20% and 30% during that time period. "The ground level problem has become an unemployment problem how can the country's GDP 7% to8%. NSSO Technical Report on Services Sector Companies in India About 36% of companies in MVA-21 database are either untraceable or out of coverage.

The role of government:

The government says I am now studying the NSSO report, because the GDP data storm is increasing the study of the NSSO report and finding a problem in the future GDP history. Conclusion: is India's GDP data accurate? The main issue of calculating GDP to MAC-21 data problem. The government has studied the NSSO report on GDP numbers and drafted new MAC data for Shell. The government should establish GDP sector reforms. The government of India has taken a number of steps to examine and improve the accuracy of agency data. The actual result of the paper is 7% to 8%, but the actual scenario for cars, the petroleum sector, or the service sector does not require an increase in the ground level that causes the day to day labor not to increase.

Reference:

1. World Advanced Report 2010.
2. United States, Bureau of Economic Analysis
3. https://en.wikipedia.org/wiki/shell_corporation
4. www.studyiq.com
5. The crew of the corps 08 / May / 2019.

ISSN : 2348-7143
December 2019

Industrial Co-operatives

Prof. Rajesh S. Dongare
Assistant Professor Gurukul arts, commerce & science college,
Nanda th. Korpana Dist: chandrapur Maharashtra

Abstract:

Industrial cooperatives were a special and distinctive contribution to France. The term "industrial cooperatives" usually includes cooperative societies formed by craftsmen, artisans, industrial and small industrial workers. In most cases, these are traditional craftsmen such as weavers, carpenters, tanners, potters, blacksmiths, etc., who were conducting their businesses independently with the help of family members and even hired labor and they used to take on the risks of production and marketing themselves. Young industrialists are also being attracted to form cooperatives because they find themselves individually disproportionate to the biggest concerns in this field. As a general rule, industrial cooperatives are limited liability concerns, liability usually extends to the value of shares, but sometimes it may extend to several values of shares held.

Key words: business organization, cooperative organization, industrial cooperatives, management, industry, cooperation, and capitalist.

Introduction:

In a country like India with abundant human resources and low standards of living for the masses, the importance of developing and organizing small industries and rural homes should not be overemphasized. The small industry sector deserves a unique place in our economy and should be an integral and prosperous part of our industrial structure. Small businesses represent small and small household industries. It has great potential to generate employment and income or purchasing power that involve a relatively smaller capital investment.

The goal of cooperative organized goals:

Industrial cooperatives played a big role in China, Japan, and many European countries. There is no reason why they should not play an important role in India's planned economic development as well.

Industrial cooperatives in developing countries are organized with two main goals:

 social goals; and
 Economic goals:

Objectives and projects of industrial cooperatives:

The typical regulations for industrial cooperatives in India are:

And to buy and supply raw materials, tools and equipment for members.

market to market the member's final merchandise

secure To secure contracts from the government, public bodies, etc., and implement them duly with the assistance of members.

 To borrow money from non-members.

machinery to buy machinery to give on rent to members.

 To arrange member training in business, management, and production techniques.

loans Grant loans and advances to members regarding the security of their raw materials and finished goods.

Types of industrial cooperation:

In general, there are three types of industrial cooperatives

1) Cooperatives that undertake the production of goods at their own expense and the risk of their own loss.

2) Cooperatives that provide services to their members who bear production risks.

3) Cooperatives that start a workshop / processing units, etc., to provide some common facilities / services to their members.

Workshop cooperatives:

Society undertakes production itself. The production process is carried out by members for a fee paid by the association. Tools, machines and raw materials are provided by the community for the member. Members work in a shared shed owned or leased by the community. Members are the partners involved and those involved in the risks, and the members enjoy the profits that society makes in proportion to the work they have done.

Industrial co-operative services:

Many societies were formed by metalworkers, blacksmiths, carpenters, coconut workers, and other similar industries that provide services to their members who bear production risks. The services they provide are like credit, raw material supply, marketing services, etc., so that member unemployment becomes more profitable. Industrial services cooperatives get more protection whenever there is a shortage of raw materials or a recession in the ready-made market. Part of the profit is distributed among members as a discount based on the value of their purchases and sales.

Workshop on joint facilities for cooperatives:

With the growth of small industries and the introduction of improved and industrial tools and technologies, units are increasingly in need of joint facility workshop services, organized on a collaborative basis. These are workshops that carry out various types of manufacturing and manufacturing jobs.

Industrial cooperatives problems:

In India, industrial cooperatives were expected to promote and develop small industries and the cottage, solve rural unemployment problems and the unfair distribution of income and wealth. However, industrial cooperatives experienced a number of difficulties, e. G. Insufficient financial and marketing facilities, insufficient supervision, inspection, training, technical guidance, difficulties in securing basic raw materials and, above all, lack of planning. There is hardly any form of cooperative activity that has been little successful in industrial cooperatives. This is primarily due to:
poor planning.
Supervision Insufficient supervision.
ack No quick check.
 Unavailability of high quality raw materials in required quantities and at a fair price.
finance The absence of cheap and liberal financing.
Marketing problems.
Lack of coordination between the cooperative administration and the Industries Department.
ack Member Loyalty.
management Ineffective management.
absence of cooperative education and training.
 Inactive workers infiltrate like sympathizers and take full advantage under the garb of industrial cooperatives

Suggestions for improvement:

materials Availability of raw materials, transportation, driving and market availability of the product. Sound planning will ensure the success of new societies.

The state government, financial institutions, commercial banks, cooperative bank and reserve bank in India must take active and intelligent interest in promoting and developing industrial cooperatives. The state's participation in finance and administration should be more liberal.

Members should impart education in cooperative principles and the work of a cooperative organization.

ISSN : 2348-7143
December 2019

Industrial cooperatives also need modernization and rationalization. The upgrade will cover structure rationalization, plant and machinery modernization.

Conclusion:

Industrial cooperatives are forms of business organization that operate according to cooperative principles. As a business organization, they must solve all problems related to: 1) production, 2) finance, 3) marketing, 4) personnel affairs and 5) management and management. In each of these functional areas of work, we need active and smart government engagement. The assistance and nurturing of the government is essential for the promotion and development of small and cottage industries through industry cooperatives or producers. Industrial cooperatives are also forms of cooperative organization.

References:

1 S.A. Sherlekar and V. S. Sherlekar, organization and management of modern business.
2, a. M. Aspects of work welfare and social security.
3 Jagdish Prakash, Rao and Shukla: Organization: Theory and Behur.
4 Hicks & Juliet, Organizational Management.
5 Hoagland: Financing Cooperation..

ISSN : 2348-7143
December 2019

The problem of tribal and rural education

Prof. Kisan Kashinath Ghogre
Sociology department Lokmanya tilak mahavidyalaya wani

Introduction

Education is the most important tool for human resource development and is of great importance. You cannot imagine education without schools because it plays an important role in shaping the basic idea, habitats and situations. Schools not only provide education to children, but also protect them from social diseases. The main problem in schools is the problem of stagnation and dropout. Education is the key that opens the door to life. It plays a fundamental role in social change and leads to perfection in human life. Tribes are very important to the formation of the country's population, as they represent 8.6% of the total population of India. (India Census, 2011). They make up 9.4 percent of the total population of tribal education in Maharashtra which faces many problems facing an obstacle to development. Education is one of the main factors in the shift towards development. Indeed, education is not only a contribution to the economic development of the tribes but also to the inner strength of tribal societies that help them meet the challenges of new life. Education is an important means of improving the economic and social conditions of the tribes included in the list. Indeed, education is not only a contribution to the economic development of the tribes but also to the inner strength of tribal societies that help them meet the challenges of new life. Literacy and education are powerful indicators of the social and economic development of underdeveloped groups in India.

Trends in tribal literacy in India

Literacy is an important indicator of the development of tribal groups. The trend in tribal literacy in India from 1961 to 2011 is shown in the table. Tribal literacy rate was only 8.54 percent in 1961, rising to 63.1 percent in 2011. But literacy among tribal women was only 54.4 percent. Percent compared to 71.7 percent. During the post-independence period, Indian education in primary education in India. As a result, literacy rates and gross enrollment in primary education in India. As a result, literacy rates and gross enrollment rates for children in the general population have increased significantly in the past fifty years.

Year 2011 Man 71.70 Female 74.78

Year 2014 Men 75.40 Female 76.78

The ST literacy rate for boys is 71.7% and girls' rate is 63.1%. Therefore, there is a significant improvement in science and technology knowledge from 1961 (8.54%) to 2011 (63.1%)

ST student enrollment rate

The gross enrollment ratio for boys ST students is higher than for girls in all classes. The gross enrollment ratio is higher than in the first to fifth semesters, as it is 137.2 for boys in the ST category and 136.50 for ST girls, but it ranges between 90.07 and 6 to 7 only. This means that tribal enrollment is significantly reduced in the upper class. Schoolchildren and then the educational statues of the scheduled tribes and the role of background rule of the tribes is very discouring compared to the best of the rest of the population. So education is an important way to raise the level of the economic and social condition of the tribal tribes. In educational terms, the tribal population had different levels of development, but in general, formal education had little impact on tribal groups.

Government policies and programming. For tribal education

ISSN : 2348-7143
December 2019

Starting with the first five-year plan period of 1952, financial resources are being allocated steadily for the purpose of tribal development. Toward the end of the 1954 plan at that time, 45 multi-purpose tribal development projects were created during the third five-year plan period 1961.

More than 66 percent of tribal focus in tribal development blocs by the end of the fourth five-year plan. It was raised to 505 additionally in the 1975 sub-tribal for implementation by the Ministry of Social and Welfare. TSP was based on two twin goals of social implementation ally in general in areas where the scheduled tribe population had over 50 percent of total development.

Suggestion

Some suggestions for improving tribal education are as follows

1 Awareness of reading and writing: An appropriate awareness campaign must be organized to raise awareness of the importance of education.

2 the positions of the tribal parents. : The attitude of tribal fathers toward education should be improved through counseling and guidance.

3 Availability of study material in tribal languages: All study materials must be available in local languages for tribes.

4 Resident Schools: More resident schools must be established in each state and province and expanded to PG level in the tribal areas.

5 Proper monitoring: A top-level official must check the school's workflow frequently related to teaching methods. Hours of operation and attendance records.

6 Social Security: Social security for students, especially teenage girls, is a major concern in residential school.

Reference

1 cast and education: Anita deshmukh Sai Posted 1995
2 UNO Tribal and Rural Development Report 2018
3 Report of the National Tribal Committee 2019

Role of RBI in Indian Economy

Asst.Prof. Ganesh P. Surjuse
HOD Dept. of English Chintamani Mahavidyalaya,Ghugus

Abstract:

The Reserve Bank of India (RBI) is the Indian central bank, which controls the issuance and supply of the Indian rupee. It plays a vital role in the development of the Indian economy. RBI is the complete banking regulator in India. RBI Bank plays an important role in the development strategy of the Government of India. RBI regulates commercial banks and non-bank financing companies operating in India. He is a leader in the banking system and the money market. It regulates the money and credit supply in the country. The Reserve Bank of India implements monetary policy in India and exercises supervision and control over banks and non-bank financing companies in India. The Reserve Bank of India was created in 1935 under the Reserve Bank of India Act 1934. The Reserve Bank of India is the central bank of India and is wholly owned by the government of India.

Introduction

RBI is the regulator and supervisor of the public financial system in India. This injects public confidence in the national financial system, protects interest rates, and provides positive banking alternatives to the public. Finally, the Reserve Bank of India acts as a source of the national currency. For India, this means that the currency is issued or destroyed according to its suitability for the current trading. This provides the Indian public with a currency offer in the form of reliable banknotes and coins. First of all, RBI Bank formulates, implements and monitors India's monetary policy. The goal of the bank's management is to maintain price stability and ensure that credit flows to productive economic sectors.

Key words: currency source, monetary policy, cash reserve ratio, legal liquidity ratio, repo rate to control the Reserve Bank of India

Currency source

The Reserve Bank of India has the authority to print new currency notes. As production and consumption rise in the economy due to the high population for any other reason, more money is needed to support this growth. The RBI prints money based on this growth in the economy, i.e. GDP and replaces old and dirty paper.

Monetary policy

Monetary policy refers to the use of certain regulatory tools under the control of the Reserve Bank of India (RBI) to regulate the availability, cost, and use of funds and credit. There are many direct and indirect tools that RBI can use to regulate financial markets and maintain stability. The most important of them are discussed below:

Cash reserve ratio

When the Reserve Bank of India decides to increase the proportion of the cash reserve, the amount of money available to the banks decreases. This is the RBI way to control the overflow of money in the economy. The cash reserve ratio functions as one of the benchmarks when determining the base price. The base rate means the minimum lending rate that the bank does not allow to lend money. The base rate is determined by the Reserve Bank of India.

Legal liquidity ratio

The rate is fixed and guarantees transparency in relation to borrowing and lending in the credit market. The base interest rate also helps banks reduce the cost of lending to enable them to provide affordable loans. There are two main objectives of the cash reserve ratio: The first cash

reserve ratio ensures that it is part of the bank's deposits with the central bank and is thus safe and secure and the other goal of CRR is to keep inflation under control. As inflation rises in the economy, the Reserve Bank of India (RBI) raises the interest rate to reduce the bank's lendable funds.

One of the primary functions of the Reserve Bank of India (RBI) is to control the supply of credit as well as the cost of that. The Reserve Bank of India (RBI) requires each bank to maintain a certain liquid reserve. This could be in the form of cash or gold. This is known as the legal liquidity ratio (SLR). The legal term indicates that it is compulsory and legally necessary. Each country has its own monetary authority that is responsible for the work of banks throughout this country. In our country, this power is given to the RBI. It is the main monetary authority and operates at the central level. The main objective of the RBI is to ensure price stability in the country and prevent major fluctuations. It creates and manages monetary policies around this goal. He uses monetary policy tools for this very purpose. There are several policies that the Reserve Bank of India uses in legal liquidity. These fiscal policies help manage the flow and provide funds for positive growth in the economy, which is achieved by monitoring and managing various interest rates.

Indirect regulation:

RBI Control Repo Rate: The repo rate that the Reserve Bank of India wants to lend to commercial banks is called the repo rate. When banks have any shortage of funds they can borrow from the Reserve Bank of India (RBI), in exchange for securities. If the Reserve Bank of India (RBI) exceeds the repo rate, this makes borrowing expensive for banks and vice versa. As a tool to control inflation, the Reserve Bank of India (RBI) is increasing the repo rate, making it more expensive for banks to borrow from the Reserve Bank of India to restrict the availability of funds. Likewise, the Reserve Bank of India (RBI) does just the opposite in a deflationary environment. Reverse repo rate: The rate at which the Reserve Bank of India is willing to borrow from commercial banks is called the reverse repo rate. If the Reserve Bank of India (RBI) increases the reverse repo rate, this means that the Reserve Bank of India (RBI) is willing to provide a profitable interest rate to banks to stop their money with the bank. This results in a decrease in the amount of money available to bank customers as banks prefer to stop their money with the Reserve Bank of India because it involves higher security. This naturally leads to a higher rate of interest that **banks will require their clients to lend money to. The repurchase rate and the reverse repurchase rate are important tools through which the FBI can control the availability and supply of funds in the economy. .**

conclusion

As with all economies, the Indian Investment Bank plays a major role in developing the Indian economy and monitoring monetary policies that affect both commercial and personal financing as well as the banking system. As GDP rises in the rankings, RBA actions will become increasingly important.

Reference books:

1) Statistics Manual on the Indian Economy: Reserve Bank of India
2) Monetary Economics: Suraj b. Gupta.
3) Monetary Economics: Jagdishanda
4) Public Finance: A.K. Bhatia
5) Public Finance: J.V.M Sharma
6) Hitwada news paper: 13/03/2018

ISSN : 2348-7143
December 2019

unemployment is major problems in indian economy

Dr. Ravi S. Dharpawar

AsstProf & Head Department of Political Science ChintamaniMahavidyalya,Ghugus

Abstract:

India is considered the developing country. But we face many problems in India that have become obstacles to the development of the Indian economy. The main problems are unemployment and poverty in rural areas. Most indicators of the Indian economy confirm recently that it is slowing down. There is also consensus that the economic slowdown is caused largely by weak demand, especially in rural areas. While the slowdown in demand has clearly affected the overall growth rate, it has also contributed to lower job availability in an economy already suffering from the specter of jobless growth. How serious is the employment problem in India? Official economists and politicians have ignored any idea of the growth of the unemployed through allegations of jobs during the period prior to the government of the National Democratic Alliance. However, evidence from multiple sources indicates a more serious crisis in job creation than is acceptable.

Introduction

Unemployment and poverty are the two major challenges facing the global economy today. The Indian economy is also facing such problems. Unemployment leads to a financial crisis and reduces the nation's overall purchasing power. This in turn leads to poverty, followed by an increasing debt burden. Now, poverty can be described in several ways. According to the World Bank definition, poverty refers to a financial situation in which people are unable to maintain a minimum standard of living. Poverty can be of various types, such as extreme poverty and relative poverty. There may be many other classifications such as urban poverty, rural poverty, primary poverty, secondary poverty and many others. Whatever the type of poverty, the main reason has always been the lack of sufficient income. Here comes the role of unemployment behind poverty. Lack of employment opportunities and the consequent income inequality lead to collective poverty in most of the developing and developed economies in the world.

Causes of unemployment

One of the main causes of unemployment is the lack of effective aggregate labor demand. In the less developed economies, a large portion of the total labor force works as surplus labor. This problem is especially prevalent in the agricultural sector. Due to the increase in employment, the marginal productivity of the workforce may be zero or even negative. This large group of workers is the first to become unemployed during the period of economic or social crisis. When the capitalist economy undergoes some dynamic changes in its organizational structure, it results in structural unemployment. This type of unemployment may also appear if the lack of aggregate demand persists for a substantially long period. In the case of frictional unemployment, workers are temporarily unemployed. There may be hidden situations of unemployment where workers themselves are prevented from working due to lack of adequate facilities.

1. Increased population growth

Population increases have been significant over the past half century. The country's total population consists of more than 1.3 billion people, second only to China. Moreover, India's population is expected to surpass China by 2024; moreover, it will probably be the most populous country over the 21st century. Since the country's economic growth cannot keep pace with population growth, this leads to a greater share of the unemployed community.

ISSN : 2348-7143
December 2019

2. Slow economic growth

Since the Indian economy is relatively backward, economic growth is much slower than it would have been. This means that as the population increases, the economy cannot keep up with job applications.

3. Slowing industrial growth

Likewise, although industrialization was significant, its growth rate was somewhat slow. There is a heavy focus on manufacturing across the country, which has boosted the Indian economy. However, industrial growth continues to generate relatively few overall new jobs compared to increases in the population.

4. Seasonality of agricultural occupations

Agriculture offers unemployment to a large segment of the population, but only for several months of the year. The result is that in much of the year, many agricultural workers lack the necessary employment and income. More stable sources of income are necessary to allow basic needs to be met.

5. Common family system

Large family businesses often include family members who rely on the family's common income but do not contribute to substantive work. Although these individuals may seem to be working, they may not add anything to the company. The result is that their unemployment is "convincing". Consequently, the common family system may contribute to lower productivity. However, this system also provides many positive benefits as a social and economic safety net, where those who cannot find work elsewhere can get support from their family and contribute to their business. It is possible, then, that this system offers more benefits than disadvantages.

6. Loss of small / household industries

Industrial development has made home and small industries considerably less economically attractive, as it does not provide economies of scale resulting from mass production of goods on a large scale. Often the demand for cheap, mass-produced goods outweighs the desire for goods made by highly specific skill and expertise. The result is that the household and small industries have declined dramatically, and craftsmen have become unemployed as a result.

7. Low savings and investment rates

India lacks sufficient capital in all areas. Likewise, savings are low and the result is that savings-based investment is also low. If there are higher rates of investment, new jobs will be created and the economy will be revitalized.

8. Lack of production methods

Production is simply limited to the amount of materials, equipment and energy available to fuel it. The shortage of raw materials, utilities, fuel and electricity means lower commodity production, which logically leads to lower job availability.

9. Continuous economic planning

This is a major source of unemployment in India. Problem, there were no plans nationwide to calculate the large gap between labor supply (which is plentiful) and labor demand (which is significantly less). It is critical that supply and demand for employment be balanced to ensure that those who need jobs are able to get them; otherwise, many individuals compete for one job.

10. Expanding universities

So far this article has addressed unemployment of the working class, as this affects the majority of the population. However, the number of white-collar workers has increased as well. This is partly due to the fact that the number of universities in India has increased in recent decades. Currently there are approximately 385 universities across the country. The result is that more people learn and become white-collar workers, while unfortunately the supply of white-collar jobs is not appropriate for their numbers.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

11. Inadequate access to irrigation

In recent years, less than half of only 39% of all arable land in India has access to irrigation. This means, then, that vast tracts of land can only grow one crop per year. Many farmers were unemployed for most of the year, during the off-season, due to the lack of irrigation facilities.

The effect of unemployment

Unemployment is like breaking the backbone of the economy. Unemployment directly affects the economic growth of the country. If there is a high unemployment rate in any country, then surely there will be no production, and without production, no country's economy will survive. If we talk about the effects of having many direct and indirect impacts on a country, it will face a high unemployment rate. You can monitor the current work environment in India and you can feel the difference after Satan and GST.

1. Increasing poverty
2. Political instability
3. Work explosion
4. More focus on capital intensive technologies
5. Defect of the education system
6. Slow growth of the third sector
7. Create a lot of social problem

Reference books:

1) Public Finance: J.V.M Sharma
2) Hitwada news paper: 13/03/2018
3) Stolarchra: Dr. Buy and d. Nitinquadkar
4) Indian economy: - Dr. s. Minene
5) Wikipedia

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

Goals of Five Trillion US$ Indian Economy

Dr. Raju Ghanshyam Shrirame

Head, Department of Economics,JeevanVikas Mahavidyalaya, Devgram

Ta– Narkhed Dist – Nagpur

Abstract

With the Indian economy starting today with $ 5 trillion, the size of the economy is a critical step in moving the country towards a developing country. In a comparative study of the public and private sectors in India, it appears that there has been a significant decrease in rural and urban employment in the past six years. Digital India, Skill India and Make in India, the country-level economy currently being implemented in the country, are trying to create new job opportunities due to this nationwide project. This has created job opportunities in many areas.

Today, the decline is likely due to the major changes in the discrepancy between a country's national income and national wealth. With the long-term vision of the Indian economy being the simplest form of employment for the Indian economy, income inequality in the country's population can change. This means that eliminating economic disparities in income and increasing or decreasing the rate of economic growth creates variations in development conditions, and therefore the main objective of this is to eliminate them in new job opportunities.

Introduction

Over the past five years, a lot of efforts have been made to accelerate the Indian economy while taking many new decisions, through various financial decisions such as Make in India, Decentralization and GST Implementation, Jan DhanYojana, Start Up India, Stand Up India, Digital India. The profession of UPA-1 was very similar from 2005 to 2009. In addition, the second profession of UPA-2 from 2009 to 200914 was very poor in the second five years of the last five years due to the massive tricks and corrupt leadership, almost wonderful work on the front Finance. As a result, responsibility for working globally in a new era, and eradicating the failures of the past ten years, were in full swing with the NDA government coming to power in 2014. In such a case, the new government had to make tough decisions in the NDA segment the first. There were successes in some places, and in some places there was success in some places.

Do not get the maximum number of results such as changing the financial system in a particular system completely, without having to break into the new system, and allow it take some time to make a new decision. In such a case, opponents are free to condemn the failure. But we should not forget that this is the financial sector, not the political arena for policy practice. In this case, the principle of the media and the opposition makes no sense. Opponents of the current government leadership said that the direction of the current government is wrong, given that the country will move towards the economy by 2024 when the country faces an economic downturn.

But while studying the current situation, it is also important to know what the object is. In fact, if we study the reality of the country after three months of heavy rain in the country, it depends on whether the economic slowdown in the country, as well as the fact that large numbers of people are shopping online or going out to the actual store or elsewhere, has decreased Significant purchase percentage.

Never before in the country, heavy rain fell all over the country. Even the whole country has not seen the whole world inundated. For more than 100 days, many cities, villages, and many areas of the capital have been inundated. This led to huge financial losses and losses in the country. Therefore, the water crisis that came in the country came with a new financial crisis. Because of this, there was a huge cry of financial collapse in the country. Nowadays, it could be called the country's financial crisis. This is, of course, a financial crisis that might be called an economic process. What's more, of course, is that this is not an economic slowdown. In that case, could India achieve the goal of five

ISSN : 2348-7143
December 2019

trillion economies set by India by 2024? There may be two opinions in this country. But from this point of view, many concepts have now changed. This also needs economic attention.

History of the Indian Economy

First of all, we saw the country's level of development and the pace of development fell to a low level before India embraced economic liberalization. This declining economy could not be called economic growth even after the liberation in 1990-1991. Despite the country's abundant natural economic resources, India does not seem to have done anything to protect the natural environment. In this case, a new policy for tunneling goodies has been in place today, whereas in the past none of our criteria have had good results.

Recently, Dr. Gautam Saha and Dr. SN Mishra, Prime Minister NarendraModi appointed a consultant, with the goal of achieving a five trillion dollar economy by 2024 (5 trillion). To achieve these five trillion goals, our GDP needs to grow steadily over the next few years at 7%. In this case, experts in the financial sector say that in the era of the economic crisis of the current global climate, the biggest challenge facing the country's economy is to come up with new projects in the new sector for such ambitious development in the competitive environment of global trade.

Literature review before research

1) "The Weather Zhang Research Institute and the London School of Economics, and Environmental Results examine the cleanliness of intellectual economics recently. Researchers have stated that research, green environment and new technologies for the physical and intellectual property of a transit country if this element expands the private technology development program The Trust is able to expand again in large quantities. "

2) The World Bank report also states that in terms of GDP growth, low emissions and mobilization of economic resources can make the economy more environmentally friendly. World Bank economists argue for future sustainable growth in the environment. For this, India needs to assess the current state of our natural resources and the cost of the environment for better policy and decision-making.

3) To introduce India to the world in the future, we know we live in one of the most polluted cities in the world with maximum frequency, severe heat waves and the worst water crisis since our independence and pressure on water storage, natural gas and climate. Keep in mind your important report you need to plan as Set semitone Earth.

4) India is a young economy and has a lot of potential. The tremendous power and resilience of India shows its impressive performance during the global recession. India can play an important role in developing South Asia and maintaining world economic growth, "said BorgeBrande, president of the World Economic Forum (World Economic Forum, president of BorgeBrande).

5) The World Bank's Apia Report states that over 50% of Indians work in the agricultural sector in India. Due to the old traditional method of cultivation in Indian agriculture itself, lower consumption of chemical fertilizers and pesticides reduced agricultural profits due to lower productivity of Indian agriculture. As a result, the suicide crisis for farmers, food and nutrition is worsening in India. As a result, rural unemployment rates rise in India as a whole. The country's national income can be increased by reviewing this strategy to achieve the desired green growth while providing great job opportunities in some successful development events, if some policies are implemented in the future for recent research work and some Indian examples.

What is the shape and nature of the Indian economy today?

Now the current scenario of the Indian economy expects 7% growth in the current fiscal year, while the size of the economy will rise to 3 trillion dollars. Investment growth must be closer to 38% of GDP to increase the growth rate to 9% in FY 2021. Prime Minister NarendraModi has called India $ 5 trillion. To achieve the goal of changing the economy of billions of dollars, there is a need to continuously increase the country's growth rate by 9% every year and increase the total investment of

GDP by 38%. According to the latest issue of Watch Watch, India's expectations will increase by 100 percent for the current fiscal year ending March 31, 2020, while the economy will increase to $ 3 trillion from last year's $ 2.7 trillion.

The size of the economy is $ 3.3 trillion in the next fiscal year 2020, fiscal year 2021. $ 3.6 trillion in fiscal year 2022. 4.1 in $ 4.5 trillion, in fiscal year 2024, and $ 5 trillion in fiscal year 2025. trillion. The Indian economy needs to increase the size of the Indian economy to $ 5 trillion by FY 2025. The real growth rate is close to 100 per cent of the rupee. On the basis of an annual decline rate of 2 percent, 13 percent was the average total investment rate of 3 percent able to reach a real growth rate of 6.8 percent, and the investment capital growth rate (ICOR) was 6.6, This is due to the use of this ability. This is relatively high. "Historically, the average rate of ICOR in India over the three years of FY 2016-2017, 2017-2018 to 2018 2019 Fiscal - 4.23. India's investment in FY 2012 was 39.6 percent.

The average long-term savings and investment rate in China has been maintained at about 45 percent. Total investment = public investment + local investment + private corporate sector investment is the sum of all investments. It should raise the growth rate by 9% in fiscal year 2021. These investment rates should be close to 38% of GDP, which was 31.3% of fiscal year 2019 investments. If the inflation rate in the economy is less than four percent, in Average, and if the rate of decline is more than two percent per year, the target will exceed the fiscal year target of $ 5 trillion by 2024. Perhaps this year 2030 may be worse, with a delay option.

The central government has a four-fold role in spending through program support units, taking strategic initiatives for private investment and coordinating with state governments to determine the total investment rate through capital spending in the budget, while the share of central investment in the country is less than 1.6. Percentage of gross domestic product in fiscal year 2019. According to the reality of the Auditor General (CGA), it represents only 5.1 percent of total investment. After adding 4.% of the capital expenditures to Prince Sultan's GDP in FY 2019, the center's share increases to a percentage of GDP, which represents 5% of the total investment. percent. This can be greatly improved. Therefore, the state government can provide a strategic framework to encourage the private sector to increase investment rates.

Moreover, if the central government can successfully reduce the deficit in its revenues, it can provide space for higher capital expenditures with the same fiscal deficit. With CPSE, it can bring in more investment, keeping in mind the constraints of additional resource system savings. "In the current situation, the size of the Indian economy is about $ 3 trillion, and according to the appeal of Prime Minister Narendra Modi, if he wants to increase the size of the Indian economy to $ 3 trillion by FY 2023-24, he needs an economic growth rate of 9 in The 100th in the country, and cases that invest in different economic sectors need growth of more than 5% in each field, and this means today that the growth of the Indian economy will increase in the current five plus, and regardless of the fact that India cannot afford the economy a trillion dollars

Future development and jobs

1) Creating a new generation of green employment in the future: A study by the United Nations Environment Program in cooperation with Cornell International Labor University entitled "Green Jobs: Towards a Decent Job in a Sustainable Low Carbon World" has reformed some areas that could focus on the future engines of growth. generation. Environmentally friendly employment Some areas include renewable energy, recycling, green buildings, sustainable forestry, management, industrial science, sustainable small-scale agriculture, organic farming, and collective industries such as bicycles, etc. Focus on these industries and set the path for further development.

2) Community Development: In the past 25 years of the Indian Development Story, we have focused on two pillars of government and the market. But for the time being, these types of developments have increased income inequality and unemployment. The former RBI governor and

ISSN : 2348-7143
December 2019

chief financial advisor to the Government of India RaghuramRajan recently argued in Book Three, "The Third Pillar", as a tool for social development, as a tool for economic development, and job creation in a more equitable and environmentally friendly way.

3) Traditional knowledge: Before the industrial revolution in the world, human society was living its life with traditional knowledge rich in agriculture, looming on the manual horizon, handicrafts, etc. India had a global income of 24% in this area. This huge biodiversity in India made us important in creating wealth in those days. This is the most powerful force of our traditional knowledge, and experts working today globally are looking for solutions to the climate crisis and global warming. Creating opportunities for growth and employment The most important factor for survival in the future is survival.

4) Traditional Indian design and function - Today, we have many organizations in India working with traditional knowledge and community development to create green jobs, and thus, help to provide health and quality education to people, as well as many successes and international. Received praise.

Specializations include Deccan Development Trust from Telangana, Timbuktu, Andhra Pradesh Association, Ammar Khimar (Organic Agriculture, Agriculture) in West Bengal, Khmer in Gujarat, Uruville Studio (Hand Worship and Handicrafts), Kudumbashree (Microfinance Business, Microcredit, and some) . There.

What should India do to move towards a five trillion economy?

1) Governments and businessmen as well as entrepreneurs and investors should focus on creating and developing such institutions to create job opportunities through economic growth and production growth with an interest in the natural environment.

2) Early taxes for companies that cause environmental pollution or damage to the country can increase opportunities for good opportunities for these green community organizations in the future.

Now, the 2018 Nobel Prize winning economist, William Nordhouse, says that positive measures, including saving the economic costs of production by lowering the carbon tax while protecting the environment, can be used to achieve net environmental and health benefits, which can lead to benefits Greater development.

4) After the liberalization of the Indian economy in 1991-1992, economic growth did not rise. India has not done anything good to protect the natural environment. In a recent survey of 178 countries, India ranked 155th in environmental quality. Therefore, the situation today is very good, and it should work better in the environment

conclusion

A World Bank report on the Indian economy showed today that India has to spend $ 80 billion annually or 7. 7% of the total cost of the economy to reduce environmental degradation. In the future, our $ 5 trillion dreams should dream of the way we care about our mother nature, all plants, biodiversity and living organisms while following environmental principles. Which can help

achieve the goal of five trillion economies in the country by avoiding unnecessary expenditures incurred by this environmentally defensive path.

Father Mahatma Gandhi once said: "The road is a way to achieve the goal. Everyone should never compromise on his path to achieve this goal. The path must be chosen in the future, of course there is no hope of success."

References

1) Five Trillions Truth, Khattab, Gotamsha, Bhubaneswar, NIFTT.
2) The Development of the Economy and the New Crisis, S.K. N. Mishra,
3) Indian Economy Crises, Response and Newsletter, a. Vaidnathan, McGraw Publications.
4) India's goal of being a $ 5 trillion economy, full of challenges, but achievable, NirmalaSitaraman.
5) India's goal to become a $ 5 trillion economy, NitiAayog, Amitabh K**ant**

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

Education 4.0 for Industrial Revolution 4.0

Aparna Samudra
Assistant Professor Department of Economics, RTM Nagpur University, Nagpur

Abstract:

The Industrial Revolution 4.0 changes everyone's life directly or indirectly. The changes heralded by this revolution have shown themselves closely to employment growth and style, not only in India but all over the world. The most important question is whether the Indian education system is ready for this change. Education 4.0 is a new way to deal with this challenge, and it is suggested that the student be made the focus of learning and address the challenges posed by this change.

Introduction:

The Industrial Revolution 4.0 here and change everyone's life directly or indirectly. The changes heralded by this revolution have shown themselves closely to employment growth and style, not only in India but all over the world. The changes brought about by this revolution require people to skill and restore their skills to remain connected to the workforce. The higher education sector is one of the most important stakeholders in meeting this need for skills and skills restoration. There are some related questions that must be answered by everyone such as: Is higher education in India "appropriate for the times", why should a student pay for education, when he is unable to earn a living after obtaining his "degree" and why should the student Attending classrooms, when he has more updated knowledge via external sources

Answers to the above questions will not be encouraging and positive. In India, there are about 904 universities and more than 47,000 colleges operate like "degree-producing factories", and are not concerned with the employability of their students, even as the country tries to keep pace with the fast-paced information revolution, especially when the world recognizes those equipped with relevant knowledge and technologies , Competencies and skills to apply them.

Indian universities are not hotbeds of great ideas, innovation and entrepreneurial activities, while universities worldwide are a great source of new ideas and innovations. With entrepreneurship emerging as a preferred option, the education system should include enabling provisions in its curriculum to encourage the development of the entrepreneurial mindset.

The World Economic Forum @ Davos-2016 announced the Fourth Industrial Revolution, and foresees a "major shift around the future of jobs". The destructive technologies driven by Industry 4.0 are adding more fires to a volatile, uncertain, complex, and mysterious world that affects our lives, relationships, and the future of our jobs as well.

A technological breakthrough quickly shifts the boundaries between the human task and the machinery. In 2018, an average of 71 percent of total tasks were performed by humans in industries across 12 selected sectors; but by 2022, it is expected to decrease to only 58 percent.

Therefore, machines are likely to acquire more and more jobs. However, not everything is bleak - a new set of jobs is expected to emerge as human skills and EQ will be more important and valuable. With machine intelligence rising, education needs to produce better human efficiency to drive MI and AI.

Industry 4.0 is defined by cyber-connected physical systems, which are supported by the Internet of Things and fueled by data, creating a fully connected community. In such a highly interconnected disruptive world, education has no choice but to adapt to these industry changes that result from disruptive technologies - hello! Education 4.0.

ISSN : 2348-7143
December 2019

About Education 4.0

Technological development, and hence the rest of industries as well, is occurring at an accelerated pace that the change is now measured in years (sometimes months) rather than centuries. We are on the cusp of change as the learner is at the heart of a future ecosystem - "Education 4.0".

Education 4.0 requires gradual paradigm shifts:

• It is driven by demand rather than education led by supply
• Based on competence rather than knowledge
• Incorporating disruptive techniques and skill sets
• Lifelong learning rather than front-loaded learning

Focus on the equivalent of intelligence alone

Since Education 4.0 indicates industry-related changes 4.0 and because they are in response to the global call to action by the World Economic Forum - industry can expect a better prepared workforce, students will have the potential to employ better and better prepare for the future with a better return on educational investment. Education 4.0 aims to improve employee productivity and improve the competitiveness of the industry. It aims to improve the productivity and competitiveness of the country as a whole. Such a system where creativity and creativity in the human brain is improved will make educated students more prepared for an uncertain and volatile future. Thus, with Education 4.0, students in industry and industry will be able to make better profits in times of the fourth industrial revolution.

Salmon G (2018) described Education Path 4.0 as describing the development of education in four phases.

Education Model 1.0 - "Going to University" and the method of transitional learning has served well for centuries but only for a small percentage of the population. With the improvement of basic education, more and more young people are eligible for higher education. Lectures are becoming more important for reaching large numbers on an industrial scale. Efficiency and motivation to reduce teaching costs have evolved and the importance of lectures increases.

Education 2.0 has been around nearly 2005 when websites have increasingly allowed people to interact and collaborate, as well as to create and contribute ideas and images. It was called "read and write" web or web 2.0. It started with what has been called the great transformation of democracy on the Internet, reflecting the ability to express opinion and add to rather than just receive. New platforms of all kinds emerged - enter blogs, websites, and share sites, music, photos, and videos. Talk of "blended learning" has become popular (KheFoon & Kwan, 2018). There was some challenge to "transfer" information. An example of this is "Inverted Chapter" (Cheng et al., 2018). This means transferring the transfer of information from the lecture hall - students often have access to it and work for themselves - and transferring the information absorption, application, and learning together to the times when they are involved. When better mobile technologies and integration became possible, flipping attracted attention. New platforms have also evolved to try to solve the size problem, such as academic integrity and plagiarism - a small sign to replace lecturers' work through digital means. MOOCs have arrived and sparked many traditions of higher education. By the way, MOOCs did not invent online learning, but they raised the capabilities and features of learning and full-scale access entirely across the Internet, and made the sector speak of "digital".

Most undergraduates have grown up in a world that has always had Internet access. Students and Education 3.0 students "live online" for their daily lives around the clock, seven days a week, with the vast majority holding one or more smart devices, with continuous interaction with others. Most of the "content" is visible and portable, and sometimes overwhelming in 2019, 68% of mobile Internet traffic was, more than the world's population had more mobile devices than a phone or desktop, and more than half of them "at" four hours a day or more. These statistics are on the rise

and the percentages are rapidly shifting towards mobility, especially in Asia and Africa. In many countries, people own many mobile devices.

The next web - Web 4.0 - is the "symbiotic web." Coexistence between artificial and human intelligence and how they interact and gain experiences from each other. They become a team - they learn from each other. Technologies that support other developments and applications of the Internet in the third decade of the twenty-first century are promoting the Fourth Industrial Revolution (Fourth IR). While computers over a few years have completed more sophisticated tasks more quickly, artificial intelligence (AI) represents technological applications that are now eligible in aspects that we previously believed only human brains could do (Heaven, 2017).

Achieve higher education 4.0

The path to achieving higher education 4.0 is to align industry requirements with the education being transferred.

Figure 1

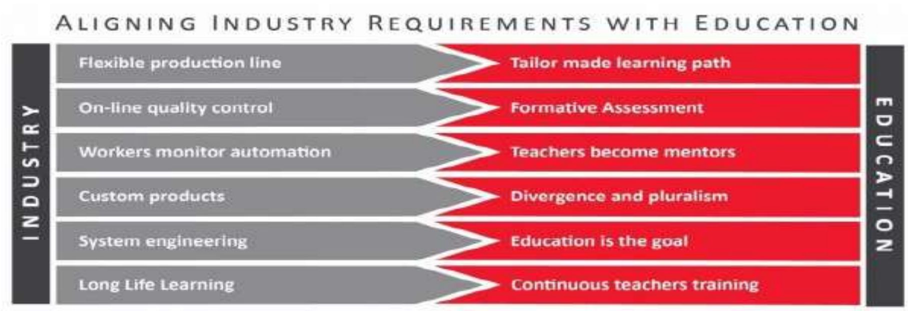

As shown in Figure 1, given that the industry uses a flexible product line in Industrialrevolution 4.0, academics must design a dedicated educational path by giving students greater choices about the topics they choose and the time it takes to complete registration with multiple exit points.

Coordination evaluation should give way to one-time evaluation by systematically and continuously assessing learners something similar to online quality control. Teachers should take on the role of mentors while workers monitor automation.

So the "future of education" is a new vision for learning where it is important to know why you need something, knowledge or skill, and then to where to find it - rather than squeeze your entire head. It should be based on each individual, their personal choice of where and how to learn, and track performance through data-based allocation. Learning together and from each other - peer-to-peer education, and teachers more as facilitators, will dominate societies built on shared and ambitious learning.

References:

Hussain, Anelka. (2018). Education 4.0 made simple: teaching ideas. International Journal of Educational Studies and Literacy. 6. 92.10.107575 / aiac.ijels.v.6n.3p.92.

Salmon G (2019). The fourth may be with you: Create Education 4.0. Learning and Development Magazine.

Shahroom, A. A., & Hussein, N. (2018). Industrial Revolution 4.0 and education. International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences, 8 (9), 314-319.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

Goods and Service Tax (India): Impacts on Startups

Dr. L. Dhanamanjuri Devi

Asst. Prof. B.R.M. Govt. Law College, Panjabari, Guwahati, Assam.

Abstract

GST, an indirect tax on the supply of goods and services, is collected from the point of consumption and not from the point of origin like the previous indirect indirect tax which is Modified Value Added Tax (MODVAT) and Value Added Tax (VAT) in India. Prior to the GST, India was a segmented market with multiple state-level taxes, central taxes, and heterogeneous tax rates. GST has replaced the previous multiple taxes that central and state governments imposed to coordinate indirect taxes in India. The tax came into effect as of July 1, 2017 through the implementation of the First Hundred and Indian Amendments and the Constitution of India by the Indian government. Goods and services tax is paid by consumers, but is transferred to the government by companies that sell goods and services, thus providing revenue to the government. The authorities made efforts to smoothly transition from previous tax laws to GST. This work is an attempt to assess the impact of the GST 2017 Act on startups in India.

Key words: GST, indirect taxes, startups, one nation tax, value added tax

Introduction

India's constitution gives the central government, state governments, and local authorities of state governments, such as municipal councils, the power to impose various taxes to help build the country's economy by covering various public expenditures. The Indian tax structure is divided as follows:

1. Direct Taxes: Income tax is the main direct tax in India. The individual or entity of the company that earns more than the minimum income in the fiscal year must pay the direct tax. The taxpayer is responsible for paying the tax.

2. Indirect Taxes: These taxes are imposed on the sale and provision of goods and services, respectively. The seller is committed to collecting and depositing taxes.

Historically, India's indirect tax structure, prior to 2017, was so challenging for the government of India that it was seen as a serious impediment to forming a single common market and increasing the country's economic growth [1]. Several successive central governments have undertaken major indirect tax reforms as outlined in the published literature [2-4] before the GST becomes effective as of July 1, 2017 through the application of the First and Second Amendments to the Constitution of India by the Indian government [5] . Taxes that fall under multiple state flowing taxes: value added tax, sales tax, entertainment tax, luxury tax, lottery / gambling / gambling tax, Octroi, purchase tax; central taxes: central excise tax, excise duty, additional customs fees, duties, taxes Special customs, service tax, excise duty levied under medical preparations and toiletries. GST is also successfully eliminating the "cascading effect of tax" or the "tax tax" predicament - a situation in which the consumer has to pay the pre-calculated tax and as a result will suffer from price increases or inflation [6.7].

With the aim of promoting entrepreneurship at the grassroots level by supporting entrepreneurs, building a strong startup ecosystem and transforming India into a country of employers, rather than job seekers, the Government of India launched the Startup India initiative on January 16, 2016 [8,9]. The action plan for this initiative is based on the following three pillars:

1. Simplification and handholding.
2. Funding and incentives support.
3. Industry, academic partnership and nursery.

This initiative also focuses on ignoring state government restrictive policies for startups, such as the Raj license, land permits, foreign investment proposals, and environmental approvals.

Complications of compatibility arising from the structure of indirect taxation before commencement of GST at start-up:

Despite the favorable environment for startups provided by the Startup India initiative, startups faced challenges due to the complex indirect tax structure. An entrepreneur who started a new business in

ISSN : 2348-7143
December 2019

India had to get a VAT registration from the state sales tax department. However, one of the main challenges for startups doing interstate business is that each country imposes different rates of value-added tax, value-added tax systems and value-added tax measures - which creates complications in compliance. Moreover, the central government imposed a service tax under the rules of service tax, and therefore, startups had to comply with tax rules and regulations such as central sales tax, additional customs fees, central consumption fees, additional taxes, special additional fees, etc.

The impact of GST on startups

The introduction of GST in India simplifies the indirect tax structure. Instead of multiple central taxes and country-specific VAT, there are only three main taxes that are applicable under this system:

1. Central Goods and Services Tax (CGST) [10]: This is the tax that the central government imposes on sale within the country, for example, the sale that occurs within Assam.
2. Government Goods and Services Tax (SGST): This is the tax that the state government imposes on sale within a country, for example, a sale that occurs within the state of Assam.
3. Integrated Goods and Services Tax (IGST) [11]: This is the tax imposed by the central government on selling to another state, for example, the sale that occurs between Assam and Nagaland. There will be only one (central) type of tax in the case of interstate sales. The center will then share IGST revenue based on the destination of the merchandise.

The introduction of GST in India simplified the indirect tax structure that was difficult to comply with startups. For example, companies no longer need to obtain multiple VAT registrations - as one GST registration applies throughout India [12]. The procedures for obtaining GST registration are standardized, thus facilitating the process of starting a new business in India [13].

GST exemption for startups and small businesses

GST registration, Value Added Tax Registration (VAT) and Value Added Tax (VAT) registration are mandatory once a company crosses an annual turnover of Rs 10-10 according to the specific state law. The multiple VAT legislation that each country enacts creates confusion and complications [12]. Under the GST system, organizations whose sales volume is less than Rs 40 per year need not to be registered under GST. Accordingly, many startups and small businesses with annual turnover of Rs. 5 lakh - Rs. 40 lakh will be out of evaluation [14]. GST also offers an optional training plan - lower taxes for small businesses with a turnover of Rs 20 to 1 crore [15,16]. Startups can also take advantage of the tax credit on their purchases. This will reduce costs and thus increase the working capital of the company. This facility is a great boon to startups that are mainly engaged in providing services [14].

Additionally, startups can join to the startup program within the startup business plan in India, provided they fulfill the definition as stipulated in G.S.R. Notification 127 (e) [17]. If you succeed in obtaining recognition, an application for tax exemption may be filed under Article 80 IAC of the Income Tax Law. After obtaining a permit for tax exemption, the tax license can be used for 3 consecutive financial years from the first ten years since inception [18].

The growing number of startups in India

The government of India launched major initiatives - Startup India and GST India - to support economic growth by creating a startup ecosystem that would make India a job creation country, while simplifying the indirect tax structure that was a major barrier to business operations as well To grow through the application of GST Act.Figure 1 shows a bar chart showing the annual growth of startups in India (data collected from NASSCOM-Zinncov Start-Ups annual reports from 2014-2018 [19-23], and the latest data available from NASSCOM for the year Current 2019 [24]). Note that the chart does not depict the number of dropouts annually. Although the number of newly added startups each year has not increased significantly, the total number of startups each year has maintained steady growth. This steady growth in the total number of startups over the past years can be attributed to the pioneering initiatives by the central government in India as well as state governments.

ISSN : 2348-7143
December 2019

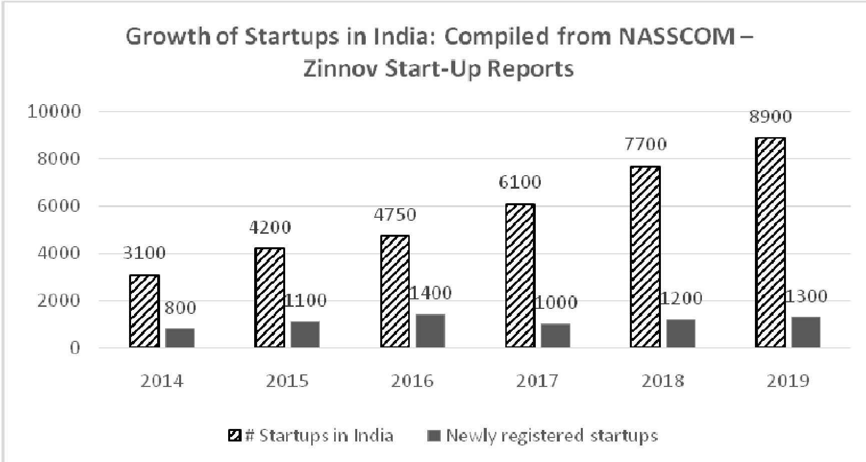

Figure 1: Steady growth of startups in India observed since 2014. Chart doesn't show the number of dropout startups each year.

Conclusion

Prior to the GST, companies had difficulties complying with various tax rules and indirect tax structure laws consisting of multiple central and country-specific taxes. Business involving the interstate operations necessary to obtain and maintain compliance with the various procedures and fees specific to the country for VAT registration. Companies that sell goods and services as a package must adhere to both the VAT and service tax regulations, which complicates business activity because they have to calculate transaction taxes based on different prices for different items. GST function, with well-defined state and interstate standard rules and rates implemented. The digitization of GST registration, packaging, exemption for startups, and the Startup India initiative by the government of India are giving new impetus to the growth of startups in India.

Referencs:

1. Cnossen, S. (2013). Paving the way for modern GST in India. International Taxes and Public Finance, 20 (4), 715-723.
2. Garg, c. (2014). Basic concepts and features of service and service tax in India. International Journal of Scientific Research and Management (IJSRM), 2 (2), 542-549.
3. Vasanthupal, R. (2011). GST in India: a big leap in the indirect tax system. International Journal of Trade, Economics and Finance, 2 (2), 144.
4. Evolution of GST in India (https://www.gst.gov.in/about/gst/history)
5. The Constitution (One Law and Building), 2016 (http://cbic.gov.in/resources//htdocs-cbec/gst/consti-amend-act.pdf)
6. Direct and indirect taxes in India, Posted on November 27, 2019 - 05:11:10 PM (https://cleartax.in/s/direct-indirect-taxation-india-explained)
7. GST (India) GST What is GST? Explain the indirect tax law

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

Recent Trends in Indian Banking Sector

Dr. Rajesh P. Kamble
Dr. BabasahebAmbedkar College, Bramhpuri.

Abstract

The growth and diversification of the banking sector has exceeded borders across the world. In 1991, the government opened the doors for foreign banks to start operations in India and provide a wide range of facilities, thereby providing strong competition for local banks, and helping clients benefit from the best services. In its quest to advance towards international banking best practices, the Reserve Bank will further sharpen prudential standards and strengthen its supervisory mechanism.

There has been a lot of innovation and diversification in the business of major commercial banks. Some of them have been involved in consumer credit, credit cards, commercial banking services, Internet and telephone banking, leasing, investment funds, etc. A few banks have already established subsidiaries of commercial banking, leasing, and mutual funds, much of which is in the process of doing so. Some banks started globalization.

Key words: information technology, foreign direct investment, major challenges

Introduction

Today, we have a fairly sophisticated banking system with different classes of banks - public sector banks, foreign banks, private sector banks, regional rural banks and cooperative banks. The Reserve Bank of India (RBI) is the highest priority for all banks.

RBI's most important goal is to maintain monetary stability (moderate and stable inflation) in India. The Reserve Bank of India uses monetary policy to maintain price stability and an appropriate credit flow. The rates used by the Reserve Bank of India to achieve this are the bank rate, repo rate, reverse repo rate, and cash reserve ratio. Reducing inflation has been one of the most important goals for some time.

RESEARCH JOURNEY

The role of information technology (IT) and customer relationship management (CRM) in banking: -

Information technology plays an important role in the banking sector, as it will not only ensure a smooth passage of interconnected transactions through the electric medium, but will also facilitate the creation of sophisticated financial products and product development. The application of information technology and electronic banking services has become an issue today as the banking system has moved towards virtual banking services. Banks, which rely heavily on the advantages of the "interbank relationship" as a method tested over time to target clients and provide services to them, have adopted CRM easily, with a sharp focus on customer centrality, facilitated by the availability of superior technology. CRM, therefore, has become a new motto of managing services, whether a relationship or information is wise.

Foreign direct investment (FDI) in India: -

• Definition of foreign direct investment: - The investment provided to gain permanent interest in institutions operating outside the investor's economy.

• Maximum allowable FDI in Indian private sector banks: - 74 per cent, under an automatic path that includes portfolio investment, i.e. FII's and NRI, IPO, private placements, ADR / GDRs; owning Shares from existing shareholders;

The maximum allowable FDI allowed in public / nationalized Indian banks - 20 per cent;

• Automatic guidance does not apply to the transfer of existing shares of a banking company from residents to non-residents. This category of investor requires FIPB approval, followed by "in principle" approval by the RBI's exchange control department.

ISSN : 2348-7143
December 2019

The "fair price" for the transfer of existing shares is determined by RBI, widely based on the guidelines of the Securities and Stock Exchange Board of India for listed stocks and previous CCI guidelines for unlisted shares. After obtaining an "initial" approval, the resident seller can receive the funds and apply to the Reserve Bank of India for final permission to transfer the shares.

• A foreign bank or wholly owned subsidiary subject to regulation by a financial sector regulator in the host country can now invest up to 100% in an Indian private sector bank. The 100% FDI option will only be available to a wholly owned subsidiary of a foreign bank and not to any investment companies.

Benefits of foreign direct investment:

1. Transfer of technology from abroad to the domestic market.
2. Ensuring better and better risk management in the banking sector.
3. Confirms the improvement of capitalization.
4. It provides financial stability in the banking sector in India.

Voting rights for foreign investors.

Private sector banks: No more than 10% of all voting rights for all shareholders.

• **Nationalized Banks:** - Not more than 1% of the total voting rights for all shareholders in the nationalized bank.

The main challenges facing banks: -

Increasing competition from domestic and international markets;

Transaction costs related to the carrying of non-performing and low assets in their books;

• Frequent changes to key policy rates and reserve requirements by the Reserve Bank of India.

Maintain sufficient liquidity.

Conclusion:-

In the coming days, banks are expected to play a very beneficial role in economic development and that the emerging market will provide significant business opportunities to harness them. Human resource management assumes that it is of greater importance. With increased banking support in India, human capital will emerge as the best asset of the banking system. Ultimately banking is people and not just numbers. In conclusion, the banking sector in India is advancing with the increasing growth in the customer base, due to the new and innovative facilities offered by banks. Foreign direct investment provided a big boost to all sectors of the banking sector, as banks now compete at the global level.

Reference:-

1. Monetary Economics Professor Prabaker Dehmukh
2. The Indian economy, Professor Zammar
3. www.google.com
4. www.wikipedia.com
5. www.ijsr.net
6. www.abhinavjournal.com
7. www.moneycontrol.com
8. Indian Banking

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

Economic Growth And Its Impact Of Service's Sector In India : A Study

Dr. Mahendrakumar D. Katre
Assistant Professor Yashoda Girl's Arts & Commerce Colllege, Nagpur.

Abstract:

The services sector is the lifeblood of the country's socio-economic growth. Today, it is the largest and fastest growing sector in the world, contributing more to global production and employing more people than any other sector. The service sectors have become more important in recent years as technological progress has allowed new ways to provide services across borders. The recent production growth in this sector came mostly from the rapid development of services that require extensive skills in the sectors of information technology and professional services, mostly directed towards the external market. This study examines the growth, contribution and development of the services sector in the Indian economy. Moreover, this study contradicts economic policy and the impact of the services sector.

Keywords: contribution, services, development, growth, etc.

Introduction

The economy is divided into three sectors: primary, secondary and tertiary. The main sector consists of agriculture, forestry, animal husbandry and fisheries. The manufacturing sector consists of mining, construction and manufacturing. All other economic activities not covered by the agricultural or manufacturing sectors are widely defined as services, and therefore they belong to the services sector. It includes services provided to the agricultural sector, activities related to water supply, electricity, gas, transportation, telecommunications, wholesale and retail trade, finance, insurance, commercial and personal services, and community and social services. Services can be widely distinguished between two types, old and new. Old or traditional services include simple trade, local services, food and hotel services. New services are generally associated with communications, business and legal practices, culture, research and education. The services sector is the lifeblood of the country's socio-economic growth. Today, it is the largest and fastest growing sector in the world, contributing more to global production and employing more people than any other sector.

Review Literature

According to Gaurav Nayyar (2009), the phenomenal growth of the services sector in India reflects the rapid strides made by educated professionals. Others see it as an expansion of a recent employer. Given this heterogeneity, the aim of the paper is to analyze the nature of employment that is created in the various service subsectors, relative to the industrial sector. The nature of the job is defined to include educational requirements and quality. The latter includes wages, job security, and social protection. Using different economic models to analyze household survey data from India in 1993, 1994 and 2004-2005, we find the following. First, the service sub-sectors are usually either "good" or "bad". Second, services sub-sectors with low educational requirements are characterized by the overall quality of employment, and vice versa. Moreover, it appears that expansion of employment is more in sub-sectors where educational requirements and quality of employment are low. Seema Joshi (2008) This study provides an overview of the performance, prospects and problems faced by the service sector in the Indian economy. It is encouraging to note that India is called the world's service center. The traditional concept of India today has been changed from the land of beggars, snake charms, and internet professionals from yesterday to the land of knowledge workers - thanks to IT and ITES. The communications revolution and ITES-BPO have already hit the shores of India.

Objectives

 To study the growth and development of the services sector.

Study to study the impact of the services sector on the Indian economy.

policy to study economic policy and implement the services sector.

Research Methodology

To achieve the goals of the secondary study, data were collected from 1990 to 2012 from various published sources such as: economic surveys, statistical summary for India, statistical summary on Punjab, agricultural statistics at a glance, RBI bulletins, NCEAR, data online, magazines, articles, newspapers, etc.

Table1: Contribution of Service Sector towards Indian Economy

Year	*Agriculture %*	*Industry %*	*Services %*
1950-51	55	15	30
1960-61	51	19	30
1970-71	44	23	33
1980-81	38	24	38
1990-91	31	26	43
2000-01	24	20	56
2004-05	20	20	60
2009-10	15	28	57

Table 1. shows that during the 60 years of planning between 1950-51 and 2009-10, the share of agriculture in GDP fell by more than two-thirds from 55% to 15%, while the share of industry rose from 15% to 28% and the share of services almost doubled, from 30% to 57%. Growth in the service sector continued to be widespread. Among the three service subsectors, "commerce, hotels, transportation and communication services" continued to energize the sector, advancing in double digits for the fourth consecutive year. Impressive advances in information technology (IT) and information technology-based services, both rail and road traffic, and the rapid addition to the existing stock of telephone connections, especially mobiles, have played a key role in this growth. Growth in financial services (including banking, insurance, real estate and business services), after falling to 5.6% in 2003-04, rebounded to 8.7% in 2004-05 and 10.9% in 2005-06. The momentum continued with growth of 11.1% in 2006-07 (Economic Study 2006-07) Services contributed up to 68.6% of the overall average growth of the GDP during the last five years between 2002-03 and 2006-07. Practically all of the residual contribution comes from industry. As a result, in 2006-07, while the share of agriculture in GDP fell to 18.5%, the share of industry and services improved to 26.4% and 55.1 %, respectively. (Economic study 2006-07). The most rapidly developing modern services are now important enough that their future performance can have a significant macroeconomic impact. The expansion of modern employment in the service sector is not just a disguised manufacturing activity. Finally, we show that the combination of skilled and unskilled labor in manufacturing and services is increasingly similar. It is therefore no longer evident that the manufacturing sector is the main destination for the vast majority of India's workforce entering the modern sector and that modern services are a viable destination for only a few highly skilled. We conclude that sustaining economic growth and raising living standards will require shifting the workforce to manufacturing and services.

Impact of the services sector on the Indian economy

India has made great strides towards economic liberalization in recent years, after developing strategies to prepare for rapid economic development. India has managed to achieve an annual growth rate of 6% in its economic program. During these years, a significant increase in middle-income income has been observed and it is estimated that there are approximately 200 million people in the middle-class. Especially on the basis of this figure, all efforts are concentrated. This category will see strong demand for services over the next century. With the increasing levels of education, which are provided in India free of charge and compulsory up to the age of fourteen by the Indian government, there will be an increasing demand for educational services. Primary schools, secondary schools, high schools and colleges - all of these institutes are in great need, with an increasing population and awareness of the benefits of educational research. As the number of students increases, there is also an increase in demand for lessons, private lessons, etc. With the establishment of technical institutes, even at the provincial level, these have demonstrated an increase in demand for the services of qualified technicians. With the increase in trade and business covered by roads, there is a great demand for transportation services, which benefits the various car manufacturers, whose cases are beginning to flow. Many residents appreciate owning their own cars, which is a good business proposition for the auto industry. Banking services are absolutely essential to meet the financial needs of the public and national industrial sector. Electrical services provide benefits to society and industry, and therefore not. Adequate hospital services are essential to a society's well-being. Personal care services are essential to develop an individual's potential to obtain a perfect personality and project a positive image. Concierge services (hotels, etc.) work on strategies to please business class through their services in terms of comfort and satisfaction. The tourism industry is a potential industry that has directed itself to make tourists enjoy holidays at their chosen destinations and away from the monotonous city life. The entertainment industry plays an important role in achieving this goal. All of these services have left management scientists, professionals and socio-economic thinkers to analyze and understand that consumer services management, the main thing in this business is that they have unlimited potentials and we must explore and exploit these opportunities in the context of changing social, cultural and economic status. Professional requirements require change as technology evolves. This requires mastery of the management level, which can only be achieved by giving a boost to human capabilities.

Economic policy and implementation of the services sector

Several major economic and political changes occurred during the 1970s and 1980s, which affected developing countries and paved the way for the implementation of the structural adjustment policies sponsored by the International Monetary Fund (New Economic Policy) in India. In 1991. The new economic policy of 1991 includes globalization, liberalization, and privatization (divestment). Globalization means flowing capital (financing in the form of foreign direct investment (FDI) and investment in the foreign securities portfolio (FPI), technology, human resources, goods and services between countries, foreign direct investment is investment in real assets such as cars and the production of consumer goods, service sectors such as insurance , Telecommunications, air transport, etc. Liberation means the liberalization of economic activities and companies from bureaucratic controls and other unnecessary openness imposed by the government on government sectors operating for private investment and includes policy The new economic reduction of public spending and opening the economy to trade and foreign investment, adjustment of the exchange rate from the fixed exchange rate system to the flexible exchange rate system, the deregulation of most markets and the elimination of entry and exit restrictions., On capacity and prices. After 1991, a major restructuring occurred With the emergence of more advanced technology sectors.

Conclusion

All services sectors participated in this boom, and the fastest growth was in telecommunications, banks, hotels, restaurants, community services, trade and business services. One of the reasons for the sudden growth of the services sector in India in the 1990s was liberalization in the regulatory framework that led to innovation and increased exports from the services sector. The agriculture sector contributed 17.2%; the industrial sector contributed 29.1%, while the services sector contributed 52.7% according to 2008 estimates. The growth rate for the current fiscal year is expected to be 19.5% for IT-BPO services, 18.5% for exports and 22.8% % For domestic IT related services in 2011. Growth in output in the sector in recent times mostly came from the rapid development of highly skilled services in the IT and professional services sectors, mostly oriented towards the external market. The new economic policy includes reducing government spending, opening the economy to trade and foreign investment, adjusting the exchange rate from the fixed exchange rate system to the flexible exchange rate system, removing restrictions in most markets, and removing entry and exit restrictions on capacity and pricing. The shift in the consumption pattern of this type indicates that the momentum on the demand side of service growth will indeed continue and be strengthened. Since the liberation began, exports of Indian services have increased.

References

Ar Suparna, P. (2010): "Issues in Measuring GDP for Healthcare Services: The Case of India", Income and Wealth Journal, Volume 32, Issue 1, ISSN Print: 0974-0309. Online ISSN: 0974-0295

Hu Sandhu, H.S & Mehta.R (2007): "Challenges of career advancement for female executives in the services sector," Journal of Progress in Management Research, Vol. 4 Issue 2, pp. 69--78

S. Robert S. Sullivan (2002): "The Services Sector: Challenges and Necessities for Research in Operations Management", University of Texas at Austin, USA, 2002. Journal of Operations Management, Volume 2, Issue 4, Issue 4, 211-214, published in Science Elsevier BV

يا Nayyar, G. (2009): "The nature of employment in the services sector in India", paper presented by Oxford University, Department of Economics, Economic Working Paper Series NL. 452.

Priya Lashmi, Economic Growth and the Impact of the Services Sector in India, Vol. 33 (5), 2012, 627-632.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

Goods and Service Tax

Dr. Swarnalata Warke
Associate Professor at - Dhanwate National College

Abstract

GST also known as GST is defined as the huge indirect tax structure designed to support and promote a country's economic growth. So far, more than 150 countries have implemented GST. However, the idea of GST was brought up in India by the Vajpayee government in 2000 and the constitutional amendment of itself was passed by Loksabha on May 6, 2015 but it was not ratified after Rajyasabha. However, there is a huge hue and shout against its implementation. It will be interesting to understand why this proposed system may impede GSTs growth and development of the country.

Key words
GST; Indian Economy

Introduction

The Goods and Services Tax (GST) is a broad concept that simplifies the giant tax structure by supporting and promoting the country's economic growth. GST is a comprehensive tax on the manufacture, sale, and consumption of goods and services at the national level. The GST Bill or GST Bill, also referred to as the Constitutional Bill (Twenty-second Amendment), 2014, begins the value-added tax that will be implemented at the national level in India. Goods and services tax will be an indirect tax at all stages of production to achieve uniformity in the system.

When the GST is in effect, there will be a consolidation of central and state taxes into a single tax payment. It will also strengthen India's position in the domestic and international markets. At the consumer level, GST would reduce the overall tax burden, which is currently estimated at 25-30%.

Under this system, the consumer pays the final tax, but the effective income tax credit system ensures that there are no consecutive taxes on the tax paid on the inputs that go into manufacturing the goods.

In order to avoid paying multiple taxes such as consumption tax, service tax at the central level, and value-added tax at the country level, GST will standardize these taxes and create a single market across the country. Incorporating different taxes into the GST system will lead to the efficient use of credits. The current system imposes taxes on production, while the GST aims to impose a tax on consumption.

The experts recruited the benefits of GST as follows:

This will lead to the implementation of a tax system at the country level.

- All indirect taxes will be consumed at the center and at the country level.
- It will not only expand the tax system by covering goods and services but also make it transparent.
- The manufacturing sector will be freed from the consecutive impact of taxes, and thus by improving the cost-competitiveness of goods and services.
- This will lead to lower prices for goods and services and thus increase consumption.
- It will create a favorable environment for business, and thus by increasing the proportion of tax GDP.
- It would enhance the ease of doing business in India.

Why not to GST?

However, the question is: Is the image as rosy as it is portrayed?

Wall Street Goldman Sachs, in a note entitled "India: Question and Answer on GST - Impact of Growth Can Be Concealed", has released estimates that the Modi government's GST model will not increase growth, will lead to higher inflation in Consumer prices may not increase tax revenue.

There appear to be some gaps in the proposed GST tax system that could be detrimental to the presentation of the desired results. They are:

India has adopted dual GST instead of national GST. It made the entire GST structure somewhat complicated in India. The center will have to coordinate with 29 states and 9 federal regions to implement this tax system. Such a system is likely to create economic and political issues. States are more likely to lose their opinion on setting prices once the GST is implemented. Revenue sharing between the states and the center remains a matter of disagreement with no consensus being reached on the neutral revenue rate.

Chief Economist Arvind Subramanian on December 4, 2015 proposed GST rates of 12% for soft goods, 17-18% for standard goods and 40% for luxury goods, which is much higher than the current maximum service tax of 14%. This initiative is likely to drive inflation.

The proposed GST architecture is likely to succeed only if the country has a strong IT network. It is a well-known fact that India is still in its infancy with regard to Internet connectivity.
Moreover, the proposed system appears to ignore the emerging sector of e-commerce. E-commerce does not leave transaction marks off the Internet and has an anonymous identity. As a result, it becomes almost impossible to track an online business transaction that can be from one business to another, from company to customer, or from client to customer. Again, it appears that there is no clarity as to whether a product should be considered a service or product under the e-commerce concept. New technologies can be developed to track such transactions, but until these technologies become readily available, tax revenue generation from this sector will remain uncertain and well below expectations. Once again, e-commerce was isolated from taxation under the customs ban on electronic transfers by the Bali Ministerial Conference of the World Trade Organization held in 2014.

Communication is a necessity and one cannot do without. In modern times, communication was assumed after telecommunications.
The proposed GST system appears to be unfavorable for the telecom sector as well
"One of the main defects in the GST system is the direct rise in the service tax rate from 14% to 20-22%" (GST: impact on the telecom sector in India). The proposed GST appears silent as to whether communications can be considered in the category of goods or services. The entire issue of the telecommunications sector assumes a serious proportion when the density of rural telecommunications in India does not reach 50%.

The proposed GST system aims to keep petroleum products, electricity, real estate and alcoholic beverages for human consumption outside the scope of GST

It is a well-known fact that petroleum products have been a major contributor to inflation in India. India's inflation depends on how the government intends to list petroleum products under the GST in the future.

Electricity is necessary for the growth and development of India. If electricity is included in standard or luxury goods in the future, this will adversely affect the development of India. GST is said to have a negative impact on the real estate market. It will add up to 8% to the cost of new homes and reduce demand by 12%.

Proposed GST system "will be able to charge fees for the sale of newspapers and advertisements"

This would give governments access to significant additional revenue because the industry has historically been completely tax free. "It sounds silly, but the provision of GST is likely to make oversight of operations by their board of directors / senior managers through the company's offices in Different parts of the country are taxable service by allowing each state to file a request for GST on the company.

Again, there appears to be a lack of consensus regarding the determination of the rate of revenue as well as the minimum. One thing is certain, services in India will be very expensive if GST

ISSN : 2348-7143
December 2019

is fixed to the current service tax rate of 14% which in turn will increase inflation in India. "The Asian countries that all implemented GSTs experienced retail inflation in the year of implementation [6,7].

Conclusion

The proposed GST system is an inconsistent attempt to rationalize the indirect tax structure. More than 150 countries have implemented GST. The government of India must study the GST system established by various countries as well as its implications before it is implemented. Meanwhile, the government should make an attempt to isolate India's poor population against potential inflation due to the introduction of the GST. There is no doubt that GST will simplify the current indirect tax system and help eliminate inefficiencies arising from the current heterogeneous tax system only if there is clear consensus on minimum and revenue rate issues and the inclusion of petroleum products, electricity, alcohol, and real estate. In order to reach a consensus, the government must resist the implementation of this system.

References

The Economic Times (2009) Featured Articles from The Economic Times.
Gst India (2015) Economics and Politics.
Model Mehra P (2015) May Not Modi govt. For GST to grow significantly. The Hindu.
Sardana M (2005) The Evolution of E-Commerce in India Part 3.
TRAI (2015) Key Telecommunications Subscription Data on February 28.
Patrick M (2015) GST: Push for Growth. Public Policy Research Center (CPPR)

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

Industry 4.0 in India

Dr. Madhuri Chansarkar
Assistant Professor, Dep of Commerce & Management
L.A.D. & Smt. R.P.College for Women, Nagpur

Abstract

"Industry 4.0" means a smart factory in which there are networked digital devices that communicate with raw materials, end products, machines, tools, robots, and men. The fourth industrial revolution is based on data. The way in which data is collected, analyzed and used to make and develop the right decisions is the competitive factor. The main purpose of Industry 4.0 is to achieve improvements in terms of automation, operational efficiency, as well as efficiency. The emerging Industry Concept 4.0 is an umbrella for a host of future industry developments that include cyber physical systems (CPS), the Internet of Things (IoT), the Internet of Services (IoS), robots, big data, cloud and augmented reality. The adoption of these technologies will lead to smarter manufacturing processes, which will exchange information independently, stimulate procedures and control each other, providing an intelligent manufacturing environment.

Each component of Industry 4.0 requires a large capital investment in technology and a new skill set and thus, most Indian industries will take time to adopt Industry 4.0. But with the appropriate initiatives from the government and the corresponding response from industries, the march has already begun.

Key words

Industry 4.0, physical cyber systems, cloud, SAMARTH

Methodology

The paper is based on relevant information gathered from secondary data taken from the Internet and newspaper articles.

Introduction

Industry 4.0 is the so-called fourth industrial revolution that includes enhancing the use of computers and automation with smart and independent systems as well as data and machine learning. What it means is that digitization slowly transforms the way products are produced. This industrial transformation is referred to as "Industry 4.0" in Europe, "IIoT" in the United States and "Intelligent Manufacturing" elsewhere. This transformation marks the fourth revolution in the manufacturing sector. The three previous industrial revolutions that we witnessed were chronologically as follows:

The first industrial revolution was also called the 1.0 industry and began in 1784 with the advent of the mechanical loom. This has led to a shift from manual production methods to machines through the use of steam and hydropower.

The second Industrial Revolution, known as Industry 2.0, also known as the Technology Revolution, started in 1923 with the introduction of mobile assembly lines at Ford Motors, which resulted in mass production based on the concept of division of labor. The period also saw the growth of rail and telegraph networks, enabling people and ideas to be transported faster. It was a period of significant economic growth, with an increase in productivity but also an increase in unemployment as many workers in factories were replaced by machines.

The third industrial revolution, the 3.0is industry also known as the digital revolution. It happened in 1969 when the first programmable logic controller (PLC) was introduced, which led to the use of electronics and information technology in higher production production.

Fourth industrial revolution on improving manufacturing productivity, safety, and competitiveness by using many advanced technologies such as mobile devices, Internet platforms, site detection techniques, advanced human-machine interfaces, documentation, fraud detection, 3D printing, smart sensors, big data analytics, advanced algorithms, and multi-level customer interaction Customer profiles, augmented reality, motion blur, edge and cloud, and data visualization all come together. These technologies are widely summarized in four major components of "Industry 4.0":

A) physical physical systems, b) things from the internet, c) cloud computing and d) cognitive computing.

Since with the help of physical physical systems, a virtual version of the physical world can be designed, these systems have the ability to make decentralized decisions and reach a high degree of autonomy. Another is to make decisions without human intervention, thus making a 'smart factory; a reality. Smart devices will get more data and with the support of these machines, factories will become more productive, efficient, less wasteful.

Building blocks 4.0

Efforts to implement "Industry 4.0" can be better appreciated when we look at the building blocks that involve some detail. Industry 4.0, which consists of four major components, is driven by nine technological developments, which are the building blocks of Industry 4.0:

1. Big Data and Analysis - Big data analysis decisions improve production quality, save energy, and improve equipment service. So in Industry 4.0, comprehensive data collection and evaluation from various sources will become a standard to support real-time decision-making.
2. Robotic robots - they will be designed to be more, more independent and flexible. They are expected to be programmed to interact with one another at a lower cost and have a wider range of capabilities than those used in manufacturing today.
3. It will be possible to simulate different scenarios where it will be possible to design a virtual version of the physical world using physical-electronic systems.
4. System horizontal and vertical integration - it will be possible because companies, departments, functions and capabilities will become more coherent, with the development of global data integration networks and the enabling of automated value chains.
5. Industrial Internet of Things - will allow field devices to communicate and interact with each other and with more centralized controllers as required because many devices will be enriched with integrated computing and connected using standard technologies.
6. Cyber Security - Meaning safe and reliable communications, advanced identity, and access to machines and users will become necessary because essential industrial systems and manufacturing lines require protection from cyber security threats.
7. The Cloud - The Cloud is a vast network of remote servers all over the world that are linked together and operate as a single ecosystem. Since production-related activities will need to increase data sharing across sites and company boundaries, machine data and functionality will be increasingly published on the cloud. Even systems that monitor and control processes will become cloud-based.
8. Manufacturing overtime - means techniques that build 3D objects by adding a layer to a layer of materials such as plastic, metal, or concrete. In Industry 4.0, added manufacturing methods will be used extensively to produce customized products that provide building advantages such as complex and lightweight designs.
9. Augmented reality - AR based systems will be required to provide workers with real-time information to improve decision-making and work procedures and to support services such as selecting parts in the warehouse, sending repair instructions via mobile devices, etc

Prospects in India

Industrial Digital Technology 4.0 will enable manufacturers to collect and analyze machine data, which will result in more efficient, flexible and faster processes for producing high-quality goods at a lower cost. This manufacturing revolution is expected to increase productivity, but also boost industrial growth and alter the workforce image.

While appreciating the benefits of the new industrial revolution, one must bear in mind that the concept of Industry 4.0 was started by an economically and technologically advanced country, Germany. So the prospect of the idea will take some time to settle in India. Each component of Industry 4.0 requires a major investment in capital in technology and most of the Indian industries belonging to a small and medium-sized sector, and it will take some time to adopt the definition of Industry 4.0.

Although India has a strong IT sector with a huge workforce, technological barriers remain. Like a weak internet connection, India ranks 91 out of 139 countries, according to the Network Readiness Index 2016. The 2018 KPMG Report on "Adoption of Industry Status 4.0" in India shows that Industry 4.0 is in the nascent stage in India. This is due to challenges such as the need for high investment expenditures, insufficient knowledge, lack of infrastructure, and insufficient standards for cyber security. However, the benefits of "Industry 4.0", such as cost reduction, high efficiencies, safer factories and faster market speeds, which could provide the country's manufacturing sector a platform

ISSN : 2348-7143
December 2019

to stay competitive in the global market, prompted the government to facilitate and create an ecosystem to deploy Industry 4.0 set of technologies, in all Indian manufacturing by 2025.

The initiatives taken

In 2015, the Indian government launched the Internet of Things (IoT) policy aimed at developing skills, technology upgrades, and building IoT products specific to Indian requirements. (As stated in the business standard on February 1, 2018). In addition, the government is formulating a National Advanced Manufacturing Policy to enhance the global competitiveness of manufacturing in India (as reported by the Press Information Office, Government of India, May 5, 2017). The government has also announced the launch of a mission on cyber physical systems (CPS) and has allocated an initial group of 100 million Indian rupees to start it. (Economic Times, December 22, 2016)

In July 2017, the government instituted a new national industrial policy policy, 2017 aimed at raising the manufacturing share to 25 percent of GDP by integrating the Make in India initiative, focusing on adopting digital platforms for I4.0

In the Federation's 2018-19 budget, it was announced that NITI Aayog would develop a roadmap for the National Artificial Intelligence Program, focusing on developing new AI applications.

The government of India has also launched the Smart Advanced Manufacturing and Rapid Transformation Hub Center, "DHI's SAMARTH Udyog Bharat 4.0 Projects", with the aim of facilitating and creating an ecosystem to deploy a set of 4.0 technologies to every Indian manufacturing entity by 2025. The initiative aims to Raising awareness about Industry 4.0 amongst Indian manufacturing through exhibition centers.

By the way, smart model factories are being developed at the Indian Institute of Science (IISc) Product Design and Manufacture Center (CPDM) funded by Boeing. In fact, ABB India has opened one of the first smart plants in Bangalore to produce electrical protection and communication solutions (Businessline, 28 March 2018).

Several sectors in India have already adopted Industry 4.0. The FMCG sector has started to deploy cooperative robots in their manufacturing process. These Cobots are industrial robots that work in tandem with factory workers and require minimal supervision. Factories with weaker infrastructure and limited workforce can take advantage of Cobots to reduce lead time and optimize capacity. Vodafone in the telecom sector provides smart IoT solutions for communication across a range of sectors such as industrial manufacturing, automotive, healthcare, smart city, and facility management. In the healthcare field, Diabetacare's glucose meter is connected to devices that use the Internet of Things to help patients better manage their diabetes.

Priority component

Industry 4.0 with a revolution in manufacturing and engineering around the world needs human talent to achieve its goals. Companies that adapt to Industry 4.0 technologies must invest in the right people with the right skill sets. After four major skill sets envisaged for Industry 4.0

1. Networks, information technology and the Internet of Things. Industry 4.0 is expected to significantly affect the number of network professionals in the manufacturing and other important industries.
2. Data engineers and scientists will be asked to write algorithms and build the artificial intelligence to make the conclusion.
3. Developers and software engineers, to design or write machine code for industrial control and automated systems, management platforms, mobile device applications for customer interaction, data visualization tools, etc.
4. Factory skills and production / logistics workers who will need personal flexibility in how they work and think about their work; top-level practical management skills to help workers manage smart devices and their interactions and; willingness to learn and apply soft skills in addition to their specific job skills. In practical terms, this means that companies working with Industry 4.0 technologies will need more professionals who are well versed in real-time operating systems and programming languages that help create and operate them.

Conclusion

4.0 Industry is both an opportunity and a challenge. It has the potential to boost global industrial production to meet increasing human needs without harming the environment. There is no "fit everyone" strategy for technology development, but there is still some thumbs that will keep its

fourth industrial revolution in motion. It will require significant investments in digital infrastructure and data, as well as organizational changes at the company level. Second, since changing the set of skills required, national education systems will have to support the development of competencies in information and communications technology (information and communications technology) and STEM (science, technology, engineering, and mathematics), as well as in soft skills and practical knowledge regarding production processes. Third, there will be a need for liberal scholarships for public and private research in conjunction with universities and companies. Fourth, it will be necessary to have regulatory frameworks to encourage innovation, digitization and the adoption of new technologies. Of course, well-educated workers are essential to the optimal implementation and operation of new technologies which means increased investment in educational infrastructure to deal effectively with challenges that will implement new technology is imperative. Consequently, the real challenge is to develop the curriculum so that Education 4.0 can quickly align with Industry 4.0 to generate employability through digital learning, distance learning, mini learning, etc.

The Fourth Industrial Revolution may not yet have occurred, but the procession has already begun.

References

https://www.gita.org.in/Attachments/Reports/

https://www.proschoolonline.com/

https://meity.gov.in

Green Marketing& its Impact on Society: Emerging Challenges & Opportunities

Prof. Mahendra Sonawane
Head of Department (Humanities) Economics IOS, College of Computer Sciences Wakad, Pune

Abstract

This study aims to give knowledge about the impact of green marketing on society and their purchasing behavior. There are some reasons for environmental awareness; green product features, green merchandising activities, and the green price influence the behavior of purchasing prices for customers in a positive way. Green revolution, green going, environmental protection, sustainable lifestyle, sustainable development, protecting our earth and many more have become a natural phenomenon in our daily life. Green marketing, also known as environmental marketing or environmental marketing, has become a vital topic in the world's fastest growing market today. Factories all over the world are concerned about the deteriorating state of the environment and thus herald the pace of healthy growth of the economy. In a very simple and accurate way, green marketing can be defined as the marketing of products that are assumed to be environmentally safe or environmentally friendly. This paper attempts to know the best possible effects and importance of green marketing. With the results of this paper, marketing will become safer and consumers will have safe and environmentally friendly access to products. The result of this research paper will help to minimize waste and make the environment clean, clean and safe.

Keywords, green marketing, opportunities, challenges, environmental, Eco-friendly practice.

1 provided

Evolution of green marketing: Evolution of green marketing over a period of time. According to Peattie (2001), the development of green marketing has three stages.

The first phase

The first phase was called "ecological" green marketing, and during that, all marketing activities were interested in helping environmental problems and providing treatment for environmental problems.

The second phase

In the second phase, it was "environmental" environmental marketing and a focus on clean technology that involved designing innovative new products, and would take care of pollution and waste issues

Third Level

The third stage was "sustainable" green marketing. She appeared in the late 1990s in the early 2000's.

Although environmental issues affect all human activities, few academic disciplines have incorporated green issues into their literature. This is especially true for marketing. As society increased interest in the natural environment, companies began to adjust their behavior in an effort to address "new" society concerns. Some companies were quick to accept concepts such as EMS and waste minimization, and environmental issues were incorporated into all organizational activities. Some evidence for this is the development of journals such as "Business and Environment Strategy" and "Greener Management International", which are specifically designed to spread research on business environmental behavior.

One of the areas of work where environmental issues have received a great deal of discussion in the popular and professional press is marketing. Terms like "green marketing" and "environmental

ISSN : 2348-7143
December 2019

marketing" appear frequently in the popular press. Many governments around the world have become very concerned about the green marketing activities they have tried to regulate (Polonsky 1994a). For example, in the United States (the United States), the Federal Trade Commission and the National Association of Public Attorneys have produced extensive documents examining green marketing issues **[FTC 1991, NAAG 1990]. One of the biggest problems with green marketing is that there has been little attempt to study environmental or environmental marketing academically. While some literature exists [Carlson, Grove, and Cangoon 1993, Davis 1992, Davis 1993], it comes from different points of view.**

1.1 What is green marketing?

Unfortunately, most people believe that green marketing refers only to the promotion or advertisement of products with environmental characteristics. Terms like free phosphate, recyclable, refillable, ozone friendly, and environmentally friendly are some of the things consumers often associate with green marketing. While these terms are claims related to green marketing, green marketing in general is a much broader concept that can be applied to consumer goods, industrial goods, and even services. For example, all over the world, there are resorts that are beginning to promote themselves as "eco-tourism" facilities, such as "specialty" facilities in the experience.

Nature or operation in a manner that reduces its environmental impact [May 1991, Ingram and Dorset 1989, Trumpis 1991]..

Consequently, green marketing includes a wide range of activities, including product modification, changes in the production process, packaging changes, as well as ad modification. Having defined green marketing is not a simple task. In fact, the terminology used in this field has varied, including: green marketing, environmental marketing, and environmental marketing. While green marketing appeared in the late 1980s and early 1990s, it was first discussed much earlier. The American Marketing Association (AMA) held its first workshop on "eco-marketing" in 1975. The deliberations of this workshop resulted in one of the first books on green marketing entitled "Environmental Marketing" [Henion and Kinnear 1976a]. Since that time a number of other books have been published on this subject [Charter 1992, Coddington 1993, Ottman 1993].

The AMA workshop tried to bring together academics, practitioners and public policy makers to study the impact of marketing on the natural environment. In this workshop, environmental marketing was defined as follows: "Study the positive and negative aspects of marketing activities related to pollution, energy depletion and non-depletion of energy resources." [Hinyon and Kenner 1976b,]

This early definition contains three main components,

1. It is a subset of the overall marketing activity;
2. It studies both positive and negative activities. And
3. A narrow set of environmental issues is examined.

Although this definition is a useful starting point, comprehensive green marketing needs a broader definition. Before submitting an alternative definition, please note that there is no single universally accepted definition or terms. This inconsistency is a big part of the problem, so how can problems be evaluated if all researchers have a different perception of what they're looking for. The following definition is much broader than that of other researchers, and includes all major components of other definitions. My profile is:

"Green or environmental marketing consists of all activities designed to create and facilitate any exchanges aimed at meeting human needs or needs, so that these needs and desires occur, with minimal harmful impact on the natural environment." [Polonsky 1994b, 2]

This definition includes many of the traditional components of the marketing definition which is "all activities designed to create and facilitate any exchanges aimed at meeting human needs or needs" [Stanton and Futrell 1987]. Therefore, it guarantees the protection of the interests of the

organization and all its consumers, as voluntary exchange will not take place unless the seller and the buyer benefit mutually. The above definition also includes the protection of the natural environment, by attempting to minimize the harmful effect this exchange has on the environment. This second point is important, because human consumption is inherently destructive of the natural environment. (For precision products to make green claims, you must state that they are "less environmentally damaging" instead of

"Green.") Green marketing should therefore consider minimizing environmental damage, not necessarily **eliminating it.**

2. Literature Review:

In international marketing, Katura Graham has drawn a parallel line between green marketing and product development. The author cited a variety of examples where the focus was on the importance of green marketing. Green marketing is a term used to define interest in the environmental consequences of a variety of marketing activities. From the author's research and examples it is clear that the rules for packaging and solid waste are stressful, but there are successful cases that not only meet local standards but are also able to transfer this approach to other markets.

Philip Kotler and Kevin Lane Keller started managing the topic of discussion with a discussion of the importance of green marketing in the past few decades and also discussed the explosion of environmentally friendly products. However, according to the author from the point of view of the brand green marketing programs were not very successful. Marketers have tried and failed to achieve green sales over the past decade due to some obstacles the movement has faced. Consumer behavior is such that most consumers seem unwilling to abandon the benefits of other alternatives to choosing green products. Along with definitions from various sources.

Debra Dutta and Mahua Dutta, from Marketing Department, explained what green marketing is. According to the authors, Green Marketing includes a wide range of activities including product modification, production and packaging process. The authors also discussed some of the literary sources that focused on green marketing and its importance in this afternoon. It was clear that the potential causes were due to the organizations involved in green marketing.

K.K. Shrivastava & SujataKhandai, author of ConsumerContact Book at IndianContext, discussed green marketing legislation in cooperation with multinationals. This faces a variety of legislation designed to address environmental issues. Global concern for the environment extends beyond industrial pollution, disposal of hazardous waste and deforestation on a large scale to include issues that directly focus on consumer products.

3. The aim of the study

• Identify clients to meet their needs.

Creating awareness about the environmental, environmental, sustainable process, green marketing process.

To educate customers about green marketing.

To find out ways to use maximum resources in an efficient manner.

Know the main challenges green marketing is likely to face.

3. Research methodology

Secondary data: During my research, I used the secondary data method asbelow:

A) It was obtained from the existing literature, books published by researchers and researchers, articles published in various magazines, periodicals, conference papers, working papers, magazines, news papers, and the central and government government website.

B) Secondary data and information will be analyzed to prepare the paper widely.

5. Results and discussion

The government and politicians have been redefined and law enforcement not being responsible for many environmental problems. Moreover, respondents feel that there is little that

people can do on their own to reduce environmental degradation. They are government agencies and more stringent enforcement of laws that can help protect and conserve the environment. The results are a clear indication of the ineffective dissemination of information and consumer awareness on various environmental issues, problems and legislation. The low level of environmental awareness calls for intensive and intensive efforts by the various governmental and non-governmental organizations involved in marketing green ideas to make people fully aware of environmental problems and issues.

6. Results

The main findings of my research paper are

1. Research results show that consumers have a strong positive attitude towards green marketing.
2. Nowadays, consumers are becoming more aware of environmental issues.
3. Consumers agree that: "In the future, more consumers will prefer green products."
4. Consumers agree that: "Companies that can create themselves with a green image will have a distinct advantage in the market."

7. Suggestions

On the basis of my research there are some suggestions on green marketing are as follows -

Eco-labeling

Increasing environmental concerns for consumers leads to more information about the environmental characteristics of products that are provided by producers

Through something called "environmental labeling." Thus, eco-labels have become a means of enhancing the production and consumption of "environmentally friendly" products more than competitive products available in the market. As a result, the environmental labeling process sparked a major debate regarding its impact on market access for similar products as well as regarding the legitimacy of demanding ecological education on products, particularly in the World Trade Organization (WTO). The article briefly discusses the effects of market access on ecolabelling schemes, especially for developing countries. Discusses the consistency of the LCA based eco-labeling process, which is sponsored by both governments as well as non-governmental governments, with the relevant provisions of the WTO Agreement on Technical Barriers to Trade (TBT Agreement) and their implications if considered Covered with relevant WTO agreements, as some have claimed Countries.

Green wash

Over the years, green issues have been talked about by business, industry, financial institutions and the general public. There was a lot of discussion about the environment and the harmful effects of daily activities. Extensive environmental damage has been caused by continuous consumption, marketing, manufacturing, treatment and pollution, along with many environmental disasters. There are various responses to green issues adopted by companies. This is a Green Product Promotion, Green Marketing, Environmental Management group and aims for sustainability. This article presents the results of research looking at green strategies and practices in a sample of companies. It also relates to issues such as environmental concerns, conservation and corporate social responsibility.

Collaborative partnerships between NGOs and the environment, often called green alliances, encourage entrepreneurship, entrepreneurial innovations that address environmental problems and lead to operational efficiencies, new technologies, marketable, and environmental "green" products.

8. Conclusions

Green Marketing covers more than the company's marketing claims. While companies must take a lot of responsibility for environmental degradation, ultimately it is consumers who demand goods, and thus create environmental problems. One example is that McDonald's is often blamed for polluting the environment because many of its packages end up with waste on the road. It must be

ISSN : 2348-7143
December 2019

remembered that it is the non-hungry consumer who chooses to dispose of the waste inappropriately. While companies can have a major impact on the natural environment, the responsibility should not be alone. In the 1994 EPA study, consumers presented the following reasons why they are damaging the environment.

Green marketing requires that consumers want a cleaner environment and that they are willing to "pay" for it, perhaps through expensive goods, an average individual

Lifestyles, or even government intervention. For this to happen, it will be difficult for companies alone to lead the green marketing revolution.

Having said that, we should not forget that the industrial buyer also has the ability to pressure suppliers to adjust their activities. Consequently, an environmentally committed organization may not only produce goods that reduce its harmful impact on the environment, but may also be able to pressure its suppliers to behave in a more "environmentally responsible" manner. End consumers and industrial buyers also have the ability to pressure organizations to integrate the environment into corporate culture and thus ensure that all organizations reduce the adverse environmental impact of their activities.

9. Acknowledgment

My sincere thanks to my supervisor and mentor Dr. M. Khan is helping me while writing this research paper. This paper is an attempt to corrective suggestions from time to time. I also thank all faculty members for helping me while writing this research. I also thank my family members for helping and cooperating with me throughout the entire period.

Reference

[1] American Marketing Association (Resource Library) (number). Dictionary. Retrieved from http://www.marketingpower.com/_layouts/dictionary.aspx?dLetter=G.

[2] Chaudhary, S. , And Dasani, for. (2013). Green Marketing - a new corporate social responsibility. INCON-VIII International Conference on Ongoing Research and Information Technology, Bonn, India, 11-13 January 2013.

[3] Financial Services Department, Ministry of Finance, Government of India (2012, 20 July). A circular master of the government's green initiatives. Retrieved from http://financialservices.gov.in/banking/circulars/2012/Green%20Initiative%20% 20Master% 20Circular.pdf

[4] Dee, Dee (2007). Energy Efficiency Initiatives: The Indian Experience. ICFAI School of Business, Kolkata, Retrieved from http://ebookbrowse.com/dey-paper-pdf-d173493648

ISSN : 2348-7143
December 2019

Thoughts On Poverty By Nobel Winner Abhijit BanerjeeIn Indian Context

RupeshkumarRaut
Assistant District Planning Officer,District Planning Committee, Chandrapur, Maharashtra, India
Dr. Sharyu Potnurwar
Assistant Professor and HoD (Economics),Sardar Patel Mahavidyalaya, Chandrapur, Maharashtra, India

Introduction

AbhijitVinayak Banerjee was educated at Calcutta University, Jawaharlal Nehru University and Harvard University, where he received his doctorate in 1988. He is currently an international professor at the Ford Foundation in Economics at the Massachusetts Institute of Technology. In 2003 he founded the Abdul-Latif Jameel Poverty Alleviation Laboratory (J-PAL), along with Esther Duflo and Sindhel Mullenathan, and still remains one of the laboratory's directors.

In 2009 J-PAL won the "Frontier of Knowledge" award for the BBVA Foundation in the Development Cooperation category. He received numerous awards, including the inaugural Infosys Prize in 2009, and was an honorary advisor to many organizations, including the World Bank and the Government of India. In 2019, he gave an annual lecture to the 34th Indian Export and Import Bank on the redesign of social policy. In 2019, he won the Nobel Prize in Economics, along with Esther Duflo and Michael Kremer, for their work in alleviating poverty in the world.

According to Banerjee, poverty is synonymous with hunger. This link between poverty and hunger was established in the first United Nations Development Goal (MDG), which is "poverty and hunger reduction". For him, poverty lines in many countries were originally set to capture the idea of poverty on the basis of hunger - the budget needed to purchase a certain number of calories, as well as some other indispensable purchases (such as housing).

He believed that the economics of poverty mistook the poor economy: because the poor possessed so little, it is assumed that there was nothing interesting about their economic existence. Unfortunately, this misunderstanding severely undermines global poverty: simple problems generate simple solutions. The area of anti-poverty policy is full of immediate effects of miracles, which have proven to be less than a miracle.

Objectives Of The Study

1. To know the ideas of Banerjee Poverty in the Indian context.
2. Identify the various issues related to poverty in the Indian context.
3. To find future prospects for poverty reduction.

Research Methodology

This study is based on the secondary data available in different books, reports and magazines.

Thoughts on Poverty by Abhijit Banerjee

1. Understand development and alleviate poverty

According to Banerjee, despite the tremendous progress of the past few decades, global poverty remains in all its various dimensions - a broad and rooted problem. An example cited that day; more than 700 million people live on very low incomes. Every year, five million children under the age of five die from diseases that could have been prevented or often treated by a handful of proven interventions. Today, a large majority of children in low- and middle-income countries attend primary

school, but many leave school and lack proficiency in reading, writing, and mathematics. How to effectively reduce global poverty remains one of humanity's most pressing questions. It is also one of the biggest questions facing economic discipline since its inception. So, what are the best ways to define strategies to help the less affluent?

Pioneering the experimental research approach to providing such answers, the 2019 award winners - Abhijit Banerjee, Esther Duflo and Michael Kramer - transformed development economics. As a result, we now have a large number of concrete outcomes around specific mechanisms behind poverty and specific interventions to mitigate this. For example, with regard to school education, strong evidence now indicates that hiring contract teachers is generally a cost-effective way to improve student learning, while the effect of reducing class size is mixed, at best. With regard to health, it has been shown that the investments of the poor in preventive care are very sensitive to the prices of health products or services, which gives a strong case for generous subsidies for these investments. Regarding credit, the growing evidence indicates that microfinance programs do not have the development implications that many believed when introducing them widely.

2. The experimental approach to global poverty alleviation

In a series of contributions, Banerjee and Duflo explained the intellectual state of the microeconomic approach to help understand the various aspects of the broader (macroeconomic) development problem (Banerjie and Doflo 2005, 2007, 2011). Among these, the paper published by Banerjee and Duflo in 2005 is a key conceptual part that links microeconomic development issues with low per capita income in developing countries. The starting point for this work is an important empirical observation: low- and middle-income countries have large variations in rates of return for the same factors of production and a large disparity in the extent to which profitable investment opportunities are exploited. The extent of this mis-distribution may be severe enough to help explain the large gaps in total productivity between low- and high-income countries highlighted in the empirical growth literature.

Intuitively, when resources are optimally allocated, the economy will operate to the limits of production possibilities. When resources are misallocated, the economy will operate within these limits: production and productivity will be less than possible. Banerjee and Dufflo also argued that market and government flaws documented in development literature - whether government failures, credit restrictions, insurance failures, external factors, family dynamics, or behavioral issues - could help explain misallocation.

The first step to understanding why some countries are poor is to identify important sources of inefficiency and policies to address them. The Weak Economy: Radical Rethinking of the Way to Fight Global Poverty (Banerjee & Duflo 2011) takes this argument one step further. Based on the findings of a large group of small studies on the causes of poverty, Banerjee and Duflo learned lessons from a science-based approach to improving poor people's health, education and income.

3. Evidence for combating poverty in developing countries

Banerjee traces the intellectual history of the experimental approach to development economics, focusing on a range of thematic areas: education, health, behavioral biases, gender and politics, and credit.

3A. Education

Banerjee believed that just providing more resources had a limited impact on the quality of the school. The number of textbooks for each student did not improve the average test scores, but did not improve the results of the more able students 'exams. The giving of school diagrams had no effect on student learning. Health interventions reduced two absences from school, but did not improve test results. In theory, a stimulus program could lead teachers to either increase efforts to stimulate long-term learning, or alternatively, to teach for the test. The last effect dominated. The teachers increased

ISSN : 2348-7143
December 2019

their efforts in preparing for the test, which led to raising the test scores in the exams related to incentives, but left the test scores in the unrelated exams unaffected.

The findings from the first field trials in Kenya provided a starting point for an early-randomized randomized trial related to education in India, which started in 2000 (Banerjee, Cole, Duflo and Linden 2007). Upon reviewing Kenya's findings, Banerjee, Duflo and his co-partners concluded that students seemed to have learned nothing from additional days at school. Spending on textbooks does not seem to foster learning, although schools in Kenya lacked many basic inputs. Moreover, in the Indian context Banerjee and Duflo intended to study, it seemed that many children were learning nothing: in the results of field tests in Vadodara, fewer than one in five third-graders were able to correctly answer mathematics test questions In the first grade in the curriculum. In response to these findings, Banerjee, Duflo and the study co-authors have argued that efforts to get more children into school must be complemented by reforms to improve school quality. Additional inputs may only work when specific, unmet needs are met.

By working with a large NGO in public schools in India, Banerjee and Duflo studied the impact of two interventions targeting learning by weaker students. One was a compensatory educational program hired by professional cadres to work with underperforming third and fourth grade students outside of the regular semester. The other program was a computer-supported educational program where fourth-grade kids played games with math puzzles on a shared computer for two hours a week. Unlike previous work on general additions to resources, Banerjee, Duflo, and their co-authors found significant positive medium-term effects on student learning for both interventions, after one year and two years.

The clear learning rates of many students in low and middle income countries have several roots, including the aforementioned mismatch between academic student preparation and target teacher levels. A number of studies conducted in the early 2000s (e.g. Chowdhury, Hammer, Kremer, Muraliharan and Rogers 2006, Banerjee, Dayton and Duflo 2004) highlighted an additional possibility: many teachers in low-income countries do not actually teach when They are supposed. In other words, teacher absenteeism rates are very high. In a series of papers in the early 2000s, Duflo and Banerjie, along with several co-authors, began a systematic exploration of how to address teacher absenteeism. Duflo, Hanna, and Ryan started a field experiment in 2003 that examined high-strength incentives associated with attendance (Duflo, Hanna, and Ryan 2012).

By working with a non-governmental organization that runs individual teacher schools in rural India, they randomly choose some schools where teachers receive an additional bonus daily, as verified by school cameras at the beginning and end of the school day. They found that the absence of the teacher decreased by half in the treatment schools relative to the control schools. Moreover, student learning improved.

3B. the health

Modern public health technologies, such as vaccines, antibiotics, antimalarial drugs, and effective preventive methods, such as mosquito nets and drinking water treatment, have improved health to historically unprecedented levels even in low-income countries. However, the risk of dying a child before the age of five is still about 15 times higher in low-income countries than in high-income countries. Coverage of a range of low-cost preventive health products is still patchy in the developing world.

Health systems in developing countries are often very dysfunctional. A recent estimate indicates that the majority of deaths in low and middle income countries are due to poor quality care. Understanding the reason for the poor quality of health services and the policies that could be improved has been a very active research field in development economics. The early absentee studies discussed above provided significant impetus to this agenda, and much of the early work focused on the channel of effort.

ISSN : 2348-7143
December 2019

High rates of absenteeism, as well as the provision of poor public services in general, were motivations for a pilot study by Banerjee and Duflo and her co-authors on ways to improve immunization coverage in rural India (Banerjee, Duflo, Glennerster and Kothari 2010). In the study area, only 2 per cent of children aged one to two years received the recommended package of basic vaccinations. In this study, researchers discussed several reasons for low absorption rates, including poor provision of public services. For example, in the year before the intervention, they documented that nearly half of the health workers in charge of immunization were absent from their health centers and could not be found anywhere in their villages.

3C. Behavioral biases

Together with Doflow and Banerjee's descriptive work on the economic life of the poor based on household surveys conducted in 13 countries (Banerjee and Doflo 2007), Kenyan experiments conducted by Duflo, Kremer and Robinson (2011) greatly influenced subsequent research on cognitive and psychological decision . Made by the poor. This work was conceptually novel. The designs and results came out in the study through a series of successive experiments. New rounds of experiments began in response to the results of previous experiments, with the design of each treatment guided by theory. Such an iterative educational process, using experimental methods, context nodes, and fixed populations, is usually associated with laboratory experiments. Unlike most laboratory experiments in economics, field experiments included professionals in the real world.

3D. Sex and politics

To verify the impact of the so-called women's reservations, Duflo and Chattopadia surveyed a sample of villages in West Bengal and Rajasthan, where the first had a long history of village elections as well as more comprehensive decentralization powers devoted to village councils. In both states, a specific set of rules ensured that chairs were intended for women in a random group of village councils. By exploiting these rules and data from their own polls, Duflo and Chattopadhyay can estimate the effects of having randomly chosen leaders. They found that leaders apparently made decisions that better matched women's preferences. In West Bengal, village women were more concerned with drinking water and roads, while village men were more concerned with education. Indeed, female leaders in West Bengal have invested more than male leaders in drinking water and roads, at the expense of education. Conversely, in Rajasthan, where women are more interested in men than water but less interested in roads, Gram Panchayats for female leaders set similar priorities in their investments, spending more money on water than roads.

3E. credit

Misallocation of capital and other inputs to the total production function can reflect credit constraints of some companies. This mechanism was at the heart of Banerjee and Duflo's work that illustrated the link between countless distortions in low-income economies and the large difference in productivity and income identified in the experimental growth literature (Banerjie and Duflo 2005). A number of influential contributions from Banerjee, Duflo, and their co-authors have investigated the existence of credit restrictions, their causes, and consequences. In 2002, Banerjee and Duflo first proposed an idea that provided convincing evidence about binding credit restrictions by studying a targeted lending program in India (Banerjee and Duflo 2014). The intervention essentially ordered banks to lend to a certain group of companies. Using an analysis of differences in differences, Banerjee and Duflo (2014) found that credit expansion significantly increased sales and profits for targeted companies. They concluded that this is a demonstration of the credit restrictions of large companies. Had these firms not been constrained, the targeted lending program might have changed their portfolios - which allowed them, for example, to pay off expensive debts - but would not change their real behavior

ISSN : 2348-7143
December 2019

4. Lending to the poor

According to Banerjee, very few poor families get loans from an appropriate lending institution such as a commercial bank or cooperative. In our survey in Udaipur, in rural India, about two-thirds of the poor got a loan. 23 percent were from close, 18 percent from a lender, 37 percent from a store owner, and only 6.4 percent came from an official source. The low bank credit ratio is not due to the lack of physical access to banks, because there is a similar pattern in urban Hyderabad, where homes that live on less than $ 2 a day are mainly borrowed from lenders (52 percent), friends or neighbors (24 Percent), and family members (13 percent). Only 5 percent of their loans are with commercial banks. In all the countries that we have in our 18 dataset, we have less than 5 percent of the rural poor who have a loan from a bank, and less than 10 percent of the urban poor. Credit from informal sources tends to be costly. In the Udaipur survey, people who live on less than 99 cents a day pay an average of 3.84 percent per month (equivalent to an annual rate of 57 percent) for credit they receive from informal sources.

To eradicate poverty, from the 1960s to the late 1980s, many developing countries had

Government-sponsored credit programs, usually at subsidized interest rates, are targeted at the rural poor. For example, in India starting in 1977, for every branch the bank opens in Medina, the bank had to open four additional branches in rural areas that did not have a bank. Moreover, banks have been directed to lend 40 percent of their investment portfolios to the "priority sector": small companies, agriculture, cooperatives, and the like.

Conclusion

Abhijit Banerjis " Weak Economics " is a book about the extremely rich economy that comes out of an understanding of the economic life of the poor. In the end, it is about what the lives of the poor tell us and their choices about how to fight poverty in the world. This helps us understand why the poor often end up with health care that harms them more than they benefit; why can children of the poor go to school year after year and not learn anything; why the poor do not want health insurance. It reveals why the magic lead that happened yesterday ended up like today's failed ideas. His ideas in this book also tell a lot about where hope lies: why symbolic benefits may have more than just symbolic effects; how to improve market insurance; why less may be more in education; why good jobs are important to growth. Above all, it explains why hope is vital and knowledge critical, and why we have to keep trying even when challenges are enormous. Success is not always as far away as it seems.

In less than two decades, the experimental microeconomic approach devised by Banerjee, Dufflo and Kremer changed how development economists conduct their research. Research conducted using their experimental method revealed a wide range of new, substantive results and maintains an improvement in our ability to reduce poverty in the world.

References:

[1] Weakness of the Economy, Abhijit Banerjee and Esther Duflo, Public Affairs, New York, 2011
[2] https://www.indiatoday.in/india/story/nobel-prize-winner-abhijit-banerjee-
[3] https://www.business-standard.com/article/economy-policy/in-economics
[4] https://en.wikipedia.org/wiki/Abhijit_Banerjee
[5] https://www.nobelprize.org/uploads/2019/10/advanced-economicsciencesprize2019.pdf
[6] https://www.poverty-action.org/people/abhijit-banerjee

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

Role of Reserve Bank of India in Indian Economy

Prof. Nitesh G. Jogi

M.Com, B.ed. Lokmanya College, Warora, Chandrapur (Maharashtra)- 442907

Abstract:

The Reserve Bank of India (RBI) was created in 1935 according to the Reserve Bank of India Act 1934. The Reserve Bank of India is the Indian central bank charged with the multi-dimensional role. It performs important monetary functions from issuing a currency note to maintaining monetary stability in the country. Initially, the Reserve Bank of India was a private joint stock company that was nationalized in 1949. Its affairs are subject to the Central Board of Directors appointed by the Government of India. Since its establishment, the Reserve Bank of India has played an important role in the country's economic development and monetary stability. This paper is an attempt to explore the role, functions and contribution of RBI to the Indian economy.

1 provided

The Reserve Bank of India (RBI) was created in 1935 according to the Reserve Bank of India Act 1934. The Reserve Bank of India is the Indian central bank charged with the multi-dimensional role. It performs important monetary functions from issuing a paper currency to maintaining monetary stability in the country. Initially, the Reserve Bank of India was a private joint stock company that was nationalized in 1949. Since its establishment, the Reserve Bank of India has played an important role in the economic development and monetary stability of the country.

RBI evolution

The Royal Commission for Indian Currency and Finance appointed on August 25, 1925 proposed the establishment of the Central Bank in India, and later the Indian Central Banking Commission of Inquiry, 1931 stressed the establishment of the Central Bank in India. The bank's reserve was established on April 1, 1935 under the Reserve Bank of India Act 1934. The goal of India's reserve is to "regulate the issue of banknotes and maintain reserves with a view to securing cash stability in India and generally to operate the currency any credit system of the country in its favor." The Reserve Bank was created The Indian Reserve Bank as a private equity holder The central bank of the Reserve Bank of India was initially located in Calcutta which was later transferred to Bombay The Indian Reserve Bank issued its first currency in January 1938 with a nomination of Rs 5 and Rs 10, and later in the same year it Class issuance of Rs 100 and 1 000 rupees and 1,000 rupees.

After independence, the Reserve Bank of India was nationalized in 1949 through the (Transfer of Public Equity) Law of the Reserve Bank of 1948 and all shares were transferred to the central government. The Reserve Bank of India is formed for currency management and banking in accordance with the provisions of the law.

Composition of the Central Council

The Central Council is composed of the governor, deputy governor, and the tenth director nominated by the central government and two government officials nominated by the central government. The Deputy Governor and Director are entitled to attend the meeting of the Central Council, but they are not entitled to vote. The Governor and Deputy Governor hold office for a period of five years and are eligible for reappointment.

The members of the Board of Directors are appointed for a period of four persons and hold the position during His Excellency the President. The Central Council meeting is held at least six times a year.

Composition of the local council

ISSN : 2348-7143
December 2019

A local council is formed in all four regions, consisting of five members appointed by the central government. There is a chairman to be elected from among the members. Board members have a four-year temporary office and are eligible for reappointment. Advising the local council on matters referred to it by the central council and performing the tasks assigned to it by the central council.

Reserve Bank of India Jobs

Jobs can be summarized as shown below:

Banker to the government

The Reserve Bank of India accepts and pays on behalf of the central government. It exchanges them, transfers them, manages public debt and other banking functions of the central government. The central government costs its money, transfers, exchange and banking transactions in India with the Reserve Bank of India. It deals in repo or reverse repo.

The right to issue a bank note

The Reserve Bank of India is entitled to issue banknotes in India. Banknotes are legal tender guaranteed by the central government. The bank note is issued by a separate department called the Issuance Department. Based on the recommendation of the Central Council, the central government determines the category of banknotes, including the suspension of banknotes.

Formulates banking policy

The reserve has the power to draft the banking policy for the benefit of the public or the bank policy of depositors in relation to advances and provide guidance on the purpose of advances, the margins that must be maintained in the secured advances, and the maximum amount of the advance can be achieved, the interest rate and terms and conditions of the advances or guarantees may be provided.

Licensing authority

The Reserve Bank of India has the power to grant a license to start banking in India, including the ability to revoke a license granted to a banking company. A petition was filed under Article 226 of the Constitution, to challenge the constitutional validity of Article 22 of the Banking Companies Law, 1949. Article 22 The Reserve Bank of India was able to grant a license to banks and banks that were already present at the start of the law must apply for a license before the expiration of six Months from the start date. The petitioner claimed that Article 22 of the Banking Regulation Act of 1949 restricted trade and business and was therefore unconstitutional.

Banker Bank

Banks included in the second schedule and banks not included in a timetable must maintain a cash reserve ratio with the Reserve Bank of India in order to ensure monetary stability in the country. Provides loans and advances in foreign currencies to scheduled banks and other financial institutions. You buy, sell, or discount any exchange or promissory note or provide a loan or advance to schedule the bank.

Depositary awareness and education

The Reserve Bank of India has formed a fund called the "Deposit Education and Outreach Fund". The fund is used to promote the interests of depositors and other purposes for the benefit of the applicant.

Foreign currency regulation and management

The Reserve Bank of India has the power to regulate, prohibit and restrict foreign exchange dealings. It issues a license to banks and other institutions to act as an authorized entity in the foreign exchange market

Reserve bank jobs today can be categorized as follows:

• Monetary and credit policy
• Foreign currency management
• Banker for banks and lender of last resort

Banking to central and state governments
• The central clearing center for payment and settlement systems
• Performing developmental and promotional functions.

Reserve Bank of Australia Monetary Policy:

The Reserve Bank of India (RBI) functions as the monetary authority of India and there it manages monetary policy. The Reserve Bank of India announces monetary policy every year in April. This is followed by three quarterly reviews in July, October and January. However, the RBI at his discretion may announce the measures at any time. Annual monetary policy consists of two parts. Part A: Macro and Macroeconomic Developments; Part B: Actions and New Political Measures. The Reserve Bank of Australia monetary policy deals with almost all vital topics such as financial stability, financial markets, interest rates, credit delivery, regulatory standards, financial inclusion, institutional developments, etc.

The objectives of monetary policy:

Monetary policy refers to the umbrella of the processes used to control the money supply in the economy with a broad aim to maintain economic and financial stability; and to ensure adequate financial resources for the purpose of development. The objectives of monetary policy in India have gone through a process of gradual development that can be expanded to maintain price stability, appropriate credit flow to the productive sectors, encourage productive investment and trade, and promote exports and economic growth.

The following are the main objectives of monetary policy:

I. Full employment: Full employment was classified among the most important objectives of monetary policy. It is an important goal not only because unemployment leads to waste of potential output, but also because of a loss of social standing and self-esteem.

Secondly. Price stability: One of the objectives of monetary policy is to stabilize the price level. Both economists and secularists prefer this policy because fluctuations in prices bring uncertainty and instability to the economy.

Third. Economic growth: The rapid economic growth of the economy has been one of the most important objectives of monetary policy in recent years. Economic growth is defined as "the process in which real per capita income increases in any country over a long period of time."

Dr.. Balance of Payments: Another objective of monetary policy since the 1950s was to maintain a balance in the balance of payments.

Monetary policy tools: The monetary policy tool is the tools or tools that the monetary authority uses to achieve some of the pre-determined goals. There are two types of monetary policy tools as shown below.

(A) Quantitative tools or general tools

Quantitative instruments are also known as general instruments of monetary policy. These tools are related to the amount or volume of money. Quantitative credit control tools are called general credit control tools. It is designed to regulate or control the total size of bank credit in the economy. These tools are inherently indirect and used to influence the amount of credit in a country. The general credit monitoring tool includes the following tools.

I. Bank rate policy (BRP)

The interest rate policy (BRP) is a very important method used in monetary policy to influence the size or amount of credit in a country. The bank rate indicates the price at which the central bank (i.e. RBI) reconsiders bills, prepares commercial banks, or advances to commercial banks against approved securities. It is the "benchmark rate at which the bank is willing to buy or re-deduct exchange bonds or other commercial papers eligible to purchase under the RBI". The bank rate affects actual availability and the cost of credit. Any change in the bank price necessarily leads to a resulting change in the cost of credit available to commercial banks.

Secondly. Open market (OMO)

The open market process refers to the purchase and / or sale of short and long-term securities by the Reserve Bank of India on the open market. This is a very effective and popular tool for monetary policy. OMO is used to eliminate money shortages in the money market, to influence the duration and structure of the interest rate and to stabilize the government stock market, etc.

Conclusion

The Reserve Bank of India was created to promote banking, not to impede the growth of these businesses. The powers granted to him under Article 22 are not one of the companies investing in the bank. The criteria for exercising power are set out in section 22 itself. The Reserve Bank is a non-political body concerned with financing the country. When authority is granted to such a body under a law that provides for the regulations of a banking company, it can be assumed that this authority will be exercised so that it is real: banking concerns can be allowed to act as a bank, while institutions deny that they can dispose of banks or those that operate on improper lines or that That will affect the interests of the public. The Reserve Bank's role includes ensuring credit to productive sectors of the economy, creating institutions to build financial infrastructure, and expanding access to affordable financial services.

The Reserve Bank of India (RBI) functions as the monetary authority of India and there it manages monetary policy. The Reserve Bank of India announces monetary policy every year in April. This is followed by three quarterly reviews in July, October and January. However, the RBI at his discretion may announce the measures at any time. However, the success of these instruments is limited by the availability of alternative sources of credit in the economy, the work of non-bank financial institutions (NBFIs), the profit motive from commercial banks and the undemocratic nature of these tools. But the right mix of general and selective instruments of monetary policy can produce the desired results.

References:

1. https://www.wikipedia.org/
2. www.google.com
3. www.ijesrr.org/publication
4. www.academia.edu/
5. www.researchgate.net

RESEARCH JOURNEY

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

Rural Development: Representative of India's Economic Development

Dr.Mrs.Manisha Vinay Aole
Assistant Professor in Economics S.P.College of Law,Chandrapur

Soil needs to replenish,
Problems to mitigate,
Land needs to consolidate,
For Rural development to sustain,
Production needs to augment for farmers "Rozi-Roti" to be obtained.
Navneet Kaur

Abstract:

Rural development is not new to economic development in India which aims to improve the living conditions of the rural poor by creating sustainable community institutions. The diversified program that the government has been running so far in rural areas aims to develop productivity and eradicate poverty and thus put pressure on the issues of village economies that hinder growth in this area. There is an urgent need to pay attention to rural development in India as 68.84% of the Indian population lives in villages (according to the 2011 census). The present paper focused on the importance of rural areas in the Indian economy and the need for rural development. Rural development has been and will be the main driving area for the Indian economy. Also before independence, the role of rural areas was commendable for the Indian economy and still today in the 21st century no one can deny the importance of the rural sector in India's economic development and growth.

Keywords - Agriculture, rural development, entrepreneurial activities, community development, and sustainable development.

Introduction

Agricultural and rural development is a vibrant practice where a general improvement in the social, cultural, environmental, political and economic welfare of the rural masses living in underdeveloped and underdeveloped regions is expected. India is a rural country where the majority of its people live in rural areas. Not only this but the agricultural way of life of the rural population, and therefore the development of rural areas indicates the importance of agricultural development side by side. Rural development is an easy-to-understand but difficult to implement topic. It focuses on raising the level and development of the rural economy sectors, which are experiencing serious poverty problems and effectively aiming to develop their productivity. It also stresses the need to address the various pressing issues of village economies that impede growth and improve these areas. India is predominantly an agricultural country and agriculture is the main profession of rural people. According to the 2011 Agricultural Census of India, an estimated 61.5% of the population in India is dependent on agriculture. Most of India's workforce is dependent on agriculture, not because it is remunerative but because of the lack of alternative employment opportunities in rural areas. This can be given as a major cause of underdevelopment in rural India.

ISSN : 2348-7143
December 2019

India lives in villages. Therefore, rural development is an indispensable condition for the country's economic development. Until the 1970s, rural development was synonymous with agricultural development and thus focused on agricultural production. But today in the era of globalization, the development of agriculture is not a concern of the rural economy but rather focuses on overall rural development. The comprehensive rural development program is about improving the quality of life for all rural audiences. It includes three different but related dimensions, such as the economic, social and political dimensions. The economic dimensions depend on providing capabilities and opportunities for poor and low income families in particular that can be benefited from through economic growth. The social dimensions support the social development of poor and low-income families, which also depend on promoting gender equality, empowering women in rural areas and ensuring social security for the most vulnerable segment of society. Providing effective and equal participation in political processes at the village level for the poor and people with limited incomes is a political concern.

Objectives

1. Study and understand the concept of rural development.
2. To understand the social and economic situation of rural people.
3. Study the impact of various development programs on rural development.
4. Study the government's role in rural development.

Research Methodology

This study is exploratory in nature. The study is based on secondary data. Secondary data on various aspects of rural development were collected from official records such as the Maharashtra Social and Economic Survey, published reports, books and articles in magazines, newspaper clippings and district dictionaries.

Rural development component

Improving the standard of living of the rural population by providing food, shelter, clothing, employment and education.

Encouraging societal thinking and teamwork

Generating a gradual view among the rural population.

Increase productivity in rural areas and eradicate poverty.

• The development of self-reliance in the individual and initiative in the village community.

Ensure coordination of efforts by extension services and village community representatives.

• Involve rural people in planning and development through their participation in decision-making and through decentralization of management.

Achieving sustainable development in the agricultural sector.

• Ensure the distribution of justice and equal opportunities in the rural sector.

Providing basic inputs, infrastructure, uninterrupted electricity supply, a good sanitation system and safe drinking water for all rural residents and primary health care at the village level.

In short, the primary goal of the rural development program is to ensure the full development of material and human resources on the basis of the region, thus raising the rural community to higher standards of living with the active participation and initiative of the people themselves. The direction, speed, and momentum of rural development are

ISSN : 2348-7143
December 2019

controlled by national goals, on the one hand, and the ability of local communities to absorb them, on the other hand.

Rural development strategies

The development of rural areas has been a major concern in successive five-year plans in India. Within the framework of the community development program launched in the early 1950s, a network of basic extension and development services was established in villages. The program helped create awareness in rural communities of the potential means of development which led to the faster adoption of major technological developments in the agricultural sector. Later in the 60s with the abolition of the intermediate owners and the reform of the land tenure system, the maximum land tenure by a single family unit, investment in successive five-year plans led to the creation of basic physical and institutional infrastructure for social and economic development in many rural areas.

A number of programs such as the Small Farmers Development Agency (SFDA), the Drought-Prone Areas Program (DPAP) and the Leadership Development Authority (CADA) have been operating in the country since the past few decades, while other programs have been introduced aimed at improving the economic conditions of the rural poor. But the reality of these programs is that they covered specific parts of the country, but not all of them. Regional overlap coupled with the different funding patterns of these programs not only created significant difficulties in effective monitoring and accounting, but often covered program objectives. Although these special programs had greatly improved the living conditions of the poor, it had become clear that the dimensions of rural poverty in India required a more ambitious program to remove the more deteriorating forms of rural poverty.

In 1978 and 1979, the government launched a new program known as the Integrated Rural Development Program (IRDP). This program aims to reduce unemployment in rural areas and provide assets and inputs to the rural poor to enable them to rise above the poverty line permanently. IRDP targets a target group of the poorest of the poor. The target group includes small and marginal farmers, agricultural and non-agricultural workers, rural craftsmen and artisans, scheduled sects, scheduled tribes and all people living below the poverty line. The benefits of this program are exclusive flow to this target group. The main objective of the program is to increase the income of families of the rural poor to cross the poverty line. A significant increase in the income of these families must be achieved by providing them with job opportunities as well as by providing these assets and productive resources. According to IRDP, there is no pre-defined sector allocation and investment in various economic activities must be governed by the interest shown by the beneficiary in the activity and its acceptance of banking institutions, agriculture, animal husbandry, fisheries, forestry, rural and cottage industries are some of the elements eligible for assistance under the program .

IRDP was launched to help rural families below the poverty line find assets for self-employment. During its implementation, several weaknesses were identified. In many cases, the beneficiaries of the target group were not identified correctly. In a study by NABARD revealed that 11% of the beneficiaries identified in Maharashtra were wrong because they were not below the poverty line. Due to the leakage of loans and benefits, the benefits have not been fully leaked to the beneficiaries. In fact, the wrong choice of funded

assets and corrupt practices in handing over credit caused leaks. IRDP implementation experience has shown that providing assets by themselves cannot guarantee income unless the assets are compatible with traditional skill and other family endowments in terms of demand, supply, and area infrastructure characteristics over others. It is therefore necessary to define these traditional skills and ensure that institutional credit is provided to purchase the related assets of the poor. IRDP has largely become a relief program rather than achieving the goals of raising the income level of the poorest rural families.

Innovations in rural areas:

Efforts are needed to complement the government's rural development programs to date. In this regard, some positive and innovative ideas for rural development in India are proposed as follows:

1. Improvement in Agriculture - The first step towards rebuilding Indian villages should be improving the agricultural situation. New methods of cultivation and agriculture must be introduced and made popular.

2. Use of local resources - the focus should be on optimizing the use of available resources at the local level. Like if there are any mines like iron, coal, and granite, they should be mined in order to provide employment opportunities for the local population.

3. The use of modern tools and improved seeds - the use of old tools is one of the most important drawbacks of agriculture in India. The use of new types of tools and the availability of these tools must be spread in the villages themselves at reasonable prices. Improved seeds must be planted on government farms and made available to farmers at reasonable prices. Likewise, there must be a suitable **supply of tube wells, wells, channels, etc.**

4. Establishment of rural industries - All rural industries such as agriculture-based industries, forest-based industries, metallurgical industries, spinning and weaving industries, etc. should be established at the rural level. There should also be an arrangement to sell village products through cooperatives. The greatest efforts should be made to reduce middle men such as landlords and lenders from money between farms and workers, on the one hand, and between producer and consumer, on the other hand.

5. Encouraging rural entrepreneurship - developing entrepreneurial capacity among rural residents is another major innovative exercise that will lead to skills development among them. Rural youth need to motivate them to take entrepreneurship as a profession, while providing training and support systems that provide all necessary assistance. There is also a need to develop ways and means to diversify production lines and markets and will expand the distribution channel.

Conclusion:

The importance of rural development cannot be denied at any level of economic development in India. Aside from strengthening the agricultural sector, rural entrepreneurship plays a very important role in India's economic development, especially in the rural economy. Not only does it help create jobs at the rural level, it also leads to the optimal use of local resources. The development of rural areas must contribute to reducing persuasive unemployment, underemployment, unemployment, poverty, immigration and eliminating economic disparities. Rural areas need fundamental changes in areas such as infrastructure, availability of credit, literacy, poverty eradication, etc. Existing plans and

ISSN : 2348-7143
December 2019

programs that are already aimed at achieving rural development need a fresh look and appropriate modernization. Accordingly, the government needs to work towards upgrading rural areas in India.

References: -

1. Arunkumar, T.D, 2004, An Overview of SHGs and Their Contribution to Livestock Development in Karnataka. Master (Agricultural) thesis, University. Agricultural research. Science Fiction. Dharwad.

2. E. Pramiswara Gupta, Syed Rabahala and S. January 15, 2010, page No. 29

3. Mahadev S. T., "Rural development in India: the role of the self-help group", Volume 5, Issue 3 (July-September 2011) IJARET

4. Surender and Manoj Kumar. , (2010), "SHGs and their Impact on Job Creation," The Southern Economist, Volume: 48, No. 23

5. Radheshyam J. (2008) Farmers' suicide in western Maharashtra also, Times of India, February 7, 2008.

6. Report of the All India Rural Credit Commission, New Delhi, 2003.

7. Sharma M.L., Verma J.D., Dewett K.K., 'Indian Economics', (1998) S.Cand & Company, New Delhi.

8. Vijay Kumar S. , Www.researchgate.net/publication/'Rural Development in India-A way forward '

Industry 4.0: the future concepts and new visions of factory of the future development

Prof. Hitesh B. Bhoyar
Lokmanya College, WaroraDist- Chandrapur

Abstract:

The aim of this paper is to show the future development trend of industry 4.0 and future concepts of the future plant. The application of new technology based on electronic physical systems and the Internet leads to major improvements, such as increased automation and shortening the time between the development of a new product and its launch into the market.

Key words:
Industry 4.0, Future Factory (FoF), Smart Factory,
Internet of Things (Internet of Things), Augmented Reality (virtual).

Introduction

The world around us has changed daily with the development of human civilization. Thus, the technical and technological developments of production are also changing. Industry 4.0 is a model that demonstrates how industrial production follows the latest developments and changes over time. Hence, man, machine, and production itself constitute the force in one smart, independent network.

"Industry 4.0" means a smart factory in which smart digital devices are connected to networks and communicate with raw materials, semi-finished products, products, machines, tools, robots, and men. The industry is characterized by flexibility, efficient use of resources, and the integration of customers and business partners into the business process.

In a networked factory, robots and men have become equal partners, with a high degree of artificial intelligence in relation to the previous generation of robots. Sensors that respond to the slightest signal are included in robots, which enable collaboration between robots and workers.

The use of digital technology is leading to drastic changes in business models. In order to achieve this, so-called digital innovation is required. To turn many innovations into reality as quickly as possible, production must become more flexible. Two factors that will help achieve this goal are hardware and software solutions for real-time data evaluation. Digital PLM innovation can be applied to smart production in a way that affects the entire product life cycle, from 3D product design and 3D simulation tools, through automation and product control system, supply chain and logistics management, to recycling.

The goal of all these activities is to increase productivity (by shortening the time period between developing a new product and delivering it to customers in the market by 50%), efficiency (automation allows for more flexibility, improved product quality, and more efficient production) and energy savings (for example while Pending material handling, robots can be turned off, if necessary, saving up to 15% electricity) to ensure competitiveness in the global market.

ISSN : 2348-7143
December 2019

1. The fourth business plan

European Industrial Revolution

The world's leading producers and market are not standing firm, they are changing dramatically and adapting to new trends every day. During the roundtable meeting of senior industry leaders (suppliers of digital technology, manufacturing industry, chemistry, and aircraft manufacturing), held on January 11th 2016, the Commissioner and CEO of the "Industry 4.0" revolution, Mr. Gunter Oettinger, adopted a plan of action for the fourth European Industrial Revolution based on the four "Attacks" [4]:

1. The first attack tells of the need for all industrial companies (especially small and medium-sized companies), from any sector and any part of the European Union, to enable easy access to digital infrastructure and innovation.

2. The second offensive situations are that the automotive, aviation and energy industries should take European leadership in the digital industrial railway track.

3. The third attack is devoted to the workforce, that is to foster digital skills throughout Europe and its regions, at all levels of education and training, in order to prepare workers for and benefit from the digital revolution. According to European Commission estimates for "Industry 4.0", it is necessary to have 150,000 new IT professionals every year.

4. The fourth attack demonstrates that countries must adopt common smart regulatory solutions for the smart industry - how to regulate responsibility and safety for autonomous systems, ownership and use of industrial data. The digitization of the industry inherently involves cross-border transactions and no single Member State can find answers to global challenges.

2. WHAT DOES THIS MEAN FOR SERBIA?

According to the WEF survey [3], by 2020 five million workplaces could be lost due to the use of digitalization in the industry of modern countries. In addition, it will quickly stop the market demand for products created by obsolete technologies due to lack of quality and such production would have to be closed due to high costs and inefficiency. If applied, digitalization will have a significant impact on industries in developing countries such as Serbia. First, there must be a change in the "way of thinking," followed by the education of all employees, from managers to workers in the production line. According to Ms. Mocan [17], there are four main reasons why developing countries need digitalization:

1. Government inefficiency and poor service provision;

2. Increase the digital skills gap between modern and developing industries;

3. Reduction of corruption: a study by Suffolk University found that as the use of information and communication technology by governments increases, corruption decreases;

Digitization is no longer the possibility; It is the need of the modern world.

3. WHAT YOU NEED FOR INTRODUCTION OF INDUSTRY 4.0

Industry 4.0 includes [8]:

1. Factory 4.0:

- robots,
- Autonomous vehicle (unmanned vehicles), 3D printing / additive manufacturing,
- Advanced manufacturing system,

- Sensors (sensors - data collections),
- Industrial mobile devices (platform),
- Nanotechnology / advanced materials,

2. Cyber security (information security),
3. Data processing software - Big Data,
4. Logistics 4.0,
5. Mass customization (a lot of customization),
6. Internet of things (IOT),
7. Team of high quality employees and experienced team of associates.

4. WHAT DOES INDUSTRY 4.0 DO?

1. Networked systems provide connectivity for local decentralized information processing;

2. Progressive miniaturization allows small, low-cost, high-performance sensors and actuators;

3. Automatic identification for custom product manufacturing creates unique identifications and links with the virtual world;

4. Smart field devices that use software that allows the global dynamic distribution of functionality is an integral part of system integration;

5. Mobile device management (MDM): man-machine interfaces for intuitive operation of complex systems without special training.

The comparison between the main characteristics of the current factories and the factories of the future of Industry 4.0 is shown in Table 1. [10]:

People who work in companies must be the main driver of the changes and innovations related to the introduction and implementation of Industry 4.0. Image 12 shows a comparative description of the main skills that employees currently have and the skills they will have obtained in 2020 to make Industry 4.0 possible [14]

Conclusion

Industry 4.0 is a new industrial revolution of the 21st century, which allows companies to create "smarter" products and services by reducing costs and increasing efficiency, where the human factor is crucial to the application and work is based on the existing literature in the area.

Smart Factory creates a solution that, due to automated system procedures, simple configuration that includes a simple installation based on needs and, ultimately, a high degree of scalability, can help companies in the manufacturing sector to optimize further their processes and significantly increase their processes. internal efficiency

Five million workplaces could be lost due to digitalization in the main industrialized nations by 2020. In addition, it will quickly stop market demand for products manufactured with obsolete technologies due to lack of quality and such production would have to be closed due to High costs and inefficiency.

Finally, as Mr. Warren G. Bennis said [16]:

"The factory of the future will have two employees: a human and a dog. The human's task will be to feed the dog. The dog will have the task of deterring the human from touching the automated systems. "

REFERENCES: -

1. Industrie 4.0, 03.31.2016. http://www.converting-systems.com/en/content/42-industrie-40
2.Robotaigamykloseformuojaketvirtosiosindustri¬josprincipus, 03.31.2016. http://robotika.lt/robotai-gamyklose-formuoja-ketvirtosios-industrijos-prin¬cipus/
3. Industry 4.0. How to navigate the digitalization of the manufacturing sector, 03.31.2016. https://www.mckinsey.de/sites/mck_files/files/ mck_industry_40_report.pdf
4."Industry 4.0" ilireindustrijalizacijaEvrope, 03.31.2016. http://www.novimagazin.rs/ekonomija/ industry-40-ili-reindustrijalizacija-evrope
5. Industry 4.0. Industrial internet opportunities and challenges, 03.31.2016. http: //www.strateg¬yand.pwc.com/media/file/Industry-4-0.pdf.

ISSN : 2348-7143
December 2019

Indian Economy and Transition towardsGoods and Service Tax

Dr. Gajanan B. Patil
Professor& HOD in EconomicsManoharraoKamdi College,Nagpur

Introduction:

GST was introduced as the constitution (one hundred and first amendments) of 2017 after the approval of the constitution of Amendment 122. Dr. R. Vasanthagopal studied, "GST in India: a big leap in the indirect tax system" and concluded that switching to GST of the current indirect tax system in India will be a positive step to boost the Indian economy.10 GST while replacing VAT (Value Added Tax) solved all the complexities present in the current indirect tax system.3 This tax structure provided the Indian economy with a strong tax system that was very necessary for the country's economic development. Therefore, the goods and services tax had a positive impact on the Indian economy.

GST has introduced the system of "a nation a tax", but its effect in several industries is slightly different. The first level of differentiation will come depending on whether the industry deals with manufacturing, distribution and retail or if it is providing a service.

Definition of the tax on goods and services:

The new article 366 (12A) of the Constitution of India defines the tax on goods and services (GST) as any tax on the supply of goods or services, or both, except taxes on the supply of alcoholic liquor for human consumption.

Historical background of GST:

The Indian economy was in trouble on the verge of the country's independence. Being a colony, sit was meeting the development needs not of itself, but of a foreign land. The state should have been responsible for the advances in agriculture and industry, refused to play even a minor role in this regard. On the other hand, during the half century prior to the independence of India, the world was experiencing accelerated development and expansion in agriculture and industry, at the behest of an active role played by the states.

The British rulers never made significant changes for the benefit of the social sector, and this hindered the productive capacity of the economy. During independence, Indian literacy was only 17 percent, with a life expectancy of 32.5 years. Therefore, once India became independent, the systematic organization of the economy was a real challenge for the government of the time. The need to generate growth and development was in great demand in the face of political leadership, since the country was based on the promises and vibrations of national fervor. In 1956 many important and strategic decisions were made, which are still shaping India's economic journey.

On August 3, 2016, a wait of more than a decade ended, when the Superior Chamber of the Parliament of India approved the 122nd Draft Law on the Amendment of the 2014 Constitution (popularly known as GST Bill). This is apparently the largest tax reform in the country since Independence. Therefore, some achievements for Indian democracy are: The new tax regime, which includes all indirect taxes, such as sales tax and excise tax, is expected to reduce tax rates in India, while converting to the country in a great single market. In summary, now, there will be a continuous flow of goods and services in 29 states and 7 union territories! Many believe that the goods and services tax bill (GST) passed by the two houses of Parliament, after years of roundtrip by the ruling party and the main opposition (both the current ruling party and the main parties of opposition has supported and opposed the bill depending on whether they were in power or in the opposition) is a key step that would catapult India to the big league in the global supply chain. The implementation of the bill is expected to ease India's cumbersome tax system, help goods move

ISSN : 2348-7143
December 2019

smoothly across state borders, reduce tax evasion, improve compliance, increase revenue, stimulate growth, boost exports and attract investments by improving the ease of doing business in India.

India is by no means the first country to experiment with a unified tax regime. 160 countries already have some type of GST or a value-added tax. What makes the GST in India special is that, unlike a regime administered by the federal government, the Union and state governments will jointly administer the double GST of India. This means that it will be a set of many different taxes: a GST for each of the 29 states and two territories of the union (SGST), a central GST (CGST) and an integrated GST (IGST; which will be a combination of CGST and SGST on interstate supplies of goods and services). That is surely not as unified as it seems.

Interestingly, India will be one of the few countries with a dual GST regime along with Canada and Brazil. The most important rate has not yet been finalized, and the final standard rate is possibly between 15% and 27%, although 18% is the rate that seems to be gaining a kind of consensus among experts. But the problem is that experts will not decide the rate! The GST rate will be decided in the coming months by a GST Council that will leverage the Minister of Finance with a representative from each state government. As such, it will be negotiated between the Union and the state governments that will jointly administer the GST regime. It will remain complex and difficult to implement, but it will surely facilitate the lives of companies by reducing, or rather combining, the numerous indirect taxes that companies present in India.

Transition of goods and services tax (GST):

India is moving towards an integrated tax structure on goods and services with the introduction of the Goods and Services Tax (GST). GST would be a comprehensive tax structure that would include the central special tax, additional special taxes, service tax, additional customs duties, VAT / sales tax, entertainment tax, luxury tax, etc.

Prime Minister Narendra Modi was in his element when he congratulated the country for the approval of the much-announced bill on taxes on goods and services (GST) in the upper house of Parliament, claiming that the new tax regime will free the country from taxes. terrorism. It is expected that the fiscal regime that was proposed about a decade ago as the panacea that would clean up the messy and complex indirect tax structure of the country, will give a boost to India's GDP, in addition to boosting exports. "Expected" is the word. While GST has become popular as a "Tax from one nation to one" formulation, the realities of implementation can be more complicated than political negotiations in Parliament. The truth is that the GST, for which the governing administration set a start date of April 1, 2017, is by no means a tax rule. As things stand, the Center agreed to subsume special taxes, additional special taxes, service taxes, compensatory fees, surcharges and terminations, and the central sales tax in the GST arms. The States have agreed to renounce VAT (sales tax), entertainment tax, luxury tax, gambling taxes, entry and entry taxes, income tax and purchases . Therefore, GST will replace all these taxes. However, the most important tax rate has not yet been agreed.

According to the president of the SBI, "The Indian economy in transition phase, growth will return" The Indian economy is in a transition phase in large part due to major reforms undertaken in recent years, said an important Indian banker who trusts That the country's growth rate will return to normal.

"Growth can return. Due to many (reforms), the economy is in transition. We had GST (goods and services tax). We had IBC (insolvency and bankruptcy code). All these reforms have been implemented in the last three years "As a result, we are in a transition period. A lot of cleaning has been done in the corporate sector, "SBINSE President -1.17%, Rajnish Kumar, told PTI in an interview.

"When there is transition, I think, there is always some interruption," he said.

And that's where growth can return, "said the leading Indian banker.

ISSN : 2348-7143
December 2019

GST infrastructure needs:

Infrastructure - GST Portals (GSTP) - where taxpayers can register, make payments and file returns. The tax is expected to cover some 7.5 million companies. But then there are several questions that have been asking rounds since the day the bill was passed in Rajya Sabha. What will really be the impact of GST on the manufacturing and service sectors of India? What will be a realistic deadline for its implementation? How difficult will the implementation process be given the dual nature? What would be an ideal time frame to get the benefits? And, above all, what will be the impact on exports of key sectors?

Impact of GST on the Indian economy:

The main source of income for any nation is the tax, so for the economic development of the nation, it is mandatory to have a good tax system. India began its journey towards the tax system in 1980. GST would be an important movement towards the Indian economy, since since independence India has faced some of the problems due to the complex system of indirect taxes, it is assumed that this complexity It is resolved by replacing the current structure of GST All indirect state and central taxes into a single single tax. GST is a comprehensive indirect tax on the manufacture, sale and consumption of goods and services nationwide. One of the biggest tax reforms in India is the (GST), all ready to integrate state economies and stimulate overall growth.

GST, the largest tax reform in India founded on the notion of "a nation, a market, a tax" is finally here. The moment when the Indian government was waiting for a decade has finally arrived. The largest indirect tax regime has entered into force, dismantling all interstate barriers to trade. The launch of GST, with a single blow, has turned India into a unified market of 1.3 billion citizens. Fundamentally, the $ 2.4 trillion economy is trying to transform itself by eliminating internal tariff barriers and subsuming central, state and local taxes into a unified GST.

1. General impact of GST on the economy:

a) It will help reduce tax evasion: all distributors will prefer to buy with invoices, since that would give them better profit margins since the distributor will get credit for all taxes paid in the previous stage. Currently, it is the distributor that has to bear the burden of the special tax. Then, if the client insists on accepting the invoice, we can assume that tax evasion should fall. In fact, this will be the biggest advantage of GST.

b) Elimination of the location bias approach: GST would help match fiscal structures in several states, omitting location bias. Since taxes should not be an obstacle to an individual's investment decision, the introduction of GST would help an investor create business units in any state without worrying about the tax difference. This would also boost the business in undeveloped locations.

c) Lower incentive for tax evasion: currently, taxes are paid on the full underlying value of a product or service, but with GST, companies will have to pay taxes only on value added. This would lead to a reduction in the actual tax paid and also decrease the incentive for evasion.

d) Unified market: with the implementation of GST, individual taxes imposed by the central government and by the states will be reduced. This would lead to a unified market and increase the movement of goods across the states with a fall in commercial costs.

e) Increase in State revenue: GST will broaden the tax base and, therefore, increase the disposable income available to the states and the center. This would help increase the resources of the poorest states / consumers such as, Bihar, Uttar Pradesh and Madhya Pradesh will increase substantially.

f) Improvement in fiscal governance: GST would improve fiscal governance in two ways. One is related to the self-monitoring incentive inherent in a value-added tax that can work very powerfully in the GST. The second refers to the dual monitoring structure of GST, one by the States and the other by the Center.

2. Effect on manufacturers, distributors and retailers: GST is boosting competitiveness and performance in the manufacturing sector of India. The decline in exports and high infrastructure

spending are just some of the concerns of this sector. Multiple indirect taxes also increased administrative costs for manufacturers and distributors and, with the GST implemented, the compliance burden has been eased and this sector will grow stronger.

But due to the GST business that was previously not under the tax range, you will now have to register. This will lead to less tax evasion.

3. Sector impact analysis:

a) Logistics: in a vast country like India, the logistics sector constitutes the backbone of the economy. We can fairly assume that a well-organized and mature logistics industry has the potential to push the "Do in India" initiative of the Government of India to its desired position.

b) Electronic commerce: the electronic commerce sector in India has grown by leaps and bounds. In many ways, GST will help the continued growth of the e-commerce sector, but the long-term effects will be particularly interesting because the GST law specifically proposes a source tax collection mechanism (TCS), with which trade companies Electronic are not very happy. The current TCS rate is 1%.

c) Pharmacy: in general, GST is benefiting the pharmaceutical and healthcare industries. It will create a level playing field for generic drug manufacturers, boost medical tourism and simplify the tax structure. If there is any concern, it is related to the price structure (according to the latest news). The pharmaceutical sector expects tax relief, as it will facilitate everyone's access to affordable medical care.

d) Telecommunications: in the telecommunications sector, prices will fall after GST. Manufacturers will save costs through efficient inventory management and consolidating their warehouses. Phone manufacturers will find it easier to sell their equipment, since GST has denied the need to establish state-specific entities and transfer stocks. He will also save on logistics costs.

e) Textile: the Indian textile industry provides employment to a large number of skilled and unskilled workers in the country. It contributes about 10% of the total annual export, and this value is likely to increase under GST. The GST would affect the cotton value chain of the textile industry, which is chosen by most small and medium-sized enterprises, since it previously attracted a zero central special tax (under the optional route).

f) Real estate: The real estate sector is one of the most important sectors of the Indian economy, and plays an important role in generating employment in India. The impact of GST on the real estate sector cannot be fully evaluated, since it depends largely on tax rates. However, the sector will see substantial benefits from the implementation of GST, as it has brought to the industry much-needed transparency and responsibility.

g) Agriculture: the agricultural sector is the largest contributor to the overall GDP of India. It covers about 16% of Indian GDP. One of the main problems facing the agricultural sector is the transport of agricultural products across state borders throughout India. GST will solve the transport problem.

h) FMCG: The FMCG sector is experiencing significant savings in logistics and distribution costs, since the GST has eliminated the need for multiple sales deposits.

i) Freelancers: Freelance work in India remains a nascent industry and the rules and regulations for this chaotic industry are still in the air. But with GST, it will be much easier for freelancers to present your taxes, because you can easily do it online. They are taxed as service providers, and the new tax structure has brought coherence and responsibility in this sector.

j) Cars: The automotive industry in India is a large business that produces a large number of cars annually, driven mainly by the large population of the country. Under the previous tax system, there were several taxes applicable to this sector, such as the special tax, VAT, sales tax, road tax, motor vehicle tax, registration fees that GST will subsume.

Impact on companies:

a) Supply: Interstate acquisition will be easier; Manufacturers have the option of consolidating vendor supplies; It must include the additional duty / CVD and the components of the special additional duty of the customs duty.
b) Distribution: the new regime, the consolidation and optimization of warehouses; Current arrangements for the distribution of finished products to change; The current network structure and product changes may need revision and possible alteration due to the elimination of the special tax.
c) Prices and profitability: the tax changes resulting from the structure of the GST would require the restatement of the products. Prices may increase or decrease; Price margins or surcharges also tend to be reexamined.
d) Cash flow: the modification of the concept of special manufacturing tax can improve cash changes and inventory costs, since GST would now be paid at the time of sale / supply instead of at the time or Extraction of factory goods.
e) Changes in the system and transaction management: potential changes in the accounting and IT systems in areas of master data, supply chain transactions, system design; Transactions and open balances as on the cut-off date must be migrated for the smooth transition to GST; Changes in supply chain reports (for example, purchase record, sales record, service record), other reports and tax forms (for example, invoices, purchase orders) need revision; Specific measures such as employee training, compliance with GST standards, customer education and inventory credit monitoring are needed to succeed in a smooth transition to the GST regime.
5. GST on the "Make in India" initiative: The current indirect tax regime is an obstacle to the growth of the national manufacturing sector, as well as the flow of foreign investment into the sector. The introduction of GST is important and help alleviate the situation. There would be a reduction in the cost of manufacturing both from the fiscal point of view and from the compliance front. Despite being a single country, India has more than 30 markets that will be transformed into a single market with GST. Since it will also be applicable to imports, the tax factor that works against "manufacturing in India" will disappear, which will further boost production and, in turn, exports.

Inflation Boogie:

The proposed tax regime has raised fears of inflation at a time when the CPI soared beyond the official tolerance level of 6%. The outgoing governor of the RBI, Raghuram Rajan, warned the industry that there could be a widespread inflationary effect on the economy due to price adjustments after the implementation of the GST.

However, the Governor has also clarified that he expects inflationary pressure to be negligible. Citing the example of Malaysia, he said that inflation in Malaysia was insignificant and short-lived, and this is also expected in India due to a unique price adjustment of goods and services.
Potential inflation will depend significantly on the final GST rate and the basket of goods and services that will be exempt from GST. Meanwhile, the RBI Deputy Governor, Urjit Patel, has indicated that approximately 55% of the items that make up the Consumer Price Index (CPI) will be exempt from GST, which makes the inflationary impact insignificant. Even a Nomura report estimates that the GST will affect overall CPI inflation at only 20-70 basis points (bp) and the core CPI at 10-40 bp in the first year of implementation. And that would be due to higher prices for electricity, clothing and footwear, medical care, medicine and education after accounting for input taxes.

Foods such as cereals and vegetables are expected to be more expensive. Essential items such as health services and medicines will also become expensive, as they are currently subject to lower tax rates, even if the GST rate is limited to 18%. As of now, products such as alcohol and oil have remained outside the scope of GST; It remains to be clarified whether there will be more exemptions. With several industry agencies pushing for exemptions or lower fees, it is plausible that we will see more exempt products and services. That said, in the past, it was known that countries

(such as Malaysia and New Zealand) that opted for GST faced high inflation and a slowdown in consumption initially. If history will be repeated in India depends on a number of factors, the most important is the standard GST rate finally agreed upon.

Future of the Indian economy:

To make India an economy of $ 5 by 2024, and achieve steady growth of 8%, NITI Aayog has published a complete document entitled "Strategy for the new India @ 75". Its main objectives are:

1. Double the income of farmers.
2. Create a group of talents from all over India for between and the States together, such as the Services of All India.
3. Providing a great boost to the "Make in India" campaign.
4. Achieve a tax rate of 22% on GDP by 2023, above the current 17%.
5. Reach 36% of the investment rate by 2023, above the current 29%.

Guided by unwavering democratic credentials and strong government leadership, India is an emerging superpower with a vibrant economic climate. Under Prime Minister Narendra Modi, India's growth rate in the last quarter has been linked to 7.7%. And with a middle class base and a constantly expanding youth demographic, the business opportunity has never been better.

Conclusion:

GST will bring a transparent and corruption-free tax administration, eliminating current supply chain deficiencies due to multilayer policies. GST is not only favorable for investors or companies, but also for consumers. GST is the need for time and any obstacle to its enactment is clearly unjustified and not of national interest. Critics discuss the feasibility of implementing GST. But one must always remember that there is no reform that is perfect. It is important that we begin with the current invoice and gradually improvise it in due time.

References

Adhiya Hasmukh (2017); GST (Hindi), Ministry of Finance, Government of India.

Bagchi, Amaresh and SatyaPoddar (2007); "GST for India: some basic questions".

India Finance Commission. 2015. Report of the 14th Finance Commission of India, goods and services tax, New Delhi.

NCAER-2009; Moving to the goods and services tax in India: impact of growth and international trade of India, New Delhi

Rangarajan, C. 2015. GST by other means, The Indian Express, August 28. Http://indianexpress.com/article/opinion/columns/gst-by-other-means/

Shyam, Ashutosh. and Sowkar, Suraj- (2014); Launch of the companies that will get the most benefits from GST, The Economic Times, December 19, 2014

Dubey, Amit Kumar and Pooja Shukla (2016); "Tax on goods and services in India: creation of a single market through a single indirect tax". Imperial Magazine of Interdisciplinary Research 2.

Financial views of Indian legends Dr. B.R. Ambedkar

Dr. Rekha M Badodekar
Dr. V.S.Civil Service College Bhadrawati Wani. Ta. Wani dist. Yavatmal

Abstract

Dr. Ambedkar was a freedom fighter of the truest type, not only dreamed of moving India's strength away from British rule, but also of transforming India into a country where freedom has meaning for everyone. He dedicated his life to the elevation of the Dalits. Ambedkar wanted social reformers to create public opinion to combat the great inequalities in society. It is very sad that the media, both in the past and in the present, have projected Ambedkar primarily as a staunch critic of the Hindu religion and a great social rebel. They have ignored the multifaceted personality of Dr. Ambedkar. Here is our little effort to focus your role in modern India.

Keywords: research methodology, emancipation, inequalities, humanist, dalit, reformer, conclusion

Introduction some people are born bright, some have a bright shine and some achieve brightness. Dr. B. R. Ambedkar belongs to the last division. Dr. Ambedkar was a great patriot, social thinker, political reformer, philosophical writer with progressive ideas. He supported all political, social and cultural activities that increased the cause of human progress and happiness. It was the soul of the constitution of India. He crossed for the improvement of the oppressed and depressed classes. And in this fight, he maintained a rare crusade spirit, sculpting in this process plays an important role for him among the leading architects of modern India.

Research methodology

The present study on "The role of Dr. B. R. Ambedkar in modern India" is based on a historical method. This research is based on a good amount of primary and secondary sources available. The writings of Dr. BR Ambedkar, What Congress and Gandhi have done to the untouchables (1945), Federation versus Freedom (1939), The problem of the rupee: its origin and its solution (1925), Annihilation of the caste (1936), Castes in India: His Genesis, Mechanism and Development (1918), Who were the Shudras (1946), The Untouchables: who they were and why they became Untouchables (1948) and also consulted various collections of secondary sources for the study.

Dr. Ambedkar as a social Reformer

Dr. Ambedkar believed in peaceful methods of social change. He was supported in constitutional lines in the evolutionary process of social transformation. I thought that factors such as law and order are indispensable for social life. It also strives to maintain the institutions that will improve the "social order." He opposed violent methods in social change because it hinders tranquility and creates chaos. He had no faith in the methods of anarchy. A social welfare state cannot be developed based on terror, force and brutal methods. According to him, violent methods for a peaceful society are not only inadequate but also unscientific and immoral. He was a true Renaissance man, a person who excelled in many different areas of research. Although he was hated by orthodox Hindus and labeled as a destroyer of Hinduism, historians now realize the crucial role that Dr. Ambedkar played in recognizing Hindu society. Far from being a traitor, he played an important role in revitalizing Hinduism, reviving him by challenging everything that was unfair and unfair within him.

In fact, it caused a revival of Hinduism by provoking Hindus to rethink some of the basic principles of their religion. He had great faith in social reformers to create public opinion against the great inequalities in society. He urged them to found organizations to deal with urgent cases of discrimination. Organizations must deal with the powerful section of society to give oppressed and depressed classes a chance to work in different sectors. Hindu society should give a space to depressed sections using them in their various sectors appropriate to the capabilities of the applicants. As the principal architect of the Indian constitution, Dr. Ambedkar built the guarantees to establish a more equitable society for millions of oppressed and depressed classes. In this process, Dr. Ambedkar emerges not only as a defender of Valliant of the Indian Democratic Republic, but also captures the unique distinctive place in the Indian Pantheon as a rare mass intellectual leader who aroused the social consciousness of modern India . It was strongly believed that political institutions were responsible for reforming existing social institutions through the use of legislative force to obtain the results. Political institutions will survive only when they actively work for social reform. Dr. Ambedkar was a freedom fighter of the truest type, not only dreamed of moving India's strength away from British rule, but also of transforming India into a country where freedom has meaning for everyone. While Mahatma Gandhi led other Indians in a fight against discrimination in South Africa, Dr. Ambedkar also led a battle against prejudice within his own country. By ensuring equality for his community, he was creating a more egalitarian world for all of us.

Dr. Ambedkar as emancipator of the Dalits

Dr. Ambedkar dedicated his life to the elevation of Dalits. He opposed the theory of superiority based on caste and social discrimination. He made a path for legal rights to enact laws regarding the progress of Dalits that could positively change their lives. Dr. Ambedkar always led by example. He showed his followers, through the way he lived his own life, that education and hard work were only the key to his release. The untouchables had been a demoralized and helpless group of people, but Ambedkar taught them to stop waiting for help from outside and to trust themselves. The idea was revolutionary for a people who had always been told that their fate in life was predetermined and that they had no control over it.

Dr. Ambedkar said: "You can change your luck, but don't go to the temples waiting for justice to come to you in heaven. There is justice on earth if you can fight for it. This idea gave them new courage and a sense of self-worth that they had never known before. The Ambedkar statue was an icon for the civil rights of the depressed and oppressed classes. His posture, constitution in his hand and showing a new path for millions of people trampled towards modern society were symbols in the new era. To conclude, Dr. Ambedkar has always resembled the lives of 160 million strong Dalit communities across the country. Dr. Ambedkar's views have been constantly inspiring the oppressed, depressed and oppressed classes to challenge the dominant threads of political articulations in the country. According to Raja Sekhar Vundru, who calls Dr. Ambedkar as the other father said: "Dr. Ambedkar gave millions of untouchables an identity of his own ... (He) is now considered a great Indian, a relevant person for all times to come This is not because his followers are unwavering in their devotion, or that they are numerically higher than the supporters of any other person (dead or alive) in India, and certainly not because he has probably been represented in the largest number of statues erected for any man in history.

Dr. Ambedkar as a nation builder

They talked about their ideas of nation building. He had great foresight and his warnings about the future of India sound so true today. In a speech before the constituent assembly, he warned his fellow legislators against the use of non-constitutional methods of protest, such as civil disobedience and Satyagraha, because they were essentially anarchic in nature. He joined the Indian tendency to participate in the cult of the hero. He feared that the people of India would place their liberation at the

ISSN : 2348-7143
December 2019

feet of someone whom they worshiped or entrusted to them with extraordinary extraordinary powers. He also stressed the importance of creating not only a political democracy, but also a social and economic one. His doctoral thesis was inspired to establish the Indian Finance Commission and his work helped a lot in developing the guidelines for the RBI Act of 1934. He was one of the founders of employment exchanges in our **country.**

Dr. Ambedkar as one of the main contributors to the Indian constitution

Dr. Ambedkar had printed his brand of talent and vision in the drafting of the Constitution of India. His qualities as a statesman can easily see each and every one of the articles of the Indian Constitution. Ambedkar preferred the parliamentary system in England than the presidential system in America. Dr. Ambedkar described the President's role as "He is the head of state but not the executive." It represents the nation but does not govern the nation. It is the symbol of the nation. His place in the administration is that of a ceremonial device on a seal through which the decisions of the nation are made known ... The president of the Indian union will generally be bound by the council of ministers. This dual policy under the proposed constitution will consist of the union in the center and the states in the periphery, each endowed with sovereign powers to be exercised in the field assigned to them respectively by the constitution ……. The draft constitution can be both unitary and federal according to the requirements of time and circumstances. In normal times, it is framed to function as a federal system. But in times of war it is designed to make it work as if it were a unitary system. " Dr. Ambedkar supported the rights of minorities that "it is wrong for the majority to deny the existence of minorities." It is equally incorrect for minorities to perpetuate themselves. The solution proposed by the constituent assembly is welcome because it is a solution that fulfills this dual purpose. " Dr. Ambedkar clarified the criticisms of the Guiding Principles on the state of politics, since "whoever captures power will not have the freedom to do whatever he wants with it. In the exercise thereof, you must respect these instructional instruments that are called the Guiding Principles. You cannot ignore them. Dr. Ambedkar said about the independent Electoral Commission that "the greatest safeguard for the purity of the elections, to be fair in the elections, was to remove the matter from the hands of the executive authority and hand it over to some independent authority." He commented on the constitution as "it is viable, it is flexible and it is strong enough to hold the country together both in times of peace and in times of war." In fact, if I can, if things go wrong under the new constitution, the reason will not be that we had a bad constitution, what we will have to say is that man is vile. "

Conclusion

Dr. Ambedkar's life was short and yet extraordinary. He rose from dust, from being treated worse than an animal to become the father of the Indian Constitution. Dr. Ambedkar was really a multifaceted personality. A true Dalman emancipator, a great national and patriotic leader, a great author, a great pedagogue, a great political philosopher, a great religious guide and, above all, a great humanist without parallel between his contemporaries. All these facets of Ambedkar's personality had strong humanistic bases. It is unfortunate that the press, both in the past and today, has projected Ambedkar primarily as a great social rebel and a staunch critic of the Hindu religion. Dr. Ambedkar's critics have ignored his basic humanistic instincts and strong humanitarian convictions behind every act or speech throughout his life. Thus we conclude that Dr. Ambedkar was one of the leading manufacturers of modern India.

References

1) JadhavNarendra, Ambedkar: Awakening the social conscience of India, Konark Publishers, New Delhi, 453,454,463 (2014)
2) B.R. Ambedkar, what Congress and Gandhi have done to the untouchables, 135-136 (2008)

ISSN : 2348-7143
December 2019

Rural Development in India

Dr. Nitin B. Kawadkar

AsstProf & HeadDepartment of Economics ChintamaniMahavidyalya, Ghugus

Abstract

Rural development means both the economic improvement of people and the greater social transformation. In order to provide rural people with better opportunities for economic development, there is a need to increase people's participation in rural development programs, decentralize planning, better enforcement of land reform and increase access to credit.

Rural development has traditionally focused on the exploitation of dense natural resources such as agroforestry. However, changes in global production networks and increased urbanization have changed the character of rural areas. Tourism, specialist manufacturers and entertainment have increasingly replaced resource extraction and agriculture as the dominant economic drivers. The need for rural communities to approach development from a broader perspective has increased the focus on a wide range of development goals rather than simply creating an incentive for agriculture or resources. Business. Education, entrepreneurship, physical infrastructure and social infrastructure play an important role in the development of rural areas. Rural development is also characterized by its focus on locally produced economic development strategies. Unlike urban areas, where there are many similarities, rural areas are highly different from each other. For this reason, there is a large variety of rural development approaches used worldwide.

Key words: the need for rural development, scope of development and programs launched by the government for rural development in India

Introduction

The concept of rural development is a comprehensive aspect, which takes into account a number of factors. The term is used to mean the organization of things, which make changes in current conditions in favor of a better situation. For several decades, the concept of rural development focused only on economic change. But at a later stage, the concept expanded to take into account the economic, political, social, cultural, technological and psychological framework of society. In other words, when focusing on rural development, it not only takes into account, the development of rural infrastructure and individuals and their general living conditions, but focuses on developing social, economic, political, cultural, technical and religious aspects such as OK. In promoting the development of these aspects, it is necessary to activate modern and innovative strategies, methods, and approaches that are essential in promoting progress in the overall quality of life of individuals. In addition, individuals should be trained to use technology to achieve technical progress.

The term "rural development" is a major concern, especially when the individual focuses on promoting the effective growth and development of the country. In India, rural areas are still underdeveloped, and a number of programs and plans must be formulated to bring about improvements. The term "rural development" can be used in a divergent case. As a concept, it could promote the comprehensive development of rural areas. It has been recognized on a comprehensive basis that improvements in the overall quality of life of rural individuals can lead to an increase in rural communities. Aside from improving the overall quality of life for individuals, the other areas that must be considered are agriculture, agricultural practices, industries, factories, craftsmanship, skills and capabilities of craftsmen, health care facilities, medical and social centers, economic infrastructure, and financial and human resources. Development occurs in the first place, when there is an interaction between the various physical, technological, economic, social, cultural and institutional factors. It is essential for rural individuals to generate awareness and implement measures that promote effective growth and development.

ISSN : 2348-7143
December 2019

Rural development is a strategy to enable a specific group of individuals to acquire opportunities for themselves for the purpose of maintaining better livelihoods for themselves and their families. The afflicted and deprived poverty in society cannot achieve its desired goals and objectives on its own. They need help and support from other individuals, institutions, agencies, and programs. Consequently, providing rural individuals with assistance in improving their living conditions and in promoting well-being and goodwill is a rural development. When improvements are needed in rural areas, it is necessary to develop and use natural and human resources, technologies, infrastructure facilities, institutions and organizations, and government policies and programs. These aspects are devoted wholeheartedly towards promoting economic growth, employment opportunities, education, technical knowledge, participation in social, economic, political, cultural and religious activities and transformations in the quality of life in general. Poverty alleviation is a major concern. For this purpose, it is necessary for farmers and agricultural workers to have sufficient knowledge and information in terms of using modern and innovative strategies and methods in agricultural and agricultural practices.

The primary goal of rural development is to organize, develop and use available resources of land, water and human resources in a manner that depends on an entire population on these resources and has a fair opportunity to meet basic needs. Rural development takes into account both economic development and the great transformation of individuals. In order to enhance the livelihoods of rural individuals, there is a need to increase the participation of individuals in rural development programs, decentralize planning, better implement land reforms, and increase access to credit. Working on these aspects will narrow the gap between the rural and urban divide and improve the living standards of rural communities. Rural development includes the development of a number of aspects, including, irrigation facilities, expansion of electricity, improvements in farming techniques, improvement of the education and healthcare system, medical centers, etc.

We all are well aware of the increasing cost of living. But did you know that according to the 2011 census, about a third of the Indian countryside lives on a sum of money. 5000 to make ends meet for the whole family? This clear rural urban divide warrants our attention. So let's get to know India's rural development and its absolute importance. Rural development is an easy-to-understand topic but difficult to implement. It focuses on raising the level and development of sectors of the rural economy that are afflicted with serious poverty problems and aim effectively to develop their productivity.

The need for rural development in India

The rural economy is an example of agricultural economics. Although agriculture and agriculture are one of the most important initial activities, the problem lies in the fact that they share the gross domestic product of the agricultural sector in a continuous decline. Meanwhile, about two-thirds of India's population is dependent on agriculture. As a result, productivity falls short of the brand, as conditions worsen. Moreover, public investment has decreased since 1991 along with a lack of adequate infrastructure, credit, transportation, employment, etc. % During 2007-2011. All of these factors were affecting the development process. So there is a need to focus on rural development, not just urban **development.**

Scope for improvement

The main area of improvement should be the creation of employment opportunities in rural areas and the improvement of the productivity of the agricultural sector. Often the villages in our country do not coincide with the urban areas due to poor communication. Ultimately, this leads to social separation and division between urban and rural areas. In essence, the infrastructure of rural areas should be greatly improved. Even after many years of independence, stigmas such as the caste system still dominate the rural population. Quality education can help achieve the goal of eliminating these social evils. Decreasing literacy rates in rural India, especially for females, is a major concern. Technical and

land reforms are needed. Modern technologies such as organic farming must be combined to improve outputs and profits. Finally, people should be given easy access to loans and loans by improving the banking system in rural areas.

It can be easily concluded that, for the development of the economy in both rural and urban areas, it must be emphasized. Rural areas need fundamental changes in areas such as availability of infrastructure credit, literacy, poverty eradication, etc. Existing plans for rural development need a fresh look and appropriate modernization. Accordingly, the government needs to work to advance the countryside of India.

Programs launched by the government for rural development in India

The Rural Development Department has implemented a number of programs in rural communities through state governments to cause poverty reduction, create jobs, develop rural infrastructure, and provide minimum basic services. Policymakers have recognized the importance of rural development. . The programs and measures in place aim to achieve significant progress in rural areas. The Community Development Program was the first organized rural development attempt. The program was launched on October 2, 1952. It focused on the comprehensive development of rural areas, including agriculture, animal husbandry, roads, communication facilities, health care, education, housing, employment and nutrition (Agarwal, n.d.). The programs launched by the government for rural development are mentioned as follows:

Pradhan Mantry Gram SadhakYojana (PMGSY)

Road development allows individuals to boost economic growth and reduce poverty. The government launched a centrally sponsored plan, known as Pradhan Mantri Gram SadhakYojana. The main objective of this program is to provide communication to all offline habitats in rural areas, by building roads by the end of the tenth plan period. The rural population usually has more than 500 people.

Swaranjayanti gram SwarozgarYojana (SGSY)

This program is an individual self-employment program for rural individuals, who suffer from poverty and belong to disadvantaged and marginalized groups. It came into effect on April 1, 1999. The main objective of this program is to cover all aspects of self-employment, such as organizing the rural poor into self-help groups. In addition, other areas considered are: capacity building, training, skills development, infrastructure development, task and job planning, financial assistance provided through bank credit and financial support, and marketing support.

Rural housing (Indira Oasiujana)

For the survival of individuals, housing is a prerequisite. Therefore, housing construction is one of the main activities within the framework of the National Rural Employment Program, which started in 1980. In 1998 the Government of India announced a national housing and habitat policy, aimed at providing housing for all and facilitating the construction of 20 lakhs, additional housing units (13 lakhs in Rural areas and 7 in urban areas) with a focus on providing lasting benefits to the disadvantaged.

DRDA management was introduced as of April 1, 1999. The primary goal is to manage charts effectively and increase their efficiency. It is based on the recommendations of the Inter-Ministerial Committee known as the Shankar Committee. The scheme replaces the previous practice of allocating a portion of the program's funds to administrative costs. Hereby, a separate provision is made to cover administrative expenses for DRM.

Training programs

In rural development tasks, which mainly relate to poverty alleviation, training plans have gained importance. The National Institute for Rural Development (NIRD) organizes training programs, seminars and workshops. In addition, support is provided to a number of training and

ISSN : 2348-7143
December 2019

research institutions, with the main objective of dealing with issues and problems related to rural development.

Food for Work Program (FWP)

The FWP program was introduced in 1977 by the Janta government with the aim of providing employment opportunities for rural individuals. These individuals are particularly unemployed and underemployed. Wages paid to workers were in kind, i.e. food and grains.

National Rural Employment Program (NREP)

NREP is a redesigned program for FWP. It started with the aim of creating additional job opportunities for rural individuals, mainly with the help of surplus food grains. This program is primarily designed for those rural individuals, who rely to a large extent on paid employment. During the lean agricultural period, they had no income. This software is integrated with Jawaharlal RozgarYojana (JRY).

Rural Land Guarantee Program (RLEGP)

Some states, such as Maharashtra and Gujarat, have formulated schemes whose main goal is to provide employment opportunities for rural individuals, especially those without land. When individuals, in rural societies, are without land, they will not be able to engage in agricultural and agricultural practices. Hence, they will face major obstacles in increasing their living conditions. Thus, this program focuses on creating job opportunities for them.

Rosgaroyana Jewels (JRY)

JRY came into existence in April 1989 with the merger of NREP and RLEGP. Under this scheme, it was anticipated that at least one member of every poor family (BPL family) would provide between 50 and 100 days a year a job near his residence. About 30 percent of jobs under this scheme were reserved for women. This scheme was executed by Panchayat Village.

Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Plan (MGNREGS) 2005

The new scheme was launched with the aim of starting to provide benefits to rural people. A new scheme has been launched and legislation has been enacted in the name of the National Rural Employment Guarantee Act (NREGA). It guarantees 100 working days in any fiscal year for any rural family whose adult members are willing to do unskilled manual tasks. The law entered into force in 200 provinces and was gradually extended to other regions as well as notified by the government.

References

1- भारतीय अर्थव्यवस्था :–रमेश सिंह
२. भारतीय अर्थव्यवस्था :–डॉ. सुधाकर शास्त्री
३. लोकराज्य :–मार्च २०१८
४. Indian Economics :- Dr. S. R. Myneni
5. Wikipedia

ISSN : 2348-7143
December 2019

Issue and Problems in Rural Development Programmesin India.

C.K.Jiwane,
Asso.Prof Anand Niketan College,Warora.

Abstract:

Rural development generally refers to the process of improving the quality of life and economic well-being of people living in relatively isolated and sparsely populated areas. Mahatma Gandhi national law to guarantee rural employment. National Mission for Rural Livelihoods, Integrated Watershed Development Program, Indira Oasujana, National Program for Rural Drinking Water, Nirmal Bharat Abhyan, Nirmaris Spices that were considered to eradicate poverty and unemployment in the countryside, by generating demand for the productive workforce in villages. It provides an alternative source of livelihood that will have an impact on limiting migration, restricting child labor, alleviating poverty, and making villages capable of self-sufficiency by creating productive assets like road construction, cleaning water tanks, soil and water conservation, etc. It is considered the largest anti-poverty program in India ..

Key words: rural development, economic development, employment guarantee, social and physical infrastructure.

Introduction

There are 610 regions in India, 600,000 villages, about 900 million people living in rural areas of the country. Half of them are at least less than 25 years old. These rural residents can be characterized by collective poverty, low levels of literacy and income, high levels of unemployment, malnutrition and health status. In order to address these specific problems, a number of rural development programs are being implemented to find opportunities to improve the quality of life of these rural people.

Rural development goals:

The goals set by the government in the sixth five-year plan for rural development are.

A) Improving productivity and wages for rural people.

B) To ensure quick and increased job opportunities

C) Demolition of unemployment and a marked decrease in underemployment

D) Ensure that the disadvantaged standard of living is raised

E) Providing basic needs, primary education, health care, clean drinking water, rural roads, etc.

Basic elements of rural development:

Subsistence life:

To survive, people have certain basic needs. These basic necessities include food, shelter and clothing. Besides, health care and security facilities are also important needs. Providing these basic necessities to all people is vital for economic growth, and it is a prerequisite for development.

Respect my self:

Every person and every nation is looking for a basic form of self-respect, dignity and honor. The absence or denial of self-esteem indicates a lack of development initiatives.

freedom:

Freedom refers not only to political or belief freedom, but also to freedom from ignorance and superstition. A person must be free from all bonds and live in harmony with nature.

Rural development plans in India

Mahatma Gandhi National Plan to Guarantee Rural Employment:

The plan aims to enhance the living security of people in rural areas by ensuring 100 days of paid work in the fiscal year of a rural family whose adult members volunteer to do unskilled manual work.

The national mission of rural livelihoods:

ISSN : 2348-7143
December 2019

The primary objective of the National Mission for Rural Livelihoods is to create effective and effective institutional platforms for the rural poor that will enable them to increase the income of their families by improving sustainable livelihoods and improving access to financial services.

Integrated watershed development program:

The main objectives of the Integrated Watershed Development Program are to restore the environmental balance in the watershed by harnessing, conserving and developing degraded natural resources such as soil, water and vegetation, and thus helping to provide sustainable livelihoods for the local population.

Indira Oasiujana:

This scheme provides cash grants to rural BPL families and relatives of defense personnel who were killed while working to build homes and upgrade existing ineffective Kucha homes.

The National Program for Rural Drinking Water:

This plan aims to provide sufficient clean water for home use on a sustainable basis.

Nirmal Bharat Abhyan:

Total Sanitation Campaign, now named Nirmal BharatAbhiyan, is helping Gram Panchayats achieve comprehensive sanitation coverage. Provides comprehensive sanitation facilities for the rural area.

Some of the main problems are as follows:

1.Poverty:

The total population of India is 1.3 million, with 900 million people living in the country's rural areas. While the poverty rate decreased significantly due to government support, factors such as natural disasters, heavy dependence on agriculture and high birth rates contributed to the persistence of poverty in India's rural areas, which affects nearly 300 million people. Poverty is one of the main obstacles to development.

2. Illiteracy:

Education is the key to development. However, much remains to be done to achieve 100 per cent of illiteracy. According to the 2011 census, India's literacy rate has been reported at 74.04%, an increase of 14% over 2001, while the rise is the maximum for rural women by 26% in the past decade, which may be attributed to the government's literacy mission India.

3. Small lands:

With the increase in population, land, one of the main factors of production, has become a rare commodity. According to the National Survey of Samples, the average land tenure in India was only 1.06 hectares, and the marginal holdings in 2002-2003 accounted for 70% of the total operational holdings. Small and marginal holdings accounted for 86.21% of total holdings, an increase of 1.2 percentage points compared to 2010-11. However, the operating area showed a decrease of 1.5%. Therefore, the need for time is to develop methods for developing appropriate technology appropriate for small holdings.

4. **Malnutrition and Hunger:**

Closely related to the issue of extreme poverty as well as to public awareness. Infant mortality was 54% in 2007. Hunger and undernutrition lead to serious problems. Children and young people in this state suffer from many nutritional deficiencies that negatively affect their general health. In India, data for 2015-16 show the following:

- 38 per cent of children under the age of five (in urban areas: 31 per cent, in rural areas: 41 per cent) are stunted (lifespan relative to age);
- 21 percent (urban: 20 percent, rural: 22 percent) get lost (low height weight);

36 per cent (urban: 29 per cent, rural: 38 per cent) are underweight (underweight for age);

5. Health:

Most of India's population, and most of its poor, still live in rural India. The disease burden and effects are disproportionately seen among the poor, with a marked progression in disease and mortality among the lower and middle classes. This rural health crisis has become more complicated, obstinate and a deteriorating quality of life in rural India.

Due to the lack of adequate health care facilities and education, the country's population suffers from various diseases.

6. Ignorance and lack of a scientific mood:

The issue of lack of a scientific temperament is closely associated with appropriate education. There is a need to educate people about the scientific phenomena underlying the health and health problem and also to fight all kinds of evils in society.

7. Layering system:

India's caste system may be the world's longest social pyramid. In many villages, the state administration is installing electricity, sanitation and water pumps in the upper-class section, but it ignores doing the same in the adjacent separate Dalit region. Basic amenities such as water taps and wells separated from each other as well as medical facilities and the best houses with thatched roofs are exclusively located in the upper-class colony. The problems of the people of the lower class must be solved in order to be brought into the mainstream. Special provisions are made in India's constitution to elevate her to a higher position.

Agricultural extension in rural development:

Since the beginning of the twenty-first century, some things related to agricultural extension have become visible.

1. The need to help farmers build and maintain profitability in agriculture in increasingly competitive markets.
2. The expected rise in the purchasing power of people as well as changing their eating habits.
3. Avoid and combat pollution.
4. Focus on computer aided learning and information dissemination.
5. Increased corporate participation in rural life.
6. See agriculture as part of a broader set of rural development processes that include enterprise development and non-farm employment.

Rural development is an integrated concept for growth and poverty eradication, which has been a major concern in all the five-year plans that follow.

Rural development strategies:

The first five-year plan

Harrod Doomer's model of capital accumulation and savings mobilization as a systematic approach to planning. Under this approach, the process of economic development should start from the villages.

The second five-year plan

Feldman-Mahalnobis sectoral growth model. This strategy confirmed investment in heavy industries to achieve industrialization, which was supposed to be the prerequisite for rapid economic development.

In the third five-year plan

Comprehensive agricultural development was envisioned. Increased agricultural production in the agricultural sector and activities related to agriculture were of the highest priority during the plan period.

Important agricultural development programs that bring the green revolution strategy such as the intensive agricultural areas program and the high-yielding varieties program in the country have been implemented.

ISSN : 2348-7143
December 2019

The fourth five-year plan

"Growth with social justice" began efforts to raise the level of vulnerable groups in rural society. Programs such as the Small Farmers Development Agency, the Small Farmers and Agricultural Workers Development Agency, the Drought-Prone Areas Program and the Tribal Areas Development Program were presented as important rural development programs.

Fifth plan

The Intersectoral Transaction Model from Leontief which emphasized the strengthening of inter-sectoral links to achieve balanced growth in the sectors.

(I) Eradication of poverty

(2) Achieving self-reliance.

In order to achieve these goals. Programs such as the Leadership Development Program, the Hill District Development Program, the Minimum Needs Program, and the Food for Work Program were presented during the plan period.

Sixth five-year plan

Poverty eradication, growth, modernization, self-reliance and social justice. In order to achieve comprehensive development in rural areas, a single integrated program called the Integrated Rural Development Program was developed. IRDP is a multi-level, multi-sector and multi-sectoral concept for rural development.

The seventh five-year plan

Building an independent, self-reliant economy, creating a social system based on justice and justice, reducing regional imbalances and adopting advanced technologies. Rural infrastructure development programs, such as the Indira Awas Yojana Integrated Rural Energy Planning Program, the Rosegar Yojana Gems, and a million Wells, were implemented as special rural development programs during the plan period.

Eighth five-year plan

Generating sufficient job opportunities, universal primary education, providing safe drinking water and primary health care facilities, and strengthening infrastructure. The aim of the special rural development and poverty alleviation programs implemented in previous plans was to continue during the eighth five-year plan.

The ninth five-year plan

Generating job opportunities in the secondary sector, developing the agricultural sector in all respects, and strengthening the rural economy through the development of agricultural-based industries, small industries in villages and homes, and poverty eradication.

Rural development programs include the following issues:

I. Providing basic infrastructure facilities in rural areas such as schools, health facilities, roads, drinking water, electricity, etc.

Secondly. Improving agricultural productivity in rural areas.

Third. Providing social services such as health and education for social and economic development.

Dr.. Implement plans to boost rural industry to increase agricultural productivity, provide rural employment, and so on.

5. Helping individual families and self-help groups that live below the poverty line by providing productive resources through credit and support.

References: -

https://www.undp.org/content/dam/india/docs/EnE/greening-rural-development-in-india.pdf
https://shodhganga.inflibnet.ac.in
https://en.wikipedia.org/
http://www.sociologydiscussion.com/

ISSN : 2348-7143
December 2019

http://www.yourarticlelibrary.com/
(https://pdfs.semanticscholar.org)
https://www.recentscientific.com
http://www.mospi.gov.in/

ISSN : 2348-7143
December 2019

In Indian Economy : A case of internet merchants retain promises and commitments of e-commerce Customers in Chandrapur City

Dr. Haresh T. Gajbhiye
Rashtrasant Tukdoji College, Chimur,Dist-Chandrapur

Introduction

E-commerce is an area of commerce using various networks such as the Internet. E-commerce provides support for online sales support and customer service. E-commerce can be popular in the online marketplace where sellers (suppliers, companies, or stores), brokers (brokers) and buyers continue to provide products and services in a virtual or digital form, and pay money. Generally speaking, it is a comprehensive term that means any type of commercial or commercial operation that involves exchanging goods and services at any time through electronic channels and using so-called electronic payment gateways. E-commerce can be achieved through an Internet connection, using a credit card and obtaining a shipping address.

E-commerce offers many benefits; not only for individuals, but also for the community of individuals and institutions to provide Internet access and easy access to the website through secure electronic payment channels.

One of the main goals of e-commerce is customer satisfaction. Companies interested in customer satisfaction are companies that have a reputation and credibility for helping to spread their business and reach. The customer is always looking for quality and price; therefore, companies strive to gain customer satisfaction by providing reasonable prices and multiple services. According to the research, the definition of customer satisfaction is widely discussed as organizations increasingly try to measure it. Customer satisfaction can be experienced in a variety of situations related to goods and services. It is a very subjective evaluation that is largely influenced by customer expectations. Satisfaction also depends on the customer experience of both contacting the organization ("the moment of truth" as it is called in commercial literature) and personal results. Some researchers define a satisfied customer within the private sector as the customer who gets significant added value briefly with a definition that may also apply to the public.

Because customer satisfaction is important to e-commerce; many researchers have conducted research to investigate factors affecting customer satisfaction in e-commerce. Schaupp et al. She conducted a study to study the factors that affect the satisfaction of the e-commerce site and the Internet community using the DeLone and McLean Information Systems success model by adapting personal standards to the model and discovered that individual influences and system quality have significant impacts on the website satisfied with e-commerce. This conclusion indicated that the services provided by the website system affect customer satisfaction with e-commerce, especially in a timely and fastest manner and search for information. Nusair & Kandampully discussed customer satisfaction with quality service on travel sites including strengths and weaknesses in quality of service. In their studies, six important criteria were identified in determining customer satisfaction (portability, fun, quality of information, confidence, personalization, response) on the basis of websites.

Table 1: Opinion of e-commerce website customers of ChandrapurCity regarding never overcharged by Internet merchants during sales transactions

Never overcharged by Internet merchants during sales transactions	Frequency	Percentage
Strongly Disagree	16	5.0
Disagree	78	25.0
Neither Agree nor Disagree	62	20.0
Agree	94	29.9
Strongly Agree	62	20.1
Total	**312**	**100.0**
Chi-Square	**Df**	**Sig.**
281.760	**4**	**<0.05**

Degree of Freedom Sig.- Importance

Table 1 above shows ChandrapurCity's e-commerce website customers' satisfaction with online merchants. It is clear from the information that 5.0% ecommerce website customers strongly disagree that they were not shipped by internet merchants during sales transactions, which was followed by lack of agreement that they were not shipped by internet merchants during sales transactions (25.0%). Moreover, 20.0% of ecommerce website customers disagree and disagree with that, while 29.9% and 20.1% of ecommerce clients agree and strongly agree that they were not shipped by internet merchants during sales transactions. Non-parametric chi-square statistics showed that there is a big difference (Chi. Sq. = 281.760; P <0.05) between Ecommerce website customers regarding their opinions on not overcharging by online merchants during sales transactions. Consequently, it is clear from the above information that the majority of ChandrapurCity e-commerce website customers have not been shipped by Internet merchants during sales transactions.

Table 2: ChandrapurCity's E-Commerce Website Clients' Opinion Regarding Internet Merchants On Their Way To Help Clients, If There Is Any Transaction Problem

If there is any problem with transaction, Internet merchants will go out of their way to help customer	Frequency	Percentage
Strongly Disagree	16	5.0
Disagree	73	25.0
Neither Agree nor Disagree	94	30.0
Agree	94	30.0
Strongly Agree	31	10.0
Total	**312**	**100.0**
Chi-Square	**Df**	**Sig.**
344.752	**4**	**<0.05**

df- degree of freedom; Sig.- Significance

Table 2 above illustrates the customer's opinion of the ChandrapurCity e-commerce website regarding Internet merchants who will do everything possible to help the customer, if there is a problem with the transaction. It is evident from the information that 10.0% of the clients of the e-commerce website totally agreed that Internet merchants have enough experience and resources to do business on the Internet, which was followed by the agreement of that Internet merchants have enough experience and resources to do business (30.0%). In addition, 35.0% of the clients of the e-commerce website did not agree or disagree, while 25.0% of the e-commerce clients did not agree and 5.00% of the clients did not agree that Internet merchants have enough experience and resources to do business. Non-parametric chi-square statistics showed that there is a significant difference (Chi. Sq. =

ISSN : 2348-7143
December 2019

344.752; P <0.05) among customers of the e-commerce website regarding their opinion on Internet merchants. If there is any problem with the transaction. Therefore, it is evident from the above information that most ChandrapurCity e-commerce website customers feel that Internet merchants will do their best to help the customer, if there is any problem with the transaction.

Table 3: **Opinion of e-commerce website customers of ChandrapurCity regarding always-keeping promises and commitments by internet merchants**

Internet merchants always keep promises and commitments	**Frequency**	**Percentage**
Strongly Disagree	31	10.0
Disagree	62	20.0
Neither Agree nor Disagree	62	20.0
Agree	141	45.0
Strongly Agree	16	5.0
Total	**312**	**100.0**
Chi-Square	**Df**	**Sig.**
595.752	**4**	**<0.05**

df- degree of freedom; Sig.- Significance

Table 3 above illustrates the customer's opinion of the ChandrapurCity e-commerce website about the promises and commitments of Internet merchants that they always keep. It is evident from the information that 10.0% of the customers of the e-commerce website do not agree that Internet merchants keep their promises and commitments, which was followed by the disagreement that Internet merchants fulfill its promises and commitments (20.0%). In addition, 20.0% of the e-commerce website customers did not agree or disagree, while 45.0% and 5% of the e-commerce clients agreed and strongly

He agreed that the internet merchant always keeps his promises and commitments. Non-parametric chi-square statistics showed that there is a significant difference (Chi. Sq. = 595.752; P <0.05) between customers of the e-commerce website regarding their opinion regarding customers of the commerce website ChandrapurCity email regarding constant maintenance promises. and commitments of internet merchants. Therefore, it is evident from the above information that the majority of ChandrapurCity e-commerce website customers agree that Internet merchants fulfill their promises and commitments.

Conclusion

It is evident from the results of the study that according to significant (Chi. Sq.- 281,760; df-4; P <0.05) no. ChandrapurCity e-commerce website customers (50.0%) were never overcharged by Internet merchants during sales transactions (Table 1). Customers of the ChandrapurCity e-commerce website feel that Internet merchants will do everything possible to help the customer, if there is any problem with the transaction (Table 2) and customers of the ChandrapurCity e-commerce site agree to Internet marketers keep their promises and commitments. (Table 3).

Reference

- All India Council of Technical Education (AICTE) (2011), website www.aicte-india.orgernstein, T., Bhimani A.B., Schultz, E. and Siegel, C. (1996), "Internet Security for Busin
- Center for the Study of Social Policy, "Customer satisfaction that improves quality and access to services and supports in vulnerable neighborhoods", 2007. Recovered from

http://www.cssp.org/publications/constituents- co- invested in exchange / customer satisfaction / customer satisfaction-what-research-says-us.pdf. 02/02/2015.

 Corder, G.W., Foreman, D.I. (2009), "Non-parametric statistics for non-statistics: a step-by-step approach," Wiley.

 Dan J, Kim (2008), "An OBTG (organizational - business - technological - government) electronic commerce adoption model for small and medium enterprises", AMCIS 2008: 243.

 Devendra Agarwal (2013), Personalization model and web recommendation for trust in e-commerce, computer engineering and information technology websites University of Shobhit, Meerut-250110

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

A study of Marketing Management of Indian agri-Business: a Case of awareness among farmers about substitute fertilizers in Chandrapur District

Dr. Laxman T. Kamdi
Rashtrasant Tukdoji College, Chimur, Dist. Chandrapur

Abstract:

This research paper provides an explanation of the data collected from farmers and fertilizer company agents in Chandrapur County. For the purpose of the study, 150 farmers were selected. The data collected was analyzed using the appropriate statistical tools, which include frequency, percent and ANOVA. Variation in responses was measured using a Chi Chi non-parametric test. The analyzed data is arranged in tables and appropriately described. The results are presented at the end after describing each table.

Introduction

Agriculture is the backbone of the Indian economy. It has gained importance to meet the requirements of more than one billion people in the country. The Green Revolution is an attempt to make the country self-sufficient in this regard. Fertilizer requirement Hence, the time demand has been to increase the productivity of food grains. Marketers, including private, public and cooperative sectors, set a tone to make the right products available to the right consumers at the right place at the right time in the need.

The fertilizer industry is likely to be completely separated in the near future. Manufacturers and their marketing team have to prepare themselves for such a possibility when 4-P's which is product, price and location (distribution) and promote the marketing mix is under its complete control.

India is the world's second largest fertilizer consumer after China. It accounted for 15.3 percent of the world's consumption of nitrogen, 19 percent of phosphate (P) and 14.4 percent of potassium (K) nutrients in 2008 (FAI, 2010). Fertilizer consumption was around 78 thousand tons in 1965-1966 and increased rapidly during the late 1960s and 1970s. At the time of the outbreak of the Green Revolution in 1966-1967 fertilizer consumption was about 1 million tons. In the 1970-1971 period, total fertilizer consumption increased to 2.26 million tons, which increased to 12.73 million tons in 1991-92. The rapid expansion of irrigation, the spread of HYV seeds, the distribution of fertilizers to farmers at reasonable prices, the expansion of the agent network, the improvement of fertilizer availability and a much lower change in fertilizer prices since a long time ago, were among the main reasons for the increase in fertilizer consumption during 1971 during the 1990s, the fluctuation of total fertilizer consumption Between 12.15 and 16.8 million tons excluding 1999-2000, when fertilizer consumption was more than 18 million tons. Total fertilizer consumption reached a record level of 28.29 million tons (N, P_2O_5 and K_2O were 16.85, 8.04 and 3.4 million tons, respectively) during 2010-11.

Fertilizer consumption in India has generally exceeded domestic production of both nitrogenous and phosphate fertilizers. All requirements for potassium fertilizers are met through imports as India does not have commercially applicable potash sources.

To achieve sustainable agricultural growth and to promote balanced nutrient application, it is essential to provide fertilizers to farmers at reasonable prices. With this aim, urea is sold as a single controlled fertilizer, sold at a standard sale price that is legally notified, and uncontrolled phosphate and potassium fertilizers are sold at the maximum indicative retail price (MRPs). The problems facing manufacturers in obtaining a reasonable return on their investments are mitigated with reference to the controlled prices by providing support under the new pricing system for urea units and the concession

scheme for phosphate and uncontrolled potassium fertilizers. Legally notified selling price and indicative MRP are generally lower than the irresponsible manufacturing unit production cost. The difference between the production cost and the selling price / MRP is paid as a subsidy / concession to the manufacturers. Since consumer prices for domestic and imported fertilizers are uniformly fixed, financial support is also provided for imported urea, uncontrolled phosphate and potassium fertilizers.

Table 1: Information about the nature of fertilizers mostly used by farmers in Chandrapur region

Nature of fertilizer	N	Percent
Chemical	150	100.0
Organic	64	42.7
Bio-fertilizers	41	27.0

N- No. of farmers

Table 1 above shows information on the nature of fertilizers mostly used by farmers in Chandrapur County. Information shows that 100% of farmers mostly use chemical fertilizers while 42.7% of farmers also use organic fertilizers along with chemicals. Moreover, the percentage of farmers using biofertilizers along with chemical fertilizers was 27.0%. Thus, it is clear from the results that farmers in Chandrapur district mostly use chemical fertilizers.

Table 2: Information about awareness of farmers regarding nutrients used in chemical fertilizer

Chemical	Yes		No		Total
	N	Percent	N	Percent	
Nitrate	144	95	6	4.3	**150**
Sulphate	116	77.0	34	23.0	**150**
Potassium	130	86.8	20	13.2	**150**

N- No. of farmers

Table 2 above shows information about farmers' awareness regarding foodstuffs used in chemical fertilizers. Information shows that 95.7% of farmers perceive nitrates as a nutrient in chemical fertilizers, while 86.8% of farmers also recognize potassium as one of the nutrients in chemical fertilizers. Moreover, the percentage of farmers aware of sulfate as one of the nutrients in chemical fertilizers was 77.0%. Thus, it is clear from the results that farmers in Chandrapur Province are aware of the nutrients used in chemical fertilizers.

Table 3: Information about farmers' awareness of the ingredients used in organic fertilizers

Organic	Yes		No		Total
	N	Percent	N	Percent	
Humus	41	27.3	109	72.7	**150**
Vermicompost	54	36.2	96	63.8	**150**
Manure	150	100.0	-	-	**150**

N- No. of farmers

ISSN : 2348-7143
December 2019

Table 3 above provides information on farmers awareness of the ingredients used in organic fertilizers. It is clear from the information that 100% of farmers realize that compost is a component of organic fertilizers, while 36.2% of farmers also realize that vermicompost is a component of organic fertilizers. Moreover, the percentage of farmers who perceive humus as a component of organic fertilizers was 27.3%. Consequently, it is clear from the results that farmers in Chandrapur Province are not fully aware of the ingredients used in organic fertilizers.

Table 4: Information about farmers' awareness of the ingredients used in Bio-fertilizer

Bio Fertilizer	Yes		No		Total
	N	Percent	N	Percent	
Bacteria	24	16.2	126	83.8	**150**
Bluegreen algae	27	18.5	123	81.5	**150**
Fungi	6	3.8	144	96.2	**150**

N- No. of farmers

Above Table 4 exhibits information about awareness of farmers regarding ingredients used in bio-fertilizer. It is apparent from the information that 18.5% farmers aware about blue-green algae as ingredient of bio-fertilizer whereas 16.2% farmers also aware about bacteria ingredients of bio-fertilizer. Furthermore, percentage of farmers aware regarding fungi as ingredient of bio-fertilizer was 3.8%. Hence, it is apparent from the results that farmers in Chandrapur District are not that much aware regarding ingredients used in organic fertilizers.

Table 5: Reasons given by farmers for using chemical fertilizer

Reasons for using chemical fertilizer	N	Percent
Ready availability	110	73.5
Simple handling	128	85.3
High Yield	79	52.7
Normal Storage conditions	85	56.8
Economically Affordable	78	51.8

N- No. of farmers

Table 5 above explains the reasons given by farmers in Chandrapur district for the use of chemical fertilizers. It is clear from the information that 85.3% of farmers use chemical fertilizers because it is easy to handle, while 73.5% of farmers use chemical fertilizers because it is readily available. Moreover, the percentage of farmers who use chemical fertilizers due to the requirements of regular storage conditions, high yields and reasonable economic capacity are 56.8%, 52.7% and 51.8%, respectively. Consequently, it is clear from the results that farmers in Chandrapur Province used chemical fertilizers for various reasons, including simple treatment and easy availability are the main reasons while farmers also use chemical fertilizers for reasons such as regular storage condition requirements, high yield and affordability.

Conclusion

From Table 3 it is clear that 36.2% of farmers also realize that vermicostost is a component of organic fertilizer. Moreover, the percentage of farmers who perceive humus as a component of

ISSN : 2348-7143
December 2019

organic fertilizers was 27.3%. From Table 4 it is clear that 18.5% of farmers perceive blue-green algae as a component of biological fertilizers, while 16.2% of farmers also perceive bacteria as components of biological fertilizers. The results above show that only a few farmers in Chandrapur Province realize alternative fertilizers like organic and bio fertilizers.

References

A study by H.K. Lakshman Rao at Madras Fertilizers Ltd. (1985-86).

• Barnar, R. (1991) 'New Career Strategist: Professional Management 2000 and Beyond. The in TheFuturist, sept-oct, v28, n5, p. 8-15.

• Barnerd, C. (1938) Executive branch function. Cambridge: Harvard University Press.

• Barney, J. B. (1991) resources are stable resources and sustainable competitive advantages. In The Administration Magazine, March, Issue 17, pages 99-120.

• Barney, J., and Wrigth, P. (1998). Bec on becoming a strategic partner: the role of human resources in achieving competitive advantages. In Human Resource Management, 37, pp. 31-46.

Baron, J. N., and Kreps, D. (1999). Consistent HR practices. In California ManagementReview, Spring, v41, l3, pp .. 29-31.

Baron, R. M. and Kenny, D. A. (1986). "The supervisor - the mediator, a variable distinction in psychosocial research: conceptual, strategic and statistical considerations. In the Journal of Social Social Personality, v51, n6, p. 82 1173.

Bass, B. M. and Avolio, B. J. (1995). Multifactorial driving

• C.R.Kothari- Research Methodology

Dr. Swaminathan. miss. "A Study of Fertilizer Marketing in India" by Dr. Ramaswamy, Madras (1985) pp. 5 and 6. Published by the author in Madras.FA1 Annual Review 92-93.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

Industrial Revaluation 4.0 and Challenges of India

Mrs. Deepali Ashok Pathrabe
(Assistant Professor In Economics)
G.E.S. Arts, Commerce & Science, Shreewardhan, Dist-Raigad

Abstract

Industry 1.0 indicates the first industrial revolution. Motorization driven by steam engines and water. Industry 2.0 is the second industrial revolution or known as the technological revolution is the period between 1870 and 1914. The third industrial revolution or industry 3.0 occurred in the late twentieth century, after the end of the two great wars, as a result of the slowdown with industrialization and technological progress compared to previous periods. While Industry 4.0 focused on automation of individual machines and processes, while Industry 4.0 focused on automation of individual machines and processes, Industry 4.0 focused on the comprehensive digitization of all physical assets and integration in digital ecosystems with value chain partners. Creating, analyzing and communicating data seamlessly supports the gains promised by Industry 4.0, which links an extensive network of new technologies to create value. Industry 4.0 promotes the so-called "smart plant". Within complex structural smart factories, physical physical systems monitor physical processes, create a virtual version of the physical world and make decentralized decisions.

Key words

Industrial revolution, industry, optimal use, production

Introduction

The first industrial revolution (mid-1880s) refers to mechanization driven by steam engines and water. The first mechanical loom was invented in 1784. In this reassessment, they give importance from manual production methods to machines through the use of steam and hydropower. To implement the new technology, they took a long time, so the period he is referring to is between 1760 and 1820, or 1840 in Europe and the United States. It had its effects on the textile industry, which was the first to adopt such changes, as well as the iron and agricultural industry and mining although it also had social influences with a stronger middle class than ever before. It also had an impact on British industry at the time.

The second industrial revolution (mid-seventies of the nineteenth century) or known as the technological revolution is the period between 1870 and 1914. It also gives importance to the use of electrical energy. The first track was created by the Cincinnati Abattoir in 1870. This was made possible by extensive rail and telegraph networks that allowed people and ideas to be transported faster. It also features the state-of-the-art electricity that allowed the factory to electrify and modern production line. It is also a period of significant economic growth, with an increase in productivity.

After the end of the two great wars, the Third Industrial Revolution (mid-sixties) or Industry 3.0 began. Information technology led to automation where computers were developed to simplify various tasks. The first programmable logic controller was invented in 1969 and also called the digital revolution. The global crisis of 1929 was one of the negative economic developments that appeared in many industrialized countries from the first two revolutions. The production of the Z1 (an electrically driven mechanical calculator) was the beginning of the most advanced digital development. This continued with the next major advancement in developing communication technologies with the supercomputer.

Industry 4.0 (2011) focused on automation of individual machines and processes, and focuses on the comprehensive digitization of all physical assets and integration in digital ecosystems with value

chain partners. Creating, analyzing and communicating data seamlessly supports the gains promised by Industry 4.0.

Industry 4.0

Industry 4.0 is a fusion of advanced analysis, Big Data, Robotics and Automation, Artificial Intelligence, Internet of Things (IoT) and Process Digitalization throughout the business value chain. The industrial revaluation 4.0 was developed mainly in the world of manufacturing and technology, ranging from the 17th to the 20th centuries. The beginning of the 21st century saw the third Industrial Revolution 3.0 that saw the advent and emergence of information technology, internet, renewable energy, mobile devices and other connected devices. This phase saw notable innovations and changed the way the modern world works. Several years have passed and now we are at the diamond point of another Industrial Revolution. Industry 4.0 is the subset of the fourth industrial revolution that concerns industry. The fourth industrial revolution encompasses areas that are not normally classified as an industry, such as smart cities. The terms "industry 4.0" and "fourth industrial revolution" are used interchangeably, the "industry 4.0" factories have machines that complement each other with wireless connectivity and sensors, connected to a system that can visualize the entire production line and make decisions for itself. In, industry 4.0 is the trend towards automation and data exchange in technologies and manufacturing processes that include cyber-physical systems, internet of things, industrial internet of things, cognitive computing and unnatural intelligence.

India adopts Industry 4.0 due to several reasons

• Advanced analytics would help improve production capacity and quality.

• The digitalization of several business processes would lead to cost savings and a better experience for customers and employees.

• The IoT and the connectivity of the machine to people and the machine to a machine would narrow the supply chain and reduce delivery times.

Industry 4.0 components

• Mobile devices
• Internet of Things Platforms (IoT)
• Location detection technologies.
• Advanced man-machine interfaces
• Authentication and fraud detection.
• 3d print
• smart sensors
• Big data analysis and advanced algorithms.
• Interaction with multilevel clients and client profiles.
• Augmented / wearable reality
• Fog, edge and cloud computing
• Data visualization and activated training "in real time" 3D printing
• smart sensors
• Big data analysis and advanced algorithms.
• Interaction with multilevel clients and client profiles.
• Augmented / wearable reality
• Fog, edge and cloud computing
• Data visualization and training activated "in real time"

Industry 4.0 encourages what has been called an "intelligent factory." Within modular structured smart factories, cyber-physical systems monitor physical processes, create a virtual copy of the physical world and make decentralized decisions. Through the Internet of things, cyber-physical systems communicate and cooperate with each other.

The qualitative leap in the speed of development, the correlation of the speed of technological development and, as a result, socio-economic and infrastructure transformations with human life allow us to establish one, which marks a transition to a new era of time.

India preparing for Industry 4.0

• India has adopted Industry 4.0 and has taken several initiatives. According to the IBEF, the Government of India plans to increase the contribution of the manufacturing sector to 25% of the Gross Domestic Product (GDP) by 2025, from the current level of 16%. India is also prepared to face global competition by undertaking the Make in India program. and take world leadership with Smart Manufacturing.

• The Ministry of Heavy Industries and Public Companies is facilitating the establishment of four centers in the country to help SMEs to implement Industry 4.0.

• In Bengaluru, India established the first intelligent factory. This intelligent factory driven by the exchange of data in manufacturing and the Internet of things (IoT). This smart factory is being developed at the Center for Product Design and Manufacturing (CPDM) of the Indian Institute of Science (IISc) with funds from The Boeing Company.

Industry 4.0 adopted sectors in India

FMCG: The Indian FMCG sector has begun to implement collaborative robots in its manufacturing process. Collaborative robots are industrial robots that work alongside workers in a factory and require minimal supervision. They are also useful for reducing delivery time and optimal capacity utilization.

Telecommunications: for connectivity, Vodafone Business Services offers intelligent IoT solutions across the entire range of vertical markets, such as industrial manufacturing, automotive, medical care, smart city and public services management.

Healthcare: Diabetacare's intelligent blood glucose meters are the best example to demonstrate how patients can better control their diabetes using IoT in the healthcare sector. This helps patients control their blood sugar level, blood pressure, etc.

India's smartest strategies for smart manufacturing

To favor the best that technology has to offer us, India must embrace Industry 4.0. Industry 4.0 has just begun to make intrusions in Indian manufacturing and other sectors. Data-based decision making is also being adopted in all industries. While certain steps have already been taken, much remains to be done. before the change of disability it is necessary to establish the mind. Instead of simply undertaking more capital expenditures, the focus should be on improving the existing asset base. After adopting intelligent manufacturing, analysis and IoT give industrialization a new life in India. In addition to obstacles to policy implementation, a major obstacle is the lack of skilled labor or the fear of job losses due to robotics and automation. A smart strategy to counter this is to increase skilled workers and millennials in these fields and create more jobs.

Challenges in the implementation of Industry 4.0

Economic

• high economic costs
• Adaptation of the business model.
• Unclear economic benefits / excessive investment

Social

• Concerns about privacy
• Surveillance and distrust.
• General reluctance to change by stakeholders.
• Threat of redundancy of the corporate IT department.
• Loss of many jobs to automatic processes and IT-controlled processes, especially for manual workers

Politician
• Lack of regulation, standards and forms of certifications.
• Unclear legal problems and data security
Organizational / Internal
• IT security problems, which are greatly aggravated by the inherent need to open those previously closed production workshops.
• Reliability and stability necessary for critical machine-to-machine (M2M) communication, including very short and stable latency times.
• Need to maintain the integrity of production processes.
• It is necessary to avoid any IT inconvenience, as it would cause costly production interruptions.
• Need to protect industrial knowledge (also included in the control files for industrial automation equipment)
• Lack of adequate skills to accelerate the transition to the fourth industrial revolution.
• Under senior management commitment
• Insufficient qualification of employees.

Conclusion

The concept of Industry 4.0 is presented in this document, the background and development. Although the concept is very complete and complex, three main points can be identified. The concept of Industry 4.0 is very broad only for direct manufacturing in the company, but also includes a complete value chain from suppliers to customers and all commercial functions and services of the company. Industry 4.0 assumes broad support for a whole life cycle of systems, products and series, distributed both spatially and organizationally. Smart products are not smart only during the manufacturing process, but continue to provide data on their status also during their useful life. Industry 4.0 is an Internet of Things specialization applied to the industrial / manufacturing environment. It assumes a real-time data collection that leads to the problem of managing and analyzing large data and cybersecurity.

References

1. Marr, Bernard. "Why everyone should prepare for the 4th industrial revolution." Forbes Accessed February 14, 2018.
2. "IIOT AND AUTOMATION".
3. Jump to: a b c Hermann, Pentek, Otto, 2016: Design principles for Industry 4.0 scenarios, accessed May 4, 2016
4. Jürgen Jasperneite: hinter BegriffenwieIndustrie 4.0 steckt in Computer & Automation, December 19, 2012 accessed December 23, 2012
5. Kagermann, H., W. Wahlster and J. Helbig, eds., 2013: Recommendations for implementing the Industrie 4.0 strategic initiative: Final report of the Industrie 4.0 Working Group
6. HeinerLasi, Hans-Georg Kemper, Peter Fettke, Thomas Feld, Michael Hoffmann: Industry 4.0. In: Business and Information Systems Engineering 4 (6), pp. 239-242

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

Role of Women in Sustainable Development

Sonal Agrawal
Assistant professor in Dept. of Commerce, Hislop College, Nagpur, India.

Abstract:

Sustainability has been an issue affecting the world for the last two decades. With environmental issues taking center stage, citizens around the world feel the need to address this problem as soon as possible. Women play a dominant role in our societies and their contributions to improving the same cannot be undermined. Gender inequalities persist in both developing and developed countries, and are seen as one of the reasons for the failure to achieve the sustainable development goals. This paper attempts to highlight the problems women face globally due to environmental degradation and the role of women in sustainable development.

Key words: women, sustainability, sustainable development, gender inequality

Introduction:

"Women have a vital role in environmental management and development. Therefore, their full participation is essential to achieving sustainable development" (Rio Declaration on Environment and Development - UNESCO). Among the 27 main principles of the Rio Declaration on Environment and Development, Director 20 highlighted the importance of women's participation in achieving sustainable development. The United Nations Conference on Environment and Development (UNCED), held in Rio de Janeiro in June 1992, was one of the major milestones in sustainable development. Thousands of NGO representatives and journalists from all over the world.

The inclusive growth agenda that protects the interests of all stakeholders cannot be achieved through a section of society alone. Women make up about half of the world's population. Women make significant contributions every day from bringing income to her family as a wage earner, to creating jobs as an entrepreneur, to caring for her family and elders. ("Women and the Sustainable Development Goals"). Many women, especially in developing countries, are affected by environmental degradation because of their close interaction with themselves. It is an urgent need to build sound sustainable development models that integrate feminine perspectives as key elements in the formulation and implementation of sustainable development policies and programs.

Research goals:

The research objectives of the study are framed as follows:

1) To study the concept of sustainable development in a global perspective.

2) To understand the role that women can play in achieving the sustainable development goals.

3) Make proposals to accelerate the process of achieving sustainable development.

field of study:

The scope of the study is limited to studying the concept of sustainable development and more specifically the role of the female population in achieving the sustainable development goals.

The purpose of the study and sources of data collection:

The purpose of this study is to analyze and evaluate the role of women in achieving the sustainable development goals as perceived by people around the world. The present study is of an analytical nature and uses secondary data. Relevant secondary data was collected from various publications, textbooks, newspapers, reference books, magazines, periodicals, reports, records, internet, etc.

From sustainable societies to a sustainable world:

Sustainable societies can lead to sustainable states and ultimately to a sustainable world. The process should start at the grassroots level by integrating community members with nations and the world. Women play a pivotal role in protecting the environment from their homes, as it can include

ISSN : 2348-7143
December 2019

sustainability practices. When combined, these simple practices can make significant contributions towards protecting the environment.

Notable authors and environmental women such as Candice Stevens have proposed a link between economic, environmental and social crises on a global scale and slow progress in achieving gender equality. An increasing number of studies indicate that gender disparities lead to higher economic costs and lead to social inequality and environmental degradation worldwide (Najm, 2010, April). More specific tests, including relevant statistics, must be performed to demonstrate the subtle relationship between gender inequality and environmental degradation.

The three pillars of sustainable development - economic, environmental and social - are also important for discussions on gender equality. These dimensions are of equal and interrelated importance. The role of women as housewives or as a working person or businessman is extremely important in establishing sustainable development in developing countries. More studies and research are needed to assess how women can be used in business and their skills to achieve a more sustainable economy.

Natural disasters and environmental degradation affect women more. This is especially true for women in rural areas from developing and developed countries. Some of the reasons for this are as follows:

1) Women in rural areas need to collect firewood for cooking and also search for safe drinking water. Because of deforestation, women need to spend more time and dig deep into the woods to find the same thing that affects their daily routine and efforts.

2) Deteriorating soil quality, irregular water supplies, natural factors, and others reduce yields in fields that cause food scarcity. Food shortages affect women more than others as they struggle to provide square meals for their family.

3) Rampant and uncontrolled use of pesticides affected people's health, and women were the worst affected. These harmful chemicals enter the body's tissues through the water consumed, the food that is eaten and the air we breathe. Fetal births and miscarriages increased dramatically due to these factors, which impeded women's health in the process.

4) Traditional cooking methods still used in villages cause indoor air pollution, which directly affects women's health. The smoke from inhaling "chullahs" for three hours is equivalent to smoking 20 packs of cigarettes. These women have problems such as eye inflammation, respiratory disease, and bronchitis, to name a few. According to figures from the World Health Organization (WHO), pregnant women who cook on these stoves have a nearly 50% greater chance of miscarriage.

5) The rapid increase in population in developing countries is a complex issue with no solution. One of the main impacts of this has been on sanitation facilities available in developing countries where the majority of the poor reside in slums who do not have access to basic sanitation facilities. Diseases such as hookworm caused by waste disposal are common.

Women in developed and developing countries:

International studies reveal that women in Sweden pay more attention to collecting information on sustainable consumption and how alternatives can be adopted for themselves. They prefer to buy, eat and recycle organic products, compared to men. Even in the case of transportation they prefer a greater use of sustainable transportation. Japan's women are also showing a greater tendency than men on environmental issues and are willing to pay more for sustainable products. In another leading developed country like America, polls show that more than 60 percent of women consumers consider clean energy and recycling important to purchasing decisions.

Women in developing countries are beginning to realize the financial benefits of environmental markets. According to the Fair Trade Association, women are increasingly behind organizing cooperatives that produce craft goods as well as agricultural products from coffee to chocolate in pursuit of enhancing their livelihoods, communities and local ecosystems. (Stevens, 2010)

ISSN : 2348-7143
December 2019

Damages caused by natural disasters such as hurricanes, storms and floods have a greater impact on women than men around the world. Some of the major natural disasters that have occurred are testimony to this. Hurricane Katrina, which occurred in the United States in 2005, caused catastrophic damage. Those with the least cure are the women who are still the majority of the country's poor. In 1991, cyclone disasters struck Bangladesh with around 90 percent of the victims being women. The 2004 Asian tsunami caused widespread deaths in which more than 70 percent of the victims were women.

However, it is interesting to note that in many cases, women also play an important role in managing the consequences of disasters. In the Indian context in the aftermath of the tsunami, women's self-help groups provided the basic needs of the local population including water, sanitation, health care and credit.

Men and women seem to have some differences of opinion about climate change, as some studies have suggested. These perspectives may be different due to the difference in gender-based sensitivities and responsibilities. A mixture of both perspectives can be used to find the best possible solutions to emerging issues.

Theoretical structures of women's role in the environment:

There are many theoretical compositions of the role of women in the environment as published from time to time. In 1996, Brotherton identified three main types of linkages between the environment and the environment that were observed internationally. here they are

Women are the problem

B) Women as victims

C) Women as rescuers

Thus, this theory holds that women are the perpetrators of causing environmental damage, the victims of this damage, and finally the rescuers of these damages. While women in different situations may cause environmental damage in performing their roles according to society, it may be marked negative. The truth, as discussed in the above paragraphs, reveals that it is the worst victim of environmental damage. Their role as lifeguards has been proven strong recently. Thus, many environmental activists affirm that women have a central place in nature and should be key actors in their restoration.

Conclusion:

Female participation in all areas of a dynamic global society is indisputable. Gender imbalances in education, health, freedom, and employment are the main cause of many problems, including the failure to achieve the SDGs. Empowering and investing in the girl and the woman seriously will help achieve the much-needed sustainable development in the global community. Consequently, we can conclusively say that women can play a very prominent role in achieving the sustainable development goals as envisaged in the United Nations Millennium Development Goals.

References:

Women and the Sustainable Development Goals. Nairobi, Kenya: United Nations Regional Office for Women in Eastern and Southern Africa.

Star, p. (2010, April). Visions of sustainable development. Boston: Boston University.

Stevens, C. (2010). "Is women the key to sustainable development?" Boston: Frederick S. Center Bardi to study long-term future at Boston University to SDKP.

ISSN : 2348-7143
December 2019

Dilemma and Tensions that arises from social entrepreneurshipin resolving a complexity of society

Dr. Ravi Vyas* and Rekha Kadam **[3]

Abstract:

The world is full of poverty, environmental shortcomings and moral inequality; there is a spirit of social initiative that provides a ray of hope. Social organizations seek to achieve social tasks through business activity. Despite the fact that community development is always full of issues, new and confusing groups are more tense than the tensions and dilemmas that arise while solving societal problems. This paper begins with an indication of the type of paradoxes and dilemmas faced by social entrepreneurs. However, social assignments and business ventures are tied to goals, ethics, norms, and idiosyncratic identity. Including all things at once creates tensions, contradictions and dilemmas. Therefore, an effective understanding of social leadership depends on an insight into the nature and management of these dilemmas and tensions, and the researcher in this paper attempts to address these issues. The researcher attempts to classify any type of dilemmas and tensions that arise between social tasks and commercial projects, in developing the complexity of society, and emphasizing its occurrence and scope.

The paper continues as follows. First, the researcher tries to provide an understanding of the term “dilemma” and link it to the entrepreneurial project and take decisions related to the initiative. Then the researcher tries to identify specific dilemmas during the decision-making process in the field of entrepreneurship, and put them under further scrutiny and provide what are the commercial and moral conditions for this dilemma and tension. The researcher then recommends a proposal from these results and achievements to develop a conceptual framework for a possible solution to illustrate the problem in light of entrepreneurship theory.

Keywords: social leadership, dilemmas, stress, etc.

Introduction:

Activity of the social enterprise in India

Social entrepreneurs focus mainly on social problems. They started progressing (Bulsara, Chandwani, & Gandhi, 2014) by mobilizing the wealth available to group social planning in response to social problems. Over the past ten years, "social entrepreneurship" has emerged as a core set of measures and dialogue for the social hand, policy makers, academics and the media (Nicholls, A. 2009). Moreover, there are an increasing number of entrepreneurs in social enterprises and social institutions around the world, as well as the third pillar of the economy (Burnstein, 2004; Drayton, 2002; Harding, 2004; Nichols & Young, 2008). There is a fact that social entrepreneurs run a business on a voluntary basis, not for profit. The initiative inherent in social entrepreneurship lies in the lack of action by social entrepreneurs to create a “win-win” situation but for the welfare of society, and they

***Assistant Professor, St. Paul Institute of Professional studies, DAVV (profrvyas@gmail.com)**

****Research Scholar, School of Commerce, DAVV (rekhakkadam111@gmail.com)**

ISSN : 2348-7143
December 2019

emphasize social duty (Austin, Stephenson, and Wei Skylern 2006, Wicked and Lerner 2006). Social entrepreneurs are often described as social heroes, and have succeeded in helping people out of poverty and social injustice and achieve social change (Younes and Jules 2003; Pollack 2009; Burnstein and Davis 2010).

In the way of solving societal problems besides the positive change in society, social entrepreneurs face many types of dilemmas and tensions. Situations that place the entrepreneur in severe moral constraints are investigated, and several categories of dilemmas are identified, for example, and vice versa. Moreover, the paper talks about entrepreneurship as not only a cause of dilemmas and tensions but also as a potential solution. It is a situation that occurred while making any business decisions or choosing between two alternatives. This paper provides an approach to the continuous balancing of the social initiative of the dilemma and tensions between the economic pressure to start and organize an institution with a social mission by following some research questions-

What other categories / examples of dilemmas exist in entrepreneurship?

What can be done to improve this situation? How can quantitative empirical research be put into practice?

Should dilemmas influence decision-making in the entrepreneurial process?

Methodology

A qualitative method was adopted in this study using the literature review method. In this study, independent variables are divided into dimensions represented in a) originality b) business expansion c) risk factor d) capital expansion e) profits / benefit f) reliability / trustworthiness g) expansion of capital and investment h) responsibility for inconsistencies i Diversity) Self-Accountability k) Business Responsibilities. To answer the research questions presented in the introduction, the researchers conducted a comprehensive systematic review of the literature. After their initial application in entrepreneurial research, systematic reviews were widely used in economics and management, due to their ability to improve the quality of audit procedures and to prepare a systematic, clear, and confusing literature review. The systematic review of the literature includes a detailed examination of each paper looking for its summary, introduction, methods, results and conclusions, and in this way it highlighted the main trends and results from the existing literature and provides directions for future research. The solutions were presented by analyzing the gap between current business condition, ethical situation, and ethical business conditions.

Study subject:

The aim of this paper is to identify and analyze cases of dilemmas and tensions that will be characterized by social leadership in the eyes of the researcher. Below is the research objective

1. To see the current scenario of social entrepreneurship;
2. Seeing the development of social entrepreneurship due to these dilemmas and tensions;
3. The types of dilemma faced by social entrepreneurs;
4. Providing solutions to the dilemmas and tensions that arise in social leadership.

Research gap:

Positive advice for victory and interest will naturally encourage new business initiatives, pushing social entrepreneurial activities more effectively. Peredo & McLean (2006) specifies that there are notable obstacles and dilemmas faced by many social entrepreneurs while operating any social business in India. Unfriendly bankers, procedural delay, and bureaucratic indifference hamper the smooth launch of institutions. Ironically enough, the political imperatives with their confidence in protecting new entrepreneurs in the small sector have turned from the shocks of asymmetric market relations with the large sector to the most difficult obstacles on their path to growth and prosperity. The complex and burdensome regulatory and administrative environment created as a result of excessive state intervention has become a major deterrent to the emergence of new entrepreneurship. Even because of the complexity and the difficulty of politics, it generates entrepreneurial and stressful

dilemmas. While current research recognizes the tensions between social tasks and businesses, we lack any systematic analysis.

Literature Review:

The environment for adequate financial support and the result was greater than before the competition, which shaped the social leadership that leads its activities (Abdel Nasser Abdel Malek, 2017). A social entrepreneur is an entity that identifies, appreciates, and develops organizational opportunities that generate social and ethical value (Certo and Miller, 2008; Shaw and Carter, 2007; GEM UK, 2007). The distinctive quality of a social entrepreneur is their ability to integrate a business model according to social requirements. The ability to provide a "double bottom line" - a mixture of financial and societal returns simultaneously giving the social entrepreneur significant social and financial resources (Doherty et al., 2009).

The government has also started a step to appeal to the private sector for social welfare programs in society and for social progress. Under the Companies Act of 2013, it became mandatory for those companies with a net value of Rs. Five hundred crores or a turnover of Rs. A thousand crores or net profit of Rs. Five or more crises to create a committee on corporate social responsibility issues. The law also directs that 2% of the average net profit achieved in the past three years to the previous fiscal year had to be disbursed to CSR programs and policies. According to a 2016 British Council report, this guidance increased funds for NGOs and social entrepreneurs in India.

To successfully carry out entrepreneurial activities, the social entrepreneur requires assuming countless roles in organizing a social enterprise (Hynes, B. 2009). The ability to perform a number of roles requires skills and competencies in a number of specialists, fields of work and operations. While performing innumerable roles, the social entrepreneur must have a decision between "right wrong". The researcher specifically observes the various organizational forms in which social institutions are undertaken and because of this the type of dilemma and tensions they encounter when these organizations grow.

The current scenario and growth of social entrepreneurship in India:

The aim of the study is not only to see the current scenario and to see the rate of growth of social industries as well. It impedes the growth of social industries and is negatively affected by this dilemma and tensions.

A study by Srivastava and Tandon in (2005) shows the social system of "Participatory Research in Asia" (PRIA), and further study in the same field by the British Council in the year 2016-17, and it shows a quantity of insights into scenery and size The rise of the Social Entrepreneur in India. The study found that:

India In 2004-2005, there are 1.2 million social enterprises in India, while there are currently more than 2.5 million social enterprises that employ nearly millions of people as paid or unpaid assistant employees.

73 However, 73.4% earlier of these organizations was very small with a number of employees or two employees; in teams, only 8.5% had more than 10 paid employees. But now the scenario has changed now. Social institutions employ an average of 19 employees (17 full-time and 4 part-time), with 25% of them full-time and 65% of the part-time employees. Of women.

26 Earlier, 26.5% of social institutions were conducting their business religiously, the rest of social institutions were secular entities focusing on social development issues such as education, health care, community development and the current scenario of social sectors like this - in skill development 53% were employed; education sector 30 %; In cooperative societies and work related to agriculture 28%; financing and investment 26%; nutrition and diet 16%; and in water and sanitation 14% working.

revenue The estimated revenue for money from these social institutions is Rs. 179bn. However, 80% of the fund was created from local procedures, social participation and donations; among these 51% are self-generated, while 12.9% came from donations and grants and 7.1% from loans.

Types of dilemmas and tensions faced by social entrepreneurs:

Entrepreneurs usually live with the threat of business failure resulting from limited financial resources and intense competition in the market. Under these circumstances, conflicting priorities arise and the project owner therefore faces certain dilemmas. In seeking to solve these problems, entrepreneurs must often rely on their own judgment to determine "what is right." Thus, a technique is needed that helps them decide on a course of action when there is no prior or clear solution. This paper explores how entrepreneurs handle and deal with these dilemmas (David A. Robinson, Per Davidson). It is the word that we focus on The quality of any action depends on the purpose taken for the action;

The decision between "right or wrong";

The decision between social mission and self-interest;

• The decision between social and personal life.

This is a review-based paper and after more than 40 papers have been reviewed. The researcher attempts to define the types of dilemma, isolate the moral component, and solve the dilemma in a way that is consistent with the personal view of the world.

Dimension	Business condition	Ethical conditions	Source
Authenticity	Make a beneficial business contribution	Sustain reputation for honesty	Wendy K. Smith, 2013
	Stay focused	Remain encouraged	
	Climb commercial hierarchy	Be true to own sense of right and wrong	
Risk/ Expansion	Hold out for the most excellent plan	No hindrance in follow the target	Chell, E., Spence, L. J., Perrini, F., & Harris, J. D., 2016
	make the most of profits	Remain faithful to profession	
CapitalDeploymentand Investment	Obtain further business	Add worth to existing industrywithoutupsetting regular customers	Karin Berglund & Birgitta Schwart, 2013
	Have adequate investment	Have no troublesome loan	
	Get bigger market	Not upset existing consumers	
Profits/benefit	Make huge profit	without exploiting vulnerability	Lasma Dobele,2012
	Raise money	Not exceed your limit financially	
Reliability/	Have truthful supervision	Deal honestly with consumers	Sarah H. Alvord L. David Brown

trustworthiness	Climb corporate ladder	Be true to ethics	Christine W. Letts, 2004
	Recover charge of delivery	Without putting heavy burdens on regular customer	
Conflicting responsibility	Seek new challenge	Retain secure salary	Dey, P., &Steyaert, C. (2016).
	Run a lucrative business	Not place trust in something that may not last	
Diversity	Recognize competing ideologies	Advance own beliefs	Bacq, S., & Janssen, F., 2011
	Ensure best quality	Respect customers preferences	
	Not to lose control	Conserve own energy	
Business Responsibilities	Pursue business goals	Engage community stakeholders	Dart, R., Clow, E., & Armstrong, A., 2010
	Attract customers with the business	Keep peace with partner	
	Maintain high quality standards	Empower staff	
	Concentrate on business	Fulfill family responsibility	
Loans /advances	Accept the recommend loan	Be honest and sincere	W. Gibb Dyer, Jr.1994, 2013
Self-accountability	Make sure sound quality and service	Maintain dignity of business	
	Run business resourcefully	Be genuine	
	Not to lose control	Conserve own energy	

Repost to the impasse and tensions:

The challenges of finding effective and sustainable solutions to various social problems are generous, and the solution may need many components related to successful commercial innovation. However, solutions to social problems - such as the sustainable alleviation of the constellation of problems associated with poverty in the long run - often require fundamental shifts in political, economic and social systems. The logic of the social for-profit organization is as follows. Any problem needs a sustainable and scalable solution. These solutions come from self-serving models. There is no greater self-interest than profits. The most suitable organizational form is a for-profit enterprise. There are additional arguments - these problems require the best talent that pays market salaries and have best practices for running efficient businesses. Even social institutions need modern management tools, and the best of these tools are found in the place from which the company grew. Here are some possible solutions on behalf of a literature researcher's review that can suggest-

1. A successful business measures not only its progress, but also its ethical behavior. A social entrepreneur must follow ethics in his work to find the results of the mixture; ethical actions can easily reach deep into society.
2. Expert assistance should be provided in each department to solve a specific problem in business; a social businessman several times may not be well versed and proficient in all areas so he must publicly accept real advice.
3. The ability to risk and a strong willingness to succeed are two important aspects of entrepreneurship that require skill to maintain harmony to achieve the targeted goals without facing the loss in the balance sheet.

Conclusion:

The researcher has sought to achieve this goal through documenting the previous achievements of the literature related to the challenges in the field of social entrepreneurship and by proposing a future confrontation, this research was addressed about titlehave. Possible solutions to verify the dilemma and tensions are first of all in minding the mind of the social entrepreneur and the persistence of the idea or concept of social entrepreneurship that should be based only on ethics, values and the spirit of positive change in society. The clearly defined task and clear mindset again represent the main answers to tensions that may occur on a business trip.

References:

1. Dempsey, S. E., & Sanders, M. L. (2010). Meaningful work? Nonprofit marketing and the imbalance between work and life in the popular autobiography of social entrepreneurship. Organization, 17 (4), 437-459.
2. Srivastava, S., S. & Tandon, R. (2005). How big is the non-profit sector of India? Economic and Political Weekly, 1948-1952.
3. The Council, b. (2016). The State of Social Institutions in Bangladesh, Ghana, India and Pakistan, author. Manchester, UK: British Council.
4. Nichols, A. (2009). "We are doing good things, right?" "Mixed value accounting" in social entrepreneurship. Accounting, Organizations and Society, 34 (6-7), 755-769.
5. Peredo, A. M., & McLean, M. (2006). Social Entrepreneurship: A Critical Review of the Concept. Business World Magazine, 41 (1), 56-65.
6. Bulsara, H.P., Gandhi, S., and Chandwani, J. (2015). Social Entrepreneurship in India: An Exploratory Study. International Journal of Innovation: IJI Journal, 3 (1), 7-16.

Indian banking sector and its impact on economic Growth rate: a study

Dr. Sanjay Dhanvijay
Asst. Professor
Arts, Commerce & Science College, Arvi, Wardha Dept. of Commerce
R.T.M. Nagpur University, Nagpur. (India)

Abstract:

The banking sector plays an important role in the nation's financial health. The banking system in India is characterized by a large network of banking branches, offering multiple types of people. One of the main measures of a country's economic development and financial growth has been the sound performance of its banks. To maintain healthy banking practices, the Reserve Bank of India formulates and implements monetary policy and is one of the most important economic developments in India. India's economic growth is largely supported by the banking sector

After independence, the main objective of our countrys rural credit policy was to expand institutional finance with the aim of reducing the role of indigenous financial agencies such as lenders.

Keywords: Indian Reserve Bank, Commercial Bank, Performance, Rural Credit Market, Regional Rural **Bank, NABARD.**

Introduction

According to the Indian Reserve (RBI), the banking sector in India is capitalized and well organized. The country's financial and economic conditions are much higher than any other country in the world. Studies of credit, market and liquidity risks indicate that Indian banks are generally flexible and stand up. Global recession is well The Indian banking industry is expected to see better growth prospects in 2015, as optimism from government measures tends to stimulate industrial growth to grow. In addition, the new Rbi measures may help limit growth. Domestic Banking India. The Indian banking system consists of 26 public sector banks, 56 provincial rural banks and 1,589 urban cooperative banks, as well as cooperative credit institutions. Public sector banks control about 80 percent of the market, by leaving relatively smaller shares for their peers from the private sector. . Standard Poor estimates that credit growth in the banking sector in India will improve to 12-13 percent in FY2016-2016 from less than 10 percent in the second half of FY2014-2015. Recently, we have seen that the global economy pass through some conditions such as the bankruptcy of the debt crises of banking and financial institutions in the world's major economies and the euro area crises. The scenario has become very uncertain

Indian Banking System Strategy

The Indian banking system is very different from the one prevailing in other countries due to its unique geographical, social and distinctive nature. India has a large population and different parts of culture indifferent in the country as well as income differences. Also in India, the population is spread between rural and urban areas also in favor of urban areas. All these features are reflected in the size and structure of the Indian banking system. Moreover, in order to meet the merchant's needs for its government policy it has been subjected to various nationalization schemes at different times. Bold credit policies from the Reserve Bank of Australia are guidelines for banks in India. Since they have had to fulfill the local obligation, banks have been confined to the Indian border. Banking services in India are directed in the last decade of the eighteenth century. The state bank's roots in India lie in the first decade of the nineteenth century, when Calcutta Bank, later called Bank of Bengal, was established on June 2, 1806.

A second dose of nationalization of 6 other commercial banks was followed in 1980. The stated reason for nationalization was to give the government more control over the provision of credit. With the second dose of nationalization, the government of India controls about 91% of banking in India. Later, in 1993, the government merged the New Bank of India with the National Bank of Punjab. [18] This was the only merger between nationalized banks and resulted in a decrease in the number of nationalized banks from 20 to 19. After this, until the 1990s, nationalized banks grew at a rate of about 4%, which is closer to the average rate of growth in the Indian economy. The government established a regional rural bank in 1975 to develop the rural sector. The Ministry of Finance and RBI have been providing deposit insurance coverage in savings banks since 1961. In 1991, the Narasimhan Committee was formed for "operational flexibility and functional independence" in order to enhance efficiency, productivity, and profitability. The Naseemhan Committee 2 (1998) introduced structural changes to enhance Banking system to make it more stable. Indian banking industry in cooperation with the Ministry of Finance and India's digital blueprint for the Ministry of Information and Technology in rural India through electronic money transfer, electronic clearing services, ATM machine, real-time gross settlement and point size.

The goal of the Indian banking system

1. To start advance planning for the introduction of a new system or service in the banking industry.
2. Promote education and knowledge of law and banking practice.
3. Promote and develop sound and progressive banking practices, practices and agreements in India and contribute to the developments of creative banking.
4. To be a customer-centered organization known for outstanding customer service
5. To provide a comprehensive range of products to meet all financial needs of customers
6. To be a pioneer in creating shareholders 'wealth by focusing on profitable growth
7. To transform the banking customer experience into a fruitful and enjoyable experience.

Components of the Indian banking system

Scheduled commercial banks constitute those banks that are included in Schedule II of the Reserve Law of India (RBI) ACT, 1934.RB, in turn, only those banks are included in the schedule that meets the criteria set out in Section 42 (60) of an act. Some cooperative banks are specific commercial banks, although not all cooperative banks are part of the second schedule that gives some benefit to the bank in relation to RBI access to housing during times of liquidity constraints.

Overview of the Indian Banking System

The Reserve Bank of India is the country's central bank. Central banks are a relatively recent innovation, and most central banks, as we know them today, were created in the early twentieth century. The Reserve Bank of India was created based on the recommendations of the Hilton Youth Commission. The Reserve Bank of India Act 1934 (II of 1934) provides the legal basis for the bank's operation, which began operations on April 1, 1935.

The bank was formed to

issue Regulating the issue of banknotes

reserves Maintaining reserves in order to ensure monetary stability

credit to operate the country's credit and currency system in its favor.

Cooperative banks and rural credit

The cooperative bank has almost 100 years history. Cooperative banks are an important component of the Indian financial system, according to their role, the expectations they are supposed to fulfill, their number and the number of offices they operate.

Their role in rural finance remains important today, and their urban business has also increased dramatically in recent years, mainly due to the sharp increase in the number of major cooperative banks.

ISSN : 2348-7143
December 2019

Cooperative banks in India are registered under the Cooperative Associations Act. The RBI also organizes the cooperative bank. It is governed by the Banking Regulations Act 1949 and the Banks (Co-operative Societies) Act 1965.

Commercial banks and rural credit

Commercial banks currently offer short-term crop loans that represent approximately 45 to 47% of the total loans extended by commercial banks. Term loans are offered for various periods to purchase pump sets, tractors, and other agricultural machinery, to construct wells and tube wells, develop fruit and garden crops, settle and develop land, buy plows, animals, etc. Commercial banks also provide loans to allied activities, such as dairy products, poultry, pigs, beekeeping, fisheries, and others. These loans reach 15 to 16%.

Regional Bank of the country

The Narasimham Committee on Rural Credit recommended the establishment of regional rural banks on the basis that they would be much better than commercial or cooperative banks in meeting the needs of rural areas. It combines the local feeling with familiarity with the rural problems that the cooperative possesses with the degree of business organization, the ability to mobilize deposits, access to central financial markets and the modern expectations of commercial banks.

Dantwala Committee 1977

In June 1977, the Reserve Bank of India appointed a committee to review the work of the Radio Regulations Board. Professor M.Lantwala chaired and the committee submitted a report to the Reserve Bank of India with some important recommendations.

A) The Radio Regulations Board, with some modifications to its organization and functions, becomes a very useful component of the overall rural credit structure. RRB can make a significant contribution to improving the quality and quantity of credit flows to rural areas by becoming an integral part of the rural credit structure.

B) Providing rural credit in a more efficient manner.

C) The Radio Regulations Board should operate at the intermediate level. The credit gap should gradually be closed in the rural sector.

D) The jurisdiction of the Radio Regulations Board should be limited to one province.

E) The Radio Regulations Board should be allowed to provide full banking facilities in its areas of operation.

F) The forms and procedures of the Radio Regulations Board should be simplified.

Narasham Committee 1991

The Radio Regulations Board (RRB) was originally created to provide a low-cost alternative to operating commercial bank branches, but the work of the Radio Regulations Board gives cause for much concern. According to the Narasimham Committee, there are three fundamental problems facing the Radio Regulations Board.

A) Due to the many restrictions imposed on companies that they can do, the Radio Regulations have a low earning capacity.

B) The salary and salary scales have increased in the Radio Regulations Board, and in fact with the recent granting by the Court of their pay scales, there is no longer an important justification for the creation of the Radio Regulations.

C) The sponsoring bank also manages its rural branches in every area of the Radio Regulations. This has led to some similarities and avoidable expenditures on controls and management.

Khosrow Commission

Agricultural Credit Review Committee headed by Dr. Khusrau noted that the weakness of the Radio Regulations Board was endemic and its inability to survive on its structure was built. The Radio Regulations incurred major losses throughout the year, and in some cases, the losses eroded part of their deposits. Consequently, there was a strong case of the conclusion of these insolvent institutions.

ISSN : 2348-7143
December 2019

In addition, the Radio Regulations will not be able to serve the interests of the largest groups in the manner expected of them. According to the Khosrau Commission, there was no place for RRB in the country's rural system in the near future, and it should be merged with the banks it sponsored.

A new era of the Indian banking system

Credit growth of scheduled commercial banks slowed from 14.5% in FY14 to 9.7% in FY15 due to increased risk aversion due to deteriorating asset quality and the availability of alternative sources of funds. Total bank income witnessed 12.5% growth in FY14, slowing to 10.7% in FY15, and total interest income recorded 10% growth in FY15 compared to 12% in FY14, and interest income witnessed a decrease of 9.2 % In FY15 as compared to a growth rate of 11.2% in FY14. The corporate sector raised funds through the issuance of commercial paper (CP) and foreign trade loans (ECBs), which affected growth in credit withdrawals. The Qatari program market gained momentum during the second half of FY15, with a growth of 49% YoY in the fourth quarter of FY15. Activity in the corporate bond market gained momentum in the second half of FY15 "There has been a significant slowdown in the rate of growth Bank credit is from about 15% in fiscal year 14 to 10% in fiscal year 15. This is actually the lowest growth in 18. On the other hand, lending continued to sectors such as infrastructure, iron and steel, textiles, aviation, and mining, which account for nearly Of the 51% of total advances affecting the quality of the assets We have come a long way from our traditional banking systems to creating modern banks heading towards a digital future. The recent announcement of initial approval for payment banks will announce a new era of differentiated banking services in the country. Banking services - digitization, alternative delivery channels, financial inclusion, recapitalization, modern and robust risk management systems, and unprecedented customer centricity, to name a few. Yes, there are challenges but I am sure that the coming years will see a further shift in Indian banking services as never before "Mr. Kushal Sampat, President and Managing Director - India, Don & Bradstreet. The year also witnessed a collapse in international commodity prices, and no Especially crude oil prices, reducing political uncertainty, improving the domestic policy environment and increasing the pace of reforms. However, despite these positive signs, Indian banks continued to perform poorly as pressure on asset quality continued. Meanwhile, net banking and banking services continued Through God Mobile is growing, with the increasing penetration of the Internet and mobile phones.

Conclusion

The development of the rural economy is necessary to ensure balanced economic growth. The various problems that the rural sector faces, such as illiteracy, lack of access to basic services for electricity, sanitation, drinking water, etc., can be overcome if adequate credit facilities are provided. The initiative taken by the Reserve Bank of India (RBI) to establish regional rural banks and others to enhance banking services in India's rural areas has been a breakthrough in these areas. In this study, the role of the Radio Regulations Board in the rural credit structure was analyzed. The rural credit structure consists of the priority sector and the non-priority sector. There has been a tremendous achievement in disbursing loans to both sectors. Although banks do not leave them with challenges, there is a great deal of opportunity waiting to be seized by these banks.

References

[1] The banking and financial system - Sindram and Varchni - Sultan Chand and Sons
[2] The Banking and Financial System - Mithani and Gordon - Himalaya Publishing.
[3] Lecture by Professor G. Ram Reddy, the endowment of Dr. Y. Reddy, Deputy Governor of the Reserve Bank of India, at the Poti Sriramolo Telugu Public Hall, Hyderabad, on December 4 (1999).
[4] George A. Flores, The Banking and Rural India System, (1960). [3]. Dr.. Amrit Patel, Rural Banking Policy, India, Timely and Effective Use of Funds and Investment Funds and Technology (FI & FIT) Necessary (2010).
[5] Vasant - Rural Development in India. (Himalaya Publishing House 2005).

ISSN : 2348-7143
December 2019

Current Status Of Indian Economy

Dr.Prashant Katole
H.O.D.,Dept. of Economics, Smt. Kesharbai Lahoti College,Amravati.(M.S)

The journey of the Indian economy was promising as the path of economic growth steadied from the 1960s to the 1990s to the strongest in the 2000s and faster in 2010. The advent of economic reforms not only boosted economic growth, but also provided a promising and favorable business environment for India's citizens.

During the past five years, a broad-based force was observed in economic indicators as the real GDP growth rate increased from 6.4% in FY14 to 7.2% in FY 2009. Per capita income increased from Rs 79,118 in FY14 to 1 , Rs. 25,397 in FY 2009. Export growth increased from 7.8% in FY2014 to 12.1% in FY2019. FDI inflows increased from US $ 36 billion in FY14 to US $ 62 billion in FY 2009. Industry growth increased from 3.8% in FY2014 to 7.8% in FY2019. The fund's growth rate has increased from 1.6% in FY14 to 12.2% in FY 2009. Forex reserves increased from $ 304.2 billion in FY 2014 to $ 393.2 billion in FY 2009.

In the financial markets sector, the BSE Sensex index rose from 22,386 in FY2014 to 35,749 in FY2019. In the business sector, India's ranking in the World Bank's EODB rating improved from 142 in 2014 to 77 in 2019. While inflation decreased from 9.5% in FY2014 to 3.3% in FY2019. Accordingly, the monetary position was reduced from 8% in FY14 to 6.5% in FY09.

Going forward, the economy needs more bold measures to boost the investment environment and spur demand growth to the next level. It is time to rationalize direct taxes that start from reducing corporate tax to the level of 25% for all corporate taxpayers, without any turnover criteria. Moreover, ongoing reforms in the housing and construction sector, increasing public investment in agricultural infrastructure, and availability of credit for small and marginalized farmers, focus on two basic commodities of education while developing skills and basic health with safety and ongoing reforms in the agriculture sector to improve productive farms and income levels are some Areas to focus on in the budget.

GDP growth trend:

The trend of the GDP growth rate of the Indian economy has changed from being stable to strong and from now to the fastest in the world. In the 1960s, the GDP growth rate was at 4.0%, which decreased to 2.9% in the 1970s. The 1980s saw a sharp rise in the GDP growth rate, causing the average rate of growth to rise to 5.6%. In the 1990s and 2000s, the average growth rate increased to 5.8% and 7.2%, respectively. Over the nine years from 2010 to 2019, the average growth rate in India has been recorded at 7.3%. In the past five years, i.e. from 2014-15 to 2018-19, the average GDP growth rate was 7.7%. This has made India the fastest growing emerging economy in the global economic system. The macroeconomic environment has improved significantly over the past few years. Inflation has been contained, fiscal consolidation is on the right track, and foreign investment flows are growing year after year. During the past few years, the government has undertaken a large number of reforms and corresponding budget allocations for each segment of the population to facilitate inclusive growth and sustainable development of the economy. According to the International Monetary Fund, India is a bright spot in the global ecosystem, and India's growth appears to be very profitable in the coming years. India's growth has exceeded many emerging and developing economies. Recent International Monetary Fund data indicate that India is the fastest growing economy in the world and that this trend will continue in 2019 and 2020 as well. Recently,

ISSN : 2348-7143
December 2019

NITI Aayog expects India to grow 9-10% by 2022-23 which will increase the size of the economy in real terms from $ 2.7 trillion in 2017-18 to almost $ 4 trillion by 2022-23.

The main economic indicators:

Over the past 4-5 years, the Indian economy has seen a marked improvement in the macroeconomic environment with lead indicators on a positive path. Real GDP growth increased from 6.4% in 2014 to 7.2% in 2019. Per capita income at current prices has shown an increasing trend of Rs. 79118 in 2014 to Rs. 1,25397 in 2019. Total inflation contained over the past few years, with PPI inflation dropping from 5.2% in 2014 to 4.4% in 2019 and CPI inflation declining from 9.5% in 2014 to 3.3% In 2019 which is very encouraging.

Export growth increased steadily from 7.8% in 2014 to 12.1% in 2019 and the country's total trade improved from $ 764.5 billion in 2014 to $ 769.1 billion in 2019. The fiscal deficit decreased as the share of GDP decreased from 4.5% in 2017 2014 to 3.3% in 2019. Moreover, India has recorded a steady increase in foreign flows over the past few years. Inward FDI inflows increased from US $ 36.0 billion in 2014 to US $ 61.9 billion in 2019. The exchange rate in 2014 was INR / 60.5 US dollars, however it is expected to dwindle between INR / 69-67 US dollars In 2019. Going forward, industry growth is expected to rise from 3.8% in 2014 to 7.8% in 2019, while service growth is also expected to show a positive trend, rising slightly from 7.7% in 2014 To 7.9% in 2019. On the other hand, the agricultural sector is expected to grow by 3.8% in 2019. General consumption has increased from 0.6% in 2014 to 9.2% in 2019. The global financial framework grew from 1.6% in 2014 to 12.2% in 2019.

Other factors that favor India are foreign exchange reserves, which rose from $ 304.2 billion in 2014 to $ 393.2 billion in 2019, BSE Sensex, which rose from 22,386 in 2014 to 35,749 in 2019. Average oil price Crude (R // 1BBL decreased from Rs. 5982.3 rupees in 2014 to Rs. 4,979.1 in 2019. The Reserve Bank of India lowered the repurchase rate from 8% in 2014 to 6.5% in 2019.

In global charts, the Indian economy looks remarkably attractive compared to its performance in the past five years. The improvement in the ease of doing business from 142 to 2014 in 77 in 2019 is an important result of the government's tireless efforts to improve the business environment in the economy. An improvement in the World Bank's ranking for ease of doing business was noted mainly due to the significant improvement in dealing with building permits with improvement and cross-border trading.

The current economic situation:

According to the first advanced estimates of national income, GDP is estimated at 7.2% in FY 2009 compared to 6.7% in FY 2012 The agricultural sector grew by 3.8% in FY 2009 from 3.4% in FY 2012. The manufacturing sector recorded growth of 8.3% in FY 2009 compared to 5.7% in FY 2012. Construction registered 8.9% in FY 19 compared to 5.7% in FY 2012. Growth in trade, hotels, transportation and communications was recorded by 6.9% in FY2019 from 8.0% in FY2018. Financial, real estate and services services grew 6.8% in FY 2009 compared to 6.6% in FY 2012. The GVA for "Public Administration, Defense and Other Services" is expected to grow by 8.9% compared to 10.0% growth in 2017-18.

Core infrastructure grew 3.5% in November 2018 compared to 4.8% in October 2018. The index of eight basic industries was 128.5 in November, 2018. This was 3.5% higher compared to the November 2017 index. The growth of refining products was 8.8% and 2.3% Respectively in the month of November 2018. In terms of cumulative, the basic infrastructure industries grew by 5.1% during the period from April to November 2018-19 compared to 3.5% during the months of April - November 2017-18

Total consumer price inflation in India for December 2018 decreased to 2.19% from 2.33% in November 2018. Inflation rates in rural and urban areas for December 2018 (Prov.) Are 1.65% and 2.91%, respectively, compared to 1.71% and 3.12% For the month of November 2018, the inflation

ISSN : 2348-7143
December 2019

rate during December 2018 is for fuel and light (4.54%), housing (5.32%), transportation and communications (4.30%), education (8.38%), health (9.02%) etc.

Total bank credit increased by 14% in November 2018 compared to 13.1% in October 2018. The total bank credit growth reached 8.5% in November 2017. 2017. On an annual (annual) basis, non-food bank credit increased by 13.8 in November 2018 compared to 13.4% In October 2018. Credit to agriculture and related activities increased by 7.7% in November 2018 compared to 8% in October 2018. Credit growth accelerated for infrastructure, textiles, chemical and chemical products, and all engineering. However, credit growth for mineral products, base metals, cement and cement products, gemstones, jewelry, paper and contracted paper products / slowdown

The value of India's exports during the month of December 2018 amounted to US $ 27.93 billion compared to US $ 27.83 billion during the month of December 2017, which achieved a positive growth of 0.34%, and the value of India's imports during the month of December 2018 amounted to US $ 41.01 billion (2,90, Rs. 032.95 crore (2.44% lower). In dollar terms and 7.41% in Rs. At the level of imports of $ 42.03 billion (Rs. 2,70,015,44 crore) in December 2017. The main commodity export groups showed positive growth compared to the corresponding month of last year are petroleum products (13.18%); Organic and inorganic chemicals (5.5%); plastics and linoleum (20.18%); RMG for all textiles (2.77%) and electronic goods (50.81%).

The Indian current account deficit (CAD) was $ 19.1 billion (2.9 percent of GDP) in the second quarter of 2018-19 increased from $ 6.9 billion (1.1 percent of GDP) in the second quarter of 2017-18 and US $ 15.9 billion (2.4 percent of GDP) in the previous quarter. The Canadian dollar's scope was widened on an annual (annual) basis primarily due to a high trade deficit of $ 50.0 billion, compared to $ 32.5 billion a year earlier. Net service income increased 10.2 percent year on year. On an annual basis on an increase basis, net profit from software and financial services. Revenue from private remittances, which mainly represent remittances from Indians working abroad, was $ 20.9 billion, up 19.8 percent from the level a year earlier.

The central government's gross fiscal deficit is 114.8% of actual budget estimates at the end of November 2018 compared to 112% of actual budget estimates to the budget in the corresponding period of the previous year. The main deficit was recorded at 759.9% of actual budget estimates at the end of November 2018 compared to 1,288.9% of actual budget estimates during the corresponding period of the previous year. Revenue revenue at the end of November 2018 for the central government is 50.4% of actual budget estimates, compared to 53.1% of corporate budget estimates at the end of November 2017.

The provisional figures for the sum of the total direct taxes until December 2018 are in Rs. Rs. 8.74 crore, which is 14.1% higher than all groups for the same period last year. Direct tax collection groups account for 64.7% of the total budget estimates for direct taxes for the fiscal year 2018-19 (Rs. 11.50 crore). The total group growth rate for CIT is 14.8%, while the PIT rate (including STT) is 17.2%. After adjusting for refunds, net growth in CIT groups is 16.0%, and total tax collection in PIT is 14.8%. Krona Lake 3.64, which is 14.5% higher than pre-tax groups during the corresponding period of last year.

References:

1. Union budget 2018-19 and 2019-20.
2. Reports of the Planning Commission, Government. from India.
3. RBI Bulletin.

GST In India

Dr.Rosalin Mishra
Assistant Professor L.A.D and S.R.P College,Nagpur

Abstract

GST is known as GST, which is an indirect tax that has replaced many indirect taxes in India. The Goods and Services Tax Law was passed in Parliament on March 29, 2017. This law entered into force on July 1, 2017. The Goods and Services Tax Law in India is a comprehensive, multi-stage, destination-based tax that is imposed on every added value. In simple terms, the GST is an indirect tax imposed on the supply of goods and services. The law has replaced many of the indirect tax laws that previously existed in India. The GST is an indirect tax for the entire country. Under the GST system, tax is imposed at every point of sale. In the case of selling within the country, fees are imposed on central goods and services tax (GST) and government goods tax (GST) status. Interstate sales are downloadable to Integrated Goods and Services Tax. This paper highlights the GST in India and its impact on various sectors.

Introduction

GST is a comprehensive tax imposed on the manufacture, sale, and consumption of goods and services at the national level. The Simple GST is a single tax on the supply of goods and services directly from the consumer manufacturer. It is a popular concept that simplifies the giant tax structure by supporting and promoting economic growth in the country. The multiplicity of indirect taxes in our country was due to the exclusive division of financial power. The central government is mandated by our contribution to impose manufacturing tax and service fees on the supply of services and the state government imposes sales tax or value-added tax on goods sales. In addition, a Central Sales Tax (CST) is imposed on the sale of goods across states by the central government but is collected and held by the exporting countries. Also, many countries imposed an entry tax on goods entering local areas. Because of this multiplicity of taxes at the state and central levels, a complex indirect tax structure has been established in India. In order to simplify and rationalize the indirect tax structure, the government of India has attempted various reforms of tax policy in a different time period after independence. The value-added tax system was applied to services at the central government level in 2002. The state collects taxes through the state sales tax, and the value-added tax, introduced in 2005, is applied to intra-regional trade and CST to interstate commerce. Despite all the different changes, India's overall tax system was a complex system, but the main goal of introducing GST was to impose a single tax on one country.

Major Indirect Tax Reform in India

1.1974 Report of L.K Jha Proposed VAT Committee
2.1986 Entering prohibited VAT called MODVAT
3.1991 The Chelliah Commission Report recommends VAT / GST and a recommendation acceptable to the government
4.1994 provided by service tax
5.1999 formation of Tamkeen on state VAT
6.2000 Implement sales tax on the unified ground and eliminate incentives related to taxes granted by countries.
7,2003 VAT applied in Haryana in April.
8.2004 Major progress towards CENVAT
9.2005-06 VAT applied in 26 other states.
10. 2007 first stuffy and stuffy tax by Mr.

11.2007 The Minister of Finance announces GST in his budget speech.
Stage 12.2007 CST starts in April
13.2007 Forming the joint working group and presenting the report
14.2008 EC finalizes the GST structure in April

Impact of GST in India

The introduction of the GST would be noteworthy steps in the area of indirect tax reform in India. By combining a large number of central and state taxes into a single tax, GST is expected to significantly reduce taxes and make taxes generally easy for industries. Ultimately, the most beneficial consumer would be to reduce the overall tax burden on goods and services. Introduction by GST will make Indian products competitive in the domestic and international market.

The benefits of GST in the Indian economy

* Removing collected indirect taxes such as VAT, CST, Service Tax, CAD, SAD and Tax.
* Less tax compliance and a simplified tax policy compared to the current tax structure.
* Remove the cascading effect from taxes that remove the tax on taxes.
* Reducing manufacturing costs due to a lower tax burden on the manufacturing sector. Consequently, consumer prices will likely decrease.
* Reduce the burden on the common man, that is, the audience will give up less money to buy the same products that were expensive earlier.
* Increasing demand for consumer goods.
* The increase in consumer goods increases the supply and thus this will ultimately lead to an increase in commodity production.
* Control the circulation of black money because the system usually followed by trading and shop owners will undergo a mandatory examination.
* To boost the Indian economy in the long run.

But there are other factors such as the seller's profit margin that determines the final price of the goods. GST alone does not determine the final price of the goods.

The impact of the GST on the Indian economy

* Reducing the tax burden on producers and faster growth through more production. The current tax structure that has been pumped out with countless tax items, preventing manufacturers from producing to maximum capacity and delaying growth. GST will take care of this issue by providing tax credit to manufacturers.
* Various tax barriers, such as checkpoints and yards that lead to losses, waste the unsaved materials that are transported. This penalty converts to significant costs due to the higher buffer needs and storage costs. A single tax system will eliminate this barrier.
* There will be more transparency in the system as customers will know exactly how much tax is changed and what is the rule.
* It will add GST to government revenue by expanding the tax base.
* GST will provide credit for taxes paid by producers in the GST. This is expected to encourage producers to purchase raw materials from various registered agents, and it is hoped that it will bring more sellers and suppliers under the tax authority.
* Goods and services tax will cancel customs duties applied to exports. The country's competitiveness in foreign markets will increase due to lower transaction.

The impact of the GST on various sectors

Start-ups

GST has a positive impact on startups. You got advantages and disadvantages for startups. With increased restrictions on purchasing and the free flow of goods and services, the GST system bodes well for the Indian startup scene. Previously, many Indian states had different laws that were

confusing for companies that have a presence across India, especially the electronic communications sector. All this has changed under the GST

Real estate sector

The real estate sector is one of the most pivotal sectors in the Indian economy, as it plays an important role in creating job opportunities in India. The impact of GST on the real estate sector cannot be fully assessed as it largely depends on tax rates. However it is largely dependent on tax rates. However, the sector will see significant benefits from implementing GST, as it has brought in the industry a lot of transparency and accountability required.

Manufacturing industry

GST requires companies to set up a mechanism to meet the requirements of GST, so once companies adopt the requirements, the cost of compliance will decrease dramatically.

Auto industry

India's auto industry has a lot of work in producing a large number of cars annually, driven mostly by the country's massive population. Under the previous tax system, there were many taxes applied to this sector such as consumption tax, value added tax, sales tax, road tax, car tax, and registration fees that would be subject to GST.

Textile industry

The Indian textile industry provides employment for a large number of skilled and unskilled workers in the country. Contributes to 10% of total annual exports and this value is likely to increase under GST.GST will affect the cotton value chain of the textile industry. Which was chosen by most small SMEs because it previously attracted zero central consumption tax.

Energy sector

The overall impact of the GST on the energy sector is positive. Domestic coal is at 5% tax. The effect of GST will be positive for the electrical sector as the slab ratio is now 18%.

Stainless steel industry

GST Steel Industry has achieved very good effect. After issuing new tax rates, it has become more suitable for the steel industry. The GST rate is imposed in the primary steel industries at 18% which helps them to grow.

FMCG industry

The FMCG sector is seeing significant savings in the cost of logistics and distribution as GST has eliminated the need for multiple warehouse sales.

Conclusion

GST is a comprehensive tax imposed on goods and services for manufacturing, merchant, sale, and consumption at the national level, and is expected to eliminate the cascading effect of the tax currently prevailing. The Goods and Services Tax Act in India is a comprehensive, multi-stage tax based on each added value. GST has replaced many indirect taxes that were previously present in India.

From the consumer's point of view, they will now have to pay more taxes for most of the goods and services they consume. The vast majority of daily consumables now consume the same tax rate or slightly higher. Moreover, the GST implementation cost of compliance would be prohibitive and high for small scale manufacturers and merchants, who also protested this. They might end up pricing their goods at a higher rate. When talking about long-term benefit, it is expected that GST will mean not only a decrease in the tax rate, but also a minimum number of tax panels. Countries where GST has helped reform the economy only apply GST 2 or 3, one is the average rate, a lower commodity rate and a higher rate for luxury goods.

The effect of GST on macroeconomic indicators is very likely to be very positive in the medium and long term. Inflation will be reduced as the cascading effect of taxes will be eliminated. Government tax revenue is likely to increase through an extended tax network and the fiscal deficit is expected to remain under checks. Moreover, exports will grow as foreign direct investment increases.

Industry leaders believe that the country will climb several stairs at ease of doing business with the implementation of the most important tax reform ever in the country's history

References

1. HeinerLasi, Hans-Georg Kemper, Peter Fettke, Thomas Feld, Michael Hoffmann: Industry 4.0. In: Business & Information Systems Engineering 4 (6), pp. 239-242
2. Snyderman, Brianna; Mahto, Monica; Cotteleer, Mark J. "Industry 4.0 and Ecosystem Manufacture Explore the World of Connected Companies" (PDF). Deloitte. Retrieved June 25, 2019.
3. Shestakova I. G. A New Time for Digital Civilization: The future has already come the scientific and technical journal of St. Petersburg State University of Applied Arts. Humanities and social sciences. 2019. # 2. pp. 20-29
4. BMBF-Internetredaktion (January 21, 2016). "ZukunftsprojektIndustrie 4.0 - BMBF". Bmbf.de. Retrieved November 30, 2016.
5. "Industrie 4.0: Mitdem Internet der Dinge auf demWegzur 4. industriellen Revolution". Vdi-nachrichten.com (in German). April 1, 2011. Retrieved November 30, 201

ISSN : 2348-7143
December 2019

Liberalization, privatization and globalization and its impact on indian economy

Dr. Pratap M. Chauhan

Assistant Professor VMV Commerce, JMT Arts and JJP Science College, Wardhaman Nagar, Nagpur

Abstracts

This study is based on the Indian economy in the context of liberalization, privatization and globalization. The study focuses on trends in gross domestic product, per capita income and foreign direct investment. The impact of all these aspects on the Indian economy has been discussed. The study indicates the impact of LPG policy, competitions, personal disparities, etc. The conclusion is presented on the basis of the above discussion at the end

Key words: impact of LPG, economic reforms, Indian economy.

Introduction to LPG

We all know what LPG means? LPG means liberalization, privatization and globalization. Loberalisation In the context of the policies that will be adopted in the last scenario by diluting some conservative ideas by rationalizing the policies that will be set by the government where privatization is the result of liberalization. After 1991 the logical ideas of the Indian economy, the privatization of heavy companies are seen being man. The best example of this is that the government is losing its share of its own institutions, and the best example of this is BSNL and VSNL, where the government loses and controls its stake and gives it to the public by setting up a limited company. All this privatization is against the government's previous policy of nationalization.

Globalization can be achieved by adopting liberalization and privatization policies. Thus, globalization is arguably the result of liberalization and privatization. Consequently, local businesses can improve their quality as they have to compete with other international companies.

Objectives of the study:

1) To study the effect of LPG on the Indian economy

2) In conclusion, based on the results of the study.

Research Methodology:

Bearing in mind the objectives, in this study secondary data was used. Data were collected from various research papers, magazines and articles. In addition to this study, data was also collected from different magazines, weekly and political, and the research also depends on the mentioned sources, published and unpublished and electronic.

Editing meaning:

According to the Oxford dictionary edit dictionary, it means "removing or loosening restrictions on something, usually an economic or political system." Here in this study, the focus is on "global liberalization" in the context of India. This means government policies, which have established a framework in which indigenous conservation can be minimized to bring the country's development by competing for world trade in an acceptable manner. By doing this, the underdeveloped country can be on the list of developed countries in the world, and thus the economy of these countries improves, so that money can be gained from other provinces in the world, especially from developed countries.

Editing in India

The liberation process began in the 1980s in India. But the teacher was appointed by the Minister of Finance at that time in 1991 Mr. Manmohan Singh, great economist. Several suggestions to the Indian government suggested. He suggested that he go with GATE which proved that she took

one more step on the path to liberalization, industrial policies were developed this way. Then India's trade and business got growth that continued even in the Finance Minister Mr. B's system. Chidambaram. Then, after India achieved faster growth, the global recession in 2007 did not significantly affect the Indian economy.

Editing goals:

• Promoting competition between local companies

Encouraging foreign trade and regulating imports and exports

Improving technology and foreign capital

• Developing a global market for the country

Debt relief for a country

Opening the country's economic potential by encouraging the private sector and multinationals to **invest and expand.**

The meaning of privatization:

Privatization is a process by which the government transfers production activity from the public sector to the private sector. Many countries of the world - industrial market economies, former socialist economies (belonging to Central and Eastern Europe and the Soviet Union), and a large number of developing countries belonging to Asia, Africa, and Latin America - launched massive privatization programs during the Las period of two, three decades or so . While many industrial market economies (especially OECD countries) have implemented the privatization program on their own, the International Monetary Fund and the World Bank have forced former communist local countries and many developing countries to implement privatization as a condition of assistance in light of the economy Structural adjustment and adjustment programs.

Privatization in India:

The wave of privatization that swept the world was influential in India. The experience of economic reform in the countries of the former Soviet Union and Eastern Europe is of little use to India for two reasons:

(A) There was an absence of market mechanism in these countries and the entire pricing system was based on cost plus price. The existence of a total monopoly in production gave the unbridled force to the state to set prices of products arbitrarily.

(B) The size of the public sector surrounding the entire economy requires dismantling one system that has been nurtured for more than half a century and replacing it with a new economic system. This is a much more difficult process of introducing privatization into mixed economies such as India which has operated in an environment of coexistence between the public and private sectors and the market system has served as a signaling mechanism for resource allocation.

The objectives of privatization

Improving the financial position of the government.

Reducing the workload on public sector companies.

• Raising money from not investing.

Increasing the efficiency of government institutions.

• To provide better and improved goods and services to the consumer.

• Create a healthy competition in the community.

• Encouraging FDI in India.

The meaning of globalization:

Globalization in India:

Globalisaiton in India is generally taken to mean "merging" the country's economy with the global economy. This, in turn, means opening up economic activity in India; removing constraints and barriers to entry for multinationals in India (through dilutions and final disposal of restrictive laws such as FERA); allowing Indian companies to enter into foreign cooperation in India and also

encouraging them to set up projects Joint overseas; implementing massive import liberalization programs by shifting from quantitative restrictions to tariffs in the first place (so that there is "more transparency" in import policy), then significantly reducing the level of import duties; rather than a wide range of export incentives (Such as defects of fees and charges Supporting monetary compensation, renewal licenses, and other financial incentives, etc.) that choose exchange rate adjustments to encourage exports. However, the true direction of the globalization process was provided by the new economic policy implemented by the government of India in July 1991 at the request of the International Monetary Fund and the World Bank. In all recent discussions, globalization in public policies for 1991 was identified and the subsequent expansion of these reforms implemented in subsequent years.

Why globalization?

- Globalization - A "Smaller World".
- People closer together.

A world closer in time and space.

- A world without borders.
- Goods, services and ideas move quickly or instantly.
- Technology driven transportation - maritime transport, air travel containers. Communication - TV, Internet.

Increase sales volumes.

Increase profit margin.

LPG and India's reform policy

After independence India achieved remarkable economic growth by appointing a planning committee in 1951. The planning committee is governed by leading economists and people with specialized knowledge in the field of trade, business, commerce, social sciences, environment, etc. Since all the sectors mentioned above constitute a base for the overall growth of any country. Not only does the Planning Committee plan, it also makes researchers discover the problems that are causing obstacles to growth in every sector. Then he provides solutions and reports to the government of India.

The changing face of the Indian economy as discussed above is the result of the steps taken by the Indian government regarding recommendations made by the Planning Commission, the RBI and other behavioral institutions of the social sciences.

The positive impact of LPG on the Indian economy:

It appears from the data and facts shown by the Indian economy, some improvement in the share of the world, total exports in some specific regions .. At the same time, before the global market this improvement of the Indian economy. This improves the trait of the Indian businessman to raise confidence in them. As discussed in the paper, the quality of goods and services has been improved at a reasonable price to attract competition by Indians compared to others.

Globalization means different things to different people. According to Deepak Nayyar, "it can be defined (globalization), simple, as an expansion of economic activities across the political boundaries of nation states. More importantly, it may refer to a process of deepening economic integration, increasing economic openness and increasing economic interdependence between countries in the global economy. Not only with the massive spread and volume of economic transactions across borders, but also with the regulation of economic activities that extend across national borders. " From an economic point of view, globalization occurs through three channels: (1) trade in goods and services, (2) capital movement, (3) the flow of finance.

The negative effects of LPG on the Indian economy:

Increasing the economy within India does not prove to be good for workers, as they are exploited a lot early on. Experience and attempts by businessmen to promote wasteful expenses

ISSN : 2348-7143
December 2019

within the country. All this proves and leads to direct intervention by foreign institutions ... technologies that deplete the use of the brain in almost every sector and the increasing dependence on technologies. India has embraced and still accepts the global influence that does not correspond to the ethnic value that India is known for in the world and that leads to inequality. Development is unbalanced within India due to the introduction of liquefied petroleum gas (LPG) only a few beneficiary areas which cause a loss in local trade and industries ..

Conclusion:

Thus we can conclude that socio-economic policies and decisions play a vital role in the development of a country's economy. In the context of India, the liberal approach to economic policies is seen to have helped our country reach the pinnacle of the global economy. However, it can also be observed that sometimes it has a negative impact on the failure of indigenous companies to compress global trade, and then the effect of globalization is negative. However, until 2016-17, India demonstrated that the peak of the recovery achieved has been maintained but negative aspects have been harmful to the Indian economy recently due to some misleading decisions.

References:

[1] Roder Dat, Sandharam K. 2007, Indian Economy, S. Chand & Company Ltd.
[2] Puri V.K., Misra S. K., Indian Indian, Himalaya Publishing House
[3] Yousef, Shahid Altaf, M. Nishibima Stars, Kaoru (2004), International Production
[4] Networks and Technological Change in East, Asia, World Bank Publications.
[5] Ramanadham, V.V, (1997), How does privatization work? Articles on Privatization, Ramanadham Pub. , Routledge.
[6] Target, Krishna. (2007), The Impact of Globalization on Developing Countries with Special Reference to India, International Research Journal of Finance and Trade,
[7] Sarangi Prashant - Research Methodology - The Publisher of Tuxman
[8] Kothari C. R. - Research Methodology and Techniques - International New Age Publications

ISSN : 2348-7143
December 2019

High Morale of the Employees: The Key of a Successful Organization

Dr. Prashant M. Puranik

(Assistant Professor of Commerce) Gurukul Arts, Commerce & Science College, Nanda Tal: Korpana, Distt:Chandrapur (M.S.)

Abstract:

Staff are the leaders of every organization. No organization can establish its own business without the help of employees. For several decades India has focused more on digitization. Meaning: digital organization, digital education institutions, digital literacy, etc. All handcraft is now digitally crafted - known as the online work process. However, the importance of staff in organizations should not be neglected. Therefore, it is the employer's duty to keep the morale of its employees so high that it is helpful in achieving industrial peace in the enterprise.

Keywords: digital, pre-defined, outsourcing, and hazardous

Introduction:

India is a country with a mixed economy, has a large agricultural sector and has dispersed employees with different skills from different organizations. Yes, Indian employees are scattered because there are a number of organizations established in various sectors, such as the energy sector, the automotive sector, the telecommunications sector, the production sector, the basic infrastructure sector, agriculture, its commercial sector, etc. The truth is that without high employee morale it is impossible to prove themselves successful.

But India neglects this fact. It should be a serious sign of industrial growth. There must be a specific treatment that must be innovative to solve this completely neglected problem.

The goal of the research:

The main objective of this research is to know the importance of employee morale in the organization.

Hypothesis:

"The high morale of employees is a major boon to successful organization."

Research Methodology:

Secondary sources are used to collect data.

Employee morale concept:

Morale is in fact the state of mind of workers in the institution that must be calculated on the ability to work in addition to accuracy and skill. It is the psychological part related to internal and external opinions of employees.

"When the employee feels completely satisfied with his work, he obeys the orders of the senior bosses and feels proud and respectful of working in the organization, so this means that the employees enjoy high spirits."

Positive aspects of employee morale:

There are many positive aspects available regarding employee morale. Some of them are under

Increase productivity:

Highly-motivated employees directly influence productivity in the organization. Because of their high morale, all employees always work with complete enthusiasm and honesty.

"Job satisfaction is the main factor created due to high employee morale and directly and indirectly linked to productivity in this industry." +2

• Organizational peace:

Highly motivated employees are always ready to achieve the organization's predetermined goals. To accomplish this mission, they are also ready to complete their work with full responsibility and within time.

"High morale always resists a more calm and harmonious atmosphere, and therefore, enterprise development should be possible." +3

• The work was completed in a specific period:

The organization's success depends on the fact whether or not the specific mission must be completed in a given period. High morale motivates employees to perform their work at a specific time.

"To maintain high employee morale is a very important task because the project must be completed within time and within budget." +4

• the key of success:

The high morale of employees is really a great boon for every organization. Because, due to their high morale, employees make every effort to complete their work accurately, efficiently and skillfully so that the cost of production must be reduced.

"Boosting employee morale and getting to know more about your employees on a personal level is directly beneficial to work." +5

• Skills Development:

Industrial conflicts disturb the overall scenario of the organization. Satisfied and highly morale employees always enjoy working with subordinates, colleagues, and the elderly. It helps them to enhance their practical skills.

"Employees' overview, attitude, satisfaction and confidence feel that at work they are called high morale and aim at high work skill." +6

• Reduces the percentage of outsourcing:

Business outsourcing is the main reason Indian employees prefer to join foreign organizations. Employees with high morale do not consider leaving the current organization in which they work.

"Choosing not to address the emotional losses that an outsourcing decision may have may result in actual costs, in the form of low morale and productivity or an unsuccessful outsourcing relationship." +7

Dealing with the dangerous situation:

After participating in strategic planning, managers along with the head of each stream's division hope that every action is now done through pre-established policies. But uncertainty alongside dangerous situations always upsets these action plans. A highly-motivated employee, always gives dedication to such a critical situation, i.e. work more than routine hours, maintaining orderliness in their work, given their suggestions for resolving these critical or dangerous situations etc.

"The more your employees' jobs are designed to repeat this scenario, the more confident, involved and entrepreneurial your employees are - they will only be what you need in difficult times." +8

After knowing the positive aspects of employee high morale, it is necessary to verify the hypothesis in this research.

Hypothesis test:

In this paper, the following hypothesis is taken:

"The high morale of employees is a great boon to a successful organization."

The employee is the pioneer of every organization. No one can think of building an organization without the contributions of employees. It is true that we live in the digital age. But only because of this reason, the importance of employees should not be underestimated. The success of an organization depends mostly on the high morale of employees. When employees complete their jobs honestly, enthusiastically and skillfully, they are caused by nothing but high morale. Moreover, positive employee behavior helps entrepreneurs achieve the company's predetermined goals.

According to the information above, the hypothesis taken in this research has been proven to be correct.

ISSN : 2348-7143
December 2019

Conclusion:

For every production industry there must be a need for 4 million meters, that is, money, machinery, manpower and materials. Among these, the workforce is a necessary factor in every division of the organization. This is why the workforce or in other words the employees are called junior or pioneer and also entrepreneur in the organization. Employees who have high morale are really a boon to successful organization. While low morale should be a cause of industrial disputes, many complex situations, lack of communication between senior management and many critical problems that should resist the issue of organizational survival. Therefore, the institution must be large, medium or small. It is the duty of every entrepreneur to prioritize keeping staff morale at a very high level. High-spirited employees should increase successful and large industries, and only then will India establish itself as a superpower in the 21st century.

References

1. https://en.m.wikipedia.org/wiki
2. https://www.civilservicesindia.com
3. https://www.slideshare.net> vaishuraj
4. https://smallbusiness.chron.com/correlation-between-productivity-morale-10334.html
5. https://www.forbes.com/sites/williamcraig/2017/08/29/how-positive-employee-morale-benefits-your-business/#6a640a2549
6. https://www.thebalancecareers.com/you-can-boost-employee-morale-1918107
7. https://ejop.psychopen.eu/index.php/ejop/article/view/289/html
8. https://humannatureatwork.com/

ISSN : 2348-7143
December 2019

Impact and Benefits of Goods and Services Tax On Indian Economy

Prof. Payal Gupta / Prof. Rupali Petkar
J. M. Patel Commerce, Art and Science College Bhandara.

Introduction:

India is a federal country where both the center and the state have been charged with the power to impose taxes and collect them through appropriate legislation. Each level of government has clear responsibilities for performance in accordance with the authority stipulated in the constitution. The GST is an indirect tax, first introduced in 2001 with the aim of removing the VAT model and replacing the existing central consumption tax at the national level and the state sale tax form.

The commodity and service tax journey started in 2003, and since then it has overcome many political and administrative obstacles. Today, India joined the GST Club as a country of 166 to implement GST. In India, GST was applied on July 1, 2017. Prior to GST implementation, India faced a lot of problem in commercial transaction time because there is one tax worldwide. This is the reason why India's decision to introduce GST is the bill that GST will be a tax on final consumption or the actual supply of goods and services.

What is GST?

GST is a GST on goods and services, with a comprehensive and ongoing series of input credit clearing from the manufacturer to the distributor to the retailer until it reaches the final customer. It is basically just VAT at every stage. Through the income tax credit mechanism, the supplier is allowed at every stage to match the GST paid when purchasing goods and services against the GST paid in the supply of goods and services.

Consequently, the final consumer will pay only the GST charged by the last agent in the supply chain, as the benefits of clearing can be taken advantage of at all different stages.

Objectives:

To understand the concept of GST.

To find out the impact of the GST on the Indian economy.

• To know the goods benefits and service tax.

Cargo structure and service tax:

In every supply of goods and services, a tax component will be applied in the center and the country.

NB:-

The GST is imposed on the Federation lands on the supply of products and services in any of the Union's lands in the country such as Andaman, Nicobar, Daman, Diu and Dadar Nagar Islands.

Goods and services tax rates on goods and services:

The government has proposed a 4-level tax structure for all goods and services under the panels - 5%, 12%, 18% and 28%. The necessary goods will be taxed at 5% and durable goods from luxury and consumer at 28%, and most goods and all services will be taxed at the standard price of 12% or 18%, but allocation of each tax remains uncertain

Goods				**services**
Exempt	Low rate	Standard rate	High rate	Standard rate
0% Agriculture goods	5% Necessity goods	12% and 18% Distribution is undecided	28% Luxury goods and consumer durables	12% and 18% Distribution is undecided

Calculating the GST:

Goods and Services Tax Calculation Form: -
To calculate GST- in order to add GST to the base amount,

Add GST:

GST Amount = (original cost * GST%) / 100
Net price = the original cost + the GST amount.
In order to remove GST from the basic amount,

GST removal:

GST Amount = Original Cost - [Original Cost * 100 / (100 + GST%)]
Net price = the original cost - the GST amount.
Example: - If the good or services are sold at Rs. 1000 and the applicable GST rate is 18%, then the **calculated net price.**
Solution: 1000 + (1000 * (18/100)) = 1000 + 180
= Rs. 1180.

Impact of the GST on the Indian economy:

India has emerged as the fastest growing economy in the world, and is expected to be one of the three largest economic powers in the world over 10 to 15 years ago thanks to its democracy and strong partnership.

Market size

Nominal GDP growth rate in India is estimated at 12% in 2019-20 and 2018-19 and was 11.5%. According to data released by RBI India's foreign exchange reserves, it reached $ 393.29 billion a week as of December 21, 2018.

• After implementing the GST, reduce the tax burden on the product.
• The retail price of manufactured goods and services in India reveals that the total tax component ranges between 25 and 30% of the cost of the product, after the implementation of the GST, prices have decreased, as the burden of paying taxes to the end consumer of such goods and services has been reduced.
• Goods and services tax is one tax. It saves money and time.
• Goods and services tax, provides tax credit to the manufacturer and protects their interests.
GST is also beneficial for the government to generate more revenue by imposing a single tax.
• Various tax barriers, such as checkpoints and yards that lead to losses, waste the unsaved materials that are transported. This penalty converts to significant costs due to increased buffer needs and storage cost. A single tax system will eliminate this path.
This system is very transparent to know the exact amount of taxes that are collected and on what basis.
• Goods and services tax will cancel customs duties applied to exports.
• GST will encourage the product to purchase raw materials from a different registrar.
• GST is useful for reducing black money in India.
GST allows traders (SMEs) to do their business easily in India due to its low complexity.
• Before the GST was implemented, the consumer paid more for the goods and services, but the daily consumption did not see any significant price change. The main disadvantage is for SMEs, which will incur a cost in an attempt to become compatible with GST, which may lead to higher commodity prices.
• The tax system will be fully shared between the central government and the state government according to the GST tax rules.
• There was a decrease in the cost of production in the domestic market after the imposition of the GST, which is a positive effect of increasing competitiveness towards the international market.
Benefits of goods and service tax on the Indian economy:
• Remove old indirect taxes like VAT, CENVAT, Service Tax, CAD, SAD, consumption tax.

• The tax structure will be made simple and simple.
• The entire Indian market will be a consolidated market, which may translate into lower business costs. It can facilitate the smooth movement of goods across the state and reduce the cost of commercial transactions.
• It is good for export-oriented companies because it is not applied to goods and services that are exported outside India.
• In the long run, a lower tax burden can translate into lower commodity prices for consumers.
• It can bring more transparency and improve compliance.
It will reduce the number of departments (tax departments), which in turn may reduce corruption.
• More business entities will be subject to the tax system, thereby extending the tax base, which may lead to better and more tax revenue collection.
Companies that are subject to the informal sector will be subject to the tax system.
• Remove the cascading effect from taxes that eliminate tax on taxes.
• Ease of calculating new taxes compared to previous taxes.
• The customer easily learns the tax value or the tax amount on his or her bill.
• Reducing the cost of manufacturing due to the low burden of taxes on manufacturing sectors. Consequently, consumer prices will likely decrease.
Ease of transporting goods and services from one country to another.
Increasing demand for and consumption of goods.
• Control the circulation of black money.
Long-term strengthening of the Indian economy.
Reducing the cost of production price.
Increase the national common market.

Benefits for young taxpayers.

• It is useful to organize the self-tax system.
• A decrease in the multiplicity of taxes.
• Exports to be zero rated.
• It will create a business friendly environment and thus increase the proportion of tax GDP.
• It will increase the ease of doing business in India.
Goods objectives and service tax:
The goals of the new tax system are short and under.
• No consecutive tax.
• Reducing the cost of compliance.
• Smooth credit flow.

Wasting less time and effort to comply.

A few taxes.

• Transparent and free from corruption.
• The impact of the tax on inflation should be minimal
Goods benefits and service tax:
Previously, indirect tax administration was a complex task for the government but now its resourceful management is through the GST Foundation, the integrated tax rate, simple inputs to the tax credit mechanism and the integrated GST network, where information and resource management are available in a well-organized and direct government.
• It will redistribute the equitable tax burden between the manufacturer and the services.
Speeding up the Economic Union of India.
Eliminate multiple taxes.
• Eliminate the cascading effect.

Commodity and service tax challenges:

• Goods and services tax that affects the prices of goods and services due to taxes due.

With the help of goods and service tax, we can check the GST rate and if we discover that the GST rate is more than 15%, the goods will be more expensive.

• There are still some states in India that lack IT infrastructure.

• A separate GST law should be drafted.

Transferring goods and services from one state to another across the country. Continued specific exemptions for GST Central and GST state.

Conclusion:

This paper mainly focuses on the impact of GST on the Indian economy in India. We collected indirect taxes that GST will consume at the central and state levels. We are analyzing the Indian tax system which is very beneficial for our country for development, and the social welfare of all Indian states will be improved. There are few effects, benefits and challenges in the analysis, which are important to highlight.

A single tax system would encourage businessmen and new businessmen to get involved in the services and manufacturing sector. Goods and services tax imposed only on the consumption of goods or services. This leads to the elimination of economic turmoil in taxation between the state, as well as assistance in the free movement of goods, as it reduces the complexity of taxes. It will also be beneficial to individuals because prices will fall due to GST and lower prices will lead to higher consumption and more direct GDP.

Shortcut:

• GST - GST
• CGST - Central Goods and Service Tax
• SGST - the state for goods and service tax
• IGST - Integrated Goods and Services Tax
• UTGST - Merchandise Union Land and Service Tax

Gross Domestic Product - Gross Domestic Product

• CAD - current account deficit
• Sadness - a special additional duty
• Value Added Tax - Value Added Tax
• CENVAT - Central Value Added Tax
• US dollars - United States dollars
• Reserve Bank of India - Reserve Bank of India.

Reference:

• GST using Tally.ERP9 Book- Version 1.0- July 2017- Taley Private Education Limited.

• A paper on goods and services tax on the impact of the goods and services tax on Indian growth - March 2017 by Eva Van Limbut and Eileen A. Wink.

• Journal of GST Impact on the Indian Economy - April 2017 by Chevalli Danny.

Journal of the Impact of Goods and Services Tax on the Indian Economy - November 2018 by Dr. Namita Mishra.

• Https://www.deskera.in - GST benefits and effects.

• WWW.Wikipedia.com

• WWW.google.com.

WWW.dbs.com-Articles- Impact of GST on Small and Medium Enterprises.

• WWW.Taxadda.com

ISSN : 2348-7143
December 2019

Rural Development In India

Prof. Kalpana K. Kale
Anand Niktan College, Warora, Chandrapur (Maharashtra) 442907

Abstract

Rural development is the process of improving the quality of life and economic well-being of people living in rural areas. According to the 2011 census, 68.84% of the population lives in villages. The underdevelopment of the rural sector will be a major obstacle to the overall progress of the economy. India is predominantly an agricultural country and agriculture is their main profession. According to India's 2011 Agricultural Census, an estimated 61.5% are dependent on agriculture. Technical advances in agriculture have increased the gap between the rich and the poor, as wealthy farmers have adopted modern agricultural technology more often than small farmers. India's Rural Credit Review Committee warned in its report that "if the fruits of development continue to deprive large sectors of rural society, while prosperity belongs to some, social and economic tensions may not only disturb the process of regulation and peace. The change in the rural economy, but even The frustration of national companies to establish agricultural production. "" The report of the All India Rural Credit Commission, New Delhi, 2003, rightly indicated that a pure agricultural country is lagging behind even with regard to agriculture. Most of India's workforce depends on agriculture, not because it is lucrative but because There are alternative job opportunities It is the main cause of underdevelopment in Indian agriculture. Part of the workforce now involved in agriculture must be transformed into non-agricultural occupations. Until the 1970's, rural development was synonymous with agricultural development and thus focused on increasing agricultural production. Today, inclusive rural development is a more specific concept From the concept of rural development earlier, in broad terms, inclusive rural development revolves around improving the quality of life for all rural residents. More specifically, comprehensive rural development covers three different but interconnected dimensions: the economic, social and political dimensions. The economic dimension includes providing capabilities and opportunities for poor and low-income families in particular, and benefiting from economic growth. The social dimension supports the social development of poor and low-income families, promotes gender equality and women's empowerment and provides social safety nets for vulnerable groups. The political dimension improves opportunities for poor and low-income people in rural areas to participate effectively and equally in political processes at the village level.

Aspects of rural development:

Improving the living standards of the rural population by providing food, shelter, clothing, employment and education.

Increase productivity in rural areas and reduce poverty.

* Chairman and Professor (Associate) in Economics (Retired), Kakatia State College (UG&PG), Hanamkunda, former member of the University of Kakatiya Study Board, Warangal (Telangana State).

- Involving the rural population in planning and development through their participation in decision-making and through decentralization in management.
- Ensure the distribution of justice and equal opportunities in rural society.
- It is necessary to provide CC roads, uninterrupted power supplies, a good sewage system, safe drinking water for every home and basic health center in every village.

India's rural development strategies:

Providing MSP (Minimum Support Price) for various crops to farmers, in addition to providing crop insurance.

Providing irrigation facilities for all agricultural fields.

ISSN : 2348-7143
December 2019

Provide life insurance to all farmers who actually perform agriculture.

Instead of providing funds directly to farmers, the government should provide all required inputs for free such as high-quality seeds, fertilizers, pesticides, etc.

To purchase tractors, electric motor water pumps, etc. on subsidies, the government must provide loan facilities to farmers.

• Electricity should be provided to farmers at support prices.

In the event that the monsoons fail and crops fail due to floods and others, the government should come to the rescue of farmers.

• Since there are no other activities except for agriculture in rural areas, the government should provide loan facilities for educated young people interested in starting an emerging project to reduce unemployment.

• Promote and develop existing agricultural markets in addition to establishing new agricultural markets.

Create new agricultural deities in addition to existing deities.

Agricultural research and the expansion of rural education and training programs for farmers should be part of institution-building activities.

Infrastructure construction activity related to irrigation, transport and sanitation growth.

Programs to improve agricultural production and marketing should be organized.

• Up-to-date information on land tenure, agricultural production, price and other policies should be provided to farmers.

• The recurring economy of agricultural loans in political miles is not beneficial to the economy because it gives false signals to those farmers who pay off their agricultural loans immediately.

Innovative ideas for rural development in India:

1. Use of local resources: For example: if there are water resources such as rivers and tanks near villages in the same summer, arrangements should be made to utilize this resource by removing a crack in the tanks, building new tanks, bonds, canals and at the time Himself strengthen that list, so that the water can not be lost. Likewise, if there are any mines like iron, coal, and granite, they should be mined in order to provide employment opportunities for the local population.

2. Establishing rural industries: All rural industries fall into the following broad categories:

a). Agriculture-based industries: sugar industries, Jaggery, oil processing from oilseeds, pickles, fruit juice, spices, dairy products etc.

B). Forest-based industries: wood products, bamboo products, honey, coconut making and making edible plates from leaves.

C). Metal-based industry: stone crushing, cement industries, red oxide industry, wall coating powders, etc.

Dr). The textile industry: spinning, weaving, coloring, bleaching.

e). Engineering and services: tractors, pump group repairs, etc. Small and medium-sized industries for the production of agricultural machinery and equipment for use in rural areas, etc.

F). Crafts: This includes the manufacture of local wooden or bamboo crafts in that region, traditional decorative products, toys, and all forms of traditional crafts in the area.

4. Services: There is a wide range of services including repair of mobile devices, agricultural machinery service, etc. that are carried out under this category.

5. Startups: They are entrepreneurial ventures, and are start-up businesses that aim recently to meet market needs, needs or problems by developing a viable business model around products, services, operations, or platforms. For example: agriculture, supply chain, agricultural trade, agricultural product processing, fisheries - both culture and trade, microfinance, rural health - rural primary health care and rural education etc.

6. Computer and internet services: provide training and computer repair services, internet-based businesses such as e-commerce, rail and bus tickets reservation, digital marketing agency - examples: social media marketing, email marketing, etc.

7. Encouraging rural entrepreneurship: It may be of the following types: Individual entrepreneurship - it is the sole ownership of the project. B). Entrepreneur Group - mainly covering partnership, private limited company and public limited company. C). Groups formation - Entrepreneurship - It covers NGOs, Voice of Voices, Community Organizations, Humanitarian Aid Groups, and even their networks. These also cover the formal and informal association of a group of individuals based on class, profession, income, etc. Dr). Entrepreneurial Cooperative - is an independent association of voluntary persons challenging for a common goal.

The basic principles of a businessman applied to rural development are:

Optimal use of local resources in a pilot project by rural people - better distribution of agricultural products leads to rural prosperity.

Pioneering occupation of rural people to reduce discrimination and provide alternative occupations against rural migration.

Activating this system to provide manpower, money, materials, machines, management and market for rural residents.

Government plans for rural entrepreneurship in India:

Entrepreneur Development Foundation plan

• Rajiv Gandhi Odiyami Mitra Yujana (RGUMY)

• Scoring and Performance Scoring Plan (implemented by NSIC)

• Product development and design and packaging intervention (PRODIP)

Khaddi Karigar Janashri Pima Yujana by Khadi artists

Marketing Assistance Plan

Providing urban facilities for rural areas (PURA)

Suggestions:

• Labor-intensive techniques: Because there is hidden unemployment in our agricultural sector, labor-intensive methods must be adopted in rural industrial units.

Educating rural entrepreneurs: The government and NGOs have presented various plans and opportunities for rural entrepreneurs. But they are unaware of these plans and opportunities because of their illiteracy. Therefore, they should learn by holding workshops and seminars related to their work.

• Provide financing at low interest rates: Financial institutions such as ICICI, SIDBI, IDBI, IFCI, and SFC must provide financing to rural entrepreneurs who have low interest rates and limited guarantee security with liberal terms and conditions.

The role of government: The government must take steps to provide infrastructure, warehousing facilities, provide marketing assistance and export goods of rural businessmen to foreign countries.

• Utilization of village resources: for example, anywhere there is room for wind and solar energy, that can be fully exploited for rural electrification.

Auxiliary Units: These are the units that manufacture parts and components for use by large industries. Many auxiliary units should be established in rural areas, resulting in better productivity for many engineering industries.

Microcredit plans: Provisions should be made for the microcredit system such as self-help groups for rural entrepreneurs who will promote economic development and generate employment opportunities for the rural poor.

• Previous experiences and other observations to develop rural entrepreneurship should be considered.

• The government must publicly announce market information on various products and innovative technology in order to gain acceptance among rural entrepreneurs.

Infrastructure facilities such as land, energy, raw materials and financing should be provided to rural entrepreneurs at affordable rates.

• Credit information must be developed for rural entrepreneurs to enable them to obtain a sufficient amount of loans from banks at a reasonable interest rate.

• Analyzing strengths, weaknesses, opportunities and risks: The strengths, weaknesses, opportunities and threats that young businessmen face must be identified and appropriately trained to motivate them to become entrepreneurs.

• A Village Innovators Club should be established to support a large segment of young people who wish to do business as a profession.

Marketing management skills among rural entrepreneurs should be improved to address entrepreneurial problems.

Conclusion:

In addition to strengthening the agricultural sector, rural entrepreneurship plays a vital role in the economic development of India, especially in the rural economy. It helps to create employment opportunities in rural areas with low capital, which increases the real income of people, and contributes to the development of agriculture by reducing disguised unemployment, in light of employment, unemployment, poverty, immigration and economic inequality. The government should go to evaluate various rural development plans and programs in order to advance rural areas. Rural entrepreneurship finds it difficult to quit due to a lack of capital accumulation, risk tolerance and innovation. Rural development programs must combine the development of infrastructure, education, health services, investment in agriculture and the promotion of non-farm rural activities that women and rural people can engage in. Rural development and rural entrepreneurship are a way to transform developing countries into a developed country. Encouraging rural entrepreneurship is extremely important in the context of generating profitable employment opportunities and reducing the growing disparities between rural and urban areas. Monitoring rural development programs by providing the right information at the right time, providing the right credit at the right time, and the constant motivation of bankers, Panchayat Union leaders and voluntary service organizations will lead to the development of rural entrepreneurship and in return rural development.

References:

1. https://www.wikipedia.org/
2. www.google.com
3. www.ijesrr.org/publication
4. www.academia.edu/
5. www.researchgate.net

ISSN : 2348-7143
December 2019

Impact of Digitalization on the Rural Economy and Requirement of Financial Literacy

Prof. Dr. Pilgulwar S.N. / Prof. Pilgulwar P B

Abstract

July 1, 2015 is a day when an initiative was taken by the distinguished Prime Minister Narendra Modi towards "making India digital". The campaign aims to connect rural areas to the high-speed internet and improve digital knowledge. The Indian economy is growing at a rapid pace that requires people to be financially educated to make wise decisions. After this digitization, financial transactions must be done online. Therefore, digital literacy is important. This paper analyzes the importance of financial knowledge in today's world. The results of the study will identify obstacles to implementing various programs to make financial knowledge in India and strategies for implementing these policies effectively and efficiently.

Keywords - Indian Economy, Digital India, Financial Literacy

Introduction

India is the fastest growing economy in the world. The Indian economy is the seventh largest in the world measured by GDP and the third largest in terms of purchasing power parity (PPP) after the United States and China. The Indian economy has undergone many changes from self-reliance to opening its doors to global trade by allowing LPG (liberalization, privatization and globalization) in 1991 during the era of then Finance Minister Manmohan Singh. Since then, there is no turning back. According to the latest 2015-2016 economic survey, the Indian economy will continue to grow by more than 7 percent in the 2016-2017 period. According to Fitch Ratings, India's GDP is likely to grow 7.7 percent in FY17-17 and will slowly increase to 8 percent by FY18-19, driven by the progressive implementation of structural reforms, higher disposable income and improved economic activity. Recent steps by the Indian government have shown positive results in GDP growth. According to the Goldman Sachs report issued in September 2015, India could grow an average of 8 percent potential during FY2016 to 2020 backed by increased access to banking services, technology adoption, urbanization and other structural reforms.

The 1990s also saw technology entering India, and people were introduced to personal computers, gradually taking over every sector automatically and now we can see the existing virtual world and anything that could happen in it from uniting the world to starting a war if not properly handled. But in a developing country like India, the process of digital stillness has been slow and got a huge push to go to digital when demonization has rocked everyone. Although there have been many initiatives taken by distinguished Prime Minister Narendra Modi like Make In India, Swatch Bharat Abhiyan, Digital India, etc., it was during this financial crisis when people began to realize the benefits of being digitally sound and how beneficial it is. Our government has asserted its continuity non-critically as it will make transactions smoother and more transparent and eliminate the existence of a parallel economy that poses a threat to peace in our country and also helped with its financial inclusion plan and saw that the demonization process made open accounts under the Pradhan Mantri Jan Dahhan Yujana operational. He also rightly said Rajat Gandhi regarding financial inclusion "regardless of the number of banks that may open and the number of funds that you have on the ground, if a person does not know about the financial options open to him, then the financial policies, plans and instruments will mean little. It is important for the person to know What he is looking for then he only thinks about the benefits he can get. Thus, this makes financial knowledge more important. Financial inclusion is a quantitative term and financial literacy is more about quality. Financial literacy focuses on the understanding that should be made of how to use Funds are efficiently managed and risk reduced Ferry their money from environmental changes such as changes in the economy, inflation, etc. They get to know their money, what affects it the most, and how they can be protected. During this stage, digital awareness has gained importance as well, and individuals are ready to learn new models available to them to manage their money in a way that is not Cash During this time, online payment options helped people overcome the monetary crisis they faced and also became the driving force for digital literacy and financial literacy.

The aim of the study

1. To understand the obstacles in the way of digitization and economic growth.
2. To understand how each step towards financial literacy is affected by various factors and how they are interrelated and interrelated.
3. To understand financial literacy requirements.
4. The results of the study will determine the role of financial literacy and how these policies can be implemented in the Indian economy.

Research Methodology

The study is exploratory and quantitative in nature. Secondary information is used to analyze the problem. Secondary data sources originate from various sources such as the Special Investigation Team report and the websites of the Reserve Bank of India (RBI).

Digitization and growth of the gross domestic product of the Indian rural economy:

The effect of digitization on a country can be achieved on the basis of its influence on government, the economy, and society. We saw a big change in every sector with the rise of digitization. Digitization has created new job opportunities, led to innovation in a specific sector, and led to the growth of the economy, that is, it helped the country's GDP. The government emphasized digitization because it provides transparency, better control, and better job opportunities, as well as easy access to people and an upward movement in the quality of their lives. The study by Strategy & Company (formerly known as Booz & Company) shows that increased digital use and efficient use can increase its GDP. They analyzed that constrained economies achieve a 0.5% increase in GDP per capita for every 10% increase in digitization, while advanced digital economies show a 0.62% increase in per capita GDP for each numerical increase of 10%.

India is known as the power of the software industry and occupies a leading position in the global resource market, but much work remains to be done for India's digital campaign. Digitization will be useful if it can reach the maximum number of people possible, and for this every citizen of the country must be able to easily access the facilities that they not only need to connect to the internet but have the knowledge of digital reading and writing so that they can use the facilities provided to them.

One of the main objectives of India's digital program is the division between well-linked urban hubs and remote rural areas. For this reason, the central government hopes to achieve the full spread of broadband network through 2.5 billion village banks in the country by 2018 according to the Bharat Net program, which aims to provide broadband connectivity to all panchayats in the country, and the panchayats will have an ecosystem that will It strengthens communication and bridges the country's digital divide. India has also started to collaborate with various countries and business organizations (such as Google, Cisco, etc.) to accelerate the digitization process by developing infrastructure, increasing internet access and also converting cities into smart cities. This campaign also got some payment items in the form of free / cheapest mobile data 4G and cheapest broadband Wi-Fi for customers. Reliance Industries's Reliance Jio Infocomm Limited (RJIL) paid the use of the Internet by offering broken packet data rates on the ground, when the Reliance project started, the SIM card was released for free with only 4GB 4G data by providing a copy of the Aadhaar and IMEI card Of your possible 4G, LTE, or VoLTE phones, and after the end of March 2017 at a lower price than all other service providers.

Financial literacy for rural India

According to a survey by Standard & Poor's, more than 76% of Indian adults lack basic financial knowledge and do not understand the most basic financial concepts and basic concepts. Another survey on "Financial Literacy among Students, Young and Retired Employees in India" conducted by IIM-A with support from CITI Foundation revealed that high financial literacy is not widespread among Indians as only less than a quarter of the population has sufficient knowledge of financial matters. There is a lack of understanding among Indians about basic principles of money and family financing, such as compound interest, the effect of inflation on rates of return and prices, and the role of diversification in investments. "In some studies, it has been shown that financial literacy affects a person's financial behavior and thus through appropriate education , They will be motivated to make the right financial decisions, learn about the financial products and services available to them, and it usually accommodates providing and protecting their money.

The latest digitization is a revolution in the way we used banking services and with technological advancement and the interconnection between different services with the services provided by the banking sector, there is a need to accelerate the literacy rate in our country, the literacy rate and digital literacy, and financial literacy since they all together have an impact On the proper use of digitization.

Financial literacy along with computer literacy is essential to mobilizing savings in the economy, putting economic growth, and putting community development on the fast track. Many initiatives have started but their scope has been narrowed or hampered by many factors. But to maintain the pace of digital transformation with the world, we also need to accelerate the pace of digitization along with these basic requirements, knowledge, or basic skills that can hinder or transform us into achieving this comprehensive goal.

Obstacles in the digitization process:

1. Resistance to changing people appears during the emergence of new technology.
2. Building trust between people for change is difficult.
3. Lack of knowledge about its use and benefits.
4. Infrastructure requirements and lack of availability impede people's access to these basic facilities.
5. The main obstacle is the lack of literacy and literacy not only the ability to write a name and make a signature but to understand the changes that are occurring in technology, society and the country in order to improve their conditions.

Conclusion:

Digitization brings innovation, ease of employment, new jobs and growth in the economy. It helps to achieve system transparency and more transparency, as the flow of money in the economy is less, it is the problem of tax evasion, the parallel economy, etc. But with all of these advantages available, it also makes it necessary for people to have basic financial knowledge and push towards the importance of financial knowledge. With help they can protect their money in situations like inflation and depression, and learn about different financial products and services to save for a better future. Digitization can also play an important role in achieving this goal because it can have greater reach to people. By doing this, we can come to the conclusion that new technology needs to be harnessed well, and for this it not only provides but knowledge to use and obtain benefits from it.

References

1. Articles in Financial Express, Economic Times, and Hinduism
2. economictimes.indiatimes.com/markets/expert-view/demonetization-effect-more-and-more-people-are-going-for-digital-Payment-chanda-kochhar / articleshow / 55495397.cms
3. Network Readiness Index 2016 www.weforum.org
4. www.business-standard.com/article/news-ians/disruptive-jio-offers-will-help-digitise-rural-indian-experts-1160901005534_1.html
5. www.digitalindia.gov.in
6. www.deity.gov.in
7. www.dnaindia.com/
8. www.nber.org/papers/w15352.pdf NBER Working Paper Series
9. www.scientificamerican.com
10. www.strategyand.pwc.com/media/file/Strategyand_Maximising-the-Impact-of-Digitization.pdf

ISSN : 2348-7143
December 2019

Recent Hiring Techniques Of It

Dr. Anjali Parag Kalkar

(Principal) IOS, College of Computer Sciences, Pune

Abstract:

In the research, we intended to understand the different methods that a different institution uses to employ staff. We know that employees are the most important resource for an organization. It is responsible for the growth of the organization more than any other resource. Hence, the organization must ensure that the best possible candidate for a job is employed. For this, the organization uses different methods as a software engineer ten years ago was comfortable with understanding Java, and perhaps a second language like C ++, but the number of programming languages you can learn today has grown to include Python, Ruby, Swift, and so on. In the paper, we discussed some of these techniques and trends that the organization uses to hire employees and how you as a job seeker in this technical industry can keep your resume competitive to ensure that you are on the top of the list of new jobs. .

Introduction:

A snapshot of the current technological and engineering employment markets reveal several key trends that create a challenging landscape for employers and employment.

Technology not only changed the way we communicate, exchange information and consume media, but also created jobs in areas we had not imagined for 10 years. Five years ago, a software engineer might have been comfortable understanding Java and possibly a second language, such as C ++. But today, the number of programming languages you can learn has increased to include Python, Ruby, Swift and Objective-C, to name a few. As a job seeker in the technology industry, how can you keep your resume competitive to ensure you are on the top of the new job vacancies list?

In this paper, we intended to examine in detail the current recruitment trends in the IT sector, what age group of candidates the human resources of IT companies are most likely to target, and what they are looking for in the candidates.

The Meaning-

Growth rates in the IT sector are low compared to the past, and this has affected the way human capital is managed in this industry. Information technology has grown into an entity that touches all parts of the business, and organizations must keep pace or be left behind. In addition, various other factors such as the evolution of the types of solutions offered by the sector, the advancement of field and technology elements at the top end of the pyramid, and the automation and adoption of non-linear models make campus recruitment less aggressive. As the number of graduates increases, new appointments are expected to be more efficient.

The economy is improving and organizations are beginning to ease the recruitment freeze and the use of consultants. Indeed, some data show that organizations are beginning to bring in more full-time employees and rely less on consulting services. Some expect this trend to continue in 2015. Moreover, constant changes in technology are being used to compel organizations to employ an employee with the flexibility to adapt to any changes in current technology. All of these requirements are organized and usually looked for in employees and referred to as "employment trends".

Objectives-

The main objective of the paper is to identify current recruitment trends among the leading IT companies. Some of them are listed as follows:

To get to know the age group candidates that IT companies prefer and why?

- To find out which group of candidates (engineers, undergraduate students, graduate students, professionals, etc.) are more likely to get a job in an IT company.
- Knowing the most important skills that IT companies are looking for in employees.
- To find out why IT companies attach more importance to campus locations.

Know how social media helps companies recruit candidates.

Data Analysis-

Candidates from which stream are most preferred by the ITfirms?

Stream	Preference(in percentage)
Engineers	56.00%
Management	14.00%
IT	26.00%
Diploma	4.00%

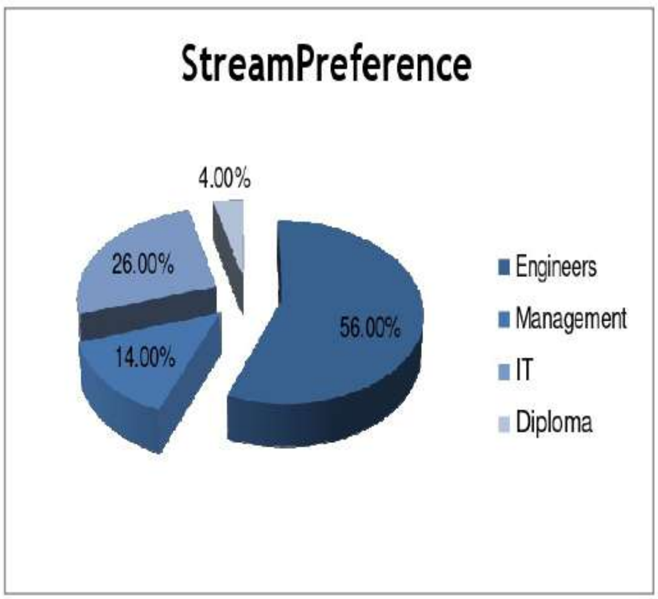

In our survey, we found that engineering sector candidates were the most preferred, followed by IT and management candidates. The main reason for this is that it is often observed that engineers have in-depth technical knowledge compared to others, which is more required in organizations now days.

ISSN : 2348-7143
December 2019

What are the most important skills a tech employees shouldhave?

Skills	Preference(in percentage)
Adaptability	5.00%
Result Orientation and Values	46.00%
Communication	25.00%
Domain Expertise	24.00%

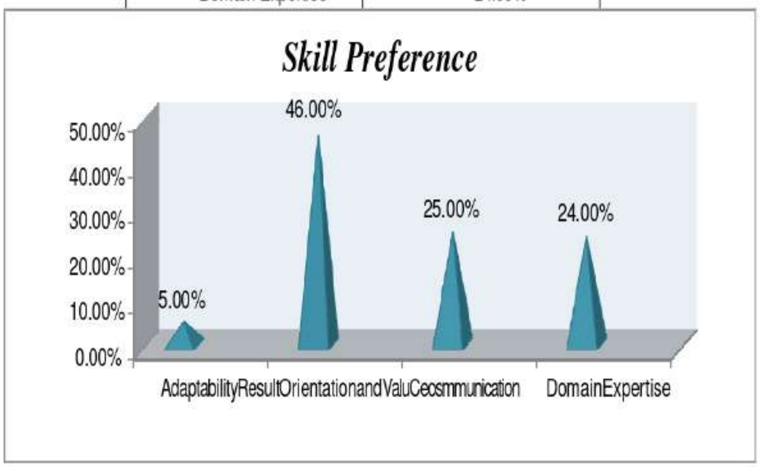

The organizations prefer candidates who are result oriented. Also the candidates must have a good communication skill and domain expertise. They must be expertised in some or the other technologies like Networking, Java Apllication Development, ERP Solutions and so on.

What do you prefer as a primary basis forhiring?

	Preference(in percentage)
Academic Performance	55.00%
Certifications	29.67%
Both	15.33%

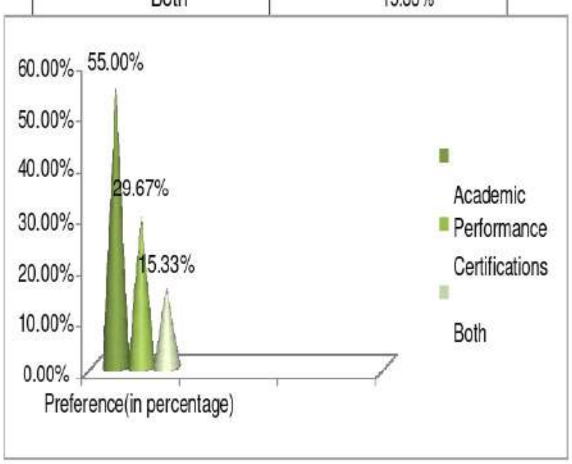

Conclusion:

1) In what type of candidates will be appointed by IT companies, we concluded that engineers topped the list, that is, they prefer more, followed by candidates from the IT sector and managers.
2) Although a few years have passed since the preference of the diploma candidates, their preference has decreased mainly due to changes in technology and the requirements of the organization.
3) Candidates must be able to achieve the desired results, because it is the organization's preferred skill. Organizations look for employees who can achieve the expected results and help achieve the goals and objectives of the organization.
4) Along with being results-oriented, candidates must also have the skill of good communication. Also they must have experience in particulardomain.
5) Most IT companies prefer candidates from the age group 21 to 50, especially in the 20-25 age group, as they prove more active. A person in the 51 to 60 age group is not preferred because companies are less willing to hire candidates for such short periods, unless they have good experience.
6) Most companies want to hire employees with the ability to work in a team. They prefer employees who can prove to be good team members.
7) Candidates from South India are likely to be appointed, especially from the states of Karnataka and Tamil Nadu, where it is often noticed that candidates from these regions have sound technical knowledge and good communication skills.

Recommendations-

1) Besides directing results, communications and field experiences, IT companies must also prefer adaptability and cultural alignment as one of the key skills for employing employees.
2) Candidates must ensure that they are able to express themselves and have experience in a specific field, because these are two of the main skills companies are looking for in unemployed employees
3) Companies should use social media like Facebook as one of the source channels, to advertise their jobs and attract suppliers.
4) Candidates must do some special courses i, e, certificates in some technologiesso currently heading that they have an advantage over other employees.

References:

[1] www.financialexpress.com
[2] www.aon.com
[3] www.insightsdice.com
[4] www.esic.edu

Impact of GST on Indian Economy

Dr.Suraj K.Rodde
Assistant Professor Vidya Bharati Mahavidyalaya, Amravati.

Abstract

GST is an indirect tax for the entire nation, which would make India one single common market. Goods and services tax intends to consume most indirect taxes under one tax system. GST is a single tax on the supply of goods and services, directly from the manufacturer to the consumer. Input tax credits paid at each stage will be available in later stages of adding value, making GST essentially only VAT at each stage. The proposed study is designed to find out the impact on GST on the Indian economy while affecting different sectors. The study is based on secondary data and data collected from various research articles, research journals, newspapers and the Internet.

Key words: GST, GST Council, Indian Economy, India's Tax System

Introduction

The Goods and Services Tax (GST) was first proposed in 1999 during a meeting between then Prime Minister Atal Bihari Vajpayee and his economic advisory committee, which included three former RBI governors IG Patel, Bimal Jalan and C Rangarajan. Vajpayee created a committee chaired by the then finance minister in West Bengal, Asim Dasgupta to design the GST model. After the 2004 general election, during the Congress-led UPA government, then-Finance Secretary P. Chidambaram continued in February 2006 working on the same thing and suggested that GST be introduced by April 1, 2010. In 2014, the NDA government was re-elected to power and was passed The Lok Sabha GST Law on March 29, 2017 and entered into force from July 1, 2017.

GST is governed by the GST Council and its Chairman is the Minister of Finance of India. Taking into account the federal structure of India, there will be two components of GST - Central GST (CGST) and State GST (SGST). Both the center and the states will levy GST simultaneously across the value chain.

Goods and Services Tax (GST) is an indirect tax that was applied in India on July 1, 2017 and was in effect across India that has replaced multiple cascading taxes imposed by central and state governments. It was introduced as the Constitution Law (one hundred and the first amendment) of 2017, after the approval of the draft law amending the Constitution 122. GST is governed by the GST Council and its Chairman is the Minister of Finance of India. Under GST, goods and services are taxed at the following rates: 0%, 5%, 12%, 18%, and 28%. There is a special rate of 0.25% on precious and semi-precious stones and 3% on gold. In addition, a 28% or more GST of 28% applies to a few commodities such as aerated drinks, luxury cars, and tobacco products. The GST was initially proposed to replace a large group of indirect taxes with a uniform tax, and thus was largely prepared to reshape the nation's $ 2 trillion economy. It should be noted that France was the first country to implement GST.

Literature Review

Nishita Gupta stated in her study, GST: Its Impact on the Indian Economy "GST will actually be a significant improvement towards comprehensive indirect tax reforms in India and India will give global tax system and improve tax collection. This will end distortions of differential sectors" Since it will abolish taxes such as central sales tax, statewide sales tax, octree, entry tax, stamp duty, telecom license fees and consumption tax.GST is expected to create a business friendly environment in India, as a result the price levels will decrease and Neutrophils inflation in extra time due to the application of the unified tax rate. More also will improve the financial government where tax collection system will become more transparent, which health makes tax evasion difficult.

Nitin Kumar wrote in his research "GST in India: A way forward that GST is one of the largest tax reforms in India. The basic idea behind this form of tax is to replace existing fees such as VAT, a tax Service, consumption tax, and sales tax by imposing a comprehensive tax on the manufacture and consumption of goods and services in the country The GST is expected to unite the country economically as it will eliminate various forms of taxes that are currently being imposed at different points.

Dr. Umbreich, in his study "GST and its Impact on Startups," says it is expected that GST will unify the country economically as it will eliminate various forms of taxes that are currently being imposed at different points. Based on the NASSCOM Report 2015, this paper also analyzed the impact of the GST on the country's startup and how it affects GDP.

Dr. R. Vasanthagopal, studied "GST in India: a big leap in the indirect tax system", and found that positive effects depend if the GST design is rational and if the balance between the conflicting interests of different stakeholders is made. Moreover, he said, the GST would be the massive paper for the indirect tax system and give new impetus to economic change in India. Moreover, he indicated that GST implementation will be linked as one of the biggest reforms to change the game of Indian government, which will help India to become an economically integrated economy, help reduce business costs and facilitate the smooth movement of goods and services. Local fees.

L. Jalaja states in his study "GST and its Implications for the Indian Economy, suggesting that from the point of view of tax experts, Section 171 of the CGST Act prescribes anti-profit measures to ensure that the available credit is ultimately utilized to the consumer. However, with the change In law and enabling ease of understanding of all evaluations. Anti-profit measures must remain pending for two years. In order to become familiar with the GSTN and related procedures, optional access to interested evaluations is provided to assist them in training and understand GSTN systems. From another point of view from the traders 'point of view, It is suggested that access to the Internet to provide Ide is an obstacle for traders in remote areas of the country until some relaxation is provided in such cases, and for interactive seminars and interactive sessions for one year by the government to clarify and explain the processes and procedures under GST for traders who are not self-evident and also Simultaneously extend deadlines in such cases to provide returns.

Dr. Namita Mishra, in her study, "The Impact of Goods and Services Tax on the Indian Economy", found that a unified tax system would encourage new business and entrepreneurs to engage in the services and industry sector. Goods and services tax is imposed only on the consumption of goods or services, this eliminates economic distortions in taxes between countries and also helps in the free movement of goods, and it also reduces the complexity of taxes. It will also benefit individuals because prices will fall due to GST and a decrease in price leads to increased consumption and a direct increase in GDP. The applicable GST application is also implemented at a time when the policy barrier is removed in all states. Directly, GST will increase investment in foreign direct investment, which increases the country's foreign treasury and indirectly increases employment opportunities. It will boost India's new startups due to its business friendly tax structure.

Meenakshi Pindal and Dinesh Chand Gupta noted in their research paper "The Impact of Goods and Services Tax on the Indian Economy" that GST is at the initial stage in the Indian economy. It will take some time to experience its effects on the Indian economy. The GST mechanism is designed in such a way that it is expected to generate a large amount of revenue for both the central and state governments. For companies, businessmen and service providers, this will be beneficial in the long run. It will bring transparency in the collection of indirect taxes that benefit both the government and the people of India.

Dr. Jashry stated, Kotnal in his research essay "The Impact of" Goods and Services Tax "on E-Commerce and the Indian Economy" The GST is one of the most ambitious and important reforms

that India has ever attempted and will have a long-term impact on India's economy. By eliminating confusion of taxes prevailing in the country's current scenario, is it the res centDDZZZZZZZZZFF BB res tax, interstate taxes, state tax, and local taxes that will be replaced so far by the GST in India. The Indian economy that has been plagued by tax and uncertainty is likely to shift for a long time; the GST is likely to take the offer forward by giving uniformity to the tax system. Most foreign investors have complaints about tax policies.

Objectives of the study

1. To understand the concept of goods and service tax
2. To understand how GST works in India
3. To know the effect of GST in the future.

Research Methodology

The proposed study is descriptive types of research based on secondary data and data gathered from various research articles, research journals, newspapers and the Internet.

The impact of the GST on the Indian economy

Eliminate multiple taxes

The biggest benefit of GST is the abolition of multiple indirect taxes. All existing taxes will not be in the picture. This means that current taxes such as consumption tax, sales tax, value added tax, service tax, turnover tax, etc., will not be applicable, and all of this will be subject to a common tax called GST.

Save more money

For the common man, the applicability of GST means dual-charge removal in the system. This will reduce the prices of goods and services and help the common man to save more money.

Ease of work

GST will come with a one-state tax concept. This will prevent unhealthy competition between countries. It would be helpful to do interstate business.

Easy tax filing and documentation

For a business man, GST will be a blessing. No multiple taxes mean compliance and documentation will be easy. Return deposit, pay taxes, and refund process will easy and hassle free.

Reducing the cascading effect

GST will be applied in all stages from manufacturing to consumption. GST will provide tax subsidy at every stage in the chain. Today at each stage the margin is added and the tax is paid on the full amount, in GST you will have a tax subsidy and the tax will be paid on the margin amount only. This will reduce the effect of the consecutive tax and thus reduce the cost of the product.

More employment

Since GST will reduce the cost of the product, it is expected that the demand for the product will increase and meet the demand, the supply should increase. The increased supply requirements will be dealt with by increasing job opportunities only.

Increase in GDP

As demand grows naturally, production will grow and thus GDP will increase. It is estimated that GDP will grow 1-2% due to GST.

Reducing tax evasion

GST is a single tax that includes different taxes, which makes the system efficient with very few opportunities for corruption and tax evasion.

The most competitive product

Since GST will address the cascading effect of tax and interstate taxes, high logistics cost will make manufacturing more competitive. This will bring an advantage to the business and the consumer.

Increase in revenue

ISSN : 2348-7143
December 2019

GST will replace all 17 indirect taxes with one tax. The increase in demand for products will ultimately lead to an increase in tax revenue for the central and government government. GST is a boon to the Indian economy and common man. It is a welcome step taken by the government.

Conclusion

GST is in the preliminary stage in the Indian economy. It will take some time to experience its effects on the Indian economy. The GST mechanism is designed in such a way that it is expected to generate a large amount of revenue for both the central and state governments. For companies, businessmen and service providers, this will be beneficial in the long run. It will bring transparency in the collection of indirect taxes that benefit both the government and the people of India. A single tax system would encourage companies and new businessmen to get involved in the services and manufacturing sector. Goods and services tax is imposed only on the consumption of goods or services. It will also boost India's new startups.

Reference:

1. Gupta Nishita (2014) CASIRJ, Volume 5, Issue 3 ISSN 2319-9202, GST: Its Impact on the Indian Economy.

2. Goods and Services Tax (GST) - A Step Forward (2013) available at www.articles.economictimes.indiatimes.com

3. Dr. Ambrich (2012) International Journal of Arts, Humanities and Administration, GST and its Impact on Startups

4. Dr. Vasanthagopal. R. (2011), International Journal of Trade, Economy and Finance, Volume 2, Issue 2, April 2011, GST in India: A Big Leap in the Indirect Tax System

5. CA Sadukia Rajkumar, 'Study on Proposed Goods and Services Tax [GST]
India "available at www.taxclubindia.com

6. Dr. Yogesh Kailashandra Agrawal. (2017), "Goods and Services Tax and Its Impact on the Indian Economy." IOSR Journal of Business and Management, 19 (10), 26-30.

7. Dr. Jayashree, R. Kotnal (2017), "The Impact of" Goods and Services Tax "on Indian E-Commerce and Economy" International Journal of Research and Development, Volume 2; No. 6 November 2017, Page No. 16-19

8. L Jalaja (2017), "GST and ITS Implications on Indian Indian", IOSR Journal of Business and Management (IOSR-JBM) e-ISSN: 2278-487X, p -; P0ISSN: 2319-7668 PP 67-73

ISSN : 2348-7143
December 2019

A study of Unemployment in India, Causes and Implication

Prof. Manohar R. Chaudhari

Anand Niktan College, Warora, Chandrapur (Maharashtra) 442907

Abstract

In the thirties of the last century through research conducted by the Department of Business Progress and the Bureau of Statistics, the modern meaning of unemployment appeared. Under this definition, people who do not work but have the ability to actively search for work are listed as unemployed. Unemployment is the biggest problem in the economy. It can also define people who have the ability and skill to work but who cannot find a job in the workforce. There are two main causes of unemployment, that is, the social problem and the wrong government policy. The social problem may be due to the continuous increase in the population, which leads to an increase in the demand for a limited number of jobs. The reason for the government's wrong policy creates an economic problem such as high inflation, company threats, etc.

Introduction

National unemployment is defined as the "percentage of unemployed workers in the total labor force". The term "unemployment" refers to the number of workers who are actively searching for a job and are not currently being paid. Unemployment can also be mentioned as if the person looking for work was unable to get a job because of the mentality of the workers for not meeting the number of working hours and because of the lack of skill ability among the workers. When unemployment separates people from the workforce, there is an opportunity to affect physical and family health. Low unemployment will justify the human cost alone (an important policy priority). But for the wider society, unemployment also includes economic costs. Economic resources are not used, when many people are unemployed but have the ability and want to work and cannot find a job.

The effects of unemployment on the economy

One of the serious problems our country faces is unemployment. It has many impacts on government and companies, and of course the unemployed people themselves in the economy.

The government should:

Less tax revenue - Because few people are employed, according to the worker, their income they will be forced to pay is tax. As a result, government tax revenues will decrease and will have a greater impact on government finances. Economic Growth - Since only a few people work in a job, the goods and services will not be properly produced. As a result, it affects lower production, gross domestic product, government taxes, and adversely affects its finances. High supply-side cost - In an unemployment economy, when a person enters a job, there will be a lack of skill. Therefore, teaching skills are needed in order to employ them in a company. The government will train workers by increasing their spending on worker training and development, which in turn leads to employing a suitable worker to obtain the correct skills used in the modern economy. There arises once again the drain of government finances.

Companies should:

Low cost of wages - in unemployment in the economy, increases the availability of available labor for work. Hence, the cost of employee wages decreases as the employee is less scarce and ready to find a job. Low demand for goods and services - As in the unemployment economy, more people will not get more income. Because of the fear of workers 'wages at work, they have less income. Spending on most goods and services will decrease automatically. As a result, companies will incur low sales and there will be a decrease in profits. High training costs - When a new employee enters the field of work, training is needed because after a long time he may enter a workforce. Training new employees will bear a high cost of training.

On people:

Low standard of living - In the event of unemployment in the economy, when a person with a low income suffers, this reduces purchasing power as there is loss of income that will directly affect the low standard of living. Loss of skills - When a person enters a workplace in an unemployed economy and starts working without knowing the skills and jobs, there are opportunities for the person to start losing his skills and ability to work, and he will stop working. Because of a lack of skills, companies will need to spend money to retrain them. Loss of confidence - there will be a loss of confidence in the ability of employees and also suffer from stress and depression because employees are unemployed.

Other factors, seasonal cultivation

Rapid population growth
Depressed workers
Gross Domestic Product (GDP)
Poor goods
• Man power
• Regular goods
Insufficient recruitment planning
Defective education
Preventing the economy from unemployment

Based on the club's report, the government of India has taken the following measures to prevent unemployment:

Rural works program:

This program was to build civil works of a permanent nature such as rural housing, and road construction.

Agricultural service centers:

It focuses on helping establish a workshop, organizing agricultural machinery, and technical services that provide self-help to the unemployed.

Rural employment crash program:

The main objective of this scheme is to generate additional job opportunities through a network of rural projects. Other solutions to unemployment in the economy are:

1. Control the rise in the population of our country. The government should motivate people to form small families.

2. The quality of Indian education must be improved. Before completing an education, appropriate practical knowledge must be given so that people know it before entering the field.

3. Rapid manufacturing must be established.

The National Program for Rural Employment:

This program was established in 1980 and was a 50% central organized program. It aims to boost rural infrastructure by creating community assets. Pradhan Mantry Grammujug Yogana. It started in 2001. Its goal is to make village-level development in some critical areas. For example. Health, Primary Education and Drinking Water aiming to improve the standard of living in rural areas and provide job opportunities.

The current state of unemployment in the economy The current unemployment rate has fallen to 4.6%. This is close to the current normal rate of unemployment. If unemployment is less than this, companies will not be able to find enough staff to continue operating at full capacity. The future of work will be in danger. The real unemployment rate is 9.3%. It includes those who are underemployed. People who have given up on work. It is included in the real unemployment rate.

2016 unemployment rates in a wise month

January and February: the unemployment rate fell to 4.9%. Mining and manufacturing losses have been offset by gains in the construction, retail, healthcare, and leisure / hospitality sectors.
March and April: The unemployment rate increased slightly to 5.0%. May: The unemployment rate fell to 4.7%.
June, July, and August: The unemployment rate was 4.9%.
September: The unemployment rate rose to 5.0%.
October - the rate returned to 4.9%.

This indicates that the current rate fell to 4.9 from 9.3. The current situation is balanced. In India it is less than anywhere else and is only 2.7 per cent. Because India is a developing country, most people of working age in India cannot be unemployed. Consequently, the official unemployment rate in India is very low. But in the event that the unemployment rate of the growing workforce declines steadily, the country faces more challenges in providing regular jobs for employees. Because of the lack of education or sufficient skills, workers in the workforce have fewer than 30% who have completed secondary education, and less than 10% have received any type of training. Consequently, the high unemployment rates faced by educated youth. Since quality of employment is scarce in India, access to regular jobs is very uneven among social groups and across regions. The charts below illustrate the main employment challenges facing the country.

Conclusion

An unemployed person suffers from loss of income and stress. An economy with high unemployment rates suffers from the opportunity cost of unused resources. The adult population can be divided into those in the labor force and those outside the labor force. In contrast, workers in the workforce are divided into employees and unemployed. Unemployed people can be counted even when the person is unemployed, willing, able to work, looking for a job and actively searching for them. Otherwise, a person without a job is counted as outside the workforce. The unemployment rate is defined as the number of unemployed people divided by the number of people in the workforce.

References:

1. https://www.wikipedia.org/
2. www.google.com
3. www.ijesrr.org/publication
4. www.academia.edu/
5. www.researchgate.net

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

Inclusive and sustainable growth in India

Dr.Ashwini Manik Vatharkar
Department of Humanities (Economics)
IOS, College of Computer Science, Pune Maharashtra

Introduction:

Since more than half of the workforce is still working in agriculture to earn their livelihoods and employment opportunities, agriculture remains a major sector of the Indian economy, despite its low share of national GDP in recent years. The rapid growth of the non-agricultural sectors, especially services, in the post-reforms period failed to accelerate agricultural growth or reduce poverty. Over the past two decades, Indian agriculture has faced major challenges such as slow growth, degradation of natural resources, equity between sectors, and between regions, low input efficiency, etc. In this context, this paper analyzes the trends of the agricultural share in GDP and examines the public expenditures incurred since the Sixth Plan period

Objectives of the study:

The following objectives are identified in this study

1. To analyze trends in the share of agriculture in the GDP of the economy
2. Examination of government overheads incurred before and after the reform period

Study methodology:

Three criteria were defined in this study to know trends in agriculture and the role of the spending period plan for agricultural development, i.e. the share of GDP, the area of participation - production and the spending plan. The study is based on secondary data. Secondary data is collected from the numbers published in the documents of the Twelfth Plan.

Agricultural development performance:

The agriculture sector is the mainstay of the Indian economy, contributing about 15 percent of the national gross domestic product, and more importantly, about half of India's population is totally or largely dependent on agriculture and related activities for their livelihood (Israeli government, 2011). The contribution of the agricultural sector to GDP has continued to decline over the years, while the contribution of other sectors, especially services, has increased. In 1950-1971, agriculture contributed about 55 percent of GDP, dropping to 31.4 percent and 14.6 percent in 1990-1991 and 2009-2010 (at prices 2004-2005), respectively (CSO, 2011). However, agriculture remains a major source of employment, absorbing about 52 percent of the total national workforce in 2004-2005, after it was about 70 percent in 1971. The share of agricultural exports in total exports

The value decreased from about 18.5% in the period 1990-1991 to about 10.6% in 2009-2010, while the share of agricultural imports in total national imports increased from 2.8% in the period 1990-1991 and reached 8.2% in the period 1998-1999 . About 4.4 percent in 2009-10 (Israeli government, 2011a).

The above graph presents the average growth rate of agriculture and non-agriculture GDP during the last three decades. The results clearly show that

1. The growth rate of real agricultural GDP decelerated (5.8% in 8th Five Year Plan to about 2.5% in Tenth Plan) while that of non-agriculture GDP increased significantly from 5.4 percent to 9.3 percent during the same period.

2. The ratio of growth rate of real agricultural GDP to that of total real non-agriculture GDP was lowest (0.27) in X Five Year Plan period compared to that in VIII Five Year Plan period (1.07), indicating deceleration in agricultural growth compared with

ISSN : 2348-7143
December 2019

Non agricultural GDP. However, there is definite growth recovery in agricultural sectorduring XI Plan.

CHANGING SHARES OF AREA & PRODUCTION OF MAJOR CROPS:

Table 1.
Trends in area and Production of Major crops
During TE 1983-84 to TE 2008-09

Crops	Area in Million Hectares			Production in million tones		
	1983-84	1993-94	2009-10	1983-84	1993-94	2009-10
Rice	40.1	42.3	43.8	53.5	75.9	95.0
Wheat	23.5	24.3	28.1	41.9	57.6	80.0
Coarse cereals	41.5	33.6	27.9	30.9	31.1	38.2
Pulses	23.4	22.4	23.0	12.1	12.7	14.6
Foodgrains	128.5	122.6	122.8	138.4	177.4	227.8
Oilseeds	18.5	26.0	26.8	11.6	20.1	27.5
Sugarcane	3.2	3.6	4.6	183.3	237.2	303.7
Fruits & vegetables	5.1	8.3	13.6	-	95.6	188.7
Condiments & spices	2.2	2.3	2.6	-	2.5	4.15
Cotton	7.9	7.5	9.7	7.3	10.6	24.1
Net area sown	142.0	142.2	140.8	-	-	-
Total cropped area	176.4	184.8	194.0	-	-	-

Source: Government of India (2010a)

Data analysis shows this

1. During the past three decades, the net cultivated area decreased from 142 million hectares to 140.8 million hectares in 2008-2009.
2. While the total crop area increased from 176.4 million hectares to 194 million hectares during the same period.

3- The area under food grains decreased by about 6 million hectares between 1983 and 1984 and 2009-2010, and this decrease in the area of food grains reduced the share of food grains in the total crop area from about 73 percent in the period 1983-84 to about 63.8 percent In the year 2007 -08.

ISSN : 2348-7143
December 2019

4- The area under the legumes remained approximately stagnant by about 23 million hectares, while the area under wheat increased by 4.6 million hectares, and rice by 3.7 million hectares.
5. The biggest loser was coarse grains, as the cultivated area decreased from 41.5 million hectares in the period 1983-84 to 33.6 million hectares in the period 1993-1994 and 27.9 million hectares in the 2008-2009 period. The share of coarse grains in total crop area fell from 23.7 percent in the early 1980s to 14.8 percent in 2007-08.

Public spending trends:

Dr. Babashab Ambedkar wrote in his book on agricultural development in 1930 that investment in the agricultural sector is needed by policymakers to develop agriculture in India. There is a need to withstand public spending in agriculture to bring about technical change in agriculture and increase agricultural growth. In order to achieve growth in excess of 4- 4.5 percent in the agriculture sector, there is a need to increase investment in agriculture. The trends of public sector spending on agriculture and related sectors, irrigation, flood control and rural development have been analyzed during the past three decades. The share of spending on agricultural research and education in total spending and trends in food and fertilizer subsidies is also examined.

Table-2
Trends of Public Expenditure on Agriculture allied sector
(% to Total Public Expenditure)

	VI Plan	VII Plan	VIII Plan	IX Plan	X Plan	XI Plan
Agriculture & allied sector	6.1	5.8	5.1	4.5	4.5	4.4
Rural development	6.4	7.0	8.3	6.9	9.2	9.0
Irrigation & flood control	10.0	7.6	6.5	7.7	8.1	7.2
Agri., irrig. & flood control & rural development	23.9	22.0	20.9	19.9	23.0	21.8
Agriculture research & education (% of total agri. &allied sector)	9.6	6.7	5.2	10.4	12.0	15.9
Food & fertilizer subsidy (%of total expenditure)	7.7	11.0	10.5	11.8	16.3	17.1

Source: GoI (2008), GoI (2010a), and GoI (2011a)

It is clear that there has been a significant decrease in the allocation of public spending on agriculture as a percentage of total public spending during the post-reform period compared to that in the pre-reform period (Desai and Namboodiri 1997). The data in the above table shows that

1. The share of public spending on agriculture and related sectors decreased from about 6.1 percent in the Sixth Plan to about 4.4 percent in the Eleventh Plan.

2. Irrigation, which is a key input to agricultural growth, spending has also seen a downward trend (10% in Plan VI to about 8% in Plan X).

3. However, the share of public sector expenditures in rural development in total spending increased from 6.4 percent in VI to 9.2 percent in Plan C.

4- Spending on food and fertilizer subsidies increased significantly from 6.7 percent in the Sixth Plan to about 16 percent in the Eleventh Plan.

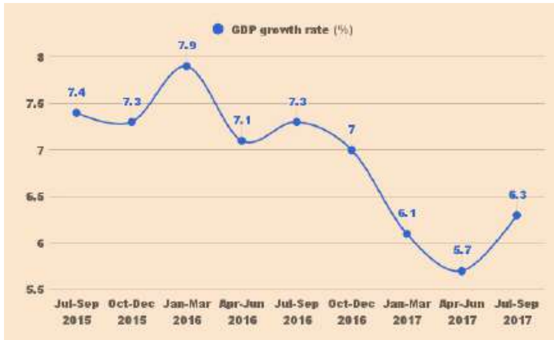

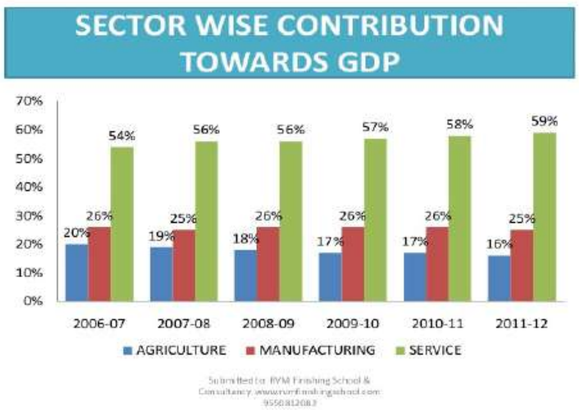

Two main reasons for reducing the public sector's share of spending under agriculture and allies Activities are: one, greater public spending on rural development plans such as Mahatma Gandhi National Employment Guarantee Act. (MNREGA), and other rural areas Development programs, poverty alleviation, and increased food spending And fertilizer support. It is interesting to note that public spending on agricultural research is Education as a proportion of total spending on agriculture and related sectors, which decreased During the seventh and eighth plans, a significant increase during the subsequent plan periods. However,

Public spending on agricultural research, education, and extension is around 0.6-0.7 percent of Agricultural GDP (Chand et al. 2011), which is much lower than International Standard 2percent.

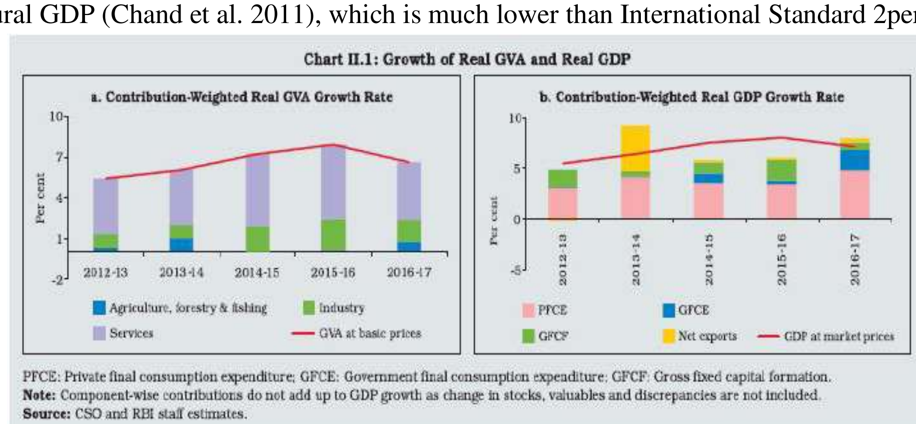

Conclusion

It is noted that there is a need to bear more spending in agriculture and allied sectors

Increase the share of agriculture in our country's GDP. Policy holders of the Twelfth Plan may Consider these issues while implementing the expense plan.

References:

1. Shala, c. 46, No. 26 and 27, June 25, p.
2. Chand, Ramesh, P A Lakshmi Prasanna and Aruna Singh (2011), "The Farm's Size Productivity: Understand smallholders' strengths and improve their capabilities Livelihoods, "Economic and Political Weekly, Vol. XLVI, No. 26 and 27, June 25, pp. 5-11.
3. FAO, FAOSTAT Database. Source: www.fao.org
4. Golait Ramesh (2007), "Current Issues in Agricultural Credit in India: An Assessment", Reserve Bank of India, Cross Notes, Vol. 28, No. 1, Summer 2007, Reserve Bank of India, Mumbai

RESEARCH JOURNEY

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

Role of Reserve Bank of India in the Development of Indian Economy

Dr.Kavita Devanand Makarwar
Research Scholar
Department of Economics Sant Gadge Baba Amravati University,Amravati

Abstract

The Reserve Bank of India (RBI) is the central bank of India, which controls the problem and supply of the Indian rupee. RBI is the regulator of all banking in India. RBI plays an important role in the development strategy of the government of India. RBI regulates commercial banks and non-bank financial companies that work in India. Serves as leader of the banking system and the money market. Regulates the money supply and credit in the country. The RBI carries out the monetary policy of India and exercises supervision and control over banks and non-bank financial companies in India. RBI was created in 1935 under the Reserve Bank of India Act, 1934. This document has as its main objective to discuss the evolution, role, functions and contribution of the Reserve Bank of India towards the development of Indian economy

Keywords: Reserve Bank of India (RBI), Role, Development, Economy of India.

Introduction

The Reserve Bank of India (RBI) is the central bank of India, which controls the problem and supply of the Indian rupee. RBI is the regulator of all banking in India. RBI plays an important role in the development strategy of the government of India. RBI regulates commercial banks and non-bank financial companies that work in India. Serves as leader of the banking system and the money market. Regulates the money supply and credit in the country. The RBI carries out the monetary policy of India and exercises supervision and control over banks and non-bank financial companies in India. RBI was created in 1935 under the Reserve Bank of India Act of 1934. Initially, the Reserve Bank of India was a private shareholder company that was nationalized in 1949. Its affairs are governed by the Central Board of Directors appointed by the Government of India. . Since its creation, the Reserve Bank of India had played an important role in the development of the Indian economy.

Evolution

The Royal Commission of Coins and Finance of India, appointed on August 25, 1925, suggested the establishment of the Central Bank in India, later the Research Committee of the Central Bank of India, 1931, emphasized the establishment of the Central Bank in India. The Bank Reserve was established on April 1, 1935 under the Reserve Bank of India Act of 1934. The main objective of the Reserve of India is to "regulate the issuance of banknotes and the maintenance of reserves. in order to ensure monetary stability in India and in general to operate the currency any credit system of the country for your benefit "

The functions

The central bank of any country performs many functions, such as monitoring monetary policy, issuing currencies, managing currencies, working as a bank for the government and as a banker for scheduled commercial banks. It also works for the general economic growth of the country. The preamble of the Reserve Bank of India describes its main functions as:

.. to regulate the issuance of banknotes and the maintenance of reserves in order to ensure monetary stability in India and, in general, to operate the country's currency and credit system for its benefit.

Supervision Financial supervision The main objective of RBI is to carry out a consolidated supervision of the financial sector that includes commercial banks, financial institutions and non-bank financial companies. The board is constituted by the co-optation of four directors of the Central Board

ISSN : 2348-7143
December 2019

as members for a period of two years and is chaired by the governor. The vice governors of the reserve bank are ex officio members. A vice governor, usually the vice governor in charge of banking regulation and supervision, is appointed vice chairman of the board. The meeting should meet normally once a month. Consider inspection reports and other supervisory issues submitted by supervisory departments.

 Regulator and supervisor of the financial system The institution is also the regulator and supervisor of the financial system and prescribes broad parameters of banking operations within which the country's banking and financial system operates. Its objectives are to maintain public confidence in the system, protect the interest of depositors and provide profitable banking services to the public. The Bank of the Reserve Bank of India (RBI) has formulated the Ombudsman's Plan to address the bank's customer complaints. The RBI controls the money supply, monitors economic indicators such as gross domestic product and has to decide the design of rupee bills and coins.

 Regulator and supervisor of payment and settlement systems Payment and settlement systems play an important role in improving overall economic efficiency. The Payment and Settlement Systems Act of 2007 (PSS Act) gives the Reserve Bank the supervisory authority, including regulation and supervision, for the country's payment and settlement systems. In this role, the RBI focuses on the development and operation of safe and efficient payment and settlement mechanisms. Two payment systems of National Electronic Funds Transfer (NEFT) and Gross Liquidation in Real Time (RTGS) allow individuals, companies and companies to transfer funds from one bank to another. These facilities can only be used to transfer money within the country.

 Banker and debt manager with the government. Just as people need a bank to carry out their financial transactions effectively and efficiently, governments also need a bank to carry out their financial transactions. The RBI fulfills this purpose for the Government of India (GoI). As a GoI banker, the RBI maintains its accounts, receives payments and makes payments outside these accounts. The RBI also helps GoI raise money from the public by issuing bonds and securities approved by the government. In September 2019, a decision was made at the RBI directors meeting to change the RBI financial accounting year to March-April to align with the central government calendar instead of the current year from June to July.

 Currency management The central bank manages to achieve different objectives of the Currency Management Act of 1999. Its objective is to facilitate foreign trade and payment and promote the development and orderly maintenance of the currency market in India. With the growing integration of the Indian economy with the global economy derived from increased trade and capital flows, the foreign exchange market has evolved as a key segment of the Indian financial market and the RBI has an important role to play in regulation and management of this segment. . The RBI manages the nation's foreign exchange and gold reserves.

 Currency issuance In addition to the Government of India, the Reserve Bank of India is the only agency authorized to issue banknotes in India. The bank also destroys the banknotes when they are not suitable for circulation. All money issued by the central bank is your monetary responsibility, that is, the central bank is required to back the currency with assets of equal value, to improve public confidence in paper money. The objectives are to issue bills and give the public an adequate supply of them, keep the currency and the credit system of the country to use it to its best advantage and maintain reserves. The RBI maintains the economic structure of the country so that it can achieve the objective of price stability and economic development because both objectives are diverse in themselves.

 Banker's bank Reserve Bank of India also functions as a central bank where commercial banks are account holders and can deposit money. RBI maintains bank accounts of all scheduled banks. Commercial banks create credit. It is the duty of the RBI to control the credit through the CRR, the bank rate and open market operations. As a bank, the RBI facilitates clearing checks between

commercial banks and helps transfer funds between banks. You can grant financial adaptations to program banks. It acts as the lender of last resort by providing emergency advances to banks.

 The RBI banking system regulator has the responsibility of regulating the nation's financial system. As the regulator and supervisor of the Indian banking system, he guarantees financial stability and public confidence in the banking system. RBI uses methods such as on-site inspections, off-site surveillance, scrutiny and periodic meetings to monitor new bank licenses, establish capital requirements and regulate interest rates in specific areas. RBI is currently focusing on the implementation of standards.

 Detection of counterfeit currency To curb the problem of counterfeit money in India, RBI has launched a website to raise awareness among the masses about counterfeit banknotes in the market. www.paisaboltahai.rbi.org.in provides information on the identification of counterfeit currency.

Role Development function The central bank must perform a wide range of promotional functions to support national objectives and industries. The RBI faces many intersectoral and local problems related to inflation. Some of these problems are the result of the dominant part of the public sector. The key tools in this effort include priority loans for the sector, such as agriculture, micro and small businesses (MSE), housing and education. RBI works to strengthen and support small local banks and encourage banks to open branches in rural areas to include a large part of society in the banking network.

Relacionadas Related functions The RBI is also a government banker and performs the function of commercial banking for central and state governments. He also acts as your banker. The National Housing Bank (NHB) was established in 1988 to promote the acquisition of private real estate. The institution also maintains bank accounts of all scheduled banks. RBI, on August 7, 2012, said India's banking system is tough enough to face the stress caused by the drought because of this year's poor monsoon.

 Currency Custodian The Reserve Bank has custody of the country's international currency reserves, and this allows it to cope with the crisis related to the adverse position of the balance of payments.

Reserve Bank of India plays an important role in development economics

RBI functions as the monetary authority of India and there monetary policy operates. The Reserve Bank of India announces monetary policy every year in April. This is followed by three quarterly reviews in July, October and January. But, RBI at its discretion may announce the measures at any time. The Annual Monetary Policy is composed of two parts, namely. Part A: macroeconomic and monetary developments; Part B: Actions taken and new political measures. The RBI monetary policy addresses almost all other vital issues, such as financial stability, financial markets, interest rates, credit delivery, regulatory standards, financial inclusion and institutional developments, etc.

Recently, the Monetary Policy Committee has reduced the repos rate by 25 basis points; No. 35, as they did last time in August, not 50 basis points as some enthusiasts have been urging. This effectively says, look, friend, I would help you if I could, and here are 25 basic points for you to know that I'm serious, but I really can't do much, you have to get help from somewhere else. It is not that the RBI does not know that things are wrong. The Monetary Policy Report analyzes the global economy and internal data to conclude that this year's growth is probably only 6.1%, instead of the 6.9% expected (with love) only two months ago. But the reality is that there was an excess of liquidity in the system in August and September. The weighted average rate in the call money market has been below the repose rate for most of the first six months of the current fiscal year, which is the clearest sign that liquidity is adequate and does not limit the economic activity.

As people in the market know, banks do not want to lend, unless the borrower has collateral collateral and the banker who grants the loan can satisfy an itinerant officer of the Surveillance

ISSN : 2348-7143
December 2019

Commission / Compliance Office / CBI, who is interested why and from which the transaction, 300% of the loan did not represent any risk to the bank.

It is not that the RBI does not know that things are wrong. The Monetary Policy Report analyzes the global economy and internal data to conclude that this year's growth is probably only 6.1%, instead of the 6.9% expected (with love) only two months ago. But the reality is that there was an excess of liquidity in the system in August and September. The weighted average rate in the call money market has been below the repose rate for most of the first six months of the current fiscal year, which is the clearest sign that liquidity is adequate and does not limit the economic activity. The transmission of the previous rate cuts to the banks' interest rates has been late.

So, if the RBI feels that it cannot do anything to boost growth, can nothing be done? "Since inflation is expected to remain below the target in the remaining period of 2019-20 and the first quarter: 2020-21, there is a political space to address these growth concerns by revitalizing domestic demand within the mandate of Flexible inflation goals. It is in this context that the MPC decided to continue with an accommodative stance, whenever necessary to reactivate growth, while ensuring that inflation remains within the objective. "

There is scope for political action to revitalize demand, but RBI policy is limited to making liquidity available when the demand for liquidity increases. Then, your posture will be accommodative. The RBI has thrown the ball firmly on the government court. The government has already taken some substantial measures through corporate tax rate cuts. Will companies incorporate new subsidiaries and establish new manufacturing facilities to take advantage of the 17% tax rate? The natural instinct of the Indian promoter would be to establish a new subsidiary and transfer existing assets to the new unit and attempt to claim tax benefits for ongoing operations. Suppose that the tax collector stops this subversion of the objective of promoting new investments. Will the industry establish a new capacity? Finally, yes. **But the RBI survey shows that capacity utilization, seasonally adjusted, is only slightly more than 74%.**

Conclusion

The development function of reserve banks includes guaranteeing credit to the productive sectors of the economy, creating institutions to build financial infrastructure and expanding access to affordable financial services. It also plays an active role in encouraging efficient customer service throughout the banking industry, as well as extending the banking service to all, through the drive to financial inclusion. However, the RBI has to work hard, together with Sebi and the government, to create a viable market for corporate bonds, so that liquidity mediation to investment projects can be carried out efficiently. Banks must be recapitalized and bankers 'seats displaced under Damocles' sword of criminal suspicion of any bank decision.

Reference:

1. https://www.ripublication.com/ijbamspl17/ijbamv7n2spl_05.pdf

2. https://www.mbauniverse.com/content/rbi-monetary-authority-india-role-credit-control-tools-how-it-impacts-indian-economy

3. https://economictimes.indiatimes.com/news/economy/policy/growth-not-my-baby-says-the-rbi/articleshow/71443264.cms

4. Barman R. B. and Samanta G. P "Bank services price index: an exploratory analysis for India" (www.financialindia.com)

5. Das, Abhima, Ghosh, Saibal (2006) "Financial deregulation and efficiency: an empirical analysis of Indian banks during the post-reform period" Review of the financial economy;

(Sep2006, Vol. 15 Edition 3), (Pg193-221)

6. Hyde Dr. Anukool Manish (2007) "A study of optimism learned in nationalized banks and private banks" BVIMR Management Edge (Vol. 3 No. 2, January-June 2007) (Pg: 26-32)

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार

प्रा. प्रमोद स. घोनमोडे
राजे विश्वेश्वरराव कला–वाणिज्य महाविद्यालय भामरागड जि गडचिरोली

परकिय साम्राज्य सत्तेच्या चलन व्यापार व आर्थिक धोरणामुळे या देशातील सामान्य जनतेवर कसा अन्याय होतो, तिची लुट होते आणि आर्थिक विकासाचा पाया कसा भक्कमपणे घातला जात नाही, याविषयी दादाभाई नवरोजी, न्यायमुर्ती रानडे, रमेशचंद्र दत्त, जी. व्ही. जोशी, नामदार गोखले, डिग्बी इत्यादींनी लेख, ग्रंथ, भाषणे व आयोगापुढील साक्षी इत्यादींच्या रूपाने बरेच लिखान केले होते. या पुढाऱ्यांची जी राष्ट्रवादी दृष्टी प्रकट झाली आहे. तशीच ती बाबासाहेबांच्या लिखाणातही प्रकट झाली आहे. हुंडणावळीचा दर हा भारतात कसा अन्यायकारक होता याचे विवेचन लोकमान्य टिळकांनी एक लेखमाला लिहुनच स्पष्ट केले होते. सर्व पुढाऱ्यांची देशहिताची दृष्टी होती तशीच ती बाबासाहेबांची होती.

ईस्ट इंडिया कंपनीचा कारभार व अर्थव्यवहार या प्रबंधात डॉ. आंबेडकर यांनी ईस्ट इंडिया कंपनीने सर्व जमीन सरकारी तर कोठे रयतवारी पध्दती अंमलात आणली. जमीनदारी पध्दतीत कायम सारा होता तर रयतवारी? यांनी हे दाखवून दिले आहे की, त्यावेळी ईस्ट इंडिया कंपनीने कोठे ९० टक्के तर कोठे ८० टक्के सारा वसूल केला. तो मोगल काळात होता. त्या प्रमाणे असला तरी, मोगलांनी इतर अनेक कर बसविले नव्हते की, जे कंपनीने बसविले. त्यामुळे लोकांवरील करांचा बोजा कंपनीच्या काळात आणि नंतर ब्रिटीश सरकारच्या राजवटीत डोईजड झाला. महसूल व मीठासकट अनेक वस्तुवरील कर वाढले खरे पण येथे खर्च किती व कसा होत होता? बाबासाहेबांनी या संदर्भात जॉन ब्राईट यांच्या भाषणातील बोलका उतारा दिला आहे. एका इंग्लिश परगण्यात रस्त्यावर जेवढा खर्च होतो तितका ईस्ट इंडिया कंपनीने तिच्या ताब्यातील भारतात केला नव्हता. तसेच एकट्या मॅचेस्टर शहराच्या पाणी पुरवठ्यावर जेवढा खर्च करण्यात आला. तेवढा सर्व भारतातही १८३४ ते १८४८ या चौदा वर्षाच्या काळात झाला नव्हता. रस्ते, कालवे, पाणि पुरवठा इत्यादीवर अधिक खर्च करण्याची आवश्यकता तत्कालिन काही ब्रिटिशही प्रतिपादन करीत असत.

न्यायमुर्ती रानडे यांनी जेथे रयतवारी पध्दती होती तेथे जमीनदारी आणावी असे म्हटले नव्हते. त्यांनी महसूलाची रक्कम कायम करावी आणि वारंवार ती बदलु नये असे प्रतिपादन केले होते. बाबासाहेबांनी सरकारी खर्चाची तपासणी करून हे दाखवून दिले की, ईस्ट इंडिया कंपनीने आपल्या खजिन्यात विविध करांच्या रूपाने अधिक पैसे येईल हे पाहिले, पण त्याचबरोबर तिचा कारभारावरील खर्च वाढत गेला. त्यातच अधिकाधिक मुलुख पादाक्रांत करण्यासाठी कंपनीने जे कर्ज काढले होते ते येथल्याच लोकांवर बसविले म्हणजे भारताचे भूप्रदेश काबीज करण्यासाठी भारतीयांच्याच पैशाचा वापर झाला. या कर्जातील वाटा ब्रिटीश सरकारने उचलावा अशी मागणी झाली होती. पण ब्रिटीश पार्लमेंटने ती अमान्य केली.

ईस्ट इंडिया कंपनीचे राज्य प्रथम बंगालवर स्थापण झाले. मग मद्रास व नंतर मुंबई, कलकत्ता ही बंगालची राजधानी होती. त्याप्रमाणे बाकीच्या दोन प्रांतावर व नंतर इतर प्रांतावर राज्य करणाऱ्या गव्हर्नरांचा वरिष्ठ जो गव्हर्नर जनरल हा ही कलकत्यात होता. १७२६ मध्ये इंग्लिश कायद्याचा अंमल सुरू झाला. तरी काही प्रांताचे गव्हर्नर आपल्या मंडळाच्या मदतीने स्वतंत्र कायदे व नियम करीत होते. पण कंपनीचा पसारा वाढत गेला तेव्हा प्रांताच्या गव्हर्नरांना मोकडीक देणे अनिष्ठ वाटू लागले. १८३३ मध्ये साम्राज्य सत्ता प्रस्थापित झाली..

ही सत्ता स्थापण झाल्यावर केंद्राकडे महसूल देऊन तो प्रांतांना वाटण्याची पध्दती आली. केंद्राच्या परवाणगीशिवाय नव्या अधिकारांच्या जागा तयार करू नयेत व पगार आणि भत्ते देऊ नयेत. अशी व्यवस्था करण्यात आली. डॉ. आंबेडकर यांनी यासंबंधात असा अभिप्राय दिला आहे की, राजकीय व लष्करी दृष्ट्या या व्यवस्थेचे काहीही फायदे झाले असले तरी मुळातच अर्थसंचय कमी असल्यामुळे तुटपुंजेपणाचे जे तोटे होतात ते अधिक जाणवू लागले. सरकारने अबकारी कर व जकाती बसविल्या पण यामुळे व्यापार आणि उद्योग यांच्या वाढित अडथळे आले. त्यांची वाढ होईना. यामुळे या जकाती व करांपासून सरकारी तिजोरीत मोठ्या प्रमाणात भर पडत नव्हती. १८५७ नंतर आर्थिक परिस्थिती अधिकाधिक बिकट होत गेली.

या स्थितीत सर्व देश केन्द्रशासित ठेवावा हा एक विचारप्रवाह होता. विकेन्द्रीकरण करून संघराज्याचे स्वरूप देणे हा दुसरा होता. दुसरा विचार प्रबळ झाला असता तर अमेरिकन घटनेप्रमाणे राज्ये मोठ्या प्रमाणावर स्वायत्त झाली असती. न्यायमूर्ती रानडे यांनी भारताची भावी घटना संघराज्यात्मक असावी असे एका ठिकाणी म्हटले होते. पण अमेरिका, जर्मनी इत्यादी ज्या देशात अशी घटना होती तिच्या अंमलबजावनीबाबत येथे पूर्ण माहिती नव्हती. तेथेही हा प्रयोग प्रथमावस्थेत

होता. भारतीय नेत्यांनाही एकसंघ राज्याची घटना अधिक मान्य होती. संघराज्यापेक्षा केंद्रानुवर्ती राजवट आल्यामुळे आर्थिक स्थिती सुधारण्यास मदत झाली असे नव्हे, हे डॉ.आंबेडकर यांनी आकडेवारीसह दाखवून दिले आहे.

''दी प्रॉब्लेम ऑफ दी रूपी", चलन व अर्थव्यवहार इत्यादीसंबंधातील बाबासाहेबांचे लिखाण हे तत्कालीन रूपयाचा पौंडाशी असलेला हुंडणावळीचा दर याबद्‌दल उहापोह करणारे आहे. त्यांनी येथील चलनाचा इतिहास वर्णन केलेला आहे. हुंडणावळीसाठी कोणते प्रमाण वापरावयाचे याला अर्थशास्त्रज्ञ केन्स यांनी महत्व दिले होते. बाबासाहेब त्यांच्याशी सहमत नव्हते. त्यांचे म्हणणे असे होते की, रूपयाची क्रयशक्ती काय याला अधिक महत्व आहे. जोपर्यंत ही

क्रयशक्ती वाढत नाही तोपर्यंत रूपया स्थिर होणार नाही असे त्यांचे प्रतिपादन होते. इंग्लडने सोने हे प्रमाण माणले होते आणि भारतात सोने व रूपया असे दोन्ही चलन होते. ब्रिटिशांनी एक चलन आणले. पण एकाच धातुचे करण्याचे कारण नव्हते.असे डॉ. आंबेडकरांचे मत होते.

रूपया हा चलनात आला आणि सोन्याची नाणी बंद झाली. ब्रिटिश पौंड खरेदी करण्यासाठी जेवढे रूपये लागत त्यात बदल होत गेला व अधिक रूपये मोजावे लागू लागत. त्यामुळे तेथला व्यापार वाढू शकला नाही, त्यावर विपरीत परिणाम झाला. काही देशांनी सुवर्णप्रमाण माणले होते, तर काहींनी रूपे, या दोघांतील विनीमय दर नियंत्रीत करणे आवश्यक होते. पण तेझाले नाही. डॉ. आंबेडकरांनी हा सर्व विषय तात्विक व व्यावहारिक अशा दोन्ही पातळ्यांवर हाताळला असुन त्यांच्या पध्दतीप्रमाणे त्यांनी आपला युक्तीवाद आकडेवारी आणि यासंबंधाच्या विविध मतांचा परामर्ष घेऊन केला आहे.

सामाजिक न्यायाची भुमिका मांडतांना त्यांती खोती नष्ट करण्याची मागणी केली होती. खोतीमुळे शेतकरी वर्ग गुलाम बनतो, ही भुमीका त्यांनी घेतली होती व ती विस्ताराने मांडली. महार वतने नष्ट करण्यामागेही त्यांना, महार समाज हा स्वाभीमानी व स्वावलंबी करावयाचा होता. दलितांनी स्वावलंबी बनावे यासाठी विणकाम व इतर हुन्नरीची कामे करावीत, अशी सुचना त्यांनी केली होती. हरिजनांनी विणलेले कापड कोण घेणार असा प्रश्न करून ते म्हणतात, हे कापड कोणी घेवो वा न घेवो, हरिजन हे घेतील, शिवाय प्रत्येकाने स्वत:स लागणारे कापड तयार करावे. उत्पादनाची साधने समाईक मालकीची करण्याची घोषणा केली, तरी जोपर्यंत समाजात जातिभेदाची उतरंड आहे आणि अस्पृश्यता आहे तोपर्यंत या समाईक मालकीला काही अर्थ नाही, हा बाबासाहेबांचा अभिप्राय आजही सत्य आहे.

<u>सारांश–</u>

या सर्व लेखनाचा विचार करता परकीय राजवट असतांना डॉ. आंबेडकरांनी आर्थिक बाबतीत राष्ट्रवादी भूमिका घेतली होती, हे दिसून येईल. त्यांनी आर्थिक परिवर्तनास सामाजिक समतेचा आधार हवा व जातिभेदावर प्रहार करावयास हवा याकडे लक्ष वेधले होते. त्यांनी ग्रामीण जीवनाचे उदात्तीकरण केले नाही आणि आधुनिक उद्योगांचे महत्त्व ते प्रतिपादन करीत होते, दलित समाज स्वावलंबी होण्यासाठी ग्रामोद्योगाचीही उपयुक्तता त्यांना मान्य होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अशा आर्थिक प्रश्नांचा तात्विक व व्यावहारिक विचार केला होता.

संदर्भ सूची

10. Dr. JayashriPurushottamSarode; (2013); Impact of Dr. Ambedkar's thoughts on Indian economy.
11. Dr.M.R. Ingle; (2010); Relevance of Dr. Ambedkar'seconomic philosophy in the current scenario.
12. P.Abraham; (2002); Ambedkar's thoughts on contribution for economic planning and development its relevance
13. Edited by Education Department, Government of Maharashtra: 'Dr.Babasaheb Ambedkar Writing and Speeches.Vol-1 'State and Minorities', 'Small Holdings' In India'.1989
14. Mr.Kamble Gautam Subhana, M.PhilDisseeration-'A Critical Analysis of Dr.B.R.Ambedkar's Views on Federal Finance.'Feb.2003

ISSN : 2348-7143
December 2019

भारतीय बेकारीचा तहाण कांदबरी वर पडलेला प्रभाव

प्रा.डॉ. बंडु चौधरी
समर्थ महाविद्यालय, लाखनी

भारतीय अर्थव्यवस्था स्वयंभू आणि परिपक्व आहे. प्राचीन काळापासून तर आज मिती पर्यंत भारतीय अर्थव्यवस्था अनेक चढ उतार बघत विकासनशील अवस्थेकडे आली आहे. परंतू प्राचीन काळ आणि मध्य युग ते आजमिती पर्यंत असे दोन भाग बघितले तर प्राचीन काळात भारतीय अर्थकारण सक्षम असल्याचे दिसते. त्यांचे मुळात कारण म्हणजे येथलेच उत्पादन, उत्पादक आणि घेणारे ही त्यामुळे भारतातील चलन बाहेर जात नसत भारत म्हणून पुढे आला. ‘भारतात सोन्याचा धुर निघायचा’ असेही बोलल्या जातं. परंतू मध्य युगातील परकीय आक्रमणापासून ते आजमितीपर्यंत सुरूवातीला भारतीय संपत्ती लुटने आणिआजमितीला भारतात गुंतवणून करणे या धोरणाणे भारताचे अर्थकारण मागे आल्याचे दिसून येते.म्हणूनच इंग्रजी काळात ‘स्वदेशी’ चा नारा दिला गेला परंतू त्याकडे भारतीय जनतेने फारसे लक्ष न दिल्याने आणि कल्पक बुध्दीने उत्पादन न घेता बाहेर देशातील वस्तूंना बाजारपेठा उपलब्ध करून दिल्याने भारतात आजमितीला रोजगाराच्या समस्या मोठया प्रमाणात निर्माण झाल्याचे दिसते.आणि त्यामुळे भारतात आजमितीला मोठयाप्रमाणात रोजगाराचा प्रश्न निर्माण झाला. आणि त्यामुळे भारतात आजमितीला मोठयाप्रमाणात रोजगाराचा प्रश्न निर्माण झाला. बेरोजगारीत पुन्हा आधुनिक काळात भर पडली ती आधुनिक तंत्रज्ञानाची परिणामी भारतातील शहरा बाहेर ग्रामीण भागात ही बेरोजगारीचा प्रश्न जसा विविध घटकांवर प्रभाव पाडून गेला तसाच तो साहीत्यावर पडला. भारतीय भाषातील विविध साहित्य प्रवाहात बेरोजगारी हा विषय घेवून बहुसंख्य प्रमाणात साहित्य निर्माण केल्या गेले. परंतू त्या साहित्याची आजही आकडेवारी उपलब्ध होऊ शकत नाही. भारतातील बेरोजगारीवर आधारीत साहित्य हा स्वतंत्र संशोधनाचा विषय होवू शकतो. परंतू प्रस्तृत शोधनिबंधात मराठी साहित्याचा त्यातही सदानंद देशमुख यांच्या तहान कांदबरी वरील अर्थकारणाचा अभ्यास करावयाचा असल्याने तहान कांदबरीतील भारतीय अर्थकारणाचा अभ्यास करणे महत्वाचे ठरते.

प्रस्तृत शोधनिबंधाच्या अभ्यासासाठी घेतलेली सदानंद देशमुख यांची तहान कांदबरी मुख्यता पाणी टंचाईवर आधारलेली असली तरीही ग्रामीण भागातील तरूणाने मनात विचार आणलातर पाण्याचा व्यवसाय उत्तम रितीने करता येवू शकतो आणि आपले कुटूंब समृध्दीकडे नेवू शकतो हे तहान कांदबरीतील नायकाने आपल्या कर्तृत्वाने सिध्द केल्याचे दिसते.

आजमितीला भारतातील बेरोजगारीची समस्या गंभीर आहे. सरकार नौकरभरती करत नसल्याची नेहमी युवकांकडून ओरडकेल्या जाते. परंतू स्वत:ची तल्कक बुध्दीवापरली तर रोजगार घेणारे नाही तर देणारे होऊ शकते. हे बघत कांदबरीतील नायकाने दाखविले आहे.

आजमितीला भारताच्या ग्रामीण भागातच नाही तर मोठयामोठया शहरात मोठयाप्रमाणात पाणी टंचाईचा प्रश्न भेडसावत असल्याचेदिसते. तर अनेक ठिकाणी दुषीत पाण्याचाही प्रश्न निर्माण झाला आहे. आणि याच परीस्थितीचा फायदा थेट आंतरराष्ट्रीय बाजारात उतरून विनामूल्य मिळणारे पाणी बिसलेरी सारख्या विविध बॉटला भरून स्वत:चा व्यवसाय सुरू करून आपली समृध्दी करीत असल्याचे दिसते. आजमितीला तर ॲरो सारख्या कंपन्या दुषीत पाण्याच्या नावावर गावागावात ॲरोस्थापन करून ५ रूपयात पाणी विकून आपली समृध्दी करून घेतो आहे. त्यातही आरोग्याचा विषय हा स्वतंत्र संशोधनाचा विषय ठरू शकतो. परंतू येथे केवळ अर्थकारणाचा अभ्यास करायचा असल्याने विनामूल्य मिळणाऱ्या पाण्यावरून मोठया प्रमाणात अर्थकारण केल्या जात आहे. आणि ग्रामीण भागातील तरूणांना विना गुतंवणूक करता मोठा व्यवसाय निर्माण करता येवू शकतो हे तहान कांदबरीत मांडल्याच दिसते.

तहान ही सदानंद देशमुख यांची कांदबरी पाणी समस्येवर जरी आधारलेली असली तरीकांदबरीच्या नायकाच्या दृष्टकोनातून आणि आजमितीला **Skill in India** या संकल्पनेचा विचार करता, बबन सारखा नायक गावाला भेडसावणारी समस्या लक्षात घेवून आणि आपल्याकडे असणाऱ्या साधन संपत्तीचा वापर करून स्वत:चा पाण्याचा व्यवसाय सुरू करतो आणि पाहतापाहता त्याव्यवसायाचा विस्तारही करतो. गावातील पोलीस कर्मचारी, पानटपरी, हॉटेल वाले बबनचे पाणी विकत घेतात, प्रसंगी बबनला मानसन्मसनही देतात. या संदर्भात निवेदन सांगतो की, ‘‘त्याने तिथलाच एक विवि घेतला अन मोजून पाणी दयायला लागला. पाणी तळाशी गेल्यावर मग छोटया बाटलीने उपसलं अन पिण्याच्या पाण्यात टाकून बरोबर मापलं तस करतांना अनेक लोकांना पाणी मिळालंच नाही. तेव्हा त्याला वाटल पाण्याचा भाव वाढवावं. महापूर पैसे कमवावं. साले हे नोकरीवाले लय पैसा कमवतात खुडून खातात त्यायले आपून लुटावं. ऐरी कोण पाण्याचा पैसा देतो’’ (पृ.क्र.०५, तहान) एकुणच महाराष्ट्रातील युवा वर्ग सरकारी नोकरीची अपेक्षा धरण्या पेक्षा आपल्याकडे उपलब्ध असलेल्या

ISSN : 2348-7143
December 2019

साधनाचा वापर करीत आणि सामान्य जनतेची समस्या हेरून जर अर्थकारण करू लागलेतर महाराष्ट्रात बेकारीचा फारसा प्रश्न उद्भवणार नाही.

आधुनिक काळात याच पाण्याचा वापर करून आजमितीला मिनरल वॉटर बिसलेरी सारख्या कंपन्या बाजारात उतरल्या आणि आपले अर्थकारण करू लागल्या. आजमितीला याचाही पुढचा प्रवास म्हणून पाण्याचा आरोग्य विषयक समस्या लक्षात घेता AROसारख्या कंपन्या आपला विकास करून घेत आहे. पण ज्याकडे पाणी भरपूर उपलब्ध असूनही तो खेडयातील तरूण मात्र व्यवसाया पासून पडून याच कंपन्यामार्फत मिळणाऱ्या पाण्यावर मात्र आपला पैसा खर्च करून कंपन्याचा विकास करत आहेत.

एकुणच या कांदबरीच्या माध्यमातून सदानंददे शमुखांनी पाणी समस्या जरी अधोरेखीत केली असली तरी सर्वसामान्य माणसाला सुध्दा लोकांच्या समस्या हेरून आपले अर्थकारण करता येवू शकतो. हे सुत्र तहान कांदबरी तून अधोरेखीत केले आहे.

संदर्भ

१) देशमुख सदानंद, तहान, कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन, पूणे प्र.आ. १९९८

ISSN : 2348-7143
December 2019

भारतीय अर्थव्यवस्थेची मंदीसदृश्य धोरणे व आव्हाने

प्रा.डॉ.एम.के.नन्नावरे
सहा.प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख डॉ.गोपाळराव खेडकर महाविद्यालय, गाडेगाव (तेल्हारा) जि.अकोला

सारांश :

सध्या देशात निर्माण झालेली आर्थिक मंदीसदृश स्थिती अभूतपूर्व आहे.भारतीय अर्थव्यवस्थेची स्थिती जागतिक मंदीमुळे ओढावल्याचा युक्तिवाद नसून ती धोरण निर्मिती आणि त्याची अंमलबजावणी यात आहे.एवढी अनिश्चितता निर्माण होण्याची स्वातंत्र्योत्तर काळातली ही पहिलीच वेळ आहे.धोरण व त्यांच्या अंमलबजावणीत सरकारकडून जो अवाजवी साहसवाद दाखवला गेला, तो ही यापूर्वी कधीही नघडलेला प्रकार आहे.जागतिक अर्थव्यवस्थेला मंदीने ग्रासलेले असतानांही सरकारने भारतीय अर्थव्यवस्थेला संजीवनी देण्यात यश मिळवलं होत. आर्थिक वाढीचा वेग, बँकांवरील बुडीत कर्जाचे प्रचंड ओझे, कृषी क्षेत्रातील दर, पायाभूत क्षेत्रांच्या वाढीचा दर व औद्योगिक उत्पादनातही सातत्याने घट होत आहे. चालू आर्थिक वर्षात आर्थिक आघाडी वरील जवळपास सर्वच आकडेवारी निराशाजनक आहे.त्यात गुंतवणूकदार, उद्योजक, व्यापारी, पुरवठादार, वाहतूकदार आणि सर्वसामान्य ग्राहक असे सर्वचजण धास्तावले आहेत. थोडक्यात, ग्राहकांचा विश्वास कमी होणे, बेरोजगारी वाढणे, उत्पादन आणि मागणीचे गणित बिघडणे व त्यामुळे अर्थचक्र मंद होणे अशी मंदीची ढोबळपणे व्याख्या करता येईल. देशातील निर्मिती, कृषी क्षेत्रातील सुमारस्थिती उपाययोजनानंतरही अद्यापही कायम असल्याचे अधोरेखित झाले आहे.भारताची चिंताजनक स्थिती लक्षात घेता, २०२५पर्यंत भारत महासत्ता होण्याच्या स्वप्नातील हा एक महत्वाचा अडसर ठरू शकतो हे विसरून चालणार नाही.

प्रस्तावना :

८नोव्हेंबर२०१६रोजी नोटबंदी जाहीर करण्यात आली, नोटबंदीने भारतीय अर्थव्यवस्थेला धक्का बसून ती ठप्प झाली.त्याचा प्रतिकूल परिणाम मुंबई शेअर बाजार आणि राष्ट्रीय शेअर बाजार निर्देशांक सहा टक्क्यांनी घसरला.आर्थिक विकासदरही एका वर्षातच(९.१ % वरून५.७ %पर्यंत)खाली आला, रोकड टंचाईमुळे देशभर अनागोंदीची स्थिती निर्माण झाली.देशात विविध ठिकाणी शेकडो लोकांचा रांगेत मृत्यू ओढावला.मात्र, त्याच वेळी सत्तेच्या जवळ वावरणारे अनेक जण 'गुलाबीरंगा'च्या नोटांच्या पेटया बाळगून होते.नोटबंदी आणि वस्तू व सेवाकराची (जीएसटी) ढिसाळ अंमलबजावणी या दोन्हींमुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेला अक्षरशः हादरा बसला.प्रत्येक उद्योग क्षेत्राला त्याची झळ बसली.केंद्रसरकारच्या राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालयाने अर्थगतीचा तपशिल२९नोव्हेंबर, २०१९रोजी जाहीर केला.वीजनिर्मिती, पोलाद, पेट्रोलशुद्धीकरण, खनिजतेल, कोळसा, सिमेंट, नैसर्गिक वायू आणि खते हे कोणत्याही अर्थव्यवस्थेचे आधारस्तंभ. रेल्वे मालवाहतूक हा अर्थ प्रगती मोजण्याचा एक मापदंड. या मापदंडाच्या उत्पन्नात घट झाली. वीज वापर हा सर्वसामान्य ग्राहक आणि औद्योगिक वापरयांचा निर्देशक.जेवढा वीजवापर अधिक तितकी अर्थप्रगतीची घोडदौड वेगात, असे समीकरण दर्शवितो.अशा विविध क्षेत्रात आलेली निराशाजनक मंदीसदृश्य स्थितीचा तुलनात्मक आढावा, केंद्रसरकारची धोरणे व आव्हानांचा अभ्यास म्हणून सदर निबंधलेखन.प्रस्तुतनिबंध लेखना करिता दुय्यम साधनसामग्रीचा व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे.त्यात प्रामुख्याने शासकीय प्रकाशित अहवाल, प्रकाशित व अप्रकाशित पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे, संकेतस्थळ □ आधार घेण्यातआलेलाआहे.

जागतिक आर्थिक अस्थिरता व भारत :

सध्या जागतिक पातळीवर आर्थिक अस्थिरता दिसते आहे.हॉंगकॉंग येथील नागरिक विविध मागण्यांसाठी रस्त्यांवर उतरले तसेच तांत्रिक मंदी जाणवत असून याचा पर्यटन उद्योगाला फार मोठा फटका बसतो आहे.□लंडमध्ये ब्रेग्झिट आणि युरोपियन समुदायातून बाहेर पडण्यासाठीचा गेल्या सातवर्षांपासून मुद्दा गाजतो आहे.जर्मनी सर्वात मोठया अर्थव्यवस्थेचे उत्पादन क्षेत्र मंदीच्या सावटात असून जगभर घसरणाऱ्या वाहन विक्रीच्या आकड्यांनी त्यात भरच घातली आहे.□ली या चौथ्या क्रमांकाच्या अर्थव्यवस्थेला२०१८च्या मध्यापासून तांत्रिक मंदीचा फटका बसतो आहे.कमकुवत उत्पादकता, वाढती बेरोजगारी, कर्जाचा बोजा आणि राजकीय स्थिती यामुळे □लीचे अर्थच क्ररुतण्याच्या मार्गावर आहे.चीन या जगातील दुसऱ्या क्रमांकाच्या अर्थव्यवस्थेची अमेरिका-चीन व्यापार युद्धाने भरघातली असून चीनचा जीडीपी२०१९मध्ये६.१ % राहील असा अंदाज आय एम एफ ने वर्तविला आहे.जागतिक पातळीवर अशी स्थिती असल्याने याचा परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवरही होत आहे, हे मंदीकडे जाणारे पहिले पाऊल मानावे लागेल.

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

भारतीय अर्थव्यवस्थेत निर्माण झालेली निराशा जनक आर्थिक मंदीसदृश स्थितीचे विवेचन पुढील प्रमाणे.

१) आर्थिक विकासदरातील घसरण :

एकूण देशांतर्गत उत्पादनाचा (जीडीपी) दर२०१६-१७, २०१७-१८व२०१८-१९या वर्षातील आर्थिक विकासाचा दर अनुक्रमे८.२, ७.२व६.८ % होता.२०१९-२०या वर्षा करिता केंद्रसरकारच्या सांख्यिकी कार्यालयाने अर्थगतीचा तपशील२९नोव्हेंबर, २०१९रोजी जाहीर केला.त्यांच्या मते, आर्थिक वर्षाच्या पहिल्या तिमाहीत (एप्रिल-जून) जी डी पी दर५.० %, व दुसऱ्या तिमाहीत(जुलै-सप्टेंबर)४.५ % पर्यंत खाली आला. हाच दर जुलै-सप्टेंबर२०१८मध्ये७ % नोंदविला गेला होता.आर्थिक आघाडीवरील चिंताजनक वातावरणामुळे चालू आर्थिक वर्षातील दुसऱ्या तिमाहीत जीडीपीच्या आकडेवारीने गेल्या२०१३नंतरचा निच्चांक गाठला आहे.चालू वर्षाच्या एप्रिल-सप्टेंबर या पहिल्या सहामाहीतील भारतीय अर्थव्यवस्थेचा वेग४.८ % (वर्षभरापूर्वीच्या याच कालावधीत-७.५ %) एवढा आहे.याचाच अर्थ उत्तरोत्तर घसरता जी डी पी चा आलेख पाहता२०२४पर्यंत पाच ट्रिलियन डॉलरची अर्थव्यवस्था निर्माण होणे हे केवळ अशक्य असून भारतीय अर्थव्यवस्थे पुढील एक मोठे आव्हान आहे.

जवळपास सर्वच घटक नकारात्मक कामगिरी नोंदवत असताना, 'मुडीज' या आंतरराष्ट्रीय पातळी वरील पतमानांकन संस्थेने भारताचे पतमानांकन स्थिर (स्टेबल) वरून कमी करून ते नकारात्मक (निगेटिव्ह) असे केले. एखादे सरकार किती रुपये कर्ज उचलू शकते यावरून पतमानांकनाचा दर्जा लक्षात घेता येतो. अर्थव्यवस्थेतील वृद्धिदर मंदावला आणि कर्ज घेण्याची प्रवृत्ती मात्र कायम राहिली तर धोक्याचा इशारा समजून पतमानांकन संस्था पतमानांकन कमी (रेटिंग डाऊनग्रेड) करतात.मुडीज च्या मते, चालू आर्थिक वर्षासाठी भारताचा जीडीपीचा अंदाज६.२ % वरून५.६ % वर आणला असून अंदाज घटवतांना म्हटले की, भारतात बेरोजगारी वाढते आहे, गुंतवणूक ठप्प झाली आहे, बँकेत्तर वित्तीय पुरवठा संस्था (एनबीएफसी) डबघाईला आल्याआहेत. मागणी अभावी तेलाच्या किमतीत नरमाई आली आहे. त्यामुळे आर्थिक विकास दर मंदावण्याची शक्यता आहे.

२) पायाभूत क्षेत्र वा उद्योगांमधील घसरण:

भारत सरकारच्या केंद्रीय वाणिज्य आणि उद्योग मंत्रालयानी आठ मुख्य पायाभूत उद्योगांच्या स्थितीची आकडेवारी प्रसृत केली.भारतीय उद्योगातल्या गाभ्याची जी क्षेत्र आहेत, त्यात सरकारची कामगिरी किती खराब झाली आहे, यावर आकडेवारीने प्रकाश टाकला आहे .सप्टेंबर २०१८(४.३ %) च्या तुलनेत सप्टेंबर २०१९ या वर्षात उणे ५.२ % अशी आकडेवारी नोंदवत दशकातील तळगाठला. या आठपैकी खते ५.४ % (२.५ %) वगळता इतर सातही उद्योगांनी नकारात्मक आऊटपुटची नोंदणी केली.कोळसा उत्पादनात उणे २०.५ % (६.४ %), कच्चे तेलात उणे ५.४ % (-४.२ %),नैसर्गिक वायूत उणे४.९ % (-१.७ %), रिफायनरी उत्पादनात उणे ६.७ % (२.५ %)घसरण झाली आहे; तर पोलाद,सिमेंट व वीज उत्पादनातही अनुक्रमे उणे३ % (३.२ %), उणे२.१ % (११.८ %)आणिउणे३.७ % (८.२ %) अशी पिछेहाट दिसते.आठ प्रमुख पायाभूत उद्योगांची विकासदराची तुलनात्मक कामगिरीत घसरण झाल्याचे दिसून येते. अर्थव्यवस्थेचे आधारस्तंभ म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या उद्योगात नकारात्मक आऊटपुटची नोंदणी झाली. हे अर्थव्यवस्थेपुढील एक प्रमुख आव्हान आहे.

३) शेतकरी व शेती क्षेत्रातील स्थिती :

मंदीच्या स्थितीच एक प्रमुख कारण म्हणजे ग्रामीण भागातली दैन्यावस्था.पंतप्रधान यांच्या नेतृत्वाखालीसरकार २०१४ मध्ये पहिल्यांदा सत्तेत आलं, त्यावर्षी शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचं प्रमाण३९ % नी वाढल्याचं आढळत.नॅशनल क्राईम रेकॉर्ड ब्युरो, (२०१५) च्यामते, गेल्या सहा वर्षात पंधरा हजाराहून अधिक शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत.अवेळी पावसानं झालेल्या पिकांच्या बाबतीत प्रागतिक म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या नाशिकया जिल्ह्यात गेल्या दर महिन्यात ४४ आत्महत्या झाल्या. नोटबंदीने सहकारी पतसंस्थांच्या व्यवस्थेवरच आघात झाला आणि पतपुरवठा पूर्णपणे कोलमडला आणि त्याचा फारमोठा फटका लहान आणि मध्यम शेतकऱ्यांना बसला आहे.कृषी उत्पादनातल्या वाढीचादर २०१९ च्या पहिल्या तिमाहीत जेमतेम दोन टक्क्यांवर आला आहे.तो गेल्या वर्षभरापूर्वीच्या गेल्या तिमाहीत ४.८३ % होता.

४) वाहनक्षेत्र :

वाहन उद्योगाच्या क्षेत्रात भारत जगात चौथ्या क्रमांकावर आहे.सध्या,मात्र आपल्याकडचा हा उद्योग पूर्णपणे मरगळलेला आहे. 'सोसायटी ऑफ इंडियन ऑटोमोबाईल मॅन्युफॅक्चरर्स असोसिएशन' ने दिलेल्या आकडेवारी वरून चालू आर्थिक वर्षात मध्यम आणि अवजड वाहनांच्या विक्रीत तब्बल३ ९ % ची घट झाली असे स्पष्ट केले. नवी वाहन खरेदी करण्याची वाहतूकदारांची क्षमता नाही, आणि खरेदी केलेल्या वाहनांवरचे कर्जाचे हप्ते फेडणंही त्यांना शक्य होत नाही असे दिसते.प्रवासी वाहनांच्या विक्रीत२४ % आणि व्यवसायासाठी वापरायच्या वाहनांच्या विक्रीत तब्बल ६२.११ % ची घट झाली

आहे.ग्राहकांकडून मागणीच नसल्याने मोटारसायकलींची विक्री २३ % नी आणि स्कुटरची १६.६० % नी घटली आहे.अनेक कंपन्यांनी कामगारांना बिनपगारी रजेवर पाठवलं आहे.वाहन उद्योग क्षेत्रातल्या तीन लाख नोकऱ्या गेल्या आहेत.

५) लहान व मध्यम उद्योग :

महाराष्ट्रात सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग हा राज्याच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे.एकूण रोजगारां पैकी ८० % रोजगार या क्षेत्रात तयार होतो.मंदीची फार मोठी झळ या क्षेत्रालाही बसली आहे.उदा.भिवंडी आणि मालेगाव मधल्या१०लाख यंत्रमाग बंद असून, त्यामुळे जवळजवळ तेवढयात संख्येनं लोक बेरोजगार झाले आहेत. मुंबईतल्या धारावी [illegible] चर्मोद्योगात काम करणाऱ्या दहाहजार जणांचं काम गेलं आहे. चिनी वस्तुंना मुक्तद्वार दिल्यानं त्या वस्तूंचीच बाजारपेठ भरली गेली आहे.गेल्या पाच वर्षात कारखाने बंद पडल्याचं प्रमाणात महाराष्ट्रात सर्वाधिक आहे. सूक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योगांनी कामाचे तास कमी केले आहेत. नव्यानं भरती होईनाशी झाली आहे.वाहनांचे सुटे भाग पुरविणाऱ्या नाशिक विभागातल्या आनुषंगिक उद्योगां मधल्या सहाशे कंत्राटी कामगारांच्या रोजगारावर गदा आली आहे.त्याच उत्पादन निम्म्यावर आलं आहे.औरंगाबादेतले स्थलांतरित कंत्राटी कामगार बेरोजगार झाले आहेत. हातमाग, हस्तकला, पर्यटन, पादत्राणे या उद्योगातही घसरण सुरु आहे.

६) बांधकामक्षे त्र :

नोटबंदी, जी एस टी आणि 'रेरा' या 'ट्रिपल डोस' मुळे गृहबांधणी उद्योगाला मोठा फटका बसला आहे.भारतातल्या सहा प्रमुख शहरांतल्या घरांचा नोटबंदीनंतरच्या तिमाहीत साठ टक्क्यांनी घटल्याचं आढळलं.बांधकाम क्षेत्राचा प्रवास८.५ % ऐवजी२०१९ च्या पहिल्या तिमाहीत ३.३ % राहिला आहे.तसेच गेल्या तिमाहीत निर्मिती क्षेत्राची वाढ वर्षभरापूर्वीच्या६.९ % च्या तुलनेत यंदा अवघी १ % राहिली आहे.वित्त, स्थावर मालमत्ता तसेच व्यावसायिक सेवा क्षेत्र७ % वरूनथेट५.८ % वर स्थिरावले आहे.

७) दैनंदिन ग्राहकोपयोगी वस्तू :

'नेसले' कंपनीचे व्यवस्थापकीय संचालक सुरेश नारायणन यांनी दिलेल्या माहिती नुसार, ग्रामीण भागातून मागणीच तयार होत नसल्यानं दैनंदिन वापराच्या ग्राहकोपयोगी वस्तूंच्या (एफ एम सी जी) विक्रीला खीळबसली आहे.

८) बँकिंगस्थिती :

निधी अभावी सार्वजनिक क्षेत्रातल्या २१बँका अडचणीत आल्या आहेत. दोन लाख कोटी रुपयांहून अधिक रकमेच्या पुनर्भांडवलीकरणाची त्यांना तातडीची आवश्यकता आहे; पण सरकारकडे पैसा नाही. अनुत्पादित कर्जाच्या समस्येने बँका ग्रासलेल्या आहेत. मात्र, मुख्यतः सरकारी बँकांची स्थिती गंभीर आहेत. अनुत्पादित कर्जाची रक्कम१०लाख कोटी रुपये एवढी प्रचंड आहे. आर बी आय च्या माहिती नुसार, सार्वजनिक बँकांच्या एकूण अनुत्पादित कर्जाची रक्कम चार लाख कोटी रुपये असून एकूण बँका कडच्या अनुत्पादित कर्जाच्या९० % एवढं हे प्रमाण आहे. थोडक्यात, राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी (एन डी ए) सरकार देशासाठी 'एन पी ए' सरकार बनलं आहे.पी एम सी बँकेतले १६ लाख ठेवीदार न्यायासाठी आक्रोश करत आहेत. पैसे बुडाल्याच्या धक्क्यानं चार जणांचा मृत्यू झाला आहे. आर बी आय च्या राखीव निधीवर एनडीए सरकार कडून जे आक्रमण झालं तेही अभूतपूर्वच.१.७६लाख कोटी निधी सरकारकडे हस्तांतरित करण्यात आला.आपल्याकडच्या संस्थांच्या स्वायत्ततेवर घाला घालण्याचं हे आणखी एक उदाहरण आहे.

९) थकीत मुद्रा कर्ज योजनेचा धोक्याचा स्तर :

देशातील सूक्ष्म, लघू व मध्यम उद्योग क्षेत्राला अर्थसहाय्यासाठी एप्रील, २०१५मध्ये मुद्रा कर्ज योजना सुरु केली.किमान व्याज दर व कमाल१०लाख रुपयां पर्यंतच्या वित्तसाहाय्यासाठी ही योजना सुरु झाली.या मध्ये सरकारी बँकांसह, क्षेत्रीय ग्रामीण बँका, लघूवित्त बँका, सहकारी बँका, सूक्ष्म वित्तसंस्था तसेच बिगरबँकिंग वित्तसंस्था सहभागी झाल्या.मुद्रायोजनेचा लाभ उद्योजकांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी झाला.मात्र मुद्रा कर्ज योजने मुळे थकीत कर्जाचे प्रमाणही त्याच प्रमाणात वाढले.आरबीआयच्या आकडेवारी नुसार, २०१८-१९मध्ये थकीत कर्जाचे प्रमाण एकूण वितरित कर्जाच्या प्रमाणात२.६८ % आहे.आधीच्या वर्षात ते२.५२ % होते.तर२०१६-१७मध्ये थकीत मुद्रा कर्जाचे प्रमाण२.८९ % असून३१मार्च, अखेर१८.२६कोटी मुद्रा कर्जे मंजूर करण्यात आले.पैकी३६.३०कोटी खाती थकीत कर्ज खाती आहेत.

१०) बेरोजगारी दर :

या सगळ्या अर्थ घसरणीचा मोठा आघात रोजगार निर्मितीवर झाला आहे.बेरोजगारांची संख्या प्रचंड प्रमाणात वाढली आहे.जानेवारी ते एप्रील२०१७ या काळात१५लाख नोकऱ्या गेल्या.बेरोजगारीची पातळी सातत्याने वाढत असून२०१५मध्ये तीप५ % वर गेली.तरुणांमधल्या बेरोजगारीचं प्रमाण तब्बल१६ % आहे.गेल्या दोन दशकातील हे सर्वाधिक प्रमाण आहे.'सीएमआयई' ने केलेल्या सर्वेक्षणा नुसार, २०१८ मध्ये ३ कोटी १० लाख बेरोजगार तरुण आढळले.याच संस्थेनं भारतातल्या बेरोजगारीचं

ISSN : 2348-7143
December 2019

एकूण प्रमाण ऑक्टोबर, २०१९पर्यंत८.४ % वर गेल्याचे म्हटले आहे.त्यात शहरी भागाचा वाटा मोठा असून, तो९.४ % एवढा आहे.

उपरोक्त भारतीय अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक परिस्थितीवर सरकारने काही पावले टाकलीत, जसे- कंपनी करात कपात, अर्धवट गृह प्रकल्पांकरिता सवलती जाहीर, निर्गुंतवणुकीतून पैसा उभा करणे, सरकारी कंपन्यांचे खासगी करण करणे, बँकांना भांडवली डोस देणे, जीएसटी धारकांची जाचक अटीतून मुक्तता करणे, शेअर बाजारातील कर रचना सुटसुटीत करणे, गुंतवणूक वाढीसाठी □जी ऑफ डु□ सारखे उपक्रम राबविणे. मात्र केंद्र सरकारची पावले तोकडी पडत असल्याचे जाहीर झालेल्या आकडेवारी वरून दिसून येते.या सगळ्या आकडेवारी आणि तथ्यांचा स्वीकार करण्या ऐवजी सरकार मंदी नसल्याचे भासवत असून तरी सर्व आकडेवारी सरकारच्या या उत्साहावर विरजण टाकणारी आहे.मंदीची स्थितीही तात्पुरती असल्याच्या भ्रमात वावरत आहे.देशातली आर्थिक परिस्थिती ही केवळ जागतिक बाजार पेठेत चाललेल्या घडामोडींचा परिणाम नसून त्याला भारताचे आर्थिक धोरणव अंमलबजावणी तितकेच कारणीभूत आहेत.

संदर्भ :

१) R. Datt. K.P.M. Sundharam- Indian Economy, 26th Revised Edition, 1989.
२) वि. स. पागे – बेकारी निर्मूलनातून ग्राम विकास, यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान, मुंबई प्रकाशन, १९८९
३) National Crime Record Bureau, 2015
४) केंद्रीय सांख्यिकीय विभाग, २०१९
५) संकेत स्थळ :- केंद्रीय वाणिज्य आणि उद्योग मंत्रालय, वायर वेब पोर्टल, ६ऑक्टोबर, २०१९, सेंटर फॉर मॉनिटरिंग □डियन □कॉनॉमी – सीएमआयई, business today.in
६) दै. वर्तमानपत्रे :- □डियाटुडे :- ११ऑक्टोबर, २०१९, सकाळ :- १७नोव्हेंबर, २०१९, लोकसत्ता :- ३०नोव्हेंबर, २०१९

जागतिक मंदी आणि भारतीय अर्थव्यवस्था

प्रा. नंदकिशोर प्रेमचंद सिंगाडे
सहाय्यक प्राध्यापक, डॉ.एल.डी. बलखंडे कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स
पवनी, जिल्हा भंडारा

सारांश:-

जगातील सर्वात मोठ्या उद्योन्मुख अर्थव्यवस्था असलेल्या देशांपैकी महत्त्वपूर्ण म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या भारतात जागतिक पातळीवरील आर्थिक मंदी सदृश्य स्थिती चे परिणाम दिसू लागल्याचे आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या प्रमुख क्रिस्टलिना जॉर्जिएव्हा यांनी स्पष्ट केले. तसेच येत्या वर्षात मंदीची झळ भारताला अधिक सोसावे लागण्याची भीतीही त्यांनी व्यक्त केली. जागतिक अर्थव्यवस्था सध्या मंदी सदृश्य स्थितीतून वाटचाल करीत असून त्यामुळे जगातील 90 टक्के देशांचा आर्थिक विकास दर कमी होणार असल्याचा धोक्याचा इशाराही त्यांनी दिला आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या अध्यक्ष व व्यवस्थापकीय संचालक असलेल्या जॉर्जिएव्हा यांनी सांगितले की जगात सध्या मंदी सदृश्य स्थिती असून यावर्षी आर्थिक विकास दर हा दशकाच्या आरंभापासून प्रथमच सर्वात कमी असेल . आर्थिक विकास दर सध्याचे मंदी सदृश्य वातावरण बघता 6.9 टक्क्यांच्या आधीच्या अंदाजा इतका राहणार नाही तर तो 6.1 टक्के राहू शकतो. हे संकट आले असल्यामुळे त्यास सामोरे जाण्याशिवाय पर्याय नाही मंदीवर मात करणे अवघड असले तरी अशक्य नाही या संकटाकडे संधी म्हणून पाहून या संधीचा पुरेपूर फायदा घेणे आपल्या हातात आहे मंदिर संपून तेजी कधी येणार व मंदीची तीव्रता किती वाढेल हे आपणास माहित नाही म्हणून हे आव्हान आपण सर्वांनी मिळून त्वरित पेलायचे आहे. कंपनी व्यवसायामधील प्रत्येक व्यक्ती आपापल्या परीने भार उचलू शकेल गरज आहे सकारात्मक विचारांची व एकजुटीने काम करण्याची आम्ही यामध्ये मधून सुखरूप बाहेर पडणार असाच विचार सतत करा हा विचार आपणास आधार देव आपली मानसिकता बदलल्यामुळे हळूहळू तसे घडेल आर्थिक मंदी हा आज परवलीचा विषय झालाय परंतु आर्थिक मंदी म्हणजे नक्की काय? तिची लक्षणे कोणती? कारणे काय? हे सुद्धा पाहणे तितकेच आवश्यक आहे.

आर्थिक मंदी :

-कोणत्याही अर्थव्यवस्थेमध्ये जेव्हा प्रतिमाणशी उत्पादन पूर्ण क्षमतेच्या तुलनेने नीचतम पातळी गाठते, तेव्हा त्या स्थितीला 'मंदी' असे संबोधण्यात येते. ज्यावेळी उत्पादनसाधने, विशेषतः श्रम हा उत्पादनघटक, उत्पादन प्रक्रियेमध्ये वापरली जात नाहीत, ती पडून असतात, त्यावेळी अशा प्रकारची मंदीची वा सौम्य मंदीची अवस्था उद्‌भवते, असे म्हटले जाते. व्यापारचक्रांच्या सिद्धांतांमध्ये मंदी ही संज्ञा व्यापारचक्राच्या त्या मंदीच्या अवस्थेकरिता वापरण्यात येते, जेव्हा समग्र उत्पादन, रोजगार दर आणि आर्थिक घडामोडीचे इतर घटक हे घसरणीच्या मार्गाला लागलेले असतात. 'डिप्रेशन' म्हणजेच 'मंदी' ही संज्ञा सामान्यतः उत्पादन व रोजगार यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात झालेल्या घसरणीला लावली जाते, तर 'रिसेशन' म्हणजेच 'सौम्य मंदी' ही संज्ञा कमी प्रमाणातील घसरणीसाठी वापरतात.मंदी वा सौम्य मंदी या व्यापारचक्र प्रक्रियेच्या अंगभूत अवस्था असून ही प्रक्रिया औद्योगिक, भांडवलशाही समाजांमध्ये प्रकर्षाने उत्पादन, रोजगार इत्यादींच्या रूपाने प्रकट होत असते.

मंदीच्या काळात औद्योगिक देशामध्ये आर्थिक व औद्योगिक घडामोडींनी सर्वांत खालची पातळी गाठलेली असते. कमी उत्पादन, कमी किरकोळ विक्री, प्रचंड बेकारी, अनेक उद्योगधंद्यांच्या वाट्याला आलेले अपयश, ही मंदीची प्रमुख लक्षणे वा वैशिष्ट्ये होत.दुसऱ्या महायुद्धापूर्वी आर्थिक घडामोडींच्या सर्वसाधारण पातळीमध्ये वारंवार चढउतार-म्हणजेच तेजी व मंदी-साधारणतः सात ते दहा वर्षांनी होत असत. अर्थशास्त्रज्ञांनी या चढउतारांचा अभ्यास करण्यास सुरूवात केली, तथापि त्या काळात रोजगार वा उत्पादन यांसंबंधीच्या अधिकृत आकडेवारीच्या अभावी भावनिर्देशांकांच्या साहाय्याने व्यापारचक्रांचे विश्लेषण करण्याची प्रथा पडली. मंदीच्या काळात उत्पादनाच्या प्रमाणात समग्र मागणी कमी होते. मंदीचे निरसन करण्याकरिता खाजगी सेवन प्रमाणामध्ये वाढ करून (म्हणजेच प्रासिकरांचे प्रमाण कमी करून) समग्र मागणीमध्ये वाढ करणे, खाजगी गुंतवणुकीस चालना देणे (म्हणजेच व्याज दर कमी करणे) किंवा करांमध्ये वाढ न करता सरकारी खर्चात वाढ करणे, यांसारखे उपाय योजण्यात येतात. मंदी ही संज्ञा शेअरबाजारातील व कृषिउत्पादन विनिमय केंद्रांमधील सर्वांत खालच्या पातळीवर केल्या जाणाऱ्या व्यवहारांनाही संबोधण्यात येते. पुढे भाव उतरातील या अपेक्षेने करारकाळाच्या अखेरीच्या दिवसाआधी माल वा शेअर परत खरेदी करून नफा मिळविण्याच्या उद्देशाने, जो सट्टेबाज आजच्या किंमतीला वायदेबाजारात व शेअरबाजारात विक्री करतो, त्याला 'मंदीवाला' (बेअर) आणि या स्थितीला 'मंदी' असे संबोधिले जाते.

आर्थिक मंदीची लक्षणे:-

1. मौद्रिक उत्पन्न स्थिर असून उत्पादनात वाढ होणे.

2. उत्पादन स्थिर असून मौद्रिक उत्पन्न घटणे.
3. उत्पादनात होणाऱ्या वाढीचे प्रमाण मौद्रिक उत्पन्नात होणाऱ्या वाढीच्या प्रमाणापेक्षा जास्त असणे.
4. उत्पादनात होणाऱ्या घटीच्या प्रमाणापेक्षा मौद्रिक उत्पन्नात होणाऱ्या घटीचे प्रमाण जास्त असणे.
5. ग्राहकाने त्वरित पुरवठ्याची व तत्पर सेवेची अपेक्षा करणे.
6. ग्राहकाकडून उत्पादनाची कमी किमतीत मागणी असणे.
7. चलन वाढ नगर किंमत वाढ आणि बेरोजगारी एकाच वेळी दिसून येणे.

आर्थिक मंदीची कारणे:-

1. बाजारपेठेच्या गरजेपेक्षा जास्त उत्पादन होणे.
2. बाजारपेठ संपृक्त (Saturated) होणे.
3. ग्राहकांची क्रयशक्ती (Purchase power) कमी होणे.
4. क्रयशक्ती असलेल्या ग्राहकांनी दक्षता म्हणून खरेदी थांबवणे.
5. जागतिकीकरणामुळे व्यवसायाने सर्व देश एकमेकांशी जोडले आहेत. इतर देशातील मंदी आपल्या देशातील मंदीस कारणीभूत असू शकते.
6. सतत मंदी बद्दल प्रसारित होणाऱ्या बातम्यांचा ग्राहकांच्या मानसिकतेवर प्रभाव होऊन ग्राहक खर्चाबद्दल दक्ष होतो.
7. देशातील व्यवसायाची सर्व क्षेत्रे एकमेकांशी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष निगडित असल्यामुळे एका क्षेत्राचा दुसऱ्यावर प्रादुर्भाव होतो.
8. व्यवसायात प्रत्येक वर्षी सातत्याने वाढीची अपेक्षा अनैसर्गिक आहे.
9. काही वर्षे तेजीत उपभोगले नंतर मंदिर येणे नैसर्गिक आहे.
10. धोरणात नवनिर्मिती करणाऱ्या क्षेत्रास प्राधान्य नाही; परंतु भोगवाद वाढविणाऱ्या उत्पादनात मात्र उत्तेजन मिळते.
11. काही क्षेत्रांसाठी अवाजवी पगार, परतफेडीची क्षमता नसताना दिलेले कर्ज ,व्याजदर कमी, जाहिरातीची प्रलोभने यामुळे ग्राहकांनी गरजेपेक्षा प्रतिष्ठेसाठी खरेदी केली. त्यांची परतफेड न झाल्यामुळे खरेदी केलेल्या वस्तू विक्रीस निघाल्या व विक्री न झाल्यामुळे वित्तसंस्थेस त्याचा फटका बसला असे चक्र सुरू होऊन त्याचे रूपांतर मंदीत झाले.

भारतातील आर्थिक मंदीची कारणे:-

1. नोटाबंदीमुळे लोकांच्या क्रयशक्तीवर प्रचंड परिणाम झाला. बेरोजगारीचे दृष्टचक्र सुरू झाले त्यामुळे देशातील वस्तू आणि सेवांची मागणी घटत गेली.
2. महागाई वाढली की रिझर्व्ह बँकेच्या पतधोरण आढाव्यात रेपो दर वाढविले जातात. गेल्या काही वर्षांमध्ये महागाईला आळा घालण्यासाठी रेपो दर वाढवले गेले.मात्र त्यामुळे वृद्धीदर घसरत गेला.
3. अमेरिका आणि चीन या दोन महाकाय अर्थव्यवस्थांमध्ये व्यापारयुद्ध सुरू झाल्याने जागतिक पातळीवरील गुंतवणुकीवर त्याचा परिणाम झाला.
4. कच्च्या तेलाच्या किमती वाढल्यामुळे त्याचा परिणाम सरकारी तिजोरीवर झाला.
5. बँकांवरील बुडीत कर्जाचे ओझे प्रचंड वाढल्यामुळे बिगर बँकिंग वित्तीय संस्थांवरील ताण वाढत आहे तशीच स्थिती मोठ्या बँकांची ही होत आहे.
6. गेल्या वित्तीय वर्षाच्या पहिल्या तिमाहीनंतर लोकांच्या क्रयशक्तीच्या दरात घट होताना दिसत आहे. आता हा दर ७.२ टक्क्यांवर आला आहे.
7. 2017 च्या जुलैपासून जीएसटी कररचना लागू झाली आणि दुसरा धक्का बसला. याचा परिणाम निर्यातीवर झाला. निर्यातदारांना जीएसटीअंतर्गत मिळणारा रिफंड यायला वर्ष उजाडत होते. त्यामुळे त्यांची साखळीच खीळखिळी झाली. त्यानंतर आयएल अँड एफएस या पतपुरवठादार कंपनीने धक्का दिला.त्यामुळे बिगरबँकिंग वित्तीय संस्थांच्या तिजोरीत चणचण भासायला लागली.
8. 2018 मध्ये जागतिक पातळीवरील व्यापार रोडावत गेला. जीडीपी कमी झाला.

(आशू सुयश, व्यवस्थापकीय संचालक आणि सीईओ, क्रिसिल)

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

आर्थिक मंदीचे परीणाम:-

1. मार्च, २०१९ मध्ये संपलेल्या तीन तिमाहींचा एकत्रित निष्कर्ष पाहिला असता जीडीपीच्या दरात सातत्याने घट होत असल्याचे दिसून येते. २०१८-१९ या आर्थिक वर्षात तर जीडीपीने (६.८ टक्के) पाच वर्षांतला तळ गाठला आणि त्याचबरोबर बेरोजगारीचा दरही ६.१ टक्के अशा भयावह स्थितीत पोहोचला आहे. जानेवारी ते मार्च, २०१९ या कालावधीत भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास दर अवघा ५.८ टक्के नोंदवला गेला. यातून आपण जगातील सर्वात झपाट्याने विस्तारणारी अर्थव्यवस्था, ही बिरुदावली मिरवण्यास असमर्थ असल्याचा संदेश गेला. त्याचवेळी या तिमाहीत (जानेवारी-मार्च, २०१९) चीनच्या अर्थव्यवस्थेचा विकास दर मात्र ६.४ टक्के असा नोंदवला गेला, हे विशेष.

2.पीएलएफएसचे सर्वेक्षण आणि बेरोजगारीची वस्तुस्थिती:-३१ मे २०१९ रोजी नॅशनल सॅम्पल सर्व्हे कार्यालयाकडून (एनएसएसओ) २०१७-१८ या वर्षाचा नियतकालिक श्रम शक्ती सर्वेक्षणाचा (पिरियॉडिक लेबर फोर्स सर्व्हे – पीएलएफएस) अहवाल प्रसिद्ध करण्यात आला. २०१८ च्या ऑक्टोबर ते डिसेंबर या कालावधीत शहरी भागातील बेरोजगार पुरुषांची टक्केवारी ९.० टक्के एवढी होती. हाच दर २०१७-१८ मध्ये ७.१ टक्के एवढा होता. आता शहरी भागातील महिलांच्या रोजगारीच्या आकडेवारीकडे वळू या. वर उल्लेखित केलेल्या कालावधीत महिलांचा बेरोजगारी दर १२.१ टक्के होता तर २०१७-१८ या काळात त्याची टक्केवारी १०.८ टक्के होती. याचाच अर्थ यंदाच्या आर्थिक वर्षात बेरोजगारीच्या दराने टोक गाठले आहे. यातली सगळयात अस्वस्थ करणारी बाब म्हणजे तरुणांमध्ये बेरोजगारीचे प्रमाण जास्त आहे आणि या परिस्थितीला शहरी किंवा ग्रामीण असे दोन्ही भाग अपवाद नाहीत.

3.अर्थव्यवस्थेची मंदगती:- गेल्या तीन तिमाहींपासून देशाच्या जीडीपीमध्ये घट होत आहे. २०१८-१९ या आर्थिक वर्षाच्या पहिल्या तिमाहीत तो ८.० टक्क्यांपर्यंत घसरला. तर दुस-या, तिस-या आणि चौथ्या तिमाहींत घसरणीचे प्रमाण अनुक्रमे ७.० टक्के, ६.६ टक्के आणि ५.८ टक्के एवढे होते. वार्षिक जीडीपी दरातही गेली दोन वर्षे सातत्याने घट होत असल्याची नोंद आहे. २०१६-१७ मध्ये असलेला ८.२ टक्के विकास दर २०१७-१८ आणि २०१८-१९ मध्ये अनुक्रमे ७.२ टक्के आणि ६.८ टक्के इतका खाली आला.

4. २०१८-१९ या आर्थिक वर्षाच्या चारही तिमाहींमध्ये कृषी क्षेत्राच्या विकास दरात घसरण अनुभवास आली. २०१७-१८ च्या अखेरच्या तिमाहीत त्यात ६.५ टक्के असलेला कृषी क्षेत्राचा विकास दर २०१८-१९ च्या तिमाही १, २, ३ आणि ४ मध्ये अनुक्रमे ५.१ टक्के, ४.२ टक्के, २.७ टक्के आणि ०.१ टक्क्यांची नकारात्मक वाढ असा घरंगळला. धान्य उत्पादनाचे जे लक्ष्य निर्धारित करण्यात आले होते २०१८-१९ या आर्थिक वर्षात त्याच्या २.४ टक्के कमी पडले धान्य उत्पादनाचे प्रमाण. २०१७-१८ च्या तुलनेत धान्य उत्पादनाचे प्रमाणही ०.६ टक्क्यांनी घटले.

5. सरलेल्या आर्थिक वर्षात (२०१८-१९) अर्थव्यवस्थेतील महत्त्वाचा घटक असलेल्या उत्पादन (मॅन्युफॅक्चरिंग) क्षेत्रातही पीछेहाट नोंदविण्यात आली आहे. पहिल्या तिमाहीत या क्षेत्राचा अर्थव्यवस्थेतील वाटा १२.१ टक्के होता तो दुस-या, तिस-या आणि चौथ्या तिमाहींमध्ये अनुक्रमे ६.९ टक्के, ६.४ टक्के आणि ३.१ टक्के अशा प्रमाणात घसरला. प्रायव्हेट फायनल कन्झम्प्शन एक्स्पेंडिचरमध्येही (पीएफसीई) कमालीची घसरण नोंदविण्यात आली. टक्केवारीच्या प्रमाणात सांगायचे झाल्यास तिस-या तिमाहीत पीएफसीईचे असलेले ५८.९ टक्के प्रमाण चौथ्या तिमाहीत घसरून ५६.८ टक्क्यांवर आले. त्याचप्रमाणे ग्रॉस फिक्स्ड कॅपिटलच्या प्रमाणातही घसघशीत घट (तिस-या तिमाहीत ३२.४ टक्के तर चौथ्या तिमाहीत ३०.७ टक्के) झाली.

6.औद्योगिक उत्पादनाबाबतही फारसे उत्साहवर्धक चित्र नाही. २०१७-१८ मध्ये ४.४ टक्क्यांवर असलेल्या औद्योगिक उत्पादनात २०१८-१९ मध्ये ३.६ टक्क्यांपर्यंत घट झाली आहे. वस्तुतः मार्च, २०१९ साठीचा औद्योगिक उत्पादनाचा निर्देशांक गेल्या वर्षातील मार्च महिन्याच्या (५.३ टक्के) तुलनेत ०.१ टक्क्यांची घट दर्शवतो. औद्योगिक उत्पादनातील ही घट गेल्या २१ महिन्यांतील सर्वोच्च घट आहे. याआधी जून, २०१७ मध्ये औद्योगिक उत्पादनात ०.३ टक्के घट नोंदविण्यात आली होती. औद्योगिक उत्पादनातील घसरणीचे हे प्रमाण एप्रि, २०१९ मध्येही सुरूच राहिले. आकडेवारीच्या प्रमाणात सांगायचे झाल्यास संपूर्ण औद्योगिक उत्पादनाच्या प्रमाणात आठ कोटी इन्फ्रास्ट्रक्चर इंडस्ट्रीजच्या उत्पादनाचा वाटा ४०.२७ टक्के आहे. त्यात एप्रिल, २०१८ मध्ये ४.७ टक्के घसरण झाली आणि एप्रिल, २०१९ मध्ये त्यात २.६ टक्क्यांची घट नोंदवली गेली.

काही विशिष्ट अडचणी आणि त्यांवरील उपाय:-

खालील आठ कारणांमुळे सद्यःस्थिती उद्भवली आहे. खालील परिच्छेदांमध्ये या कारणांचा उहापोह केला असून ईप्सित विकास दर साधण्यासाठी तसेच रोजगार निर्मिती वाढावी यासाठी काय करता येऊ शकेल, याचेही दिशादर्शन करण्यात आले आहे.

1:- २०१८-१९ हे आर्थिक वर्ष शेतीसाठी अतिशय वाईट ठरले. त्यामुळे २०१९-२० मध्ये त्याची पुनरावृत्ती टळेल, याची खबरदारी घ्यायला हवी. त्यासाठी तातडीने उपाययोजना हाती घ्यायला हव्यात. कृषी क्षेत्रावरील संकट दूर करण्यासाठई त्यावरील समस्यांचा जालीम उपाय शोधून काढत त्याची सत्वर अंमलबजावणी करायला हवी.

2:-दुसरे कारण, जगभरातच खनिज तेलाच्या किमतींनी आकाशाचे टोक गाठले आहे. तसेच या किमतींचा आलेखही दिवसेंदिवस बेभरवशाचा होत चालला आहे. रालोआच्या पहिल्या कारकीर्दीच्या पहिल्या तीन वर्षांत आंतरराष्ट्रीय स्तरावर

ISSN : 2348-7143
December 2019

घसरत चालेल्या खनिज तेलाच्या किमतींनी भारताच्या गंगाजळीत घसघशीत भर टाकली. परंतु या परिस्थितीचा फायदा घेत आपली आर्थिक स्थिती मजबूत करण्याच्या प्रयत्नात भारत सरकार अपेशी ठरले. असो. आता पुन्हा एकदा जर तेलाच्या किमतींनी डोके वर काढले, मग त्याला कारण आखातातील अस्थिर राजकीय परिस्थिती असो वा जागतिक पातळीवरील स्थिती, सरकारने अशा परिस्थितीला तोंड देण्यासाठी कायमच सज्ज असायला हवे.

3.बँकिंग क्षेत्रालाही घरघर लागली आहे. अनुत्पादक कर्जे आणि मालमत्तांचा बोजा दिवसेंदिवस बँकिंग क्षेत्राला नकोसा होऊ लागला आहे. अशा वेळी बँकिंग क्षेत्राला तारण्यासाठी कठोर आणि परिणामकारक उपाययोजना कराव्या लागणार आहेत. बँकांचे पुनर्भांडवलीकरण हाही एक उपाय त्यात असू शकतो.

4.चौथे कारण म्हणजे भाजपने जाहीरनाम्यात दिलेले आश्वासन! लोकसभा निवडणुकीच्या प्रचारात जाहीरनाम्यात भाजपने येत्या पाच वर्षांमध्ये पायाभूत सुविधा क्षेत्रात १०० लाख कोटी रुपयांची गुंतवणूक करणार असल्याचे आश्वासन दिले आहे. गुंतवणूक आणि रोजगारनिर्मिती यांसाठी हे पूरकच आहे. मात्र, त्यासाठी कल्पक धोरणात्मकता गरजेची आहे. सरकारला त्यासाठी सावधतेने पावले उचलावी लागतील. अत्यंत धूर्त धोरण आखावे लागेल. अनुत्पादक खर्च वाढणार नाही, याची दक्षता घ्यावी लागेल, उत्तम कर संकलनातून महसूल वाढवावा लागेल, केंद्रीय योयना अधिकाधिक लोकाभिमुख कराव्या लागतील तसेच काळजावर दगड ठेवून देशातील सार्वजनिक क्षेत्रातील आजारी उद्योगांमधील सरकारी गुंतवणूक काढून घ्यावी लागेल.

5.चीन आणि अमेरिका यांच्यातील व्यापार युद्ध, ब्रेग्झिट, इराण-अमेरिका संघर्ष, युरोपची मंदावलेली अर्थव्यवस्था या कारणांमुळेही भारतीय अर्थव्यवस्थेचा वेग मंदावला आहे. या बाह्य कारणांचा निर्यातीवर परिणाम होतो. त्यामुळे देशातच उपलब्ध असलेल्या बाजारपेठेचा विचार सरकारने करायला हवा. देशांतर्गत बाजारपेठ कशी फुललेली राहील यावर भर द्यायला हवा.

6.सहावे कारण म्हणजे थेट परकीय गुंतवणुकीचे आटलेले प्रमाण. थेट परकीय गुंतवणूक आकर्षित करण्याची पूरेपूर क्षमता भारतामध्ये, भारतीय अर्थव्यस्थेत आहे. अमेरिकी डॉलरच्या प्रमाणात सांगायचे झाल्यास २०१८-१९ दरम्यान थेट परकीय गुंतवणुकीच्या दरात २०१७-१८ च्या तुलनेत १.१ टक्का घट झाली आहे. उत्पादन क्षेत्रात अधिकाधिक ग्रीन फिल्ड गुंतवणूक आणणे हे एक आव्हानच आहे.

बँकिंग क्षेत्राला तातडीने सुधारणांची गरज असून त्यासाठी कठोर निरीक्षण प्रणाली, उच्च दर्जाची उत्तरदायित्वता आणि काटेकोर नियमांची अंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे.

देशातील आर्थिक घसरणीचा विषय सध्या सर्वत्र चर्चेचा आणि चिंतेचा झाला आहे. चीनलाही मागे टाकत सर्वात जास्त गतीने विकास करणारी. अर्थव्यवस्था, जगातील सहावी मोठी अर्थव्यवस्था अशी बिरुदावली मिरविणाऱ्या भारतीय अर्थव्यवस्थेला मंदीने ग्रासले आहे का? त्याची काही लक्षणे दिसत आहेत. त्या लक्षणांचा वेध घेत त्यामागची कारणे आणि उपाययोजना यांचा विचार करण्यासाठी हा प्रपंच!

आर्थिक घसरणीचे निर्देशक

२०१८-१९ या वर्षासाठी भारताचा आर्थिक विकासाचा दर ६.८% राहिला. पण २०१९-२० या आर्थिक वर्षाच्या पहिल्या तिमाहीत तो ५.८% इतका कमी झाला. GDPच्या जागतिक क्रमवारीत भारताचा क्रमांक सहावरून सातवर घसरला. रिझर्व्ह बँकेने जुलै २०१९ ला संपणाऱ्या तिमाहीसाठी consumer confidence survey केला, त्यात असे दिसून आले की गेल्या तिमाहीपासून अर्थव्यवस्था खालावली आहे आणि ती आणखी घसरण्याची भीती आहे.

1.चारचाकी आणि दुचाकी वाहन विक्रीत लक्षणीय घट झाली आहे. काही कंपन्यांनी उत्पादन कमी केले, तर काहींनी कारखाने बंद ठेवले. अनेक कर्मचाऱ्यांना नोकरीवरून कमी केले.

2.लाखो तयार घरे विक्रीअभावी पडून आहेत.

3.एफएमसीजी क्षेत्रात विक्रीत प्रचंड घट दिसून येते.

4.एप्रिल ते जून दरम्यान फ्लीट युटिलायझेशन मागील वर्षाच्या पहिल्या तिमाहीच्या तुलनेत ३०%नी कमी नोंदले गेले. त्यामुळे वाहतूकदारांचे उत्पन्न ३०%नी कमी झाले.

असे अनेक निर्देशक देशातील बदललेले आर्थिक चित्र रंगवीत आहेत. काही जण त्याला मंदी म्हणत आहेत, तर काहींना ती आर्थिक घसरण असल्याचे वाटत आहे. मंदी (recession) आणि 'घसरण' (slow down) यात काही फरक नक्कीच आहे.अमेरिकेच्या National Bureau of Economic Researchने व्याख्या केल्याप्रमाणे देशाचे उत्पन्न, लोकांचे उत्पन्न, रोजगार, औद्योगिक उत्पादन, तसेच घाऊक व किरकोळ विक्रीतील घट यातून दृश्यमान होणारी आणि सलग काही महिने टिकलेली अर्थव्यवस्थेतील सर्व क्षेत्रांतील आर्थिक व्यवहारातील लक्षणीय घट म्हणजे मंदी होय. दुसऱ्या भाषेत अर्थव्यवस्थेच्या सर्व क्षेत्रांत दीर्घ काळ मागणीचा लक्षणीय अभाव म्हणजे मंदी होय. अन्यथा अल्प काळासाठी काही क्षेत्रांत मर्यादित मागणीचा अभाव याला 'घसरण' म्हणायला हवे. या पार्श्वभूमीवर भारतीय अर्थव्यवस्थेतील वर नमूद केलेली स्थिती आर्थिक मंदी (recession) नाही, तरी आर्थिक घसरण (slow down) दाखविणारी आहे, असे म्हणावे लागेल. कारण अजून सर्व क्षेत्रांत मागणीत लक्षणीय घट दिसत नाही आणि घट फार दीर्घ काळासाठी अनुभवास आलेली नाही.या स्थितीमुळे देशात चिंतेचे वातावरण निर्माण व्हायला हवे. त्यावर उपाययोजना सुचविल्या जायला हव्यात. पण त्यापेक्षा सरकारवर टीका करण्याकडे

अनेकांचा कल दिसून येतो. सरकारी धोरणे चुकली, किमानपक्षी अपुरी ठरली, सरकारच्या प्राथमिकतेत आर्थिक विषय नाही अशी टीका सुरू झाली. त्याचा नीट अर्थ कळण्यासाठी सदर आर्थिक घसरणीची कारणे बघायला हवीत.

कारणे:- सद्य आर्थिक स्थितीला कारणीभूत दोन घटक आहेत – जागतिक आणि देशांतर्गत.

जागतिक कारणे –

1.देशांतर्गत कारणांबरोबरच काही आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीसुद्धा आर्थिक घसरणीस कारणीभूत ठरत आहेत. जागतिकीकरणानंतर देशादेशांच्या अर्थव्यवस्था परस्परांशी जोडलेल्या असल्यामुळे इतर देशातील घटनांचा परिणाम भारतावरही होणे स्वाभाविक आहे. जागतिक स्तरावरील अशा काही महत्त्वाच्या घटना पाहू. जगातील सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था म्हणजे अमेरिका. या देशाचा आर्थिक वृद्धी दर गेल्या अनेक वर्षांच्या सरासरी वृद्धी दरापेक्षा खूप कमी झाला आहे. २०१९च्या पहिल्या तिमाहीत तो ३.२% होता, तर दुसऱ्या तिमाहीत तो घसरून केवळ २.१% इतकाच राहिला. चीन या जगातील दुसऱ्या क्रमांकाच्या देशात गेल्या १६ महिन्यांत चलन आणि वित्तीय प्रोत्साहन संपुट (stimulus package) देऊनही अर्थव्यवस्थेचा वृद्धी दर गेल्या २७ वर्षांच्या वृद्धी दरापेक्षा कमी झाला. ब्रेग्झिटच्या प्रश्नामुळे ब्रिटनच्या आर्थिक विकासावर प्रश्नचिन्ह आहेच. जपान आणि सिंगापूर या दोन अर्थव्यवस्था मंदीतून बाहेर येण्यासाठी झगडत आहेत. सिंगापूरने पूर्वी अपेक्षित केलेल्या १.५% ते २.५% वृद्धी दरात कपात करून आता नवीन अंदाज ०% ते १% असा केला आहे. जगातील चौथ्या क्रमांकाची अर्थव्यवस्था जर्मनीची. जर्मनीच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात लक्षणीय उतार दिसत आहे. २०१९च्या दुसऱ्या तिमाहीत त्यांच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात ०.१% घट झालेली दिसते. इटलीची स्थिती त्यापेक्षा वेगळी नाही. चीनच्या सैनिकी अधिक्षेपामुळे हाँगकाँगमध्ये अस्वस्थता आहे आणि त्याचा परिणाम अर्थव्यवस्था मंदावण्यात झाला आहे. ब्राझिल आणि मेक्सिको यांच्या अर्थव्यवस्था दुबळया होत आहेत, तर अर्जेन्टिनामधील राजकीय घडामोडींमुळे तेथील अर्थव्यवस्था अस्थिर आहे. त्यांचा शेअर बाजाराचा निर्देशांक एका दिवसात ४८%नी घसरला. थोडक्यात आर्थिक घसरण फक्त भारतात नाही तर जगातील अनेक देशांत ती सुरू झालेली आहे.

2.अमेरिका आणि चीन यांचे व्यापारयुद्ध अनेक महिन्यांपासून चालू आहे. द. कोरिया आणि जपान यांच्यातील व्यापारवाद, ब्रेग्झिट यांचा परिणाम जागतिक अर्थव्यवस्थेवर होत आहे. व्यापारातून (आयात आणि निर्यात), विदेशी गुंतवणूक आणि निर्गुंतवणूक, तसेच गुंतवणूकदार आणि ग्राहक यांच्या 'अर्थव्यवस्थेवरील विश्वास' (confidence) यातून सदर परिणाम व्यक्त होत असतो. अमेरिकन सरकारने चीनवरील आयात शुल्कातील वाढ एका तिमाहीने पुढे ढकलण्याचा निर्णय घेतला, तरी गुंतवणूकदारांनी फारसा सकारात्मक प्रतिसाद दिला नाही. तेथील बॉंडवरील व्याजदराने गिरकी घेतलीच.

भारतातील आर्थिक घसरणीचा विचार करताना सदर दोन बाबी लक्षात घेणे गरजेचे आहे.मंदीसदृश स्थिती केवळ भारतात नाही, तर ती जगातील अनेक देशांत आहे. आणि जगातील अनेक घडामोडीसुद्धा भारतातील मंदीसदृश परिस्थितीला कारणीभूत आहेत.

देशांतर्गत कारणे –

1.आता देशांतर्गत घटक पाहू. आर्थिक घसरण अथवा मंदी या दोघांचेही मुख्य कारण असते ते बाजारातील मागणीतील घट. बाजारात मागणी येण्यासाठी ग्राहकांकडे क्रयशक्ती असावी लागते. म्हणजेच लोकांकडे पैसा असावा लागतो. भारतातील मोठा वर्ग शेतीवर अवलंबून आहे. शेतीची कमी उत्पादकता, शेतमालाला अपुरा भाव, शेतमाल विक्रीची अक्षम व्यवस्था, अपुरी. जलसिंचन सुविधा या सगळयामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न मर्यादित आहे आणि म्हणून त्यांची क्रयशक्ती कमी आहे. गत काही वर्षांत त्यात मोठी सुधारणा झालेली नाही. औद्योगिक उत्पादन कमी झाल्याने रोजगार कमी होणे स्वाभाविक आहे. परिणामतः कामगारांचे उत्पन्न घटले. त्यांची क्रयशक्ती कमी झाली. उद्योगांचा कारभार कमी झाला आणि म्हणून त्यांचा नफा घटला. या सगळयाचा परिणाम म्हणजे लोकांची क्रयशक्ती कमी झाली आणि म्हणून बाजारातील मागणी आटली.

2.खासगी क्षेत्रातून गुंतवणूक होईनाशी झाली. अशा स्थितीत खरे तर सरकारने मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक आणि खर्च करून बाजारात पैसा खेळता ठेवायला (pump priming) हवा. परंतु गेली पाच वर्षे सरकारने वित्तीय शिस्तीला प्राधान्य दिले आणि त्यामुळे सरकारी महसूल रकमेत खर्च भागविण्याचा प्रयत्न झाला. सरकार वित्तीय तूट मर्यादित ठेवण्यात यशस्वी झाले. त्याबद्दल सरकारचे अभिनंदन करायला हवेच. पण सरकारी खर्च आणि गुंतवणूक कमी झाल्याने जनतेची क्रयशक्ती वाढली नाही आणि मागणीत घट आली.

3.बँकांचा अनर्जक कर्जांचा अनेक वर्षांचा लोंबकळत असलेला प्रश्न आणि अलीकडच्या काळात बिगर बँकिंग वित्तसंस्थांच्या कर्ज/ठेवी परतफेडीचा प्रश्न यामुळे गुंतवणूकदारांचा वित्त बाजारावरील विश्वास डळमळला. त्यामुळे त्यांची गुंतवणूक कमी झाली. बँकांच्या अनर्जक कर्जांचा मोठा प्रश्न अजून मार्गी लागला नाही. सबब बँका सढळ हाताने उद्योगांना कर्ज देण्यास तयार नाहीत. त्या ताकसुद्धा फुंकून पीत आहेत. बँकांच्या कमी कर्जामुळे खासगी क्षेत्रातून होणारी गुंतवणूक मर्यादित झाली.

थोडक्यात - बाजारातील मागणीतील घट, तसेच खासगी आणि सरकारी गुंतवणुकीतील कमतरता या बाबी आर्थिक घसरणीस कारणीभूत ठरल्या.

उपाययोजना:-

भारतात 'आर्थिक मंदी' नव्हे, पण 'आर्थिक घसरण' सुरू झालेली आहे. त्यामुळे घाबरून जाण्यापेक्षा काळजी करण्याची गरज आहे. त्यावर उपाययोजना करण्याचे प्राथमिक दायित्व सरकारचे आहे. या स्थितीला सरकार जबाबदार नसून देशातील आणि

जागतिक स्तरावरील घटक कारणीभूत आहेत. अर्थात हे घटक दूर करून आर्थिक स्थिती भक्कम करणे हे सरकारने करायला हवे, यात दुमत असू शकत नाही.

देशाच्या आर्थिक विकासासाठी प्रामुख्याने चार घटक साहाय्यभूत होतात.

1.खासगी क्षेत्रातून गुंतवणुकीत वाढ – नवीन प्रकल्प आणि सद्य प्रकल्पांचा विस्तार यासाठी गुंतवणूक

2.सरकारी गुंतवणुकीत वाढ - पायाभूत सुविधा प्रकल्प आणि विकासाचे प्रकल्प यात गुंतवणूक

3.देशांतर्गत मागणीत वाढ – वस्तू आणि सेवांच्या उपभोगात वाढ

4.देशाबाहेरील मागणीत वाढ – अर्थात देशाच्या निर्यातीत वाढ.

आर्थिक घसरणीतून मार्ग शोधताना या चार गोष्टींकडे लक्ष हवे.

समारोप :-

भारतातील कृषी, जंगल आणि मच्छीमारी यांचा GDPमधील हिस्सा गेल्या पंधरा वर्षांत २१%वरून १३%पर्यंत घसरला आहे. याचाच अर्थ यावर अवलंबून असलेल्या लोकांची क्रयशक्ती कमी झाली आहे. शेतमालाची विक्री आणि शेतमालाला योग्य भाव या दोन बाबींवर तातडीने काम करायला हवे. e -Namसारख्या इलेक्ट्रॉनिक बाजारपेठेचा प्रयोग नेटाने आणि जलदगतीने पुढे न्यायला हवा. सरकारने नीती आयोगाच्या शिफारशीनुसार deficiency paymentची सुरुवात केली आहे, ज्यात कृषिमालाच्या बाजारभाव आणि हमी भाव यातील फरक सरकार शेतकऱ्यांना देते. सदर योजनेची गती आणि व्याप्ती वाढविण्याची गरज आहे. सरकारने काही महिन्यांपूर्वी शेतकऱ्यांना वार्षिक ६,००० रुपये इतकी रक्कम देण्याची घोषणा केली होती. त्याची जलद आणि गळतीविना अंमलबजावणी झाली, तर शेतकऱ्यांना पैसा मिळेल. देशांतर्गत मागणी वाढविण्यासाठी शेतकरी हा मोठा वर्ग आहे. त्याची क्रयशक्ती वाढवायला हवी. देशात खासगी क्षेत्रातून गुंतवणूक वाढावी, यासाठी सरकारने विश्वासाचे वातावरण तयार करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी धोरणातील सातत्य, अडथळ्याविना सरकारी परवाने, कर आकारणीत आणि करवसुलीत विश्वासाचे, प्रेमाचे वातावरण, अमेरिका-चीन व्यापारी युद्धाचा लाभ निर्यात वाढीसाठी घेता येईल अशी धोरणे, विदेशी गुंतवणुकीसंबंधी स्पष्ट आणि सातत्यपूर्ण धोरण अशा उपायांचा उपयोग होऊ शकतो.

सरकारी गुंतवणुकीत वाढ करणे हा एक प्रभावी उपाय आहे. सरकारने पायाभूत सुविधा क्षेत्रात (वीज, रस्ते, रेल्वे, बंदरे, शीतगृहे इ.) गुंतवणूक करायला हवी. त्याचे दोन परिणाम संभवतात – पहिला - सरकारचा खर्च म्हणजे जनतेचे उत्पन्न या न्यायाने जनतेकडे पैसा येईल, क्रयशक्ती वाढेल, त्यातून मागणी वाढेल. दुसरा – पायाभूत सुविधा निर्माण झाल्याने उद्योग, व्यापार आणि सेवा क्षेत्रात वाढ होईल. रोजगार वाढेल आणि त्यातूनही उत्पन्न आणि क्रयशक्ती वाढेल. अर्थात सरकारी खर्च/गुंतवणूक वाढली, तर वित्तीय शिस्त बिघडणार. पण विशेष आर्थिक स्थितीत अल्प काळासाठी वित्तीय शिस्तीशी तडजोड करणे दीर्घ परिणामांसाठी समर्थनीय ठरू शकेल.

निर्यातवाढ हाही आर्थिक घसरणीवर एक उपाय आहे. एकाएकी निर्यातवाढ शक्य नसली, तरी अमेरिका-चीन आयात कर युद्ध चालू असताना काही वस्तू/सेवा यांची अमेरिकेस निर्यात शक्य आहे का, याचा अभ्यास करून त्यांना प्रोत्साहन दिल्यास निर्यातीत वाढ होऊ शकेल.

जागतिक बाजारपेठेत मागणी नसणे, भारतीय मालाचा दर्जा आंतरराष्ट्रीय बाजारात स्वीकारार्ह नसणे, रुपयाचे मूल्य अधिक असणे अशी अनेक कारणे भारताच्या निर्यातवृद्धीत मर्यादा आणत असली, तरी HSBC global researchच्या २०१६च्या विश्लेषणात असे दिसून आले की देशांतर्गत अडथळे / गैरसोयी निर्यातीला बाधा आणतात. निर्यात प्रक्रियेत सुलभता आणायला हवी. असे अडथळे दूर करायला हवेत.

आर्थिक घसरण ही सुरुवात आहे. त्याचा पुढचा टप्पा म्हणजे आर्थिक मंदी, आणि म्हणून त्याकडे गांभीर्याने पाहून उपाययोजना करणे अत्यावश्यक आहे. सद्य:स्थितीला सरकार जबाबदार आहे असा अपूर्ण आणि राजकीय फायद्याचा दावा करणे योग्य नाही. देशाची कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्राची गत काही वर्षांची धोरणे, जागतिक स्तरावरील परिस्थिती आणि जागतिक मंदीची चाहूल यांचा त्याच्याशी संबंध आहे, याचे भान हवे. अर्थशास्त्र आणि राज्यशास्त्र हातात हात घालून (political economy) जात असल्याने सरकारने त्यावर उपाय करायला हवा, यात दुमत असू शकत नाही. हे उपाय लवकर आणि प्रभावी करण्याची गरज आहे. २००८ साली भारताला जागतिक मंदीची मोठी झळ लागली नव्हती, याची आठवण येणे स्वाभाविक आहे. सरकारचे आर्थिक क्षेत्रातील यश या उपाययोजनेवर बेतले जाईल, हे सूर्यप्रकाश इतके स्पष्ट आहे.

संदर्भ सूची:-

1. डॉ. जी एन झामरे -**स्थुल अर्थशास्त्र**

2. **प्रा. संतोष फरांदे- योजना मासिक** ऑगस्ट- 2009 ,अर्थसंकल्प 2009 -10

3. **दैनिक लोकसत्ता**- 10 ऑक्टोबर 2019

4. **निर्मल गांगुली ,लोकसत्ता**- 13 June 2019

5.लेखक -**गद्रे वि. रा.- मराठी विश्वकोश**

6. vgovilkar@rediffmail.com

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) – 6.261, (GIF) –0.676 (2013)
Special Issue
ISSN : 2348-7143
December 2019

विक्रीचा प्रभावी मार्ग जाहिरात, समस्या व भूमिकेचे अध्ययन

डॉ. नीता धर्माधिकारी

सारांशः-

मानवी जीवनात होणाऱ्या व्यहारात जाहिरातीचा संबंध सतत येत असतो. क्षेत्र कोणतेही असो सर्व क्षेत्रात जाहिरात येतेच. वस्तू विकत घेत असतांना व विकत असतांना विक्रेत्याला जाहिरात या मार्गाची गरज पडते. जाहिरातीच्या मार्गाने वस्तू ग्राहकांच्या गळी पडतात. जाहिरात ही घरोघरी पत्रके देऊन, रस्त्यांवर, शाळा, कॉलेज, मॉल, बाजारपेठा अश्या सार्वत्रिक ठिकाणी प्रत्यक्ष भेटून केली जाते. दूरदर्शन, आकाशवाणी, वतर्मानपत्रे, मासिक, आंतरजाळ, ई द्वारा वस्तूबाबत व वस्तूबरोबर दिल्याजाणाऱ्या सेवांची माहिती ग्राहकांना देण्यात येते. वैश्विकरण, खाजगीकरण, उदारीकरण आल्याने बाजारपेठेचे स्वरूप आंतरराष्ट्रीय झाले. उत्पादनात असलेली विविधता, चोखंदळ ग्राहक, प्रतिस्पर्धी, आधुनिक तंत्रज्ञान यामुळे व्यापार क्षेत्रात अहमिका चढाओढ सुरु झाली. आपली वस्तू दुसऱ्या वस्तूपेक्षा कशी भिन्न आहे हे लोकांना पटवून देणे गरजेचे झाले आहे. फक्त वस्तूंचा दर्जा उत्कृष्ट ठेऊन चालत नाही तर त्याची जाहिरात करणेही तेवढेच महत्वाचे आहे. अश्या परिस्थितीत जाहिरातीचे व्यवसायातील महत्व जांण्याकरिता प्रस्तुत पेपर लिहण्यात आला आहे.

मूळशब्दः-

जाहिरात, ग्राहक, विक्रेते, बाजारपेठा, नवीन तंत्रज्ञान.

प्रस्तावनाः-

विक्री आणि विपणन दोन्ही स्वातंत्र्य क्रिया असून विक्रीमध्ये वस्तूंची मालकी ग्राहकांकडे जाते आणि विपणन प्रक्रियेत उत्पादक ते उपभोक्त्यापर्यंत मालकी हक्क प्रवाहित होतो. विक्रीद्वारा विक्रेता व क्रेता परस्परांशी जोडला जातो. उद्योग व व्यवसायातील सर्व कार्यामध्ये सुसुत्रता आणणे, समन्वय साधणे ही व्यापक कल्पना आहे. ग्राहकांची मागणी लक्षात घेऊन उत्पादक उत्पादनावार नियंत्रण ठेवतो परंतु त्याचे नियंत्रण वस्तू विक्रीवर राहू शकत नाही. विपणी ही ग्राहकभोवती फिरत असते. विपणन प्रक्रियेत दूरपर्यंत पसरलेल्या उपभोक्त्यांपर्यंत वस्तू व सेवा प्रवाहीत करण्यात येतात. व्यवसायिक व मध्यस्थ या प्रक्रियेत असतात. विपणनाच्या प्रत्येक कृतीचा संबंध उपभोक्त्यांना समाधान देणे हाच आहे. वस्तूची विक्री कशी करावी हे उत्पादकासामोरचे आव्हान आहे. ज्या बाजारपेठेत वस्तूला जास्त मागणी अश्या बाजारपेठेची उत्पादक निवड करतो. उत्पादक उत्पादन व विक्री यांच्यात समन्वय करण्याचा प्रयत्न करतात. त्यासाठी त्यांना रणनीतीचा वापर करावा लागतो. या रणनीतीमुळे ग्राहक बरोबर बळी पडतो. ग्राहकांना आपल्या उत्पादनांकडे आकर्षित करणे गरजेचे असते, त्यासाठी विक्रीच्या निरनिराळ्या योजना आखण्यात येतात. त्यापैकी जाहिरात हा विक्री वाढविण्याचा राजमार्ग आहे.

जगात जाहिरातींचे बहुआयामी स्वरूप विकसित झाले आहे. जाहिरात ही एक प्रकारे संदेशवहन प्रक्रिया आहे. ग्रहणकर्तावर संदेशाचा प्रभाव पडतो. म्हणजे त्याच्याद्वारे प्रतिक्रिया लगेच प्राप्त होते. प्राचीन अवस्थेत मानवाद्व्रारे होणाऱ्या संदेशवहनात जाहिरातीचे अस्तित्व होते, तरीही लोकांना शिस्तत ठेवणे, व नियंत्रित करण्याकरिता विशेष प्रयत्न करावे लागत होते. आज जे जाहिरातीचे स्वरूप आहे तसे तेव्हा नव्हते. जवळपास दीड हजार वर्षापूर्वी जाहिरात ही भारतीय बुनकर व्यापारी संघाने सूर्यमंदिराच्या दरवाज्यांवर लावली होती. शासक प्रजेला अनुशासनाच्या नियमाची माहिती देण्याकरिता सार्वजनिक ठिकाणी सूचना लावत होते. सम्राट अशोकच्या काळात. धार्मिक सूचना, सरकारी आदेश शिलालेखांवर जाहिरीतीच्या स्वरूपात लिहल्या जात होते. मानवाच्या सभ्यतेबरोबर जाहिरातीचे स्वरूप बदलेले आहे. वाहनांच्या मागे, बसस्टॉपवर, जाहिरातींचे फलक, होर्डींग्ज लावल्या जात आहे. गावात पहिले दवंडी पिटून, जाहिरात करण्यात येत होती.

अध्ययनाचे उद्देश:-

१. जाहिरातीची संकल्पना समजवून घेणे.

२. जाहिरातीचे महत्वाचे (लाभ) अध्ययन करणे.

अध्ययन पद्धती:- हा पेपर पूर्णत: दुय्यम स्त्रोतावर लिहला आहे. काही पुस्तके, काही माहिती विकिपीडिया (गुगल) व काही मासिकाद्वारे पेपर लिहला आहे.

गृहीतक:- विक्रीवाढवण्याकरिता जाहिरातींचा उपयोग करणे गरजेचे आहे.

Advertising is the action of calling public attention to an idea, good or service through paid announcements by an identified sponsor.

बेबस्टर यांच्या मते:- जनतेला माहिती गोळा करून देण्यासाठी वस्तू व सेवा यांची प्रसिद्धी करणे म्हणजे जाहिरात होय.

जाहिरातीद्वारा जनतेला वस्तू व सेवा याची माहिती दिल्याने, ते खरेदीसाठी प्रवृत्त केले होतात. ग्राहक व संभाव्य ग्राहकांचा मागणी निर्मितीकरिता जाहिरात केली जाते. जाहिरातीची विविध मार्ग असून त्यात व्यक्तीविरहीत कल्पनांचे सादरीकरण असते. जाहिरात कला व शास्त्र दोन्ही ही आहे. थोडक्यात विक्रेते आपलीच उत्पादने ग्राहकांनी खरेदी करावी या अट्टाहासाने जाहिरातीद्वारा आपल्या वस्तूंची छवी ग्राहकांच्या मनात उमटवतात, हा एक जाणीवपूर्वक केलेला प्रयत्न आहे. लोकांमध्ये आवाज वाढवून, निवेदन करून, काही प्रसंग दाखवून, प्रसिद्ध व्यक्तींच्या लोकप्रियतेचा फायदा घेऊन, जाहिरातीद्वारे वस्तूंची विक्री केली जाते.

बाजारपेठेचे वैश्विक रूप झाल्याने उत्पादकांना अन्य देशातील बाजारपेठांमध्ये आपल्या वस्तू बद्दल माहिती देण्यासाठी जाहिरातीचा उपयोग होऊ लागला आहे. व्यापारी व उत्पादकांना आपले अस्तित्व टिकविण्यासाठी ह्या मार्गाची कास धरावी लागत आहे. वस्तूचे उत्पादनानंतर बाजारपेठेची निवड करावी लागते. बाजारपेठेत ग्राहकांची मागणी कशी आहे हे बघून त्यानुसार वस्तूंचे स्वरूपात बदलले जाते. वस्तू मागणीनुसार तयार करण्याचा निर्णय घेण्यात येतो. कोणत्या वस्तूंचे उत्पादन करावयाचे हा निर्णय ठरल्यानंतर वस्तूंची किंमत किती राहील हे ठरविण्यात येते. वस्तू ग्राहकांपर्यंत पोहचण्यासाठी विविध मार्गाचा वापर करण्यात येतो. हा मार्ग निवडतांना जाहिरातीतील प्रभाव कसा आहे हे बघितल्या जाते. उत्पादक वस्तूची जाहीरातीद्वारे विक्री करतो आणि विक्रीत वृद्धी करतो. जाहिरातीमुळे वस्तूंची संपूर्ण माहिती उपभोकत्यांना झाली असते. जाहिरातीचा विक्री आणि वस्तूंची विक्री यामध्ये संबंध आहे. बाजारपेठेत कारखानदार आणि व्यापारी जाहिराती नवनवीन तयार करतात. जाहिरात पाहिल्यानंतर आपण त्या वस्तूशिवाय राहू शकत नाही, ही जाणीव उपभोकत्याला होते व वस्तू ज्याठिकाणी आहे त्या ठिकाणी ते पोहचतो वस्तूचा उपभोग घेतल्यानंतर वस्तूंवर ग्राहकांचा विश्वास बसतो ते त्या वस्तूंची तारीफ दुसऱ्या व्यक्तींजवळ करतात. संतुष्ट ग्राहकांचे मौखिक प्रचारने वस्तूंचे महत्व वाढते. जाहिरातील शीर्षक, विषय वस्तू, चिन्हांक, कंपनीचे चिन्ह, घोषवाक्य मजकूर शेवट, ई. गोष्टी असणे आवश्यक आहे. आधुनिक काळात बाजारपेठेत आपले अस्तित्व टिकविण्यासाठी जाहिरात करणे आवश्यक झाले. जाहिरातीची रचना महत्वपूर्ण आहे. जाहिरातीची रचना करणे हे एक आव्हाहनच आहे, परंतु उत्पादकाला, जाहिरातदारांना सल्ला देणे, मार्गदर्शन करण्याचे कार्य जाहिरात संस्था करतात. जाहिरातीची निवड करणे, बाजारपेठेचे संशोधन करणे, जाहिरातींचे योग्य माध्यम निवडणे ई. सेवा फी घेऊन संस्था करतात. जाहिरातींमध्ये सुरक्षितता, सौदर्य, आत्मविश्वास, वात्सल्य, ई. बाबी असणे गरजेचे आहे. कृतीद्वारे आवाहन करून, विनंती करून वस्तू विकण्याचा प्रयत्न विक्रेत्याने केला पाहिजे. मजकूर हा गद्य, पद्य, वोनोद, स्वरूपात राहू शकतो.

जाहीरातीत मजकूर लिहण्याचे प्रकार:-

- कथा
- विनोद, व्यंग चित्रण
- रहस्य
- उपमा

- निवेदक
- समस्या उपाय
- कल्पना विकास ई. द्वारा जाहिरात करण्यात येते.
- **उत्कृष्ट जाहिरातीची वैशिष्ट्ये:-** एकात्मता,परस्पर विरोधी, प्रमाण बद्धतता, गतिशीलता ई. ही आहे.

जाहिरात आणि सांस्कृतिक मुल्ये:-

संस्कृती हा जीवनाचा आधार आहे. संस्कृतीनुसार वर्तणूक, प्रवृत्ती, सवयी, निश्चित होत असतो. जाहिरात करतांना स्त्रियांचे स्थान आदराचे आहे हे लक्षात ठेवावे. त्यांचा आदर करणे गरजेचे आहे. काही जाहिरातींचा लहान मुलांवर वाईट परिणाम होऊ शकतो. लोकांच्या धार्मिक भावनांना दुखावू नये तसे केल्यास समाजात अशांतता निर्माण होऊ शकते. कोणतीही जाहिरात करतांना समाजहित महत्वाचे आहे, त्यांचे हित संरक्षण जाहिरातद्वारा होऊ शकते, परिणामत: समाजाचे जीवनमान उंचावते.

जाहिरात महत्व:-

अ. उत्पादकाकरिता-

१. उत्पादनात वाढ:- जाहिरात प्रभावी असल्याने ग्राहकांना वस्तूबाबत माहिती मिळते व मागणी करतात. त्यामुळे उत्पादनात वाढ होईल. जाहिरात ही वाचून, बघून, ऐकूनही कळते.

२. खर्चात घट:- ग्राहकांकडून वस्तूंची मागणी वाढल्याने उत्पादनाचे प्रमाण वाढेल. उत्पादनाचे प्रमाण वाढल्याने आपोआप होणाऱ्या खर्चात कमी होईल. लाभाचे प्रमाण वाढेल.

३. बदल सुचना:- नवीन उत्पादन कोणते आहे तसेच वस्तूच्या रचनेत जर बदल करायचा असेल तर तशी ग्राहकांपर्यंत सुचना जाहिरातद्वारे दिली जाते. हा बदल लक्षात आल्याने ग्राहकांचा गोंधळ होणार नाही.

४. विक्रीत वाढ:- जाहीराताचा प्रभाव ग्राहकांवर पडल्याने त्यांची वस्तुबाबत असणारी उत्सुकता वाढते. ती त्यांना खरेदी करण्यापर्यंत पोहचविते. विक्री वाढल्याने उत्पादकाला लाभ होतो.

५. प्रतिष्ठा प्राप्त:- जाहिरातीमुळे समाजमनात उत्पादनासंबंधी एक स्थान निर्माण होते. लोक तुमच्या वस्तूकडे आदराने पाहू लागतात व नावलौकीक ही वाढतो.

ब. ग्राहकाकरिता :-

१. ज्ञानलालसेत वाढ:- वस्तूंची जाहिरात वेगवेगळ्या पद्धतीने ग्राहाकांसमोर सादर केल्याने त्यांचे वस्तूबाबत ज्ञान वाढते व उत्सुकताही वाढते.

२. राहणीमान दर्जा:- जाहीरातद्वारे कोणती वस्तू चांगली कोणती चांगली नाही याचे त्यांना आकलन होते व आवश्यक त्या वस्तू सहज ते खरेदी करतात. वस्तू उपभोगामुळे त्यांच्या राहणीमानाचा दर्जा सुधारतो.

३. कमी किंमत:- वस्तू विकण्याकरिता विक्रेते एकमेकांशी स्पर्धा करतात. वस्तू विकतांना विक्रेत्यांमध्ये अहमिका लागते. परिणामत: वस्तूची किंमत कमी करून ते विक्री वाढवितात.

४. वस्तू आवडीनुसार:- जाहिरातीमुळे ग्राहकांच्या पसंतीची त्यांना वस्तू कुठे मिळते, निवडीचे विभिन्न पर्याय कोणते आहे हे कळल्याने ते योग्य वस्तू खरेदी करतील.

क. समाजाकरिता:-

१. राहणीमानाचा दर्जा सुधारतो:- ग्राहकांना त्यांच्या आवडीची वस्तू केव्हाही मिळू शकते. जाहिरातीमुळे वस्तूबाबत माहितीही मिळते. वस्तूचा उपभोग घेतल्याने त्यांच्या राहणीमानाचादर्जा सुधारतो.

२. आर्थिक विकास:- ग्राहकांना आकर्षित करण्याकरीता जाहिरात करण्यात येते. जाहिरातीमुळे लोकांना वस्तू निवडण्याचा त्रास होत नाही, कारण वस्तूंची माहिती आधीच मिळाली असते. वस्तूंची मागणी वाढल्याने. विक्रीतही वाढ होते व आर्थिक विकासाला चलनां मिळते.

३. सभ्यता विकास:- समाजातील लोकांचे राहणीमान व संकृताचा विकास जाहिरातीमुळे होतो. प्रगतीचे मोजमाप करण्यासाठी जाहिरातीच्या विकासाचा मापदंड उपयोगात येतो. प्रगती झाल्याने लोकांमध्ये एक आदर्शवाद निर्माण होतो.

४. संशोधनला प्रेरणा:- उत्पादकाला विक्रीत वाढ झाल्याने जास्तीचा लाभ मिळतो. म्हणून त्यातील काही हिस्सा तो संशोधनावर खर्च करू शकतो.

जाहिरातीमुळे होणारे तोटे:-

१. खोटी माहिती:- कधी कधी जाहिरातीमध्ये खोटी माहिती देऊन ती आकर्षक बनवितात. असत्य माहितीमुळे लोकाचा विश्वास उडेल.

२. अतिरेक:- जाहिरातीत कधी कधी अतिरेक होतो. एखाद्या गोष्टीमुळे त्यातील मजा निघून जाते. **३. मोह:-** कधी कधी जाहिरातीला बळी पडून उगीच वस्तू खरेदी केल्या जातात. प्रलोभनाने ग्राहकांना वस्तूचा मोह होतो.

४. भ्रष्टाचार:- कधी कधी अनैतिक मार्गाचा वापर केल्या जातो व भ्रष्टाचार व्यवहारात डोकावतो.

५. नैतिकता:- काही भडक जाहिरातीमुळे सामाजिक नैतिकता ढसाडते. मुलांना ढेच पोहचते.

६. खर्च:- उत्पादकांना भरमसाठ खर्च जाहिरातींवर करावा लागतो. पहिलेच निधीचा अभाव ही समस्या असतेच.

निष्कर्ष:-

- विपणनामध्ये वस्तूंची जाहिरात करणे ही एक आवश्यक बाब झाली आहे.
- वस्तूची विक्री वाढविण्याकरीता जाहिरातीत खोटी माहिती दिली जाते.
- ग्राहकांची फसवणूक, पिळवणूक होऊ शकते.
- अविश्वासाचे वातावरण उद्योग व्यापार क्षेत्रात निर्माण होऊ शकतो.
- अप्रशस्त व रुचीहीन जाहिरात करणे, किळसवाण्या व फसव्या जाहिरातीचे प्रमाण वाढत आहे.
- दृष्टप्राव्य माध्यमाने अनैतिक गोष्टींच्या जाहिराती दाखविल्या जातात.
- खोट्या अल्पकालीन जाहिरातींमुळे विपणन व्यवस्थेवरील विश्वास उडतो.

प्रत्येक क्षेत्रात आचारसंहिता तयार केली जाते. याकरीता राष्ट्रीय स्तरावर मंडळ पण स्थापन झाली आहे. केंद्र सरकारद्वारा तयार केलेल्या नियमांचे देशभरात पालन करण्यात येते. आक्षेपार्ह जाहिरातीसाठी उपभोक्ता तक्रारही नोंदवू शकतो. त्याकरिता उपभोक्ता तक्रार मंडळाची स्थापना झाली आहे. जाहीरातीकारिता कायद्याचाही आधार घेतला जातो. ते खालील प्रमाणे आहेत.

- ग्राहक संरक्षण कायदा
- मक्तेदारी व प्रतीबंधानात्मक व्यापार
- बोधचिन्ह व नावे ई.
- विशेष कायदे. औषधी नियंत्रण कायदा, औषध निर्माण कायदा ई. आहेत.
- ग्राहक वर्ग निर्माण करणे हे जाहिरातीचे कायदेशीर उद्दिष्ट आहे.
- भारतात ॲडव्हरटायजिंग स्टॅंडर्ड कौन्सिल ऑफ इंडिया या संस्थांनी आखलेल्या नितीसंबंधी बाबत पाहणी करतात.
- जाहिरात देणारी संस्था, जाहिरात संस्था, जाहिरात माध्यमे, राष्ट्रीय व्यवसायिक संस्था व सरकार या स्तरावर नितीसंहिता तयार करण्यात येते.
- जाहिरातींमध्ये लहान मुलांचा वापर, माहितींची प्रतीक्षा, अंधश्रद्धा, किळसवाणी जाहिरात या संबंधी निती तयार केली जाते.
- आमिषयुक्त जाहिराती देणे टाळावे.

ISSN : 2348-7143
December 2019

वरील सर्व गोष्टी असल्यातरी जाहिरात हे वस्तू विक्री वाढीचे एक महत्वपूर्ण साधन आहे. त्यामुळे गृहीतक हे सत्य ठरलेले आहे.

संदर्भ ग्रंथः-

१. विपणन व्यवस्थापन – डॉ. मेघा कानेटकर
२. विपणानाची तत्वे - प्रा. सुधाकर मानकर, प्रा. रमेश देशपांडे, प्रा. आर.एन. क्षीरसागर
३. विपणन प्रबंधन – डॉ. प्रेमकुमार श्रीवास्तव, राजीवकुमार.
४. विपणन आणि जाहिरात – डॉ. एस. पी. गिरासे, डॉ. ए. पी. सरोदे, डॉ. जे. बी. मोरे,
श्रीमती. के. पी. नंदनवार